סאמאשאוער לוב

יזכור ברוך

טאמאשאווער לוב.



זכור בוך

פה נכתב

תולדות ישוב יהודי רעגן,

פריחה שגשוג, אבדון וכליון,

ק"ק טאמאשוב דלובלין

מיום הוסדה ועד חורבנה

שנהרגו על קידוש השם,

ע"י רוצחי גרמניה וגירוריהם

בשנות תרצ"ט—תש"ה לפ"ק

הי"ד

ת. נ. צ. ב. ה.

WOLF GOTTESMAN

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

Published and Copyrighted 1965, *by*
TOMASHOVER RELIEF COMMITTEE
NEW YORK

C/O J. M. MOSKOP

183 Washington Park, Brooklyn, N. Y. 11205

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

Printed in the United States of America by
BALSHON PRINTING AND OFFSET CO.
480 Sutter Avenue Brooklyn, N. Y. 11207

טאמאַשאוועד יזכור בוך

טאַמאַשאַווער (לובעלסקי) יזכור־בוך

צום אָנדענק און כבוד פון דער קהלה קדושה הי"ד וואָס איז אכזריותדיג פאַרטיליגט געוואָרן מיט אַלערלייַ מיתות משונות דורך די דייטשע מערדער ביי דער מיטהילף פון די ברוטאַלע פוילישע רוצחים במשך די גרויזאַמע מלחמה יאָרן ת"ש־תש"ה 1939־1945 צוזאַמען מיט די 6 מיליאָן אידן אין טויזנטער קהלות איבער גאַנץ גלות איראָפּע.

נישט פאַרגעסען און נישט פארגעבען!

זכור את אשר עשה לך עמלק

אויך דער מאָדערנער עמלק פון 20־טן יאָרהונדערט דער פאַרשאָלטענער דייטש מיט זיינע מיטהעלפער.

זאָל דאָס פייער פון שנאה און נקמה אייביג טליען אין אונזערע הערצער צו די פאַרניכטער פון אונזער פאָלק.

היט דעם הייליגען אָנדענק פון אונזערע קדושים!

זייט ממשיך די מסורת־אבות, צינדט אָן דעם נר־תמיד אין אייער האַרץ! דערפילט דעם לעצטן וואונש פון די קדושים, ווייטער פאָרצוזעצן דעם אידישן קיום!

פלאַנצט איין זייער צוואה אין די הערצער פון אייערע קינדער און קיודס־קינדער און פאַרזיכערט דערמיט דעם המשך פון אידישן פאָלק להכעיט אַלע שונאים.

עם ישראל חי!

צוגעגרייט און רעדאַגירט פון טאַמאַשאַווער יזכור־בוך קאָמיטעט
אין ניו יאָרק אין מיטאַרבעט פון ועד למען הספר אין חיפה
אַרויסגעגעבן דורכן טאַמאַשאַווער הילפס־קאָמיטעט אין ניו יאָרק

יזכור בוך קאָמיטעט אין ניו יארק

חיים יהושע בידערמאַן — שלמה וויסלעדער
משה גורדון — אלי׳ לעהרער
דוד גייער — וואוע ניי
שמאי דרילמאַן — רעכיל פאוסט־לערער
שמשון האַלץ — יונה פעלדזען
פישל האַמער (נאט) — אשר רייז
יוסף מאסקאפ (פרידלענדער), סעקרעטאַר

וועד למען הספר בחיפה

יעקב הרבסמן — יעקב מינקובסקי
יוסף הלוי לחר — יעקב שוורץ
זושא קונשטוק

רעדאַקציע קאָמיטעט

ש. ליכט — יוסף מאסקאפ
משה גורדון — פישל האַמער (נאט)
שמאי דרילמאַן

אינהאַלט

פאַרוואָרט 11
בילדער פון יזכור בוך קאַמיטעט אין ניו יאָרק 18
חברי ועד ספר היזכור בישראל (בילדער) 20
עטלעכע ווערטער צו די לעזער ..... י. מאסקאפ 21
מצבת זכרון במרתף השואה על הר ציון 27
אַ מצבה פאַר אונזער שטאָט ..... ר. פאוסט 28
צו דער געשיכטע פון אידן אין טאַמאַשאָוו .. מרדכי וו. בערנשטיין 30
הקדוש ר׳ פנחס מטומשוב 53
די קדושה ..... ש. למד 56
די שוהל ..... ש. ליכט 57
דער שוהל פּנקס ..... ש. א. בראנער 65
די כסא של אליהו ..... רעי פאוסט־לעהרער 67
די שוהל און דאָס ביהמ״ד ..... י. זילבערמאן 69
נחום שמש ..... ש. ליכט 72
די חברה משניות אין גרויסן ביהמ״ד ..... א. פיטלוק 73
בית המדרש אידן ..... ש. א. בראנער 75
דאָס בעלזער שטיבל ..... א. ריין 77
צאַנזער־ציעשאַנאָווער שטיבל ..... י. נידערגאנג 84
דאָס כעלמער שטיבל ..... ז. קאוועניטאק 90
די חברה קדושה ..... י. מאסקאפ 92
זכרונות פון טאַמאַשאָוו ..... מ. ווייגבלאט 97
קופת ר׳ מאיר בעל הנס ..... ש. לייבאוויטש 98
טאַמאַשאָווער רבנים ..... ש. ליכט 99
דער ציעשאַנאָווער רב ..... י. ווויינטרויב 103
דער תשליך טייך ..... ר. פאוסט־לערער 106
פאַקטען וועגען מיין משפחה ..... י. באשעווים 108
מיין שטעטל אין באַגינען ..... ר. פאוסט 113
טאַמאַשאָוו פאַר דער 1־טער וועלט־מלחמה .... מ. גאזיטשאנסקי 114
פרילינג אין טאַמאַשאָוו ..... ע. ה. 152
אידיש שטייגער לעבן ..... י. מאסקאפ 154
די פידעלעך פאַבריקן ..... ר. פאוסט 168
מיין טאַטנס פאַבריק ..... ר. פאוסט 172
די בולאַק באַלאַכאָוויטש פאָגראָמען ..... מ. זעלדין 177
די צוריק אויפגעקומענע נייע פוילען ..... ש. שיפלינגער 190
חלוצים אין טאַמאַשאָוו ..... פ. האמער 194
די מלחמה און געבורט פון צעירי ציון ..... פאוסט 201
די בונדישע באַוועגונג ..... ד. גייער 211
הסתדרות צעירי מזרחי ..... נ. ראצימער 233
די אַנטשטייאונג פון קן השומר הצעיר ..... ד. לעוענפוס 237
קורצער איבערבליק פון אַרבעטנדען ארץ ישראל .. א. הערבסמאן 241
די אגודה, איר אַנטשטעאונג ..... י. מ. גורטלער 250
די אגודה באַוועגונג ..... ש. ליכט 255

אַ מצבה פֿאַר אומפֿאַרגעסליכע חברים ..... א. קראז 259
דוד יודל שור ..... ש. ליכט 308
די אגודה באיואוקע ..... ש. ליכט. 264
די לינקע באַוועגונג ..... ל. פֿרידלענדער 266
די אידישע יוגנט אין טאַמאַשאָוו ..... פּ. ערליך 270
בית ספר יבנה ..... א. ארביספּעלד 286
מנהיגי מזרחי ..... ח. י. לרר 293
די נאַוואַרדאָקער ישיבה ..... י. פֿרידלענדער 300
לחם עניים ..... י. פּעלדזען 304
טהרת ישראל ..... ש. ליכט 308
עקאָנאָמישע סטרוקטור פון אידישן ישוב ..... וו. נייי 310
פּרנסות ..... ע. ה. 945
דאָס איז געווען טאַמאַשאָוו ..... ש. לייבאוויטש 351
אַטריבוטען פון אונזער שטאָט ..... ש. ליכט 357
זכרונות פון אַ טאַמאַשאָווער ..... פּ. חויט 368
עירנו ..... י. לאנאייל 369
טומשוב לוב. — עיר מולדתי ..... מ. ארליך 375
וואַלן אין שטעטל ..... ש. ליכט 384
דרך אגב ..... נ. אייזען 390
דער גייסטיגער מצב ..... ש. ליכט 394
די ספּעציעלע אידישע קליידונג ..... ש. לייבאוויטש 402
די הכנות פֿאַר שבת און יו״ט ..... ש. לייבאוויטש 407
דער שווארצער קלאַץ ..... י. שעפּסילס 415
אַ טעאַטער פֿאַרשטעלונג אום שבת ..... ה. רייז 418
דאָס שבת יו״ט׳דיקע טאַמאַשאָוו ..... ח. י. בידערמאן 421
די גרויסע חתונה ..... א. רייז 441
עראינערונגען פון דער יוגנט ..... א. קראז 446
אַ קראַנקען אַ רפואה ..... ש. לייבאוויטש 448
זכרונות פון מיין קינדהייט ..... ל. ארדינאצקי 455
אומפֿאַרגעסליכע איינדרוקן ..... י. מינקאווסקי 459
קינה על טומשוב ..... י. הרבסמן 465
דאָס לעבן און אומקום פון אונזער שטעטל ..... י. שוואַרץ 472
אידישע שנייעלעך ..... ע. ה. 483

נעמען און געשטאַלטען

נעמען און געשטאַלטען 484
שמואל מעלדונג ..... ש. ליכט 487
דוד שווינדלער ..... דוב שווינדלער 487
נח הרבסמן ..... א. הערבסמאן 488
לזכרון של בני משה ..... ז. קאווענשטאק 489
אביגדור אייזעלסבערג ..... ש. זאמויסקי 490
שלמה גאלדזאמד ..... ש. זאמויסקי 490
משה רייכענבערג ..... ש. זאמויסקי 491
פנחס גאָלדשטיין ..... ש. זאמויסקי 492
גרשון בראַנד ..... ש. ליכט 492
אריה העלער ..... ש. ליכט 493
יעקעלע לעדערקרעמער ..... ש. ליכט 494

יצחק קארפער ..... ש. ליכט 494
שלום זינגער ..... ש. ליכט 495
יעקב מרדכי גוטהאַרץ ..... ש. ליכט 495
שלמה אַקסט ..... ש. ליכט 496
דוד ווייצמאַן ..... ש. ליכט 497
בן ציון פאַבער ..... ש. ליכט 498
בנימין ווינבערג ..... ש. ליכט 499
שמואל פוטער ..... ל. פרידלענדער 501
יחזקאל לעהרער ..... אלי׳ לעהרער 507
מיין פאַטער ר׳ שבתי ..... מ. פרידלענדער 512
גוטשע די אלמנה ..... ר. פאוסט 519
דער פרומער טעוויל ..... י. זילבערמאן 521
הרב בערל פערשטמאַן ..... ש. ליכט 524
די דארנפעלד משפחה ..... ל. דארנפעלד 526
מיין פאַטער ר׳ טעביל נאט ..... פ. האמער 529
מיין זיידע און באַבע ..... פ. האמער 529
מיינע אומפאַרגעסליכע פרייַנד — משה שפארער, מיכל רייז, העניך קאך, הירץ פעלדזען ..... ש. לייבאוויטש 535
צום אַנדענק פון באַקאַנטע — משה ווייסלעדער, אלעזר אדער, אברהם שטיינווארצעל, יעקב ארביספעלד, דר. שולמאַן . ש. האנאוויטש 539
שבתי, גוט מאַרגען אייך ..... ש. ליכט 541
אַדוואָקאַט מאנדעלטארט, איטשע בארנשטיין, אלי׳ שטרוזלער, ארי׳ לעוונפוס, יחזקאל קאפענבוים, אליעזר דארנפעלד, פייוועל האלץ, און אברהם יצחק בלאַנדער ..... ש. ל. 542
די זקנים אין שטאַט — דער אַלטער העשל, יעקאלע און שמואל מיכעלעס ..... ש. ליכט 545
אַ מצבה פאַר פריינד — אַלטער שטאל, ר׳ נתן נייי, שמואל לובארט, אלי׳ חיים גרשונס, מענדעלע טעפלער, דוד׳ל גאַלדשטיין, ראובעלע חייטשעס, פסח פוטער, ישראל׳קע לערמאַן, אַנשיל שור, און אליעזר בערגערבוים ..... ש. ליכט 546
שטיבל יונגעלייט — מאַטל פוש, יחזקאלי זכריה׳ס, יאַסעלע געלבער ..... ש. ליכט 552
סיני פרידלענדער, פריידע טייערשטיין, שרה דבורה פרידלענדער ..... לאה הערציג 554
משולם בארג ..... י. מאסקאפ 556

ט׳פען

יוסל וואַסערטרעגער ..... ש. ליכט 557
דער שדכן דער קרומער קאַפּ ..... פ. האמער 559
דער בלינדער נחום ..... י. שווארץ 560
דער בלינדער נחום (אין פערזען) ..... ע. ה. 564
די משוגענע טעמעלע (אין פערזען) ..... ע. ה. 567

חורבן און אומקום

טאַמאַשאַוו לובעלסק ..... י. שווארץ 569
בייַם קריגס אויסברוך ..... ש. דרילמאן 571
די ערשטע טעג פון מלחמה ..... א. הערבסמאן 578

דייטשע ברוטאַליטעטן ..... ח. י. בידערמאן 584
דער שוואַרצער שבת ..... מרדכי לערער 596
אַ מוסטער פון רשעות ..... ש. אולריך 600
דער חורבן פון מיין שטעטל ..... שבע קעמפינסקי־קריגער 602
מיינע איבערלעבונגען ..... אברהם זינגער 611
אייגע בין איך געבליבן ..... חנה רודולער־קריגער 628
אינ׳ם געראַנגל פאַרן לעבן ..... ה. און ס. קייטעל 640
אין די יאָרן פון גרויל ..... רחל שוואַרצבוים־קלארמאן 653
מיינע איבערלעבונגען ..... טשארנע קויפמאן־איילען 679
אויף די כוואַליעס פון היטלער שטורם ..... בערל הירשענזאן 687
אַ קריסטין האָט מיך גערעטעוועט .. חנה שפיזאייזען־וויינלעדער 700
פינסטערע טעג אין מיין לעבן ..... פייגע פעפל בערגמאן 703
יואל בדחן און זיינע איבערלעבונגען ..... י. שוואַרץ 709
גביית עדות פראָטאָקאָל 730
אידישע איבערזעצונג פון פראָטאָקאָל ..... י. מ. 732
פון אידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע 734
אַ פאָר וועגן פראָגע בויגן ..... י. מאסקאפ 741
צו מיינע פאַרפייניקטע ברידער און שוועסטער ..... י. שוואַרץ 743
ליגן זיך ביינער אין בעלזשעץ ..... ע. ה. 745
דער טרויעריגער סוף פון ישוב ..... ש. ליכט 746

דער איבערבלייב

די שארית הפליטה אין רוסלאַנד ..... ח. י. לערער 774
על החורבות ..... ד. שווינדלר 785
אין טאַמאַשאָווער נאָכן חורבן ..... מ. טאבענבלאט 787
טאַמאַשאָווער נאָכן חורבן ..... לאה פרידלענדער 792
טאַמאַשאָווער הילפס קאָמיטעט אין ניו יאָרק (בילדער) 798
ארגון יוצאי טומשוב — קופת גמ״ח ..... ז. קאווענשטוק 801
חברי הועד (תמונות) 802
די יזכור־בוך קאָמיטע אין ישראל ..... י. הערבסמאן 804
הילפס קאָמיטעט ..... י. לאנאייל 810
די טאַמאַשאָווער גמילת חסד קאַסע אין ישראל ... מ. הוניגספעלד 812
די טאַמאַשאָווער אין בני ברק ..... ל. ווערמוט 815
גרונטשטיין פייערונג אין קרית בובוב 817
זכרונות פון טאַמאַשאָוו ..... ש. שיפלינגער 819
עמק נעמט שטעלונג ..... י. מאסקאפ 822
דאָקומענטן פון אידישן היסטאָרישן אינסטיטוט 827-828

יזכור 833

שמות הקדושים 835-861

מצבות 862-909

פֿאַרוואָרט

ענדליך, נאָך 3 שמיטות יאָרן זייט חורבן טאַמאַשאָוו, ברענגען מיר פֿאָר אייך דעם רעזולטאַט פון צען יאָר אַרבעט און אַנשטרענגונגען: אַט דאָס בוך וואָס דאַרף דינען אַלס אַנדענק און מצבה נאָך דער פֿאַרשניטענער אידישער קהלה אין טאַמאַשאָוו לוב.

נאָך אין אַנהויב פון די 1950-ער יאָרן, וועלן די שארית-הפליטה פון טאַמאַשאָוו האָט זיך מער-ווייניקער אַנגעהויבן קאָנסאָלידירן און זיך ביסלעכווייז איינצוואַרדענען אַזוי אין ישראל ווי אין אַמעריקע, איז אויף די יזכור-פֿאַרזאַמלונגען פון פיל לאַנדסלייט אַרויסגעבראַכט געווואָרן דער דרינגענדער פֿאַרלאַנג צו פֿאַראייביקן דעם אַנדענק פון אונזער שטאָט ווי פיל אַנדערע לאַנדסמאַנשאַפֿטן האָבן עס געטאָן — און ווי עס איז אַמבעסטן פּאַסיק פֿאָרן עם-הספר — דורך אַרויסגעבן א יזכור-בוך.

ספר וסייפא — דאָס בוך און די שוועדד — זיינען צוזאַמען אַראָפּ אויף דער וועלט — זאָל זשע דאָס פּאָלק וואָס איז אַזוי ברוטאַל פֿאַרשניטן געווואָרן דורך שוועדד און פייער — פֿאַראייביקט ווערן אין ספר — אין א בוך-מאַנומענט געשריבן דורך די פּליטי-חרב, די אודים מוצלים מאש, און זאָל די שאַנד פון די מערדער אויך דאַרט פֿאַראייביקט ווערן לדראון ולחרפת עולם.

נישט לייכט איז אַנגעקומען צונויפצוזאַמלען די מאַטעריאַלן, דערויף קען עדות זאָגן דער בלויזער פּאַקט אַז עס האָט גענומען מער ווי 10 יאָר זייט די אַרבעט האָט זיך אַנגעפֿאַנגען, און נאָר א דאַנק דער שטאַנדהאַפֿטיקייט און אויסדויער פון יחידים איז ענדליך די אַרבעט געקרוינט געווואָרן מיט ערפאָלג, און עס איז דו — טאַמאַשאָווער מאַן און פרוי, וואָס דאַרף יעצט אַרויסגעבן די אַנטשיידונג און אָפּשאַצונג פון דער דאָזיקער אַרבעט.

מיר, פון יזכור-בוך קאָמיטעט, וויסן אַז דאָס בוך האָט

געקאָנט ארויסקומען פיל בעסער, אָבער די שולד איז נישט אינ־
גאנצן אונזערע — לויבער האָבן פיל טאָמאָשאָוועך פּאַרנאָכלעסיקט
זייער פליכט און זייער שפּעט אָדער אינגאנצן נישט בייגעטראָגן
זייער בוישטייער פון זכרונות אין דאָזיקן ספּר־הזכרון וואָס וואָלטן
געקאָנט פיל באַרייכערן דעם אינהאַלט און אומפאַנג פון דעם
דאָקומענטאַלן בוך וואָס איז פאַרגעלייגט פאַר אייך, טראָץ דעם וואָס
מיר האָבן פיל מאָל אָפּגעלירט אין דער פּרעסע און דורך ספּעציעלע
צירקולאַרן — אָבער די גרעסטע שולד טראָגט די טרדת־הזמן, די
פאַריאָגטקייט און צעשפּרייטקייט — די לעבן־געבליבענע מוזן שווער
אַרבעטן בכדי צו „מאַכן א לעבן" און אָלע שונאים צו דריקענדיש
בויען נייע היימען, א נייע צוקונפט און נייע טאָמאָשאָוועך קהלות
אין ישראל און אין אַמעריקע און דאָס אַליין איז א נקמה אין
די וועלכע האָבן געוואָלט אז אָפּגעמעקט ווערן זאָל דער אָנדענק
פון אידישן פאָלק, ולא יזכר שם ישראל עוד, חס ושלום. און זאָל
דאָס זיין אַן אָנטשולדיקונג פאַר אונז און פאַר אייך.

הונדערטער יאָרן האָט עקזיסטירט דער אידישער ישוב אין
טאָמאָשאָוו לוב. אונזערע עלטערן האָבן מיט זייער בלוט און שוויים,
מיט זייער שווערע אַרבעט אויפגעבויט די שטאָט פּאַרן וואויל־
שטאַנד פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג און ספּעציעל אָנטוויקלט
די אידישע קהלה מיט אירע אינסטיטוציעס און טראָץ אָלע נגישות
גזירות און פּאָגראָמען במשך פון דורות געפירט אַן ערליך אידיש
לעבן, לאָיאַל צו דער מאַכט און איבערגעגעבן צום מיט־שכן.

די טאָמאָשאָוועך אידישע באַפעלקערונג וואָס איז באָשטאַנען
פון אַרעמע האַרעפּאָשנע אַרבעטער, קליינהענדלער און מיטל־קלאַס
סוחרים, האָט יעדער אויף זיין שטייגער מקדיש געווען זיין האָב
און גוטס, זיין מאַרך און ענערגיע צו בויען אינסטיטוציעס פּאַרן
וואויל פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג און צו אָנטוויקלען גוטע
אידישע דורות אַדורכגעדרונגען מיט אהבת־תורה און אהבת־ישראל
מיט ליבע און איבערגעגעבנקייט צו ארץ־ישראל, מיט גוטע מידות
און אייפלקייט מיט גוטע אידישע באַוואוסטזיניקייט און אחריות
פאַרן כלל, אויפצובויען א געמיינדע מיט א פול־בלוטיק און גוט
פולסירענדיק אידיש לעבן.

דאָס אידישע טאָמאָשאָוו, אין אַלע שאַטירונגען און גרופּן, האָט געקאָנט שטאַלץ זיין דערמיט וואָס אין זייערע רייען האָבן זיך געפונען ערליכע מענטשן, אידעאַליסטן און עסקנים, וואָס האָבן די אינטערעסן פון ציבור געשטעלט העכער ווי זייערע. זיי האָבן געגלויבט, געליטן און פאַרגעזעצט זייער ארבעט לטובת הכלל מיט מסירת־נפש.

טאָמאָשאָוו האָט געהאַט די זכי׳ ארויסצוגעבן פון זיך גרויסע זין פאַרן פאָלק ישראל, גרויסע תורה־אויטאָריטעטן, וועלטם־פּער־זענלעכקייטן וועמענס השפּעה האָט דערגרייכט וויט וויט אויבער אירע גרעניצן, וויט אויבער די גרעניצן פון פוילן און אייראָפּע.

טאָמאָשאָוו האָט פאַרמאָגט א גאָלדענע אידעאַליסטישע אידישע יוגנט, פול מיט ברויזענדן לעבן און עכטן אידישן שטאָלץ, טאָמאָשאָוועט אידן האָבן מיט זייער שווער פאַרהאָרעוועטע ארמע גראָשנס אויפגעבויט א פּרעכטיקע שול, בתי מדרשים און אַנדערע וואוּנדער־באַרע אינסטיטוציעס פון חנוך, פון צדקה און חסד, און אַלעס — די מוסדות און זייערע בויער, די מנהיגים און די פאָלקסמאַסן, די אַלטע און די יוגנט, אַלעס איז ליידער אַזוי רוצח׳יש־ברוטאַל אומגעבראַכט געוואָרן, פאַרווייסט און פאַרניכטעט דורך די דייטשע קאַניבאַלן מיט דער מיטהילף פון אונזערע שכנים פון אַזויפיל יאָר־הונדערטער.

אונזער נעסט איז צושטערט, אונזער היים פאַרווייסט, אונזערע גייסטיקע קוואַלן אויסגעטריקנט און אונזער געבורט־שטאָט חרוב און פאַרשעמט.

אונזערע קדושים האָבן נישט קיין מצבה, זייער אש און ערדישער איבערבלייב איז צעזייט און צעשפּרייט איבער צענדליקער טויט־לאָגערן און הונדערטער געטאָאָס און וועלדער און עם דראָט אויך א געפּאַר אַז זייער גייסטיקער אַנדענק און די טיף־נאַגענדע בענקשאפט און וווייטיק זאָל ביסלעכווייז אויסגעווישט ווערן פון אונזערע הערצער און זייער געדעכעניש זאָל אויסגעמעקט ווערן פון אונזער זכרון.

אויב עס איז נישטא קיין קברים אויף וועלכע צו שטעלן

שטיינערנע מצבות דאָן זאָל דער יזכור־בוך דינען ווי אַ מצבה, זאָל עס פאַראייביקן זכרונות וועגן זייער לעבן און שאַפן, זייערע שטרע־בונגען און צילן, זייערע ליידן און פריידן, זאָל עס אַרויסברענגען מאַמענטן וואָס שפיגלען אַפּ זייער אידיש האַרץ און געפיל, זייערע מעשים־טובים און צדקה, זאָל עס אַרויסברענגען אַלע אייגנצלהייטן פון זייער פיין און טראַגישן אומקום על קידוש השם.

און מיר פשוט'ע אידן פון אַ גאַנץ יאָר וואָס האָבן בייגע־שטייערט צום דאָזיקן בוך — הן די וואָס טיילן זייערע עראינערונגען, הן די מיטגלידער פון יזכור־בוך קאָמיטעט, הן די וואָס האָבן פינאַנציעל בייגעשטייערט — האָבן דאָס געפיל אַז מיטן אַרויסגעבן פון דאָזיקן בוך דערפילן מיר אַ טייל פון הייליקן חוב וואָס ליגט אויף אונז טאָמאַשאָווער שארית־הפליטה — די לעצטע פון דער אַפּגעשלאָסענער תקופה וואָס האָט זיך אַזוי רומרייך געהרופן פּוילישן אידנטום — צו באַשרייבן און פּאַרצייכענען לויט אונזערע באַשיידענע מעגלעכקייטן אַלעס וואָס מיר וויסן און געדענקען וועגן עקזיסטענץ און קאַמף, אויפבלי און אומקום פון אונזער היים־שטאָט טאָמאַשאָוו דלובלין.

עס איז געלייגט געווארן ספּעציעל געוויכט אויף דעם לעצטן פּעריאָד צווישן ביידע וועלט־מלחמות, די שטורמישע יאָרן פון פּאָלקיש־אידישן אויפבלי און גאַנץ באַזונדערס וואָס מער פּרטים אַרויסצובערענגען פון די טראַגישע יאָרן פון חורבן, פון ביטערן סוף.

מיר האָבן געגעבן יעדן לאַנדסמאַן די מעגלעכקייט צו שרייבן ווי ער פילט און ווי ער קען אין יעדע שפּראַך און פּאָרם אין וועלכער עס איז אים גרינגער אַרויסצובערענגען זיינע באַהאַלטענע טיף־איינגעוואָרצלטע זכרונות צו שילדערן טיפן און געשטאַלטן, אינס־טיטוציעס, געזעלשאַפטן און יחידים, רבנים און כלל־טוער, פאַרשידענע טיפן פאָלקס־מענטשן, אַלע וואָס האָבן געלייגט זייער חותם און געהאַלפן אויספאַרמען די אידישע געזעלשאַפט אין טאָמאַשאָוו, אַרויס־צובערענגען עפּיזאָדן פון מסירת־נפש און אידעאַליזם, בכדי די צו־קונפטיקע דורות זאָלן זיך קענען ווערעמען ביים שיין פון „עמוד האש", וואָס שיינט אַפּ פון דורות רומפּולער געשיכטע פון טאָמאַשאָוו לובעלסקי.

דאָס יזכור־בוך איז אַ קאָלעקטיוו אַרבעט געשריבן פון לאַנדס־לייט ניט־פאַכמענער אויפן שרייבערישן געביט, צעשפרייטע איבער ישראל און אַמעריקע פוילן און אַרגענטינע. יעדער האָט אויף זיין שטייגער און לויט זיין השקפה אַרויסגעבראַכט שילדערונגען און בילדער וואָס זיינען אים נאָענט צום האַרץ, געשריבן טאַקע נישט־פראָפעסיאָנעל, אָבער דערפאַר פול מיט האַרץ און בענקשאַפט. דעריבער מוזט איר אונז אַנטשולדיקן אויב דאָ און דאָרט וועט איר אָנטרעפן אויף געוויסע וויידערהאָלונגען פון די זעלבע פאַקטן אָדער נעמען. דאָס בוך האָט נישט דעם צוועק צו אָנטדעקן נייעס וואָס איז נישט געווען באַקאַנט צו אונזערע לאַנדסלייט — אונזער ציל און שטרעבונג איז געווען פאַרצייכענען און פאַראייביקן דאָס וואָס מיר וויסן, עס זאָל נישט פאַרגעסן ווערן און זאָל אָפגעהיט ווערן פאַר דער צוקונפט, און עס זאָל אַרויסגעבראַכט ווערן אַ קלאָר און ערלעך בילד פון טאָמאַשאָוו מיט אַלע אירע אינסטיטוציעס און אָרגאַניזאַציעס, טעטיקייטן און אַקטיוויטעטן, מחלוקת'ן און קאַמפן און עס זאָלן פאַראייביקט ווערן וואָס מיר וויסן וועגן די שרעקלעכע ליידן און אומקום פון די טאָמאַשאָווער אידן.

מיר האָבן נישט פרעטענדירט אַרויסצוגעבן אַ שטרענג־וויסנ־שאַפטלעכע סטודיע וועגן דער געשיכטע און אומקום פון טאָמא־שאָווער אידן, מיר זיינען דערפאַר צופריידן וואָס עס איז אונז געלונגען מיט אונזערע אַרעמע כוחות צונויפזאַמלען פשוט'ע זכרונות ווי אויך וועדטפולע מאַטעריאַלן, וואו עס ווערט געשילדערט דאָס געשטאַלט, לעבנס־שטייגער, גייסטיקע פיזיאָנאָמיע און עקאָנאָמישע סטרוקטור פון טאָמאַשאָוו וועלכע וועלן דעם צוקונפטיקן היסטאָריקער דינען ווי אַ גרונטשטיין און קוואַל פאַר זיינע פאָרשונגען.

מיר מוזן פאָנאָנדערווייקלען די טרויער־מגילה פון דעם גרויסן אומגליק, פון ביטערן מורא'דיקן חורבן, און זי איבערלייענען פאַר אונזערע קינדער פון אָנהויב ביזן סוף מיט דער פולסטער אויסדרוק־קראַפט און קלאָרסטער אינטערפרעטאַציע.

גרויסע שווערקייטן און שטרויכלונגען זיינען געלעגן אויפן וועג פון פאָרווירקלעכן אונזער פלאַן און עס האָט זיך געפאָדערט

גרויס עקשנות און אַפּפּערווילִיקייט, ליבע און גלויבן אין דער וויכטיקייט פון דער זאַך, און זאָל דאָ אויסגעדריקט ווערן אַ הארציקן דאַנק און אַנערקענונג פּאַרן סעקרעטאַר און רוקנביין פון קאַמיטעט ה' יוסף מאַסקאַפּ פּאַר זיין איבערגעגעבנקייט פּאַרן יזכור־בוך, פּאַר דער קאַלאַסאַלער ארבעט וואָס ער האָט אַריינגעלייגט און גאַנץ באַזונדערס פּאַר זיין אומאויפהערלעכן מונטערן און ערמוטיקן וואָס האָט ענדלעך געבראַכט דערצו אַז דאָס בוך זאָל קאַנען ערשיינען, און צו מר יעקב שוואַרץ פון קרית־מוצקין אין ישראל פּאַר זיין שרייבערישער מיטהילף, ער האָט אַריינגעלייגט פיל כחות צו פּאַר־אייביקן די שרעקלעכע צרות און אומקום דורך שטעלן זיך אין פּערזענלעכן קאָנטאַקט מיט די לעבן געבליבענע עדי ראי־ה און באַשרייבן זייערע איבערלעבענישן. אויך ר' משה גאַרדאַן, זייענדיק פון די ערשטע תושבים אין אַמעריקע, איז געווען פון די ערשטע וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער ארבעט פון דער רעדאַקציע ביז זיין אַפּפּאַראַט קיין ישראל — אַרויסווייזנדיק פיל פּאַרשטענדעניש און ליב־שאפט פּאַרן בוך.

פּאַר אונז ברידער און שוועסטער טייערע לאַנדסלייט זאָל דאָס דאָזיקע בוך דינען ווי אַ דערמאָנונג פון אונזער שיינעם אידעאַלן עבר און געבן אַ געלעגנהייט זיך מתייחד צו זיין מיטן אָנדענק פון אונזערע ליבסטע און נאָענטסטע. זאָל עס פּאַרבלייבן ווי אַ מאָנומענט צו פּאַראייביקן דאָס אידישע טאָמאָשאָוו.

זאָל דאָס דאָזיקע בוך פּאַרבלייבן ווי אַ נשמה־ליכט פּאַר די אומגעקומענע און אַן עמוד־האש פּאַר די איבערגעבליבענע.

זאָל דער לעבנס־וועג פון אונזערע קדושים דינען ווי אַ ליכט־טורעם און אַ וועגווייזער פּאַר אונזער צוקונפט, זייער גייסט זאָל איבערגעפלאַנצט און איינגעוואָרצלט ווערן אין די יונגע הערצער און מוחות פון אונזערע צוקונפטיקע דורות וווייטער צו פלעכטן די גאַלדענע קייט פון אידישקייט.

מיט ערפורכט דאַנקען מיר דעם בורא־עולם וואָס עס איז אונז ענדלעך גלונגען פּרויסצוגעבן דאָס יזכור־בוך.

שטיל און צובראַכן מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ דערמאָנען מיר

מיט גרויס יראת הכבוד די נשמות פון אונזערע אייביק אומ־פארגעסענע טייערע קדושים — ערע זייער אָנדענק!

דאָס אידישע טאָמאָשאָוו דלמטה לעבט לוידער מער נישט; אָבער טאָמאָשאָווער אידישע קינדער לעבן ב"ה און עקזיסטירן אין אונזער הייליקן היימלאַנד ישראל אונטער אייגענע זעלבסטשטענדיקייט און אין אַנדערע פרייע ווינקעלעך פון דער גרויסער וועלט על אפם וחמתם פון אַלע אידישע שונאים און פון די פארשאָלטענע דייטשע בעסטיעס, און מיר זאָגן פייערלעך וויטער פאָרצוזעצן די גרויסע ירושה פון אונזערע אבות און מיר האָפן אז מער וועט שוין קיין שונא אויף אונז קיין שליטה נישט האָבן, מיר זיינען טיף איבער־צייגט, אז דאָס ליכט און די גייסטיקע וועלטן וואָס דאָס פאָלק פון די נביאים האָט געגעבן דער וועלט, וועלן פארטרייבן די פינסטערע כחות פון רשעות און טומאה וואָס דער דייטשער עמלק האָט צעבושעוועט טאָקע מיטן הויפט־ציל צו פארניכטן דעם גייסט פון אידנטום צוזאַמען מיט זיין גוף — **וכל הרשעה כולה כעשן תכלה,** און עס וועלן פאָרווירקלעכט ווערן די אידעאַלן פון אחרית־הימים וועו דאָס אידישע פאָלק וועט צוריק באַקומען זיין גרויסקייט און וווערן א נס־לעמים, דער גייסטיקער פאָן־טרעגער און וועג־וויזער פאר די העכסטע אידעאַלן פון דער מענטשהייט — **נצח ישראל לא ישקר!**

א באַזונדערן וואַרעמען דאַנק די „איוא" אין ניו יאָרק פאר זייער בייהילף אין צושטעלן מאַטעריאַלן און פאָטאָסטאָטס פאר דעם דאָזיגען בוך.

און ועל כולם דעם טאָמאָשאָווער הילפס־קאָמיטעט אין ניו יאָרק פאר זיין פאָזיטיוועו, וואַרעמער באַציאונג און פינאַנציעלער הילף וואָס האָט דערמעגלעכט דאָס דערשיינען פון דאָזיקן בוך.

הנשיא הראשון ונשיאי המדינה

יצחק בן-צבי

זלמן שזר

אפרים קציר

ד"ר יצחק נבון

ד"ר שמואל הלוי

ד"ר שמואל טמיר

משה ד. קרול

אליעזר פלדמן

יוסף ברזילי

יהודה ד. מיוחס

יהושע ח. פרידמן

יהודה ד. קרול

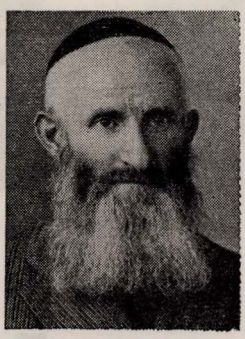
חברי ועד ספר היזכור בישראל



יוסף הלוי לחר



יעקב שוואַרץ



זושא קונשטוק



יעקב מינקאווסקי



יעקב הערבסמאן

עטליכע ווערטער צו די לעזער

● י. מאסקאפ

מיט'ן אַרוסגעבען דאָס ליגענדע פאַר אייך בוך, האַלט איך פאַר נויטיק צו באַקענען די לעזער אין קורצע שטריכען מיט'ן פּראָצעס פון דער דאָזיגער שאַפונג.

ס'ערשטע האָט מען אָנגעהויבען צו טאָן וועגען אַ יזכור בוך פאַר אונזער פאַרשניטענער שטאָט אין מדינת ישראל. קיין דאַטע וויס איך נישט. אַהער קיין ניו־יאָרק האָט עס דערגרייכט אַרום 1950 אָדער 1951.

אין יענער צייט זיינען די נייגעקומענע טאָמאַשאָווער, דאָ אין ניו־יאָרק, געפּופּען געוואָרען צו אַ פאַרזאַמלונג, וועלכע איז צאָלרייך באַזוכט געוואָרען. מר. שמואל שיפּלינגער האָט געפּירט דעם פאָרזיץ, בייזיצענד אויף דער טריבונע זיינען געווען אייניגע ראשים פון „חברה בני טאָמאַשאָוו". מען האָט דאָן פאָרגעלייענט אַ וועגדונג צו אונז מיר זאָלען אָנשרייבען אַרטיקלען פאַר'ן טאָמאַשאָווער יזכור בוך, וואָס אַ קאָמיטעט אין ישראל גרייט זיך אַרויסצוגעבען. דער בריף איז געווען געשריבען דורך מר יעקב הערבסמאן אין נאָמען פון קאָמיטעט. אויף אָט דער פאַרזאַמלונג איז געשאַפען געוואָרען אַ קאָמיטעט פאַר דעם צוועק, אָבער מער האָט מען פון דעם דאָזיגען קאָמיטעט גאָרנישט געהערט.

מיט עטליכע יאָר שפּעטער, זעהענדיק אַז פון דער פריערדיקער אַקציע איז גאָרנישט געוואָרען, האָב איך געפּרואווט נעמען די איניציאַטיוו אָנצוהויבען אויפסנייַ. איך האָב דאָן קאָנפּערירט מיט הרב רובין און אייניגע אַנדערע פּערזאָנען, זיי אַלע האָבען מיר פאַרזיכערט זייער מיטאַרבעט.

אינם ערשטען פּראָטאָקאָל לייענט זיך אַזוי:

„מוצש"ק פ' תשא מערץ 3, 1956 האָבען זיך פאַרזאַמלט אין הויז פון מר אלי' לערער אין ברוקלין פאָלגענדע פּערזאָנען: הרב יחזקאל רובין, מר משה גאָרדאָן, מר שמואל שיפּלינגער, מר פישל האמער, מר אלי' לערער, מר שמשון האלץ, מר שמאי דרילמאן, מר יוסף מאסקאפּ, מר מאיר נייהויז, מר צבי רייז, מר שלמה ווייסלעדער, מר דוד גייער און מר יונה פעלדזען, מיט'ן צוועק צו שאַפען אַ יזכור־בוך נאָך דער פאַרשניטענער קהלה טאָמאַשאָוו לובעלסקי, און אירע קדושים, אומגעקומענע דורך די דייטשע מערדער און זייערע פּוילישע מיטהעלפער".

„נאָך אַלע אַרויסגעזאָגטע מיינונגען וועלט איינשטימיג באַשלאָסען אַזאָ בוך אַרויסצוגעבען".

„ס'וועלט געשאַפען אַ יזכור־בוך קאָמיטעט פון פאָלגענדע פרייוויליגע פֿערזאָנען: שלום ליכט, מר גאָרדאָן, מר שיפלינגער, מר מאסקאפ, מר נייהויז, מר האמער און מר האלץ".

„ס'וועלט געלאָזען פלאַץ פאַר נאָך אַנדערע אין קאָמיטעט".

אויף די וויטערדיגע זיצונגען בין איך דערווייסלט געוואָרען — סעקרעטאַר און מר שיפלינגער — פרעזידענט. (דער לעצטער האָט אַביסעל שפּעטער רעזיגנירט). ביים אָננעמען דעם אָמט האָב איך געפֿרואווט שטעלען אַ ווידערשטאַנד, ווייל איך האָב מיר אָפּגעגעבען אַ רעכענונג מיט ווייפיל טעכנישע אַרבעט און מיינע וויניגע מעגליכקייטען דאָס איז פאַרבינדען, אָבער קיין אַנדערער האָט דעם אָמט נישט געוואָלט אָננעמען און כדי עס זאָל נישט צוזאַמענברעכען באַלד ביים אָנהויב האָב איך זיך געמוזט איינשפּאָנען.

די שווערigקייטען וואָס מיר האָבען אָנגעטראָפען פון דער ערשטער צייט אָן ביז'ן לעצט זענען איבערגעשטיגען אַלע דערוואַרטונגען. פון איין זייט האָבען מיר אָנגעטראָפען לאַנדסלייט וועלכע האָבען נישט אַרויסגעוויזען קיין שום פאַרשטענדניש פאַר דער זאַך, זיי האָבען אפילו אַרויסגעוויזען אַ געגנערשאָפט. מ'דאַרף נישט קיין בוך, איז געווען זייער טענה, ווער וועט אים לייענען? פון דער אַנדער זייט, האָט ביי די וואָס האָבען יאָ געפילט אַ נויט־וועניגקייט דערפאַר, געפעלט דער גלויבען אין דער פאַרוויקליכונג פון דעם פּלאַן און דאָס איז געווען די גרעסטע צרה. די ערשטע אויפרופען אונזערע צו די לאַנדסלייט זיך צו באַטייליגען אין דער שאַפונג האָבען געברענגט אַזאָ נישטיג קליינעם אָפּרוף וואָס האָט געקענט אָנווארפען אַ יאוש'דיגע שטימונג אויף דעם שטאַרקסטען אָפּטימיסט.

אפילו פון ישראל וואו עס זיינען שוין געווען אָביסעל אָנגעזאַמעלטע מאַטעריאַלען פון פריער, האָט מען לכתחלה נישט געוואָלט זיי אַריינשיקען צו אונז. אויך זיי האָבען געהאַט אַ סקעפּטישען צוגאַנג דערצו. ערשט נאָכדעם ווי איך האָב זיי פאַרזיכערט אַז מיר באַזיצען שוין אַ סך מאַטעריאַלען און דאָס דערשיינען פונם בוך איז אויסער יעדען ספק, האָבען זיי אונז אַריינגעשיקט אַ פּעקל אַרטיקלען. און יעצט קען איך אייך שוין מוסר סוד זיין, אַז דאָס דערהאַלטען פון אָט דעם פּעקל איז טאַקע געווען אַ דערמוטיגונגס עטאַפּ אין דער אָנטוויקלונג פון דער שאַפונג. מען האָט געדאַרפען אויסאַרבעטען און פונאַנדערשיקען אויפרופען איינע נאָך די אַנדערע צו וועקען דעם גלויבען אין די מענשען זיי זאָלען אַריינשיקען אַרטיקלען און אויך נעמען פון די אומגעקומענע. דעם פּאַקט וואָס די גאַנצע לאַסט פון דער אונטערנעמונג איז געלעגען אויף בלויז עטליכע געציילטע מענשען, וועלכע איר האָט געקענט אָנציילען מיט דער קלענערער העלפט פינגער פון איין האַנד, קענען זיכער

צוגעשריבען ווערען פיעל נעגאַטיווס אין דעם בוך אוּן קודם כל זיין פאַר־
שפּעטיקונג. ווייל אַחוץ טעכנישע אַרבעט וואָס זיי האָבען געהאַט אויסצופירען
ווי: דרוקען אוּן צעשיקען אויפרופען, אָנהאַלטען אַ קאָרעספּאָנדענץ מיט'ן
קאָמיטעט אין חיפה מיט אַרגענטינא אוּן פאַרשידענע יחידים, דאָס איבער־
לייענען, קאָרעגירען, מאַנכעס מאָל אויך איבערשרייבען אָנדערע'ס אַרטיקלען,
נאָכאָמאָל קאָרעגירען נאָכ'ן זאַץ אוּן אַפילו אינזיינען האָבען הזכרות אוּן געלד
זאַמלונגען, אוּן אויך אַליין עפּעס אָנשרייבען, האָבען זיי אויך אייגענע
התחייבות'ן צו זייערע פאַמיליעס אוּן באַשעפטיגונגען וועלכע לאָזען זעהר ווייניג
פרייַ צייט נאָך זיך אוּן נאָך ווייניגער ישוב הדעת וואָס אָזאַ אַרבעט פאַרלאַנגט.

אוּן יעצט ליבער לעזער אויב איר וועט אָנטרעפען אין דעם בוך עפּעס
אָזעלכעס וואָס געפעלט אייך נישט, פאַרשטעהט אַז מ'קען נישט נאָכקומען יעדען
איינעמ'ס געשמאַק. אויב איר וועט זיך אָנטרעפען אויף חסרונות ממש נעמט
אין אַכט די געוואָלדיגע שוועריגקייטען פון די טוער, וועלכע האָבען ביי די
געגעבענע באַדינגונגען אָט די חסרונות נישט געקענט גובר זיין. דאָס בוך
וועט אוודאי ליידען פון איבער'חזר'ענדע זיך ענינים ד. ה. דער זעלבער ענין
ווערט מערערע מאָל באַרירט אין פאַרשידענע אָרטיקלען, כדי דאָס אויסצו־
מיידען האָט זיך געפּאָדערט פיל צייט אין וועלכען מיר זיינען געווען
מאַנגעל. אין פרינציפ האָבען מיר, ווי ווייט מעגליך, נישט געוואָלט שטרייכען
יענעמ'ס אָרטיקלען. מיר האָבען אויך געוואָלט געבען יעדען די מעגליכקייטען
צו שרייבען אויף זיין אייגענעם אופן, אָדער, אויב מ'קען זיך אַזוי אויסדרוקען,
זיך אַראָפּצורעדען פונ'ם האָרץ. מיר זיינען אָבער געשטאַנען אויף דער וואָך,
אין די ראַמען פון די מעגליכקייטען, אַז די באַשריבענע פאַקטען זאָלען שטימען
מיט'ן אמת. אוּן אויב ס'האָבען זיך דאָך דאָ אוּן דאָרט אַריינגעכאַפּט וועלכע
ס'איז אומפּונקטליכקייטען לאָזען מיר עס אויפ'ן אחריות פונ'ם מחבר פון
דעם געגעבענעם אָרטיקל.

קריטיקירט נישט די טוער פון דעם בוך פאַר געוויסע אָביעקטען. וואָס
זיינען געווען אַ לעבעדיקער טייל פונ'ם שטאָטישען לעבען, צי דאָס זיינען
אינסטיטוציעס צי פערזאָנען, וועלכע זיינען אויסגעלאָזען אָדער נישט גענוג
באַשריבען געווארען, דאָס איז אַ באַדויערנסווערטער פאַקט, אָבער איר קענט
באין אופן נישט פאַרלאַנגען פון וועמען צו באַשרייבען עפּעס אָזעלכעס אין
וועלכען ער איז נישט געווען באַהאָוועט. געפינט איר נישט איינעם פון אייערע
נאָענטע אין דער רשימה פון די קדושים האָט דעם מוט צו באַשולדיגען זיך
אַליין, פאַרוואָס איר האָט דעם נאָמען צו אונז נישט צוגעשיקט.

ווי יעדער אָנדערע אויסגאַבע איז אויך דאָס בוך רעדאַגירט געווארען
דורך אַ רעדאַקציע קאָמיסיע מיט דעם אונטערשרייד וואָס ביי אָנדערע אויסגאַבעס
ליגט עס אין די הענט פון אַ פראָפעסיאָנאַל, אַ פאַכמאַן אויף דעם געביט, מיט
די נויטיגע דערפאַרונגען אוּן קוואַליפיקאַציעס אוּן ברייטע מעגליכקייטען.

דאגעגען מיט דעם דאזיגען בוך האבען זיך פון אנהויב אן פארנומען מענשען אן וועלכע ס׳איז פרעטענזיעס אויף פאכמענישקייט אויף אט דעם געביט און מיט זעהר ארימע מעגליכקייטען. די רעדאקציע קאמיטע האט זיך אפגעגעבען א גאנץ קלארען רעכנונג וואס א בוך קען ליידען דערפון, מיט וויפל חסרונות דאס איז פארבונדען. ארויסגעהענדיג אבער פון דעם שטאנדפונקט אז דער צוועק פון דעם בוך איז נישט זיין ליטעראריישער גלאנץ נאר זיין מאנומענטארישער אינהאלט האבען מיר אלע אונזערע באמיאונגען געלייגט דאס בוך זאל אנטשפרעכען זיין הייליגען צוועק אויף דעם וויט מעגליכסטען אופן.

און אויב איר וועט מעסטען און וועגען די מעלות און חסרונות פון דעם דאזיגען בוך פארגעסט נישט צו צולייגען דעם פאקט, וואס אזא בוך איז פארן, אויף איין זייט פון דער וואגשאל, און איר וועט האבען דעם סך הכל פאר זיך.

אינ׳ם קאמיטעט פאר׳ן יזכור בוך האבען זיך באטייליגט אויסער די אויסגערעכענטע אינ׳ם ערשטען פראטאקאל: מר אלי׳ לעהרער — קאסירער. חיים יהושע בידערמאן, אשר רייז, פרוי רעכיל פאוסט—לערער, דוד גייער, שלמה וויסלעדער, וואווע ניי, יונה פעלדזען, לייבל פליישער און אביגדור גרינוואלד.

אין דער רעדאקציע קאמיטע זיינען: שלום ליכט, מר משה גארדאן, פישל האמער (נאט), שמאי דרילמאן און דער שרייבער פון די שורות.

האנד ביי האנד מיט אונז האט געארבעט א קאמיטעט אין ישראל מיט ר׳ זושא קאוועגשטאק אין שפיץ.

אונזערע לאנדסלייט אין ארגענטינא האבען אויך ארויסגעוויזען א טיפען אינטערעס אין דעם בוך. זייער קארעספאנדענץ איז געקומען דורך שמואל אלעזר בראנער, ישראל׳קע אייזען און יוסף מעלדונג.

צו די אלע אויבען אויסגערעכנטע און אלע די וואס האבען צוגעטראגען זייער חלק צו דער עבודת הקדש מיט דער פעדער, מיט נדבות, אדער מיט אנדערע באמיאונגען, דערלויבט מיר דא אויסצודריקען מיין פערזענליכען טיפסטען יישר כח פאר זייער טרייער מיטארבעט אן וועלכער מיר וואלטען קיינמאל אונזער ציל נישט דערגרייכט.

און אויב די איבעריגע וועלען מיר מוחל זיין, וועל איך מיט באזונדערן דרך ארץ דערמאנען: שלום לביא, פאר זיינע שווערע לייסטונגען און גאר באזונדערס פאר זיינע פארשונגס ארבעטען וועלכען האבען געגעבען דעם בוך א באזונדערס היסטארישען ווערט, יעקב איטשע שוואַרץ אין ישראל וועלכער האט אזוי פיל צייט, הארץ און טאלאנט אריינגעלייגט ביים שילדערן די ליידען פון די איבערגעלעבטע היטלער קרבנות און דערמיט פארעיביגט די פינסטערע היטלער תקופה אין אונזער געגענט. מרס. פאוסט וועלכע האט א חוץ מיט טאלאנטפול געמאלענע סיטואציעס אויך צוגעהאלפען איבערשרייבען

1947 ווא אויפגענומען פון פאַרטרעטער פון פּאַרטיזאַנער קאָמיטעט אין בעלזיץ
1. ליבע פּאַפּיר, 2. מאַטל פּאַפּיר, 3. מאַטל ווייסבערג, 4. בלומע וויינטראַוב (ווייסבערג), 5. ליבע ווייסבערג, 6. מרים פּאַפּיר (ווייסבערג), 7. יעקב פּאַפּיר, 8. ?, 9. ?, 10. ?, 11. ?, 12. ?, 13. מאַרק בלומענפעלד, 14. דוד פּאַפּיר, 15. מאַרק בוים, 16. מאַרק בלומענפעלד

די קדושים רשימה. פישל האמער פאר זיין מיהפולע ארבעט ביים קארעגירען די העברעאישע ארטיקלען. שמאי דרילמאן און אשר רייז וועלכע האבען א חוץ אנדערעס אויך אווועקגעגעבען א ריי פרייע זונטאגען פאר געלד־ זאמלונגען ביי די לאנדסלייט אין זייערע היימען.

זאלען מיר אלע, סיי די וואס האבען זיך אקטיוו באטייליגט אין דער שאפונג פון דעם דענקמאל און סיי די וואס האבען צוליב וועלכע ס׳איז סבות זיך נישט באטייליגט, פילען אין דעם ספר הזכרון ווי א בשותפות׳דיג מחילה בעטען ביי אונזערע נאענטע פארפיניגטע קדושים און ווי א מין דעקונג פון אונזער אלעמענס התחייבות׳ן לגבי די צוקונפטיגע דורות.

אגב וואלט איך וועלן דא באמערקן, אז מיר האבן זיך מערערע מאל געוואנדען צו דער סאסייטי חברה בני טאמאשאוו וועגן מיטארבעט פאר דער שאפונג פון בוך, אבער ליידער האבן זיי קיין פארשטענדעניש דערפאר נישט ארויסגעוויזן. אלס אילוסטראציע לאזן מיר דא דרוקן דעם לעצטן בריוו פון יולי 8, 1963, אדרעסירט צו זייער סעקרעטאר מר שיפלינגער פון פאלגענדען אינהאלט:

זייער חשוב׳ער קאמיטעט פון „חברה בני טאמאשאוו".
מר. פרעזידענט.

פאראייביקענדיק אונזער פארשניטענע קהלה אין טאמאשאוער יזכור בוך, וואלטן מיר געוואלט נישט אדורכלאזן די געלעגנהייט צו פארצייכענען אויך איר איבערבלייב. מיר האבן דעריבער באשלאסן צו עפענען אין דעם דאזיקן בוך אן אפטייל וועגן לעבן און טעטיקייטן פון טאמאשאוער אידן אין דער גאנצער וועלט.

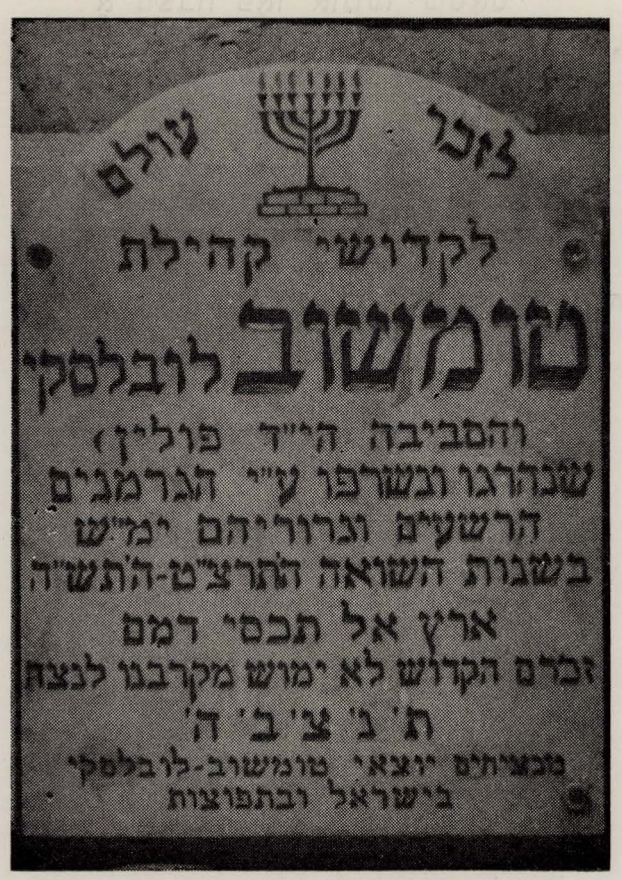
אלס א קערפערשאפט פון טאמאשאוער מיט א לאנג יאריקן סטאזש פון טובת הכלל ארבעט, וואלט געוואן גישט מער פון רעכט איר זאלט פארנעמען א חשוב׳ן פלאץ אין דער אפטיילונג. מיר וואלטן דעריבער אייך זייער בעטן אנצושרייבן אן ארבעט וועגן אייער ארגאניזאציע, אירע טעטיקייטן אויף פארשידענע געביטן פון כלל ענינים און אויך פערזאנען וואס זיינען געווען אדער זיינען מיט איר אקטיוו פארבונדן.

נעמענדיק אין אכט אז דאס בוך האלט שוין באלד ביים געדרוקט ווערן, וואלטן מיר אייך באזונדערס געבעטן צוצואיילן מיט דער דאזיקער באשרייבונג.

איר וועט מיר ביי דער געלעגנהייט דערלויבן צו באמערקן אז אויך אנדערע ארטיקלען וואס קענען האבן א שייכות מיט דעם בוך קענען נאך ארייגגעשיקט ווערן.

מיט פריינטשאפטס גרוס,
י. מ. מאסקאפ, סעקרעטאר

ליידער איז דער בריוו דורך זיי איגנארירט געווארן. אנטקעגן דעם... וואס מאנכע וואלפן אונז פאר וואס מיר מאכן דעם בוך אן זיי.



מצבת זכרון במרתף השואה על הר ציון

אַ מצבה פאַר אונזער שטאָט

• רעי פאוסט

נישט דער שטיין־האַקער
און נישט דער מצבה־קריצער,
שטעלט דעם נפטר אַ מצבה.
נישט דער שלייפער, פאַרבער און פאָלישער,
נישט דער ראש הקהל און פירער,
נישט דער סופר, און נישט דער נגיד דער בעל צדקה,
אויך נישט דער גרויסער דערפינדעֶר.
אַ מצבה שטעלן בלויז די קינדער.

חרוב געוואָרן איז אונזער שטאָט,
מיט פיל שטעט צוזאַמען,
חרוב געוואָרן זיינען מצבות
פון טאַטע מאַמע.
נישטאָ מער קיין אידיש לעבן דאָרט;
די שטאָט וואו אונזער וויגעלע איז געשטאַנען,
איז נישט מער פאַראַנען:
רציחה האָט זיך פאַרשפּרייט
נאָך שנעלער ווי אַ מגפה
און האָט נישט איבערגעלאָזט
אויפן הייליקן אָרט אַ מצבה.

קינדער פון דער חרוב׳ער שטאָט!
אַלע צוזאַמען!
לאָמיר שטעלן אַ מצבה
טאַטע מאַמע.
לאָמיר פאַראייביקן אונזער שטאָט,
וואָס איז נישט מער פאַרהאַנען,
אין אַ יזכור־בוך, אין אַ ספר הזכרונות.
זאָל אַ מצבה פאַר אונזער שטאָט ווערן געשטעלט!
צו דערמאָנען, נישט צו פאַרגעסן און נישט דערלאָזן
מער קיין רציחות אויף דער וועלט.

הנשיא בן צבי ורעייתו : בעת ביקורם בפולין (דצמבר 1961) ראשי המדינה אל מול הכתבות של העיתונות הפולנית

צו דער געשיכטע פון אידען אין טאָמאַשאָוו-לובעלסק

(דאַטעס און פאַקטען פון אַרכיוו-מקורות)

● מרדכי וו. בערנשטיין

א ר י נ פ י ר

די אידישע רעגיאָנעלע ליטעראַטור, דאָס הייסט די געשיכטע פון די פאַרשידענע ישובים, האָט שוין אַ גאָר לאַנגע געשיכטע. מיט העכער הונדערט יאָר צוריק האָבען שוין אידישע פאָרשערס, משכילים, רבנים, אָנגעהויבען אויף זייער שטייגער צו פאַראייביגען זייערע קהילות. געוועזען זענען עס טאַקע בעיקר גרעסערע ישובים, ריכטיגע ערים ואמהות בישראל. אָט איז אַ צעטל פון צען קהילות (לויטען אלף-בית) וועגען וועלכע עס זענען דערשינען געשיכטלעכע מאָנאָגראַפיעס:

1. אָסטראָג — „מזכרת לגדולי אוסטרא";
2. בריסק-דליטע — „עיר תהילה";
3. גראָדנע — „עיר גיבורים";
4. דובנע — „דובנא רבתי" און „עיר דובנא וחכמיה";
5. ווילנע — „קריה נאמנה";
6. זשולקיעוו — „קריה נשגבה" (תולדות גדולי זאלקווא);
7. לעמבערג — „אנשי שם" און „מצבת קודש";
8. מינסק — „רבני מינסק וחכמיה";
9. קראָקע — „עיר הצדק" (תולדות חכמי קראָקע), „לוחות זכרון" און „כלילת יופי";
10. ריזשנאי — „דעת קדושים".

דער רוב פון די דאָזיגע מאָנאָגראַפיעס, ווי עס זאָגען אויף דעם עדות די נעמען, האָבען בעיקר דערציילט וועגען דעם גרויסען יחוס פון דער קהילה און פריער פאַר אַלץ וועגען די גייסטיקע מנהיגים פון דעם ישוב.

דאָ אָדער דאָרטען האָבען זיך אויך אַריינגעפלאָכטען פרטים וועגען אידישען כלל-לעבען, וועגען פאַרשידענע חברות, אינסטיטוציעס. דאָס איז אָבער ניט געווען דער עיקר.

וועָן מען באַטראַכט די דאָזיגע ספרים זעט מען, אַז די מקורות, די קוואַלען פון וואָנען די מחברים האָבען גענומען די ידיעות זענען געווען אַזעלכע, וואָס האָבען טאַקע צוגעשטעלט די פאַקטען, וואָס האָבען געהאַט צו טאָן מיט די גדולי העדה. לרוב זענען עס געווען מצבות פון די בית-

עלמינס. קלאָר, אַז אָפּגעשריבן האָט מען די יחוס׳דיגע, די היסטאָריש־וויכטיגע מצבות. אַגב זענען זיי מער אָפּגעהיטן געוואָרן. מען האָט געזומען פון די אויפגעהיטע פּנקסים (פריער פון אַלץ פון דער חברא־קדישא); מען האָט געשעפט פון די הסכמות אויף ספֿרים, וואָס די אָרטיגע רבנים האָבען אַרויסגעגעבען.

דאָרף מען נאָך צוגעבען, אַז דער ציל איז דאָן ניט געווען צו פאַראייביגען דאָס לעבען פון דער קהילה — די קהילה האָט דאָך געלעבט, האָט זיך ניט געשיקט צו שטעלען אַ מצבה נאָך אַ לעבעדיגען...

צוליב דעם זעלביגען טעם האָבען יענע מחברים, מיט גאָר קליינע אויסנאַמען, ניט געפֿרואווט אויסניצען די ניט־אידישע מקורות. זעלטען וועט זיי האָבען אפשר גאָר געווואוסט, אַז אין פאַרשידענע פּריצישע, שטאָטישע אָדער מלוכה׳שע אַרכיוון געפינען זיך די ערשטע ידיעות וועגען אידען אין דעם געגעבענעם ישוב; וועגען פּריווילעגיעס פאַר אידען פון די קהילות; וועגען גערעכט־אַקטען, וואָס מען קאָן געפינען וכדומה.

פון גאָר אַן אַנדער מין זענען די געשיכטעס וואָס וועלן היינט געשריבען וועגען די פאַרטיליקטע קהילות. זיי זענען דאָך אין דער בחינה פון קאָלעקטיוו סימבאָליש מצבות־קודש און לוחות־זכרון ניט פאַר יחידים, ניט פאַר אויסדערוויילטע גרופּען נאָר פאַר די גאַנצע שטעט און שטעטלעך. איז דעריבער די אויפגאָבע אַ פיל גרעסערע, אַ פיל ברייטערע און דעריבער אָן אַ שיעור אַ שווערערע.

יענע מחברים האָבען נאָך פאַר זיך געהאַט אַ „לעבעדיגען" בית־עלמין; זיי האָבען נאָך געקענט אויפמישען די פאַרגעלטע בלעטער פון די כל־המינים פּנקסים; זיי האָבען נאָך געקענט אויסהערען די דערציילונגען פון די זקנים, וואָס עס האָבען זיי אַמאָל זייערע זיידעס דערציילט. היינט איז אונטערען שוועבעבט פון הענקער פאַרטיליקט געוואָרען די גאַנצע עדה צוזאַמען מיט אירע דאָקומענטען.

היינט איז אויך שווער צו דערגרייכן די ניט־אידישע מקורות. טייל פון זיי עקזיסטירען שוין ניט אין רעזולטאַט פון דער מלחמה — און חורבן — זאָוויערוכע און דאָס וואָס איז יאָ פאַראַן איז אָפּגעשלאָסען מיט זיבען שלעסער „אויף יענער זייט", וואוהין עס איז שווער צוצוקומען.

אָבער עס איז מיר געלונגען צונויפקלייבען אַ סעריע מיט דאָקומענטען, מאַטעריאַלען און פאַקטען צו דער געשיכטע פון אידען אין טאָמאַשאָוו־לובעלסק. פאַרשידענע צופאַלען האָבען געפירט צו שפורען, וואָס האָבען ווייטער זיך געצויגען צו אַרכיוון אָפּגעראַטעוועטע און פון דאָרטען זענען געשעפט געוואָרען די ווייטערדיגע ידיעות פון אידען אין טאָמאַשאָוו־לוב. טאַקע פון די ערשטע טעג זינט טאָמאַשאָוו איז געוואָרען אַ שטאָט און אידען האָבען זיך דאָרטען באַזעצט.

וועלען מיר גייען כסדר און אנהייבען מיט דער געשיכטע פון דעם:

אָנהייב פון ישוב

דער גאַנצער געגנט איז ביזן יאָר 1462 געווען אַ פירשטענטום. שפּעטער, בעת דער אַלט־פוילישער הערשאַפט איז דאָ אויספאָרמירט געוואָרען די בעלזער וואיעוואדשאפט, צו וועלכער עס האָבען געהערט 5 קרייזען (פאָוויאַטען): בעלז, גראָבאָוויץ, אָראָדלע, ליובאָטשאָוו און בוסק[2].

דאָס שפּעטערדיגע טאָמאַשאָוו איז אויפגעקומען ערשט אַרום יאָר 1590. דאָן איז אויף דעם באָדן פון דעם דאָרף ראָגוזשנאָ, דורך דעם העטמאַן און פּוילישען קרוין־קאַנצלער יאָן זאַמאָיסקי געשאַפען געוואָרען דער נייער ישוב מיטן נאָמען יעליטאָווא. מיט 4 יאָר שפּעטער, ענוי דעם 10־טן אַפּריל 1594 וועט ביי יאָן זאַמאָיסקין איז געבוירען געוואָרען א זון פון זיין פערטער פרוי באַרבאָרא טאָרנאָווסקא און מען האָט דעם זון א נאָמען געגעבען טאָמאַש האָט מען לכבוד דער דאָזיגער געשעעניש דאָס שטעטל יעליטאָווא געענדערט אויף טאָמאַשאָוו. אלה תולדות טאָמאַשאָוו[2].

דאָרף דאָ דעמאָנט וועלן, אַז דאָס דאָרף ראָגוזשנאָ איז שוין ווי א נאָמען אין דעם געגנט דעמאָנט געוואָרען אין יאָר 1422.

דער גאַנצער געגנט איז אין יאָר 1772, ביי דער ערשטער צעטיילונג פון פוילען אַריבער צו די האַבסבורגער און זיך געפונען אונטער דער ממשלה פון די עסטרייכער. נאָכן ווינער קאָנגרעס פון די דריי גרויסמאַכטען, וואָס האָבען זיך צעטיילט מיט פוילען (רוסלאַנד, דייטשלאַנד, עסטרייך), וואָס איז פאַרגעקומען אין יאָר 1811 איז א טייל פון דער געווען בעלזער וואיעוואדשאפט, און די זאַמאַשטשער אַרדינאַציע אַריבער צו די רוסען. זיי האָבען געהערט צו דער לובלינער גובערניע.

אין דער בעלזער וואיעוואדשאפט, האָבן דאָן, וועט עס האָט זיך אָנגעהויבען שאפען דער טאָמאַשאָוער אידישער ישוב, די פאַרשידענע שטעט געהערט צו באָזונדערע באַלעבאַטים — צו דער מלוכה (אָזוי געפּופענע קרוין־שטעט) אָדער צו פאַרשידענע יחידים־בעלי־בתים: פּריצים. פון די 31 שטעט, וואָס זענען געווען אין בעלזער וואיעוואדשאפט אין יאָר 1629 האָבען 15 געהערט צו מלוכה און 16 צו פאַרשידענע יחידים. טאָמאַשאָוו איז געווען דאָס אייגענטום פון די זאַימאָיסקיס. אין דער בעלזער וואיעוואדשאפט האָבען די זאַמאָיסקיס געהאַט נאָר טאָמאַשאָוו און קרייז.

---

1) P. Dabkowski — Podzial Administracyjny Wojewodztwa Ruskiego i Bielskiego XV Wieku Lwow 1939.

2) Slownik Geograficzny Krolewstwa Polskiego. Tom 12 Str. 374-377 Warszawa, 1938.

אין יאָר 1621 (25טן מאַי) האָט איר דעמאָלטיקער בעל־הבית, טאָמאַש זאַמאַיסקי באַשטעטיגט די פּריווילעגיע, וואָס איז שפּעטער באַשטעטיקט געוואָרען פון פּוילישען קעניג זיגמונט דעם 3טען. עס איז כדאי פון דער דאָזיגער פּריווילעגיע, וואו עס ווערט אָנגעצייכענט דער בראשית פון דער שטאָט און איר אַדמיניסטראַציע צו ברענגען אַ פּאָר אויסצוגען. עס זאָגט זיך דאָרטען:

...„וועז איך (יאָן זאַמאַיסקי) האָב זיך פּאַרמאָסטען צו פּאַרליגען די שטאָט טאָמאַשאָוו און גאָר אין קורצען געזעז מיט ג־טס לאָסקע ווי זי וואָקסט, האָב איך באַשלאָסען, צוליב דער טובה און נוצען פון כלל אַרויסצוגעבען די דאָזיגע פּריווילעגיע, וואָס זאָל זיין גילטיג פּאַר די קומענדיגע דורות. מיט באַשטימען די שטאָט אין די וויטערדיגע גרענעצען... אָבער באַזיצער ווערען באָפּרייט פון אַלע מינים אָפּצאָלען אויף 15 יאָר. נאָך דער דאָזיגער צייט וועט מען דאָרפען אַרייַנטראָגען אין מיין אוצר צו 5 גראָשען פּאַר יעדען הויז אויפֿן מאַרק; פון די אָנדערע גאַסען און פּאַרשטעט צו 4 גראָשען... (עס גייען דאָ פּאַרשידענע טאַקסעס אין נאַטור).

...מיר דערלויבען אויך אויסצובויען אַ ראַטוש מיט הילצערנע קראָמען אַרום צו פּאַרקויפען פוטער, קאָשע, בוימעל און אָנדערע שפּייז־אַרטיקלען... מיר זאָגען צו אויסצופּועל׳ען ביים קעניג אַז עס זאָלען אייַנגעשטעלט ווערען יאַרמערק אין די טעג פון: הייליגען סטאַניסלאַוו, הייליגען באַרטאָלאָמיי, דריי קעניגען, און וואַכען־מערק יעדען מאָנטיק...

די בירגער וועלען רעגירט ווערען לויט דעם מאגדענבורגער רעכט און דער מאַגיסטראַט זאָל באַשטיין פון קאַטאָליקען און אוניאַטען*. איך פּאַרפּליכטע די בירגער אויף זייער אייגענעם חשבון אויסצובויען אין משך פון 3 יאָר אַ קאָסציאָל. וועט דאָס ניט אויסגעפירט ווערען וועלען זיי באַשטראָפט ווערען מיט׳ן פאַרלירען די רעכטען און פרייהייט אָדער מיט געלד־שטראָף לטובת מיין אוצר...״[3]).

ווי מיר זעען זיינען אין דער דאָזיגער ערשטער פּריווילעגיע ביים גרינדען די שטאָט ניט דערמאָנט געוואָרען די אידען.

וועלען מיר טאַקע אין וויטערדיגען קאַפּיטל זיך אָפּשטעלען אויף דער פראָגע:

---

* די אוניאַטען זענען געווען אַ מין קריסטלעכע סעקטע, אַ געוויסער געמיש פון רוימיש־קאַטולישע און פּראָוואָסלאַווע.

3) Dr. Janusz Peter — Szkice z przeslosci miasta kresowego. Zamosc 1947.

די ערשטע אידען אין טאָמאשאָוו

פון אידישע מקורים איז באַוואוסט, אַז אין מיטען פון 17טן יאָר־הונדערט זענען אין טאָמאַשאָוו געווען אידען. איך וועל דאָ דערמאָנען נאָר דריי פּרטים, וואָס וועגען זיי רעדט זיך ברייטער אין די וויטערדיגע אָפּטיילען פון פּנקס.

1. בעת דער גזירת ת״ח איז שוין אין טאָמאַשאָוו געווען אַ גאָר גרויסער אידישער קיבוץ, („יון מצולה״, אין „צער בת רבים״ און אין „צוק העתים״).

2. אויף אַ זיצונג פון ועד ארבע ארצות אין לובלין אין יאָר תכ״ז (1667) האָט צווישען אַנדערע אונטערגעשריבען אַ תקנה יעקב לוי ספרא מטאָמשוב[4]).

3. אַרום דאָס יאָר 1676 איז אין טאָמאַשאָוו געווען אַ בילבול אויף אַ געוויסען ר׳ פּנחס ברבי מאיר, וועלכער איז אומגעקומען ווי אַ קדוש. עס זענען צו זיין זכרון אַפּילו פּאַראַן קינות[5]).

אָבער וועָן איז דער בראשית פון דעם טאָמאַשאָוער אידישען קיבוץ?

פון פּוילישע אַרכיוו־מאַטעריאַלען האָבען מיר אַ זיכערע דאַטע, דאָס יאָר 1621. אין דער דאָזיגער דאַטע האָבען די טאָמאַשאָוער אידען באַקומען פון דעם שטאָט־בעל־הבית, טאַמאַש זאַמאַיסקי (אויף וועמענס נאָמען מען האָט מיט 27 יאָר צוריק אַ נאָמען געגעבען די שטאָט) אַ פּריווילעגיע. מיינט דאָך דאָס, אַז דאָן זענען שוין אידען דאָרטען געווען אין אַ געהעריקער צאָל און זענען שוין געווען פון פריער.

איידער מיר קומען צו דער דאָזיגער פּריווילעגיע, וואָס איז דער וויכטיגסטער אומשטרייטבאָרער ערשטער דאָקומענט וועגען די טאָמאַשאָוער אידען דאַרף מען צוגעבען, אַז ביז די טאָמאַשאָוער אידען האָבען באַקומען אין 1621 די פּריווילעגיע זענען שוין געווען קהילות אין דאָזיגען געגענט, אין דער בעלזער וואָיוואָדשאַפט, וואָס פּריווילעגיעס פּאָר אידען זענען שוין דאָרטען געווען פריער. אָט איז די רשימה פון די דאָזיגע שטעט, גייענדיג לויטען כראָנאָלאָגישען סדר ווי זיי האָבען באַקומען די פּריווילעגיעס:

1. בעלז — אין יאָר 1517;

2. דעמבנאָ (געהייסען אויך דובנאָ, און דעריבער האָט דאָס וואָלינער דובנא געהייסען דובנא־רבתי, גרויס־דובנע) — אין די יאָרען 1538־1593;

3. מאסטי וויעלקיע (אויך געהייסען אויגוסטאָוו) — אין די יאָרען 1549־1576;

---

4) ישראל היילפרין —פּנקס ועד ארבע ארצות, ירושלים תש״ה, סימן רס״א פון יאָר תכ״ז, זייטען 105־106.

5) ד״ר מאַקס וויינרייך — שטורעמווינט, ווילנע 1927, זייטען 176־180.

4. סאַקאַל — אין די יאָרען 1565-1578;
5. טישאָווצע — אין די יאָרען 1566-1576;
6. אָלעשיצע — אין יאָר 1576;
7. נעמיראָוו (ניט פאַרבייטען מיט'ן אוקראַאינער נעמיראָוו) — אין יאָר 1599;
8. קאָריטניצע — אין יאָר 1617.
9. טאַמאַשאָוו — אין יאָר 1621.

ווי מיר זעען זענען שוין אידען געווען אין יענעם געגענט מיט העכער יאָר צוריק, ווען מען נעמט די פּריווילעגיע-דאַטעס ווי דעם בראשית. מיר וויסען אָבער אויך, אַז אידער אין אַ געוויסען אָרט איז אַרויסגעגעבען געוואָרען אַ פּריווילעגיע זענען שוין דאָרטען געווען אידען.

רעדען מיר וועגען די פּריווילעגיעס פאַר די אידען אין בעלזער וואָיעוואָדשאַפט דאָרף מען צוגעבען, אַז פון די דערמאָנטע 9 שטעט זענען נאָר דריי: אָלעשיצע, נעמיראָוו און טאַמאַשאָוו געווען פריצישע און האָבען באַקומען די פּריווילעגיעס פון זייערע בעלי־בתים — אָלעשיצע פון דעם סטאַראָסטא שיענאַווסקי, נעמיראָוו פון פּריץ סטאָדניצקין און טאַמאַשאָוו פון דעם גראַף זאַמאָיסקי. די אַנדערע זענען געווען קרוינישע שטעט און זייערע פּריווילעגיעס באַקומען פון קעניג. עס זענען אָבער אויך געווען דריי שטעט, וואו אין זייערע פּריווילעגיעס איז בפירוש געווען אָנגעגעבען, אַז דאָרטען זאָלען אידען נישט וואוינען. דאָס זענען:

מאָגיעראָוו, וואָס האָט געהערט צו די בעלזער שליאַכטע, האָט פון אייגענטימער יאָן מאָגיער באַקומען דעם 20טן יאַנואַר אַ פּריווילעגיע, וואו עס ווערט צווישען אַנדערע געזאָגט:

...„אידען, ווי אַ פאַרשאָלטען פאָלק, וואָס איז כיטרע און צוליב זייער גלויבען ניט פריינטלעך צום קריסטענטום... שליס איך אויס פון קענען זיין געדולדעט אין דער שטאָט; מען זאָל קיין הייזער ניט פאַרדינגען און ניט פאַרקויפען, אויך מיינע יורשים זאָלען אונטער קיין שום אויסרייד זיי אין שטאָט ניט אַרייגלאָזען...“[6]).

אין יאָר 1629 וועגן עס איז, ווי מיר וועלען וועגען דעם שפּעטער ריידען, דורכגעפירט געוואָרען די ציילונג פון אידישע הייזער אין דער בעלזער וואָיעוואָדשאַפט האָבען די מאָגיעראָווער איינוואוינער באַדאַרפט שווערען, אַז אויסער דעם אַרענדאַר פון שלאס יאַקוב וואוינט ביי זיי ניט קיין שום איד.

---

6) Slownik Geograficzny... Tom 5 str. 896.

פּלאַזאָוו. די דאָזיגע שטאָט איז געווען אַ קרוינישע און דאָ האָט זיגמונד דער 3טער אַרויסגעגעבען אַ פּריווילעגיע אין יאָר 1614, וואו עס זאָגט זיך:

„...אידען איז פאַרווערט אין שטאָט צו וואוינען, בויען הייזער אָדער זיך פאַרנעמען מיט האַנדעל. נאָר אויף אַ דערלויבעניש פון מאַגיס־טראַט קענען אידען דורך דער שטאָט דורכפאָרען צוליב זייערע האַנדעלס־ענינים“ [7].

וואַרענזש — די דאָזיגע שטאָט איז פריער געווען דאָס אייגענטום פון די פּריצים ניעדזוויעצקי, וועלכער האָט עס פאַרקויפט צום קלויסטער פון די „הייליגע שוועסטער פון לעמבערג“, וועלכע האָבען ניט געוואָלט דאָרט קיין אידען. פאַר דעם אין יאָר 1578 זענען דאָרטען געווען 4 אידישע בעלי־בתים און 2 באַדינער.

הכלל אַרום טאָמאַשאָוו זענען געווען ישובים פון אידען. קלאָר, אַז וועו עס איז דאָרטען אין יאָר 1594 אויפגעקומען דער ישוב האָבען זיך אַהין אָנגעהויבען ציען אידען פון דעם אָרום. מיר וועלן עס טאָקע זעען שפּעטער אין די פאַמיליע־נעמען און די באַצייכענונגען פון די טאָמאַשאָווער אידען.

די טאָמאשאָווער אידען־פּריווילעגיע

די זאַמאַיסקיס האָבען שוין געהאַט אַ געוויסע פראַקטיק מיט אידען. אין זאַמאַשטש האָבען זיי שוין אין יאָר 1588 אַרויסגעגעבען אַ פּריווילעגיע פאַר די דאָרטיגע אידען. אין אַ ריי אַנדערע שטעט פון זייער אָרדינאַציע האָבען שוין געוואוינט אידען. אָזוי, אַז מען דאַרף אָננעמען, אַז די אָרויסגעגעבענע אין טאָמאַשאָוו פּריווילעגיע איז געווען ענלעך צו די אַנדערע פון די זאַמויסקיס. צוליב דער היסטאָרישער וויכטיקייט פון דאָזיגען דאָקומענט וועלען מיר אים ברענגען אין דער אידישער איבערזעצונג. געשריבען איז די פּריווילעגיע אין לאַטיין. זי איז איבערגעזעצט געוואָרען אין פויליש און געווען צום ערשטען מאָל פאַרעפענטליכט ביים 300 יאָריגען יובילי פון אידישען ישוב (וואָס איז ניט געפייערט געוואָרען!) אין יאָר 1921[8]).

זאָגט זיך אין דער פּריווילעגיע:

„...אין נאָמען פון ג־ט, אמן. אויף אייביגען זכרון. טאָמאַש פון זאַמאַשטש, דער וואיעוואָדע פון קיעווער לענדער, סטאַראָסטא פון קנישין און גאָניאָנדז אא״וו, אא״וו, איז מודיע מיט דער דאָזיגער שריפט, אַלעמען אין כלל און יעדן יחיד בפרט וועמען דאָס איז

7) Slownik Geograficzny ... Tom 8 str. 282.
8) Teka Zamojska, 1921 Zamosc.

נוגע. וועז איך האָב מיט עטליכע יאָר צוריק אָנגענומען דעם באשלוס צו גרינדען די נייע שטאָט, וואָס איז אָנגערופען טאָמאַשאָוו און וועז איך האָב געזען אַז דער ישוב וואַקסט און נעמט אָן פון טאָג צו טאָג אַלץ אַ ברייטערן פאַרמעסט, האָב איך כדי צו פירן אָן אויסגעבריי־ טערטען און הצלחה׳דיגען האַנדעל אויפגענומען די אידען אויפ׳ן ביישפיל פון די אַנדערע שטעט פון מיין מלוכה, ווי איינוואוינער און בירגער פון דער דאָזיגער שטאָט און זיי דערלויבט צו פאַרלייגען דאָרטען זייערע הייזער און משפחות. די דאָזיגע אידען וועלען דאַרפען טראָגען די זעלבע לאַסטען, אָפצאָלען און שטייערען, צו וועלכע עס זענען פאַרפליכטעט די קריסטלעכע בירגער פון דער שטאָט. איך דערלויב זיי צו געניסען פון אַלע רעכטען און פרייהייטען וואָס עס האָבען אַלע אַנדערע בירגער אין די שטעט פון מיין הערשאַפט, ביים אויספירען זייערע פונקציעס אין האַנדעל, ביים איינשאפען פּראָדוקטען, ווי בכלל ביי אַלע אַנדערע ערלעכע באַשעפטיקונגען כדי שאַפען מיטלען צום לעבען. איך בין אויך מסכים, אַז זיי וועלען האָבען די זעלבע רעכטען ביים קויפען און פאַרקויפען אַלע מינים סחורות, אין אַלע צייטען — סיי בעת וואָכענטלעכע, סיי בעת די יערלעכע מאַרקען און אין אַנדערע צייטען. אין פאַרבינדונג מיט דער דאָזיגער פריווילעגיע וועלען די דערמאָנטע אידען, סיי אַזעלכע וואָס וואוינען אין דער שטאָט, סיי די וואָס וועלען צוקומען, זיין מחויב נאָכ׳ן אָפּלויף פון 15 יאָר, צו צאָלען מיר און מיינע יורשים ווי צינש פון יעדען איד, אַן אייגענטימער פון אַ הויז צווישן פלאָרינען און שכנים צו 1 פלאָרין, אומאָפהענגיג פון אַלע אַנדערע שטייערען, וואָס זיי דאַרפען צאָלען, צוגלייך ווי אַלע אַנדערע בירגער קריסטען, צו מיר און צו מיינע יורשים. חוץ דעם וועלען די אידען זיך קענען פאַרנעמען מיט דער צירולניק־קונסט (רופאים=פעלטשערס) צוגלייך מיט די קריסטלעכע צירוליקעס און פונקט ווי קריסטלעכע צירוליקעס וועלען זיי דאַרפען צאָלען מיר און מיינע יורשים צו 15 פלאָרינען אַ יאָר, און צום טערמין פון הייליגען מאַרצין ריינעם חלב, אָדער צעשמאָל־ צענעם 12 שטיינער.

אויב עס וועלען פאַרקומען קריגעריען און תביעות צווישען קריסטען און אידען דאַרפען זיי פריער באַהאַנדעלט ווערען ביים אידישען עלטסטען; אויב דער קריסט וועט זיך פילען באַ׳עוול׳ט מיט זייער אורטייל האָט ער דאָס רעכט זיך צו וועגדען צו מיין דעלעגאַט און אויך שפּעטער צו מיר און צו מיין געריכט. חוץ דעם קענען קריסטען גערופען ווערען צום משפט אין אַלע ענינים דורך די אידען, אָבער נאָר אין דעם שטאָטישען ציווילען געריכט.

חוץ דעם גיב איך די אויבענדערמאָנטע אידען דאָס רעכט צו קויפען אויף אַ גאַס, אָפּגערוקט פון דעם קאַטווילישען קאָסציאָל געוויסע פּלעצער, כדי דאָרטען אויפבויען אַ שול, אַ וואוינונג פאַר׳ן רב, חזן און מלמד ווי אויך אַ פּלאַץ פאַרן פּזשיטולעק (הקדש) אַריינצונעמען אָרעמע און אומגליקלעכע.

ווען די דאָזיגע בנינים וועלען אויפגעבויט ווערען וועלען זיי זיין באַפרייט פון אַלע שטייערען און צינשען, וואָס עס דאַרפען צאָלען די אידען פון זייערע הייזער.

די אידען האָבען אויך דאָס רעכט איינצוקויפען אַ פּלאַץ אויף די פאָרשטעט, כדי פאַרלייגען אַ בית-עלמין, צו באַגראָבען זייערע טויטע.

יעדענפאַלס זאָג איך אָן, אז די דאָזיגע אידען איז ניט דערלויבט צו קויפען ביי קריסטען, אָדער אַליין אויפבויען אויפ׳ן מאַרק פון דער דאָזיגער שטאָט מער ווי 12 הייזער. אין דער צאָל ווערען אַרײַנגערעכענט שוין די הייזער וואָס די אידען האָבען דאָרטען. ווען זיך אַרויסווייזען, אז עמיץ האָט דאָס עובר געווען אָן מיין דערלויבעניש ווען ער באַשטראָפט ווערען מיט אַ געהעריגע סומע לטובת מיין אוצר.

אויף אַלע אַנדערע גאַסען קאָנען די אידען קויפען ביי קריסטען אָדער אַליין בויען אַזויפיל הייזער וויפיל זיי ווען נאָר געפעלען ווערען.

חוץ דעם באַפרייי איך די דערמאָנטע אידען פון טראָגען וועלכע ניט איז לאַסטען צו פאַריכטען די גרעבלעס, וואָס מען האָט אויפגעבויט ביי די פאָרשטעט פון דער דערמאָנטער שטאָט, כדי פאַרפעסטיגען די ברעגעס פון די אָזיערעס, צו וואָס עס זענען פאַרפּליכטעט אַלע אַנדערע קריסטלעכע בירגער פון דער שטאָט.

די אידען, אייגענטימער פון הייזער זיינען מחוייב, אויף אַלע אייביגען, ווען דאָס וועט זיך אַרויסווייזען פאַר נויטיג צו צאָלען צו 3 גראָשען פאָנאַנדערטיילען פאַר די באַדערפענישען פון דער פאַרוואַלטונג פון דער שטאָט און דער באַקוועמלעכקייט פון דער שטאָט.

כדי דאָס צו באַשטעטיקען האָבען איך געהייסען דעם דאָזיגען פאָפיר, וואָס איך האָב אייגענהענטיק אונטערגעשריבען, נאָך פאַר־פעסטיגען מיט׳ן זיגעל.

אַרויסגעגעבען אין זאַמאָשטש אין טאָג פון 6טן מאַי 1621 יאָר

אין דער אָנוועזענהייט פון די אַדעליקע פאָנעס:

וואָוושיניעץ סטאַרניגעל — דיעקאָן פון מיין קאַלעגיאַטע אין

זאַמאָשטש; מאַטעאוש לעשניעווסקי — פּאָדקאָמאָרני פון בעלז; יאָן קאָמאָראָווסקי — סטאראסטא פון ראַציבאָר; און: סטאניסלאוו וויעלעסקי, אַלעקסאַנדער דאָמעראַצקי, פּראַנצישעק קזשיזשאַנאָווסקי, מאַטעאוש מאַלקאָווסקי, יאָן דזיק, פּאָוועל סלאָטאָווסקי, וואָיציעך נאָפּיורקאָווסקי, סטאַניסלאָוו מאָקראָווסקי מיינע באָאַמטע און פּאָר־ טרויאונגס־מענטשן, כדי דאָס זאָל אָפּגעהיטן ווערן אין די ראַמען פון די רעכטן פון מיין הערשאַפט ווי אויך פון מיינע יורשים, זאַמאָיסקי יאָן איוואַשקאָוויטש.

דאָס אויבן־געבראַכטע באַשטעטיג איך — מאָרצין, אין זאַמאָשטש, זאַמאָיסקי".

ווען מען פאָרגלייכט די פּריווילעגיעס פון די אַנדערע שטעט, ניט די וואָס זענען געווען אין דער זאַמאָיסקער אָרדינאַציע, זעט מען אַז דאָ האָבען די אידן באַקומען פיל ברייטערע רעכט ווי די אַנדערע שטעט. ניט נאָר האָבען די אידען געהאַט גלייכע רעכט ווי די טאַמאַשאָווער קריסטען, זיי זענען אפילו פון געוויסע פליכטען באָפרייט געווארען. עס איז דאָ פאָראַן אַ פונקט פון אַ מין באַגרענעצונג (אויסצובויען אויפ'ן מאַרק ניט מער ווי 12 הייזער) אָבער דאָס איז אין דער פּראַקטיק ניט איינגעפּירט געוואָרען. אידען האָבען טאַקע ניט געבויט אָבער זיי האָבען געוואויונט, ווי שכנים ביי קריסטען אויפ'ן מאַרק.

טאַקע צוליב דעם איז נאָכדעם געקומען צו אַ געוויסע טענה מצד דער שטאָט צו די אידען. אַזוי פלעגען די קריסטען צאָלען זייער שטייער פון די הייזער און פּלעצער. אָבער אַז די אידען האָבען די הייזער דעראָבערט ווי „שכנים" האָבען די קריסטען אויפגעהערט צו צאָלען דעם אָפּצאָל פאָר'ן קאָסציאָל. עס איז דערגרייכט געוואָרען אַן אָפּמאַך צווישען דעם טאָמאַשאָווער קהל און דער קאַטוילישער פּאַראַפּיע (וואָס איז אגב באַשטעטיקט געוואָרען אין רוים דורכן פּויבסט דעם 27טן אויגוסט 1761) אַז די אידען דאַרפען צאָלען דעם שטייער, וואָס די קריסטען האָבען פריער געצאָלט צום קאָסציאָל. די קריסטען פלעגען צאָל 2 שטיינער חלב אָבער די אידען האָבען שוין געצאָלט טאָפּעלט 4 שטיינער, אָדער 20 גילדען.

מיט עטליכע צענדליג יאָר שפּעטער איז אין שייכות מיט'ן ווייטער־ דיגען וואוקס פון די אידען דער דאָזיגער אָפּצאָל געהעכערט געוואָרען. דעם 3טן יאַנואַר 1824 איז געשלאָסען געוואָרען אַ נייער אָפּמאַך צווישען טאָמאַ־ שאָווער קהל און אָרטיקען גלח, אַז דער יערליכער אָפּצאָל וועט פאָר'ן קאָשציאָל זיין ניט 20 גילדען נאָר 40 גילדען.

מיר וועלען זיך דאָ אָפּשטעלען אויף אַ פּאָר מאָמענטען פון דער פריווילעגיע. עס רעדט זיך דאָרטען וועגען דער צאָל אידישע הייזער אויפ'ן מאַרק (נאָר 12) און בכלל דאָס רעכט פון בויען הייזער. אָט האָבען מיר

טאקע אַ סטאַטיסטיק פון אידישע הייזער אין דעם גאַנצען בעלזער קרייז. צוליב אַ צופאַל איז די דאָזיגע סטאַטיסטיק אויפגעהיט געוואָרען אין אַן אַרכיוו, וואָס געפינט זיך „אויף יענער זייט".

ביז דאָס יאָר 1628 האָבען אידען געצאָלט איין אַלגעמיינעם שטייער „פאָגלאָוונע" — לויט קאָפּ. דעם דאָזיגען קאָפּ־שטייער האָבען אידען געצאָלט דורך די וועדים אין דעם יאָר, אין שייכות מיט דער פוילישׂ־שוועדישער מלחמה האָט די קאָנסטיטוציע פון דאָזיגען יאָר פאַרפליכטעט די אידען צו צאָלען חוץ דעם קאָפּ־שטייער אויך אַ שטייער פון הייזער און גרונטען, אַזוי ווי עס צאָלען די קריסטען און אַז דער שטייער איז סיי פון אייגענע הייזער ווי אויך געדונגענע ביי קריסטען.

אין שייכות דערמיט איז דורכגעפירט געוואָרען אַ גאָר געניוע סטאַטיס־טיק כדי צונויפשטעלען די שטייער־רשימות פון די אידישע הייזער. האָבען זיך אָפּגעהיט די דאָזיגע רשימות. די ציילונג איז פאַרגעקומען יעדע עטליכע יאָר און אָט האָבען מיר אַ פאַרגלייך פון 19 שטעט אין בעלזער קרייז, וואו עס זענען געווען הייזער וואו אידען האָבען געוואוינט אין יאָר 1629 און יאָר 1643 [9]:

	שטאָט	צאָל הייזער אין		
		1629	1643	צוגעקומען
1.	בעלז	34	40	16
2.	בוסק	17	56	39
3.	ציעשאַנאָוו	3	11	8
4.	דעמבנא	15	64	49
5.	פלאָריאַנאָוו	40	60	20
6.	האָראָדלע	11	15	4
7.	קאָריטניצע	36	47	11
8.	ליפסקאָ	30	37	7
9.	לאשטשוווקע	—	13	13
10.	מאָסטי	7	10	3
11.	ניעמיראָוו	16	21	5
12.	פאָטילעטש	12	16	4
13.	ראָוע־רוסקע	24	25	1
14.	סאָקאָל	16	18	2
15.	סטשעמילעץ	10	12	2
16.	שטוראָוויץ	10	15	5
17.	טאָמאַשאָוו־לוב.	30	60	30
18.	טישעוויצע	18	18	—
19.	אוהנאָוו	30	30	—

9) זע הערה 3.

מיר זעען דאָ אַן אַלגעמיין בילד פון דער שטייגערונג פון דער אידישער באַפעלקערונג אין קרייז און ווי אַזוי דאָס איז פאָרגעקומען אין די באַזונדערע שטעט. מיר געפינען טאַמאַשאָוו צווישען די פאָר געציילטע שטעט וואָס זענען גאָר שטאַרק אויסגעוואַקסען, אין פרט פון היזער. וועגען דער צאָל פון נפשות וועט אונז אויסקומען באַזונדער שפּעטער צו רעדען.

רעדט מען וועגען שטייערן איז כדאי דאָ צוברענגען אַ רשימה פון אידישע שטייער־צאָלער פון טאַמאַשאָוו־לובעלסקי אין יאָר 1702

אין די שטייער־רעגיסטערן פון דער שטאָט פון יאָר 1702 ווערען אָנגעגעבען בסך־הכל 212 שטייער־צאָלער. ביי יעדען שטייער־צאָלער ווערט אָנגעגעבען זיין גלויבען אָדער נאַציאָנאַליטעט. צווישען די דאָזיגע 212 זענען 119 פאָלאַקען 68 רוסען און 17 אידען. וועג ניט די באַמערקונג ביי אַ טייל פון די דאָזיגע אידען וואָלטען מיר ניט געקענט, אויפ'ן סמך פון נאָמען וויסען צי דאָס איז אַ איד. ביי פיל פאָלען זענען עס די נעמען פון די יישובים פון וואָנען זיי האָבען אָפּגעשטאַמט. ביי טייל שטייט טאַקע זשיד ז..... (איד) פון..... מיר גיבען די רשימה ווי זי איז אין דעם אַלגעמיינעם רעגיסטער. דער נומער אין די קלאַמערען מיינט דער רעגיסטער־נומער פון שטייער־אַמט פון יאָר 1702 [10]).

1. (4) — פלאָריאַנאָוויטש (געמיינט פון פלאָריאַנאָוו).. 15 גראָשען
2. (5) — בערקא איזראַעלעוויטש..... 2 גילדען
3. (6) — איצקא לאשטשאוויצקי..... 1 גילדען
4. (8) — ליטמאַנאָוויטש..... 3 גילדען
5. (10) — נאַראָלסקי..... 3 גילדען
6. (13) — חיים..... 3 גילדען
7. (17) — פוקאָזשעווסקי..... 2 גילדען
8. (18) — אהרן צערולניק (אַ שערער, אָדער פעלטשער) 3 גילדען
9. (19) — זענדל שאַפּאָזש..... 2 גילדען
10. (34) — נח פון לייבען..... 1 גילדען 20 גראָשען
11. (35) — ברוך..... 16 גראָשען
12. (51) — מעטיאַ בעקער..... 15 גראָשען
13. (60) — ליטשמאַנקאַ..... 1 גילדען
14. (69, 78) כאָדיוואַניעצקי..... 1 גילדען 15 גראָשען
15. (165) — יאָוואָראָווסקיס איידעם..... 20 גראָשען
16. (102) — לובקע..... 1 גילדען 6 גראָשען
17. (205) — בענקשפולעק..... 1 גילדען 6 גראָשען

---

10) זע הערה 3.

דאָס זענען געווען בעיקר שטייערען פון די פּלעצער, הייזער אין הסכם מיט די פּריער שוין געבראַכטע פּריווילעגיעס און אויסבעסערונגען.

עס איז כדאי זיך אָפּשטעלען אויף אַ טייל פון די דאָזיגע נעמען. קלאָר אין דאָזיגען יאָר האָבען נאָך אידען ניט געהאַט זייערע פאַמיליע־נעמען. טרעפען מיר דאָרטען סתם די נעמען חיים, ברוך, לובקע (אפשר לייבקע?). די נעמען פּלאַריאַנאָוויטש, לאַשטשאָוויצקי, נאַראָלסקי, פּוקאַזשעווסקי, כאַדיווא־ניצקי, יאַוואָראָווסקי זענען אָפּשטאַם־ערטער פון די אידען, דאָס זענען אַלץ דאָרפישע ישובים אין דעם קרייז.

וועגען אהרן צירולניק וועט אויסקומען צו רעדען אין אַ באַזונדער קאַפּיטל.

באַזונדער וועלען מיר דאָ אויסטיילען דעם זענדעל שאַפּאַזש נוומער 9 (19). דער דאָזיגער נאַמען איז אונז געקומען אויפן טיש פון אַן אַנדער דאָקומענט. אָט האָבען מיר אַ רשימה פון אַלע שטאָט־פּאָרוואַלטונגען אין טאַמאַשאָוו־לובעלסקי פון יאָר 1684 ביז דאָס יאָר 1810. אין הסכם מיט דער אַלגעמיינער פּריווילעגיע, פון דער שטאָט, וואָס מיר האָבען ציטירט פריער ווערט אָנגעזאָגט, אַז אין מאַגיסטראַט דאַרפען זיין נאָר קאַטאָליקען און אוניאַטן. אָבער אין דעם צוזאַמענשטעל פוון מאַגיסטראַט פון יאָר 1688 געפינען מיר דעם „פּאַמאָצניק זשידאָווסקי שמולקא קראַמאַזש" צווישען דער שטאָט־פּאָרוואַלטונג. דער זעלביגער קרעמער שמואל איז אויך אין דער שטאָט פּאָרוואַלטונג אַ יאָר שפּעטער, אין 1689. עס גייען ווידער איבער 13 יאָר, וואו עס זענען נישטאָ קיין אידען אין דער שטאָטישער פּאָרוואַלטונג און אין יאָר 1702 טרעפען מיר דאָרטען „שאַפּאַזש זשידאָווסקי זענדעל דאָווידאָ־ויטש". ער איז אויך אין יאָר 1704 אין דער שטאָט־פּאָרוואַלטונג. שפּעטער געפינט מען שוין ניט קיין אידען.

דער דאָזיגער זונדל איז עס פון אונזער שטייער־רשימה פון יאָר 1702.

רעדט מען וועגען רשימות פון אידען אין טאַמאַשאָוו מיט יאָרהונדערטער צוריק דאַרף מען דאָ בהענגען אַ גאָר אינטערסאַנטע רשימה. אינטערסאַנט דערמיט, וואָס אויב אין דער רשימה פון יאָר 1702 וועט מן־הסתם קיינער פון די היינטיגע טאַמאַשאָווער ניט געפינען קיין באַקאַנטע נעמען וועלען זיי עס אפשר קענען דעשיפרירען אין דער וויטערדיגער רשימה, וואָס איז שוין אַביסל „יונגער", פון יאָר 1835, עס איז ניט מער ווי מיט אַ יאָר 130 צוריק. אגב דאָ האָבען מיר שוין די פאַמיליע־נעמען און פיל פון זיי טרעפען מיר שוין אין די שפּעטערדיגע דאָקומענטען און מאַטעריאַלען און טייל פון די היינטיגע טאַמאַשאָווער וועלען דאָ זיכער געפינען זייערע אור־אור־עלטערען. די דאָזיגע רשימה איז פון די:

אידישע קראָמען אין טאָמאַשאָוו־לובעלסקי אין יאָר 1835

(לויט דעם שטאָטישען היפאָטעקען־בוך פון יאָר 1835).

אין דער שטאָטישער היפאָטעקען־פאַרצייכענונג פון דערמאָנטען יאָר זענען אויסגערעכענט די וויטערדיגע אידישע קראָמען, וואָס האָבען דאָן עקזיסטירט אין טאָמאַשאָוו: (די נומערן מיינען לויט די פאַרצייכענטע אין היפאָטעקען־רשימה)[10].

1. יודקא ראָזענפעלד — נומער 41
2. שמעון בערגערסאָן 44
3. חנה ראָטענשטיין, אלמנה נאָך משה 2
4. פנחס לינדענוואַלד 195
5. יונה לודען 152
6. אהרן בינדלער 245
7. איטע — געבוירען בערגער, פריער וועריטמאַן איצט די פרוי פון וואָלף שניי 197
8. מנשה זינגער 22
9. לייזער־בער לעדערקרעמער 472
10. חיים פאַרשטענדיקער 40
11. אהרן קאָספישער 8
12. לימא לאַנגער 157
13. בלומע ראָטענבערג, אלמנה נאָך משה — נומער 33
14. פרץ רייכענבערג 4
15. אברהם קאָנספישער 8
16. דוד קאַהאַן 14
17. נתן קינדער 245
18. משה דייטעל 35

אין יאָר 1834 האָט זיך אַרויסגעוויזען, אַז די צאָל קראָמען איז צו וויניק און די שטאָט האָט אַרויסגעגעבען אַ דערלויבענעניש אויסצובויען אַ ראַד־קראָמען (אין מקור קראָמניצאַ) פון ציגעל. די קאָנצעסיע די דאָזיגע קראָמען צו בויען האָבען באַקומען: הערשקא ביילין; מיכל קאָרנגאָלד און מאָשקא (משה) קאַהן. די קראָמען זענען אויפגעבויט געוואָרען אויפ'ן מאַרק.

אידישע צירוליקעס (רופאים) אין טאָמאַשאָוו

אַ גאָר כאַראַקטעריסטישער פונקט פון דער טאָמאַשאָווער פריווילעגיע איז דער אָפּזאַץ, אַז די אידישע צירוליקעס וועלען קענען אומגעשטערט

10) זע הערה 3.

אויספירען זייער ארבעט. גאר זעלטען איז צו געפינען אזא פונקט אין די פארשידענע אנדערע הונדערטער פריווילעגיעס ארויסגעבענע צו אידען אין אלט־פוילען. אן אויסנאם איז טאקע א צווייטע פריווילעגיע פון די זאמאיסקים, פאר זאמאשטש פון יאר 1588 — אויך דארטען רעדט זיך וועגען אידישע צירוליקעס [11]).

וויזט זיך ארויס, אז טאמאשאוו איז געווען געבענטשט מיט א גאר גרויסער צאל אידישע צירוליקעס, וועלכע מיר וועלען שוין וויטער פשוט רופען רופאים. אין א ריי ארכיוו־דאקומענטען און פריער פאר אלץ אין געריכט־אקטען געפינען מיר כסדר וועגען די רופאים. זייערע נעמען; זייערע טענות בעת משפטים אז די קריסטליכע קליענטען צאלען זיי ניט אפ די באדינגענע סומעס וכדומה.

אט איז אין א כראנאלאגישען סדר א צעטל (זיכער ניט קיין פולער) פון די טאמאשאווער אידישע רופאים:

מיר געפינען אין יאר 1684 אין א געריכט־אקט, א פראצעס פון דעם רופא אהרן יאקובאוויטש וועלכער האט אנגעקלאגט דער קריסטין עווא מידלאנקא, אז זי פירט אן אומערלעכע קאנקורענץ און נעמט צו זיינע קליענטען.

אין יאר 1684 פיגורירען אין טאמאשאוו די רופאים אהרן און אברהם איצקאוויטש.

פון יאר 1685 ביז 1694 געפינען מיר דעם רופא אהרן שאפשאוויש. פון יאר 1687 ביז 1700 איז דא דער רופא אהרן איצקאוויטש. אין יאר 1699 איז פארצייכענט אין די געריכט־אקטען א פראצעס צווישען דעם צירוליק אהרן יאקובאוויטש און דעם בירגער פראקאפ שטשענסיאק. וועמען ער האט אויסגעהיילט אן אויג. ער האט זיך מיט אים באדונגען 5 גילדען און באצאלט האט ער נאר 3 גילדען.

א גאר גרויסע פראקטיק האט געהאט א געוויסער רופא משה איצ־קאוויטש. אין יאר 1689 האט ער געוואוינט אין אן אייגען הויז, א ירושה פון זיין פאטער יצחק דעם אלטען צירוליק. אין די אקטען פיגורירט ער ווי מאשקא איצקאוויטש כירורגא טאמאשאוויענסי און אויך ווי מאסיע מעדיקוס. אין יאר 1718 איז ער נאך געווען טעטיק.

אין דער זעלביגער צייט איז געווען א רופא הירש.

סוף 17טן און אנהויב 18טן יארהונדערט איז געווען גאר טעטיג דער רופא ברוך ארנאוויטש, אין די אקטען פיגוגירט ער אויך ווי ברוך מעדיק. אין יאר 1705 האט די שטאט פארוואלטונג געשלאסען מיט אים אן אפמאך צו היילען קראנקע.

---

11) פנקס זאמאשטש, בוענאס־איירעס 1957, זייטען 88-89.

לאָמיר דאָ דערמאָנען, אַז אין דער פריערדיגער שטייער-רשימה פון 1702 פיגורירט אהרן צירולניק און אַ געוויסער ברוך, עס קאָן זיין אַז דאָס איז דער ברוך מעדיק.

אין יאָר 1689 טרעפען מיר אויך אַ פרוי אַ רופא'טע. מיר דערוויסען זיך עס פון אַ מעשה־נורא ווי אַזוי אַ געוויסער קריסט איז באַפאַלען אַ אידישע פרוי און זי איז געהיילט געוואָרען פון דער „אידישער צירולניטשקע" — קיין נאָמען ווערט ניט אָנגעגעבען.

אין יאָר 1738 האָט דער צירוליק איצקא מארקאָוויטש באַקומען אַ דערלויבעניש אויפצובויען אַ הויז אויף דער גאַס, וואָס פירט צום שעבערשינער טויער.

גאָר טשעקאָוע איז אַ געשיכטע מיט אַ קריסטליכען פעלדשער, וועלכער איז אָנטלאָפען פון טאָמאַשאָוו און איבערגעלאָזען זיין פרוי און קינדער אויף הפקר. אין דאָזיגען יאָר האָט דער זאַמאָיסקער אָרדינאַט, דער פולקאָווניק טאָמאַש־אָנטאָני אָרויסגעשיקט אָזאַ מין בריוו:

...„איך בין מודיע די וואָס דאָרפען עס וויסען, באַזונדער דעם חשוב'ען אָמט פון דער שטאָט טאָמאַשאָוו און די איידען פון דער דאָרטיגער סינאָגאָגיע אין שייכות מיט דער געבראָכטער צו מיר בקשה פון אָנאָ קזשיזשאָנאָווסקאָ, אַ צירולניטשקע, וועמענס מאָן עס איז צוליב הולטייסטוואָ אַוועק פון דער שטאָט טאָמאַשאָוו און אויף אַ מיאוס'ען אופן איבערגעלאָזען זיין פרוי און קינדער. כדי די דאָזיגע פרוי זאָל האָבען מיטלען צום לעבען דערלויב איך איר טשעלאָדניק, אַ קאָטאָליק צו פאָרנעמען זיך מיט דעם צירוליק־פאָך. (איך בעט) אַז די דאָזיגע אָננע זאָל פון די צירוליקעס און בכלל פון די איידען ניט ווערען פאָרפאָלגט..."[12]).

אין יאָר 1753 זענען געווען טעטיק די רופאים אברהם איזראעלעוויטש און די ברידער לעוויק און הערשקא. הערשקא האָט פריער פראָקטיזירט אין וואַרענזש און געהאָט דעם ביינאָמען וואַרענסקי. ער האָט זיך שוין געראָפען דאָקטאָר.

פון יאָר 1788 איז פאָראַן אַ דעקרעט פון זאַמאָשטש צו די טאָמאַשאָווער בירגער, אַז איצקא גאָלדשטיין (דער זון פון פריער דערמאָנטען הערשקא וואַרענצקי) האָט אין יאָר 1785 דערהאַלטען אַ דיפלאָם פון מעדיצינישע וויסענשאָפטען. ער איז געשטאָרבען אין יאָר 1800.

אין יאָר 1823 איז געווען טעטיק אין טאָמאַשאָוו דער דאָקטאָר לעאָן פונקענשטיין.

---

12) Maurycy Horn-Rzemieslnicy Zydowscy na rusi czevwonej na Przelomie XVI i XVIII wieku. Biuletyn Zydowskiego Institutu Historycznego. Warszawa 1960 Nr. 34.

פון צווישען די טאָמאַשאָוער רופאים איז געווען באַקאַנט ישׂראל בינדעמ־דער שטאָם־פאָטער פון אַ גאַנצע משפּחה פעלדשערס אין לאַשטשעוו ביז 1939.

אין דער צייט פון דער „פאָווסטאַניע" (1831) זענען געווען טעטיק אין טאָמאַשאָוו די רופאים זלמן גראַדער און זיין זון מרדכי גראַדער ווי אויך לייבע פיינער און יאַנקל אַסיאָ.

אין יאָר 1851 געפינען מיר דאָקומענטען פון אַ חתונה פון דעם פעלשער מרדכי גאָלדוס מיט רייזל קאָרמאַנדל.

שפּעטער זענען געווען (ווי דאָקומענטען באַווייזען) אַ פעלדשער יצחק אסיא און זיין זון יאנקל אסיא. דער לעצטער איז געשטאָרבען אין יאָר 1935. משמעות, אַז דאָס זענען אָפשטאַמיגע פון יאַנקל אסיא, דעם פעלדשער פון דער „פאָווסטאַניע"־צייט. אגב איז דער פאַמיליע־נאָמען אַסיאָ געוומען פון אַראַמעאיש, אין תלמוד מיינט טאָקע אסיא אַ פעלדשער.

ווי מיר זעען איז דאָס פעלדשער־פאַך געווען גאָר אָנגעזען ביי אידען אין טאָמאַשאָוו און דערפאַר טאָקע איז אין דער ערשטער פריווילעגיע פאַר דער שטאָט פון 1621 שוין געווען אַ באַזונדערע אָפּזאָץ וועגען דאָס רעכט פון די אידען זיך דערמיט צו באַשעפטיגען.

ביים פאַרענדיגען דעם דאָזיגען קאַפּיטל דאַרף באַמערקט ווערען, אַז די דאָזיגע פאַקטען וועגען די אידישע רופאים אין טאָמאַשאָוו זענען ניט געווען באַקאַנט די פאָרשערס, וואָס האָבען זיך דערמיט באַשעפטיגט. אַזוי איז אין דער אַרבעט פון ד"ר עמנואל רינגעלבלום (הי"ד) „אידישע פעלדשערס אין אַמאָליגען פוילען" (פאַרעפענטליכט אין „סאָציאַלע מעדיצין" 1932), וואו ער רעכנט אויס ביז 320 פעלדשערס אינגאַנצען נישטאָ וועגען די טאָמאַשאָווער.

אידישע בעלי־מלאכות אין טאָמאשאָוו

מיר האָבען זיך פריער אָפּגעשטעלט אויף דעם פעלדשער־פאַך אין טאָמאַשאָוו, ווי האָט עס אויסגעזען מיט אַנדערע פאַכען?

ליגען פאַר אונז אַ סעריע מיט פריווילעגיעס, וואָס די זאמאיסקיס האָבען אין משך פון יאָרען אַרויסגעגעבען צו די פאַרשידענע האַנדווערקער־צעכן אין טאָמאַשאָוו.

אָט איז די פריווילעגיע פאַר'ן צעך פון סטאָלאַרעס, באנדארעס, סטעל־מאַכעס, רעדערמאַכער און טאקארעס. אַרויסגעגעבען אין סעפּטעמבער 1618. 21 פונקטען האָט די פריווילעגיע און זי הויבט זיך אָן מיט פונקט 1, אין וועלכען עס זאָגט זיך:

...„לויט'ן באַשלוס פון שטאָטישען אַמט קענען די האַנדווערקער פון דאָזיגען צעך זיין נאָר פון דער רוימיש־קאַטוילישער אמונה..."

אַ ווייטערדיגע פּריווילעגיע איז פון 18 יאַנואַר 1641 אַרויסגעגעבן פאַר דעם וועבער־צעך אין טאָמאַשאָוו. די פּריווילעגיע האָט 31 פונקטן. אויך דאָרטן הויבט זיך אָן מיט׳ן פונקט 1, ווּאו עס זאָגט זיך, אַז:

...„ווער עס וויל אַרייַנטרעטן אין דעם וועבער־צעך דאַרף זיין פון דער קאַטוילישער אמונה...״

דעם 27טן יאַנואַר 1642 באַקומען די פּריווילעגיע די שלאָסערס, שמידן, קאַטליאַרעס, שוערדמאַכער אין טאָמאַשאָוו. צווישן די פונקטן איז פאַראַן אויך אַזאַ ווּאָס איז מחייב די מיטגלידער פון צעך זיך צו באַטייליגן אין די קאַטוי־ לישע רעליגיעזע פּראָצעסיעס. ניטאָ דאָרטן הייסט עס קיין פלאַץ פאַר אידן.

דאָס זעלביגע געפינען מיר אין דער פּריווילעגיע פאַר די טאָמאַשאָווער זדונעס (אויוון־מאַכערס), אויך צום דאָזיגען צעך קענען געהערן נאָר רוימיש-קאַטוילישע בעלי־מלאכות.

די אידן האָבען טאַקע ניט געקענט געהערן צו די דאָזיגע צעכן אוּן מען האָט זיי אויך ניט דערלויבט צו גרינדען אייגענע צעכן אָבער זיי פלעגען דאָך אויספירן געוויסע אַרבעטן, פריער פאַר אַלץ די יעניגע וואָס זענען געווען דירעקט אָדער אומדירעקט פאַרבונדען מיט אידישען לעבענס־שטייגער. אין אַ סעריע אַקטען געפינען מיר וועגען דעם, אַז אידען זענען געווען אין טאָמאַשאָוו, חוץ אין האַנדעל אוּן פאַרמיטלונג באַשעפטיגט אין פאַרשידענע מלאכות ווי קצבים, שניצערס, סטאָלערס, אַפּטייקערס, שוסטערס, קירזשנער, שניידערס [13]).

אין 1705 זענען אין געריכט אַרייַנגעטראָגען געוואָרען אַנקלאָגעס פון דעם קריסטלעכען שוסטערשען צעך אויף די אידען שלמה קלמאַנאָוויטש אוּן כאַסקל הירשאָוויטש, אַז זיי האָבען אַראָפּגעריסען אומלעגאַל דעם אָנזען פון צעך.

אַזאַ אַנקלאָגע האָט דער קירזשנער־צעך אַרייַנגעטראָגען קעגען דעם אידען אברהם רודי, אַז ער פירט אויס אומלעגאַל דעם פאַך.

קעגענזייטיגע באציאונגען צווישען די אידען אוּן פּאָלאקען אין טאָמאשאוו

ווי אַ כלל איז אין יענער צייט די באַציאונג צו די אידען אין דער גאַנצער בעלזער וואָיעוואָדשאַפט געווען אַ נייטראַל־טאָלעראַנטע. מצד די הערשער פון די שטאָט (די מלוכה אוּן די פריצים) געווען אויף אַזויפיל אַ פאַזיטיוע אויף וויפל די אידען זענען געווען די וואָס האָבען אַרייַנגעטראָגען דורך שטייערען גאָר וויכטיגע סכומים אין די שטאָטישע אוּן מלוכה׳שע קאַסעס. די אידען האָבען, ווי דאָס איז געווען צו זען פון אַ ריי אַרויסזאָגונגען אין די

13) זע הערה 12.

פריווילעגיעס, אַ גאָר גרויסען צושטייער צוגעגעבען צו דעם וואוקס און אַנטוויקלונג פון דער וויכטיקער אַנטוויקלונג פון די שטעט.

פון אַן אַנדער זייט זענען די אידען אויסגעשטאַנען אַן אַ שיעור אַנגריפען מצד די שטאָט־בירגער, קרעמער און בעלי־מלאכות, וועלכע האָבען אין אידען געזען אַ גאָר ערנסטען קאָנקורענט און דער עיקר אַ פּאָליטישען קאָנקורענט, ווי מיר וועלען עס באַלד זען פון אַ גאָר כאַראַקטעריסטישען דאָקומענט.

צו הילף די דאָזיגע קריסטלעכע קרעמער און צעכן איז געקומען די קאַטוילישע קירכע, וועלכע האָט צוגעגאָסען אויל צום פייער — האָט זי די דאָזיגע ערדישע טומאה באַשמאַלצען מיט אַביסל „הימלישע יראה"...

אין אַן אַ שיעור אַקטען פון געריכטען האָבען מיר אַ סעריע פון אַנקלאָגעס קעגען אידען. פון געשלעגען פּראָוואָצירטע דורך כלומר׳שטע און אמת׳ע שיכורים. אין זייערע טענות האָבען זיי אַרויסגערוקט, אַז זיי ליידען פון דער „אומצעריסבאַרער אחדות פון אידישען קהל", וואָס נוצט נעבעך אויס דעם ליידענדיגען און אַרעמען קריסטלעכען פּאָלק.

אַבער אָט דערציילט אַ דאָקומענט פון יאָר 1689, אַז דער אידישער קהל האָט געמוזט לייגן אויף גאָר הויכען פּראָצענט געלט ביי איינעם פון די קלויסטער־פירער און קריסטלעכען טעאָלאָג. דער דאָזיגער דאָקומענט איז אַזוי כאַראַקטעריסטיש, אַז עס לוינט פון אים צו ברענגען געוויסע פראַגמענטען:

...„פאַר׳ן פּאָרום פון דעם אַמט פון טאָמאַשאָווער שטאָט־פּאַרוואַלטונג האָבען זיך געמאָלדען די ווייטערדיגע פּערזאָנען: איצקאָ שייקאָוויטש, אהרן מאיראָוויטש, כאַסקל לייבאָוויטש, שלמה מאַרקאָוויטש, מאַרקאָ גרשונאָוויטש, ליטמאַן לעווקאָוויטש, לעווקאָ רודזענסקי, מיכאל געצאָוויטש, איצקאָ מאָשקאָוויטש, מאָשקאָ יוזעפאָוויטש, שבתי לעווקאָוויטש די עלסטע און אָנפירער פון אידישען קהל (אין טאָמאַשאָוו) און האָבען דערקלערט און געהייסען אַריינשרייבען אין שטאָטישען בוך דאָס ווייטערדיגע: מיט אונזערע אונטערשריפטען באַשטעטיגען מיר, אַז מיט אונזערע הענט האָבען מיר געגומען אַ הלוואה וואָס איז גאַראַנטירט פון אונז און פון גאַנצען קהל, ביי דעם פון ג־ט געזאַלבטען... קסיאָנדז קאָזימיר לעזשינסקי, דאָקטאָר פון דער הייליגער טעאָלאָגיע און אָנפירער פון דעם הייליגען דאָמיניקאנער קאָנוועגט אין קראַסנאָבראָד, 2,000 פּוילישע גילדען, וואָס איז גאָנגבאַר אין דער גאַנצער קרוין... פאַר וועלכע מיר וועלען צאָלען פּראָצענט יעדען יאָר צו צוויי ראַטעס צו 80 גילדען אַ יאָר...")[14].

14) שטאָטישער פּראָטאָקאָל־בוך פון טאָמאַשאָוו־לוב. נומער 1262 פון יאָר 1689.

אַזעלכע הלוואות, אויף גאָר הויכע פּראָצענטער האָט דער טאָמאַשאָווער קהל געמוסן ניט נאָר ביי די קריסטלעכע גייסטלעכע.

אין יאָר 1699 האָט טאָמאַשאָווער קהל געבאָרגט 1.100 גילדען פון דער פּריצה אַננא טישקיעוויטש.

אין יאָר 1701 האָט דער זעלביגער קהל געמוסן אַ הלוואה ביי פּריץ סטאַניסלאָוו ליניעווסקי; אין זעלביגען יאָר אויך אין דער קאַסע פון דער זאַמאַשטשער אַרדינאַציע 300 טינפן (אַזאַ מטבע)[15].

דאָס אויפמאַנען די חובות מיט די גרויסע פּראָצענטער איז פאַרגעקומען דורך גאָר שווערע עקזעקוציעס — די אידען זענען געווען שטאַרק פאַראַרעמט.

די דאָזיגע לאַגע האָבען טאַקע אויסגענוצט די קאַטוילישע גייסטלעכע און געהעצט דעם עולם. עס ווערט אַרויסגעגעבען אַ בישאָף־בריוו פון דעם כעלמער ביסקופּ שעמבעל אויסטאַבי פול מיט בילבולים אויף אידען; אין דער זאַמאַשטשער דרוקעריי ווערט אַרויסגעגעבען אַ ספּעציעלער אַנטי־אידישער פאַמפלעט קעגען תלמוד, וואָס ווערט דער וויכטיגסטער דאָקומענט אין דער דיסקוסיע צווישען די אידען און פראַנקיסטען אין יאָר 1759 אין לעמבערג[16].

עס הויבען זיך אָן שיטען גזירות אויף אידען. אַ ריי באַגרעניצונגען, פאַראַרדענונגען, דראָאונגען. דערגאַנגען איז אַפילו צו דעם, אַז אין טייל ערטער האָט מען געדראָט מיט אַרויסטרייבען די אידען. פון גאָר היסטאָרישען ווערט איז אַ מעמאָראַנדום, וואָס עס האָט אַרויסגעשיקט דער טאַמאַשאָווער סטאָראָסטא צום גובערניע-אַמט, דאָטירט דעם 31טן אָקטאָבער 1783. מיר לייענען דאָרטען צווישען אַנדערע:

...„דער אומבאַוואוסטזיין פון די ערשטע באַוואוינער פון טאַמאַשאָוו, זייער אומווילען צו יעדען מין בירגערלעכען מקור פון פרנסה. ריכ־טיגער געזאָגט פּשוט זייער פוילקייט האָט געבראַכט די דאָזיגע (קריסטלעכע) בירגער דערצו, וואָס זיי האָבען צוליב אַ כלומר'שטען פאַרדינסט איבערגעגעבען די בעסטע פלעצער אין שטאָט צוזאַמען מיט זייערע אייניריכטונגען, צו די אידען, וועלכע זענען געווען פעאיקער פון זיי און האָבען געמוסן אַרויסציען נוצען פון דעם אַלעמען. זיי, די קריסטען, זענען געבליבען ביים ראַנד פון דער שטאָט...

---

15) טינף, אין פּוילישׁ TYMPF איז געווען אַ פּוילישער גילדען פון קלענערען געווייניגליכען ווערט. דער נאָמען פון דער מטבע האָט זיך געמוסן דערפון, וואָס די מטבע איז צום ערשטען מאָל געוואָרען בעמינצט אין דער ערשטער העלפט פון 17 יאָרהונדערט און איז אַנגערופען געוואָרען אויפֿן נאָמען פון דעם פירער פון דער מינצערייי אנדרעאס טימפף.

16) Z. L. Sulima. — Historya Franka i Frankistow, Krakow 1893.

אין דעם ליגט טאקע די סיבה, וואס טאמאשאוו, אנשטאט אויסצו־
וואקסען אין א שטאט מיט א בליענדיגען בירגערטום האט זיך
פארוואנדעלט אין א קבצנ׳סקן אידישען ישוב. צוליב דעם פעלט
דא אויך א ראטוש, וואס די בירגער האבען געדארפט אויס־
בויען...״ [17]).

אויסרעכענדיג נאך א ריי חסרונות, אין וועלכע די אידען זענען שולדיג קומט ער צום אויספיר:

...״דאס אלץ האט גורם געווען, וואס טאמאשאוו, וואס האט געזאלט זיין, לויט דער באשטימונג פון אירע אויפבויער, א מוסטער־שטאט האט זיך פארוואנדעלט אין א אידישער נעסט, ארומגערינגעלט מיט פויערים...״.

אז עס איז קיין גאר גרויסע גבירישקייט ניט געווען אין טאמאשאוו באווייזט א באשרייבונג פון די וואוינונגען פון די אידען און פון קריסטען אין טאמאשאוו. אזא מין פרטימדיגע באשרייבונג איז פארהאן פון יאר 1787. די אידישע שטוב ווערט געשילדערט מיט אויסגעהאקטע שויבען; אן פאדלאגע; ארימע, צעבראכענע מעבל; טירען אן פארוקערס און קוים וואס זיי האלטען זיך; די אויוועגס פון קאכל אלט, צעבראכענע און מיט ליים פארשמירטע. אויך דער אנטאן פון די אידען — מענער און פרויען — זענען שמאטעס, טראנטעס...

אגב, נישט בעסער זעט אויס די קריסטלעכע דירה.

די כראניקערס ווייסען צו דערציילען, אז די דאזיגע ארימקייט איז געקומען צוליב דעם וואס די שטאט האט כסדר געליטטען פון שריפות; פון אנפאלען; פון די מלחמה וואס האבען א תל געמאכט פון דעם אב און גוטס. די וואס האבען אבער געזוכט זיך טשעפען צו די אידען האבען צוגעווארפען די אידען, אז דאס זענען זיי אלץ אין דעם שולדיג...

און דער דאזיגער סטאראסטא האט אן עצה:

...״מען וואלט געדארפט זיך פארטראכטען צי וואלט מען ניט געדארפט מיט געוואלט ארויסשטויסען די אידען פון דאזיגען געגענט...״

דערצו איז ניט געקומען, אבער די לאגע פון די אידען, ריכטיגער די באציאונג צו זיי איז געווען א קלאר־פיינטליכע. נאך מער איז עס געקומען צום אויסדרוק וועז די געגענט איז אריבער צו רוסלאנד און עס האבען דא אנגעהויבען חל זיין לגבי די אידען די צארישע אויסנאם־געזעצען.

17) מלוכה׳שער ארכיוו, לעמבערג פון יאר 1784, הערה 3.

פאַרגלייך־ציפערן וועגן די אידן אין פאַרשידענע צייטן

אין דעם „פאָלסקי סלאוויניק געאָגראַפּיטשני" באַנד 12 (1893) געפינען מיר די ווייטערדיגע ידיעות וועגן אידן:

אין שטאָט איז דאָ אַ פּראָוואָסלאַווענע צערקווע (אויפגעבויט 1889), אַ רוימיש־קאַטויליישער קלויסטער, אַ סינאַגאָגע... אין שטאָט זענען דאָ די גאַסטן: רינעק (אויף אידיש: דער מאַרק) סוויענטאָ יורסקאָ — מיט דער צערקווע; סאָקאַלסקא; קאָסציעלנאַ; לוואָווסקאָ; וורובלא, צעלנאַ; האָטעלאָווא; סאָלנא; סוויענטאָ טעקלי; פּראָגאָ; פּיעקאַרסקאָ; מידלאַרסקאָ יאָקאָווא קראָסנאָבראָדזקאָ; פּאָריניאָנסקאָ; וואָלאָווא; בעדנאַרסקאָ; וואָדנאַ; פּורמאַנסקא; רימאַרסקא; זאַמאָיסקאָ; ראָכאָנסקאָ; בלאָטנא. און פיר פּאָרשטעטישע געגענט: ראָגוזשנא, לעסיניעצקע, קאָזיע, און סאָקאָלסקיע.

פאַראַן אין שטאָט צוויי שטאָטישע ברונעמס און 20 פּריוואָטע. די גאַסטן זענען נישט ברוקירט, ביים זייט הילצערנע טראָטוּאַרען. די מערהייט הייזער זענען פון האָלץ; אין מאַרק אויך מיט שטאָקן; ביים ראַנד פון שטאָט זענען די הייזער אַרומגערינגעלט מיט גערטנער.

פון גרעסערע געביידעס זענען דאָ: די קאָזאַרמעס פון דער גרענעץ־וואַך (פאַר 400 מאַן) און די קאָזאַקישע סטיינעס (פאַר 300 פערד).

פון דעם אַמאָליגען קלויסטער זענען פאַראַן געבליבען חורבות.

די אַלגעמיינע צאָל באָפעלקערונג אין 1882 איז 7277 נפשות. אין דעם: קאַטאָליקן 2053; פּראָוואָסלאַווענע 986 און אידן 4238. דער גאַנצער האַנדעל (העכער 60 קראָמען) איז אין אידישע הענט. פאַבריקען זענען דאָ נישטאָ. אין קריסטליכע הענט זענען 1 בעקעריי, אַ צוקערניע מיט אַ רעסטאָראַן.

...אין יאָר 1819 האָט טאָמאַשאָוו פאַרמאָגט 2568 איינוואוינער.

אין יאָר 1827 — 2824 איינוואוינער; אין יאָר 1860 — 3587 איינוואוינער, אין דעם: קאַטאָליקען — 915; פּראָוואָסלאַווענע — 503 און אידען 2117.

אין דער רוסישער „יעווריייסקאָיא ענציקלאָפּעדיא" (באַנד 14 פּעטערבורג) האָבען מיר צווישען אַנדערע די ווייטערדיגע ציפערען וועגען דער צאָל אידען אין טאָמאַשאָוו־לובעלסק:

אין יאָר 1856 זענען דאָרטען געווען 3223 איינוואוינער אין דעם 1863 אידען; ביי דער פּאָלקס ציילונג אין 1897 האָבען אין קרייז געוואוינט 100,000 נפשות דערפון 11,000 אידען. פון זיי זענען אין טאָמאַשאָוו געווען

6000 איינוואוינער, צווישען זיי 3646 אידען. אין די קרייז־שטעט אין וועלכע עס זענען געווען ניט וועניגער ווי 500 אידען האָבען די אידען געבילדעט דעם גרעסטען פראָצענט פון דער באַפעלקערונג אין די וועיטערדיגע פונקטען:

קאָמאָראָוו	2610	איינוואוינער אין דעם 1568	אידען
לאַשטשעוו	1806	איינוואוינער אין דעם 1626	אידען
טעלאַטין	743	איינוואוינער אין דעם 35	אידען
טישעווצע	2201	איינוואוינער אין דעם 1898	אידען
יאַרטשעוו	487	איינוואוינער אין דעם 348	אידען

וועג מען נעמט די ציפערען פון די ביידע ענציקלאָפעדיעס קומט אויס דער וואוקס פון דער אידישער באַפעלקערונג און איר פאַרהעלטעניש צו דער אַלגעמיינער אין טאָמאַשאָוו ווי וועיטער:

יאָר	אַלגעמיינע צאָל	אידען
1819	2568	?
1827	2824	?
1856	3223	1863
1860	3587	2117
1882	7277	4238
1897	6000	3646

מיר זעען אַז במשך דער גאַנצער צייט, וואָס מיר האָבען די ציפערען אויך פון די אידען, זענען זיי געווען מער ווי אַ העלפט פון דער באַפעלקערונג.

עס איז אויך צו באַמערקען, אַז נאָכען יאָר 1882 איז די צאָל פון דער באַפעלקערונג געפאַלען. די פראָפאָרץ אָבער איז איינגעהאַלטען געוואָרען.

הקדוש ר' פנחס פון טאָמאַשאָוו הי"ד

אומגעקומען י"ט אייר תל"ו

די געשיכטע איז איבערגעדרוקט פונ'ם בוך שטורמ־ווינט, פון מ. וויינרייך, ווילנא 1927, זייט 176־180, וואָס ער האָט דאָס געזומען פון אַן אַנאָנים ביכל אַן אָנוויזן וועגן צייט און אָרט פון דרוק, (זע באדילעיאנא קאַטאַלאָג נום. 4030־1692) א. נ. קידוש השם המיוחד של ר' מתתי' ור' פינחס זי"ע במדינת פוילין.

מער פרטים וועגן מקורות פון דער געשיכטע און ביאָגראַפיע פונ'ם קדוש רבי פנחס ז"ל, זע אין דער אָפהאַנדלונג פון ש. לביא און דער מאָנאָגראַפיע פון טאָמאַשאָווער רבנים.

ר' פנחס דער צדיק איז געזעסען אין טאָמאַשאָוו. ער איז געווען אַזאַ פרוש, אַז ער האָט ניט געהאַלטען פון טרינקען און עסען; רק ער האָט עוסק געווען אין תעניתים און סיגופים און געלערנט תורה. מען האָט אים קיינמאָל אויף דער גאַס ניט געזען, ער איז רק געזעסען בחדרי־חדרים און האָט כל־ימיו ממש די וועלט ניט פריי אָנגעזען. עס איז גאָר ניטאָ די גוטע מעלה וואָס ער זאָל ניט האָבען געהאָט אין זיך.

קעגען ר' פנחס'ן איז אויך דערוועקט געוואָרען אַזאַ "עלילת שקר לחם הגואל". מען האָט אים געזומען אין תפיסה און אָנגעהויבען פיניגען נאָך איידער דער תלין האָט זיך צו אים צוגעריט. איינמאָל אין טאָג האָט מען אים געגעבען וואַסער און אַ שטיקעל גראָב ברויט. געזעסען איז ער אין דער פינסטער אָן ליכט, אַזוי אַז ער האָט גאָרניט געקענט זען. קיין אידען האָט מען צו אים ניט צוגעלאָזען, עס האָט ניט געהאָלפען שוחד און בעטען. ראָצען און אומפלייט זענען אומגעקראָכען איבער דעם קאַמער און אים אָנגעטאָן פּיין און שרעק. וויפיל מאָל האָבען אים די ראָצען אַראָפגעריסען אין שלאָף די קאָלדרע און דאָס היטעל פון קאָפּ, אַזוי אַז ער פלעגט אויפשפרינגען האַלב אָן זינען. פאַרן טויט האָט ער געזאָגט, אַז די תפיסה איז אים געווען ערגער איידער אַלע עינויים, מיט וועלכע מען האָט אים דערנאָך געפלאָגט. מסתמא איז דאָס געווען אַזאַ מין "אונטערשטע תפיסה" ווי די, פאַר וועלכער ר' אברהם האָט מורא געהאַט.

די שתדלנים האָבען געטאָן אַ סך מיטלען כדי צו באַפרייען דעם פרומען מאַן. עס האָט זיך אָבער ניט איינגעגעבען, ווייל די זאַך איז שוין דערגאַנגען צו אַ העכערער אינסטאַנץ: פון טריבונאַל איז אָנגעקומען אַן אויפאָדערונג, אַז די גאַנצע זאַך זאָל תיכף אַריבערגעטראָגען ווערען אַהין; עס האָט זיך געפונען אַ דינסטמיידעל, וואָס האָט געזען אויף אים.

געשען איז דאָס אַזוי: מען האָט איר איינגערעדט, אַז זי זאָל בלייבען ביי איר באַשולדיקונג, ווען מען זי אַרויסלאָזען און זי רייך מאַכען; קענטיק דאָס איז געווען אַן אָנגענומען מיטל אין קאַמפף קעגען אידען. האָט זי זיך ביי דער עינוי אַלץ געהאַלטען ביי דעם וואָס מען האָט איר געהייסען: אַז ר׳ פנחס איז שולדיק אין דער גנבה פון דעם הייליגען ברויט, און זי איז אויך געווען דערין באַטייליגט. דער שטאָטשרייבער האָט דאָס אַלצדינג פאַרשריבען, און דערנאָך האָט מען געזאָגט, אַז ווייל זי האָט זיך אַליין מודה געווען אין איר פאַרברעך, זאָל מען זי טויטען. דאָס איז אַוועקגעשריבען געוואָרען צום טריבונאַל, וועלכער האָט דעם פסק־דין אויף דעם דינסט־מיידעל באַשטעטיגט (זי איז טאַקע איבערגעגעבען געוואָרען צום תליון און דעם אידענס ענין אַרויסגעפאָדערט צו זיך. מען האָט אים באַלד אַ געשמידטען אין קייטען אַוועקגעשיקט קיין לובלין.

ווען ר׳ פנחס האָט געמאָלדען ביים ערשטען פאַרהער, אַז ער ווייסט ניט פון קיין זאַך צו זאָגען, האָבען די ריכטער זיך געקלערט: ווען מען ווערט זיך נעמען דיך פייניגען, ווערסטו ריידען אַנדערע דיבורים. מען האָט אים אויסגעצויגען זיינע גלידער, אָנגעגליט אַ שין־אייזן (אַ שטאַבע אייזן, פון וועלכער מען מאַכט רעדער־שינעס; איינער פון די מכשירים פון דעם עינוי־קעלער), געבראָכען אים די געלענקען און מיט דעם גליענדיגען אייזן געברענט אים זיין לייב. דער נאָך האָט מען אים אַריינגעשרויפט די גלידער צוריק אין די געלענקען; דאָס איז געווען די גרעסטע פיין. נאָך דעם עינוי האָט מען אים אַ נאַקעטען אַריינגעוואָרפען אין מיסט, און ער איז געבליבען ליגען אַן אַ ברעקל כוח.

ווען ער איז אַ ביסעל געקומען צו זיך, האָט מען אים פונדאָסניי געבראַכט פאַרן גריכיכט. ער איז געבליבען ביי זיינס: אַז די באַשולדיגונג איז ליגן. האָבען זיי אים געפרעגט: ווי אַזוי האָסטו עס אַזאַ קופערנעם שטערן צו זאָגען, אַז דאָס איז ליגן, וויבאַלד די דינסט האָט דאָך אַליין מודה געווען, אַז איר האָט זאַלבענאַנד אָפגעטאָן דעם פאַרברעך, און אַלץ איז פאַרשריבען? האָט ער געענטפערט: ווען די שפחה זאָל געווען וויסען, אַז זי וועט מיט אירע רייד אומקומען פון דער וועלט, וואָלט זי גערעדט אַנדערש, נאָר מען האָט זי פאַרפירט מיט שקר, איז זי ביים שקר געבליבען; מען האָט איר צוגעזאָגט אַ סך געלט, און צום סוף האָט זי פאַרלוירן די וועלט און יענע וועלט.

וועו זיי האָבען געזעהן, אַז דער איד וועט ניט אַראָפגיין פון זיין וועג, האָבען זיי אים ווידער געבומען צו דער עינוי. עס איז אַרויס אַ נייער פסק: מען זאָל אים ווייטער ברענען מיט אַ שין־אייזן; מען זאָל אים אָפשערען אַלע האָר ביז איינס און אים געבען דאָס אויסטרינקען, און ער מוז דאָס אַראָפשלינגען אינגאַנצן, דערנאָך זאָל מען אים איבער־געבען צום תליון.

דער תליון האָט אים געבומען, צוגעבונדען צו אַ קלאָץ מיט אַלע פיר און „אויסגעשפּאַנט" דאָס הייסט אַרומגעוויקעלט אים אַרום דעם קלאָץ און אים אויסגעבויגען ווי אַ פיילנבויגן, „דאָס זיינע כשרע ביינער האָבען אין אים געטון קנאַקן". דערנאָך האָט ער אים געבומען ברענען מיט ליכט אונטער די הענט און אויף די פיס און אים ממש אויסגעברענט לעכער. דערביי האָט דער תליון שרעקליך געשריען אויף אים — אַזוי איז דאָס געווען אָנגענומען, כדי די מורא זאָל ווערן גרעסער — און אים געווייזן פון דערווייטנס גליענדיגע אייזנס, כדי אים נאָך מער אָנצושרעקען. וועו דער קדוש האָט אַלץ געשוויגען, האָט מען אים נאָך מיט די אייזנס אויך געברענט אַזוי, אַז שטיקער פלייש זענען געפאַלען פון די ביינער.

איצטער האָבען זיי אויסגעטראַכט אַ נייע פייניקונג: געמאַכט אַ פלאַסטער פון פעך, אַרויפגעלייגט דאָס דעם קדוש אויפן גאַנצען לייב ביזן אַקן און געוואַרט, ביז וואַנען דאָס האָט זיך גוט צוגעקלעפּט צו די וואונדען; דערנאָך האָט מען אים אַנידערגעלייגט אויפן רוקן און דעם פלאַסטער אַראָפגעריסען. מען האָט געריסען מיט אַזאַ אַכזריות, אַז דאָס בלוט האָט זיך געגאָסען. דער קדוש האָט געשריען ווי אַ לייב. דערנאָך איז ער געבליבען פאַרחלשט און אַנטשוויגען געוואָרען.

נאָכדעם האָבען זיי ווידער צוגעקלערט עפּעס נייעס: געבראַכט אייזערנע שטיוול מיט שרויפען און אָנגעהייצט זיי. מען האָט געמומען דעם קדוש'ס הוילן פוס און אַריינגעשטופט אין שטיוול און מיט די שרויפען געמומען אייגדריייען דעם פוס. מיטן אַנדערן האָט מען אויך געטאָן דאָס אייגענע. דער קדוש האָט געשריען געוואַלד; די פיס זענען געוואָרען ווי אויסגעבאַקען, און די ביינער האָבען געקנאַקט פון די שרויפען.

אויף מאָרגען האָט מען געמומען אַ פור, אָנגעלייגט זי מיט פעסער פעך, אַרויפגעזעצט אַהין דעם רב פנחס'ן און אים אַוועקגעפירט צו דער תליה, מען האָט אָנגעלייגט אַ גרויסען באַרג האָלץ, באַשאָטן די ברעטער מיט פולווער, כדי זיי זאָלען בעסער ברענען, און אינמיטן שייטערהויפן אַריינגעשלאָגען אַ שטאַרקע פאָליע. צו דער פאָליע האָט מען צוגעבונדען דעם צדיק און אָנגעצונדען דאָס פייער. דער קדוש האָט זיך געוואָרפען ווי אַ פיש אין וואַסער אַזוי, אַז די פאָליע האָט זיך געטרייסלט; דערנאָך איז ער אַנטשוויגען געוואָרען, און ס'איז אים אויסגעאָנגען די נשמה פאר

די רשעים איז נאך אבער דאס ניט געווען גענוג: זיי האבען נאך צונויפ־
געגעמען די אש און זי ארייגגעווארפען אין טייך.

אין דער צייט ווען מען האט דעם קדוש געפירט צום פסק, האט
מען אין אלע שולן געזאגט סליחות. און א גרויסער נס, דערציילט דער
מחבר, איז יעמאלט געשען: אידען, וואס האבען באהאלטענערהייט געקוקט
אויף דער עקזעקוציע, און אויך גוים האבען געזען, אז בשעת מען האט
דעם קדוש געטראגען צום שייטער זענען צוויי שניי־ווייסע טויבען געפלויגען
איבער אים. די גאנצע צייט וואס דער קדוש האט געברענט זענען זיי אויך
געווען אין פייער, און פונדעסטוועגען איז אפילו א פעדער זייערע ניט
פארסמאליעט געווארען. דאס זענען געווייס געווען מלאכי־השרת, וואס האבען
זיך געטאן מיען פארן קדוש. די גוים, וואס האבען דאס געזען, האבען
זיך באוואשן מיט טרערען דערציילענדיג דאס, און זיי האבען געזאגט:
מיר פארשטייען אליין, אז א גרויס אומרעכט איז דא געשען...

די קדושה

● ש. למד

איינע פון די לעגענדארע געגנשטאנדן אין טאמאשאוו איז געווען א
מצבה פון א מיידל אין עק פון בית החיים (ווען מען האט פארגרעסערט
דעם בית החיים איז איר קבר אויסגעקומען אינמיטען. געוויסן האט איר
דאס פאלק „די קעדיישע", ריכטיק געזאגט: די קדושה, וויל אויף איר
מצבה איז זי געווען באטיטלט מיטן נאמען „הקדושה", אן אויסדרוק וואס
ווערט געניצט נאר פאר די וואס זיינען אומגעקומען על קידוש השם.
די מצבה איז שוין געווען אלט בערך 200 יאר.

ווי עס איז דערציילט געווארן פון דור צו דור, האט דארט געוווינט
א אידיש מיידל, וואס איז געווען א וועלט־שיינהייט, און א רוסישער אפיציר
האט איר געוואלט שענדן, און ווען זי האט זיך געווערט האט ער איר
דערשאסן, און אויף דעם זעלבן פלאץ ווו זי איז געפאלן איז זי באגראבן
געווארן. מען האט געהאלטן דעם קבר פאר א הייליקטום און פיל פרויען
ווען זיי האבן באזוכט דעם בית הקברות, פלעגן גיין מתפלל זיין אויף
איר קבר. „די קדושה" איז געווען אינער פון די היסטארישע פלעצער
ביי אונז אין שטאט.

די שוהל

● ש. ליכט

יעטוועדע שטאָט און שטעטל האָט זיך זיין גרויס־קייט און שטאָלץ זיין היפער פאַטריאָטיזם, בבחינת חן המקום על יושביו, ווי קינדער וואָס טראַכטען אַז נאָר זייערע עלטערן זענען די בעסטע און שענסטע, אָבער מיט די שוהל האָט טאָמאַשאָוו באמת געהאַט מיט וואָס צו שטאָלצירען, און זי איז טאַקע געווען די קרוין פון די שטאָט, און נאָך עד היום ווען אימיצער וויל אויפרישען זיין זכרון וועגען אונזער חרוב געוואָרענע שטאָט, מיט איהר גרויסע און רייכע פערגאַנגענהייט, איז דאָס ערשטע וואָס שווימט אויף אין זכרון און שטעלט זיך איהם פאָר די אויגען איז טאַקע די שוהל.

די שוהל איז געווען איינע פון די עלטסטע שוהלען און פוילען, וואונדערליך איז געווען איהר געבוי און סטיל, מאיעסטעטיש און אייגענ־אַרטיג און אויסזעה, איינע פון די חשוב׳סטע אידישע היסטאָרישע בנינים אין פוילען (צוליב פאַרשידענע סיבות וואָס דאָ איז ניט דער פלאַץ זיי צו אַנאַליזירען ,איז די שוהל ווי טאָמאַשאָוו בכלל אויסגעמיטען געוואָרען פון פרסום, אינטערסאַנט ווי פאַלש אינפאָרמירט די אידישע ועלט איז וועגען דער טאָמאַשאָווער שוהל, אין באַרימטען ווערק „בתי כנסת בפוילן וחורבנם״ פון דוד דוידוביץ, ירושלים תש״ך, ווערט די טאָמאַשאָווער שוהל גאָר ניט בעשריבען, נאָר אין פרק חמישי עמוד 15 וואו ער גיט אַן אַלגעמיינע ליסטע פון די שוהלען וואָס זענען געווען געבויט פון האַלץ, ווערט אויך דערמאָנט טאָמאַשאָוו לובעלסקי, אַז אונזער שטאָט האָט געהאַט אַ הילצערנע שוהל, און מיר אַלע טאָמאַשאָווער וויסען און געדענקען אַז טאָמאַשאָוו איז גאָר געווען אַ געמויערטע שוהל, און קיין צוויי שוהלען איז ביי אונז ניט געווען).

זעהר אינטערסאַנט איז געווען צו הערען די לעגענדעס וואָס זענען פערבונדען מיט דער שוהל, זומער פאַרנאַכט, נעבן פאַליש וואו ס׳זענען געשטאַנען קופקעלעך מענשען און אַ זקן האָט וויייטער איבערגעגעבען דאָס וואָס ער האָט געהערט און זיין יוגענד, אָדער תשעה באב בייטאָג ווען די יונגע שטיבעל בחורים זענען געקומען דאַוונען און שוהל מנחה, און די אַלטע אידען האָבען אָבגעפרישט זייערע זכרונות וועגן טאָמאַשאָוו, און ווער שמועסט אַז עס פלעגט קומען אַ חשוב׳ער גאָסט פון דער פרעמד, דאָן האָבען זיך די זקנים באַמיהט מיט דער ענגויעסטער פונקטלעכקייט איבער־

צודערציילען אלע מעשות און געשיכטעס וועגען טאמאשאוו בכלל און די שוהל בפרט.

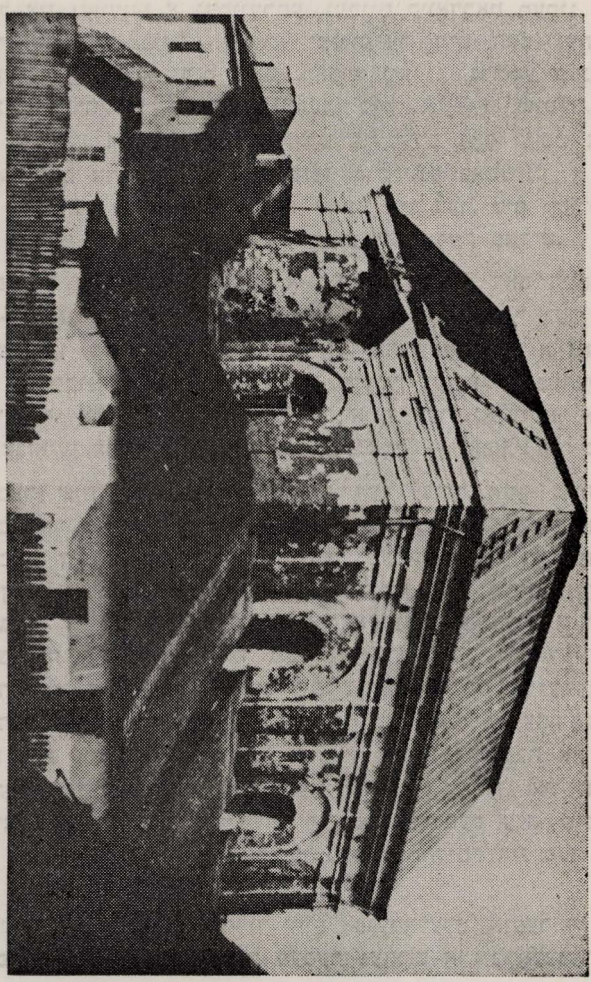
און מיר קליינוואַרג זענען געוואָרען צוגעקלעפט ווי בינען צום האָניג און געשלינגען יעדערס וואָרט און מעשה, — און דערפאַר איז דאָס אַזוי טיף אייגעקריצט אין מיין האַרץ.

אויפריכטיג צו זיין מוז איך פעסטשטעלן אַז זעהר אַ סך פון זייערע סיפורים זענען ניט מעהר ווי לעגענדעס, וואָס די פאַנטאַזיע האָט במשך פון דורות געשאַפען, באַפיצט מיט לאָקאַלען פאַטריאָטיזם, אָט צוביישפיל האָט קורסירט צווישען די שוהל אידען אַ מסורה, אַז אין דער טאַמאַשאַוועד שוהל איז נאָך געווען דער ראַ״ש.

פיל זקנים האָבען איבערגעגעבען דאָס וואָס זיי האָבען און דער יוגענד געהערט אַז אויף דער מערב וואַנט פון שוהל איז געווען אויפ־געשריבען שנת קשט סל״ה, דאָס זאָל מיינען אַז דער פרט סל״ה וואָס באַטרעפט 95 און אַז די שוהל איז געבויט געוואָרען שנת צ״ה לאלף הששי, אָבער דאָס איז שווער צו גלויבען, אין טאַמאַשאַוו איז נאָך זיכער דאַמאָלט אינגאַנצען קיין ישוב געווען בפרט קיין אידישער, און אפשר איז גאָר דער פר״ט געווען אויפ׳ן וואָרט „קש״ט״, דאָס באַטרעפט שנת ת״ט, און הגם די שוהל איז נאָך פריער אויפגעבויט געוואָרען, נאָר ווייל אין די פאַגראַמען פון שטת ת״ח איז די שוהל חרוב און פאַגראַמירט געוואָרען ,האָט מען אין שנת ת״ט זי רעסטאַוואַרירט און רעמאַנטירט, אוּן דערויף האָט מען געשריבען שנת קש״ט, אָבער דאָס איז פשוט אוממעגליך ווייל די שחיטות און פערוויסטונג האָט זיך געצויגען פון שנת ת״ח ביז ת״ט און ת״י, ווי כמעלניצק׳ס חיילות האָבען פשוט געגנצליך חרוב געמאַכט די אידישע שטאָט, איז שווער אָנצונעמען אַז אין סאַמע מיטען ברען פון חורבן האָבען אידען צוריק אויפגעשטעלט די שוהל.

יעדענפאַלס איז אוממעגליך פעסצושטעלען וועָן די שוהל איז געביל־דעט געוואָרען נאָר די וועַרטער קש״ט סלה קענען האָבען אַ צווייטע בעדייטונג, נעמליך ווי עס איז געווען אָנגענומען אין טאַמאַשאַוו ווי אויך אין שעבערשין (אַ שכנות׳דיג שטעטל) ווי אַ ריכטיגע מסורה אַז 3 שוהלען אין פוילען זענען געבויט געוואָרען פון איין מייסטער מיט׳ן זעלבען סטיל און אַרכיטעקטור: אַ סקלעפיעניע אָהן זיילען, אין די פאַלגענדע שטעט: ק׳ראָקא ש׳עבערשין ט׳אַמאַשאַוו, און מעגליך אויף אָט דער כוונה האָט אָנגע־ווינקען דאָס וואָרט ק׳ש׳ט, סלה, וואָס דאָס איז די ראשי תיבות פון אָט די דערמאָנטע 3 שטעט, קראָקא, שעבערשין, טאַמאַשאַוו, יעדענפאַלס איז די שוהל געווען איינע פון די עלטסטע שוהלען אין פוילען און פון די געציילטע מיט איהר געבוי און אַרכיטעקטור, זעהר אַ גרויסע און אַ הויכע שוהל און דער סופיט האָט זיך געהאַלטען אָהן זיילען, נאָך דער שריפה

פון שנת תרע״ח, ווען אויך די שוהל איז געצליך אָבגעברענט געוואָרען, און איז געשטאַנען אַלענגערע צייט געצליך אַן ענטבלויזטע אָהן אַ דאַך, אַזוי אַז דער רעגען און שניי האָט אַ גאַנץ יאָהר אַדורכגעווייקט דעם סופיט, און ווען מען האָט זי דעסטאָווירט האָט דאָס מאַגיסטראַט מורא געהאַט אַז אפשר איז שוין די סקליעפיעניע צו שוואַך עס זאָל ניט קומען צו אַ קאַטאַסטראָפע, האָבען זיי אַרויף געשיקט בעלי מלאכות מיט שוועָרע אייזענס



די שוהל נאָכדעם ווי דער דאַך איז אַראָפּגענומען געוואָרען

און געקלאפט אויסצופרובירן צי די סקלעפיעניע איז ניט בוי פעליג און דאס האט אויסגעהאלטען, דאן האבען זיי ערשט ערלויבט ארויף צו ציהען א נייעם דאך.

ווי אלי׳ לערער גיט איבער איז אין צייט פון קריג אין די יאָרן 42־43, האבען די דייטשען צענומען די שוהל, האט מען געמוזט יעדער שטיקעל בעזונדער מיט דינאמיט אויפרייסען אזוי שטארק איז געוועזען די שוהל. —

די שוהל איז געווען א געמויערטע, געבויט קוואדראט מעסיג, בערך 26X26 מעטער, די הויך ביי 7 שטאק, יעטוועדער זייט האט געהאט 3 גרויסע פענסטער, נאר מזרח זייט האט געהאט נאר 2 גרויסע פענסטער, די שוהל איז אינערווייניג געווען טיפער מיט 1—½ מעטער, דער אריינגאנג איז געווען דורך צפון זייט הארט צו מערב דאס הייסט צפונית מערבית, בעפאר דעם אריינגאנג איז געווען א קליינע פאטשינע, א דעכל מיט 2 זיילען, דאן איז מען אראב ביי 6 טרעפ אין דער טיף, דארט איז געווען דער פאדער צימער וואס האט זיך גערופען דער פאליש.

פונ׳ם פאליש האט זיך געפענט א טיר אין שוהל, דאס הייסט פון מזרח פאליש — וואס איז געווען דער מערב פון שוהל. אויף דער מערב וואנט נאהנט צו דער טיר האט ביז צו דער שריפה עקזיסטירט א גאלעריע ספעציעל פאר חדר־קינדער, און יעדען שבת פלעגן נעמען די בעהעלפערס זיין גרופע קינדער, און ארויפגייען מיט זיי אויף דער גאלעריא, און זיי פלעגן הויך נאכזאגען ברוך הוא וברוך שמו, און אמן, — נאכ׳ן חזן׳ס ברכות.

די ווייבער שוהל איז געווען ארום דער שוהל אויף 2 זייטען, מערב און דרום, נאר און דער נידער אהן שטאק, ברייט נידעריגע פענסטער האבען פעראייניגט די ווייבער שוהל מיט דער מענער שוהל, די פענסטער זענען געווען אבגעצוימט מיט אייזערנע שטאנגען, און פערהאנגען מיט ווייסע פארהענגלעך, די טיף פון די פענסטער האט געהאלטען בערך 2 מעטער, ביי מערבית צפונית איז געווען צו געבויט א קליינער שמאלער הויכער בנין, וואס דארט איז געווען די טרעפ צום שוהל בוידעם, דערנעבען האט זיך געפונען דער אזוי גערופענער „בית שני״ וואס איז געווען געבויט איבערן פאליש וואס דארט איז געווען א מנין קבוע, נאר שבת און יו״ט, אמיינסטענס זענען דארט די מתפללים געווען „עמך״ אידען, און אין די וואכען האט דארט געפיהרט זיין מלמדות ר׳ מאיר זלאטעס ע״ה, צום בית שני אדער ווי מען האט עס אמאל גערופען „חברה תהלים״ איז מען ארויף געגאנגען מיט אויסערליכע טרעפ.

די שוהל איז געווען אויסערליך ווייס אפגעקאלעכט, איבער די שוהל איז געווען פארצויגען א דאבעל דאך בעסער געזאגט א גיבראכענער דאך,

עס האָט אויס געקוקט ווי אין דאַך אויפֿן צווייטען, די קינדער האבען דאָס געראפען „הר־ההר".

די שוהל איז געווען געטינקעוועט מבית ומבחוץ, אויף מזרח ווענט איז געווען אָנגעשריבען אַ חרוז המלך וואָס מען האָט געזאָגט ימים נוראים, ווי איך האָב געהערט פון פערַאַנטוואָרטליכע אנשים חשובים און זקנים ווי ר׳ ישראלי דעם רב׳ס ע״ה ר׳ אברהם העשעלס ע״ה און ר׳ שמואל קעסעל ע״ה איז אַמאָל אויף די ווענט פון שוהל געווען אויפגעשריבען די נעמען פון די קדושים וואָס זענען אומגעקומען על קידוש השם און די יאָרען ת״ח און ת״ט הי״ד. די שוהל איז זעהר שיין אויסגעמאָלען געווען. מיט בילדער פון תנכ׳שע טעמעס, ווי די עקידה, דאָס מבול, סדום ברענט, כותל מערבי, על נהרות בבל, א.א.וו. דאָס אַלעס איז געווען ביי 5־6 מעטער די הויך, אויף די בילדער וואָס כאַראַקטעריזירען די משנה הוי עז כנמר, וקל כנשר רץ כצבי וגבור כארי, האָט איהר געזעהן אַלעמפערט מיט אַן אָדלער אַ הערש און אַ לייב, נאָר די עקידה איז געווען זעהר נידריג מיט פיגורען. אין 34־טען יאָהר, ווען דער ציעשינאָווער רבי ז״ל האָט חתונה געמאַכט זיין עלטסטע טאָכטער, זענען געקומען זעהר פיעל רביים פון דער פרעמד, און שבת האָבען זיי געדאָווענט און שוהל, זונטאָג פאַרטאָג האָט זיין שוואָגער דער ציעשינאָווער רבי ר׳ יחזקאלי הי״ד פון ציעשינאָוו געזומען אַ לייטער אַליין אַרויף געקראָכען און אָבגעקראַצט דאָס פּנים פון אברהם׳ן ער האָט געזאָגט אַז עס איז אַן איסור עס זאָל זיין אַ צורה פון אַ מענש אין שוהל, און אַזוי איז עס פערבליבען ניט פערראָכטען.

אויף די ווענט פון דרום און צפון זענען אויך געווען זעהר בילדער פון שפיל־אינסטרומענטען וואָס ווערען אויסגערעכענט אין תהלים ק״ג. —

אינמיטען שוהל אין די העכערע העלפט איז געווען די בימה מיט טרעפּ אַרויפצוגיין, אַרומגעצוימט מיט אייזערנע שטייכעטען, וואָס האָבען זיך פערפלאָכטען איבער די בימה ווי אַ קרוין.

אַביסעל העכער נעבעטער צו מזרח איז געשטאַנען צו צפון און דרום, 2 „מזבחות" אינערווייניג אָנגעשיט מיט זאָמד און צוגעדעקט מיט אַ האָלצענעם צודעק, דאָרט האָבען די מוהלים אַוועקגעלייגט די אָפּגעשניטענע ערלות, נאָכן אידישען די אינגלעך, אין שטאָט איז אַרומגעגאַנגען זעהר אַ סך וויצען און אַ גאַנצער פאַלקלאָר איז געשאַפען געוואָרען וועגען די שטיקלעך וואָס ליגען אין שוהל, די שוהל איז געווען בעלויכטען דורך הענגעל לייכטער, ביז צום ערשטען קריג זענען געווען ספּעשעל הענגעל לייכטער וואָס זענען געווען ביי ספּעציעלע געלעגענהייט און זענען ביים ערשטען קריגס אויסברוך דורך דער רוסישער מאַכט רעקווירירט געוואָרען. די הענגעל לייכטער זענען געווען אַרומגעצוימט אין אקאסטען, וואָס די קינדער האָבען זיי געראפען נח״ס תיבה. די לייכטער זענען מיט שטריק

פון הינטען אַרויפגעצויגען געוואָרען, ביז עס האָבען זיך פאַרמירט 13 שורות ליכט איינס העכער פון צווייטען, די הענגעל לייכטער זענען זאָרגפעלטיג געהיטען געוואָרען זיי זאָלען אָנהאַלטען זייער מעשענעם גלאַנץ וואָס האָט געפינקעלט ווי גאָלד, ספּעציעל ווען די ברענענדיגע ליכט האָבען צוגעגעבען דאָס פייער און בלישטשענקייט. אין די צוואַנציגער יאָהרען ווען עס איז אינסטאַלירט געוואָרען עלעקטריק אין שוהל האָבען פיעל מתפללים דאָס געוואָלט שטערן, אפילו דעם זייגער האָבען זיי ניט געלאָזט אויפהענגען אין שוהל, זיי האָבען ניט געוואָלט לאָזען אַריינענעמען קיין שום נייעסטען.

אָט די צוויי אייניציגע רעפאָרמען זענען איינגעפירט געוואָרען, אָבער אַלע אַנדערע מנהגים זענען שטרענג אָבגעהיטען געוואָרען ביז'ן לעצטען טאָג פון איהר עקזיסטענץ.

דער נוסח התפלה איז געווען נוסח אשכנז, וואָס איז שטרענג אָבגעהיטען געוואָרען, טראָץ דעם וואָס 95 פּראָצענט אידען אין שטאָט זענען געווען חסידים מיט נוסח ספרד, אין שוהל האָט געדאַוונט „עמך" און ר"ה און יוה"כ — די קלייניע צאָל פּראָפעסיאָנעלן און וועיסע קאָלנערס. די שוהל האָט שוין געהאַט אירע געשוואוירענע פּאַטריאָטען וואָס אין די גרעסטע פרעסט זענען זיי געקומען דאַוונען ערב ובוקר (די שוהל איז ניט געווען בעהייצט), בעקאַנט אויך די גרופּע וואָס האָט זיך גערופען דאָס צענטעל ווי משה פישעלעס יעקלי רופא א. א., די שוהל האָט געהאַט אַ חזן ווי אויך 2 שמשים ר' משה לעסערס און אברהם שמש.

חשוב'ע רבנים און רביים וואָס האָבען באַזוכט טאָמאַשאָוו אויב זיי האָבען געוואָלט דאַוונען אין שוהל האָבען זיי געמוזט זיך צו פאַסען צום שוהל נוסח, פאַר זאָגען ויצמח פורקני' האָט מען געקענט כאַפען פעטש...



אנגשפארט ביים עמוד — חיים שטראזבערג
(דער קאלעכמאכער)

„חברה קדישא" האָט געהאַט אַ חזקה אין שוהל אָנצופירען די הקפות שמחות תורה בייגאַנצן, זיי זענען זיך צוזאַמענגעקומען ביים ראש החברה געגומען אַביסעל משקה, פון דאָרט איז מען געגאַנגען לוסטיג און לעבעדיג צום שטאָט רב, איהם געגומען מיט געזאַנג אין שוהל אַריין, אין גאָר פאַרצייטענס האָט מען איהם געפירט אונטער אַ חופה, און דאָרט געפיהרט די הקפות, תרצ"א האָבען די שוהל בעלי בתים רעוואָלטירט געגען דער חברה קדישא און עס איז געקומען ביז צו א געשלעג, נאָך יו"ט האָט מען אַראָפגעבראַכט דעם בילגאַרייער רב הר' הצ' ר' מרדכי רוקח זצ"ל, ווי די חברה קדישא האָט געהאַט אַ דין תורה מיט די שוהל בעלי בתים, און דער פסק איז געווען זיי זאָלען ווייטער אָנהאַלטען זייער חזקה... אַלע אָפיציעלע רעגירונגס פייערליכקייטען זענען אָפגעהאַלטען געווארען מיט תפלות דורך די רבנים אין דער הויפט שוהל, חס וחלילה בעת אַן עת צרה ווי מען האָט געדאַרפט מעורר רחמים זיין האָט זיך די שטאָט פערזאַמעלט אין שוהל צו זאָגען תהלים.

לינקס פון דער שוהל איז געשטאַנען דאָס שטאָטישע גרויסע ביהמ"ד, אַדער ווי אַ טייל האָבען עס גערופען דאָס פראָסטע ביהמ"ד, אינטערצושיידען און ניט פאַרטוישען מיט'ן חסידישען ביהמ"ד די שוהל מיט'ן ביהמ"ד האָבען געהאַט אַ שותפות'דיגען גרויסען הויף, וואָס איז געווען אַרומגעצוימט מיט אַ האָלצערנעם פלויט, אַרום דער שוהל און ביהמ"ד האָבען זיך געפונען קברים פון קדושים פון שנת ת"ח און ת"ט, וועלכע זענען אויפגעפרישט געווארען אַלע יאָהר דורך די חברה קדישא און די טעג פון שלשת ימי הגבלה.

די גאָס וואָו די שוהל איז געשטאַנען האָט מען גערופען די שוהל-גאָס און אויך אויף פויליש האָט זי געהייסען באָזניצנא.

חופות פלעגען פאָרקומען אויפ'ן שוהל הויף, די שוהל איז געווען דער העכסטער און אָנגעהוידיגסטער בנין אין שטאָט, יעדנפאַלס העכער פון אַלע אידישע בנינים, זי איז געווען אָנגעהענדיג אין אַלע ווינקלעך פון שטאָט, נאָך העט ווייט פון שטאָט האָט דער קאָפ פון שוהל זיך אַרויסגעווייזען און אַרויסגעשיינט און אַזוי האָט געקעניגט די הייליגע שוהל מיט איהר היסטאָריש אַלטקייט און מאַיעסטעטיש בכבוד'יג אויסזעהן מיט איהר הדרת'דיג שניי ווייסען אויבערמאָנטעל, און האָט מיטגעלעבט צרות און נחת, ליידען און פריידען פון די אידען, ביז צו דעם היסטאָרישען בלוטיגען דאָנערשטאָג, כ"ג אלול תרצ"ט וואָס די דייטשע לופט רויבער זענען בעפאַלען אונזער רוהיגע שטאָט מיט זייערע שטאָלינע מלאכי חבלה, האָבען זיי באָמבאַדירט טאָמאַשאָוו און ספעציעל דווקא נאָר די ריין אידישע קוואַרטאַלען, און צווישען די ערשטע קרבנות איז טאַקע געווען די הייליגע באַליבטע שוהל. די פייער צונגען וואָס האָבען זיך גערייסען עד לב השמים, האָט

פאַרברענט די גאַנצע שוהל אייניריכטונג פון אינערווייניג, אָבער די וועגט מיט׳ן קעניגלעכען אונבאַזיגבאַרען סופיט, זענען געבליבען גאַנץ און זיך ניט מכניע געווען פאַר די דייטשע חיילות, ביז דער דייטש האָט אויסגע־ מאַרדערט אַלע אידען, און טאָמאַשאָוו איז געבליבען אידען ריין, האָט ער די שוהל מיט דינאַמיט אויפגעריסען, וואָכען האָבען דערביי פרעמדע אידען אונטערן טעראָר פון דייטשישע ביקסען געאַרבייט ביז זיי האָבען זי אויס־ געגלייכט מיט די ערד, אַזוי אַז דער חורבן פון דער שוהל איז אויסגעפאַלען צוזאַמען מיט׳ן חורבן פון אירע אידישע מתפללים, גוויל׳ן נשרפים ואותיות פורחות און וואַרטען אויף זייער תיקון לעשות נקמה בגוים, ביז מיר וועלען דערלעבען צו דער נבואה פון: ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשו והיתה לד׳ המלוכה, און מיט שיבת בנים לגבולם האָפען מיר אויך צו זעהן דעם קיום פון הבטחת חז״ל עתידין בתי כנסיות ובתי מדרשות שבחוץ לארץ לקבוע באי״י, ווי אונזער היסטאָרישע שוהל ווערט וויידער פאַרנעמען איהר בכבוד׳יג אָרט.



דער עמוד און ארון קדש אין גרויטן ביה״מ



שמואל אלעזר בראנער

דער שול פּנקס

• **שמואל אלעזר בראנער**, אַרגענטינא

דער אַלטער פּנקס איז פֿאַרבּרענט געוואָרן אין דער ערשטער שריפה 1918, און דער נייער איז געשריבן געוואָרן אין יאָר 1919 דורך ר׳ יהושע הערש סופר ע״ה. ער האָט גוט געקענט דעם אינהאַלט פּונ׳ם אַלטן פּנקס און ער האָט אין דעם נייעם פּיל אַרייַנגעשריבן פּון זכרון.

דאָרט איז געווען פֿאַרשריבן אַז די עלטסטע מצבה אויפן בית עולם איז פּון יאָר שס״ה.

אין פּנקס איז געווען געוויי אָנגעגעבן אַלע ערטער וואו עס זיינען אומגעקומען על קידוש השם פּיל אידן דורך די פּאָגראָמטשיקעס פּון כמעלניצקי, און אַז מען האָט איינגעפירט אַ מנהג אַרומצוגראָבן די הייליקע קברים אין די טעג פּון שלשת ימי הגבלה.

אין פּנקס איז געווען אייגנעשריבן פּיל תקנות, וועלכע האָבן געערעדט וועגן נוסח התפלות און מנהגי בית הכנסת, וואָס איז אגב, שטרענג אָפּגעהיט געוואָרן. דאָרט איז אויך געווען חתימות און צושריפטן פּון רבנים און רביים געסט וועלכע האָבן ביי פֿאַרשידענע געלעגענהייטן באַזוכט טאָמאַשאָוו. טייל האָבן שטאַרק אויפגעפּאָדערט צו אָפּהיטן שטרענג אַלע מנהגים און די תפלות בנוסח אשכנז, און אויך געגעבן אַ ברכה פֿאַר די 10 פּערזאָן, דאָס איז געווען דאָס „צענדליק״ וואָס האָט געזומען אויף זיך אויפצובויען די שול נאָך דער שריפה דאָס זיינען די נעמען: 1. מאיר בערגערבוים, 2. שלמה ליכטענפעלד, 3. יעקב אסיא (רופא), 4. מאיר איילבוים, 5. ארי׳ לייב קירשענהאָלץ, 6. בונם בראנער, 7. הירש מאיר צימענט, 8. יעקב צבי ווינדער, 9. מאיר האבער, 10. שמעון רייס.

דאָס אויבנדערמאָנטע שרייב איך פון זכרון וואָס איך האָב אַמאָל געזען דעם פּנקס וואָס איז געלעגן ביי מיין פּעטער ר׳ לייבעלע קירשענהאָלץ ע״ה, אָדער ווי מען האָט אים גערופן לייבעלע זאלופעס.

ווי אַלט איז טאָמאַשאָוו?

נאַטירלעך בין איך ניט קיין געשיכטע פאָרשער און אַודאי ניט קיין היסטאָריקער, כ׳וויל נאָר אַרויסברענגען אַז די דאָזיקע פראַגע איז שטענדיק געשטעלט געוואָרן פון טאָמאַשאוועך עלטערע אידן, קיינער האָט ניט געוואוסט צו געבן אַ קלאָרן ענטפער, אָבער געוויסע דאָטומס זיינען יאָ געווען. אין אויבנדערמאָנטן שול־פּנקס האָט זיך געלייענט אָט וואָס: אַז מען האָט געפונען אַן אויפשריפט אויפן שול בוידעם מיט גרויסע אותיות „שנת ת״ן״, האָט מען אויסגעטייטשט אַז דער אויפשריפט האָט געשטאַמט פונעם מאַלער, וועלכער האָט זיכער אין דעם יאָר ת״ן פאַרענדיקט מאַלעווען די שול, און אפשר איז דעמאָלט די שול רעסטאָווירט געוואָרן נאָכן גרויסן חורבן פון שנות ת״ח ות״ט, וואָס אין זיי האָט אונזער שטאָט זייער געליטן. אויך, ווי פריער דערמאָנט, איז אויפן בית החיים געווען אַ מצבה פון יאָר שס״ה.

עס איז געווען אָנגענומען צווישן אַלטע לייט, אַז זיי ווייסן דאָס פון עלטערן און אור עלטערן, אַז מיט יאָרן פריער איז די שטאָט געווען אין לאַשטשאווקא (הייַנט אַ דאָרף), נאָר דער אידישער ישוב איז דאָרט צעשטערט געוואָרן און אויף איר חורבן איז געבויט געוואָרן אונזער טאָמאַשאָוו. אַלס פאַקט קען דינען אַז אין יענעם דאָרף איז געווען אַ סקווער, וואָס מען האָט גערופן „רינעק״, וואָס דאָס איז געווייַנלעך פאַראַן אין אַ שטאָט, עס איז אויך געווען אין לאַשטשובקא אַ פּלאַץ וועלכן מען האָט גערופן דער צמענטאַזש זשידאָווסקי (דאָס מיינט דער אידישער בית הקברות), עס האָט זיך טאַקע באַשטעטיקט וועז מען האָט אַמאָל געגראָבן אויף דעם פּלאַץ, און מען האָט געפונען מענטשלעכע סקעלעטן, אַלע זיינען געווען אויסגעלייגט מיט די פוס פון דער שטאָט טאָמאַשאָוו, אַזוי אַז די קריסטן זיינען געווען זיכער אַז דער בית עולם האָט געהערט צו דער שטאָט, און לויט די קברים האָט דאָס אַזאָלט זיין דער אידישער בית עולם. איך האָב אויך אַמאָל געהערט אַ געשפּרעך צווישן אַלטן פּריץ קיווערסקי און פּריץ באַלאַן, וועלכער האָט באַשטעטיקט אַז די גרינדער פון דער שטאָט טאָמאַשאָוו זיינען געווען אידן, וועלכע האָבן מיטן אויפבויען די שול געגרינדעט די שטאָט.

ליידער איז הייַנט פון דעם אַלעמען קיין זכר ניטאָ; הונדערטער יאָרן האַרפאַשנע האַרעווּאַניע, בלוט און שווייס פון אונזערע עלטערן, האָבן אויפ־געבויט אַ שטאָט און זי אַנטוויקלט, געפירט דאָרט אַן אידאַלן הייליק לעבן, און דאָס אַלעס איז אַזוי מערדעריש רוצח׳יש אויסגעראָטן געוואָרן דורך די פּוילישׂ־דייטשע שותפים, די אייביקע עמלקים.

איך האָב מיר אינגערעמט דאָס בילד פון דער שול, און באַצירט מין שטוב אַלס זכר לחורבן און אַלס זכרון פון דער גרויסקייט און הייליקייט פון אונזער אומפאַרגעסלעכער היים שטאָט: טאָמאַשאָוו לובעלסקי.

כבוד דיין אָנדענק!

מיין זיידע ר׳ פּנחס און די כּסא׳ שׁל אליהו פּון דער טאָמאַשאָווער שׁול

• רעי פּאוסט־לערער

ר׳ פּיניע האָט געלערנט פּאַר אַ גרופּע אידען משניות. ער איז געווען דער ראש פּון דער חברה משניות. קיין געלט פּאַר׳ן לערנען האָט ער ניט געוואָלט. איינמאָל, האָבען די אידען פּאַר וועלכע ער האָט געלערנט באַשלאָסען אים צו געבען אַ סומע געלט אַ מתנה. וועז מען האָט אים דערלאַנגט דאָס געלט, איז ער בלייך געוואָרען. ר׳ פּיניע האָט ניט געוואָלט אַזאַ געלט. נאָר דאָס וואַרימקייט מיט וועלכען די אידען האָבען אים דערלאַנגט די מתנה, האָט אים אַזוי גערירט, אַז ער האָט עס געגומען און געזאָגט:

— איך דאַנק אייך.

יענעם אָוועגט האָט ר׳ פּיניע ניט געהאַט קיין אַפּעטיט צו דער וועטשערע.

— וואָס איז געשען? ביזט ניט געזונט? — האָט רעכיל אַ דער־שראָקענע געפרעגט.

ר׳ פּיניע האָט געשוויגען.

— צי מיר נישט אַרויס די נשמה, זאָג וואָס דיר איז — האָט רעכיל געבעטען.

ער האָט אַ טיפען זיפץ געטאָן און געזאָגט:

— די חברה משניות האָט מיר געגעבען געלט אַלס מתנה פּאַר׳ן לערנען מיט זיי. ווי אַזוי קאָנען מיר נוצען אַזאַ געלט?

פּאַר אַ מינוט איז רעכיל געבליבען זיצען איבעראַשט, ווייל אויך זי האָט ניט געוואָלט אַזאַ געלט. נאָר פּלוצים האָט זיך איר פּנים צעשיינט, אַ שמייכל האָט זיך באַוויזען אויף אירע פּולע ליפּען. זי האָט געזאָגט:

— דער וואָס אין הימעל האָט זיי געגעבען שכל דאָס צו טאָן. דער כּסא׳ של אליהו פּון שול איז שוין אַזוי אַלט, אַז זי האַלט זיך ביים צעפּאַלן. מיר וועלען דאָס געלט נוצען פּאַר אַ נייער כּסא׳ של אליהו.

ווי זון אויפגאַנג אין אַ טריבען טאָג, האָבען געווירקט רעכיל׳ס ווערטער אויפ׳ן געמיט צושטאַנד פּון איר מאַן. זיין פּנים האָט אויפגע־לויכטען און ער האָט געזאָגט:

— אָ, עס איז דעם אויבערשטענס ווילען אַז מיר זאָלען האָבען אַ

חלק אין דער שול. מיר וועלען מאכען אַ נייע כסא של אליהו פאר דער שול. מיר וועלען צולייגען צו דעם געלט און אראפברענגען דעם גרעסטען מייסטער פון לובלין.

ר׳ פיניע האָט זיך געלאָזט קאָסטען און אראפגעבראכט אַ גרויסען קינסטלער־שניצער, אויסצוארבעטען די לייבען און אַנדערע באפוצונגען פון דער שטול. דער כסא של אליהו איז געמאכט געווארען ביי ר׳ פיניען אין שטוב. וועז די שטול איז פארטיג געווארען, איז אין טאמאשאוו געווען אַ גרויסער יום־טוב. אַ פאראד מיט מוזיק האָט געפירט דעם כסא של אליהו פון ר׳ פיניעס הויז אין שול אריין.

רעכיל און פיניע האבען אנגעקוואלען צו זהן ווי זייערע קינדער־לעך טעמעלע און געצעלע רייסען זיך צו טראגען דאס קליינע בענקעלע פארן סנדק, וואס איז געמאכט געווארען צוזאמען מיט דער כסא של אליהו.

די ווין־קאלירטע צוויי קישענס האבען ארויסגעלויכטען פון דער שטול, וועלכע איז געטראגען געווארען פון ר׳ פיניען און נאך דרייַ אידען פון דער חברה משניות.

אין פארלויף פון פארד האבען זיך די טרעגער געביטען, כדי צו קענען אפגעבען כבוד דער גאנצער חברה משניות.

אַ לאנגע צייט האָט מען אין טאמאשאוו געהערט וועגען דעם פארד. די גאנצע שטאָט איז געגאנגען אנקוקען דעם נייעם כסא של אליהו.

ר׳ פיניעס קינדער האבען זיך געגרויסט מיטן טאטענס אויפטו.

רעכיל איז נאך חשוב׳ער געווארען ביי איר מאן. איר קלוגער קאפ, איר געדאנק איז עס דאך געווען צו מאכען אַ נייעם כסא של אליהו.

בין איך שטאלץ וואס איך דאס אייניקעל, וואס טראג דעם נאמען פון דער באבע רעכיל קאן אייך דאס באשרייבען. דאס און פיעל אַנדערע געשיכטלעכע פאקטען פון טאמאשאוו, האָט מיר דערציילט מיין ליבער פאטער יעקב אליקום געציל לערער וועלכער טראגט דעם נאמען פונם פעטער דעם מורה צדק, דעם טאמאשאווער מורה־הוראה פון קנאפע הונדערט יאר צוריק.

זאל דאס זיין אין אנדענק פון מיין שוועסטערקינד פיניען פון טא־מאשאו, וועמען די נאציס האבען אומגעבראכט. ער האָט געטראגען דעם נאמען פון דעם זיידען פיניען. זאל דאס זיין אין אנדענק פון מיין גאנצער געפאלענער משפחה אין דער צייט פון די היטלעריסטישע גרויליקייטען.

די שוהל און דאָס בית המדרש

• ישראל זילבערמאן, חיפה

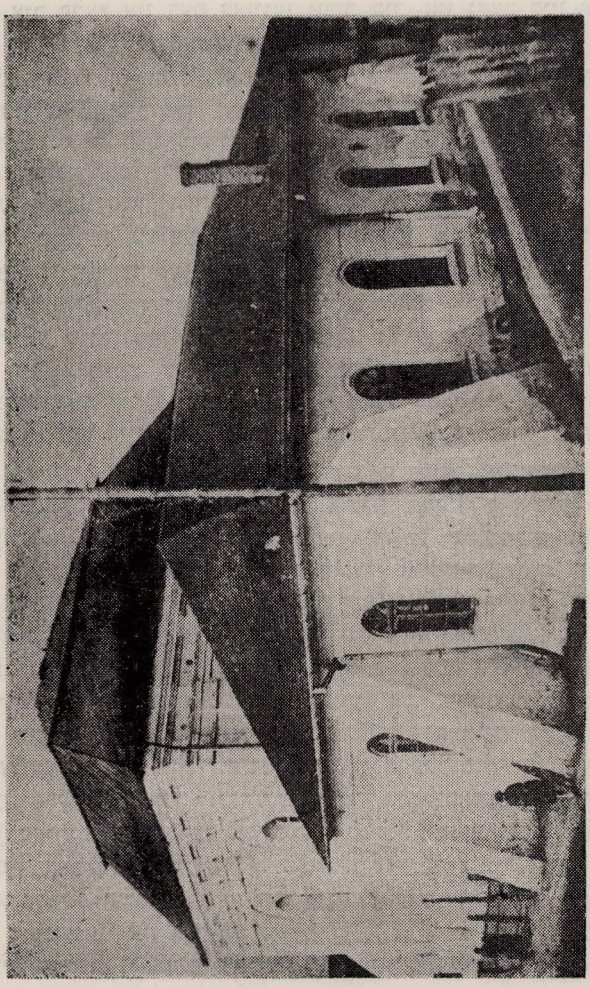
די גרויסע שטאָטישע שוהל האָט שוין זיכער פאַר־נומען איר פּלאַץ אין דעם דאָזיגען יזכור בוך. און נישט קיין וואונדער, יעדער ילוד עיר, יעדער טאָמאַשאָווער איינוואוינער האָט געטראָגען אַן אינערליכען שטאָלץ מיט דער שוהל, וואָס איז געווען אַ פענאָמענאַל אַרכיטעקטיש ווערק מיט זיין אייגענאַרטיקען געבוי און מיט שעהנע קינסטליכע מאַלעריי־עין פון אינעווייניג אויף דעם סופיט און וועגט. בע׳עוולה׳ט איז געווען די ווייבערשע שוהל, וועלכע האָט זיך געפונען נישט איבער דער מענערישער, ווי אין אַנדערע שוהלען, אינערהאַלב דער געביידע; נאָר ווי אַ צוגעבויטער בנין וואָס האָט אַרומגענומען די גרויסע שוהל פון 2 זייטען. אָט די ווייבערשע שוהל האָט געמאַכט אַ נעבעכדיקען אינדרוק אויפ׳ן צושויער מיט איר נידעריקייט און אָפּגעלאָזענקייט, און דעריבער אויסגעזעהן מיט הונדערטער יאָרן עלטער ווי די גרויסע שוהל. מען פלעגט דערציילען אַז דער בוימייסטער פון דער שוהל האָט נאָר באַווויזען דריי אַ זעלכע אַרכיטעקטישע קונסט געבויטע שוהלען אויפצושטעלען. און ווירקליך אין די גרעסטע שטעט אין פוילען האָב איך נישט באַגעגענט אַזאַ אייגענאַרטיגע און פאַרהעלטניסמעסיג פּרעכטיגע גרויסע שוהל.

ווי גרויס און שעהן און באַליבט די שוהל איז געווען, איז זי דאָך נישט געווען דער צוזאַמענקונפטס פונקט פאַר דער אידישער באַפעלקערונג ווי עס האָט זוכה געווען דערצו דאָס גרויסע שטאָטישע בית המדרש וואָס האָט זיך געפונען בשכנות דער שוהל. די אויפגאַבע וואָס דאָס בית המדרש האָט אויסגעפילט אין שטאָט, איז שווער צו געפינען אין די היינטיגע מאָדערנע אַנשטאַלטען אָדער קלובען. נישטאָ היינט אַזאַ אינסטיטוציע, וואָס זאָל ענווי ענטשפּרעכען דאָס אַמאָליגע בית המדרש, דאָרט וואו יונג און אַלט, אָרעם און רייך, חסידים און מתנגדים פלעגען זיך צוזאַמענטרעפען, ספּעציעל ביי מנחה ומעריב, וואו עס פלעגט ווימלען ווי אין אַ בינשטאָק להבדיל. באַקאַנטע פלעגען זיך טרעפען און דורכשמועסען זיך. מ׳פלעגט שליסען געשעפּטס אָפּמאַכן רעדען פּאָליטיק אָדער אַ לשון־הרע׳לע אַריינכאָפּען. ציגאַרעטען הענדלער יונגע בחורים פּאַרקויפען אָפּילו איין סיגאַרעט און אויך אויף באָרג. נאָכן דאָוונען זיך געשאָפּען פּאַרשידענע טישן ווי: עין יעקב, משניות, גמרא, מדרש, וועלכע פלעגען זיין אָרום באָזעצט ביז שפּעט אין דער נאַכט.

פונקט ווי אין אַנדערע שטעט זענען אויך ביי אונז געווען אַ סך חסידים שטיבלעך, וועמענס מתפּללים זענען געווען פאַרברענטע לאָקאַלע פּאַטריאָטען

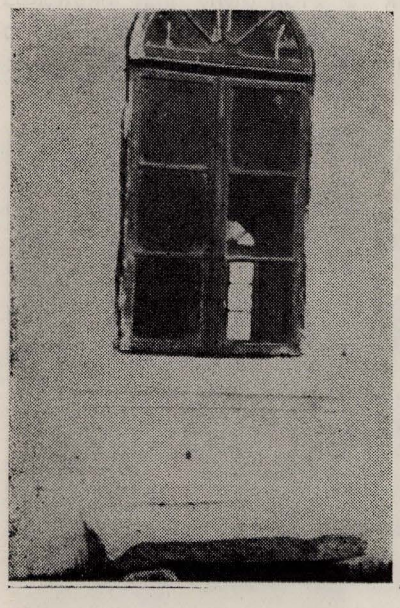
מיט באַזונדערע נוסחאות, ניגונים און אַמביציעס, וועלכע פלעגען צייטענווייז זיך געגענזייטיק באַקעמפען אין קהל׳שע ענינים ווי ביים אויפנעמען אַ רב, אַ שוחט א. ד. גל. אָבער אין בית המדרש זענען אַלע געווען פאַראייניגט און ס׳האָט געקענט טרעפען אַ מנין צוזאַמענגעשטעלט פון אַ מנין שטיבלעך „עמך" אידען אַריינגערעכענט.

כדי צו האַלטען אָרדענונג אין אַזאַ בית המדרש האָט זיך געווויטיגט



דאס גרויסע בית המדרש, געמיטן פון צפון־מזרח זייט, ביים ערשטען פענסטער פון צפון־זייט ליגט אַרויסער שטיין פון קרושי שנת ת״ח (ליט דער לעגענדע פון חתן וכלה) פון אונטער דעם בנין זעהט זיך די שוהל

אַ זעהר פּעאיקער אַדמיניסטראַטאָר קודם כל איינצוזוימען די קינדער, און טאָמאָשאָוו האָט דעם מענטש געהאָט אין דער פּערזאָן פון שמש ר׳ נחום צוקער הי״ד. מיר די קונדיסים פלעגען אים רופען מיט׳ן צונאָמען „נחום טכויער״ ווייל ער פלעגט אונז אָפשרעקען ווי אַ טכויער — די הינער. באמת איז ער גע־ווען אַ זעהר גוטהאַרציגער וואוילער איד. דאָס בית המדרש איז געווען זיין גאַנצעס לעבען און ער פלעגט תמיד אינזינען האָבען אַרויסצוהעלפען אָרעמע נויטבאַדערפטיגע פון זיין אייגען געלד אַ חוץ וואָס זיין פרוי פלעגט כסדר צענויפזאַמלען געלד פאַר אַרימע מענשען.



אַ פענסטער פון גרויסן ביה״מ. פון הינטען אַ שטיין וועלכער האָט באַצייכענט אַ קבר פון חתן כלה — קדושים פון שנת ת״ח

נחום שמש הי״ד

● **ש. ליכט**

הי׳ דמות נפלאה ואהוב בכל החוגים והשכבות, מכל שמשי העיר מזכירים שמו בחיבה מיוחדת, ואם כי בעת מלא תפקידו בתור שלוח בית־דין הי׳ נחשב כעין שוטר מהבית דין, ואם שלחו אותו להזמין מי שהוא לד״ת, הי׳ קשה להבעל דין להתחמק מידיו, אבל שלא בשעת העבודה הי׳ איש עממי ולבבי, הוא ואשתו הצדקנית שרה׳לי הי״ד שהיו חשוכי בנים ל״ע, עסקו בצדקה וחסד להושיע ולעזור לעניים גלוים ונסתרים, לבקר חולים ולגמול חסד, ונהפכו לאגדה עוד בחייהם, הוא לא עזב משמרתו עד רגע האחרון, כשרוב היהודים נמלטו לחלק שכבשו הרוסים נשאר הוא עם המעטים בטאמאשאוו, ובחר לחלוק הגורל של אחינו המעונים, הנאצים החריבו והחרימו כל בתי התפלה ואסרו להתקהל, הוא עשה מנין בביתו שהתקיים עד טיהור העיר מיהודים ונהרג עמהם מות קדושים. הי״ד. יהי זכרו ברוך.



נחום שמש אין בית המדרש ביי די ספרים־ שראנק

די חברה משניות אין גרויסן בית המדרש

• אהרן פיטלוק

מיין פאַטער ר׳ אליהו מנחם פיטלוק ע״ה (דער קישקעלעמאַכער) מיט ר׳ בנימין טעפלער ע״ה און ר׳ נחום צוקער (שמש) זענען געווען די גרינדער פון דער חברה משניות אין בית המדרש פון לאַנגע יאָרן וואָס איך אַליין געדענק נישט. יעדע נאַכט נאָך מנחה ומעריב פלעגן זיך אַוועקזעצן די אויבען־דערמאָנטע און מיט גרויס התלהבות האָבען זיי געלערנט משניות. און אַ ביסעל אַ שפּעטערדיקע צייט איז צוגעקומען זעהר אַ גרויסער עולם, אַריינציענדיג עמך ד. ה. קצבים און סתם בעלי־מלאכות. מיט זעהר גרויס איבערגעבענקייט איז פאָרגעקומען די שלש־סעודות׳ן, עס איז כדאי צו דערמאָנען מיט וואָס פאַר אַ פרייד און איבערגעבענהייט שמואל לוסטיק פלעגט טראָגען די חלות אויף שלש סעודות און שטענדיג ווען איך פלעג אים זען לויפן אַ שטראַלנדיקן האָב איך זיך דערמאָנט אין די געשיכטעס וואָס מיין פאַטער ע״ה פלעגט מיר דערציילען ווי אַזוי גרויסע רבנים פלעגן שיקען זייערע חסידים זיך אָפּלערנען געוויסע מצוות, געוויסע פירעכצן, פון געוויסע בעלי־מלאכות און ביי זיך געטראַכט שמואל לוסטיג איז אפשר אויך איינער פון זיי — „אויב ניט נאָך העכער״ (י. ל. פרץ) — און היינט ווען עס שטאַרקט זיך דער וויטיק פון דער שרעקליכער אכזריות וואָס האָט געטראָפען אונזערע טאָמאַשאָווער אידען קומט אויף אין מיין זכרון נאָך מער ליבע צו זייערע הייליקע ריינע נשמות.

היינט איז טאָמאַשאָוו געצליך חרוב. נישטאָ מער קיין אידען. אומעטום



ר׳ אלי׳ פיטלוק לערנט משניות

איז איצט שטיל ווי אויף אַ בית־עולם. דאָס צעשטערטע בית־המדרש ווי אידען האָבען אַזויפיל גייסטיקע רחבה געשעפט וועלן פאַרן עמוד די שלוחי־ציבור מער נישט שטיין מער נישט מקבל שבת זיין מיט „לכו נרננה". די דייטשע מערדער האָבען זייער פאַרברעכישע אַרבעט געגוי און פינקטליך געמאַכט.

עס איז מיר שווער צו קענען באַשרייבען ווי אַזוי איך בין אינפאַרמירט געוואָרען וואָס מיין משפחה האָט מיטגעמאַכט אין די געטאָס; אין די לאַגערן; אין די עמק־הבכות וואָס זיי האָבן דורכגעליטען, דורכגעווייקט, און אין זייערע נשמות איינגעזאַפט כל ערליי פיינען, די יסורים־דיקסטע גהינם ליידן, און לסוף זיי דערמאָרדעט.

מיין ברודערס קינד דוד יונה וואָס האָט געזינגען ביים חזן יצחק לעדער מיט נאָך צווויי ברידערלעך האָבן די רוצחים אַוועקגעשטעלט לעבן זייער פאָטער אברהם פיטלוק ז״ל אין זבאָראָוו (לעבן טאַרנאָפאָל) און דערשאָסן, און נאָכער געהייסען אויסגרובען אַ גרוב פאַר זיך אין פאַר די קינדער, און מיט שרעקליכע פיניגונגען אים דערמאָרדעט. דער צווייטער ברודער מיינער האָט זיך געראַטעוועט אין די לאַגערן פון פאַרשידענע אַקציעס און שחיטות. אין אַ לענגערע צייט איז ער געווען אויסבאַהאַלטען און צווישן וואָכען פאַר דער באַפרייאונג איז ער מיט דער גאַנצער פאַמיליע אומגעקומען. טראַגיש אומגעקומען זענען אויך מיינע צוויי שוועסטערן מיט די פאַמיליעס. אויך מיין שוואָגער יוסף לאַנצער וועלכער איז ביי שוידערליכע פיינונגען אַוועקגעפירט געוואָרען קיין בעלזשעץ. אויך מיין שוועסטער חי׳ יוטע מיט די קינדער זיינען פאַרפיניגט געוואָרען אין בעלזשעץ. איר מאַן איז אומגעקומען מיט זעהר זעהר אַ שרעקליכן טויט אין טישיוויץ וואָס צוליב סיבות וויל איך די איינצעלהייטען נישט באשרייבען. אָט מיט אַ זעלכע סאַדיסטישע מערדערליכע פיניקונגען איז אומגעקומען די אידישע באָפעלקערונג אין טאָמאַשאָוו אין צווישן זיי מיין ברייט פאַרצווייגטע משפחה וועלכע איך וועל אייביק געדענקען אין קיין מאָל ניט פאַרגעסען ביז דעם לעצטען קלאַפ פון מיין צעווייטיקט האַרץ

יתגדל ויתקדש שמיה רבא...

בית המדרש אידן

● **שמואל אלעזר בראנער**, בוענאס איירעס

געווען זיינען זיי אַ עדה אידן וואָס לויט זייער אויסזען האָט מען ניט אויף אַלע פון זיי געקענט זאָגן אַז זיי זיינען לומדים, אָבער וועד עס האָט זיך געפונען אין אַ באַגיינען יעדן פרימאַרגן אין גרויסן בית המדרש, דער האָט זיי געקענט זען, וואו אָט די אידן זיצן און לערנען. אין דרויסן פינצטער און דער שניי מיטן ווינט פאַטשן אין די פּנימ׳ער, אין אָט עפּנט זיך די גרויסע טיר פּון בית המדרש און עס שאַרן זיך אַריין די ערשטע אידן, שאָקלן אָפּ דעם נאַסן שניי פון זיך, קושן די מזוזה.

דער ערשטער איד איז שטענדיק געווען ר׳ יענקל האָדעס אָדער ווי מען האָט אים גערופן יענקל טשערניאק. ער מוז — זאָגט ער — קומען פריער פאַר אַלע, ווייל ער איז דער ממונה פון די ליכט, ער מוז צוגרייטן און אויסטיילן אַ ליכטל פאַר יעדן פון די לומדים. נאָך אים אַ איד ר׳ שלום דער קראסניבראדער אײנבינדער. עס קומען און קומען וויטער ר׳ שמואל האַמער אָדער ווי מען האָט אים גערופן שמואל הירש העניעס אַ קצב, אברהמ׳טשע דער שטיינערקלאַפּער, ר׳ אלי׳ דער קישקעלעמאַכער, און נאָך אַזעלכע אידן שניידערס, שוסטערס, סטאָליערס. זיי פאַרנעמען זייער „אויבן אַן״ טיש טאַקע ביים אויוון זעצן זיך אויס ביי משניות׳ן און עס קומט אַן זייער מלמד דער אַלעמען באַוואוסטער און גרויסער למדן ר׳ בנימין טעפּלער ז״ל און באַלד צעזינגט זיך דער למדן מיט זיין איידל קול, פאַרטייטשט



יחזקאל משה כאַסקעלעס ביים טיש
אין ביהמ״ד מיט קינדער

געלאָסן יעדן וואָרט פאַר זיינע תלמידים, און וועָן זיי לערנען אַזוי אָפּ אַריבער אַ שעה און עס הויבן דאַן אָן קומען אידן צו תפילת שחרית וועָרט דער שיעור פאַרענדיקט.

אָבער ניט מיט לערנען בלויז פאַרנעמען זיך די אידן, מען דאַרף אויך פאַרזאָרגן אַרימעלייט פון שטאָט. מען דאַרף איינעם גיבן אַ נדבה בסתר, און אַ צווייטן ברויט. אַ טייל פון די זעלבע אידן וואָס זיינען ערשט געזעסן ביי די משניות'ן הויבן אָן זייער אַרבייט נאָכן אָפּדאַוונען שחרית. זעט מען איינעם וועלכער פאַרלאַנגט נדבות ביי די מתפללים, און אָט זעהט מען צוויי אידן איינער ר' שמואל האַמער און דער צווייטער מענדל גייסט אָדער ווי מען האָט אים גערופן מענדל צניף, זיי נעמען מיט זיך זעק, און זיי צו הילף קומט נאָך איינער, אין אַלע דריי לאָזן זיך יעדן פרייטאָג אין דערפרי צוזאַמען נעמען ברוט, חלה, פלייש און וואָס עס לאָזט זיך נאָר פאַרלאַנגען אין די געוועלבן, שטיבן, אַלעס נעמען זיי און אַזוי גייען זיי ביז האַלבן טאָג פון פרייטאָג. אידן גיבן און אַ טייל בעל הבית'טעס ווייסן שוין צו צוגרייטן ספעציעלע חלות פאַר די דריי אידן וועגן, 12 אַזייגער זעט מען ווי דריי אידן גייען מיט זעק אָנגעפילט מיט פאַרשידענע פּראָדוקטן, ביים קצב אידּ, ר' שמואל הירש הענעס וועָרט אויסגעטיילט חלקים, אויפ'ן אויער גיבן זיי זיך איבער און וויזן אָן אָט דאָס דאַרף מען געבן דעם און דאָס יענעם. קיינער אויסער זיי וויסט ניט צו וועמען, און וועמען מען דאַרף געבען, ס'איז דאָך מתן בסתר, אמת'ע תומכי עניים.

אַזעלכע אידן האָט פאַרמאָגט אונזער שטאָט און אָט אַזעלכע אידן זיינען אומגעקומען אין די נאצישע גאַז־קאַמערן און אין קאַלך אויוועגס.

דאָס בעלזער שטיבל און איר השפעה אין טאָמאַשאָוו

• אשר ריין

נישט ווי אַנדערע שטיבלעך וואָס זייער השפעה און אייַנפלוס זיינען געווען באַגרענעצט נאָר אין די ענגע ראַמען פון זייער אייגענעם קרייז, איז געווען די השפעה פון בעלזער חסידות אין טאָמאַשאָוו. די ערשטע סיבה איז די געאָגראַפישע נאָטקייט פון טאָמאַשאָוו קיין בעלז וואו עס האָבען געקיניגט העכער 125 יאָר די באַרימטע חסידישע רביים פון דער רוקח דינאַסטיע, און אויך איר פאָלקסטימלעכער כאַראַקטער, וואָס האָט צוגעצויגן ניט נאָר תלמידי חכמים און חסידישע אידן, בעלי בתים, נאָר אויך „עמך" אידן, זיינען געפאָרן קיין בעלז, איבערהויפט די וויבערשע וועלט איז געווען כולו בעלז, און אַ וואָרט פון בעלזער צדיק האָט ביי אונז דעצידירט אין פיל קהל'שע אָנגעלעגנהייטן און אַפילו אין פאָליטישע פראַגן. מיר טרעפן בעלזער חסידים אויך אין אַנדערע בתי תפלה, ווי ר' יהושע'לעס שטיבל, חסידישן ביהמ"ד, שטאָטישן ביהמ"ד, און אַנדערע. איבערהויפט איז בעלז ניט געווען באַגרענעצט נאָר פאַר אירע חסידים, קיין בעלז פלעגן פאָרן פיל חסידים פון אַנדערע רביים, ווער נאָך אַן עצה און ווער נאָך אַ ישועה אָדער רפואה וכדומה, איבער־הויפט יונגע לייט און בחורים וואָס האָבן געדאַרפט שטייען צום פּריזיוו האָבן געכאַפט אַ שפּאַציר (ביי 40 קילאָמעטער) קיין בעלז צו באַקומען אַ ברכה פון רבין.

דער נאָמען בעלז איז געווען טיף אייַנגעוואָרצלט ביי אַלע אידן,



דאס בעלזער שטיבעל פון דרום־מזרח זייט, פון אונטען זעהט מען די שוהל און בית המדרש

אַזוי אַפילו די חברה קדישא־תקנות (וואָס איז געווען דער הויפּט געזעל־שאַפטלעכער פאַקטאָר אין שטאָט זייט הונדערטער יאָרן) איז אין די לעצטע 60 יאָר רעגירט געוואָרן לויט די תקנות פונם מיטעלן בעלזער רבין הרה״ק ר׳ יהושׂ׳לע רוקח זצ״ל.

אויך צווישן די קהלה בעאַמטע זיינען געווען אַ גרויסער טייל בעלזער חסידים, ווי דער קרילאָווער רב, הרב ירחמיאל מרדכי ווײַנבער־גער ז״ל, דער מורה הוראה הרב מאיר אברהם פרישערמאַן ז״ל, ווי אויך די שוחטים ר׳ שלום טארים, און ר׳ ברוך הורוויץ הי״ד. אַזוי האָבן אויך די בעלזער חסידים אַלע מאָל געהאַט אַ דאַזאַר אין דער אידישער געמיינדע, און שטאַרק פאַרטרעטען אין דער חברה קדישא. און בכלל געווען אַ גרויסער געזעלשאַפטלעכער כוח אין שטאָט, מיט וועמען מען האָט זיך געמוזט רעכענען ביי יעדן כלל־זאַך.

דער נערוו פון בעלזער חסידות אין שטאָט איז פאַרשטענדלעך געווען דאָס בעלזער שטיבל, וואָס דאָרט האָט זיך קאָנצענטרירט דער רוב מנין ורוב בנין פון בעלזער חסידים, איבערהויפּט אירע אַקטיוויטעטן.

בעלזער חסידות האָט געגרייכט קיין טאָמאַשאָוו זייט איר אַנטשטעאונג, צום ערשטן בעלזער רבין הגה״ק ר׳ שלום רוקח זיינען נאָך געפאָרן די טאָמאַשאָווער רביים, הרה״צ ר׳ לייבישל נייהויז זצ״ל און הרה״צ ר׳ יהושע׳לע זצ״ל, און זייט איר גרינדונג האָט געשטראָמט חסידים קיין בעלז פון טאָמאַשאָוו, אָבער צו קיין אייגן בנין זיינען זיי ניט צוגעקומען ביז נאָכן ערשטן קריג, אומגעפער אין די אָנפאַנג צוואַנציקער יאָרן איז דאָס בעלזער שטיבל אויפגעבויט געוואָרן, און האָט זיך געפונען אין דעם געדיכטסטן אידישן קוואַרטאַל בשכנות פון דרום־זייט צו דער שול.

דער געבוי פון שטיבל איז געווען אַ הילצערנער, פון פאַרנט די מענער און הינטן איז געווען די ווייבער שול. דאָס שטיבל איז געווען הויך געבויט, און די ווייבער שול איז געווען געטיילט אויף אונטן און אויבן. דאָס פעדער הייזל אין פראָנט האָט אויך געדינט ווי אַ סוכה, אתרוג צו בענטשן און פאַר שמחת בית השואבה. פון הינטערן שטיבל אַ קליין קאָרידאָרל וואו עס איז געווען דער האַנט־פאַס. אויף מזרח, ביי ביידע זייטן פון ארון הקודש, האָט זיך געפונען 2 לאַנגע טישן, אויך צו אייניציקע טישן איז געווען ביי דרום און צפון, און אַ קליינער טיש אויף מערב האָרט ביים אויוון און אַ שלחן אין מיטן בית־המדרש.

דאָס שטיבל איז געווען אַ מקום תורה און תפילה, וואו מען האָט געדאַוונט און געלערנט יעדן טאָג. אין די ערשטע יאָרן האָבן אויך דאָרט בחורים געלערנט אַ גאַנצן טאָג, ובפרט ווען עס איז געגרינדעט געוואָרן די נאַוואַרדאָקער ישיבה, און זיי האָבן געלערנט אין בעלזער שטיבל, אָבער שפעטער זיינען קיין בחורים וואָס לערנען דאָרט ניט געווען, ווייל

די תורה יוגנט האָט געצויגן אין ציעשינאָווער שטיבל, וואָס דאָרט איז געווען דער לעבנס נערוו פון אַלע תורה אַקטיוויטעטן און דער צענטער פון אַלע אַרטאָדאָקסישע בחורים, אַזוי אַז אין די ימות החול האָבן זיך נאָר געפונען געציילטע בעלי בתים וועלכע זיינען געזעסן אַ גאַנצן טאָג אין שטיבל און גערעדט, ווי ר׳ שלום רייז (נאָכדעם ווי ער האָט אויפ־געגעבן זיין שוך געשעפט) ישראל׳קע ראצעס (לאכער), צוליב זיין קורצ־זיכטיקייט זיינען זיינע אויגן פשוט געווען אַריינגעגראָבן אין דער גמרא, וועמענס מאָנאָטאָנעם גמרא ניגון מען האָט געקענט הערן אַ גאַנצן טאָג, שלמה ציפעל, שלום שוחט׳ס איידים, אַ יונגערמאַן אַ מופלג בתורה. דאָס זיינען געווען די תורתם־אומנתם אידן. אַנדערע וועלן זיי האָבן געהאַט צייט פֿלעגן זיך אַריינכאַפּן אין שטיבל אַריין, וועט אַ שטיקל גמרא, וועט אַ פּרק משניות, אַדער כאָפּן אַ בליק אין אַ חסידיש ספר, אַדער גאָר שמועסן און דערציילן מעשיות פון גוטע אידן.

די אַקטיוויטעטן זיינען באַשטאַנען פון תפילה בציבור, ערב ובוקר, אַן אַלגעמיינער שיעור בין מנחה למעריב, אַרויסהעלפן אַדער אונטערשטיצען אַ געפאַלענעם, פּאָרן צום רבין, אָפּהאַלטן די יאָרצייטן פון די רביים פון דער בעלזער דינאַסטיע, מיט פּראָוון סעודות, בשר ודגים כיד המלך, ספּעציעל פון פּריערדיקן בעלזער רבין הרה״ק ר׳ ישכר דוב רוקח ז״ל וואָס זיין יאָרצייט פאַלט אויס כ״ב חשון. אַלע חדר אינגלעך וועמענס עלטערן האָבן געדאָוונט אין בעלזער שטיבל, פלעגן באַפּרייט ווערן נאָכמיטאָג פון די חדרים וואו זיי האָבן געלערנט, און זיי פלעגן אַרומגיין אין שטאָט זאַמלען ליכט, וועלכע מען פלעגט טאַקע אָנצינדן צו מעריב לכבוד דער יאָרצייט. שמחת תורה ביינאַכט פאָר די הקפות האָט מען געבראַכט אַ פעסל ביר מיט הערינג און מען האָט זיך משמח געווען בשירים ותשבחות ביז צום דאָוונען מעריב.

אַן אויפלעבונג איז אַריינגעטראָטן וועט אַ רבי פון דער בעלזער דינאַסטיע פלעגט באַזוכן אונזער שטאָט. בכדי צו זיין קאָרעקט וויל איך אונטערשטרייכן אַז די בעלזער הויפּט רביים פלעגן בכלל זייער ווייניק באַזוכן פרעמדע שטעט, איבערהויפּט האָט אונזער שטאָט קיינמאָל דערצו ניט געהאַט די זכיה, מיטן אויסנאַם פונם מיטעלן רבין הרה״ק ר׳ יהושע׳לע זצ״לוועלכער איז געווען אין טאָמאַשאָוו אין יאָר תר״מ אויף אַ צוזאַמענ־געפאָרענע חתונה וואָס זיין שוועסטער הרבנית איידעלע ע״ה פון בראָד האָט חתונה געמאַכט פון זאַמאָשטש, און די חתונה איז פאָרגעקומען אין טאָמאַשאָוו, דעמאָלט איז דער בעלזער רבי געווען ביי אונז אין שטאָט 2 וואָכן, און עס זענען געקומען טויזנטער אידן צו אים פון נאָענט און ווייט, אַפילו פון טיף רוסלאַנד. נאָר דאָס זענען געווען בעלזער קינדער אַדער

אייניקלעך וועלכע זיינען געווען לאָקאַלע רבנים, ווי דער אַלטער מאַגירובער רבי ר׳ לייביש רוקח פון ראווא רוסקא, זיין זון ר׳ נחום אהרן דער מאַגיראַוועד רבי פון לעמבערג הי״ד, הרב ר׳ יהושע׳לע רוקח פון יאַראָסלאַוו, הרב ר׳ וועלוועלע טבערסקי זלאַטאָפּאָלער רבי פון קראקא, הרב ר׳ פנחס טבערסקי אוסטילער רבי אין פשעמישל. דער בעלזער עולם פלעגט גיין צו זיי זיך פראַווען, וועד מיט אַ קוויטל און וועד מיט אַ בלויזן פּדיון, ווי אויך צו די טישן וואָס זיי האָבן געפירט אין בעלזער שטיבל, האָבן געטיילט שיריים און געזאָגט תורה.

פאַרשטענדלעך אַז במשך דעם יאָר פלעגט כמעט דער גאַנצער עולם זיין אין בעלז וועד איינמאָל וועד מערערע מאָל, לויט זיין מדריגה אין חסידות.

2 מאָל אַ יאָר פלעגן קומען ספּעציעלע שלוחים פון בעלז צו זאַמלען מעמדות ווי ר׳ יעקב בעריש ראוועד, אַדער ר׳ שלמה סאקאלער א. א. און יעדערער האָט געגעבן יותר מיכולתו. עס האָט אויך עקזיסטירט אַ תיקון ספרים קאַסע, וואו יעדער מתפלל האָט געצאָלט וואָכן אַדער חודש געלט פון 5 גראָשן און העכער. די קאָלעקטאָרס זיינען געווען די חדר אינגלעך, יעדן פרייטיק נאָך 12 זיינען זיי שוין געוואָרן פריי פון חדר און געגאַנגען צוזאַמענזאַמלען פאַר תיקון ספרים.

אויך האָט עקזיסטירט אַן הכנסת אורחים״ קאַסע, פאַר חשוב׳ע אָרעמע לייט ווי בכבוד׳דיקע יורדים אַדער תלמידי חכמים און בנש״ק וואָס זיינען געקומען פון דער וועלט און זיינען ניט געגאַנגען אַליין נאָך נדבות מען זאָל זיי אַרויסהעלפן, דערפאַר איז שוין געווען אַ גרעסערע וועכענט־לעכע באַשטייערונג. דער קאָלעקטאָר איז געווען דער שמש פון שטיבל, וועלכער האָט דערפאַר באַקומען אַ געוויסן פּראָצענט, און האָט עס איבער־געגעבן מיין ג־ט זעליקן פאָטער ר׳ מיכל רייז ע״ה וועלכער איז געווען דער קאַסירער און גבאי.

די אַדמיניסטראַציע פון שטיבל איז באַשטאַנען פון אַ גבאי און שמש. קיין פאַרמעלע וואָלן זיינען קיינמאָל ניט פאַרגעקומען, נאָר אין אַ געוויסן שבת צווישן שחרית און מוסף פלעגט מען נאָך אַ לאַנגע דיסקוסיע באַשטימען וועד עס זאָל זיין גבאי. וויפל איך געדענק איז געווען תמיד (מיט קורצע איבעררייסן) גבאי ר׳ יעקב שטאהל ע״ה, וועלכער איז געווען זייער צוגעפאַסט צו דעם אַמט, און ער האָט עס טאָקע געגליכן ווייל אין אים האָט עפּעס געשטעקט אַ קהל׳שע נשמה, ווי מען האָט עס אין דער היים גערופן קאָכער לעפל. דעם שמש דאָקעגן האָט מען באַשטימט דעם גרעסטן נצרך און לא־יוצלח׳ניק, כדי ער זאָל כאָטש האָבן אַ שטיקל פרנסה, זיין געהאַלט איז באַשטאַנען פון חודש געלט וואָס יעדער מתפלל

האָט אים געצאָלט, און אויך די רעכט צו שטעלן אַ קערה ערב יוה״כ. אין מיין געדענקען זיינען געווען 2 שמשים, פריער יעקב קופפער, נאכהער משה׳לע זילבערבערג (משה׳לע גארב).

די הכנסות פון שטיבל זיינען באַשטאַנען פון חודש געלט וואָס יעדער מתפלל האָט געמוזט אַבליגאַטאָריש צאָלן כפי יכולתו, אָבער מען פלעגט אָפט בלייבן הינטערשטעליק, און עס איז ניט געווען פון וואַנען צו דעקן די הוצאות, דאַן האָט מען שבת פאַרהאַלטן אַלע טליתים, אָן אויסנאַם, מען האָט ניט צוריק געגעבן דעם טלית ביז מען האָט ניט אייגקאַסירט דעם חוב. די אויסגאַבן זיינען באַשטאַנען פון: שמש, באַהייצונג, באַלייכטונג, אויסקאָלירן און רעמאָנט, קיין חזן האָט מען ניט געדאַרפט און אַ רב איז באַצאָלט געווארן דורך דער קהלה. אינטערעסאַנט אַז דאָס שטיבל איז ניט געווען אָפגעשריבן אויף די חסידים נאָר אויפן נאָמען פון בעלזער רבין. זיך פלעצער זיינען געווען אָן אייביקייט, מען האָט ניט פאַרקויפט אַלע יאָר קיין שטעט.

דער צוזאַמענשטעל פון די מתפללים איז באַשטאַנען פון פאַרשידנ־ אַרטיקע מענטשן, אַ געמיש פון תלמידי חכמים און „עמך״, תקיפים און לאָמיך געמאַך אידן, אינטריגאַנטן און הצנע־לכת׳דיקע, ערנסטע און ציניקער, אָרעם און רייך. איין זאַך וואָס האָט אַלע פאַראייניקט און צוזאַמענגעקניפט איז דאָס חסידות. איינערליי חסידות האָט ביי אונז זייער פיל געמיינט, דאָס האָט פאַרבונדן געגנזעצטע מיינונגען און קלאַסן, און עס האָט אַרויפ־ געלייגט אַ מין ערבות און התחייבות איינער פאַרן צווייטן, ביי שמחות און ח״ו ביי ליידן, איז אין שטיבל איד פאַרן צווייטן געגאַנגען אין פייער אַריין, עס איז געווען מער ווי אַ משפחה פאַרבינדונג. אויך ביי כלל ענינים איז דער עולם על פי רוב געגאַנגען לויט דער ליניע, פון שטיבל פאָליטיק.

ביים אויסרעכענען די נעמען פון די מתפללים (אויף וויפל איך געדענק זייערע נעמען) וועל איך אַ טייל פון זיי אין קורצע שטריכן פּראָווון כאַראַקטעריזירן.

ביים מזרח טיש לינקס פון ארון הקודש: ר׳ מענדל רייכענבערג אָדער ווי מען האָט אים גערופן מענדל לייזערס, אַ זקן אַ תקיף לאַנג יאָריקער דאזאר פון דער קהלה, גבאי פון חברה קדישא (ביי אים אין שטוב פלעגט פאַרקומען די טראַדיציאָנעלע סעודות פון דער חברה), דער הויפט בעל דעה אין שטיבל, ר׳ מרדכי יוסף שפארער אַ זקן אַ פקח וועמענס גלייכווערטלעך מען פלעגט נאָכזאָגען אין שטאָט, אויך פון די ראשי החברה קדישא, ר׳ ישראל׳קע לערמאַן דער גביר פון שטאָט, אַ נדבן ביז גאָר אַן עניו וואָס האָט ליב געהאַט צו מאַכן אַ שפאַס אָפילו מיט קינדער,

חיים פישעלזאן א איד א ת״ח אבער אן א כח הסברה, ער האט קיינמאל ניט געדאווענט פארן עמוד אפילו ווען ער האט געהאט יארצייט, לייביש גרינבוים, מיכל פאנצער לייביש שטראזבערג (לייביש אלי׳ס) א ת״ח א הייסער חסיד שפעטער אווענק קיין לאדז, שלום פלעשלער, מיכל רייז, א בורח מן הכבוד, ארגאניזאטאר און קאסירער פון בית יעקב אין שטאט, שלום רייז א ת״ח וואס האט מקיים געווען והגית בה יומם ולילה, בעל שחרית פון שטיבל, ר׳ יהושע העשיל גרינוואלד א בר אוריין און פרומער שטילער מענטש אבער ליב געהאט דעם עמוד, הירשל גלאנצער, ויבדל לחיים ר׳ משה שפירא פון רבישע גזע געווען בעל מוסף, עוזר שטאל א חשוב׳ער יונגערמאן פון די עסקנים אין דער אגודה.

מזרח שטאט רעכטער זייט: ר׳ יצחק ארבעספעלד (איצעלע דער מאניעס) א הייסער חסיד מקפיד געווען אויף א קוצו של יוד פונם בעלזער דרך, ספעציעל מען זאל ניט דאווענען מנחה בעפאר דעם „בעלזער־זמן״ יודא ארביספעלד אויף וועמען מען קען זאגן ברא כרעא דאבוה, ברוך שו״ב א ירא שמים, ברוך שפארער א נגיד קהלה דאזאר חשוב׳ער בעל הבית, אלטער שטאל חשוב׳ער בעל הבית עסקן, מיטגליד אין שטאט ראט געווייליט פון דער אגודה, א גוט הארציקער מענטש אלעמאל גרייט צו טאן א טובה מיט א נדבה אדער גמילת חסד, בעל אכסניא פאר בעלזער אייניקלעך, שלמה ציפעל חתן שלום שוחט אן איידעלער יונגערמאן מיט א גרויסן כח הסברה, לייב יוסף הערבסמאן א יודע ספר, א גוטער בעל תפילה, סיני פוטער דער בעל קורא און האט ליב געהאט זיך צו קהל׳ן, וואלף שטאהל (רעכאנער) א זקן וואס האט געדענקט א סאך מעשיות פון אמאל, ויבדל לחיים נטע פינקעלשטיין א איד א למדן, בן ציון שפריצער אן איידעלער איד משה שמעון׳לע שפארער א מלמד און גרויסער תלמיד חכם.

ביים דריטן טיש: שמואל ליב שפריצער (יוזשעס) קאשע מאכער, אן אדוק אין בעלז ליב געהאט ניינציקער בראנפן און דערנאך ריידן פון מיטעלסטן רב ז״ל, שיימע שפריצער א שטילער פרומער יונגערמאן, אווענק קיין ארגענטינע, שלום שוחט, מרדכי יוסף שוחט, א זקן מופלג אבער א קרעפקי אידל, לעבעדיק און לוסטיק, שמחת תורה פלעגט ער טאנצן מיט די צאן קדשים, שמחה וועדטמאן (בונימס) שלום הויט, יצחק שפיץ, קוים דורכגעשטארקעט די פרנסה, אבער זיין נאמען פלעגט שטענדיק ער־שיינען דער ערשטער אויף צדקה ליסטעס, דער ראש פון די קונדסים אין שטיבל, חיים הויט, יוסף פייער, ליב געהאט א סעודה׳לע, דוד זילבער־בערג (דאטשע) ערנסטער חסיד.

צפון זייט: בעריש הערצמאן, משה זימערמאן, יהושע הירש יארטשעווער,

אברהם׳לע האכמאן אַן איידעלער אינטעלעגענטנער מענשט, מיכל באדענשטיין, וועלכער איז אומגעקומען אויף אַ טראַגישן אופן ביים מקיים זיין די מצוה פון מאַכן די סוכה, איטשע שפּער (דער בייזער איטשעלע) קיינמאָל ניט געשמייכלט, חיים קוגעל, משה מענדל בראנד, זלמן בראנד אַ תלמיד חכם און פייערדיקער בעלזער חסיד שפּעטער אַוועק קיין ווארשא וואו ער האָט געגרינדעט דאָס ערשטע בעלזער שטיבל, יצחק בראנד, יודל וואגנער (מלמד) מיט אַ געדיכטע לאַנגע באָרד, געראפן יודל בראדי.

מערב זייט ביים אויוון: נפתלי פוקס, יעקב קופער, געצל בראַנד, משה נחמן שלמה׳לעס תלמוד תורה מלמד און אויב איינער איז ל״ע געוואָרן אַן אבל פלעגט ער אין יאָר זיצן ביים אויוון־טיש.

די שבתים אין שטיבל פלעגן געבן גייסטיקע שפּייז אויף אַ גאַנצע וואָך, און מיר ציען נאָך אונזער חיות ביז היינט פון דאָרט.

ערע זייער אָנדענק!



יחזקאל רייזפעלד, אהרטשע מעלדונג, סייקעוויטש, משה פישעלעס און נחום שמש

צאַנזער-ציעשינאָווער שטיבל

● י. נידערגאנג

ריכטיק איז עס ציעשינאָווער שטיבל. ווייל אָבוואָל אין טאָמאַשאָוו זענען געווען פיל צאַנזער חסידים מיט הרה״צ ר׳ יהושע׳לע ז״ל בראש, אָבער קיין אייגן שטיבל האָבן זיי קיינמאָל ניט געהאַט, נאָר זיינען געווען קאָנצענטרירט אין ר׳ יהושע׳לעס שטיבל. נאָר אין די צוואַנציקער יאָרן האָט זיך אַרגאַניזירט דער ציעשינאָווער רבי הרה״צ ר׳ לייביש רובין ז״ל אַ באַזונדער שטיבל, וואָס דער הויפּט יסוד פון שטיבל איז טאַקע געווען אַ שפּאַלטונג פון ר׳ יהושע׳לעס שטיבל.

אָבער דאָס איז ניט געווען אַ שטיבל אין פּשוט׳ן זין פון וואָרט, ד. ה. אַ קיבוץ פון געוויסע חסידים וואָס דאַוונען און אַמאָל לערנען צוזאַמען. דאָס ציעשינאָווער שטיבל איז באַלד פאַרוואַנדלט געוואָרן אַלס צענטער פון תורה און חסידות אין שטאָט, אַלס דער לעבעדיקסטער בערוו אינ׳ם אַרטאָדאָקסישן ציבור אין שטאָט, אַלס דער מקור פון צדקה וחסד פון נאָענט און וויַיט, אַ דאַנק די דינאַמישע פערזענלעכקייט פון איר מנהיג רוחני דער ציעשינאָווער רב ז״ל, וועלכער האָט ווי אַ מאַגנעט צוגעצויגן די בעסטע און שענסטע כוחות פון די חסידישע יונגעלייט און בחורים און מיט זיי צוזאַמען אויפגעלעבט און אויפגעפרישט דאָס חסידישע לעבן ביי אונז אין שטאָט.

לימוד התורה

ווי בכלל אין פּוילן און ספּעציעל ביי צאַנזער חסידים איז ניט געווען אָנגענומען דער מנהג פון ישיבות. בחורים און יונגעלייט פלעגן זיצן און לערנען אין דער זעלבער שטאָט אין בית־המדרש אָדער אין שטיבל. ביז דער ערשטער קריג פלעגן די בחורים לערנען אין בית המדרש הגדול, רבי יהושע׳לעס שטיבל, טריסקער שטיבל, חסידיש בית המדרש און אַנדערע. תיכף נאָכן ערשטן קריג — אַ קורצע צייט אין בעלזער שטיבל דורך די נאָוואַראָדאָקער ישיבה. אָבער מיט דער אָנטשטייאונג פון דעם ציעשינאָווער שטיבל איז דער לימוד התורה פון די בחורים כמעט געווען אוישליסלעך קאָנצענטרירט נאָר אין ציעשינאָווער שטיבל (מיט קליינע אויסנאַמען, אַביסל אין ר׳ יהושע׳לעס שטיבל און הויסאָטינער שטיבל). דער קול־תורה האָט דאָרט געקלונגען פון די פריע מאָרגן שעה׳ן ביז אין די

שפּעטע נאַכט שעה׳ן און זייער אָפּט ביז חצות, און אַלע דאָנערשטיק ביינאַכט — אַ משמר פון מתמידים.

אַ אינגל איז אַרויס פון חדר, איז זיין ערשטער טראָט געווען אין ציעשינאָווער שטיבל. דער פאָטער האָט געוואוסט אַז אויסער תורה וועט ער דאָ אויך האָבן חסידישע וואַרעמקייט און אַ סביבה וואָס מאַכט אים באַוואוסטזיניק און שטאָלץ ער זאָל ניט מיטגעריסן וועלן מיט די שטראָמען פון דער גאַס.

דער סדר הלימוד

געווינלעך האָבן די עלטערע בחורים און יונגעלייט געהאַט השגחה איבער די קלענערע בחורים׳לעך און זיי געגעבן שיעורים. וועלן אָן אָנפאַנגער איז געקומען בהתחלת הזמן אין שטיבל, האָט ער באַקומען אייגעם אָדער צוויי שיעורים גמרא מיט תוספות, און דערצו האָט ער נאָך געמוזט אַליין לערנען פשוט גמרא. דאָרט וואו ער האָט ניט געוואוסט קיין פשט, האָט



הרב שלום יחזקאל רובין שליט״א מיט אגרופע תלמידים פון ציעשינאווער שטיבעל

ער געפרעגט אַן עלטערן בחור, אַדער רבי הירש ישראל׳קעלעס (גאַנצער) וועלכער איז געזעסן יומם ולילה אין שטיבל און געלערנט, ווי אויך די יונגעלייט: רבי אליעזר גרשון טייכער, רבי יחזקאל האָכמאַן, רבי וואָלף בער לושטשאַנאָווסקי, רבי אהרן קאַלטער, רבי יחזקאל פוטער, רבי אברהם׳לע גאָלדשמיט, רבי יעקב הערמאַן, רבי יעקב מרדכי גוט־האַרץ, רבי דוד גארטלער ווי אויך די בחורים מופלגים, וואָס יעדער תקופה האָט זיך דאָס געביטן צוליב דעם וואָס זיי האָבן חתונה געהאַט און די אינגערע האָבן פאַרנומען זייער פלאַץ. כדאי צו דערמאָנען אייזיק און ישעי׳ העלער, לייבל מערמעלשטיין, ברוך אַקסט, אלימלך העלער, אברהם זינגער, חיים יהושע בידערמאַן, גרשון בראַנד, יהושע גאָלדשטיי און ועל כולם בני הרה״צ ז״ל: הרבנים מאיר ז״ל ולהבדיל בין חיי לחיים רבי שלום יחזקאל שרגא שליט״א.

אַלע צוזאַמען האָבן אַוועקגעלייגט זייערע בעסטע כוחות און געלבען שיעורים צו די יונגע בחורים׳לעך, און זיי מדריך געווען צו אידישקייט, אַלץ אונטערן איינפלוס און דירעקטער השגחה פונעם ציעשינאָווער רב זצ״ל.

די גרעסערע בחורים פלעגן לערנען בחברותא 2־3 צוזאַמען.

פון קיין פלפולים האָט מען ביי אונז ניט געווואוסט. דער עיקר איז געווען צו לערנען גרינטלעך טיף אויפן אָרט, מיטן מהרש״א, מהר״ם, פני יהושע און שיטה מקובצת און אַנדערע ראשונים. טייל בחורים, ספּעציעל די וואָס זיינען באַאיינפלוסט געווארן פונעם גאַליציאַנער דרך הלימוד, פלעגן אויך לערנען סוגיות. אויך איז געלייגט געווארן גרויס געוויכט צו לערנען שלחן ערוך אורח חיים.

שבתים און ימים טובים

דאָס זיינען געווען די טעג אין וועלכע זיי פלעגן זיך אָנטרינקען מיט שמחה של מצוה, מיט דערהויבנקייט, מיט דערפרישונג און באַוואוסטזיניקייט. אין די טעג פלעגן די בחורים און יונגעלייט קומען צום ציעשינאָווער רבי׳נס טישן וועלכע זיינען געווען אַ קוואַל פון תורה און יראת שמים, שמחה און התלהבות. שווער איבערצוגעבן די פילונג נאָך די ריקודים און זמירות און רבי׳נס דברי תורה און שמועסן וואָס האָבן עפּעס אַריינגעגעבן אַ חיות, אַן אויפמונטערונג און גייסטיקע דערפרישונג.

צדקה וחסד

זייער אַ גרויסער עול איז געלעגן אויף די בחורים און יונגעלייט פון ציעשינאָווער שטיבל. ווי דער מנהג איז געווען אין פוילן, פלעגן

אַנשים מכובדים, ווי אַדורכגעפאַלענער סוחר אָדער נשרף ר״ל, אָדער אַ בנש״ק וואָס האָט געדאַרפט שטיצע, אַרומפאָרן אין די שטעטלעך נאָך געלט. אַזעלכע מענטשן פלעגן ניט אַליין גיין אין די הייזער נאָר קומען צום רב אָדער רבי׳ן אָדער צו די בית־המדרש בחורים. אַזוי ווי מיר זיינען געווען אַלע צוזאַמען, שטיבל בחורים וואָס לערנען אין רב׳ס שטיבל וואָס איז אויך געווען דער רבי, און טאָמאַשאָוו האָט נאָך געהאַט די מעלה וואָס זי איז געלעגן אויף דער גרענעץ, האָבן מיר געהאַט בכבוד׳י־קע אָרעמעלייט פון קאָנגרעס פוילן און פון גאַליציע, און דאָס אַלץ האָט מען באַאָרגט אין ציעשינאָווער שטיבל. דער רב אָדער זיינע זין פלעגן אַלעמאָל אַרויסשיקן אַנדערע 2 בחורים אָדער יונגעלייט אין שטאָט, זאַמלען געלט פאַר דעם באַטרעפנדיקן נצרך.

אורחים

ס׳איז געווען אַ נידעריקערער קלאַס אָרעמעלייט וואָס זיינען געגאַנגען אין די הייזער. זיי פלעגן אַרומקרייזן די מדינה לארכה ולרחבה. מ׳האָט זיי געדופן ארחי־פרחי. געלט שאַפן איז פאַר זיי ניט געווען קיין פּראָבלעם, ווייל זיי זיינען אַליין געגאַנגען אויף די טירן. פאַר זיי האָט מען געדאַרפט שאַפן עסן און שלאָפן.

מיט יאָרן צוריק האָט עקזיסטירט אַ „הקדש״, וואו די פרעמדע אָרעמעלייט פלעגן איבערנעכטיקן. נאָך דער ערשטער קריג איז עס בטל געוואָרן, ווייל נאָך דער שריפה האָבן די שטאָטישע אָרעמעלייט פאַרכאַפט די וואוינונגען, האָבן די אָרעמע הייזער גייער ניט געהאַט וואו צו שלאָפן. אַ טייל פלעגן שלאָפן אין ר׳ יהושע׳לעס שטיבל, אַ טייל פלעגט ר׳ טעבל נאטה (מאַדיער) אַריינעמען לשם מצוה צו זיך אין שטוב אַריין און אַ טייל פלעגן די בחורים באַזאָרגן אין פּריוואַט הייזער אָדער באַצאָלן פאַר נאַכטלעגער ביי מענטשן וואָס פלעגן פאַרדינגען צימערן צו שלאָפן.

אויף שבת פלעגן רוב מתפללים פון שטיבל אַהיים נעמען אַן אורח אויף שבת.

אויך צו באַזאָרגן די פרומע אידישע זעלנער וועלכע האָבן געהאַט זייער מיליטערדינסט אין טאָמאַשאָוו, מיט כשר׳ע עסנס, האָט געלאַסטעט אויף די שטיבל בחורים.

ספרים

אויב אין יעדער בית התפלה האָט עקזיסטירט אַ קנין ותיקון ספרים, איז אָבער די אויפגאַבע פון ציעשינאָווער שטיבלס קנין ספרים געווען אַ זייער שווערע, ווייל אַלס מקום תורה און הויפט צענטער פון לומד׳ישע

בחורים און יונגעלייט האָט זי זיך געגויטיקט אין זייער אַ סך לומד׳ישע און הלכה ספרים, וואָס ביי פּריוואַט מענטשן איז עס ניט געווען צו באַקומען. אַזוי אַז אַ סך כחות האָט מען אַוועקגעגעבן פאַרן קנין ספרים. כדאי צו דערמאָנען די גבאים: לייבל מערמעלשטיין, מאיר רובין, מלך העלער און יחזקאל רובין. יעדער וואָך איז אַן אַנדער בחור׳ל געגאַנגען צוזאַמענעמען דאָס געלט. אויך פלעגן די גבאים זיך וועגדן שריפטלעך צו אַלע מחברים מאַרבע פּינות העולם זיי זאָלן אַריינשיקן זייערע ספרים. און וויכלעך, אין ציעשינאָווער שטיבל איז געווען די גרעסטע רעליגיעזע לומד׳ישע ביבליאָטעק.

אגודה טעטיקייטן

כאָטש די אַגודה איז געווען אַ באַזונדערע אַרגאַניזאַציע מיט אַן אייגענעם לאָקאַל, דאָך צוליב דעם וואָס די גאַנצע אַגודה יוגנט האָט געלערנט אין ציעשינאָווער שטיבל, זיינען אַלע אַגודה פאָליטיקס און פּלענער באַשטימט און געבוירן געווארן אין שטיבל.

אמת, עס זיינען געווען צווי קאַטעגאָריעס בחורים, אַזעלכע וואָס דער עיקר איז ביי זיי געווען דאָס לערנען, און אַ צווייטער טייל וואָס האָבן ליב געהאַט צו פירן פאָליטיק און זיך צו קהל׳ן, אָבער אַז עס איז געקומען צו אַקציעס, ווי אַגיטאַציעס פאַר קהלה אָדער שטאָט־ראַט וואַלן, אָדער פאַרן סיים און סענאַט, אָדער פאַרשידענע געלט זאַמלונגען פאַר אַגודה אַקטיוויטעטן, ווי קרן הישוב, ישיבת חכמי לובלין א. א. האָבן זיך אַלע בחורים אַקטיוו באַטייליקט.

דער לבוש

דער לבוש פון די בחורים און יונגעלייט איז געווען אַ שטרענג טראַדיציאָנעלער: אַ אידיש היטל (אַ טיכנס אינדערוואָכן און אַ סאַמעטנס אום שבת), אַ זשאַקעטל אָדער אַ שוואַרץ לאַנג כאַלאַט און וויסע העמדער; אַ קאַפּעליוש, אַ קאַלירט העמד אָדער קורץ רעקל, איז באַטראַכט געווארן פאַר פאַרגעשריטן, און מען איז באַזייטיקט געווארן פון שטיבל. אינטערעסאַנט אַז יודעלע שור האָט זיך אַמאָל געזאַמלט אַ גאַנץ יאָר געלט כדי ער זאָל זיך קענען קויפן אויף פּסח אַ קאַלירט העמד, האָט ער דאָס געמוזט אויסטאָן, וועג ניט האָט אים געדראָט ער זאָל באַזייטיקט ווערן פון שטיבל.

דאָס ציעשינאָווער שטיבל איז געווען די הויפּט דעה־זאָגערין אין אַלע רעליגיעזע ענינים אין שטאָט, און בכלל אויסגעדריקט גרויס איינפלוס אויף דער געשטאַלטונג פון דער רעליגיעזער יוגנט אין שטאָט.

מתפללים פון צאַנזער שטיבל

ארי׳ העלער, יחזקאל העלער, ישעי׳ העלער, אהרן קאַלטער, הירש גאַנצער (ישראל׳קעס), משה קנאַבליך, יוסף ציעגלער, מענדל סייקעוויטש, יהושע סייקעוויטש, יוסלי סייקעוויטש, הירש אַדער, מיכל ווינבלאַט, יוסלי פיטער, יעקב פיטער, הירש ווייסלעדער, פּנחס ווייסלעדער, יצחק שלמה גראַף, משה ווינטרויב, אברהם אלי׳ יאַהר, יעקב יאַהר, יהושע יאַהר, ישראל פייפער, משה פייפער, יעקב פריינד, דוד גאַרטלער, יצחק גאַרטלער, יעקב מרדכי גוטהאַרץ, יוסף גוטהאַרץ, מרדכי סאַמיט, יעקב הערמאַן, יצחק קאַך, שלום זינגער, שלמה אַקסט, יוסף אַקסט, משה אַקסט, יוסף שפירא, חיים יהושע ליכטער, ברוך יונגמאַן, פייבל באב״ד קנאַכען, משה ווייס, יחזקאל פוטער, יחזקאל האַרמאַן, יוסף פרידלענדער, מאיר קלאַרמאַן, פּנחס הורוויץ, יעקב פרעגער, הירש לייב פוטער, יצחק צוקער, ברוך אַדיר, ליפּא מאַלץ, דוד זילבערצווייג, איטשא שפּארער, אייזיק מאַרגענשטערן, לייזער ווינטרויב, העניך אַדלערפליגעל, ברוך העלער, אייזיק קראז, סיני גרינבוים, וואַלף העבענשטרייט, יעקב פרעגער און שלמה עפּשטיין.

דאָס כעלמער שטיבל

• **זושא קאוועניטשאק**, חיפה

אין קעגנזאַץ צו אַנדערע חסידים שטיבלעך, וואָס זיינען געווען פאַרבונדן מיט רביים פון דער פרעמד, איז דאָס חעלמער שטיבל אייגענטלעך געווען אַ טאָמאַשאָווער שטיבל, ווייל דער גרינדער פון דער דינאַסטיע איז געווען דער רבי ר׳ לייבישל נייהויז אַ זון פון רבי יוסף קעזיס רב פון יאַנוב, און איידעם פונעם אַפּטער רבי׳ן באַקאַנט אונטערן נאָמען רבי מאיר׳ל סטאַבניצער, דער מחבר פון חסידישן ספר „אור לשמים״, וועלכער איז געווען רב און רבי אין טאָמאַשאָוו און האָט געפירט אַ גרויסע רבי׳סטווא. מען דערציילט פון אים גאָר גרויסע מופתים. נאָך אים האָט איבערגענומען דאָס רבנות און רבי׳סטווא זיין זון רבי ישראליש, ער איז יונגערהייט נפטר געוואָרן און די רבי׳סטווא האָט איבערגענומען זיין זון רבי מאיר׳ל, אָבער דאָס רבנות האָט ער פאַרלאָזט צוליב מחלוקת און איז געוואָרן רב אין כעלם אַזוי אַז זיינע חסידים האָבן זיך גערופן כעלמער חסידים, און דאָס שטיבל — כעלמער שטיבל.

דער כעלמער רבי פלעגט אַלע 2 יאָר באַזוכן טאָמאַשאָוו, אָבער אויף אַ באַגרענעצטן שטייגן אופן, ניט געדאַוונט אַדער געטישט אין גרויסן בית המדרש אין צענטער פון שטאָט, נאָר אויף אַ לאָקאַלן אופן אין זיין שטיבל, דאָס הייסט אינ׳ם כעלמער שטיבל וואָס איז געווען ווייט פון אידישן צענטער.

אין כעלמער שטיבל האָבן ניט געדאַוונט קיין חסידישע היץ־קעפּ, נאָר חשוב׳ע שטילע סאָלידע בעלי בתים, וואָס דער המשך צו זייער רבי׳ן האָט זיך נאָך געצויגן פון זייערע עלטערן צו דעם כעלמער רבי׳נס עלטערן. צווישן זיי זיינען געווען: ר׳ יעקיל מינצער; ר׳ שמואל מינצער, זיין זון יוסף געפינט זיך אין ישראל, און זיין זון יודא אין דרום אפריקע, און איז געווען בירגערמייסטער אין יאָהאַניסבורג; לייביש באַרג, זיין זון יוסקי, יבל״ח, איז אין ישראל; ר׳ אהרן לאכער, זיין זון יוסיל לאכער איז אין ישראל; דוד׳ל באַרג — זיינע קינדער אין ישראל; יהושע פישעלזאָהן, וועלכער איז געווען בירגערמייסטער אין אַנפאַנגס ערשטען קריג, און ביי די נאַציס ימ״ש איז ער אומגעקומען אַלס קדוש, הי״ד; ר׳ בעריש לעווענפאס, זיין טאָכטער חיה׳לע איז אין ישראל; ר׳ שמשון לעווענפוס פון די אַקטיוויסט טוער אין מזרחי, און אַנדערע.

אין שטיבל האָבן געדאַוונט בערך 60־70 מתפללים און אַלע האָבן פאַרנומען אַ בכבוד׳יק אָרט אין דער געזעלשאַפט און נושא בעול געווען בכל צרכי העיר. ליידער היינט איז דאָס אַלעס פאַרשוואונדן אַזוי טראַגיש, הי״ד ויהי זכרם ברוך.

עס איז כדאי צו פאַראייביקן וואָס עס גיט איבער מר דוד יאָסל לעווענפוס, אַז אין כעלמער שטיבל איז געווען אַ ספר תורה וואָס מען האָט עס גערופען די 18־נער ספר תורה, די אורזאַך דערפון ווייל די ס״ת האָבען מנדב געווען 18 בחורים וואָס האָבען דאָס ספר געלאָזט ספּעציעל שרייבן.

צווישן זיי זענען געווען זיין פאָטער שמשון לעווענפוס, יצחק לעווענפוס, ארי׳ לעווענפוס, יצחק שאפּעל מיטן ברודער, יוסף לאכער, יוסף מינצער, יודא מינצער, הירש קרוק א. א. וו. וועז דאָס ספר איז געווארן פאַרטיק האָבען זיי באַשטעלט די עצי חיימ׳ס ביי בצלאל אין ירושלים, און זיי האָבען עס געגעבן אין כעלמער שטיבל מיט גרויס פאַראַד, און זיי האָבען איינגעפירט אַ מנהג, אַז שבת בראשית זאָלען זיך אַלע 18 צוזאַמענקומען און עולה לתורה זיין, און די נדבות האָבען זיי געשנדר׳ט פאַר בנין הארץ. אין די דרייסיקער יאָרן האָט שמשון לעווענפוס און זיינע חברים אָנגעהויבן צו שרייבן אַ צווייטע ספר תורה, ליידער איז מען געבליבן שטיין אין מיטן צוליב די צווייטע מלחמה, אָבער שמשון׳לי האָט דאָס געהיטען ווי אַן אויג אין קאָפּ, דאָס ערשטע וואָס ער האָט אַרויסגעפירט פון טאָמאַשאָוו איז געווען די געשריבענע יריעות, קיין רוסלאַנד וועז מען האָט זיי פאַרשיקט אין די טייגעס אין סיביר האָט ער דאָס מיט געהאַט, און וועז מען איז אַרויס פון רוסלאַנד האָט ער דאָס אויף זיינע מידע פֿלייצעס געשלעפּט וועז מען איז געקומען פון פּוילן קיין עסטרייך האָט ער דאָס אַלעס מיטגענומען. היינט געפינט זיך דאָס אין אונזער הייליק לאַנד ישראל, און וואָרט אויף אַ תיקון משלים צו זיין די תורה, וואָס מיר האָפן אַז עס ווערט זיין די שמחה פון גאָנצן טאָמאַשאָווער שארית הפליטה, און אַזאַ זכרון נצח פאַר די טאָמאַשאָווער קדושים.

די חברה קדושה

● יוסף מאסקאפ

אין טאמאשאוו איז, פונקט ווי אין אלע אנדערע אידישע קהלות, געווען א חברה קדישא; אבער אנדערש ווי אומעטום, האט זי זיך דא גערופן „חברה קדושה".

ווי אלט איז זי געווען אין שטאט?

מסתמא אזוי אלט ווי דער אידישער ישוב דארט. צוליב דעם וואס איר ערשטער פנקס איז פארלוירען געגאנגען (מיר וועלען שפעטער זעהן ביי וועלכע אומשטענדען) זענען דערמיט אויך פארלוירען געגאנגען זעהר וויכטיגע דאטעס פון פערשידענע ענטוויקלונגען אין דעם אידישען ישוב און אפשר אויך די דאטע פון'ם סאמע אנהויב אירען.

די חברה קדושה פון דער צייט וואס איך געדענק זי, און איך געדענק זי גראד פון מיין פריהסטער קינדהייט אן, ווייל מיין פאטער איז געווען מיט איר פערבונדען כל ימי חייו, האט געהאט גרויס אנזעהן אין שטאט. ס'איז געווען א כבוד צו זיין א „חברה מאן" ווייל זיי האבען זעהר מדקדק געווען ביים ארייננעמען אינעם אין דער „חברה". געוועהנליך האבען זיי געוואלט האבען אידען לומדים, אבער נאכמער האט דער קאנדידאט געמוזט זיין א ירא שמים. אויך זיין התנהגות צווישען מענשען האט געהאט צו זאגען ביים אננעמען א מיטגליד. די חברה איז אלזא באשטאנען פון געקליבענע מענשען.

איר טעטיגקייט האט לויט איר כאראקטער געדארפט זיין באגרעניצט צום „פעלד" (אזוי האבען זיי ליב געהאט צו רופען דאס בית הקברות) און צו אלץ וואס איז דערמיט פערבונדען, אבער ווירקליך איז איר טעטיגקייט ווייט אריבער געשטיגען די אויבענדערמאנטע גרעניצען. און דאס — ווארשיינ־ליך לויט די אנגעצייכענטע כללים אין זייער פנקס. אין די ראמען פון „פעלד" איז ארייננעגאנגען: קויפען דעם באדען פאר'ן בית עולם, פארוואלטען מיט דעם מתעסק זיין זיך מיט א בר מנן, וועז נאר ס'האט זיך געטראפען. ס'ערשטע אין אזעלכע פאלען פלעגען קומען 2 חברה לייט און אפהויבען דעם מת, נאכהער אים זיין רעכט טון לויט אלע דינים און מנהגים פון שלחן ערוך. נאך דער טהרה האבען זיי געמאכט א קליינעם „לחיים" צו פערטרייבען דעם אונאנגענעמען ריח וואס שאפט זיך דאן אפט. אבער פאר אלעם, נאך איידער מ'האט זיך געזומען זיין רעכט טון, זענען זיך צוזאמענגעקומען די גבאים און אייניגע אנדערע חברה לייט ארומצורעדען וויפיל געלד מ'זאל פערלאנ־גען פון די יורשים. פון אן'ארימען מענש האבען זיי לגמרי נישט פארלאנגט, אין באזונדערע פאלען פלעגען זיי אויך באצאלען פאר הלבשה. אבער פון פארמעגליכע האט מען יא פארלאנגט און דאס לויט דעם פארמעגען פון

פאַרשטאַרבענעם און לויט דעם צושטאַנד פון די יורשים, אויב למשל דער מת האָט איבערגעלאָזט אומפאַרהיראַטע קינדער אָדער נישט פאַרמעגליכע האָט מען מיטב געווען מיט זיי, אָבער מ׳האָט געלייגט גרויס אַכט צי דער מת איז געווען ביים לעבען אַ געבער אַ בעל צדקה אויב נישט האָט מען פאַרלאַנגט גרעסערע סומען געלד. ס׳זענען באַוואוסט פאַלען וועז די יורשים האָבען נישט געוואָלט נאָכקומען די חברה׳ס פאַרלאַנגען און דער מת איז ערשט געקומען צו קבורה נאָך 2 אָדער 3 טעג.

אויף וועלכע צוועקען איז דאָס געלד פאַרוועגדעט געוואָרען? אויף אויסגאָבען פאַר׳ן פעלד, אַ שטענדיגער היטער האָט געהאַט זיין וואוינונג דאָרט. אויפשטעלען אָדער פערריכטען דעם פאַרקען. צאָלען דעם שמש וועלכער איז געווען צו זייער דיספאָזיציע ביי יעדע געלעגענהייט. און לעצטענס אויך צאָלען די גרעבער (פריער איז דאָס געווען די אַרבעט פון די חברה לייט גופא) און ענליכעס, אויך אויף קידוש׳ן און סעודות, ווי מיר וועלען דאָס זעען שפעטער.

און מיט׳ן איבריגען געלד? דאָ הויבען זיך אָן זייערע טעטיגקייטען אויסער די ראַמען פון פעלד. מיט די איבריגע געלדער האָבען זיי בייגע־שטייערט צו אַנדערע וואוילטעטיגע אינסטיטוציעס און אויך צו יחידים נצרכים. אין געוויסע פאַלען זענען זיי אויך באַטראַכט געוואָרען ווי די גייסטיגע בעלי בתים פון אידישען קיבוץ. איך געדענק אַז אין דער שטאָטישער שוהל איז אָנגעגאַנגען אַ מחלוקת פאַר אַ שטיקעל צייט, מסתמא צוליב גבאות, און דאָס דאָוונען איז עטליכע שבתים נאָכאַנאַנד געשטערט געוואָרען צוליב די קריגע־



דער אַריינגאַנג צום בית־החיים, פון רעכטס דאָס הויז פאַרן וועכטער, לינקס דאָס טהרה שטיבעל

(אונזער לאַנדסמאַן פרעפ. לואיס גערזאָן, וועלכער האָט באַזוכט טאַמאַשאָוו אין זומער 1964 גיט איבער אַז דאָס אָרט פון בית עולם איז אָרום געצוימט און מהאָט אים נישט דערלויבט צו באַזוכען עס, וויל די מלוכה האָט דאָרט געהיימע אייניריכטונגען).

רייען, דאַן האָט די חברה קדושה איבערגענומען די אָרדענונג אין שוהל. יעדען שבת זענען געקומען 4 אַנדערע חברה לייט דאַוונען אין שוהל צו האַלטען אָרדנונג און בלויז אין דרך ארץ פאַר זיי האָט קיינער נישט געוואָגט אַרויסרעדען אַ הויך וואָרט. נאָך עטליכע מאָנאַטען און דאָס מחלוקת האָט זיך איינגעשטילט.

וואָס זענען געווען זייערע רעגולאַציעס און מנהגים און ווער זענען געווען די מנהיגים פון אָט דער בכבוד׳יגער אינסטיטוציע?

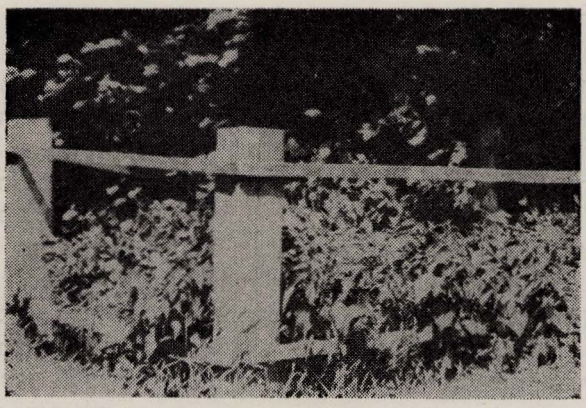
ליידער קען איך זיך נישט רימען מיט באַזיצען אַלזייטיגע ידיעות וועגען דעם, אָבער ס׳וועט, גלויב איך נוצליך זיין צו פערצייכענען דאָס וואָס איז מיר יאָ באַוואוסט.

אין דער צווייטער העלפט פון פאָריגען יאָרהונדערט איז פאָרגעקומען אַ שארפע מחלוקת אין דער חברה גופא. ר׳ סיני פוטער ע״ה האָט פאַרטרעטען איינעם פון די צדדים. אין אָט דעם מחלוקת איז פאַרלוירען געגאַנגען דער פּנקס מיט זייערע תקנות. דער בעלזער רבי ר׳ יהושע׳לע זצ״ל האָט דאַן אויסגעגלייכט די צדדים און אַרויסגעגעבען אַ פּנקס מיט נייע תקנות, לויט וועלכע זיי האָבען זיך געפירט ביז דער לעצטער צייט. לויט די תקנות האָבען זיי זיך פאַרזאַמעלט אין אַ חול־המועד פּסח׳דיגען טאָג יעדען יאָר צו קלויבען בעאַמטע פאַר דער חברה. דאָס האָבען זיי גערופען די ״קלפי״. מ׳האָט אויפגעשריבען די נעמען פון יעדען אָנוועזענדען חברה׳מאַן אויף אַ צעטעלע און פון די אַלע צעטעלעך האָט מען בלינד אַרויסגעצויגען 5. דאָס זענען עס געווען די 5 בוררים וואָס האָבען בעשטימט בעאַמטע פאַר דער חברה אויף אַ גאַנץ יאָר. ביי אַ חילוקי דיעות צווישען זיי האָט דעצידירט די מערהייט. זיי האָבען דאַן אוסגעקליבען אַ ראש החברה, אַ נאמן, 4 גבאים, 2 רואי חשבון און נאָך אַנדערע וואָס איך געדענק נישט זייערע טיטולען. דער בורר ראשון, דער וועמענס נאָמען ס׳איז אַרויסגעצויגען געווארען דער ערשטער, האָט געהאַט די פריווילעגיע צו ערקלערען זיך פאַר גבאי אפילו געגען ווילען פון די איבעריגע. אינטערעסאַנט אַז אָט די פריווילעגיע איז זעהר זעלטען אויסגענוצט געווארען. פון דער צייט וואָס איך געדענק האָט איינמאָל דאָס באַנוצט ר׳ אהרן קיזעל הי״ד. די אַלע בעאַמטע האָבען נישט געקענט אָנהאַלטען זייערע אַמטען מעהר ווי 3 יאָר נאָכאַנאַנד. נאָך אַנ׳איבערריים פון מינדעסטענס איין יאָר האָבען זיי ווידער געקענט געווהלט ווערען. דער בכבוד׳יגסטער אָמט איז נאַטירליך געווען דער ראש החברה. נאָך אים קומט דער נאמן, ביי וועלכען ס׳האָט זיך געפונען די קאַסע און אויך כמעט אַלע סעודות און יו״ט׳דיגע פאַרווייילונגען זענען פאָרגעקומען אין זיין הויז. די 4 גבאים האָבען אָנגעפירט טעכניש מיט דער אינסטיטוציע. זיי האָבען באַשטימט ביים אויסקליי־בען אַ קרקע פאַר אַ נפטר און אָנגעפירט ביי יעדע לוויה ביים דורכפירען אַלע פראָצעדורען. אויך אָרגאַניזירט די קידוש׳ן און סעודות. אויף די אונטער־

שריפטען פון 2 גבאים האָט דער נאמן געמוזט אויסצאָלען. די 2 רואי חשבון האָבען יעדען יאָר איבערגעקוקט דעם רעכנונג פון דער קאַסע און אָנגעשריבען אַ פּרטי־כל צי אַלץ שטימט. דאָ איז כדאי צו באַמערקען אַז ס׳האָט קיינמאָל נישט געטראָפען ביי דער אונטערזוכונג פון חשבון ס׳זאָל פאַלען אַ חשד אויף דער ערליכקייט פון אַ נאמן, וועלכער האָט דיספּאָנירט מיט דער אינסטיטוציעס געלדער.

די תקנות פונ׳ם פּנקס האָבען אויך פאָרגעזעען דאָס גראַדענווייַ אַריינוואָקסען פון אַ נייעם מיטגליד אין דער חברה. אַזוי האָט זיך געפירט אַז אין די ערשטע 3 יאָר האָט אַ נייער נישט געהאַט קיין פּאַסיווע און אויך קיין אַקטיווע וואָל רעכט, זיין נאָמען האָט נישט פיגורירט אויף די צעטעלעך פון דער קלפי, אַזעלכען האָט מען געפרופען „אַמלאדזש" (פון פּולישען יונג) ער האָט זיך באַטייליגט אין לוויות, אויסגעפירט טעכנישע אַרבעטען, און געפרופען געוואָרען צו אַלע פאַרזאַמלונגען גלייך ווי אַלע אַנדערע. נאָך 3 יאָר איז ער ערשט אָפיציעל געוואָרען אַ חברה מאַן אָבער בלויז מיט אַקטיווע וואָל רעכט ערשט מיט 6 יאָר שפּעטער האָט ער אויך געקענט ערוועהלט ווערען צו אַנ׳אַמט.

זייערע צוזאַמענקונפטען זיינען געווען: אין יעדען יום טוב אין דער פרי, וען מ׳איז מזכיר נשמות אויף אַ קידוש נאָכן דאָוונען. שמיני עצרת און אחרון של פסח בייטאָג מיט פערשידענע משקאות, צובייסען און פרוכטען. אַ פולע סעודה — כ״ה ניסן צו דער יאָרצייט פון רבין ר׳ יאָסעלע זצ״ל, און צו דער נאָכט פון זאת חנוכה; חמשה עשר בשבט אויף פירות. אין אָוועט



דער ברודער קבר פון געפאלענע אידישע־סאלדאטען אין ערשטען וועלטס קריג, אין אַ באַזונדערן פּלאַץ אינמיטען בית החיים אַרומגעצוימט מיט אַ גדר

פון שמחת תורה איז די גאַנצע חברה געגאַנגען פון נאמנ׳ס הויז צום רב וואו מ׳איז געזעסען אַביסעל און געהערט פונ׳ם רב אַ שמועס אין תורה און נאַכהער געפירט אים אין שוהל צו הקפות. נאָך די הקפות האָבען זיי געלייענט שטיקלעך פון פערשידענע ערטער אין ספר פון אַלע 5 חומשים. דאָס לייענען פלעגט זיך פערציען ביז 12 ביינאַכט. די שוהל בעלי בתים זענען ביסלעכווייז אַהיים געגאַנגען נישט וועלענדיג אויפהאַלטען זייערע פאַמיליעס מיט דער יום דיגער סעודה אַזוי שפעט אין דער נאַכט; אָבער די חברה לייט בלייבען שטענדיג אַלע ביז דער ענדע. די בעלי קורא פון מיין צייט: ר׳ יוסף שטאל (יאָסל עוזר׳ס) און נאַכהער זיין זון ר׳ יעקב. אינטערסאַנט אַז מיט דער פטירה פונ׳ם ערשטען איז פערלוירען געגאַנגען די רשימה פון די אויסצוגען צום לייענען. מ׳האָט זיך געמוזט דאַן פערלאָזען אויפ׳ן זכרון וואָס האָט גורם געווען אַ באַדייטענדיגע פערקירצונג אינם לייענען.

ווער זענען עס געווען די חברה לייט און ווער זייערע ראשים?

ראשי החברה פון פאַר אונזער צייט זענען מיר באַוואוסט בלויז ר׳ סיני פוטער, אגב מיין פאָטער׳ס זיידע (מיין פאָטער ר׳ שבתי איז געווען אַ זון פון זיין טאָכטער לאה) און ר׳ נתן נייַ. (דאָ אין ניו יאָרק געפינען זיך זיינע 2 אייניקלעך נעמליך: ר׳ וואָווע נייַ און ביילע קרייצער זייער פאָטער ר׳ יהושע איז געווען ר׳ נתנ׳ס אַ זון) פון די וואָס איך געדענק זענען ר׳ ישראל פוטער (ישראל סיניס) ר׳ מאָטעל גרינוואַלד (מאָטעלע פולטשעס) ר׳ מענדל רייכענבערג און ר׳ מרדכי יוסף שפאָרער. נאמנים: ר׳ אלי׳ דרימלער, ר׳ ברוך סאבעל, ר׳ הירש אַרביספעלד, ר׳ יוסף שטאל, ר׳ יודעל אַדער און צייטענווייז די אויבנ־דערמאָנטע ראשי החברה. גבאים: ר׳ טובי׳ קארענווארצעל, ר׳ שבתי קאַווענ־שטעק, ר׳ משה חיים ניקעלסבערג, ר׳ שבתי פרידלענדער, ר׳ אלקנה פרוכט־הענדלער, ר׳ אהרן דוד אייזען, ר׳ יהושע העשל גרינוואַלד, ר׳ אהרן קיזעל, ר׳ פייוועל פוטער, ר׳ אהרן לאכער, ר׳ שמואל מינצער, ר׳ יצחק שטערן (איטשעלע ניץ). פון די חברה לייט וואָס איך געדענק: ר׳ יוסף בן ירחמיאל פרידלענדער, ר׳ אברהמ׳לע ניקעלסבערג, ר׳ נתן גרינוואַלד, ר׳ יודעל קיזעל, ר׳ מענדעל לאנאייל, ר׳ מיכל ווינבלאַט, ר׳ חיים קנאבלעך, ר׳ אשר פערלמוטער און ר׳ יוסף פוטער.

אין דעם גרויסען חורבן האָבען די דייטשע מערדער פערשניטען אויך די הייליגע אינסטיטוציע, וואָס האָט פונקציאָנירט הונדערטער יאָרען אין אונזער שטאָט. זאָל אָט די אינסטיטוציע און אירע מענשען בלייבען אין זכרון פון אונזערע קינדער און קינד׳ס קינדער ווי אַ מוסטער פון צדקות און עהרענהאַפטער איבערגעגעבענהייט פאַר מצות און מעשים טובים. זאָל אַ קללה רוען אויף אַלע די וואָס האָבען צוגעלייגט אַ האַנד אין דער פערניכטונג פון אַזעלכע הומאַניטאַרע אינסטיטוציעס מיט זעלכע אומשולדיגע האַרציגע מענשען.

זכרונות פון טאָמאַשאָוו

● **מיכל ווייַנבלאַט,** פּתח תקוה

לינת הצדק

איינע פון די ערשטע און וואונדערבאַרע וואויל־טעטיקע אינסטיטוציעס וואָס טאָמאַשאָוו האָט אַמאָל געהאַט. ספּעציעל איז זי געווען טעטיק אין דער ערשטער מלחמה און באַלד נאָך דער מלחמה, וואָס איז אומגעגאַנגען שלאַפקייטן ר״ל און דאָס אַרעמקייט איז געווען גרויס, און דער לינת הצדק האָט געראַטעוועט זייער פיל יונגע אידישע לעבנס.

איר טעטיקייט איז באַשטאַנען אין געבן בחינמ׳דיקע רעצעפטן, גוט עסן פאַר ערהאָלונג ווי זעמעלעך, מילך און פּוטער, און פרייוויליקע נעכטיקער ביי קראַנקע. „לינת הצדק״ איז געווען אַנערקענט ביי יעדן אידן ווי אַ וויכטיקע זאַך, און מען האָט אַרויפגעלייגט אַ ספּעציעלן אָפּצאָל אויף דער שחיטה, און פון דער הכנסה האָט זיך די אינסטיטוציע אויסגעהאַלטן.

די עסקנים זיינען געווען: פינחס שפּארער, חיים חיימאָוויץ, יהושע פישלס גאָלדשטיין און אני הקטן. ר׳ אליעזר גרשון טייכער איז געווען בוכהאַלטער.

דער מאַרקישעווער שוחט

זיין נאָמען געדענק איך ניט, נאָר די מעשה איז אַזוי געווען: די ראַדזינער חסידים האָבן זיך געפילט זייער באַ׳עול׳ט וואָס קיין איין מענטש פון די משועבדי הקהלה ווי רבנים, שוחטים, חברה קדישא א. אַ. זיינען ניט געווען קיין ראַדזינער חסידים. האָבן זיי באַשלאָסן אויפצונעמען אַן אייגענעם שוחט אויף אייגענער האַנט. אָבער די אַנדערע חסידים פון אַלע שטיבלעך האָבן זיי באַקעמפט, און האָבן זיי ניט צוגעלאָזט צו קיין שום קצב, און ניט אין שלאַכט־הויז.

פאַר אין ברירה האָבן די ראַדזינער חסידים באַשלאָסן צו שחטן אויף אייגענעם חשבון. זיי האָבן געקויפט בהמות און איטא חאַנטשעלס האָט עס לשם מצוה פאַרקויפט אַן ריוח.

איינמאָל שבת נאַכט, האָבן זיי געפירט אַ גרויסן אָקס צו שחט׳ן.

האבן די חברה יונגווארג פון די חסידים־שטיבלעך איבערגעשניטן די שטריק, און דער שור איז אנטלאפן. זיי זיינען ניט געווען קיין איינגע־ארבעטע קצבים, זיינען זיי געווען מאכטלאז צו פאנגען דעם צעווילדעווענטן אקס און ער איז נעלם געווארן. נאך דעם היזק איז אויך פארשוואונדן דער מארקישעווער שוחט. דער באיקאט קעגן ראדזינער חסידים האט אנגעהאלטן ביז צום חורבן.

קופת רבי מאיר בעל הנס

● **ש. לייבאוויטש**

דאס איז געווען א הייליגקייט ספעציעל אין די חסיד׳ישע הייזער, יעדען פרייטאג פארנאכט פאר ליכט צינדען האט מען אריינגעווארפען אין פושקע א פאר גראשען. ביי יעדער געלעגענהייט א שמחה אדער חלילה א צרה האט מען אריינגעווארפען אין פושקע. האט זיך געפֿ׳חלומ׳ט א שלעכטען חלום אדער ח״ו די תפילין זענען אראפגעפאלען האט דער רב געהייסען וואארפען 2 מאל ח״י אין רבי מאיר בעל הנס פושקעלע, דאס פושקעלע האט מיטגעלעבט אלע ליידען און פריידען פון אידישע הייזער, עס איז געווארען אן אינטעגראלער טייל פון דער אידישער משפחה, מיט צוזאמענעמען דאס אבגעשפארטע געלד האבען זיך ניט פארנומען קיין באצאלטע קאלעקטארס, נאר די שענסטע בעלי בתים ר׳ אהרן לאכער און ר׳ אלקנה פרוכטהענדלער האבען געהאט א חזקה אויף דער מצוה. צוויי מאל אין יאר האבען זיי אויסגעלייד׳יגט די פושקעס. ר׳ ישראלי גאזיציאנסקי איז געווען דער נשיא.

טאָמאשאָווער רבנים

• ש. ליכט

וואָס האָבען אָפיציעל באַקליידעט רבנ׳ישע אַמטען, זייט איר גרינדונג ביז צום חורבן אַ גרינדליכע אָפהאַנדלונג וועגען זיי איז דאָ אין דער עברית אָפטייִלונג אינם מאמר פון שלום לבי״א, דאָס איז ניט קיין פולשטענדיגע אויסשעפליכע רשימה, נאָר וויפיל עס איז געלונגען מיט גרויס מי און זיכונגען צו ענטדעקען.

1) רבי נח, אב״ד, געווען שטאָדט רב אין די יאָרען ש״פ־ת״ד.
2) הרב רבי יעקב ב״ר אורי פייביש, אב״ד און ראש ישיבה, פאַרלאָזט טאָמאַשאָו און געווארען רב און ראש ישיבה אין סלוצק.
3) הקדוש רבי מרדכי ב״ר יוסף מווילנא, אַ ברודער פון קראָקאָווער רב בעל מגיני שלמה, אב״ד און ראש ישיבה, אומגעקומען על קידוש השם אין שנת ת״ט.
4) רבי יהודא ב״ר ניסן, אב״ד און ראש ישיבה, געווען פריער רב אין טארנא און נאכהער אין קאליש, דער פערפאַסער פון ספר בית יהודה, פאַרלאָזט טאָמאַשאָו בערך תט״ז.
5) רבי ראובן זעליג ב״ר יעקב, אב״ד.
6) רבי יצחק ב״ר יחיאל מיכל אב״ד, בערך שנת תל״ג.
7) רבי חיים ב״ר מרדכי, אב״ד און ראש ישיבה, בערך שנת תמ״ז.
2) רבי אליעזר לייזער היילפערן אב״ד, פאַרלאָזט טאָמאַשאָו שנת תנ״ה און געווארען הויפט רב און ראש ישיבה אין פיורדא.
9) רבי יהושיע, אב״ד (זיין אייניקעל רבי הירש האָט מחבר געווען אַ ספר עבודת השיר און געוואוינט אין טאָמאַשאָוו.
10) רבי משה ב״ר יהודא ליב גאָלדין, אַן אייניקעל פון טורי זהב, אב״ד, פאַרלאָזט טאָמאַשאָו שנת ת״ק און געווארען רב אין לעמבערג.
11) רבי נתן נטע כהנא־שפירא אב״ד און ראש ישיבה, פאַרלאָזט טאָמאַשאָו און געוואָרען רב און ראש ישיבה אין טישיוויטץ.
12) רבי אלעזר פערילס, אב״ד און ראש ישיבה, נפטר געווארען תקמ״ה בערך.
13) רבי משה באשקא, דער זוהן פון רבי הערשל׳י זאמאַשטשער, האַמבורגער רב, מחבר פון ספר שו״ת תפארת צבי, אב״ד, און האָט פאַרלאָזט טאָמאַשאָו און זיך באַזעצט אין בראָדי.

14) רבי שאול הערצפעלד אַן אייניקעל פון זאַמאַשטשער־לעמבערגער רב בעל מרכבת המשנה, אב״ד, פאַרלאַזט די שטאַדט און זיך באַזעצט אין וואַרשא.

15) רבי יצחק נתן הלוי נאייגיבהאָר, רב אין טאַמאַשאָוו.

16) רבי יאסקי, דיין.

17) רבי דובעריש שווערדשארף, אב״ד, פאַרלאַזט טאַמאַשאָוו און געוואַרען רב אין בילגורייא.

18) רבי יעקב אהרן יאנאווסקי מו״צ.

19) רבי ארי׳ לייביש נייהויז, אב״ד און אדמו״ר. אַ זוהן פון רבי יוסף קעזיס פון יאנוב און אייניקל פון אור לשמים פון אפטא.

20) בנו רבי ישראל שמואל נייהוז אב״ד און אדמו״ר.

21) בנו רבי מאיר נייהויז, אַ קורצע צייט געווען רב און צוליב מחלוקת אַוועק קיין כעלם ווי ער איז געווען רב און אדמו״ר.

22) רבי נתן העבענשטרייט ראב״ד, אַוועק קיין זאַמאַשטש און נאכהער פרעמישלא.

23) רבי יעקב אליקום געציל מו״צ וראב״ד.

24) רבי יצחק אלי׳, אב״ד, צוליב מחלוקת פאַרלאַזט די שטאַדט.

25) רבי משה רויגענפיש, אב״ד, פריער געווען רב אין חמעלניק.

26) רבי אנשיל ראב״ד, פאַרלאַזט טאַמאַשאָוו און באַזעצט זיך אין לעמבערג.

27) רבי שמואל זינגער (טעמערלס) ראב״ד.

28) רבי יוסף ארי׳ לייביש פרישערמאַן, ראב״ד.

29) רבי שמשון זאב שטאקהאמער מו״צ (דער געלער מורה הוראה) אומגעקומען אין די אוקראַיניישע פאַגראַמען.

30) רבי חיים אהרן שידקאווסקי, אב״ד (דער ליטוואק).

31) רבי יוסף לייבוש פרישערמאַן אב״ד.

32) רבי נחמן נייהויז, מו״צ, בהרה״צ ר׳ ישראל שמואל נייהויז.

33) רבי ירחמיאל מרדכי ווינבערג, אב״ד, געווען רב אין קרילוב.

34) רבי ארי׳ לייביש רובין, אב״ד און אדמו״ר, געווען רב אין ציעשינוב.

35) רבי מאיר אברהם פרישערמאַן, מו״צ.

36) רבי פסח סיטזאמער, יארטשיווער רב, אין דער מלחמה געוואוינט אין טאַמאַשאָוו און ביז דער ליקווידאַציע געווען דער שטאַדט רב.

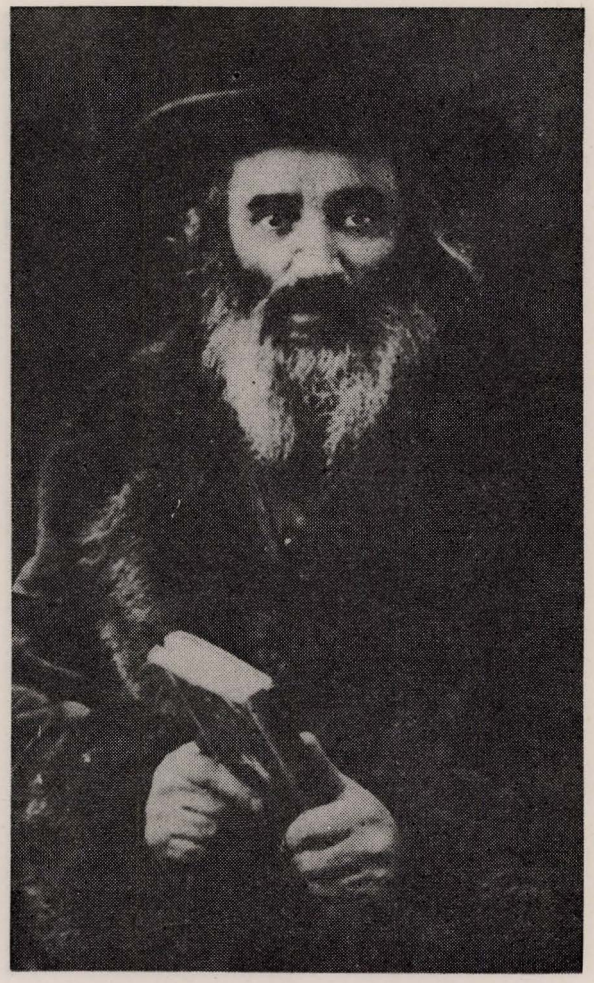
ויבדלו לחיים

37) רבי משה פרישערמאַן שליט״א.

38) רבי שלום יחזקאל שרגא רובין שליט״א.



הרב ר׳ ירחמיאל מרדכי וויינבערג ז״ל קריללאָווער רב



הרב ר׳ אריי׳ לייביש רובין ז״ל (טשעשאנאוער רב)

דער ציעשינאָווער רב
הרב רבי אריי לייביש רובין זצ"ל

• י. ווייטרויב

געפֿונען האָט מען אים אויפן נאָמען פון דער שטאָט וואו ער איז געווען רב און חסידישער רבי, איידער ער האָט זיך באַזעצט ביי אונז אין שטאָט. אָבער אין דער אמת'ן איז ער געווען אייגער פון ראָבינאָט ביי אונז אין שטאָט, און לעצטנס דער הויפּט רב.

איך נעם זיך ניט אונטער צו באַשרייבן זיין לומדות און צדקות, יחוס און חכמה, ווייל דאָס איז איבער מיינע כוחות. כ'ווייל אַרויסברענגען דאָס וואָס איך האָב אַלס געווייגלעכער מענטש געזען און געקענט תופס זיין.

זיין פֿאַטריאַרכאַליש מייעסטעטיש אויסזען מיט זיין צויבערדיקן פּריינט־לעכן בליק, האָט געפֿאַנגען יעדן מענטש וואָס איז געקומען מיט אים אין באַרירונג. זיין ריין קריסטאַל פֿערזענלעכקייט און פּייערדיקע נשמה איז געווען ווי אַ לייכט טורעם, ספּעציעל פֿאַר דער אויפֿוואַכענדע שטאָלצע אָרטאָדאָקסישע יוגנט.

אויב די שטאָט האָט געהאַט אין אים אַ געטרייען פֿאַסטעך, אַ קלוגן, אַרבעטסזאַמן רב מיט אויסערגעווייגלעכע פּאָזיקייטן, אויב די חסידים האָבן אין אים געהאַט אַן אמת'ן צדיק און האַרץ־פּריינט, — האָבן מיר, די יוגנט, אין אים געהאַט אַן אמת'ן געטרייען ערציער און גייסטיקן פֿאָטער. יעדער בחור האָט געזען אין אים פֿאָטערלעכע באַציאונג. ער האָט אַריינגעגעבן תוכן אין אונזער לעבן. ער האָט דערהויבן אונזערע נשמות מיט מוט און שטאָלצקייט, באַוואוסטזיניקייט און קלאָרקייט.

א גייסטיקער גענוס איז געווען צו פֿאַרברענגען ביי זיינע טישן און האַרציקע, זיסע, דביקות'דיקע תפלות, וואָס יעדער איז מיטגעריסן געוואָרן פון זיינע נאָגענדיקע ניגונים. מיט זיין פּלאַם פּייערדיקער נשמה און צאַנזער התלהבות אַדורכגעפּלאָכטן מיט אמת'ע שמחה און לעבעדיקייט האָט ער אונז אַלע אויפגעמונטערט און דערהויבן. ער האָט ערוואַכט פֿאַר־שלאָפענע און פֿאַרשטיינערטע און זיי פֿאַרוואַנדלט אין שפּרודעלדיקע לעבנס פול מיט ענערגיע און לעבנס־לוסט מיט מעשים פֿאַר תורה און חסידות.

ספּעציעל איז געווען אינטערעסאַנט דער פרייטיק צונאַכט־טיש, מיט די ריקודים און חסידות־שמועסן, וואָס מיט יעדער פאַרברענגען איז אונזער גייסטיקער אוצר באַרייכערט געוואָרן מיט חסידישע תורות און סיפורים פון אַלטע צדיקים.

גאָר געהויבן זיינען געווען זיינע שלש־סעודות׳ן. עס איז שוין אַ פאַר צענדליק יאָר זינט כ׳האָב געהאַט די זכי׳ צו זיצן ביי זיינס אַ שלש סעודות, אָבער דאָס בילד שטייט מיר נאָך פאַר די אויגן: ס׳איז שבת פאַרנאַכט. די נאַכט דערנענטערט זיך מיט שנעלע טריט. זי שפּרייט אויס אירע שוואַרצע פליגל איבער דער גאַנצער וועלט, און ווי שוואַרצע סאַמעטענע פאָרהאַנגען באַדעקט זי די פענסטער פון רב׳ס גרויסע שטוב. דעם רבי׳נס צורה ווערט אויסגעמישט מיט דער געדיכטקייט פון דער פינסטערניש. עס בלישטשעט נאָר די ווייסע פּאַסן פון זיין קליין בערדל, און די ווייסע בלומען פון זיין טיש־כאַלאַטל. אָבער קיין געשטאַלט זעט זיך ניט נאָר מ׳הערט אַ ווייך האַרציק קול. דער רבי הויבט אָן „אתקינו סעודתא״ מיט אַ צאַנזער דביקות ניגון און דער עולם זינגט מיט. דער רב הויבט אָן העכער און העכער. דער עקסטאַז שטייגט. דער עולם מיט דאָס פייער צעברענט זיך. מ׳דערפילט אַז מען איז עפּעס אַ חלק פון די „בני היכלא דכסיפין...״ עפּעס פאַרטראָגט ער אונז אין אַזעלכע ווייטע פאַר־בענקטע עולמות וואָס עס גלוסט זיך ניט אַזוי שנעל צוריק אַראָפנידערן צו דער וואָכעדיקער וועלט וואָס וועט זיך באַלד אָנהויבן נאָך הבדלה.

און וועז מען ענדיקט „בני היכלא״ און צווישן איין „מזמור לדוד״ און דעם צוויטן וועט שטיל, דער רבי ברומט פאַר זיך אַ ניגון׳דל „לית אַתר פּנוי מיני׳״, ניטאָ קיין אָרט וואָס איז ליידיק פון כביכול, אָבער גלייכצייטיק „לית מחשבה תפיסא בך כלל״, קיין שום מענטשלעכער געדאַנק קען דעם באַשעפער נישט באַגרייפן, און נאָך אַ פּאָר מינוט פון דביקות׳ן פאַנגט ער אָן דעם מזמור לדוד ד׳ רועי לא אחסר.

עפּעס האָט ער דעמאָלט אַריינגעגאָסן אין אונזערע הערצער אזאַ מין שטאַרקן בטחון געפּיל, אַז מיר אַלע האָבן געפּילט און געגלויבט אַז „ד׳ רועי״, אין ממילא „לא אחסר״, האָט אונז גאָרניט געפעלט. טראָץ דעם וואָס אונז ערוואַרט די ששת ימי המעשה מיט לייִדיקע קעשענעס, חובות און שטייערן און באַיקאַטן.

און וועז ער האָט געענדיקט דעם „שהשלום שלו ישים עלינו ברכה ושלום״ מיט אַ פריילעכן צאַנזער מאַרש, איז יעדער געוואָרן מלא שמחה און בטחון, אַז מיר זיינען צוגעגאַנגען צו דער נייער וואָך פול מיט אמונה און בטחון און פול מיט אונטערנעמונגס גייסט.

ספּעציעלע איבערלעבונגען און גייסטיקע אויפמונטערונג האָבן מיר געהאַט אויף די ימים טובים, וועז עס איז געקומען אַ גרויסער עולם חסידים

פון דער פרעמד. די תפלות פון די הייליקע טעג וואָס האָבן געדויערט ביז פאַרנאַכט, און נאָכדעם דער תשליך מאַרש באַגלייט מיט געזאַנג און טענץ, האָבן איבערגעלאָזט אַ טיפן אײַנדרוק אויף דער יוגנט. אָדער די צאַנזער הקפות שמחת תורה, וואָס דעמאָלט האָט דערגרייכט דער קולמינאַציאָנס פונקט פון שמחה און עבודה. עס האָט געברויזט מיט שמחה און קדושה. צוערשט די שירים פון דביקות און השתפכות הנפש, און דערנאָך זיין טאַנצן ביי די הקפות, און דער עולם אַרום האָט געפאַטשט און געזונגען ביז אין די שפעטע שעה׳ן. אָדער די חנוכה־ליכט בענטשן מיט זיינע האַרציקע ניגונים. אָט די גייסטיקע דערהויבנקייט האָט פול געמאַכט אונזער נשמה.

זיינע גייסטרייכע און אינהאַלטספולע שמועסן מיט דער יוגנט האָט אונז גייסטיג רייך געשטעלט. ער פלעגט אויך זיך פאַראינטערעסירן וועגן פריוואַט לעבן, שידוכים, און העלפן ווי ווייט מעגלעך וועגן אַ תכלית.

און יעצט זיין האַנדלונג אַלס רב: זיין פינקטלעכקייט און קלאָרקייט אין דין תורות, זיין באַזאָרגן וועגן אַלע כשרות ענינים, זיין חכמה און וויסן. ביי יעדער שוועריקייט איבערלעבונג איז מען אַריין צום רב, געהאַלטן אַן עצה, באַקומען אַ ברכה, און געפילט ווי עס איז גרינגער געוואָרן אויפן האַרץ.

מיר אַלע זיינען געווען שטאָלץ מיט אונזער גרויסן גייסטיקן ריז. אַפילו זיינע פאַליטישע געגנער האָבן אים רעספעקטירט און געאַכטעט.

אָט דער גרויסער צדיק איז פאַרוואָגלט געוואָרן אין די סיבירער טייגעס וואו דער קאָמענדאַנט האָט אים געמוטשעט און באַליידיקט, געליטן הונגער און נויט, און צוגעזען ווי זיין באַליבט קינד, דער באָבאַסטער און געלונגענער הרב מאיר, הויכט אויס זיין נשמה פאַר הונגער און פיין. אין 26־טן טאָג אין סיון, תש״ב, איז אויך זיין הייליקע נשמה אויסגע־גאַנגען, וואו ער ליגט צווישן מיט מאיר׳ן און זיין אייניקל נחמה זיכלינסקי און נאָך 25 אידן אין גוריעווסק, נאָוואָסיבירסקער אָבלאַסט. ת.נ.צ.ב.ה.

כדאי צו באַמערקען, אַז ער האָט פאַרגעפילט דעם חורבן און געוואָרנט מ׳זאָל הייס בעטן פאַרן שלום, ווייל ווי שלעכט די לאָגע ביי אידן איז דאָן געווען וועט אַ מלחמה זיין פיל ערגער. מעסט נישט מיט די צרות פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווייל היינט איז די קריגס מאַשין פיל גרעסער אין קראַפט און היטלער מיינט וואָס ער זאָגט און די פאָליאַקען קענען אים דאָ פיל העלפן.

דער תשליך טייך

• רעי לערער פאוסט

אין טאמאשאוו האָט מען די קאַשטשושקא גאַס, אַמאָל געוואָרפען „די אוליצע", פונקט ווי אַלע אַנדערע גאַסען וואו עס זענען געווען געוועזענער, בוימער און בלומען. נאָר די גאַס, איז דאָך געווען אַנדערש ווי די אַנדערע „אוליצעס".

למשל: די „אוליצעס" נישט ווייט פון דער קרעניצע, אַדער די „אוליצע" לעבן דער „טארגאוויצע", זיי האָבען טאַקע געהאַט סעדער, געוועזענער, בוימער און בלומען, נאָר די שטיבלעך זענען געווען נידעריגע, די פענסטערלעך קליינע, אַנגעשטעלט מיט וואַזאָנעס וועלכע האָבען פאַרשטעלט די שייבעלעך.

די געוועזענער זענען געווען פאַרזייט מיט גרינצייג. פרילינג, אַז מען איז דאָרט געגאַנגען שפּאַצירען, האָט זיך דאָס אויג געקוויקט מיט די יונגע שפּראָצונגען: פון ראש־חודש רעטעכלעך, באָריקעס־בלעטלעך, קאָפּאַ, שאַלאַטען, אוגערקעס, בעבלעך, קאַרטאָפלעס, קאָקאָרוזעס, מערן, דיניעס, אויבירטען און פּעטרושקע. די יונגע שפּראָצונגען האָבען פון זיך אַרויס־געגעבען אַ טייערען געשמאַק, די בוימער האָבען געבליט, און וויסער צוויט איז געפאַלען ווי אַ שמעקעדיקער שניי.

אַ לייכט ווינטעל האָט געמאַכט רוישען די בוימער. און וועג די זון האָט זיי באַלויכטען, האָט מען געזען גרין פון אַלערליי שאַטירונגען. נאָר קיין טייך איז דאָרט נישט געווען.

געווען איז לעבן די קרעניצע אַ „באַגנע", וואָס האָט זיך פאַרמירט פון די וואַסער־פאַלען פון די בערגיקע געגענער. די „באַגנע" איז געווען אַרום און אַרום באַוואָקסען מיט שאַווער. נאָר אין מיטען, איז געווען אַ גרינער שוים. אָפט, וועג דאָס „באַגנע"־וואַסער איז באַשיינט געוואָרען פון די זון־שטראַלען, האָט מען דאָרט געזען מיניאנצע קאָלירען, פון לילאַ, בלוי, רויט, גרין, פּורפּור און געל.

אַטיילמאָל האָט זיך געדאַכט, אַז די „באַגנע" אַנטהאַלט אויל, און אין דער ליכטיגקייט פון דער זון פאַרמירען זיך די קאָלירען.

גאַנץ אַנדערש איז געווען די „אוליצע" וועלכע איז שפּעטער געוואָרען די קאַשטשושקא גאַס. ווייל די דאָזיגע „אוליצע" האָט געהאַט אַ טייך.

דער טייך איז געווען קיילעכדיג, און אין סאַמע מיטן פון דער גאַס. און אָט דעם קיילעכדיגען טייך האָט מען גערופען „דער תשליך־טייך".

אין די זייטען פון דער גאַס, זענען געווען קלאַטקעס. לעבן די קלאַטקעס שטיבעלעך. האָבען די שטיבעלעך געהאַט גאַניקלעך, און אַ טייל פענסטער

זענען געווען באַהאַנגען מיט טיולענע פּאַרהאַנגען. אין די גערטנער זענען געווען קסען בלומען. בוימער האָבען באַצירט די גאַס און זי האָט זיך געצויגען, פון קירישן שאַבעס, מיט וועלכען זי האָט זיך געגרעניצט ביים אָנהויב, ביז צו דער בריגאַדע „אוליצע".

די גאַס איז געווען די שפּאַציר־גאַס פון די פרומע שאַבעס און מאַמעס און זייערע קינדערלעך. ווייל דער קיילעכדיגער טייך „האָט געמאַכט" די דאָזיגע „אוליצע" פאַר אַ „אידישער גאַס", כאָטש דאָרט האָבען אויך געווואוינט קריסטען.

דעם קיילעכדיגען טייך, האָט מען געפרופען: „דער תשליך־טייך", ווייל ראש־השנה, זענען אַהין געקומען אידען פון דעם קירישן שאַבעס און פון דער „אוליצע" און פון גאַנץ פּראַגע צו תשליך.

און כאָטש עס איז געווען דער בית־עולם־טייך, ווו אידען פון מאַרק און פון זאַמאָשטשער שאַבעס און די אַרומיגע גאַסען זענען געגאַנגען צו תשליך, איז אָבער דער קיילעכדיגער טייך פאַרבליבען אין דער געשיכטע פון אונזער שטאָט טאַמאַשאָוו, ווי דער „תשליך טייך".

זענען אידען געשטאַנען (ראש השנה) ביים תשליך־טייך אָנגעטאָן אין זייערע יום־טוב'דיגע מלבושים. מיט גאַרטלען אַרום די לענדען, און מיט רויטע פאַטשיילעס אין די קעשענעס. מיט מחזורים אין די הענט, האָבען זיי זיך פרום געשאָקעלט און האָבען געזאָגט תשליך. די אינגלעך נאָכגעטאָן די טאַטעס, און שאָקלענדיג זיך, האָבען זיך מיטגעשאָקעלט די פאָלעס פון זייערע לאַנגע קאַפאָטעס.

ביי אַ צווייטער זייט פון דעם קיילעכדיגען תשליך־טייך, זענען באַזונדער געשטאַנען די פרויען. אויסגעפוצט אין זייערע קליידער פון דער „ווייפראַווע", אויך מיט מחזורים אין די הענט. זיי האָבען הויך געבעטען דעם אויבערשטען, פאַר אַ גוט און געזונט יאָר, פאַר נחת פון קינדער, פאַר גרינג האָדעווען און פאַר פרנסה.

די קליינע מיידעלעך, האָבען אין זייערע פיל קאַלירטע קליידלעך אויסגעזעהן ווי בלומען. ווי בלומען זאָפען אין טוי, האָבען זיי איינגעזאָפט דאָס בילד פון תשליך, און עס באַהאַלטען פאַרבאָרגען אין האַרץ און אין געדאַנקען.

וען אַ ווינטעל האָט געבלאָזען, האָבען זיך די אָפּגעשפּיגלענדיגע בוימער אין וואַסער אויל געשאָקעלט, און עס זענען געפלויגען די מיידעלישע צעפּלעך און די אינגלשע געקרייזטע פאות. עס האָט זיך געדאַכט, אַז די תפלות זענען געפלויגען גלייך צום הימעל.

האָט מען אויסגעשאָקעלט די קעשענעס. געוואָרפען די קרישקעס אין וואַסער. און מען האָט זיך דערפילט ריין פון זינד, און אַוועק מיט אַ גרינגער האַרץ פון דעם קיילעכדיגען תשליך־טייך.

אַ פּאָר פּאַקטען וועגען מײַן משפּחה פון טאָמאשאוו

• יצחק באַשעוויס

איך בין פון מײַן פּאָטערס צד אַ טאָמאַשאָווער. מײַן פּאָטער, הרב פּנחס מנחם הכהן זינגער, איז אַ זוהן פון הרב שמואל זינגער וואָס איז אויף דער עלטער געווארען מורה הוראה אין טאָמאַשאָוו. זײַן פּאָטער איז געווען ר׳ ישעיה פון קינצק און זײַן פּאָטער — ר׳ משה חריף פון וואַרשע (דער מחבר פון אגרת הקודש וואָס איז געדרוקט אין ספר דעת משה), אַ זוהן פון ר׳ טוביה שטעקשינער רב, אַ זוהן פון ר׳ משה רב פון שדה חדש (נייפּעלד), אַ זוהן פון ר׳ צבי הירש רב אין זשאַריק און אַזוי ווייטער און ווייטער. נאָך אַ גרויסער מיוחס איז מײַן פּאָטער געווען פון זײַן מוטערס צד, מײַן באָבע טעמעלע, אָדער טעמע בלומע ווי איר נאָמען איז געווען. זי האָט געשטאַמט פון ש״ך, פון מגלה עמוקות אין פון רמ״א. דאָס אַלץ האָט אויסגערעכענט אין אַ בריוו אונזער קרוב דער פּלונסקער רב צבי יחזקאל מיכלזאָהן.

איך בין קיינמאָל נישט געווען אין טאָמאַשאָוו, אָבער פון קינדווייז אָן האָב איך געהערט מעשיות וועגען מײַן זײדען ר׳ שמואל, דער באָבע טעמעלע, מײַן באָבע הינדע אסתר. אָט־די הינדע אסתר איז געווען אַ פֿערזענליכקייט פאַר זיך. זי האָט געטראָגען אַ טלית־קטן און איז געפאָרען צו ר׳ שלום בעלזער. איר מאַן האָט, דוכט זיך, געהייסען ר׳ איציק הירש און איך הייס נאָך אים: יצחק צבי.

מײַן זײדע ר׳ שמואל איז געווען און געבליבען אַ פֿאַרבאָרגענער מענטש. לרוב האָט ער יאָרען־לאַנג געגעסען קעסט ביי שווער און שוויגער און זיך אָפּגעגעבען מיט קבלה. ער איז געווען אַ קנאַפּער רעדנער, האָט לאַנג געדאַוונט, געשריבען כתבים וואָס ער האָט קיינמאָל נישט געדרוקט. נאָכ׳ן שווערס טויט איז מײַן באָבע טעמעלע געוואָרען אַ הענדלערין פון צירונג. זי פלעגט אַרומפֿאָרען צו פּריצות פאַרקויפען איידלשטיינער. נאָך שפּעטער זאָל זי האָבען געעפּענט אַ שניט־קרעמעל. דער זײדע איז געוואָרען מורה הוראה ערשט אין די שפּעטערע יאָרען. ער איז געווען אַ קראַנקער מענטש. אָט וואָס דער טאַטע שרייבט וועגען אים אין דער הקדמה צו זײַן ספר מגדים חדשים:

„און אַז איך דערמאָן שוין מײַן הייליגען פאָטער, לאָמיך דערציילען זײַן לויב, וואָס מיינע אויגען האָבען אַליין צוגעזעהן. יעדען טאָג האָט ער

זיך ממש מוסר נפש געווען אין זיין ריינער און לויטערער תפילה, אזוי אז נאכ'ן דאוונען האָט ער געמוזט איבערטאָן די מלבושים אזוי זענען זיי געווארען פאַרשוויצט פון דער עבודה, דער ליבשאפט צו גאָט און דער דבקות. אַ גאַנצען טאָג האָט ער עוסק געווען אין תורה, נגלה ונסתר און אַלץ אויף אַ שטילען שטייגער. ער האָט געשריבען אַ סך סתרי תורה מיט גרויס ציטערניש און פחד פאַר גאָט און ער איז געווען ביי זיך זעהר שפּל און האָט געלויבט גאָט אויף דעם שלעכטען מיט שמחה ממש ווי אויף דעם גוטען. און יענע וואָס האָבען אים געטאָן שלעכטס האָט ער אַפּגעגילט מיט גוטס און תמיד מצדיק געווען דעם דין ווי וואויל ער איז אַלעמאָל געווען געשלאָגען מיט יסורים. דאָס איז בלויז אַ טייל פון זיינע הייליגע וועגען" — — —

דער זיידע האָט פון צייט צו צייט געמאַכט נסיעות און מ'האָט נישט געוואוסט וואוהין. נאָך דער חתונה בעת ער האָט געגעסען קעסט, האָט ער נישט געוואָלט עסען קיין פלייש. ער האָט אַבער געוואוסט אַז די שוויגער וועט מאַכען אַ געוואַלד, האָט ער באַשוואירען די באָבע טעמעלע זי זאָל די זאַך האַלטען בסוד. זיבען יאָר צייט האָט ער זיך געענהרט אַ גאַנצע וואָך בלויז מיט טרוקענס און די באָבע האָט געמוזט זוכען אַלערליי פאַרטלעך אַז מיין עלטער־באָבע זאָל נישט וויסען וועגען דעם.

ס'איז פאַראַן אַ שטריך וואָס געהט אַדורך כמעט איבער אונזער גאַנצער משפּחה: אַפּגעזונדערקייט. דער זיידע ר' שמואל איז געווען אַ אַפּגעזונדערטער מענטש. דער זיידע פון מיין מוטערס צד, דער בילגאריייער רב, ר' יעקב מרדכי זילבערמאַן, איז אויך געווען אַן אַפּגעזונדערטער. אַזוי איז אויך געווען אין אַ געוויסער מאָס מיין פאָטער, כאָטש ער איז גלייכצייטיג געווען אַ צוגעלאָזענער. וועג מיין טאַטע איז געווען אַ בחור, האָט ער זיך נישט געזעלשאפט מיט די אַנדערע בחורים און ער האָט געהאַט אַ נאָמען פאַר אַ בטלן. ער האָט בחורוייז שוין אָנגעהויבען שרייבען חידושים און האָט מחבר געווען אַ ספר וואָס ער האָט געפופען „רצוף אהבה". עס איז געווען, אויב איך האָב נישט קיין טעות, אַ פּירוש אויפן סידור. מען קאָן זאָגען וועגען מיין פאָטער אָהן מליצות אַז ער האָט נישט געקאָנט קיין צורת מטבע.

מיין פאָטער האָט געהאַט אַן עלטערן ברודער ר' ישעיה וואָס האָט חתונה געהאַט קיין גאַליציע. אָט דער ישעיה איז נאָך דער חתונה געוואָרען אַ סוחר און אַ נגיד. געוואוינט האָט ער אין דער שטאָט ראָהאָטשין. ער האָט אויך געהאַט אַ ברודער שמעון וואָס איז יונג געשטאָרבען און צוויי שוועסטער וואָס האָבען חתונה געהאַט קיין אונגאַרן. ס'זענען געווען עטליכע

משוגעים אין מיין טאַטענס משפחה און מיין מאַמע פלעגט עם איס פאַר־ווארפען וועג זי האָט געהאַט מיט אים אַ שטיקעל מחלוקת.

יענע יאָרען זענען משפחות זיך גיך צעפאַלען. דער זיידע ר׳ שמואל איז נפטר געוואָרען. די קינדער זענען זיך צעפאָרען. אין טאַמאַשאָוו איז בלויז געבליבען מיין באָבע טעמעלע. זי איז געשטאָרבען אין אָנהויב פון דער ערשטער וועלט־מלחמה איבער אַכציג יאָר אַלט. מיין טאַטע איז געווען ביי איר דאָס שיינדעל, ווייל מיין באָבע האָט געהאַט אַן אומ־באַשרייבליכע ליבשאַפט צו תורה און צו אידישקייט. דערביי איז זי אויך איר שטייגער געווען אַ פרוי וואָס האָט געקאָנט דאָס לעבען און גוט פאָר־בראַכט מיט מענטשען. זי איז אפשר געווען די אייניציגע אין מיין משפחה (אויף וויפל איך ווייס) וואָס האָט זיך אויסגעמישט מיט מענטשען און איז געווען צו זיי נאָהענט. איך האָב זי נישט געקאָנט, אָבער מיין פריינד ר׳ משה גאָרדאָן (גאזיטשיינסקי) האָט זי גוט געקאָנט און ער האָט מיר אַ ביסעל דערציילט וועגען איר. איך האָב אומעטום אָפּגענומען פון איר גריסען. דאָ אין ניו־יאָרק האָט מיר דערציילט וועגען איר אַן עלטערע אידישע אַקטריסע וואָס האָט געשטאַמט פון טאַמאַשאָוו. איך געדענק שוין נישט איר נאָמען. זי איז געזעסען מיט מיר אַן אָוועגט און נישט אויפ־גערערט לויבען מיין באָבע טעמעלע.

מחמת מיין פאָטער האָט אין די יונגע יאָרען שוין אָנגעהויבען שרייבען חידושים און זיך פיהרען רבנ׳יש, האָבען אים די בחורים אין בית־מדרש אַביסעל גע׳רודפ׳ט אויף דעם שטייגער ווי די שבטים האָבען גע׳רודפ׳ט יוסף׳ן. מ׳האָט מסתמא אויך חוזק געמאַכט אויף זיין בטלנות. ער איז געווען און געבליבען אַ מענטש וואָס איז אויסגעטאָן פון וועלט־זאַכען. ער האָט נישט געקאָנט קיין וואָרט פּוילישׁ. פאָר אים האָבען עקזיסטירט בלויז פרומע אידען. די תורה און פרומע אידען זענען געווען פאָר אים די וועלט. אויסער דעם איז אַלץ געווען פרעמד ווילד, דער עולם הקליפות.

דער טאַטע פלעגט רעדען מיט באַדויערען וועגען זיין ברודער ישעיה וואָס איז געוואָרען אַ סוחר און אַ נגיד.

איך חזר דאָ אייגענטליך איבער בקיצור דאָס וואָס איך האָב באַשריבען באַריכות אין מיין בוך „אין מיין טאַטענס בית דין שטוב״, אָבער איך גלויב אַז איך האָב צוגעגעבען עטליכע פאַקטען וואָס זענען דאָרט נישטאָ.

אַ גרויסער פּחד פאָר מיין פאָטער (ווי שפּעטער פאָר מיר) איז געווען דער פריזיוו דאָס דאַרפען שטעלען זיך צום מיליטער. איך קאָן מיר נישט פאָרשטעלען קיין ערגערע שטראָף פאָר אַזאַ מענטש ווי מיין פאָטער ווי דינגען צווישען גוים, איוואַנעס. די העכערע כוחות האָבען אים באַשירעמט דערפון. ער האָט געקראָגען אַ „ליגאָטע״. געוני וואָס דאָס איז ווייס איך

נישט, דוכט זיך אַז דאָס איז געווען אַ הויכער נומער. דער טאַטע פלעגט אָפט דערציילען וועגען דעם און צוגעבען אַז ער האָט אַפילו נישט באַדאַרפט זיך אויסטאָן פאַר די גויים.

דער טאַטע האָט געהאַט אַ גאַנץ לעבען איין וואונש: לערנען תורה במנוחה, אָבער ליידער האָט ער די מנוחה קיינמאָל נישט געהאַט. ער האָט געוואָלט לערנען תורה און טאָן אין אידישקייט. ער האָט ערגיץ חשק געהאַט צו ווערען אַ גוטער איד, אָבער עס איז שוין נישט געווען די צייט פאַר אַזוינע זאַכען. מיינע פעטערס, דעם בילגאַרייער רב'ס זיהן, האָבען געקוקט אויף מיין פאָטער ווי אויף אַ בטלן. ער האָט נישט געוואָלט לערנען קיין רוסיש, נישט געוואָלט אָפגעבען קיין עקזאַמען, וואָס איז יענע צייטען נויטיג געווען אויף צו ווערען רב. ס'איז געבליבען ביי אונז אין דער משפּחה מיין טאַטענס אַ וואָרט. ער האָט איינמאָל אַ זאָג געטאָן: „ס'איז אומזיסט, איכ'ל נישט רעדען מיט'ן גובערנאַטאָר"! מיין מוטער וואָס האָט אין זיך געהאַט אַ פונק פון וועלטליכקייט און אַ סך קלוגשאַפט, פלעגט איבער'חזר'ען אָט־די לאָזונג מיט איראָניע. אָבער איך האָב גאַנץ גוט פאַרשטאַנען מיין טאַטען. דער גובערנאַטאָר איז געווען פאַר מיין פאָטער דער סימבאָל פון גוי'אישקייט, פרעמדקייט, זינד, מאַכט־גיריגקייט. רעדען מיט דעם גובערנאַטאָר איז געווען פאַר מיין טאַטען דאָס אייגענע וואָס אַרייגגעהן אין דער שטייג פון אַ חיה רעה.

דורך מיין טאַטען האָב איך באַקומען אַ פאַרשטענדעניש פאַר דעם איד, דעם געטאָ־איד, דעם איד וואָס האָט אויף זיך אָנגעהאָנגען אומצאָהליגע מצוות און חומרא'ס זיך אָפּצוטיילען פון דעם גוי. דער הויפּט־פּרינציפּ פון אידישקייט איז באַשטאַנען אין דערווייטערען זיך פון דעם גוי אַזוי ווייט ווי מעגליך; וויפל נאָר דער גוף קאָן דערלויבען. די השכלה איז געווען פאַר מיין פאָטער טריף ווי חזיר, ווייל זי האָט געוואָלט זיך דער־נעהנטערען צום גוי. איך געדענק ווי אַ ציוניסט האָט געזאָגט צו מיין פאָטער אַז אידען דאַרפען ווערען אַ פאָלק ווי אַלע פעלקער און ווי דער טאַטע האָט אויף אים אַ קוק געטאָן מיט שטוינונג, מיט באַדויערען. דער „ווי אַלע פעלקער" האָט אַלץ אַוועקגע'הרג'עט.

וועז זיינע אייגענע קינדער האָבען אָנגעהויבען וועלן קאַליע, איז דאָס געווען פאַר מיין טאַטען אַן אומבאַשרייבליכער צער. ער האָט געהאַט אין ערקלערונג: וואָס זיי האָבען געשטאַמט פון אַ מתנגד'ישען שטייגער. דער בילגאַרייער רב איז אַ שטיקעל צייט געפאָרען צום טריסקער מגיד אָבער אין תוך איז ער געווען אַ מתנגד.

אידישקייט פאַר מיין פאָטער איז געווען דאָס פּוילישע אידישקייט. דאָס אידישקייט פון די תלמידי בעל־שם. אַלדאָס איבעריגע האָט געהערט

צו די אוראַלטע צייטען, צו ספערען אַזוינע וואָס דער היינטיגער מענטש האָט צו זיי נישט קיין צוטריט.

מיין פאָטער האָט געהאַט טונקעלע האָר, אַ טאַבאַק־רויטע באָרד, בלויע אויגען און אַ סלאַווישע נאָז. ער איז געווען שוהן, אָבער קלייניוואוקסיג. אַ חוץ זיין גלויבען אין גאָט, האָט ער געהאַט אַן אומבאַגרעניצטען גלויבען אין צדיקים. ער האָט בכלל געגלויבט מענטשען. מ׳האָט אים לייכט געקאָנט אָפנאַרען. זיין גוטסקייט איז געווען אַ קינדישע. ער האָט איין מאָל אַווענק געגעבען אַן אָרימאַן די לעצטע זעכציג רובעל, וואָס ער האָט געהאַט.

די וועלט־מלחמה, דאָס קאָליע ווערען פון זיינע קינדער, האָט דעם טאַטען וויי־געטאָן, אָבער נישט דערשיטערט. דאָס אַלץ האָט געהאַט איין נאָמען: דער עולם הקליפות, די וועלט פון פינסטערניש, רשעות, תאוות, שלעכטס, וואָס גאָט האָט באַשאַפען כדי דער איד זאָל האָבען אַ בחירה און זאָל קאָנען זיך דערהויבען צו הויכע מדרגות. דער טאַטע איז געווען צופרידן מיט זיין לאָס, ער האָט נישט געוואָלט מער. ער האָט נישט געוואָלט קיין רב אין דעם שטעטל לעאנטשין ביי דער וויסעל, דאָן איז ער יאָרען לאַנג געווען מורה הוראה אין וואַרשע אויף דער קראַכמאַלנע גאַס, דאָן — נאָך דער מלחמה — איז ער געוואָרען רב אין אַלט דזשיקעוו, אַ פיצעלע שטעטעלע נעבען האָלישין. ער האָט געהאַט נחת בלויז פון איין זוהן, מיין ברודער משה, דער אינגסטער וואָס איז געווען אַ צדיק תמים. וועגען זיין צדקות קאָן איך נישט און וויל דאָ נישט שרייבען. ער איז אומגעקומען ביי די באָלשעוויקעס. איין גליק האָט דער טאַטע געהאַט: ער איז נפטר געוואָרען פאַר דעם היטלער־חורבן.

וועג איך בין געווען אין ישראל האָב איך דאָרט געטראָפען די משפחה קאַרפּער וואָס זענען אונזערע וויייטע קרובים און דער אַלטער קאַרפּער, אַ איד אַ תלמיד־חכם, האָט מיט מיר געריידט וועגען מיין זיידען און דעם טאַטען.

דאָס ביסעל אידישקייט, די ביסעל אידיש פייער וואָס איז פאַראַן אין מיינע ווערק, האָב איך ג׳ירש׳נט פון זיי, דעם טאַטען, דער מאַמען, די זיידעס, די באָבעס. דאָס ביסעל ליכט וואָס איז פאַראַן אין דער אידישער ליטעראַטור איז אַן אָפשיין פון זייער ליכט. אויב מיר ווערען נישט אַלע גוים, איז עס נאָר דערפאַר ווייל זיי האָלטען אונז צו און לאָזען נישט מיר זאָלען ווערען אָפגעריסען פון שטאַם.

מיין שטעטל אין באַגינען

• רעי פאוסט

דער הימל איינגעהילט אין בלוי,
דאָס גראָז באַדעקט מיט טוי,
די לאָדן פאַרמאַכט,
עס שטייט די לבנה אין הימל פאַרטראַכט.
פון בעלזער שטיבל גייט אויף אַ גמרא געזאַנג
און מישט זיך אויס מיטן קלאַנג
פון תהלים־אידן אין בית־המדרש.
פייגעלעך זינגען שירה,
עס גייט צו קינד אַ מאַמע
אין אַן ענגער דירה.
גאָלד קאָלירטע כמאַרעלעך
באַצירן דעם הימל,
דער פאַסטוך מיט פייפל
פירט די בהמות, שוין מיט טומל.
פון פייגל געזאַנג אויפגעוועקט,
גייען מיידלעך
מיט קאָלירטע קליידלעך,
געבלימטע פאַטשיילעס אויף די קעפּ,
די פיס אין שמאַטע־שיך פאַרדעקט.
מיט שלאָף נאָך אויף זייערע קינדערשע אויגן
גייען זיי אין וואַלד,
און יעדער אַ טעפּל אָדער קריגל האַלט.
די יונגע רוקנס איינגעבויגן,
זיי קלייבן יאַגדעס און שוואַמען.
די זון גייט אויף צונטער רויט,
אין אַן איינגעבויגן שטיבל
באַקט זיך ברויט.
עס טריקנט זיך וועש
אויפן שכנ׳ישן פלויט.
פון קוימענס גייט שוין אַ רויך,
דער ערשטער מנין דאַוונט אין דער הויך,
ציבעלע־פלעצלעך שמעקן פול מיט מאָן,
אויפן בוידעם קרייט שוין דער האָן.
אַן אָנזאָג: אַז אַוועק איז די נאַכט
ס׳האָט מיין שטעטעלע שוין אויפגעוואַכט.

געוידמעט צום אייביגען אָנדענקען, מיין ברודער **יוסף** און מיינע שוועסטער **חיה'לע** און **חנה'לע**, שוועגערין **מינדעל** און זייערע פאַמיליעס, וועלכע זענען אומגעקומען אין חורבן פוילין. ד' ינקום דמם.

טאָמאַשאָוו — פאַר די ערשטע וועלט מלחמה

• משה נאָזיטשיינסקי

ביי אַ קליינע מיטינג פון טאָמאַשאָווער לאַנדסלייט, וואָס איז פאַרגעקומען ביים טאָמאַשאָווער־ציעשינאָווער רביין, הרה"צ ר' שלום יחזקאל רובין־האַלבערשטאַם שליט"א, אין הויז, האָט מען געפלאַנט אַרויסצוגעבען אַ יזכור בוך „טאָמאַשאָוו", צו פאַראייביגען דעם אָנדענק פון די קדושים וועלכע זענען אומגעקומען דורך די טמאים, די נאַציס, ימח שמם. צו יעדען פון די פאַרזאַמלטע איז צוגעטיילט געוואָרען צו שרייבען אויף אַ געוויסע „טהעמע", זכרונות וועגען אונזער געבורט שטאָט טאָמאַשאָוו־לובעלסקי.

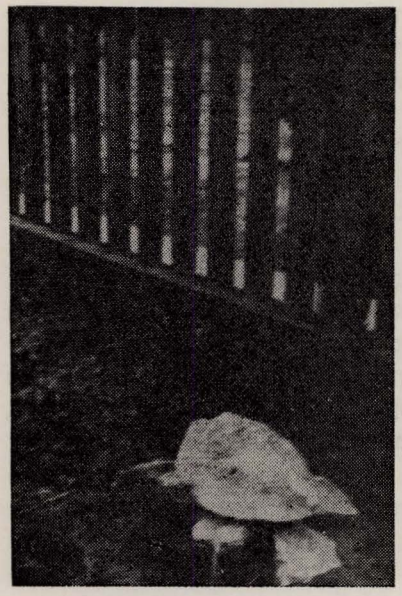
צו מיר איז צוגעטיילט צו שרייבען אויף דער אויבען דערמאָנטען טיטל „טאָמאַשאָוו, פאַר די ערשטע וועלט מלחמה".

אָבער פון „פאַר" די ערשטע וועלט מלחמה, האָט דאָך ניט קיין שיעור. אין די היסטאָרי פון פוילן פיגורירט טאָמאַשאָוו זעהר ווייניג. פון די געשיכטע „תולדות היהודים" און אַנדערע ספרים, וועלט נאָר דערמאָנט „טאָמאַשאָוו" פון כמיעלניצקי'ס, ימח שמו, צייטען. אין טאָמאַשאָוו האָבען זיינע חיילות אָנגעמאַכט אַ חורבן. הונדערטער אידען זענען אומגעקומען. און ווי די אַגדה דערציילט זענען אין קבר אַריינגעוואָרפען געוואָרען 300 קינדער. איך געדענק פון מיין קינדהייט אָן, ווי אין די שלושת ימי הגבלה, ד. ה. דריי טעג פאַר שבועות, פלעגען די חברה קדישא אַרומגעהן מיט לאָפּעטעס און אויפ־פרישען די קברים וואָס זענען געווען אין די גאַסען; פאַר די שוהל, פאַר'ן בית המדרש, א. א. וו. אין חסידישע ספרים וועלט דערמאָנט די שטאָט טאָמאַשאָוו צוליב די צדיקים וואָס האָבען דאָרט געוואוינט, און פון וועלכע איך האָב מיך באַנוצט, ווי צום ביישפיעל: „שם הגדולים החדש", „נפלאות הרבי", „אוהל הרבי", „אוהל יצחק", „אור הנפלאות", „שארית ישראל", „דובר שלום", „הבאר", „הרבי מקוצק", „פשיסחא און קאָצק", א. ז. וו. דאָס רוב

ווערט דערמאָנט טאָמאַשאָוו אין די אַלע ספרים אין באַציהונג צו קאָצקער חסידות.

אין די יאָהרען 46־1945 נאָך דעם ווי עס איז באַקאַנט געוואָרען דאָס גרויסע אומגליק פון אידישען פאָלק, דער גרעסטער חורבן אין די אידישע געשיכטע, ווי אַ דריטל פון אידישען פאָלק איז אומגעקומען, און מען האָט זיך דערוואוסט פון חורבן פוילן, ווי די אַלע שטעט און שטעטלעך זענען אויסגעלייגט געוואָרען פון אידען, דורך די נאַציס ימח שמם, מיט דער מיטהילף פון די אַנטיסעמיטישע פאָליאַקען, האָב איך געשריבען אַ ביסל זכרונות פון טאָמאַשאָוו אין „מאָרגען זשורנאַל", וואָס האָט געטראָגען נאָר אַ פערזענליכן פאַמיליען כאַראַקטער. אָבער איצט וועל איך מיך באַמיהען צו שרייבען אין אַלגעמיינע שטריכען.

געווענליך, ווערען שטעט, זאָגאָר קליינע שטעטלעך, וועלט באַוואוסט דורך דעם צדיק אָדער גאון וואָס האָט געוואוינט אין דער שטאָט. ווי עס ווערט געברענגט פון דעם ערשטען רב־ראשי אין ארץ ישראל, הגאון רבי אברהם יצחק הכהן קוק ז"ל. ער האָט געזאָגט: חסידים זאָגען: אַז ניט נאָר דאָס דערמאָנען פון צדיק'ס נאָמען דערוועקט אַ זכות אויף אידען, נאָר אויך דאָס דערמאָנען דעם נאָמען פון דער שטאָט, וואו דער צדיק האָט געוואוינט, דערוועקט אויך אַ זכות. און דורך די גרויסע צדיקים וואָס האָבען געוואוינט



אקבר פון אקדוש פון שנת ת"ח אינמיטען גאס נעבען דער שוהל

אין די קליינע שטעטלעך איז דאָס שטעטל געוואָרען וועלט באַרימט. ער האָט עס באַגרינדעט און געבראַכט אַ ראיה פון אַ מאַמר אין ירושלמי (יומא, ג׳): „האיר כל המזרח עד שבחברון, ולמה עד שבחברון? — כדי להזכיר זכות אבות". (פון גאַנצן מיטל מזרח דערמאָנט ער נאָר חברון, ווייל אין דער שטאָט חברון רוהען אונזערע הייליגע אבות). און דורך די עטליכע צדיקים וואָס האָבען געוואוינט אין טאָמאַשאָוו, איז די קליינע שטאָט געוואָרען וועלט באַרימט.

דער רבי ר׳ מענדעלע ז״ל

אַ גאָר גרויסען טייל וואָס טאָמאַשאָוו פאַרנעמט אין פיעל חסידישע ספרים, איז צו פאַרדאַנקען דעם הייליגען קאָצקער רבין, ר׳ מנחם מענדל מאָרגענשטערן ז״ל. ער איז באַקאַנט אין די חסידישע וועלט אַלס „ר׳ מענדעלע טאָמאַשאָווער". וואָס האָט אָנגעהויבען צו פיהרען זיין דרך חסידות אין טאָמאַשאָוו, און דערנאָך פאָרגעזעצט אין קאָצק. ער איז געווען אַן איידים פון ר׳ אייזיק ניי, אַ גביר און תלמיד חכם, פון די שענסטע בעלי בתים אין טאָמאַשאָוו, וועלכער האָט אים צוגעזאָגט אייביגע קעסט, ער זאָל קענען זיצען און לערנען אומגעשטערט.

אין ספר „שם הגדולים החדש" שרייבט דער מחבר ר׳ אהרן וואַלדאַן ז״ל, וועלכער האָט געלעבט אין די צייטן פון רבי מענדלי: „...הרב מו״ה מנחם מענדל פון טאָמאַשאָוו איז געווען אַ גאון מובהק, אַ קדוש וטהור וכו׳ אַ תלמיד פון לובלינער „חוזה" און פון „יוד הקדוש" פון פשיסכע, און פון רבי שמחה בונם פון פשיסכע". נאָכדעם ווי ער באַשרייבט די גרויסקייט און הייליגקייט פון רבי מענדל׳ען, שרייבט ער: אַז אַן ערך צוואַנציג יאָהר האָט ער זיך פאַראיינזאַמט אין זיין צימער און איז נישט אַרויסגעגאַנגען פון זיין חדר מיוחד. זיינע גרעסטע תלמידים זענען געווען רבי יצחק מאיר ז״ל, דער ערשטער גערער רבי און רבי חנוך העניך הכהן ז״ל פון אַלעקסאַנדער.

רבי מענדעלע איז געווען אַ תלמיד מובהק פון פשיסכער צדיק, דער רבי ר׳ בונם ז״ל, און ער פלעגט אָפט פאָהרען צום רבין, ער איז געווען דער חשוב׳סטער פון די פשיסכער חסידים, און נאָך די פטירה פון פשיסכער רבין האָט ער אָנגעהויבען צו פיהרען אַליין זיין רבי׳סטוואָ אין טאָמאַשאָוו. און כאָטש דער פשיסכער האָט איבערגעלאָזט אַ זון רבי אברהם משה ז״ל, זענען אָבער די גרעסטע יונגע לומדים געפאָהרען קיין טאָמאַשאָוו, צום רבין ר׳ מענדעלע.

צווישען די גאָר שארפע גרויסע קעפ פון די חסידישע יונגעלייט, איז געווען „דער וואַרשאָווער עילוי" ר׳ יצחק מאיר ז״ל, דער שפעטערדיגער גרינדער פון דער גערער דינאַסטיע, דער וועלט באַרימטער גערער רבי,

אדער בעסער באקאנט אונטערן נאמען פון זיין ספר „חידושי הרי״מ״ (די אלע גרויסע רבנים רופט מען אויפ׳ן נאמען פון ספר וואס ער האט מחבר געווען). און אויך אנדערע רבי׳שע דינאסטיעס זענען שפעטער ארויס־געוואקסען פון טאמאשאווער חסידות, ווי צום ביישפיעל: גער, איזשביצע, לובלין א. ז. וו. (אגב: דער איזשביצער, רבי מרדכי יוסף ז״ל, איז א געבוירענער אין טאמאשאוו) צו וועלכע דער רוב פון פוילישע חסידים זענען געפאהרען.

רבי מענדעלי האט געהאט א גאר שארפען מוח, (דער „חידושי הרי״מ״ האט געזאגט אויף איהם, אז ווען ער זאל געווען זיין אין די צייטען פון די תנאים וואלט ער געווען א תנא) ער האט ניט געוואלט קיין גרויסען עולם, ער האט געזוכט נאר געקליבענע מענשען, א מנין פון אמת׳ע שארפע קעפ, כדי זיך מיט זיי אויפהויבען צו די גאר הויכע אטמאספערן. דער וואַרשאווער יונגער עילוי, ר׳ איטשע מאיר׳ל, דער שפעטערדיגער גערער רבי, וואס אויף זיין וואַרט האבען געוואַרט פיעל טויזענטער חסידים פון וואַרשאווער קרייז, איז געווען איינער פון זיינע הויפט אנהענגער.

טאמאשאער חסידים פלעגען קומען קיין פשיסכע, און זיי פלעגען צורעדען די גוטע יונגע לייט זיי זאלען פאהרען קיין טאמאשאוו. געזוכט האבען זיי די גאר שארפע מוחות וועלכע זענען ראוי תופס צו זיין דעם נייעם דרך פון טאמאשאווער חסידות.

די אלטע פשיסכער חסידים האבען זיך א קעגען געשטעלט, און געזאגט, אז דער וועג פון רבי מענדעלי איז א געוואגטער. אבער די „אגיטאטארען״ האבען געזאגט: מיר מוזען האבען א רבי׳ן וואס זאל אונז אלע לערנען ווי אזוי צו געהן אויף אט דעם שארף פון שוועדד, און רבי מענדלי וועט אייך לערנען.

אין פשיסכער רבינ׳ס בית המדרש האט געצאנקט דער נר תמיד ביים עמוד, וואס האט געוואַרפען גרויסע שאטענס אויף די וועגט; און די חסידים דערציילען: אז ווען ר׳ איטשע מאיר, דער „וואַרשאווער עילוי״, איז אריינגעקומען אין בית־המדרש, און זיך צוגערוקט צום טיש, האט איהם קיינער נישט באמערקט, דער חסידישער שמועס איז ווייטער געפיהרט געוואַרען, און איין חסיד האט געזאגט: — רבי מענדעלי איז צו שארף, און מיר ווילען א רבין, וואס מען זאל קענען דאס הארץ פאר איהם אויס־גיסען, ער זאל וועלען און קענען אונז פארשטיין. — אויב אזוי, איז ר׳ מענדעלי ניט פאר אייך, ווייל דארט אין טאמאשאוו טרייבערט מען די אדערן... — האט זיך ר׳ הירש טאמאשאווער אנגערופען, וועלכער איז אויך אין געהיים געקומען קיין פשיסכע צו צורעדען די יונגע לייט זיי זאלען פאהרען קיין טאמאשאוו.

רבי יצחק וואַרקער ז״ל, וועלכער איז געזעסען די גאנצע צייט

פאַרטראַכט, האָט דערהערט ר׳ הירש טאָמאַשאָווער׳ס לעצטע ווערטער, און ער האָט זיך אָנגערופען: מיט דעם שאַרפקייט טהוט מען גאָר נישט אויף, נאָר דורך אהבת ישראל קאָן מען די וועלט אויסלייזען. רבי מענדעלי שטעלט אָבער אַלעס אויפ׳ן שפיץ מעסער.

אין טאָמאַשאָוו לערנט מען — האָט ר׳ הירש טאָמאַשאָווער ווייטער געזאָגט, מען זאָל אויסרייסען דעם גאַנצען שקר און עס זאָל בלייבען נאָר דער גאָרער אמת.

און איך האָלט — האָט רבי יצחק וואַרקער געגעבען אַ געשריי — אַז „טוב מעט בכוונה״ — יעדער איד, אַפילו גאָר דער שאַרפער מוח, אויב ער מיינט עס נאָר בכוונה, איז שוין גוט. און רבי יצחק וואַרקער האָט פאַר די חסידים אָנגעהויבען צו דערצעהלען אַ מעשה:

— אַמאָל האָב איך געלערנט מיט אַן עדה אידען דעם מדרש אויפ׳ן פסוק: „לא תונו איש את עמיתו״ (ויקרא, כ״ה) וועגען דער גרויסער עבירה פון אָפּנאַרען עמיצען: האָט זיך צו דעם צוגעהערט אויך אַ אַרענדאַר, און איז אַ היים געגאַנגען צו זיין ווייב, און האָט איהר געזאָגט, אַז זי זאָל מער נישט צוגיסען קיין וואַסער אין די מילך, וואָס זי פאַרקויפט אין דער שטאָט. ווייל מען טאָר נישט אָפּנאַרען. דאָס ווייב האָט זיך צוגעהערט צו די רייד פון איהר מאַן, און האָט אָנגעהויבען צו ברענגען ריינע מילך אין שטאָט אַריין. אין אַ פאָר טעג ארום, האָבען די אידען אויפגעהערט ביי איהם צו קויפען מילך. די מילך — האָבען זיי געזאָגט — טויג נישט. איז דער אַרענדאַר אַרײַנגעלאָפען צו מיר מיט אַ געוואַלד, וואָס איך האָב געוואָלט פון איהם האָבען. האָב איך איהם געענטפערט: ווי מיר זעהען קען די וועלט מיט׳ן בלויזען ריינעם קיין קיום נישט האָבען. טו נאָר אַריין אַ קליין ביסעלע וואַסער אין דער מילך, וועלען די אידען אין שטאָט שוין צוריק אָנהויבען צו קויפען ביי דיר מילך.

און כך הווה... די מילך איז שוין צוריק גוט געוואָרען... און דאָס זאָג איך אויך צו אייך: מען מוז אַריינטאָן אַ ביסעלע וואַסער... אַז נישט וועט די וועלט קיין קיום נישט האָבען.

***

אין ספר „שארית ישראל״ שרייבט דער מחבר, מיין פאָטער ז״ל: ...אַז ר׳ נתן נייַ, האָט איהם דערציילט, אַז ווען ער איז נאָך געווען גאָר יונג, האָט איהם זיין פאָטער, ר׳ יהושע נייַ, מיטגענומען אויף די חתונה פון קאָצקער רבי׳נס זון, ר׳ בנימין ז״ל, וועלכע איז פאַרגעקומען אין אַ זעהר קאַלטען ווינטערדיגען טאָג. די חופה איז געווען אין הויף, פאַרן פענסטער פון קאָצקער רבי׳נס חדר. און אַלע מחותנים מיט די כלה און

דער מחותן אַליין דער „חידושי הרי״ם״, אוֹן חסידים זענען געגאַנגען אין זיידענע קלייַדער, זענען געשטאַנען אוֹן געוואַרט אויפן קאַצקער רבי׳ן ער זאָל אַרויסקומען, זיין דער מסדר קידושין. אָבער דער רבי איז נישט אַרויסגעגאַנגען, כאָטש ער האָט געזאָגט דורכ׳ן פענסטער אַז דער עולם וואַרט אוֹן אַלע ציטערן פון קעלט.

נאָך די חופה, זענען די מחותנים אוֹן די חשובים ווי דער רב ר׳ הירשעלע דושקיס, ר׳ יצחק מאיר, דער חידושי הרי״ם, אוֹן ר׳ העניך פון אַלעקסאַנדער ז״ל, געגאַנגען זאָגען מזל טוב דעם קאַצקער רבין. זיי האָבען אַלע גערעדט שטייַנדיג. נאָך דעם האָט רבי מענדעלי געזאָגט „נו״... דאָס איז געווען אַ רמז, אַ וואונק, אַז יעדער דאַרף אַרויסגעהן. נאָר ווייל דער קאַצקער רבי האָט געהאַלטען זיין האַנט אין „חידושי הרי״ם׳ס״ גאַרטל, איז ער שוין געבליבען שטיין, אוֹן אויך זיין זון ר׳ דוד ז״ל. האָט זיך דעמאָלסט דער קאַצקער רבי פאַרענטפערט, פאַרוואָס ער איז נישט באַלד אַרויסגעגאַנגען צו דער חופה, אוֹן ער האָט געזאָגט: וויל איך אייך איצט זאָגען, אוֹן אייך מגלה זיין די אורזאַך, ווייל איך האָב דאַמאָלסט געהאָט ביי מיר אַ „ידיד יקר״ אַ טייערען פריינט „ואורח יקר״ אוֹן אַ טייערען גאַסט וואָס איז געקומען צו מיר פאַר דער חופה — דאָס איז געווען רבי יצחק וואָרקער ז״ל, אוֹן ווי אַזוי האָב איך געקענט זיך פון איהם שיידען אוֹן אַרויסגעהן? כל זמן מיין חבר איז ביי מיר געווען?... רבי דוד ז״ל דער מיטעלער קאַצקער, האָט מיט יאָהרען שפּעטער אַזוי דערצעהלט צו ר׳ נתן ניי, אוֹן ר׳ נתן ניי האָט דאָס דערצעהלט צו מיין פאָטער ז״ל.

**
*

אין יענער צייט, וועָן דער רבי ר׳ מענדעלי, האָט אָנגעהויבען צו פיהרען זיין רבי׳סטוואָ אין טאָמאַשאָוו, האָט זיך, אונטער דער השפּעה פון וואַרשאָווער עילוי, ר׳ איטשע מאיר ז״ל, דער שטראם פון חסידים געצויגען קיין טאָמאַשאָוו, אַלטע אוֹן נייַע, זיידענע יונגעלייטלעך האָבען פאַרלאָזט זייערע פרויען אוֹן קינדער, אוֹן געקומען קיין טאָמאַשאָוו, צו שעפּען גייַסטיגע פאַרגעניגען. אוֹן כדי זיך צו דערנערן, האָבען זיי געמאַכט אַ שותפות׳דיגע חברה, מיט אַ שותפות׳דיגע קאַסע, וואו אָרים אוֹן רייַך האָבען באַלאַנגט, אַדער בעסער געזאָגט: עס איז נישט געווען קיין אָרימע אוֹן קיין רייַכע, אַלע זענען געווען גלייַך, עס איז געווען ווי איין גרויסע משפּחה.

אין יענער צייט האָט זיך געבויט דאָס שטאָטישע בית המדרש אין טאָמאַשאָוו, אוֹן זיי זענען געוואָרען פשוטע אַרבייטער, געטראָגען ליים אוֹן ציגעל, אוֹן דאָס געלט וואָס זיי האָבען פאַרדינט האָבען זיי אַרייַנגעגעבען אין אַ בשותפות׳דיגע קאַסע. ביינאַכט האָבען זיי געלערנט, אוֹן זיך צו־

זאמענגערוקט איז אַ ווינקל, צו טרינקען „לחיים", און זיך פאַרטיפען אין רבי'נס אַ וואַרט ביז חצות.

צווישען די גאָר יונגע חסידים איז אויך געווען ר' לייבעלע אייגער ז"ל, דער שפּעטערדיגער לובלינער רבי.

חסידים דערציילען: רבי שלמה אייגער ז"ל, דער זון פון גרויסען גאון רבי עקיבא אייגער ז"ל, וועלכער האָט געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין וואַרשע; זיין אויסזעהן איז געווען זעהר אויפֿ־פאַלענד, אַ שיינער מאַן מיט אַ לאַנגע געפּלעגטע שוואַרצע באָרד, וועלכע איז געווען ריין און ציכטיג, ער האָט געטראָגען אַ טוכענעם הויכען קאַפּעליוש, און אַ קורצע דרייפּערטעל שיינע קאַפּאָטע מיט לאַנגע געשטרייפּטע הויזען, און געפּוצטע שיך, ווי מען האָט אין יענער צייט געטראָגען אין דייטשלאַנד, איז געקומען קיין טאָמאַשאָוו אויפֿזוכען זיין זון ר' לייבעלע, וואָס איז אַנטלאָפּען פון די מתנגדישע היים און געבליבען זיצען אין טאָמאַשאָוו.

רבי שלמה אייגער איז אַרומגעגאַנגען אין חסידישען בית המדרש פון איין טיש צום צווייטען, און האָט געפרעגט: האָט איהר נישט געזעהן מיין לייבעלן?

די חסידים האָבען זיך אויף איהם כמעט נישט אומגעקוקט, נאָר ווייטער געשמועסט חסידות, ביז ער האָט אַנגעטראָפֿן ר' לייזער בער חסיד, וועלכער איז אַרומגעגאַנגען פאַרטראַכט מיט דעם ליולקע ציבעך אין מויל, און האָט איהם אויך געפרעגט די זעלבע פראַגע: האָט איהר נישט געזעהן מיין לייבלען?

איך ווייס נישט וועמען דו מיינסט — האָט ר' בער חסיד איהם געענטפערט, און ווייטער געשפּרייזט פאַר'מוח'ט איבער'ן בית המדרש. ווען ער איז אַבער שוין געהאַט אָפּגעגאַנגען עטליכע טריט, איז ער צוריק געלאָפֿען צו ר' שלמה אייגער און איהם געפרעגט: ר' איד, וועמען מיינט איהר? אפשר מיינסט דו לייבל שלמה'ס? — אויב דו מיינסט איהם, וועט ער באַלד צוריק קומען, מען האָט איהם געשיקט נאָך אַ ביסעל משקה...

די חסידים האָבען זיך געשטופּט צום טיש וואו דער „וואַרשאָווער עילוי" איז געזעסען, און זיך איינגעהערט אין זיין אויסטייטשען דעם רבי'נס אַ תורה־וואָרט. באַלד האָט דער רבי אַריינגערופען ר' איטשי מאיר'ן, אין זיין חדר מיוחד, און ווען ער איז דערנאָך אַרויסגעקומען איז ער געווען אינ־גאַנצען דורכגעווייקט פון שווייס.

ווען די חסידים זענען צו איהם צוגעשטאַנען, ער זאָל זיי זאָגען וואָס דער רבי האָט מיט איהם געשמועסט, האָט ער זיי גאָרניט געוואָלט ענטפערען, ער האָט נאָר געזאָגט צום אַלטען חסיד ר' הירש טאָמאַשאָווער: מען דאַרף אַנהויבען אויפסניי געהן אין חדר אַריין... אוי, טרייבערט ער די אַדערן...

אָבער עס שאַט נישט, איצט ערשט האָב איך געפונען מיין רבי'ן, מיט וועמען איך וועל זיך קענען מתדבק זיין, עס ברענט דאָ טאַקע אַ פייער!...

און פון גרויס שמחה, האָט ר' איטשי מאיר אָנגעהויבען צו טאַנצען מיט די חסידים, און מען האָט וויידער אָנגעהויבען צו זינגען די וועלטער:

„אין טאָמאַשאָוו ברענט אַ פייער
עס גייט אויף אַן אור אַ נייער"...

ביז פלוצלונג האָט זיך געהערט אַ געשריי: גיט מיר אָפּ מיין זון! — דאָס האָט אַ שריי געגעבען ר' שלמה אייגער וועלכער איז געקומען אָפּנעמען זיין זון ר' לייבלען. — וואָס איז דאָ? אַ שענק? — האָט ער וויטער אויף אַ קול געשריגען.

די חסידים האָבען זיך אָפּגעשטעלט פון טאַנצען, און זיי האָבען איהם געוואָלט מקיים פסק זיין, אָבער ר' איטשי מאיר האָט געגעבען אַ וואונק מען זאָל איהם נישט טשעפען. ער איז צו איהם צוגעגאַנגען און איהם געפרעגט וואָס ער וויל. רבי שלמה אייגער האָט גוט געקענט דעם „וואַרשאָווער עילוי", האָט ער פאַרחידוש'ט איהם געפרעגט: אויך איהר ר' איטשי מאיר געפינט זיך צווישען זיי?

— יאָ, אויך איך בין צווישען זיי — האָט ר' איטשי מאיר איהם געענפערט; אָבער איהר האָט אַ גרויסען טעות וועט איהר מיינט, אַז דאָ איז חס ושלום אַ שענק. ווייסט איהר פאַרוואָס דער יצר הרע וועלט אָנגערופען „כסיל"? אַזוי ווי עס שטעהט: „טוב ילד מסכן וחכם ממלך זקן וכסיל" (קהלת, ד) בעסער אַן אָרים אינגעל אַ חכם, אַיידער אַן אַלטער מלך אַ נאַר; ווייל אין דער אמת'ן איז דער יצר הרע אַ חכם מחוכם, און אַ כסיל, אַ נאַר הייסט ער בלויז דערפאַר, ווייל ער האָנדעלט מיט נאָראָנים...

—זעהר גוט — האָט ר' שלמה געזאָגט, און איידער ר' שלמה האָט צייט געהאַט אַ טראַכט צו טאָהן וואָס צו ענטפערן, האָט מען איהם שוין אַרייגענומען אין רעדל, און מיט איהם אָנגעהויבען צו טאַנצען, נאָך מיט מעהר התלהבות ווי פריהער:

„אין טאָמאַשאָוו ברענט אַ פייער
עס גייט אויף אַן אור אַ נייער"...

**
*

נאָך אַ גרויסער חסיד פון רבי מענדעלי טאָמאַשאָווער, איז געווען רבי מרדכי יוסף ז"ל, דער שפּעטערדיגער איזשביצער רבי, דער פאָטער פון דער ראַדזינער רבי'שע־דינאַסטיע.

רבי מרדכי יוסף איז געבוירען אין טאָמאַשאָוו אין יאָהר תקס"א; ער איז געווען דער פיהרער פון די „יושבים" ביי רבי מענדעלין. עס זענען

געווען צווייערליי חסידים, אַ זעלכע וועלכע זענען געקומען צום רבין בלויז אויף אַ שבת, און דאָרט אַמאָל צו פאַרבלייבען אַ וואָך אָדער צוויי, און אַזעלכע וועלכע האָבען פאַרלאָזט זייער ווייב און קינד אויף לאַנגע חדשים, און זענען די גאַנצע צייט געזעסען אין טאָמאַשאָוו.

רבי מרדכי יוסף ז"ל, אַליין אַ געבוירענער און ערצויגענער אין טאָמאַשאָוו, האָט באַזאָרגט די יושבים מיט חיונה, האָט פאַר זיי געשאַפען „דזשאַבס", און דער גאַנצער פאַרדינסט איז אַריינגעגאַנגען אין איין קאַסע. נאָך דעם טאָג אַרבייט און נאָכ'ן אָפּרוהען זיך ביי אַ בלאַט גמרא ביז שפּעט אין דער נאַכט, האָט מען געגומען אַ „לחיים" און דערביי געזונגען:

וועך עס האָט זיך באַהאַלטען,
אונטער מיין באַלקען,
איז אַ סימן, אַז ער האָט ליב
דעם טאַטען דעם אַלטען...

נאָך נישט געדאַוועט,
און נישט געלערנט,
אַבי דעם בורא עולם,
נישט דערצערנט.

לאָמיר נישט זאָרגען,
וואָס וועט זיין מאָרגען,
לאָמיר בעסער פאַריכטען,
וואָס מיר האָבען קאַליע געמאַכט נעכטען.

די טאָמאַשאָווער חסידים זענען געווארען וואָס אַ מאָהל מער און מער. מען האָט געמוזט אויפשטעלען אַ גרויסע שאָפע, אַ סאַך פון די „יושבים" זענען אויך דאָרט געשלאָפען. זיי האָבען צוזאַמען געארבייט, צוזאַמען געגעסען אין דער שאָפע, אזוי איז אָנגעגאַנגען עטליכע יאָר ביז עס האָט אויסגעבראָכען אַ מחלוקת מיט אַ אַנדער רבין, וועלכער האָט אויך געווואוינט אין טאָמאַשאָוו און וועלכער איז געווען אַ געגנער צו דעם דרך פון פּשיסכער קאָצקער חסידות. ווען רבי מענדעלי האָט אָנגעהויבען צו פיהרען זיין דרך אין חסידות, האָט דאָס אַרויסגערופען געגנערשאַפט פון רבין ר' יוסעלי.

דער רבי ר' יוסעלי ז"ל

רבי יוסעלי יאַרטשיווער, אזוי האָט מען איהם גערופען ווייל ער איז געווען רב אין יאַרטשוב, אַ קליין שטעטעל לעבען טאָמאַשאָוו, איז געווען אַ

תלמיד מובהק פון רבין פון לובלין, דעם „חוזה" ז"ל. וועלכער האָט איהם טאַקע געהייסען ער זאָל זיך באַזעצען אין טאָמאַשאָוו און אַלע חסידישע בעלי בתים האָבען זיך גרופירט אַרום זיין פיהרערשאַפט.

אין די ערשטע צייט, האָט דער רבי ר' יוסעלי געדאַוועט צו זאַמען מיט רבי מענדעלן אין חסידישען בית המדרש. און שפּעטער האָט ר' מענדעלי געמוזט אָפּטרעטען, און ער צוזאַמען מיט זיינע חסידים, זענען אַריבער אין שטיבעל אויפ'ן פּאָליש, וואָס אין מיינע צייטען האָט מען עס גערופען די „חברה תהלים". אָבער וען דאָס „פּאָהרעכטס" האָט זיך אָנגעהויבען צו פאַר־ גרעסערען, וואָס מעהר רבי מענדעליס חסידים זענען געקומען, אַלץ מעהר און גרעסער איז געוואָרען די געגנערשאַפט פון רבי יוסעלין צו זיי. דאָס מחלוקת איז געוואָרען וואָס אַ מאָל שטאַרקער, די שטאָטישע בעלי בתים האָבען געהאַלטען מיט רבי יוסעלי און כדי אויסצומיידען וויטערדיגע מחלוקת, האָט דער רבי ר' מענדעלי פאַרלאָזט טאָמאַשאָוו, און זיך באַזעצט אין קאָצק. און זייט דאָמאָלסט האָט מען איהם גערופען: „דער קאָצקער רבי".

אָבער איידער דער קאָצקער רבי האָט פאַרלאָזט טאָמאַשאָוו, האָט ער געזאָגט צו זיינע מקורבים שמייכעלדיג: אונזערע חכמים זאָגען: שני תלמידי חכמים הדרין בעיר אחת, ואין נוחין זה לזה בהלכה, אחד מת ואחד גולה (סוטה, מט). צוויי תלמידי חכמים וועלכע וואוינען אין איין שטאָט, און זיי קענען זיך נישט אויסגלייכען אין הלכה איז איינער שטאַרבט, און איינער ווערט פאַרטריבען. וויל איך פאַרטריבען ווערען...

אַזוי האָט רבי מענדעלי פאַרלאָזט טאָמאַשאָוו, און זיך אַריבערגעצויגען קיין קאָצק, לובלינער גובערניע. אין קאָצק האָט זיך אָנגעהויבען אַ נייע תקופה, אַ בליהענדע עפּאָכע, טויזענטער חסידים האָבען אָנגעהויבען צו פאָרען קיין קאָצק. איבערהויפּט תלמידי חכמים, יונגע לומדים, רבנים און שאַרפע קעפּ.

רבי יוסעלי יאַרטשיווער פלעגט אַרומפאָרען אין פאַרשידענע שטעט און שטעטלעך. איינמאָהל איז ער געקומען אין אַ שטאָט וואו ער פלעגט יעדעס יאָהר דאָרט איינשטיין. האָט דער בעל בית חתונה געמאַכט זיין טאָכטער מיט אַ יונגערמאַן וואָס איז געווען אַ קאָצקער חסיד. וען רבי יוסעלי האָט דאָס דערהערט, האָט ער זיך איבערגעקליבען אין אַ אַנדער אַכסניה. דער יונגערמאַן, דער קאָצקער חסיד, האָט זיך געפונען זהר באַליידיגט און איז אַריבער געגאַנגען צו רבי יוסעלין, און נאָכן שלום געבן האָט ער צו איהם געזאָגט: די צדיקים וועלכע קריגען אויפ'ן קאָצקער דרך, איז נאָר דער עיקר וויל ער דאָווענט שפּעט. דעריבער פרעג איך אייך, טאָמאַשאָווער רבי; תפילה, דאָוונען איז דאָך נאָר מדרבנן, וואָס אונזערע חכמים האָבען מתקן געווען, אָבער איהר האָט דאָך מיך מבייש געווען

ברבים, וואס איז אַ איסור דאורייתא, ווי עס שטייט: המלבין פני חבירו ברבים אין לו חלק לעולם הבא?...

דיזע וועלטער האָבען געמאַכט אַ גרויסען אייגדרוק אויף רבי יוסיל'ן, און ער האָט אים געענפערט: איך האָב באמת חרטה אויף דעם, און איך טוה תשובה. האָט איהם דער יונגערמאַן געפרעגט: קאָן מען אין איין מינוט תשובה טאָהן? — געוויס! — האָט איהם ר' יוסעלי געענטפערט, עס איז דאָך בפירוש אַ גמרא: „המקדש את האשה על מנת שאני צדיק גמור — מקודשת, שמא הרהר תשובה בלבו". אַז איינער איז מקדש אַ פרוי אויף דעם באַדינג אַז ער איז אַ ריכטיגער צדיק — וועלט די פרוי צו איהם מקודש, ווייל פילייכט האָט ער אין האַרצען געטאָהן תשובה. זעהט מען דאָך פון דעם אַז בלויז אַ הרהור תשובה איז שוין גענוג.

וועז דער יונגערמאַן איז געקומען קיין קאָצק, האָט ער דערציילט דעם רבין ר' מענדעלין, דעם געשפרעך וואָס ער האָט געהאַט מיט רבי יוסעלי טאַמאַשאָווער. האָט איהם דער קאָצקער רבי געזאָגט: וועז איך וואָלט געוועט מיט ר' יוסעלין אוז ער וואָלט מיר דאָס געזאָגט, וואָלט איך איהם געענפערט, אַז זיין ראיה פון די גמרא איז גאָר ניט גליך צו זיין זאַך. ווייל דאָרט ביי „המקדש את האשה" איז ער דאָך אַ חתן, אוז אַ חתן איז איינער פון די דריי וואָס מען איז זיי מוחל אויף זייערע זינד, ווי עס וועלט געברענגט אין ירושלמי, בכורים. דעראיבער איז געגוג פאַר איהם בלויז אַ הרהור תשובה, אָבער אַ אַנדערער מענש, ניט קיין חתן, איז ניט געגוג בלויז מיט אַ הרהור תשובה, נאָר ער מוז טון ריכטיג תשובה...

***

ר' הירש טאַמאַשאָווער ז"ל

איינער פון די נאָענטסטע מקורבים פון רביז'ן ר' מענדעלע, איז געווען ר' הירש טאַמאַשאָווער. ער איז געווען די רעכטע האַנט פון קאָצקער רבי'ן. און אויך וועז דער קאָצקער רבי האָט זיך אָפגעשלאָסען אין זיין חדר מיוחד אַן ערך צוואַנציג יאָהר אוז קיינעם נישט אַרייגגעלאָזט, איז פאַר ר' הירש'ן, זיין לייב-מענש, געווען אָפען די טיר, אוז צו יעדער צייט געקענט אַרייגקומען לפני ולפנים. אין קאָצק האָט מען ווייניג גערעדט; מען האָט זיך פאַרשטאַנען אויפן וואונק, אוז וועז דער רבי פלעגט נאָר זאָגען איין וואָרט אַדער אַ קורצען מאמר, האָט מען שוין אַרייגגעלערנט אוז פאַרטייטשט אוז אַרייגעטייטשט... זאָגאָר מיט אַ תנועה, אַן אָפגעהאַקטען פאָל פון אַ ניגון, האָט שוין געהאַט אַ רמז, אַ באַדייטונג. אַ גרויסער מומחה איז געווען אויף אויסטייטשען דעם רבי'נס קורצע וועלטער, ר' הירש טאַמאַשאָווער.

איינמאָהל — דערציילען חסידים — האָט זיך פאַרגלוסט אַ חסיד אַ יושב, צו הערען ווי דער רבי ר׳ מענדעלע איז פרייטאָג מעביר די סדרה. דער חסיד האָט זיך אַרײַנגעגנבֿ׳ט אין רבי׳נס חדר, און האָט זיך פאַרשטעקט אונטער דער טיר, צו הערען דעם רבי׳ן מעביר זײַן די סדרה פון דער וואָך. הערט ער ווי דער רבי ברומט זיך אונטער דעם פסוק ״ואהבת לרעך כמוך״ מיט אַזאַ תנועה: האַ? — כמוך?... און נאָך עטליכע מינוטען האָט דער חסיד געהערט ווי דער רבי האָט פאַרגעזעצט מיט דער תנועה פון אַ אתנחתא: אַ־אַ־כמוך!... דער פאָרם פון אַ פראָגע און אַ תשובה, האָט זייער באַאומרוהיגט דעם חסיד, ער האָט ניט געקאָנט פאַרשטיין די באַדייטונג. דער חסיד האָט זיך אַרויסגעשאָרט פון רבי׳נס חדר, און געפרעגט ר׳ הירש טאָמאַשאָווער די באַדייטונג, און ער האָט איהם ערקלערט בקיצור: דער רבי האָט זיך אַליין געפרעגט: ווי זאָגט די תורה אַז אַ מענש דאַרף ליעב האָבען זיין פריינט ווי זיך זעלבסט, מעג אַ מענש זיך אַליין ליעב האָבען? ״כמוך״? דאָס איז דאָך אַ סתירה, אין געגענזאַץ צו דער שיטה פון קאָצק? זעלבסטליעבע ברענגט דאָך צו פאַלשקייט, צו זעלבסט נאַרעריי, צו פרעמדע מחשבות!... נאָר די תשובה דערצו איז אַזוי, דאָס איז דער פירוש: אַזוי ווי מיר דאַרפען זיך פיהרען מיט ענייות, נידריג, מיט זעלבסט־האַס, מיט די זעלבע מידה דאַרפען מיר דעם צווייטען ליעב האָבען, אומבאַגרעניצטע ליעבע צו די מיטמענשען... דאָס האָט דער רבי געמיינט: האַ־אַ... כמוך? — אַ־אַ־כמוך!...

ר׳ הירש טאָמאַשאָווער איז אַמאָל געקומען קיין לובלין, האָט ער זיך באַגעגענט מיט ר׳ לייבעלע אייגער ז״ל, וועלכער איז פריער געפאָהרען קיין טאָמאַשאָוו צום קאָצקער, אָבער נאָכדעם איז ער געפאָהרען קיין איזשביצע, צו רבי מרדכי יוסף ז״ל; דאָס איז געווען נאָכדעם ווי דער איזשביצער איז שוין נפטר געווארען. זאָגט ר׳ לייבעלע צו ר׳ הירש׳ן: איך וואָלט געוואָלט צוריק פאָהרען קיין קאָצק. ר׳ הירש טאָמאַשאָווער האָט צו איהם אַזוי געזאָגט: ווען דו קענסט פיהלען ביי דיר אַזוי ווי עס שטייט ביי אַ נזיר: ״והימים הראשונים יפלו״, אַז די גאַנצע צייט וואָס דו ביזט געפאָהרען קיין איזשביצע זאָל אַוועקפאַלען, ווי עס וואָלט קיינמאָהל ניט געווען... דאַן קאָנס דו צוריק פאָהרען קיין קאָצק.

רבי יהושע׳לע טאָמאַשאָווער ז״ל

נאָך דער פטירה פון רבי׳ן ר׳ יוסילי ז״ל, האָט איבערגענומען דאָס רבי׳סטוואָ זיין זון ר׳ יהושע׳לי ז״ל.

דער שרייבער פון דיזע שורות געדענקט נאָך דעם רבי׳ן ר׳ יהושע׳לי, וועלכער איז אין מיינע קינדער יאָהרען געווען אַ זקן מופלג. איבערהויפט

האָט דאָס הייליגע פאַטריכאַלישע געשטאַלט געמאַכט אויף מיר אין איינדרוק, ווען ער איז געווען איינגעלאַדען צו אונז אין טריסקער־קאזמיר שטיבל, אַלס סנדק צו אַ ברית. איך געדענק נאָך ווי היינט דאָס פרומע פנים און זיידענעם קאַפטאַן, מיטן בריטען גאַרטעל און הויכען ספאַדיק.

דער רבי ר׳ יהושע׳לי איז געווען אַ גרויסער חשוב ביים הייליגען צאַנזער רבי׳ן, רבי חיים האַלבערשטאַם ז״ל, וועלכער האָט געשפילט אַ גאָר גרויסע ראָלע אין דער חסידישער לומדישער וועלט, און טאַקע מיט׳ן פייערדיגען חסידישען ברען, ווי ער האָט געלערנט אין צאַנז, האָט ער געפיהרט דאָס חסידות אין זיין קלויז, אין ״ר׳ יהושע׳ליס שטיבל״, און אין חסידישען בית המדרש. ר׳ יהושע׳ליס שטיבל איז געווען דאָס פרימסטע צווישען אַלע שטיבלעך אין טאַמאַשאָוו. זאָגאָר אין דער גאָס האָט מען געקענט דערקענען אין די יונגע לייט און בחורים אַז זיי זענען פון ר׳ יהושע׳לעס בית מדרש. זייערע בערד און פאות און זייער גאַנצער טראַכט, הלבשה, איז געווען אַנדערש ווי די חסידישע אידען וואָס האָבען געדאַווענט אין די אַנדערע שטיבלעך.

אין דעם ספר ״דובר שלום״ ווערט געברענגט: אַז איינמאָל איז ר׳ יהושע׳לע טאַמאַשאָווער געווען שבועות ביים אַלטען בעלזער רבי׳ן, ר׳ יהושע׳לע ז״ל. האָט דער בעלזער רבי געהייסען זינגען ביים טיש דעם זמר:

״ובאו כולם בברית יחד,
נעשה ונשמע אמרו כאחד,
ופתחו וענו ד׳ אחד״.

די חסידים האָבען מיט התלהבות געזונגען איינמאָל, נאָכאַמאָל, וואָס אַ מאָל העכער מיט מעהר באַגייסטערונג. מיט אַ מאָל האָט דער בעלזער רבי געגעבען אַ וואונק מען זאָל אויפהערען צו זינגען, און ער האָט געזאָגט: אונזערע חכמים זאָגען: אַז ביי מתן תורה האָבען די אידען געענטפערט אויף יעדער מצות־עשה: — הן, יאָ! און אויף יעדע מצוה לא תעשה — לא, ניין! און ווידער זאָגען די חכמים: ״אנכי ולא יהיה לך — בדיבור אחד נאמרו״. דאָס הייסט: אַז די מצות עשה פון אנכי און מצוה לא תעשה פון לא יהיה לך, זענען געזאָגט געוואָרען צוזאַמען, מיט איין זאָג. האָבען די אידען ניט געוואוסט וואָס צו ענטפערען אויף דעם, ״הן״ אָדער ״לא״. יאָ אָדער ניין. ווייל, וועלען זיי זאָגען הן — יאָ, וועט מען זיך חס ושלום טועה זיין און מען וועט מיינען אַז זיי האָבען געזאָגט ״הן״ אויף לא יהיה לך, וואָס איז אַ לא תעשה. וועלען זיי זאָגען לא — ניין, וועט מען זיך אויך טועה זיין און מען וועט חס ושלום מיינען אַז זיי האָבען געזאָגט לא — ניין אויף ״אנכי״. דאַדורך האָבען זיי זיך געטאָן אַן עצה און זיי האָבען געענפערט ״ד׳ אחד״ ופתחו וענו ד׳ אחד, גאָט איז איינער. ווייל דאָס איז

שוין במילא אַ ענטפער אויף ביידע דיברות. און דער בעלזער צדיק האָט מיטען גאַנצען כח געזאָגט: „ופתחו וענו ד׳ אחד״, מיט אַזאָ שאַגת אַרי, מיט אַזאָ לייבען שטימע אַז אויף אַלע פאַרזאַמעלטע איז געפאַלען אַ גרויסער פחד, און ר׳ יהושע׳לע טאָמאַשאָווער האָט געזאָגט אַז אויף איהם איז אויך געפאַלען אַ שרעק וועק ער האָט געהערט פון בעלזער רבין די הויכע טענער: „ופתחו וענו ד׳ אחד״.

רבי יהושע׳לע פלעגט פיעל אַרומפאָהרען מיט זיין גבאי אין גאַליציע און אין אונגאַרן, וואו ער איז געווען די מערסטע צייט פון יאָהר פאַר־רייזט. און דורך איהם איז אויך באַקאַנט געוואָרען אונזער שטאָט טאָמאַשאָוו, אין גאַליציע און אין אונגאַרן. וועז איך פלעג פאַר גאַליציאַנער אַדער אונגאַרישע לאַנדסלייט נאָר דערמאָנען מיין געבורטס שטאָט, האָט מען באַלד אונטערגעכאַפט: אָ, ר׳ יהושע׳לע טאָמאַשאָווער!

אין חסידישע ספרים וואָס זענען ערשינען אין די לעצטע צעהנדליגע יאָרן ווערט דערמאָנט ר׳ יהושע׳לע טאָמאַשאָווער, ווי אין ספר „דובר שלום״, נפלאות יצחק״ א. ז. וו.

דאָ אין ניו יאָרק וואוינט ר׳ יהושע׳ליס אַ אייניקל, ר׳ משה׳לע שליט״א, וועלכער רופט זיך: דער טאָמאַשאָווער רבי.

***

דער רבי ר׳ לייבוש נייהויז ז״ל

נאָך אַ רבישע דינאַסטיע אין טאָמאַשאָוו, איז געווען די משפחה נייהויז. דער שטאַם פאָטער איז געווען ר׳ לייבוש ז״ל. וועלכע שטאַמען פון גרויסען גאון, דער ב״ח ז״ל, און פון איהם שטאַמט זייער פאַמיליע נאָמען. ב״ח איז די ראשי תיבות בית־חדש — נייהויז. מען האָט איהם געוויפען אויפן נאָמען פון זיין גרויסען ספר בית־חדש — ב״ח.

אַ געוויסע צייט האָב איך געלערנט ביים רבין ר׳ נחמן, אַן איניקעל פון רבין ר׳ לייבוש, אין „כעלמער שטיבל״. ר׳ נחמן ז״ל, איז געווען אַ גרויסער תלמיד חכם, און זייער אַ שיינער מאַן מיט אַ הדרת פנים, אַ פאַטריאַכאַליש געשטאַלט, וואָס האָט צו זיך אַרויסגעפוען כבוד און דרך ארץ. ער איז געווען פיעלע יאָהרען רב אין קראשניק, און אויף די עלטערע יאָהרען האָט ער זיך באַזעצט אין טאָמאַשאָוו.

דרך אגב, וויל איך ברענגען אַ וואָרט וואָס ווערט דערצעהלט פון רבין ר׳ לייבוש זצ״ל: אַ טאָמאַשאָווער חסיד איז געווען ביים רבין ר׳ שלום יוסף ז״ל, דער עלטסטער זון פון הייליגען רוזשינער ז״ל. וועז ער איז צוריק געקומען האָט ער דערצעהלט דעם רבין ר׳ לייבוש׳ן וואָס ער האָט דאָרט געזעהן: אַז בשעת דער רבי ר׳ שלום יוסף האָט געדאַוועט אין זיין

חדר מיוחד, האָט ער נישט געהערט קיין שטימע, ער האָט נאָר געהערט די טריט פון צדיק, געהן הין און צוריק. נאָכ'ן דאָוונען איז דער משמש אַרייַנגעגאַנגען אין חדר מיוחד, און ער האָט אַרויסגעברענגט אַ נאַס העמד וואָס דער רבי האָט אויסגעטאָהן, און עס אויפגעהאָנגען, עס זאָל זיך אויסטריקענען. האָט זיך דער טאָמאַשאָוער חסיד זעהר פאַרוואונדערט. אָבער דער משמש האָט איהם געזאָגט: אַז עס איז אַ מעשה בכל יום, יעדען טאָג נאָכ'ן דאָוונען מוז זיך דער רבי אויסטאָהן דאָס העמד וואָס איז אויסגעוויקט, און אָנטאָהן אַ אַנדער העמד.

וועז דער חסיד האָט דאָס דערצעהלט דעם רבין ר' לייבוש'ן, וואָס ער האָט געזעהן ביים רבין ר' שלום יוסף, האָט זיך דער רבי ר' לייבוש אָנגערופען: אַז דאָס איז אין דער בחינה וואָס וועלט דערמאָנט אין קדושת כתר וואָס וועלט געזאָגט ראש השנה: „זעות, בלי לאות, מחיל כסא". דאָס הייסט: די חיות הקודש שוויצען ניט פון מאַטערניש, נאָר פון ציטערניש פאַר דעם כסא הכבוד...

מיין זיידע

דער טאָמאַשאָוער רב, הגאון ר' משה רויגענפיש ז"ל, איז געווען גוט באַקאַנט אין דער לומדישער און חסידישער וועלט, נישט נאָר אין טאָמאַשאָוו און אין אומגעגענט, נאָר אויך אין גאַנץ פוילן.

פריער איז ער געווען רב אין כמעלניק, זיבען יאָהר, און דאָן אין קאָנסקיוואלי. דערנאָך אין טאָמאַשאָוו ביז ער איז נפטר געוואָרען, י"ח מרחשון, תר"ם.

איך וויל דאָ ציטירען וואָס מיין פאָטער ז"ל, שרייבט אין זיין ספר „שארית ישראל" וועגען די אויפנאַמע פון מיין זיידען אַלס טאָמאַשאָוער רב. דאָס איז אייגענטליך פאַרגעקומען אין טריסק, ביים טריסקער מגיד זצ"ל, אין שטוב.

מיין פאָטער איז געפאָרן מיט מיין זיידען צום טריסקער מגיד, זיך שואל בעצה זיין, וועלכע רבנות ער זאָל אָנעמען. וויל מען האָט איהם געבעטען אין צוויי שטעט, אין הרובישאָוו און אין טאָמאַשאָוו. האָט דער טריסקער מגיד געזאָגט: אַז קיין הרובישאָוו איז ער נישט מסכים אָפילו די גאַנצע שטאָט איינוואוינער זאָלען וועלען, און קיין טאָמאַשאָוו איז ער מסכים, אָפילו וועז ניט די רוב איינוואוינער זאָלען וועלען. צופעליג זענען אויף דעם זעלבען שבת געקומען קיין טריסק, די חשוב'סטע בעלי בתים פון טאָמאַשאָוו, און עס איז באַלד דאָרט באַשלאָסען געוואָרען, ער זאָל אָננעמען דאָס רבנות פון טאָמאַשאָוו.

מיין זיידענס „שאלות ותשובות" זענען געדרוקט פון די גרעסטע

גאונים וואָס האָבען געלעבט אין זיין צייט, אין זייערע ספרים, ווי אין ספר שו״ת „חידושי הרי״ם״ פון ערשטען געראר רבין. און אַ סאַך תשובות זענען ביי אונז געווען פון צאַנזער רב ז״ל, און אויך אין ספר „אבני נזר״ פון סאָכאָטשאָווער גאון ז״ל, איז געדרוקט תשובות צו מיין זיידען.

אין ספר „שארית ישראל״ שרייבט דער מחבר אַז וועו מען האָט געזאָגט דעם צאַנזער רב ז״ל, אַז דער כמעלניקער רב (מיין זיידע איז דאַמאָלסט געווען רב אין כמעלניק) איז צו איהם געקומען איז ער איהם אַ קעגען געגאַנגען מקבל פנים זיין, און ער האָט איהם ביים שלום נעמען אַנגענומען מיט זיינע ביידע הייליגע הענט, און אַריינגעפיהרט צו זיך אין צימער.

ער האָט געקענט מיין זיידען פערזענליך, אַ חוץ וואָס זיי פלעגען זיך דורכשרייבען שאַלות ותשובות. דער צאַנזער רב איז געווען אַ חבר פון רבי יוסף ז״ל, פון ניישטאַט, דער זון פון מחבר „מאור ושמש״ ז״ל, און וועו דער צאַנזער רב איז געווען אין ניישטאַט, פלעגען אַלע רבנים פון דעם געגענט צו איהם פאָרען אויף שבת, און דאָרט האָבען זיי זיך מפלפל געווען אין לערנען. און מיין זיידע האָט געהאַט אַ ברודער ר׳ יעקב יצחק ז״ל, אין לאַנצוט, אַ גרויסער למדן וועלכער איז אויך געפאָרען קיין צאַנז, האָט ער געשריבען צו זיין ברודער, אַז דער הייליגער צאַנזער רב האָט איהם געזאָגט: איך קען דיר אָפגעבען אַ גרוס פון דיין ברודער, דער כמעלניקער רב, ווייל איך בין געווען אין פוילין, און האָב מיך מפלפל געווען מיט אַ סאַך רבנים, און איך האַלט דיין ברודער פאַר דעם גרעסטען למדן פון אַלע רבנים וואָס איך האָב באַגעגענט אין פוילין.

איך געדענק נאָך די פיעלע כתב־יד׳ן און שאַלות ותשובות וואָס זענען ביי אונז געבליבען פון מיין זיידען. מען וואָלט געקענט פון זיי עטליכע גרויסע ספרים מאַכען. צוויישען אַנדערע איז אויך געווען שאַלות־ותשובות פון לעמבערגער רב, ר׳ יוסף שאול נתנזון ז״ל, דער מחבר פון „שואל ומשיב״, פון ראַדאָמסקער רבין, מחבר פון „תפארת שלמה״, פון יאָסער רב, פון קאַלישער רב, ר׳ חיים אלעזר וואַקס ז״ל, מחבר פון „נפש חיה״, פון ר׳ יהושע׳לע קוטנער ז״ל, און פון פיעל אַנדערע גרויסע רבנים.

אין ספר „שארית ישראל״ זענען דערמאָנט די כתב־יד׳ן וואָס זענען ביי אונז געווען, גאַנצע חיבורים, וואָס זענען ניט געדרוקט, פון די גרעסטע צדיקים, פון בערדיטשעווער, קאָזשעניצער, רוזשינער צדיקים ז״ל. וועלכע זענען ליידער אין „חורבן פוילן״ פאַרברענט געוואָרען. אַביסל פון זיי איז געדרוקט אין דערמאָנטען ספר „שארית ישראל״ פון מיין פאָטער ז״ל.

איין כתב־יד פון „פרי מגדים״, וואָס מיין פאָטער האָט דערפון מעתיק געווען, איז צום סוף פאַרענדיגט געוואָרען און אַרויסגעגעבען דורך

הרב ר׳ פינחס מענדל זינגער ז״ל, אַ טאַמאַשאָוער געבוירענער, וועלכער איז געווען פיעלע יאָהרען מורה הוראה אין וואַרשא.

מיין זיידע ז״ל, האָט נאָך געקענט דעם רוזשינער צדיק ז״ל, ער איז נאָך געפאָהרען צו איהם קיין רוזשין, (רוסלאַנד). נאָך אַיידער ער האָט זיך באַזעצט אין סאַדיגורא (דאַמאַלסט עסטרייך). און אַזוי האָט ער פאַר־שריבען לזכרון דעם אויסזעהן פון רוזשינער צדיק: איינמאָל האָט דער רוזשינער ז״ל געזאָגט: עס ווערט געבראַכט, אַז שלמה המלך האָט געהאַט וויניג האָר, און ביי שלמה המלך שטייט דאָך: „ויחכם מכל האדם״, ער איז געווען קליגער פון אַלע מענשען, און דאַדורך האָט ער טאָקע געהאַט וויניג האָר, ווי די וועלט זאָגט: „לאַנגע האָר — קורצער שכל״. און דאָס איז דער אַרגינאַל וואָס מיין זיידע האָט געשריבען אין העברעאיש:

„ואני הכותב זכיתי לראות טהרת הדרת פניו בעודו ברוזין. לא היה לו זקן, כגבר בן ט״ו שנה, ואז היה בן ארבעים שנה. רק אצל השפה היה לו שערות, ואחר כך זכיתי להסתופף בצלו בסאַדיגורה, אחר ישיבתו בבית האסורים בקיוב. היה לו שומא קטנה כעדשה, ובאותו השומא היה לו שערות מעט, ויכולת לספור אותם, דברי הכותב משה אב״ד מטאַמאַשאָוו״.

אין אידיש הייסט דאָס: „איך, דער שרייבער, האָב זוכה געווען צו זעהן זיין הייליגע צורה, וועז ער איז נאָך געווען אין רוזשין. ער האָט ניט געהאַט קיין באָרד, אַזוי ווי אַ פופצעז יעהריגער, און דאַמאַלסט איז ער שוין אַלט געווען פערציג יאָהר. נאָר אַרום דעם מויל האָט ער געהאַט האָר. און דערנאָך האָב איך זוכה געווען צו זיין ביי איהם אין סאַדיגורא, נאָכדעם ווי ער איז געזעסען אין דער קיעווער תפיסה, פריזאָן. ער האָט געהאַט אַ וואַרצל ווי אַן אַרבעס, און אין איהם איז געווען אַ ביסל האָר, מען האָט זיי געקענט איבערציילען. אַזוי שרייבט משה, דער רב פון טאַמאַשאָוו״.

אַלס רב פלעגט מיין זיידע דאַוונען יעדען שבת אין דער גרויסער שוהל. נאָר אין ימים טובים, איז שוין געווען חזקות וואו ער פלעגט קומען דאַוונען. אַזוי האָט ער שוין געהאַט אַ חזקה צו דאַוונען שמחת תורה אין טריסקער שטיבל.

אַלס קליין אינגל האָב איך געלערנט אין דער הושאַטינער קלויז, ביי ר׳ משה ז״ל, אַ איד אַ זקן, וועלכער האָט גוט געקענט מיין זיידען. ער פלעגט מיר דעציילען פיעל אינטערעסאַנטע מעשיות פון מיין זיידען. אָבער דאָ איז נישט דער פלאַץ דאָס אַלעס איבערצודערציילען. איך וועל נאָר איין זאַך איבערגעבען.

אין יענער צייט האָט מען פאַרריכט די שוהל וועלכע איז געווען רואינירט, און פילע אותיות אויף די וועגט געשריבען פון גאָר אַלטע

צייטען, זענען געווען אָפגעמעקט. און אין מאַנכע ערטער אָפגעהאַקט שטיקער וואַנט.

מען האָט עקסטרא אַראָפגעבראַכט אַ קינסטלעריישען מאַלער, וועלכער האָט אויסגעמאָלעט פאַרשידענע קונסט בילדער, וואָס האָבען סימבאָליזירט היסטאָרישע זאַכען. ווי צום ביישפיעל: דער כותל מערבי, רחל׳ס קבר, שטעט פון ארץ ישראל א. ז. וו. איין בילד ביים אַריינגאַנג אין דער שוהל, האָט פאַרגעשטעלט „עקידת יצחק" ווי יצחק ליגט אויסגעשטרעקט אויפן מזבח צו דער שחיטה, און אברהם שטייט מיט אַ גרויס חלף אין דער האַנט. אברהם אַ הויכער מיט אַ ווייסע שעהנע באָרד, אַ פאַטריאַרכאַלישע פיגור, מיט דעם בריייטען גאַרטל, און הויכען שטערן מיט אַ פוילישׁ שטריימל אויפן קאָפּ. האָט דער מאָלער פאַרגעשטעלט מיין זיידען אַלס אברהם. „אָט אַזוי האָט דיין זיידע אויסגעזעהן" — האָט מיר מיין רבי דערציילט.

דער נוסח אויף מיין זיידענס מצבה:

חי חסיד הי עניו, זעק והילל
רב גדול, תהילתו מי ימלל
בקיאותו בתורה, כל השומע יהלל
משפט אמת וצדקה עשה בישראל
שם נפשו כעפר, לכל דורשי אל
הרב המאור הגדול, ראש גולת אריאל

מוהר״ר משה בהרב אפרים פישל זצלל״ה, האבד״ק טאָמאַשוב,
נכד השל״ה והרמ״א. ינוח בשלום ויעמוד לקץ הימין.
משה עלה למרום ח״י מרחשון תר״ם לפ״ק
שנת: וימי בכי אבל משה, אבל כבד ליהודים לפ״ק

הרב רבי שמואל זינגער זצ״ל

איינער פון די גרויסע רבנים, בעלי הוראה, איז געווען רבי שמואל זינגער ז״ל, איך געדענק נאָך די פאַטריאַרכאַלישע פיגור פון מיין קינדהייט, רבי שמואל זינגער האָט טאַקע געוואוינט אין אונזער הויז; וועז ער איז נפטר געוואָרען בין איך געווען אַ קליין אינגל. אָבער דאָס הייליגע געשטאַלט שטייט מיר נאָך פאַר די אויגען. די גרויע־ווייסע באָרד מיט דעם גרויסען טלית קטן, דער אָפענער קאָלנער פון העמד, וואו עס האָט זיך נאָכגעהאָנגען צוויי שנירלעך אָנשטאָט קנעפּלאַך, צו פאַרקנעפּלען דעם קראָגען, דער הויכער שטערן מיט די גרויסע יאַרמולקע אויפן קאָפּ. אַזוי איז ער געזעסען

פאַרטיפט ביי אַ גרויס ספר, אַ גמרא אָדער אַ יורה דעה. וועלן ער איז געגאַנגען דאָונען האָט ער געטראָגען אַ גרויסען טלית און תפילין אונטער׳ן אָרים און אַ שטעקן אין דער האַנט, אַ קאַפטען מיט אַ ברייטען גאַרטל און אַ ספּאָדיק אויפ׳ן קאָפּ.

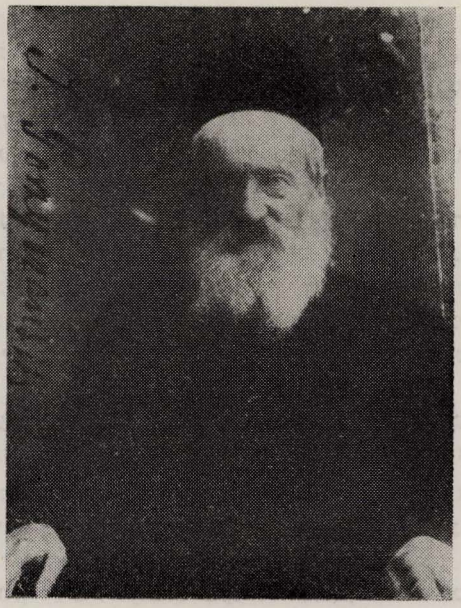
הרב ר׳ צבי יחזקאל מיכלזאָהן, ד׳ ינקום דמו, שרייבט אין ספר „יכבד אב״, אַז הרב ר׳ שמואל זינגער, דער טאָמאַשאָווער מורה הוראה, האָט איהם דערציילט וואָס ער האָט געהערט פון זיינע עלטערן, אַן אינטערעסאַנטע זאַך וועגען רבין ר׳ שמעלקין. עס איז נישט דאָ דער פּלאַץ צו איבערדערציילען. אויך אין ספר „נפלאות הרבי״ וועלט געברענגט חסידישע וועלטער פון איהם.

הרב ר׳ פינחס מענדל זינגער ז״ל, געווען רב אין לענטשין און דערנאָך מורה הוראה אין וואַרשאַ, דער זון פון ר׳ שמואל זינגער, רעכענט אויס אין זיין ספר „מגדים חדשים״, דעם יחוס פון זיין פאָטער ר׳ שמואל פון טאָמאַשאָוו־לובעלסקי, וועלכער איז געווען דער זון פון קונצקער רב הגאון ר׳ ישעי׳ ז״ל, אַ אייניקל פון הרב ר׳ משה פון „שדה חדש״ (נייִשטאַט) וועלכער איז געווען פון בעל־שם׳ס תלמידים.

רבי שמואל׳ס פרוי, די רביצין תמר׳ל, אָדער טעמעלע, ווי מען האָט איהר געוויפען, איז געווען פון די נשים צדקניות און אַ גרויסע חכמה, זי האָט גע׳שמ׳ט אין דער גאַנצער געגענט. אונזער הויז האָט באַלאַנגט צו איהרע עלטערן, און די יורשים האָבען עס פאַרקויפט צו מיין פאָטער ע״ה. אָבער טעמעלע האָט נישט געוואָלט פאַרקויפען איהר חלק נאָר מיט אַ תנאי אַז זי זאָל וואוינען אין הויז אין איין צימער מיט אַ קיך כל זמן זי וועט לעבען. און אַזוי איז טאַקע געווען. זי האָט לאַנג געלעבט נאָך איהר מאַנ׳ס פטירה, און געוואוינט אין אונזער הויז. זי האָט געהאַנדעלט מיט צירונג שנירלעך פּערל. און אויף די עלטערע יאָהרען האָט זי געהאַט פּסח־דיג זאַלץ, וואָס די גאַנצע שטאָט האָט ביי איהר געקויפט. דאָס האָט געמוזט זיין אַ מין קאָנצעסיע וואָס די טאָמאַשאָווער קהילה האָט איהר געגעבען און אויך שבת־ליכט.

די רביצין טעמעלע האָט געשטאַמט פון גאָר גרויסען יחוס. זי איז געווען רבי בעריש מייזילש טאָכטער׳ס אַ טאָכטער. זייער אַ באַ׳חנ׳טע עלטערע פרוי, פון מיטעלען וואוקס, מיט אַ שטענדיגען שמייכעל אויף איהרע ליפּען. שבת נאָכמיטאָג פלעגט זי מיר געבען שבת׳אויבס, אַ עפּעלע אָדער אַ באַרל, און מיך געהייסען מאַכען הוך אַ ברכה: בורא פרי העץ, אוֹן נאָכגעזאָגט: אמן.

מיין טאַטע



ר׳ ישראל הכהן גארזיציינסקי ע״ה

ר׳ ישראל הכהן גאָזיטשיינסקי ז״ל, אָדער ווי מען האָט איהם געוופען: ר׳ ישראל דעם רב׳ס, געדענק איך פון מיינע קינדער יאָרען מיט אַ בלאָנד־ווייסליכע באָרד, געפלעגט, זויבער, אַ גראַדע שלאַנקע פיגור, מיט בלויע שעהנע אויגען; שטענדיג ריינע קליידער און געפוצטע שיך.

נאָך אַלס יונגער בחור, האָט ער געשמ׳ט פאַר אַ עילוי. געווען אַ גרויסער מתמיד אין לערנען. צו זעכצען יאָהר האָט מען איהם געערעדט רייכע שידוכים אָבער מיין זיידע וועלכער איז דאַמאָלסט געווען כמעלניקער רב, האָט איהם „אויסגעכאַפט״ פאַר אַ חתן.

נאָך דער חתונה האָט מיין זיידע מיט איהם געלערנט „יורה דעה״, „אורח חיים״, און אַנדערע רבנישע לימודים. ער האָט איהם געוואָלט מאַכען פאַר אַ רב. אָבער נאָך אין די צייטען ווען ער האָט געגעסען קעסט האָט ער מיט אַ שותף געקויפט וואַלד און זיי האָבען מצליח געווען. ער האָט

ניט געוואלט זיין קיין רב, און אזוי איז ער אלע זיינע יאהרען געווען א סוחר און געפיהרט גרויסע געשעפטען. ער פלעגט אפט זאגען ווי עס ווערט געברענגט פון רבי יעקב עמדין ז"ל, וואס פלעגט מאכען א ברכה „שלא עשני אב"ד". א שפיעל־וואָרט פאר די ברכה וואס מען זאגט יעדען טאג אין דער פריה: „שלא עשני עבד", מיט א עיין. און אב"ד מיט א אלף מאכט די ראשי תיבות אב־בית־דין. ד. ה. געלויבט איז גאט וואס האט מיך ניט געמאכט פאר א רב.

צו זיין חתונה האט ער באקומען סמיכה פון א גרויסען רב, דרשה געשאנק, און ער האט געקענט ווערען א רב.

איך געדענק פון אינגלווייז ווי יעדען פריה מארגען פלעגט ער לערנען א שיעור אין טריסקער שטיבל מיט אויסגעצייכענטע בחורים. און אויך בין מנחה למעריב פלעגט ער פאר זיך לערנען. ווי באשעפטיגט ער איז געווען, ער האט געהאט א פאברריק מיט צעהנדליגע ארבייטער, און אויך אן עקספארט ביזנעס קיין גאליציע, אבער זיינע שיעורים האט ער ניט פארפעלט.

מיין פאטער איז אויך געווען א עסקן־ציבורי, פאר צעהנדליגע יאהרען איז ער געווען „דאזאר", דער נשיא פון די שטאטישע תלמוד תורה א. ז. ו.

ער פלעגט שרייבען חידושי תורה, און געפיהרט א קארעספאדענץ מיט פיעלע רבנים, מאנכע פון זיי זענען געדרוקט אין רבנישע זשורנאלען; ווי אין „הבאר", „אוהל מועד", „קול תורה" און אויך אין חסידישע ספרים וואס אונזער מחותן הרב ר' מנחם מענדל וואלדאן ז"ל, האט ארויסגעגעבען: „אור הנפלאות", „נפלאות הרבי", „אוהל יצחק" און נאך. כמעט ביי יעדען בריוו וואס ער פלעגט צו מיר שרייבען האט ער צוגעלייגט א בייגעלע „חידושי תורה". און פון דיזע בייגעלעך טאקע האב איך צוזאמענגענומען און ארויס־געגעבען א ספר „שארית ישראל", צו זיין אייביגען אנדענקען.

ביז דער ערשטער וועלט מלחמה, איז ביי מיין פאטער ז"ל געווען תורה וגדולה במקום אחד. א חוץ די געשעפטען וואס ער האט געפירט מיט הצלחה, האבען מיינע עלטערע ברידער, נאך בחור'וויז געקויפט א „לאטעריע צעטל" וואס האט געווואונען דאס „גרויסע געווינעכטס", פינף און זיבציג טויזענט רובל, וואס איז ארריינגעפאלען קיין טאמאשאוו, און זיי האבען געהאט א פערטל. די אנדערע פערטלען האבען געהאט: ר' יואל שאפראן, ר' יחזקאל לעווער און ר' אברהם שטיינווארצל. אין יענע יאהרען איז עס געווען א גרויס פארמעגן. מיינע ברידער האבען דאס געלט געגעבען מיין פאטער ז"ל, וועלכער האט, ווי ער האט זיך געפיהרט אין זיינע געשעפטען געגעבען מעשר, צעהן פראצענט; איך געדענק נאך, אלס קינד, ווען מען האט איהם אויפגערופען צו דער תורה שבת נאכדעם ווי ער האט אפגענומען

דאָס געלט אין וואַרשא, האָט ער מנדב געווען פינף הונדערט רובל פאַר׳ן הויז פון תלמוד תורה, און אַנדערע צדקות, אויך האָט ער געלאָזט שרייבען אַ ספר תורה, און ביים סיום הספר מיט גרויס פּאַראַד געפיהרט דאָס ספר איבער׳ן מאַרק צו דער שוהל, מיט מיוזיק און פייער ווערק וואָס מען האָט עקסטרא געבערענגט פון וואַרשא.

כמעט יעדע נאַכט, נאָכדעם ווי דאָס בני בית איז געגאַנגען שלאָפען, פלעגט ער זיך ערשט אַנידערזעצען שרייבען. ער האָט אויך איבערגעשריבען אַ אָלט כתב־יד פון „פרי מגדים", וואָס איז אָלט געווען אַן ערך הונדערט און פופציג יאָהר, און דערצו איז נאָך דאָס פאַפיר געווען „באבולע" און זעהר שוואַר צו לעזען. ער האָט דאָס מאַנוסקריפּט אַוועקגעגעבען זיין פריינט הרב ר׳ פינחס מענדל זינגער ז״ל, דער וואַרשאָווער מורה הוראה, געבוירען אין טאָמאַשאָוו, אַ זון פון טאָמאַשאָווער מורה הוראה רבי שמואל זינגער ז״ל. וועלכער האָט עס אַרויסגעגעבען געדרוקט אין בילגורייא אין יאָהר תר״ע, און ער שרייבט טאָקע אין דער הקדמה אַ דאַנק צו מיין פאָטער ז״ל. דאָס ספר איז היינט אַ יקר המציאות, מען באַקומט עס נישט צו קויפען. איך האָב אין עקזעמפלאַר.

אויך האָט מיין פאָטער ז״ל, געשריבען אָדער איבערגעשריבען אַ כתב־יד מיט תורות פון רוזשינער צדיק ז״ל, אָבער עס איז פאַרלוירען געגאַנגען.

מיין פאָטער ז״ל, האָט פאַרמאָגט אַ גרויסע לייבערי, ספרים פון ערשטע דרוקען, וואָס איז ניט היינט בנמצא. אַ חוץ די ספרים און כתב־יד׳ן וואָס איז געבליבען פון מיין זיידען, דעם טאָמאַשאָווער רב, פלעגט ער אַליין אויך קויפען פיעל ספרים. אָבער ליידער איז אַלעס פאַרברענט געוואָרען נאָך די ערשטע און צווייטע וועלט מלחמה.

אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט מלחמה, ווען די עסטרייכער האָבען באַזעצט טאָמאַשאָוו, האָט מען מיין פאָטער אַרעסטירט, און געהאַלטען אַלס משכון פאַר די גרויסע שטייערן וואָס די אַרמיי האָט אַרויפגעלייגט אויף די אידישע באַפעלקערונג. ביים ריקצוג פון די עסטרייכער איז ער אַנטלאָפען מיט זיין פאַמיליע קיין מינסק, וואו זיי זענען דאָרט געווען פיער יאָהר, ביז׳ן סוף פון דער ערשטער וועלט מלחמה.

נאָכ׳ן קריג, ווען מיין פאָטער איז צוריק געקומען קיין טאָמאַשאָוו, האָט ער געטראָפען כמעט די גאַנצע שטאָט אָפּגעברענט. ער איז באַלד צוגעגאַנגען צו דער מויער פון אָפּגעברענטען הויז און געמאַכט אַ ברכה, מקיים צו זיין די דברי חז״ל: כשם שמברך על הטובה — כך מברך על הרעה. ער האָט זיך נאָר דערפרייט ווען מען האָט איהם געזאָגט אַז אַ טייל פון זיינע ספרים זענען געראַטעוועט געוואָרען. מיין פריינט ר׳ יעקב

גרינער, וועלכער האָט זיך געראַטעוועט און וואוינט היינט אין ברוקלין, האָט מיר דערצעהלט, אַז ער האָט געהאַט זיין סטאָר אין אונזער הויז, און ער האָט די ספרים צייטליך איינגעפּאַקט אין קאַסטענס, און ביי זיך באַהאַלטען. וועז מיין פּאָטער ז״ל, האָט דערזעהן די ספרים, האָבען זיך טרעהרען פון שמחה געגאָסען פון זיינע אויגען.

אגב, אין ספר „שארית ישראל״, באַשרייבט ער די ספרים וואָס האָבען זיך געפונען ביי איהם, אַנטיק ספרים, יקרי המציאות.

נאָך מיין פּאָטער׳ס פּטירה שרייבט דער רעדאַקטאָר פון רבנישען זשורנאַל „אונזער גייסט״ פון חודש ניסן תרצ״ח, הרב ישראל דוב הכהן פירשטמאַן, הי״ד: „תלמיד חכם שמת... נדהמתי ונרעשתי מהבשורה המעציבה מפטירת ידינ״ע, הרב הגדול בתורה ובחסידות ובכל מדה נכונה, צמ״ס, חותר מגזע תרשישים המפורסם וכו׳ מוה״ר ישראל גורזיצינסקי ז״ל, מטומשוב־לובלסקי, חתן הגאון הצדיק המפורסם וכו׳ מוה״ר משה רויגענפיש זצ״ל, אבד״ק טומשוב. בפטירת המנוח אבדה הקהלה העברית בטומשוב, אחד מחשובי בניה־בוניה, אשר במשך ימי חייו הארוכים, עד הזמן האחרון, פעל ועשה הרבה במסירת נפש לטובת החינוך וחיזוק הדת״.

„דאָס אידישע טאָגבלאַט״ פון ג׳ ניסן תרצ״ח שרייבט: „אין עלטער פון 93 יאָהר איז אין טאָמאַשאָוו־לובעלסקי נפטר געווארען נאָך אַ קורצע קראַנקהייט, דער איבערַאל געאַכטעטער הרב ר׳ ישראל גאָרזשיטשיינסקי, באַקאַנט אונטער׳ן נאָמען ר׳ ישראלי דעם רב׳ס. דער נפטר איז געווען נשיא פון ארץ געלט איבער פופציג יאָהר, און אַזוי פיעל יאָהרען האָט ער אָנגעפיהרט די היגע תלמוד תורה, וואו ער איז געווען דער פרעזידענט.

„אינטערעסאַנט איז, אַז דער נפטר איז במשך פון זיין לעבען, געווען ביי איבער הונדערט גרויסע צדיקים, ווי ביים חידושי הרי״ם, ביים טריסקער מגיד, ביים אַלטען צאַנזער רב זצ״ל א. אַנד. דער נפטר האָט געשטאַמט פון יחוסדיגע רבנישע פאַמיליעס. פרייטאָג איז פאָרגעקומען די לויה. פאָראויס זענען געגאַנגען אַלע תלמוד־תורה קינדער און געזונגען: „צדק לפניו יהלך״.

„אין טריסקער־קעלצער שטיבל וואו דער נפטר האָט געדאַוונט, זענען נאָך די הקפות געהאַלטען געווארען אַ רייהע הספדים. טראָץ דעם גרויסען רעגען און ווינט האָט דעם נפטר מלוה געווען אַ געוואַלדיגער עולם. דער נפטר האָט איבערגעלאָזט אַ צוואָה, אין וועלכער ער האָט פאַרטיילט אַ גרויסע סומע געלט אויף צדקה. דערונטער אייניגע הונדערט זל. פאַר דער היגער תלמוד־תורה.

„אינטערעסאַנט, אַז טראָץ זיין טיפען עלטער, האָט ער ביזן לעצטען טאָג, נישט פאַרלוירען זיינע חושים. אַליין געהאַנדעלט און נישט אָנגעקומען צו קיינעם. דער נפטר איז געווען אַ מיטאַרבייטער אין אַ רייהע רבנישע

ירחונים, מאַנאַטסשריפטען, ער האָט אויך איבערגעלאָזט אייניגע חיבורים אויף תורה. באַזונדערס איז ער געווען אַ גרויסער חסידות קענער.

חבל על דאבדין ולא משתכחין! תנצב"ה".

רבי חיים אהרן צבי שידקאווסקי ז"ל

אין מיינע צייטען איז געווען טאָמאַשאָווער רב, ר' חיים אהרן צבי שידקאָווסקי. די חסידים האָבען איהם גערופען: „דער ליטוואַק".

ביז פופצעהן יאָהר בין איך געווען פאַרטאָהן אין לערנען און אין חסידות, טאָג איין טאָג אויס געגאַנגען אין „טריסקער־קאזמיר" שטיבל" לערנען. אַריינקוקען אין חסידישע ספרים, און זיך צוגעהערט צו די חסידישע מעשיות.

איך געדענק, ווען איך בין איינמאָהל געגאַנגען אין שליחות פון מיין פאָטער ז"ל, איבערצוגעבען אַ בריוו צום רב, ר' חיים אהרן צבי, האָט ער מיך זעהר פריינטליך אויפגענומען, און מיך געפרעגט וואָס איך לערן, און אין איינוועג מיך אַ ביסל פאַרהערט... פון דיזען טאָג אָן פלעג איך שוין זיין אָן אָפטער אַריינגייער, כמעט יעדען טאָג. צוויי מאָהל אין דער וואָך פלעגט ער מיט מיר און מיט זיין זון יחזקאל לערנען אַ שיעור.

אָבער אויסער לערנען דעם שיעור, האָב איך אויך אַנדערע זאַכען דאָרט געלערנט. עס איז ביי איהם געווען אַ מאָדערנע שטוב. עס פלעגען דאָרט אויך אַריינקומען פאַרשידענע וועלטליכע מענשען, און מאַנכע שמועסען פלעגען מיך זעהר אינטערעסירען. די אומגאַנגס שפּראַך איז דאָרט געווען אַנדערש ווי ביי אַ געוועליכען טאָמאַשאָווער איד. זאָגאַר דאָס אידיש רעדען איז געווען אַנדערש, מיט אַ ליטווישען דיאַלעקט, און מאַנכעס מאָהל האָט מען אויך גערעט רוסיש.

רבי חיים אהרן צבי האָט געלערנט אין ליטווישע ישיבות, און איז געווען אַ תלמיד מובהק פון לובלינער רב, הרה"ג ר' הלל ליפשיץ ז"ל, מחבר פון ספר „בית הלל". דער לובלינער רב האָט געשריבען אַ בריוו, המלצה, צו מיין פאָטער, ער האָט רעקאָמאַנדירט און געבעטען מיין פאָטער צו שטיצען די קאַנדידאַטור פון זיין תלמיד ר' חיים אהרן צבי, ער זאָל ווערען רב אין טאָמאַשאָוו, וועלכע איז אַ לאַנגע צייט געווען אָהן אַ רב, ווייל די שטאָט האָט זיך נישט געקענט אייניגען, איז נאָר געווען „מורה הוראות". נאָך די ערשטע דרשה אין „פראָסטען בית המדרש" איז ער טאַקע אויפגענומען געווארען אַלס שטאָט רב.

מיט אַ צייט שפּעטער, ווען דער „קאַזשאַנער ראַבינער", דאָלגאָנאָס, איז געשטאָרבען, איז דער שטאָט רב ר' חיים אהרן צבי אויך געווארען „קאַזשאַנער ראַבינער".

און עס דערמאָנט מיך אַ שעהן וואָרט וואָס עס האָט געזאָגט דער

מאסקווער רב, הרב מזא"ה ז"ל. ווי באַוואוסט איז אין גאַנץ רוסלאַנד, און פוילען האָט אויך דאַמאָלסט געהערט צו רוסלאַנד, געווען צווייערליי רבנים, אַ רב וואָס די אידישע קהילה האָט אויפגענומען, אַ רב אַ למדן, אַ תלמיד חכם, אַ ירא שמים, און אַ רב וואָס די רעגירונג האָט באַשטימט. דער „קאַזשאַנער ראַבינער" האָט נישט באַדאַרפט קענען לערנען, ער האָט געפיהרט די מעטריקעס, געבורט און טויטן־פאַל, אַפיציעל האָט ער פאַרטראָטען די אידישע געמיינדע געגען די רעגירונג. איהם האָט מען גערופען: „רב מטעם" דאָס הייסט: רב מטעם המלכות.

אויף דעם האָט הרב מזא"ה געזאָגט: עס איז דאָ פיערערליי מידות ביי רבנים, אַזוי ווי עס איז דאָ פיערערליי מינים ביים אתרוג. דער לולב האָט אַ טעם און ניט קיין ריח, דער אתרוג האָט אַ טעם און אַ ריח. דער הדס האָט אַ ריח און ניט קיין טעם, די ערבה האָט ניט קיין טעם און ניט קיין ריח (מדרש רבה).

אַ רב וואָס האָט אַ טעם און ניט קיין ריח? — דאָס איז אַ רב — מטעם, אָבער ער האָט ניט קיין ריח התורה.

וועלכער איז אַ רב וואָס האָט אַ טעם און האָט אַ ריח? — דאָס איז אַ „רב מטעם" און איז אויך אַ תלמיד חכם.

***

וועלכער איז אַ רב וואָס האָט ניט קיין טעם און ניט קיין ריח? — דאָס איז אַ רב וואָס קען ניט לערנען און ניט קיין קאַזשאַנער רב.

און וועלכער איז אַ רב וואָס האָט אַ ריח און ניט קיין טעם? — דאָס איז אַ רב וואָס קען לערנען און איז ניט באַשטימט מטעם המלכות...

רבי חיים אהרן צבי שידקאָווסקי איז געווען ביידע: אַ רב מטעם המלכות און אַ רב אַ תלמיד חכם.

ביים טאָמאַשאָווער רב האָב איך פיעל געלערנט. נישט נאָר תורה, נאָר אויך וועלטליכע זאַכען. דרייַ יאָהר אַן ערך האָב איך ביי איהם געלערנט. דאָס זענען געווען די שטורמישע יאָהרען פון רוסישען אידענטום. די צייטען פון דער ערשטע און צווייטע „דומע" (פּאַרלאַמענט), נאָך די רוסיש־יאַפּאַנישע מלחמה, אין דער צייט פון די רוסישע פּאָגראָמען אויף אידען. יעדען טאָג האָבען די צייטונגען געבראַכט נייַע באַריכטען פון פּאַרגאָסען אידיש בלוט, וואָס האָט אויפגעטרייסעלט די אידישע לעזער. אין פוילען זענען פּאַרגעקומען פּאָגראָמען, נאָר אין קיעלץ און אין שעדליץ. אין רוסלאַנד און אין אוקראַינא איז פיעל אידיש בלוט פאַרגאָסען געווארען. כמעט יעדען טאָג האָבען די צייטונגען באַריכטעט פון אַ פּאָגראָם.

אין יענע „שטורם און דראַנג" צייטען, האָב איך אָנגעהויבען צו לעזען העברעאישע און רוסישע צייטונגען. עס איז דאַמאָלסט געווען די בליענדסטע צייט פאַר דער העברעאישער פרעסע. די „הצפירה" און „הצופה" זענען ערשינען אין וואַרשאַ, דער „המליץ" אין פעטערבורג און דער „הזמן" אין ווילנא. פיער טעגליכע העברעאישע צייטונגען און כמעט אַלע האָב איך געלעזען.

קיין אידישע צייטונגען האָבען דאַמאָלסט קיין טאָמאַשאָוו נישט דערגרייכט. כאָטש אין וואַרשא האָט שוין אָנגעהויבען אַרויסצוגעהן „דער מאָמענט" און דער „היינט". שפּעטער האָבען אויך אידישע צייטונגען אָנגעהויבען צו קומען קיין טאָמאַשאָוו, אָבער אַ איידעלער בעל־בית אַ בן תורה, האָט זיך געשעמט צו לעזען אַ אידישע צייטונג. מען האָט עס געדופען די צייטונג פאַר אַרבייטער און פרויען. און וען עס האָט זיך געמאַכט אַז עס איז ניט געקומען קיין העברעאישע צייטונגען, וויל אָפט האָט די צענזור געשטערט, פאַרמאַכט פאַר אַ געוויסע צייט, אָדער קאָנפּעסקירט פאַר שרייבען אַרטיקלען געגען די רעגירונג, האָט מען בעדיי געלעזען רוסישע צייטונגען אַבי נישט די „זשאַרגאָנישע צייטונג", ווי מען האָט דאַמאָלסט גערופען די אידישע צייטונגען. מאָנכע העברעאישע שרייבער זענען געווען געגנערישגעשטימט צו דער אידישער שפּראַך זיי האָבען זי גערופען „שפּת השפחה". אויף די ציוניסטישע פאַרזאַמלונגען איז פאַרגעקומען אַ שפּראַכען קאַמף,



ר׳ פישל גאַרזיציינסקי ע״ה

וואו מען האָט געלאָזט פאַלען די לאָזונג: „עברית או רוסית". דאָס הייסט מען זאָל רעדען העברעאיש אָדער רוסיש.

אָבער אויך אידיש האָט געהאַט איהרע פאַטריאָטען. און אין יענער צייט איז טאַקע פאָרגעקומען „די טשערנאָוויצער קאָנפערענץ", וואָס דער גרויסער דענקער נתן בירנבוים ז"ל, דער שפּעטערדיגער פירער פון דער „אגודת ישראל" האָט צוזאַמענגערופען אין טשערנאָוויץ, וואו די גרעסטע אידישע שרייבער האָבען אָנטייל גענומען.

ביים רב אין שטוב, איז פאָרגעקומען פאַרשידענע דיסקוסיעס איבער צייטפראַגען. נאָכ'ן שיעור האָט מען גערעט „פּאָליטיק". און וועַן עס איז פאָרגעקומען אַ דין תורה, זענען מיר אַרויס פון הויז, אוּן מיר זענען געזעסען אויף דער באַנק וואָס איז געווען ביי דער זייט פון הויז. עס זענען צוגעקומען אויך ניט קיין לערנער, וועלכע זענען געווען בעסער באַהאַוועט אין וועלטליכע זאַכען, און מיר בטלנים, האָבען זיך צוגעהערט און זיך באַטייליגט אין די געשפּרעכען. געווענליך האָט מען דאָס געמאַכט בשתיקה, וועַן דער רב איז געווען פאַרנומען ביי אַ דין תורה אָדער אַזוי ביי אַ וויכטיגען ענין.

***

צום רב פלעגען קומען פאַרשידענע מענשען: רבנים, דרשנים, אַ מאָהל אַ „מטיף לאומי", וועלכער האָט פאַרלאַנגט פון רב אַ ערלויבעניש צו רעדען אין בית המדרש. אויך אַ זעלכע וואָס זענען געשיקט געווארען פון ישיבות, אינסטיטושענס פון גרויסע שטעט, און דאָמאָלסט האָבען מיר געהאַט אַ געלעגענהייט זיך צו באַקענען מיט די אידישע גרויסע וועלט, וואָס איז געווען אַזוי ווייט פון טאָמאַשאָווער אידישען לעבען, כרחוק מזרח ממערב. איינמאָל, געדענק איך, איז געקומען אַ רב אַ דרשן, מיט אַ בריטע שיינע באָרד און לאַנגע האָר, וועלכע זענען אַריבערגעפאַלען איבערן האַלז, שבת האָט ער געטראָגען אַ צילענדער וואָס דאָס איז געווען אַ נייעס אין טאָמאַשאָוו. ער האָט געהאַט שוועריגקייטען ביז דער רב האָט איהם געגעבען אַן ערלויבעניש צו רעדען אין בית המדרש. ער האָט זיך געפופען „מטיף לאומי", און געשיקט איז ער פונם „אָדעסער קאָמיטעט". אין אַ זונטאָג, בין מנחה למעריב, האָט ער גערעדט אין „פּראָסטען בית המדרש", (עס איז אויך געווען אַ חסידיש בית המדרש). ער האָט געהאַט אַ קלינגעדיגע שטימע, האָט אָנגעהויבען צו רעדען שטיל, אָבער וואָס אַמאָל העכער און העכער. עס איז געווען נאָכ'ן האָמעלער פּאָגראָם, און וועַן ער האָט געשילדערט סצענעס פון פּאָגראָם, האָט דער עולם געגאָסען מיט טרערען. אויך פון עזרת נשים האָט זיך געהערט ווייגען אויפ'ן קול.

זיין רעדע איז געווען דורכגעפלאָכטען מיט פּסוקים און מאמרי חז"ל. ער האָט געשילדערט דעם „גלות רוסיה" מיט די שווארצסטע פאַרבען. און דערנאָך האָט ער אַנטוויקעלט דעם ציוניסטישען געדאַנק, וואָס מיר האָבען דאָס ערשטע מאָהל געהערט אין אַ דרשה אין אונזער שטאָט. דער איינדרוק איז געווען זייער גרויס. איך געדענק נאָך ווי היינט, ווי ער האָט ציטירט פּסוקים פון יחזקאל, ווי דער נביא זעהט דעם טאָהל מיט די „עצמות היבשות", געמאָהלען האָט ער דאָס בילד מיט אַזאַ טאַלאַנט, אַז עס האָט זיך געדאַכט, אָט זעהען מיר דעם נביא יחזקאל מיט די צושויבערטע גרויסע בארד, און דעם בארג מיט די טויטע טרוקענע מענשליכע ביינער, און אָט דאַכט זיך אַז די סקעלעטען הויבען זיך אָן צו רירען, ביין צו ביין, אָרים צו אָרים, און באַלד ווערען זיי לעבעדיג...

ער האָט געוואָלט אַרויסברענגען דעם געדאַנק וואָס מען זאָגט נאָך פון רבי שמואל מאָהליווער ז"ל, וועגען די גרינדער פון חיבת ציון און פון ציוניזם, וואָס די מערהייט פון זיי זענען געווען פרייע מענשען, און דאָס האָט גורם געווען אַז די פרומע אַרטאָדאָקסישע אידען זאָלען שטעהן פון דער ווייטענס, און פיעלע זאָלען נאָך זיין געגנער צו דעם ציוניזם.

האָט איינמאָל אויף אַ פאַרזאַמלונג רבי שמואל מאָהליווער גערעדט וועגען דער אויפלעבונג פון די עצמות היבשות. ער האָט דערמאָנט דעם מאמר חז"ל (סנהדרין צב, ב): פרעגט די גמרא: „ומאן נינהו מתים שהחיה יחזקאל"? — ווער זענען די טויטע וואָס יחזקאל האָט לעבעדיג געמאַכט? — „אלו בני אדם שאין בהם לחלוחית של מצוה" — דאָס זענען מענשען וואָס באַזיצען נישט קיין מצוות. „אלו בני אדם שכפרו בתחיית המתים" — דאָס זענען מענשען וואָס האָבען געלייקענט אין תחיית המתים. „אלו בני אדם שחיפו את ההיכל כולו שקצים ורמשים" — דאָס זענען מענשען וואָס האָבען באַדעקט דעם היכל מיט שקצים ורמשים. מיט דיזען מאמר האָט רבי שמואל מאָהליווער ערקלערט די פרומע לייט, אַז אויך יחזקאל הנביא, ווען ער האָט געזעהן די אויפלעבונג פון אידישען פאָלק, האָט געוואוסט אַז די ערשטע צום אויפלעבען דאָס פאָלק אין זיין לאַנד, וועלען זיין מענשען וואָס טוהן ניט קיין מצוות, און פיהרען זיך ניט ווי ערליכע אידען דאַרפען זיך פיהרען.

איך בין געווען אַזוי באַאיינדרוקט פון דער דרשה, אַז איך האָב ניט געקענט בייגאַכט איינשלאָפען. איך האָב פיעל נאָכדענקט וועגען דעם דרשן, און איך האָב באַשלאָסען צו שרייבען אין אַ צייטונג די „געשעהעניש". און אומר ועושה, געשריבען און געמעקט, און איבערגעשריבען און אַוועק־געשיקט צווי בייגעלעך צום „הצפירה". איך האָב קיינעם נישט דערצעהלט, ווייל איך האָב זעלבסט ניט געגלויבט אויב די צייטונג וועט עס דרוקען.

עס זענען אַוועק אַ טאָג נאָך אַ טאָג, אַ וואָך נאָך אַ וואָך, און האָב מיך שוין מייאש געווען, און געדענקט, אַז מן הסתם איז עס ניט געפעלן דעם רעדאַקטאָר, און ער האָט עס אַריינגעווארפען אין קאָרב.

אין איינעם אַ פרימאָרגען, ווען איך האָב געעפענט די צייטונג „הצפירה", דערזעה איך אין רובריק „מכתבים מערי השדה" מיין נאָמען, שוואַרץ אויף ווייס, טאַקע ממש, איך האָב מיינע אויגען נישט געגלויבט. מיין נאָמען אונטער דעם באַריכט פון דער דרשה פון דעם „מטיף לאומי", און וואָס פאַר אַ רושם דאָס האָט געמאַכט.

עטליכע טעג האָב איך מיך אויסבאַהאַלטען, איך האָב מורא געהאַט צו געהן אין „טריסקער־קאזמיר שטיבל". צוויי בעלי בתים פון שטיבל, זענען אויך געווען אַבאָנירט אויף דער „הצפירה", האָב איך געדענקט אַז זיי וועלען געוויס מפרסם זיין מיין קאָרעספאָנדענץ, דאַדורך האָב איך מיך געשראָקען... אָבער איינער האָט צופעליג דאָס נישט געלעזען, און דער צווייטער האָט נאָך געלויבט מיין שרייבען.

אַ צייט שפּעטער באַקום איך אַ בריוו פון דער ציוניסטישער צענטראַלע אין וואַרשא, מיט אַ ביטע איך זאָל מיך באַמיהען און גרינדען אין טאָמאַשאָוו אַ ציון פאַראיין. אויף דעם בריוו איז געווען אונטערגעשריבען נ. ס. (נחום סוקולוב). האָב איך זיך געטראַכט אַז מן הסתם איז דאָ עפּעס געשען אַ טעות, ווייל ווי קום איך אַ זיבעצען יעהריגער בית־המדרש־בחור צו גרינדען אַ פאַראיין? און ווי קומט אַ רעדאַקטאָר פון דער גרויסער העברעאישער צייטונג מיר צו שרייבען? איך לייגן נאָך אַ מאָהל דעם בריוו, עס איז פאָרט אויבען געדרוקט מיט גרויסע אותיות: „לשכת ההנהגה הציונית, למדינת פּוילין, גליל ווארשה, אדרעסה: נ. סוקולוב, ביורה, למר משה גאָזיצאַנסקי בטומאַשוב".

דער בריוו איז געטייפּט אויף אַ טייפּ־רייטער מאַשין, וואָס איך האָב געזעהן דאָס ערשטע מאָל, מיט העברעאישע אותיות, עס זעהט אויס ווי געדרוקט. און כאָטש עס איז שוין פאַראיבער פופציג יאָהר, זינט איך האָב דעם בריוו ערהאַלטען, געדענק איך נאָך ווי היינט, ווי איבעראַשט איך בין געוואָרען לעזענדיג דעם בריוו, און האָב ניט געוואוסט וואָס איך זאָל טון. וואָס ענטפערט מען? יאָ ענטפערען, ניט ענטפערען. ווי קום איך אַ זיבצען יעהריגער „שטיבל בחור" האָבען צו טון מיט אַזעלכע גדולים, מיט אַזאַ אדם גדול ווי נ. סוקולוב? איך האָב נאָר געזוכט אַ אָרט ווי זיך צו באַהאַלטען...

ווען איך בליק אַ היינט צוריק צו יענער צייט, איז דאָס דאָך שוין „היסטאָרי". און די בריוו דאַרפען טאַקע אַריינגעהן אין ציוניסטישען אַרכיוו. זאָל מען זעהן ווי דער ציוניזם האָט זיך אָנגעהויבען צו אַנטוויקלען אין

פוילען. היינט ווען מיר האָבען שוין ב״ה זוכה געווען צו אַ מדינת ישראל, אָבער ליידער אָהן אַ פוילישׂ אידענטום; איבער דריי מיליאָן פוילישע אידען זענען אומגעקומען דורך די נאַציס ימ״ש. וועז מען דערמאָנט זיך כאָפט אָן אַ גרויל, אוֹן אַ ציטער געהט דורך אַלע אברים.

אוֹן וועז איך שרייב דיזע שורות ליגען טאָקע פאַר מיר די אַרגינעלע בריוו, דאַטירט: ווארשא, י״ג אלול, תרס״ה אוֹן ו׳ תשרי תרס״ו. למר משה גאַרזיצאַנסקי בטומאַשוב. שוין אַ האַלבער יאָהרהונדערט איז פאַרלאָפען זייט יענער צייט, אָבער עס דאָכט זיך, ערשט נעכטען איז עס געשעהן.

איך האָב מיך אַליין געפרעגט: פון וואַנען וויסען זיי מיין אַדרעס? אוֹן ווי פאַלען זיי אויס צו שרייבען צו מיר? אוֹן וואָס קען איך, אַ אינגל טון? איך זאָל ווערען אַן עסקן ציבורי? — איך בין געווען הילפסלאָז, אוֹן האָב נישט געוואוסט וואָס צו טאָהן, אוֹן האָב אַפילוֹ מורא געהאַט צו ווייזען עמיצען דעם בריוו. מען וואָלט דאָך מיך אויסגעלאַכט.

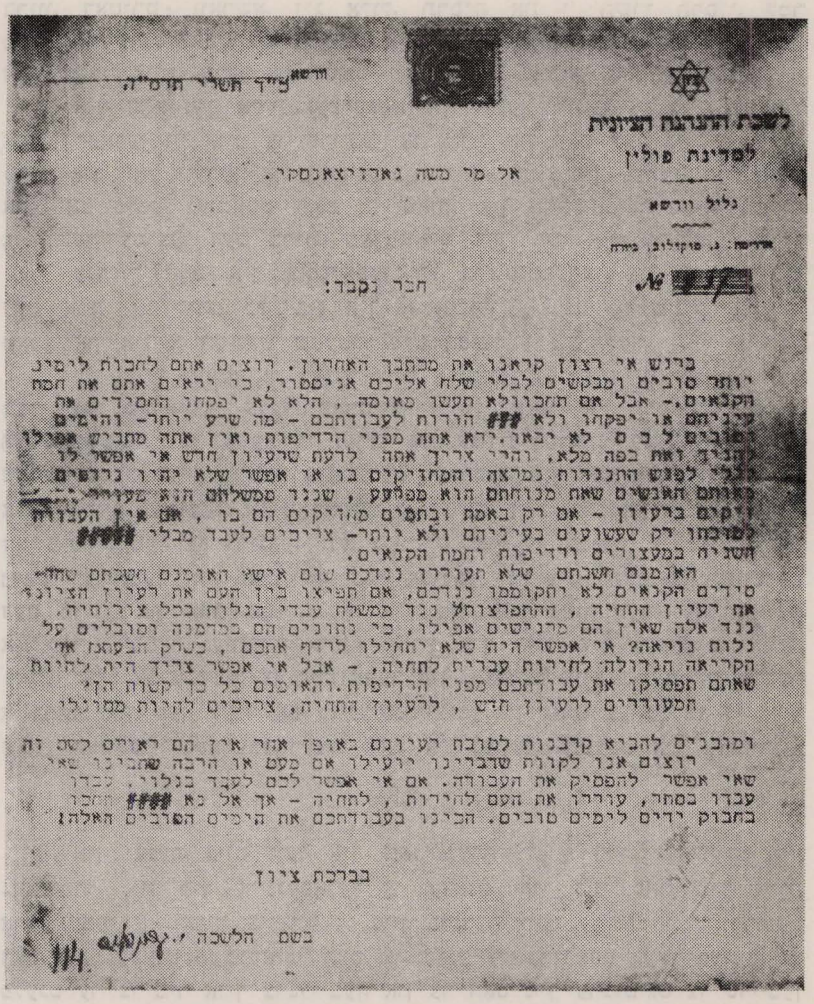
ענדליך האָב איך באַשלאָסען זיי צו ענטפערען אוֹן זיי שרייבען דעם אמת. אַז קודם כל, בין איך אַ אינגל, אַ בית מדרש׳ניק. אוֹן אַז טאָמאָשאָוו איז אַ חסידיש שטעטל, מיט חסידישע שטיבלעך.

עס זענען געווען אין יענער צייט אַ צעהנדליג שטיבלעך אוֹן קלויזען. רעליגיעזע פאַראיינען אָדער פּאַרטייען זענען זאָגאָר אין גרעסערע שטעט ווי טאָמאָשאָוו ניט געווען. די מזרחי אוֹן אגודת ישראל, זענען ערשט נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה געגרינדעט געוואָרען. איך האָב אין מיין ענטפער אַלעס אַרויסגעשריבען, אַז טאָמאָשאָוו איז נישט דאָס אָרט אוֹן עס איז נישט דאָ מיט וועמען צו גרינדען אַזאַ פאַראיין. אוֹן די חסידים וועלען אַוודאי נישט דערלאָזען אַזאַ זאַך, אוֹן נאָך אַזעלכע תירוצים. האָב אַוועקגעשיקט דעם בריוו, אוֹן האָב געמיינט אַז איך בין שוין פּטור געוואָרען, אוֹן עס איז מיר לייכטער געוואָרען אויפֿן האַרץ. איך האָב אויך געפרעגט ווי זיי פאַלען אויס צו שרייבען צו מיר. אָבער אין אַ קורצע צייט באַקום איך ווידער אַ בריוו, אוֹן מען וועגד אָפּ מיינע תירוצים. אוֹן גורם געווען צו די אַלע זאַכען האָט מיין „קאָרעספּאָנדענץ״ וואָס איז געווען געדרוקט אין „הצפירה״.

***

אין יענער צייט וועז איך האָב געזעהן מיין בריוו געדרוקט אין „הצפירה״, איז מיר אייגעפאַלען אַ געדאַנק, איך זאָל פאַר מיר אַליין אַרויסגעבען אַ וואָכען צייטונג... מיין ברודער יוסף (ע״ה) הי״ד, וועלכער האָט גוט געקענט העברעאיש, האָט צו מיינע עלטערן אָפט געשריבען בריוו, פלעגט ער צו מיר אויך צושרייבען, אוֹן ער האָט מיך ערמוטיגט צו שרייבען צו איהם כמעט יעדער וואָך. האָב איך איהם כמעט יעדער וואָך געשריבען

אַ בייגעלע פון פיער זייטען, און האָב עס אויסגעשטעלט אוֹן נאָכגעמאַכט ווי אַ צייטונג. פון אויבען רעכטס איז געשטאַנען ווי געדרוקטע אותיות המביט. איך האָב עס אַ נאָמען געגעבען „המביט" ווייל דאָס איז דער ראשי תיבות פון מיין נאָמען: הבחור משה בן ישראל, טאָמאַשאָוו. און המביט



לשכת התנועה הציונית
למדינת פולין

אל מר משה גארדזיאנסקי.

חבר נכבד:

ברוש אי רצון קראנו את מכתבך האחרון. רוצים אתם לחבות ליפיע יותר טובים ומבקשים לבלי שלח אליכם אניספור, כי יראים אתם את הקנאים.- אבל אם תכוונלא תעשו מאומה, הלא לא יפקחו הסיפרים את קריהם או יפקחו ולא ### הדות לעבודתכם - מה שרע יותר- והיפים המובים ל כ ס לא יבאו.ירא אתה מפני הדיפות ואין אתה מחביש אפילו לחניך זאת בפה מלא, והרי צריך אתה לדעת שרעיון חדש אי אפשר לו בלבי לפנים התנגדות נמרצה והסתדיקים בו אי אפשר שלא יתגו נדפים מאותם תאנשים שאת מנוחתם הוא מפריע, שכנד ממשלתם הוא עומד. זיקים ברעיון - אם רק באמת ובתמים מאמיקים הם בו, אם אין העבודה למענהו רק שעשועים בעיניהם ולא יותר- צריכים לעבד מבלי ##### השגיה במעצורים וידיפות ואמת הקנאים.

האומנם תשבתם שלא תעוררו נגדכם שום איש האומנם תשבתם שתסירים הקנאים לא יתקוממו נגדכם, אם תפיאו בין העם את רעיון הציונות את רעיון החביה, ההתפרצותן נגד ממשלה עבדי הגלות בכל צורותיה, נגד אלה שאין הם מרגישים אפילו, כי נתונים הם בתרמית ומובלים על גלות נוראה? אי אפשר היה שלא יתחילו לדדף אתכם, כשרק הבקשו את הקריאה הגדולה לחירות עברית לתביה, - אבל אי אפשר צריך היה לתוות שאתם תפסיקו את עבודתכם מפני הדיפות.והאומנם כל כך קשות הן? תמעוררים לרעיון חדש, לרעיון התביה, צריכים להוות ממוכני

ומוכנים להביא קרבנות למובת רעיונם באופן אחר אין הם ראוים לשם זה רוצים אנו לקוות שתבריגו יועילו אם מעם או הרבה שתביגו שאי שאי אפשר להמסיק את העבודה. אם אי אפשר לכם לעבד בגלוי, עבדו עבדו בסתר, עוררו את העם לחירות, לתביה - אך אל נא ### תאבו בחבוק ידיים ליפיע טובים. הביגו בעבודתכם את הדיפים הסובים האלה!

בברכת ציון

בשם הלשכה

אבריוו פון דער הויפט־לייטונג פון דער ציוניסטישער באוועגונג אין פוילין

איז דאָך דער טייטש דער וואָס קוקט, האָב איך איבעראַל געקוקט אוּן וואָס איך האָב געזעהן אוּן געהערט האָב איך אויפגעשריבען אין „המביט". שטוב נייעס, פאַבריק נייעס, שטיבל נייעס, פוּן רב'ס הויז א. ז. וו. עס ליגט נאָך בייַ מיר בייַ היינט קאָפּיעס פוּן דער „צייטונג"...

עס איז נאָך דאָ בייַ היינט אַ לעבעדיגער עדות וואָס האָט געזעהן מיין „המביט". ער וואוינט אין חיפה, מדינת ישראל, דאָס איז מיין פריינט ר' זושא קאָווענשטאָק. ווי אַזוי עס איז צו איהם אָנגעקומען דער „המביט", איז דורך אַזאַ צופאַל: איינמאָהל ברענג איך עטליכע „המביט"'ס אין שטיבל אַריין, צו צייגען מיין קריטיקער ר' נתן גרינוואַלד. אגב, דער ר' נתן איז געווען אַ קלוגער איד, אַ תלמיד חכם, אויך אַ לעזער פוּן „הצפירה". אוּן כאָטש ער האָט געהאַט די זעלבע ביזנעס וואָס מיין פאָטער, אוּן עס האָט געהייסען אַ געשעפט'ס קאָנקורענט, דאָך בין איך מיט איהם געווען אין בעסטער באַציהונג. אוּן וועז איך האָב געשריבען אַ זאַך וואָס האָב געוואָלט ווייסען אויב ס'איז גוט, האָב איך עס איהם געוויזען, ער זאָל מיר זאָגען זיין מבינות. אוּן וואָס עס איז איהם ניט געפעלען פלעג איך עס אויסבעסערען.

אַזוי האָב איך איינמאָהל געבראַכט אין שטיבל עטליכע המביט'ס, אוּן ר' נתן איז דאַמאָלסט צופעליג ניט געווען, האָב איך עס דערווייל אַרייַנגעלייגט אין מיין גמרא, איך זאָל עס איהם ווייזען דעם צווייטען טאָג. מיין פריינט זושא האָט דאָס באַמערקט, אוּן וועז איך בין אַהיים געגאַנגען, האָט ער עס אַרויסגענומען פוּן דער גמרא. דעם צווייטען טאָג וועז איך בין געקומען אוּן געעפענט די גמרא אַרויסצונעמען די „המביט"'ס איז „והילד איננו"... ערשט אין אַ צייט שפּעטער האָט מען עס אָפּגעגעבען, אוּן איך בין געוואָר געווארען אַז דאָס איז געווען ר' זושא'ס מלאכה.

אגב, וועז איך אוּן מיין פרוי האָבען באַזוכט ארץ ישראל אין אייר תש"ט, האָט אונז מקבל פנים געווען מיין פריינט ר' זושא. איך האָב איהם קוים דערקענט, אַ שעהנע הדרת פנים'דיגע באָרד, אַ אמת חסידישער אויסזעהן. זיין פאָטער ר' שבתי קאָווענשטאָק ז"ל, איז געווען יאָהרען לאַנג גבאַי אין אונזער שטיבל, אַ איד אַ חכם, אַ חוץ זיינע געשעפטען האָט ער געהאַט אַ „סיידליין", אַ זייטיגע ביזנעס, מען האָט איהם געמוּמען צו וויכטיגע דין תורה'ס פאַר אַ בורר. אוּן אויף זיין בוררות האָט מען זיך געקענט פאַרלאָזען. ער איז אויך געווען אַ ידיד נאמן פוּן מיין פאָטער ז"ל.

ר' שבתי קאָווענשטאָק האָט געפיהרט דאָס גבאות ביד רמה, מיט דיסציפּלין; איך געדענק אַז שבת בראשית באַלד נאָכ'ן דאָווענען האָט ער געגעבען אַ קלאַפּ אין שולחן, אוּן ער האָט אויסגערופען: איך בין מכריז ומודיע, אַז יעדער איינער זאָל אַנידערלייגען זיין טלית אויפ'ן שולחן, אוּן קיינער זאָל נישט אַ היים נעמען זיין טלית. אוּן כך הווה, ער האָט אַנידער־

געשטעלט „שומרים" ביי די טיהרען פון שטיבל, און יעדער איינער האָט אויסגעטאָהן זיין טלית, צוגעלייגט, און בדחילו ורחימו צוגעטראָגען און אַרויפגעלייגט אויפֿן שולחן. דיזען שבת האָט מיין פאָטער תיכף נאָך „אנעים זמירות" אויסגעטאָהן זיין טלית און ער איז געווען דער ערשטער אַנידער צו לייגען זיין טלית אויפֿן שולחן, יעדער זאָל זעהן, ווי אין פסוק שטייט: ממני תראה וכן תעשה...

די טליתים זענען געווען פאַר׳משכונ׳ט פאַר די חובות, פאַר די שטייערן וואָס יעדער איינער דאַרף באַצאָהלען אויסצוהאַלטען דאָס שטיבל.

נאָך הבדלה פלעגט ר׳ שבתי׳ל אָפשיקען דעם טלית צו מיין פאָטער, און צו מאַרגענס, זונטאָג פריה, האָט שוין געהאָנגען אַ צעטל אויף דער טיר, אויסגעשריבענט וויפיעל יעדער איינער איז מחוייב צו געבען, לויט אַ אָפשאַצונג פון אַ קאָמיטע.

***

אין טאָמאָשאָוו, וואָס איז געווען אַ גרענץ שטאָט צווישען רוסלאַנד און עסטרייך, איז אַלע יאָרן געשטאַנען אַ פולק (רעגימענט) קאָזאַקען. און אויך „אָביעשטשיקעס" וואָס האָבען געהיט די גרענץ און די אומגעגענט. די „דאָנסקי קאָזאַקען" פלעגען קומען פון זייערע היימען מיט זייערע פערד. אַ „קאָזאַצקי פערד" איז געווען אַ שם דבר. און וועז זיי זענען אַרויס־געריטען אויף מאַנעווריעס פון זייער „בריגאַדע", אויף דער צווייטער זייט אונטער די שטאָט, „סאָטניעס"־וויז, דאָס הייסט צו הונדערט סאָלדאַטען, מיט זייערע אָפיצירען און עלטסטע, זיי אַלע זענען געריטען אויף פערד מיט זייערע ביקסען און הויכע „פיקעס" איבער דעם מאַרק און שאָסעי. פאַראויס האָבען געריטען דער פאָלקאָוניק און זייער באַנד־מיוזיק מיט די גרויסע קופּערנע טרומייטערס און אַנדערע מיוזיק אינסטרומענטען, אַלעס רייטענדיג אויף הויכע קאָזאַצקי פערד, האָט אַרויסגערופען קינד און קייט צו באַוואונדערן זייער העלדישקייט און זיך צוהערען צו די מיוזיק.

אַ האַלבע שטאָט האָט געמאַכט אַ לעבען פון די קאָזאַקען. עס זענען געווען בעלי־בתים, אידישע „פאָדראַטשיקעס", ליווראַנטען, וועלכע האָבען געהאַט קאָנטראַקטען און געליפערט אַלע פּראָדוקטען, לעבענסמיטל פאַר די זעלנער, היי און האָבער פאַר די פערד. אויך שנייד׳ער׳ס און שוסטער׳ס זענען געווען ביי זיי „ביזי".

פאָדראַטשיקעס פאַר היי און האָבער זענען געווען יאָהרען לאַנג ר׳ שמואל פוטער, ר׳ שמואל ניי, ר׳ בנימין וויינבערג. מיין ברודער פישל ע״ה, וועלכער האָט געהאַט דעם שהנסטען און גרעסטען סטאָר פון לעבענסמיטל האָט אַלע יאָהרען געהאַנדעלט מיט זיי. די אָפיצירען און דער פאָלקאָוניק

פלעגען אפט קומען צו איהם אין סטאר, און זיי זענען געווען זעהר פריינדליך.

דערביי איז כדאי צו באמערקען אז אלע פאדראטשיקעס האבען געטראגען בערד און געגאנגען אידישלעך געקליידעט. און אלע סטארס זענען געווען שבת געשלאסען און זונטאג אפען. די אפיציר'ס דינער האבען שוין געוואוסט אז פרייטאג דארפען זיי קומען פרי איינקויפען.

**
*

אין אונזער טריסקער־קאזמיר שטיבל, האבען געדאוועט די „שעהנסטע אידען" וואס איך האב געקענט. איך געדענק נאך די אלטע אידען וואס אזא טיפ זעהט מען היינט ניט מעהר. זיי זענען געווען איבערגעגעבען נאר לתורה ולתפלה. דאס ערליכקייט און פרומקייט האט פון זיי ארונטער־געשיינט. דער זקן שבחבורה, דער עלטסטער שיינער איד איז געווען דער „קליינער יוסף". ער איז געווען לויטער רוחניות. מען האט איהם געפופען דער קליינער יוסף, ווייל עס איז אויך געווען א „גרויסער יוסף", אבער איהם האב איך שוין ניט געקענט.

דער „קליינער יוסף" האט אויסגעזעהן ווי עס איז באקאנט דאס בילד פון רבי עקיבא אייגער ז"ל. ער האט געטראגען א ספאדעק אויפ'ן קאפ. אויף זיין פלאץ אין שטיבל, אדער ווי מען האט עס דאמאלסט גערופען: שטאט, האט זיך ניט קיינער געוואגט צו זעצען. און ביי שלש סעודות איז זיין „שטאט" געווען אין דער זייט אויבען־אן. איהם געדענק איך אלס דער עלטסטער „שיינער איד". זיין מחותן ר' בנ־ציון שוחט איז אויך געווען פון די גאר שיינע אידען. ער פלעגט דאוונען איין טאג מוסף ראש־השנה. דאס זענען געווען אידען תלמידי־חכמים, אפגעהיטען, שולחן ערוך אידען. א צווייטער בעל מוסף ימים נוראים איז געווען ר' מאטעלע גרינוואלד, א סוחר, א שיינער בעל בית און א בעל מנגן. א שיינער טיפ איז אויך געווען ר' מאטי־גבאי, א איד א זקן, יעדען טאג האט ער געדאוועט אין טלית ותפילין פון גאנץ פריה ביז נאכמיטאג. א חוץ „חק", תהלים, און אנדערע לימודים וואס געהערט צו צום דאוונען, פלעגט ער אויך לערנען שוין שטייענדיג ביים שולחן, תנ"ך און משניות. פון די אנגעזעהענע בעלי בתים זענען געווען ר' נחום ניי, ר' נתנאל ראצימאר, ר' העשעל שלאגבוים, ר' אלי' דרימלער, ר' פישל גאזיטשיינסקי, ר' נתן גרינוואלד, ר' שפסל קאווענשטאק, ר' שמואל מעלדינג א. נ. פון די אינגערע שיינע אידען: ר' קלמן עהרליך, ר' יעקב שלאגבוים, ר' ירחמיאל מערמלשטיין, ר' ליפא האניגספעלד און נאך. אידען תלמידי חכמים, סוחרים, תורה וגדולה, א שיינע גאלערי ביי דער מזרח־וואנט.

די טישען מיט די בענק זענען אין אונזער שטיבל געווען אויסגע־
שטעלט ווי אַ חית פון ביידע זייטען ארון קודש, און ביי די צפון און
דרום׳דיגע וועגט. בין מנחה למעריב, איז יעדען טאָג געווען איין שעה אַ
הפסקה. דער עולם איז געווען אויסגעצעט ביי די טישען ביי אָפענע
גמרות אונטער גרויסע בליצלאָמפען. און וועד עס האָט זיך נישט באַצייטענס
געזעצט ביים טיש האָט נישט געפונען קיין פּלאַץ. עס איז אויך געווען
אַ „בית שני" אין שטיבל. בין מנחה למעריב האָבען די בחורים אָפּגעטראָטען
זייערע ערטער די בעלי בתים און געלערנט אין „בית שני". דאָרט האָט
מען אויך שבת און יום טוב געלייענט אין ספר תורה. עס איז אויך
געווען אין „בית שני" אַ גרויסער באַק־אויוועז, וואו מען פלעגט באַקען
מצות ערב פּסח. אַ גאַנץ באַזונדערע באַגייסטערונג האָבען מיר בחורים
אַרויסגעוויזען יעדעס יאָהר, עטליכע טעג פאַר פּסח, צו מאַכען הכנות,
אויסצורייניגען דעם אויוועז און פּאָרצובריטען אַלע מכשירים צום באַקען
די ערב פּסח מצות. מיט וואָס פאַר התלהבות און איבערגעבענהייט מיר
האָבען דאָס געטאָהן איז שווער איבערצוגעבען; ביים באַקען די מצות
האָט מען אינצווישען געזאָגט הלל און קאַפּיטלעך תהלים; יעדער אַנטיי־
נעמער האָט געהאַט אַ רעכט אויף עטליכע מצות וואָס איז געבאַקען געוואָרען
ערב פּסח לשמה.

**
*

ביי אונז אין טאָמאַשאָוו איז נישט געווען קיין ישיבות; עס איז
איבערהויפּט אין גאַנץ פּוילין ניט געווען קיין ישיבות אַזוי ווי אין די ליטע.
די ליטווישע ישיבות האָבען געזמט אין דער אידישער וועלט. אָבער
אין פּוילין האָט עקזיסטירט פאַר העכערע לימודים ווי גמרא מיט תוספות
נאָר „שטיבלעך" פון יעדער רבי׳שע דינאַסטיע. און אין גאַליציע האָט מען
עס גערופען „קלויזען". יעדער אייִדעלער איד, אַ בעל בית, אַ חסיד, האָט
זיך אויסגעלעבט זיינע יאָהרען אין זיין „שטיבל". אין אונזער שטיבל, דאָס
טריסקער־קאָזמירער, האָב איך פאַרברַאכט מיין בעסטע יוגענד. קיין „פּראָגראַם"
ווי אוֹן וואָס צו לערנען איז נישט געווען. וואָס מען האָט געוואָלט האָט מען
געלערנט. עס איז אויך נישט געווען קיין אויפזעהער, קיין משגיח, כל הישר
בעיניו יעשה. די תקנות פון די שטיבלעך — פלעגען חסידים זאָגען —
זענען דער ערשטער סעיף פון שולחן ערוך, אורח חיים: „יהודה בן תימא
אומר: הוה עז כנמר, קל כנשר, רץ כצבי, וגבור כארי". ווי פריה איך בין
געקומען אין שטיבל האָב איך שוין געטראָפען אידען זיצען, וועד ביי אַ
תהלים׳ל, וועד ביי אַ גמרא, וועד ביי אַ משניות. סיי ווינטער, סיי זומער,
פאַרטאָג אָדער שפּעט ביינאַכט, וועד ביי אַ מלמד, אָדער ביי אַ אַן עלטערן

בחור. וועו איך בין אַרויס פון מלמד, האָב איך געלערנט מיט מיין עלטערן חבר אפרים סיני׳ליס, ער איז געווען אַ בחור אַ מתמיד, האָט שוין געהאַט וועלטליכע אַנשויאונגען. די בחורים זענען געווען פון פאַרשידענעם עלטער, און יעדער האָט געלערנט וואָס ער האָט געוואָלט, ווי די חכמים זאָגען: „לעולם ילמד אדם במקום שלבו חפץ" (עבודה זרה, יט). די שטיבל־בחורים זענען נישט געווען דיסציפליניירט, ווי אין אַ ישיבה אָדער חדר, זיי האָבען זיך פריי בייוואויגען, זיי האָבען זיך אַליין באַשטימט זייער צייט צו לערנען.

און כאָטש אין די „שטיבלעך" זענען ניט געלערנט געוואָרען מיט אַ פּראָגראַם, מיט אַ שיעור פון אַ ראש ישיבה, מיט אַ השגחה פון אַ „משגיח רוחני" ווי אין די ליטווישע ישיבות, נאָר פון זיך זעלבסט, אַ לומד מעצמו, דאָך זענען אַרויסגעקומען גרויסע תלמידי חכמים, זאָגאָר גאונים פון די „שטיבלעך". איבערהויפט אין די גרויסע שטעט, ווי וואַרשע, לאָדזש, לובלין, ראָדום א. ז. וו. האָט מען געפונגען בחורים יונגע לייט לומדים וואָס זענען אויסגעוואַקסען גרויסע רבנים. על פי רוב זענען די שטיבל מענשען געווען בני תורה, איידלע אידען, וועו וויניגער וועו מעהר, אָבער כמעט אַלע זענען געווען יודעי ספר. חומש מיט רש״י און אַ פּרק משניות צי שולחן ערוך האָט כמעט יעדער געקענט. און דערביי איז יעדער געווען בבחינת אַ „ירא שמים". עס איז נאָר געווען צו זאָגען אַז דער דאָוונט אין דעם חסידים־שטיבל; דאָס זאָל הייסען אַז ער איז בכלל אַ אמת־אידישער מענש. איבערהויפט וועו מען איז אַריינגעקומען אין שטיבל, האָט מען געהאַט אַ באַגריף אַז מען איז אין אַ סביבה פון תלמידי חכמים, ווייל יעדער איז געזעסען ביי אַ ספר, צי ביי אַ גמרא. מען האָט אויך געקענט זעהן אַמאָל אַ טאַטען מיט אַ זון לערנען. אַלעס האָט אַריין געקוקט אין אַ לשון קודש ספר.

מען האָט אויך געפראַווט מלוה־מלכה׳ס יעדען מוצאי שבת פאָר די גאַנץ געהויבענע חסידים, פון די שאָר ירקות וואָס איז איבערגעבליבען פון די שבת׳דיגע מאָכלים האָט מען צוזאַמענגעשטעלט די מלוה־מלכה׳ס. מאַנכעס מאָל האָט מען נאָך צוגעקאָכט אַ הייסען באָרשט מיט קאַרטאָפלעס. און וועו שמועסט וועו עס איז צופעליג געווען אַ יאָהרצייט, פון אַ רבי׳ן, דאַמאָלסט האָט מען שוין אויך געמאַכט אַ „לחיים"... די הלולא פון „טריסקער מגיד" ז״ל, איז געפראַווט געוואָרען מיט באַגייסטערונג. מיינע עלטערע ברידער ישעי׳ און יוסף האָבען געשפּיעלט אויף מיוזיק אינסטרומענטען און ביי די געהויבענע מלוה מלכה, פלעגען זיי שפּילען חסידישע ניגונים און אויך „מאַרשען".

די מערב וועט פון די שטיבלעך זענען געווען באַדעקט מיט שעלפּס, שאָפעס ספרים פון אויבען ביז אַרונטער, ספרים אָהן אַ שיעור. ש״ס׳ן,

רמב"ם'ס, שאלות ותשובות, שולחן־ערוך'ס און חסידישע ספרים, ספרי יראים. גרויסע דיקע בענדער קליינע און קלענערע ספרים אהן אַ שיעור. ביי אונז אין שטיבל איז אויך געווען אַ „תיקון ספרים", איינער פון די בחורים פלעגט יעדען פרייטאָג אַרומגיין מיט אַ פושקע פאַר „תיקון ספרים", צו קויפען נייע ספרים און איינצובינדען די אַלטע ספרים. עס זענען ביי אונז אויך געווען „זיידענע יונגע לייטלעך", קעסט קינדער, וועלכע זענען געזעסען כמעט אַ גאַנצען טאָג און געלערנט; ווער „לשמה" און ווער שלא לשמה... אַזאַ „זיידענער יונגערמאַן" האָט פאַרשאַפט זיין שווער און שוויגער כבוד און דרך ארץ. זיי האָבען אַזוי לאַנג געלערנט ביז דער שווער האָט געגעבען די „קעסט" דאַן איז ער געווארען אַ סוחר אַדער אַ „שטעקעלע דרייער"... מאַנכע האָבען פאַרגעזעצט זייער לערנען און געווארען אמת'־דיגע תלמידי חכמים, „שיינע אידען".

**
*

דאָס אַלעס איז געווען פאַר דער ערשטער וועלט מלחמה.

אָבער וועז איך האָב אין 1918 באַזוכט מיין געבורטס שטאָט, נאָך מיין אָפּווּעזנהייט פון 4 יאָהר קריג, האָב איך עס נישט דערקענט; פילע געגענטען פון שטאָט זענען פאַרברענט געווארען. קיין צייכען פון „קאָזאַקען". די הילצערנע הייזער זענען אַלע אָפּגעברענט געווארען. עס זענען נאָר געבליבען די „מויער'ן", די שטיין און ציגעל הייזער, און פיעל פון זיי צעשטערט. די מענשען האָבען זיך אַרומגעדרייט ווי שאָטענס, די געווועלבער לעהר, אָהן קונים, אָהן סחורה. וועז איך בין אַריינגעקומען צו מיין ברודער פישל אין געשעפט, האָב איך עס ניט דערקענט... די פאַליצעס כמעט לעהר, נישטאָ דאָס פרעהליכקייט, נישטאָ דאָס לעבעדיגקייט. און אַזוי איז געווען אין אַלע אַנדערע געשעפטען. טאָמאַשאָוו איז געווארען אַ קליין פוסט שטעטל. אויך דאָס טריסקער־קאָזמיר שטיבל איז נישט דאָ. אַלעס איז אַוועק מיט'ן רויך. שבת האָבען די טריסקער־קאָזמיר חסידים געדאַוועט ביי ר' אַנשל בראַנד. פיעלע מענשען וואָס איך האָב מיך אויף זיי נאָכגעפרעגט, מיינע חברים, זענען ניט געווען; מאַנכע זענען געבליבען אין רוסלאַנד, מאַנכע זענען אומגעקומען אין דער מלחמה. די טריסקער חסידים האָבען זיך אַרגאַניזירט צוריק אויפבויען דאָס „שטיבל". אויך אונזער הויז און די פאַבריק איז אָפּגעברענט, עס איז נאָר געבליבען דער פּראָנט מויער. דער עקספּערט קיין גאַליציע האָט אויפגעהערט, עס איז ניט מעהר קיין גרענץ שטאָט. דער רב איז שוין מעהר נישט געווען צווישען די לעבעדיגע. די רביצין האָב איך ניט דערקאָנט, היתה כאלמנה... חרוב געווארען אַ שעהנע לומדיש־מאַדערנע שטוב. מיט וועמען איך האָב געערעט האָט נאָר געקרעכצט און געזיפצט: ווי אַזוי בויט מען אויף צוריק

אַ היים. „וועז איך וואָלט געווען ראָטשילד" — האָב איך מיר געטראַכט — „וואָלט איך געקענט דאַמאָלסט אַ סאַך אויפטאָהן"... אָבער ליידער בין איך אַרויסגעפאָהרען פון טאַמאַשאָוו צוריק קיין ווייז, וואו מיר האָבען געוואוינט אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט מלחמה, מיט געלט, קוים אויף אַ טיקעט אַ היים...

— —

איצט, נאָך דער צווייטער וועלט מלחמה, איז אויך מיין שטעטל טאַמאַשאָוו אויסגעלייגט געוואָרען פון אידען. נישט דאָ מער קיין אידען אין טאַמאַשאָוו. זיי האָבען געטיילט דעם גורל פון די דריי און אַ האַלב מיליאָן פוילישע אידען, וועלכע זענען אומגעקומען דורך דעם אכזריישען, מערדערישען דייטשען פאָלק, מיט דער מיטהילף פון די פוילישע אַנטיסעמיטען ימח שמם וזכרם, ד' ינקום דמם.

ארץ, ארץ אל תכסי דמם!

פרילינג אין טאָמאַשאָוו

● ע. ה. ווראצלאוו *)

א.

צעגאַנגען איז דער שניי,
די בלאָטעס זיינען גרויס,
עס קומט דער חודש מאַי
און טרינקט שנעל זיי אויס.

מענטש! אָ קוק און קוועל,
ס׳אַראַ גרויסער נס:
פרילינג אויף דער וועלט,
עס בליט די בלום דער בעז.

אָט שיינט די זון שוין באַלד!
זויבער, קלאָר די לופט.
דאָס גרינע פעלד, דער וואַלד,
פאַרשפרייטן זייער דופט.

עס וועקט באַגין פון שלאָף,
די זון אין פענסטער שיינט,
וואַך אויף אָט טאָמאשאָוו! —
פרילינג איז דאָך הייַנט...

און קוים וואָס נאָר ס׳טאָגט,
באַלד ביים ערשטן קריי,
מען לויפט, מען איילט, מען יאָגט,
ס׳איז דאָך פרילינג, מאַי!...

יעקעלע רופא

ב.

מיט אַ נאָז ווי אַ שופר,
און מיט טלית און תפילין,
גייט יעקעלע רופא
אין שול זאָגן תהלים.

---

* דער מחבר ע. ה. האָט זייַנע אַרבעטן פאַרן בוך געשיקט פון פוילן און האָט זיין נאָמען נישט געוואָלט אויסגעבן.

זיין תהלים זאָגט ער,
פֿאַרפֿעלט ניט קיין האָר,
אויף זיינע פֿלייצעס טראָגט ער,
שוין אַכט און אַכציק יאָר.

יעדן טאָג איז ער עולה,
דאַוונט מיט אַ הייסע שטים —
אַז עס מאַכט זיך נאָר אַ חולה;
רופט מען טאַקע אים.

יעק'לע־רופא קומט אַרויף,
און נעמט זיך פרעגן באַלד:
„זאָג, אַז ווען דו דעקסט זיך אויף
„איז דיר טאַקע קאַלט?

„און אַז דו דעקסט זיך איין
„איז דיר זיכער הייס,
„דאָס איז עס טאַקע — כ'מיין
„די קרענק, אָט זעסט, איך ווייס"!...

אויף פֿאַראַד אין דריטן מאַי
עס מאַכט ניט, ס'איז קיין שאַנדע;
ער מאַרשירט אין ערשטער ריי,
אין פֿאָזשאַרנע־קאָמאַנדע.

מיט אַ העלם וואָס גלאַנצט פון ווייט,
און בלישטשעט ווי אַ קרוין,
ער מאַרשירט פעסט און ברייט,
אַ גיבור, אַ פֿאַרשוין.

און ווי הויך ער הויבט די פֿיס,
אַ יונגערמאַן און גאָר.
גיי דערקען אַז אים איז
שוין אַכט און אַכציק יאָר...

נאָך זיין טויט — עס שפּאַסט דער שפּאַסער
אַז עס בליצט און דונערט שטאַרק:
„יעקעלע־רופא פֿאָרט נאָך וואַסער,
לעשן שריפות אויפן מאַרק..."

אידיש שטייגער לעבן אין טאַמאַשאַוו

• יוסף מאַסקאַפּ

טאמאשאוו לובעלסקי איז געווען אַ שטאָט ווי אַ סך אַנדערע אַזעלכע מיט אַ געמישטער באַפעלקערונג, וואָס איז באַשטאַנען פון אידן און נישט אידן. די ערשטע האָבן געבילדעט די מערהייט אין שטאָט. צווישן די לעצטע זיינען געווען פּאָליאַקן און רוסן, אָדער אוקראַאינער. איך זאָג אָדער, ווייל געוועדט האָבן זיי רוסיש און געווען גלויביק פּראָוואָסלאַווענע. אָבער די לעצטנס אויפגעוואַכטע אוקראַאינישע נאַציאָנאַלע באַוועגונג האָט זיי באַטראַכט אַלס אוקראינער. אין די לעצטע יאָרן אונטער דער פּוילישער הערשאַפט זיינען זיי כמעט ווי פּאַרשוואונדען פון דער אויבערפלאַך.

אין שטאָט האָבן אידן באַוואוינט דעם צענטער, און די גאַסן אַרום׳ן צענטער. די פּוילישער באַפעלקערונג — די ראַנד גאַסן און געסלעך.

במשך די עטלעכע הונדערט יאָר, האָט זיך אידיש לעבן באַפעסטיקט אין שטאָט מיט אירע פּאַרשידענע רעליגיעזע, סאָציאַלע און קולטורעלע אינסטיטוציעס. געווען דאָרט אַ שול אַ פּראַכט, בתי מדרשים און בתי תפילה, געווען אַ בית עלמין, אַ חברה קדישא מיט פּאַרשידענע אַנדערע וואויל־טעטיקע אינסטיטוציעס, וועלכע האָבן אין זייערע טעטיקייטן, ביז׳ן ערשטן וועלט קריג, געגעבן אויסדרוק דעם רעליגיעז חסידישן לעבנס־שטייגער.

ביז דעם ערשטן וועלט קריג האָט זיך טאַמאַשאַוו געפונען ביים דרום ברעג פון רוסיש פּוילן. האָרט אונטער דער שטאָט האָט זיך געפונען די „טאמאזשנע" דאָס איז די צאָל־קאַמער, וואו רוסישע גרענעץ באַאַמטע האָבן רעווידירט יעדן דורכפאָרער זיינע דאָקומענטן און באַגאַזשן. עטלעכע קילאָמעטער ווייטער צו דרום איז שוין געווען די טעריטאָריע פון דער עסטרייך־אונגאָרישער אימפּעריע.

אַלס אַ גרענעץ שטאָט האָט זיך אַ חוץ דעם 15־טן פּאָלק קאַוואַקן אויך געפונען אַן אָפּטיילונג פון דער גרעניץ וואַך די א. ג. אָביעשטשיקעס. נישט זעלטן פלעגט זיך טרעפן אַ שכורער קאָזאַק זאָל מיט זיין בלויזער שוועד איבערשרעקן גאַנץ קהל. אָבער צו קיין ערנסטע אינצידענטן איז עס נישט דערגאַנגען.

די 2 פולקען מיליטער האָבן צוביסלעך צוגעהאָלפן צו די אידישע פּרנסות. אַ חוץ עטלעכע אידישע צושטעלער פון פּאַרשידענע פּראָדוקטן וועלכע זיינען דערפון רייך געווארן. צווישן אָט די צושטעלער אָדער ווי

מ׳האָט זיי געפופן „פאָדריאַטשיקעס״ זיינען געווען ר׳ שמואל פוטער ר׳ לייביש בארג, ר׳ פישל גאַזיטשאַנסקי, ר׳ שמואל ניי, ר׳ בנימין ווייַנבערג א. א.

ביז דעם ערשטן וועלט קריג איז טאָמאַשאָוו געלעגן ווייט פון אַ באַן סטאַנציע, די נאָענטסטע איז געווען רייוויץ, אַ 90 קמ. ווייט בערך. די קאָמוניקאַציע מיטלען זענען באַשטאַנען פון פערד און וואָגן; לייכטע פאַסאַשיר וועגענער ווי קאָטשן, און לעצטנס אויך אַן אָמניבוס זיינען געגאַנגען בלויז ביז זאַמאָשטש, וואָס ליגט 35 קמ. צפון צו אויפן שאָסיי וועג וואָס פירט קיין וואַרשא, אַלע איבעריקע וועגן וואָס האָבן געפירט אין אַנדערע פאַרשידענע ריכטונגען זיינען געווען ווייכע, נישט מיט קיין שטיינער אָדער ציגל אויסגעפלאַסטערטע און זיינען געווען „פוילישע וועגן״. אין האַרבסט צייט ווי אויך אין אָנהויב פרילינג ווען די שנייען געהען אויף איז מיט אָט די פוילישע וועגן געווען זייער שווער צו פאָרן. די בלאָטעס זיינען געווען דאַן טיפע און קלעפיקע און די פערד פלעגן שלעפן די, אָנגעלאָדענע מיט סחורות, וועגענער בכבידות. און ווייל די קאָמוניקאַציע איז געווען אָזא שלעכטע, זיינען זייער ווייניק מענטשן געפאָרן וועיטערע שטרעקעס, און דערפאַר פלעגט מען זאָגן אַז טאָמאַשאָוו געפינט זיך אין אַ העק, דאָס הייסט אין אַ פאַרוואָרפןווינקל פון דער וועלט.

דאָס אידישע לעבן איז זיך געגאַנגען נאָרמאַל ווי אויך רעלסן, געלייגטע דורך זייערע אָבות מיט פופציקער יאָרן צוריק. געווען אידן חסידים, וועלכע האָבן געדאַוונט אין זייערע חסידים שטיבלעך, און אויך אידן פראָסטע, אַממערסטן פון זיי בעלי מלאכות, וואָס האָבן געדאַוונט אין פראָסטן בית המדרש אָדער אין שול. די ערשטע האָבן פאַרנומען דעם אויבנאָן אין עפענט־לעכן לעבן, געזאָגט אַ דעה אין קהל׳שע ענינים: ביים אויפנעמען אַ רב אַ שוחט א. ד. גל. מחלוקת׳ן פלעגן זיך צעפלאַקערן צווישן איינע חסידים און די אַנדערע אין אַזעלכע פאַלן. האַרט פאַרן קריג האָט זיך אַזא מחלוקת צעפלאַקערט ביים אויפנעמען אַ שוחט. די ראַדזינער חסידים האָבן געבראַכט אַ שוחט אַ זייעריקן, און די אַנדערע האָבן נישט געוואָלט דערלאָזן



יודען לערנען גמרא אין גרויסען בית המדרש

אין שטאָט אַ שוחט וואָס טראָגט ציצית מיט תכלת. דאָס מחלוקת האָט דאָן אָנגעגאַנגען שארפע פאַרמען. אויסער אין אַ מחלוקת צייט איז דאָס לעבן געגאַנגען אייגטאָניג. אידן פלעגן זיך אויפהויבן גאַנץ פרי גיין דאַוונען, ווער גאָר פרי איילענדיק זיך אַרויסצוגיין אויפן דאָרף צו קויפן עפּעס דאָרט ביים פויער אייידער זיין קאָנקורענט, אויך אַ איד, זאָל אים עס פריער נישט אויסכאַפּן, וועך צום שנייידערישן אָדער שוסטערישן וואָר־שטאָט, און וועך ס׳האָט פריער געמוזט גיין אין מקוה און נאָכן דאַוונען צובייסן אַ בלאָט גמרא און נאָכהער עפּענען זיין געוועלב. דאָס אַלעס איז שוין געווען אַ געוואוינהייט און כמעט זיך נישט געלאָזט מערקן. מיט יעדן באַגינען פלעגט דער שמש גיין איבערן שטאָט און קלאַפּן אין די לאָדן לעבודת הבורא. געוועלעך האָט ער געגעבן מיט זיין הילצערנעם שטעקן דריי קלעפּ, די ערשטע צוויי צוזאַמען און דעם דריטן אַ באַזונדערן, נאָך אַן הפסקה פון סעקונדן. האָט אָבער געטראָפן אַ בר מינן אין שטאָט האָט דער שמש געגעבן נאָר 2 קלעפּ. און דאָן האָבן אידן און אידענעס אין אייליגיש, איינע די אַנדערע געפרעגט: „וועך איז די נאָכט לעבעדיק געווארן״? ביסלעכווייז האָבן זיך געעפנט די געוועלבן. אויך די מאַרק זיצערינס האָבן אָנגעהויבן אַרויסטראָגן זייערע שטעלעכלעך מיט גרינסן, פרוכטן און אויך מיט מילכיגס. עטלעכע שעה יעדן פרימאָרגן זיינען אויך געשטאַנען איניגע שטעלעכלעך מיט פרישע וואַרעמע פלאָם פלעצלעך און געזאָטענע בייגל. קינדער, גייענדיק אין חדר פלעגן קויפן מיטצונעמען אַ פלעצל פאָר אַ צווייער און אַ קעזל פאָר אַ גראָשן. אַ גאַנצע וואָך האָבן זיך זעלטן באַווייזן פויערישע פורלעך אויפן מאַרק, און קרעמער שטייען אין די געוועלבער שמועסענדיק איינער מיטן צווייטן. דאָנערשטאָג איז געווען דער מאַרק טאָג אָדער ווי מען האָט עס גערופן „דער יאַריד״. פויערים פונם גאַנצן אַרום קומען דאָן אין שטאָט פאַרקויפן זייערע פראָ־דוקטן און לעבעדיקן אינווענטאַר ווי בהמות, פערד, חזירים, עופות, אייער א. ד. ג. און נאָכהער איינקויפן אַלץ פאָר זייער געברויך. דאָן זיינען אַלע געוועלבן געווען איבערפולט מיט קונים. אין די פאַרנאַכטן זיינען די שענקן געווען פול מיט פויערישע טרינקער. פרייטאָג פאַרנאַכט איז דער שמש אַרומגעגאַנגען און געקלאַפּט „אין שול״ צו ליכט בענטשן. אידן פאַרמאַכן דאָן זייערע קראָמען אין איילעניש צו די שבת׳דיקע הכנות. מיטן אָנקומענדיקן אָוונט קריגט די גאַנצע שטאָט אַ שבת׳דיקן אויסזען. דער מאַרק וועךט ליידיק, פון די בתי מדרשים טראָגן זיך צעצויגענע מתיקות׳דיקע טענער פון קבלת שבת און לכה דודי ניגונים. מיידלעך פריש אויסגעצוואָגענע און שבת געקליידעטע גייען אַרויס אויף אַ קורצן שפּאַציר ביז דער עולם גייט פון דאַוונען. נאָך דער פרייטאָג צו נאַכטיקער סעודה וועךט דער קירישער שאַמי פול מיט יוגנטלעכע שפּאַצירער. אידן זיצן אין דער היים

אָדער גייען אין שטיבל מעביר זיין די סדרה שנים מקרא ואחד תרגום. דאָס זעלבע — די חסידישע בחורים. אָפט זיצט מען אַ שטיק אין דער נאַכט, דערציילענדיק זיך מעשיות און נפלאות פון גוטע אידן. מאַכט זיך אַמאָל אַז עס קומט אַ רבי צו גאַסט אויף שבת, דאַמאָלס פילט זיך אין שטאָט אַ באַזונדערס יום־טוב'דיקע שטימונג. פרייטאָג צונאַכטס דאַוונט דער רבי אין שול מיט אַלע זיינע חסידים. נאָכן דאַוונען קומען גרויסע מאָסן אָנדערע חסידים נעמען ביים רבין שלום. נאָכן עסן גייט דער עולם צום רבינס טיש, וואו דער רבי זיצט אויבענאָן, נעבן אים זיינע מקורבים און חסידים אַרום טיש, אין אַ פול געפאַקט שטיבל פון דער גאַנצער שטאָט. דער גבאי טיילט שיריים. אַ גוטער בעל מנגן זינגט זמירות, דער עולם איז זיך משמח. פאַרן בענטשן זאָגט דער רבי תורה אין אָן אימה'דיקער שטיל־קייט. אַ התלהבות'דיקער ריקוד פון די חסידים פאַרענדיקט דעם „טיש" און די לעצטע פירן דעם רבין אַ היים. אַזאַ „טיש" פירט אויך דער רבי שבת בייטאָג אָדער צו שלש סעודות.

די קינדער ערציאונג איז אַ שטרענג רעליגיעזע. נאָכן געבורט פון אַ בן זכר קומט אַ גרופּע דרדקי קינדער, געפירט דורכן בעלפער (באַהעלפער) צו דער קימפעטאָרין, יעדן פאַרנאַכט ביז צום ברית, לייענען קריאת שמע, די ערשטע פרשה און דעם פסוק המלאך הגואל. יעדער קינד באַקומט אַ צוקערל און אין דעם לעצטן מאָל אַ לעקעכל. צו 3 יאָר פירט מען דאָס קינד, אויב אַ אינגל, איינגעהילט אין אַ טלית, צום ערשטן מאָל אין חדר. וואו מען טיילט כיבוד דעם רבין, דעם בעלפער און די איבעריקע חדר קינדער. חדרים זיינען פאַראַן: 1. דרדקי, ד. ה. פאַר אָנפאַנגער, פון א־ב ביז חומש. 2. איבערזעץ: פון חומש מיט שטיקלעך רש"י. 3. פאַר גרעסערע ביז גמרא מיט תוספות. צו די קליינע קינדער 4־5 יאָר אַלט קומט דער בעלפער אַהיים, העלפט זיי אָנטאָן, זאָגט מיט זיי „מודה אני" און נעמט זיי מיט אין חדר. מיט די מיידעלעך זאָגט ער די מאָרגן ברכה פאַר מיידלעך. גרעסערע קינדער גייען אַליין אין חדר. די חדרים זיינען אין הויז פון מלמד, די קינדער זיצן ענג באַזעצט אַרום אַ לאַנגן טיש. דער רבי (מלמד) זיצט אויבענאָן מיטן קאַנטשיק אין האַנט, פירט אַ שטרענגע דיסציפלין. פאַר יעדן מינדסטן אָפנויג פון חומש אָדער גמרא קריגט מען געשלאָגן מיטן קאַנטשיק, ס'איז געווען אַ קינד זאָל געבן אַן אומשולדיקן שמייכל אינ־מיטן לערנען און די בייזע בליקן פון מלמד זאָלן פאַלן אויפן ווידער־שפעניקן תלמיד מיט אַ פראָגע: שימעלע וואו האַלט מען?! און וויי איז נעבעך צו דעם שימעלען אויב ער וויסט נישט וואו מען האַלט. אָפט פאַרהערט דער רבי די קינדער יעדן דאָנערשטאָג דאָס אָפגעלערנטע פון דער וואָך און די קינדער שרעקן זיך טאַקע פאַר די דאָנערשטאָגס. קינדער פלעגן האַלטן דאָס חדר פאַר אַ וויסטע אָפקומעניש, זיי האָבן זיך געוואונשן

קראנק צו ווערן כדי נישט צו דאַרפן גיין אין חדר. נישט גוט געווירקט אויף די קינדער האָבן די טענות פון די רביצינס צו זייערע רבי׳ס, הלמאי ער דער מאַן אירער איז אַ שלימזל, פאַרדינט נישט געגנוג אויף פרנסה. „ביי לייטן מענער פאַרדינען און ברענגען אין שטוב פון אַלעם גוטן און דאָס טויג צו גאָרנישט". דער רבי פלעגט דאַן זיין כעס אויסלאָזן צו זיינע תלמידים. אָבער קינדער זיינען קינדער. אַהיים גייענדיק פון חדר שפילט מען אין קנעפּ, אין שטעקענס א. ד. ג. מאַכט זיך אַמאָל אַז די רביצין דערזעט עס און גיט עס איבער דעם רבין, ווערט די שטראָף דאַן קיינעם נישט געשענקט. אין די ווינטערדיקע נעכט ווען די בלאָטעס זייגען פאַר־ פרוירן אָדער אין די שנייען פירן די קינדער פון איין חדר מלחמה מיט די קינדער פון אַן אַנדער חדר.

עטלעכע יאָר פאַרן ערשטן וועלט קריג, עפּנט זיך אין טאָמאַשאָוו אַ ישיבה פאַר 10 ביז 13 יאָריקע קינדער. איינגעטיילט אין 3 כתות. הגם די לימודים זיינען די זעלבע ווי אין חדר ברענגט אָבער די ישיבה אַריין פיל וויכטיקע ענדערונגען. אָנשטאָט אין דעם ענגן וואוין צימער פון מלמד לערנען די קינדער אין דעם לאַנגען בית שני, די ערשטע כתה מיט ר׳ נתן מלמד ע״ה, אין דעם ווייבערשן בית המדרש, — די צווייטע כתה מיט ר׳ בנימין טעפּלער און אַ קליינע אָפּטיילונג פון גרעסערע בחורים — אין שניידערישן שולכל מיט ר׳ משה דוד ע״ה. יעדן שבת ווערן די כתות פאַרהערט דורך שטאָטישע בעלי בתים לומדים. נאָכן פאַרהערן ווערט אַ צעטעלע מיטן נאָמען פונם תלמיד אַריינגעוואָרפן אין אַן עפענונג פון אַ צוגעגרייט בלעכצן קעסטל, אַזעלכע עפענונגען זיינען געווען 3 מיט דעם אויפשריפט „א" וואָס באַדייט „שוואַך" „ב" וואָס באַדייט „מיטל" אָדער „ג" — „גוט". די מתעסקים פון דער ישיבה זיינען געווען: ר׳ מענדל ליובאַרט, ר׳ מיכל יודא פלוג הי״ד א. אַ. נאָכן אויסברוך פון קריג הערט די ישיבה אויף צו עקזיסטירן.

נאָכן ענדיקן דאָס חדר ביי 13־14 יאָר גייט מען שוין לערנען אין איינעם פון די חסידים שטיבלעך, און מען ווערט שוין דאַן פאַרעכנט פאַר אַ שטיבעל־בחור. מיידלעך פלעגן בלויז באַזוכן דאָס דרדקי חדר אויסצולערנען זיך עברי זיי זאָלן קענען דאַוונען. עס זיינען אויך געווען אידישע לערער וואָס האָבן געלערנט מיט די קינדער שרייבן אידיש פון אַ בריוענשטעלער און ביסלעך לשון קודש. אַזעלכע זיינען געווען ר׳ יעקב שערער ע״ה באַוואוסט אַלס „יעקב לערער" און ר׳ יואל האַנדלסמאַן (יואל בדחן) א. א.

עקאָנאָמיש איז דער אידישער ישוב געשטאַנען אויף אַ גאַנץ נידעריקן מצב. אָחוץ עטלעכע רייכע פאַמיליעס זיינען געווען אויך אַ סך בעלי פרנסה, עס זיינען אָבער אויך געווען נישט ווייניקער פאַמיליעס וואָס האָט

זיי צוגעפעלט צו פּרנסה. אַ גאַנץ באַדייטענדע צאָל פון זיי האָט זיך בישט געקענט ערלויבען אַ שטיקל פּלייש אין מיטן וואָך אויסער שבת.

געלעבט האָט די שטאָט כמעט אין גאַנצן פון דאָרף. ד. ה. פון די אַרומיקע פּויערים. אידן האָבן געהאַט קראָמען פון פּאַרשידענע סחורות, געווען גרעסערע און קלענערע, געווען קראָמען אָדער געוועלבן פון מאַנופאַקטור, לעדער, שיך, גלאָזוואַרג, פון פּויערישע מלבושים, אַ סך שפּייז קראָמען, טיי און צובייסן, שענקן, סאָדע וואַסער און זיסוואַרג און אַריי אַנדערע. פאַבריקן זיינען געווען פון קליינע הילצערנע שאַכטלען פאַר אַפּטייק געבערויך. אַזעלכע האָבן געהאַט ר׳ ישראל גאַרזיטשאַנסקי ע״ה, ר׳ יעקב פוטער, ר׳ נתן גרינוואַלד און ר׳ יחזקאל רייזפעלד הי״ד. געווען אַ פאַבריק פון גילזען צו פּאַפּיראָסן, איר אייגנטימער — ר׳ שבתי פרידלענדער הי״ד און עטלעכע סאָדע־וואַסער פאַבריקן צו: זלאַטע לאַנאייל ע״ה, ר׳ „איטשעלע פון ביידעל״, ר׳ שכנא לערנער און ר׳ שמואל שוואַרץ (שמואל לייבעלעס). געווען אויך אַ פאַבריק פון חזיר האָר צו ר׳ געצל לערער און יונה זינגער. 2 באַרשט פאַבריקן איינע צו ר׳ לייבוש גרינבוים און צו ר׳ יהושע איילין הי״ד.

געווען אויך אידן וואָס האָבן געצויגן חיונה דירעקט פון דאָרף, זיי פלעגן גיין איבער די דערפער אייגקויפן ביי די פּויערים ביסלעך תבואה, פלאַקס, הינער א. ד. ג. טראָגן עס אויף די פּלייצעס אַהיים און פאַרקויפן עס צו די גרעסערע סוחרים. געווען גרעסערע תבואה סוחרים וואָס האָבן געקויפט ביי די קלענערע און אַוועקגעשיקט אין די גרעסערע שטעט, אָדער געמאָלן און פאַרקויפט דאָס מעל צו מעל סוחרים. גרויסע אייער סוחרים שיקן אויך גרעסערע טראַנספּאָרטן אייער קיין אויסלאַנד.

אין טאָמאַשאָוו אַלס גרעניץ שטאָט זיינען אויך געווען אידן וואָס האָבן געפירט דורך דער גרעניץ סחורות אומלעגאַל, מען האָט זיי גערופן די „שוואַרצערס״. געווען אויך אַזעלכע וואָס האָבן אַדורך געשוואַרצט איבער דער גרעניץ עמיגראַנטן פון דער פרעמד, וועלכע ס׳איז שווער געווען צו קריגן אַ גובערנאַטאָרסקע פּאַס אין זייער שטאָט. אַ קליינער אומבאַדייטענדיגער טייל האָט געלעבט בלויז פון אידן ווי די כלי קודש, דאָס זיינען רבנים 3 אין צאָל און שוחטים אין דער זעלבער צאָל, שמשים, איין חזן און אַ צענדליק מלמדים, אַ 2 סופרים און עטלעכע מוכרי ספרים, וואו מ׳האָט געקראָגן צו קויפן סידורים, חומשים, טליתים, תפילין און אויך קינדערשע מעשה ביכלעך אין אידיש.

אין היגיענישן זינען האָט זיך די שטאָט געפונען אין אַ זייער נידעריקן צושטאַנד. אַחוץ דעם שטיינערנעם וועג וואָס האָט דורכגעשניטן די שטאָט מיטן קירישן בייזן זאַמאָשטשער שאָסיי זיינען אַלע גאַסן, דער מאַרק אַרייגעריכנט, געווען בלאָטיקע. די טראָטוּאַרן פון ברעטער זיינען

געווען אין פיל ערטער צעבראַכענע, אין די הינטערגאַסן זיינען זיי לגמרי נישט געווען. נישט אַלע האָבן געטראָגן גאַנצע שיך, און פון די צעריסענע שיך, די נאַסע זאָקן האָט מען געמוזט טריקענען אויף די קיכן, וואו מען קאָכט שפייזן. דער גרעסטער טייל שטאָט האָט געוואוינט ענג, פאַמיליעס פון 8־10 נפשות וואוינען אָפט אין איין צימער וואו די רייניקייט קען בשום אופן נישט אָפגעהיט ווערן. דאָס שטאָטישע (אידישע) באָד ווערט באַהייצט בלויז אין די פרייטאָגן און דאָס נאָר פאַר מענער.

די קליידונג איז אין אַלגעמיין אַ טראַדיציאָנעל־חסידישע. מענער טראָגן געווענלעך קליינע טוכענע היטעלעך, שבת טראָגן חסידים סאַמעטענע. פרויען טראָגן אַלע אָן אויסנאַם שייטלען, די מערסטע פון זיי שערן זיך אָפ די האָר באַלד דעם צווייטן טאָג נאָך דער חופה.

אין אַלגעמיין לעבן זיך אידן געמיטלעך, פילן זיך נאָענט אייניע מיט די אַנדערע. טרעפט חלילה ביי איינעם אַן אומגליק, פילן עס אַלע ווי זייער אייגענס אָן אומגליק. דאָס זעלבע מיט שמחות. חתונות ווערן געפייערט ביי גרויסע צאָלן באַטיליקטע, אָפט אַ גאַנצע נאַכט ביזן פרימאָרגן. יעדער פילט עס ווי זיין אייגענס אַ שמחה. מאַכט זיך מענטשן אָדער משפחות ווערן צעקריגט צוליב פרנסות אָדער אַ ירושה עס קומט ערב יום כיפור בעט מען זיך איבער און מען ווינשט זיך אַ גוט יאָר. ווערט אַ איד אַמאָל אַ יורד ר״ל, אַ דורכגעפאַלענער אין זיינע מסחרים זעט מען ווי ווייט מעגלעך אים אַרויסצוהעלפן און צוריק שטעלן אויף די פיס. גאַנץ אָרעמע ווערן פאַרזאָרגט זיי זאָלן האָבן אויף שבת פיש און פלייש, דורך זייערע שכנים. מאַכט זיך אָן אָרעם מיידל וואָס איז שוועך אַ שידוך צו טאָן איז עס אַ לאַסט אויף יעדן באַזונדער און מען לאָזט נישט חלילה פאַרזיצן אַ אידישע טאָכטער.

אַזוי מער ווייניקער האָט עס אויסגעזען אין דער קהלה קדושה טאָמאַשאָוו־לובלינער ביז דעם יאָר 1914.

ב.

אין דעם ערשטען שבת נאָכ׳ן אויסברוך פון קריג, אין אויגוסט 1914, אין דערפרי, ווען אידען האָבען געהאַלטען אין מיטען דער שבתדיגער סעודה איז געווָארען אַ בהלה אין שטאָט. שמואל פוטער האָט געלאָזט איינשפאַנען זיין פערדישען געשפאַן און אָפגעפאָרען, אַז שמואל פוטער פערלאָזט די שטאָט אום שבת איז עס דער בעסטער באַוויזן אַז די שטאָט איז אין אַ סכנה. כמעט די גאַנצע שטאָט כאַפט די פעקלאַך, וואָס מ׳קען נאָר טראגען מיט זיך און לאָזט זיך מיט׳ן זאַמאָשטשער וועג. בעלי עגלות לייגען אַרויף אויף זייערע וואָגענס זייערע געפעק און בעטגעוואַנד און לאָזען זיך אין וועג. פאַרענדיג נעמען זיי אויף קינדער און זקנים וויפיל נאָר ס׳לאָזט זיך, צו זיך אויפ׳ן וואָגען. אין

שטאָט פערבלייבט דאַן אַזעהר קליינע צאָל איינוואוינער. דעם אַנדערען מיטוואָך ווערט די שטאָט פערנומען דורכ'ן עסטרייכישען מיליטער. אַ שריפה ברעכט דאַן אויס אויפ'ן קירישען שאָסיי אין וועלכער די גאַנצע גאַס כמעט געהט אַוועק מיט'ן פייער. ביסלעכווייז הויבען אָן די אַנטלאָפענע שטאָטישע איינ־ וואוינער צוריק צו קומען אין זייערע היימען. נאָך 3 וואָכען אַקופאַציע פערלאָזען די עסטרייכער די שטאָט. עטליכע טעג פאַרן אַוועקגעהן לייגען זיי אַרויף אַ קאָנטריבוציע פון אַ גרויסע סומע אויף דער שטאָטישער באַפעלקערונג. אַרעסטירעגדיג דעם מורה הוראה ר' יוסף לייביש, ר' ישראל גאזשיטשאנסקי און ר' שמעון קאָסאָווסקי אַלס משכנות. וועראַנדיג געיאָגט דורך די רוסען בעווייזען זיי אייגצוקאַסירען בלויז אַ טייל פון דער בעשטימטער סומע, און זיי פערלאָזען די שטאָט, בעפרייענדיג פריהער די ערוב'ניקעס. די רוסישע חיילות רוקען זיך וועיטער פאָראויס פערנעמענדיג געביטען אין גאַליציע. מיט'ן דערווייטערן זיך פון די קריגס אָפּעראַציעס נאָרמאַליזירט זיך ווידער דאָס לעבען. די געוועלבען זענען ווידער אָפען, די פויערים קומען ווידער אויף די יאָרידים. אַנ'אויפגעלעבט מסחר פאַנגט זיך אָן מיט פירען סחורות אין די אַקופירטע שטעט פון גאַליציע.

קינדער געהען ווידער אין די חדרים; די שטימונג איז אָבער דאָך אַ געדריקטע. מלחמה... טאָג איין טאָג אויס מאַרשירען דורך דער שטאָט מיליטער אָפטיילונגען צו די קאַמפּס פראָנטען, מחנות פערוואונדעטע פירט מען פון די פראָנטען, פרויען וואָס האָבען זייערע זין אָדער מענער אין מיליטער געהן מיט פערזאָרגטע פנימ'ער, און אַנ'אומזיכערקייט ליגט אויף יעדענס געמיט. ווידער געהן אידען פרייטאָגצונאַכט צו קבלת שבת אָבער די טענער זענען מער נישט די זעלבע. אַנשטאָט אַ דערהויבענקייט רופען זיי גיכער אַרויס אומעט. מ'זינגט נישט מער „לכה דודי" און דאָס גאַנצע דאָוונען ווערט אויסגעפירט ווי אַ רוטין, און אַזוי דער גאַנצער שבת פערלירט אַ סך פון זיין קדושה'דיקן כאַראַקטער. אידען לעבען מיט אַן אינערליכען פּחד פאַר'ן אומבאַוואוסטען. דאָ אין דאָרט הערען זיך מעשיות פון „טרעפער" וואָס האָבען נביאות געזאָגט וועגען דעם גיכען סוף פון קריג. ס'ווערט זעהר פאָפולער דאַן דער „טיש טרעפער". ווער נאָר ס'האָט געהאַט אַ טיש פון האָלץ אינגאַנצען אָן אַ מעטאַל ווי נעגעל וכדומה, שטעלט אַרום אַ צענדליג מענשען מיט זייערע האַנדפלאַכען אופ'ן דעק פון טיש האַלטענדיג אַזוי אַ 10 מינוט. נאָכהער הויבען זיי אויף זייערע הענד אַביסעל העכער פון טיש און שטעלען דעם טיש פראָגען מיט „וויפיל"? דער טיש הויבט זיך אויף מיט 2 פיס און לאָזט זיך צוריק אַראָפּ מיט אַ קלאַפּ די צאָל אַזעלכע קלעפּ איז דער ענטפער אויף דער פראָגע. אידען זענען זעהר נייגעריג געווען צו ווייסען וויפיל וואָכען די מלחמה וועט נאָך דויערען און די טישען האָבען טאַקע געענטפערט. די צרה איז אָבער געווען וואָס צווישען די טישען גופא

האָט נישט געהערשט קיין שלום, ווען איינער האָט געענטפערט 6 וואכען האָט דער צווייטער געגעבען 8 און דער דריטער אפילו 16. דער „טיש טרעפער" איז דאָן געווען דער העלד פון שטאָט; האָט אָבער נאָך מער צעריצט די געמיטער. באין ברירה האָט מען די פערפירערישע „טישען" אַוועקגעשטעלט און איבערגעגעבען דעם שלום אינ'ם גורל'ס הענד אַריין, האָפענדיג אַז ער, דער שלום, וועט דאָך נישט לאַנג וואַרטען אויף זיך.

אין די זומער חדשים פון 1915, די דייטשען נעמען איבער דעם עסטרייכישען פראָנט און ברעכען דורך די רוסישע יניעס. דער ריקצוג פון די רוסישע אַרמייען הויבט זיך אָן. ביסלעכווייז דערנענטערן זיך די שלאַכטען צו טאַמאַשאָוו. און אַ ציטער געהט אַדורך יעדענס לייב אין אָנבליק מיט די געפאַרען וואָס איז מיט זיי פערבונדען. פיל אידישע משפחות פערלאָזען דאָן די שטאָט אין דער ריכטונג פון טיפערן רוסלאַנד, כדי צו דערווייטערן זיך פון די שלאַכט פעלדער. אין דער לעצטער נאַכט קומען פאָר פיעל רויבעריין פונ'ם אָפטרעטענדען רוסישען מיליטער איבער דער שוצלאָזער אידישער באַפעלקערונג. מיט'ן פריהמאָרגען פון 16־טן תמוז תרע"ה הויבט זיך אָן די באַשיסונג פון דער שטאָט דורכ'ן דייטשען מיליטער. אידען לעבען דאָן פיעל איבער אונטער דער באַשיסונג, זיי גרופירען זיך אין די געמויערטע הייזער פאַר באַשיצונג. די שוהל ווערט אָנגעפאַקט פון אידישע פאַמיליעס, וועלכע נעמען אויף יעדען היילך פון אַ האַרמאַטען שאָס מיט אַ „שמע ישראל" געשריי. איינצעלנע קאָזאַקען קומען אַריין אין די שוץ פלעצער און פערלאָנגען געלד אָדער צירונג פון די פערזאַמעלטע אָנגעשראָקענע אידען. אַ גראָנאַט ברעכט אַדורך די וויבערשע שוהל, אַ 20 יאָריג מיידעל פערלירט דערביי אַ פוס, און נאָך אַכט טאָג שוועבט זי אין יסורים. אַרום 4 בייטאָג זעהט מען שוין דאָס אָנקומענדע דייטשע מיליטער אין מ'אָטעמט ערשט אָפּ.

אונטער דער דייטשער ממשלה ווערט דער פּולס פון שטאָטישער ווירטשאַפט אָפּגעשטעלט. די געוועלבען בלייבען פערמאַכט, די פּויערים קומען בכלל נישט אין שטאָט. די דייטשען נעמען צו ביי זיי פּראָדוקטען און אויך די פערד. ס'הויבט זיך אָן אַן אומלעגאלער האַנדעל מיט יעדע זאַך. אידען געהן אויפ'ן דאָרף קויפען ביים פּויער תבואה אָדער פּראָדוקטען צום עסען. וען אָבער אַ דייטש דערזעהט אַ איד טראָגען עפּעס אַזעלכעס נעמט ער עס צו. ס'ווערט אַ הונגער אין שטאָט. ס'ברעכט דאָן אויס אַ כאָליערע עפּידעמיע, וועלכע פערשאַפט פיעל קרבנות, מיט יעדען טאָג ווערט די צאָל מתים אין שטאָט גרעסער. די ביקור חולים געזעלשאַפט אַרבעט אונערמידליך צו העלפען די אָוועקגעפאַלענע אויף דער קראַנקהייט אָבער זעלטען וועמען פון זיי ס'געלונגט צי בלייבען ביים לעבען. דאָן באַנוצען טאַמאַשאָוו אידען אַ סגולה

מיטעל, נעמליך: מ׳פֿארט צוזאַמען אַן׳אַרימען חתן מיט אַן:אַרימע כלה אַ יתומה און שטאָט מאַכט זיי חתונה. די חתונה קומט פֿאָר אין חסידישען בית המדרש, און פון דאָרט פירט גאַנץ קהל די חתן כלה צו דער חופה וועלכע קומט פֿאָר אויפֿן בית עולם, און מערקווירדיג נאָך עטליכע טעג און... והמגיפה נעצרה.

אונטער דער מיליטעררישער אַדמיניסטראַציע פון שטאָט שאַפט זיך אַ ציווילע אין וועלכער אידען נעמען אַ וויכטיגען אַנטייל. ד׳ יהושע׳לע פישעלזאָן הי״ד ווערט בירגערמייסטער, און אין דער שטאָט מיליץ איז פֿאַראַן אַ מערהייט אידען. דאָס דערקלערט זיך דערמיט וואָס ערשטענס זענען די מערהייט איינוואוינער אין שטאָט אידען, והשנית קענען אידען מיט זייער אידיש לייכטער זיך פערשטענדיגען מיט די דייטשען.

נאָך אַ שטיק צייט געהט די מיליטעררישע אַדמיניסטראַציע פון די דייטשען איבער צו די עסטרייכער. דאַן טרעטען אין פיעל פערלייכטערונגען אין לעבען, הגם מעהל אָדער ברויט און צוקער ווערען צוגעטיילט אויף נאָרמעס דורך קאַרטען קריגט מען דאָך צו קויפען כמעט אַלץ. מענשען נעמען פּעסער אָהן שווערִיגקייטען צו פֿאָרען קיין לעמבערג, און מיט דער קליין באַן (קאָלעיקא) וועלכע די דייטשען האָבען אויסגעבויט, פֿאָרען קליין און גרויס קיין בעלזעץ צו דער באַן סטאַציע פון וואַנען זיי פֿאָרען קיין לעמבערג מיט׳ן צוג, פירעגדיג סחורות הין און צוריק, דער האַנדעל איז נישט לעגאַל אָבער ווערט כמעט נישט געשטערט. פערשידענע קאָנצעסיעס ווערען צוגעטיילט צו אידען ווי: טראפיקען (טאַבאַק האַנדעל) דעם הויפּט טראפיק בעקומט ר׳ אברהם יצחק בלאַנדער ע״ה, וועלכער ווערט רייך דערפון, ער דאַנקט אָב דעם רבונו של עולם מיט לאָזען אָנשרייבען אַ ספר תורה. ער פירט דאָס ספר אין חסידישען בית המדרש מיט אַ געוואַלדיג פייערליכען פֿאַראַד מיט מוזיק, ער אַרדענט אויך אין אַ גרויסע סעודה וואו מלוכה לייט פון שטאָט זענען אויך פערבעטען. אַ קאָנצעסיע אויף מעהל קריגט ר׳ בנימין וויינבערג ע״ה. אויף פערשידענע אַנדערע פֿראָדוקטען — ר׳ ישראל לערמאן בשותפות מיט זיין שוואָגער ר׳ הירץ פעלדזען ע״ה. די קאָנצעסיאָנערן ווערען אַלע רייך דערפון.

אונטער דער עסטרייכישער ממשלה ענדערט זיך אויך דער גאַנצער איינשטעל פון אידישען קיבוץ אין שטאָט. אידען האָבען אָפענע טירען צו אַלע מלוכה׳שע און שטאָטישע אַמטען. זיי ווערען איבערַאל אויפגענומען פרייגדליך. אידען הערן אויף באַטראַכטען זיך ווי צווייטראַנגיגע בירגער. זייער נאַציאָנאַלער באַוואוסטזיין וואַכט אויף און נעמט אָן לעבעדיגע פאָרמען. עס ענטשטעהט אין טאָמאַשאָוו אַ ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע. דעם ערשטען רעדנער וואָס זיי ברענגען איז ה׳ חיים גאָטליעב פון זאָמאָשטש, וועלכער

רעדט פאר אַ גרויסען עולם אין פּראַסטען בית המדרש. אידען גאַפען ווי אַנ׳עסטרייכישער מיליטעריש־ער פּאָליציאַנט שטעהט פאַר דער טיר פון בית המדרש צו היטען די אָרדענונג. עס עפענט זיך אויף אַ ביבלאָטעק פון אידישע און העברעאישע ביכער. מען שפּילט אידיש טעאַטער. וועלן האָט עס טאַמאַשאָוו געזען אַזעלכעס. אמת די פּרומע אידען ווייזען אַרויס אַ שׂרפּע אומצופּרידענ־הייט דערפון, אָבער יוגענט וויל פון דעם נישט וויסען. אין פּיל היימען ווערט דער שלום בית צווישען עלטערן און קינדער שׂרף אָנגעגריפען. יוגענט הויבט זיך אָן קלייַדען אייראָפּעאיש, פּערבייטענדיג די קליינע חסידישע היטעלעך אויף קאַפּעלושען. אין געוויסע חסידים שטיבלעך קומט עס צו סקאַנדאַלען וועלן מ׳שטעלט אָפּ דאָס דאָוונען צוליב דער אָנווועזנהייט פון אַזעלכע וואָס טראָגען קאַפּעלושען. עס עפענען זיך אויף פּאַרטייען איינע נאָך די אַנדערע. עס עפענט זיך די „מזרחי" אַ רעליגיעז ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, אָבער זי רופט אַרויס אַ שׂרפּע געגענערשאַפט ביי די חסידים, וועלכע טענה׳ן אַז זי, די „מזרחי" איז עלול אַריבערצופּירען די רעליגיעזע יוגענט אין די פּריי געזאָנענע רייהען. עס עפענט זיך אַ חדר מתוקן, וואו מ׳לערנט מיט די קינדער העברעאיש. עס קומען אויף די „פּועלי ציון", „צעירי ציון" „השומר הצעיר" און ס׳גרינדעט זיך דער „החלוץ" וועלכער שיקט יוגענטליכע בחורים און מיידלעך אויף אַגריקולטור אַרבייט, זיך צוצוגרייטען אויף עליה קיין ארץ ישראל. עס קומט אויך אויף דער „בונד" וואָס האָט אַנ׳אַנטי ציון אייגשטעלונג. אַרום די פּאַרטייען גרופּירען זיך כמעט אַלע יוגענטליכע פון שטאָט און אָט די יוגענט וואַרפט זיך מיט׳ן גאַנצען ברען פון זייערע יונגע נשמות אין די פּאַרטייאישע אַקטיוויטעטען, און ווי נישט וויסענדיג פון וואַנען און פון ווען געפּינט זיך די שטאָט אין אַ צווישענפּאַרטייאישען קאַכענדיגען קעסל. די מחלוקת׳ן צווישען חסידים פערשווינדען, זייער אָרט פערנעמען הייסע דיסקוסיעס צווישען די אָנהענגער פון די פּאַרשידענע פּאַרטייען. זעהר זעלטען קומט אַ רבי צו גאַסט, דאַגעגען בעווייזט זיך יעדען מאָנטאָג און דאָנערשטאָג אַ פּאַרטייאישער רעדנער, וועלכער טרעט אויף. אַ חוץ אין זיין פּאַרטיי לאָקאַל פאַר די מיטגלידער, אויך אין אַנ׳עפענטליכען זאַל און נישט זעלטען אין בית המדרש, און דאָן גרייט מען זיך ווי צו אַ קהלי׳שע חתונה. די אָנהענגער פונ׳ם רעדנער׳ס פּאַרטיי פיהלען זיך ווי מחותנים וואָס דאַרפען אָפּהיטען דעם חתן, ס׳זאָל אים חלילה קיין בייז נישט געשען, און די געגנער — אַרונטערצורייסען אים מיט אָפּטע צווישענרופען, און אַרויס שטעלען שאַרפּצונגיגע אָפּענענטען. אַזוי ווערט דער חותם פון חסידות וואָס איז געלעגען אויף דעם אידישען ישוב פון כמה דורות זעהר פערבלאָסט, דעם אויבענאָן פאַרנעמט יעצט אַ צווישענפּאַרטייאישער אידעאישער געראָנגעל, וואָס באַהערשט דאָס עפענטליכע לעבען אין שטאָט. אמת יעדען שבת זענען די בתי תפלה, פול מיט מתפללים, אויך אין מיטען וואָך געהן אידען און

אפילו אויך יונגווארג דאוונען, אבער דאס זעהט מער אויס ווי אנ'אלטע געוואוינהייט, א נאטירליכער זאך.

אין יאר 1918. דער קריג איז נאך נישט פארענדיגט, אבער די אנגעשטרענגטע מלחמה שטימונג איז געהאט ווי פאראיבער. ווי אין אנ'־אקופירטען געביט איז טאמאשאוו נישט אונטערלעגען קיין מיליטער דינסט פליכט. אידען האבען זיך צוגעפאסט צו די נייע בעדינגונגען און זיך ביס־לעכווייז איינגעלעבט מיט'ן עסטרייכישען רעזשים. א ברייט פערצווייגטער אומלעגאלער האנדעל האט זיך ענטוויקעלט, דער עיקר מיט לעמבערג, דער אלגעמיינער פרנסה מצב איז אן אנ"ערך געווען העכער ווי אין דער פאר מלחמה צייט. האבען זיך אידען געגומען ארום זעהן זיך א דער חינוך פון זייערע קינדער איז אין א גרויסער מאס פארנאכלעסיגט. עס איז דאן ענטשטאנען אנ'איניציאטיוו צו עפענען א ישיבה קטנה. צווישען די עסקנים זענען געווען ר' מיכל יודא פלוג הי"ד, ר' אברהם יחזקאל בידערמאן ע"ה ר' איטשע מאיר גארטלער ר' ליפא האניגספעלד ע"ה ר' אליעזר גרשון טייכער הי"ד ר' שלום רייז הי"ד און אנדערע. באלד נאך פסח האט זיך די ישיבה געעפענט אין 2 מחלקות. מיט די ערשטע די קלענערע האט געלערנט ר' שמחה, „דער קאמארווער מלמד", אין בית שני, דאס איז געווען א לאנגער זייטיגער צימער אין בנין פון פראסטען בית המדרש, אין וועלכען ס'האבען געהאט זייער מקום תפלה א היבשע צאל פשוט'ע אידען אממערסטען פון זיי בעלי מלאכות. און מיט דער צווייטער מחלקה האט געלערנט ר' נתן מלמד ע"ה אין עזרת נשים פון פראסטען ביהמ"ד.

דערמאנענדיג ר' נתן מלמד לוינט זיך צו באמערקען אז אט דער ר' נתן ע"ה איז געווען א וואונדער פון א מלמד. אליין א געבוירענער אין יוזעפאוו פון א בעל מלאכה'שער משפחה האט ער חתונה געהאט פאר משה פישעלעס א טאכטער אין טאמאשאוו. ער האט זיך אויסגעצייכענט מיט א פעדאגאגישער פאכמענישקייט וואס האט כמעט נישט געהאט זיין גלייכען אין גאנצען ארום. ער האט קיינמאל א קינד נישט געשלאגען און דאך האבען די קינדער מורא געהאט פאר זיין קוק פונקט ווי זיי האבען אים ליעב געהאט. אליין א גרויסער למדן איז ער געווען א געוואלדיגער בעל מסביר ביים לערנען מיט די קינדער. די שטאט האט אבער נישט געהאט די זכיה אים צו האבען לאנג פאר א דערציער. א כראנישע לונגען קראנקהייט האט פערציקט זיין יונג לעבען. די שטאט האט אים צוגעטיילט זיין לעצטען כבוד מיט א ריזיגער לויה צו זיין אייביגער רוה. זיין לויה איז אויסגעפאלען דעם צווייטען טאג פסח און מערקווירדיג אין דעם זעלבען יו"ט'דיגען טאג איז אויך געווען די לויה פון דעם גרויסען תלמוד חכם ר' הירשעלע משה אלי'ס (געלערנטער) ז"ל און אט די צוויי לוויות האבען פערטונקעלט די יו"ט'דיגע זון וואס האט זיך באמיט מיט איר גאנצער קראפט אויפצוהייטערן

די אומעטיגע געמיטער פון די טאָמאַשאָוער אידען, מיט אירע פֿרעכטיגע פֿריהלינגס שטראַלען.

אין די 2 מחלקות פון דער ישיבה האָבען געלערנט מער פון 100 תלמידים און די מתעסקים האָבען זיך געגרייט צו פֿערבריטערן די ישיבה אָבער אין מיט'ן זומער איז געשען אַן'אומגליק, נעמליך: אַ שריפה איז אויסגעבראָכען אין אַ מיטן נאַכט און פֿערברענט דעם גרעסטען טייל שטאָט אין וועלכען ס'האָט זיך אויך געפֿינען דאָס בית המדרש מיט'ן בית שני צוזאַמען מיט דער שוהל. די ישיבה האָט זיך מער נישט געפֿענט.

ג.

אין האַרבסט 1918. עס שלעפֿען זיך עסטרייכישע זעלנער איינצעלנע און אין גרופּען, צעקנעפּעלטע, צעלאָזענע, דערשלאָגענע ווי נאָך אַ פּאַרלוירענער שלאַכט, אין דער ריכטונג צו דרום. זיי פֿערקויפֿען פון זיך אַראָפּ די מאַנטלען און אַנדערע מיליטערישע חפצים צו פֿערליכטערן זיך דעם וועג אַ היים. אַרגאַניזירטע גרופּען פון דער פֿוילישער יוגענט שטעהן אויפֿ'ן קירישען שאָסיי, זיי נעמען צו די פֿערד און אַמוניציע פון די דיסאָרגאַניזירטע זעלנער פון דער צעפֿאַלענער עסטרייכישער אַרמיי. ס'פֿאַרמירט זיך אַ פֿוילישע בירגער מיליץ, און טאָמאַשאָוו וועלט אַ טייל פון דעם באַפֿרייטען זעלבסטשטענדיגען פֿוילען. מיט'ן אויפֿקומען פון דער פֿוילישער מלוכה זענען פֿאַרבונדען אַ סך צרות פֿאַר אידען. דער איינגעשלאָפֿענער אַנטיסעמיטיזם ביי די פּאָלאַקען וואָכט אויף און שפּרייזט איבער שטעט און שטעטלעך מיט אַ פֿעריסענעם קאָפּ, טרעטענדיג אויף די געפֿילען, פֿאַרמעגענס און טיילמאָל אויך אויף לעבענס פון די אידישע מיטבירגער. אידען פון זייער זייט נעמען עס מער נישט אויף ווי אַ נאַטירליכע ערשיינונג, מיט וועלכער מ'מוז הכנעה'דיג שלום מאַכען, ניין. אידען פיהלען זיך באַ־עוול'ט און באַליידיגט, זיי פֿראָטעסטירען און מאַנען גערעכטיגקייט, וואָס עס ברענגט אַמשטאַרקסטען צום אויסדרוק דער אידישער דעפּוטאַט יצחק גרינבוים פון דער סיים טריבונע. ס'הויבט זיך אָן אַ נייע תקופה אין אידישען לעבען אין פּוילען, אין וועלכער אַ דור געהט אויף מיט אַ דורכ־געדרונגענעם אידיש־נאַציאָנאַלען זעלבסט באַוואוסטזיין. אַ דור וואָס איז זעהר עמפּפינדליך אויף יעדע אומגערעכטיגקייט פון אַנטיסעמיטישען כאַראַקטער. רעאַגירנדיג מיט אַ ברויזענדער ענטשלאָסענקייט, ווי קיינמאָל נישט פריהער. אין אָט דעם דור, קען מען דרייסט זאָגען, זענען עס דערצויגען און אויסגעוואַקסען געוואָרען די קעמפּער און בויער פון דער היינטיגער מדינת ישראל. ווי אַזוי האָט זיך די דאָזיגע תקופה אָפּגעשפּיגעלט ביי אונז אין טאָמאַשאָוו?

צוליב מאַנגעל אין קלאָרקייט וועגען אַ ריי געשעענישען ביי אונז אין יענער היסטאָריע מאַכענדער עפּאָכע. מוז איך דאָס דאָזיגע אינטערעסאַנטע

קאָפּיטעל לאָזען צו די וואָס געדענקען עס מיט מער געניקייט און זענען דעריבער באַרופען עס צו טאָן.

איך וואָלט אָבער נישט יוצא געווען מיין חוב נישט צו פאַרצייכענען פאָלגענדען עפּיזאָד פון וועלכען איך אַליין בין געווען אַן עד ראיה. אין יענע טעג האָבען זיך באַוויזען אַ מחנה פּוילישע יונגע רעקרוטען מאַרשירענדיג אין קאָלאָנעס אויפֿן שאָסעי אין דער ריכטונג צום קירה'שן שאָסעי. אידען האָבען פּאַמאַכט די געוועלבען און אויך אין גאַס זענען אידען אַנטלאָפען כדי אויסצומיידען קלעפּ פון די צוקונפטיגע פּוילישע זעלנער. אין מאַרק האָרט נעבען שאָסעי קעגנאיבער די קאָשטשעלנא גאַס זענען געשטאַנען 3 אידען און געשמועסט, אין געלויף זיינען 2 פון זיי אויך אַנטלאָפען אָבער דער דריטער, און דאָס איז געווען ר' יקותיאל פויגעל ע"ה, אגב שוין דאַן אַ באַאָרטער, איז געבליבען שטיין אויפן אָרט. די רעקרוטען זעענדיג אַזאַ מציאה זענען צו צו דעם אידן, אָבער ער ר' יקותיאל האָט זיך נישט דערשראָקען און מיט זיין שטעקען אַוועקגעלייגט 2 יונגע כוליגאַנעס נאָך אידער זיי האָבען באַוויזען אים אָנצורירען, אויך דאַן איז אונזער העלדישער איד נישט אַנטלאָפען. דאַן זענען צו צו אים אַ גאַנצע מחנה און אים צעשלאָגען. אַ פּאָטרול פון די ליודאָווצעס האָט אים געראָטעוועט פון זייערע הענט און אַ צובלוטיגטען אים אַרײַנגעפירט צו שמואל רייזעלעס אין הויז. ר' יקותיאל איז אַ לאַנגע צייט אַרומגעגאַנגען מיט אַ באַנדאַזשירטען קאָפּ און געהאָט די סימפּאָטיע פון אַלע טאָמאָשאָווער אידן. יהי זכרו ברוך.

די טאָמאַשאָוער פּידעלעך פּאַבריקן

• רעי פּאוסט

אין די פּידעלעך פּאַבריקן האָבן געאַרבעט קליין און גרויס פון די אַרעמסטע פון שטאָט. אָנהויבנדיק פון קליינע מיידעלעך, פון 8 יאָר, ביז פּאַרהיראַטע מענער.

די אַרבעט האָט זיך אָנגעהויבן פון זעגן און שפּאַלטן די קלעצער, דערנאָך שניידן שפּענער, נאָך דעם שניידן די שפּענער האָט דאָס קליינ־ווּאַרג סאָרטירט די שפּענער. דאָס „קליינווּאַרג" זיינען געווען בלויז מיידע־לעך. אַלע אינגלעך אָן אויסנאַם זיינען קליינערהייט געגאַנגען אין חדר. אָנגעהויבן האָט זיך די אַרבעט גאַנץ פרי, און געאַרבעט האָט מען ביז 9 אָוונט.

פּאַר קלויבן און אַסאָרטירן שפּענער, האָט אָן אָנפּאַנגער קינד באַקומען 50 קאָפּיקעס אַ וואָך.

דערוואַקסענע מיידלעך זיינען געוואָרן קלעבערינס. זיי האָבן באַ־קומען צוויי רובל אַ וואָך.

דנאָי זעצערינס, האָבן אויך פּאַרדינט צוויי רובל אַ וואָך. די פּאַקערינס האָט מען געצאָלט לויט דער שנעלקייט פון פּאַקן. געפּאַקט האָט מען 100 פּידעלעך אין אַ פּעקל.

פּאַמיליע לייט האָבן פּאַרדינט 4 און אָפּילו 5 רובל אַ וואָך. דער־וואַקסענע אינגלעך, וועלכע האָבן שוין נישט געלערנט אין חדר, האָבן באַקומען צוויי רובל אַ וואָך.

עלטערע בחורים האָבן פּאַרדינט דריי רובל אַ וואָך, לויט זייער אַרבעט. (עטעלע גרינוואַלד איז געווען איר פּאָטערס סעקרעטאַרשע, און דורך איר האָב איך אויסגעפונען וויפל יעדערער האָט פּאַרדינט).

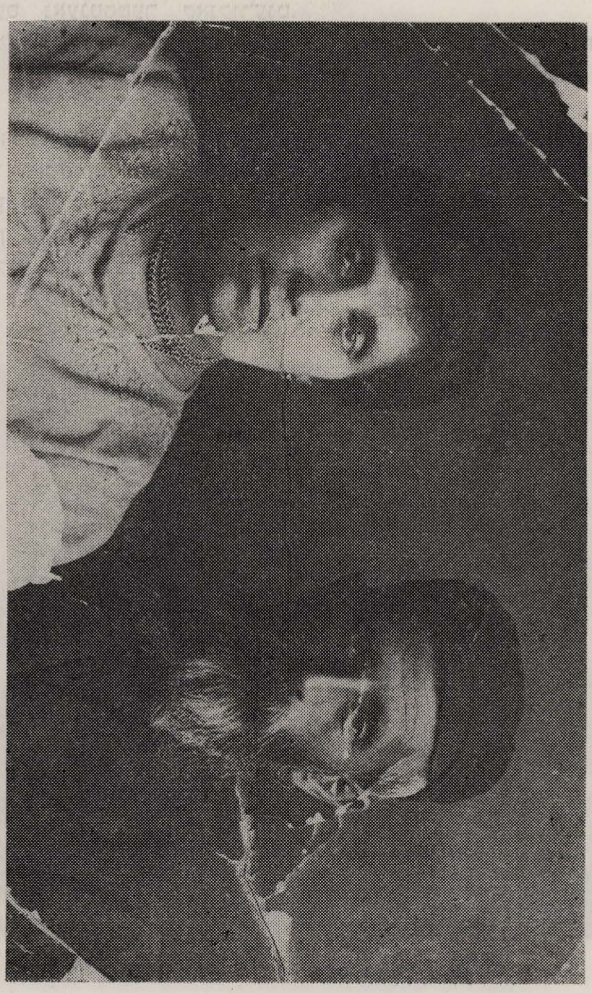
עס זיינען אין טאָמאַשאָוו געווען דריי פּידעלעך פּאַבריקן.

די נאָענטסטע פּידעלעך פּאַבריק פון אונזער הויז, איז געווען ר׳ נתן׳ס. אין שטאָט האָט מען אים גערופן: „נאָסעלע מאָטעלע פּולטשעס". זיין מוטער האָט מען גערופן: „שיינדעלע מאָטעלע פּולטשעס". צווישן סוחרים און הענדלער האָט מען אים שוין גערופן אויפן צווייטן נאָמען אויך: נתן גרינוואַלד.

ר׳ נתנ׳ס פּאַבריק האָט זיך געפונען אויף דער קראַסנאָבראָדער גאַס, נישט וויט פון דער פּראָגע.

אַזוי ווי אין דער פּראַגע האָבן געוואוינט אַ סך אָרעמע מענטשן זיינען זייערע קליינע קינדער געגאַנגען אַרבעטן אין נאָסעלעס פּאַבריק. ער, ר׳ נתן, איז שוין געווען אַ „מאָדערנער״ איד, ער האָט געקענט גוט העברעאיש, אוקהאָט זיך אויסגעשריבן די הצפירה.

זיין פרוי מאַלטשע, ווען מען האָט געפרופן מאַלטשע נאָסעלעס. האָט געטראָגן אַ שייטל, פונקט ווי אַלע טאָמאַשאָווער פרויען פון יענער



צייט. זי האָט אויף איר אופן געהאָלפן איר מאַן מיט דער פאַבריק־אַרבעט. איר הילף איז באַשטאַנען אין שטענדיק זיין פאַרנומען מיט דינגען געזונג בוידעמער ביי שכנים צו טריקענען די שפּענער פון וועלכע מען האָט געמאַכט די פּידעלעך.

ר׳ ישראל׳יע דעם רב׳ס, וועלכער האָט אויך געהאַט אַ פּידעלעך פאַבריק אין מאַרק אויף דער פּאָטשענע, האָט מען געַרופן סראליע דעם רב׳ס. ער האָט אויך געהאַנדלט מיט אייער (האַרטאָווגע) און געווען איז ער נאָסעלעס נאָענטסטער קאָנקורענט.

אַרעמע מיידעלעך פון דער פּראָגע, וועמ זיי זיינען געווען זיבן יאָר אַלט, האָבן זיי איינע די אַנדערע געפרעגט: — וואו וועסטו גיין אַרבעטן, צו נאָסעלען אָדער צו סראליע דעם רב׳ס?

די דריטע פּידעלעך פאַבריק האָט זיך געפונען אויפן קירישן שאָסעי (לעמבערגער גאַס). די פאַבריק איז געווען פּסח פוטערס. אויך פּסח פוטער איז געווארן נתנ׳ס קאָנקורענט, ווייל נתן גרינוואַלד האָט שוין געהאַט 25 יאָר זיין פאַבריק וועמ אַנדערע צוויי פאַבריקן האָבן זיך געעפנט, פריער סראליע דעם רב׳ס, דערנאָך פּסח פוטערס.

וועמ דריי פּידעלעך פאַבריקן זיינען געווען אין אַזאַ שטאָט ווי



שרה׳לע און ליעבעלע ר׳ נתן גרינוואַלד׳ס טעכטער

טאַמאַשאָוו, זיינען זייער אַ סך אַרבעטער אַריינגעצויגן געוואָרן אין דער אַרבעט פון די פאַבריקן. מען האָט געזען אַ סך מיידלעך מיט פאַרקלעפּטע נעגל פון פאַפּ, מיט וועלכע זיי האָבן געקלעפּט די פּידעלעך. די פאַפּ האָבן די פאַבריקאַנטן אַליין פּראָדוצירט.

יעדע פאַבריק האָט געהאַט אַ גרויסן הויף, אָדער אַ פאָדוער מיט געהילץ. דורכגייענדיק די פאַבריקן, האָט מען געקענט הערן דאָס זעגן און שניידן, דאָס שניצן און האַקן.

שטאַרקע מענער האָבן געאַרבעט, פון די קלעצער צו פּראָדוצירן שפּענער. אין די וואַרשטאַטן פון די פּידעלעך פאַבריקן זיינען געשטאַנען מאַשינען, מיט וועלכע מען האָט געשניטן די שפּענער לויט אַ נומער און מאָס. דאָס זיינען געשניטן, יעדער נאָך אַ נומער און אַ מאָס. מען האָט זיך אויך באַנוצט מיט ספּעציעלע מעסערס פאַר שניידן די שפּענער.

די פּידעלעך האָט מען געגוצט אין די אַפּטייקן.

גאַנצע וועגענער מיט קאַסטנס פּידעלעך זיינען געפּירט געוואָרן קיין רייוועץ צו דער באַן, פון דאָרט קיין וואַרשע, קיין קיעוו און וואו מען האָט געדאַרפט.

די פאַבריקן האָבן פּראָדוצירט פּידעלעך ביזן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. צוליב דער מלחמה, האָבן זיך די פאַבריקן פאַרמאַכט נתן גרינוואַלד, וואָס האָט געהאַט די עלטסטע פּידעלעך פאַבריק אין טאַמאַשאָוו, האָט געהאַט 8 קינדער: 6 טעכטער און 2 זין, צוזאַמען מיטן דיסנט מיידל זיינען זיי געווען 11 מענטשן.

כדי צו שפּייזן די פאַמיליע, האָט ער אָנגעהויבן האַנדלען מיט נאַפּט און זאַלץ, ווייל זיין פאָטער מאָטעלע פולטשעס האָט אין מאַרק געהאַט אַ קעלער מיט נאַפּט צו פאַרקויפן. די גרינוואַלדס זיינען געווען באַוואוסט אַלס נאַפּט סוחרים, האָט ר׳ נתן גרינוואַלד, דער געוועזענער פּידעלעך פאַבריקאַנט, באַקומען אַ קאָנצעסיע פון די שטאַט־הערשער צו מעגן האַנדלען מיט נאַפּט און זאַלץ. טאַמאַשאָוו איז דאָן אייגנגענומען געוואָרן פון די דייטשן, און אין שטאָט איז געשטאַנען עסטרייכיש מיליטער.

אַזוי איז געקומען אַן ענדע צו די פּידעלעך פאַבריקן.

ווען היטלער איז געקומען צו דער מאַכט, איז צוזאַמען מיט די מיליאָנען אַנדערע אידן אויך אומגעבראַכט געוואָרן דער ערשטער פּידע־לעך פאַבריקאַנט נתן גרינוואַלד און זיין פרוי מאַלטשע, זיין טאָכטער שרה׳לע און איר מאַן ישעיה לערער און זייערע צוויי קינדער. אויך זיין טאָכטער ליבעלע מיט איר מאַן נתן שפּאָרער.

ערע זייער אָנדענק.

מיין טאַטנס פאַבריק

• רעכיל פאוסט־לערער

עס איז געווען פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. אונזער חזיר־האַר פאַבריק איז שוין געווען אָפּגעטיילט פון דער וואוינונג. אין דרויסן איז געווען אַ שטאַרקער פּראָסט. די איינוואוינער פון דער טאַמאַשאווער פּראָגע האָבן פּרי פאַרמאַכט די לאָדן, כדי איינצוהאַלטן אַביסל וואַרעמקייט.

אין דרויסן איז געווען פינצטער. דורך די שפּאַרעס פון די לאָדן האָט זיך דורכגעריסן אַ מאַטער שיין, וואָס האָט באַלויכטן אַ גרודע פאַר־פרוירענע ערד און אַ שטיקל קלאַדקע.

עס איז געווען שטיל. נאָר פון מיין טאַטנס חזיר־האַר פאַבריק האָט זיך געהערט אַ געזאַנגט:

„עס דרייען זיך די רעדער,
און עס קלאַפן די מאַשינען,
די פאַבריקע פון חזיר־האַר גייט.
דער קאָפּ ווערט צעבראָכן,
די אויגן ווערן פינצטער,
פינצטער, פון טרערן און פון שווייס".

דאָס געזאַנג האָט זיך צעטראָגן אין דער שטילקייט פון דער נאַכט און האָט געקלונגען ווי אַ געבעט:

„הער שוין אויף דו אַרבעטער,
טרערן צו פאַרגיסן,
דו מאַכסט דאָך אויף דער אַרבעט אַ פלעק.
באַלד וועט אַריינקומען דער מייסטער, אַ בייזער,
שמייסט ער דיך פון דער אַרבעט אַוועק".

אַ קאַלטער ווינט האָט אָנגעהויבן בלאָזן, געריסן די לאָדן פון די פענצטער. דאָס געזאַנג האָט טרויעריק באַגלייט דעם ווינט:

„דעם אַרבעטערס לעבן,
איז אַ פאַרביטערט לעבן,
ער האָט דאָך קיינמאָל ניט קיין רו.
בייטאָג קאָן ער ניט דעם רוקן אויסגלייכן,
ביינאַכט קאָן ער ניט שלאָפן אין רו".

די מומע טעמע מיטן פעטער יונה זינגער און זייער פאַמיליע, האָבן געוואוינט אַנטקעגן אונז. די פענצטער פון אונזער חזיר־האָר פאַבריק, האָבן זיך איבערגעקוקט מיטן פעטער יונה׳ס פאַבריק, פון וועלכער דער טאַטע האָט זיך געהאַט אָפגעטיילט. האָבן יונה׳ס אַרבעטער אויפגעכאַפט דאָס ליד און מיטגעזונגען.

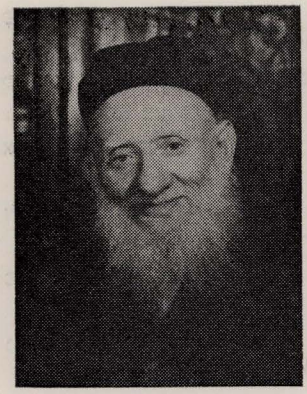
אויף דער פראַגע זיינען געווען שניידערייען, שוסטער־וואַרשטאַטן, היטל־מאַכער, בעקער און טאָקער. האָבן אַרבעטער אויפגעכאַפט דאָס געזאַנג און געזונגען אין די וואַרשטאַטן.

נאָר שטאַרקער האָט זיך געטראָגן דאָס אַרבעטער געזאַנג פון מיין טאַטנס חזיר־האָר פאַבריק.

נישט ווייט פון אונז האָט אַ טאָל געפירט צו דער קרעניצע וואו עס האָבן געוואוינט סטראַזשניקעס. דער וועג האָט געפירט אויף דער אוליצע צו דער בריגאַדע, וואו עס זיינען געשטאַנען די קאָזאַקן. דורכ־גייענדיק אונזער הויז, האָבן זיי אָפט געהערט דאָס געזאַנג פון פאַבריק און האָבן אויפגעכאַפט די מעלאָדיע.

חדר־אינגלעך מיט לאַמטערנעס אין די הענט, אָנגעפעלצטע מיט קאָליר־טע שאַליקעס אַרום די העלזער, האָבן גייענדיק פון חדר זיך אָפט אָפגעשטעלט און געשלונגען די ווערטער פון די לידער.

אין דעם שכנישן בעלזער שטיבל (וואו מיין טאַטע האָט געדאַוונט), זיינען יונגע לערנער געזעסן און זיך געשאָקלט ביי אָפענע גמרות און



ר׳ אליקום געציל ב״ר פינחס אליעזר הלוי לעררער
נפטר י״ג אב תשי״ז

זייער ניגון האָט זיך אויסגעמישט מיטן געזאַנג פון די אַרבעטער לידער.

די אַרבעטער האָבן געאַרבעט און געזונגען, נישט וויסנדיק ווער עס איז געווען דער פאַרפאַסער פון זייערע לידער.

אין יעדער פאַבריק האָט מען דאָס ליד געזונגען אַנדערש, צופאַסנדיק אייגענע ווערטער און מעלאָדיעס.

דעם טאַטנס פאַבריק איז געווען באַלויכטן מיט קליינע נאַפט־לעמפלעך. די לעמפלעך זיינען געהאָנגען איבער די ווַארשטאַטן. ביי יעדער ווַארשטאַט — אַן אַרבעטער און אַ לעמפל.

די אויסלייגער, וועלכע גלייכן אויס, סאָרטירן און לייגן אויס די האָר אין קליינע בינטלעך, זיינען געשטאַנען ביי די ווַארשטאַטן און אויס־געלייגט די האָר. זייערע הענט זיינען געווען נאַס און רויט. די הויט אויף די פינגער צעווייקט ווי ביי אַ וועשנע.

די קעמער זיינען געשטאַנען ביי די ווַארשטאַטן, וואָס האָבן אויף זיך געהאַט גרויסע קאַמען, מיט לאַנגע מעטאַלענע ציין, און האָבן געקעמט די בינטלעך האָר. יעדער קעמער האָט געהאַלטן אַ בינטל האָר אין ביידע הענט, שטייענדיק געבויגן איבערן קאַם. שנעלער, שנעלער האָבן זיך באַוואויגן זייערע גלידער. פלינקער, פלינקער זיינען די האָר גענאָפן דורך די גרויסע אייזערנע ציין פון קאַם.

פינגער פאַרבונדענע, פון ציין צעשטאַכענע, האָבן מיט ווייטיק זיך געיאָגט, גלאַט און גלייך צו מאַכן די חזיר־האָר.

די בינדער האָבן די בינטלעך און קיילעכדיקע בונטן צוזאַמענגענומען און מיט שפאַגאַט פעסטגעבונדן.

האָבן די קעמער געקעמט, די אויסלייגער האָבן אויסגעלייגט, און די בינדער האָבן געבונדן די האָר צום ריטם פון געזאַנג.

די לופט אין פאַבריק איז געווען אָנגעפילט מיט דעם שטאַרקן ריח פון די האָר, וואָס האָבן זיך געטריקנט אין אויוון.

איך, אַ קליינע מיידעלע, בין געזעסן אָנטקעגן פייער פון פאַבריק־קיך און זיך צוגעהערט צום געזאַנג.

מיינע בעקעלעך האָבן געפלאַמט, און אין מיינע אויגן האָבן געגלאָנצט איינגעהאַלטענע טרערן.

— רעכאַלע (רחל׳ע), קום אַריין, שוין צייט גיין שלאָפן! — האָט זיך דערהערט דער מאַמעס קול.

מיינע אויגן האָבן זיך געקלעפט, נאָר מיר איז אַ שאָד געווען צו פאַרלאָזן די פאַבריק.

— הערסט נישט אַז די מאַמע רופט דיך?! — האָט דער טאַטע געפרעגט.

האָב איך זיך אויפגעהויבן פון דער פאָדלאָגע, און אומצופריידן געזאָגט:

— כ׳גיי שוין טאַטע! און פאַרלאָזט די פאַבריק.

ביי אונז אין דער גרויסער שטוב, האָט געבראַכט דער „בליץ־לאָמפּ", לעבן דער קיך איז געשטאַנען אַ ראָשטשינע און אַ מולטער צו באַקן חלה אויף שבת.

עס איז געווען דאָנערשטיק נאַכט. מיין מאַמע חיה נעכע (וועמען מען האָט אין טאָמאַשאָוו גערופן: חיה געצל פּיניעס) איז געווען פאַרנומען מיט קוועטשן דורך אַ לייוונטן טיכל, ראָזשענקע־וויין לכבוד שבת. איר פאַרטוך איז געווען פאַרמעליקט, אין שטוב ביי איר אַרבעט, האָט זי אויף איר געגאָלטן קאָפּ געטראָגן אַ ווייסן טשופּיק מיט אַ שליאַרקע. (צום אַרויסגיין, ווי אויך לכבוד שבת און יום־טוב, האָט זי געטראָגן אַ שייטל).

אין שטוב איז געווען שטיל. מיין עלטערער ברודער חיים יוסף וועלכער האָט אַ קורצע צייט געלערנט ביים בעלזער רבין, איז שוין געווען צוריק אין טאָמאַשאָוו, און האָט געלערנט ביז שפּעט ביים רבין ר׳ נחמן־עץ אויף דער קראַסנאָבראָדער גאַס. מיין יונגער ברודערל, משה, איז שוין געשלאָפן אין אַלקער אין טאַטנס בעט. מיין געלעגער איז שוין געווען אויסגעבעט, נאָר מיר האָט זיך נאָך נישט געוואָלט גיין שלאָפן.

איך בין צוגעגאַנגען צו דער מאַמען און געפרעגט:

— מאַמע, ווער האָט געמאַכט דאָס ליד וואָס די אַרבעטער זינגען?

— וואָסער ליד?

— דאָס ליד מיט: „עס דרייען זיך די רעדער און עס קלאַפן די מאַשינען".

— וואָס הייסט ווער? ווער שרייבט אַלע לידער? האָט די מאַמע געענטפערט מיט אַ פראַגע, אַליין נישט וויסנדיק דעם נאָמען פון פאַרפאַסער.

— מאַמע, עפּעס איז נישט גוט מיט דעם ליד!

— נישט גוט? פאַרוואָס?

— די אַרבעטער האָבן עס געזונגען און דער טאַטע האָט געלאַכט.

— וואָס־זשע האָסטו געוואָלט, ער זאָל ווייגען?

— ניין, נישט דאָס, איך מיין, פאַרוואָס האָבן זיי געזונגען דאָס ליד ביי אונז?

— פאַרוואָס נישט? — האָט די מאַמע געפרעגט.

— דער טאַטע איז נישט קיין בייזער מייסטער, פאַרוואָס דאַרפן זיי דאָס ביי אונז זינגען — האָב איך אַ טרויעריקע געפרעגט.

— גיי, נאַרעלע, זיי האָבן ניט געמיינט דעם טאַטן, דערפאַר האָט ער געלאַכט. ער האָט געוואוסט אַז זיי מיינען נישט אים.

איך בין נאָך אַלץ נישט געווען צופרידז פון ענטפער און האָב ווידער געפרעגט:

— ביי אונז אין חזיר־האָר פאַבריק, דרייען זיך דאָך נישט קיין רעדער, און עס קלאַפן נישט קיין מאַשינען פאַרוואָס זשע זינגט מען אַזוי אין דעם ליד?

מיין מאַמעס צאַרטער שטערן האָט זיך געגעבן אַ קנייטש, זי האָט אַ זיפץ געטאָן און געזאָגט:

— דעם אמת זאָגנדיק, וויסט איך אַליין נישט ווער עס האָט דאָס ליד געשריבן. איך וויס נאָר, אַז וועָן מען זינגט עס אין טאַטנס פאַבריק זאָגט מען: „די פאַבריקע פון חזיר־האָר גייט", און אַז מען זינגט דאָס ליד אין די פידעלעך פאַבריקן זאָגט מען: „די פאַבריקע פון פידעלעך גייט", נאָר אַמבעסטן פּאַסט זיך עס צו די שניידעריען. דאָרט דרייען זיך טאַקע די רעדער און עס קלאַפן די מאַשינען. זינגט מען עס טאַקע אין די שניידער פאַבריקן פון אַלע שטעט און שטעטלעך, וויל די אַרבעטער האָבן ליב דאָס ליד. די אַרבעטער ענדערן עס און גיבן צו ווערטער וואָס זאָל פּאַסן זייערע פאַבריקן — האָט די מאַמע געזאָגט, באַטראַכטנדיק דעם ראָזשענקע וויין אין דער קראַפינקע.

— אָבער מאַמע, זיי מיינען נישט מיין טאַטן? — האָב איך אַלץ געפרעגט.

— ניין, נישט דיין טאַטן. ער אַרבעט דאָך גלייך מיט די אַרבעטער און באַהאַנדלט זיי בעסער ווי אַנדערע בעלי־בתים — האָט די מאַמע מיט שטאָלץ געענטפערט.

אין פאַבריק איז געוואָרן שטיל.

די אַרבעטער זיינען מידע אַהיים געגאַנגען. נאָר משה יאַנעווער און לייבל, זיינען געבליבן. וויל זיי האָבן געוואוינט און געגעסן ביי אונז.

מיין מאַמע, האָט אַ חוץ די אייגענע פאַמיליע, אויך באַדינט די אַרבעטער.

די בולאַק-באַלאַכאָוויטש פּאָגראָמען אין טאמאשאוו-לוב.

(א בלוטיק קאפיטל פון יאָר 1920)

• מ. זעלדין

נאָך די אכזריות'ן פון דעם נאַצישען חורבן, נאָך דער בלוטיגער פאַרטיליקונג פון די זעקס מיליאָן אידען דורך דער ברוינער בעסטיע, זענען אויס פיל גזירות און שחיטות פון די פריערדיגע צייטען גאָר בלאַס. צו די דאָזיגע געהערען אויך די פּאָגראָמען, וואָס די בולאַק-באַלאַכאָ-ווימש-באָנדעס האָבען דורכגעפירט אין פּוילישע שטעט אין דער צייט וועו דאָס באַנייטע פּוילען, נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה, איז אויפגעשטאַנען תחית-המתים.

געוועזען איז עס אַ צייט, וועו די נייע מדינה האָט זיך גערואַנגלט פאַר איר פאַרפעסטיקונג. אין דער מוטערלאַנד, די צען געוועזענע גובערניעס פון קרוין-פּוילן אוו די עכט-פּוילישע געביטען — פּויזנער געגענט אוו מערב-גאַליציע, איז דער מצב פון דער מלוכה געווען אַ כמו-סטאַבילער פון שטאַנד-פונקט פון מלוכה'שער סאוועריניטעט. עס איז געווען קלאָר, אַז דאָס איז פּוילען. אַ שווערע הלכה האָט די נייע מדינה געהאַט אין די מזרח-געביטען, געוופען "קרעסן". אין יענער צייט, וועו עס האָבען זיך אָנגעהויבען פאַרמירען אַ ריי נייע מלוכות, וואָס זענען געשטיצט געוואָרען פון פאַרשידענע פאַקטאָרען, זענען אויף די דאָזיגע געביטען געווען זייער פיל בעלנים. פון איין זייט האָבען די באָלשעוויקעס געהאַלטען, אַז זיי זענען די לעגאַלע יורשים פון דער דאָזיגער ערד, וואָס האָט געהערט צו רוסלאַנד אוו פון דער צוויימער זייט האָבען זיך באַווייזען נאָך אַנדערע פּרעטענדענטען — אוקראַינער אוו פאַרשידענע אַנדערע "באַטקאָס", אַנטי-באָלשעוויסטישע צאַרישע אָפּיצירען, וועלכע האָבען צונויפ-געשטעלט "אַרמייען" אוו געבאַלעבאַטעוועט אין די דאָזיגע געביטען, וואָס זענען אין געוויסע צייטען געוועזען הפקר.

צווישען די דאָזיגע פאַרשידענע באַנדעס אוו מיליטעריש גרופּעס האָט אַ גאָר אָנגעזענעם אָרט פאַרנומען די אַרמיי פון געגעראַל בולאַק-באַלאַכאָוויטש. דער דאָזיגער געוועזענער צאַרישער גענעראַל איז ניט געווען קיין פּאָלאַק; ער איז נאָר געווען אַ פאַרבינדעטער אין קאַמף פאַר פּוילן. ער האָט פרעטענ-דירט צו ווערען אַ מושל איבער פאלעשיע אוו וויסרוסלאַנד, אויך טיילן פון וואָלין, אויב די באָלשעוויקעס וועלן צעשלאָגען ווערען. די טעריטאָריע אויף

וועלכער דער דאזיגער געגנעראל האט גראסירט האט זיך טאקע געצויגען פון קאוועל־וואלין, ביז פינסקער בלאטעס און פארכאפט שטיקער פון כעלמער־זאמאשטשער געביטען.

זיין ארמיי איז באשטאנען פון געוועזענע צארישע וויים־גווארדייער צוזאמען מיט כל־המינים אוקראיניש־וויסרוסישע עלעמענטען, צווישען זיי גאר פארדעכטיקע פארשוינען, וואס האבען אין זייער „מיליטעריש־ער" קאריערע געזען א וועג פון באריייכערען זיך דורך רויב און מארד. פאר די דאזיגע עלעמענטען איז אזא הפקר־צייט און אזא „ארמיי" געווען דער בעסטער ארט.

די טעטיקייט פון דער דאזיגער ארמיי האט זיך טאקע פריער פאר אלץ אויסגעדריקט אין באפאלען, באראיבען די אידישע שטעט און שטעטלעך. געהייסען האט עס אז מען קעמפט ניט קעגען די אידען נאר קעגען די „באלשעוויקעס" — און פארשטייט זיך, אז דאס זענען די זשידעס. רויב, מארד, פארגוואלטיקונג, אונטערצינדונגען דאס איז געווען די טאג־טעגלעכע פראקטיק פון די דאזיגע באנדעס. מיר זאגען באנדעס בלשון רבים, ווייל אויסער דעם דאזיגען געגנעראל בולאק־באלאכאוויטש זענען געווען נאך אנדערע פון דעם מין.

אין די חדשים אויגוסט־סעפטעמבער 1920 האט די בולאק־באלאכאוויטש ארמיי ארודעוועט אין כעלם־זאמאשטשער געגנט. אין סך־הכל פון דער אקטיוויטעט פון דער דאזיגער באנדע זענען צענדליגער שטעט און שטעטלעך פאגראמירט געווארען. צווישען זיי איז אויך טאמאשאוו־לובעלסק אדורך דעם דאזיגען פאגראם.

אין איינעם א „מארש" פון דער דאזיגער ארמיי, וואס האט זיך אנגעהויבען דעם 8טן אויגוסט 1920 אין דארף וועדבקאוויץ, און שפעטער דורך הרוביעשאוו, טישעווצע, קאמאראוו, קראסנאבראד, לאשטשעווו, טוטשאב, זיינען זיי אויך ארײַן קיין טאמאשאוו. צוויי מאל איז די דאזיגע „ארמיי" געווען אין טאמאשאוו. דאס ערשטע מאל דעם 25־26 אויגוסט איז אהער ארײַן א פאטרול און שפעטער דעם 30טן און 31טן איז געקומען די מיליטערישע אפטיילונג. ביידע באזוכען זענען געווען בלוטיגע — רויב, פארגוואלטיגונג און חורבן.

אין פוילישען סיים איז דאן געזעסען ווי א דעפוטאט ד"ר יצחק שיפער, געווייזלט פון דאזיגען ראיאן. ער איז אראפגעקומען אין דאזיגען געגנט און אדורכגעפירט א געניוע חקירה־ודרישה. אויפן סמך פון דער אויספארשונג האט דער אידישער סיים־קלוב אין נאוועמבער 1920 ארײַנגעטראגען א געהעריקע אינטערפעלאציע אין דעם פוילישען פארלאמענט (סיים). עס זענען אויפגעהיט געווארען אין די דאקומענטען און ביולעטינען פון דער אידישע סיים־פראקציע די מאטעריאלען פון דעם חורבן אין גאנצען געגנט. מיר

נעמען פון דאָרטען אַרויס נאָר יענע טיילען, וואָס האָבען אַ שייכות צו טאָמאַשאָוו.

יעדע דאַטע; יעדער פּרט; יעדער נאָמען איז דאָך היינט געשיכטע, הגם דאָס איז גאָר ניט לאַנג געשען. גראָד איצט, וען אַלע ישובים זענען אָפּגעווישט געוואָרען; עס זענען פאַרטיליקט געוואָרען די לעבעדיקע עדות צוזאַמען מיט די אַנדערע באַווייזען פון יענער צייט איז וויכטיג, אַז פון דער געשיכטע פון ישוב זאָל גאָרניט פאַרלאָרען גיין. ברענגען מיר טאָקע די טאָמאַשאָווער דאָקומענטען ווי זיי גייען און שטייען. צוליב אַ רייַ טעמים האָבען מיר ביי געוויסע נעמען געבראַכט נאָר ראשי־תיבות.

אַלע דאָקומענטען זענען גבית־עדות'ן, וואָס זענען אויפגענומען געוואָרען פון ד"ר י. שיפער, פון אים באַשטעטיקט געוואָרען און בייגעלייגט צו דער פּאַרלאַמענט־אינטערפּעלאַציע.

דאָקומענט נומער 1

בריוו פון טאָמאַשאָווער מאַגיסטראַט צום שטאָב פון דער מיליטעריש־ער איינהייט נומער 3.

מיר מעלדען דעם שטאַב, אַז היינטיגע נאַכט (26טן אויגוסט 1920) האָט אַן אָפּטיילונג פון 2טן פּאָלק פון די דאָנער קאָזאַקען, פון דער וואולטשאַנסקער דיוויזיע דורכגעפירט אַ פּאָגראָם אויף די איינוואוינער פון טאָמאַשאָוו, דהיינו:

מען האָט פאַרגוואַלטיגט מ. ז. געפּרואווט פאַרגוואַלטיגען אַ. ל. חוץ דעם האָבען זיי דורכגעפירט רויב־אַקטען אויף אַ סומע פון בערך 300.000 מאַרק. אויף וויפל עס איז ביז איצט באַקאַנט זענען דורכגעפירט געוואָרען רויבערייען אין די הייזער פון יצחק ליבערמאַן, אליהו קרייצער, יעקב לעדערקרעמער, אהרן פאַלדבערג, אהרן פעלדזען, לייבע וואַלדבערג, מרדכי געלערנטער, דוד זאַפּערן און פיל אַנדערע, וואָס זענען ביז היינט נאָך ניט קאָנטראָלירט געוואָרען.

בירגער־מייסטער: קזשיזשאַנאָווסקי.
סעקרעטאַר דאָרנפעלד.

דאָקומענט נומער 2

גבית־עדות פון שיע פישעלזאָן, ראטמאן פון טאָמאַשאָווער שטאטראט, אַלט 33 יאָר און פון חיים האָרן, ראטמאן פון שטאטראט, 31 יאָר, וועלכע דערקלערען:

מיטוואָך דעם 25טן, אַדער דאָנערשטיק דעם 26טן אויגוסט איז דורך אונזער שטאָט אַדורך אַן אָפּטיילונג פון באַלאַכאָוצעס, וואָס איז באַשטאַנען פון 1 אָפּיציר און בערך 20 סאָלדאַטען. זיי האָבען זיך פאַרהאַלטען איבער

נאכט. זיי האבען זיך גלייך געוואנדען צום רב און פון אים געפאדערט 10.000 מארק קאנטריבוציע און צווייי האלבע שטאפן שפיריטוס. דער רב האט צונויפגערופען די אידישע ראטמענער און פארמעגלעכע בירגער, וועלכע האבען צונויפגעקליבען די דערמאנטע סומע, וואס איז איבערגעגעבען געוואָרען דעם אפיציר פון דעם באלאכאווישען אפטיילונג דורך די קהילה־ראטמענער: בנימין וויינבערג, מענדל רייכענבערג און דעם רב. דער אפיציר האט איבערגעציילט דאס געלט און האט אויף רוסיש מיט א שמייכל באמערקט וועלי־קאלעפנא! (אויסגעצייכענט!) און צוגעגעבען: „ביז מארגען פרי מוזט איר צוגעבען וויטערדיקע 10.000 מארק". וועז וויינבערג האט, אין אונזער אנוועזנהייט א פרעג געטאן: „פארוואס לייגט איר אויף אונז ארויף א קאנטריבוציע?" האט דער אפיצער זיך אפגערופען: „איר, אידען, באגריסט אומעטום די באלשעוויקעס און דערפאר וועל איך נאך מארגען מיט אייך רעדען, כדי איר זאלט האבען אן אנדענקונג, אז אהער איז געקומען די רוסישע מאכט". אין 2-3 שעה שפעטער, ארום 11 אזייגער ביינאכט, האבען די דערמאנטע 20 זעלנער אנגעהויבען ראבירען אין די אידישע וואוינונגען. זיי האבען אויסגערויבט די הייזער און קראמען פון יעקב לעדערקרעמער, אליה קרייצער, יצחק ליבערמאן, אהרן פעלזען, לייב וואלדבערג, מרדכי געלערנטער, דוד זאפערן און בכלל די גאנצע אידישע געגענט. געשוינט זענען געבליבען יענע אידען, וואס וואוינען אויף די פארשטעטלעך, צוויישען דער מערהייט קריסטלעכער באפעלקערונג. די אנגעמאכטע שאדענס ווערט געראכענט אויף א מיליאן מארק בערך. ביז 8 אידישע פרויען און מיידלעך זענען פארגוואלטיקט געוואָרען. עס זענען אויך געווען עטליכע פאלען פון צעשלאגען אידען. די רויבעריייען און די גוואלט־אקטען האבען געדויערט ביז 5 אזייגער פרי.

מיטוואך דעם 26טן אויגוסט האט דער היגער דאקטאר זאוואדזקי אוועק (אינטערוועניערען) צום קאמענדאנט פון דער באלאכאוויטש אפטיילונג; ער האט אים געטראפען אינגאנצען שיכור, צוויישען אויבערגעקערטע פלעשלעך. דעם זעלביגען טאג פארמיטאק האט די דאזיגע אפטיילונג פארלאזען טאמאשאוו.

אין שטאט איז אין משך פון 3 טעג ניט געווען קיין שום מאכט.

מאנטיק, דעם 30טן אויגוסט זענען אין שטאט אריינגעקומען ביז 600-700 באלאכאווצעס. זיי זענען אדורך דער שטאט און זיך פארנומען אין דער ריכטונג פון יעזשארנע (4 קילאמעטער הינטער טאמאשאוו). בעת דעם דאזיגען דורכמארש האט זיך אפגעטיילט אן אפטיילונג פון בערך 60 מאן און גלייך צוגעטראטען צו ראבירען, פרעגענדיג אויף אידישע וואוינונגען. אין דעם דאזיגען אפטייל האט זיך אויך געפונען דער קאפראל סיקארסקי פון דער פאליציי אין לאסינקא. ער האט די רויבער אנגעוויזען די אידישע וואוינונגען (באזונדער די וואוינונגען פון חיים פוטער, יעקב לעדערקרעמער,

ישראל לערמאן, לייב שוואַרצבערג, אברהם בלאנדער) און האָט זיך אַליין אויך באַטייליגט אין די רויבעריייען. אַזוי האָבען זיי געראויבט 4 שעה און נאָכדעם אַוועק אין דער ריכטונג פון יעזשאָרנע. ביינאַכט, אַרום אַזייגער 4־5, האָב איך, שיע פישעלזאָן, און יוזעף גאָזדעק, אַ שוסטער פון טאָמאַשאָוו (ביידע האָבען מיר געהאָט וואַך פון דער שטאָטישער מיליץ) געטראָפען סיקאָרסקין מיט 6 קאָזאַקען אויף דער לעמבערגער גאַס. סיקאָרסקי איז געשטאַנען נעבן לייב שוואַרצבערגס הויז, ביי אַן אָנגעלאָדענער פור מיט זאַכען, און די קאָזאַקען האָבען זיך נאָך אַלץ אַרייגערייסען אין אידישע הייזער. זיי האָבען אַזוי געראַבירט אַ 2 שעה. וועז איך, פישעלזאָן, האָב זיך געוואָנדען צו סיקאָרסקין מיט פאַרוואורפען אַז ער פירט אַן מיט די רויבעריייען, האָט ער זיך באַמיט פאַרענטפערען, אַז מיין שטוב וועט ער דורכלאָזען; גאָזדעקן האָט ער געהייסען תיכף זיך אָפטראָגען, ווייל אויב ניט וועט ער אים דערשיסען.

דינסטיק דעם 31טן אויגוסט, פאַר מיטאָק, איז געקומען אין שטאָט אַ גרופּע באַלאַכאָווצעס פון אַ מאַן 150 מיט אַן אָפיצער בראש. זיי האָבען זיך צעשטעלט אין פאַרשידענע זייטען פון דער שטאָט ווי פאָטרולען און בערך אַ שעה שפּעטער האָבען זיי זיך געגומען ראַבירען. מיין אינטערוועניע ביי די אָפיצערען האָט גאָרניט געהאָלפען.

די רויבעריי האָט געדויערט ביז 5 אַזייגער נאָך מיטאָק. אַרום 1 אַזייגער נאָכמיטאָק זענען דריי אָפיצערען אַריינגעפאַלען אין דער וואוינונג פון רב ירחמיאל ווינבערג און געפאָדערט ביי אים אַ האַלבען מיליאָן מאַרק קאָנטריבוציע, דראָענדיג אים מיט טויט. גראָד בין איך, פישעלזאָן, אַריינגעקומען אין רב׳ס הויז און געוועזען ביי דער דאָזיגער סצענע. איך האָב זיך דאַן געוואָנדען צו איינעם פון די אָפיצערען און אים אויפגעקלערט, אַז דער רב איז אַן אָרימער מענטש און האָט גאָרניט אַזאַ איינפלוס, אַז ער זאָל צונויפקלייבען אַזאַ סומע געלט. איך האָב מיך אַליין פאַרגעלייגט דאָס צו טאָן. די אָפיצערען האָבען אָפּגעלאָזען דעם רב און מיט מיר אַרויס צונויפזאַמלען דאָס געלט ביי די אידען. מיר זענען אַוועק אויף דער לעמבערגער גאַס אויפ׳ן וועג האָב איך געפּראָווט מיט זיי אונטערהאַנדלען, אַז זיי זאָלען זיך באַנוגענען מיט 20.000 מאַרק, ווייל די שטאָט איז זייער אַ צעשטערטע. ווי אַן ענטפער האָב איך באַקומען געשמיסען מיט אַ נאַהייקע און געקאָטעווען מיט אַ שווערד אַז איך בין געפאַלען אין אָנמאַכט. איך האָב זיך ערשט אויפגעכאַפּט אין אָפּטייק, וואו מען האָט מיך אָפּגעמינטערט.

סוף־כל־סוף האָבען זיך די אידען צונויפגעלייגט און איבערגעגעבען די דאָזיגע אָפיצערען 17.000 מאַרק. די רויבעריייען האָבען געדויערט אַ גאַנצען דינסטיג און די שאַדענס דערגרייכען עטליכע מיליאָן. ביי דעם זענען עטליכע צענדליג אידען שווער און לייכט צעשלאָגען געוואָרען. ביז 50 אידישע פרויען זענען דעמאָלט געוואָרען פאַרגוואַלטיגט, צווישען זיי פּ. ל..... וואָס איז

ערשט געווען 3־4 וואכען נאך אַ קימפעט. זי איז פאַרגוואַלדיקט געוואָרען דורך 6 קאָזאַקען און ליגט ביז איצט קראַנק. עס איז אויך פאַרגוואַלטיקט געוואָרען נ. פ. וואס איז אויך געווען עטליכע וואכען נאכ׳ן קימפעט. עס זענען געווען עטליכע פאַלען פון פאַרגוואַלטיגען מיידלעך יונגער פון 15 יאָר און עלטערע פרויען פון העכער 60 יאָר אַלט.

דינסטיק אָוועגט איז אָנגעקומען דאס פוילישע מיליטער און פון דער צייט איז אין שטאָט געוואָרען רואיג.

ס. פישעלזאָן; ח. האָרן.

דאָקומענט נומער 3

גבית עדות פון אליה קרייצער, 71 יאָר אַלט, פעלדשער.

אין דער נאַכט פון 25טן אויפ׳ן 26טן אויגוסט 1920 זענען אין מיין וואוינונג אַריין אַ 10־12 באַלאַכאָווצעס און אויסגערויבט מיין וואוינונג. איך בין געקליידעט אייראָפּעאיש, האָב איך זיי דערקלערט, אַז איך בין אַ קריסט, אָבער זיי האָבען דאס ניט געגלויבט אין אַכט. זיי האָבען צוגעגלויבט 600 מאַרק, מלבושים, אַ זילבערנעם זייגער און 8 מעטער סחורה. זיי האָבען זיך געגלויבט צו מיין טאָכטער, וועלכע איז געלעגען קראַנק און האָבען פון איר אַראָפּגעריסען די אויערינגלעך און רינגען און לסוף געוואָלט פאַרגוואַלטיקן מיין יונגערער טאָכטער, וועלכער זיי האָבען פאַרשלעפט אין קיך. וועג איך האב אָנגעהויבען שרייען האָבען זיי מיר צוגעשטעלט אַ רעוואָלווער צום קאָפּ. זיי האָבען מיין טאָכטער אַרויסגעשלעפט אין פעלד, אָבער דאָ איז אָנגעקומען אַ פוילישער זשאַנדאַרם און האָט צעטריבען די פּאָגראָמטשיקעס.

אליהו קרייצער

דאָקומענט נומער 4

גבית-עדות פון יעקב לעדערקרעמער, 38 יאָר אַלט, וויין־סוחר.

אין דער נאַכט פון 25טן אויף 26טן (אויגוסט 1920) האָט אַן אָפּטיילונג פון באַלאַכאָווצעס אַרומגערינגעלט מיין שטוב און וויין־האַנדל. זיך אַריינ־געריסען אינעווייניג צוגעלויבט פון דער קאַסע בערך 1.600 מאַרק, צעשטערט די אייניריכטונג, האָבען אויפגעבראָכען די טיר צום וויין־קעלער און אַרויס־געטראָגען פון דאָרטען פאַרשידענע געטראַנקען פאַר 150.000 מאַרק. בעת דער רויבעריי האָבען זיי צעשלאָגען מיין פרוי, וועלכע עס איז אָבער געלונגען אַנטלויפען פון שטוב. זי איז אַוועקגעלאָפען צום אָפּיצער, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער דאָזיגער אָפּטיילונג, וועלכער האָט זיך געפונען אין הויז פון דעם צאָל־באַאַמטען פאַנאַסעוויטש, וואו ער איז געזעסען ביים טיש, אויף וועלכען עס זענען געווען אָנגעשטעלט פלעשלעך מיט דעם געלויבטען וויין. זי האָט

אים געבעטען וועגען הילף. ער האָט איר אָבער געדראָט מיט אַ קריגס־געריכט און דערשיסען. צום סוף האָט ער איר איבערגעגעבען אין די הענט פון זיין אַרדינאנס, וועמען ער האָט באַפוילען ער זאָל מיט מיין פרוי גיין צו מיין וויין־קראָם און נעמען אַ פלאַש וויין. וועז מיין פרוי האָט זיך געפונען מיט'ן אַרדינאנס אין קעלער האָט ער איר געוואָלט פאַרגוואַלטיקן. ער האָט זיך אויף איר פאַרמאָסטען מיט זיין שווערד. זי האָט אָבער אָנגעכאַפט די שווערד, דערביי זיך פאַרוואונדעט אָבער אָפּגעשטויסען דעם אָנגריף פון פאָגראָמשטשיק און אַרויסגעלאָפען פון קעלער. אַ צווייטען מאָל האָבען די באַלאַכאָווצעס אויסגערויבט מיין וואוינונג אין דער נאַכט פון 30טן אויפ'ן 31טן פון זעלביגען חודש.

יעקב לעדערקרעמער

דאָקומענט נומער 5

גבית־עדות פון הערש בלייכער, 52 יאָר אַלט, סוחר.

אין דער נאַכט פון 30־טען אויפ'ן 31־טען אויגוסט (1920) זענען אַריינגעפאַלען צו מיר אין וואוינונג 5 באַלאַכאָווצעס, אַרויסגעשלעפט מיינע צוויי טעכטער סימע (22 יאָר אַלט) און חנה־רבקה (19 יאָר אַלט) אויפן בוידעם, כדי זיי צו פאַרגוואַלטיקן. דער פרוי מיינער האָבען זיי שווער פאַרוואונדעט מיט אַ שווערד אין קאָפּ. מיך האָבען זיי אויך שטאַרק צעשלאָגען מיט די ביקס־קאָלבעס איבער דער פלייצע. זיי האָבען פון מיין הויז צוגעריבט סחורה פאַר עטליכע טויזענט מאַרק.

הערש בלייכער

דאָקומענט נומער 6

גבית־עדות פון דוד זאַפּערן, 48 יאָר אַלט. אויף אויסהאַלטונג ביי די קינדער

דעם 11־טען אלול זענען אַריינגעפאַלען צו מיר אין שטוב עטליכע באַלאַכאָווצעס. פון די קעשענעס צוגעריבט מיין גאַנצען פאַרמעגען: 300 מאַרק און 180 קראָן. ביי מיין זון יוסף האָבען זיי צוגעריבט 3.000 מאַרק דערביי געדראָט, אַז זיי וועלן אים דערשיסען. צום סוף האָבען זיי זיך געמומען צו מיין טאָכטער ליבע־מינדל. וועז איך האָב זיך געשטעלט צו איר פאַרטיידיקונג האָבען זיי מיר געדראָט מיט'ן רעוואָלווער. מיין זון יוסף'ן, וועז ער האָט געמומען באַשיצען זיין שוועסטער האָבען זיי אָפּגעשטויסען מיט קאָלבעס. צום סוף האָט איינער מיר געכאָפּט פאַרן האַלדז און צוגעשטעלט אַ רעוואָלווער צו די אויגן און דער צווייטער האָט אַוועקגעשלעפּט מיין טאָכטער אין אַ צווייטען צימער און דאָרטען איר פאַרגוואַלטיקט.

די זעלביגע האָבען זיך אַ צווייטען מאָל אַריינגעריסען אין דער וואוינונג, געדראָט מיט דערשיסען, אָבער זיי האָבען זיך גאָר שנעל אָפּגעטראָגען.

דוד זאפערן

צוגאב פון ליבע־מינדל זאפערן, 18 יאר אלט, טאכטער פון דוד זאפערן: איך האב געהערט וואס מיין פאטער האט דערציילט: איך באשטעטיק דאס וואס ער האט איבערגעגעבן.

דאקומענט נומער 7

גבית־עדות פון שיע־שמעון פוטטער, 50 יאר אלט, אייגענטימער פון א שענק.

אין דער נאכט פון 25־טן אויפ'ן 26־טן אויגוסט (1920) האבן זיך ארריינגעריסען אין מיין וואוינונג עטליכע באלאכאווצעס, מיך צעשלאגען און צוגענומען 900 מארק און 10 דאלער.

אויף צו מארגענס האב איך איבערגעגעבן דעם דאזיגען אקט צו פראטאקאלירען 2 זשאנדארמען וועלכע האבען זיך צוזאמען מיטן ד"ר זאוואדזקי געפונען אין היגען האטעל צענטראלני. ביי דעם האב איך דערקענט די 2 באלאכאווצעס, וועלכע האבען מיר בארויבט און צעשלאגען. די דאזיגע האבען מיר פארגעשטעלט די זשאנדארמען. צי די דאזיגע שולדיגע זענען באשטראפט געווארען וויס איך נישט.

שיע־שמעון פוטטער

דאקומענט נומער 8

גבית עדות פון יוסף שניטצער, 29 יאר אלט, סוחר.

דעם 30־טן אויגוסט זענען ארריינגעפאלען אין מיין וואוינאונג 5 באלאכאווצעס, האבען צוגענומען ביי מיין שוואגער יעקב ווינדער 150 מארק און ביי יקותיאל פאגעל, וועלכער איז געווען אין מיין וואוינונג האבען זיי אונטער דער דראונג אז זיי וועלן אים דער'הרג'ענען מיט דער שוועדד וואס זיי האבען צוגעלייגט צו זיין האלדז, צוגענומען 40 מארק — מער האט ער ניט געהאט. אויף צו מארגענס זענען ווידער ארריינגעפאלען אין מיין וואוינונג 8 באלאכאווצעס מיט 2 אפיצערין בראש און דורכגעטרייסלט אלע זאכען, מעבל און מלבושים. זיי האבען צוגענומען די מלבושים און וועש און עס אויפגעלאדען אויף א וואגען וואס זיי האבען געבראכט.

יוסף שניטצער

דאקומענט נומער 9

גבית־עדות פון דבורה שטעמפעל, 20 יאר אלט, ביי די עלטערען

דעם 30־טן אויגוסט האבען די באלאכאווצעס אויסגערויבט די וואוינונג פון מיינע עלטערען. זיי האבען צוגענומען סחורה פאר 2.000 מארק, 1.000 מארק מזומנים; און צירונג אין דעם ווערט פון 3.400 מארק. זיי האבען אויך אויסגעהאקט די שויבען פון דער וואוינונג.

דבורה שטעמפעל

דאָקומענט נומער 10

גבית־עדות פון חנה־שרה ליכטמאַן, 35 יאָר אַלט, הענדלערין.

דינסטיק דעם 31־טן אויגוסט פאַרטאָג האָבען באַלאַכאָווצעס באַרויבט מיין געשעפט. זיי האָבען צוגענומען די גאַנצע סחורה וואָס האָט באַטראָפען 7.000 מאַרק. מיין שכנה, אסתר האָוט, האָט מיך אינפאָרמירט, אַז אָנגעפירט מיט דער רויבעריי האָט דער פּאָליציי־קאַפּראַל סיקאָרסקי. איך האָב עס איבער־געגעבען דעם אָרטיגען מיליטעריישען קאָמענדאַנט אין טאָמאַשאָוו, מאָשטשינסקי.

חנה ליכטמאן

דאָקומענט נומער 11

גבית־עדות פון אהרן פעלזען, 62 יאָר אַלט, סוחר.

צוויי מאָל האָבען זעלנער פון באַלאַכאָוויטשעס אַרמיי דורכגעפירט רויבעריייען אין מיין וואוינונג. דאָס ערשטע מאָל האָבען זיי ביי מיר צוגענומען 1825 מאַרק, זילבער־בעשטעק און אַנדערע זאַכען. דאָס צווייטע מאָל מלבושים און וועש.

צו מיין איידעם ישראל לערמאן האָבען זיך דעם 30־טען אויגוסט אַרייַן־גערישען אַ 15 באַלאַכאָווצעס, וועלכע זענען אָנגעפירט געוואָרען דורכ'ן פּאָליציי־קאַפּראַל סיקאָרסקי און פאַרלאַנגט פון אים 100,000 מאַרק. זיי האָבען אים דערלויבט אַרויסצוגיין פון הויז, כדי זיי צו ברענגען דאָס געלט, אָבער האָבען פאַרהאַלטען זיין פרוי און קינדער ווי ערוב'ניקעס. ער האָט לסוף געבראַכט 5.000 מאַרק, אָבער די דאָזיגע סומע האָט זיי ניט באַפרידיגט האָבען זיי אויסגערויבט די וואוינונג און האָבען מוראָ'דיג צעשלאָגען די משפּחה. מיין אייניקעל פון 7 יאָר איז פון שרעק אַרויסגעשפרונגען פון פענצטער און צעבראָכען אַ פוס. צוויי אידישע דינסטען ביי מיין איידעם זענען דאָן פאַרגוואַל־טיקט געוואָרען.

ישראל לערמאן, 38 יאָר אַלט,, אהרן פעלזענס איידעם באַשטעטיקט דאָס אַלץ.

דאָקומענט נומער 12

גבית־עדות פון צאַנעל[1]) פוטטער, 37 יאָר אַלט.

איינער פון די באַלאַכאָווצעס האָט פון מיין פרוי, סאלע, אַראָפגעשלעפּט די צירונג. מיין פרוי איז דאָן געווען באַהאַלטען אין אַ קריסטליך הויז, ביי גאַלאַכאָוויטשען. אין דער דאָזיגער וואוינונג האָט זיך אַרייַנגעריסען אַ קאָזאַק און וועג ער האָט באַמערקט ווי מיין פרוי איז געוואָרען בלייך האָט ער

---

1) באַמערקונג פון רעדאַקציע : דאָ איז געמיינט סיני פוטער. דער שרייבער פונ'ם פראָטאָקאָל האָט ווייזט אויס ע"פ טעות פאַרטוישט דעם נאָמען סיני אויף צאַנעל.

אויסגערופען: „טי זשידאָווקא!" און דאָן אַראָפגעצויגען פון איר די צירונג אין דער ווערט פון 30.000 מאַרק. די אָנווענזינדיגע אין הויז קריסטען זענען ניט אָנגעריר געווארען.

צ. פּוטער

* * *

מיר האָבען ביז איצט איבערגעגעבען וועגן די פּאָגראָם־מעשים אין טאמאשאָוו גופא. צווישען די סיים־מאַטעריאַלען געפונען זיך אָבער אויך אינפאָרמאַציעס, גבית־עדות'ן פון טאָמאַשאָווער תושבים וואָס זיי האָבען אינפאָרמירט וועגען אַרומיגע ישובים.

1. אַזוי למשל דערציילט דער טאָמאַשאָווער סוחר מרדכי געלערנטער, 45 יאָר אַלט, וועלכער שטאַמט פון לאָשטשעוו וועגן רויבעריין און מאָרדן אין דאָרף טעלאָטין, וואו עס האָבען געוואוינט ביז 25 אידישע משפחות. דער זעלבער דערציילט אויך וועגען דעם מאָרד פון אידען ישראל־פּנחס פייל אין דאָרף טוטשאָפּ, וואָס איז פּאָרגעקומען אָ פּאָר טעג פּאַר ראש־השנה.

2. יוסף אייזען, 33 יאָר אַלט, אָ סוחר פון טאָמאַשאָוו, גיט איבער וועגן די פּאָגראָם־אַרבעט פון די באַלאַכאָווצעס אין לאָשטשעוו.

3. שיע לעריך, 36 יאָר אַלט, סוחר פון טאָמאַשאָוו, גיט איבער, אַז אין דאָרף טעלאָטין האָבען די באַלאַכאָווצעס דער־הרג'עט דעם אידען יצחק מאַנטאָק. די ידיעה שטאַמט פון אידען יאַנקל־שמואל קאלענבערג פון דאָרף פּאַלאַזשינאָ, טאָמאַשאָווער פּאָוויאַט.

4. אברהם מעהרער, 70 יאָר אַלט, פון טאָמאַשאָוו, וועלכער האָט געהאַלטען אין אַרענדע אָ סאָד אין דאָרף קזשעמינע, 6 וויאָרסט פון לאָשטשעוו, גיט איבער וועגען דעם פּאָגראָם פון באַלאַכאָווצעס איבער די 6 אידישע משפחות, וואָס האָבען געוואוינט אין דאָזיגען דאָרף.

בריוו פון די לאשטשעווער און קאָמאראָווער קהילות צו די טאָמאשאָווער אידען

די פריערדיגע דאָקומענטען האָבען אָ שייכות צו די באַלאַכאָוויטש־פּאָגראָמען פון טאָמאַשאָוו. מיר האָבען שוין ביים אָנהייב דערמאָנט, אַז דאָן האָט די דאָזיגע באַנדיטישע „אַרמיי" גראָסירט אין גאַנצען געגענט. צווישען די געליטענע קהילות האָבען זיך צווישען אָנדערע אויך געפונען די קהילות לאָשטשעוו און קאָמאָראָוו. געפינען מיר אין דעם זעלביגען אַרכיוו חוץ די מאַטעריאַלען פון די באַנדיטישע רויבעריין, מאָרדען און פּאָגראָווען מצד די באַלאַכאָווצעס אויך דאָקומענטען פון בריידעריכע הילף וואָס אידען האָבען איינע די צווייטע אַרויסגעוויזען אין יענער עת־צרה. עס האָבען זיך

אָפּגעהיט צווישן בריוו, איינער פון לאשטשעווער קהל און דער צווייטער פון קאַמאַראָווער. די דאָזיגע בריוו צו דער טאַמאַשאָווער קהילה זענען וויכטיגע צייט־דאָקומענטן, וואָס באַווייזן, אַז ניט געקוקט וואָס טאַמאַשאָוו גופא איז געווען פון די געליטענע ישובים האָט דער ישוב אַרויסגעהאַלפן די שכנה׳שע קלענערע קהילות. מיר גיבן איבער די דאָזיגע בריוו ככתבם. מיר זעצן עס איבער פון דעם פוילישן טעקסט, וואָס איז פאַראַן אין די דאָזיגע סיים־ביולעטינען, וואָס זיינען איבערגעזעצט געוואָרען פון העברעאיש.

●

בריוו פון לאַשטשעוו

צו דער באַרעמהערציקער אידישער באַפעלקערונג אין טאַמאַשאָוו.

די צוגעשיקטע ברויט, זאָלן און ליכט האָבען מיר באַקומען און מיר ענטפערען אויף דעם מיט ג־ט באַצאָל אייך, הגם די צוגעשיקטע הילף איז געווען ממש אַ טראָפּען אין ים אין אָנבליק פון דער גרויסער נויט וואָס הערשט ביי אונז. אין משך פון דריי טעג האָבען (די באַגדיטען) געמאַרדעט, פאַרגאָסען אומשולדיג בלוט, געוויבט, פאַרגוואַלדיקט פרויען און איינע פון זיי איז טאַקע געשטאָרבען. איר טויט זאָל זיין אַ קרבן פאַר אונזער אידישען ישוב. ביז 60 מאַן זענען דאָ לייכט און שווער פאַרוואונדעטע. ביז 100 מיידלעך און פרויען פאַרגוואַלטיקטע; דאָס גאַנצע האָב־און־גוטס פון שטעטל: מזומנים, צירונג, מלבושים, וועש און דאָס גלייכען איז צעריבט געוואָרען. דער מצב פון דער באַפעלקערונג איז אַ טראָגישער. די מערהייט הונגערט, בעטן ברויט, וואָס מיר האָבען ניט. צוליב דעם וואָס מיר האָבען מורא זיך צו ווייזען מחוץ דער שטאָט האָבען מיר ניט די מעגליכקייט צו בעטן הילף פון דער וויטנס. מיר שיקען דעריבער צו אייך אַ בקשה: האָט רחמנות אויף אונז; קלויבט אויף נדבות ביי די איינוואוינער פון אייער שטאָט און אויב עס איז מעגלעך פאַרלאָנגט אויך הילף פון זאַמאָשטש ווייל די קאָמוניקאַציע מיט זאַמאָשטש איז איבערגעריסען.

מיר בעטן אייך, אַז אייער הילף זאָל קומען ניט שפעטער ווי זונטיק, ערב ראש־השנה, כדי די אידען זאָלען האָבען ברויט אויף יום־טוב.

מיר זענען מקצר אונזער בריוו צוליב דער שרעקלעכער געדריקטער שטימונג, וואָס עס הערשט ביי אונז אין שייכות מיט די לעצטע געשעענישען.

פאַרן הילף־קאָמיטעט אין לאשטשעוו
מרדכי יוסף צוקער

●

בריוו פון קאמאראוו

צום זייער חשוב'ן רב הרב ירחמיאל ווינבערג, זיינע מיטאַרבעטער און דער גאַנצער אידישער באַפעלקערונג פון טאַמאַשאָוו.

איר ווייסט שוין זיכער פון דעם שרעקליכען פּאָגראָם, רויבערייען און מערדערייען, וואָס עס זענען פּאַרגעקומען ביי אונז (אין קאמאראוו) דעם 14־טען און אויך דעם 21־טען אלול. 15 מאַן זענען דער'הרג'עט געוואָרען; אַ גרויסע צאָל זענען פאַרוואונדעט געוואָרען און כמעט די גאַנצע אידישע באַפעלקערונג איז אויסגערויבט געוואָרען. אין פּשוט'ן זין פון וואָרט זיי האָבען זיך ניט מיט וואָס צוצודעקען. די אלמנות און די יתומים זענען געבליבען אָן מיטלען צום לעבען. ווי אַ צוגאָב האָט דער אומגליק געדאַרפט געשען ערב די יום־טובים, וואָס שטענדיג פלעגט מען דאַרפען מער אויף דער הוצאה. דער יקרות איז אומגעהויער און וועגן פּאַרדינסטען איז ניט מעגלעך צו טראַכטען. עס האָט אונז אַרומגעכאַפּט אַזאַ פּאַניק, אַז מיר האָבען מורא זיך צו ווייזען אין די גאַסען אָדער מחוץ דער שטאָט. חוץ דעם איז אַמשוועריקייט מיט פּראָדוקטען פון ערשטען באַנוץ. אַזוי ווי איר אָן אייערע ברידער זענען אין דער נאָענטסטער שכנה־שאַפט מיט אונז בעטן מיר אייך, שיקט אונז אַרויס וואָס שנעלער הילף שיקט אויך שליחים אין די אַרומיקע שכנה'שע קהילות וועגען הילף, ווייל מיר קאָנען עס נישט טאָן, ווייל „אַן אַרעסטירטע קאָן זיך אַליין ניט באַפרייען פון תפיסה" (אין חבוש מתיר עצמו מבית האסורים) צו אונזער גרויסען צער דאַרפען מיר פעסטשטעלען, אַז ביז היינט האָט נאָך קיינער ניט אַרומגעקוקט זיך אויף אונזער אומגליק. איך בין געצוואונגען זיך וועגדען צו אייך, אַז איר זאָלט אויפוועקען דעם גוויסען אין אייערע הערצער; האָט רחמנות מיט אונז; גלויבט אונז ליבע ברידער, אַז די וואָס זענען ניט געווען ביי אונז בעת די געשעענישען וועט זיך טאַקע ניט פאַר־שטעלען דעם גרויל פון אונזער אומגליק. אַלץ וואָס ירמיהו האָט אַרויסגעבראַכט אין זיין „איכה" איז ביי אונז מקויים געוואָרען..."

רשימה פון די הרוגים דורך דער בולאַק־באַלאַכאָוויטש באַנדע אין קאָמאָראָוו־לובעלסק

1. דוד זיסמאַן — שמש, 49 יאָר אַלט;
2. פּאיע זיסמאַן, זיין פרוי, 38 יאָר אַלט;
3. זייער 10 יאָריגען זון;
4. זייער 12 יאָריגע טאָכטער;
5. יצחק צאלער, סוחר, בערך 60 יאָר אַלט;
6. יצחק נאיערמאַן, צאלערס איידעם, 35 יאָר אַלט;
7. שמואל ריים, שניידער, 43 יאָר אַלט;

8. דוד טראָסט, קצב, 40 יאָר אַלט;
9. רחל טראסט, זיין פרוי;
10. ביילע מאולשטיין, דוד זיסמאַנ׳ס אַ שוועגערין, 30 יאָר אַלט.
11. אברהם, דער זון פון וואלף זיידעל, 18 יאָר אַלט;
12. אלעזר פוטער, שענקער, 56 יאָר אַלט;
13. מענדל הערציג, סוחר, 68 יאָר אַלט;
14. יוסף שלאמאוויטש, שניידער, 60 יאָר אַלט;
15. פנה שולדינער (פון וואליצע).
16. חיים ווילד, קעמלמאַכער, 52 יאָר אַלט.

לאָמיר צום סוף צוגעבען, אַז די דאָזיגע בלוטיקע עפּאָכע פון בולאַק־באַלאַכאָוויטש פּאָגראָמען, רויבעריייען און מאָרדען, האָבען ניט באַקומען קיין תיקון אין אונזער היסטאָריאָגראַפיע. עס איז פאַראַן אַ גרויסע ליטעראַטור וועגען די פּאָגראָמען פון יענער צייט אין אוקראינע, אין גאַליציע (לעמבערג און גענענט), וועגען די געשעענישען אין פּינסק, אָבער וועגען די דאָזיגע מעשים־תעתועים שווייגט די אידישע כראָניק. און אַרומגענומען האָט דער דאָזיגער מאָרד און רויב־מאָרש הונדערטער שטעט און שטעטלעך.

עס איז אויך באַקאַנט, אַז אין די צוואַנציגער יאָרען האָבען צווויי יונגעלייט פון ראטנע אהרן־יעקב גינזבורג און נטע רויזקעס, געבומען זאַמלען מאַטעריאַלען וועגען די דאָזיגע געשעענישען. זענען זיי דורך דער פּוילישער מאַכט אַרעסטירט געוואָרען און די צוגויפגעזאַמעלטע מאַטעריאַלען: גאָר רייכע אינפאָרמאַציעס, דאָקומענטען, רשימות, גבית־עדות׳ן וכדומה, זענען קאָנפיס־קירט געוואָרען.

די צוריק אויפגעקומענע באַפרייטע פוילן

אין פרילינג 1920 אָדער 1921

• שמואל שיפלינגער

דאס וואָס איך וויל באַשרייבן איז געווען אין דער צייט ווען די ניי פֿאַרמירטע פּוילישע רעגירונג האָט אין איר ערשטע טעטיקייטן אָנגעהויבען צו רעקרוטירן און גרינדן אַ נייע רעגולערע פּוילישע אַרמיי. דאָס איז געווען אין דער צייט ווען דער גענעראַל האַלער איז געקומען מיט זיין אַרמיי פון אויסלאַנד קיין פּוילן, ווען די „כלאָפּצעס" אָדער ווי מען האָט זיי גערופן „האַלערטשיקעס" האָבן זיך געלאָזט וואויל גיין, אַמוזירן זיך דורך פֿאַרשידענע פֿאַרפֿאַלגונגען אויף אידן אין שטעט און שטעטלעך, אויף די באַנען און וועגן, וואו נאָר זיי האָבן זיך געפונען, ספּעציעל האָבן זיי זיך נאָכגעיאָגט נאָך אידן מיט בערד. האָבן זיי געפֿאַקט אַזאַ אידן איז אים ניט געווען מקנא צו זיין. אייניקע האַלערטשיקעס האָבן געהאַלטן פּעסט און אַן אַנדערער מיט אַ שער האָט געשניטן די בערד, און ווען דער איד האָט זיך געריסן און געוואָלט שטערן זיי אין דער וואַנדאַלישער אַרבעט, האָט דער האַלערטשיק — וויליק אָדער אומוויליק — צושניטן דעם אידן דעם האַלז און פּנים. ביי אונז האָט מען זיך דערוואוסט פון די שיינע מעשים פון די האַלערטשיקעס, וועלכע האָבן געזאָלט זיין דער קערן פון דער ניי שאַפּנדיקער פּוילישער אַרמיי. געהערט האָט מען עס ניט נאָר פון די אידישע צייטונגען נאָר אויך פון אידן וועלכע זיינען געקומען צופֿאַרן פון יענע מקומות וואו עס האָבן געבושעוועט די האַלער־טשיקעס. די פֿאַקטן האָבן אויך דערגרייכט צו דער פּוילישער באַפעלקערונג, עס איז אָן צווייפל דאָס אַ געוויסע צאָל פֿאַליאַקן סיי פון דער אינטעליגענץ, סיי פון שטאָטישע „מיעשטשאַנעס" אָדער אַרבעטער, זיינען ניט נאָר געווען אומצופֿרידן פון די טרויעריקע געשעענישן, פון די אוממענטשלעכע טאַטן פון די האַלערטשיקעס, נאָר האָבן זאָגאָר צווישן זיך געערעט אַז עס איז אַ שאַנדע פֿאַר פּוילן. ביז ניט לאַנג האָבן זיי געהערט אָדער געזען אַזעלכע שיינע מעשים פון די רוסישע קאַזאַפּעס, אָבער פֿאַר פּוילן פֿאַסט עס ניט. אין פּיל שטעט האָבן די פּוילישע אַרבעטער געהאָלפֿן דער אידישער זעלבסטשוץ צו פֿאַרטיידיקן די אידן פון די רוסישע פֿאָגראָמטשיקעס, ווי למשל איך האָב עס פערזענלעך געזען אין לאָדזש אין 1905־1906.

אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם אויבן באַשריבענעם האָב איך געלייענט פֿאַלגענדן פֿאַקט, וואָס איז געווען די רעאַקציע פון אויסלאַנד איבער די

טרויעריקע מעשים פון די האַלערטשיקעס. ווי איך געדענק אין יענע יאָרן איז גראַדע פאַרגעקומען די ערשטע קאַנפערענץ נאָך דער מלחמה פון פאַרשטייער פון פיל לענדער פון יוראָפּ און אַמעריקע. עס זיינען זיך צוזאַמענגעפאָרן מיניסטאָרן צווישן וועלכע עס איז אויך געווען אַ מיניסטער פון דער נייַ אַנטשטאַנענער פוילן. אַזוי ווי פיל מיניסטאָרן האָבן זיך דאָס ערשטע מאָל געזען און ניט געקענט איינער דעם אַנדערן, איז ווי דער שטייגער, צו אַ גרופּע מיניסטאָרן אַלע מאָל צוגעקומען אַן אַנדערער מיניסטער און זיך פאַרגעשטעלט ווער ער איז און פון וואָס פאַר אַ לאַנד, אין אַ געוויסן מאָמענט איז צוגעקומען אַ מיניסטער, איך געדענק ניט ענני, צי פון האָלאַנד אָדער נאָרוועגן וועלכער איז גראַדע געווען דער אייניציקער מיניסטער מיט אַ לאַנגער באָרד, ער האָט געשטעקט זיין האַנט צו באַגריסן יעדן מיניסטער וואָס מען האָט אים פאַרגעשטעלט, און ווען מען האָט אים אָנגעוויזן אויף דעם פּוילישן מיניסטער האָט ער שנעל מיט דער לינקער האַנט פאַרדעקט זיין לאַנגע באָרד ווען ער האָט מיט דער רעכטער האַנט געקוועטשט די האַנט פון פּוילישן מיניסטער, ניט זאָגנדיק גאָרנישט פאַרוואָס ער האָלט צו די באָרד, אָבער אַלע מיניסטאָרן האָבן זיך איבער־געקוקט געשמייכלט, אָבער זיי האָבן גוט פאַרשטאַנען די אורזאַכע פון דעם, נאָר דער פּוילישער מיניסטער האָט זיך פאַרשעמט און זייער שלעכט געפילט, ער האָט ווען דעם פאַקט געלאָזט וויסן דער פּוילישער רעגירונג און פאַרלאַנגט מען זאָל באַלד אָפּשטעלן די ווילדע מעשים פון די האַלער־טשיקעס, און ווירקלעך, באַלד נאָך דעם זיינען די ווילדעריין אָפּגעשטעלט געוואָרן.

ווי אויבן געזאָגט איז אויך ניט געווען קיין סוד פון די פאַרפאַל־גונגען אויף אידן דורך די האַלערטשיקעס פאַר דער דאָרפישער באַפעלקערונג און ספעציעל פאַר די יונגע „כלאָפּצעס", וועלכע מען האָט רעקרוטירט אין דער אַרמיי. אין אונזער שטאָט, איז די פאָבאָר קאָמיסיע דעמאָלט געווען אין די בריגאַדע בילדינגס, וואָס איז געבליבן נאָך דער רוסישע אַרמיי פון פאַר דער קריג. 12 גמינעס האָבן באַלאַנגט צו אונזער שטאָט, און מען פלעגט ברענגען מיט פורן די יונגע רעקרוטן פון יעדע גמינע באַזונדער, באַלד אין דער פרי פלעגט מען זען אָנקומען אַ לאַנגע ריי פורן מיט רעקרוטן אין דער שפּיץ פון וועלכע עס איז געווען דער וואָיט און סעקרעטאַר פון דער גמינע. די לאַנגע ריי פורן מיט רעקרוטן פלעגן דורכפאָרן די זאַמאָשטשער און לעמבערגער גאַס אום צו צופאָרן צו דער בריגאַדע. פאָרנדיק צו אונזער שטאָט פון די דערפער האָבן זיי יעדן איד געשלאָגן ווען זיי האָבן אויף דעם וועג געטראָפן, אָבער אויך אין שטאָט פלעגן זיי אַרויסשפּרינגען פון די ווענ און אַ אידן באַפאַלן אָדער אַריין־שפּרינגען אין אַ אידיש געוועלב און כאָפּן וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזט.

די יונגע נײ געשאַפענע מיליץ מיט דעם נאַטשעלניק פון מיליץ האָט גאָר ניט רעאַגירט אויף די ווילדע מעשים פון די רעקרוטן. און דאָס זעענדיק זענען די רעקרוטן געוואָרן אַלס מער האָפערדיקער און זיכער ביי זיך דאָס זייערע ווילדע אַקטן זיינען ניט שטראָפבאַר. אַזאַ פאַבאַר האָט געדויערט 3-4 וואָכן און עס איז איבעריק צו שרייבן ווי דאָס האָט זיך זייער טרויעריק אָפגערופן אויף דער אידישער באַפעלקערונג. וועגן עס פלעגן אָנקומען די פורן מיט רעקרוטן האָט מען פֿאַרקלאַפּט די געוועלבן און זיך אויסבאַהאַלטן וואו איינער האָט געקענט, אום אויסצומיידן צו טרעפֿן זיך מיט די רעקרוטן. אַ פּחד איז באַפֿאַלן די אידישע באַפעלקערונג, עס איז פֿשוט ניט געווען מעגלעך מער אויסצוהאַלטן.

אַ געוויסן טאָג איז געקומען צו מיר דער דאזאַר פון דער אידישער גמינע לייזער לעדערקרעמער, און געבעטן מיך מיטצוגיין מיט אַ דעלעגאַציע צום סטאַראָסטע אום בעטן שוץ און פֿאַרקלאָגן זיך אויף די מיליץ. איך האָב דאָס אָנגענומען. נעקסטן טאָג אין דער פרי בין איך מיט דעם רב און לעדערקרעמער געגאַנגען באַלד אין דער פרי צום סטאַראָסטע וועלכער איז געווען אין דער ענדע פון לעמבערגער גאַס, אין דער געביידע, וואו עס איז אַמאָל געווען דער אביעזדטשיקס דאָקטאָר שאַמאַראַיעוו שפּיטאָל. געגאַנגען זיינען מיר באַלד אין דער פרי איידער די רעקרוטן קומען אָן, אום ניט אַריינצופֿאַלן אין זייערע הענט. דער סטאַראָסטע עיטנער האָט אונז באַלד אויפגענומען, באַגריסט אונז יעדן מיט אַ דריק פון האַנט, אוז געפרעגט וועגן וואָס מיר זיינען צו אים געקומען. איך בין געווען באַשטימט צום רײַדן. איך האָב דעם סטאַראָסטע אַלעס איבערגעגעבן וואָס עס קומט פֿאָר שוין 8-10 טעג און מיר בעטן אים אַלס דער „פּאַטער" פון גאַנצן פּאָוויאַט, צו באַשיצן אונזער לעבן. איך האָב באַלד געזען אַז ער איז געווען געריכט פון מיין דערציילונג, און האָט באַלד געפרעגט אונז פֿאַרוואָס מיר האָבן פריער ניט געקומען צו אים, ער הערט ערשט דאָס ערשטע מאָל פון די געשעענישן, און מעגלעך אַז עס איז אַזוי געווען, ווייל מען האָט אים קיינמאָל ניט געזען אין שטאָט, ער האָט באַלד אַריינגערופן זיין סעקרעטאַר מיכאַלקעוויטש, און פֿאַראַרדנט באַלד צו רופן דעם נאַטשעלניק פון פּאָליציי, וועלכע האָט זיך געפונען אויפן לעמבערגער שאָסעי אין איטשע קאַרפּערס הויז. זינט 15 מינוט האָט אָנגעקלאַפּט אין דער טיר און עס איז אַריינגעקומען דער נאַטשעלניק פון פּאָליציי, אַ הויכער, דאַרער שייגעץ אין אוניפֿאָרם פון פּאָליציי, געבליבן שטיין ביי דער טיר, געקוקט אויף דעם סטאַראָסטע וועגן וואָס ער האָט אים געפונפן. דער סטאַראָסטע האָט דעם נאַטשעלניק ניט באַגריסט און ניט געבעטן אַפילו זעצן, וועג מיר די דעלעגאַציע זיינען געזעסן, איז ער דער נאַטשעלניק די גאַנצע צייט געשטאַנען נעבן דער טיר. דער סטאַראָסטע האָט אים

געזאָגט אַז די דעלעגאַציע איז געקומען צו אים צו באַקלאָגן זיך אויף דעם נאַטשעלניק איבער די איבערפאַלן פון רעקרוטן אויף דער אידישער באַ־פעלקערונג, דאָס די פּאָליציי טוט גאָרניט אום צו באַשיצן אונז. דער נאַטשעלניק איז געווען דערשראָקן און געפֿרואווט זיך פאַרטיידיקן, אַז ער האָט צו ווייניק מענטשן אין דער פּאָליציי, און דעריבער קען ער זיך ניט קיין עצה געבן מיט די ווילדע רעקרוטן. איך האָב באַלד געבעטן דאָס וואָרט און געזאָגט, אַז איך שטים ניט איין מיט דעם נאַטשעלניקס תירוץ, ווייל, איך האָב זעלבסט געזען מיט אַ טאָג צוריק, ווי 4 רעקרוטן זיינען אַריין אין אַ געוועלב צו אַברהמ׳טשע וואַרטער אויף דעם לעמבערגער שאָסיי, און באַלד פון דאָרט אַרויסגעשפּרונגען מיט געראַבעווועטע זאַכן, ווען פונקט אין דער רגע איז אָנגעקומען אַן אַלטער מיעשטשאַן, וועלכער זעענדיק זיי אַרויסשפּרינגען מיט די זאַכן, האָט אויפגעהויבן זיין שטעקן און געשריען צו זיי, ווי שעמט איר אייך ניט דאָס צו טאָן, האָט מורא פאַר גאָט, לאָבוסעס, און די רעקרוטן האָבן זיך דערשראָקן פאַר דעם איינעם אַלטיטשקן און שוואַכן מאַן, און אַלע געראַבעווועטע זאַכן אַוועק־געוואָרפן און אָנטלאָפן, פרעג איך דעם סטאָראָסטע, אַז 4 רעקרוטן האָבן זיך דערשראָקן פאַר אַזאַ שוואַכן אַלטן מאַן מיט נאָר אַ שטעקן אין האָנט, ווי וואָלטן זיי ניט קיין מורא געהאַט פאַר אפילו איין פּאָליציאַנט? דער סטאָראָסטע קענטיק איז געווען איבערצייגט פון מיינע ווערטער, האָט געפרעגט דעם נאַטשאַלניק, וואָס ער זאָל ענטפערן דער דעלעגאַציע. דער נאַטשאַלניק האָט באַלד געענטפערט דאָס ער וועט פון היינט אָן זען אַז עס זאָלן מער ניט פאָרקומען קיין איבערפאַלן אויף אידן. מיר האָבן געדאַנקט דעם סטאָראָסטע און געווען צופרידן פון אונזער מיסיע.

צו מאָרגנס און ביז די ענדע פון פאַבאָר, איז געוואָרן פריי פאַר אידן אין שטאָט, מען האָט ניט געזען מער קיין איין רעקרוט, ווייל די פּאָליציי האָט ניט אַריינגעלאָזט אין שטאָט, מען האָט זיי געהאַלטן פאַרשלאָסן אויף דער בריגאַדע אַ גאַנצן טאָג און דערנאָך מיט מיליץ אַרויסגעפירט פון שטאָט.

דעם אַנדערן טאָג, זיצנדיק פאַר דעם הויז וואו איך האָב געוואוינט ביי מיין שוועסטער, זע איך פון דער ווייטנס דאָס דער נאַטשאַלניק גייט אין מיין ריכטונג. איך האָב געפילט אַז מעגלעך אַז ער גייט מיר מוסר׳ן פאַרוואָס איך האָב אים פאַרקלאָגט צום סטאָראָסטע, אָבער אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז ער איז גאָר צוגעקומען צו מיר, העפלעך זיך באַגריסט, און געפרעגט, צי איך בין צופרידן פון דעם אָרדענונג וואָס ער האָט איינגעפירט, און דאָס עס איז ענדלעך רו אין שטאָט, איך האָב אים דערפאַר געדאַנקט און אַרויסגעוויזן מיין צופרידנקייט.

חלוצים אין טאָמאַשאָוו

• פישל האמער

דער שרייבער פון די שורות געדענקט ניט פאַר זיכער וועז אייגענטלעך דער ציוניסטישער פונק האָט זיך אָנגעפאַנגען צו צעפלאַמען אין טאָמאַשאָוו, עס קען זיין אַז נאָך פון דער חיבת ציון באַוועגונג, נאָך פון הרב שמואל מוהליבר און פון הרב יצחק יעקב רייניעסעס צייטן און פון נאָך פיל גדולי ישראל וואָס האָבן נאַכער געגרינדעט די חיבת ציון באַוועגונג, זאָל זיך געווען בשתיקה אַרויסגעגאַנגען אַז איניגע יונגע לייט „קעסט איידים׳ס" דער רעיון הציוני דער ציוניסטישער אידעאַל. און דאָס האָט סוף סוף דערפירט דערצו אַז עס זאָל מיט יאָרן שפּעטער אַנטשטיין אין טאָמאַשאָוו אַ שטאַרקע ציוניסטישע באַוועגונג. עס איז אויסגעוואָקסן אַ נאַציאָנאַלער בוים, פון וועלכן עס איז שפּעטער פון זייַנע וואָרצלען אַרויסגעוואָקסן: דער מזרחי, צעירי מזרחי, אַלגעמיינע ציוניסטן, צעירי ציון, פּועלי ציון, און ווי באַוואוסט די ערשטע חלוצים וועלכע האָבן זיך אַרגאַניזירט אַלס די פּיאָנערן עולה צו זיין קיין ארץ ישראל.

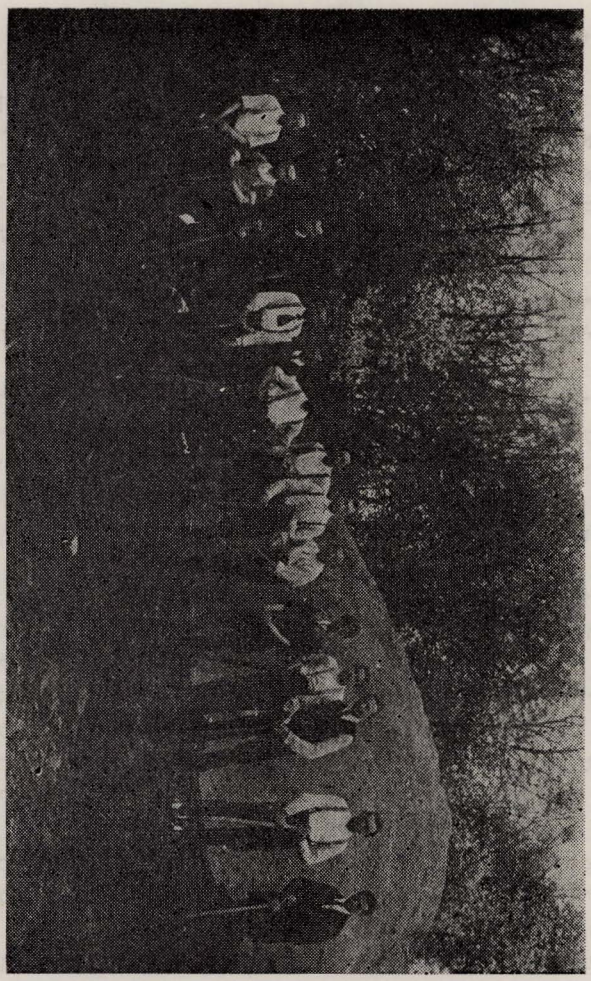
אייגענטלעך איז אונזער טאָמאַשאָוו ניט געווען די אייניציקע שטאָט וועלכע האָט אַרויסגעגעבן אָט די אויבנדערמאָנטע פּאַרטייען. כמעט יעדע שטאָט אין פוילן האָט אויך אַרויסגעגעבן חלוצים פּיאָנערן וועלכע זיינען שפּעטער געוואָרן די בויער פון ארץ ישראל. ווער זיינען עס טאַקע די הייַנטיקע פירער און שאַפער פון מדינת ישראל אויב ניט די אַמאָליקע חלוצים וועלכע זיינען געוואָקסן אין די שטעט און שטעטלעך ווי אונזער טאָמאַשאָוו איז געווען.

אָט די חלוצים זיינען עס געווען די וועלכע זיינען געגאַנגען די ערשטע פאַר דער מחנה (ווי אין פּסוק שטייט: ועבר לכם כל חלוץ את הירדן לפני ד׳ עד הורישו את אויביו מפניו, ונכבשה הארץ וכו׳ — און אַלע באַוואָפנטע פון אייך וועלן אַריבערגיין דעם ירדן פאַר ג־ט ביז ער וועט פאַרטרייבן זיינע פיינט פאַר אים, און דאָס לאַנד וועט אייגענומען ווערן). אַלזאָ דער חלוצים גייסט האָט אויך אַרייַנגעדרונגען צו אונז אין טאָמאַשאָוו.

אָט דער חלוצים גייסט האָט געזומען אַרייַנדרינגען אין די הערצער אין אַ גרופּע פון פערצן יונגע „שטיבל" בחורים זיינען אין אונזער טאָמאַשאָוו. די בעלי בתישע „שטיבל" בחורים, זיינען זיך אין אַ געוויסן טאָג צוזאַמענ־

געקומען אין דער שיינער הויז פון משה קארפער ז״ל און האָבן זיך אפיציעל אַרגאַניזירט אַלס: אגודת החלוץ בטומשוב לוב. יעדער חבר האָט אויף זיך געזומען די שבועה: „אנחנו נעבר חלוצים לפני בני ישראל״ — און מיר וועלן גיין אַלס פיאָנערן פאַר די קינדער פון ישראל.

עס זיינען ערווייליט געוואָרן בעאַמטע: אריה לעווענפוס, יושב ראש, הי״ד. אברהם זילבערברג, מזכיר וועלכער פאַרנעמט היינט אַ חשוב׳ע שטעלע



ד. גלעזמאן, מ. מנדלבוים, ר. רוזנבוים, ד. מעשקא, ש. לעווענפוס, ז. מעשקא, ר. מנדלבוים, ש. גלעזמאן, ב. מעשקא, ר. מנדלבוים

ביי דער ישראל רעגירונג אין תל אביב. אפרים פישל האמער (נאט), אין אַמעריקע נ. י. פלטיאל הרבסטמאן, אין ארץ ישראל. ישראל גרינבוים אין ארץ ישראל. — אין ועד הפועל. פאַלגענדע חברים זיינען געווען די ערשטע חלוצים אין טאַמאַשאָוו: משה רייכענבערג, הי״ד, משה קארפער ז״ל, געשטאַרבן אין גאַליציע, שמואל געלערנטער ז״ל געשטאַרבן אין נ. י. יוס׳ל מעלדינג, אין אַרגענטינע, אברהם דורנפעלד אין נ. י. נתן גולדשטיין אין ישראל, מאַטל אייזן, חיים הערש געלערנטער. יוסף זינגער ז״ל געשטאַרבן אין ישראל.

פון דער ערשטער גרופּע בחורים איז אַנטשטאַנען די ערשטע חלוצים אין טאַמאַשאָוו וועלכע זיי האָבן געגרינדעט. מיר האָבן זיך באַלד פאַר־בונדן שריפטלעך מיטן צענטראַל קאָמיטעט פון החלוץ אין וואַרשע, וואו מיר זיינען גלייך אָנגענומען געוואָרן און אַנערקענט געוואָרן אַלס אגודת החלוץ, און מיר האָבן דערהאַלטן אינסטרוקציעס וועלכע מיר גיבן דאָ אָן.

אַלזאָ די גרינדונג פון חלוציזם אין טאַמאַשאָוו איז פאַרגעקומען איידער מען האָט נאָך געדענקט פון דער באַלפור דעקלעראַציע. וואָס האָבן געזאָגט די עלטערן פון די חלוצים? עס איז געווען תשעה באב אין די הייזער. די עלטערן האָבן געמאַכט סקאַנדאַלן, און איבערהויפט וועז מיר האָבן פאַרמאַכט די גמרות און האָבן זיך געזומען פלייסיק לערנען עברית, תנ״ך און די געאָגראַפיע פון ארץ ישראל.

איך וועל קיינמאָל ניט פאַרגעסן אונזער ערשטן רבין, לערער און וועגווייזער ר׳ יעקב מרדכי דורענפעלד ז״ל פון וועלכן מיר האָבן געשעפט מוט און באַגייסטערונג, ער האָט אין אונז איינגעפלאַנצט אמת׳ע ליבע צו העברעאיש און צו ארץ ישראל. צוויי מאָל אַ וואָך האָבן מיר זיך פאַר־זאַמלט צו הערן פון אים לעקציעס אין העברעאיש, נ״ך און ארץ ישראל־געאָגראַפיע.

ר׳ יעקב מרדכי דורנפעלד איז געווען אַ גרויסער מלומד. ער איז געווען אַן ערשטקלאַסיקער העברעער, ער האָט פאַלקאָם באַהערשט רוסיש, פויליש און דייטש. זיין פראָפעסיע איז געווען בוכהאַלטער. ער האָט פאַרנומען אַ חשוב׳ן פּאָסטן אין מאַגיסטראַט. ער האָט ליידער ניט דערלעבט עולה צו זיין קיין ארץ ישראל, ער איז געשטאָרבן אין נויאָרק אין יאָר 1954, אָבער ער האָט זוכה געווען צו דערלעבן די אַנטשטייאונג פון מדינת ישראל. ערע זיין אָנדענק.

אַלזאָ אַז מיר האָבן שוין געהאַט אַ חלוץ פאַראיין און מיר האָבן שוין אויך אַביסל גע׳דבר׳ט עברית, האָט זיך ערשט דאַן געדאַרפן אָנצו־פאַנגן דאָס וויכטיקסטע פון דער אויפגאַבע. דאָס הייסט אַז מיר דאַרפן איבערגיין פון טעאָריע צו פראַקטיק, מיר דאַרפן פשוט אַרויסגיין אין פעלד אַריין, און זיך נעמען צו דער אַרבעט ממש. דאָ איז אַנטשטאַנען

אבעשטעטיגונג פון אגודת החלוץ פון שנת תר"פ 1920

די פראַגע וואו נעמט מען אַ פעלד אום מיר זאָלן זיך לערנען די מלאכה פון ערד אַרבעט. קיין אידישע ערד באַזיצערס פאַרשטייט זיך איז אין אונזער סביבה ניט געווען בנמצא.

אָבער נאָך גרויס זוכעניש האָבן מיר געקראָגן צו דינגען אַ שטיק פעלד אויסער דער שטאָט ביי אַ גוי אַ „מיעשטשאַן" און אויך האָט דער מיעשטשזאן אונז באַדאַרפט צו לערנען די מלאכה פון ערד אַרבעט. נאָך אַ באַראַטונג איז באַשלאָסן געוואָרן דאָס אונזער ערשטע זריעה אָדער נטיעה זאָל זיין קאַרטאָפלעס. דער גוי האָט געזאָגט דאָס מיר דאַרפן באַמיסטיקן דאָס פעלד מיט מיסט (גניו) פון בהמות, דאַכט זיך אַזאַ לייכטע זאַך מיסט, אָבער אונזער גוי דער לערער האָט נאָר געוואָלט האָבן בהמה מיסט, גייט און געפינט בהמה מיסט אין טאָמאַשאָוו אַז קיין בהמה איז ניטאָ. מזל טוב! מיר געפינען אַ איד אין עק שטאָט (ליידער געדענק איך ניט זיין נאָמען) מיט אַ בהמה, וואָס האָט אונז פאַרקויפט אַ וואָגן מיסט פאַר אַ זאַק קאַרטאָפלעס וואָס מיר וועלן אי"ה אַרויסקריגן פון אונזער שטיקל געדונגענעם פעלד.

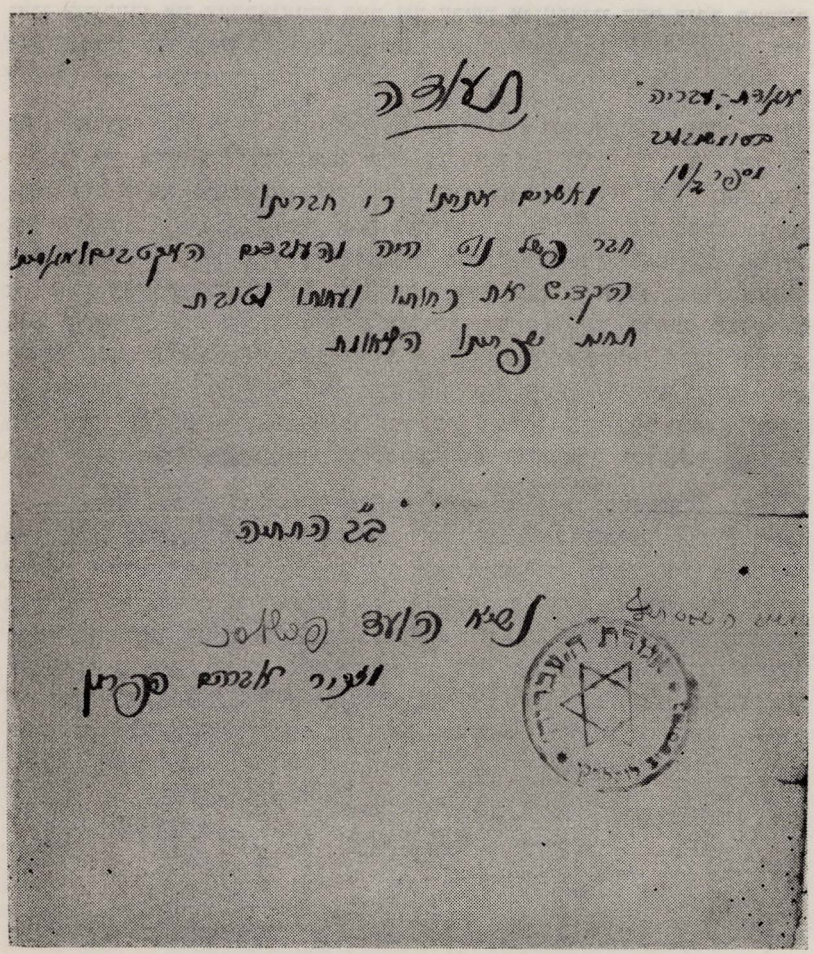
די חלוצים פירן מיסט... עס רעדט זיך פירן מיסט, מיר פירן דעם וואָגן מיסט מיט אַ באַגלייטונג אַזוי ווי מען פירט אַ חתן צו דער חופה... מיט פרייד און געזאַנג. פון די פערצן חלוצים וואָס מיר זיינען געווען אין דער גרופּע האָבן בלויז אַביסל ווייניקער ווי העלפט געהאַט דעם קוראַש נאָכצוגיין דעם וואָגן מיסט פון ביידע זייטן, און געפירט האָט מען דעם וואָגן מיסט דוקא דורכן מיטן מאַרק און מיט געזאַנג פון התקוה...

די קרעמער זיינען אַרויס פון די קראָמען און האָבן אונז נאָכגעקוקט מאַנכע מיט ביטול און מאַנכע מיט באַדויערן, עס איז ביי זיי בלי ספק אויסגעקומען דאָס מיר זיינען חסר דעה אָדער גאָר משוגע געוואָרן רחמנא לצלן. געבראַכט דאָס מיסט צום פעלד האָבן זיך חברה געזומען צו דער אַרבעט. דער גוי אונזער „אַגראָנאָם" איז געשטאַנען און געקאָמאַנדעוועט ווי אַזוי דעם גניוי צוצושפרייטן איבערן פעלד. און אַז די באַמיסטיקונג איז געווען צו ענדע, האָט אונז דער גוי געהייסן גיין אַהיים און קומען מאָרגן גאַנץ פרי און מיר זאָלן ברענגען רידלעס, און זיך נעמען ווידער צו דער אַרבעט און צעקאָפּען די ערד.

פאַרשטייט זיך אַז מיר זיינען געווען זעקס אַזייגער אינדערפרי אויפן פעלד, אָבער ניט אַלע האָבן געבראַכט רידלעס, איז ווידער די זעלבע פראַגע: וואָר האָט פון אונז פאַרמאָגט אַ רידעל? אָבער דאָך האָבן מיר געבראַכט מער ווי אַ האַלבן טוצן רידלעס, און דאָס גראָבן האָט זיך אָנגעהויבן מיט געזאַנג און פרייד, מיר האָבן זיך פשוט ממש געריסן צו דער אַרבעט. די פרילינג זון האָט געשיינט און געוואָרעמט, און מיר האָבן געשוויצט און געשפירט דעם טעם פון: „בזעת אפיך תאכל לחם", מיטן

שוויים פון דיין פנים וועסטו עסן ברויט. אַזוי גראָבנדיק די ערד ביז מיטאָג צייט האָבן מיר שוין כמעט אַלע געהאַט אָפּגעריבענע הענט און בלאָטערן צווישן די פינגער.

און אַז מיר האָבן באַטראַכט דאָס קליינע שטיקל פעלד וואָס מיר האָבן צעגראָבן, און דאָס גרויס שטיק פעלד וואָס מיר האָבן נאָך באַארפט



אבעשטעטיגונג פון אגודת העברית

צו גראָבן, און דערפילנדיק אונזערע אָפּגעריבענע הענט... האָבן מיר ערשט באַגריפן אַז עס איז ניט אַזוי לייכט צו זיין אַ פּויער, עס איז פיל לייכטער צו זינגען: „אין דער סאָכע ליגט די מזל ברכה" ווי צו שטיין איינגעבויגן און גראָבן די ערד.

דעם צווייטן טאָג האָט אונזער גוי געבראַכט צופּירן אַ פערד מיט אַן אַקעראיזן און דאָס פּעלד איז צעאַקערט געוואָרן אין אייניקע שטונדן. נאָכן צעאַקערן און צעבראָנאָוועז האָט זיך ערשט אָנגעפאָנגן דער עיקר המעשה דאָס הייסט פּאַרזעצן די קאַרטאָפּלעס. אָבער דאָס איז שוין געווען פיל לייכטער און אָנגענעמער ווי גראָבן די ערד.

אָבער וואָס טוען מיר וויייטער? ביז די קאַרטאָפּלעס וועלן אויס־וואַקסן און צייטיק ווערן, האָבן מיר געקראָגן אַ גאָרטן ביי ר' נתן נייַ וואָס מיר האָבן צעגראָבן ווידער מיט רידלעס. אגב דא האָבן מיר שוין אַלע רידלעס. וואו האָבן מיר אַלע געקראָגן די רידלעס איז טאַקע געווען אַ רעטעניש, און נאָך גרעסער איז דער חידוש וועז איר באַטראַכט אָט די צוקונפטיקע פּויערים... ערד אַרבעטער וואָס פּאָזירן אויפן בילד, מאַנכע מיט קראָוואַטן און מאַנכע מיט שבת׳דיקע בגדים... נו בלייבן טאַקע די שאלות ניט פאַרענטפערט. אָבער וואָס מיר זיינען זיינען מיר אָבער חלוצים זיינען מיר. אַזוי האָבן מיר געזונגען, און מיר זיינען שטאָלץ געווען וואָס מיר האָבן געהאַט דעם זכות צו זיין די ערשטע פון דער טאָמאַשאָוועך יוגנט וואָס האָבן זיך געגרייט עולה צו זיין קיין ארץ ישראל.

אָבער, בלויז צווויי חברים האָבן געהאַט דעם זכות עולה צו זיין קיין ארץ ישראל, משה רייכענבערג און ישראל גרינבוים, אָבער זיינען ליידער שפּעטער צוריקגעקומען קיין טאָמאַשאָוו, די סיבה איז מיר ניט באַקאַנט. אָבער פון די וועלכע האָבן שפּעטער עולה געווען און דאָרט טאַקע פאַרבליבן זיינען: אברהם זילבערבערג, נתן גאָלדשטיין, פּלטיאל הערבסמאַן און יוסף זינגער, און די איבעריקע פון דער גרופּע זיינען מאַנכע ליידער אין אַמריקע, איינער אין אַרגענטינע, און די איבעריקע זענען אומגעקומען דורך די טמאים די דייטשן ימח שמם וזכרם עד סוף כל הדורות.

די מלחמה און דער געבורט פון צעירי ציוניסטישן פאַראייַן

• רעי פאופט (לערער)

צוליב דעם וואָס טאָמאַשאָוו לובלינער גובערניע איז ביי דער גרענץ (דער גרענץ איז געווען בעלזשעץ וועלכע האָט געהערט צו עסטרייך), איז טאָמאַשאָוו אַלעמאָל געווען אַרומגערינגלט מיט מיליטער. עס איז דאָרט געשטאַנען דאָס 15־טע פּאָלק קאָזאַקן און אָביעשטשיקעס וועלכע האָבן געהיט דעם גרענץ. צוליב דעם מיליטער, האָט זיך אַביסל געוודערט אין שטאָט, ווייל אַ טייל שטאָטישע אידן האָבן געהאַט פּרנסה פון דעם וואָס מען האָט צוגעשטעלט פּאַרן מיליטער עסן, ענייט מלבושים א אַ. וו. אַפילו פּרידן צייט, האָט מען אין טאָמאַשאָוו געהערט שיסן. ווייל דאָס מיליטער האָט אָפט געמאַכט „מאַנעווערס".

אויף דער בריגאַדע איז אַלעמאָל געווען לעבעדיק: אויסשטעלונגען, יאַרידים פון פּראָדוקטן פון אַלע סאָרטן, זיינען פּאָרגעקומען אויף דער בריגאַדע. אַפילו קאָנצערטן מוזיקאַלישע האָט מען אויך געקאָנט פון דאָרט הערן, נאָר דאָס טאָמאַשאָווער אידישע לעבן איז געווען אין גליווער.

ווען די מלחמה פון 1914 איז בלויז איין טאָג אַלט געווען, האָט זיך שוין דערהערט אַ שיסן, נאָר דאָס מאָל נישט פון דער בריגאַדע, נאָר פון קירישן שאָסיי (די לעמבערגער גאַס). עטלעכע אויסשפּיר אולאַנער זיינען אַריבער די גרענץ און באַלד געווען אויפן טאָמאַשאָווער קירישן־שאָסיי. דאָן איז פּאָרגעקומען אַ שיסעריי און עס זיינען געפאַלן די אולאַנער. די ערשטע מלחמה קרבנות אין טאָמאַשאָוו.

די מערסטע מאַנספּאַרשוינען זיינען שוין געווען ביים מיליטער. אין שטאָט זיינען געבליבן בלויז ווייבער, קינדער, און גאָר אַלטע, אָדער מענער מיט פּעלערן. אויך אָזעלכע וועלכע האָבן אָנגעהאַלטן געוויסע פּאָזיציעס. אין שטאָט איז דערקלערט געוואָרן קריגס־צושטאַנד: געוויסע שטונדן פּאָר־נאַכט, האָט מען געמוזט פאַרלאָזן די גאַסן, פאַרהענגען די פענסטער.

מיטן אָנקומען פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז געקומען אַ סוף צום טאָמאַשאָווער פּאַרגליווערטן אידישן לעבן. עס זיינען געבליבן אָזעלכע וואָס האָבן צום מיליטער נישט געדאַרפט גיין. ספּעציעל האָבן אָנגעהויבן שפּילן אַ ראָלע די מינדעריריקע: די יוגנט האָט אַראָפּגעוואָרפן די אידיש פּוילישע קליינע היטלען און מען האָט אָנגעטאָן היטלען מיט גלאַנציקע

דאַשיקעס, אַ טייל האָבן אָנגעהויבן טראָגן קאַפּעליושן און מאָדערנע אָנצוגן, ערגעץ איינגעקויפט אַלטע, ווייל קיין נייע מאַטעריאַלן פּאַר ציווילן געברויך האָט מען נישט פֿראָדוצירט, און אַפילו די וועלכע האָבן נאָך געטראָגן די חסידישע היטלען און לאַנגע קאַפּאָטעס, האָבן שוין אויך אָנגעטאָן געפֿרעסטע קעלנער מיט שניפּסן אָדער קראַוואַטן. און כאָטש עס איז געווען אַ געיאָג נאָך אַלע געבליבענע מענער און אינגלעך, כאַפּענישן צו גראָבן „טרענטשעס" אין די וועלדער, האָט זיך דאָך אָנגעהויבן רודערן צווישן דער יוגנט: עס זיינען אויפגעקומען פּאַראיינען.

אין אָנהויב פון דער מלחמה, איז מען געווען פּאַרנומען מיטן באַטראַכטן דאָס פּאַפּירענע געלט, אויב עס האָט יאָ אָדער נישט קיין לעכלעך. אַפילו אַ לעכל די גרויס פון אַ שפּילקע קעפּל האָט שוין נישט געטויגט. דערנאָך האָט דאָס רוסישע פּאַפּירענע געלט אינגאַנצן קיין ווערט נישט געהאַט: עס איז געווארן אינפלאַציע: מען האָט די קופּעס פּאַפּיר־געלט אָנגעהויבן בייטן (ווער עס האָט געהאַט) אויף גאָלד און זילבער.

די שטאָט איז געווארן איבערגעפולט מיט רוסישן מיליטער. אין דער פֿראָגע און אין אַנדערע געגנטן האָט מען אויפגעשטעלט פעלד־קיכן.

אין יעדער הויז האָט מען אַריינגעשטעלט עטלעכע סאָלדאַטן, ספּעציעל די עלטצטע, כדי זיי זאָלן נישט דאַרפן שלאָפן אין די גאַסן. דאָס איינפאַכע מיליטער איז געשלאָפן נישט ווייט פון די פעלד־קיכן. אויך צו אונז אין שטוב זיינען געקומען עטלעכע מיליטער לייט שלאָפן. ביי אונז אין שטוב איז נישט געווען קיין דערוואַקסענער מאַנספּאַרשוין ווייל דער טאַטע מיטן עלטערן ברודער יוסף זיינען שוין געווען אין אַמעריקע. די מאַמע איז געבליבן מיט דריי קליינע קינדער, איז קאָזין יוסף זינגער, דער זון פון מיין טאַטנס שוועסטער טעמע, צו אונז געקומען שלאָפן, כדי די מאַמע מיט די קינדער זאָל נישט זיין אַליין מיט מיליטער־לייט.

קאָזין יוסף זינגער איז געווען אַ פרומער בחור, אַ לערנער, ער פלעגט לערנען אין רבי'ן ר' יהושע'לעס הויף. צו יענער צייט, איז קאָזין יוסף זינגער נאָך געווען אַזוי פרום, אַז די ערשטע הערעלעך וואָס האָבן געגומען שפּראָצן אויף זיין גאַמבע, האָט ער נישט אָפּגעשוירן, נאָר זיצענדיג ביי אַ ספר און לערנען, פלעגט ער זיי צופן, דערנאָך זיי אַרייניגן אין ספר.

די זעלבע וואָך וואָס די מלחמה האָט אויסגעבראָכן, איז מיין זיידע ר' אלקנה זיידל, דער מאַמעס פאָטער פון קאָמאַראָוו, צו אונז געקומען מיט אַ גרויסע פוהר, און מיט אַן אָנטרייבער, און אונז אַלע פאַרנומען צו זיך, דענקענדיק אַז די מלחמה וועט נישט קומען צו דעם באַרגיקן שטעטל קאָמאַראָוו.

נאָכן אָנטלויפן פון די קאָמאַראָווער שלאָכטן, האָבן מיר געוואָנדערט אין אַ ריי שטעט פון לובלינער גובערניע, און צוריק געקומען קיין טאַמאַשאָוו

און איבערגעלעבט די גרויסע שלאַכט, וועלן די עסטרייכער און דייטשן זיינען אַריין, און טאַמאַשאָוו איז געבליבן אונטער זייער אָקופּאַציע ביז ווייטערע אַנטוויקלונגען.

דער ווייל איז אונטערגעוואקסן די יוגנט און האָט ניט זיך נישט געדארפט שטעלן צום מיליטער. איז באמת געקומען אן איבערקערעניש אין טאַמאשאָוו.

די אונטערגעוואָקסענע רעליגיעזע יוגנט איז געוואָרן פריי. קאָזין יוסף זינגער איז געוואָרן א פריידענקער, און נישט נאָר ער, נאָר אויך אַנדערע אין זיינע יאָרן. זיי האָבן אָנגעהויבן לייענען ביכער, זיך באַקענען מיט די פראָגראַמען פון די פאַרשידענע פאַרטייען און זיך אָנגעהויבן לערנען ציוניסטישע לידער.

דער פרומער פעטער יונה פיניעס, יוסף זינגערס פאָטער האָט דעם אַפּיקורוס זיין זון יוסף אָנגעהויבן האַסן, יאָגן און פלאָגן. פלעגט ער קומען צו אונז אין שטוב לייענען די ביכער און זינגען די לידער. ספעציעל האָט ער ליב געהאַט דאָס לידּ: „אין דער סאָכע, ליגט דאָס מזל ברכה".

ער פלעגט די ביכער פאַרלייענען פאַר מיין מאַמען און איך האָב שוין אויך געהערט.

מיין מאַמע, כאָטש זי איז געווען אַ פרומע, און אַ טאָכטער פון אַ תלמיד חכם, האָט ליב געהאַט וועלן קאָזין יוסף האָט פאַר איר פאָרגעלייענט און געזונגען ציוניסטישע לידער. וועלן יוסף מיטן ביכל איז צו אונז געקומען איז געווען יום־טוב.

די מלחמה האָט אָנגעהאַלטן. עס האָט נישט געמומען קיין סוף. מען האָט געהונגערט. עס האָבן זיך פאַרשפרייט קראַנקהייטן.

אַ חוץ דעם מיליטערישן שפּיטאָל, האָט מען אין טאַמאַשאָוו אויפּגעשטעלט אַ גרויסן שפּיטאָל פאַר דער ציווילער באַפעלקערונג. דער שפּיטאָל איז געווען אויף דער לעמבערגער גאַס, אויפן וועג צום סקאטשעדאל וואָלד וואָס פירט קיין בעלזשעץ. אַלע טיפוס קראַנקע האָט מען געמומען אין שפּיטאָל צוזאַמען מיט די געזונטע, מיטן בעטגעוואַנט און די שטובן פאַר־חתמ׳ט. דאָרט האָט מען אַלעמען אָפּגעשוירן.

דאָקטוירים פון עסטרייך דייטשן מיליטער פלעגן גיין פון הויז צו הויז און יעדן אונטערזוכן. ווער עס האָט געהאַט היץ העכער ווי נאָרמאַל, האָט געמוזט אַוועק אין שפּיטאָל. איך בין געווען פון די גליק־לעכע נישט קראַנק צו ווערן, פלעג איך שטיין מיט מיינע געזונטע חבר׳־טעס און באַטראַכטן פון דערווייטנס די שיינע שפּיטאָל געביידע מיט די פאַציענטן וועלכע ווערנדיק געזינטער, פלעגן אַרויסקומען אינגעוויקלטע אין ליילעכער שפּען פרישע לופט. מיר האָבן זיך אָנגעשטרענגט צו זען באַקאַנטע, און אָט איז מיין חברטע טובה געלבער און איר מאַמע די קליינע

שרה'לע און טובה'ס ברודערל יוסף און איר שוועסטערל פייגעלע. אַלע מיידלעך האָט מען אָפּגעשוירן די האָר.

מיין חבֿרטע זאָגט מיר: דו ווייסט, לאה דאַרנפעלד, יעקב דאַרנפעלדס מיידל, האָט שוין אָפּגעשוירענע האָר.



מימגלידער פון א. א. פּועלי ציון בײַם נרונדיקן אירגון חבֿשרה

שטייגדיג פון רעכטס: בנימין הערינג, משה אונטערבוך, יעקב הערבסמאַן, אומבאקאַנט, בערים קעלנער, אומבאקאַנט, שמעון שפּאַרער; צווישטע רייהע: מאיר אייזען, אומבאקאַנט, מיכאל כ"ץ, נסח אייזען, פּיבל האלץ אין אַנדערע.

יעקב דאַרנפעלד האָט געשפּילט גאָר אַ גרויסע ראָלע אין דער אַרגאַניזירונג פון דער יוגנט פאַר דער ציוניסטישער אידייע.

אין די יונגע יאָרן איז ער געווען אַ גרויסער לערנער. שפּעטער איז ער געוואָרן אַן אָנגעשטעלטער אין מאַגיסטראַט. אַ דאַנק אים און זיינס גלייכן האָט זיך געגרינדעט די „טשיטעלניע", וואו די דערוואַכטע יוגנט האָט אָנגעהויבן לייענען ביכער. די פאַנאַטיקער האָבן געשטערט זייערע קינדער צו לייענען ביכער און „טשיטעלניק" איז ביי זיי געוואָרן אַ זידל־וואָרט אָדער צונאַמען. נאָר מען האָט דאָך געלייענט. וועג מען האָט זיך אַ ביסל אָנטוויקלט האָט מען אָנגעהויבן נישט אייגנצושטימען אייגער מיטן אַנדערן אין ציוניזם. למשל: יעקב דאַרנפעלד איז געווען דער אָנפירער פון אַלגעמיין ציוניסטישן פאַראיין.

די פרימערע האָבן זיך געגרינדעט אַ מזרחיסטישן פאַראיין. די אַר־בעטער האָבן געהאַט אַ בונדיסטישן פאַראיין. עס איז געווען אַ פּועלי ציוניסטישער פאַראיין פאַר אַרבעטער־ציוניסטן.

איז אונטערגעוואַקסן אַ יוגנט, וואָס דער מזרחי איז פאַר איר געווען צו פרום, די פּועלי־ציון צו לינק, די אַלגעמיינע ציוניסטן צו רעכט, האָבן זיי געגרינדעט דעם צעירי ציוניסטישן פאַראיין.

אויף וויפל איך קאָן געדענקען, זיינען צווישן די גרינדער געווען: אברהם׳לע זילבערבערג, מיין קאָזין יוסף זינגער, פּסח גארטלער, בראָפמאַן (דער עלטערער ברודער), אסתר איילבום און איר ברודער. צוגעקומען: יהושע וווייסלעדער, יעקב דעם קאָזיאָנער ראָבינערס זון, און אַנדערע וועמענס נעמען איך קאָן זיך נישט דערמאָנען.

אין דער צייט פון דער גרינדונג פון דער צעירי ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע, איז פאַרגעקומען אַן איבערקערעניש אויף דער וועלט. אין רוסלאַנד איז פאַרגעקומען אַ רעוואָלוציע. מיר די מינדעריעריקע קינדער, האָבן נישט געוואוסט וואָס עס מיינט אַזוינס אַ רעוואָלוציע. נאָר די וועלכע זענען געווען עטלעכע יאָר עלטער און געלייענט אַ צייטונג וואָס מען האָט אויסגעשריבן האָבן שוין עפּעס פאַרשטאַנען. אַ צייטונג וואָס איינער האָט באַקומען פון וואַרשע אָדער לובלין, איז געגאַנגען פון האַנט צו האַנט. מען האָט אויפגעכאַפּט נייעסן און וועריטער. צו מיר האָט עס נאָך נישט גע־גרייכט. איך בין געווען פאַרנומען מיט מיין קראַנקער מאַמען און מיט מיין פּיצל ברודערל אלי׳ בן ציון און משה. דאָס אינגסטע ברודערל אליהו בן ציון איז געווען 4 יאָר אַלט און צוליב הונגער אויסגעזען אינגער.

אין שטוב איז געווען קאַלט. קאָזין יוסף זינגער האָט געמומען אַ פּניאַק פון זייער האָלץ אַז דער פאָטער זאָל נישט וויסן און עס געבראַכט צו אונז אין שטוב. מיט דער גרויסער שאַרפּער האַק, האָט ער געמומען צעהאַקן דאָס שטיק האָלץ זינגענדיק דערביי שוין אַ ניי ליד.

און וועז דאס פייער האט זיך אין קיך צוברענט און אין שטוב איז געווארן אביסל וואַרעמער, האט ער געזונגען:

„אין דער קוזשניע ביי דעם פייער,
שטייט א שמידער און ער שמידט,
ער קלאפט דאס אייזן,
פונקן פייער שפריצן,
און ער זינגט דערביי א ליד".

קאזין יוסף זינגער האט געקוקט אויף מיין קראנקער מאמען און געזונגען, ווי מיטן געזאנג זי וועלן אויפמונטערן. ער האט פארגעזעצט דאס ליד:

„פון דער פרייהייט וואס וועט קומען,
זינגט ער מוטיק, זינגט ער הייס,
און ער פילט נישט ווי עס טוט אים רינען
פון זיין פנים טייכן שווייס".

נאך מיין מוטערס טויט, איז קאזין יוסף זינגער געווארן מיין גייסטיקער אויפפאסער.

איינמאל, איך געדענק אז עס איז געווען אין זומער פון 1917, זאגט צו מיר קאזין יוסף זינגער:

— רחליע, מיר גרינדען א צעירי ציוניסטישן פאראיין שליס זיך אן.

— איך? — פרעג איך איבעראשט.

— יא דו — ענטפערט ער מיר.

— מען נעמט דען אריין קינדער? האב איך געפרעגט.

— זיי דארפן נישט וויסן וויפל דו ביסט אלט, זאג אז דו ביסט שוין 18 יאר, ווייל אונטער 18 נעמט מען נישט אריין.

— איך בין דאך נאך אפילו נישט קיין פולע 16 יאר, פארוואס זאל איך זאגן אז איך בין 18 יאר אלט? איך קאן דאך ווארטן מיטן אנשליסן זיך.

— ווארט נישט, מיר דארפן האבן א געוויסע צאל מיטגלידער כדי צו קאנען ארגאניזירן דעם פאראיין.

— עס איז דאך שוין דא א ציוניסטישער פאראיין, וואס דארף מען נאך איינעם? — האב איך געפרעגט.

האט מיר קאזין יוסף זינגער דערקלערט, אז דער צעירי־ציוניסטישער פאראיין וועט זיין דעמאקראטיש. די צעירי ציון וועלן שטרעבן אז ארץ ישראל זאל געבויט ווערן אויף דעמאקראטישע יסודות.

— וואס זענען דעמאקראטישע יסודות? — האב איך געפרעגט.

— פרייהייט, געראַטן, און אַז אַלע מענטשן זאָלן באַהאַנדלט ווערן גלייך. — האָט יוסף אויסגעטייטשט דעמאָקראַטישקייט.

מיר איז דאָס געפעלן. האָב איך געזאָגט:

— אויב אַזוי, וועל איך זאָגן אַז איך בין שוין 18 יאָר אַלט. אַזוי האָב איך זיך צוזאַמען מיט די גרינדער אַנגעשלאָסן אין דעם צעירי ציוניסטישן פאַראיין.

איך האָב אַריינגענומען אין פאַראיין מיינע חברטעס און קרובים עטוואָס עלטער פון מיר: גיטל רונד, פעסל קייטל און טובה געלבער. שפּעטער איז מיין אינגערער ברודער משה לערער אויך אַריין אין צעירי ציוניסטישן פאַראיין.

דער פאַראיין האָט זיך געפונען אויפן קירישן שאָסעי (לעמבערגער גאַס). די שטימונג פאַר דעמאָקראַטי איז געוואָקסן. אַפילו בלאנדער, אַט דער רייכער מאַן, האָט אויך געוואָלט דעמאָקראַטי און זיך אַנגעשלאָסן אין צעירי ציוניסטישן פאַראיין.

עס איז שווער צו געדענקען אַלע נעמען פון די אַנגעשלאָסענע מיטגלידער, נאָר איך געדענק האַלץ און קרוק פון זאַמאָשטש אַז ער פלעגט קומען קיין טאַמאַשאָוו צו זיין שוועסטער, פלעגט ער קומען אין צעירי ציוניסטישן פאַראיין.

א היפּשע צאָל מיטגלידער זענען געקומען פון די בתי־מדרשים און אויך פון דעם אַלגעמיינעם ציוניסטישן פאַראיין.

אין דער פירערשאַפט זיינען געווען: בראַפמאַן (דער עלטערער ברודער), אברהם׳לע זילבערבערג, פּסח גארטלער, יוסף זינגער און אסתר אייזלבום. איך בין געוואָרן שפּעטער אסתר׳ס העלפערין. אסתר אייזלבום איז געווען די סעקרעטאַרשע פון פאַראיין.

עס זענען פאַרגעקומען אויפקלער לעקציעס. בראפמאַן איז געווען דער הויפּט רעדנער. עס זענען פאַרגעקומען קעסטל־אָוונטן.

אין דעם פאַראיין האָב איך דאָס ערשטע מאָל געהערט דיסקוטירן די דריי אינטערנאַציאָנאַלן. איך האָב געהערט רעדן וועגן אַ צוויי און אַ האַלבן אינטערנאַציאָנאַל און עס האָט געקלונגען קאָמיש אין מיינע קינדער־שע אויערן. די מערסטע פון אונז יונגע קינדער האָבן נישט פאַרשטאַנען די לעקציעס מיט די שווערע טערמינען. נאָר דעמאָקראַטיע וואָס מיר האָבן דאָס ערשטע מאָל געהערט דיסקוטירן איז געווען אין צעירי ציוניסטישן פאַראיין צו דעם האָבן מיר געשטרעבט און פאַרשטאַנען. מען האָט פלאָנירט אַרויסצוגעבן אַ לעבעדיקע וואַנט־צייטונג.

צווישן די פאַרשידענע טעמעס אויף וועלכע די רעדנער האָבן גערעט, איז פאַרשטייט זיך געווען די באַלפור דעקלעראַציע.

עס איז געווען אין אַ שיינעם נאָוועמבער טאָג פון 1917, ווען עס האָט זיך צוטראָגן די נייעס אַז „מען האָט די אידן אָפגעגעבן זייער לאַנד ארץ ישראל".

די ציוניסטישע יוגנט האָט זיך געפרייט. מען איז געלאָפן אין די פאַראיינען צו הערן באַשטעטיקונג. איך בין געלאָפן צו די צעירי ציון.

אסתר איילבוים האָט מיך אַרומגעכאַפט און מיט פרייד אויסגערופן:

— רחליע, מיר האָבן שוין ארץ ישראל!

— וואָס הייסט מיר האָבן שוין? — האָב איך געפרעגט און זיך פאַרשעמט וואָס איך פאַרשטיי זיך נישט גענוג אויף דעם ענין. מיין קינדערשער געדאַנק האָט נישט באַנומען אַז אָט מיטאַמאָל וועט מען אונז אָפגעבן ארץ ישראל. איך האָב זיך עפּעס נישט געגלויבט און זיך געשעמט דאָס צו זאָגן. איך זע אַז אַלע פרייען זיך, דאַרף איך זיך אויך פרייען. אָבער שטיל אין געדאַנק האָב איך געטראַכט: — אַזוי לייכט אָפגעגעבן? איז דאָס מעגלעך? עס זאָל כאָטש נישט זיין קיין אַנטוישונג; עס זאָל כאָטש אמת זיין.

ווען די נייעס פון דער באַלפור דעקלעראַציע וואָס איז פּראָקלאַמירט געוואָרן נאָוו. 2, 1917, איז שוין געווען באַקאַנט צו קינד און קייט פון טאַמאַשאָוו, איז די פרייד געווען אַזוי גרויס, אַז אַלע ציוניסטן צוזאַמען האָבן מאַרשירט, אַנגעטאָן אין די שענסטע קליידער וואָס מען האָט פאַר־מאָגט און איבערפולט די גאַסן מיטן געזאַנג פון די ציוניסטישע לידער; מען האָט געפייערט די באַלפור דעקלעראַציע.

איך געדענק יעקב דאַרנפעלד׳ס ליכטיקן פנים, און זיין מיידל לאה דאַרנפעלד מיט אַ שיינער פאַטשיילע אויפן קאָפּ, ווייל זי איז געווען נאָך אַ טיפוס קראַנקהייט און די האָר זיינען בייַ איר געווען אָפּגעשוירן. בייַ דער האַנט האָט זי געפירט איר ברודערל משה׳לע דאַרנפעלד.

אונזער אַלעמענס פרייד איז געווען נישט צום באַשרייבן. דאָן איז אָפּגעווישט געוואָרן פּאַרטייאישקייט: אַלע ציוניסטישע פאַרטייען זענען געווען פאַראייניקט אין דער גרויסער פרייד וועו מען האָט אין טאַמאַשאָוו געפייערט די באַלפור דעקלעראַציע. די התקוה האָט אַנגעפילט די גאַסן. מען האָט זיך אָפּגעגעבן מזל־טוב, אַ טייל האָבן זיך געקושט פאַר פרייד. איך מיט מיינע חברטעס האָבן מיטגעזונגען.

כאָטש מיר האָבן נישט געוווי פאַרשטאַנען וואָס באַלפור האָט גע־זאָגט אין זיין דעקלעראַציע, נאָר אַז עס איז עפּעס אַ צוזאָג וועגן ארץ ישראל פאַר אידן, האָבן מיר פאַרשטאַנען. אַז מיינע חברים פרייען זיך און מען זינגט, איז אַ גוטער סימן. און מיר געפּעלט וואָס אידן מאַרשירן און זינגען. מיין פרייד איז געווען ביז טרערן.

זינט פוילן איז געקומען צו דער מאַכט, קומען פאָר אָבלאָוועס. די יוגנט איז שוין ניט מער פריי. מען נעמט שוין ווידער צום מיליטער.

דער צעירי ציוניסטישער פאַראיין עקזיסטירט דאָך ווי פריער. אַז עס קומט אַריין אַ פאַרדעכטיקער פערזאָן, ציטערט מען אַז עס זאָל עפּעס נישט געשען. די ציוניסטישע פאַראיינען זענען לעגאַל, דאָך שרעקט מען זיך.

דער צעירי ציוניסטישער פאַראיין איז שוין אַ יאָר אַלט. עס דאַרפן פאַרקומען נייע וואַלן. די וואַלן דאַרפן זיין העכסט דעמאָקראַטיש. מאַכט מען געהיימע. דאָס הייסט שטימען דורך אַריינשרייבן וועמען מען וויל אויף צעטעלעך און די וועלכע וועלן האָבן מער שטימען וועלן זיין די נייע באַאַמטע. אַ טייל ווילן אַז די וואַלן זאָלן פאָרקומען שבת, אַנדערע זיינען נישט צופריידן, מען איז נאָך פרום.

נישט אַלע זענען שוין געוואויגט זיך פריי ביי אַ מיטינג אַרויס־צוזאָגן אַ מיינונג. עס קלאַפּט האַסטיק דאָס האַרץ פון גענדאַנק אַליין צו נעמען אַ וואָרט און רעידן.

ווייסט דאָס די פירערשאַפט. האָט מען איינגעאָרדענט דאָס קעסטל אין וועלכן מען האָט געקאָנט אַרייננוואַרפן אַן אָנגעשריבענעם גענדאַנק אָדער גענדאַנקען וועלכע מען איז נאָך נישט געווען דרייסט אַרויסצוזאָגן, אָדער מען איז געווען שעמעוודיק. דורך דעם קעסטל האָט מען געקאָנט קריטיקירן, ווייל מען האָט נישט געדאַרפט אונטערשרייבן דעם נאָמען, איז לייכטער געווען צו זאָגן וואָס מען האָט געוואָלט. די פעריאָדע פון לייענען די קריטיק איז געווען אינטערעסאַנט און באַלערענד.

אין דעם פאָסט־קעסטל האָב איך מאָבליזירט מיינע חברטעס און גע־פאָדערט אַז קיין וואָלן זאָלן נישט פאָרקומען שבת. ווייל שבת טאָר מען נישט שרייבן. איך האָב אויסגענוצט דעם פאַקט, וואָס די צעירי ציון האָבן אַראָפּגעבראַכט אַ באַרימטן רעדנער (איך דענק אַז עס איז געווען איינער מיטן נאָמען ליווערטאָווסקי), און אָט דער רעדנער האָט צווישן אַנדערעס געזאָגט אַז מען דאַרף אין דעם פאַראין אַריינציען וואָס גרעסערע מאַסן. מיין אָנגעשריבן צעטל וואָס איך האָב אַריינגעלייגט אין קעסטל האָט זיך געלייענט: — ביים גרויסן פאַרזאַמלונג האָט דער רעדנער געזאָגט אַז מען דאַרף צוציען די מאַסן. שטעלט זיך די פראַגע: וואָס פאַר אַ מאַסן האָט ער געמיינט? קאָן מען דען די קליינע צאָל פרייגעזאָגענע אָנרופן „די מאַסן"? די מאַסן זיינען דאָך נאָך רעליגיעז. און קיין זיצונג דאַרף דערפאַר נישט פאָרקומען שבת, ווייל דאָס שטויסט אָפּ די מאַסן.

מיינע חברטעס: גיטל פּעסל און טובה האָבן געשריבן ענלעכס. מיר זיינען געווען זיכער מיט 4 שטימען קעגן אָפּהאַלטן וואָלן אום שבת.

די וואָלן זיינען פאָרגעקומען אַן אונז 4 מינדעריעריקע מיידלעך. אסתר איילבום איז ווידער דערוויילט געוואָרן סעקרעטאַרשע. זי האָט

מיך געבעטן איך זאָל איר אַרויסהעלפן אין דער אַרבעט. איך האָב איר געהאָלפן. די אַרבעט וואָס זי האָט מיר צוגעטיילט איז באַשטאַנען אין דעם וואָס זי האָט מיר געגעבן אַ ליסט מיט נעמען פון מיטגלידער וועלכע זיינען שולדיק מיטגלידיג־אָפצאָל, אַז איך זאָל זיי גיין מאָנען. עס איז נישט געווען קיין אָנגענעמע אַרבעט און נישט קיין לייכטע, און כאָטש איך בין דאָן נאָך געווען אַ שעמעוודיקע האָב איך עס אָנגענומען, ווייל איך האָב ליב געהאַט דעם צעירי ציוניסטישן פאַראיין מיט זיין דעמאָקראַטישער פּראָגראַם, און זיך געוואָלט נוצלעך מאַכן.

וועג מיין קאָזין יוסף זינגער האָט חתונה געהאַט מיט זיין געליבטער מלכה, איז די אָנפירערשאַפט פון צעירי ציוניסטישן פאַראיין געקומען צו דער חתונה, צווישן זיי, אברהם׳לע זילבערבערג וועלכער פאַרנעמט איצט אָן אָנגעזעענעם אָרט אין דער ישראל רעגירונג. מיין קאָזין יוסף זינגער האָט שוין דאָן געטראָגן אַ שליאָפע און אַ מאָדערנעם אָנצוג. אַ שטיקל צייט האָט ער זיך געלערנט ערד־אַרבעט, סטימולירט דורכן צעירי ציוניסטישן פאַראיין.

איך בין אין דעם פאַראיין געווען ביז 1920, וועג איך בין נאָך אַלס מינדעריעריקע אָוועקגעפאָרן מיט מיינע ברידערלעך משה און אליהו בן־ציון קיין אַמעריקע צום טאַטן און עלטערן ברודער יוסף. איך האָב געבענקט נאָכן צעירי ציוניסטישן פאַראיין מיט די לעקציעס זומערדיקע פעסטן מיט פלי־פאָסט און קאַסע־גאָרטן.

שפּעטער איז קאָזין יוסף זינגער געפאָרן קיין ארץ ישראל דאָרט העלפן טריקענען די זומפן. ער האָט אַראָפגענומען זיין פאַמיליע קיין ארץ ישראל: אַ פרוי און קינדער, צוויי שוועסטער: ביילע רבקה און גרוניע, און זיין פאָטער דעם קעגנער. נאָך דעם וואָס די אָנטיסעמיטן האָבן אים אויסגעריסן די באָרד צוזאַמען מיטן פלייש, איז ער געפאָרן צום זון קיין ארץ ישראל, און דאָרט געלעבט ביזן טיפן עלטער.

די מערסטע פון מיינע חברטעס פון צעירי ציוניסטישן פאַראיין, זענען איצט אין ארץ ישראל, און סיי קאָזין יוסף זינגער, סיי מיינע חברטעס גיטל און טובה, האָבן געגעבן דעם לאַנד צוויי דורות צברות, ישראל געבוירענע, אַ דאַנק — דעם צעירי ציוניסטישן פאַראיין.

מיין קאָזין יוסף זינגער איז פלוצלונג געשטאָרבן אין פרדס חנה ערב דער פּראָקלאַמירונג פון ישראל אַלס איריש היימלאַנד מיט 11 יאָר צוריק. ער איז געווען אַ גרויסער אידעאַליסט דער מיטגרינדער פון צעירי ציוניסטישן פאַראיין. ערע זיין אָנדענק.

די בונדישע באוועגונג אין טאָמאשאָוו־לובעלסק

• דוד גייער

עס איז אויף מיר אַרויפגעלייגט געוואָרן דער גורל, אַז איך זאָל אין דעם יזכור־פּנקס פון אונזער פאַרשניטענער היימשטאָט דורך די נאַציס, פאַראייביקען דעם בונד", די באַוועגונג, צו וועלכער איך האָב געהאַט דעם כבוד געהערן און זיין אַקטיוו. עס האָט זיך געמאַכט אַזוי, אַז איך בין אפשר פון די געציילטע עדות פון דער טעטיגקייט פון דער דאָזיגער באַוועגונג, וואָס האָט אין אונזער שטאָט געשפילט איר חשוב'ען אָרט. זייענדיג כסדר אַ מיטגליד פון קאָמיטעט פון „בונד", צווישען ביידע וועלט־מלחמות, דער ראטמאַן פון „בונד" אין דעם טאָמאַשאָווער שטאָטראַט, האָב איך די באַוועגונג גוט געקאַנט און אַנטייל גענומען אין אַלע אירע אַקטיוויטעטען. אָבער דאָס וואָס איך וועל איבערגעבען זענען דאָך אַלץ על־פּי־זכרון — ליידער זענען דאָך נישטאָ קיין שום אַרכיוון פון אונזער שטאָט, זיי זענען דאָך אומגעקומען צוזאַמען מיט די לעבעדיגע אידען. דעריבער קאָן דאָך זיין, אַז איך וועל געוויסע יחידים דורכלאָזען, אַז געוויסע געשעענישען וועלען ניט זיין מיט'ן כראָנאָלאָגישען סדר. איך בעט דעריבער פון פאַראויס אַנטשולדיקונג פאַר די דוכרגעלאָזטע נעמען. זיכער וועל איך ניט קענען, סיי צוליב דעם פריערדיקן טעם — זכרון, סיי צוליב דעם מאַנגעל אין פּלאַץ, אויסרעכענען אַלץ פון דער טעטיגקייט פון „בונד" און זיינע קרוב'ישע אַרגאַניזאַציעס. איך גיב זיך אָפּ דערפון אַ חשבון. מיר דוכט אָבער, אַז אין די וויטערדיגע שורות האָב איך אַרויסגעבראַכט דאָס וויכטיגסטע, וואָס איך געדענק פון דער אַרבעט פון „בונד" ביי אונז.

ווי געזאָגט האָב איך די פאַרצייכענונגען געמאַכט על־פּי־זכרון. אָבער אין דעם טייל, וואו איך רעדט וועגען דעם בראשית פון דער בונדישער באַוועגונג, בעת דער צאַרישער הערשאַפט, האָב איך די אינפאָרמאַציעס באַקומען פון באַטייליגטע אין דער באַוועגונג אין יענע יאָרען. קלאָר, אַז דאָס וועלען אויך זיין נאָר פראַגמענטען.

* * *

וועגען דעם אָנהויב פון „בונד" אין טאָמאַשאָוו־לוב. דערציילט סאלאמאן בלום, דער זון פון יצחק און מרים (צונאָמען: דער בולאַכעס). געוועזען איז עס

בערך אין יאָר 1904 ער איז דאָן געווען אַ סטאָלער. דאָן האָט זיך געשאַפען די ערשטע בונדישע גרופּע, הגם יחידים בונדיסטען זענען געווען פריער. ווי ער געדענקט האָבען צו דער גרופּע געהערט, חוץ אים, די ווייטערדיגע, וואָס זענען געבליבען אין זכרון ביי סאלאמאן־שלמה בלום.

חיים־מעכל האָרן, זלמן אָרדינאַצקי, מאַקס־מענדל וואונדער, פּרץ קעניגער, לייבל פּערדער, חייקע פּערדער, אברהם־שמואל קנאַפּ, אַ מאלער אברהם־שמואל, אַ קלעזמער, פּערל־לאה, אַ טאָכטער פון אַ וואָסער־טרעגער, משה גרינטוך — קוימענקערער, יוסף גרינטוך און איסר גרינטוך — ביידע שערערס, די ברידער שמואל־מאָטיע און מאיר שמוטס — זין פון אַ וואָסער־טרעגער. יעקב דאָרנפעלד (געשטאָרבען אין אַמעריקע), מנשה דאָרנפעלד (דראָגיסט אין ברוקלין). זיכער איז די צאָל געווען גרעסער, אָבער דער דערציילער געדענקט ניט מער.

אָנגעפירט מיט דער בונדישער טעטיגקייט אין טאָמאַשאָוו האָט אַ געוויסער בחור, אַ געקומענער פון דער פּרעמד, אַ טאָקער. געווען איז ער אַן אָרגאַניזאַטאָר און אַ גאָר גוטער רעדנער. זייער אָפט פלעגען פאָרקומען געהיימע פאָרזאַמלונגען אויסער דער שטאָט. די פאָרזאַמלונגען זענען פאָרגעקומען אין קאָטשעדול־וואַלד אָדער אין דער שיווע דאָלינע. פון צייט צו צייט אָפּילו אויפֿן אידישען הייליגען אָרט — אויפֿן בית־עולם. מען פלעגט די פאָרזאַמלונגען איינאָרדענען מיט דער גרעסטער פאָרזיכטיגקייט. עס פלעגען אויסגעשטעלט ווערען וואַכען אויף דעם גאַנצער וועג צו דער פאָרזאַמלונג, וואָס פלעגט נאָך אָפּגערעדטע „פאראָלן", אַזעלכע סימנים, צולאָזען די זיכערע מענטשען צו דער פאָרזאַמלונג.

ביי שלמה בלומען איז געווען דער פּלאַץ, וואו מען פלעגט האַלטען די אומלעגאַלע בונדישע ליטעראַטור. די פּראָקלאַמאַציעס פלעגען געבראַכט ווערען פון דער פּרעמד — ווייזט אויס פון לובלין, וואו עס איז געווען דער ראַיאָן־קאָמיטעט פון „בונד", אָדער פון דעם שכנות'דיגען זאמאָשטש, וואו עס איז געווען אַ גאָר שטאַרקע בונדישע באַוועגונג.

אַ פּאָר יאָר איז די בונדישע אַרבעט געפירט געוואָרען אָן ספּעציעלע שטערונגען. נאָך די מער אָפּטערע און אַקטיוועריע אַרויסטרעטונגען האָבען זיך אָנגעהויבען רעפּרעסיעס מצד דער צאַרישער פּאָליציי. ביי בלומען אין הויז איז פאָרגעקומען אַ רעוויזיע. מען האָט אָבער די ליטעראַטור נישט געפונען. עס זענען אַרעסטירט געוואָרען אַ ריי בונדיסטען, אָבער נאָך אָפּ־האַלטען זיי אַ געוויסע צייט זענען זיי באַפרייט געוואָרען, ניט האָבענדיג גענוג זיי קיין שום פאַרדעכטיגע באַווייזען.

נאָכן דורכפאַל פון דער ערשטער רוסישער רעוואָלוציע, אַרום 1906, זענען אַ טייל אָוועק קיין אַמעריקע, אַ טייל זענען גערופּען געוואָרען אין מיליטער, דער עולם איז געוואָרען פאָרזיכטיגער. דער „בונד" ווי אַ מאַסען־

אַרגאַניזאַציע האָט אויפגעהערט צו עקזיסטירען נאָר יחידים האָבען אויפגע־
האַלטען אַ קאָנטאַקט מיט דעם לובלינער ראַיאָן־קאָמיטעט, אָדער מיט
זאַמאָשטש.

שלמה בלום איז אין יאָר 1910 געבוירען געוואָרען אין מיליטער.
געדינט האָט ער אין סמאָלענסק אין 1911 איז ער אַנטלאָפען קיין אַמעריקע.

מיט דעם אַלגעמיינעם שטילשטאַנד פון דער רעוואָלוציאָנערער באַווע־
גונג אין צאַרישען רוסלאַנד איז אויך אין טאָמאַשאָוו האָרט פאָר דער ערשטער
וועלט־מלחמה שוין ניט געווען קיין אַרגאַניזאַציע נאָר יחידים, וואָס האָבען
געלעבט מיט די ראָמאַנטישע־רעוואָלוציאָנערע זכרונות.

אַן ענדערונג קומט נאָך דעם ווי עס ברעכט אויס די ערשטע וועלט־
מלחמה און אונזער געגענט ווערט אָקופירט פון דער עסטרייכער מאַכט.
דאָס איבעריגע פוילען איז געווען אָקופירט פון די דייטשען, אָבער לובלינער
געגענט, און די דעמאָלטיגע כעלעמער גובערניע איז געווארען באַזעצט פון
די עסטרייכער, וואו עס איז געווען אַ באַדייטנדיק לייכטערער רעזשים ווי
אונטער דער דייטשער אָקופאַציע.

עס קומט אויף אַ נייע באַווערונג אין גאַנץ פוילען און אויך ביי אונז
אין טאָמאַשאָוו שאַפט זיך אַ נייע בונדישע אַרגאַניזאַציע, וואָס ווערט באַדינט
פון צוויי צענטערס — פון לעמבערג און פון לובלין. אין לעמבערג האָט
עקזיסטירט פון דער עסטרייכישער צייט נאָך די זש. פּ. ס. (זשידאָווסקא
פאַרטיא סאָציאַליסטיטשנא), דער א״ג „גאַליציאַנער בונד״, וואָס האָט קיין
טאָמאַשאָוו געשיקט דעם חבר אַדאָלף. אין לובלין האָט זיך געשאַפען אַ
בונדישער קאָלעקטיוו, וואָס האָט אפילו צוגעגרייט די ערשטע לאַנד־קאָנפע־
רענץ פון „בונד״ אונטער דער דייטשישער אָקופאַציע. פון דאַנען האָט אונז
דאַמאָלט באַזוכט דער חבר לייזער לעווין (געשטאָרבען אין 1940 ווי אַ פּליט
אין קאָוונע — ליטע). מיר האָבען אויך געהאָט הילף פון כעלם, וואו עס איז
שוין דאָן געווען טעטיג דער חבר ארטור זיגעל בוים, דער שפּעטערדיגער
קדוש פון פּוילישען אידענטום. כעלם איז געווען אין אַ ספּעציעלער לאַגע.
איינער פון די אָפּיצירען פון דער עסטרייכישער ארמיי איז געווען ד״ר
שיע פענסטערבלוי, וועלכער איז געווען פון דער אָקופאַציע־מאַכט באַשטימט
ווי דער וויצע־בירגערמייסטער פון דער שטאָט. ניט געקוקט וואָס עס איז
געווען פאַרווערט די מיליטער־לייט צו פאַרנעמען זיך מיט געזעלשאַפטלעך־
פּאָליטישער טעטיגקייט האָט ער געהאָלפען דער בונדישער ארבעט און אין
כעלם איז אויפגעקומען אַ גאַר וויכטיגער בונדישער צענטער, וואָס האָט אויך
משפּיע געווען אויף דער אַרומיגער פּראָווינץ.

ד״ר ש. פענסטערבלוי, צוזאַמען מיט זיין משפּחה, זענען אומגעקומען
אין טויטען־לאַגער טרעבלינקע.

די שטאטישע ביבליאטעק

אונזער ערשטע טעטיגקייט אין דער דאזיגער צייט איז געווען דער אנטייל אין דער שטאטישער ביבליאטעק. עס איז ניט געווען קיין ארט און מעגליכקייט פון ריין־פאליטישער אקציע און דעריבער האט דער „בונד" אויסגענוצט די קולטור־געזעלשאפטלעכע אינסטיטוציעס. גראד האט זיך געמאכט וואס נאך דער פארענדיקונג פון דער מלחמה איז אין טאמאשאוו געבליבען א גרופע געווען יונגע עסטרייכישע אפיצערן און אונטער־אפיצערן אידען, וועלכע האבען חתונה געהאט מיט טאמאשאווער מיידלעך. די דאזיגע האבען געגעבען די איניציאטיוו צו שאפען אן אלגעמיינע אידישע ביבליאטעק.

געווען איז עס אין יאר 1919. די איניציאטיוו־גרופע האט פארבעטען אלע ארטיגע אידישע ארגאניזאציעס זיך צו באטיליגען אין דער אינסטי־טוציע. צווישען אנדערע האט אויך דער קאמיטעט פון „בונד" באקומען אן איינלאדונג צו קומען צו דער גרינדונג־פארזאמלונג. דער „בונד" האט באשלאסען אין דער פארזאמלונג זיך צו באטיליגען און ווען עס איז אויסגעטיילט געווארען די פארוואלטונג זענען מצד דעם „בונד" אין איר ארייין פוליע הויט און איך. דער אלגעמיינער צוזאמענשטעל פון דער פארוואלטונג איז געווען: פון די ציוניסטען: עדלשטיין און הערש זילבערבערג, פון פועלי־ציון: פייוול האלץ און משה בלאנדער, פון „בונד": פוליע הויט און דוד גייער.

בערך דריי יאר איז די פארוואלטונג געווען א געמיינזאמע, אבער די ציוניסטישע מערהייט האט געקויפט מער העברעאישע ביכער. דער סעקרעטאר פון דער ביבליאטעק, הערש זילבערבערג האט דורכגעפירט זיין ליניע. דאס האט געברענגט דערצו, וואס דער „בונד" איז ארויסגעטראטען פון דער ביבליאטעק. אזוי ווי דאן האט שוין עקזיסטירט דער נאדל־ארבעטער־פאראיין, וואס איז טאקע געגרינדעט געווארען דורך די בונדיסטען האט דער בונד ארויסטרעטענדיק פון דער אלגעמיינער געשאפן אן אייגענעם ביבליאטעק ביים דאזיקן פאראיין.

אין דער ערשטער פארוואלטונג פון דער בונדישער ביבליאטעק זענען ארייין די חברים: 1. פוליע הויט, 2. נחום שולדינער, 3. לייבל שערער, 4. יוסף מעלדונג, 5. יעקב־שיע גראהמאן, 6. מאטל לערנער, 7. שבח קארנווארצל, 8. עזריאל צאן, 9. דוד גייער.

מיר שטעלען זיך אין פארבינדונג מיט די אידישע פארלאגען פון ווארשע און ווילנע. גאר אין גיכען האבען מיר אויפגעבויט א שיינע ביבליאטעק פון אויסגעוויילטע אידישע ליטעראטור פון העכער פינף הונדערט ביכער. די ביבליאטעק ווערט דער אידישער קולטור־צענטער ניט דווקא פאר די ענגע פארטיי־מיטגלידער, נאר א וויכטיגע אינסטיטוציע פאר דער אידישער אויפ־געקלערטער יוגענט. מיט דער צייט ווערען מיר די איינציגע אידישע ביבליא־

טעק, וואָס האָט באַדינט דער גאַנצער אידישער באַפעלקערונג, וואָס האָט געזוכט אידישע ביכער.

עס זענען אָבער אונטערגעקומען געשעענישען, וואָס האָבען צעשטערט די ביבליאָטעק, אין שייכות מיט די אָנגעהויבענע רעפרעסיעס אויפ'ן „בונד" אין די ערשטע צוואַנציגער יאָרען האָט זיך די אָרטיגע פּאָליציי געזוכט צו דער ביבליאָטעק און צו אירע אָנפירער. אָפטע רעוויזיעס, איבערפאַלען ביי



דער פּאָליציי אין דער ביבליאָטעק

פריוואטע טוער און אין ביבליאטעק, ביז מען האָט אַרעסטירט דעם חבר מרדכי ווייסבערג און די ביבליאָטעק געשלאָסן. די ביכער זענען צוגענומען געוואָרען צום סטאַראָסטאָ, דער לאָקאַל איז געוואָרען פאַר׳חתמ׳עט.

דער פּראָצעס פון חבר מרדכי ווייסבערג האָט אַרויסגערופען גרויס אָנזען אין גאַנץ פוילען. ער איז געווען באַרימט ווי דער „לובלינער פּראָצעס פון בונד". עס ווערען גע׳משפּט חוץ דעם חבר ווייסבערג אַ ריי אַנדערע בונדיסטען פון לובלין און ראַיאָן. צום פּראָצעס קומען ווי פאַרטיידיגער די חברים הענריק ערליך (אומגעבראַכט דורך די קאָמוניסטען) אסתר איוועסקא (ניט לאַנג געשטאַרבען אין בריסל) און לודוויק האָניגוויל (היינט אין ניו־יאָרק). דער חבר ווייסבערג ווערט פאַר׳משפּט אויף צוויי יאָר תפיסה, ער איז אָפּגעזעסן אין דער לובלינער טורמע.

דער קאָמיטעט פון „בונד" האָט אָבער ניט געוואָרט. מיר האָבען כסדר דערלאַנגט ביטעס און פּראָטעסטען מען זאָל אונז אָפּגעבען די ביכער, דערלויבען צוריק עפענען די ביבליאָטעק. לסוף האָט מען אונז דערלויבט צוריק עפענען די ביבליאָטעק, אָבער ניט אויפ׳ן נאָמען פון נאָדל־פּאַראיין, וועלכער איז געוואָרען „טרייף". מיר האָבען געעפענט אַ צווייטע ביבליאָטעק אויף אַ נייעם נאָמען און אַן אַנדער סטאָטוס. אגב מיר האָבען אַרויסגעגנבׂ׳עט פון דער ביבליאָטעק אַ טייל ביכער, וואָס מיר האָבען באַהאַלטען אויפ׳ן בוידעם פון פוליע הויט.

זאָל דאָ דערמאָנט ווערען, אַז וועז מיר זענען געקומען צום סטאַראָסטאָ, ווען מיר האָבען שוין געהאַט די נייע דערלויבעניש אויף דער ביבליאָטעק, און געבעטען מען זאָל אונז אָפּגעבען די אידישע ביכער פון ביבליאָטעק, וואָס זיי האָבען קאָנפיסקירט, האָט זיך געפונען אַ גרופּע, וועלכע איז אויך געקומען מאָנען „ירושה" טענה׳ענדיג, אַז זיי האָבען אויך אַ חלק אין דער ביבליאָטעק. דער סטאַראָסטע האָט די דאָזיגע תביעה געמומען אין אַכט... ער האָט קיינעם ניט אַרויסגעגעבען די קאָנפיסקירטע ביכער פון דער בונדישער ביבליאָטעק. ביז׳ן מלחמה־אויסבראָך אין 1939 זענען די קרוב פינף־הונדערט ביכער געלעזען אויפ׳ן בוידעם פון דעם טאָמאַשאָווער סטאַראָסטאָ.

אין דער צייט ווער דער חבר מ. ווייסבערג איז געזעסן אין דער תפיסה האָבען מיר צוזאַמענגעשטעלט אַ דראַמאַטישען קרייז פון אמאטאָרן־שפּילערס. מיר פלעגען שפּילען טעאָטער בכדי צו שאַפען פאָנדן, כדי צו שטיצען דעם חבר ווייסבערגס משפּחה, פאָטער און מוטער און זייערע קינדער וואָס ער, מרדכי, איז געווען זייער אייניציגער שפּייזער.

נאָכן אָפּזיצען דעם טערמין איז ח. ווייסבערג געקומען צוריק און זיך ווידער געשטעלט בראש פון דער אָנפירונג פון טאָמאַשאָווער „בונד".

אויך אין די וויטערדיגע יאָרען איז די בונדישע ביבליאָטעק געוואָרען דער אידישער קולטור־צענטער פון טאָמאַשאָוו־לוב.

אין שטאָט ראָט

צום באַדויערן האָב איך ניט, ווי איך האָב שוין דערמאָנט, די געהעריגע מאַטעריאַלען וועגען דער באַוועגונג און במילא פעלן די געניוע דאַטעס און די צאָל פון באַקומענע בונדישע פאַרשטייער אין שטאָטראָט, וואו דער „בונד" האָט געשפילט אַ גאָר וויכטיגע ראָלע ביים פאַרטיידיגען די אידישע פאָלקס־מאַסע בכלל און דער אידישער אַרבעטערשאַפט בפרט. דאָס ווייטערדיגע איז נאָר פראַגמענטאַריש און שפּיגלט ווייט ניט אָפּ די פולע טעטיגקייט.

צום ערשטען מאָל האָט דער „בונד", אין די אָנהייב צוואַנציגער יאָרן, באַקומען אַן איינלאַדונג צו דעלעגירטן פאַרשטייער אינ'ם ערשטען שטאָטראָט פון טאָמאַשאָוו, וועלכער האָט ניט געדאַרפט זיין קיין געווייליטער, נאָר אַ מין „אויסגעווייליטער" פון צווישען די פאַרשטייער פון באַזונדערע גרופּען. דער מיין פון די פּאָלאַקען איז טאַקע געווען צוצוטיילען דער אידישער באַפעלקערונג אַ פיל קלענערע פאַרטרעטערשאַפט, ווי עס קומט זיי לויט דער צאָל אידישע באַפעלקערונג. ווידער איז דעם „בונד" געגאַנגען ניט אין דערגרייכען פאַרשטייער, נאָר אין דורכפירען אַן אויפקלערונג־אַרבעט בעת די וואָלען, וואו מען האָט געהאָט די מעגלעכקייט צו אַנטוויקלען אַ פאָליטישע פּראָפּאַגאַנדע־אַקציע צווישען דער ברייטער אידישער פאָלקס־מאַסע.

דער „בונד" האָט דעריבער דערקלערט, אַז ער וועט אין די דאָזיגע „וואָלן" ניט אָנטייל נעמען און איז מוחל אויף אָזאַ „פאַרטרעטערשאַפט" אין שטאָטראָט. — די שטאָט־באַלעבאַטים איגנאָרירען די שטעלונג פון „בונד" — זיי טיילען זיך פאָנאַנדער מיט די בענקלעך אין שטאָטראָט און מאָגיסטראָט.

אָזוי דויערט עס ביז דאָס יאָר 1927 וועט עס קומען שוין פאָר וואָלן אויפ'ן סמך פון נייעם פויילישען וואָל־געזעץ. ד'ער „בונד" באַשליסט אין די דאָזיגע וואָלן זיך צו באַטייליגען און נאָכן דורכפיר'ען אַ ברייטע וואָל־קאמפּאַניע באַקומען מיר די צווייטע גרעסטע צאָל שטימען אויף דער אידישער גאָס. אויף דער ליסטע פון „בונד" ווערען דאָס מאָל אויסגעווייליט דריי ראָטמענער: נחום שולז'ינער, ל'יביש קאָפּענבוים און דוד גייגר.

וועל איך דאָ ברענגען נאָר אי'ן עפּי'אָד וועגן דער טעטיגקייט פון די פאָרשטייער פון „בונד" אין שטאָטראָט, אַ געשעעניש, וואָס איז אין איר כאַראַקטער אפשר פון די געציילטע אין דער פּראַקטיק פון די שטאָטראָטען אין פּוילען.

אויף איינער פון די זיצונגען פון שטאָטראָט, וואו עס איז באַהאַנדעלט געווארן דער שטאָטישער בודזשעט האָט די בונדישע פראַקציע אַריינגעטראָגען אַ פאָרשלאָג צו באַשטימען אַ געוויסע געלט־סומע פאָר דער „אָפּיעקע ספּאָלעטשנע" — סאָציאַלער הילף, כדי צו אינקוויפען האָלץ און קוילען פאָר דער אָרימער באַפעלקערונג, וואָס קאָן זיך נישט דערלויבען צו באַהייצען ווינטער זייערע אָרימע היימען. עס איז דאָן געווען אַ שרעקלעכער ווינטער.

עס האָבען געבושעווט פראָסט און ווינט ניט נאָר אין פּוילען נאָר אין גאַנץ אייראָפּע.

מיר זענען געזעסען אָן געוואָרט אויפֿן צוזאַמענקומען פון די ראט־מענער אָן פּריוואַט געשמועסט וועגען די לויפענדיגע פראָגען און וועגען דעם סדר־היום פון דער זיצונג...

דער ראַטמאַן פון די ענדעקס (פּוילישע רעאַקציאָנער־אַנטיסעמיטישע פּאַרטיי), וועלכער איז געווען דער שול־אינספּעקטאָר פון גאַנצען טאַמאַשאָווער פּאָוויאַט, האָט זיך דערביי אָפּגערופען: „איך פּאַרשטיי ניט וואָס איז דאָ געשען. שוין לאַנגע יאָרען ווי מיר האָבען אַ שטאָטראַט און אַ מאַגיסטראַט און מיר האָבען קיין מאָל ניט געהאַט אין אונזער בודזשעט אָזעלכע מינים אויסגאַבען ווי פּאַר „אָפּיקא ספּאָלעטשנא" — זינט עס זענען געקומען די בונדיסטען, האָבען זיי אָנגעהויבען איינפּירען מאָדנע נייסן. מען האָט אונז, זאָגט ער ווייטער צוגעקווענטשט צו דער וואַנט, ווער וועט עס וואָגען זיך קעגענשטעלען אָזאַ פּאָרשלאָג, אָבער פּאַרוואָס זאָל עס זיין אַ בונדישער פּאָרשלאָג"?

מיר האָבען אים גלייך אָפּגעענטפערט — אַז ער האָט דאָך אַליין די פּראָגע פּאַרענטפערט. ביז עס זענען ניט געווען קיין בונדישע ראטמענער זענען טאָקע אָזעלכע פּאָרשלאָגען ניט געווען, דעריבער איז עס לאָגיש טאָקע אַ בונדישער פּאָרשלאָג.

מען האָט דעם פּאָרשלאָג פון „בונד" איינשטימיג אָנגענומען, אָבער די מערהייט פון שטאָטראַט (אגב צוזאַמען מיט דער אידישער בירגערלעכער פּאָרשטייערשאַפט), האָט זיך צונויפגערעדט, אַז מען זאָל אין דער קאָמיסיע פון סאָציאַלער הילף וועלכע וועט פּאַרטיילן די ווינטער־שטיצע ניט אַריינלעמען קיין פּאָרשטייער פון „בונד". ניט נאָר איז דאָס געווען די „נקמה" אָן דער בונדישער פּראָקציע, מען האָט ביי דער פּאַרטיילונג טאָקע אויסגעמיטען און בא'וול'ט די יעניגע נויט־באַדערפטיגע וועלכע זענען געווען באַקאַנט מיט זייערע בונדישע סימפּאָטיעס. מען האָט געטיילט האָלץ און קוילן אויף רעכטס און לינקס, אָבער ניט די משפּחות, וואָס מען האָט געוואוסט, אַז זיי האָבען קיינדער אין „בונד" אָדער אין אַנדערע קרובה'שע צום „בונד" אינסטיטוציעס. אויף אַ זיצונג פון שטאָטראַט איז טאָקע דער פּאָרשטייער פון „בונד", וואו עס זענען פעסטגעשטעלט געוואָרען די דיסקרימינאַציע־פאַקטען, אַרויסגעטראָטען מיט אַ פּראָטעסט. דער פּאָרשטייער דוד גייער האָט דערקלערט:

...מיר ווייסען אייערער געפּילען, פּאַרוואָס איר האָט ניט צוגעלאָזט קיין בונדישען פּאָרשטייער אין דער קאָמיסיע פון פּאַנאַנדערטיילען די הילף פּאַר דער נויט־ליידענדיגער באַפעל־קערונג. עס איז אייער נקמה וויל דאָס האָט דער „בונד" אַרויפּגעצוואונגען די אַקציע, וואָס איז צום ערשטען מאָל

אין דער געשיכטע פון טאַמאַשאָווער שטאָטראַט. שוין ביי דער ערשטער רעאַליזירונג פון דעם בונדישטן פּאַרשלאָג האָט דער פּרעזעס פון דער קאָמיסיע באָויזען איינצוטונקען די פינגער אין קוילן־שטויב און זיי זענען אַרויסגעקומען שוואַרץ...״

איך האָב עס געזאָגט אין סימבאָלישען זין, גאָרניט געהאַט אין געדאַנק צו באַשולדיגען דעם פאָרזיצער פון דער קאָמיסיע אין גניבה, אָבער די רעאַקציאָנערע מערהייט מיט׳ן בירגערמייסטער בראש האָבען אין דעם געזען אַ באַשולדיקונג אין גניבה און פאַרלאַנגט פון אונז מיר זאָלען צוריקציען דעם אויסדריק „איינגעטונקט די פינגער אין קוילן־שטויב״. הגם מיר האָבען דעם דאָזיגען פאָרזיצער, ווי דערמאָנט, ניט חושד געווען אין מיסברוכען האָבען מיר ניט געוואָלט צוריקציען דעם אויסדרוק און דורכאויס פאַרלאַנגט, אַז די דערקלערונג זאָל אַריין אין פּראָטאָקאָל, ווי זי איז אַרויסגעבראַכט געווארן פון בונדישען פאָרשטייער.

גאַנצע דריי זיצונגען פון שטאָטראַט האָבען זיך פאַרנומען מיט דעם ענין און מיר האָבען ניט צוריקגעציגען אונזער דערקלערונג. די פירער פון שטאָטראַט האָבען נאָך אַ באַראַטונג מיט׳ן סטאַראָסטאָ אויסגעשלאָסען דעם פאָרשטייער פון „בונד״ — דעם ראַטמאַן דוד גייער פון שטאָטראַט.

קעגען דעם דאָזיגען פאָרשלאָג האָבען חוץ די דריי ראַטמענער פון „בונד״ אויך געשטימט די פאַרשטייער פון פּועלי־ציון און צוויי קריסטלעכע ראַטמענער. מיט אַ מערהייט האָט מען דעם ראַטמאן דוד גייער אויסגעשלאָסען פון שטאָטראַט.

גראָד האָט זיך אין זעלביגען טאָג געפונען אין הויז פון איינעם פון די אידיש־בירגערליכע ראטמענער, יהושע פישעלזאָן, צוגאַסט דער סענאַטאָר פון דער פּויערים־פּאַרטיי זובאָוויטש, וועמען מען האָט איבערגעגעבען די דאָזיגע געשיכטע און דעם באַשלוס פון שטאָטראַט וועגען אויסשלוס פון פאָרשטייער פון „בונד״. דער סענאַטאָר האָט מיך גלייך פאַרבעטען און ער האָט ביי מיר געמומען אַ געניעם באַריכט פון דעם ענין. ער האָט דערקלערט, אַז ער וועט איבערנעמען דעם ענין אָן געצאָלט. אויב עס וועט דאַרפען וואָס קאָסטען גאלט וועט ער, דער סענאַטאָר, אַליין דעקען. נאָך אַ באַראַטונג פון קאָמיטעט פון „בונד״ מיט דער בונדישער שטאָטראַט־פראַקציע האָבען מיר איבערגעגעבען דעם ענין צום סענאַטאָר.

אַ גאַנץ יאָר האָט דער ענין געדויערט. עס איז דערגאַנגען צום וואָיעוואָדע אין לובלין און אין סיים. אין משך פון דער צייט האָט די בונדישע פראַקציע, ווי אַ געשלאָסענע, אַלס פּראָטעסט, זיך ניט באַטייליגט אין די אַרבעטען פון שטאָטראַט. וועגן עס פלעגט אַרויסגעשיקט ווערען די איינלאַדונג צו די זיצונגען. פלעגען מיר באַשטעטיגען, אַז אַזאַ איינלאַדונג

האָבען מיר באַקומען אָבער מיר וועלען ווי אַ פּראָטעסט ניט קומען און פּאַרלאַנגט, אַז מען זאָל דעם ענטפער בייליגען צום פּראָטאָקאָל, כדי עס זאָל ניט הייסען, אַז מיר באַזוכען ניט סתם די זיצונגען.

דער סוף איז געווען, אַז דער וואָיוואָדישער געריכט האָט אַרויסגע־ טראָגען אַן אורטייל, אַז דער גאַנצער שטאָטראַט האָט געהאַנדעלט ניט געזעצלעך און דער שטאָטראַט ווערט אויפגעפאָדערט צוריקצושטעלען אין זיין רעכט דעם פאָרשטייער פון „בונד" — דוד גייער. צו דער זיצונג ווען מען האָט צוריק פאַרבעטען דעם חבר גייער צו די זיצונגען פון שטאָטראַט איז געקומען די גאַנצע בונדישע פראַקציע. דער זאָל פון סיימיק איז געווען פול מיט זייטיגע ווי קיינמאָל נישט. נאָכן דורכלייענען דעם אורטייל פון וואָיוואָדע, אַז דער שטאָטראַט האָט געהאַנדעלט אומגעזעצלעך האָט דער גרויסער עולם עס אויפגענונען מיט שטורמישען אַפּלויז. עס איז געווען אַ זעלטענער דערפאָלג קעגען דער רעאַקציאָנער־אַנטיסעמיטישער מערהייט פון שטאָטראַט.

נאָך דעם ווי דער וואיוואדישער אורטייל האָט אַנולירט דעם באַשלוס פון שטאָטראַט וועגען אויסשלוס פון דעם בונדישען ראַטמאַן און די בונדישע פראַקציע איז צוריקגעקומען אין שטאָטראַט, זענען מיר אַרויסגעטרעטען קעגען דעם אופן ווי דער פרעזעס פון דער „אָפּיעקא ספּאָלעטשנא" דער אפטייקער פראַנק, אַן „ענדעק", טיילט אויס רעצעפּטען, וואָס באַשטימט פאַר דער אָרעמער באַפעלקערנוג. ער פלעגט פשוט איגנאָרירען די באַדערפטיגע אָרעמע באַפעלקערונג. אויף דער זיצונג פון שטאָטראַט איז טאַקע אויסגעווייזלט געוואָרען דער פאָרשטייער פון „בונד" (דוד גייער) ווי דער פאַרטרעטער אין דער קאָמיסיע מיט דער פולמאַכט אונטערצושרייבען די רעצעפּטען ווי אויך אַרויסגעבען הילף צו דער נויטלייַדנדיגער שטאָטישער באַפעלקערונג.

איך האָב פון דער טעטיגקייט פון „בונד" אין שטאָטראַט געבראַכט נאָר 1 ביישפּיל, וואָס איז כאַראַקטעריסטיש ניט נאָר פאַר טאַמאַשאָוו.

דער בונד העלפט אָרגאַניזירען די פּוילישע ארבעטער

איינע פון די ערשטער און וויכטיגסטע אַרבעטען פון „בונד" איז געווען צו אָרגאַניזירען די פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען פון די אידישע אַרבעטער. אָבער ניט נאָר די אידישע אַרבעטער האָבען געוואוסט דעם אַדרעס פּון „בונד". עס האָבען זיך אויך צום „בונד" געוואָנדען די פּוילישע אַרבעטער, וועלכע זענען געווען אין דער שטאָט און אין דער נאָענטער סביבה, ווי טאַרטאַק־אַרבעטער, וועג־אַרבעטער אויפ'ן שאַסיי און ברוקירער. זיי פלעגען דורכפירען שטרייקען און קומען צום דעם „בונד" זיך באַראַטען. אַזוי איז אין יאָר 1921 דורכגעפירט געוואָרען אַ שטרייק פון די טאַרטאַק־אַרבעטער אין

טאַרנאַוואַטקע, וואו עס איז ניט געווען קיין איין אידישער באַשעפטיגטער. דאַן האָט זיך דער „בונד" אַראַנזשירט אין שטרייק, עס זענען טאַקע אַרעס־טירט געוואָרען צוויי ברידער אָנפירערס פון שטרייק.

געווען נאָך אַ טעם, וואָס האָט אונז דיקטירט צו אָרגאַניזירען דער פוילישער אַרבעטערשאַפט. די פאַרשאַרפטע אַנטיסעמיטישע העצע און פראַקטיק האָט אונז געצוואונגען צו געפינען פאַרשטענדיקונג און פאַרבינדונג מיט דער



אידישע ייִדישאיסטישע פּוילישע פּאָליטישע פּאַרטייען

פּוילישער גאס, וואס וואלט אונז געשיצט אין צייטען פון עקסצעסען. מיר האבען דעריבער, באטראכטענדיג די לאגע באשלאסען צו העלפען דער פּוילישער ארבעטערשאפט צו גרינדען אן ארגאניזאציע פון דער פּוילישער סאציאליסטישער פּארטיי.

מיר האבען זיך פּארבונדען מיט א ריי פּוילישע ארבעטער. אין אונזערע לאקאלען האבען זיי געהאט זייערע ערשטע פּארזאמלונגען. עס האט זיך געשאפּען א געזונטער קערן פון אן ארגאניזאציע, וואס האט טאקע געארבעט צווישען די פּוילישע ארבעטער. מיר האבען דורך די חברים פון „בונד" אין זאמאשטש זיך פּארבונדען מיט ן פּוילישען אדוואקאט שוויאנטקאווסקי וועלכער איז געווען דער פּ. פּ. סישער דעפּוטאט פון זאמאשטשער קרייז אין סיים. עס האט זיך אנטוויקעלט א גוטע באוועגונג, וואס האט טאקע אין מאמענטען פון פּארשארפּטע אקציעס קעגען די אידען געגעבען א געהעריגע זיכערקייט.

דער טאמאשאווער סטראסטע האט געפּרואווט די אקציע צו צעשטערן. ער האט געגומען ארויסרופען צו זיך געווייסע טויער פון דער פּוילישער באווענגונג, טייל געפּרואווט איבערקויפען מיט פּאסטנס, אנדערט מיט אנדערע צוזאגען — דער עיקר האט ער זיי „געמוסרט" פּארוואס זיי חבר'ען זיך מיט די זשידעס... ניט געקוקט אויף דעם איז דאך אין טאמאשאו אן נאענטען ראיאן געבליבען א געזונטער קערן פון א פּויליש־סאציאליסטישער באווענגונג, וואס איז אויפגעשטעלט געוואָרען דורך דער מיטארבעט פון „בונד".

בריוו־פּארצווייגטע מאסן־ארבעט

מיר האבען פּריער דערמאנט די ביבליאטעק, דעם שטאטראט, די פּראפּעסיאנעלע פּאראיינען. דאס איז אבער געווען נאר א טייל פון דער טעטיגקייט פון „בונד". דער טאמאשאווער „בונד" פלעגט זיך באטייליגען אין אלגעמיינע אקציעס פון דער באווענגונג פון לאנד. ביי סיים וואלן, פּרא־טעסט־קאמפּאניעס, קאמף קעגען אנטיסעמיטיזם, און דאס גלייכן.

עס פלעגען זיין טראדיציאנעלע אונטערנעמונגען, וואס זענען דורכ'ן „בונד" אפּגעהיט געוואָרען, ווי די ערשטע־מאי־פּייערונגען — דורך דעמאנ־סטראציעס, אדער אקאדעמיעס, יובל־פּייערונגען פון „בונד" וכדומה.

א גאר וויכטיגען ארט האט פּארנומען די עפענטלעכע אויפקלערונג. חוץ די טעטיגקייט פון דער ביבליאטעק פון ארויסגעבען ביכער איז דער לאקאל געווען אן ארט פון אפּטע אונטערנעמונגען, רעפּעראטען, לעקציעס, קעסטל־אוועקטן. עס האט עקזיסטירט א דראמאטישער קרייז פון ארטיגע כוחות, אדער די ארגאניזאציע איז געווען דער אדרעס פאר פּארשידענע אידישע טעאטער־טרופּעס פּראפּעסיאנעלע פון דער פרעמד.

אַ גאָר אַנגעזעענעם אָרט האָבען פאַרנומען די באַזוכען פון לעקטאָרען פון דער פרעמד. ניט געווען קיין יאָר ווען קיין טאָמאַשאָוו זאָלען ניט קומען רעדנער, וואָס דער „בונד" האָט געשיקט פון צענטער אויף פאַרשידענע פאָליטיש־געזעלשאַפטלעכע און קולטור־ליטעראַרישע טעמעס. די דאָזיגע אונטערנעמונגען זענען ניט געווען פאַר די בונדיסטען אַליין און זייער סביבה. עס איז גאָנץ שטאָט געגאַנגען הערען די בונדישע רעדנער, וועלכע האָבען געהאַט אַ שם אין פוילען. עס זענען געקומען אַפילו קעגנער פון „בונד" צו די דאָזיגע רעפעראַטען.

אין דער אַרבעט האָט געשפילט אַ וויכטיגע ראָליע די פאַרטיי־פרעסע. דאָס פאַרשפרייטען די „פאָלקסצייטונג" — אַרגאַן פון „בונד" און יוגענט־וועקער" אַרגאַן פון דער בונדישער יוגענט אַרגאַניזאַציע יוגענט־בונד „צוקונפט" איז געווען פאַר די בונדיסטען אַ גרויסער חוב. עס פלעגען פון צייט צו צייט דורכגעפירט ווערן „פרעסע־טעג" ווען די בונדישע פרעסע פלעגט פאַרקויפט ווערן צו גאָר ברייטערע קרייזען. דאָס האָט געהערט צו דער קולטור־פראָפאַגאַנדיסטישער טעטיגקייט.

יוגענט און קינדער־באוועגונג

צו דער וויכטיגסטער טעטיגקייט האָט דער „בונד" באַטראַפט די אַרבעט צווישען דעם אונטערוואַקסענדיגען דור. מיר האָבען ביי אונז געהאַט אַ גאָר נוטע אַרגאַניזאַציע פון יוגענט־בונד „צוקונפט" און פון דער קינדער־אַרגאַניזאַציע „סקיפ" (סאָציאַליסטישער קינדער פאַרבאַנד"). די אַרבעט איז דאָרטען געפירט געווארען אויף „קרייזן" — צוגעפאַסט צו דער עלטער און אַנטוויקלונג־ניוואָ פון די מיטגלידער. די קרייזן האָבען געטראָגען די נעמען פון די בונדישע פירער. מיר האָבען געהאַט אין טאָמאַשאָוו די קרייזן אויף די נעמען פון מיכאלעוויטש, מעדעם, גראָסער, בערנשטאָק, ארקאדי, ליטוואק און אַנדערע מיט די קרייזן האָבען אָנגעפירט רעפערענטען, דערצויגענע אין דער באַוועגונג גופא. חוץ די קרייז־אַרבעט האָט זיך די יוגענט פאַרנומען מיט אויספלוגען, ספאָרט, געזאַנג. אַ גאָר וויכטיגער טייל פון דער אַרבעט זענען געווען די „צוזאַמענפליען", וואָס פלעגען פאָרקומען אין די זומער־חדשים, וועו עס פלעגען זיך צוזאַמענטרעפען די יוגענטליכע פון גאַנצע ראַיאָנען. אייגער אַזאַ „צוזאַמענפלי" איז פאָרגעקומען אין טאָמאַשאָוו סוף אויגוסט 1932, אויף וועלכען עס האָבען זיך באַטייליגט עטליכע הונדערט יוגענטליכע פון די אַרומיגע שטעטלעך: זאַמאָשטש, שעבערשין, טוראָבין, קריללאָוו, קאָמאַראָוו, טישאָווצע, ראָווערוסקע און אַנדערע.

דער אוניפאָרם פון דער בונדישער יוגענט איז געווען בלויע בלוזעס און רויטע בינדעס. מען האָט טאָקע אין יום־טוב־טעג געקאָנט טרעפען אין טאָמאַשאָוו אַ גאָר היפשע צאָל יוגענטליכע אין דער דאָזיגער אוניפאָרם.

קעגענזייטיגע באציאונג אין דער אידישער סביבה

קלאָר, אַז דער „בונד" האָט געהאַט קעגנער אין דער אידישער סביבה. עס פלעגען פאָרקומען אָפטע דיסקוסיעס, וויכוחים מיט ציוניסטישע און קאָמוניסטישע גרופּן. עס איז אויסגעקומען אויסצושטיין אַ קאָמף פון דעם פרומען טייל פון דער אידישער באַפעלקערונג, וועלכער האָט אין „בונד" געזען דאָס אַראָפּגיין און אַראָפּפירען אַנדערע פון דרך־הישר פון אידישקייט. אָפטמאָל זענען די וויכוחים געווען גאָר שאַרפּע, עס פלעגט דערגיין צו גאָר ערנסטע צוזאַמענשטויסען. יעדער צד האָט געהאַלטען מיט זיין אמת, אַז ער האָט דעם ריכטיגען וועג. שטעל איך זיך ניט אָפּ אויף די באַזונדערע פאַלען, פאַר דער געשיכטע דאַרף עס אָבער געזאָגט ווערען. דער סוף־פסוק פון אַלץ איז דאָך געווען וואָס דער שונא, דער נאַצי־מערדער האָט ביים פאַרטיליקען די אידען נישט נאָכגעקוקט די פאַרטייאישע איבערצייגונג פון יחיד, נאָר האָט דעם כלל געפירט צו דער פאַרטילינג.

די קאָמיטעטען פון „בונד"

צו די קאָמיטעטען פון „בונד" אין פאַרשידענע צייטען האָבען געהערט אין טאָמאַשאָוו די ווייטערדיגע חברים: נחום שולדינער, לייביש קאפענבוים, קאָפּל שפּיזאייזן, פּעלטיק לעדערקרעמער, יעקב־שיע גראָמאַן, עזריאל צאַן, יוסף מעלדונג, לייבל שערער, שבח קאָרנוואָרצל, דוד גרייזר, שמעון לעדער און יצחק זיגעלבוים.

עס זענען צווישען די לעבעדיגע: לייבל שערער (מדינת ישראל), דוד גרייער (אַמעריקע), שמעון לעדער (טשילע), יצחק זיגעלבוים (אַרגענטינע), עזריאל צאַן (ישראל), יוסף מעלדונג (אורוגוואי), שבח קאָרנוואָרצל איז גע־ שטאָרבען אין אורוגוואי — די אַנדערע זענען אומגעקומען דורך די נאַצישע רוצחים.

א גאַלעריע פון די בונדישע טוער אין טאָמאשאָוו־לובעלסק

איך האַלט פאַר מיין חוב ווייטער צו ברענגען (אין סדר פון אלף־בית) ביאָגראַפישע נאָטיצן וועגן עטליכע פון די אַקטיווע טוער פון „בונד" אין טאָמאַשאָוו, וועלכע זענען שוין ניט צווישען די לעבעדיגע. טייל זענען פאַרבייוועגס פריער דערמאָנט געוואָרען. זאָלן די ווייטערדיגע שורות זיין אַ צושטייער צום זכר פון די, וואָס זענען אומגעקומען און אויך אַ ביישטייער צו דער געשיכטע פון אונזער שטאָט, וואו די דאָזיגע יחידים זענען אויסגע־ וואָקסען און געדינט אויף זייער אופן דער אידישער פאָלקסמאַסע.

5 וואל-קאם טעט פון „בונד" 5
אין טאמאשאוו לוב.

צו דער גאנצער יידישער ארבעטערשאפט אוו ארעמער באפעלקערונג אין טאמאשאוו לוב.

זונטיק דעם 3-טן יולי דאדפט איר אויסקויבן אייערע שטייער, וועלכע וועלן אין אייער נאמען אנפירן מיט דער שטאט-וירטשאפט.

פון אייער אויסוואל וועט זיין אפהענגיק צו די דה וועלן האבן די קהלהשע פארזארגער, ווען מען די נאנצע נעזעלשאפטלעכע ארבעט אין א פאראם בנוגע דער ארבעטנויקער יידישער באפעלקערונג, אדער די פארשטייער פון די יידישע ארבעטער „בונד", וועלכער פירט אין די שטאט-ראט א קאמף פאר די נערעכטע פארזארגונג פון די ארבעטער מאסן:

פאר באפרייען דעם ארבעטס-מענטש פון שווערע שטייערן אין ארויפלייגן זיי אויף די באיצנדיקע קלאסן.

פאר אומוסטע מערזיגישע הילף פאר דער אריסער שטאטישער באפעלקערונג.

פאר לינדערן דעם מאנגל פון דירות דורך בויען בילליקע שטאטישע דירות.

א נרויסע פלאץ אין אינם פאר דעם ארבעטס-מענטש די ארבעטסלאזיקייט, דערריבער פארערן די סאציא-ליסטישע ראטמענער פון די שטאט ראטן וואס מיר עפענטלעכע ארבעטן. דער פארשטייער פונם יידישן ארבעטער „בונד" פירט דערבי א אומדערמידלעכן קאמף פאר רעכט אויף ארבעט ה.ה. אז דער יידישער ארבעטער זאל צינגלאוט ווערן צו אלע עפענטלעכע אין שטאטישע ארבעטן, פאר צוגעפען יידישע אנגעשטעלטע אין די קא-מונאלע אינסטיטוציעס כדי די אריסע יידישע באפעלקערונג זאל זיך קענען פארשפענדיקן אויף יידיש.

די יידישע ארבעטנדיקע מאסן נויטיקן זיך אן א יידיש וועלטלעכע שול אן דעריבער פאדערט דער „בונד" אויסצוהאלטן אויפן חשבון פון שטאט-ראט די יידיש וועלטלעכע שולן צונלייך מיט די אלנעמיינע פאווישענע שולן.

חברים אן פריינט! סוועלן פאדערן פון אייך די שטימען די האנדווערקער, טא וייבער, אז דאס זיינען די מענשן וועלכע זיצן בין היינטיקן מאל אין דער נסיגה אין הערן זיך נישט צו צו די ניסן זיי דער יידישער ארבעטנדיקער באפעלקערונג, אן אלע נערעכטע פאדערונגען פון אינזער חבר שולדיגער וועלן אפגעהרפן דורך דער שווערער מערהיים פון דער נסיגע ציואטען מיט די שטימען פון די האנדווערקער, דעריבער קיין אין שטים נישט פאר די וועלף וואס ווילן זיך באהאלטן אונטער א שפסקנער פעל.

צו אייך וועלן זיך וועגרן די ציוניסטישע אגענטלעך די אזוי נערופענע פועלף-ציון, וועלכע טרעטן אריס אינטער דער ליסטע 4 № וועך זענען זייך טיט וואס פאר א רעכט האבן זיי די העזה צו רערן אין נאמען פון ארבעטער, דאס זענען דאך קונדער פון אונזער אפענע שונאים. זיי טוען מיר פארטרייבן טיט נאך א נרעסערע פאראכטונג, ווייל ווי קומען צו אייך אונטער א רוויטער ארבעטער מאסקע. טיר ווייסן אבער זייערע כוונות, זיי ווילן ציבריי[illegible] האבן דורך שווערע טי נעשאפן. א קלארן עכטפער האט די פארטי באקומען פון דער ארבעטנדיקער באפעלקערונג פון ווארשע. לובלין, ווילנא אין א נאנצע רייע אנדערע שטעט אין שטעטלעך ביי די לעצטע וואלן. דאס האבן אפילו קיין אין ראטמאן נישט דורכנעפרט. דאס האט די פארשיינען ארויסנעברענט אין אזא ניטצארן קענן „בונד" וועטען די יידישע ארבעטער האבן אננעטרוים זייערע שטימען, אז זייער נאנצע [illegible] באשטייט אין נישן שטוק אויפן „בונד".

25 אוגוסט 1918
נוי - יארק, 21 ב. ע.

וויילער און וויילטרינס! קיין איין שטים טאר נישט [illegible] וועלן פאר די רייכע און זאטע, וויי איך נישט פאר דער ליסטע פון זייערע משרתים — די פ. צ. וועלכע האבן נישט קיין כוח צו [illegible] קיין מוט צו שטארבן.

איר אלע מענטשן פון ארבעט און שוועלער פראצע מוזט אין טאג פון די וואלן שטיין נאר פאר אייערע אויסנעפרווועטע קעמפער, פאר דער א נעזיקער פארטי אויף דער יידישער נאס. וועלכע קעמפט אוכדערמידלעך פאר אייער אויסלייזונג און באפרייונג — פארן סאציאליזם.

אלץ ווי איינער פאר דער ליסטע פון „בונד"

5 **№ 5** פאר דער ליסטע 5

יעקב־שיע גראמאן

יעקב־שיע גראמאן איז געבוירען געוואָרען ביי עלטערען שניידערס. ער איז אויך געווען אַ שניידער. גאָר יונג טרעט ער אַריין אין דער בונדישער באַוועגונג און דערגייט דערצו וואָס ער איז אין משך פון דער לעצטער צייט כסדר געווען, ביז זיין טויט, דער פאָרזיצער פון קאָמיטעט פון „בונד". ער האָט דורכן וועג פון אַליין־בילדונג דערגאַנגען צו אַ גאָר הויכער ניוואָ פון אַנטוויק־לונג. ער איז געווען אַ גאָר שיינער רעדנער. ער האָט געהאַלטען רעפעראַטען אין דער בונדישער ביבליאָטעק, וואָס האָט זיך געפונען אויפ'ן ערשטען שטאָק פון די שטאָטישע האַלעס. ער איז אויך געווען דער רעפערענט אויף די קרייזן פון יוגענט־בונד „צוקונפט" און „סקיפ". ער איז אויך געווען דער אַרגאַניזאַטאָר און אָנפירער פון נאָדל־אַרבעטער־פאַראיין. ער איז אין די דרייסיגער יאָרן געוואָרען קראַנק און איז געשיקט געוואָרען זיך קורירען אין וואַרשע. זיין קרענק איז ניט אויסגעהיילט געוואָרען. ער איז געקומען צוריק און קראַנקערהייט אָנטייל גענומען אין אַלע בונדישע טעטיגקייטען. ער איז געשטאָרבען אין טאָמאַשאָוו. די לוויה האָט דורכגעפירט דער „בונד", אין וועלכער עס האָט זיך באַטיליגט אַ גאָר גרויסער עולם.

מרדכי ווייסבערג

מ. ווייסבערג איז געבאָרען געוואָרען אין יאָר 1895 אין טאָמאַשאָוו. אין יאָר 1917 האָט ער זיך אָנגעשלאָסען אין „בונד", וועמען ער איז געבליבען געטריי ביז זיין לעצטען לעבנס־טאָג.

ער איז גלייך געשטעלט געוואָרען אין דער אָנפירונג. ער באַטיליגט זיך ביי דער אַרגאַניזירונג פון די שטרייקן פון די אַרבעטער און איז דער יעניגער, וועלכער פירט די אונטערהאַנדלונגען מיט די באַלעבאַטים. פאַר יעדען ערשטען מאַי ווערט ער שטענדיג אַרעסטירט. ער איז דער קאָרעספאָנדענט פון דער בונדישער „לובלינער שטימע". ער ווערט דעלעגירט צו די בונדישע צוזאַמענ־פאָרען ווי אַ דעלעגאַט פון דער טאָמאַשאָווער אַרגאַניזאַציע, אָדער פון לובלינער ראַיאָן.

מיר האָבען שוין פריער דערמאָנט, אַז אין די אָנהויב צוואַנציגער יאָרן, ווען עס ווערן דורכגעפירט אַרעסטען אין גאַנצען לובלינער ראַיאָן איז ווייס־בערג צווישען די קרבנות.

איך האָב דערמאָנט, אַז כדי צו העלפען אים מאַטעריעל האָבען מיר דאָן געשאָפען אַ דראַמאַטישען קרייז. איך וועל דאָ, לויט מיין זכרון, אויסרעכענען די מיטבאַטיליגטע אין דעם קרייז: 1) רפאל — פוליע — הויט; 2) מרים פּרעגער־שערער; 3) חיים־מיכל האָרן; 4) פּריידעלע רייכמאן — מאיר בעערס; 5) מאָטיע בלאנק; 6) באלטשע בלאנק; 7) שיינדל בלאנק; 8) ווידגער צוקער; 9) מינדל מייל־זיגעלבוים; 10)יוסף מעלדונג; 11) נחום שולדינער; 12) איטע

טייג. איך האָב זיך אויך באַטייליגט אין דער דאָזיגער דראַמאַטישער סעקציע, אמת ניט ווי אַ שפּילער. מיין אַרבעט איז געווען צונויפצוקלייבן די נויטיגע גארדעראָבע, דעם רעקוויזיט, באַזאָרגען דעם גרימירער און דערלידיגען אַלע פּאָרמאַליטעטען ביי דער מאַכט און טאַקע זאָרגען, אַז די פּאָליציי זאָל צושטעלען „גוטע" באַריכטען פּאַר דער העכערער מאַכט.

אַגב דאַרף מען דאָ דערציילען ווי אַזוי מיר פלעגען זיך נוהג זיין, אַז די פּאָליציי זאָל צושטעלען די„גוטע" ראַפּאָרטען. גאָר שווער איז געווען צו באַאַרבעטען דעם פּאָליציי סערזשאַנט ציעשאַק, אַ ווילדע באַשעפענעניש, וועלכער האָט אויף זיין געוויסען גענומען דאָס לעבען פון אַ נאראָלער אידישען אינגעל וועלכען ער האָט דערשאָסען. דער דאָזיגער האָט עס געדאַרפט באַריכטען דעם סטאַראָסטאָ, אַז אויף דער פּאָרשטעלונג האָט מען ניט אַרויסגעטראָטען קעגען דער פּוילישער מאַכט... אַז אַלץ איז געווען אין אָרדענונג. מיר פלעגען אים אַריינגענעמען הינטער די קוליסען און מאַכען מיט אים אַ „לחיים" ליב געהאַט האָט ער גאָר שטאַרק דעם ביטערען טראָפען, ער פלעגט טרינקען ווי אַ פיש... נאָך יעדע פּאָר גלעזלעך פלעגט ער אַנטשלאָפען ווערען און אַז ער פלעגט זיך אויפכאָפען איז דאָס פלעשעל געווען גאָר נאָענט און ער האָט ווידער געמאַכט אַ כוסה... אַזוי איז עס געגאַנגען ביז נאָך דער פּאָרשטעלונג. די באַריכטען זענען טאַקע געווען אויסגעצייכענטע.

רעזשיסאָר און סופלאָר איז געווען דער חבר נחום שולדינער, וועלכער איז אין יאָר 1927, אויסגעווויילט געוואָרען ווי אַ ראטמאן פון „בונד".

מרדכי ווייסבערג איז די לעצטע יאָרען געווען אין אַרגענטינע, גאָר אַקטיוו אין דער אידישער באַוועגונג, געשטאָרבען אין 1963.

שלמה ליבער

ער איז געווען אַ קינד פון גאָר אָרעמע עלטערען. זיין פאָטער איז געווען אַ תלמוד־תורה מלמד, וואָס האָט אָבער פאַרדינט וואַסער אויף קאַשע. אַרויסגעהאָלפען אין דער פּרנסה האָט זיין מוטער, וועלכע איז געווען באַקאַנט מיט׳ן נאָמען „שפּרינצעלע די שדכנ׳טע". אָבער פון דעם אַלעמען איז נאָך אַלץ געווען קאַרג אויף לעבען.

שלמה ליבער איז גאָר יונג אַריין אין דער בונדישער באַוועגונג. באַזונ־דער געווען טעטיג אין דער בונדישער יוגענט־אָרגאַניזאַציע „צוקונפט". לויט זיינע יאָרען האָט ער זייער פרי חתונה געהאַט אויך געווואוינט אין וואַרשע, וואו ער איז געווען באַשעפטיגט ביי הויז־מאַלעריי. ער האָט געפירט אַ שוועך לעבען. געווען אַ טרייער מיטגליד אין דער וואַרשעווער אָרגאַניזאַציע פון „בונד". ער איז נאָך דעם אין לעמבערג. וועו עס ברעכט אויס דער בירגער־קריג אין שפּאַניע לאָזט ער איבער זיין פרוי און קינד, אַ אינגעלע

און גייט אומלעגאל אַוועק קיין שפאניע און קעמפט אין דער אינטערנאַציאָנאַלער בריגאַדע. אין איינער פון די שווערע קאמפען אויפ'ן בארצעלאָנער פראָנט פאַלט ער פון די פאשיסטישע קוילן.

זיין אינגעלע איז אַריינגענומען געוואָרען אין דער בונדישער מעדעם־סאנאטאָריע אין מיעדזשעשין, וואו ער איז דערצויגען געוואָרען.

פעלטיק לעדערקרעמער

פעלטיק לעדערקרעמער האָט אָפגעשטאָמט פון אַ אידיש־באַלעבאַטישער משפּחה. אין טאָמאַשאָוו איז ער צום „בונד" געקומען פון דער לובלינער גימנאַזיע. לעבעדיג דאָרטען האָט ער פאַרקערט אין די בונדיש־סטודענטישע קרייזן און אַריינגעצויגען געוואָרען אין דער באָוועגונג. ביי אונז האָט שוין פעלטיק געטראָפען אַ גוטע בונדישע אַרגאַניזאַציע און אַ ברייט פעלד פאַר טעטיגקייט. מיר האָבען אים אויפגענומען מיט ברייטע אָרעמס, ווייל מיר האָבען זיך געגייטיגט אין אינטעליגענטע כוחות. ער האָט אונז טאַקע געהאָלפען ביים איינאָרדענען די אָוונט־קורסן, וואו מיר האָבען געלערנט צוויי מאָל אין דער וואָך. ער איז געווען דער באַראטער ביים אויסשרייבען די נויטיגע ביכער. אויך האָט ער פאַר אונז געשריבען אַלע נויטיגע דאָקומענטען, ביטעס צו דער מאַכט וועגען פאַרלעזונגען און דאָס גלייכען. אמת, מיר פלעגען די ביטעס איבערשרייבען. זיין פאָטער איז געווען א קהילה־דאָזאָר נאָך פון די אַלטע צאַרישע צייטען און מיר האָבען ניט געוואָלט אַז דער יונגער פעלטיק זאָל האָבען משפּחה־עגמת־נפש'ן...

ווען דער „בונד" האָט אין יאָר 1927 דורכגעפירט 3 ראטמענער אין שטאָטראָט באַמיען מיר זיך, אַז ער זאָל ווערען אַ באַמטער אין שטאָטראט, וואו ער האָט געאַרבעט פאַר אַ לענגערער צייט, נאכהער אַרבעט ער אין מלוכה'שען פינאַנץ־אַמט (אוטשאָנד סקאַרבאָווא). אין סעפּטעמבער 1939 ווען די שטאָט ווערט באַמבאַרדירט פון די דייטשען וועלט ער שווער פאַרוואונדעט אין אַ פוס. ניט געקוקט אויף זיין שווערען צושטאַנד אַנטלויפט ער אויף מזרח, צום סאָוועטיש־אָקופירטען טייל פון פוילען. ער נעמט אַ סאָוועטישען פאַספּאָרט און פאָרט אַוועק, ווי דאָס איז געווען די אינסטרוקציע, צו וואוינען אין אַ שטאָט ווייט 200 קילאָמעטער פון דער גרענעץ. ווען די דייטשען ברעכען דעם אָפמאַך מיט די סאָוועטען און זיי באַפאַלען רוסלאַנד פאַלט פעלטיק לעדערקרעמער אַריין צו די נאַציס און טיילט דעם גורל פון אַלע אידען.

לייביש קאפענבוים

ל. קאפענבוים איז געבוירען געוואָרען אין יאָר 1897 ביי עלטערען בעלי־מלאכות. דער פאָטער איז געווען אַ סטאָלער און די מוטער אַ צוקער־

בעקערין. קיין פרנסה האָט ניט געפעלט, הגם זיי זענען קיין גבירים ניט געווען. שטאָמענדיג פון דורות סטאָלערס איז אויך לייביש געווארען אַ סטאָלער און טאַקע געהערט צו די בעסטע פאַכלייט.

צום „בונד" איז ער צוגעשטאַנען וועו די אַרגאַניזאַציע איז געווען אַ פאַרצווייגטע. וועו דער „בונד" איז אין יאָר 1927 געגאַנגען צו די וואַלן צום שטאָטראַט האָבען מיר געפונען פאַר נויטיק אַרויסצושטעלען אים פאַר אַ קאַנדידאַט אויף דער ליסטע און ער איז טאַקע אויסגעוויילט געווארען ווי דער דריטער בונדישער קאַנדידאַט צום שטאָטראַט. ער איז טאַקע געווען דער אינגסטער פון די שטאָטראַטמאַנער. ווי אַ ראטמאן איז ער געווען דער ריכטיגער רעפרעזענטאַנט און געטריי אויסגעפילט די שליחות'ן פון „בונד".

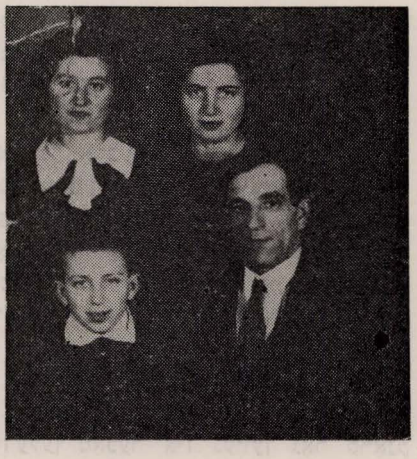
וועו עס ברעכט אויס די צווייטע וועלט־מלחמה אַנטלויפט ער, ווי די מערהייט פון דער אידישער באָפעלקערונג, און קומט קיין ראווא־רוסקע, וואוהין עס איז אַריין די רויטע אַרמיי. די סאָוועטישע מאַכט צווינגט די פליטים צו ווערען סאָוויעטישע בירגער די מערהייט זאָגט זיך אָבער דערפון אָפּ, צווישען זיי אונזער חבר לייביש. צוזאַמען מיט אַלעמען ווערט ער טאַקע אַרויסגעשיקט קיין סיביר אויף קאטאָרזשנע אַרבעט. ער האָט געאַרבעט אין וואַלד ביי די שוועלסטע קלימאַטישע און אוממענטשלעכע באַדינגונגען. ער איז טאַקע דאָרטען געפאַלען אַ קרבן, געשטאָרבען פון הונגער און קעלט. פון וואַלד האָב איך, אין מיין פאַרשיקונג־אָרט, פון אים באַקומען נאָר איין פּאָסט־קאַרטל. צווישען אַנדערע האָט ער דאָרטען אַריינגעשריבען אַזאַ מין פילדייטיקע שורה: — „דוד, וואָס זאָגסטו עפּעס צו אָט די וואַלד־גזלנים?"...

שבח קאָרנוואָרצל

ש. קאָרנוואָרצל איז געבוירען געווארען אין טאָמאַשאָוו־לוב. ביי זייער אָרעמע עלטערען. דער פאָטער אַ פודעלעך־מאַכער איז געווען גאָר קראַנק אָבער געמוזט אַרבעטען כדי אויסצוהאַלטען די גאָר צאָלרייכע משפּחה פון זיבען נפשות. שבח'ן איז אויסגעקומען צו גיין זייער פרי אַרבעטען כדי אַרויסצוהעלפען דעם פאָטער אין דער פרנסה. שפּעטער ווערט ער דער גאַנצער פרנסה־געבער, ווייל דער פאָטער שטאַרבט יונג און פאַר'יתומ'ט אַ גרויסע משפּחה.. ער אַרבעט ווי אַ סטאָלער. ער שליסט זיך אָן גאָר יונג אין דער בונדישער באַוועגונג. צוזאַמען מיט יוסף מעלדונג פירט ער אָן מיט דער בונדישער ביבליאָטעק. פאַרנעמט כסדר וויכטיגע אַמטען אין קאָמיטעט פון „בונד", בעיקר איז ער דער פאַרטיי סעקרעטאַר און דער פרעסע־קאָמיסאַר. אין יאָר 1931 עמיגרירט ער קיין אורגוואי. אויך דאָרטען איז ער גאָר אַקטיוו, איז אין דער אָנפירונג פון דער אַרטיגער בונדישער אַרגאַניזאַציע. ער ווערט קראַנק אויף קאנסער און שטאַרבט אין יונגען עלטער, ער פאַר'יתומ'ט אַ פרוי און 2 קינדער.

נחום שולדינער

נ. שולדינער איז געבוירען געוואָרען אין יאָר 1892 אין טאָמאַשאָוו־לוב. זיין פאָטער איז געווען אַ גמרא־מלמד. הגם ער האָט די קינדער, 4 זין און 2 טעכטער געגעבען אַ רעליגיעזע דערציאונג האָט ער זיי אויך דערמעגלעכט צו לערנען וועלטלעכע לימודים. דער אינציגער זון, וואָס איז אַוועק אין דער פרעמד איז געווען נחום, ער איז אַוועקגעפאָרען קיין וואַרשע פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, און זיך געלערנט אַ פאַך — מאַלערייַ. ער האָט זייער שווער



נחום שולדינער, זיין זון משהלע, און זיין ברודערס צוויי מיידלעך פון הרוביעשאוו

געאַרבעט פאַר פרנסה. ווען עס ברעכט אויס די ערשטע וועלט־מלחמה קומט נחום צוריק קיין טאָמאַשאָוו. דער הונגער צווינגט אים אָנצונעמען אַ שטעלע פון אַ סאניטאר אין שטאָטישען שפּיטאָל. ער אַרבעט אין דער דיזענפעקציע־אָפּטיילונג און ער פאָרט אַרום איבער די וואוינונגען פון די טיפוס־קראַנקע, וואָס זענען אַרײַנגענומען געוואָרען אין שפּיטאָל כדי דאָרטען דורכצופירען די דיזענפעקציעס. ער ווערט אַליין אָנגעשטעקט מיט טיפוס און ווערט אַרײַנגענומען אין זעלביגען שפּיטאָל, וואו ער ליגט לאַנגע וואָכען. ער קומט אַרויס אַן אָפּגעשוואַכטער, אַ צעבראָכענער אָבער ער מוז ווידער זיך שטעלען

אַרבעטען. ער האָט חתונה מיט דער חבר׳טע מאַלע זיגעלבוים זי איז אַ שניידערין. מען מאַטערט אויס פֿרנסה.

ער טרעט אַריין אין „בונד״ און ווערט איינער פון די אָנפירער. ער איז דער ערשטער קאַנדידאַט פון „בונד״ צום שטאָט־ראַט בעת די וואַלען אין יאָר 1927. ער פאַרטרעט מיט ווירדע די אינטערעסען פון די בריטע אידישע פּאָלקסמאַסען אין שטאָטראַט. ער איז אויך דער פֿאַרשטייער פון „בונד״ אין דער אידישער קהילה. ווען עס ברעכט אויס די צווייטע וועלט־מלחמה ווערט ער פֿאַרוואָגעלט ווי אַ פּליט קיין ראווע־רוסקע. די שטאָט איז פול מיט פּליטים און ער באַשליסט אַריבערפֿאָרען טיפער אין לאַנד. צוזאַמען מיט זיין משפּחה וואַנדערט ער איבער קיין וויניצע, פּאָדאָליע. דאָרטען גרייכט אים אָבער אויך די נאַצישע מערדער־האַנט — צוזאַמען מיט אַלע אידען קומט ער אום מיט זיין פרוי און איין טאָכטער.

קאָפּל שפּיזאיזן

לויט אונזערע היימישע באַגריפען איז קאָפּל צו אונז געקומען אין „בונד״ פון אַ „בורזשואזע״ משפּחה, זיין פאָטער איז געווען אַ וואַלד־סוחר, פאַרמאָגט אַן אייגען הויז מיט אַ פיינעם פרוכט־גאָרטען. דער „בונד״ האָט אָבער אויף דעם דאָזיגען משפּחה־פּגם ניט געקוקט, אָבער דערפאַר האָט ער טאַקע געהאַט אויסצושטיין אויסזעצונגען פון זיינע עלטערען און פון זיין „באַלעבאַטישער״ סביבה, וועלכע האָבען אים פאַרגעוואָרפען דאָס חבר׳ן זיך מיט די שניידערס און שוסטערס... ער האָט סטאַביל מיטגעאַרבעט מיט דער אַרגאַניזאַציע און מיר האָבען אים אָנפאַרטרויט צו דערציען אונזער יוגענט ווי אַ רעפערענט אויף אַ טייל פון די „צוקונפט״—קרייזן.

אַגב איז ער ניט געווען דער איינציגער „בונדישער פּסול״ אין דער משפּחה. זיינע פעטערס, דעם פאָטערס ברידער, זענען געווען גאָר אַקטיוע בונדישע טוערס אין דער שכנות׳דיגער שטאָט זאַמאָשטש.

געקומען איז ער אין „בונד״ שוין אַ דערוואַקסענער, נאָכן דורכמאַכען דאָס מיליטער־דינסט. דאָך האָט ער מיט אויסערגעווינלעכער איבערגעגעבנקייט און טריישאַפט געדינט דער באַוועגונג. ער האָט זיך פאַר׳ן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה אַריבערגעצויגען קיין לודמיר, וואו ער האָט חתונה געהאַט. אויך דאָרטען האָט ער אָנגעהאַלטען זיין אָנגעהעריגקייט צום „בונד״.

ער און זיין משפּחה זענען פאַרטיליגט געוואָרען דורך די נאַצישע מערדערס. איין טאָכטער האָט באַוויזען זיך צו ראַטעווען און געפינט זיך אין קאַנאַדע.

* * *

איך האָב דאָ דערמאָנט נאָר געציילטע פון דעם בונדישען אַקטיוו, נאָר די יעניגע וואָס לעבען ניט. פאַרשידען איז געווען דער וועג זייערער אין דער אייביגקייט, די מערהייט האָט געטיילט דעם גורל פון די מיליאָנען פאַרטיליגטע בריידער און שוועסטער פון אידישען פאָלק. צוזאַמען מיט די יעניגע וועמענס נעמען מיר דערמאָנען יאָ און די וואָס זייער נאָמען וועלן ניט דערמאָנט, באַערען מיר זייער אָנדענק.



הסתדרות „צעירי-המזרחי" בטומשוב

• **נחום רצימר**, תל אביב

ברצוני להביא בזה תואר על דבר יסודה והתפתחותה של תנועת „צעירי-מזרחי" בטומשוב לכל שלוחותיה, כגון: „החלוץ-המזרחי", „ברוריה" ו„השומר הדתי". אולם כדי להבהיר את הדברים על רקע ההתפתחיות, שנתהוו בימים הראשונים ליסודה, עלי להקדים סקירה קצרה על דבר ההתפתחות של התנועה הציונית בכלל ו„המזרחי" בפרט בימי מלחמת העולם הראשונה יתקופה קצרה לאחריה.

ובכן, עוד בעצם ימי מלחמת העולם הראשונה, עם יציאת הרוסים משטחה של פולניה וכניסתם של הגרמנים התחילה התנועה הציונית להתפשט במהירות מפתיעה. עד אשר כמעט לא נשארה בכל השטח אף עיר ועירה שלא נוסדה בה איזו שהיא אגודה ציונית. הסתדרות הציונית, שהתקיימה עד אז בסתר בעקבת משטר הדכוי של הצאר הרוסי, שרוב שטחה של פולניה היה נתון תחת שלטונו, קבלה אז דחיפה חזקה להתארגנות מחדש ורוב העם, ביחוד בני הנוער, התיצב תחת דגלה.

אז התחילו להתארגן גם הרבה אגודות ציוניות של היהודים הדתיים בשם ה„מזרחי". ולמרות זה שהקו הרשמי של החרדים, ביחוד של החסידים היה בימים ההם נגד הרעיון הציוני, והיו גם הרבה מקרים שיצאו במלחמה גלויה נגד הציונות, — בכל זאת התעוררו, כאמור, הרבה מן היהודים הדתיים, ובתוכם הרבה מגדולי הרבנים ויסדו אגודות של „המזרחי", שאת יסודותיו הניחו גדולי ישראל עם הרב ריינס זצ"ל בראש, עוד בשנת תרס"ב, בוילנא.

בעירנו טומשוב נוסדה האגודה הראשונה של ה„מזרחי" בשנת תרע"ז, ובתוך שורותיה התארגנו אז זקנים וצעירים יחד. והיא התחילה מיד עם הוסדה לפתח פעילות ענפה בכל שטחי התנועה הציונית. — אולם מפאת השרפה הגדולה, שפרצה בטומשוב בקיץ תרע"ח, ושבה עלה בלהבות רוב העיר נפסקה העבודה לזמן קצר. עם קצה של המלחמה בסוף שנת תרע"ח ותקומתה של פולניה המשוחררת, נתחדשה שוב העבודה במלוא המרץ.

אבל אז כבר הרגישו הצעירים, כי בשבילם צרה המסגרת האחידה ביחד עם החברים הזקנים; ביחוד נוכחו לדעת שבשבילם בתור צעירים נועדו גם

תפקידים מיוחדים, מחוץ לאלה שיש להמזרחי בכלל ולשם הגשמתם היעילה יש צורך בארגון מיוחד של הצעירים. אז קמה אגודת „צעירי־מזרחי". הדבר נעשה כמובן במסגרת כל ארצית. — בעירנו טומשוב נוסדה אגודת „צעירי־מזרחי" בשנת תר"פ, שרכזה בתוכה את טובי הצעירים הדתיים בעיר, רובם מחובשי בית המדרש.

המארגן ויושב ראש הראשון שלה היה הח' נחום דב גלאז הי"ד. הוא בא אל התנועה כמובן גם כן מספסל בית־המדרש, אולם הוא היה כבר לפני זה חדור ברוח הציונית הדתית וידע כבר אז את השפה העברית על בוריה. בין חברי הועד הראשונים נמנו: שמואל גולדשטין ז"ל ויבדלו לחיים נחום רצימר, שמואל הונורוב ויוסף זינגר.

הפסקה קטנה בעבודה נגמרה שוב בזמן המלחמה של הפולנים עם הבולשביקים, אולם עם גמר הקרבות נתחדשה העבודה ביתר תנופה. כאן צריך להזכיר את הח' יעקב ארביספלד הי"ד, שהצטרף אז לתנועת „צעירי־המזרחי". הוא היה כח מארגן ממדרגה ראשונה ובמשך הזמן נעשה לעמוד התוך של תנועת ה„מזרחי" בטומשוב בכללתה עד לימים האחרונים שלפני מלחמת העולם השניה.

הס' צעירי המזרחי בטומשוב נחשבה בין החשובות במדינת פולין. לא היתה אף ועידה אחת של התנועה שלא לקחו חלק בה. עוד בשנת תרפ"א שלחו את בא־כחם לועידה הארצית הראשונה בורשה. היה זה הח' פנחס נויהויז, בנו של הרב ר' נחמן זצ"ל מטומשוב והוא גם נבחר אז להועד המרכזי. עם התגברות התנועה החלוצית היו צעירי המזרחי בטומשוב מהראשונים. שיסדו בשנת תרפ"ד את ה„חלוץ המזרחי", ומיד באותה שנה נוסדה על ידו בטומשוב „נגריה" והרבה מחבריו התמחו בה בעבודת הנגרות, וגם עלו אח"כ ארצה ועד היום הם חיים ממקצוע זה.

בשנת תרפ"ה נוסדה על ידי ה„חלוץ המזרחי" בעירנו חוה חקלאית בכפר מראַטין, שחברים מכל הסביבה קבלו בה את הכשרתם לעליה כמו כן נשלחו על ידו כמה חברים לשם הכשרה בחוה החקלאית המרכזית של החלוץ המזרחי בסקוצ'קובה", ביניהם הח"ח: משה פייער וישעי' גורזיצנסקי ז"ל ויבדל לחיים הח' שמואל וייסר.

בשנות תרפ"ה—תרפ"ז נתקיימו בטומשוב ועידות מחוזיות של כל ארגוני ה„חלוץ המזרחי" במחוז, בהשתתפותם של באי כח הועד המרכזי.

מלבד העבודה החלוצית פעלו הרבה בשדה החינוך והתרבות. נערכו שעורים לעברית, תנ"ך ותלמוד ועוד. עלינו להזכיר כאן במיוחד את הח' בצלאל בזק (ביז'ינסקי), כיום חבר המרכז העולמי של ה„מזרחי", ששהה

במשך זמן מה בטומשוב ועמד בראש התנועה. הוא הקדיש הרבה מזמנו וידיעותיו בעיקר להעבודה התרבותית ובכלל פעל הרבה להתחזקתה של התנועה בטומשוב.

השנים תרפ"ח תר"צ היו שנות שקט יחסי בתנועה הציונית והעבודה הצטמצמה בשנים אלה במדת מה. אבל החל משנת תרצ"א באו שוב שנות

החלוץ המוקדי בטומאשוב חול המועד פסח תרפ"ח

גאה. אז נכנסו לעבודה חברים חדשים, הרבה מאלה התחנכו כבר בביה"ס „יבנה". ביניהם האחים קוינשטוק ז"ל ויבדלו לחיים שבתאי וסרמן ועוד. — בראש התנועה עמד הח' שמואל וייסר, שהתפתחה אז במיוחד ורכזה בתוכה את רוב הנוער הדתי בעיר.

בזמן ההוא נוסדה גם אגודה של צעירות דתיות בשם „ברוריה", שהתפתחה יפה ולשורותיה הצטרפו כל פעם חברות חדשות. הרבה מהן, לאחרי שקבלו הכשרה מתאימה במוסדות ההכשרה של ה„פועל מזרחי" עלו אז ארצה ואפשר להפגש אתן בכל פנה בארץ.

מגומרי בית הספר יבנה נוסדה ג"כ הסתדרות ה„שומר הדתי", ששמה לה בעיקר למטרה להשתלם בלמודים במסגרת שעורי ערב ולפתח פעילות תרבותית וספורטיבית, המיוחדות לתנועת השומר הכללי, בעיקר היתה שאיפתם להמצא בתוך שורותיה של התנועה הדתית הלאומית.

בסוף רשימתי אני רואה לי לחובה להקדיש שורות אחדות לשבחו של איש אחד, אשר אם אמנם לא היה אף פעם חבר בהסתדרות „צעירי־מזרחי", הרי עבד כל הזמן במחיצתה והשפיע עליה השפעה מכרעת. מתכון אני בזה למר חיים יוסף לרר, שלפי דעתי אי אפשר בכלל לכתוב על פעולה מזרחית, איזו שהיא בטומשוב, מבלי להזכיר את שמו של ח. י. לרר. הוא הצטרף ל„המזרחי" בימים הראשונים להוסדו ומיד משך אליו את תשומת הלב הכללית בתוך התנועה, בהיותו אז אחד מצעירי בית המדרש המוכשרים ביותר ונבחר מיד למזכיר. כעבור זמן מה שמש כבר כיושב ראש בפועל ואח"כ נבחר ליו"ר, ובכהונה זו שמש עד הזמן האחרון. הוא הקדיש ל„המזרחי" כל כך הרבה זמן, כח ומרץ עד שקשה היה להבין מתי יש לו זמן לעניניו הפרטיים. בכלל היה הרוח החיה בכל התנועה כל זה שלא על מנת לקבל פרס, רק לטובת הרעיון, שאליו הוא מסור בכל נימי נפשו.

כיום הח' לרר חי בישראל והנהו המנהל בפועל של החברה להוצאת ספרים אל „המקורות". — עד היום הנהו אהוד מאד על כל מכיריו וחבריו מימים עברו וברכתם תלוה אותו תמיד.

די אַנטשטייאונג פון קן השומר־הצעיר אין טאָמאַשאָוו לוב.

• דוד י. לעווענפוס

אין טאָמאַשאָוו לובעלסקי איז דער קן פון השומר הצעיר אַרגאַניזירט געוואָרן זומער 1933. וועז עס איז געקומען אויף כיבוש אַ פלוגה פון קיבוץ בנתיב פון לובלין. דאָס איז געווען אַ קבוץ פון השומר הצעיר.

איך וועל קיינמאָל ניט פאַרגעסן די אידישע קבוצניקעס אין אונזער שטאָט.

יונגע אידישע בחורים און בחורות זיינען געגאַנגען צו דער שווערס־טער אַרבעט אין טאַרטאַקן, ציגעלניעס, ווי אויך געגאַנגען האַקן האָלץ ביי בעלי־בתים פון שטאָט ווי אויך אין די אידישע בעקעריייען. נישט איינמאָל פלעגן מיר מיטגיין העלפן טאָן די אַרבעטן, ווייל עס האָט זיי אויסגעפעלט אַרבעטס הענט. די אידן פלעגן קוקן אויף זיי מיט שטוינונג אַז אַזעלכע אידעלע יוגנט טוט אַזעלכע שווערע אַרבעט. אַ סך האָבן געקוקט אויף זיי מיט רחמנות. כאָטש עס זיינען שוין געווען אַ סך יוגנט פון אונזער שטאָט אויף הכשרה אין קבוצים. לויט איך געדענק, די ערשטע זיינען געווען החלוץ, החלוץ־הצעיר און פועלי מזרחי. און פיל האָבן שוין געהאַט עולה געווען קיין ישראל.

אין דעם זומער 1933 דורך דער אינציאַטיוו פון יוסף גאָלדמאַן (אומגעקומען דורך די נאַציס ימח שמם), בראַני קאַרפּ (אומגעקומען דורך די נאַציס ימח שמם), ישראל צאַן (היינט אין ישראל), חנה לערנער (היינט אין ישראל), דוד יוסף לעווענפוס (היינט אין ניו יאָרק), פּנחס ערליך (היינט אין אַרגענטינע), משה גורטלער (היינט אין ישראל), ווי אויך 3 חברים פון קיבוץ בנתים אבראשי פינסקי, קן ציפור און דער ווייסער יעקב, האָבן מיר די ערשטע אויפגעשטעלט דעם קן פון השומר־הצעיר.

גלייך דעם ערשטן טאָג האָט עס געמאַכט אַ גרויסן רושם אין שטעטל ביי דער יוגנט. דער קן האָט זיך זייער שיין אַנטוויקלט אין משך פון עטלעכע מאָנאַטן. עס איז אָנגעפירט געוואָרן אַ פאַרצווייגטע קולטו־רעלע אַרבעט. עס זיינען שטענדיק באַהאַנדלט געוואָרן וויכטיקע אַקטוע־

לע פראַגן, ציוניסטישע ווי אויך סאָציאַלע, וואָס האָבן אָנגעריר דאָס אידישע און אַלגעמיינע לעבן אין יענער צייט.

אין משך פון אַ קורצער צייט איז אָרגאַניזירט געוואָרן 3 קבוצות: קבוצת בוגרים, קבוצה א' און קבוצה ב'.

מיר האָבן געזומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין קרן־קימת, קרן־היסוד ווי אויך אין דער ליגע פון אַרבעטנדיקן ארץ ישראל, ווי אויך מיט־



די פּיראַשאַפּט פון השומר הצעיר און קיבוץ בונים

געהאָלפן פאַרשידענע ציוניסטישע אימפּרעזעס.
די אָרגאַניזאַציע פון השומר הצעיר האָט פאַרצוימט דעם וועג פון די קאָמוניסטן וואָס האָבן געלויערט אויף דער אידישער יוגנט. די יוגנט וואָס האָט געלערנט אין יבנה שול ווי אויך אין פּובליק שול האָבן זייער אָרט געפונען זיך אויסצולעבן קולטורעל און געזעלשאַפטלעך אין קן פון השומר הצעיר.



ספּעציעלן אינטערעס האָט מען געלייגט אויף די חוגים פון עברית, אינטערעסאַנטע עונגי שבת, טיולים א. ד. ג. די גרויע „חולצה" און די „עניבה" האָט ספּעציעל צוגעגעבן חן דער יוגנט. די דערגענצונג אין דער אַרבעט איז געווען ווען מיר האָבן זיך אַנגעשלאָסן אין קיבוץ „במעלה" אין פּלאָנסק. דאָס האָט אויך צוגעגעבן וויכטיקייט אונזער קן. און 3 חברים זיינען באַשטעטיקט געוואָרן צו גיין אויף הכשרה.



פון רעכטס: מאַנעשע נאָדמאַן, אומבאַקאַנטער, דוד יוסף לעווענטוס, הערבסטמאַן, בנימין הערינג, אומבאַקאַנטע, יוסיל נאָדמאַן

חער קיבוץ יח חער אַרבייט

אַ קורצער איבערבליק פונעם „אַרבעטנדיקן ארץ ישראל" אין טאָמאַשאָוו

• אשר הערבסמאַן

מיטן אַנטשטיין פונ׳ם באַפרייטן פוילן אין יאָר 1918, איך נאָך אַלס ישיבה בחור מיט דער ?אַנגער קאַפאָטע, מיטן אידישן היטעלע שטייענדיק אויפן זאַמאָשצ׳ער שאָסיי, האָב דערזען ווי עס קומט אָן פון דערווייטנס אַ קליין מוזיק אָרקעסטער און נאָך זיי אַ קאָמפּאַניע זעלנער, פרעגנדיק ווער איז דאָס, האָט מען מיר געענטפערט דאָס איז „אידישע סקויטן" פון זאַמאָשטש, ד. ה. „השומר־הצעיר" ווי מען האָט זיי גערופן. דאָס האָט מיר זייער אימפּאָנירט אַז איך האָב דערהערט אַז מען גרינדעט ביי אונז אויך אַזעלכעס בין איך געווען צווישן די ערשטע וואָס בין געלאָפן זיך פאַרשרייבן, דאָס איז געווען ביי משה קארפער אין הויז.

קומענדיק אַריין מיט דער לאַנגער קאַפאָטע זיך צו פאַרשרייבן, האָבן זיי געפאָדערט אַן אונטערשריפט פון מיין פאָטער צי ער ערלויבט מיר דאָס (ווייל פאַר 18 יאָר האָט מען דעם אונטערשריפט געדאַרפט, און איך בין דעמאָלט אַלט געווען 14־15 יאָר). דערהערנדיק די בשורה האָב איך ניט געווואוסט וואָס צו טאָן, ווייל אַזאַ אונטערשריפט איז געווען ערגער ווי קריעת ים־סוף. סוף כל סוף פאַלנדיק אויף אַ פאָרטל האָט מיר מיין עלטערער ברודער פּלטיאל אַזאַ אונטערשריפט געגעבן און צום מזל בין איך געווארן, ווי מען האָט עס גערופן אַ „סקויט".

דער השומר הצעיר איז אַנטשטאַנען ווי עס האָט אַרומגענומען כמעט די בעסטע יוגנט פון אונזער שטאָט, די אויפגאַבן זיינען נאָך אין יענער צייט געווען צו אַנטוויקלען די יוגנט גייסטיק און פיזיש, קיין שום פאָליטישן כאַראַקטער האָט עס נישט געטראָגן, עס זיינען געשאַפן געווארן 4 קבוצות איינגעטיילט לויטן עלטער, יעדער קבוצה האָט געהאַט אַ ראש קבוצה און די אַרבעט איז געפירט געווארן געניי, ד. ה. יעדע קבוצה האָט געהאַט פאַרשידענע קורסן ווי למשל: פאַר עברית, ארץ־ישראל־געאָגראַפיע, אידישע געשיכטע א. אַ. וו. אויך אויספלוגן אין די טאָמאַשאָווער וועלדער אויף גאַנצע נעכט, טיולים קיין בילגוריי, ראַווע־רוסקע, אַלץ וואָס האָט

אַרונטערגענומען אונטערן נאָמען „סקויטינג", אין פּוילן האָט דאָס געהייסן „האַרצעט", עס איז אַנטשטאַנען אויך ביי דער אָרג. אַ ספּאָרט קלוב א. נ. „הכח", אונטער דער ייטונג פון ה' עדלשטיין, אַזוי אַז מיר זיינען אַרויס אויף אַ „מעטש" מיטן גימנאַזיום קלוב „טאָמאָסאָפיה", האָבן מיר זיי אַריינגעהאָקט „גאָלן" אַז פּאַר כעס האָבן זיי אונז באַוואָרפן מיט שטיינער, מיר זיינען קוים אַרויס לעבעדיקע.

איך דערמאָן זיך אַ שיינע קוריאָז וואָס איז מיט מיר פּאַרגעקומען. בעת עס האָט געדאַרפט פּאָרקומען די לאַנדעס־קאָנפערענץ פון „השומר־הצעיר", האָט מען פון אונזער שטאָט געדאַרפט שיקן 3 דעלעגאַטן און אַלע 3 זיינען געווען שומרות ד. ה. בחורות, נו, האָבן זיך אונזערע בחורים צעבונטעווט הלמאי עס געפינט זיך ניט צווישן די 3 דעלג. קיין איין בחור, האָט מען באַשטימט מען זאָל שיקן מיך אַלס דעלעגאַט. נו, אַז מען פּאָרט אויף אַ קאָנפערענץ פון השומר־הצעיר מוז מען דאָך אָנטאָן אַ שומר'ישן מונדיר און איך בין נאָך דעמאָלט געגאַנגען אָנגעטאָן אַ אידיש היטעלע ווי מען האָט עס געקופן. נאָר וואָס טוט מען, האָט מען באַשטימט אַז איך פּאָר אַרויס קיין בעלזעץ מיט מיין אָנטאָן און די חברה וועלן מיר ברענגען דעם מונדיר, אַזוי איז געווען, אין בעלזעץ האָב איך זיך איבערגעטאָן דאָס ערשטע מאָל מיט קורצע הויזן, מיט אַ ברייטן בראַזיליאַנער הוט, אַזוי אַז איך האָב זיך אַיין ניט דערקענט, איך האָב ערשט דאָס ערשטע מאָל אין מיין לעבן געזען אַן אייזנבאַן, דאָס איז געווען בערך אינעם יאָר 1920, שטעלט אייך פּאָר וואָס פּאָר אַ אייגדרוק דאָס אַלץ האָט אויף מיר געמאַכט. אָנקומענדיק קיין לובלין וואו האָב זיך געטראָפן מיט פּאָרשטייער פון גאַנץ פּוילן, ווי מען האָט אונז ערשט געפירט אין אַ גרויסן וואָלד אַריין וואָס דאָרט איז פּאָרגעקומען די ועידה אויף דער פּרייער לופט ווי עס פּאַסט פּאַר סקויטן, און איך, מיד זייענדיק פּונ'ם גאַנצן טומל, בין אַרויף אויף אַ בוידעם שטיבל און אַזוי אָפּגעשלאָפן דאָרט אַ טאָג מיט אַ נאַכט, אַזוי אַז די בחורות וואָס זיינען געפּאָרן מיט מיר, רבקה אורבאַך, לאה בארנשטיין, לאה ווערטמאַן האָבן ניט געוואוסט וואו איך בין אַהינגעקומען, ווען איך האָב זיך אויפגעכאַפּט און אַראָפּגעגאַנגען פונעם בוידעם שטיבל, האָב איך דערזען אַ מעלדונג בזה הלשון: אַזוי ווי שוין אַ טאָג צייט איז נעלם געוואָרן אַ דעלעגאַט מיטן נאָמען הערבסמאַן אשר, מעלדן מיר אַז ווער עס ווייס פון אים אַדער געהערט עפּעס וועגן אים זאָל מעלדן אין דער הויפּט־ביורא. בין איך טאַקע באַלד געגאַנגען מעלדן אַז איך האָב דעם פּאַרלוירענעם געזען און דאָס בין איך אַליין.

אַזוי האָט דער השומר־הצעיר אַרג. עקזיסטירט ביזן יאָר 1925 בערך, ווען גלייכצייטיק עס האָט זיך אָנגעהויבן צו אַרגאַניזירן דער „החלוץ"

וואס אַ סך פון די השומר הצעיר חברים זיינען איבערגעגאַנגען צום החלוץ. אין יענער צייט האָט אין דעם באַפרייטן פוילן אָנגעהויבן בלאָזן נייע ווינטן, ווינטן פון אַנטיסעמיטיזם, אַז די טאָמאַשאָווער יוגנט האָט זיך מער ניט געקענט שפילן אין סקויטינג, נאָר מען האָט אָנגעהויבן זוכן עקזיסטענץ, „תכלית", און אין אונזער שטאָט האָבן מיר קיין תכלית ניט געקענט געפינען, דאַן האָט זיך געשטעלט די פראַגע וואוהין? אָט דעם וואוהין האָט מען געפונען אין דער החלוץ אָרג. וואָס איר אויפגאַבע איז געווען צו שיקן חברים אויף הכשרה־פּלעצער, כדי זיך צוגרייטן צו פיזישע שווערע אַרבעט, וואָס מיר האָבן עס קיינמאָל ניט געפילט, און עולה זיין קיין ארץ־ישראל.

די גרינדונג פון דעם החלוץ הכללי, איז געווען ווי מען קען זאָגן אַ הצלה פאַר אַ סך יוגנטלעכע פון אונזער שטאָט וואָס האָט דערמעגלעכט די עליה קיין ארץ ישראל, מיר האָבן אין החלוץ געפירט אַ פאַרשפרייטע קולטורעלע און ציוניסטישע אַרבעט, עס האָט אויך עקזיסטירט ביי דער אָרג. אַ החלוץ־הצעיר ד. ה. אַ חלוצישער יוגנט כדי פון איר צו ליפערן



פערוואלטונגס מיטגלידער פון פ.צ.צ.ס

פון רעכטס אין פראנט: אברהם נוידינג, נתן מיטלער; אין דער צווייטער שורה: ישראל ווערטמאן און לעווית — אשליח פון א"י

יוגנטלעכע, אויפן אָרט פון די חברי החלוץ וואָס זיינען אָפּגעפאָרן, אייניקע אויף הכשרה און אייניקע עולה געווען קיין ארץ ישראל.

די ערשטע יאָרן פון דער עקזיסטענץ פונעם החלוץ האָט זיך געפירט אַן אינטענסיוו פאַרצווייגטע החלוץ אַרבעט, אין די שפּעטערדיקע יאָרן וועַן חברים זיינען זיך צעפאָרן, האָט זיך געפילט דער טעמפּאָ פון דער אַרבעט אויף אַ שוואַכערן אופן, עס האָט אויך ניט געפעלט קיין קוריאָזן: למשל אין אַ געוויסן אָוונט קומט צו מיר צולויפן ברכה שטערן, פאַרסאָפּעט און מיט אַ געשריי אשר! קום שנעל אין לאָקאָל אַריין דאָרט וואַרט יעק'ל בעכער, גייענדיק אויפן וועג באַגעגנט מיך שוין יענקל בעכער און פרעגט מיך, קענסטו מיר געבן אַ 10 חברים אויף הכשרה אין קיבוץ „דרור" ביי זשאָלקעוו, ניט קלערנדיק קיין רגע האָב איך באַלד צונויפ־געפונען אַן אַסיפה־כלית, כדי אויסצוקלייבן קאַנדידאַטן אין קיבוץ דרור, נאָך אַ האַלבע נאַכט פון ויכוחים האָבן מיר געפונען אַ צאָל קאַנדידאַטן צו שיקן זיי אויף הכשרה, מערסנטס חברות.

נאָך אַ קוריאָז מוז איך דאָ דערמאָנען, ווייל דאָס האָט פאַראַליזירט און דערשטיקט אויף אַ לענגערע צייט די החלוץ אַרבעט: אויף אַ געוויסע זיצונג פונ'ם ועד האָט אימיצער פאַרגעשלאָגן, אַז אַלס אויסצייכענונג פאַר מיין 10 יאָריקע אַקטיוויטעט אינעם החלוץ, זאָל מען מיך באַשענקען מיט אַ גאָלדענעם מעדאַל, אייניגע חברים ניט פילנדיק זיך גוט אין דער סיטואַציע, גענוי קען איך עס ניט געדענקען, האָבן געשפּאָלטן דעם החלוץ אויף אַן עזרת נשים און עזרת גברים, ד. ה. אַלע חברות זיינען צוגעשטאַנען צו נטע אייזן און די חברים זיינען געבליבן אויף מיין זייט, אַזוי אַז עס איז אַרומגעגאַנגען אַ ווערטל: אין וועלכן החלוץ ביסטו אין עזרת־נשים אַדער אין עזרת־גברים...

די גאַנצע געשיכטע איז דערגאַנגען ביזן „מרכז החלוץ" אַזוי אַז מען האָט צו אונז אַלעמאָל געשיקט שלוחים ווי מייטשע האָפמאַן און יוחנן מאַרגנשטערן כדי צוריקצושטעלן דעם געשפּאָלטענעם החלוץ אַרג.

סוף כל סוף איז די גאַנצקייט פון דער החלוץ אַרג. צוריקגעשטעלט געוואָרן, מיט אַ באַנייטער אינטענסיוויט אַרבעט אויף אַלע געביטן זיינען מיר ווייטער געגאַנגען צו פאַרווירקלעכן דעם ציל וואָס איז געווען „עליה", אַזוי אַז אין יאָר 1934 בין איך און אַ סך חברי־החלוץ ווי י. הרבסמאַן י. לאַנאייל ש. זילברמן פ. זילברגלד י. לרנר פ. שטול ב. שטערן ר. הערבסמאַן מ. ברעפמאן ג. שפורער ד. ווייסלעדער מ. ליבערמאַן ר. ווערטמאַן און אַנדערע וואָס איך קען ניט געדענקען, עולה געווען קיין א"י. ווי איר זעט איז דאָס געווען דער אַקטיוו פונ'ם „החלוץ", אַזוי אַז די לייטונג פון דער אַרג. איז איבער־געגאַנגען אין אינגערע הענט מיט יונגן מוט און כוח.

אָבער דער גורל האָט געוואָלט אַנדערש, מיטן אַריינמאַרשירן פון די היטלער־באַנדעס קיין טאָמאַשאָוו און מיטן אומברענגען פון דער טאָמאַ־שאָווער אידישער באַפעלקערונג, איז אויך אומגעקומען די העראָאישע החלוץ אָרג. און מיט זיי די גאַנצע שפּעריש יוגנט פון אונזער שטאָט.

בערך האָבן מיר אַן אָפּשפּיגלונג פון אונזערע ערשטע יוגנט־אָרגאַניזאַ־ציעס וואָס זייער פּראָגראַם האָט ניט אַריינגענומען קיין שום פּאָליטישע טעטיקייט, יעצט וועלנדיק באַשרייבן אין קורצן די עלטערע און פּאָליטישע פּאַרטיי א. נ. „פּועלי ציון" ווי מען האָט עס גערופן „רעכטע" ווייל קיין לינקע פּועלי ציון איז ביי אונז אין שטאָט ניט געווען, אַפילו פּאַר אַ רפּואה אויך ניט, מען האָט געקענט געפינען אַלעס ביי אונז אין שטאָט, ווי „בונד", געשפּאָלטענע קאָם. בונד, געשפּאָלטענע ציוניסטן, „על המשמר" און „עת לבנות", קאָמוניסטן טראָצקיסטן און סתם קאָמוניסטן, אָבער „לינקע פּועלי ציון" דאָס איז ניט געווען בנמצא.

די שפּראָצונגען פון אָנהויב פון פּועלי ציון באַוועגונג איז אַנט־שטאַנען נאָך אין 1917 מיטן צוריקקומען פון רוסלאַנד קיין טאָמאַשאָוו פון די ח"ח שיפלינגער און טעוול אייַלבוים. קיין כאַראַקטער פון אַן אָרגאַני־זירטע פּאַרטיי האָט עס נאָך ניט געטראָגן, נאָר אַן אַנטייל אין אַלע אידישע אינסטיטוציעס וואָס איז אין יענער צייט געווען האָבן אַנטייל גענומען אין אַ גרויסער מאָס חברים פון „פּועלי־ציון", אין קאָאָפּעראַטיוו פון שיך און קליידונג וואָס אונטער דער אָנפירונג פון ח' שיפלינגער, דאַמאָלס נאָך אַ חבר אין פּאַרטיי, אויך אין דער אידישער קיך וואָס איז אויס־געהאַלטן געוואָרן פונ'ם אַמעריקאַנער „דזשוינט", וואָר געדענקט ניט דאָס ליד: „דער חבר וואָלף פירט די קינדער צו קושציושקי שטיין" אויך אַ חבר פון פּועלי־ציון, ווי אויך וואָר געדענקט ניט די מאַסען פּאַר־זאַמלונג אין „דאָם לודאָווי" פּאַרן אַנטשטיין פונעם נייעם פּויל, וועו בראש פון דער פּאַרזאַמלונג איז אַרויסגעגאַנגען אין אַ דעמאָנסטראַציע מיט רויטע פענער די ח"ח טעוועלע אייַלבוים און מאָטל בלאַנק אויך חברים פון פּועלי־ציון, אָט פון די איינצלנע און געציילטע חברים איז אין יאָר 1923 מיטן קומען פון חבר בוים פון כעלם און חבר זאַק, אויפגעשטעלט געוואָרן די ערשטע אָרגאַניזירטע און צענטראַליזירטע „פּועלי ציון פּאַרטיי", ווי דעם ערשטן פּאַרטיי לאָקאַל האָבן מיר געהאַט אין הויז פון אלי' רופא קרייצער וואָס האָט געציילט אַ שיינע פּאָר צענדליקער חברים, פון פּאַרשידענע האַרעפּאַשנע און פּראָלעטאַרישע טאָמאַשאָווער באַפעלקערונג, דאָס איז געווען די ערשטע וועמען מען האָט געקענט אָנרופן „ציוניסטישע סאָציאַליסטישע אַרבעטער־פּאַרטיי פּועלי ציון", ווייל דאָרטן האָבן זיך דעמאָלט קאָנצענטרירט כמעט אַלע אַרבעטער און וואָס האָבן זיך געוואָלט פּראָלעטאַריזירן אין יענער צייט.

איך און נאך איינצלנע חברים ווי ש. הויט מ. ליכטנפעלד וואס האבן זיך אין דרוק ווען אין סטאלעריי ארבעט ספעציאליזירט, האבן מיר אויך געפונען אונזער ארט אין דער פועלי ציון פארטיי, דעמאלט צו יענער צייט איז זי געווען די אקטיווסטע פארטיי אויף אלע געביטן ווי אינערליכע קולטורעלע ארבעט ביז אויסערלעכע פאליטישע ארבעט, ווי וואלן צום פוילישן „סיים", שטאט־ראט וואלן, אדער וואלן צום ציונ. קאנגרעס.

איך געדענק א קוריאז ווען עס האט געדארפט פארקומען וואלן צום שטאט־ראט, איז די ערגסטע שלאכט פארגעקומען אויפן שטאטישן „בית־הקברות", דארט האט געוואוינט נתנאל דער געליימטער, און איבער אים האבן זיך געשלאגן אלע פארטייען גלייך ווי פון זיין שטים איז אפהענגיק די גאנצע וואלן, אזוי אז אויף דער בריק פארן בית־עולם טייך, לויפנדיק כאפן נתנאל'ן אים צו פירן שטימען, האב איך דערזען א שלאכט אויפן בית עולם טייך ווי עס פאלן מענטשן פון בריק גלייך אין טייך אריין, דערזענדיק ווי מ. איילבוים ליגט נעבעך אויסגעצויגן אין טייך און א פארוואונדעטער, האב איך שנעל געופן אונזער חברים נאך הילף. מיטן אנקום פון די חברים האבן מיר געמאכט א הסכם מיט די פארשטייער פון „בונד", ציונ. ארג. „אגודה" אז מער זאל מען זיך ניט רייסן ביי נתנאל'ן, נאר מיר וועלן נעמען א פערדן־וועגעלע אים אוועקזעצן אויף דעם וועגעלע און פון יעדע פארטיי זאל מיטגיין א פארשטייער, און אים צופירן ביז צום וואל־ביורא, דארט קען ער שטימען פאר וועלכע פארטיי ער וויל, וואר עס האט ניט געזען די לויה מיטן וועגעלע מיט דער באגלייטונג פון די פארשטייער פון די פארטייען, האט נאך קיין שענערע זאך ניט געזען.

אבער די פארטיי־ארבעט האט זיך וויייטער געפירט איר ארט טעטיקייט, צו יענער צייט האט זיך געגרינדעט דער „האנדווערקער־פארייין", און מיטן אוועקגיין פון די ח"ח בוים, שטרוזלער און אנדערע, האט זיך אנגעהויבן פילן א שוואכקייט אין אונזער פארטיי לעבן, מען האט אנגעהויבן וואנדערן פון איין לאקאל צו א צווייטן, אבער די רעטונג איז געקומען פון א צווייטער זייט, ווי מען זאגט, „גאט גיט די רפואה פאר דער מכה", צו יענער צייט איז פארגעקומען די פאראייניקונג פון „פועלי־ציון" מיט „צעירי־ציון" און מען האט עס דערנאך געופן: „פועלי ציון צ. ס." און דאס האט זיך אויך אפגעופן אויף אונזער שטעטל. פאר דער פאראייניקונג איז פארגעקומען פארשידענע אינטעגסיוווע באראטונגען וואו מען האט פעסטגעשטעלט דעם באזיס פון דער פאראייניקטער פארטיי.

אין יאר 1926, איז פארגעקומען די פייערלעכע אלגעמיינע פארזאמלונג וואו עס זיינען אויפגעטראטן מיט פייערלעכע רעדעס פון ביידע פארטייען, עס איז אויך אויסגעוויילט געוואלן אן אלגעמיינער פארטיי־

קאמיטעט וואס איז באשטאנען פון: פייוול האלץ, שמחה הויט און איך פון „פועלי ציון", ישראל וועדטמאן, שמשון האלץ פון צעירי ציון. אז עס איז מיט מזל געשאפן געוואָרן די פאַראייניקטע פאַרטיי א. נ. „פועלי ציון צ. ס." האבן מיר באלד אנגעהויבן איינצופירן פאַרצווייגטע פאַרטיי־אַרבעט,

דעלעגאַטן פון דער פּאַרטיי־קאָנפערענץ אין יאָר 1923

אין דער מיטן: ד"ר ח. ראָזענבלום, ד"ר ש. מאַרמאָר, ד"ר ח. שפּיטצער, ד"ר ש. ראָזענבלום, ד"ר ש. מאַרמאָר, ד"ר ח. שפּיטצער, אין דער מיטן:

ערשטנס האָבן מיר געדונגען אַ לאָקאַל פון 3 צימערן (ביי נאוואשעלסקי'ן), יעדן פרייטיק צונאַכטס איז פאָרגעקומען אַ קעסטל אָוונט וואו עס האָבן זיך באַטיילט כמעט פון אַלע פאַרטייען, אַלע שבת בייטאָג אַ פאַרטראָג אויף אַקטועלע און קולטורעלע טעמעס, אונזערע פאָרשטייער האָבן זיך באַטיליקט אין אַלע פאַרשידענע קאָמיסיעס פון שטאָט ווי: „קרן קיימת", „קרן היסוד", „אידישע שול אָרג." א. א. עס איז אויך געגרינדעט געוואָרן אַ „הפועל־קלוב" וואָס האָט געהאַט די אויפגאַבע אַנטוויקלען פיזיש די טאָמאַשאָוער יוגנט אויף פאַרשידענע געביטן, אָבער די עיקר אויפגאַבע פון דער פאַרטיי איז געווען צו שאַפן אַ יוגנט רעזערוו פאַר דער פאַרטיי בכדי אַז מיטן אויסוואַנדערן פון עלטערע פאַרטיי חברים ווער קיין דרום אַמעריקע און ווער קיין ארץ־ישראל זאָל ניט בלייבן אַ לויידיקער בלייז, האָט דער פאַרטיי קאָמיטעט אַרויפגעלייגט אויף מיר, אַלס סעקרעטאַר פון דער פאַרטיי, צו גרינדן אַ יוגנט־„פרייהייט". איך וויסנדיק אַז די „פרייהייט" אָרג. קומט אין באַטראַכט אַלס רעזערוו פאַר דער פאַרטיי, האָב זיך אַריינגעוואָרפן מיטן גאַנצן להט און די יוגנט־„פרייהייט" געשאַפן.

די „פרייהייט" איז באַשטאַנען פון יוגנטלעכע 14 ביז 18 יאָר, וואָס זיי האָט מען געדאַרפט צוגרייטן אין משך פון דער צייט זיי זאָלן ווערן קולטורעל באַוואוסטזיניק כדי זיי זאָלן פאַרשטיין אַז אַריינגייענדיק אין דער פאַרטיי זאָלן זיי וויסן וואָס מען פאָדערט פון אים אַלס חבר פון דער פאַרטיי.

די אָרבעט איז ניט געווען פון די גרינגע זאַכן, בפרט דער מענטשן־מאַטעריאַל איז געווען אַ צוזאַמענשטעל פון די אָרעמסטע און אָפגעשטאָנענע יוגנטלעכע, ובכל זאת, מיט אַ שטאַרקן ווילן האָט מען אַלץ דורכגעזעצט, יעדן אָוונט איז פאָרגעקומען שיחות אויף פאַרשידענע פראָבלעמען און מען האָט אריינגעטיילט די חברים אויף קרייזן, פאַר סאָציאָלאָגיע, ציונ.פראָב־לעמען, פרייהייט־ און פאַרטיי־ענינים. אין משך פון אַ געוויסע צייט האָבן שוין די יוגנטלעכע פרייהייט'אָוצעס אַ פרייהייט־„סקויט", דאָס איז באַשטאַנען פון יוגנטלעכע 10־14 יאָריקע וואָס זייער אויפגאַבע איז געווען און אָרומגענומען אַלע סקויטינג־אַנטוויקלונגען ווי: אויספלוגן, זומער קאָלאָניעס און פאַרשידענע ספּאָרט איבונגען.

עס האָט דאָ אויך ניט געפעלט קיין קוריאָזן, איר האָט געדאַרפט זען ווען עס זענען זיך צוזאַמענגעקומען חברים פון דער פאַרטיי אין סקויטי־לאָקאָל, וואו עס זענען געווען די חברים פ. האָלץ, י. אייזלבוים י. ווערטמאַן ווען די פרייהייט'אָוצעס מיט די סקויטן האָבן אָנגעהויבן צו זינגען דאָס ליד: „מיר זיינען יונג און יונג זיינען די מוחות", ווי די אויבנדערמאָנטע חברים זיינען אַריין אין אָזאַ עקסטאַז און מיטגעזונגען דאָס ליד „מיר זיינען יונג" האָט מען ניט דערקענט ווער פון זיי איז יונג און ווער איז

אַלט, אַלץ האָט זיך פאַרכאַפּט אין איין האַרמאָניע אַז כמעט דאָס פריילעכקייט און לוסטיקייט פון די יוגנטלעכע פרייהייט חברים האָט יעדן אָוונט צוגעצויגן די אויפמערקזאַמקייט ניט נאָר פון די פאַרטיי חברים, נאָר אפילו פון אַלע דורכגייענדיקע מענטשן, כדי זיך צוצוהערן דאָס זינגעריי פון דער „חברה־טראַסק", אַזוי איז מען געווען געוואוינט צו רופן זיי.

אַזוי וועט אין יאָר 1938 בין איך געקומען אויף אַ טיול קיין טאָמאַשאָוו, דאָס איז געווען אַ יאָר פאַר דער צווייטער וועלט מלחמה, האָב איך שוין געטראָפן אַ מאָדערנעם „קלוב" וואָס איז געווען ביי ה' גולדמאַן אויף קאשטשושקא גאַס, מיט 3־4 צימערן, וואָס דאָרט האָבן זיך קאָנצענטרירט די אַלע אויבנדערמאָנטע אָרגאַניזאַציעס.

אין אַ יאָר שפּעטער, מיטן אויסברוך פון דער וועלט קריג און מיטן אַריינמאַרשירן פון די היטלער־חיות צו אונז אין שטאָט, מיטן אומ־קום פון דער טאָמאַשאָווער אידישער באַפעלקערונג, איז אויך אומגעקומען אַלץ וואָס איז געשאַפן געוואָרן אין משך פון דער גאַנצער צייט.

אָבער איין טרייסט איז אונז געבליבן, דער אידעאַל צו וואָס די טאָמאַשאָווער יוגנט האָט געשטרעבט האָבן אים די נאַצי־כוחות ניט געקענט אומברענגען, אָט דער אידעאַל פון די יוגנט־חברים האָט מיטגעהאָלפן צו שאַפן די „אידישע מדינה", וואו דאָרט זאָלן קענען קומען די שארית־הפּליטה פון אונזער שטאָט און אויפסניי אויפשטעלן לעבן אויף פעסטע יסודות.

די „אגודה" איר אנטשעהונג און איר אַנטוויקלונג

● חרב יצחק מאיר גורטלער, חיפה

די אַגודת האַרטאָדאָקסים, שפּעטער „אַגודת שלומי אמוני ישראל" און צום־לעצט זיך גערופן „אַגודת ישראל" אָדער ווי זי איז באַקאַנט קורץ „אַגודה", איז געגרינדעט געוואָרן דורך די גרעסטע גדולי ישראל פון פריערדיקן דור, אין תרע"ב אין קאַטאָוויץ, אָבער קיין פאַר־צווייגטע טעטיקייט האָט זי אין פוילן ניט געפירט, עס איז גיכער געווען אַ שפּיצן פאַראיניקונג פון דער וועלטס אָרטאָדאָקסיע, אָדער אַן הכנה צו דער שפּעטערדיקער אַגודה טעטיקייט, און עס האָט זיך ניט געפילט שטאַרק דאָס נחיצות פון אָרגאַניזירן אין דער פּראָווינץ, ווייל אויך די נאַציאָנאַלע און וועלטלעכע אָרגאַניזאַציעס זיינען ניט געווען טעטיק נאָר באַגראָבן אין די מוחות פון געצייטלטע אַנהענגער, צוליב דער דעספּאַ־טישער צאַרישע הערשאַפט וואו יעדע עפענטליכע אַקטיוויטעט (אויסער ריין רעליגיעזע) אין געווען פאַרווערט און פאַרבאָטן. מיטן אויסברוך פון דעם ערשטן וועלט קריג זיינען אויך זיך צעפאַלן די אַלע אייגנעשטעלטע אָרדענונגען פונם אַלטן שטייגער לעבן, ספּעציעל אין יאָר 1915 וועו די רוסישע מאַכט איז פאַרטריבן געוואָרן דורך די דייטש־עסטרייכישע חיילות, איז דאָס אידישע לעבן אַרויס פון זיינע אינגעשרומפּענע ד' אַמות, און זיך אָנגעפאַנגען צו אָרגאַניזירן אויף מאָדערנע יסודות, יעדער אין זיין קרייז, מיט די באַמיהונגען צו פאַרשפּרייטן זיינע אידעאַלן און פּרינציפּן. די פירער פון דעם חרד'ישן אידנטום האָבן דערפילט די געפאָר וואָס דאָס נייע לעבן האָט פאָר דעם פרומן איד, און ספּעציעל פאַרן יונגן דור, האָבן זיי זיך אָנגעפאַנגען צו אָרגאַניזירן אונטערן פאָן פון „אַגודת האַרטאָדאָקסים" און שפּעטער געטוישט אויפן נאָמען „שלומי אמוני ישראל", אָבער צוליב דעם וואָס די לובלינער וואָיעוואָדסטוואָ איז געווען אַקופּירט דורך די עסטרייכער און אַדמינסטרירט פון זיי א. נ. קליין פוילן וואו זיי האָבן געהאַט די פולע הערשאַפט, און גרויס פוילן מיט וואַרשא בראש, איז געווען רעגירט דורך דייטשלאַנד, און כאָטש זיי זיינען געווען פאַרבינדעטע אויפן שלאַכט־פעלד דאָך האָט צווישן אָט די צווויי אָקופּאַציע מאַכטן, עק־זיסטירט אַ פאַרמעלער גרעניץ־פאָס מיט אַלע שטרענגע גרענץ געזעצן, אַזוי אַז דער גאַנצער לובלינער געגענט און טאָמאַשאָוו בתוכם, זיינען אָפּגעריסן

געווארן פונם קאָפּ פונם פוילישן אידנטום פון דער הויפּט שטאָט וואַרשא, און עס האָט ממש ניט עקזיסטירט קיין שום פאַרבינדונג צווישן זיי, און דאָס האָט שטאַרק אָפּגעטעמפּט און געהאַמעווען די אַזוי אַנטשאַנענע פּארטיי אַקטיוויטעטן, אויך צוליב די צרות פון דער מלחמה האָבן גורם געווען צו אַ פאַרפירונג פון טעטיקייטן. ערשט אין יאָר 1918 נאָכן עושטן וועלט קריג מיטן אַנטשטעהען פונם זעלבסטשטענדיקן אויפגעלעבטן באַפוייטן פוילן, האָבן צוריק אויפגעוואַכט אַלע אידישע באַוועגונגען, דאָן האָט זיך אָנגעהויבן צו שיטן אויף די אידישע קעפּ די באַרימטע פּאָגראָמען פון די אַזוי גערופענע האַלערטשיקעס, דעם העכסטן פונקט האָבן די פּאָגראָמען דערגרייכט אין דער שכנ׳ישע שטאָט לעמבערג וואו די אוקריינישע פּעטלאָרטשיקעס בשותפות מיט די פּוילישע האַלערטשיקעס האָבן דורכגעפירט דעם שוידערליכן פּאָגראָם, אָט די אַלע געשעהענישן האָט זייער שטאַרק באַאיינפלוסט די אידישע יוגנט, דער טייל פונם נאַציאָנאַלן לאַגער האָבן געזען די איינציקע רעטונג און אויסוועג מיטן אַנטשאַהונג און אַנטוויקלונג פון „ציוניזם", און די פונם מאַרקסיסטישן־סאָציאַליסטישן לאַגער האָבן געזען די איינציקע לייזונג מיטן לאָזונג „ארבעטער פון אַלע לענדער פאַראיניקט זיך" און קלאַסן קאַמף, און ביידע צוזאַמען האָבן זיך געוואָרפן מיט אַ יונגן אימפּעט און פלאַמענ־דיקע באַגייסטערונג אויף דער תמימות׳דיקע פרומע אידישע באַפעלקערונג און אַריינציען זיי אין זייערע נעסטן און פּאַרטיי קעמערלעך, ספּעציעל האָבן זיי געוואָרפן אַן אויג אויף דער פרומער יוגנט, און פון איר געריסן שטיקער מיטן לאָזונג און ציל: בכדי צו דערגרייכן דאָס נייע מוז מען צושטערן און פאַרניכטן דאָס אַלטע, אין דער אידישער גאַס האָט זיך אַנ־געהויבן צו הערן די לאָזונגען: אַ טויט קלאַפּ די אַרטאָדאָקסיע! נידער מיטן קלעריקאַליזם! באַפרייט זיך פון תורה קנעכטשאַפט! נעמט דעם גורל אין די אייגענע הענט! צוברעכט די אַרטאָדאָקסישע פעסטונגען! באַפרייט די יוגנט פון אַלטן פאַנאַטיזם! רעליגיע איז אָפּיום פאַר דער מאַסע! און נאָך אַזעלכע אָפּעטיטלעכע שלאָגערס מיט אַגיטאַטאָרן פון די פּאַרטיי העד־קוואָדערס, און מיט דער מיטהילף פון ביבליאָטעקן און פּארשטעלונגען און פּאַרווייַלונגען האָט מען ביסלעכווייז אַריינגעצויגן די פרומע פּאָלקסמיטליכע אומפּאַרטייאישע יוגנט און זיי אַראָפּגעפירט פון גוטן וועג.

אין יענער תקופה האָבן זיך פּארזאַמלט אַנשי תורה ויראָה חסידים ואַנשי מעשה מיט אַחריות פאַרן כלל און באַטראַכט די ניי געשאַפענע לאָגע די גרויסע סכנה אַז די פייער צונגען פון די פּאַרטיי אידעאָלאָגיעס און אַקטיוויטעטן וועלן חלילה אין גאַנצן אומברענגען די אַרטאָדאָקסיע. צווישן זיי האָט אַנטייל גענומען אויך דער שרייבער פון די שורות, און בימי הספירה תרע״ט איז צו מזל געגרינדעט געוואָרן אין טאַמאַשאָוו די נייע זעלבסשטענדיקע אַרטאָדאָקסישע אַרגאַניזאַציע א. נ. שלומי אמוני ישראל,

וואס בראש די אַרגאַניזאַציע זיינען געשטאַנען ר׳ דוד ווייצמאַן, ר׳ מיכל יודא לערער, ר׳ ארי׳ העלער, ר׳ מיכל יודא פלאג, ר׳ מאיר קלאַרמאַן, ר׳ יצחק ב״ר ראובן גאַרטלער, ר׳ יחזקאל לערער, ר׳ דוד פעריל, און מיין ווייניקייט. פאַר מיין ווייניקייט איז ניט געווען קיין שום זאַך צו שווער בכדי צו פאַרשפרייטן דעם אַגודה געדאַנק. דאָס ערשטע האָבן מיר אַרגאַניזירט עפענטלעכע שיעורים, מיר האָבן אָנגעהויבן פאַרשפרייטן די אַרטאַדאָקסישע אידישע פרעסע פון וואַרשא, באַזוכט עלטערן פון קינדער זיי אויפצוקלערן די סכנה פון באַלאַנגען צו די נייע אַרגאַניזאַציעס, פאַרופן יוגנטליכע פאַרזאַמלונגען זיי אויפצוקלערן דעם אַגודיסטישן שטאַנדפונקט פונם לעבן.

די פרייע פאַרטיי לייט האָבן דערשמעקט דעם ווידערשטאַנד כוח, וואָס פאַנגט זיך אָן צו אַרגאַניזירן, און האָבן געפרואווט מיט אַלע מיטלען צו שטערן די אָנטשטייאונג פון דער אַגודה, דער שרייבער פון די שורות איז געווארן דער ציל ברעט פון אַלע זייערע פיילן, פאַרלוימדונגען און רכילות, און געליטן ניט ווייניק בזיונות און בושות פאַר מיין מוט און מסירת נפש׳דיקע אַרבעט. די „חבלי לידה״ פון דער אגודה זיינען געווען זייער שווערע, נאָר בעזרת השם און מיט ממש איבערמענטשלעכע כוחות איז געלונגען אַוועקצושטעלן די אַגודה אַלס לעבעדיקער פאַקטאָר אין ציבור׳דיקן לעבן פון דער טאַמאַשאָווער קהלה, ניט נאָר האָט זי איינגע־האַלטן דאָס פאַרשפרייטונג פון פרעמדן גייסט אין פרומע הייזער, נאָר זי איז אויך געווארן אַ גרויסער געזעלשאַפטלעכער און פּאָליטישער כוח וואָס אַלע אַנדערע פאַרטייען האָבן זיך געמוזט מיט אונז רעכענען.

פון צייט צו צייט האָבן אונז באַזוכט אַגודה׳יסטישע רעדנער ווי דער פעלציוויזנער רב, קוילער רב הרב קליין, אליעזר גרשון פרידענזאָן, יודא לייב אַרלאַזאָן א. אַ.

די אַגודה האָט תיכף בתחילה איינגעזען אַז דער עיקר פון אירע אַקטיוויטעטן מוז זיין די „תינוקות של בית רבן״ און מען האָט תיכף אָנגעפאַנגען האָבן השגחה איבער די „פריוואָט־מלמדים״, פאַרהערן די קינדער א. א. וו. אָבער וועז עס איז אַדורך דער שטורם און דראַנג תקופה זיינען די טעטיקייטן אָביסל אָפּגעשוואַכט געווארן, איבערהויפט איז געווען אַ גרויסער חסרון וואָס בראש פון דער פאַרטיי זיינען געשטאַנען מענטשן פון איין חסידות (געראר חסידות), אויך האָט שלעכט געווירקט דאָס וואָס דער „מזרחי״ האָט אַרגאַניזירט אַ בירגערלעכע שולע א. נ. „תורה ודעת״ וואָס גלייכצייטיק מיט לימודי קודש האָבן זיי געלערנט „לימודי חול״, און די וואָס האָבן ניט געוואָלט שיקן אין „מזרחי״ זיינען געווען געצוואונגען צו שיקן אין דער „פאָלקס־שול״ א. נ. „שקאָלע פאוו־

שעכנא", אָדער געגצלעך ניט געבן קיין עלעמענטאַרע וועלטלעכע בילדונג וואָס ניט יעדער פאָטער האָט דערצו מסכים געווען. די פראָגע האָט זייער געפּרעסט און געמאַכט, עס איז געמאַכט געוואָרן אייניקע פּרואָווו צו אָרגאַניזירן אַן איין זעלבסטשטענדיק „חדר" מיט „לימודי־חול", אָבער אַן ערפאָלג, פּאַרשידענע מכשולות און שווערישקייטן האָבן מיר באַגעגענט און עס האָט זיך געדוכט אַז עס איז שוין אַ פּאַרשפּילטע זאַך אויף אייביג. ענדלעך, אַ דאַנק דער השגחה עליונה האָבן די היגע צישינאָווער־צאַנזער חסידים איינגעלאַדן הרב הגאון הצדיק המפורסם ר' ארי' לייביש רובין זצלה"ה אבד"ק ציעשינאוו בן בתו של הגאון הקדוש רשכבה"ג מרן הדברי חיים מצאַנז זי"ע וחתן הגה"ק בעל דברי שמחה מציעשינוב, אַ איד אַ למדן אַ פּקח, פול מיט ברען, שלהבת קודש, מיטן רעכטן צאַנזער פייער מיט נימוס און מידות, אַ מענטש מיט חן און צוציאונגס קראַפט, אַ מענטש מיט אַחריות און זאָרג פאַרן כלל. די גאַנצע אַרטאַדאָקסיע פון אַלערליי חסידים ביזן פּראָסטן המון, עמך, ווערן מיטגעריסן פון זיין זויבער פּערזענלעכקייט. מיט זיינע פּראָוווען טישן און התלהבות'דיקע תפלות עלעקטריזירט ער ספעציעל די יוגנט און ברענגט אַן אויפמונטערונג, און גייסטיק דערהויבונג, דערפילט זיך צווישן די חבושי ביהמ"ד, אַפילו די וועלטלעכע אידן באַציען זיך צו אים מיט כבוד און רעספעקט. דעם ציעשינאָווער רבי'ן געלינגט צו שאַפן אַן ענגן אייגענעם קרייז וואָס ווי אויסגעדינטע געטרייע סאָל־דאַטן, זיינען זיי גרייט אויסצופירן דיסציפּלינירט יעדער באַפעל זיינעם, און די אגודה האָט טאַקע אין זיין פּערזאָן באַקומען אַן עמוד הברזל, אָבוואָל ער איז אָפּיציעל ניט געווען קיין אַגודה'ניק. ספעציעל האָט זיך צעבליט די „צעירי אַגודת ישראל" וואָס איז געוואָרן אַ פעסטונג פון אידישקייט אין דער גאַנצער געגענט, און ענדלעך מיט די נייע אַנטשטאַנענע כוחות מיט דער פול ענערגישע גייסטיקע השפּעה פון ציעשינאָווער רבי'ן זצ"ל, איז אָרגאַניזירט געוואָרן דאָס באַרימטע אַגודה חדר א. נ. „יסודי התורה", שנת תרפ"ג איז געעפנט געוואָרן אַ פולשטענדיקע שולע מיט 140 תלמידים פון התחלת חומש ביז הויכע לימודים, גמרא מיט תוספות און מפרשים, ווי אויך וועלטלעכע אָבליגאַטאָרישע לימודים אָנדערהאַלבן שטונדע אַ טאָג. מיין ווייניקייט איז אָנפאַרטרויט געוואָרן דעם וויכטיקן אַמט אַלס מנהל החדר, וואָס ווי באַקאַנט די גאַנצע שטאָט, האָב איך מיינע בעסטע כוחות דאָרט אַרייַנגעלייגט, מוח און האַרץ, און אונזער אַרבעט איז געקרוינט געוואָרן מיט ערפאָלג, די תלמידים זיינען געשטיגן הויך אין לערנען און אויסגעצייכנט אין מדות און דרך ארץ. פון דער גאַנצער פּראָווינץ וועט עס האָט געוואָלט געבן זיין קינד אַ לייטישע ערציאונג האָט מען געשיקט אין אַגודה חדר, אַזוי אַז די צאָל תלמידים האָבן דערגרייכט 223 קינדער. דער חדר איז געשטיגן מדרגא לדרגא, און האָט געגעבן גרויס אָנזען די

„אגודה", אזוי אז די „אגודה" איז געווארן די גרעסטע פאליטישע פארטיי
ביי אונז אין שטאט, און ביי די ערשטע קהלה וואלן איז אויף א צאל פון
12 דאזיגע (מיטגלידער און קהלה ראט) האט די אגודה אליין באקומען
5 מיטגלידער. ביי יעדן סיום מסכת פון „דף היומי" ווערט איינגעארדענט
אן עפנטליכער סיום מסכת ווו עס טרעטן ארויס מיט הדרנים די רבנים
פון אגודה פירער, טייל מאל באטייליקט זיך אויך דער ציעשינאווער רבי
זצ"ל, און זיינע התלהבות'דיקע ווערטער און דברי חיזוק טוען אייביק
אינספירירן אויף וויייטערדיקע מוטיקע ארבעט, פאר חיזוק הדת והפצת תורה
ויראת שמים.

איינמאל איז איינגעארדענט געווארן א בשותפות'דיקער סיום פון
אגודה חדר מיט די לומדי דף היומי, די העכסטע קלאס פון דער „יסודי
התורה" האבן מסיים געווען מסכת „בבא קמא" און דף היומי „פסחים",
דערביי איז איינגעארדענט געווארן א בחינה כללית פון די בעסטע תלמידים
וועלכע האבן געדענקט 30 בלעטלעך גמרא מיט תוספות פון מסכת בבא
קמא אויסווייניק מיטן לשון. צווישן די אויסגעצייכנטע תלמידים זיינען
דענסטמאל געווען די תלמידים: גרשון בראנד, אלימלך העלער, יונה זינגער,
מרדכי שפול, הי"ד, און יבדל לחיים הרב שלום יחזקאל רובין א. א. דער
לעצטער האט אויך געהאלטן א הדרן אויף מסכת בבא קמא. די מענטשן
זיינען געווען אנטציקט פון דער רייפקייט און אזא באהאווענקייט מיט בקיאות
פון יונגע קינדער. ר' שמואל לובערט ע"ה, אן עלטערער איד א ת"ח, האט
פאר שמחה געווויינט און געטאנצט דווקא נאר מיט די יונגע קינדער.

אט אזעלכע מסיבות און פארווילונגען האבן אנגעצונדען דעם תורה
פייער אין אידישע הערצער, און די טאמאשאווער „אגודה" איז געווען ווי
א לייכט־טורם און וועג וויזער פאר דעם תורה אידנטום פון טאמאשאוו
און אומגעגענט. אזוי האבן פארשפרייט תורה־אידישקייט אונזערע הארפאשענע
ארעמע ברידער אין אונזער היימשטאט. אייביג זאל לייכטן זייער אנדענק.

די אגודה באַוועגונג

• ש. ליכט

די אגודה איז געווען טעטיק אויף אַלע פּאָליטישע און געזעלשאַפּט־לעכע צווייגן אין שטאָט. זי האָט זיך באַטיליקט אין די וואַלן פון סעים און סענאַט, שטאָט פּאַרוואַלטונג און אידישע גמינע, סוחרים פּאַראיין און קליינהענדלער פּאַראיין. אירע פּאַרשטייער זיינען געווען טעטיק צו העלפן די אידישע באַפעלקערונג אויף אַלע געביטן. ספּעציעל האָט זי זיך אויסגעצייכנט מיט איר אַרבעט לחיזוק הדת און אויפן חינוך געביט. דעם הויפּט געוויכט האָבן זיי געלייגט צו דערציען אַ נייע, באַוואוסטזיניקע און שטאָלצע אידישע יוגנט.

צווישן דער אָנפירערשאַפט און אַקטיוע אגודיסטן זיינען געווען:

ר׳ יחזקאל און מיכל יודא לערער, ר׳ מיכל יודא פלוג, דוד שווינדלער, מיכל שאַפראַן, אברהם יחזקאל בידערמאַן, נטע העלער, יצחק גאַרטלער, יצחק מאיר גאַרטלער, ר׳ דוד פּעריל, פּנחס שפּאָרער, ר׳ אלטר שטאָל און ר׳ דוד גאַרטלער.

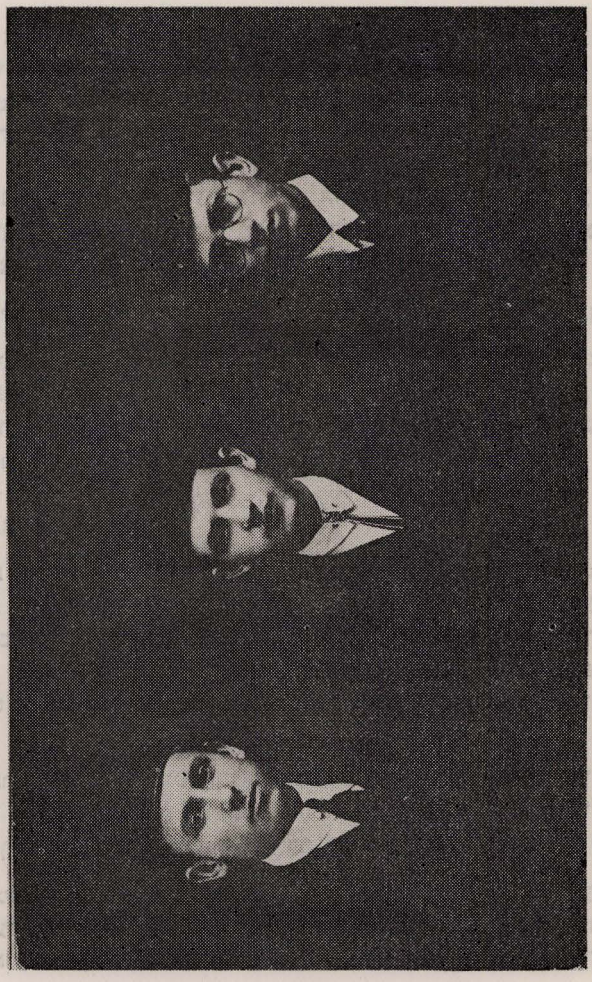
צעירי אגודת ישראל

בעת דער גרינדונג פון דער אגודה באַוועגונג זיינען געשטאַנען אין דער שפּיץ פון די צעירים: יחזקאל׳ע פוטטער, הירש לייב פוטער, אייזיק העלער, משה מאַרגענשטערן, ישראל לייב ציטרין, יצחק גאַרטלער, אברהם בערגשטיין א. א. אָבער זיי אַלע זיינען געווען פון אַלטן טיפ שטיבל־בחור, וואָס האָבן ניט געלייגט צופיל אַכט אויף די מאָדערנע אָרגאַניזאַציע מיטלען.

מעהר אינציאַטיוו מיט אָרגאַניזאַציע פעהיגקייטען האָבען אַרויסגעוויזען די צווייטע געגנערשאַפט פון פרישען דור, ווי לייבעל מערמעלשטיין לייבעל לערער יוסף פריעדלענדער ישעי׳ העלער מרדכי גאַנצער און סיני שטענדער.

נאָכמעהר וואַכזאַמקייט און אגודיסטישע אַקטיוויטעט האָבען אַרויס־געוויזען דער פרישער דור צעירים, וואָס זענען שוין אינגאַנצען דערצויגען געווארען אויף דער שויס און אידעאַל פון אַגודיזם, ווי די חח׳ הרב מאיר

רובין, יצחק מאיר פלוג, ברוך אדער, ברוך אקסט גרשון בראנד, מלך העלער, חיים יהושע בידערמאן, יונה זינגער, אברהם זינגער בן ציון שניידער, הירש און אשר רייז, יהושע גאלדשטיין, יהושע נידערגאנג, לייבל ווערמוט, שמעון טענענבוים, יעקב משה טעפלער, און מענדל פלוג.



(לינקס) לעערער, לייבל (מיטן) יוסף פרידענזעקער (רעכטס) ר' פישעל שפּיגלמאן: זיי פּראַווען פון אַזעלכע אידיש ישראל איז פאַראַשאַווען

פּרחי אגודת ישראל

די לעצטע האָבען שוין אָרגאַניזירט פּרחים, וועלכע זענען געווען דער אַ וואַנגאַרד און דער רעזערוואַר וואָס האָט געבראַכט פּרישע כוחות און די רייהען פון די צעירים כדאי צו דערמאָנען די פּרחים פּירער יודל שור און יעקב פּאַנצער.



פּערוואלטונג פון פּרחי אגודת ישראל

שטייענדיג פון רעכטס: אשר רייז, יעקב אליעזר ב"ר דוד גארטלער, לייבעל וועדמוט, פּרץ ב"ר שלום זינגער, שמחה רובין, פישל שפּארער, ישראל משה בידערמאן, פייבל פערשט, שלמה גאלדשטיין, מאיר וואלף ב"ר דוד אויפען און יצחק מאיר ב"ר ברוך יונגמאן; זיצענדיג: די גייסטיקע מדריכים חיים יהושע בידערמאן, הרב י. רובין און דוד יודיל שור

פּועלי אגודת ישראל

פּאַרמעל האָט אויך עקזיסטירט אַ סניף פון פּועלי אַגודת ישראל, קיין ספּעציעלע אַקטיוויטעטען האָבען זיי ניט געפּירט, זיי זענען געווען שטיבעל בחורים וואָס האָבען בייטאָג אַ פּאָר שטונדען געאַרבעט, אָבער ניט דאָס האָט גורם געווען זיי זאָלען אַרגאַניזירען די פּועלים, נאָר צוליב חלוקי דעות מיט די צעירים, האָבען זיי געוואָלט ווערען זעלבסטשטענדיג מיט אַן אייגענעם סטעמפּעל און פּרעזידענט... די אָנפּירערס זענען געווען שלמה גארטלער און שמואל שפּארער.

די אגודה און אירע יוגנטלעכע אַרגאַניזאַציעס זיינען געווען טעטיג ביים שאַפן געלט פאַר די אגודה אינסטיטוציעס ווי קרן הישוב, קרן התורה, ישיבת חכמי לובלין א. א. און בכלל פאַרשאַפען געלד פאַר די בכבוד׳יגע אַרימע לייט, וואָס זענען געקומען פון דער פרעמד. אָבער די קרוין פון זייערע טעטיקייטן איז געווען חינוך, ווי איינאַרדענען שיעורים אין לערנען, אידעאַלאָגישע רעפעראַטען, און פייערליכע סיומ׳ס אויפ׳ן דף היומי, וואָס יעדער סיום האָט אַריין געבראַכט אויפלעבונג און אויפמונטערונג, אָבער די קרוין אַרבייט איז געווען דאָס אגודה חדר.

חדר יסודי התורה

צוליב דעם דראַנג זיך צו לערנען די לאַנדס שפּראַך, איז אַרגאַניזירט געוואָרען אַן אגודה חדר מיט לימודי חול 2 שעה אַ טאָג אָנערקענט פון די רעגירונג.

דער ערשטער מנהל איז געווען ר׳ יצחק מאיר גארטלער, זעהר אַן ענערגישער מענטש און גרויסער פּעדאַגאָג. נאָכער איז געווען מנהל ר׳ אברהם יחזקאל בידערמאַן, און צום סוף ר׳ חיים אונציג.

אויסער די אָפּיציעלע אויבענדערמאָנטע אגודיסטישע עסקנים האָבען מיטגעאַרבעט אין חדר קאָמיטעט: מיכל ריין, הירץ פעלדזאָן, לייבעל ראבינא־וויטש, ברוך גאָלדשטיין א. א. וו.

בית יעקב

די בית יעקב שולע איז געשאַפען געוואָרען דורך דעם ועד פון אגודת ישראל אין באַזונדערס דורך ר׳ אברהם יחזקאל בידערמאַן מיט דעם בית יעקב האָבען אָנגעפירט יעקב הערמאַן, יעקב מרדכי גוטהאַרץ און ישראל׳קי פייפער.



די בית יעקב לערערין מיט 2 תלמידות: בערנבלאט און זינגער

אַ מצבה פאַר אומפאַרגעסלעכע חברים

● **אייזיק קראָס,** נהריה

איך פיל אַ הייליקן חוב צו פאַראייביקן מיינע חדר און שטיבל חברים, וועלכע זיינען דערנאָך געווען דאָס קרוין און דאָס שפּיגעלע פון דער אָרטאָדאָקסישער יוגנט, און ליידער זיינען אַלע אומגעקומען דורך די דייטשן.

ישראל פערל

מיין נאָענטסטער חבר, זיין פאָטער ר׳ דוד פערל ע״ה, וואָס איז געווען אַ יונגערמאַן אַ תלמיד חכם, אַ איד אַ פּקח און דערצו אַ פייערדיקער גערער חסיד, שבת פלעגט ער מיט אונז לערנען אַ שטיקל שפּת אמת, אָדער נאָכזאָגן אַ שאַרף וואָרט פון חידושי הרי״ם, וואָס האָט געשאַרפט אונזער שכל, איז ליידער זייער יונג געשטאָרבן. ישראל׳קי האָט איבער־געגומען די פאָטערלעכע פליכטן און האָט אָנגעפירט דעם פאָטערס הויז און באַזאָרגט די מוטער מיט די יתומים. ער אַליין האָט חתונה געהאַט פון קאַמיאנקא סטר, און געוואוינט אין טאָמאַשאָוו ביזן חורבן.

מרדכי גאנצער

זיין פאָטער ר׳ הירש ישראל׳קעס איז געזעסן יומם ולילה אין טשעשאנאוער שטיבל און געלערנט. מאָטל איז געווען אַ בן יחיד, איך האָב מיט אים צוזאַמען גע׳ערנט, אָבער ער האָט אויך געהאַט אַ חוש פאַר אַרגאַניזאַציע און איז טאַקע געווען פון די הויפּט פירער פון צעירי אגודת ישראל. ער האָט חתונה געהאַט קיין הרובישאוו און איז שוין דאָרט געבליבן וואוינען. ער האָט אויך דאָרטן פיל געהאָלפן אויפצולעבן די רעליגיעזע יוגנט.

יצחק מאיר פלוג

זיין פאָטער ר׳ מיכל יודא ע״ה איז געווען פון די נכבדים אין שטאָט, אַ איד אַ למדן, חסיד און עושר. יצחק מאיר איז געווען זיין

עלטסטער זון, מיר האָבן צוזאַמען געלערנט אין ציעשינאָווער שטיבל. ער איז אויך געווען פון די הויפּט בחורים וואָס האָבן אָנגעפירט די אגודה. ער איז געווען אַ סוחר׳ישער טיפּ, און שוין בחור׳וויז האָט ער געפירט האַלץ מסחרים און מצליח געווען. ער האָט חתונה געהאַט פון בילגורייא,



אין דער הויך שטייען די פּרעזע פון צעזרי אגודת ישראל

פון רעכטס : יצחק מאיר פּלוג, חבר מאיר רובין און מרדכי נאנצער ; **געקסטע שורה די פּרעזם פון רעכטס :** שלמה ב״ר דוד גאָרטלענר, מענדיל ב״ר נטע העלענר, חיים יהושע בידערמאן, בן ציון שניידער, שמואל שפּאָרער יעקב פּאָנצער, יחזיל שור, בערל שוינדלער **אין** גרינבוים ; **דריטע שורה :** סיני ב״ר יוסף שפּירא, סוויבעלבאס משה ב״ר ליפּא מאלץ, יחזיל ב״ר זלמן בראנד **אין** לייבעל פערשט ; **זיצענדיג :** מרדכי ב״ר דוד שוינדלער, מאלף פּייל, שמעון סענענבוים, שמואל קויפמאן, הירשל שפּריצער, יצחק מאיר יונגמאן **אין** משה שטראזבערג ; **לעצטע שורה בייַם פּראָספּעראָנס :** נתן ב״ר שלמה אקסס, משה ב״ר נטע העלענר **אין** דוד ב״ר אר״י העלענר

שפּעטער זיך באַזעצט צוריק אין טאָמאַשאָוו, וואו ער איז ווייטער געווען טעטיק געזעלשאַפטלעך, ספּעציעל ביי די אגודה אינסטיטוציעס.

סיני שטעגרער

אַ קינד פון עמך, זיין פאָטער האָט עמיגרירט קיין אַמעריקע, זיין מוטער ברכה האָט זייער פיל אַכט געגעבן אַז איר סיני׳לע זאָל אויס־וואַקסן אַ לערנער, און ער האָט זיך טאַקע לויט דעם גייסט דערצויגן, געלערנט אין ציעשינאָווער שטיבל, אָבער די הויפּט טעטיקייט זיינע איז געווען די אגודה, מיט דער גאַנצער נשמה איז ער געווען איבערגעגעבן איר אידעאַל, און האָט זיך פשוט מקריב געווען פאַר איר, יעדער בריוו און פאַרלאַנג פון דער צענטראַלע איז געווען פאַר אים אַ געזעץ. ער איז געווען פון די אַזוי גערופענע פאַרטיי־פאַנאַטיקער, ביי יעדער טעטיקייט וואָס איז געווען נוגע צו דער אגודה, איז ער געווען דער ערשטער, און קיין שום אַרבעט איז פאַר אים ניט געווען צו שווער. ער האָט חתונה געהאַט קיין לוביטש. די עלטערן האָבן אים אַרויסגעפאָדערט אין אַמעריקע, אָבער צוליב די שוועריקייטן וואָס דער קאָנסול אין וואַרשע האָט אים געמאַכט איז ער פאַרבליבן ביים דייטש.

לייבל לערער

זיין פאָטער ר׳ יחזקאל לערער, אַ חשוב׳ער בעל בית, אַ געלערטער חסיד, וואָס האָט ליב געהאַט אַ שווער שטיקל אבן עזרא, אַ קלוגער מענש וואָס מ׳האָט אים געגנוצט צו דין תורות, לייבל איז געווען זיין ליבלינג, זייער אַ גערָאטענער מיט אַ גוטן קאָפּ, און אַ גוטער בטבע, אַ בריליאַנטענער יונגערמאַן מיט זייער אַן אידעלן כאַראַקטער, ער איז געווען אַ גרויסער בעל מעלה, חוץ ׳ערנען אויך געשפּילט אויף אַ פידל, פון די געציילטע בחורים וואָס זיינען געווען זעלבסטשטענדיק עקאָנאָמיש, געפירט גרויסע וואַלד געשעפטן און מצליח געווען. געהאַט אַן אָפענע האַנט, ספּעציעל איז ער געווען טעטיק אין דער אגודה און אין ציעשינאָווער שטיבל. האָט חתונה געהאַט פון קראַסניסטאָוו און דאָרט געבליבן וואוינען.

לייבל מערמעלשטיין

זיין פאָטער ר׳ ירחמיאל הכהן מערמעלשטיין הי״ד, איז געווען פון די קיעלצער חסידים, זייער אַ שטילער בכבוד׳יקער איד, אַ לעדער סוחר, האָט ניט אָנטייל׳ געגומען אין קיין שום קהל׳שע טעטיקייט נאָר געפירט אַן ערלעך שיין אידיש לעבן און האָט יעדן טאָג געהאַט אַ שיעור קבוע. וועו לייבל איז נאָך געווען אַ יונג חדר־אינגל, האָט דער ציעשינאָווער

רבי זיך אַריינגעצויגן צו זיין פאַטערס הויז, דער רבי האָט געהאַט זייער אַ גרויסע השפּעה אויף לייבלען, און לייבל איז געוואָרן פון די גרעסטע מתמידים, לייבל איז געוואָרן אַ גרויסער ירא שמים, וואָס האָט שטאַרק געפילניווען מקוואות, און געדאַוונט בכוונה און התלהבות. לייבל שטייגט אין לומדות און חסידות פון יאָר צו יאָר, ער ווערט דער מוסטער פון ציעשינאָווער שטיבל. ווען ער איז עלטער געוואָרן איז ער שוין געווען איינער פון די בעסטע בחורים לומדים אין שטאָט און געזאָגט שיעורים פאַר די יונגע בחורים׳לעך. בכלל איז ער געווען אַ בעל נפש טובה, דאָס גוטסקייט אַליין. אַלע בכבוד׳יקע אידן וואָס פלעגן קומען פון דער וועלט, און דער ערשטער און בעסטער אַדרעס איז געווען דאָס ציעשינאָווער שטיבל, פלעגט לייבל באַזאָרגן מיט געלט, עסן און שלאָפן. לייבל איז געווען דער יושב ראש פון צעירי אגודת ישראל. ער האָט ניט פאַרמאָגט צופיל אַרגאַניזאַטאָרישע פעאיקייטן. (פאַקטיש האָט מיט דער אַרגאַניזאַציע דאַן אָנגעפירט דער סגן יו״ר יוסף פרידלענדער. היינט אין אַמעריקע, אגב דער סעקרעטאַר פונם דאָזיקן בוך קאָמיטעט). נאָר זיין זויבערע פערזענליכקייט האָט אַרויסגערופן רעספּעקט און דרך ארץ. ער האָט חתונה געהאַט קיין ראווא רוסקא, און איז דאָרט פאַרבליבן.

אָט מיט די אַלע יונגעלייט האָב איך פאַרבראַכט מיינע שענסטע און בעסטע יאָרן, מיר אַלע האָבן זיך געטוליעט און געוואַרעמט ביי דעם גרויסן ליכט פון גרויסן הייליקן ציעשינאָווער רב, הגאון הצדיק ר׳ ארי׳ לייביש רובין זצ״ל, וואָס האָט אַריינגעגעבן אַן אינהאַלט אין אונזער לעבן, דערצויגן און אויסגעפורעמט אונזערע נשמות, מיר האָבן ביי זיינע טישן פאַרברַאכט שבתים און ימים טובים, זיינע דברי תורה האָבען אונז געגעבן אַן התחזקות, זיינע שירות ותשבחות האָבן אונז פאַרשאַפט דעם גרעסטן עונג רוחני און דערהויבן אונזער גייסט, זיינע שיחות חולין האָבען געשפּרודלט מיט חכמה, זיין אהבה צו יעדן אידן און צו אונז בפרט האָט געמונטערט און דערפרישט, זיינע התחזקות וועריטער און דברי תנחומים האָבן געהיילט צעברָאכענע הערצער, יעדער צעברָאכן האַרץ און שווער געמיט האָט ביי אים געפונען טרייסט און דערלייכטערונג, און איבער אַלעמען האָט ביי אים אין זיין סביבה געהערשט שמחה און פריילעכקייט וואָס האָט דער־ גרינגערט דאָס לעבן, אָט ביי אַזאַ סביבה זיינען מיר אויפגעהאָדעוועט געוואָרן, און זיינען מושפּע געוואָרן פון זיינע מעלות און מידות, און, ליידער, בעוונותינו הרבים האָבן מיר זיי אַלע אויף אַ טראַגישן אופן פאַרלאָרן, הי״ד, ערע זייער אָנדענק!

דוד יודיל שור הי"ד

• א. פרייַנד

אברהם בלעכער׳ס זון, אַ קינד פון „עמך" וואָס פון זיין פריערסטער יוגענט האָט איהם געצויגען צו חסידות, נאָך אַלס 5 יאָריג קינד, ווערט ער אַ שטענדיגער איינגייער בייַם ציעשינאווער רבי׳ן, און פאַרפעלט ניט קיין טיש, ער ווערט ערצויגען אונטער זיין השפעה, און ווען ער ענדיגט די חדרים פאַנגט ער אָן צו לערנען אין ציעשינאָווער שטיבעל, אָבער גלייכצייטיג מיט זיין שטייגען אין לערנען ענטוויקעלט זיך בייַ איהם אַן אַרגאַניזאַציאָנעלע־טאַלאַנט, און ווערט אַ פירער פון דער „פרחים" גרופּע בייַ צעירי אגודת ישראל, ער איז געווען אַ טאַלאַנטפולער רעדנער און האָט געהאַט גרויסע פאַרדינסטען פאַר דער ענטוויקלונג פון דער פרחים אַרגאַניזאַציע. ער איז אויך געווען סעקרעטאַר פון בית־יעקב שולע.

בשעת דער דייטשער באַמבאַרדירונג, דעם בלוטיגען דאָנערשטאָג, איז ער־געטראָפען געוואָרען פון אַ שפּליטער אין פוס, און דאָס האָט איהם צוגעשמיט צום בעט און האָט ניט געהאַט די מעגליכקייט צו אַנטלויפען, און געבליבען אין טאַמאַשאָוו און געטיילט דעם גורל פון אַלע אידען דאָרט.



דוד יהודה ב״ר
אברהם שור הי״ד

פיהרער פון
פרחי אגודת ישראל



יעקב פאנצער הי״ד

די אגודה באיואווקע

• ש. ל.

די אַגודה וואָס האָט זיך גרופירט אַמיינסטנס פון בעל־בתישן חסי־דישן עלעמענט, האָט מען געמיינט אַז זיי זיינען מער ניט פעאיק ווי צו לערנען אין שטיבל און איינאַרדענען סיום מסכתות פון דף היומי און חסידישע יאָרצייטן מיט מלוה מלכה׳ס, דערווייל ווען עס איז געקומען צו וואַלן, לאָקאַלע אָדער פון לאַנדס כאַראַקטער, האָבן זיי גוט באַהערשט די וואַל סטראַטעגיע גלייך ווי אַלע פּאַרטייען, אַפילו ווען מען האָט גע־דאַרפט נוצן כוח מיט שטאַרקייט... אין די ערשטע יאָרן פון די געווייל־טע קהלה אָרגאַנען, בשעת דער קאדענץ פון לייזער לעדערקרעמער אַלס פרעזעס, האָבן זיי ניט געוואָלט צולאָזן צו אַ געוויסע אָפשטימונג, און די אגודה האָט בסך הכל דעמאָלט געהאַט 5 דאָזאַרס קעגן 7, האָט די אגודה־יוגנט איבערגעריסן די עלעקטרישע באַלייכטונג, אַנגעהויבן צו טומ־לען אַזוי אַז מען האָט געמוזט איבערריסן די זיצונג.

ווען דער פאַראייניקטער „קרן היסוד" מיט די מזרחי אין שפיץ האָבן אַראָפגעבראַכט קיין טאַמאַשאָוו הרב קאָוואַלסקי פון וולאַצלאָווק, וועלכער איז דעמאָלט געווען מיטגליד אין פויליש סענאַט, אַ גרויס רבניש פּאָליטיש פּער־זענלעכקייט, און עס איז געווען אַנאַנסירט אַז הרב קאָוואַלסקי וועט ריידן שבת בייטאָג 5 אַזייגער אין דער גרויסער שול.

די אגודה האָט ניט געוואָלט ער זאָל ריידן, ווייל דאָס קען נאָך פאַרשטאַרקן דעם ציוניזם אין שטאָט, עס איז דעמאָלט געווען שבת שמברכין ראש חודש אלול, די אגודה יוגנט פאַסט אַ באַשלוס ניט דער־לאָזן ריידן הרב קאָוואַלסקי׳ן מיט דעם אויסרייד, היות מ׳בענטשט ראש חודש אלול, דאַרף מען דאָך תשובה טאָן דערפאַר קומט מען אין שול 2 אַזייגער און מען פאַנגט אָן זאָגן תהלים, נאָטירלעך איז דער פּלאָן געהאַלטן געווארן שטרענג געהיים, בכדי די שול זאָל בלייבן אָפן.

ווען די ציוניסטישע גרופּן מיט די מזרחי בראש, האָבן אָנגע־הויבן קומען אין שול און געטראָפן די אומדערוואַרטע געסט, עפּעס נייע שול תהלים זאָגערס, האָבן זיי באַלד פאַרשטאַנען וואָס דאָס באַדייט, אַבער זיי האָבן געשוויגן, ווי לאַנג געדויערט דען אויסזאָגן תהלים?

הרב קאָוואַלסקי איז אַריין אין שול און זיי זאָגן נאָך אַלץ תהלים. וועָן זיי האָבן געענדיקט און נאָך אַמאָל ווייטער אויפסניי אָנגעהויבן פון אָנהויב דעם תהלים, דאָ האָט זיך אָנגעהויבן דער טומל, און די ציוניס־טישע יוגנט פון אַלע גרופּירונגען האָבן זיך געוואָרפן שלאָגן אויף דער אגודה יוגנט, אָבער זיי האָבן פעסט געהאַלטן די פאָזיציעס, געמאַכט אַ מענטשלעכע קייט אַרום דעם עמוד, און ווייטער פאָרגעזעצט דאָס זאָגן תהלים, ביז עס איז געקומען פאָליציי און דעם גאַנצן עולם אַרויסגע־טריבן און צוגעשלאָסן די שול, און הרב קאָוואַלסקי האָט ניט געהאַט די מעגלעכקייט צו ריידן. אַלס רעוואנש איז וועָן עס איז אַראָפגעקומען דער אגודה אינספּעקטאָר אליעזר גרשון פרידענזאָן פון לאָדז און געוואָלט האַלטן אָן אַגודה'יסטישן רעפעראַט אין גרויסן בית המדרש, איז ער געשטערט געוואָרן דורך דער ציוניסטישער יוגנט פון אַלע שאַטירונגען און ער האָט געמוזט פאַרלאָזן די בימה, און ער האָט פאָרגעזעצט זיין רעדע אין קיעלצער שטיבל.

דער פאַרטיי קאַמף האָט אַריינגעבראַכט לעבעדיקייט און אויפמונ־טערונג צווישן דער יוגנט.

די לינקע באוועגונג אין טאָמאַשאָוו

• לאה פרידלענדער

אין דער צייט פון דער עסטרייכישער אַקופּאַציע האָבען זיך אָנגעהויבען אויסשיילען פּאָליטישע באַוועגונגען פון אַלע ריכטונגען אויף דער פּוילישער ווי אויך אויף דער אידישער גאַס. אין טאָמאַשאָוו איז געקומען צום לעבען די ציוניסטישע באַוועגונג אין אַלע אירע שאטירונגען, און נאַכהער אויך דער בונד.

נאָך פּוילענס באַפרייאונג וואָס איז אויסגעפאַלן איין יאָר נאָך דער אָק־טאָבער רעוואָלוציע אין רוסלאַנד, האָבן זיך אָנגעהויבן הערן אָפּקלאַנגען פון אַ קאָמוניסטישער באַוועגונג. מ׳האָט שוין שטילערהייט געשמועסט אַז דער און דער איז אַ קאָמוניסט. געוויס וועט ס׳האָבען זיך אָנגעהויבען זייערע פּאַרטייאישע טעטיגקייטען איז שווער צו ווייסען.

אַרום ענדע זומער 1920 וועט די באָלשעוויסטישע חיילות זענען געשטאַנען האַרט אונטער טאָמאַשאָוו און מ׳האָט דערוואַרט זייער אָנקום, האָט זיך באַוויזען אַן אָגענט פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי צווישען אַ גרופּע אויסבאַהאַלטענע דערזערטירערן און אַרגאַניזירט אַ שטאָט פּאַרוואַלטונג, וועלכע זאָל אָנהויבן פונקציאָנירן גלייך נאָכן אַרײַנמאַרש פונם סאָוויעטישן מיליטער. אַזוי האָט מען איבערגעגעבען בסוד פון מויל צו אויער. פון דעם פּלאַן איז סיי ווי גאָרנישט געווארן, ווייל אַ חוץ אַן אויסשפּיר אָפּטיילונג וואָס האָט זיך באַוויזען איינמאָל אין אַ שבת בייטאָג, האָט די רוסישע אַרמיי נישט באַוויזען צו פאַרנעמען די שטאָט, גראד דאָן האָט זיך אָנגעהויבען זייער צוריק מאַרש ביז צו דער גרענץ וואָס איז איינגעשטעלט געווארן לויט׳ן דאָמאָלסדיגען שלום אָפּמאַך צווישען פוילען און די באָלשעוויקעס.

און די ערשטע 20־ער יאָרן האָט מען מיט זיכערקייט געשמועסט וועגן דער עקזיסטענץ פון אַ קאָמוניסטישער באַוועגונג אין טאָמאַשאָוער געגנט. אין די שפּעטערע 20־ער, נאָכדעם ווי די פילסודסקי רעגירונג האָט זיך געלאָזט אויף מער שאַוויניסטישע וועגען און אָנגעהויבען פאַרפאָלגען די נאַציאָנאַלע מינדערהייטען האָט זיך דער קאָמוניסטישער געדאַנק פערשפּרייט אַלץ מער און מער צווישען די לעצטע. די עקזיסטענץ פון זייער אונטערערדישען אָפּאַראַט איז מער פאַר קיינעם קיין סוד נישט געווען. אַרעסטען און משפּטים געגען קאָמוניסטען איז געווארן אַן אָפּטע דערשיינונג אין שטאָט. די אָפּגעגעבענע

שטימען פאַר זייער ליסטע ביי די סיים וואַלען הגם אין אַ קליינע צאָל האָבען אויך עדות געזאָגט וועגען אַ פאַרטיי אַפאַראַט וואָס פונקציאָנירט, ווייל קיין אָפענע וואַל אַגיטאַציע האָט מען נישט געטאָרט פירען. אין די אָנהויב 30־ער יאָרן איז שוין זייער אינפלוס אויף די פּויערים אין די מזרח דערפער פונם פאָוויאַט, וועלכע זענען געווען מערסטענס באַוואוינט פון אוקראַאינער, געווען מער בולט. דאָס איז געווען אין דער צייט פון פאַסיפיקאַציע. די פּוילישע רעגירונג האָט זיך געשטעלט פאַר אַ ציל צו פערפּוילישען די אוקראַינישע פּויערים, צו ברענגען זיי אונטער די פליגעל פון דער רוימיש קאַטוילישער אמונה. פאַר דעם צוועק האָט זי באַנוצט פערשידענע רשעותדיגע מיטלען פונאַנדערנעמען די קלויסטערס און ענליכעס. די רעאַקציע פון די אוקראינער איז געווען דאָס אַרונטערפאַלען דעם קאָמוניסטישען איינפלוס. דאָס זעלבע איז געשען אין שטאָט, וואו דער פּולס פון פּאָליטישער אַקטיוויטעט האָט געקלאָפט אויף דער אידישער גאַס. דער מלוכה׳שער אַנטיסעמיטיזם וואָס האָט בהדרגה געמומען אַרויס שטופען אידען פון זייערע עקאָנאָמישע פאָזיציעס, האָט נאַטיר־ליכערווייזע געזייעט זוימען פון שנאה צום עקזיסטירענדען רעזשים. די אידישע יוגענט האָבענדיג פאַר זיך אַן אויסזיכטלאָזע צוקונפט, ווייל אַלע טויערן פון די מלוכה׳שע אונטערנעמונגען זענען געווען פאַר איר פאַרשלאָסען, און אידישע מלאכה און האַנדעל זענען געפאַלען אונטער דער שווערער לאָסט פון שטייערן, וועלכע די מלוכה האָט בכיוון אויף זיי אַרויף געלייגט זיי צו דערשטיקען. און דערצו אויך די חוזק׳דיגע באַציאונג פון די מאַכט אַרגאַנען צו די אידישע אינטערעסאַנטען, — האָט געעפענט איר האַרץ אַלץ ברייטער און ברייטער פאַר דער קאָמוניסטישער פראָפאַגאַנדע, וועלכע האָט געהאַט פאַרטיגע לאָזונגען צו די אַלע אָנגעוויייטיגטע פראָבלעמען. אָט האָט איר אַ שכנות׳דיג גרויס־לאַנד וואו אַלע לעבען גליקליך אָן אַרבעטסלאָזיגקייט אָן אַנטיסעמיטיזם אַ. אַ. וו. און ווייטער. די יוגענט האָט נאַטירליך געמומען ערנסט אָט די אַלע לאָזונגען. דער קאָמוניסטישער פאַרטיי אַפאַראַט האָט זעהר געשיקט אויסגעניצט די אַלע אַנטי־מלוכה שטימונגען סיי ביי די אוקראינער און סיי ביי אידען. זי האָט געעפענט אַ כלומר׳שט אומאָפהענגיקע פאַרטיי ביי די אוקראינער א. נ. „סעלראב״ און דאָס זעלבע ביי אידען א. נ. „אַלגעמיינע אידישע אַרבעטס פאַרטיי״ פערקירצט „אַיאַפּ״. דורך די 2 פאַרטייען, האָט די קאָמוניסטישע פראָפאַגאַנדע געקריגען אַ פרייען צוטריט צו די בע׳עוולה׳טע מינדערהייט׳ס מאַסען, דורך זייערע צייטונגען זשורנאַלען און פערשידענע אויפרופען. אין אָט דער ליטעראַטור איז די מלוכה שארף אָנגעגריפען געוואָרען פאַר די עוולה׳ס געגען די מינדערהייטען. די אויספירען זענען נאַטירליך געווען, אין אַ נישט גאַנץ קלאָרער פאָרם, פראָ סאָוויעטישע, די אויבנדערמאַנטע 2 פאַרטייען זענען פאַר אַ געווייסער צייט געווען לעגאַל אָבער די מלוכה האָט געהאַלטען אַ וואַכזאַם אויג אויף זיי.

אין טאמאשאוו האט זיך געעפענט דער „איאפ" אין ענדע זומער 1933, איר הויפט טעטיגקייט איז געווען צו שיטען פעך און שמוץ אויף אלע אנדערע אידישע פארטייען, און ווי פארבייגייענד גלאראפיצירען די וואונדער אויפטוען פונם ראטן־פארבאנד. אין מוצאי שמחת תורה־נאכט אינם זעלבען יאר איז א שלוח פון דער פארטי מר זיגמונט שטיין אויפגעטרעטען ביי א קליינעם עולם צוהערער אין טאמאשאווער „פאלקס הויז" מיט א רעפעראט געווידמעט דעם „פארראט צו די ארבעטער מצד דעם „בונד". איר עקזיסטענץ אין טאמאשאוו האט גארנישט לאנג אנגעהאלטען. דער קאמוניסטישער פרצוף האט זיך צו בולט ארויסגעוויזען און גאר וווייניגע, וווייזט אויס, האבען געוואלט זיין פארבונדען מיט איר.

ביים באהאנדלען די טעטיקייטן און דעם אויפבלי פון דער קאמוניסטישער פארטיי ביי דער אידישער יוגנט אין טאמאשאוו האב איך בכיוון געציגען א פראלעל מיט זייערע דערפאלגען ביי דער אוקראיניישער באפעלקערונג כדי אונטערצושטרייכן די געמיינזאמע סבה דערפון און דאס: די ברוטאלע באציאונג פון די פוילישע מאכט ארגאנען צו די נאציאנאלע מינדערהייטען. די טענות פון די אנטיסעמיטען אז אויף דער אידישער גאס איז זיך דער קאמוניזם צעווואקסען, וואס ס'איז אגב וווייט פונם אמת ווי מיר וועלען עס באלד זעהן, דארפען לכן געווענדעט ווערען צו זיי אליין. דאס האבען זיי מיט זייערע אונמענשליכע האנדלונגען לגבי זייערע אידישע מיטבירגער געווארפען געוויסע טיילען פון דער אידישער יוגענט אין די ארעמס פונם פארפירערישען קאמוניזם. און ווען מיר ווילען וויסען אויף וויפיעל ס'זענען זיך באמת צעווואקסען די כחות פון דער קאמוניסטישער פארטי אויף דער אידישער גאס, וועלען מיר פרואווען זיי פערגלייכען מיט די כחות פון אלע אנדערע אידישע פארטייען וועלכע זענען געווען אין שטענדיגען געראנגעל מיט זיי און זייער כח וועט זיך געפונען נישט וווייט פונם ציפער „0" (זערא). אויב מ'האט געקענט רעדען וועגען זייער איינפלוס אויף געוויסע טיילען פון דער אידישער יוגענט האט זיך עס אבער וווייניג געלאזט מערקען ביי דעם דערוואקסענעם דור. ביי וואלען צום סיים וואו א שטימבארעכטיגער האט געמוזט זיין נישט אינגער פון 21 יאר האט זייער ליסטע אנגעצויגן עטלעכע צענדליק שטימען פון וועלכע א טייל זענען געקומען פון אוקראיניש וועהלער אין שטאט. דער געשריי פון די אנטיסעמיטען אז די אידישע גאס איז באהערשט פון קאמוניסטען איז לכן געווען נישט נאר אן איבערגעטריבענער נאר אינגאנצען א גרונטלאזער.

דער קאמוניסטישער טארארם אין שטאט האט נישט לאנג אנגעהאלטען, ביסלעכווייז האבען זיי פארלוירען יעדען אנהאלט אפילו איז דער יוגענט. אין די לעצטע עטליכע יאר פארן קריג, האט זיך קיין שום טעטיגקייטען פון זיי נישט געלאזט הערען.

אויפגעשטאַנען תחית־המתים איז די פּאַרטיי, ערשט נאָכדעם ווי די רויטע אַרמיי האָט אַריינמאַרשירט קיין טאַמאַשאָוו אין ערב סכות 1939. זי האָט דאָן איבערגענומען די ציווילע אַדמיניסטראַציע אין שטאָט. נטער דער פירערשאַפט פון דער מיליטערישער מאַכט. און נישט קוקענדיג דערויף וואָס די מערהייט איינוואוינער אין שטאָט זענען געווען אידן, האָט זי דאָך נישט געוואָגט איבערצוגעבען דעם אַמט פון בירגערמייסטער צו אַ איד. דעם אַמט האָט פערנומען דער קריסט זשעברון.

זייער מאַכט האָט אָנגעהאַלטען בלויז 2 וואָכען ביז די רויטע אַרמיי האָט פאַרלאָזט די שטאָט לטובת זייערע פּאַרבינדעטע — די דייטשען. דער גאַנצער פּאַרטיי אַפּאַראַט האָט צוזאַמען מיט דער אַרמיע זיך דאָן עוואַקואירט קיין ראווע־רוסקע.

פון די אַלע פּאַרטיי חברים איז ביז היינט צו טאָג קיינער אין דער פּאַרטיי נישט פאַרבליבען. אייניגע פון זיי האָט היטלערס רשעות׳דיגע האַנד דערגרייכט און געמאַכט אַ סוף צו זייערע יונגע לעבענס. די איבעריגע זענען צעשפּרייט איבער פערשידענע וועלטס טיילען, וואו זיי קוקען מיט בענקשאַפט און באַדויערן צו זייער וויייטער שטורמישער פאַרגאַנגענהייט. מיט בענקשאַפט: צו אַ צייט וועט זיסע חלומות האָבען געשוועבט פאַר זייערע אויגען. חלומות וועגען אַוועלט אַ דערהויבענע, אַ באַפרייטע פון עוולות און אונטערדריקונגען. מיט באַדויערן — וואָס זיי האָבען אַזוי פיל ענערגיע, נשמה און לעבען אַוועקגעגעבען פאַר אַ שטרעבען וואָס האָט זיך מיט אַזאַ שאַרפער בולטקייט אַרויסגעוויזען צו זיין אַ פּוסטער חלום.

יעצט וועט מיר שטעלען אַ שטיין אונזער פאַרשניטענער שטאָט מיט אירע מענשען און אינסטיטוציעס לאָמיר מיט וואַרימער סימפּאַטיע דערמאָנען אויך די אידישע אינגלעך און מיידלעך וואָס האָבן מיט אויפריכטיקער מסירת נפש׳דיגער איבערגעבענהייט געקעמפט פאַר אַן אידעאַל אין וועלכען זיי האָבען געגלויבט ס׳ליגט די דערלייזונג פון דער מענשהייט.

די אידישע יוגנט אין דער שטאָט טאָמאַשאָוו לובעלסקי

● **פנחס ערליך,** בוענאָס אייראס

די אייגנארטיקייט כאראקטער שטריכן און מהות פון דער טאָמאַשאָווער יוגנט, געבאָרן אין די יאָרן 18-1916-17. — די ציוניסטישע יוגנט באָוועגונג, דאָס קינד פון באַשטימטע פּראָצעסן און פון אקטועלער נויטוועניקייט. — פון וואָנען די טאָמאַשאָווער יוגנט האָט געשעפט איר גייסטיקע יניקה און אינטעליגענץ. — בית הספר יבנה. — „שקאלא פאוועשעכנא" — די שטאָטישע פּוילישע גימנאַזיום. — דער החלוץ — „הפועל" „ביתר און מנורה" „חשומר הצעיר און שומריה" „מכבי" „הפועל המזרחי און השומר הדתי" „פּרחי אגודת ישראל" „בונד און סקיף" מאַרטירער יוגנט. — קדושה און גבורה.

עס בלוטיקט דאָס האַרץ און עס ציטערט די האַנט ביים אויפשרייבן בלויז דעם טיטל פון דער דאָזיקער אַרבעט „די אידישע יוגנט אין דער שטאָט טאָמאַשאָוו ליובעלסקי", ובפרט ווען איך וויס אַז די דאָזיקע מיטאַרבעט אין יזכור בוך דאַרף דינען ווי אַ מאָנומענט נאָך דער טייערער טאָמאַשאָווער יוגנט, וואָס די גרעסטע טייל פון איר איז אומגעקומען מיט כל מיני מיתות משונות דורך דער בעסטיאַלער היטלער האַנט מיט דער מיטהילף פון זיינע אַלאירטע פּויילישע מערדער שותפים, וואָס האָבן אויך נישט קיין קליינעם חלק אין דעם שוידערלעכן אומקום פון דעם בעסטן פון פּויילישן אידנטום — דער יוגנט.

מיר איז גוט באַקאַנט די יוגנט וואָס איז געבוירן אין די יאָרן 1916, 1917 און 1918, ערב דעם סוף פון דער ערשטער וועלט מלחמה אין מיין געבוירן פּאוויאט־שטאָט טאָמאַשאָוו לובעלסקי. ווילן זיך דאָ פאַרצייכענען אייניקע כאַראַקטער שטריכן, די אייגנארטיקייט און דער מהות פון דער דאָזיקער יוגנט, מיט וועלכער עס איז מיר אויסגעקומען צו אַקטירן אַלס זייער חבר, מנהל און מדריך אין דער ציוניסטישער יוגנט און ספּאָרט באָוועגונג, און עס איז מיין טיפער וואונטש אַז איך זאָל חלילה ניט נכשל ווערן, ניט איבערשאַצן (מחמת סענטימענט) און ניט מינדער־שעצן, און איך טו תפילה, אַז עס זאָל מיר גערָאטן צו געבן אַ טרייע און

ריכטיקע אפשאצונג פון דער דאזיקער פאַרשידענאַרטיקער יוגנט, וואָס האָט אין טאָמאַשאָוו זיך קאָנצענטרירט אין פאַרשידענע גרופּן און קרייזן אין פאַרשידענע חלוצישע און נישט חלוצישע יוגנט באַוועגונגען, וואָס זיינען פאַרבליבן איינגעקריצט אין מיין זכרון, און איבער וועלכע עס קומט מיר אויס צו לאָזן אַ טרער און לייגן אַ באַשיידענע קווייט אויף זייער אומ־באַקאַנטן קבר.

עס איז ביי אונז אין אידישן לעבן געווען אַן עפאָכע פון יוגנט באַוועגונג. אויב מיר ריידן וועגן דער ציוניסטישער יוגנט באַוועגונג אין וועלכער דער גרעסטער פּראָצענט יוגנט איז געווען אַרגאַניזירט, דאַרפן מיר אונטערשטרייכן אַז די ציוניסטישע יוגנט באַוועגונג איז אין אַ געוויסער מאָס געווען דאָס קינד פון באַשטימטע פּראָצעסן און אַקטועלע נויטוועניקייט. די נויט פון דעם פֿאָלק און זיינע גאולה לעכצונגען האָבן געבוירן די יוגנט באַוועגונג, די יוגנט האָט רעוואָלטירט קעגן דעם גלות, זי האָט געשטרעבט צו אַ נייעם און אומאָפּהענגיקן לעבן, און זי האָט געבראַכט די גורל־דיקע ענדערונג: מיר דאַרפן נישט פאַרגעסן אַז אויך די מיטגלידער פון „ביל״ו״ זיינען געווען יוגנטלעכע און אַז די צווייטע און דריטע עליה האָבן געבראַכט קיין ארץ ישראל ענטוזיאַסטישע, ברויזנדיקע, קעמפנדיקע און שטורמישע יוגנט, מיט אַ גרענעצלאָזער איבערגעגעבנקייט צו זייער אידעאַל, די צענדליקער טויזנטער חלוצים וואָס זיינען געקומען נאָך זיי אין די צוואַנציקער און דרייסיקער יאָרן, האָבן שפּעטער מיט ענטוזיאַזם און אייפער פאַרגעזעצט זייער ווערק, און אַ דאַנק זייער מסירת נפש איז געלייגט געווארן דער יסוד פאַר דער באַנייטער אידישער מלוכה׳שקייט.

קען איך צענדליקער יוגנטלעכע, פון טאָמאַשאָוו, מיט אַ סך פון זיי האָב איך זיך געטראָפן ביי מיינע צווייַ באַזוכן אין ישראל אין 1951 און אין 1961, וואָס האָבן זיך, באַוואָפנטע פון חלוצישן אידעאַל אָנגעשלאָסן צו דעם אויפבוי וועלק און צו די בויער פון נאָך דאָן ארץ ישראל, און היינט לעבן זיי צווישן דעם גליקלעכן טייל פון דער ישראל באַפעלקערונג וואָס האָט זיך אינגעגלידערט אין דער נייער ישראל ווירקלעכקייט, וועלכע אין שטאָט, וועלכע אין אַ מושב און וועלכע אין קבוץ.

— פון וואַנען האָבן די דאָזיקע יוגנטלעכע געשעפט זייער גייסטיקע יניקה און חלוצישע אינספּיראַציעס, און פון וואַנען בכלל דער גאַנץ טיפּער באַוואוסטזיין און העכערע אינטעליגענץ פון דער טאָמאַשאָווער יוגנט, פון וועלכער אַ גרויסער פּראָצענט לעבט איצט אין ישראל און אַנדערע אין דעם פאַרוואַרצלטן אידישן ישוב אין נאָרד אַמעריקע און אין די נייע אידישע תפוצות פון זיד אַמעריקע, בעיקר אַרגענטינע, בראַזיל און אורוגואי,

— פון וואַנען?

דאָ דאַרפן מיר אָנהויבן פון בראשית, דאָ קומען מיר צום קאָפּיטל א „בית הספר יבנה" (פריער זיך געפונען בית הספר תורה ודעת), הגם מיין ווייניקייט, פונקט ווי אַנדערע מיינע חברים האָבן אידעאיש רעוואָלטירט קעגן די הויפּט עיקרים און פּרינציפּן פון דער אידעאָלאָגישער ריכטונג און שיטה פון דער מזרחי שול יבנה, מוז איך אַנערקענען און מיט א געפּיל פון דאַנקבאַרקייט אז דער בית הספר יבנה האָט אין אונז אייגנעפּלאַנצט מידות, אונז באַוואָפנט מיט אידיש קענטעניש, האָט געהאָדעוועט און ביי אונז אַנטוויקלט אידישע פּערזענלעכקייט.

טראָץ דעם וואָס מיר האָבן געלעבט אין אַן אַטמאָספער פון גאַנצער אידישקייט, פולבלוטיקע אידישע היימען מיט אידישן שטייגער לעבן, מיט אידישן אינהאַלט, האָט מען דאָך באַדאַרפט ביי אונז תלמידים אַנטוויקלען אַן אָרגינעלע זעלבסטשטענדיקייט, און א באַוואוסטזיין פּאַר אידיש קענטעניש, און דאָס איז דערגרייכט געוואָרן דורך העברעאיש, תנ"ך, תלמוד, אידישע אמונה און גייסטיקע מאָראַלישע ווערטן פון אידענטום, אויסער די וועלטלעכע לימודים ווי נאַטור וויסנשאַפט, מאַטעמאַטיק, פיזיק, כעמיע, פוילישע שפּראַך און אַנדערע לימודים וואָס זיינען געלערנט געוואָרן אין דער יבנה שול. איך געדענק אַז מיר האָבן אויסגעלערנט גענוג עברית כדי צו קענען באַקומען דעם ריכטיקן שליסל, מיט וועלכן א גרויסע טייל פון מיינע חברים היינט האָבן געקענט עפענען די טויערן פון דער העברעאישער שער ליטעראַטור. מיר דוכט זין אַז אונזער גאַנץ ברייטע באַקאַנטשאַפט מיטן תנ"ך האָט אויף אונז קיינדער טיף געווירקט און האָט אַרויסגעשיינט פון אונזערע קינדערשע נשמות. ארץ ישראל קענטעניש האָט אין דער יבנה שול פאַרנומען זייער א וויכטיק פּלאַץ. ביז היינט באַהאַלט איך און היט שטאַרק אָפּ דעם ערשטן אַלבום בילדער וואָס איז מיר צוגעטיילט געוואָרן. שוין דעמאָלט האָב איך אין די ישראל בילדער געזען דעם וואונדער פון אויפבוי און די אוצרות פון דער ארץ ישראל צוקונפט. וועך פון אונז קען פאַרגעסן די אָרעמע (אָבער פאַר אונז קינדער אַן אוצר) בייטעלעך מיט חמשה עשר בשבט פרוכטן פון ארץ ישראל.

הונדערטער אידישע קינדער וואָס האָבן מיט זיך פאַרגעשטעלט די צוקונפטיקע יוגנט, האָבן זיך דערצויגן אין דער יבנה שול. די שול האָט אויף אונז קינדער געווירקט אַז דער היסטאָרישער קשר מיט ארץ ישראל, זאָל אין אונז פאַרקערפערט ווערן, און מיר זאָלן דאָס שפּעטער ווערן די וואָרט זאָגער און די מדריכים אין די פאַרשידענע אויבן אויסגערעכנטע יוגנט באַוועגונגען.

כדאי דאָ צו דערמאָנען אַז עס איז אַפילו געווען א פּראָוו פון גרינדן א תרבות שול ביי אונז אין שטאָט. איך פּערזענלעך האָב זיך

באַשעפטיקט מיט דער אַרגאַניזאַציע, אויב דער זכרון פאַרפירט מיך נישט האָב איך זיך פאַרשטאַנדיקט מיט מיין געווען לערער יואל קויפמאַן (ער איז געווען אַ לערער אין יבנה שול, און אויך אַ בוכהאַלטער, עס איז מיר נישט באַוואוסט זיין גורל). מיר האָבן שוין געהאַט אַפילו אַ סטעמפל און פאַראינטערעסירט אַ גרופּע מענטשן, נאָר מחמת מיין זיין שטאַרק באַשעפטיקט אַלס ראש הקן פון השומר הצעיר, און מיין גרייטן זיך צו פאָרן קיין אַרגענטינע 1935 איז די אַרגאַניזאַציע צוגעגאַנגען זייער לאַנג־זאַם. פאַר מיין אַפּפאָרן קיין אַרגענטינע האָב איך דעם שטעמפל און די געשריבענע אַרגאַניזאַציע פּלענער איבערגעלאָזט ביים לערער קויפמאַן. זעט אויס אַז די תרבות שול האָט זיך נישט אַרגאַניזירט.

די יבנה שול איז אָבער געווען די ווירקלעכע אַנטפּלעקערין פון דעם גרויסן ליכט, וואָס איז פאַראַן אין דער אידישער ירושה וואָס האָט איינגעפלאַנצט אין אונזערע קינדער הערצער אַ פאַרלאַנג צו פאַרלענג צו די אידישע לעבנס אינהאַלט, האָט פאַרטיפט ביי אונז די קענטשאַפט פון דער העב־רעאישער שפּראַך און ליטעראַטור, (אידיש אַלס שפּראַך איז נישט נויטיק געווען צו לערנען, אַלע האָבן געלערנט אידיש), האָט פאַר אונז אַנטפּלעקט (הגם מיט פאַרעלטערטע פּעדאַגאָגישע מעטאָדן) די אייביקע ווערט און די וויזיע פון די אידישע נביאים און אונז אומדירעקט דערנענטערט צו דעם אויפלעבונגס ווערק און לאַנד פון די אבות.

נישט אַלע קינדער האָבן זיך דערצויגן אין דער יבנה שול. אַ גאָר גרויסע פּראָצענט קינדער מיר דוכט זיך צוליב אַרעמקייט, צוליב נישט קענען צאָלן קיין שכר לימוד, זיינען געגאַנגען אין דער טאָמאַשאָווער פּוילישער פאָלקס שול (שקאָלאַ פאוושעכנא), אויך מיר איז אויסגעקומען פאַר דער צייט פון מיין פרימאר בילדונג צו לערנען אין 7־טן קלאַס פון דער פאוושעכנא שול. די טאָמאַשאָווער פּוילישע פאָלקס שול האָט זיך געפונען אין זייער אַ פאַסיקן שול בנין, עס האָבן אויף אונז געמאַכט אַן אייַנדרוק די קלאַס צימערן, די לאַבאַראַטאָריעס, די אַרבעטס סאַלעס וואו מען האָט געלערנט סטאָלעריי, די מאָדערנע אויסמעבלירונג, די געשמירטע פאָלן און אויסערגעווייַנלעכע ריינקייט פונקט דער היפוך פון דער יבנה שול, וואָס האָט זיך געפונען שטענדיק אין געדונגענע דירות נישט צוגע־פאַסט פאַר קיין שול. די „פאוושעכנא שול" איז געווען ממש אין וואַלד, הינטער דער שטאָט ווייט פון שטעטלשן טומל און גערויש. די לערער אין דער שול זיינען זיכער געווען דיפלאָמירטע. די לערער אין יבנה שול זיינען אין גרעסטן טייל געווען אויטאָדידאַקטן. פונדעסטוועגן געדענק איך גוט אַז די לערער אין דער פאוושעכנא שול, די שול וואָס איר שטרעבונג איז דאָך זיכער געווען צו פאָלאָניזירן די אידישע מינדערהייט, דאָך איז

די ווירקונג פון די לערער אין איינקלאַנג מיט זייער ציל, געווען אויף אונז קינדער, אַ נעגאַטיוו. נישט דערפאַר ווייל מיר זיינען געווען אידישע קינדער און האָבן נישט געוואָלט דורך אַ פרעדיספּאָזיציע אויפנעמען זייער לערע און דערציאונג, נאָר דערפאַר ווייל זייער אָריענטאַציע איז געווען נישט קיין קלאָרע, זיי האָבן נישט פאַרשטאַנען און נישט געפונען דעם וועג אויפצוואוועקן ביי אונז שילער דעם דראַנג און פאַרשטאַנד פון לערנען. מיר האָבן ווי מיט דורות צוריק געלערנט דורך צוואַנג און אויס מורא פאַר פיזישע שטראָף מיטלען. זעלטן וועט אַ לערער זאָל געווען זיין באַליבט ביי אונז שילער אַזוי ווי קריסטן. מיר געדענקען לערער וואָס זיינען געשלאָפן און געכראָפּעט בשעת דער לעקציע. אַן אַנדערן קריסטלעכן לערער האָבן מיר אַרויסגעשלעפּט ביינאַכט אַ שיכור'ן פון אַ בלאָטע. דער לערער פון אַרבעט (סטאָלערייַ) און דער מחנך פון אונזער קלאַס פלעגט יעדער ווייַלע זאָגן „כאָראָבא נאָ מאיך זשידקואוו (אַ קרענק אויף מיינע אידעלעך).

יענע לערער איז געווען פרעמד דער כוח און מהות פון חינוך. פרעמד די פאַרשידענע דערציאונג שיטות פון פּעדאַגאָגיע בכלל, זיי האָבן געהאַט פאַר זיך די לערן פראָגראַם, נישט רעכענענדיק זיך מיט דעם קינדער מאַטעריאַל, מיט דעם שילערס מענטאַליטעט, מיט זיין אויפנאַמס פעאיקייט, מיט זיין פיזישער שוואַכקייט, זיין נישט דערנערטקייט, נישט צוגעפאַסט זיך צו דעם כאַראַקטער פון די קינדער, צו זייער עלטער. איין ציל בלויז האָט געהאַט יענער לערער: דורכפירן זיין פּראָגראַם ביי אַלע באַדינגונגען...

געדענקען מיר זעלטן וועט אַ סימפּאַטישן לערער, צו דעם דאַרף מען צוגעבן די פאַרפעסטעטע אַנטיסעמיטישע לופט וואָס האָט געהערשט אין דער שול, וואָס האָט געהאַט כּמעט אַ אידישע מערהייט. איך קען נישט אָפּמאַקן פון מיין געדעכטעניש יענע אַנטיסעמיטישע און פון אידן אָפּלאַכערישע פאַרשטעלונג, פאַר אַ מערהייט אידישע שילער פאַר דער ווייַ־נאַכט פייערונג, און ווי אַ לערער האָט זיך נאָכגעיאָגט אין דער אַרבעטס סאַלע מיט אַ זעג נאָך אונזערן אַ אידישן חבר, און האָט דעם שילער צע׳מזיק׳ט מיט דער זעג שיער נישט אָפּהאַקנדיק אים אַ האַנט.

זיינען מיר אַזוי געוואָקסן און זיך דערצויגן די אידיש טאַמאַשאַוער יוגנט אין מדינת פוילן וואו עס האָבן זיך הונדערטער יאָרן דערצויגן אידישע דורות, מיט באַרעכטיקטער שנאה צו דעם אייגענעם פאַטערלאַנד, וואָס האָט געפירט אַ דיסקרעמינאַציע פאָליטיק לגבי דעם אידנטום, לגבי דער אידי־שער יוגנט. האָבן מיר יוגנט געמוזט אַרויסווייזן אומגעהויערע עקשנות און נאַציאָנאַלע זעלבסטווירדע, און דאָס איז אפשר אויך געווען אַ שטאַרקער מאָטיוו פאַר דער אַרגאַניזירונג פון אַן אייגענעם אידישן שול וועזן, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן אין פוילן ווי אַ קליין קוועלעכל און האָט זיך פאַנאַנדערגעוואָקסן אין אַ ברייטן טייך.

די פוילישע שטאַטישע גימנאַזיום איז געווען אַ גרויסער צוציאונגס כוח. קלאַסן, מאַטורע, אוניווערסיטעט, אַ מין פאַר׳כשופ׳טע נעץ. און איך געדענק די קנאה וואָס האָט ביי אונז אַרויסגערופן צו די פאָר אידישע גימנאַזיום סטודענטן, צו זייערע אוניפאָרמען און בכלל צו זייערע מעגלעכ־קייטן פון לערנען אין גימנאַזיום, אין דעם מאָדערנעם ממש לוקסוס בנין. צו לערנען אין גימנאַזיום האָבן זיך געקענט פאַרגינען בלויז די פאַרמעג־לעכערע קינדער. זי די דאָזיקע גימנאַזיום יוגנט האָט שוין בלויז געראַדט פויליש, זיי האָבן געלערנט אויך שבת (אין דער פּאַווישעכנא שול האָבן אידישע קינדער נישט געלערנט שבת).

די דאָזיקע „גימנאַזיום גרופּע" האָט זיך שוין געהאַלטן אָפּגעזונדערט פון דער רעשט יוגנט זיינען נישט געקומען אין די יוגנט אָרגאַניזאַציעס, בלויז געוואַרט אויף דער גליקלעכער מאָטורע.

נישט ווינציק האָבן אָבער די קליינע צאָל גימנאַזיום סטודענטן געהאַט אויסצושטיין פון זייערע קריסטלעכע חברים, מען האָט אָבער געשלונגען די טרערן און וויטער געלערנט. אייניקע פון די סטודענטן האָבן געמאַכט גאַנץ באַדייטנדיקע קאַריערעס. אַ טייל געראַטעוועטע פון היטלעריסטישן גיהנום" אודים מוצלים מאש" האָב איך געטראָפן אין ישראל. פון אַנדערע האָב איך געהערט אַז זיי זיינען אויסגעוואַקסן גרויסע פּערזענלעכקייטן אין נאָרד אַמעריקע, און פיל פון זיי האָבן געטיילט דעם ביטערן גורל פון דער גאַנצער אידישער יוגנט אין פוילן...

דער גרעסטער טייל אָבער פון דער טאָמאַשאָווער יוגנט איז געווען ווי פריער געזאָגט אָרגאַניזירט אין דער חלוצישער יוגנט באַוועגונג, און ביי אַלע אָן אויסנאַם פון פּאָליטישער ריכטונג, פון רעכטן ביתר, וואָס האָט געזונגען „מדן ועד באר שבע ומגלעד לים" ביז דעם החלוץ און



די שטאטישע גימנאזיום

השומר הצעיר באַוועגונג, וועמענס לאָזונג איז געווען ברענערס „אף על פי כן" שווימען קעגן שטראָם, איז האָבן אָבער, אַלע געזונגען „עוד לא נותקה השלשלת", עס איז נישט איבערגעריסן געוואָרן די קייט פון דורות, וואָס ציט זיך פון דור צו דור, איז דאָס געווען אַ געזאַנג פון העכסטן נשמה אקארד, פון דער דאָזיקער יוגנט, וואָס איז אַפילו ביי די ווינציקער



החלוץ הכללי ציוני

עס שטייען פון רעכטס אויבן: פּויער אייזיקס, פּויגע ראָפּמאַן, רייזעל מעלדונג (מאלערמאַן), מאָסעס זינגער, פּסח קרעמאַן, ציפּורה שטערן, רבקה אייזנשפּיר, חיי מעלדונג; **עס זיצן פון רעכטס:** רחל שטרוליער, מינדעל קראָס, פּייגע שפּיכלער, א חבר פון קיבוץ, רייזקע צוקער, א חבר פון קיבוץ, סימה ניקעלסבערג, העניע הערבסטמאַן; **עס זיצן פון אונטן רעכטס:** העניע דעם סופּרים, לייביש קאָז, חנה סורעסע. **צוגעשיקט פון** משה פרידלענדער, **נתניה, ישראל**

באַוואוסטזיניקע געווען אינסטינקטיוו פאַרוואַרצלט אין אידישע געשיכטע און די מער באַוואוסטזיניקע וואָס האָבן פאַרשטאַנען דעם זין פון ירושלים של מעלה, און האָבן דאָך געהאַט דעם טיפן גלויבן אַז נאָר שוואַרץ־ערד און אידישער באָדן קען ראַטעווען די אידישע וועלט, ירושלים של מטה מוז זיין אַ פאַרבאַדינג של ירושלים של מעלה. דאַרף דאָ דערמאָנט ווערן



קיבוץ גלויות

דער החלוץ וואס האט פאראייניקט די חדוה און ברען פון דער פרומער כמעט חסידישער טאמאשאווי מיטן שאפונגס אימפעט און גלויבן פון חלוצי־שער יוגנט.

דער החלוץ ווי איך געדענק איז געווען די ערשטע גרעסטע און אנגעזעענסטע יוגנט באוועגונג אין שטאט, וואס האט ארייגגעצויגן אין זיינע רייען די בעסטע יוגנט. געווען איז דאס א יוגנט מיט עטלעכע יאר עלטער ווי מיין דור. איך געדענק אז מיר האבן ארויפגעקוקט צו זיי ווי צו א העכערע אינטעליגענץ.

דער החלוץ האט געהאט דעם ספארט קלוב „הפועל", וואו מיר איז אויסגעקומען א צייט צו זיין דער סעקרעטאר. דער דאזיקער ספארט קלוב האט געהאט אנזען אין שטאט, צוליב זיינע געוואגטע פארמעסטן מיט די נישט אידישע ספארט קלובן. נאך א פלוס איז כדאי צו דערמאנען: עס זיינען ארייגגעצויגן געווארן אין הפועל די יוגנטלעכע פון די „נידערייקערע שיכטן" פון די טאמאשאווער ווינקל געסלעך. למען האמת א פארלאזענע יוגנט אן אומבאוואוסטזיניקע וועמענס כוח איך געדענק, אלס שלעגער. עס איז טיילווייז געלונגען אויסצומענטשלען די דאזיקע יוגנטלעכע, דורך ארגא־ניזירן זיי און דורך פראגראמירטע שמועסן, ביי וועלכע איך האב זיך נישט ווינציק באשעפטיקט.

די צווייטע יוגנט באוועגונג איז כראנאלאגיש לויט דער צייט פון דער גרינדונג געווען דער ביתר (ברית טרומפלדור) ביי דער רעוויזיאניס־טישער באוועגונג „ברית הצה"ר".

דער ביתר איז אויפגעקומען ווי א באוועגונג אין דער מאדע. עס קען זיין אז עס האט געפאקט דער שיינער מונדיר וואס האט גערייצט די יונגע נשמות, עפעס האט דא געשמעקט מיט אן אנדערע דיסציפלין, מיט מיליטעריש מארש און „הדר". ארץ ישראל איז ארומגערינגלט פון אראבער די גרעסטע שונאים פון די אידן און בלויז מיט דער שוערד ווערט מען קענען באפרייען דאס לאנד און האבן אן אייגענע ארץ ישראל. „בדם ואש יהודה נפלה ובדם ואש יהודה תקום", מיט בלוט און מיט פייער איז יהודה געפאלן, מיט בלוט און פייער ווערט יהודה אויפשטיין, און פארוואס עפעס קעמפן פאר א קליינער ארץ ישראל פארוואס נישט א גרויסע ארץ ישראל פון ביידע זייטן ירדן. די אידעאלאגיע האט למען האמת אימפאנירט און האט פארכאפט די הערצער פון א גרויסן טייל יוגנט.

די טעמפעראמענטפולע ארטיקלען אין דעם רעוויזיאניסטישן ארגאן „די וועלט" פון ראש ביתר זאב זשאבאטינסקי זיינען דיסקוטירט און אויס־געטייטשט געווארן: ארץ ישראל אויף ביידע זייטן ירדן איז כמעט דריי מאל אזוי גרויס ווי בעלגיע און זי וואלט געקענט ארייננעמען א באפעל־

קערונג פון איבער צוועלף מיליאָן אידן, מען דאַרף שאַפן אַ גרויסע אַרמיי כדי צו שיצן און פאַרזיכערן דאָס לעבן פון דעם נייעם גרויסן לאַנד. די רעוויזיאָניסטישע פאַרטיי איז קיין קלאַסן קאַמף און דערפאַר איז זי פאַר אירן קלאַס אידן, אַלע פאַראייניקט, דערפאַר מוז זי באַקעמפן די לינקע הסתדרות וואָס צעטיילט דאָס פאָלק, שאַפט אַן אַרבעטער קלאַס און פירט שטרייקן, שטרייקן זיינען אַ פאַרברעכן וויל זיי שטערן דעם נאַציאָנאַלן אויפבוי. מיר זיינען אַלע סאָציאַליסטן. מיר זיינען מסכים מיט דעם יושר־דיקן סאָציאַליסטישן אידעאַל, אָבער דאָס איז אַ זאַך אויף שפעטער. ווען מיר וועלן האָבן אַן אייגן לאַנד וועלן מיר שפעטער קעמפן אייניצופירן סאָציאַליזם אין דער נייער ארץ ישראל, — אַזוי האָבן גע׳טענה׳ט די באמת אַנטוזיאַסטישע יוגנטלעכע וואָס האָבן מאַניפעסטירט זייער נייעם אידעאַל און גלויבן מיט מאַרשן אין מונדורירטע מאַניפעסטאַציעס איבער די גאַסן פון טאָמאַשאָוו.

אַ שווערן קריזיס האָט אַריינגעבראַכט אין די רייען פון ביתר דער מאָרד פון חיים ארלאזאָראָוו און דער סטאָווסקי פּראָצעס. די זעלבע ביתר יוגנט האָט דאַן זיך אָנגעהויבן פאַראינטערעסירן און לייענען אויפקלערעריש מאַטעריאַל וועגן דעם מהות און וועגן דער אידעאָלאָגיע פון ביתר און עס האָט זיך אָנגעהויבן נאָך לאַנגע און זייער ערנסטע ויכוחים אַ מאָסן פאַרלאָזן פון דער ביתר באָוועגונג.

אין יענער צייט איז געקומען אַ גרופּע פון דער באָוועגונג השומר הצעיר און עס האָבן זיך באָוויזן קיבוצניקעס אינגלעך און מיידלעך מיט האַק און זעג איבער די גאַסן. דער השומר הצעיר האָט געעפנט אַן הכשרה פונקט אין טאָמאַשאָוו.

די דעסאַריענטירטע און צעטומלטע יוגנט וואָס האָט זייער ערשטע ענטוזיאַסטישע ציוניסטישע דערציאונג באַקומען אין ביתר, און איז פון דער דאָזיקער באָוועגונג אָווּעק אַנטוישט איז דאָס ערשטע קערנדל דער גרעין פון ערשטן השומר הצעיר קן אין טאָמאַשאָוו.

די אינטעליגענטע הכשרה בחורים און בחורות גרינדן דעם השומר הצעיר ביי דער נקודת ההכשרה. און פונקט ווי עס האָט געברויזט, גערוישט און געווימלט מיט יוגנט פריער אין קן פון ביתר רוישט און ברויזט אין דעם ניי געשאַפענעם קן פון השומר הצעיר. די יוגנט ווערט דערצויגן אין גייסט פון ציוניסטיש חלוצישן טאָט. אַלס לעבעדיקער ביישפיל דינט דער הכשרה פונקט וואָס גרייט צו אירע חברים צו „הגשמה" צו פאַרווירק־לעכן דעם ציוניסטישן אידעאַל נישט מיט קיין לאָזונגען און מאַניפעס־טאַצייס נאָר מיט מעשים.

די יוגנט ווערט דורכגעדרונגען מיט אויסערגעווייַנלעכע אָפּפערווילי־

קייט, און מיט פּערזענלעכער חלוצישער גרייטקייט. און עס הויבט זיך אָן אַ מין צוגרייטונג צו הכשרה אויף וועלכער אַ סך רייסן זיך צו פּאַרן.

די באַוועגונג השומר הצעיר האָט נישט געהאַט קיין פּולע לאַנד לעגאַליזאַציע אין גאַנץ פּוילן, נאָר אין געוויסע טיילן פון לאַנד. געווען שטעט וואָס דער השומר הצעיר האָט געמוזט פיגורירן אונטער דער



פלוגה א׳ פון השומר הצעיר

לעגאַליזאַציע פון אַ ספּאָרט קלוב „שומריה", אַזוי איז אויך געווען אין טאַמאַשאָוו, האָבן מיר געמוזט זוכן וועגן און אומווענען צו קענען לעגאַל עקזיסטירן, פּאָליציי האָט שוין אָבער געפונען אַ מיטל צו שליסן דעם לאָקאַל.

געדענק איך אַז מיר האָבן געהאַט אַרגאַניזירט אַ טרומפּעלדאָר אַקאַדעמיע. איז געקומען געהיים פּאָליציי צעטריבן דעם גרויסן עולם פּאָר־זאַמלטע עלטערן און יוגנט, און אַרעסטירט די אָנפּירער פון אַקט, און געשלאָסן דעם לאָקאַל, אַני הקטן בין דאַן געווען דער ראש הקן און ממילא צווישן די אַרעסטירטע.

ביי אַ צווייטער געלעגענהייט בין איך געפּאָרן אין שליחות קיין לאַשטשעוו כדי צו אָרגאַניזירן אַ קן פון השומר הצעיר האָט מיך אויך דאָרט די פּאָליציי אַרעסטירט און מיך צוריקגעשיקט קיין טאַמאַשאָוו איך בין נאָך דאַן געווען אַ מינדעריערייקער. דער אידעאָלאָגישער קאַמף צווישן די יוגנט באַוועגונגען אין פּויק איז געווען גרויס האָט מען דאַן געשמועסט אַז אין ביידע פּאַלן האָט אונז אַן אָנדערע באַוועגונג פּאָר׳מסר׳ט.

אויך דער ביתר האָט געהאַט אַ ספּאָרט קלוב מיטן נאָמען „מנורה", די אַקטיוויטעט איז געווען זייער אַ רעדוצירטע און מיט דער פּאַרקלענערונג פון דער גרופּע יוגנט האָט די ספּאָרט גרופּע זיך כמעט ווי אויפגעליזט.

אַ קליין שטיקל צייט האָט אויך עקזיסטירט אַ ספּאָרט קלוב „מכבי" למען האמת געדענק איך נישט קיין ספּעציעלע אַקטיוויטעט וואָס זאָל כדאי זיין צו דערמאָנען, איך געדענק אויך נישט וועלכע טייל פון דער יוגנט האָט זיך גרופּירט אַרום „מכבי".

זייער אַ באַגרענעצטע צאָל יוגנטלעכע האָט אַקטואירט אין „השומר הדתי" אייגנטלעך האָבן זיי באַדאַרפט שעפּן זייער רעזערוו פון דער אייגנצי־קער גרויסער און וויכטיקער שול יבנה. נאָר עפּעס האָט זיך דער רעזערוו אויסגעלאָזט, עפּעס האָט זיך ווי אויסגעטריקנט דער קוואַל. פון אין זייט האָט ווי פריער דערמאָנט די יוגנט רעוואָלטירט זיי זיינען אַוועק אין אַנדערע יוגנט באַוועגונגען און פון דער צווייטער זייט האָט דאָס קליינע הייפל טריי געבליבענע דעם גייסט פון מזרחי זיך גרופּירט אין „הפועל המזרחי".

פלעגן מיר באַגעגענען אַ רעדוצירטע גרופּע יוגנט פון השומר הדתי, זייער אַנדערשקייט פון דער אַנדערער יוגנט האָט זיך אויסגעטיילט מיט דעם, וואָס זיי האָבן געטראָגן אידישע היטעלעך, זיי פלעגן זיך באַווייזן אויף דער צענטראַלער לוואָווסקע גאַס בלויז אינגלעך, דאַקענן די אַנדערע יוגנטלעכע פלעגן אָפט אַרומשפּאַצירן אינגלעך מיט מיידלעך צוזאַמען. זייער סימפּאַטיש, איידל אין זייער גאַנג (הצנע לכת) און אין זייער באַנעמונג זיינען געווען די דאָזיקע יוגנטלעכע וואָס האָבן פּאַרביישפּאַצירט די שבת׳־

דיקע גאס מיט מייעסטעטישער רויקייט און ארויסגערופן דרך ארץ צו זיך. זיי די שטאלצע זין פון קשה עורף, וואס זיינען גרייט געווען שטאלץ צו לעבן און שטארבן פאר אידישקייט, און פאר נצח ישראל.

עפעס דערמאנט זיך מיר ווי אין א חלום די יוגנט פון דער פארטיי אגודת ישראל וואס זאל זיך האבן געפרופן "פרחי אגודת ישראל", עס קען זיין אז זייער צאל איז לויט דער פראפארץ פון דער גאנצער טאמאשאוועך יוגנט, געווען נישט קיין קליינע. נישט מער מיר האבן זיי נישט געזען. מיר האבן זיך מיט זיי נישט באגעגנט. זיי זיינען געווען קאנצענטרירט אין די זייער נאענט אידעאלאגישע שטיבלעך. זיי וואס האבן באזירט זייער אקטואציע אויפן יסוד פון אידיש רעליגיעזער עטיק, גאט איז דער מקור, דער ציל פון יעדער מאראלישער שטרעבונג, מען דארף נאר מקיים זיין דעם פסוק "ואהבת את ה' אלקיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאודך" און די ליבע צו אים מאכט אונז זעליש גליקלעך. די דאזיקע ליבע איז פאר יענע יוגנטלעכע א לאגישע נויטווענדיקייט, נאר כדי די דאזיקע ליבע זאל נישט זיין אומפרוכטבאר האט מען זיי פראקטיצירט אין זייער געזעל־שאפטלעכן שטיבל־לעבן ביי א בלאט גמרא און ביי זייערע שמועסן וואס האבן געצילט לויט זייער וועקט באגעם צו אידישער רעליגיעזער שלמות.

אויך די טיף פארוואָרצלטע קולטור פארטיי אין טאמאשאוו דער "בונד" האט געהאט א יוגנט גרופע מיטן פארקירצטן נאמען "סקיף".

דער עקאנאמישער קאמף פון דער קליינער ארבעטער פארטיי אין טאמאשאוו ווערט א דאנק דעם בונד א דערציאונגס שול פאר דער פאליטי־שער רייפקייט פון די ארבעטער, און דערוועקט ביי זיי די שטרעבונג צו בילדן זיך, האט דערפאר דער בונד געהאט די גרעסטע אידישע ביבליאטעק אין שטאט.

די עקאנאמישע שטרייקן ווערן א פאליטישע שול פאר די שטאטישע ארבעטער און דער קולטורעלער אויפשטייג קומט צוזאמען מיט דער צע־וואקסונג פון דער קאמפסשטימונג צווישן זיי.

בירושה האט די בונדישע פאליטישע ארגאניזאציע פון אידישע ער־בעטער איבערגענומען די טראדיציע פון פייערן דעם ערשטן מאי. די דאזיקע פייערונג איז באטראכט געווארן פאר מאסשטאב מיט וועלכן מען האט געמאסטן דעם וואוקס און אויפשטייג פון די ארבעטער מאסן.

געדענקען מיר די פון איין זייט יום טוב'דיקע שטימונג פון ערשטן מאי אויף דער גאס און פון דער אנדערער זייט די מורא'דיקע לופט וואס האט געהערשט מחמת מאניפעסטאציעס, פאליצייאישע אינטערוועניע ארעסטן און געשלאגן מיט די מאכט אויספירער. באזונדערס געדענק איך די יוגנט פון בונד פון די ערשטע מאי מאניפעסטאציעס. זייער צושפיליען די רויטע



פון רעכטס : יוכבד לערער, פרייד וואלטער און ברכה בריקס

בלימלעך, זייער לויפן מיט דער רויטער פאָן, זייערע לאָזונגען: פרייהייט פון שטרייק, פרייהייט פון וואָרט און פּרעסע, העכערע לוינען, אַכט שעה׳־דיקער אַרבעטס טאָג א. א. וו.

פאַרשטייט זיך אַז אין דער בונדישער יוגנט אַרגאַניזאַציע סקיף האָבן זיך גרופּירט אַרבעטער יוגנט. קינדער פון פאַרשידענע בעלי מלאכות. אַ דאַנק דער גרויסער אידישער בונדישער ביבליאָטעק האָט זיך די יוגנט געהאַט וואו צו פאַרזאַמלען און אַ מעגלעכקייט זיך צו בילדן אין דער אידישער שפּראַך.

פלעגן מיר זיך אין די שיינע זומערדיקע טעג טרעפן די גאַנצע יוגנט פון אַלע שיכטן און פון פאַרשידענע אידעאָלאָגיעס אין די געדיכטע וועלדער וואָס אַרום שטאָט. פון אַלע ווינקלען וואַלד פלעגט אָפּקלינגען דאָס הילכיקע געזאַנג פון אַן אַרעמער אָבער פריילעכער און גליקלעכער יוגנט, וואָס איז געגאַנגען געשלאָסן האַנט אויף אַקסל, געגאַנגען פריי, זאָרגלאָז, און פאַרהילכט דעם וואַלד מיט יוגנט פריידיק, טאַקע נאָר ווי יוגנט קען נאַטירלעך זיין פריילעך און מוטיק.

באַזונדערס קען זיך נישט פאַרגעסן די מאַי שפּאַצירן („מאַיאָווקעס״) אויפגעשטאַנען איז מען באַגינען מיטן זון אויפגאַנג און לאַנגע רייען יוגנט־לעכע פלעגן ציען אין די וועלדער, כמעט אַלע שבת באַגינען האָב איך געהאַט די סאַטיספאַקציע צו קענען געבן שמועסן וועגן ציוניסטישער געשיכטע פון אוטאָפּישן סאָציאַליזם און מיט אַן אַנדערער רעדוצירטער גרופּע לייענען קאַפּיטלען פון פּראָפּ. קלויזנער׳ס ישו הנוצרי, וועמען האָט גאָר געקענט איינפאַלן אַז מיר וועלן וועלן וועלן אבלים, אַז מיר וועלן דאַרפן באַווייגען דעם אומקום פון דער דאָזיקער ליכטיקער יוגנט, וועמען האָט געקענט איינפאַלן אַז דער טויזנטיאָריקער אידישער דאַמב פון פוילן זאָל אַרויסגעריסן וועלן מיט די וואָרצלען, וועלן וועט קענען באַשרייבן דעם קידוש השם פון אידישן קינד אין פוילן, פאַר די קומענדיקע דורות, ווי קענען מיר פאַרגעסן אין די דאָזיקע חלוצים פון אַלע ריכטונגען וואָס האָבן אונטער די שווערסטע באַדינגונגען איינגעהאַלטן זייערע הכשרות, זייער חלוציש לעבן און זיינען געווען דער וויכטיקסטער וויידערשטאַנדס כוח פון אידישן פוילן און געשפּילט די הויפּט ראָל אין אויפשטאַנד קעגן דער דייטשישער בעסטיע.

ווי קענען מיר פאַרגעסן די פרומע יוגנט וואָס האָבן אַזוי פיל געליטן און געטראָגן מיט ווירדע גאָטס נאָמען, אונטער די פייער ריטער פון דייטש האָט זייער שמע ישראל דורכגעשניטן די הימלען און אויפ־געציטערט זייערע פיניקער, מען טאָר אַפילו נישט אויסריידן קיין האַלב

קריטיק וואָרט אויף אונזערע אַנוסים וואָס האָבן אָנגעטאָן צלמים אויף דעם האַלדז און האָבן אין די זונטיקס שטיל געשעפטשעט אַ תפילה פאַר היטלערס פאַרניכטונג.

ווי קענען מיר פאַרגעסן די אידישע טעכטער פון החלוץ, השומר הצעיר, ביתר, בונד, וואָס זיינען געגאַנגען אין די וועגן פון די נאָמענלאָזע מאַרטירערינס פון די קרייצוגן...

איז געווען וועמ אַ קרבן
העכער הייליקער?
איז אַזוי וועמ ווער געשטאָרבן
גרעסער, גרויליקער? (א. ליעסין „די נאָמענלאָזע")

זיי אַלע די דאָזיקע ג׳רודפ׳טע, געטריבענע, געמאָטערטע, פאַר־פיניקטע, פאַרשניטענע, זיי די דאָזיקע, דאָ דערמאָנטע יוגנט, זיי קומט דער אויבנאָן אין מאַרטירער פאַנטאָן פון ימי היטלער ושותפיו ימח שמם.

יזכור! לאָמיר געדענקען די דאָזיקע יוגנט פון קדושה און גבורה, וואָס זיינען אַלע צוזאַמען אַנטקעגן געגאַנגען דעם טויט. זייער אַלעמענס נאָמען זאָל לייכטן לדור דורות.

בית-ספר „יבנה"

• אריה ארכספלד

ברצוני לסקר בקצרה את תולדות מוסד חנוכי זה אשר האציל מרוחו והטביע את חותמו על מהלך החינוך בעירנו טומשוב.

עד שנת 1915 היתה עירנו תחת שלטון הצאר הרוסי, אשר דכא ביד אכזריה כל חפש וקדמה. בעזרת כמה יהודים „נכבדים" ומלשינים שלט ברחוב היהודי. והם השגיחו בשבע עינים שלא חלילה יחדר קו אור של השכלה. היה מעשה שרצו ליסד ספריה, הודיעו תו"מ לנצ'לניק והסבירו לו את מה שהיה צריך, והלה אסר את יסוד הספריה. ביחוד, נלחמו — הנכבדים האלה — בשפה העברית. ציונות היא ממש כפירה — טענו — והשפה העברית היא הדרך המובילה לציונות. הדור הצעיר היה מתחנך בחדרים המסורתיים, אשר החדר האחד שמש מקום מגורים ומטבח למשפחת הרבי ומקום למוד לילדים. הציונים הותיקים, שחיו כל זמן במחתרת מפחד השלטונות חלמו תמיד על בי"ס מודרני, אולם היו חסרי אונים לשנות את המצב.

בשנת 1915 כאשר הצבא הרוסי הבוס והונס מפולניה, ועירנו עברה לידי שלטון אוסטריה, נשתנו פני הדברים. השלטונות האוסטריים הנהיגו קצת חופש ודימוקרטיה, שלטון היחידים נשבר. התחילו להתארגן ארגונים לגווניהם השונים. נוסדו הסתדרות הציונות הכללית, המזרחי, צעירי-ציון וכו'. הנער התחיל לנהר לאגודות השונות. התחילה פעולה לאומית, מכרו את השקל הציוני, אספו תרומות לקק"ל וכו'.

הפעולה הראשונה במעלה שהציבו להם חברי המזרחי היתה ליסד בי"ס עברי מודרני, אשר חוץ מלימודים כללים, יקנו לילדים את ערכי רוח היהדות מראשית צמיחתה עד ימינו. להחיות בפיהם את השפה העברית, ולהכשירם שיצטרפו למחנה המגשימים את הרעיון הציוני.

בשנת 1918 נגשו החבר' ח. לרר, ז. קוונשטוק, י. לכר, א. הוכמן, ד. י. שפורר שיבדלו לחיים, וא. לדרקרמר ז"ל, מ. רצימור ז"ל, ו. לדרקרמר ז"ל ועוד, ליסד בי"ס בשם „מזרחי", שכרו שני חדרים אצל בעל בית אחד הזמינו את מר גוטליב בתור מורה עברית והתחילו הלמודים. חיים יוסף לרר, אברך כבן 20 מלא מרץ עלומים ואידאליזם, חניך ביהמ"ד אשר מלא

את כרסו בספרות העברית החדשה, מושפע מספרות הוגי רעיון הציוני ובהתגשמות הציונות ראה את חזון חייו, קבל על עצמו את הנהגת ביה"ס. התמסר בכל לבו ונפשו להתפתחותו של ביה"ס, ועבודתו נשאה פרי.

בטרם שביה"ס התחיל להתארגן כראוי, והנה בקייץ 1918 בחצות הלילה התלקחה אש בביתו של ל. בוים, חיש מהר התפשטה האש ושרפה כ־80 אחוז מבתי היהודים, ובתוכם גם ביה"ס, שכרו שני חדרים אצל א. אידלסברג, ברם, מצב התושבים היה רע מאד, כי כל אחד דאג לקורת גג מעל לראשו ואת שכר הלימוד לא שלמו בזמן. מחסר תקציב נסגר ביה"ס.

בינתיים, התחילו התושבים להתאושש ולבנות את הריסותיהם והנה בא מר הירש וינדר והציע, אם ישלמו לו סכום של עשרת אלפים קרונים, יקציע מביתו שלשה חדרים ויתאימם בשביל ביה"ס.

באותו הזמן שהה בעירנו הרב גרובערד, רב דעיר סטשוב, שנסע מטעם המרכז בורשה לארגן את המזרחי. הלה המריץ את חברי המזרחי שיגשו לענין, וגם הציע שבנו ישמש בתור מורה לעברית. בנוכחותו נאסף הסכום הדרוש: יעקב לדרקרמר תרם 1000 קרון, מרדכי רצימור תרם 500 קרון ויתר החברים תרמו סכומים יותר קטנים. נחתם החוזה עם מר וינדר וביה"ס נפתח. הוזמן חבר מורים: ר' בנימין טפלר, גרובערד, נ. ד. גלס והנריך אידלשטין. התלמידים התחילו לנהר לביה"ס, כי ההורים מזמן כמהו לבי"ס עברי מודרני.

אולם, מר גרובערד, היה בחור בעל השכלה עברית וכללית, מעמיק חשוב אבל בדידקטיקה המודרנית היה חלש מאד, והתקוות הגדולות שתלו בו, שהוא יהיה המארגן והמעמיד את בי"ס על גבה הראוי, הכזיבו.

בישיבת הועד החליטו לשלח את ד. י. שפורר לורשה ולהזמין מורה שיהא ראוי לאיצטלא זו. כעבור זמן נשלח מטעם המרכז בורשה מר הוברמן. היה זה יהודי חלש בגופו, אולם, עז ברוחו, בעל נסיון בהוראה וגישה מודרנית לילד, הכיר את נשמת הילד והבין לרוחו, מסור בלב ונפש לעבודתו. עזר ע"י ישעיהו פרגר שאמנם היה מתחיל בהוראה, אולם מטבעו היתה לו הבנה בהוראה. תחת הנהגתו התפתח ביה"ס ומספר התלמידים הגיע קרוב למאה.

חברי המזרחי קוו כי ביה"ס יעשה חייל ויעלה מעלה מעלה, והנה קפץ עליו רוגזו של מלחמת פולין־בולשביקים.

כאשר הגרמנים והאוסטרים נוצחו ע"י בעלי־הברית ואמריקה, והנשיא וילסון פרסם את הסעיפים הידועים, קמה ממשלה פולנית זמנית בראשה המרשל פילסודסקי, ובאותו הזמן התחילו הבולשביקים לפלש לפולניה למען הגיע למערב אירופה. הממשלה הפולנית יצאה בחרב נגדם כדי לבלום את פלישתם. הממשלה התחילה לגייס את הצעירים למלחמה. חובת הגיוס חלה על

תלמידי בית הספר העממי בעת ביקור הרב הראשי לישראל בשנת 1948

כל פולניה חוץ מגליציה המזרחית, שטרם סופחה לפולניה. ע"כ כל מי שהשתמט מהצבא ערק לגליציה המזרחית. וכאשר מר ח. י. לרר נקרא לצבא, קרא למר הוברמן והודיעו: להוי ידוע לך שאני עורק לגליציה מאימת הצבא. ובזה אני מסיר מעלי את האחריות כלפיך, אם ברצונך להשאר ולקיים את ביה"ס תבוא עליך ברכה, ואם לא הרשות בידך לעזב את עירנו. מר הוברמן, שהשקיע הרבה כוחות להתפתחותו של ביה"ס וראה ברכה בעמלו, כאב לו לבו לעזבו בימי אנדרלמוסיה, והחליט להשאר. מה שיהודי הזה סבל באותם הימים קשה לתאר. כל עסקני ביה"ס נתפזרו, ההורים הצעירים שנתגייסו לצבא או ערקו לגליציה לא שלמו שכר לימוד. לא היה לו למי לפנות ולתנות את עקת לבו. בשנת 1930 פגשתי אותו בעת השעורים להשתלמות בורשה שהשתלמנו יחד, והוא התאונן לפני על הימים ההם, בתור ימים הכי קשים בחיו. כעבור זמן קצר חזר מר ח. י. לרר הביתה, והדבר הראשון אסף סכום כסף בשביל מר הוברמן. והוא שכח את הימים העגומים, נגש במשנה מרץ לעבודתו הקדושה וביה"ס חזר למסלולו הרגיל והוסיף להתקדם והתפתח.

כאשר הפולנים הצליחו להדף את הרוסים וכרתו עמם ברית שלום, התחילו החיים הממלכתיים להתארגן, קמה ממשלה חוקית ע"י בחירות לסיים הפולני בורשה. בכל עיר ועיר קם ממשלה חוקות נפתחו בתי ספר פולניים, ושלטונות החינוך דאגו להפיץ את התרבות הפולנית גם בין התושבים היהודיים. בי"ס עברי לאומי היה לצנינים בעיניהם ושלטונות החינוך התחילו להתנכל לביה"ס העברי. לא נחו ולא שקטו עד אשר מצאו אמתלא מתחסדת: היות שהילדים עמוסיים יותר מדי בלימודים וזה מזיק לבריאותם ע"כ נאלצים לסגרו. וביה"ס נסגר.

ח. י. לרר וחבריו לא אמרו נואש. אחרי מאמצים רבים השיגו רשיון לפתח בי"ס חדש בשם „תורה־ודעת". ארגנו מעין מועצה פדגוגית שישגיחו על מהלך הלימודים מן הח"ח: ח. י. לרר, יוסף לחר, ד. י. שפורר שיבדלו לחיים, וצ. זיברמן ז"ל. תלמידים התחילו לנהר לביה"ס ומספרם הגיע עד 150 בערך. שלשה החדרים היו צרים מלהכילם אז שכרו עוד חדרים בסביבה וביה"ס הגיע לשש כיתות. הזמינו עוד מורים מקומיים ומחוץ למקום, אשר התחלפו במשך הזמן.

אציין את המורים בני עירנו ששמשו בביה"ס במשך זמן קיומו: ר' בנימין טפלר, שמואל בליי, מאיר קלרמן, נחום דב גלס, ישעיהו פרגר, יואל קופמן, הנריך אדלשטיין, אפרים שולדינער, ליפא גולדמן ושיבדלו לחיים דוד שפירא ואריה ארבספלד.

כאשר ביה"ס התחיל להתפתח ומדי פעם בפעם נוצרו ענינים רבים שדרשו מאמץ מיוחד, וח. י. לרר לא יכל היה להתמסר אך ורק לביה"ס, כי החיים הלאומיים והצבוריים הסתעפו, העבודה למען הציונות דרשה מאמץ

כביר, לחנך את הנער לציונות ולחלוציות, וגם מוסדות צבורים מקומים, בכל אלה לקח חבל פעיל מר ח. י. לרר, בכל מקום ניכר היה מרצו, שכלו ודעתו התקיפה. ע"כ חפש בן־אדם שאפשר יהיה לסמוך עליו שינהל את ביה"ס לפי רוח מיסדיו. ובן־אדם כזה נמצא. זה היה אחי יעקב ז"ל.

בשנת 1925 הציעו לאחי ז"ל שיקבל את הנהלת ביה"ס. בקבל אחי את הנהלת ביה"ס התמסר לביה"ס בכל נפשו. את כל להט נשמתו, קנאת החסידים וכושרו הארגוני הקדיש לביה"ס, שקד יומם ולילה לשכללו ולבססו, לא היה דבר יקר, אם רק יביא תועלת לביה"ס. הוציא סכומים גדולים, ועי"ז השקיע את ועד ביה"ס בחובות של אלפי זהובים למען העמיד את ביה"ס במצב שיהא ראוי לבית יוצר לנשמת הילד היהודי.

הכיתות המפוזרות בבתים שונים הכבידו על מהלך הלמודים. ואי לזאת לא התאימו החדרים לבי"ס. ע"כ החליטו למצא בית מתאים בשביל ביה"ס. והנה הציע מר אדלר (לטר), שהיה לו שלד בן שתי קומות עם מגרש גדול סביבו ברחוב הקרסנוברודי, שיחכיר אותו לועד, בתנאי שיגמרו ויתאימו אותו לבית הספר. ועד ביה"ס קבל את הצעתו. לוה 2000 זהוב בבנקים ומאנשים פרטים וגמר את הבית. לפי התנאים של עירנו היה זה מתאם מאד לבי"ס, חדרים מרווחים ומוארים יפה. מסביב מגרש גדול למשחקים. ובמרוצת הזמן לוה הועד שוב כסף, ושכלל אותו והוסיפו מבנים ופתחו גם גן־ילדים תחת הנהלת גננת מוסמכת.

הבנין הזה השקיע את הועד בחובות שלא יכלו לצאת מהם. התנהגו כמו סוחרים מובהקים. לוו גמ"ח ושלמו בבנקים, לוו בבנקים וסלקו את „גמילות חסדים" וחוזר חלילה. עם פרוץ מלחמת העולם השניה ב־1939 היו חובותיו של הועד קרוב לשלשת אלפים זהוב.

בערך בשנת 1926 נוסד בורשה ע"י המרכז של המזרחי אגודה מרכזית לבי"ס מיסודו של המזרחי בשם „יבנה". אז סונף ביה"ס למרכז הזה וקבל את השם „יבנה".

דרך התפתחותו של ביה"ס לא היתה סוגה בשושנים. קמו לו מתנגדים מימין ומשמאל. החסידים ראו בו סטיה מן המקובל והמסור, „להתחיל עם הילד קריאה בלי ללמד מקדם א' ב' זאת פשוט מינות". להתחיל ללמוד את התורה מבראשית ולא ויקרא, זוהי כפירה במדרש מפורש: יבואו טהורים ויעסקו בטהורים. הדברים הגיעו לידי כך, כי פעם בקר הרבי מרדזין בעירנו, אסף את אנ"ש ודרש מהם להוציא את ילדיהם מביה"ס, וחסידיו יראו להמרות את פי „צדיקים" והוציאו את הילדים מביה"ס. איני רוצה להזכיר כאן שמות אנשים אשר הצרו והזיקו לביה"ס, היות, ורבים מהם נמצאים אתנו כאן בא"י ונהנים מפרס עמל ביה"ס. גם חברי אגודת „בונד" שנלחמו בציונות ובשפה העברית השתדלו להצר את צעדי ביה"ס. כאשר דנו במועצת העיריה להקציב תמיכה בשביל ביה"ס הצביעו

תמיד שלשת חברי ה„בונד" במועצה נגד הקצבת התמיכה, בטענם, כי ביה"ס עברי נוגד את האינטרס הלאומי היהודי, לפי השקפתם הם. ובהעדר תמיכה מתמדת מטעם העיריה והקהלה היהודית, היה ביה"ס נאבק תמיד על קיומו, כי להחזיק את ביה"ס על רמה תרבותית נאותה, נדרשו סכומים גדולים, אשר אי אפשר היה לכסות מתשלומי שכ"ל. נתקבלה אמנם, מידי פעם בפעם איזו תמיכה כספית, ביחוד כאשר ח. י. לרר נבחר ליו"ר ועד הקהלה, אבל הקמץ לא היה משביע את ארי וכפי שציינתי לעיל, היה הועד שקוע בחובות, וכסה את זה ע"י הלוואות.

ביה"ס מלא את יעודו אשר הציבו להם מיסדיו. רוח היהדות המקורית רחפה על כל מהלך הלמודים. האויר בין כתליו היה ספוג אוירא דא"י, הילדים ינקו משרשי הגבורה של דברי ימי עמנו הספוגים דם ודמע, ומתכוננים מתוך כמיהה להצטרף לחלוצים הבונים את הארץ. זכורני, כאשר הק. ק. ל. היתה מקשרת את ילדי הגולה עם ילדי א"י בחליפת מכתבים, ומדי פעם, כאשר נתקבל מכתב מילדי עין־חדוד, כפר יחזקאל וכו' וקראנו אותו בצוותא, איך היו עיניהם נוצצות בערגון לא"י, כדברי ר' יהודה הלוי: אנכי במערב ולבי במזרח.

מאות התלמידים שחונכו בביה"ס זה נשארו כולם בנים נאמנים לעמם ולרוח התחיה הלאומית. פגשתי אותם, לפני קום המדינה, עוסקים בבנין הארץ ומשתתפים בהגנתה, ובימי מלחמת השחרור נלחמו נגד הפולשים הערבים. אחדים מהם נפלו בקרב, טפלר ז"ל בלסנבוים ז"ל ועוד, מסרו את חייהם למען מדינת ישראל.

גם מחוץ לכותלי ביה"ס היתה השפעתו רבה. עסקני הציונים שעמלו בכל הדרכים להחדיר את הרעיון הציוני בין ההמונים, והנה ביומא דפגרא או בעצרת־עם כאשר ילדי ביה"ס הופיעו ודגל הלאומי בידם ושיר עברי בפיהם פעלו יותר להפיץ את הרעיון הציוני מכמה נואמים בעלי כשרון תעמולתי רב. זכורני, כאשר פעם טיילתי ברחוב עם הילדים והם פטפטו ביניהם עברית, והנה אשה אומרת: „אריה, שמע את אשר אגיד לך, אם ילדי ישראל מדברים ביניהם לשון הקדש, סימן הוא, כי גאולתנו קרובה".

כדאי לציין, הדבר שהתמיהני תמיד, שכמה אברכים, חובשי ביהמ"ד שדידקטיקה המודרנית לא היתה ידועה להם, וספרי המופת של הפדגוגים לא היו נהירים להם, ובכל זאת הצליחו, בכוחות עצמם, להתקין תכנית למודים, אשר אינה נופלת מתכנית הלמודים פה בארץ. כנראה, החוש הטבעי ויעוד הלאומי הם שהורו להם את הדרך הנכונה.

בהתעטף נפשנו על אסון שקרנו ב„שואה" האיומה, נעלה גם את זכרו של מקדש מעט זה שנחרב ואיננו.

מנהיגי מזרחי

• ח. י. לרר

בהתפתחות החיים הלאומיים והתנועה הציונית בעירנו, אחר המלחמה העולמית הראשונה, היה לה להסתדרות ה„מזרחי" חלק גדול, ואני רוצה בזה להעמיד מצבת זכרון לחברי הי"ד שהודות להם עלה לה להסתדרות ה„מזרחי" מיום הוסדה ועד שעלה עליה הכורת על ידי הנצים ימ"ש לעמוד בראש החיים הצבוריים בעירנו ולהיות מן העושים והמעשים בכל ענפי התחיה הלאומית ברוח הדתית.

לראש ולראשונה ר' אליעזר לדרקרמר

הוא היה בן למשפחה המסועפת ששמה יצא מחוץ לתחומי העיר. תחלת עבודתו הצבורית נעוצה עוד הרבה זמן לפני המלחמה הראשונה. מלבד חנוכו היהודי שקבל בילדותו כמו כל הדורות האלה במקרא גפ"ת בחדר, השתלם גם בלמודים הכלליים וידע את השפות פולנית ורוסית, על בוריין, והשכלתו הכללית הביאה לו שעוד בימי הצאר היה מראשי השלטון של הקהלה ומעסקניה הכי נמרצים, השתדל בכל מרצו לשפר את החיים הדתיים של הקהלה, והיה לו תמיד מלחמה עם אלה שכל חדש אסור להם. בתור יו"ר של הקהלה בימי המלחמה הראשונה נלקח אז ע"י חייליו של הצאר גנרל רדקי דימיטרוו בזמן נסיגתם בשנת 1915 — בתור ערב וככה נתגלגל אז למרכז רוסיה עם בתו היחידה ונשאר שמה עד אחרי המהפכה הבולשיבית שאז עלה לו לחזור הביתה. מיד עם שובו נכנס לתנועה המזרחית, שבה מצא כר נרחב לפעולתו, התיצב בראשה, ועד המלחמה השניה היה נשיא הכבוד שלה. בועידה הלאומית הראשונה של יהדות פולניה אחרי שחרורה של פולניה שנקראה אז ע"י מר גרינבוים, נבחר הוא פה אחד בתור ציר של עירנו להועידה, עם יסודה של הקהלה הראשונה עפ"י החוק הזמני של הממשלה הפולנית בשנת 1924 נבחר הוא בתור יו"ר הקהלה ועמד בראשה כמה שנים אבל עם שינוי המצב הפוליטי בפולניה אחרי מהפכת פילסודסקי, וביחוד הסכסוכים הרבים בקהלה עצמה שהפריעו לעבודה נורמאלית פרש מהחיים הצבוריים אבל בעבודה המזרחית התענין עד יומו האחרון.

ראוי לציין את בניו שכלם עמדו בראש התחיה הלאומית: בנו בכורו ר' יעקב הי"ד, כמו אביו גם הוא קיבל את חנוכו רב גוונית. עם הוסדו של

המזרחי וביה"ס היה הוא מהמיסדים והודות לתמיכתו הכספית יכלנו לפתוח את ביה"ס. ובשנים הראשונות היה הוא מהעסקנים הכי נמרצים. ביתו היה התל שהכל פונים אליו,רבנים, חסידים, אינטליגנטים, פשוטי עם, כולם היו מבאי ביתו. במעשה הצדקה השתתפה גם רעיתו אסתר הי"ד וביתם היה פתוח לכל מר נפש. בנו השני ר' ארי' לייבל היה מפעילי המזרחי וכל שעותיו הפנויות הקדיש להתנועה. בנו ר' יצחק הי"ד היה מראשי הציונים הכלליים.

ר' שלום זלברמן הי"ד

נכדו של הרב מבילגורי ר' יעקב מרדכי זילברמן זצ"ל הנקרא דער מאציאוויר עלוי, הרב הזה היה מגדולי רבני פולין מלפני המלחמה הראשונה. אהבתו לעם ישראל ולתורת ישראל ולכל קדשי ישראל עברה כל גבול ועל ברכי זקנו נתחנך ר' שלום ועם הוסדו של המזרחי, העמיד את עצמו בראשו והוא עם תבונתו ושקול הדעת שלו עזר הרבה להתפשטותו של רעיון המזרחי בחוגי החסידים. בכל הישיבות ואסיפות שכמעט בכלם השתתף, כלם הקשיבו לדבריו, ועצתו ודעתו היתה תמיד המכרעת, השתוקק כל ימיו לעלות ארצה ולזה שלח את ארבעת בניו יבדלו לחיים ארצה אבל הוא לצערנו לא זכה. עם כניסת הנצים ימ"ש עזב את העיר ועבר לתחום הרוסי, אבל עם פרוץ המלחמה הגרמנית־רוסית הדביקוהו הנצים על אדמת וואהלין.

ר' בנימין טפלר הי"ד

טפוס נפלא היה ר' בנימין, חסיד גורי ולמדן שפרנסתו היתה מזה, בתור מלמד לגפ"ת, ומלבד ידיעותיו הרבות בתלמוד היה בקי נפלא בידיעות כלליות כמו היסטוריה גיאוגרפיה אסטרונומיה. למותר להגיד שהיה בקי בתנ"ך ובשפה העברית. אבל מי פלל שבתוך תוכו של האדם היקר הזה קונן אהבה בלי מצרים לארץ ישראל, לתחית עם ישראל בארצו, וזוכר אני בימי המלחמה הראשונה עם יציאתו של חיילות הצר — שתחת משטרו היתה התנועה הציונית אי־לגלית — מפולניה הקנגרסית והיא נכבשה על ידי הגרמנים והאוסטרים, התחילה התנועה הציונית לצאת מהמרתף. אלה היו אז ימי הזהר של התנועה. בכל עיר ועיר נוסדו אגודות ציוניות של כל הזרמים. כמובן שזה לא פסח גם על עירנו טומאשוב, ובגשתי אז ליסד עם עוד כמה חברים את המזרחי בעירנו, שרוב רובו היו חסידים, ושם המזרחי לא ידעו אפילו, חפשתי איזה אדם בא בימים שיוכל להשפיע עליהם, ז. א. על אנשים חסידים באים בימים. אז — אינני זוכר כבר מי זה היה — ניגש אלי אחד מחברי ולחש לי באזני, תגש אל ר' בנימין טפלר, הוא חובב ציון גדול. אני את ר' בנימין הכרתי, היתה לי הזדמנות פעמים אחדות להפגש אתו בהישיבה שהתקיימה אז בטומשוב לפני המלחמה ושהוא היה אחד מהמלמדים אבל מלבד

משמאל: מלון, לאה-מרים, משה, חיים הלוי-מלמד, מלון, דבורה את חנה רוזנברג
לפניהם: בתיה מלון, [illegible]

זה לא היה לי שום קשר עמו, גם הגיל השפיע, הוא היה קשיש ממני בהרבה שנים. נלחמתי עם עצמי כמה ימים עד שאזרתי עוז ונגשתי אליו להציע לו שיקבל עליו להיות מן המארגנים של המזרחי. אבל איך נדהמתי שקבל אותי בסבר פנים יפות והבטיח לי לעשות כל מה שיהי' ביכלתו, למרות זאת שהוא בעצמו אז לא האמין שנוכל להשפיע הרבה. והוא נכנס מיד לעבודה והיה מן היחידים שעזרו לי בהנחת המסד של המזרחי בעירנו, בועד הראשון של המזרחי נבחר בתור מזכיר שמלא אותו באחריות עם הוסדו של הבית־ספר הראשון של המזרחי העמידו אותו בתור מורה לתלמוד. ואת המשרה הזאת מלא בהתמסרות כמה שנים. בועידה השניה של המזרחי שהתקיימה מיד אחר שחרורה של פולניה בשנת תרע"ט, נבחר הוא ביחד עם ר' יעקב לדרקרמר בתור צירים. מפני סבות שונות התרחק אח"כ מעבודת המזרחי, אבל בתוך תוכו נשאר חובב ציון נלהב, וכל בשורה טובה שמחה את לבו ולהיפך איזה בשורה לא טובה בימי המאורעות של תרפ"ט, גזרות פספילד, דכאו את נפשו עד מאד. אני רוצה לציין את ר' בנימין בתור מספר. הוא, בתור ידען נפלא של ההיסטוריה היהודית, היה אוהב לספר איזה מאורע וזה היה באמת נחת רוח לשמוע ממנו איך הוא מרצה, לא חשוב היה על איזה נושא, אם זה היה משפט דרייפוס, המחלוקת של ר' יעקב עמדין עם ר' יונתן מפרג וכדומה. כדאי להזכיר שכל ימיו הקדיש את עצמו ללמוד עם פשוטי עם בשעותיו הפנויות, משניות ואגדה, בלי לקבל פרס.

ר' מרדכי רצימר הי"ד

מיום הוסדו של המזרחי התמסר אליה בכל נפשו ומאדו ועד יומו האחרון היה מן הפעילים הכי מסורים. עליו נוכל לאמר כי המזרחי היה ביתו השני. את כל שעותיו הפנויות הקדיש להמזרחי. הרבה פעמים כשבא מן הדרך — מסחרו היה מחוץ לעיר — לפני שהלך הביתה סר להמזרחי לקבל דו"ח. כפי שהזכרתי התמסר להתנועה, לא רק בנפשו אבל העיקר במאודו בזמן שמצבו החומרי הרשה לו. תמיד כשבא מן הדרך ונכנס לבית הספר, השאלה הראשונה היתה אם לא צריכים לכסף, ומתי לא היה צורך? ומשאלתו היחידה היתה לעלות ארצה ולבנותה, ולשם זה השתתף בשנת 1924 בקניית אדמת עפולה ביחד עם עוד חברי המזרחי, אבל בזמן האחרון התרושש מאד מצבו ולא יכול היה לגשם את שאיפתו, אבל את האדמה לא מכר למרות מצבו החומרי.

ר' מרדכי בלנק הי"ד

מן המיסדים הראשונים של המזרחי עוד בשנת 1917 בזמן הכבוש האוסטרי העמיד עצמו בראש העבודה לקח חלק פעיל בכל המפעלים של התנועה הציונית היה המורשה הראשון של הקק"ל ב„מזרחי" אבל מפאת

מצבו החומרי שהורע מאד בזמן האחרון וביחוד המצב המשפחתי הוכרח להיות מהחברים הפסיביים שזה העיק עליו מאד.

ר' פנחס ברס הי"ד

אחד מראשוני המיסדים של המזרחי ועד יומו האחרון היה חבר הועד שלו למרות טרדות הזמן שלו כי מצב הפרנסה שלו בתור אופה העסיק אותו כל ימיו לרבות הלילות מצא די זמן להקדיש להתנועה וכמעט לא היתה ישיבה אחת של הועד שהוא לא השתתף בה. היה לו תמיד דעה ברורה ובכל השאלות כמעט תמיד קלע למטרה.

ר' נחום דוב גלז הי"ד

עוד בהיותו צעיר לימים נרתם לרעיון הציוני בשביל זה התחיל ללמוד את השפה העברית על בוריה שזה היה בזמן ההוא ז. א. לפני המלחמה הראשונה חזיון נדיר, כמובן עם הוסדו של המזרחי נכנס לתוכו בראשו ורובו. ועם הוסד ביה"ס של המזרחי בשנת 1918 בימי הכבוש האוסטרי נתמנה בתור מורה לעברית ותנ"ך ולעבודה הזאת הקדיש את כל כחו. אבל עם העבודה הזאת לא זנח את שאר עבודות של הציונות והמזרחי, לא היה אף מפעל אחד של קק"ל וקרן היסוד ועוד שהוא לא לקח חבל בראש. עם עזבו את העיר בעברו לשמש מורה בבילגוריא אבד המזרחי כח רב של מרץ ופעולה. בזמן האחרון היה מורה בביכאוו ושם כנראה נפל ע"י הנאצים ימ"ש.

ואחרון אחרון חביב ר' יעקב ארביספלד הי"ד

אחד ממעצבי החיים הצבוריים בעיר טומאשוב בשתי עשרות שנים האחרונות לפני השואה המארגן של התנועה המזרחית והמרכז של ביה"ס „יבנה". נולד לאביו ר' יצחק יבדל לחיים ארוכים החי אתנו בארץ. אביו היה אז מקנאי חסידי בלז וממתנגדיה הגדולים של התנועה הציונית, את חנוכו קבל כמו שאר בני גילו אז, בחדר בישיבה שהתקיימה לפני המלחמה הראשונה. והכנסו לתנועה המזרחית היתה בשבילנו אפתעה גדולה, את חטאי אני מזכיר היום, היה זה באחד מן הערבים בשנת תרפ"א שתלמידי ביה"ס „יבנה", אז „מזרחי", ערכו הצגה, ההצגה נערכה בביה"ס אז בדירתו של ר' צבי ווינדר. והנה בין אלה שנדחפו לראות את ההצגה בא גם יעקב הצעיר והרזה, אני שהכרתי אותו בתור בנו של ר' יצחק הקנאי, אגב דירתם היתה ממול הבי"ס, ועד אז לא ראיתיו בין באי המזרחי למרות שהתנועה התקיימה זה כמה שנים והכתה שרשים בחיים של העיר, חשבתי שהוא בא בוודאי בתור בלש בכדי שלמחר יוכל למסור בבית החסידים של בלז הכל מה שראה כמובן בסלופים. רציתי לאמר לכמה מן הסדרנים שיזרקו אותו החוצה אבל אחד — אינני

דער אָפּפאָר פון בצלאל ביזינסקי קיין ישראל



זיצענדיג פון רעכטס: נחום ראצימער, נחום גלאס, בצלאל ביזשינסקי און יעקב ארביספעלד; שטייגדיג פון רעכטס: שמחה הויט, שמואל האנאראוו, שמואל גאלדשטיין און יוסף זינגער

זוכר מי זה היה —לחש לי באזני, הצעיר הזה הוא אחד משלנו. כמובן שהתחלתי אז להתיחס אליו בגישה אחרת. לא עברו שבועות ויעקב נכנס באופן רשמי להסתדרות של „המזרחי" אבל מיד עם בואו אלינו בא לא רק לראות אלא גם להיראות, הוא נכנס מיד לכותל המזרחי של התנועה, הוא בא, מיד עם דעתו הצלולה והברורה. כנראה שדעותיו הוגבשו אצלו עוד הרבה זמן לפני זה, בזמן שהיה עוד מהנסתרים. עם הכנסו העמיד עצמו בראש של „צעירי מזרחי" שריכזה אז את הצעירים הדתיים שנלקטו לציונות ולא היה כל מפעל של הצעירים שהוא לא היה הרוח החיה שלהם. עם התרחבותו של ביה"ס „יבנה" העמיד אותו ועד ביה"ס למזכיר ולמנהל אדמיניסטרטיבי שאת התפקידים האלה החזיק עד סופו של ביה"ס שנחרב עם פלישת הנצים ימ"ש הודות למרצו ביחוד להתמסרותו יכול היה הבי"ס לא רק להחזיק מעמד למרות כל הקושיים שעמדו לו על דרכו ביחוד מצב החומרי, אלא להתרחב ולהשתפר בכל המובנים ולהעשות מוסד חנוכי מוכר לא רק מהצבור היהודי אלא גם מהמוסדות המפקחים הממשלתיים שעיניהם בדרך כלל היו צרות לגביהם. בתור מזכיר של התנועה המזרחית מוטלת היתה עליו כל העבודה שהסתעפה להרבה ענפים והוא נהל אותה ברב כשרון, למותר להגיד שלא היה אף מפעל ציוני אחד שהוא לא השתתף בו ושלא היתה נכרת השפעתו — השפעת המזרחי. השתתף כמעט בכל הועידות הארציות של ה„מזרחי" ו„תורה ועבודה". בספר המכתבים של הרב ניסנבוים הי"ד שיצא זה לא מכבר נמצאת תמונתו שהשתתף במועצה הארצית של המזרחי, למועצת העיריה האחרונה נבחר הוא לחבר המועצה ביחד עם החבר לייבל לדרקרמר. וברוב כשרון וטקט הגן על עניניהם של היהודים, ולמרות הרוח האנטישמית ששררה בשנים האחרונות לפני המלחמה בפולניה היתה לו השפעה על הנהלת העיריה וראש העיר התחשב מאד בדעתו. מפאת מצב בריאותו לא רצה לעזוב את העיר ולנדוד לרוסיה אבל הנמוק העיקרי שאמר לי בעת הפרדו מאתי שמרוסיה הוא איננו רואה האפשרות שיכול לעלות להארץ שאליה השתוקק כל ימיו וככה נשאר ביחד עם שאר החברים שהזכרתי למעלה. — השם ינקום את נקמתם.

די נאוואַרדאַקער ישיבה

• יוסף פריעדלענדער

אין די ערשטע 20־ער יאָרען, נאָך דעם ווי די באָלשעוויסטישע מאַכט האָט פאַרשטאַרקט די רדיפות אויף די אידישע רעליגיעזע אַנשטאַלטען, האָט די נאַוואַרדעקער ישיבה, וועלכע האָט דאָן געהאַט אַ נעץ פון אירע אָפּטיילונגען פערשפּרייט אין אַ סך שטעט און שטעטלעך אין אוקראַאינע, ווייסרוסלאַנד און טיילווייז אויך אין צענטראַל רוסלאַנד, איבעגעוואַנדערט קיין פוילען. דאָס איז געטון געוואָרען אויף אַנ׳אומלעגאַלען אופן, אַדורכשוואַצענדיג דעם וועג אין די פינסטערע נעכט, נישט באַמערקט צו ווערען דורך דער רוסישער גרענעץ וואַך.

קוועמנדיג קיין פוילען, האָט זיך די ישיבה געשטעלט פאַר אַנ׳אויפגאַבע צו גרינדען ישיבות איבער שטעט און שטעטלעך אין לאַנד. פאַר אָט דעם צוועק האָט זי אַוועקגעשטעלט 4 צענטראַלע ישיבות: אין ביאַליסטאָק אין וואַרשא, אין מעזריטש און אין סעמיאַטיטש.

אין אייניגע אַ נאָך־סכות׳דיגען פרימאָרגען, האָט זיך אין חסידישען בית המדרש, אין טאָמאַשאָוו, באַוויזען אַ גאַנצע ישיבה אויסשטאַטונג מיטאַמאָל, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ ראש ישיבה, אַ מנהל, 2 ראשי השיעורים און אַ צווייַ צענדליג בחורים. דאָס האָט לודמיר, לויט דער אָנווייזונג פון איר ביאַלאָסטיקער צענטראַלע, געשיקט קיין טאָמאַשאָוו אַוועק צו שטעלען דאָרט אַ נאַוואַרדיקער ישיבה.

און הגם שוין מיט אַ צייט צוריק האָט אַ נאַוואַרדאָקער דעלעגאַציע אין שפּיץ פון לודמירער ראש הישיבה הרב ר׳ שרגא מגיד ז״ל הי״ד. געווייזלט אין טאָמאַשאָוו און צוגעגרייט דעם באָדען דערפאַר ווי אָפּהאַלטענדיג אַנ׳־אסיפה אין גרויסען בית המדרש און שאָפענדיג אַ קאָמיטעט אויפצונעמען און אייגצוואַרדענען די ישיבה; האָט דאָך דאָס באַוויזען זיך פון דער ישיבה אַרויסגערופען אַ סענסאַציע אין שטאָט, מ׳איז געלאָפען קוקען אויף וואונדער ווי יונגע בחורים קורץ געקליידעטע דרעהען זיך איבערן בית המדרש הין און צוריק אין זייער מוסר שעה אין קולי קולות איבער׳חזר׳נדיג אָן אויפהער ווערטער און מאמרים פון ספרי מוסר. בעזונדערס צוציהענד זענען געווען זייער תפלות אין דער וואָכען מיט אַ צעצויגענעם שרייענדען טאָן פון תחנונים,

וועלכע האָבען געקענט אַ שטיין רירען. און ס׳פלעגען זיך פערזאַמלען מאַסען צוהערער צו זייערס אַ וואַכענדיגען מעריב.

וואָס אַ ווירקונג האָט די געשעעניש געהאַט אויף דעם דערציערישען פעלד פון רעליגיעזען קיבוץ אין שטאָט?

כדי צו געבען אַ קלאָרען ענטפער דערויף, מוזען מיר פריער זעען ווי אַזוי דער מצב התורה האָט דאָרט אויסגעזעען.

אויב ביז׳ן ערשטען וועלט קריג האָבען עקזיסטירט בלויז חדרים פון אַלטען שניט און קינדער נאָכ׳ן ענדיגען דאָס חדר ביי 12־13 יאָר האָבען על פי רוב פאַרגעזעצט זייער לערנען אין די פערשידענע חסידים שטיבלעך, האָט זיך די לאַגע אין משך פון קריג און אויך נאָך אים גרינדלעך געענדערט.

מיט׳ן פערשווינדען פון דער רוסיש־עסרייכישער גרענעץ ביים ראַנד פון שטאָט, האָט די לעצטע געקריגען אַ נאָענטען צוטריט צו דער באַן ביי דער סטאַנציע בעלזיץ. דאָס האָט געעפענט פאַר איר אַ ברייטע טיר צו דער ארומיגער וועלט. אויב פריער למשל האָט מען געמוזט פאָרען מיט אַקס ביז צום נאָענסטען באַן פונקט אַזש קיין רייוויץ, וואָס דאָס איז געווען אַ מהלך פון עטליכע מעת־לעת שלעפענישׁ, און דאָס איז דעריבער געווען אַן ענין פאַר בלויז געציילטע יחידים, האָט שטאָט אויפגעלעבט יעצט, נאָכן קריגען אַ באַן סטאַציע הינטער׳ן נאָז. און עולם האָט זיך געלאָזט אויף די ברייטע וועגען אָפט און געדיכט. און טאָמאַשאָוו איז נישט מער דאָס פערוואָרפענע שטעטל ערגעץ אין אַ טעמפען ווינקעל. אויך יוגענט הויבט אַן זיך פילען ענג אין די וועגט פון ביהמ״ד און לאָזט זיך איבער שטעט פון דער פרייער, וועלט, צוריק ברענגענדיג מיט זיך באַגייסטערונג פאַר אַן אויפגעלעבטער טעטיגקייט אין געזעלשאַפטליכע ענינים. ס׳קומען אויף אין שטאָט אַלערליי פאַליטישע פאַרטייען און יעדע אַרגאַניזירט ביי זיך אַ יוגענט אָפטיילונג. דאָס גאַנצע געזעלשאַפטלעכע לעבען ווערט מאָדערניזירט. אַלע חסידים שטיבלעך וואו יונגעלייט פלעגען זיצען און לערנען ווערן פּוסט פון אַזעלכע. אַן אויסנאַם בלייבט בלויז ר׳ יהושע׳לעס שטיבעל, וואו איינצעלנע יוגענטליכע, וועלכע לאָזען זיך נישט מיטרייסען מיט׳ן מאָדערניזאַציע שטראָם, געפינען דאָרט זייער פלאַץ ביי די גמרות און אַנדערע ספרי קודש. אַזוי בלייבט ר׳ יהושע׳לעס שטיבעל דער איינציגער תורה צענטער אין שטאָט. אָבער דאָס לערנען דאָרט קומט פאָר אויפ׳ן אַלטען שטייגער, אינדיווידועל. יעדער לערנט פאָר זיר אַן אַ סיסטעם און אַן יעדע אויפזיכט איבער די גאָר יונגע בחורימלעך; ווער ס׳לערנט און ווער ס׳בטל׳ט אָפּ דעם טאָג מיט גאָרנישט. אַזאַ שטייגער לערנען קען, נאַטירליך, קיין בעזונדערן כח המושך אויף דער יוגענט נישט האָבען.

דעם רוב אידען אין שטאָט האָט זיך זעהר געבענקט נאָך די צייטען פון דער נאָענטער פאַרגאַנגענהייט, ווען דער קול התורה האָט זיך געלאָזט הערען פון אַלע בתי מדרשים. זיי האָבען זיך אָבער געפילט הילפלאָז אויף דעם געביט. דער פלאָן פון דער דעלעגאַציע איינצואַרדנענען אַ ישיבה אין שטאָט איז דעריבער געווען דעם עולם זעהר צום האַרצען.

דאָס איז גוועזן אין האַרבסט 1925 ווען די ישיבה האָט זיך געעפענט. דער שטאָט קאָמיטעט און דער שפּיץ פון הר' דוד ווייצמאַן הי"ד און ר' מיכל יודא פלוג הי"ד (פון די איבעריגע וואָס איך געדענק זענען געווען ר' משה וויסלעדער ע"ה ר' יודעל ווּאַגנער און ר' גרשון ראָטענבערג הי"ד) האָט זיך פלייסיג אַריינגעטאָן אין דער אַרבעט איינצואַרדענען זיי. באַלד אין ערשטען טאָג איז געשאַפען געוואָרען סטאַבילע נאַכטלעגער פאַר די עטליכע צענדליג בחורים ,ווי אויך "טעג" צום עסען ביי פערשידענע בעלי בתים. די בעלזער חסידים האָבען אָפּגעגעבען זייער שטיבעל פאַר די לימודים אויפ'ן ערשטען ווינטער.

שוין אין די ערשטע טעג זענען די טישען פונ'ם בעלזער שטיבעל געווען פול באַזעצט מיט בחורים אין פערשידענעם עלטער. און די מתיקות'דיגע גמרא טענער האָבען געקריגען זייער אָפּקלאַנג ווייט און בריים אַרום אויך אויסערהאַלב דער שטאָט.

ס'הויבען אָן זיך בעווייזען קינדער איינצעלנע און אין גרופּען אויך פון שטעט און שטעטלעך אַרום טאָמאַשאָוו ווי: קראָסניבראד, יוזעפאָוו, טאַרניגראַד, שעבערשין, איזביצע, קאָמאַראָוו, לאשטשאוו א. א. און אויך אפילו פון שטעטלעך אין וואלינער געגענט. און זאָל דאָ דערמאָנט ווערן צום שבח פון די טאָמאַשאָווער אידען, ווועלכע האָבען בדרך כלל געפירט אַן אָרעם לעבען און דאָך אויפגענומען די תלמידים פון דער פרעמד בסבר פנים יפות נישט לאָזענדיג קיין איינעם פון זיי בערך 100 אין צאָל אָן אַ נאַכטלעגער אָדער אַ טאָג עסען.

די תלמודים זענען געווען איינגעטיילט אין 3 שיעורים מיט אַ ראש השיעור פאַר יעדען, און אַ גרופּע "קבוץ" בחורים פאַר ווועלכע דער ראש ישיבה פלעגט זאָגען אַ "שמועס" אין פלפול פון צייט צו צייט.

דער סדר הלימוד איז געווען אָז די תלמידים האָבען געלערנט אַ בלאַט גמרא בערך יעדען טאָג, און אויף דער נאַכט איבערגעלערנט עס צוזאַמען אונטער'ן ראש השיעור'ס אופזיכ'ט. 2 מאָל אין טאָג צו איין שעה — לימוד המוסר פון מסלת ישרים אָדער פון דעם "אַלטענס" (אַווי האָבען זיי געפרופען דעם גרינדער פון די נאַוואַרדעקער ישיבות ר' יוסף יוזעל הורוויץ ז"ל) בראָשורען "מדרגת האדם".

יעדען שבת צונאַכט האָט דער ראש הישיבה געגעבען אַ שמועס אין מוסר אויף פּרשת השבוע טעמעס. די אלול׳דיגע שבת׳צונאַכטסען זענען געווען געווידמעט תשובה טעמעס און האָבען זיך געפּופען התעוררות שמועסען.

צו אָט די אַלע שמועסען פלעגען קומען אויך זייטיגע צוהערער, און צו די התעוררות זענען אויך פּרויען געקומען הערען, שטעהענדיג אין דרויסען ביי די אָפּענע פענסטער און זיך צוהערען נישט זעלטען מיט פּערווויינטע אויגען. אויף גאָר אַ געהויבענעם אופן פלעגען זיי פּערבּרענגען די ימים טובים בעזונדערס חנוכה און פּורים מיט געזאַנג טענץ און אַריגינעלע נאַוואַרדעקער לידער מיט אַ צולאָג פון מוסר דרשות, וועלכע פלעגען ברענגען גרויסע מאַסען צושויער. דאָס אַלעס האָט זיי געגעבען פּיעל אָנזעען אין גאַנצען אידישען אָרום און געברענגט באַגייסטערונג פאַר כבוד התורה און אידישער טראַדיציע.

נאָך אָנדערהאַלבען יאָר אָפּזיין אין טאָמאַשאָוו האָט זיך די ישיבה איבערגעטראָגען קיין כמעלניק. די סיבה דערפון איז מיר נישט באַוואוסט.

אין דער קורצער צייט פון איר זיין אין טאָמאַשאָוו, האָט די ישיבה פּיעל אויפגעטאָן פאַר לימוד התורה. זי האָט צעאַקערט אַ פאַרוואָרלאָזטיק באָדען און אים צוריק פרוכטבאַר געמאַכט. זי האָט געגעבען דראַנג פאַר אַ באַדייטענ־דען טייל פון דער יוגענט צו די ד׳ אמות של הלכה.

ביים פערלאָזען די שטאָט האָט די ישיבה מיטגענומען מיט זיך אַ גרויסען טייל פון אירע תלמידים, אָנדערע האָבען פאָרגעזעצט זייער לערנען אין ר׳ יהושע׳לעס שטיבעל און אויך אין סאַנדזער שטיבעל.

און אויב טאָמאַשאָוו האָט זיך אויסגעצייכענט ווי אַ שטאָט מיט אַ גרויסער תורה טרייער יוגענט איינע אין גאַנצען אָרום, האָט אָט דער עפּיזאָד נאַוואַרדעק געהאַט זיין חלק אין דעם, נישט אונטערשטאָצענדיק דערביי די איבערגעבענע האַרציגע ליבשאַפט צו לימוד התורה מצד דעם גרעסטען טייל פון דער טאָמאַשאָווער אידישער באָפעלקערונג.

לחם עניים

• יונה פעלדזין

טאמאשאוו, טראָץ דעם וואָס עס איז ניט געווען קיין רייך שטעטל, אידן האָבן שווער געהאַרעוועט אויף פרנסה, און ליידער קען מען זאָגן אַז רוב האָבן קוים בדוחק געמאַכט פרנסה, דאָך האָבן טאָמאַשאָווער אידן געטאָן פיל צדקה, אויב ניט אויף קיין אַרגאַניזירטן אופן און ניט מיט אַ פלאַן מעסיקן מאַסשטאַב, און בודאַי ניט לויט די כללים פון אַן אויסשטודירטן סאָשעל וואַרקער... אָבער פול מיט האַרץ און טעם. אַן אויסנאַם איז געווען די לחם עניים אַרגאַניזאַציע, הגם אַן אַ טשאַרטער און אַן געווייליטע באַאַמטע, אָבער פול מיט האַרץ און מסירת נפש, מיט אמת'ע ברידערליכע פאַלקסטימלעכקייט, פשטות און צדקות מיט מוטער־ליכע צערטליכקייט און פאַטערליכע איבערגעבנקייט און טרייהייט, אַרגאַ־ניזירט און געפירט דורך דעם אומפאַרגעסליכן נחום שמש און זיין פרוי די צדקנית שרה'לע הי"ד מיט דער מיטהילף פון די אַזוי האַרציקע פשוט'ע עמך אידן וואָלונטירן פאַרן הייליקן צוועק.

ציל פון דער אַרגאַניזאַציע

דער נאָמען פון דער אַרגאַניזאַציע „לחם עניים", האָט פולשטענדיק אָפגעשפיגלט איר צוועק און אינהאַלט און טעטיקייט, ברויט פאַר אַרימע, דער צוועק איז געווען צו באַזאָרגן די אַרימע און עלענטע אַרימע לייט, וועלכע האָבן ניט געהאַט אויף שבת ל"ע, פאַרמעל מיט חלות אויף שבת, אָבער פאַקטיש האָט דאָס שוין געקלעקט אויף אַ האַלבע וואָך. די אַרגאַני־זאַציע האָט אָנגעפאַנגען קליין און באַשיידן, אָבער אַ דאַנק זייער פלייסיקע ערליכע אַרבעט, און אויך ליידער צוליב דער נויט און אָרימקייט פון דער אידישער באַפעלקערונג, וואָס איז געוואָרן גרעסער און ערגער פון יאָר צו יאָר, ובפרט אין די לעצטע פאָר יאָר פאַרן קריגס אויסברוך, צוליב די עקאָנאָמישע אונטערדריקונג און באָיקאָט אַקציעס, איז די אידישע באַפעל־קערונג שטאַרק פאַרארעמט געוואָרן, און יעדן וואָך איז צוגעקומען פרישע מקבלים ל"ע, אַזוי אַז דער ציפער האָט דערגרייכט ביז קרוב 400 מקבלים אויף אַ באַפעלקערונג פון קרוב 1500 אידישע משפחות.

תמונה 17: אסיפת הזכרון ליד קבר האחים בבית העלמין בשנת 1945

תמונה 17: אסיפת הזכרון ליד קבר האחים בבית העלמין בשנת 1945 (מתוך ארכיון יד ושם). **משמאל לימין:** [illegible], [illegible], [illegible],

הכנסה קוואלן

נחום שמש מיט שרה׳לען מיט דער מיטהילף פון זייער קאמיטעט, די זיסע האַרציקע אידן, האבן זיך ארגאניזירט אין פאַרטיעס, וואס האבן באזוכט אלע טאמאשאוועך אידן אן אויסנאם, פשוט ניט אדורך געלאזט קיין איין אידיש הויז, די לאזונג פון דער „לחם עניים" קאמיטע איז געווען אדער מען נעמט אדער מען גיט, אזוי אז יעטוועדער איד וואס האט נאר אנגעגרייט אויף שבת, האט זיך שוין באטיליקט אין דעם „לחם עניים" קאמפיין. די נתינות זיינען על פי רוב באשטאנען אין נאטירלעך געבעקס, ד. ה. אַ חלה, אַ קוכן, אַ קויליטש, אַ בולקעלע און אט די זעלבע פראדוקטן אויך אין מערערע צאל, דאס אלעס איז געווען פראדוקטן פון היימיש געבעקס, ד. ה. וואס די בעל־בית׳טע האט געווינעלעך אליין געבאקן אין אייגענעם באק־אויוון, טייל האבן ספעציעל באשטעלט ביים בעקער אַ פאר חלות פאר „לחם עניים" פונקט גלייך ווי פארן אייגענעם געברויך, טייל האבן געצאלט רעגולער וואכן־געלט, אזוי אז יעטוועדער אידישער איינוואוינער האט זיך באטיליקט מיט נתינות פארן „לחם עניים" איש איש כפי יכלתו.

אויך האט מען איינמאל אין יאר ספעציעל באשטימט אַ שבת וואס אין אלע בתי מדרשים און שטיבלעך האט מען ג׳שנדר׳ט פאר „לחם עניים" מען האט ספעציעל אויפגערופן רוב מתפללים און יעדערער האט מנדר געווען ביים ספר פאר „לחם עניים". אַ גרויסן צושטייער פלעגן ארויסשיקן יאר יערלעך די טאמאשאוועך לאנדסלייט אין ניו יארק, די היגע טאמאשא־ווער סאסייטי א. נ. בני טאמאשאוו לובעלסק.

דאס צעטיילען די פראדוקטען

ביים נחום שמש אין שטוב פרייטאג באַ חצות, אין אנווועזנהייט פון אייניקע קאמיטעט מיטגלידער, איז צעטיילט געווארן די חלות און ברויט. עס איז געווען 3 סארטן ארעמע לייט, און ממילא אויך דרייערליי מיני חלוקות:

1) די היזערגייערס און אנדערע וועלכע האבן שוין אויסגעטאן די בושה פון ארעמקייט, און שלום געמאכט מיטן גורל אז זיי לעבן אויף בעטל־ברויט, אדער קצבה, זיי זיינען אליין געקומען מאנען זייער חלק, און פיל מאל אויך זיך געדונגען.

2) די וואס האבן זיך געשעמט צו קומען ברבים נעמען חלה, צו זיי האט מען אהיימגעשיקט מיט אַ קינד אדער אַ קאמיטעט מיטגלידי.

3) פאַרבאַרגענע ארעמע לייט, בכבוד׳יקע בעלי בתים וואס זיינען ל״ע געווארן יורדים, זיי האבן געהונגערט און זיך געשעמט צו אנטפלעקן, ניט געוואלט אנקומען צו מתנת בשר ודם, צו זיי האט מען געמוזט זוכן

וועגן, דורך פאַרשידענע ספאַסאָבן און קונצן, עס זאָל געלונגען זיי צו דעליוועַרן חלות, אָדער געלט אויף חלות, טיילמאָל האָט עס געמוזט גיין דורך דער פאַרמיטלונג פון עטליכע שלוחים, אַזוי עס זאָל גענצלעך פאַר־ווישט ווערן די שפּורן פון וואַנען עס קומט, ווייל זיי האָבן ניט געקענט בשום אופן שלום מאַכן מיטן גורל אַז זיי באַקומען פון „לחם־עניים".

אָט די אַלע דרכים פון צדקה זיינען געטאָן געוואָרן מיט אַזוי פיל האַרץ און חכמה, צדקות און בריידערליכקייט, אַז די אינסטיטוציע האָט באַקומען די פולסטע אָנערקענונג און צופאַרטרויען פון אַלע טאָמאַשאָווער אידן. יהי זכרם ברוך.

וואָס האָט געבראַכט צו דער גרינדונג פון לחם עניים? אין אַ געוויסן פרייטיק פאַרנאַכט, ווען די מענער זיינען געווען אַוועק צו קבלת־שבת, האָט אַ פרוי באַזוכט איר שכנ׳טע וועלכע איז געווען פאַררעכנט צו די בעלי פרנסה אין שטאָט. דער טיש האָט געהאַט אַ פולקאָמען שבת׳דיקן אויסזען, מיט ליכט און אַ חלה טישטעכל אויף די חלות. גראַד האָט דער ווינט פון אָפענעם פענסטער אַראָפגעבלאָזן דאָס חלה טישטעכל און ס׳האָבן זיך אַנטפלעקט 2 ציגל אָנשטאָט 2 חלות. די פרוי האָט זיך צעווויינט פאַר בושה.



פרייטאג ביים פארטיילען דאס ברויט און חלות צו די נצרכים
אדער זייערע שליחים

טהרת ישראל

די חברה איז געגרינדעט געווארען אין יאר תר"פ תרפ"א

● **ש. ליכט**

דאס איז געווען אַ וואויל־טעטיגע אינסטיטוציע וועל־כע איר אויפגאבע איז געווען צו ערמעגליכען אַלע אָרימע אידישע טעכטער זאלען קענען האַלטען טהרת משפחה.

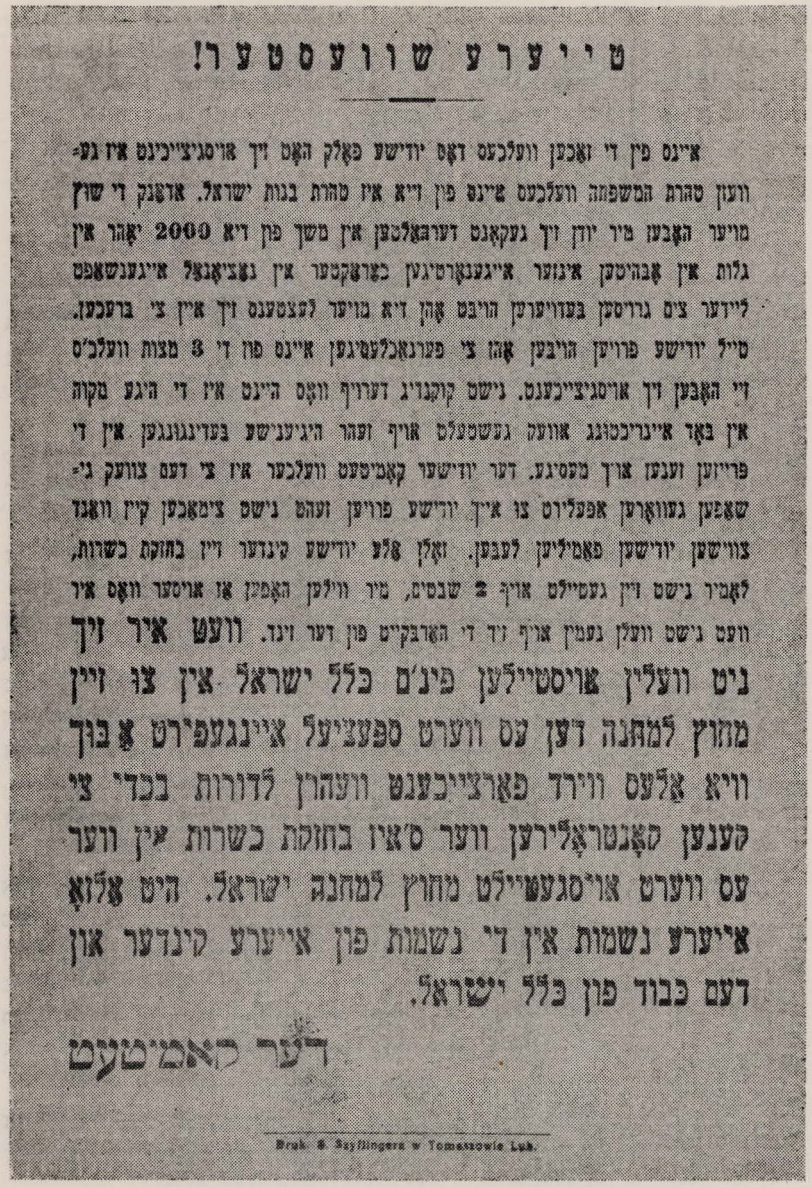
אין דער ערשטער רייע איז דאס געווען אַ פראַבלעם צו באַפרייען די אָרימע פרויען פון יעטוועדען אַפצאָל פאַר באַדינונג, אַדער געבען אַ הנחה לויט די פינאַנציעלע פערהעלטניסען, אַזוי אַז קיין געלד זאָל ניט זיין אַ מניעה אין אָפהיטען טהרת המשפחה, אין דער צווייטער רייע איז זייער אויפגאבע געווען צו פאַרבעסערען און פאַרשענערען די אינערליכע אייג־ריכטונג און באַדינונג זיי זאָלען ניט זיין אָפשטויסענד אַפילו פאַר דער מאָ־דערנער יונגער פרוי.

ליידער זייער געראַנגעל מיט׳ן צווייטען פּראַבלעם איז געווען אויס־זיכטלאָז, ווייל ליידער איז דאס מרחץ (שוויץ־באד) און מקוה געווען זעהר פרימיטיוו, דאָך האָבען זיי אַלעס אָנגעוועדעט לויט די פערהעלטניסען ווי ווייט מעגליך אויסצובעסערען און פאַרשענערען, איינגעקויפט נייע וואַנעס (בלעכינע) אין אַ גרעסערע צאָל, געהאַלטען גוטע באַדינגונג, מיט דעם קאָמיטעט האָבען אָנגעפירט די חשוב׳סטע בעלי בתים אין שטאָט, אפרים רוב פרעזעס, פינחס גאָלדשטיין, ליפא האָניגספעלד און נטע העלער.

די איינקונפט איז געקומען פון מאַנאַטס־בייטראָג פון אַלע פאַרמעגליכע אידען אין שטאָט און רעגולאַרע איינאָמע פון מקוה און מרחץ, אָנגעשטעלטע זענען געווען משה׳לי אינגבער (יוטקעס) און חיים יהושע ליכטער.

אין די אָנפאָנגס דרייסיגער יאָרען איז די מקוה געווארען בוי פעליג, און עס האָט זיך געפאָדערט אַ נייע מקוה און מרחץ, וואס די רבנים און אַ ספעציעלע קאָמיטעט האָבען געשאַפען, און שפעטער האָט דאס איבערגע־נומען די אידישע גמינע, עס איז אַרויפגעלייגט געווארען אַ ספעציעלער אָפצאָל אויף דער שחיטה פאַר דער מרחץ־מקוה אויפבוי, לויט דעם מאָדערנ־סטען סטאַיל, מיט ספעציעלע קאָבינעס און וואַנעס.

די וועלט איז געווארען מער מאָדערן, און עס האָט זיך געפאָדערט מקוואות וואס זאָלען ענטשפרעכען אָלע באַדערפענישען פון מאָדערנער היגיענע און דאס איז טאַקי געשאַפען געווארען, עס איז געווארען געבויט אַ נייע מקוה מיט קאָבינעס און אַ נייע מרחץ. אויך איז שוין געווען נויטיג פון צייט צו צייט צו רעדען און אויפקלערען וועגען דעם הויפט יסוד פון אידישקייט ווי טהרת המשפחה, אין וואָרט און שריפט, און אַ דאַנק דעם איז די מצוה כמעט אָפגעהיטען געווארען פון 99 פראָצענט אידישע פרויען.



טייערע שוועסטער!

איינס פון די זאכען וועלכעס דאס יודישע פאלק האט יך אויסגעציכנט איז גע-
וען סהרת המשפחה וועלכעס איינס פון דיא איז סהרת בנות ישראל. אדאנק די שוץ
מויער האבען מיר יהן יך געקאנט דערהאלטען אין משך פון דיא 2000 יאהר אין
גלות אן אבהיסען אינזער אייגענארטיגען כארעקטער אין נאציאנאל אייגענשאפט
ליידער צים גרויסען בעדויערען הויבט אהן דיא צויער לעצטענס יך איין צי ברעכען.
סייל יודישע פרויען הויבען אהן צי פערנאכלעסיגען איינס פון די 3 מצות וועלכ'ס
די האבען יך אויסגיצייכענט. נישט קוקנדיג דערויף וואס היינט איז די היצ נקוה
אין באד אייערכטוג אויף געשטעלט אויף יאהר היציגעש בעדינגונגען אין די
פריזען ענען אוך כסדר. דער יודישער קאמיטעט וועלכער איז צי דעם צוועק גי-
שאפען גיוואָרען אפעליוט צו איין יודישע פרויען ועהט נישט צימאכען קיין וואנד
צווישען יודישען פאמיליען לעבען. זאלן אלע יודישע קינדער זיין בחזקת כשרות,
לאמיר נישט זיין געטיילט אויף 2 שבטים, מיר ווילען האבען אז אויסער וואס איר
ווען נישט ווילן נעמען אויף זיך די השרבקיים פון דער יוגנ. וועט איר זיך
ניט וועלין אויסטיילען פינ'ם כלל ישראל אין צו זיין
מחוץ למחנה דען עס ווערט ספעציעל איינגעפ'רט אן בוך
ויא אלעס ווירד פארצייכענט וועהרן לדורות בכדי צי
קענען קאנטראלירען ווער ס'איז בחזקת כשרות איז ווער
עס ווערט אויסגעטיילט מחוץ למחנה ישראל. היט אלזא
אייערע נשמות אין די נשמות פון אייערע קינדער און
דעם כבוד פון כלל ישראל.

דער קאמיטעט

Druk. S. Szyllingera w Tomaszowie Lub.

אויפרוף פון טהרת ישראל קאמיטעט אין טאמאשאוו

די עקאָנאָמישע סטרוקטור פון אונזער ישוב

ווי אַ שטיקעל הקדמה

• וואָווע ניי און ביילע קרייצער

פאראייביקענדיג דאָס הייליגע און אַזוי אכזריות׳דיג אונטער געהאַקטע לעבען פון די טאָמאַשאָווער אידען, צו וואָס דער „יזכור־בוך" איז באַצווענקט, וואָלט געבליבען אַ גרויסער בלויז וועג מען זאָל נישט שרייבען וועגען די פרנסות זייערע.

די פרנסות וואָס די אידען האָבען בעאַרבעט האָבען געהאַט אַ חוץ קאָמערציעלע אָדער אַ פראָפעסיאָנעלע זייט אויך אַ פאָליטישע און פסיכאָלאָגישע.

איינס פון די גאָר וויכטיגע צילען, וואָס די פאָלאַקען האָבען זיך געשטעלט צו דערגרייכען איז געווען צו מאַכען פוילען אידען ריין.

דער פוילישער אַנטיסעמיטיזם, וועלכער איז שטענדיג געווען אונטער דעם זידונג פונקט און געשפּריצט מיט אַנטיסעמיטישען גיפט האָט אַצינד צוגעקראָגן אַ נייעם מאָטאָ, אַ נאַציאָנאַלן מאָטיוו: צו מאַכן מער פּלאַץ פאַר פּאָליאַקען און פּטור וועלען פון אידען. מיט׳ן גאַנצען ברען האָבען זיי זיך געגומען דורכצופירן די דאָזיקע אויפגאַבע. צו דערגרייכן דאָס האָבן זיי זיך באַניצט מיט דעם מיטעל פון פאַרניכטען אידישע פרנסות.

די לאָזונג איז אויך געגאַנגען אין דער דערמאָנטער ריכטונג: „נישט קיין פאָגראָמען נאָר שלאָגען די אידען איבער די קעשענעס".

די גאַנצע שאַרפקייט פון דער אַקציע האָבען זיי אָנגעשטעלט אויף דעם אידישען סוחר און קרעמער, אויף דעם געביט, וואו דער רוב בנין און מנין פון דער אידישער באָפעלקערונג איז געווען קאָנצענטרירט. דאָס געביט האָט געהאַט נאָך „אָ מעלה" דאָ האָבען די פאָליאַקען זיך געקענט בריית פאָנאַנדערנעמען די הענט און דערגרייכען גרויסע רעזולטאַטען אין זייער רשעות׳דיגע פּלענער. באַזונדערס שטאַרק איז געווען דער דרוק צום קלייניעם און אָרעמען קרעמער. וואָס שוואַכער און אָרעמער אַלץ גרינגער אומצואוואַרפען.

דער איד וויסער שוואַך און אונבאַהאָלפען, נאָר מיט אַ שטאַרקען וויללען צו לעבען האָט אָנגעוועגדט אַלע מיטלען, אויסגעניצט יעדען לעגאַלען טריק (שפּיצעל) צו שיצען זיך געגען די בייזע כוחות.

דער געראַנגל איז געווען אַ פאַרצווייפלטער, אַ פאַרביסענער, אָבער האָפענונגסלאָז. דער לייב האָט נישט געמיינט צו שפּילן זיך מיטן שעפּעלע נאָר פאַרציקען עס.

די אידישע לאָגע אין טאָמאַשאָוו און אין פּוילען בכלל, איז געווען ענליך צו אַ שיף, וועלכע די מים הזדונים האָבען פאַרשוועמקט און אַראָפּ־געשטויסען הונטן. גרויסע טיילען פון דער אידישער באַפעלקערונג זענען געווען אַרבייטסלאָז, פרנסה־לאָז, אָהן אַ היינט און אָהן אַ מאָרגען. אַ שמאָלער האַלדז האָט נאָך אַרויסגעשטאַרצט מיט דינע שיכטען — וואָס העכער אַלץ שיטערע — וועלכע האָבען נאָך געגאָסען פון אַ מאַטריעלען וואויליזיין.

צוליב פאַרשידענע סיבות האָט די שיף, מיטן גאַנג פון דער צייט, געזאָלט גיין נאָך נידעריגער אַראָפּ. די פּאָליאַקען אָבער האָבען קיין צייט און געדולט געהאַט און געשטורעמט זי פון אַלע זייטען, כדי וואָס גיכער זי אין גאַנצען אונטערשוועמקען.

דערציילענדיג וועגען אידישע פרנסות וויקעלט זיך ממילא אויף די בלוטיגע מגילה פון פאַרפאָלגונגען און ליידען.

מיר ברענגען אין אַ קאָנדעסטער פאָרם אַ שטיקעל בילד פון דער עקאָנאָמישער סטרוקטור פון די טאָמאַשאָווער אידען.

מיר נעמען נישט אַרום אַלע צווייגען נאָר אַ גאָר גרויסען רוב פון די ויכטיקסטע.

טאָמאַשאָוו איז געווען פאַרהעלטנמעסיג אַ קליינע שטאָט. ווי אין אַ קליינע שטאָט איז אַלץ אָפען. יעדער האָט געקענט יעדערען און געוואוסט וואָס ביים אַנדערן טוט זיך. אָדער דורך זעהן, אָדער דורך הערען. און יעצט, כאָטשע עס טיילט פונאַנדער אַ גרויסער צייט אָבשניט, טויכען די אַלע זאַכען אויף גלייך ווי עס וואָלט געווען נעכטען.

קראָמען

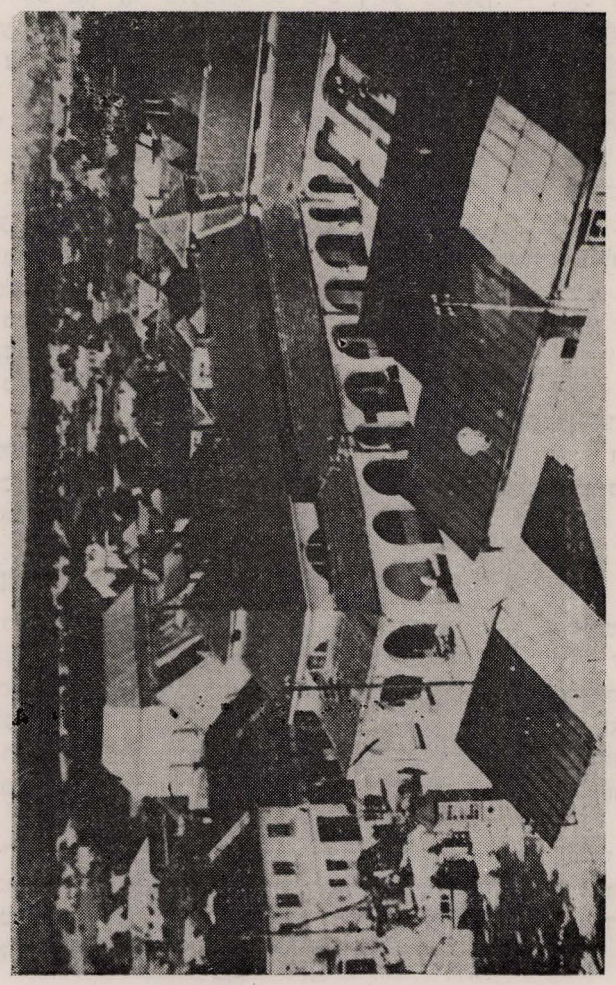
די עקאָנאָמישע פונקציע פון קראָמען איז — פאַרמיטלונג. דער פּראָדוקט, אַרטיקעל און אויסאַרבייטונג, וועלכע דער קרעמער שטעלט צו, זענען פאַר דעם אוממיטעלבאַרען געברויך פון קויפער. אַמהעכסטען דאַרף דער קונה, אין טייל פאַלען, אַליין נאָך עפּעס טאָן צו קענען די זאַכען נוצען.

די אַרטיקלען זענען דורכגעגאַנגען אַלע יסודות׳דיקע פראָצעסען און אין דעם זעלבען צושטאַנד ווי די קרעמער קויפען די סחורה, פאַרקויפען זיי דאָס.

דעם פאַרמיטלונגס־כאַראַקטער פון די קראָמען האָבען די פאָליאַקען אויסגענוצט אויף אָנצוווייזען אויף די אידען, אַז זיי זענען אומפּראָדוקטיוו פאַראַזיטען און לעבען פון יענעמ׳ס פּראָצע. אַלס פּועל־יוצא דערפון, איז פּשוט אַ מצוה צו פאַרפאָלגען די אידען.

די איראַניע פון דער בייזוויליגער באַצייכענונג איז געלעגען אין דעם פאַקט, וואָס דעם אידישען קרעמער׳ס גראָשען איז געווען דורכגעווייקט אין שווייס און בלוט.

קרעמעריי בכלל געהערט צו די שוועריע פרנסות. באַזונדערס שווער איז געווען די פרנסה פון דעם אידישען קרעמער אין פוילען. געדרוקט פון



די האליעס

אַ מאַנגעל אין געלד און צעפרעסען פון אַ רואינירענדער קאַנקורענץ, האָט דער איד, דער קרעמער געמוזט אַרײַנלעגען לאַנגע שעה׳ן און שוועריע האָרוואַניע כדי אַרויסצונעמען קלייניע גראָשעניס.

און דאָס אַלעס נישט נעמען אין באַטראַכט די שיקאַנעס און פאַרפאַל־גונגען מצד דער פוילישער מאַכט, וועלכע האָט געטאָן אַלעס מעגליכעס צו מאַכן דעם אידישען קרעמער ענגער און ענגער ביז צו לאָזען דעם איד אָהן לופט צו אָטעמען.

פון דער אַנדערע זייט, האָט דאָס נישט געשטערט דער פוילישער רעגירונג און פוילישער געזעלשאַפט צו אַגיטירען און ערמוטיגען פאַליאַקען צו עפענען קראָמען און סטראַגאַנען. דערביי האָבען זיי געגעבען דעם סטראגאַן אַזאַ חשיבות און אַוועקגעשטעלט דעם סטראגאן און די קראָם אויף אַזאַ הויכען און צענטראַלען פונקט, גלייך ווי דאָס וואָלט זיי געגעבען דעם שליסעל צו אַלע פראָבלעמען. אַזוי האָבען זיך פאָרגעשטעלט די באַדינגונגען אונטער וועלכע דער אידישער קרעמער האָט געמוזט אַרבייטען.

דאָס איז געווען ווי אַ קורצע באַלויכטונג וועגען דער אַטמאָספערע, וואָס די פאַליאַקען האָבען געשאַפען אַרום די אידישע קרעמער. און אַצינד וועגען דער טעכנישער און עקאָנאָמישער זייט פון די קראָמען אין טאָמאַשאָוו.

קראָמען צעטיילען זיך אויף 2 טיפּען: אויף אַ הורט און דעטייל קראָם.

צוויי הורט־געשעפטען זענען געווען אין אונזער שטאָט: איינס — פון אייזענוואַרק; דאָס צווייטע — פון קאָלאָניאַלע סחורות. די אייזען־קראָם איז געווען פון הורט־כאַראַקטער נישט אַזוי פיל צוליב דעם האַנדלען מיט קרעמער, ווי דערפאַר, ווייל אייזענוואַרק האָט זיך פאַרקויפט צו פריוואַטע קונים, אפילו, אין גרעסערע סומעס. צום ביישפיל: פאַר געבוי און רעמאָנט פון הייזער. דאָס קאָלאָניאַלע געשעפט איז געווען דורך און דורך אַ הורט־געשעפט: צוגעשטעלט סחורות פאַר קרעמער און גאָר וויניג זיך אָפגעגעבען מיט דעטייל.

די צוויי געשעפטען האָבען געפירט זייער מסחר אויף אַ סקאַלע, וואָס איז ווייט ווייט איבערגעשטיגען די פאַרהעלטעניסן פון אונזער שטאָט. אין גרעסערע שטעט אָפילו, וואָלטען זיי באַטראַכט געווען פאַר ריזען געשעפטען. פעהיגקייט, געשיקטקייט געפאָרט מיט ענערגיע און פלייסיגקייט זענען געווען פאַראַנטוואָרטליך פאַר זייער הצלחה. דערביי איז כדאי צו באַמערקען, אַז אין די ביידע געשעפטען זענען פרויען געווען די וועלכע האָבען געשפילט די הויפט ראָלע. באזונדערס האָבען זיך אויסגעצייכענט מיט נישט געווייניליכע סוחר׳ישע פעהיגקייטען די מענשען פון קאָלאָניאַלען געשעפט.

אַ דאַנק די סוחר׳ישע מעלות האָט די קאָלאָניאַלע קראָם געקענט ביישטיין די קאָנקורענץ, וואָס די פאַליאַקען האָבען אויפגעשטעלט געגען איר.

די פאַליאַקען האָבען געטאָן אַלעס, וואָס מעגליך צו דערגרייכען זייער ציל צו מאַכען פוילען אידען ריין.

די ספּולדזיעלניא

זייט ביי זייט מיט דער אָפּענער, כאַמסקער און ברוטאַלער באַהאַנדלונג צו די אידן, האָבן די פּאָליאַקן אָנגעוועגדעט אַ מער כיטרע און ראַפּיניירטע מעטאָדע. די מעטאָדע איז באַשטאַנען פון אויפשטעלען עקאָנאָמישע פאַזיציעס און דורך פּראָפּאַגאַנדא און דרוק צווינגען די פּויערים און אַנדערע צו קויפּען ביי די פּאָליאַקען. אויף אַזאַ אופן אָפּצוציהען דאָס וואָסער פון אידישען טייך און די פּיש וועלען בממילא מוזען אויסשטאַרבען.

פאַר דעם צוועק האָט מען אין אונזער שטאָט פאַרלייגט אַ סינדיקאַט, דאָס איז געווען אַ גרויס הורט־אונטערנעמונג פון קאָלאָניאַלע סחורות.

די גרינדער און אַנטיילנעמער זענען געווען די פּוילישע גוטבאַזיצער — די פּריצים. פאַרשטייט זיך, אַז דער דערמאָנטער סינדיקאַט האָט געגאָסען פון שטייער־הנחות און געהאַט אָפּענע קרעדיטען אין דער פּוילישער באַנק.

טראָץ די שטאַרקע אַגיטאַציע און אַנטי־אידישע פּראָפּאַגאַנדע, איז דאָס געווען אַ פאַקט, אַז די פּוילישע קרעמער — און אַפילו די, וועלכע די אַנטיסעמיטישע אָרגאַניזאַציעס האָבען געהאָלפּען וועלן סוחרים און, טיילס מאָל אויך, געברענגט זיי פון דער פּרעמד — האָבען בעסער געוואָלט האַנדלען מיט דעם אידישען קאָלאָניאַלען געשעפּט. ווי מען קען זיך פאַרשטעלען האָט די געשיקטע באַהאַנדלונג און וווייכע און העפליכע באַנעמונג גיכער געלאָקט, ווי די ביוראָקראַטישע ערלעדיגונג און שטייפּע און גלייכגילטיקע באַציהונג.

דאָס לעבהאַפּטע לייזען און בריטע פרנסה ביי די הורט־געשעפטען איז, אָבער, אָפּט געווען דורכגעבראָכען מיט שוואַרצע וואָלקענס פון בלוט־צאַפּעניש, אויפרעגונג און שרעק. אַזעלכע מאַמענטען פלעגען צוטיילען די אידען די „פּליענדע בריגאַדע".

די „ליאטניטשע בריגאַדע" (פּליענדע בריגאַדע)

אַזוי האָט געהייסען אַ מלוכה־שער אַרגאַן, וועמענס אויפגאַבע איז געווען אַז די האַנדלסּ־ביכער זאָלען זיין אין אָרדענונג. די לייט פון דער בריגאַדע האָבען געהאַט דאָס רעכט צו פאָדערן די ביכער פאַר קאָנטראָל צו יעדער צייט. אַזוי בייטאָג וווי ביי נאַכט. אין באַצוג צו די אידען האָט דער אָרגאַן זיך נישט באַגרעניצט בלויז צו זיין אויפגאַבע. אַלע באַמיהונגען פון די בריגאַדע־לייט זענען, צום אַלעם ערשטען און דערהויפּט, געגאַנגען אין דער ריכטונג — צו געפינען עבירות.

ערמוטיגט זיי אין דער דאָזיגער איינשטעלונג האָט זייער חשד, אַז די אידען שרייבען נישט אַלעס אין און מאַכען קאָמבינאַציעס. געשטיצט האָט זיך דער חשד אויף דעם פאַקט, וואָס די פּוילישע רעגירונג האָט פאַרלאַנגט אַלעס פאַר זיך, איבערלאָזענדיג פאַר דעם סוחר פאַר זיין מיה און אַרבייט, אויב עס איז געווען פאַרדינסט אַ טרוקענע שאָל. (מיטן פּוילישען סוחר

איז מען דורכגעקומען, אים געמאַכט הנחות. ביי דעם אידישען סוחר, האָט מען אָנגעוועדעט דעם גאַנצען חומר־הדין).

און אַ חוץ דעם האָט דער אידישער סוחר געמוזט שמירען יעדען איינעם, וואָס האָט נאָר געהאַט אַ שטיקעל מאַכט. אַנדערש, איז דער סוחר געווען, ווי געפענטעט, נישט קענענדיג זיך באַוועגען.

די טריקס פון די פליענדע־בריגאדע

כדי צו גיין אויף זיכער האָבען די בריגאַדע־מענשען זיך באַנוצט מיט אַ מעטאַדע, וואָס האָט דערמאַנט בדיקת־חמץ. נישט צו מאַכען קיין ברכה לבטלה גרייט דער איד אין שטיקלעך חמץ. זיי האָבען אויך אָנגעגרייט זיך „שטיקלעך חמץ". געטאָן האָבען זיי אויף אַזאַ אופן: אַיידער די ליאטניטשע־לייט זיינען געגאַנגען קאָנטראָלירען די ביכער, האָבען זיי אין אַ געוויסען טאָג — ספּעציעל אין אַ מאַרק־טאָג, דאָנערשטאָג — זיך אַנידערגעשטעלט פאַר דעם געגעבענעם געשעפט און יעדען איינעם, וואָס איז אַרויסגעגאַנגען פון דאָרטען, אָבגעשטעלט און אויסגעפרעגט, וואָס מען האָט געקויפט, ווי פיעל באַצאָלט א. א. וו. דאָס אַלעס ביי זיך פאַרשריבען און אויך פאַרצייכענט די צייט. דרך אגב איז כדאי צו באַמערקען, אַז די פויערים און אַנדערע גוי׳שע קונים האָבען אַלעס איבערגעגעבען, כאָטש זיי האָבען געקענט דאָס נישט טאָן און געוואוסט דעם צוועק פון דעם פרעגען. דער רוב פון די קריסטלעכע קונים זיינען געווען צופרידען פון אַזאַ גלעלעגענהייט גורם צו זיין שלעכטס צו אַ אידען. זעלטען, איז געווען אייגער, וואָס האָט נישט געוואָלט האָבען אַ חלק אין דעם געשפּענסט.

האָבענדיג אין באַזיץ אַזעלכע פאַרצייכענונגען האָבען זיי געלאָזט זיך אָפּשטעקען אַ ווייזיט ביים איד, אָדער אין אַ רעש׳דיגען מאַרק־טאָג, אָדער אין מיטען דער נאַכט און פאָדערען די ביכער.

די קלענסטע און אומשולדיגסטע אומפּינקטליכקייט האָט געקענט ברענגען אין רעזולטאַט אַן אַרעסט אויף דער גאַנצער סחורה ביז אַ גריכט־דעציזיע און שטעלען דעם אייגענטימער אין שאָטען פון אַ שווערע געלד שטראָף, און טיילמאָל האָט דאָס אויך געשמעקט מיט „קאַרטוז־בערעזע". אין בעסטן פאַל האָט דאָס געקאָסט ממון און דמים.

מען קען זיך פאָרשטעלען די שוואַרצע און שרעקליכע איבערלעבענישן, וואָס דער איד האָט דורכגעמאַכט, וועז די פינסטערע גייסטער, אין געשטאַלט פון די בריגאַדע־מענשען, האָבען זיך באַוויזען. אַ זעלכע וויזיטען זענען נישט געווען אַ זעלטענהייט.

דעטייל קראַמען

אַ גרויסער רוב פון דער אידישער באַפעלקערונג אין טאַמאַשאָוו ליובעלסק האָט געפּריווט זיין חיונה פון קרעמעריי. די דאָזיגע ערשיינונג האָט נישט געהאַט איר באַרעכטיגונג אין די גרויסע מעגליכקייטען, וואָס דאָס

פעלד האָט אָנגעבאָטן, נאָר געווען אַ רעזולטאַט פון נעגאַטיווע סיבות. עס איז נישט געווען צו וואָס זיך נעמען, „נסתתמו כל המקורות" — ווי עס זאָגט חיים נחמן ביאַליק ז"ל — אַלע קוואַלען פון פרנסה זענען פאַרשטאָפּט. אָבער לעבען ווילט זיך און עסען מוז מען. דאָס איינציגע געביט, וואָס האָט נישט געפאַדערט אַ סאָך געלד און אויך נישט פאַרלאַנגט איבעריגע פאַכמענערישקייט, איז געווען קרעמעריי. איבערהויפט וואָס דערמיט זיינען זיי ערצויגען און פראַקטיצירט ביים פאָטער אין קראָם. און דער, וואָס האָט געהאַט עפּעס געלד — ספּעציעל נייע פּאָר־פעלקער — האָט געפֿרואוט זיין גליק אין אַ קראָם. דערביי האָט יעדער געגלויבט, אַז ער וועט קריגען דאָס גליקליכע צעטעל. דאָס גליקליכע צעטעל, אָבער, האָבען וויניג אַרויסגעצויגען. די רעשט האָט געמוזט פאַרלירען דאָס פאַרלירען אָבער, איז געווען באַגלייט מיט פּיזישע און פּסיכישע יסורים. אין עקאָנאָמישען זין — אין הינזיכט פון פרנסה — איז געווען אַ גרויסער אינטערשייד צווישען די בראַנזשעס.

שניט — גאַלאַנטעריע און לעדער — שיך געשעפטען

די אַמיינסטען צופרידענשטעלענד, לויט די טאָמאַשאָוער פאַרהעל־טניסען, זענען געווען די בראַנזשעס פון די אינדוסטריעלע אַרטיקלען, ווי שניט, גאַלאַנטעריע, לעדער, שיך און אַנדערע. די לייזונג פאַר אָט די אַרטיקלען האָט זיך אָנגעשפּאַרט אויף דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג. הן שטאָטישע, ווי אויך דאָרפישע. די גרעסטע לייזונג האָט צוגענומען די שניט־בראַנזשע. דער אַלגעמיינער פּראָגרעס, וואָס האָט זיך געהאַלטען אין ענטוויקלען אין גאַנג פון די יאָרען, האָט פּראָגרעסירט דעם געברויך פון שניט. אויך אין דאָרף האָט מען זיך אָנגעהויבן צו קליידען. צוליב די דאָזיגע טעמים האָט די שניט־בראַנזשע געקענט באַזעצט זיין פון אַ גרעסערע צאָהל קרעמער, ווי יעדע בראַנזשע, פון די אינדוסטריעלע אַרטיקלען, האָט געהאַט. דערביי איז די שניט־בראַנזשע געווען צופרידנשטעלנד פאַר אַ געוויסע צאָל פון אירע סוחרים. די קעפּ פון דער בראַנזשע, וועלכע האָבען געציילט בלויז אַ פאָר, זענען געווען ווירקליך פאַרמעגליך. אויך די, פון דער מיטעלע פּאָזיציע, זענען געווען נישט שלעכט סיטואירט. דער גינסטיגער כאַראַקטער פון דער בראַנזשע האָט זיך געבראַכט, ווען עס איז געקומען צום פונקט פון קליינע קרעמען מיט וויניג סחורה. באַזונדערס האָט דאָס געהאַט אַ שייכות צו די ירידים־סוחרים, וועלכע האָבען אין די ירידים־טעג אויסגעלייגט זייער ביסל סחורה אונטערן פרייען הימעל אויף שטעלעכלעך.

אויף דעם טונקעלען באָדען פון דער אַלגעמיינער שוועָרע לאָגע איז געשטאַנען ווי אַ ריז אַ קאָנפעטי געשעפט וואָס איז כמעט געווען אָן קאָנקורענץ. די לייזונג איז געווען גאָהר אַ פּעטע. די קליענטעליע איז אַממיינסטען באַשטאַנען פון פאַרמעגליכע פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג.

דערצו איז די לייזונג געווען אויף אַ שטילען אופן: אַהן רעש און אויפרעגונג. דאָס געשעפט האָט דעם אינגענטימער געשטעלט אין דער ריי פון די גרעסטע גבירים אין שטאָט. וואָס בנוגע די אַנדערע בראַנזשעס מיט אינדוסטריעלע אַרטיקלען? זיי זענען נישט געווען אַזוי צופרידענשטעלענד ווי די שניט. די צאָהל קרעמער, וואָס יעדע פון די בראַנזשעס האָט געטראָגען איז געווען פאַרהעלטענמעסיג אַ קליינע. אויך די גבירים פון די דאָזיגע בראַנזשעס, זייער גביר'ישקייט איז באַשטאַנען מעהר פון אַ ברייטער, לויט טאַמאַשאָוו, פרנסה, ווי צו זיין אמת'ע גבירים.

שפּייז־קראָמען און צוקערניעס

אויף אַ נידעריגע מדריגה האָט זיך געפונען די שפּייז־און קאָלאָניאַל בראַנזשע. (שפּייז און קאָלאָניאַלע סחורות זענען געגאַנגען צוזאַמען) די לייזונג איז געקומען כמעט אויסשליסלעך פון דער אידישער באַפעלקערונג. און דערצו נאָך איז די צאָהל קראָמען געווען אַ סאָך גרעסער ווי די באַדערפענישען האָבען געפאָדערט.

אָחוץ שפּייז־קראָמען זענען געווען אויך אַנדערע פרנסה־באַשעפטיגונגען פון באַזונדערע טיפּען, וואָס האָבען געהאַט צו טאָן מיט שפּייז, אָבער באַפרידיגט בלויז דעם מאָמענטאַלען געברויך פון עסען און טרינקען. און דער קונה, וועלכער איז געווען אַצופעליגער, האָט אָפט פאַרניצט דאָס אויפ'ן אָרט. צו דער דאָזיגער קאַטעגאָריע האָבן געהערט: רעסטאָראַנען, שענקען, סאָדא־וואַסער־בודקעס און צוקערניעס. די דערמאָנטע גרופּע האָט גאָר נישט צוגעגעבען, אָדער אַראָבגענומען פון דעם אַלגעמיינעם בילד פון די קראָמען. זייערע קאָליריען זענען נישט געווען העלער און נישט טינקלער, און בכלל זיך אַריינגעפאַסט אין דער אַלגעמיינער ראַם. דאָך קען אַ פּאָר ספּעציפּישע שטריכען און אינצעלהייטען פון דער דאָזיגער גרופּע באַלויכטען און בולט'ער מאַכען דאָס אַלגעמיינע אידישע לעבען.

האָטעלען און רעסטאָראַנען

דריי רעסטאָראַנען זענען געווען אין טאָמאַשאָוו. יעדער פון די דריי איז געווען אַ טייל פון אַ האָטעל, וועלכען דער געגעבענער רעסטאָראַן האָט באַזיצט. פרייַע מאָהל־צייטען האָבען זיי נישט געקאָכט. די מאָהל־צייטען האָבען געמוזט זיין באַשטעלט. די אידישע באַפעלקערונג, אין אַלגעמיין, אין טאָמאַשאָוו האָט זיך נישט געקענט ערלויבען צו עסען אַ מיטאָג אין אַ רעסטאָראַן ווי הונגעריק און פאַרנומען מען זאָל נישט געווען זיין. און אָחוץ דעם איז די שטאָט געווען קליין, מען האָט זיך שטענדיג געפונען לעבען דער היים. די רעסטאָראַנען האָבען באַזיצט בלויז די אויסער־דער־שטאָט געסט, וואָס זענען געשטאַנען אין דעם געגעבענעם האָטעל.

איין רעסטאראן פלעגט אַ מאהל אָנגרייטען אַ פאָהר פרייע מיטאָגען. דער קונה פון דעם איז געווען ווער פון די בעלי־העגלות, אָדער טרעגערס, ווועלכע, צוליב זייערע פרנסה, זענען געווען געצוואונגען נאכט און טאָג צו זיין אויף דער גאַס. און פשוט זיך דערוואַרעמען אָדער אויפהייטערען זיי געקויפט אַמאָל אַ מיטאָג.

שענקען

פיער שענקען זענען געווען, וואָס אידען האָבען באַארבייט. אַ חוץ אונזער קאָנצעסיע, וואָס איז געווען אויף אונזער מאַמעס ע״ה נאָמען, האָבען די רעשט קאָנצעסיעס באַלאַנגט צו פאָליאַקען; און די אידען האָבען ביי זיי דאָס געדונגען.

די שענקערס האָבען געהאט אייגענע קאָנצעסיעס אַמאָל. פוילען אַליין, נאָך דער ווידערענטשטעהונג, האָט זיי די קאָנצעסיעס געגעבען, דאָס איז געווען זייער פרנסה פון יאָרען. נאָר מיט דער צייט האָט פוילען ביי די אידען צוגענומען די קאָנצעסיעס און איבערגעגעבען צו די פאָליאַקען. ביי אונז האָט מען די קאָנצעסיע נישט צוגענומען, כאָטשע מען האָט געפריווט דאָס צו טאָן. מיר האָבען געהאַט גרויס פּראָטעקציע און באַזיצט דאָקומענטן, אַז אונזער פאַמיליע האָט געלייסטעט גרויסע פאַרדינסטען פאַר פוילען אין די „פאָווסטאַניעס״ (אויפשטאַנדען). דאָך, ווען אונזער מאַמע ע״ה איז געשטאָרבען, דריי חדשים פאַר דער לעצטער מלחמה, האָט די פוילישע רעגירונג גלייך זיך צוגעאיילט און צוגענומען די קאָנצעסיע.

אַן אייגענע קאָנצעסיע האָט געהאַט אַ חסרון: די פוילישע רעגירונג האָט אַרויף גלעלעגט גרויסע שטייערען אויף די קאָנצעסיעס. און נאָר דורך קאָמבינאַציעס האָט מען געקענט עפּעס אַרויסקריגען פאַר זיך אויך. די שענקערס מיט די געדונגענע קאָנצעסיעס האָבען געקענט דאָס טאָן, ווייל אין פאַל, ווען עס האָט עפּעס פאַסירט האָבען די פאָליאַקן, די בעלי־הבתים, שוין געזען אַז עס זאָל גאָר נישט געשען. די פוילישע מלוכה איז מיט גוים דורכגעקומען. גאָר אַנדערש וואָלט אין אַזאַ פאַל געווען, ווען די קאָנצעסיע זאָל זיין אַ אידישע.

אַ חוץ די שענקערס מיט קאָנצעסיעס זענען אויך געווען אַ פינף זעקס בייר־שענקען אָהן אַ רעכט צו פאַרקויפען בראָנפען. אייניגע פון די לעצטע האָבען אַליין געהאַט קאָנצעסיעס. ווי שוין דערמאָנט האָט די פוילישע מלוכה ביי זיי צוגענומין די קאָנצעסיעס. די רעשט זענען געווען בייר־שענקערס פון שטענדיג. זיי האָבען פאַרקויפט בראָנפען אין געהיים. די קונים זייערע זענען געווען היימישע פויערים, ווועלכע פלעגען זיך פיהלען ביי דעם שענקער, ווי ביי זיך אין דער היים. ביים איד האָבען זיי געהאַלטען די זאָכען, וואָס זיי האָבען געקויפט, אָדער געברענגט פון דער היים און בכלל גענאָסען פון

גרויסע באַקוועמליכקייטען. דאָס האָט זיי געהאַלטען צוגעבונדען צום איד און אויך געגעבען די גאַראַנטיע געגען מסירה.

פאָדאָווקעם און צוקערנעם

נישט קיין גרויסע צאָל סאָדא־וואַסער בודקעס זיינען געווען צעשפרייט איבער דער שטאָט. טייל האָבען געהערט צו די סאָדא־וואסער פאַבריקלעך און האָבען געדינט אַלס הילף־מיטלען צו פאַרקויפען וואָס מער סאָדא־וואַסער. די אַנדערע ווידער, זענען געווען זעלבסשטענדיגע בודקעס, פון וועלכע די אייגענטימער האָבען געפריוווט ציהען פרנסה. דער פּדיון איז באַשטאַנען פון גראָשענס. פאַרקויפט האָט מען, אַ חוץ סאָדא־וואַסער, אין די בודקעס: אַ לייכטען נאַש, אַ זיסען און געזאַלצענעם צובייס און ליאָדעס (אין זימער). קיין גרויסע געלטער האָט אַזאַ געשעפט נישט פאַרלאַנגט. דער הויפּט אינ־וועסטמענט איז געווען פיזישע אַרבייט. דער עיקר־שט לייזונג האָט זיך געטראָגען אום זומער ספּעציעל אין הייסע טעג, ווען דער עולם האָט זיך געקילט מיט סאָדא־וואַסער און ליאָדעס. אין ווינטער דאַגעגען איז דער פּדיון אַראָפּגעפאַלען ביז אַרונטער. און דאָך זענען די מענשען פון די בודקעס נישט געווען פריי פון אַרבייט. זיי האָבען געדאַרפט אָנגרייטן איז אויף זומער און דאָס איז נישט געווען קיין לייכטע אַרבייט.

העלערע פונקטען אין דער סאָדא־וואַסער צווייג זענען געווען דריי צוקערניעס. די דריי זענען געווען געפירט אויף אַ ברייטערען מאַסשטאַב, געהאַט אַ גרעסערען אויסוואָל פון פאַרשידענע מינים זיסוואַרק און אויך אויסלענדישע פרוכטען. פאַרשטייט זיך, אַז זיי האָבען געברענגט אַ גרעסערען גראָשען ווי די סאָדא־וואַסער בודקעס.

די ביטערע לאָגע פון קרעמער

צו דער שווערער מערכה פון פרנסה האָט דער גורל צוגעטיילט די קרעמער צו פילן אַמשטאַרקסטן דעם אַנטיסעמיטישן דרוק און צו זיין אויף די פאָדערשטע רייען צו ווערען אָנגעגריפען פון דער אויסראָטונג פאָליטיק לגבי די אידען.

די סיבה פון אַזאַ „מזל" איז געלעגען אין דעם כאַראַקטער פון דער סטראָטעגיע אין באַצוג צו די אידען. אין זייער טעטיגקייט צו מאַכען פּוילען אידען־ריין האָבען די פאָליאקען אָנגעוועדעט אַ סטראָטעגיע „פון שלאָגען דעם שונא פון דער שוואַכער און גרינגער זייט". די קרעמער האָבען אַמבעסטען ענטשפּראָכען די דאָזיקע צוויי באַדינגונגען: פון איין זייט זענען די קראָמען געווען ווי שפּייז אויף אַ טעלער, וואָס מען קען גרייכען צו יעדע צייט און מינוט, ווען דעם פּריץ האָט זיך דאָס נאָר געוואָלט. פון דער אַנדערע זייט האָבען די קראָמען — אין אַ גרויסען רוב — קוים געזשיפּעט; זענען געווען, אין עקאָנאָמישען זין, אברים מדולדלים — שטייענדיג אויף אַ שווערען באָדען — און אפילו מיט קליינע אָנשטרענגונגען האָט מען זיי געקענט אומווארפען.

די באציאונג פון דער פוילישער מאכט צום אידישען קרעמער

דאס פוילישע פאלק, דורך זיין רעגירונג, האט אנגעוועגדט זיין גאנצע ענערגיע און מיה ארויסצושטויסען דעם שוואכען קרעמער פון זיין פאזיציע. די רעגירונג האט געלאזט אין גאנג יעדן ארעם איר'ן, וואס האט געקענט זיין ניצליך פאר דעם דאזיגען צוועק. זי האט זיך באנוצט מיט דעם אדמיניס־טראטיוון ארעם, וועלכער האט געשאפן גזירות, באשרענקונגען און אנגעשיקט קאמיסיעס, ווי סאניטארע און אנדערע, וועלכע ווי בלוט־דארשטיגע אינזעקטען, האבען געביסען דעם קרעמער — ארויף געלייגט שטראפען. דערביי איז די לאקאלע מאכט נישט געווען אונטערשטעליג אין דער הייליגער ארבייט צו מאכען דעם אידישען קרעמער ענג.

דער שטייער־אמט (אורזאנד סקארבאווי)

דער שטארקסטער ארעם אבער, וואס האט זיך באמת אויסגעצייכענט מיט צעברעכן אידישע לעבנס, איז געווען „דער שטייער־אמט". דער שטייער־אמט האט דעם אידישען קרעמער ארייננגנומען אין א נעץ פון שטייערען, מאכענדיג די נעץ וואס א מאל געדיכטער.

דער שטייער־אמט האט דאס געטאהן דורך אויסמעסטען גרויסע שטייערען אויפהויבנדיק דעם קרעמערס אומזאץ און הכנסה אזוי הויך, אז אפילו אין חלום האט ער דאס נישט געזעהן.

דער קרעמער האט געפריווט מיט זאכליכע באווייזען אויפווייזען די גרונדלאזיקייט פון אזא אויסמעסטען. אבער אין זעלטענע פאלען האט דאס געהאלפען.

דער שטייער־אמט געגען די ערעכטע טענות פון די אידען האט זיך פארופען אויף א רעפארט, וואס ער האט געהאט אין באזיץ. דאס איז געווען א רעפארט צוזאמענגעשטעלט פון שטייערן־באאמטע, וועלכע דער אמט פלעגט אפט שיקן צו אינספעקטירן די אידישע לייזונג און ברענגען אינפארמאציע.

דער אופן, ווי די אינספעקציעס פלעגען געמאכט ווערען און דאס נוצען זיי דורך דעם שטייער־אמט אלס יסוד פאר אויסמעסטען שטייערען — האט מיט זיך פארגעשטעלט אן אקט פון פארדארבענע צינישקייט און כאמסקע גרויזאמקייט, וואס איז כדאי צו ברענגען. נאר פר־יר א פאר ווערטער וועגען די באאמטע אליין.

די שטייער־בעאמטע

די פוילישע רעגירונג כדי צו באזארגען מיט באשעפטיגונג די פערטעל און שטיקלעך אינטעליגענטע פאליאקען, באזונדערס די יונגע, האט אנגעפילט יעדען אמט מיט א איבערמעסיגער צאל פון אזעלכע. ספעציעל איז געווען

באַזעצט מיט אַן איבעריגע צאָל פון דער דאָזיגער קאַטעגאָריע — דער שטייער־אָמט. די לייט פלעגען גאָר נישט האָבען וואָס צו טאָן, די איינציגע אַרבייט זייערע איז געווען צו שפילען זיך.

די דאָזיגע חברה האָט דער שטייער־אָמט געשיקט צו אינספעקטירען די אידישע קראָמען און צו ברענגען רעפּאָרטען. די לייט פלעגען זיך אַזוי לאַנג דרייען צווישען די קראָמען ביז זיי האָבען באַמערקט קונים אין וועלכען געווען. וען דער קרעמער איז געווען אין דער מיטען פון דער באַדינונג זענען זיי אַרייַנגעקומען.

דערזעענדיק זיי האָבן הענט און פיס אַנגעהויבן צו ציטערן ביי דעם קרעמער. ער האָט געוואוסט דעם צוועק פון זייער וויזיט און וואָס ער קען ערוואַרטען. זיי ווידער אויף אַ צינישען אופן, מיט אַ טאָן פון אַ כלומר׳שטען פרייַנד און „זיסע" רייד, גע׳עצה׳עט דעם קרעמער אין זינען האָבען נאָר די קונים און באַדינען זיי. און דערווייל האָבען די לייט פאַרצייכענט אַלעס, וואָס ער האָט געלייזט און ווי לאַנג עס האָט געדויערט.

וען דער איד איז געקומען זיך באַקלאָגען געגען דעם גרונדלאָזען שטייער, האָט מען אים געוויזען דעם רעפּאָרט. דערביי האָט מען געמאַכט אַ חשבון, אַז לויט דער אינפאָרמאַציע האָט ער, אין משך פון אַזאַ און אַזאַ צייט, געלייזט אַזויפיל און אַזויפיל. און וען מען זאָל צוזאַמען רעכענען, לויט דערדאָזיגער פּראָפּאָרציע, די שעה׳ען און טעג, וואָס די קראָם איז אָפּען — איז דער שטייער פיל פיל הינטערשטעליק. מען האָט זיך, אויף אַזאַ אופן, נאָך גערייצט מיט דעם קרבן. דער קרעמער האָט זיך געווערט מיט אַלע כחות. ער האָט אויסגענוצט יעדע מעגליכקייט וואָס האָט געקענט אים העלפן, כאָטש אויף דערווייל, צוריקצוהאַלטען די אייזערנע און אומבאַ׳רחמנות׳דיגע האַנד, וואָס האָט זיך געשטרעקט נאָך זיינע פאָר זלאָטעס, אויף וועלכע עס האָט געהאַנגען זיין און זיין הויזגעזינדס לעבען.

אין אָפּטע פאַלען איז דאָס געלד געווען געליען געלד. אין דעם ווערען זיך צו דערהאַלטען וואָס לענגער זיין פאַזיציע, האָט דעם אידישען קרעמער געהאַלפען דאָס, וואָס אין פּוילען פאָר אַ שטייער־חוב איז מען מאַראַליש נישט פאַראַנטוואָרטליך — עס האָט נישט געדראָעט קיין אַרעסט. מען איז געווען פאַראַנטוואָרטליך מיט דעם בלויז, וואָס מען האָט באַזיצט. און די דאָזיגע פאַראַנטוואָרטליכקייט איז געגאַנגען ביז איבערלאָזען נאָר צו פאַרדעקען דאָס לייב. וואָס עס איז געווען מעהר האָט געקענט ווערען קאָנפּיסקירט. (אין באַצוג צו אידען האָט די פּוילישע רעגירונג געהאַנדעלט טאָקע אויף אַזאַ אופן, אויסגענוצט די דאָזיגע רעכט אַן שום איינזעעניש).

אידישע קאָמבינאַציעס געגען שטייער־רויב

אַ דאַנק דעם, וואָס פאָר אַ שטייער־חוב האָט נישט געדראָעט קיין אַרעסט, וועו דער קרעמער האָט געזעהן, אַז מען לייגט נישט קיין אַכט צו

זיינע באַגרינדעטע טענות און דער שטייער־אַמט וויל פשוט באַרויבען זיין האָב און גוטס. האָט ער דאָס געשעפט און סחורה אַבגעשריבען אויף אַ היימישען פרעמדען און געמאַכט יענעם פאַר דעם בעל־הבית.

דאָס איז געווען מעגליך אידער דער שטייער־אַמט האָט פאַרצייכענט די סחורה צו דעקען דעם שטייער־חוב. אויב די סחורה איז געווען פאַרשריבען, אין אַזאַ פאַל, איז דער קרעמער געווען פאַראַנטוואָרטליך, אונטער שווערע שטראָפען, פאַר דעם פעהלען פון דער קלענסטער זאַך. אויב דער איד אָבער, האָט זיך מקדים געווען, האָט ער געקענט אָפּאָטעמען פרייער פאַר אַ געוויסע צייט. אויף דעם באָדען פון די דערמאָנטע קאָמבינאַציעס האָבען זיך געשאַפען סיטואַציעס, וועלן נישט די טראַגישקייט זייערע, וואָלטען זיי געווען זעהר קאָמיש. אידען מיט בערד און פיאות און גרויסע חסידים האָבען כלומר׳שט געלעבט מיט געליבטע. אַנשטאָט פרויען האָבען זיי געהאַט ליבהאָבערינס.

אַזעלכע סיטואַציעס זענען ענטשטאַנען, וועלן דער קרעמער, צוליב דעם דרוק פון שטייער־אַמט, האָט אָפּגעשריבען אַלעס אויף זיין ווייב, און דורך אַ געריכטליכען גט, געמאַכט זי פאַר אַ פרעמדע. פאַרשטייט זיך, אַז דער גט איז בלויז געווען אַ געריכטליכער און נישט לויט דעם אידישען דין.

וועלן פון שטייער־אַמט זענען געקומען אין מיטען דער נאַכט קאָנטראָלירען צי די מאַן און ווייב זענען צושייד און געטראָפען די פרוי אין הויז, האָט דער מאַן געזאָגט, אַז זי איז זיין געליבטע. די חברה האָבן זיך אַמוזירט מוטשענדיג דעם איד מיט קשיות, ווי קומט אַ איד אַ פרומער זאָל האָבען געליבטע און אַנדערע פראַגען.

די פאָליאַקען, אין אַלגעמיין, האָבען געלאַכט און געוויצעלט זיך פון די אידישע קאָמבינאַציעס און פון די „געליבטעס". זיי האָבען געלאַכט, ווייל זיי האָבען געוואוסט אַז זיי זענען די בעלי־הבתים פון דער סיטואַציע, און צו יעדער צייט קענען זיי אַ צי טאָן דאָס שטריקל און פאַרמאַכן די עפענונג. זיי האָבען דאָס אויך געטאָהן, מאַכענדיג דעם נייעם אייגענטימער פאַראַנטוואָרטליך פאַר די שטייער־חובות, מיט וועלכע דער אַלטער בעל־הבית איז געווען באַלאַסטיגט.

וועלן דער איד האָט שוין טרויריג געלאַכט

עס זענען אויך געווען פאַלען, אַז די אידען האָבען געלאַכט און די פאָליאַקען — נישט. דאָס לאַכען איז אָבער געווען מיט יאַשטשערקעס. עס דערמאָנט זיך מיר אַ פאַל ווי צו איין אָפּגעשעבענעם איד, וועלכער איז געבליבען מיט נאָסע וועגט, פאַרויכערטע קעך און צובראָכענע פּאָר כלים, איז געקומען אַן עקזעקוטאָר פון שטייער־אַמט צו פאַרשרייבן די זאַכן פאַר

איין איבערגעבליבענעם שטייער־חוב. מיט איין ערנסטע מינע האָט דער איד אַראָפגענומען פון אַ ווינקעל אַ קאַן און איבערגעדרייט זי מיטן דנאָ אַרויף און געבעטען דעם עקזעקוטער זיך צו זעצען. דערביי צוגעטראָגען אַ צובראָכענע שטוהל אַלס טיש, וואו ער זאָל קענען לייגען זיין טעקע און שרייבען. דער פאַליאַק האָט זיך דערפילט נישט היימיש עפעס און שנעל זיך אַרויסגעטראָגען. דער איד ווידער האָט געלאַכט. אַזעלכע פאַלן מיט פאַרשידענע אינהאַלטען זענען געווען נישט ווייניג. דאָס איז געווען די איינציגע נקמה, וואָס די אידען האָבען געקענט נעמען פון די שונאים־פאָליאַקען.

די אידישע פאַרצווייפלונג

יעדען יאָר איז אַ געוויסע צאָל אידען געוואָרען אַרויסגעוואָרפען פון זייער עקאָנאָמישע פאָזיציעס, בלייבענדיג פֿרנסה־לאָזן, אַרבייטס־לאָזן, אָהן אַ היינט און אָהן אַ מאָרגען. דער וועג צו דעם אַ פונקט איז געגאַנגען דורך אַ גיהנום פון גייסטיגע און פיזישע יסורים.

אַנדערש איז, אַז מען האָט גאָר נישט, אַנדערש איז אויך, אַז מען האָט עפעס און פון דעם עפעס איז אָפהענגיג דאָס לעבען פון זיך און פון די נאָענטע אַן אומבאַגרעניצטער כח רייסט זיך דאָס צוזונעמען. די שרעקליכע בילדער, וואָס מאָלען זיך, דער שוואַרצער אָפגרונד, וואָס שטעלט זיך פאָר, וועַן דער שונא וועט דערגרייכען זיינס, זענען צום משוגעת טרייבענדע איבערלעבינישען. דער שרעק און ציטער מען זאָל דעם „עפעס" נישט פאַרלירען זענען, ווי אונטערגעלייגטער דינאַמיט, וואָס רייסט לעבעדיגע שטיקער פון גוף. נישט זעלטען האָט זיך געטראָפען, אַז נישט קענענדיג אויסהאַלטען דעם דרוק, איז דער איד געפאַלען איידער די שלאַכט האָט זיך געענדיגט.

די אידישע סוחרים און קרעמער אין פוילען, באַזונדערס די קליינע פון זיי און באַזונדערס אין קליינע שטעטלעך ווי טאָמאַשאָוו, האָבען געפילט, ווי אַריינגענומען אין פולאַפקע, פון וועלכער זיי וועלען נישט קענען אַרויס מער.

פון פאַרצווייפלונג האָבען טייל געוואָלט, אַז עס זאָל קומען איין ענדערונג, זאָל דאָס זיין, אָהן אונטערשייד, וואָס פאַר אַן ענדערונג. זיי האָבען געגלויבט, אַז אַלס פאַרסמאָלעטע און אָפגעברענטע גלאָוונעס וועט יעדער ענדערונג אָפשטעלען דאָס ברענען אַ ביסעל. ליידער איז די ענדערונג געקומען: די דייטשען האָבען פאַרנומען פוילען און אונזער שטאָט בתוכה. אָבער, אַנשטאָט אָפשטעלען דאָס פייער, האָבען זיי, ימח שמם וזכרם, שטאַרקער געמאַכט די פלאַמען און אין גאַנצען פאַברענט די אָפגעברענטע גלאָוונעס.

טאָמאַשאָוו איז היינט אידען ריין.

די אידישע בעלי־מלאכות

טאמאשאוו ליובעלסקי איז געווען באקאנט פון איר געאגראפישע לאגע — זי איז געווען ארומגערינגעלט מיט וועלדער — און פון דער גרויסער צאל שוסטערס און בעדנאארקע. בעדנארקע (פעסער־מאכערי) איז געווען א ריין גוי׳אישער פאך, שוסטעריי איז געווען א געמישטער פאך, אין וועלכען הן אידן, הן גוים זענען געווען פארטראטן אין א גרויסער צאל.

טאמאשאוו האט געהאט ריין אידישע פאכען, ווי שנייידעריי, זייגער־מאכעריי; ריין גוי׳ישע פאכען, ווי בעדנארקע, שמידעריי, און געמישטע פאכען, ווי שוסטעריי, מוליארקע.

דרך אגב איז כדאי צו באמערקען, אז א סך גוים פון די געמישטע פאכען, האבען דעם פאך זיך אויסגעלערנט ביי אידען. געארבייט צוערשט אלס געזעלען און דערנאך געווארען זעלבסטשטענדיג. פארקערטע פאלען זענען נישט געווען.

יעדער פאך באזונדער — הן די ריין אידישע און הן די בשותפות׳דיגע — איז נישט געווען באזעצט פון א גרויסע צאל אידישע בעלי־מלאכות. אן אויסנאם זענען געווען שוסטעריי און שנייידעריי. די דאזיגע פאכען האבען געהאט א פערהעלטענמעסיג גרויסע צאל אידען.

בדרך הכלל קען מען זאגען, אז „מלאכה" איז נישט געווען א „ברכה" אין אונזער שטאט. טראץ דעם, וואס די אידישע האנדווערקער האבען געארבייט שווער און לאנגע שעה׳ען (אויב עס איז געווען ארבייט) פון גאר פרי ביז שפעט אין אוונט מיט א קורצן נאר איבעררייס — האט די מלאכה בלויז קארגליך זיי צוריק געצאהלט. אפילו די גאר גוטע פאכלייט. זייער גוטע מערכה האט זיך אויסגעצייכענט מיט דעם, וואס זיי האבען געוואוינט אין א מער מענשליכער, לויט די טאמאשאווער פארהעלטיניסען, דירה, עפעס בעסער זיך געקלייד און געגעסען. די אנדערע וויידער, וואס זייער פאכמענערישקייט איז געווען באגרעניצט, האבען צומאלס קיין ברויט צו דער זעט געהאט. זיי האבען געליטען הונגער. צוליב דער קארגער באלוינונג פון מלאכה, איז די צאל אידישע האנדווערקער נישט געוואקסען. אין טייל פאכען האט זיך די צאל, אפילו, איינגעשרימפען. די דערוואקסענע קינדער, ביי טייל פאמיליעס, האבען געזוכט עפעס אנדערש זיך אויסצולערנען, אדער זענען געפארען אין גרויסע שטעט צו זוכען דארט גליק.

פאר די הויפט סיבות, וואס זענען געווען פאראנטוואָרטליך פאר דעם אונגיסטיגען מצב פון האנדווערקעריי, קען מען פארעכענען די פאלגענדע צוויי:

סיבה נומער 1: אַרבייט האָט נישט געהאַט קיין וועדט. אַזאַ מין באַציאונג צו אַרבייט האָט זיך באַזירט אויף דער „פילאָזאָפיע", אַז דער אַרבייטער לייגט נישט אַריין קיין געלד און טוט גאָר נישט ריזיקירען; די אַרבייט קאָסט דעם אַרבייטער קיין געלד נישט. ער האָט דאָס פאַר אומזיסט. אַזוי האָבען געטראַכט די מענשען און אַזוי האָבען אויך געטראַכט די בעלי־המלאכות אַליין. די סיבה נומער צוויי: די אומגעבונג, אויף וועלכער די בעלי־המלאכות האָבען זיך אָנגעלענט, איז געווען אַרום, די קוואַלען, פון וועלכע זיי האָבען געזאָלט שעפען, זענען געווען טריקען. און אַלעס פועל־יוצא דערפון, כאָטש די צאָל האַנדוועדקער אין די פאַרשידענע פאַכען, איז געווען נישט גרויס. דאָך איז דער אָנבאָט געווען גרעסער ווי דער פאַרלאַנג. און ווי עס זאָגט דאָס עקאָנאָמישע געזעץ אויב דער אָנבאָט איז גרעסער ווי די פאָדערונג, מוז די פרייז פון דעם, וואָס וועדט אָנגעבאָטען — פאַלען.

די סאָציאַלע אויסבעסערונג!

די נישט צופרידענשטעלענדע לאָגע פון מלאכה איז נישט שטיין געבליבען אויף אירן אָרט. געווייסע ענטוויקלונגען, וואָס די צייט האָט געברענגט, האָבען מיטגעבראַכט אַ פאַרבעסערונג אין דער באַציהונג צו אַרבייט.

די אָכט שעה אַרבייטס־טאָג, קראַנקען־קאָסע און אַנדערע סאָציאַלע פאַרבעסערונגען פאַר דעם אַרבייטער, וועלכע די פ. פ. ס. האָט דורכגעפירט אין פוילישען סיים — פון אירן זייט, און פון דער אַנדערער זייט דאָס ענטשטעהן פון אידישע אַרבייטער פאַרטייען, ווי פועלי־ציון, חלוצים, בונד, און אידישע פראָפעסיאָנעלע פאַראיינען — דאָס אַלעס האָט געהאָלפען צו הויבען דעם וועדט פון אַרבייט.

דערביי האָט דער האַנדוועדקער־פאַריין, וואָס האָט זיך געגרינדעט אין אונזער שטאָט, געהאַט זיין חלק אין דער זאַך אויך.

די האַנדוועדקער באַנק

באַזונדערס וויכטיג אין דער הינזיכט, איז געווען די באַנק, וואָס די האַנדוועדקער האָבען געשאַפען. באַדינענדיג זיינע מיטגלידער מיט הלואות אויף קליינע פראָצענטען, האָט דאָס געמאַכט דעם האַנדוועדקער מער אויס־געהאַלטענער געגען אויסנוצען אים אין ענגערע צייטען.

די באַנק האָט געהאַט נאָך אַנדערע פאַרדינסטען פאַר ערמעגליכען טייל בעלי־מלאכות צו אַרבייטען זייער פאַך אויף אַ קאָמערציעלען יסוד. נאָר וועגען דעם שפעטער. געגאָסען פון דער פאַרבעסערונג האָבען דער עיקר׳שט די גוטע בעלי־מלאכות מיט זעלבסטשטענדיגע וואַרשטאָטען. אין מאָנכע פאַלען זענען זיי געווען אין אַ בעסערע סיטואַציע, ווי גוט סיטואירטע קרעמער. דער דרוק פון שטייערען איז נישט געווען אַזוי שטאַרק, ווי ביי די קרעמער.

די גאנצע שארפקייט פון שטייערען האט פוילען אנגעשטעלט אויף די קרעמער, וואו דער רוב בנין ומנין פון אידען איז געווען קאנצענטרירט. און באצוג צו האנדווערקער, וואו א קלייענער טייל פון די אידען איז געווען באשעפטיגט, איז דער שטייער געווען א ביסעל מילדערער. דערביי נישט האבענדיג, קיין סחורה אויסגעשטעלט, צו וואס דער שטייער־אמט, דורך זיינע עקזעקוטארס, האט געקענט גרינג גרייכען, האט דאס זיי איינגעבערענגט א סך בלוט צאפעניש און שטורמישע איבערלעבענישען, צו וועלכע דער קרעמער איז געווען אויסגעשטעלט. אויך די געהילפען, וואס האבען געארבייט ביי יענעם האבען געהאט בעסער ווי פריער. זיי האבען גענאסען פון דעם אכט־שעה־ארבייטס טאג און געווען באזארגט מיט קלייניע סאציאלע פארזיכערונגען, וואס האט זייער לאגע כאטש אין א קליינע מאס, געמאכט מעהר זיכערער דער עיקר׳שט איז געווען צו האבען ארבייט.

פון דעם „האניג" האבען געלעקט, ווי שוין דערמאנט אויבען, בלויז די גוטע בעלי־מלאכות. די האנדווערקער, וועלכע זענען געווען באגרעניצט אין זייער פאך, זייער לאגע איז געבליבען ווי פריער. די נישט גוטע שניידערס, למשל, האבען געמוזט ארבייטען פאר גראשענס פאר טאנדייט סוחרים; די שוואכע שוסטערס האבען געמוזט זיך באגעניגינען מיט דעם, וואס מאכען לאטעס האט זיי געגעבען; די נישט פעהיגע צווישען די סטאליארס האבען געמוזט ארומלויפען איבער די הייזער צו זוכען עפעס ארבייט. אזוי האט אויך אויסגעזוהן די לאגע פון באגרעניצטע פאכמענער און אנדערע פאכען.

שניידערס

אין ענין פון באשעפטיגונג האבען די שניידערס פארנומען דאס ערשטע ארט. זיי האבען איבערגעשטיגען די אנדערע פאכען מיט א גרעסערען צייט־



„דאס דאקטאר׳ל" אקיזרנער־לאטשאוש ביי דער ארבייט

אָפשניט אין אַ יאָר־סירקעל און מיט אַ גרעסערע צאָל באַשעפטיגטע. אַ גרויסן חלק אין דער בעסערער לאַגע פון באַשעפטיגונג האָט געהאַט דער אַלגעמיינער פּראָגרעס, וועלכער האָט געברענגט אַ נייגונג צו קליידען זיך, אפילו אין די געוועלטיקע קלאַסען פון דער גוי׳ישער באַפעלקערונג. אַ חשוב׳ן פּלאַץ אין דעם שניידער־פאַך האָט פאַרנומען, אין אונזער שטאָט, אַ דאַמען־שניידער וואַרשטאַט, וועלכער איז געווען געפירט אויף אַ בריטען — לויט די טאַמאַשאָווער פאַרהעלטיניסען — מאַסשטאַב מיט דער גרעסטער צאָל געהילפען, צווישען וועלכע עס זענען אויך געווען פּוילישע מיידלעך, לערנענדיג זיך דעם פאַך. אַ חוץ דעם גרויסן, זענען אויך געווען אַנדערע צוויי אידישע דאַמען וואַרשטאַטן. די לעצטע האָבען באַדינט בלויז די דאָרפישע באַפעלקערונג, פאַר וועלכער דאָס נייהען איז געווען פשוט און נישט קאָמפליצירט. דער גרויסער ווידער, האָט געמייהט לויט זשורנאַלען און באַדינט די, וועלכע האָבען געזוכט די מאָדע.

דער וואַרשטאַט האָט דעם אייגענטימער געגעבען די מעגליכקייט צו פירען אַ בריטער לעבען און געשטעלט אים אין דער רייע פון די גוט סיטואירטע.

די היימישע אַנטיסימיטען האָבען געפּרואווט אָנגרייפען דעם שניידער פאַך. די ערשטע שריט זייערע זענען געווען געווענדעט צו אינטערגראָבען דעם עקזיסטענץ פון די דאַמען שניידערס, ספּעציעל דעם גרויסען צווישען זיי. פאַר דעם צוועק האָבען זיי (די אַנטיסעמיטען) אַראָפּגעברענגט פון דער פרעמד אַ בעסערען פּוילישען דאַמען שניידער מיט געזעלען. געעפענט אַ וואַרשטאַט און געהאָלפען אים מיט אַלעס, וואָס איז נאָר געווען מעגליך. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס האָט גאָר נישט צוגעגעבען די אידישע שניידערס. די אייניציגע שטערונג, וואָס האָט געשטערט די פּאָליאַקען צו דערגרייכען, דערווייל זייער ציל — איז געווען די אידישע פאַכמענערישקייט. דער איד איז געווען אַ סך אַ בעסערער פאַכמאַן, ווי דער פּאָליאַק. די, וועלכע האָבען געווואָלט, אַז דאָס מלבוש זאָל זיין בעסער געניט, זענען געגאַנגען צום איד, אָבער ערנסט איז געווען די דראָונג פאַר דער צוקונפט.

ש ו ס ט ע ר

טייל בעלי־המלאכות האָבען פאַרבונדען זייער מלאכה מיט אונטערנעמונג. באַזונדערס איז דאָס געווען פראַקטיצירט אין שוסטער פאַך. געוויסע שוסטערס, אַנשטאָט צו וואַרטען ביז מען וועט קומען צו זיי מאַכען אַ באַשטעלונג, האָבען געאַרבייט פאַר׳ן מאַרק. לייענדיג געלד און האַנדווערקער־באַנק, אָדער נעמענדיג סחורה אויף באָרג ביי דעם לעדער־קרעמער — האָבען זיי די סחורה אויסגע־אַרבייט פאַר׳ן אַלגעמיינעם קונה און די אויסאַרבייטונגען געברענגט אויפ׳ן יאָריד.

ג ל ע ז ע ר

אויף אַ מער געשעפטס־מעסיגען באָדען האָבען געאַרבייט צוויי גלעזערס און אַ היטעל־מאַכער.

די גלעזערס האָבען זיך דער׳עיקר׳שט אָפּגעגעבען מיט גרעסערע אַרבייטען פּאַר גרעסערע סומעס, ווי צום ביישפּיל נייע הייזער, אַמטען און אינסטיטוציעס, אָדער וועו די שויב איז געווען פון אַ בעסערען קוואַליטעט. איינצעלטע און געווענליכע שויבען האָבען זיי זעלטען געטאָן. די סחורה האָבען זיי געברענגט דירעקט פון דער הוטע. פּאַרשטייט זיך, אַז קויפּענדיג ביי דער ערשטער האַנד און אין גרעסערע קוואַנטומס, האָט זיי דאָס אויסגעמאַכט ביליגער. די אַנדערע גלעזערס האָבען טאַקע ביי די צוויי געקויפט דאָס גלאָז, וואָס זיי האָבען באַדאַרפט. די צוויי זענען געווען פּאַרעכענט צווישען די פּאַרמעגליכע.

היטעל מאַכער

דער היטעל־מאַכער האָט באַשעפטיגט אין זיין וואַרשטאַט עטליכע אַרבייטער און געאַרבעט נישט בלויז פּאַר דעם מאַרק קונה, נאָר האָט אויך געהאַט פּאַר אָפּנעמערס קליינע סוחרים פון די אַרומיגע שטעטלעך.

אויך דער היטעל־מאַכער האָט זיך געציילט צווישען די פּאַרמעגליכע אין אונזער שטאָט.

דער הויכער ניוואָ פון אידישע אַרבייט

אין באַצוג צו פּאַכמענערישקייט: עס זענען אין אונזער שטאָט געווען אידישע האַנדווערקער, וועלכע זענען געשטאַנען אויפֿן העכסטען שטאַפּל פון פּאַכקענטיגעס. נישט געגאַנגען אין קיין שקאָלעס, נישט געזעהן אָפילו אַ אוניווערסיטעט, האָבען זיי אָבער, פּאַרמאָגט אַ געבענשטע אינערליכע ליכט, וואָס האָט זיי דורכגעלאָכטען די אַלע געהיימניסען פון דעם געגעבענעם פּאַך. אונזער שטאָט האָט געהאַט אידישע שניידערס, דאָס מלבוש, וואָס זיי האָבען געמאַכט איז נישט בלויז געווען גוט און באַקוועם, נאָר גלייך ווי דאָס וואָלט געווען מיטגעוואַקסען מיט דעם מענש; עס זענען ביי אונז געווען אידישע שוסטערס דער לאַטש אָדער שיך, וואָס איז געווען ביי זיי געמאַכט איז נישט בלויז געווען גרויס און באַקוועם, נאָר אָפילו דעם אויסזעהן פון דעם פוס געענדערט. פון מיאוס׳ען געמאַכט אַ שיינעם; מיר האָבען געהאַט אידישע סטאָליאַרס די טיר אָדער פענסטער וואָס זיי האָבען אַריינגעשטעלט אין אַ פיטרינע איז נישט בלויז געווען גוט אַריינגעשטעלט, נאָר האָט זיך אַריינגע־פּאַסט ווי אַ גליד אין אַ קערפּער. אונזער שטאָט האָט געהאַט אידישע מוליאָזשעס די קיך און אויווען, וואָס זיי האָבען געמאַכט האָבען באַשיינט די שטיב ווי

שיינע מעבעל־שטיקער און דערבי פונקציאָנירט ווי עס וואָלט געווען די אַרבייט פון דער נאַטור און נישט פון קיין מענש; עס זענען ביי אונז געווען אידישע בעקערס, דאָס ברויט זייערס איז געווען מלא טעם, מעדן מעדנים, בעסער ווי לעקעך. זאַטערהייט האָט מען געקענט עסען דאָס מיט חשק. פּוילישע פּריצים זענען געפֿאָרען צענער קילאָמעטערס צו האָבען דאָס ברויט אויף זייער טיש. טאָמאַשאָוו האָט געהאַט אידישע טשעשליאַרס, מיט וועלכע אינזשינערען אַרכיטעקטען האָבען זיך געַעצה'עט ביי אויסאַרבייטען אַ פּלאַן און זיך צוגעהערט צו זייער מיינונג, ווי אויסצומעסטען טרעפּ.

דאָס איז נישט קיין גוזמא, נאָר געווען אַ פּאַקט. די הויכקלאַסישקייט פון די אידישע בעלי־מלאכות האָט געשטערט די אַנטי־אידישע בויקאָט־אַגיטאַציע, וואָס די פֿאַליאַקען האָבען אינטענסיוו געפּירט אין אונזער שטאָט. עס איז געווען אַ פּאַקט, אַז די פֿאַליאַקען וואָס זענען געשטאַנען אין דער שפּיץ פון דער אַנטי־אידישער באַוועגונג — זיי אַליין האָבן געגנוצט אידישע בעלי־מלאכות. ווי עס זאָגט דאָס עקאָנאָמישע גענזעץ: וועו מען קויפט פּאַר געלד נישט דער סענטימענט דעצידירט, נאָר די קוואַליטעט און פּריז פון דער זאַך, וואָס מען קויפט דעצידירען.

דער גייסטיגער און רעליגיעזען צושטאַנד פון אידישען אַרבייטער

אַ חוץ אַ פּראָפּעסיאָנעלע זייט האָט דאָס לעבען פון די אידישע בעלי־מלאכות אין אונזער שטאָט געהאַט אויך אַ מאָראַלישע און אַ רעליגיעזע זייט. ספּעציעל האָט דאָס אַ שייכות צום אַמאָליגען בעל־מלאכה פון „בית שני" טיפּ (אַ קליין שטיבעל אונטער אין דאַך מיט'ן בית־המדרש האָט מען געוראָפען בית־שני. די בעלי־מלאכות האָבען דאָרט געהאַט זייער מנין). וואָס אַנבאַלאַנגט דער מאָראַלישער זייט:

גלייך, ווי אין אַנדערע שיכטען פון דער אידישער באַפעלקערונג, זענען צווישען די רייען פון די אידישע בעלי־מלאכות געווען אַ סך אַ זעלכע וואָס האָבען זיך אויסגעצייכענט מיט טיף מענשליכע אומפּולסען. נאָר ביי זיי, אָן דעם פּאָליר פון לומדות און אין דער ראָם פון אויסגעאַרבייטע הענד און צעשיילטע, אָפּגעברענטע פּנימ'ער, פון זון און ווינט, האָבען די אימפּולסען געהאַט דעם חן פון תמימות. נישט זייענדיג קיין גענלד שפּינערס, האָבען אָבער, די דאָזיגע מענשען געהאַט גאָלדענע נשמות, אויסגעזעצט מיט די פֿילבאַרסטע קליאווישען צו יענעמ'ס באַדערפענישן, נויט און אומגליק.

דאָס זעלבע קען מען זאָגען וועגען די ווייבער זייערע וועלכע זענען נישט אָפּגעשטאַנען אין בּאַרעמהאַרציגקייט פון די מענער.

וועגען דער רעליגיעזער זייט

דאָס רעלייגעזע לעבען פון די אידישע בעלי־מלאכות איז געווען איינגעהילט אין אַ טלית פון פּשוט'ע אָבער טיפּע אמונה.

די שבתים און יום־טובים האָבען נישט געהאַט די דראַמאַטישקייט, מיט וועלכע עס האָבען זיך אויסגעצייכענט חסידי׳שע און לומד׳ישע היימען. זענען אָבער די שבתים און יום־טובים געווען אַ היילונג פאַר זייער מידע אברים, אַ באַלזאַם פאַר׳ן אומרוהיגען געמיט, און אַ פרייד און האָפענונג פאַר זייער נשמה. דער אויסגעאַרבעטער גוף און פאַר׳דאגה׳טע נשמה האָבען מיט אַ אויסערגעווענליכע בענקשאַפט געוואַרט אויף די הייליגע טעג.

דעם גמרא־ניגון, וועלכער האָט זיך זעלטען געהערט אין זייערע היימען, האָט פאַרטראָטען דער טרויעריגער ניגון פון תהילים. ביחידות, אָבער בצבור, באַזונדערס האָט זיך דאָס קול פון תהילים געלאָזט הערען שבת און יום־טוב ביי טאָג נאָכ׳ן שלאָף פון דער גרויסער שוהל, ווי עס זענען זיך צוזאַמענ־געקומען די תמימות׳דיגע אידען, ס׳רוב בעלי־מלאכות, און געזאַגט תהילים בצבור. אויף די פאַליעס פון תהילים האָבען די פשוט׳ע אידען אָנגעלאָדען זייערע הייסע בקשות, זייערע ליידען און צרות און געשיקט דאָס צום כסא הכבוד.

שבת צו שלש סעודות

אין דעם שאָטענפולן גאָרען־שטיבל, וואָס האָט זיך געפונען אין דער מעריב־זייט פון דער שוהל, האָבען טייל פון די תהילים זאָגערס זיך געקליא־מערט אין דער שבת מלכתא מיט פירען אַ „שלש־סעודות" און זינגען זמירות. דער שבת האָט זיך גערוקט און דער געשפענסט פון דער וואָכען מיט זיינע אַלע צרות און שווערי־קייטען האָט געשוועבט פאַר די אויגען. אַן אומרוהיגקייט און אַ נאָגענדיקע בענקשאַפט האָט אַרומגענומען דאָס געמיט. די אידען האָבען געפרואווט צו פאַרלענגערן דעם שבת מיט נאָך אַ זמר. אָבער פלוצלונג האָט עמיצער אַריינגעברענגט אַן אָנגעצונדען ליכט און געזאָגט: „גוט־וואָך"! דאָס איז געווען ווי אַ קאַמאַנדא צוריק צו דער שלאָכט. מען האָט גיך אָפגע־בענשט און מיט שווערע באָוועגונגען זיך אויפגעהויבען פון די ערטער. געדאָוונט מעריב און געמאַכט הבדלה. דער וואָכען האָט צוריק איבערגענומען די ממשלה.

די יוגענט

די יוגענט, וועלכע האָט פאַרלאָזט די וועגען פון אירע עלטערען און באַהעפט זיך מיט פאַרשידינע פאַרטייען און אידייען, האָט איבערגעלאָזט דעם גאַנצען גייסטיגען באַגאַזש און מיטגענומען מיט זיך פון דער היים בלויז דעם טיפען גלויבען אין אַ בעסערע צייט און אַ שטאַרק געפיל פאַר געראָטענקייט און אמת.

דאָס נייע צעך־געזעץ ווי אַ מיטעל אַרויסצושטויסען דעם איד פון דער האַנדווערקערייי

אין דעם ווינקעל פון אידישען לעבען, וואָס האָט געהייסען מלאכה, האָט געברענט אַ טונקעלער לאָמפּ. דעם דאָזיגען לאָמפּ האָבען די פאַליאַקען

זיך פֿאַרנומען אויסצולעשען. זיי האָבען דאָס געטאָהן דורך דורכפירען אַ צעך־געזעץ. די מכלומר׳שטע מאָטיווירונג פֿאַר דעם צעך־געזעץ איז געווען: בדי אַוועקשטעלען די מלאכה אויף אַ געהעריגער הויך. די אמת׳ע כוונה אָבער פון דעם געזעץ איז געווען: צו פֿאַרשטעלען פֿאַר דעם איד דעם וועג צו אַ פֿאַך. און טאָקע פֿאַר אָט דעם צווק האָבען זיי אויסגענוצט דעם צעך־געזעץ. די אידען, וועלכע זענען געווען אין זייער געגעבענעם פֿאַך שוין פון יאָרען און געפירט אַ וואַרשטאַט, אַזעלכע אידען האָט מען נאָך, אַן שווערִיקייטען, געגעבען אַ „קאָרטע־זשעמיעשלניציע" (אַ האַנד־ווערקער קאָרטע), וואָס איז געווען אַן ערלויבעניש צו פֿראַקטיצירען דעם פֿאַך. דאָגעגען ווידער, ווען פֿרישע אידען האָבען זיך געווענדעט נאָך אַזאַ קאָרטע, אַפילו אַזעלכע, וואָס דער געגעבענער פֿאַך איז געווען בייַ זיי אַ ירושה־זאַך פון דורות און זיי אַליין האָבען געהאַט אַ פֿראַקטיק פון יאָרען אונטער זיך אין דעם פֿאַך, האָט מען געפֿאַדערט אַן עגזאַמען. דעם עגזאַמען אָבער האָט מען געמאַכט אַזוי שווער — פֿאַרשטייט זיך פֿאַר אידען — אַז עס איז געווען אוממעגליך אים דורכצוגיין. זעלטען, זעלטען האָט מען דורכגעלאָזט אַ איד. און דאָס אויכעט האָט מען געטאָהן כדי צו האָבען אַ גרעסערע העזה דורכצואַרפען נאָך מער אידען.

אין דעם בנין פון מלאכה איז געווען איין טיר אָפען פֿאַר דעם איד: די טיר וואָס האָט געפירט אַרויס; די טיר ווידער, וואָס האָט געפיירט אַריין האָט מען געמאַכט שמעלער און שמעלער ביז זי האָט געזאָלט אינגאַנצען פֿאַרמאַכט ווערען.

די „ספולקע" (שותפות)

די נאָענסטע באַן־סטאַציע איז געלעגען אַכט קילאָמעטער ווייט פון אונזער שטאָט. די באַדינונג, וואָס עס האָט זיך געפאָדערט — צו ברענגען די מענשען צו דער באַן און צוריק און אויך צו פֿאַרען אין די נאָענטע שטעט — האָבען צוגעשטעלט אידישע בעלי־עגלות. די בעלי־עגלות האָבען זיך באַניצט מיט וועגעלעך, בריטשקעס און קאָטשען, געשפאַנט אין איין, אָדער צוויי, פערד.

אויך פֿאַר סחורות — אַריינגעברענגטע און אַרויסגעפירטע — האָט מען גענוצט, אין גרעסטען טייל, פערד און וואָגען, און דער רוב פון די, וואָס האָבען געפירט די סחורה פון פֿאַרשידינע האַנדעלס־צענטערס, זענען געווען אידישע בעלי־עגלות. באַזונדערס, ווען די שטרעקע איז געווען אַ וויייטע. די בעלי־עגלות האָבען זיך באַנוצט מיט גרויסע, שווערע, קוואַדראַטנע וועגענער, געשפאַנט אין צוויי אָדער דריי פערד. פלעגען אַרויספֿאָרען אין אָנהויב וואָך

און קומען ענדע וואך. זייער ארבייט איז געווען אמת׳ע עבודת־פרך. און די שווערע ארבייט איז געווען באגלייט, אין זומער, מיט שטורעם־רעגענס און היצען, און אין ווינטער, מיט זאוויערוכעס און פרעסט.

נישט זעלטען האָט זיך געטראָפען, אז דער וועג אליין האָט זיי צוגעשאָפט שווערי־קייטען, וועלכע האָבען געפאָדערט אן א שיעור פיזישע אנשטרענגונגען און געדולד. צו דעם נאָך זענען זיי געווען אויסגעשטעלט אויף לעבענס סכנות, פאַרענדיג דורך וועלדער און ווייסטע וועגען. ביי די אלע זאכען האָבען זיי קויים געקענט מאכען שבת...

די דערמאָנטע שווערי־קייטען האָט נישט בלויז דער בעל־עגלה מיטגעמאכט, נאָר אויך דער אידישער שפיליטער וואס איז מיטגעפאָרען, האָט זיי געטיילט. פערד און וואגען זיינען באגרעניצט ביז א געוויסען שטח. וועו די טאמאשאוער סוחרים צוליב סוחר׳ישע קאלקולאציע, האָבען געקויפט סחורות אין ווייטערע אנדלס־צענטערס זיינען די סחורות געבראכט געוואָרען מיט דער באן. און די אידישע בעלי־עגלות זענען געווען אינגאנצען אויסגעמיטען.

דאס פירען סחורה פון דער באן אין שטאָט און אויך דאס פירען האלץ־מאטעריאל — ווי שוועלען בעלקעס און בלאקען צו דער באן — האָבען פויערים פון דער שטאָט און אומגעבונג דאס געטאָן. אידען זענען נישט געווען דערביי באשעפטיגט. די אידען האָבען נישט געקענט קאנקורירען מיט די פויערים. דער פויער, וועלכער האָט געהאט עסען פאר זיך און פאר די פערד פון די פעלדער און אפט דאס געלד געדארפט פאר בראנפען בלויז. וויפיל ער האָט פארדינט איז געווען גענוג. דער איד וויידער, וועלכער האָט געדארפט פארדינען פאר זיך און פאר די פערד, האָט נישט געקענט באשטיין פאר אזא קלייניע באלוינונג. אין די לעצטע יארען פאר דער מלחמה וועו אויף דער אידישער גאס איז געווארען זעהר ענג, האָבען אויך טייל אידישע בעלי־עגלות געזומען פירען האלץ־מאטעריאלען און סחורות צו, און פון, דער באן. אויסגעשלאגען עפעס פאר זיך האָבען זיי דורך לאדען טאפעלט און דערביי אליין מעהר געשלעפט וויי די פערד.

נישט בלויז אין טאמאשאוו נאָר כמעט אין גאנץ פוילען, האָבען פערד און וואגען געשפילט א באדייטענדע ראלע אלס טראנספארטאציע־מיטעל. מיט דעם גאנג פון יארען אבער, האָט דער אוטאמאביל אנגעהויבען צו פארנעמען דעם פלאץ פון פערד און וואגען.

פריוואטע מענשען — דער׳עיקר׳שט אידען — זענען געווען פארנט־וואָרטליך פאר דער מעכאניזירונג פון דער טראנספארטאציע צווישען שטעט. אין שטעט און שטעטלעך, וואו עס איז נאָר געווען מעגליך, האָבן זיך געבילדעט גרופעס, געשאפען „ספולקעס" (שותפות׳ען), וועלכע האָבען ארגאניזירט, פאר

דער באַדינונג פון די שטעט, אַ מעכאַניזירטע טראַנספּאָרטאַציע, פּאַרטיזאַנדיג פּערד און וואָגען מיט לאַסט־און־פּאַסאַזשיר אוטאָמאָבילען.

דער אוטאָמאָביל איז געווען — אין געגענזאַץ צו פערד און וואָגען — אומבאַגרענעצט אין באַוועגונג. ער האָט געקענט גרייכען צו יעדען פונקט אין לאַנד.

די מעלה איז געווען גינסטיק פאַר די סוחרים, וועלכע האָבען געדאַרפען ברענגען פון ווייט, אָדער פירען ווייט.

אַ חוץ דעם איז דער אוטאָמאָביל געווען אויך באַקוועם פאַר די סוחרים דערמיט, וואָס ער האָט געברענגט די סחורה דירעקט צום באַשטימטן אָרט, איינברענגענדיג צייט און עקסטרא טרחא, וואָס האָט זיך נישט געלאָזט אויסמיידען, נוצענדיק די באַן.

עס איז זעלבסט פאַרשטענדליך, אַז ווי ווייט עס איז געווען מעגליך, האָבען די סוחרים בעסער געוווצט דעם אוטאָמאָביל, ווי די באַן. ווי עס האָט דערציילט שלום גרינוואַלד ע"ה, (בן נתן) וועלכער איז געווען אַ בוכהאַלטער אין דער טאַמאַשאָוער ספולקע, האָט דער אוטאָ גורם געווען גרויסע דעפיציטען אין דעם באַן וועזען, וועלכע איז געווען אַ מלוכה'שע אונטערנעמונג. אַרויפגעלייגט גרויסע שטייערען אויף די אוטאָמאָבילען. און פאַר איינווענדונגען, געבונדען זיי מיט שטייפע באַגרענעצונגען הן צו דער גרויס פון לאָדונג און הן צו דער צאָל פון פּאַסאַזשירען. ספּעציעלע סקוואַדראַנען פון מלוכה'לייט האָבען אַכטונג געגעבען אויף די פאַראַרדענונגען. יעדע עבירה געגען די גזירות איז געווען באַשטראָפט מיט אַ שווערע געלד־שטראָף.

די דערמאָנטע באַגרעניצונגען דער רוב פון זיי איז געווען פון אַזאַ כאַראַקטער, אַז עס איז געווען אוממעגליך זיי אויסצופירען. די כוונה פון די באַגרעניצונגען איז נישט געווען די אַלגעמיינע טובה, נאָר צו לייגען שטיינער און באַשווערען די אונטערנעמונג, וואָס איז געלעגען כמעט אין אידישע הענד.

כדי דורך צושטיפען זיך דורך די דאָזיגע שטייפע און געדיכטע פאַרצוימונגען, האָבען די אידען געמוזט שמירען אויף רעכטס און אויף לינקס. די פאַליאַקען האָבען געמוען ווי הונגעריקע הינט.

דאָס פעטע שמירען האָט זיך געקענט דעקען בלויז דורך צולאָזען געוויסע אונפינקטליכקייטען אין די ביכער. דאָס האָט אָבער פאַרפלאָנטערט דעם באַטרעפענדען אין די שטייער געזעצען און, אין רעזולטאַט, געשטעלט אים אין סכנה צו יעדען מינוט ווערען רואינירט הן עקאָנאָמיש און הן פיזיש.

ווי אַ שפּין פאַרלייגט שפּינוועבס, אַזוי האָט די פּוילישע אַנטיסעמיטישע רעגירונג פאַרצויגען אַ געוועב פון גזירות, באַגרעניצונגען און בכלל שווערי־קייטען אַז דער אידישער סוחר אָדער אונטערנעמער, זאָל מוזען זיך אויס־גלישטען און אַרייגפאַלען אין דער פאַסטקע. די רעגירונג, האָבענדיג דעם כח און מיטלען, האָט שוין געפונען די געלעגנהייט פלוצלונג אַ צי טאָהן דאָס

שטריקעל און מיט איין מאל דערקוועטשען דעם איד. צונעמענדיג אלעס און דראענדיג נאך מיט ארעסט. און דערביי נאך אנשטעלען א פנים פון א פרומע קאץ, אז דאס „געזעץ" נעבאך, איז פארלעצט געווארען.

אזוי האט אויסגעזעהן די פראקטיק, וואס די פוילישע רעגירונג האט פראקטיצירט בדרך הכלל און באצוג צו אידען. די טראנספארטאציע געזעל־שאפטען זענען נישט געווען קיין אויסנאם.

אויך ביי אונז אין שטאט האט זיך געשאפען אזא געזעלשאפט. נאך א פאר יאר עקזיסטענץ האט די פוילישע מלוכה זי ליקווידירט און דערצו נאך געוואלט די אייגענטימער איינזעצען אין טורמע.

א פאר יאר פאר דער מלחמה האבען זיך עטליכע אידען אין אונזער שטאט צוזאמען געגומען און געגרינדעט א „ספולקע" (שותפות בלע"ז), וועלכע האט אויסגעשטעלט אמעכאניזירטע טראנספארטאציע פאר פאסאזשירען און סחורות.

די גרינדער האבען ארויסגעוויזען גרויסע ארגאניזאטארישע פעהיג־קייטען. כאטשע דאס געשעפט איז געווען פרעמד צו זיי און נישט געהאט די מינדסטע ערפארונג אין דעם א געביט — דאך האט די אונטערנעמונג פונקציאנירט ווי א מאשין. געקלאפט ווי א זייגער. א דאנק די פעהיגקייטען און אויך א דאנק דעם, וואס דער נייער סיסטעם האט מער צוגעדינט די סוחרים, איז די ספולקע געוואקסען אין דער לענג און דער ברייט. אין א קורצע צייט איז א געוויסע צאל לאסט־מאשינען שוין געווען אין באוועגונג מיט סטאבילע נסיעות, לויפענדיג הין און צוריק מיט לאדונג אויף א שטרעקע, וואס האט זיך געצויגען פון טאמאשאוו־לעמבערג פון אין זייט און טאמאשאוו־לובלין־ווארשא — און טיילמאל ביז אפילו לאדזש — פון דער אנדערע זייט. גלייכצייטיג זענען געלאפען פאסאזשיר־אוטאמאבילען 3 מאל א טאג קיין לעמבערג (לבוב), צוויי מאל א טאג, א חוץ שבת און זונטאג, קיין לובלין און אלע שטונדע קיין זאמאשטש — אהין און צוריק. עטליכע מאל אין מעת לעת צו דער באן־סטאנציע אין בעלזשעץ אחוץ דעם האט זיך אפט געמאכט צופעליגע יאזדעס פאר לאסט־אויטאס צו פארשידענע פונקטען פון לאנד.

די אלגעמיינע באפעלקערונג האט אויך גענאסען פון דער ספולקע, געבענדיג באשעפטיגונג צו טייל אידען און קריסטען אלס שאפערס און העלפערס. נישט דערלייגט דערצו האבען אויך די אלע פאליאקען, וועלכע האבען געהאט עפעס א מאכט און געקענט מאכען שווערי־קייטען.

א פאר יאר האט די ספולקע עקזיסטירט. ווי איך האב שוין דערמאנט האט דאס געשעפט געבליהט און געוואקסען. אינמיטען דעם בליהען און ענטוויקלען אין א געוויסען טאג — איך געדענק נישט צי דאס איז געווען א יאר אדער מעהר פאר דער מלחמה — זענען פלוצלונג געקומען אגענטען

פון שטייער־אַמט און ווי מיט איין אייזערנע צודעק אַרויפגעלייגט אַ קאַנפיס־קאַציע אויף אַלעס, וואָס די ספּולקע האָט געהאַט און באַזיצט.

די בעלי־בתים האָבען געמוזט זיך אויסבאַהאַלטען ווייל די מלוכה האָט געוואָלט נאָך דערצו זייער גוף און נשמה.

אַזוי איז אידישע ענערגיע, אידישע פּראַצע און מח געוואָרען צוגעראיבט און פאַרניכטעט.

אַ זכר איז, פונדעסטוועגען, נאָך דער ספּולקע געבליבען: צוויי אידען, וועלכע זענען געווען קליינע שותפים אין העלפערס, האָבען נאָך דער ליקווי־דאַציע פון דער ספּולקע, יעדער באַזונדער מיט שותפים, איינגעהאַנדעלט אַ לאַסט־אוטאָ און געפירט לאדונג. די הויפּט שטרעקע איז געווען טאַמאַשאָוו־לעמבערג, און צוריק.

עס איז כדאי צו דערציילען, אַז איינער פון די צוויי האָט נאָך דעם פרייטאָג, ווען די מלחמה האָט זיך אָנגעהויבען און צעשפּילט, געמאַכט אַ יאָדע קיין לעמבערג. קומענדיג אַ היים האָט ער געברענגט די נייעס, אַז לעמבערג איז געוואָרן באַמבאַרדירט. ליידער האָבען מיר לאַנג נישט געדאַרפט וואַרטען אויף די דייטשע באָמבעס וועלכע האָבען אונז „באַזוכט" אָבט טעג נאָכאַנאַנד, ברענגענדיג טויט און אומגליק צו אַ גרויסע צאָל אידישע קרבנות.

וואלוטע סוחרים

פוילען, וועלכע איז געווען הינטערשטעליג אין שווערע אינדוסטריע, האָט געהאַט אַן איבערגעלאָדענעם פאַרטיידיקונגס־בו־דזשעט און געפירט איר ווירטשאַפטליכע פּאָליטיק אויף אַ ברייטן, אַנטי־סעמיטישען שליאַך און אַנדערע סיבות, האָט געליטען פון אַ פּאַסיוון האַנדעלס־באַלאַנס.

אַלס רעזולטאַט פון דעם אונגינסטיגען באַלאַנס, איז אין פוילען אָנגע־גאַנגען אַן אומלעגאַלער האַנדל מיט פרעמדע וואַלוטע, די קרוין פון וועלכע איז געווען, דער גרינער אַמעריקאַנער דאָלאַר.

די טרייב כחות פון דעם דאָזיגען האַנדעל זענען געווען די פאָלגענדע סיבות און גורמים: אומצוטרוי. די באַפעלקערונג האָט אָנגעווואירען איר צוטרוי צו דער אייגענער וואַלוטע, און די, וועלכע האָבען געהאַט די מעגליכקייט צו שפּאָרען — אַנשטאָט די שפּאָרונגען לייגען אין אַ באַנק עס זאָל וואַקסען פּראָצענט — האָבען בעסער געקויפט דאָלאָרען צו פאַרזיכערען זיך מיט דעם ווערט, וואָס מען האָט דערגרייכט. אַזוי האָבען אויך געטאָן די, וועלכע האָבען פאַרקויפט אַ וויכטיגע זאַך, ווי, למשל, אַ נחלה.

טייל פאַבריקען, זייענדיג אָפּהענגיג, אין זייער פונקציע פון געוויסע כעמישע שטאָפען, אָדער טיילען פון מאַשינען, וואָס מען האָט נאָר געקענט

קריגען אין אויסלאַנד, האָבען געמוזט האָבען פרעמדע וואַלוטע. דער איינציגער מקור פון דעם איז געווען דער שוואַרצער מאַרק.

נישט זעלטען האָט זיך געטראָפען, אַז עס איז געווען נויטיג אַ רעצעפט אָדער אַן איינשטיך וועלכע פוילען האָט נישט געהאַט. אין אַזאַ פאַל אויך האָט מען געמוזט אָנקומען צום שוואַרצען מאַרק.

פון וואַנען האָבען זיך געמומען די קוואַלען, וואָס האָבען געשפייזט דעם שוואַרצען מאַרק מיט פרעמדע וואַלוטע?

דער הויפט קאָנאַל, וואָס האָט צוגעשטעלט די פרעמדע וואַלוטע, איז געווען די שטיצע, וואָס קרובים פון אויסלאַנד (דער׳עיקר׳שט פון אַמעריקע) האָבען געשיקט צו זייער אייגענע אין פוילען.

די קרובים אָדער זיי זענען געקומען אַליין, אָדער זיי האָבען באַזאָרגט דורך פריינד, וועלכע זענען אויך געקומען באַזוכען נאָענטע און ברענגען הילף.

עס זענען געווען אויך פאַלען, אַז דאָלאָרען, וואָס זענען געקומען פון פאַרקויפען עפעס, אָדער פון אָפשפאָרונגען, און וועלכע זענען גלעלגען אונ־ באַוועגליך, האָבען זיך דורכגעליפטערט איבער׳ן מאַרק. אַזאַ פאַל האָט פאַסירט, וען עס האָט זיך געמאַכט עפעס אַ געשעפט און געדאַרפען האָבען זלאָטעס.

אונזער שטאָט איז נישט געווען קיין אויסנאַם אין דעם פּרט און ביי אַ צען פּערזאָן (פאַמיליעס) האָבען געהאַנדעלט מיט וואַליוטע.

דאָס קויפען אָדער טוישען דאָלאָרען מצד דער באַפעלקערונג קען מען איינטיילען אין צוויי קאַטעגאָריעס: אַ פאָזיטיווע און נעגאַטיווע. אַזוי, למשל, קען וועלען באַטראַכט פאָר פאָזיטיוו דאָס קויפען דאָלאָרען פון אָפשפאָרונגען און אויך צו זיין געדאַקט פאָר סחורה. און דאָס טוישען ווידער: וועו עס האָט זיך געהאַנדעלט וועגען מאַכען אַ געשעפט. דאָגעגען קען וועלען באַטראַכט פאָר נעגאַטיוו דאָס טוישען דאָלאָרן, וואָס מען האָט באַקומען אַלס שטיצע, פשוט פאָר ברויט. און קויפן ווידער: וועו מען האָט דאָס געטאָן, כדי צו צאָלען אַ חוב, אָדער דערגרייכען אַ רעצעפט.

וואָס בנוגע דער אידישע באַפעלקערונג פון אונזער שטאָט: בלויז אַ קליינע גרופּע, וואָס איז באַשטאַנען פון די קעפ פון אַ פאָר געווען בראַנזשעס, האָט געהאַט צו טאָן מיט די וואַליוטשאָזשעס פון דער פאָזיטיווער זייט, באַזונדערס האָט זיך אויסגעצייכענט אין דער הינזיכט די שניט בראַנזשע. ביי דער דאָזיגער בראַנזשע אָחוץ די גרויסע, האָבען אויך די וועלכע האָבען פאַרנומען אַ מיטעלע פאָזיציע געהאַט די מעגליכקייט, אין אַ קליינער מאָס, צוצורירען זיך צו וואַליוטע אויף אַ פאָזיטיוון אופן.

דאָגעגען די איבעריגע אידישע באַפעלקערונג, וועלכע איז געווען פרנסה־לאָז, אַרבייטס־לאָז און געלעבט אין שרעקליכע באַדינגונגען, זייער האָבען צו טאָהן מיט וואַליוטע איז געווען בלויז פון נעגאַטיוון כאַראַקטער.

דער גרויסער רוב פון זיי האָט אפילו נישט געזעהן אַ דאָלאָר, אָדער אַנדערע פרעמדע וואַליוטע.

וואָס אנבאַלאַנגט די וואַליוטע־סוחרים אַליין: זיי האָבען געמאַכט נישט שלעכט. שוין צוליב דעם פשוט'ן טעם, וויל דער האַנדעל איז געווען אומלעגאַל. און דאָס וואָס איז אומלעגאַל האָט נאָר ריזיקע, אָבער נישט — קיין אויסגאָבען.

פלייש בראנזשע

35 משפחות, האָלטענדיג זיך ביי דעם פאַך פון וייערע עלטערען, האָבען זיך פאַרנומען מיט קצב'ריי. זיי האָבען באַאָרגט די שטאָט מיט כשר און נישט כשר, פלייש (אַ גוי'ישע יאָטקע איז נישט געווען אין שטאָט. צוליב דער ביליגקייט פון טריפה־געוואָרענעם אויפ'ן חשבון פון כשר'ס, האָט זיך אַזא יאָטקע נישט געלוינט. ערשט שפעטער, אַ דאַנק דער שחיטה־גזירה און אויך אַ דאַנק דער פראָפאַגאַנדע צו באַפרייען זיך פון דער אידישער פאַרמיטלונג, האָט זיך געעפענט, אין אַ קליינעם פאַרמאָס, אַ קריסטליכע יאָטקע).

אַזוי ווי די אַנדערע, האָט אויך די בראַנזשע כאָטשע קליין אין צאָל, זיך געטיילט אויף די דריי פרינציפיעלע קלאַסען: גבירים, מיטעל־קלאַס און אַרימע.

די צאָל פון די גבירים איז געווען גאָר אַ קליינע. זי איז באַשטאַנען פון, אַ פאָר אייגצעלנע. די גבירים האָבען אָבער, געהאַט מזומנים. דאָס האָט זיי געגעבען די מעגליכקייט צו געניסען פון אַ גינסטיגע געלעגענהייט, אויב אַזעלכעס האָט זיך געמאַכט, און אַחוץ דעם, האָבענדיג געלד האָבען זיי געקענט קויפען מיט אַמאָל אַ פאָר שטיק בהמות ביי אַ פריץ, אָדער רייכען פויער.

אַזעלכע טראַנזאַקציעס האָבען זיך אויסגעצייכענט, געווענליך, מיט אַ נידעריגערן פרייז ווי אויפן מאַרק באַזונדערס, וועו דער פאַרקויפער האָט זיך ענויטיגט אין געלד.

ווי פאַרשטענדליך האָבען די פאָר גבירים געשפילט די הויפט ראָלע אין דער בראַנזשע. באַזונדערס דאָמיניערענד איז געווען די ראָלע פון צוויי ברידער. צוויי פון דער גרופע האָבען צוגעשטעלט פלייש צו דעם גאַרניזאָן, וואָס איז געשטאַנען אין שטאָט. וואָס עס איז גרינג זיך פאַרצושטעלען איז דאָס פלייש־צושטעלען נישט געווען באַזירט בלויז אויף די גאָר גוטע באַדינגונגען פאַר דעם גאַרניזאָן. נאָר האָט אויך געהאַט צו פאַרדאַנקען דאָס גראָבע „שמירען" אָרום און אָרום. דאָס האָבען דעם גאַרניזאָן פאַר אַן אָפּנעמער, האָט קודם כל געהאַט די מעלה, וואָס עס האָט געהאָלפען לינדערען די שוועכע הזיקות פון טריפה־געוואָרענע בהמות. די מענשען פון דעם קלאַס האָבען נישט זעלטען זיך באַנוצט מיט געדונגענע הילף. די הילף איז געווען פון

געלעגענהייטליכען כאראקטער. עס זיינען אויך געווען צוויי פון דער גרופע וואס האבען באשעפטיגט איינעם, אדער צוויי מענשען סטאביל.

די מיטעל־קלאס איז געווען א סך גרעסער אין צאל, ווי די גבירים, אבער באגרעניצט אין געלד. די, וואס האבען געהאט „מזומנים" האט זייער קאפיטאל בלויז געקלעקט פאר איין בהמה. אנדערע ווידער, האבען זיך געדארפען צוזאמען נעמען אין א שותפות צו קענען קויפען א בהמה.

די מענשען פון דער דאזיגער גרופע האבען אליין געטאהן די אלע ארבייטען, וועלכע האבען זיך געפאדערט. זעלטען זיך באנוצט מיט באצאלטער הילף. די פרנסה האט זיי געגעבען יום־טוב׳דיקע און געדריקטע מאמענטען: עס איז געווען יום־טוב, ווען די בהמה איז געווען כשר. דאמאלט, האט דער פאטער זיך ערלויבט, אויך דעם חשבון, א ביסעל בראנפען אויף שבת. די מוטער האט „ארויסגעכאפט" עפעס פאר די קינדער, אדער פאר זיך, אדער גאר, פאר דער שטוב. און פארקערט, ווען די בהמה איז געווארען טריפה, איז די שטימונג געווען אן אויפגערעגטע און א נידערגעשלאגענע.

דער פאקט, וואס דער אויסגאנג פון דער שחיטה האט זיך אפגעשפיגעלט אין דער שטימונג און האנדלונג פון די דאזיגע מענשען, קען געבען א באגריף פון זייער פינאנציעלען מצב.

די מענשען פון דער ארעמער קלאס, כאטש גרויס אין צאל, האבען געשפילט א גאר קליינע ראלע אין דער בראנזשע, זיי האבען אליין נישט געשחט׳ען און אויב עס האט ווער פון זיי פארקויפט פלייש, איז דאס געווען געגנומען ביי אנדערע. טייל האבען געזוכט א גראשען צו פארדינען דורך קויפען א קעלבל אויפ׳ן דארף, אדער אויפ׳ן מארק, און דאס פארקויפען צו די, וועלכע האבען אליין געשחט׳ען.

די דאזיגע גרופע האט אויך צוגעשטעלט די מענשען, וואס האבען געהאלפען די גרויסע ביי פארען זיך מיט די לעבעדיקע בהמות און אנדערע פונקציעס.

די דאזיגע פרנסה צווייג, גלייך ווי די אנדערע אידישע פרנסה־צווייגען, האט געהאט בלויז א פאר איינצעלנע זאפטיקע און גרינע — לויט די טאמאשאוער פערהעלטיניסען — בלעטער — א פאר בלויז פאזיציעס, וואס זענען געווען גוט אוועקגעשטעלט. די אנדערע פאזיציעס דער רעשט פון דער בראנזשע, זענען געווען — פארוועלקטע בלעטער. טייל מער, טייל ווייניגער.

אין אלגעמיין, איז די צווייג געווען אונטער דעם צייכען פון ירידה מיט א שארפע טענדענץ צו פארשמעלערען און איינשרימפען זיך.

דער פארארמונג־פראצעס וואס האט ארומגענומען די אידישע באפעלקערונג צוליב פארשידענע סיבות — הן אביעקטיוות און הן אנטיסע־מיטישע — האט איינגעצויגען דאס צירקעל פון די, וועלכע האבען זיך געקענט ערלויבן צו קויפען פלייש, וואס האט געקאסט טייער און געווען

פשוט אַ לוקסוס. און דאָס במילא, האָט אין קאָנסעקוועניץ, פאַרשמעלערט דאָס פרנסה־פעלד פון דער דאָזיגער בראַנזשע. גלייכצייטיג, די פאַרפאַלגונגען, וואָס די פאַליאַקען האָבען אָנגעוועגדט לגבי אידישע פרנסות, האָט די קצבים נישט אויסגעמיטען און אויך זייערע פאָזיציעס צעטרייסעלט.

אין אָזעלכע באַדינגונגען, נאַטירליכערווייז, אָן אַפילו, וועלכע ס׳איז אינטערוועניץ פון דרויסען איז די בראַנזשע געגאַנגען צו איינשרימפונג און איינדאַרונג.

דאָס איז פאַר די פאַליאַקען אָבער געווען אַ צו לאַנגזאַמער פראָצעס. און כדי דעם פראָצעס צו צויגען האָבען זיי געשאַפען די שחיטה־גזירה. די גזירה איז צושטאַנד געקומען אין מערץ 1936.

די שחיטה־גזירה, וועלכע האָט באַגרעניצט די צאָל בהמות צו שחט׳ען לויט דעם אידישען דין, האָט מיט איין קלאַפ פאַרקלענערט דעם שטח פון דער דאָזיגער פרנסה־צווייג, מאכענדיג ענג און שוואַר.

אמת די גבירים האָט דאָס נישט געטראָפען אַזוי שווער. אָבער עס האָט זיי אויך אָנגעריכט. וויייל די, וועלכע האָבען געהאָט דערפון מערער, האָבען באַקומען וויניגער; די וואָס האָבען געהאָט וויניג — נאָך וויניגער און די וויידער, וועלכע האָבען געהאָט בלויז אַ ביסעל — זענען אינגאַנצען אַרויס־געשטויסען געוואָרען.

די מענשען פון דער אַרעמער גרופּע האָבן געפרואווט אַרויסקריגן עפּעס פון דער צעשטערונג דורך אומלעגאַלער שחיטה. אָבער דאָס איז וויייט נישט געגאַנגען. וויייל לויט דעם אידישען דין מוז כשר פלייש זיין פון אַ נישט אָנגעשטרענקטער שחיטה ד. ה. די שחיטה מוז זיין לעגאַל. און אָזוי ווי די שאַמאַשאָווער אידען האָבען זעהר מדקדק געווען אויף כשרות האָט אָזאַ פלייש זיך נישט פאַרקויפט.

די שחיטה־גזירה האָט אָנגעפילט די פאַליאַקען מיט גרויס צופרידענהייט. זיי זענען געווען באַהערשט פון טריאומף געפילען, גלייך ווי זיי וואָלטען אַ גרויסע מלחמה געווינען. די מאַדאַם פריסטעראווא, וועלכע איז געשטאַנען אין דער סאַמע שפּיץ פון דער גזירה־אַקציע, איז געוואָרען אַ נאַציאָנאַלע העלדין. די אידען וויידער, דורך דער דאָזיגער גזירה האָבען געפילט, אַז דער אָנטיסעמיטישער שטורעם האָט אַ שטאַרקן בויג געטאָן די אידישע שיף.

די טאָמאַשאָווער אידישע טרעגערס

הן דאָס אויסלאָדען די אַריינגעברענגטע סחורות הן דאָס אָנלאָדען די אַרויסגעפירטע סחורות און אויך דאָס איבערטראָגען פאַר־שידענע משאות פון איין אָרט צום צווייטען — די אַרבייטען האָבען געטאָן אידישע הענד און פלייצעס. די מענשען האָט מען גערופען טרעגערס.

ביי אונז אין טאמאשאוו האבען זיך די טרעגערס געטיילט אויף צוויי גרופעס, איין גרופע האט באארבעט בלויז סחורה, ארומנעמנדיג אלע מינים סחורה; די צווייטע גרופע האט ערלעדיגט די פארשידענע משאות וואס דער טאג האט געבראכט.

די לעצטע האבען זיך באהאלפען מיט פערד און וואגען. וויל טייל פון די שווערע זאכען האט מען געדארפט ברענגען צו א פונקט, וואס איז געלעגען וויט און עס איז געווען אוממעגליך צו טראגען דאס אויף זיך, צוליב דעם זעלבען טעם האבען זיך די מעהל־סוחרים מיט זיי באניצט ביי צושטעלען מעהל פון דער מיהל, וואס איז געשטאנען אין עק שטאט, צו שפייז־קראמען און בעקערס. זיי האבען אויך געפירט ליים און זאמד צו אויפשטעלען, אדער פאריכטען אויוועג און קיכען. ווי הארפאשניקעס האבען די דאזיגע אידען געארבעט שווער און געלעבט אן ארעם לעבען, זייענדיג דערביי פרייליכע קבצנים.

די טרעגערס פון דער ערשטער גרופע, וועלכע האבען ערלעדיגט די סחורות האבען געציילט א גרעסערע צאל משפחות, ווי עס האט געהאט די צווייטע גרופע. זיי זענען געווען פאראיניגט אין א שותפות. אין דעם שותפות האבען זיי ארייננעמען בלויז די, וועלכע האבען געהאט א חזקה אויף טרעגעריי, גלייכצייטיג האט דער שותפות נישט דערלאזט אז עמיצער זאל זיך ארייניריסען אין זייער געביט. עס זענען געווען פאלען, אז טייל אידען, וועלכע זענען געווארען ארויסגעוואלפן פון זייערע פרנסות, און נישט האבענדיג וואס צו טאן האבען געפרואווט ווערען טרעגערס. די שותפים אבער, האבען נישט דערלאזט דערצו.

אזא שטעלונג פון זייער זייט איז געווען באארעכטיגט דערמיט, וויל ווען מען וואלט יעדען צוגעלאזט, וואלט קיינער גאר נישט געהאט דערפון.

וועגען די מענשען פון דער דאזיגער גרופע קען מען זאגען, אז זיי האבען ארויפגעלייגט זייער חתימה אויף דער פראפעסיע — יעדער פון זיי האט מיט זיך פארגעשטעלט, און געווען אויך אזוי באטראכט ביי אנדערע, דעם פראפעסיאנעלען טרעגער. און גלייכצייטיג האבען די דאזיגע מענשען געמאכט פילען די עקזיסטענץ פון זייער גרופע ארום און ארום.

זייער באציהונג מיט די קרעמערס האבען זיי איינגעשטעלט אויף אזא אופן, אז טרעגעריי־באדינונג איז געווען, ווי א טייל פון די פראצעסען וואס סחורה מוז דורכמאכען. אלע סחורות האבען געמוזט דורכגיין זייער באדינונג און אונטער באשטימטע פרייזען.

פאר טייל קרעמערס איז אזא רעגולאציע געווען א לאסט. זייערע קראמען האבען נישט געטראגען אויף באדינונג. און דער פרייז, וואס זיי האבען געדארפט באצאלען צו די טרעגערס, איז געווען — ווי קליין דער פרייז זאל נישט געווען זיין — א לעבעדיגער טייל פון זייער פארדינסט. די דאזיגע

קרעמערס, ווי ווייט מעגליך, האָבען אַליין געטאָן די טרעגער־אַרבעט. די טרעגערס פון שותפות אָבער, האָבען 24 שעה אין מעת־לעת געהיט זייער פֿרנסה צו זיין גרייט, ווען עס וועט זיך עפּעס מאַכען, צו טאָן זייער מלאכה. יעדע נאַכט האָבען אַנדערע געהאַט שמירה.

ווי האָט אויסגעזעהן די אינערליכע זייט פון שותפות?

כאָטש אין דעם אויסערליכען פאַרקער איז זייער פֿראַקטיצירען טרעגעריי געווען באַהערשט פון אַ שטייפער שטעלונג, זענען אָבער, די באַציהונגען צווישען זיך, אינערהאַלב דעם שותפות, געשטאַנען אויף אַ גאָר הויכען מאָראַלישען ניוואָ.

יעדער איינער פון די שותפים האָט געקראָגען אַ גלייכען חלק פון פאַרדינסט, וואָס דער טאָג האָט געברענגט. אחד המרבה ואחד הממעיט — דער וואָס האָט מעהר און שווערער געאַרבעט (עס זענען געווען צווישען זיי שטאַרקערע און שוואַכערע) און דער, וואָס האָט ווייניגער און גרינגער געאַרבעט — אַלע האָבען געקראָגען גלייך. ווען עס האָט זיך געמאַכט, באַהיט ג־ט, אַז איינער איז קראַנק געוואָרען, האָט ער די גאַנצע צייט פון דער קרענק געקראָגען זיין פולען חלק. און ווען עס איז געקומען צו אַרבעט איז יעדער געלאָפען טאָן די געפּאַדערטע אַרבעט מיט דעם גאַנצען אינטערעס, ווי דאָס וואָלט געווען פאַר אים אַליין. מיטן זעלבען ברען און חשק האָבען זיך געוואָרפען צו דער אַרבעט, די, וועלכע האָבען שוין געהאַט אָפּגעטאָהן געוויסע אַרבעטען, ווי די, וועלכע האָבען נאָך גאָר נישט געהאַט געטאָהן. דערביי האָט דער שטאַרקער נישט געהאַט קיין פֿרעטענציעס, וואָס ער אַרבעט שווערער און דער, וואָס האָט געאַרבעט מעהר האָט נישט געהאַט קיין פֿרעטענציעס, ווייל ער האָט געאַרבעט מעהר. די אַטמאָספערע צווישען זיי איז געווען גלייך. ווי זיי וואָלטען געווען איין משפּחה.

אין הינזיכט פון פרנסה האָבען די טרעגערס פון שותפות געהאַט בעסער, ווי די טרעגערס פון דער אַנדערער גרופּע, כאָטש די שווערע אַרבעט האָט זיי געגעבען אויף אַן אָרעם לעבען, וואָס האָט נישט איבערגעשטיגען דעם גאָר נידעריגען לעבענס־שטאַנדאַרט פון די אָרימע אידישע האָרפּאַשנע מאַסען אין טאָמאַשאָוו. פונדעסטוועגן איז זייער לאַגע געווען אַ בעסערע ווי ביי די אַנדערע. יעדער טאָג איז געווען זיכער אַז ער וועט ברענגען וועלכען פאַרדינסט. עס איז געווען אַזוי ווי גאָראַנטירט.

די פֿרנסה פון אָט די טרעגערס איז געווען אין גאַנצען אָפּהענדיג פון אידן. זיי זיינען געפּאָרן אין דעם שיפל פון דעם אידישן סוחר און קרעמער. אַזוי לאַנג דאָס שיפּעל האָט זיך געהאַלטען אויף דער אויבערפלאַך, כאָטשע דער ווינט האָט דאָס געבויגען און די כוואַליעס געפּלייצט, האָבען זיי זיך אויך געהאַלטען. אין דעם מאָמענט אָבער, ווען דאָס שיפּעל וואָלט זיך איבער־געדרייט וואָס איז געווען זעהר נאָענט דערפון — וואָלטען די טרעגערס

אַרונטערגעאַנגען צוזאַמען דערמיט. די פּוילישע סוחרים האָבען אין פּרינציפּ נישט צוגעלאָזט אַ אידישען טרעגער.

דאָס לעבן פון די טרעגערס און באַזונדערס פון די פון שותפות, איז נישט באַשטאַנען פון איין קאַמער, פון דער נידעריקער, ווי דאָס לעבן דרייט זיך בלויז אַרום דער באַשעפטיקונג און נאַטירלעכע פונקציעס. נאָר געהאַט אויך די העכערע קאַמער, וואָס איז אויסגעשטאַטעט מיט די אידעלע אינסטרומענטען, מיט די כלים, וועלכע באַווירקט פון אויסערליכע אייגדרוקען ציגדען אָן געפילען, שאַפען פּסיכישע סיטואַציעס, בריען אויס אידעען און פאַרמאַלירען פּסיכילאָגישע איינשטעלונגען. עס ווען נישט זיין איבעריג צו דערציילען וועגען טייל טעטיקייטען פון דער העכערער קאַמער ביי די טרעגערס, ווייל געוויסע אידעען, וואָס האָבען זיך צוגעקלעפט צו מאַנכע פון זיי און פּסיכילאָגישע איינשטעלונגען וואָס האָבען זיך ענטוויקעלט ביי זיי, האָבען געהאַט אַ איינפלוס אויף באַשלוסען אין רעש׳דיקע און אומערוואַרטעטע סיטואַציעס, וואָס די שטורמישע און טראַגישע צייט האָט געשאַפען, ליידער זיינען מאַנכע באַשלוסן געווען פאַטאַלע. טייל פון דער שותפות גרופּע, באַזונדערס די טאָן־געבערס, זענען געווען נישט צופרידען מיט זייער פראָפּעסיע, וועלכע האָט געגעבען אַן אָרימע פּרנסה און אַ נידעריגע סאָציאַלע פּאָזיציע. דער חלק, וואָס דער גורל האָט זיי צוגעטיילט אין אַלגעמיינעם לעבען האָט אויסגעזוכט אין זייערע אויגען ווי אַן אומרעכט. אַזאַ געדאַנקען־גאַנג, פאַרשטענדליך, האָט מיט זיך געטראָגן פאַרדראָס און פּרעטענזיעס. אַ גרויסן חלק אין צעבלאָזן אַזעלכע געפילן האָבן געהאַט די לינקע פאַרטייען. די דאָזיגע פאַרטייען האָבען אָנגעוויזען אויף דער געזעל־שאַפט אַלס די שולדיגע אין דער נעבעכדיגע מערכה פון די אידישע אָרימע מאַסען. ווי אַ נאַטירליכע זאַך זענען די הערצער און האָפענונגען פון די נישט צופרידענע טרעגערס, גלייך ווי אַנדערע נישט צופרידענע, געווען פאַרבונדען מיט די לינקע פאַרטייען, וועלכע האָבען צוגעזאָגט אין דער נייער געזעלשאַפט, נישט בלויז אַ גרויסען חלק אין מאַטעריעלען וואוילזיין פאָר די האָרעפאַשנע מאַסען, נאָר אויך אָן אָנגעזעענעם פלאַץ אין געזעלשאַפטליכער חשיבות.

ווי פשוט׳ע אידען האָבען זיי געגלויבט, אַז דאָס לעבען איז אויך פשוט. דאָס לעבען איז ווי אַ באַן: עס איז אָפּהענגיג, אויף וועלכער זייט פון דער באַן מען שטעלט אַוועק דעם לאָקאָמאָטיוו. און אויף יעדער זייט, ווי דער לאָקאָמאָטיוו זאָל נישט שטיין, זענען די וואָגאָנען וואָס שטייען לעבען אים — די ערשטע און די אַנדערע — פון אונטען. אַזוי מיטן לעבען: וועט מען דעם לאָקאָמאָטיוו פון לעבען אַוועקשטעלען לעבען די אָרימע, האָרפאַשנע מאַסען, וועלען זיי זיין פון פאָרנט און די אַנדערע — פון אונטען.

דערווייל אָבער, האָבען די נישט צופרידענע טרעגערס מקנא געווען די קרעמערס און געקוקט אויף זיי ווי אַ העכערע און פריוויליגירטע קלאַס.

מערקווירדיג איז דערביי דער פאַקט, וואָס די דאָזיגע באַציאונג איז נישט געווען איינזייטיג: אַ סך פון די קרעמערס האָבען נישט וויניגער מקנא געווען די טרעגערס. מאַנכע דערפאַר, וויל די טרעגערס האָבען פשוט מעהר פאַרדינט; מאַנכע וויידער דערפאַר, כאָטשע זייער אַרבעט איז געווען שווער און דאָס לעבען אַרעם, האָבען אָבער געגעסען זייער ברויט במנוחה; שרעק און ציטער פאַר עקזעקוטערס האָט נישט פאַרוואָגעלט זייער שלאָף, און זייער שבת איז נישט געווען געשטערט צוליב נישט ערלעדיגטע שווערי־קייטען און שווערי־קייטען, וואָס מען האָט געקענט ערוואַרטען.

דאָס זענען געווען זאַכען, וואָס אַ סך קרעמערס האָבען זיך געוואונשען צו האָבען, האָבען אָבער דאָס נישט געהאַט.

דרך אגב איז כדאי צו באַמערקען, אַז בדרך כלל האָט אויף דער ענגער אידישער גאַס אין טאָמאַשאָוו אויף אַזאַ אופן געשפילט די מוזיק: אייגער האָט מקנא געווען דעם אַנדערען. יעדען האָט עפעס וויכטיגס געפעלט אַז ער האָט געהאַט פאַר וואָס מקנא צו זיין.

דאָס לעבען האָט אַמאָל ליב זיך אַ שפיל צו טאָן מיטן מענש אויף אַ ברוטאַלען אופן: די זאך, וואָס ס׳איז הייס באַגערט און געבענקט, דערלאַנגט דאָס לעבען דעם מענש גלייך אין האַנד אַריין; אָבער, עס גיט אים דאָס אויף אַ הייסער טאַץ, אַז ער מוז די טאַץ מיט דער זאַך אַוועקווארפען, בלייבען בענדיג מיט אַ שטאַרקען ברי. אַ ענליכע ערפאַרונג האָבען דורכגעלעבט די אַלע, וועלכע האָבען ערוואַרטעט גרויסע גליקען פון אַ סאַציאַליסטישען סיסטעם.

ערב סוכות 1939 לויט אַן אָפמאַך מיט די דייטשען י״ש, וועלכע האָבען געהאַט פאַרנומען טאָמאַשאָוו, זענען די רוסען געקומען צו אונז צו זיין די בעלי־הבתים פון אונזער שטאָט. געקומען זענען זיי ווי אַ פאַרפלייצונג. מחנות פון פאַרשידענע מיליטער און פאַרשידענע געווער האָבען זיך געשאָטן ווי אַ ליאָוו. אַכט טעג זענען די רוסען געווען אין טאָמאַשאָוו, איבערגע־בענדיג — ווידער לויט אַן אָפמאַך — צוריק אונזער שטאָט צו די נאַציס י״ש. אין משך פון דער קורצער צייט אָבער, האָבען די רוסען געפירט אַ העפטיגע וועַרבירונג־אַקציע צו פאַרען קיין רוסלאַנד צו לעבען און אַרבעטען דאָרט.

די וועלכע האָבען אויפריכטיק געגלויבט אין דעם, וואָס זיי האָבען געלייענט אָדער געהערט, האָבען אין דער מעגליכקייט צו פאַרען קיין רוסלאַנד געזען וויי דער הימעל וואָלט זיך אַראָפגעבויגען און געברענגט זיי דאָס, וואָס זיי האָבן פאַרלאַנגט. און די צווישן זיי ביי וועלכע פאַמיליע־שטערונגען, אָדער אַנדערע שטערונגען זענען נישט געשטאַנען אין וועג, זענען מיט פרייד געפאָרען. צווישען די פאָרערס זיינען אויך געווען פון די דערמאָנטע טרעגערס. קומענדיג אַהין אָבער און זעהענדיג די כלה אין איר וווירקליכען געשטאַלט, זענען די מענשען געוואָרען זעהר ענטוישט. וואָס גרעסער די ערוואַרטונג,

שטאַרקער און ביטערער איז געווען די ענטוישונג. און די, וועלכע האָבען זיך אַ סך צוגעזאָגט — האָבען אויסגענוצט די ערשטע געלעגענהייט און געפֿאָרען צוריק אַהיים. ליידער זענען זיי אַנטלאָפֿען פון אַ רעגען גלייך אין פייער אַריין. דער דייטש י״ש האָט זיי מיט די רעשט אידען אַלע פאַרברענט.

ס׳איז גאָנץ מעגליך, אַז וואָלטען די מענשען, וועלכע זענען געפֿאָרען צוריק אַהיים, נישט ערוואַרטעט אַ סך, וואָלטען זיי אפֿשר, כאָטש אין גאָר שלעכטע באַדינגונגען, דורכגעלעבט די מלחמה. עס איז געווען אַ פאַקט, אַז אַ געוויסער פּראָצענט פון די פּוילישע אידען, וועלכע די מלחמה־זאַוויערוכע האָט פאַרטראָגען — באונס אָדער ברצון — קיין רוסלאַנד, האָט איבערגעלעבט די מלחמה.

פון רוסלאַנד זענען די משחיתים, מיט וועלכע דער טויט האָט זיך באַנוצט אין זיין אַרבייט, געווען עלעמענטאַרע נאַטור־כוחות, ווי עפּידעמיעס, הונגער, קעלט און אַנדערע אַנשיקענישען. דער, וועלכער האָט געהאַט עפּעס גליק און אויסגעמיטען די נעצען, וואָס די דאָזיגע כוחות האָבען פאַרשפּרייט, אָדער זיך אויסגעפלאַנטערט, וועט ער איז אַריינגעפאַלען אין זיי — דער האָט דערצויגן צו דער ענדע פון דער מלחמה. אַנדערש איז געווען אין פּוילען. דאָרט זענען מענשען — דייטשען און פֿאַליאַקען — געווען די אַגענטען פון טויט. זיי האָבען שוין געזעהן, אַז קיינער זאָל זיך נישט אַרויסדרייען פון זייערע הענד.

ווי ס׳איז שוין געווען דערמאָנט, האָבען בלויז אייניצעלנע טרעגערס פון דער שותפות־גרופּע געהאַט זייערע סענטימענטען אויף דער זייט פון די לינקע פאַרטייען. די רעשט איז באַשטאַנען פון פּשוט׳ע און אָרימע אידען. זיי האָבען אויך מקנא געווען, באַגערט צו פאַרזוכען דעם טעם פון דעם, וואָס, אין זייערע אויגען, האָט עס געשיינט צו ברענגען גליק און כבוד. גלייכצייטיג אָבער, האָבען זיי זיך אָפּגעגעבען אַ דין וחשבון, אַז עס זיינען דאָ ערגערע מדרגות.

כדי דער מצב זאָל זיך נישט ענדערען, חלילה, צום ערגערען, נאָר צום בעסערען, איז אַ רוב פון דער גרופּע געווען שבת און יום טוב צווישען די תהילים זאָגערס בצבור אין דער גרויסער שוהל.

די דאָזיגע אידען, גלייך מיט די אַנדערע טאַמאַשאָווער ערליכע אוֹן פרומע אידען, האָבען נישט געוואָלט גלויבען, אַז מענשען זאָלען זיין ערגער פון חיות און הרג׳ענען אַנדערע מענשען בלויז פאַר דעם צוועק פון צופרידען שטעלען זייער סאַדיסטישע תאוה פון הרג׳ענען און פיניקען. דעם דאָזיגען בלוטיגען אמת, ליידער, האָבען זיי געפּילט און געלערנט אויף זייער אייגענע לעבענס, וועלכע די רשעים האָבען פאַרשניטען דורך פאַרברענען אָדער דורך אַנדערע שרעקליכע מיטלען. די רשעים — די דייטשען מיט די פּאָליאַקען — האָבען מיט שמחה דורכגעפירט דעם בלוטיקען שניט איבער יראים און צריקים. ג־ט זאָל אָפּמאָנען דאָס אומשולדיקע בלוט.

פרנסות

● ע. ה. ווראצלאַוו

בערעלע כתריאל'ס

עס ווערט שוין גרויסער, העלער טאָג,
די זון פאַרשפרייט איר כישוף־מאַכט,
הויך, גאָר הויך דער שפאַרבער יאָגט —
פרילינג אין זיין גאַנצער פראַכט...

פול ווערן די גאַסן
פון מענטשן־געדראַנג,
פאַרשידענע קלאַסן,
פאַרשידן איז זייער גאַנג.

עס איילן אידען אין קאַפאָטעס,
די היטלען אין אַ זייט פאַריקט,
אויגן זוכן אַ פּאָר זלאָטעס —
דער עול־פרנסה דריקט...

צווישן זיי עס שטעלט אויך פיס,
דער קלוגער, דאַרער, בייזער,
דער בורר „בערעלע־קאַזרילס"
דער מעקלער פון הייזער.

וואו נאָר וואו אין שטאָט אַ פלאַץ,
אַ דירה צו פאַרדינגען,
טוט זיך בערעלע אַ קראַץ
און נעמט אין שטאָט צעקלינגען.

ער יאָגט זיך ניט, ער וויסט זיין ווערט,
יעדער מוז אים שוינען
ער וועט שוין פון אונטער ד'ערד
אויסזוכן אַ קונה.

און אַז עס נעמט אין שטאָט זיך גרייטן,
ס'מאַכט זיך אַ דין־תורה,
פון ביידע קעגנערישע זייטען
בעט מען אים אַלס בורר.

זיינע וועךטלעך — באַרימט זיי וועךן
אַ צונג ווי אַ שפּיז
סתם אַ נחת אים צו הערן
„בערעלע כתריאל׳ס״...

אויפן מאַרק

און עס שפּאַנען אויך ב׳חשיבות׳ן,
זיך געלאַסן טראָט ביי טראָט
די בעלי־טובות׳ן, ראשי־ישיבות׳ן,
די גאַנצע סמעטענע פון שטאָט.

עס יאָגן קינדער אין חדרים,
מיט צעשפּרייטע פּאָלעס,
און גרעסערע — שוין גאַנצע זכרים,
אין טריף־פּסול׳ע שקאָלעס.

גימנאַזיסטען אין מונדירן,
טריפ׳ניאַקעס, דראַבעס,
וואָס שטאָלצירן מיט „שטודירן״
און זענען מחלל שבת.

און אויך יאַטן מיט קאַשקעטן,
פּראָסטע אַרבעטס־יונגען,
וואָס פון הייליקטימער שפּעטן
און פּרייהייטס־לידער זינגען.

ווי אויך יידענעס מיט קוישן,
מיט טשיפּעקעס אויף קעפּ,
זיי טומלען, פּלוידערן און טוישן
זיך מיט פּייער־טעפּ.

אַלעס יאָגט אַהין צום מאַרק,
דער זון גלייך מיטן טאַטן,
ס׳איז דאָך דאָנערשטיק היינט, טאַרג
ס׳עט גיין אַ משא־מתן.

עס קומען פּויערים אָן אין מאַסן,
מיט וועגענער פאַרלאָדן פול
זיי פאַרלייגן אַלע גאַסן
פון די האַליעס ביז דער שול...

און עס רוישט ווי אין אַ בינשטאָק,
איינער שרייט דעם צווייטן איבער,
עס הילכט איין קול אָפּ ווי אַ גלאָק
וואָס שטייגט אַלעמען אַריבער.

„האַמאַי, האַמאַי, האַמאי ווי‌בוראַי"
זאָקן, אַגראַפקעס, שעלקעס, שקאַרפּעטן!
„האַמאַי ווי‌בירא‌י דליאַ באַבע ראַי"
שפּילקעס, פּאַטשאַרקעס און בראַנזלעטן...

ביי אַ סטראַגאַן מיט פּאַרטיקע זאָכן,
שטייט דאָרט אַ פּויער און מעסט אָן אַ רעקל,
צו גרויס זיין בויך — וואָס קאָן מען מאַכן,
אַ קליניקייט פעלט נאָר, אַ פּיצל, אַ ברעקל.

עס כאַפּט אים אָן דער ייד מיט כוח,
און קוועטשט — ווי אַ פּאַרפוילטן עפּל,
ער דריקט צו מיט דער קני זיין בויך
און פּאַרקנעפּלט קוים דאָס קנעפּל.

פּרימאַ! — קלאַפּט ער אים אין פּלייצע,
און עפּנט יענעם מענה־לשון —
עס טוט דער פּויער זיך ניט קיין עצה
און ציילט אים אויס די פּאָר גראָשן...

עס מישן קולות זיך צוזאַמען
מענטש און פּערד, ייד און קריסט —
„עפּל! — זאַפּטיקע באַנאַנען!
„היינט פּאָר געלד, מאָרגן אומזיסט!...

„א גאַנצע קילאָ פּאָר אַ צענער!
„קומט אַהער בערן־טרייבער!
„פּעטע הינער, קאַטשקעס, הענער!
פּופּציק גראָשן אַ קילאָ — ווייבער!

„קוואַס־עפּל, גאָלד־ראַנעטן!
עס צעגייט אין מויל אַליין —
„און די קולות מאַנען, בעטן
„מיט געבייזער, מיט געווין.

און פֿלוצים ברעכן אויס יללות,
און מען קריגט זיך גאַנץ געשמאַק,
און עס שיטן זיך דאָס קללות
ווי קאַרטאָפֿל פון אַ זאַק.

מען איז זיך מכבד מיט פּינסטערע דאָליעס,
מיט נעגל און ציין אין געזיכט פּוב׳ם שונא,
צוויי אידענעס שלעפּן אַ פּויער ביי די פּאָלעס
מען הרג׳עט זיך צוליב דאָרט אַ קונה.

צוויי טרעגערס, גאָר פּעסטע יאַטן
נעמען זיך אויך אַריינמישן —
„אַ רוח אין דיין טאַטנס טאַטנס טאַטן
העט ווייט ביז אדם הראשון.

ביז מאַקס דער שומר קומט צו גיין,
אויף יידיש ער צעשרייט זיך —
„זאָגט אַליין, פּע, ס׳איז ניט שיין!
„אידעלעך צעגייט זיך!

און באַלד ווי רוהיק, שטיל עס ווערט,
מען טראָגט זיך אָפּ געשווינדט,
בלויז עס הירזשען נאָר די פּערד
און בייז וואָרטשען די הונט.

הילקעלע

אַן אַלטיטשקער, אַ בלאַסליך גרינער,
מיט אויגן גראָליכע און פּלאַכע,
צווישן קוישן פּול מיט הינער,
שטייט „הילקע" מיט דער „הילקעלאַכע".

איינגעשרומפּן, דאַר און קליין,
עס שפּילט דער ווינט זיך מיט זיין באָרד,
ער האָט אין מויל שוין ניט קיין ציין,
ער רעדט שוין קוים אַרויס אַ וואָרט.

און דאָך ער האַנדלט אויס אַ וועלט,
מיט הינער, העגער — אַן אַ סוף,
עס האָט ביי אים נאָך ניט פּאַרפּעלט,
אַן אמת גוטע, פּעטע עוף.

ער שרייט ניט הויך, ער קאָן ניט שרייען,
שוין אַלט איז ער דערצו
ער וועט קיין מעשות לאַנג ניט ברייען
עס קאָסט אַזוי און — נו?

אין דער האַנט האַלט ער אַ האָן,
און טאָפּט אים ווי מען דאַרף,
ס׳קאָסט אַ זלאָטע — מיט אַ טאָן
מאַכט ער — שטיל און שאַרף.

און ביי „הילקען" קאָנט איר קריגן,
הינער — אינדיקעס די גרויס,
און אויך קורטשאָקעס — ווי פליגן,
פון די אייער קוים אַרויס.

און אויך קאַלעקוצקע העגער,
מיט רויטע קאַמען — פייער!
און אויך הינער — דאַר ווי שפּענער
נאָר וואָס לייגן אייער.

ווילט איר קאָטשקעס, גענז, אינדיקעס
וואָס ס׳פאַרגלוסט נאָר אייער האַרץ,
קלייניע, גרויסע — ווי די ביקעס
רויטע, געלע, ווייס און שוואַרץ.

אַלץ וועט איר ביי אים באַקומען
סחורה האָט ער דאָך לרוב
אייביק איז ער שטאַרק פּאַרנומען —
האָט ער קוניס אָן אַ סוף.

צווישן אַלע זיצט ער „הילקע"
ווי אַ קעניג אויף זיין טראָן
געשמאַק קייעט ער אַ בולקע
און אין האַנט האַלט ער אַ האָן...

דער טויבער משה מיטן פערדל

און אָט באַווייזן זיך עס האָט
מיט אַן אויסגעקראָכן בערדל,
שלעפּענדיק זיך טראָט ביי טראָט
דער „טויבער־משה" מיט זיין פערדל.

ער האַלט דאָס פערדל זיינס גאָר ערליך,
און דער דלות וואַקסט אַלץ גרעסער —
ער געווינט עס אָפּ פאַמעליך
פון צו זיין אַ גרויסער פרעסער.

און עס לעצטוען קונדייסים —
אין הלכת־פערד — אַ גרויסער ספּעץ
ער האָדעוועט עס מיט תּענית‌ים
עס זאָל דערנענטערן דעם קץ...

יעדן טאָג אַ קילאָ מינער,
אַנשטאָט האָבער — סאַמע היי
כאָטש עס ווערט דאַרער, דינער
נאָר עס שלעפּט דאָך סיי־ווי־סיי.

אָפּגעוואוינט עס קוים פון עסן
אַ „ה" אין סידור'ל און אוי!
עס האָט אינגאַנצן שוין פאַרגעסן
דעם טעם פון האָבער, היי און שטרוי.

ביז אייגמאָל ס'איז אָפּגעשטאַנען
עס וויל ניט גיין מער און אַן עק —
פלוצים! — ווייסט ער ניט פון וואַנען
עס נעמט און פּגר'ט גאָר אַוועק.

ער נעמט פון דעם זיך שטאַרק ניט איבער,
ער טוט צומאָלס זיך ניט קיין קראַץ,
ער לויפט צום פערד־סוחר אַריבער
און קויפט זיך באַלד אַ פרישע קאַץ.

אַזוי, ער שלעפּט זיך ג־ט צו־דאַנק,
עס שיינט די זון אים גלייך אין בערדל,
אין געדיכטן מאַרק־געדראַנג
מיט זיין האַלב־גע'פּגר'ט פערדל...



דאָס איז געווען טאָמאַשאָוו

● ש. לייבאָוויטש

טאָמאַשאָוו וועלכע ליגט אויפֿן שליאַך צווישען ווארשא-לעמבערג, האָט דער הויפּט וועג, ווי מ׳האָט דאָס ביי אונז געוּפֿען דער שאָסעי (ברוקירטע גאַס) אַ דורך געשניטן די לענג פון טאָמאַשאָוו, וואָס פון צפון האָט זי געהייסען זאַמאַשטשער גאַס, וואָס האָט זיך אָנגעהויבען מיט דער דירה פון יהושע בערגערבוים אַ תבואה סוחר, און פון דרום האָט זי געהייסען די לעמבערגער גאַס, אָדער ווי אידען האָבען זי גערופֿען דער קירישער שאָסעי, אויף דער גאַס האָבען זיך קאָנצענטרירט אַלע שטאָטישע און קרייז אָמטען, וואָס האָט זיך געענדיגט מיט׳ן בנין פון סטאַראָסטוּוע. אין די 30־ער יאָרען האָט זיך ענטוויקעלט דער ישוב און האָט זיך אויסגעבויט ביז בלאָנדערס טארטאק.

אין צענטער פון שטאָט איז געווען דער מאַרק אָדער ווי מען האָט עס גערופֿען דער רינעק אַ זעהר גרויסער פּיר עקיגער פּלאַץ, וואָס איז געווען פֿאַרבויט מיט הייזער וואָס אין דער פראָנט זענען געווען געשעפטען, (געוועלבען) מיט וואוינונגען צוזאַמען, פון מזרח האָט זיך אויסגעשניטען די פּאטארצער גאַס, אָדער ווי מען האָט זי אַמאָל גערופֿען די סקאָלער גאַס, וואָס האָט זיך געצויגען ביז די שנאַריס.

פון מעריב איז אַוועק די קראַסניבראָדער גאַס, וואָס האָט זיך געצויגען ביז רבי נחמנ׳ס הויף, און שפּעטער איז זי אויסגעבויט געוואָרען ביז ראגוזנע, פון עק מאַרק מזרחית צפונית, איז געלאָפען די אַלטע זאַמאַיסקי, וואָס האָט געפירט ביז צום בית עולם, און פון מזרחית דרומית, איז געווען די קאשטשעלנא גאַס, וואָס זי איז געווען אינגאַנצען באַוואוינט מיט אידען. פון עק מערבית דרומית איז געווען די שוהל גאַס, וואָס האָט געפירט צו דער פֿראגא און וואהל די אַמיינסטען געדיכט באַוואוינטע אָרימע אידישע געגענד, פון דער לעמבערגער גאַס האָט זיך אַוועקגעשניטען צו מעריב די קאַשטשיושקא וואָס האָט זיך געצויגען ביז באַרעצקיס וואַלד, צווישען די הויפּט גאַסען האָט זיך געפונען אַ לאַבירינט פון אינטערגאַסען, וואָס איז געווען געדיכט באַוואוינט פון אידען, די קריסטען האָבען אַמערסטען געוואוינט אין די פֿאָרשטעט און די פארצעליע.

דער האַנדעלס צענטער

טראָץ דעם וואָס ביי אונז אין שטאָט איז געווען אַ גרויסער טייל האַלץ סוחרים און תבואה סוחרים וואָס זייער מסחר איז ניט געווען געבונדען מיט׳ן מאַרק, דאָך איז דער הויפּט מסחר, געווען געבונדען מיט׳ן מאַרק, וואָס אויסער די געוועלבער אַרום דעם מאַרק און די זייטען געסלעך, איז מיט 150 יאָר

צוריק אויפגעשטעלט געווארען דורך די אידען אין מיט'ן מארק פיר רייהעס געווען וואס יעדער בלאק האט פארמאגט 50 געווען, און נאך פוילינ'ס אנטשטעהונג ווען עס איז פארגרעסערט געווארען די אידישע באפעלקערונג און קיין אנדערע פארדינסטען ווי פון מסחר איז ניט געווען, האבען די אידען אויפגעבויט נאך 4 רייען נייע געשעפטען וואס מען האט זיי גערופען די האליעס. 99 פראצענט געשעפטען האבען באלאנגט צו אידען, דער הויפט פדיון איז געווען אין מארקס טאג, וואס אין דעם טאג פלעגען אויך די דארפס גייערס אווען שטעלען שטעלעכלעך (סטראגאנס) אבער די קאנקורענץ איז געווען זעהר גרויס און מען האט זייער וויניג פארדינט, מיט'ן אויפקום פון די גוי'אישע ספולדזיעלנעס און עקאנאמישען באיקאט, און אויפשרויף פון שטייערען ספעציעל פאר אידען, זענען פיל אידען רואיניירט געווארען און ניט געהאט אויף דעם טאג איבערצולעבען.

בעלי מלאכות

פרייע בארופען

נאכ'ן ערשטען קריג האט די אידישע גמינע אראפגעבראכט דר. שולמאן, דער ערשטער אידישער דאקטאר. פאר דער צווייטער קריג האבען שוין געווינט 3 אידישע דאקטוירים, אויסער די אידישע אדוואקאטן מאנדעלטארט פון זאמאשטש און ניק פון לעמבערג.

עס האבען נאך עקזיסטירט אין טאמאשאוו די אזוי גערופענע ווינקעל שרייבערס וואס האבען געשריבען פראשעניעס אין סאנד און מאגיסטראט אדער אורזאנד סקארבאווי, זיי זענען געווען אברהם שטיינוואלצעל (דער נגיד) און איטשע מעכאליס.

עס זענען אויך געווען 2 אידישע דענטיסטען: דר. גערזאן, און דר. מלכה ארענשטיין. רעגירונגס באאמטע זיינען געווען 2: אליעזר דארנפעלד, סעקרעטאר אין מאגיסטראט און פעלטיק לעדערקרעמער אין שטייער אמט.

דאס מאגיסטראט

טראץ דעם וואס די באפעלקערונג איז אין מערהייט געווען א אידישע, דאך האט די מאכט קיינמאל ניט צוגעלאזט עס זאל געווייזלט ווערן א אידישער בורמיסטש. זייט פוילנס אנטשטייאונג זיינען געווען די בירגער-מייסטערס קזשיזשאנאווסקי אן אלטער שיכור, ליגאווסקי, זייער אן ענערגישער מענטש, ער האט אויסברוקירט אלע גאסן אין שטאט, דר. יאבלאנסקי און דער לעצטער אן עמעריטירטער פאלקאוניק יאן מינאר פון אזאן לאגער. אידען זענען געווען פארטרעטען אין דער פארוואלטונג אלס לאוניקעס.

במשך די צוויי וועלט-מלחמות האבען דעם אמט באקליידעט אביגדור איידעלסבערג, לייזער לעדערקרעמער, יעקב לעדערקרעמער, שמואל שיפלינ-גער און העברי עדעלשטיין.

דאָס אַרט לעבען

איז געווען אויפ'ן פאַרצייטישען שטייגער, ביז די ערשטע מלחמה האָט מען גערופען די מענטשען אויפ'ן פאָטערס אָדער מוטערס נאָמען, נאָכ'ן ערשטען קריג שוין מעהר אויף די משפחה נעמען, אָבער טייל משפחות האָבען אויך געהאַט קאָלעקטיוות צונעמען, וואָס זענען איבערגעגאַנגען בירושה מדור לדור, אינטערסאַנט אַז אויך צווישען די אמת'ע אַרגינעלע פאַמיליע נעמען האָבען זיך געפונען אַזעלכע משפחה נעמען ווי שווינדלער, שמוץ, טויטענ־ גרעבער, די משפחה צונעמען זענען געווען: „צאַפּעס", „קאָזאַקן", „פליי", „סמענאַקיס", „זאַלופּעס", „ניץ", „קאסערטשיקעס" א. אַ. וו.

רעליגיעזע לעבען

דער עלטערע דור איז געווען גאַנצע הונדערט פּראָצענט פרום, און בכלל האָט דאָס רעליגיעזע אידענטום אַרויפגעלייגט דעם חותם אויף דער שטאָט, קיין איין געשעפט איז ניט געווען אָפען שבת (אויסער די פריזיערס). וועז מאַרק טאָג איז אויסגעפאַלען אין אַ יום טוב, זענען אָפילו די פּויערים ניט געקומען אין שטאָט, ווייל אַלע געוועלבען זענען געווען געשלאָסען.

בתי־תפלה

1) שוהל, 2) ביהמ"ד הגדול, אָדער ווי מען האָט עס גערופען דאָס פּראָסטע בית המדרש, 3) בית שני, דאָרט האָט זיך קאָנצענטרירט דאָס עמך, 4) בעלזער שטיבעל, 5) ר' יהושיע'לעס שטיבעל, 6) בית המדרש דחסידים, וואו דער קאָצקער האָט געדאַוונט, 7) כעלימער שטיבל, 8) ר' נחמנ'ס שטיבל, 9) קיעלצער שטיבעל, 10) צאַנזער־ציעשינאַווער שטיבעל, 11) גערער שטיבעל, 12) ראַדזינער שטיבעל, 13) הויסאַטינער שטיבעל, 14) טריסקער שטיבעל, 15) מזרחי מנין, 16) אגודה מנין, 17 ציוניסטישער מנין.

רבנים און ראשי ישיבה צווישען ביידע וועלט מלחמות

הרב ירחמיאל מרדכי ווייסבערג (קרילאַווער רב) הרב ארי' לייביש רובין (ציעשינאַווער רב) הרב מאיר אברהם פרישערמאַן (מורה הוראה) הרב ר' מרדכי שוך (נאוואַרדאקער ישיבה) הרב שלום יחזקאל רובין (נצח ישראל).

ש ו ח ט י ם

ר' מרדכי יוסף בוים, ר' יעקב שניידער, ר' שלום טאַרים, ר' וואָלף בער לושטשאַנאַווסקי קויפמאן (זדיטיטשער שוחט) ר' ברוך סג"ל הורוויץ.

מ ו ה ל י ם

דאָס איז געווען אַן ערן מלאכה וואָס זיי האָבען ניט געגומען דערפאַר באַצאָלט נאָר דאָס געטאָהן לשם מצוה.

ר' יעקב שניידער שו"ב, ר' יחזקאל לעדרער, ר' פינחס גאָלדשטיין און ר' ברוך שו"ב הורוויץ.

ש מ ש י ם

משה לעסערס, אלעזר שמש (שוהל), נחום צוקר (ביהמ״ד הגדול), אברהם ריינמאן, יצחק שטערן, יעקב פרעגער דער גבאי פון ציעשינאווער רב, וועלכער איז אויך געווען דער שליח ביד״צ.

חינוך אינסטיטוציעס

תלמוד תורה, וואו עס האָט זיך קאָנצענטרירט דער אָרימער קלאַס.

מזרחי חדר „יבנה״, וואו עס האָט זיך קאָנצענטרירט די מאָדערנע און ציוניסטיש געשטימטע עלטערן.

אַגודה חדר יסודי התורה, וואו עס האָבען זיך קאָנצענטרירט די חסידישע און אולטרא אָרטאָדאָקסישע עלטערן.

בית יעקב (אָרטאָדאָקסישע מיידעל שול).

אויסער דעם זענען געווען זעהר פיל פרייוועט מלמדים.

דרדקי: 1) אברהם שמעון האָכמאַן, בצלאל קעלנער, לייזער זלמן שנור.

התחלת גמרא: פינחס קרוינגאָלד, זלמן בעזשיס וועלטשער, נחמי׳ ביינוואָהל, דוד אויפן, מאיר לאַנאייל, מענדל לאַנאייל.

גמרא מיט תוספות: אהרן אונציג, שמחה׳לי הרצוג, בנימין טעפּלער, מאיר קלאַרמאַן.

●



די טאָמאַשאָווער רבנים אין יאָר תרצ״א. זיי גייען נאָך מעות חיטים

פון רעכטס: הרב ארי׳ לייביש רובין ז״ל (ציעשינאווער רב) און הרב ירחמיאל מרדכי ווײַנבערג ז״ל (קריליאווער רב)

וועז מען האָט געעגדיגט די העכערע חדרים זענען די בחורים געגאַנגען לערנען אין ציעשינאָווער שטיבעל, רבי יהושיע׳לס שטיבעל, אַ קורצע צייט האָט זיך געפונען אין שטאָט די נאָווהרדאָקער ישיבה בית יוסף, און לעצטנס איז געווען אַרגאַניזירט די ישיבה נצח ישראל, אונטער דער אָנפירונג פון האָהים הרבנים מאיר ויחזקאל רובין, און אַ טייל בחורים זענען אַוועקגעפאָרן לערנען אין די ישיבות למרחקים.

וועלטליכע לימודים

די מערהייט פון די אידישע יוגענט זענען ניט געגאַנגען אין דער אַלגעמיינער שולע וויל זיי האָבען געלערנט אין די אגודה־מזרחי חדרים, אָדער פון גאָר אולטראַ אָרטאָדאָקסען וואָס זיי האָבען פרינציפעל ניט געוואָלט די קינדער שיקען אין שקאָלע. זייער וועלטליכע בילדונג האָבען זיי באַקומען ביי די פּריוואָט לערער יואל האָנדעלסמאַן (בדחן) און יעקב שערער, ביידע זענען געווען באַקאַנט אין שטאָט אַלס לערער, וואָס האָבען געלערנט לשון קודש, אידיש, פּוילישׁ, שרייבען און רעכענען.

די שטיבעל בחורים וואָס האָבען געוואָלט קענען פּוילישׁ האָבען געקענעלט אין שבח וואלקאווסקיס בריוו.

טראָץ דעם וואָס אין שטאָט איז געווען אַ גימנאַזיום, אָבער זעהר אַ קליינער פּראָצענט אידישע קינדער האָבען נאָכ׳ן ענדיקען די פּאָוושעכנע שקאָלע פּאָרגעזעצט דאָס וויטערדיקע לערנען אין מיטעל־שול, צוליב אָרימקייט, פּרומקייט, און אַנטיסעמיטישע באַגרעניצונגען פּאַר אידישע קינדער.

פּילאַנטראָפּישע און וואוילטעטיגע אינסטיטוציעס

אויסער די אידישע גמינע (קהלה) און חברה קדישה וואָס זענען געווען די עלטסטע איינגעפונדעוועטע אינסטיטוציעס, האָט עקזיסטירט: 1) גמילת חסדים קאַסע, 2) לחם עניים, 3) לינת הצדק, 4) פרויען הילפס פאַראיין, 5) ארט שולע פון זאָקען פאַבריק, 6) טהרת המשפחה קאָמיטעט, 7) קופת רבי מאיר בעל הנס.

אָבער עס איז כדאי צו באַמערקען אַז צוליב דעם פאַרצייטישען שטייגער ארט לעבען זענען רוב צדקות און הילף געגאַנגען דורך פריוואָט אינציאַטיוו ביחידות ניט אָרגאַניזירט, אויך האָט ביי יעדען שטיבעל עקזיסטירט אַ הילפס קאָמיטעט, צו העלפען אייגענע מענטשען.

ווירשאפטליכע און עקאָנאָמישע אינסטיטוציעס

אידישע פאָלקס באַנק. סוחרים פאַריין ענטשטאַנען אין דער „גראבסקי׳ס עגלה״ עפּאָכע אָנגעפירט דורך משה בארעצקי, האַנדווערקער פאַראיין, קלייב־הענדלער פאַראיין.

די יוגענטליכע תענוגים

זומער פלעגט די יונגוואַרג זיך באַדן אין באלאַנ׳ס טייך ניט ווייט פון שלאַכט הויז (אין שטאָט איז ארומגעגאַנגען אַ לעגענדע אַז דער טייך מוז האָבען יעדערס יאָר זיינס אַ קרבן), אויך פלעגט מען געהן כאַפּען פרישע לופט אין באַרעצקיס וואַלד אָדער ווי מען האָט עס גערופען שיוואדלינא.

אין שטאָט איז געווען איין קינאָ, אין דאָם לאדאווי און איין קינאָ פריוואַטעס פון מר גאַלעצקי אויף דער לוואָווסקאָ.

אויסער די יוגענטליכע פאַרווייַלונגען יעדער אין זיין פאַרטיי קרייז.

פּאָליטישע פּארטייען

אַגודת ישראל, צעירי אגודת ישראל, פועלי אגודת ישראל, פרחי אגודת ישראל. מזרחי, צעירי מזרחי, תורה ועבודה בני עקיבא. ציונים כללים, צעירי ציון, פועלי ציון רעכטע, השומר, החלוץ, בונד, צוקונפט, פרייהייט, ציוניסטען, רעוויזיאָניסטען, ביתר, ברית חיל.

עמיגראציע

ביז צו די ערשטע מלחמה האָט דער אָרימער עולם עמיגרירט קיין אַמעריקע, און די גרויסע טייל פון זיי, זענען נאָר געפאָרען אויף אַ פּאָר יאָר צו מאַכען אַ פּאָר דאָלאָר און צוריקקומען, נאָכ׳ן ערשטען קריג ווען די טויערען פון אַמעריקע זענען געשלאָסען געוואָרען האָט די יוגענט עמיגרירט קיין ארץ ישראל און דרום אַמעריקאַנער לענדער.

אַטריבוטען פון אונזער שטאָט

• שלום ליכט

ווען איך וואָלט געוואָלט אין קורצן סומירן די הויפט שטריכן פון אונזער שטאָט, וואָלט איך אַזוי געזאָגט:

די שול איז געווען אונזער שיין און פּראַכט, שטאָלץ און גלאַנץ, דאָס גרויסקייט פון די אידישע איינוואוינער, מיר האָבן געהאַט מיט וואָס זיך צו רימען און מיט וואָס זיך צו גרויסן, פון די געציילטע שולן אין פּוילן מיט איר שיינע קינסטלעכע אַרכיטעקטור, אַלטקייט און היסטאָרישקייט.

דאָס גרויסע ביהמ"ד, דער זאַמלפּונקט פון שטאָט וואו אַלע שטאָטישע און פּריוואָט אָנגעלעגנהייטן זיינען דורכגעלופטערט געוואָרן, ביחידות אָדער בציבור.

די חסידים שטיבלעך, דער לעבנס נערוו פון שטאָט.

די אָרגאַניזאַציעס, די נעסטן פון דער ערוואַכטער ברויזנדער יוגנט.

ביים ציעשינאָוער רבין, התחזקות, פריילעכקייט און אויפמונטערונג.

ביי די רבנים, קאָנטראָל איבערן ריטועלן לעבן פון דער אידישער געמיינדע.

די שמשים, דער אויספיר אָרגאַן פון תורה'דיקן רעזשים פון די רבנים און קהלה.

דאָך ווילט זיך אַביסל אויפרישן דעם זכרון אַרויסצובאַקומען וואָס מער פאַקטען בכדי צו פאַראייביקן דעם שטייגער אָרט לעבן פון אונזער היים־שטאָט, וואו אונזערע וויגעלעך זיינען געשטאַנען און מיר האָבן אויס־געבריט אונזערע חלומות און שטרעבונגען, וואו אונזערע עלטערן האָבן אויפגעהאָדעוועט דורות געטרייע אידן, וואָס האָבן ביי די שוועריסטע באַדינ־גונגען זיך געקלאַמערט מיט די לעצטע כוחות ביי די הייליקע פּרינציפּן וואָס מיר האָבן מקבל געווען ביים באַרג סיני, די שטאָט וועלכע איז געווען אַ רינג אין דער גרויסער ערהאַבענער גאָלדענע קייט, וואָס האָט געהייסן „פּויליש אידנטום", וואָס איז געווען דער האָרץ און מוח פון אידישן פאָלק, דער גרויסער לעבנס רעזערוואואָר און גייסטיקער קוואַל פון וואַנען אַלע מדינות פון אַלע תפוצות און ארץ ישראל בראש, האָבן געצויגן זייערע עטנישע און גייסטיקע כוחות, אָט אַזאַ פרוכטבאַרן ישוב, וואָס איז אַזוי גרויזאַם און מערדעריש עמלק'יש־כיטרע פאַרשניטן געוואָרן,

איז כדאי אַביסל באריכות און מער בפרטות צו פאַראייביקן זייער לעבנס גאַנג, מנהגים און זיטן, עס וועט זיין אונז לטובה און אפשר וועט דאָס אַביסל אינספּירירן אונזערע קינדער וועלכע מיר דאַרפן דערציען אַלס געטרייַע יורשים און פאָרזעצערס פון דעם גרויסן וועלטפולן פּוילישן אידנטום.

אונזער שטעטל איז עקאָנאָמיש קיינמאָל ניט געווען צו גוט־אָפּ, געווען אַ קליינער טייל גבירים, און אַ קליינער טייל הייזער גייער, אָבער די מערהייט איז באַשטאַנען פון די אַזוי גערופענע „בעל־בתישע" אידן, „קרעמערס" און „עמך" וואָס איז באַשטאַנען פון בעל מלאכות און קליין־העגדלערישע דאַרפסגייער וואָס האָבן שווער געאַרבעט אויף פּרנסה און פיל פון זיי האָבן ליידער קיין בריוח'דיקע פּרנסה ניט דערצויגן, אין קיין צו באַקוועמע וואוינונגען האָט מען ניט געווואוינט. ביז 1916 איז קיין עלעקטרישע באַלייכטונג ניט געווען, פון קאַנאַליזאַציע האָט מען איבערהויפּט ניט געווואוסט, פון וואַסער לייטונג האָט מען נאָר געהערט, פון פּריזידערס און וואַש־מאַשינען האָט מען אָפּילו ניט געוו'חלומ'ט. צענטראַל באַהייצונג האָט זיך געפונען אין אין אינציק הויז אין שטאָט, דאָס איז סעמיק־פאָוויאַטאווי", אַ וואַסער טרעגער האָט געטראָגן וואַסער, האָלץ צום הייצן האָט מען זיך געמוזט אַליין באַזאָרגן אָדער לעצטנס מיט שטיין־קוילן. פאַרטאָג אויפשטיין אויסשאַרן אַ גרובע איינהייצן די גריבע, אויפשטיין פאַרטאָג און גיין אין ביהמ"ד אָדער שטיבל זאָגן אַביסל תהלים אָדער לערנען אַ פּרק משניות, גמרא און אַריינקוקן אין אַ חסידיש ספּר, און דאָוונען מיט מנין, אַהיים קומען, און דאַן זיך נעמען צו דער אַרבעט פון עפענען די קראָמען אָדער אָנהויבן די מלאכה אין וואַרשטאַט. אַ גאַנצן טאָג האָט זיך געדרייט אין קראָם אָדער אין וואַרשטאַט אויסער די קונים אויך אידן פון נאָענט און וויט נאָך „נדבות", וועך פאַר זיך וועך פאַר יענעם, פאַר בכבוד'דיקע אַרעמע־לייט פון דער פּרעמד, זיינען בחורים אָדער יונגע לייט געגאַנגען צוזאַמענמאַכן, אַהיים גייענדיק אויף וויעטשערע האָט מען מיטגעבעטן אַן אַרעמאַן צום עסן, ווי האָט אַ איד געזאָגט, אַז עס סטאַרצעט פאַר 8 וועט סטאַרצן פאַר 9, מען דאַרף נאָר צושטעלן נאָך אַ לעפּל, און ס'רוב מאָל אויך פאַרבעטן אַן אורח צום שלאָפן, צוזאַמענגעזעסן די קינדער און געמאַכט פּלאַץ. אַז עס איז אונטערגעקומען קינדערלעך האָט מען צוגעבילדעט הימל בעטלעך, חתונות, ברית'ן, תנאים פּדיון הבנ'ס האָט מען געפּראָווט אין שטוב, פון בר־מצות פייערונגען האָט מען בכלל ניט געוואוסט, ביי געציילטע שטיבל בחורים פון די „געהויבענע משפּחות" פלעגט מען זיך וואַשן (אַזוי האָט מען געזופן אַ סעודה) פאַר אַ קליינעם ענגן קרייז נאָענטע און היימישע, אָדער געטרונקען בלויז אין שטיבל לחיים, בעל בתישע פּרויען האָבן אַליין געבאַקן „חלות" און „מזונות" לכבוד

שבת, און טייל אַפילו אַ גאַנץ „געבעקל־ברויט" אויף אַ גאַנצע וואָך, אין יעדן בעל־בתיש הויז איז געווען אַ „באַק־אויוון", און אויף שבת האָט מען דאָרט געשטעלט טשאָלנט און אויפן „פיעקעלעק" טיי און קאַווע פאַר שבת, פאַר אַ חתונה האָט מען אָנגעהויבן חדשים פריער פאָרצו־ברייטן געבעקס, ביי רייכע האָט מען אַריינגענומען אַ קעכין, ביי אָרעמע האָבן די קרובים געהאָלפן פאָרברייטן, חופות זיינען פאָרגעקומען אין „שול־הויף" אין דרויסן, אָדער ביי יעדן הויז וואו די חתונה איז געפראַווען געווארן, שבת פאַר דער חתונה האָט געהייסן דער „פאָרשפיל", דעם חתן האָט מען אויפגערופן צו דער תורה, על פי רוב האָט ער באַקומען „מפטיר", נאָכן דאָוונען אַ קידוש, שבת בייטאָג איז פאָרגעקומען אַ ספּעציעלע מסיבה פאַר די בחורים די חברים פון חתן, אויב דער חתן איז נאָר געווען אַ שטיקל בן תורה, האָט ער געזאָגט אַ „פשט'ל", קיין צו גרויסער למדן האָט מען דערויף ניט געברויכט זיין, ווייל אויב מען האָט ניט מחדש געווען קיין אייגנס האָט מען זיך אויסגעלערנט פון אַ ספר, און בכלל האָט דער חתן געקענט זיין זיכער אַז ווייטער ווי ציטירן די ערשטע שטעלן פון גמרא אָדער רמב"ם וועט ניט מעגלעך זיין, ווי דער מנהג איז געווען אונטערצוברעכן דאָס זאָגן, מיט אַ פריילעכן מאָרש, בכדי שלא

ביי אקבלת פנים אויף אחתונה



פון רעכטס: אברהם זינגער, יחזקאל העלער, הרב שלום יחזקאל רובין, ירחמיאל שטיינבערג (החתן) און הרב מאיר רובין; שטייענדיג: פרץ זינגער

לבייש דעם וואָס יכול׳ט נעבעך ניט. אויך צו דער כלה האָט זיך פּאַרזאַמלט אירע חברטעס צום געזעגענען מיט די מיידלשע יאָרן, פּאַר דער חופּה זיינען חתן־כלה יעדערער באַזונדער זיך געגאַנגען „בענטשן" צו רבנים גוטע־אידן, אין טאָג פון דער חופּה זיינען זיי געווען אָפּגעשלאָסן יעדערער באַזונדער אַ גאַנצן טאָג, געווויינט און „תשובה" געטאָן אויפן עבר, און געבעטן פּאַר אַ גוטע צוקונפט, ספּעציעל די בקשה זוכה צו זיין צו האָבן גוטע כשרע דורות, אַ חתן פון דער פּרעמד איז מען אַנטקעגן געפּאָרן און אים אַריינגעבראַכט אין שטאָט מיט געזאַנג, פּאַר דער חופּה פלעגן בחורים קומען מקבל פּנים זיין דעם חתן, תיכף ווי דער רב איז אָנגעקומען צום באַדעקנס, זיינען די בחורים אַוועק, עס איז געווען אַ בושה צו פּאַרבלייבן ביי דער חופּה און ווער שמועסט ביי דער וויעטשערע, סיידן גאָר נאָענטע קרובים, נאָכן בענטשן האָט מען געפּראָווט דעם „מצוה־טאַנץ", יעדער מחותן מיט דער כלה דורך אַ טיכל, נאָך דער חתונה האָט זיך די כלה אָפּגעשוירן און ביי אַ טייל נאָר אָנגעטאָן אַ שייטל אַדער טיכל, אָבער דער מנהג איז מיט דער צייט אָפּגעשוואַכט געווארן, אונטערפּירערס זיינען געווען על פּי רוב די עלטערן דאָס הייסט די מחותנים פון ביידע צדדים האָבן געפּירט דעם חתן, און די מחותנת׳טעס — די כלה, ווען עס איז געווען דער צווייטער זיווג האָבן די עלטערן ניט אונטער־געפּירט, ביים אינגסטן קינד האָט מען די עלטערן אָנגעטאָן אַ קראַנץ ביים מצוה טענצל, דער חתן האָט געטראָגן אַ קיטל בשעת דער חופּה, און דער רב האָט מסדר קידושין געווען, די כתובה האָט געשריבן דער שטאָט חזן אָדער דער שמש, און פּאַר דעם האָט מען געמוזט באַצאָלן רח״ש, ר״ת רב, חזן שמש, גאָר פּרומע פלעגן זיך דאָס פּאָרל ניט רופן נאָך דער חתונה ביי די נעמען נאָר „זאָג־נאָר" אָדער „הער־נאָר", ספּעציעל ביי רבנים האָט ער זי גערופן רביצין און זי אים רב, ווען השי״ת האָט געהאָלפן אַז עס האָט געדאַרפן קומען אַ קינד, האָט מען געטאָן פּאַרשידענע סגולות, אונטערגעלייגט צוקאָפּנס פון דער יולדת אַ ספּר „רזיאל המלאך" אָדער „נועם אלימלך", ווען עס איז געבאָרן געווארן אַ אינגל איז געווען די שמחה בשלימות, יעדן טאָג קריאת שמע לייענען, דער בעלפּער מיט די קליינע קינדער איז געקומען פּאַר נאַכט, פּרייטיק צו נאַכט אַ זכר, פּאַרן ברית אַ וואַך נאַכט, און דאָן דער ברית מיט אַ סעודה, אָן אָרעמאָן האָט דער סנדק געגעבן געלט אויף דער סעודה, דערויף האָט מען שטאַרק מקפּיד געווען ספּעציעל די חסידים, מוהלשאָפט איז געווען אַ כיבוד־זאָך, ניט געגומען דערפּאַר באַצאָלט, די מוהלים זיינען לעצטנס געווען ר׳ יעקב שניידער שוב ר׳ יחזקאל לעערער, ר׳ ברוך הורוויץ שו״ב, און ר׳ פּנחס גאָלדשטיין, נאָטירלעך האָבן אַלע מוהלים דורכגעפּירט מילה מיט „מציצה־בפּה" אָן אויסנאַם, סנדק האָט מען על פּי רוב מכבד געווען די

רבנים אדער רביים, ביז 3 יאר האט מען אַ אינגל ניט אפגעשוירן אין טאג פון אפשערן האט מען דאס קינד איינגעהילט אין אַ טלית און אַוועקגעפירט צום דרדקי־מלמד און מיט אים אינגעהויבן אלף־בית, פון דאן איז יעדן טאג געקומען אין דער פרי דער בעלפער אהיים זאגן מיט די קינדער „ברכה" און זיי אַוועקנעמען אין „חדר". ביזן ערשטן קריג האבן רוב אידן קיין קינד אין שקאלע אריין בכלל ניט געשיקט, עס איז געווען פריוואט לערער ר' יואל האנדלסמאן און ר' יעקב לערער, אידן מיט בערד און פיאות וואס האבן געלערנט אידיש, פויליש, רוסיש און רעכענען, נאכן קריג זיינען מיידלעך געגאנגען אין סקול, און אינגלעך — נאר פון מאדערנע הייזער, די אינגלעך האט מען געשיקט צו „פריוואט־מלמדים" אדער „תלמוד־תורה" אדער אין די „מזרחי" „אגודה" חדרים, קינדער פלעגן גיין אין חדר ביינאכט ווינטער ביז פרשת תרומה גרעסערע אינגלעך ביז פרשת פקודי, און ביים ענדיקן געמאכט אַ סעודה, דאן די עלטערן וואס האבן געוואלט די קינדער זאלן קענען לערנען און בלייבן פרומע אידן האט מען געשיקט אין די „שטיבלעך" לערנען, אממיינסטן האט זיך דאס קאנצענטרירט אין די שטיבלעך, צאנזער־ציעשינאווער און ר' יהושע'לעס שטיבל, דארט איז אויך געווען די גרעסטע ספרים־זאמלונגען אין שטאט.

קיין „בר מצוה" צערעמאניעס איז ניט דורכגעפירט געווארן, די בחורים זיינען עלטער געווארן האבן זיי אויך אנגעהויבן פראווען חסידות גיין צו רביים צו די טישן מערסטן טייל האבן זיך געקלאמערט ביי דיי לאקאלע רביים, ווי הרה"צ ר' יהושע'לע זצ"ל און זיין זון הרה"צ ר' יוסף לייביש זצ"ל, און שפעטער ביים ציעשינאווער רבין הרה"צ ר' לייביש רובין זצ"ל, אַ טייל זיינען געפאָרן קיין בעלז, און אַ קליינער טייל ביי די טריסקער אינקלעך וועלכע האבן אלע יאר באזוכט טאמאשאוו אדער אין געגנט, „עמך" קינדער איז נאך חדר תקופה האבן זיך אנגעהויבן לערנען מלאכה, און סוחרישע קינדער האבן צוגעהאלפן די עלטערן אין געשעפט, פארזעצן די שטודיום אין גימנאזיום און הויכשול האבן אינצלנע, ערשט נאך פוילנס אנטשטאונג, דאקגען אַ גרויסער פראצענט פון דער מאדערנער יוגנט האט זיך אווק געלאזט אין די קיבוצים פון השומר הצעיר ביז דער „מזרחי", אט די נייע שטרעמונגען האט אויפגעווועקט ביי דער יוגנט נאציאנאלע ציוניסטישע געפילן, עס האט איר ארויסגעגעבן שטאלץ און מוט, פון אַ צווייטע גרופע איז אנטשטאנען פאלקישע און סאציאלע באווגונגען וואס מערסטנס האבן זיי זיך גרופירט ביים „בונד", און די יוגנט און איר מערהייט איז ארויך אויף נייע רעלסן מיט נייע השגות אין לעבן און אידישער צוקונפט, און די אנגעצונדענע פייערן פון „נאציא־נאליזם" און „סאציאליזם" וואס האבן זיך פארקערפערט אין די פארשידענע אנטשטאנענע פארטייען פון לינקס ביז רעכטס האבן פארצערט די פרומע

יוגנט, אלע האָבן געריסן שטיקער פונם תורה'דיקן אידנטום, די לעצטע יאָרן איז אויך צוליב דעם די „אגודה" געווען געצוואונגען צו עפענען „הכשרות" מיט „חלוצים", אָבער עס האָט שוין ווייניק וואָס געהאָלפן, די מערהייט איז אַוועק אין די וועלטלעכע לאַגערן, עס איז נאָר געבליבן די ריין באַוואוסטזיניקע תורה־יוגנט.

דאָס קהל'שע און רעליגיעזע לעבן, איז דורכגעפירט געוואָרן דורך די שטאָטישע שמשים, ד. ה. 2 שמשים פון דער שול (ר' משה לעסערס, ר' אברהם שמש, ריינמאַן) פון שטאָטישן גרויסן ביהמ"ד ר' נחום שמש, פון חסידישן ביהמ"ד ר' אלעזר שמש. יעדן כרוז פון בידי"צ און פון ראשי הקהל, איז באַקאַנט געמאַכט נאָר דורך די 4 שמשים, זיי האָבן באַזוכט אלע בתי־תפילה (17 אין צאָל) און געגעבן אַ קלאַפּ אין שלחן און אָנגעפאַנגען בזה הלשון מכריז ומודיע בפקודת הבית דין צדק ובפקודת ראשי הקהל אז"... אויב מען האָט געשיקט רופן צו אַ דין תורה האָט מען באַנוצט די שטאָטישע שמשים, דורכפירן „לויות" פאַר קליינע קינדער ר"ל, די אַלע נויטיקע זאַכן ביי ברית'ן חתונות לויות, ווי אויך באַגלייטן די רבנים ביי יעדער אַמטלעכער פונקציע, ווי כשר'ן די מיל, זאַמלען מעות חטים, ביי קהלה זיצונגען א. א. וו. אויך איינלאַדן צו ברית'ן אָדער פאַנאַנדערטיילן „חתונה־בריוולעך" איינלאַדונגען צו אַ חתונה, דאָס אַלעס פלעגט געטאָן ווערן דורך די שטאָטישע שמשים.

כדאי צו באַמערקן אַז די תקנה איינצולאַדן צו שמחות ווי חתונות ברית'ן תנאים דווקא דורכן קהל'שן שמש, שטאַמט נאָך פון די תקנות פון „ועד ארבע הארצות", מיט דער כוונה, כדי דער פרנס החודש זאָל קענען קאָנטראָלירן די צאָל מענטשן וואָס זיינען געלאַדן געוואָרן צו דער שמחה, ווייל עס איז געווען באַגרענעצט די הוצאות הסעודה לויט דעם מאַטעריעלן מצב פונם בעל שמחה, און לויט די משפחה נאָנטקייט. כאָטש די תקנות זיינען בטל געוואָרן, איז אַלץ פאַרבליבן דער אַלטער „מנהג" אַז נאָר דער שמש זאָל איינלאַדן צו שמחות.

אינטערעסאַנט אַז אין די לעצטע יאָרן ביים אַנטיסעמיטישן פוילן, האָט די „פאָסט" ניט ערלויבט די שמשים פאַנאַנדערטיילן די חתונה־בריוולעך, מיטן מאָטיוו אַז זיי מאַכן היזק די פאָסט, דאָס זעלבע איז געווען מיט די שפילטערערס (פאַכטערס) וואָס זיינען געפאָרן קיין וואַרשע אָדער לעמבערג, זיינען פיל מאָל פאַר דער רייזע רעוועדירט געוואָרן דורך די פאָליציי אויב זיי פירן ניט מיט זיך בריוולעך, און אויב מען האָט ביי זיי געטראָפן אַ בריוול זיינען זיי באַשטראָפט געוואָרן אלעמאָל מיט אַ גרעסערע שטראָף.

דאָס מאָגיסטראַט (שטאָט פאַרוואַלטונג) האָט פאַרמאָגט אייגענע קוריערן און שלוחים צווישן זיי איין אידּ, דער בלינדער הערש, אינטערעסאַנט ער האָט ניט געקענט ניט לייענען און ניט שרייבן פּויליש, ער האָט בכלל ניט געקענט די לאַטיין אַלפאַבעט, נאָר זיינע קינדער האָבן אים אויף דער צווייטער זייט אָנגעשריבן אויף אידיש געכתיב'עט און געפּינטעלט, אַזוי האָט ער זיך אָריענטירט צו וועמען ער דאַרף דאָס צושטעלן, נייעס פון אַלגעמיינעם כאַראַקטער איז געווען געפּויקט אין שטאָט, די שמשים פלעגן קלאַפּן יעדן טאָג אין שול אַריין דעם גאַנצן רינעק (מאַרק) און אין די פּיל זייטיקע גאַסן, פרייטיק פאַרנאַכט זיינען אַלע 4 שמשים אַרומגעגאַנגען אין דער גאַנצער שטאָט און געקלאַפּט אין שול פאַר ליכט צינדן.

רוב שידוכים זיינען געשלאָסן געוואָרן צווישן שטאָטישע און בערך אַ 30 פּראָצענט פון אויסער דער שטאָט, אָבער כמעט אַלע דורך „שדכנים", זינט נאָכן ערשטן קריג ווען די יוגנט איז שוין געוואָרן מאָדערן מיט אָפּענע אויגן, האָט שוין אַ גרויסער טייל זיך אַליין אָפּגעזוכט דעם באַשערטן, אָבער טראָץ דעם אַלעמען איז נאָך אַלץ די „שדכנים־פּראָפעסיע" געווען אַ גוטע, בדרך כלל איז דער מנהג געווען ביי די חשוב'ע בעלי־בתים, דער אבי הכלה האָט געגעבן אַ רשימה, דאָס הייסט אַזאַ מין סאָרט שריפּטלעכע דערקלערונג אָדער התחייבות, לויט אונזער היינטיקן אויסדרוק אַ סטייטמענט, בזה הלשון, אני הקטן החתום מטה בין זיך מתחייב צו געבן נדן פאַר מיין טאָכטער... כך וכך, מתנות כך וכך, קעסט אַזויפיל און אַזויפיל יאָרן, אַזאַ צעטל האָט מען נאָר געגעבן אַן ערנסטן שדכן און ווען ער איז געקומען צום אבי החתן, איז דאָס צעטל געווען אַ באַווייז אַז דאָס איז ניט קיין שדכנישע פאַנטאַזיע, נאָר אמת'ע התחייבות'ן וואו מען קען ריידן וועגן תכלית.

אין די לעצטע יאָרן צוליב דעם עקאָנאָמישן באַזיקאָט, דחקות אין פּרנסה און דער אומזיכערער פּאָליטישע לאָגע, און אידן רדיפות, וואָס יעדערער האָט געפּיל אַז דער באָדן אונטער די פּיס טרייסלט זיך, האָט גורם געווען אַ צוריק־האַלט פון חתונה האָבן, און עס האָט זיך געמערט אַלטע בחורים און פאַרזעסענע מיידלעך.

דער עלטערער דור, ד. ה. פון מיטל יאָרן און העכער איז כמעט 95 פּראָצענט געווען עכט פרום און אָרטאָדאָקסיש, ניט אָנגעריבט די בארד, געגאַנגען אַ לאַנג כלאַטל מיט אַן אידיש היטל אויפן קאָפּ, די חסידים פלעגן שבת טראָגן אַ סאַמעטן היטל, און אַ זשעקעט מיט אַ טיפן שפּאַלט אַלס בגדי שבת, אַ טייל האָבן געטראָגן זיידענע בעקעשעס, שטריימלעך פלעגן טראָגן נאָר די רבנים, חסידים פלעגן גיין יעדן טאָג זיך טובל'ן

אין מקוה. ערב שבת כמעט די גאַנצע שטאָט, ווייל דאָס מרחץ (שוויצבאָד) איז געווען צוזאַמען מיט דער מקוה, און אַזוי ווי קיין פּריוואָט באַדע צימערס האָט ניט עקזיסטירט, זענען כמעט אַלע געקומען זיך אויסוואַשן און אָפּבאָדן, אויספּאַרן די וועש און זיך דורכשמייסן און שוין אין איינוועג געגאַנגען אין מקוה, בפרט פּאַר די אַרעמע שיכטן וואָס זיי זיינען געווען די מערהייט איז דאָס באָד געווען ווי אַ לעבנס פּראַגע און דערפֿרישונג. פּרויען איז כמעט אָן אויסנאַם אין די גאַנצע שטאָט האָבן פּרויען געהיטן „טהרת משפּחה", דער אינגערער דור האָט זיך שוין מאַדערניזירט, די יוגנט האָט געטראָגן קורצע קלייַדער מיט „מאציובקעס" אויפן קאָפּ, די עלטערע — קאַפּעליושן, וואָס איז באַטראַכט געווארן וויי זייער מאַדערן (אין די אָנפאַנגס צוואַנציקער יאָרן האָט מען פון „הוסאַטינער שטיבל געוואָלט אַרויסוואַרפן אַלע בחורים און יונגע־לייט וואָס זיינען געגאַנגען קאָפּעליושן). די וועלטלעכע יוגנט איז שוין געווען אינגאַנצן פּריי, אָבער טראָץ דעם איז קיין עפּנטלעכער חילול שבת ניט געווען, אַלע קראָמען (וואָס 99 פּראָצענט האָט באַלאַנגט צו אידן) זיינען געווען געשלאָסן מיטן זמן כניסת השבת, די גוים האָבן שוין געוואוסט אַז שבת קען מען גאָר ניט באַקומען אין שטאָט, וועג מאַרק טעג איז אויסגעפּאַלן אום יום טוב טעג, איז עס אָפּגעלייגט געווארן, און קיין איין פּויער איז ניט געקומען אין שטאָט, נאָר לעצטנס האָבן די פּריזערס (בראַבערס) אָנגעפּאַנגען צו אַרבעטן שבת, און איין סאָדע־וואַסער געווּעלבל (קעגדי סטאָר).

שבת פלעגט „עמך" קומען אין שול און ביהמ"ד זאָגן „תהלים" און די בעלי בתישע אידן אין די שטיבלעך לערנען, און די שאַרפע חסידישע יונגע לייט מיט די בחורים האָבן פאַרבראַכט ביים ציעשינאָווער רבי'ן וואָס ער האָט 3 מאָל געפּראָווט שבת אַ טיש וואו עס איז געווען לעבעדיק און לוסטיק. בכלל איז ער געווען דער רוקן־ביין פון די אַרטאָדאָקסישע יונגעלייט און זייער פירער. די מאַדערנע יוגנט האָבן פאַרבראַכט ווער אין די פאַרטיי לאָקאַלן און ווער מיט שפּאַצירן אויפן קירישן שאָסיי. אָבער די שטאָט איז אַלגעמיין האָט זיך געפונען אונטערן חותם פונם רעליגיעזן לעבן.

אין שטאָט איז דער רוב מסחר באַשטאַנען פון האַלץ סוחרים, תבואה און מעל סוחרים, שפּייז געווּעלבער, שניט און צעלניק, אייזן, אייער סוחרים, מעקלערס, שפּילטערעס, קצבים, פערד סוחרים, קלייַדער געשעפטן, מילן און טארטאקן. קיין אינדוסטריע אונטערנעמונגען איז ניט געווען. בעלי מלאכות האָבן געאַרבעט פאַרן אַרטיקן געברויך, אָן אויסנאַם זיינען געווען די טאנדייטניקעס, וועלכע האָבן שוין געאַרבעט פאַר וויידער־פאַרקויף אין שטאָט און אומגעגנט אויף די ירידים.

ב"ג

לרא"י ביד ר' מענדיל ווייסלעדער איך שקראו את ר'
לד"ת בערך ארבעה או חמשה שבועות ולא בא ואחר
שבא וקבל בקגא"ס שידין עמו ואח"כ שלח אחריו שלשה
פעמים שידין עמו ולא בא ע"כ יש לו דין מסרב לד"ת ויש
רשות לר' מענדיל ווייסלעדער לכוף את ר' ו בכל
מיני כפיות שידין עמו וע"ז בעה"ח אור ליום ה' הוריע ב"ת
אדר שני תרחץ לפ"ק פה טומשוב, ה"ק מאיר אברהם
פרישערמאן מו"צ דפה.

וירא הכהל וישפוט!

אזוי ווי ס'איז ידיע אז עפ"י שו"ע. טאָר אַ מסרב לד"ת
נישט מצורף ווערען למנין. ומכש"כ צי זיין אַ שלוח ציבור.
פרעג איך אַלוֶא צי מ'קען דערלאָזען אַז אציבור זאָל
יוצא=זיין ראש=השנה=דיקע תקיעות פין אַזאַ בעל תוקע.

שומו שמים!

מענדיל ווייסלעדער

דער אָריגינאַל ליגט ביי מיר כ'קען עס ווייזען יעדען וואָס
וועט עס פערלאַנגען. ד. ז.

אַ סירוב פון מו"ץ

באַמ. פון רעדאַקציע: דער נאָמען פון מסרב איז דורך אונז אַרויסגענומען געוואָרן
צוליב פאַרשטענדלעכע טעמים.

ביי אַ סכסוך זיינען אידן געגאַנגען צו רבנים האַלטן אַ דין תורה, אַמערסטן דין־תורות" האָט געהאַט דער ציעשינאַווער רבי, וואָס מען האָט געהאַלטן פאַר אַן ערלעכן און קלוגן מענטש וואָס פאַסט זייער גוט אויף דעם ענין, און ניט קיין בטלן, געווענלעך פלעגט דער רב אַליין פסק׳נען די דין תורה, טאָמער איז געווען אַ שווערער ענין און די בעלי דינים האָבן געוואָלט בוררים, האָט מען געווייגלעך גענומען ר׳ אהרן קיזעל און ר׳ שבתיל קאוונשטאָק, וועלכע זיי זיינען געווען זאוואדאווע בוררים, מען פלעגט אויך טיילמאָל נעמען ר׳ יהושע גאָלדשטיין, ר׳ יחזקאל לעווער ר׳ פינחס זילבערגעלד, ר׳ מיכל יודע לעווער, אביגדור אייזלסבערג און יבל״ח ר׳ זישא קאוונשטאָק נ״י. וועז אַ איד האָט ניט געוואָלט האַלטן אַ דין תורה האָט דער רב אַרויסגעגעבן אַ סירוב, וואָס דאָס האָט געמיינט אַז דער צווייטער האָט רעכט אים צו קלאָגן אין שטאָטישן געריכט, ווי אויך אַנצונעמען קעגן אים פאַרשידענע מאַראַלישע רעפּרעסיעס און באַיקאָט.

עס איז אויך געווען מענטשן וואָס האָבן געצויגן חיונה פון „מלאכת הקודש" אַ חוץ די שוחטים, רבנים, דיינים, שמשים, חזנים, איז אויך געווען 3 סופרים, ר׳ חיים יהושע ליכט יהושע הירש סופר ז״ל און ר׳ משה׳לע סופר, ר׳ אהרן סופר, וואָס האָבן אויך אַביסל צוגעהאַנדלט מיט ציצית. אַ ספעציעלער מוכר ספרים, ספעציעל מיט לומד׳ישע ספרים איז געווען ר׳ אליעזר גרשון טייכער הי״ד. עס זיינען אויך געווען סעזאָנאַווע סוחרים 6־8 אתרוג סוחרים, 20 מצות בעקעריין.

כמעט אין יעדן בעל־בתישן הויז האָט זיך געפונען דאָס נויטיקסטע הייליקע ספרים ווי חומשים, משניות, עין יעקב׳ס, דייטש חומש, תחינות, עטלעכע גמרות, משנה ברורה׳ס אַדער רב ש״ע, און מיט אַ פאַר חסידישע ספרים ווי נועם אלימלך, קדושת לוי, עבודת ישראל, אוהב ישראל, מאור ושמש א. א. דער וואָס איז שוין געווען אַ שטיקל בן תורה האָט שוין פאַרמאָגט אַן אייגן ש״ס און וואָס מער אידעלער איד האָט ער פאַרמאָגט מער ספרים וואָס זיינען געווען דער שענסטער און חשוב׳סטער אוצר, אַ צירונג וואָס מען האָט דערמיט שטאָלצירט.

די שטעטלדיקע פאָליטיק מיט פאַרשידענע פלאָטקעס און וועלטס נייעס איז דורכגעדראָשן געוואָרן ביים גערטנדל נעבן דער טשיינע (דאָס ליודאווי) וואו די „שטעקעלעך־אידן", מעקלערס און פּראָצענטניקעס פלעגן שטיין.

וועז עס פלעגט קומען אַ בעל־דרשן אַדער פאַרטיי־רעדנער פלעגט ער ריידן אין שטאָטישן בית־המדרש, וואָס איז געווען די צוגענגלעכע בימה פאַרן גאַנצן פאָלק.

פֿאַרן ערשטן קריג איז געגאַנגען אַ גרויסע עמיגראַציע קיין אַמעריקע, אָבער על פּי רוב זיינען געפֿאָרן נאָר די מענער אַליין און איבערגעלאָזט די פֿאַמיליע, און נאָכדעם ווי זיי האָבן אָנגעזאַמלט אַ געוויסע סומע געלט פֿלעגן זיי זיך אומקערן אַהיים צו די פֿאַמיליע. שפּעטער נאָכן קריג ווען די טויערן קיין אַמעריקע זיינען פֿאַרמאַכט געוואָרן, האָט זיך אָנגעפֿאַנגען אַן אימיגראַציע קיין לאַטיין אַמעריקא, און אין ארץ ישראל וואו עס לעבט בלי ע"ה הונדערטער טאַמאַשאָווער משפּחות כ"י.

און טראָץ דעם וואָס דאָס לעבן אין דער היים איז געווען שווער און אָרעם, בענקט זיך זייער און עס ווילט זיך אַלע מאָל דערמאָנען אָן אונזער היים שטאָט, מיט אירע מנהגים, מיטן פּול־בלוטיקן אידישן לעבן, וועלכע איז ליידער שוין חרוב געוואָרן אויף אייביק, זאָלן מיר כאָטש אַביסל איבערגעבן פֿאַר די צוקונפטיקע דורות.

●



אידען הערען זיך צו אגוטען בעל־דרשן אין בית המדרש

פון רעכטס צו לינקס: שלמה קנאפּף, נחום צוקער (שמש), מענדל סייקעוויטש און יחזקאל רייזפעלד

זכרונות פון אַ טאַמאַשאַווער

● **פּוליע הויט,** נהריה, ישׂראל

טאמאשאוו לובעלסק איז געווען אַ שטאָט פול מיט לעבען, מיט פאַרשידענע פאַרטייען פון לינקע און רעכטע. אין דער ערשטער וועלט מלחמה, האָט זיך אין טאַמאַשאַוו געשאַפען די ערשטע ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע, מיט די ברידער רייכענבערג און יענקעל דארענפעלד אין דער שפּיץ, און דער ערשטער אַרבייטער פאַראיין מיט די ח"ח וויסבערג, שולדינער, און דער שרייבער פון דער שורות אין דער שפּיץ. דאַן האָט זיך געשאַפען צוויי דראַמאַטישע קרייזען, אייגער אַ ציוניסטישער און דער צווייטער אַ בונדישער, מיט דעם ערשטען האָט אָנגעפירט חבר דארענפעלד, און מיטן צווייטען די ח"ח חיים איכל הארן, שולדינער, וויסבערג, בלאנק און דער שרייבער פון די שורות. אויסער דעם האָבען אויך געפירט אַקטיוויטעטען אַלע אַנדערע אידישע אַרגאַניזאַציעס ווי אַגודה, מזרחי, אַזוי אַז עס האָט זיך געזודערט אין שטעטל.

וועך געדענקט ניט דעם אָרימען טייל שטאָט דעם אַזוי גערופענעם „פראגע", מיט איהרע בעלי מלאכות פון פאַרשידענע פאַכען, די קצבים די הויכע און שטאַרקע אָבער מיט גוטע אויגען, דאָס „בית שני" וואו עס האָבען געדאַוונט די בעלי מלאכה, שבת פאַר נאַכט, זייערע זמירות צו שלש סעודות, די חסידים שטיבלעך, זייער דאַוונען און זינגען, זייער שמחה און לעבעדיגקייט, בכלל דאָס דערהויבענקייט פונם גאַנצען שטעטל אין די שבתים און ימים טובים.

וועך געדענקט ניט דעם פרומען פסח'ל, דעם טייערען האַרציגען איד מיטן גוטען פנים און קינדערישע גוטמוטיגע אויגען, און דעם שמש פון דער גרויסער ווייסער שוהל ר' משה לעסערס מיט זיין טרויעריגען רופען: אין שוהל אַריין!

און דעם צווייטען שמש, דער הייליגער קדוש נחום צוקער, וואָס האָט מיט אַראָפגעריסענעם האַלב־פּנים דורך די דייטשע בעסטיאַלען, האָט ער זיך מתעסק געווען ביזן לעצטען אָטום צוג, מיט די הרוגים וואָס זענען געלעגען אין די גאַסען פון טאַמאַשאָוו.

כבוד זייער הייליגען אָנדענק!

עירנו

• יעקב לאנאייל

גדול כחה של עיר־הילדת, שמשאירה היא זכרונות אצל האדם עד יומו האחרון. ישנם מאורעות, ולעתים די חשובים, שקרו רק לפני זמן מועט, ונשכחו מהלב כלא היו. לעומת זאת כל־אימת שמזכירים לי את טומשוב, נצבת היא לנגד עיני, היא ורחובותיה, סמטאותיה, יהודיה ויהודיותיה, גוייה וגויותיה. הנה היא! אני רואה אותה בעיני רוחי, ופרושה היא על כף ידי.

השוק

אני מתחיל מהשוק, כי הוא מרכז העצבים של העירה, וממילא גם מרכז החיים של היהודים. הככר קראו למקום הזה ועגול הוא כככר לחם ממש. מסביב חנויות, חנויות, ובחזית שורה של שלחנות רוכלים ורוכלות, בעיקר רוכלות: מוכרות פירות וירקות, ומפטפטות בקול רם אשה עם רעותה, על דא ועל הא. דוברי רכילות של כל העירה. הכל הן יודעות, אין דבר נעלם מעיניהן. חתונה בעירה: שמחות פניהן, ותספרנה על ההכנות לחתונה, כמה שמלות לכלה, וכמה מיני תרגימא הוכנו. יפה היא הכלה, או מכוערת, תלמיד חכם החתן או עם הארץ. ואם ח״ו לויה בעירה עצובות פניהן, ותספרנה בשבחו או בגנותו של המת, תוך כדי אנחה עמוקה ופליטת רחמנה־ליצלן. גדול כחן בברכות ובקללות כאחת. ברכותיהן מן המפורסמות בעירה, וקללתיהן לא תמצא אפילו בתוכחה. מסודרות בחצי גורן שלחנות רוכלים עם גגונים. אלו הם מוכרי בשר חזיר, הגויים האלו תקועים בככר כעצם בגרון החסידה, כאבר זר הם בשוק היהודי, ונבדלים הם בכל משכניהם היהודים. אלה מול אלה: היהודים: רצים, צועקים, מזיעים רבים, מקללים, מברכים. אשה כי תעבור עם סלה בידה ותקראנה לה כל הרוכלות, ותשבחנה את סחורותיהן. הגויים: עומדים בשקט כל אחד ע״י שלחנו, כתלי החזיר, וקעריות הפריקסה בכלי החרס מוצגים לפניהם. קונה כי יזדמן לעברתם יסתכלו, בשויון נפש, ויחכו עד אשר יבחר הוא בעצמו את המכר. בדרך כלל אין מגע בין הרוכלים היהודים והגויים, אבל בשעת סכנה עוזרים הם איש לאחיו; צוענים, שכורים או רקרוטים כשמתנפלים על היהודים לשדוד את סחורתם יקומו הרוכלים הגויים ויעזרו לשכניהם היהודים. באמצע הככר שלש שורות של חנויות. בחנויות אלו מוכרים הכל וקונים הכל. אכר כי יבוא העירה, עגלות עמוסה וגדושה תוצרת משקו: אוזים וברזים, תרנגולות, תפוחי־אדמה, שעועות,

תבואה ופירות. יושב הוא על העגלה ומחכה לקונים. מסתובבים היהודים מסביב לככר, מאכר לאכר, מעגלה לעגלה, קונים את הסחורה ושוקלים לידי האכר את הכסף. האכר בקבלו את הכסף תמורת תוצרתו יוצא מסביב לככר לקנות את צרכיו: מעיל לאשתו, או נעליים לבתו, משי, עטרן למגפיים, דג מלוח, חוטי תפירה, הכל הוא משיג בככר הגדולה. במיוחד גדולה ההמולה ביום חמישי לשבוע, זהו יום השוק בטומשוב. אז, ביום זה, מלאה הככר עגלות שקשה לעבור ביניהן, ובין עגלות אלו מפלסים להם היהודים את דרכם כשכנפות בגדיהם תקועים בחגורותיהם ומגפיהם שוקעים בבוץ. מנהלים מקח־וממכר בכדי להרויח למחיתם, אפשר להגיד שמיום זה, מיום „הירידי" היתה תלויה פרנסתם של כל יהודי העירה. במשך כל השבוע היו יהודי טומשוב מתפללים למזג אויר יפה ביום חמישי. והיה אם ירד גשם שוטף בקיץ, או סופח שלג בחורף ביום חמישי, נשארו רבים מבני העירה בלי פרנסה במשך כל השבוע.

בתי התפילה

דרומה מהככר, רק כמה צעדים ממנה נמצא בית המדרש הגדול, ובקרבתו, בית הכנסת, הנחשב בין העתיקים והיפים במדינה. בית כנסת זה שמש גם כמקום מקלט ליהודים בכל עת צרה, במלחמת עולם הראשונה התרכזו היהודים בבית הכנסת ובזמן הרעשת תותחי הגרמנים לפני כבוש העיר על ידם, חדר פגז דרך החלון ורגלה של בחורה נקטעה. גאות העיר היתה על בית הכנסת. כל תיר או עובר־אורח חשוב שהזדמן העירה, היו מוליכים אותו לבית הכנסת ומתפארים לפניו ביופיו, גודלו ורחב המדות, ציוריו העשויים בטוב טעם. ציורים שונים מתנ"ך היו מצוירים על כתליו ותקרתו העשויה כוכים, כוכים, עקדת יצחק, שתים עשרה המזלות וכו' וכו'. ע"י בית המדרש היתה מונחת אבן גדולה; קבר של עשרות ילדים יהודים שנרצחו בשנת ת"ח ונקברו שם. בגלל האבן הזאת ובגלל אגדה שאספר אותה להלן, פחדו ילדי העיר לעבור בלילות ע"י בית הכנסת ובית המדרש.

אגדה התהלכה בין הילדים על פלוני שעבר בחצות הלילה ע"י בית הכנסת ושמע קולות מוכרים של אנשים שמכבר מתו עולות מתוך בית הכנסת. כשעמד רגע להאזין, שמע לקרוא את שמו שיעלה לתורה. האיש הלך הבמה ולמחרת מת. רק כמה עשרות מטרים מבית הכנסת, היה בית התפילה של חסידי בלז, מיד ע"י זה היה בית המרחץ והמקוה. בכל בוקר אפשר היה לראות יהודים אדוקים יוצאים מהמקוה רועדים מצנח הבוקר ופונים לעבר בתי המדרש.

יום ששי הוא יום המרחץ. בית המרחץ היה עשוי בסגנון תורכי: תנור גדול שהיו מסיקים אותו בעצים, וע"י שפיכת מים על לבניו השרופות היה מוציא אדים שמלאו את כל בית המרחץ העשוי ספסלים בצורת מדרגות.

על מדרגות אלו היו עולים יהודי העירה איש איש לפי כחו לסבול את החום ומשפשפים את גופותיהם שמטאטאים וצועקים בקולי קולות מרוב הנאה, לא הרחק מבית המרחץ היה ביתו של זלמן שניאור המלמד, שאשתו היתה מוכרת חמיצה עשויה לחם ישן וסובין. סבתי זלאטע היתה מספרת שהיא



יהודי הולך למרחץ בערב שבת

זוכרת זמנים, שהיו קונים בעד גראשן אחד חמיצה היו מוסיפים ביצה, מחוסר מעות קטן לתת עודף.

ע״י ביתו של זלמן שניאור היתה ה״חצר״ של ר׳ יהושע׳לע ובתוכה ה״שטיבל״. בחצר זו המלאה מסתורין, חיו בעניות ובדחקות במשך דורות רבנים תלמידי חכמים וצאצאיהם שלא יצאו מד׳ אמותיהם וישבו על התורה והעבודה יום ולילה בכדי לקיים ״והגית בו יומם ולילה״. כל החצר יחד עם השטיבל הווי כעין גיטו בזעיר אנפין. אנשי החצר לא ידעו דרך אחרת מאשר משטיבל לביתם וחזרה. שתי בנות החצר היו אלמות. מזרחה מהככר היתה הכנסיה ובמרחק מה ממנה בית מכבי האש שהיה עשוי עמודי עץ ובו הציגו לראשונה בעיר הצגות ראי־נוע. בפנים היה מזנונו של מיכאלעק גוי קטן, וזריז כחתול, קצין המכבי־אש ובעל כשרון דרמטי. מסביבו התרכזו בנים בעלי־בתיים ואכלו מאכלים אסורים. דרומה השתרע רח׳ לבובסקה; הרחוב היפה ביותר בעיר, כאן היו בתי העשירים, משרידי הממשלה והעיריה. בערבים טילו כאן בחורים ובחורות ושאפו אויר מלא חופניים.

בעיקר היה הרחוב מלא בלילות שבת ומוצאי שבת. הרחוב התחלק לשני חלקים נפרדים: לצד ימין וצד שמאל. בצד ימין טילו זוגות צעירים ״מתקדמים״, וצד שמאל שהיה שרוי באפלה שימש לאדוקים, חובשי ספסל בית המדרש.

העיריה. עיריה מיוחדת במינה היתה בטומשוב, עיריה עם מזוזות על משקופיה ורוב גודדיה דוברים אידיש. לייזערל המזכיר שזכר בעל־פה את כל תאריכי הלידה של תושבי העיר והירש־העור שלא ידע צורת אות, והביא כל מודעה מהעיריה לתעודותה.

ע״י העיריה היה גן צבורי שנקרא הקאסע גאָרטן, לכאן היו נכנסים זוגות שעייפו מרוב הליכה, לפוש ע״י הספסל, או מתוך צורך אחר להתבודדות, או בחורים בעלי בתיים שפחדו לעשן סיגריות בליל שבת בפרהסיא. כאן היו ספסלים לצורך הטילא, ובמה באמצע לתזמורת.

בקצהו האחד של הגן היתה בצה שצפרדעים היו מקרקרים מתוכה, מצד זה של הביצה היתה גדר גבוהה ומעברה השני של הגדר היה רחוב קוז׳ה שנקרא על שם בית הסהר. מבית הסהר בקעו ועלו קולות שרורים ושירת מהפרנים שהפריעו ללחישות זוגות המאהבים, בפנות השונות של הגן. הלאה מבית הסהר נמשך הרחוב דרך חולות, עד לטחנת הקמח והנהר ״העגול״ כפי שהוא נקרא בפי התושבים. בנהר זה היינו מתרחצים בימות הקיץ ונהנים ממימיו הצוננים שזרמו מתחת לסכרים שע״י הטחנה.

הבית האחרון בלבובסקה הוא בית ה״סטרוסטה״ (מושל המחוז) כשפונים ימינה ויורדים קצת במורד החולות עוברים הר חול גדול ש״נאכל״ בחלקו ע״י עגלוני העיריה לצרכי בניה וצרכים שונים אחרים.

היער. רק כמה מאות מטרים מהחולות מתחיל היער אשר אין לתאר את העיר בלעדו. ביער זה בילו כמעט כל תושבי העיר חלק גדול מחייהם. ביער התקיימו הפגישות הראשונות של בחורות ובחורים שארגנו את תנועת „השומר". בערבי קיץ ובשבתות היו מהדהדים שיריהם מלאי געגועים למולדת. ביער התאספו ראשוני הכדורגלנים ובכדור עשוי סמרטוטים והשער מסומן ע"י שני רובעים, התחילו ללמוד את מלאכת הכדורגל. ביער אפשר היה לפגוש יהודים מרובדים שסבלו מכל מיני מיחושים, יושבים בצל האורן ונושמים אויר מלוא־ריאותיהם. ר' ליביש בורג שסבל מ„אסטמה" לא החסיר יום מימות הקיץ שלא ביקר ביער.

החזן העירוני עם מקהלתו עברו על החזרות של „כל־נדרי" „ונתנה־תוקף" ביער מצד אחד, ומצד שני ישב פן יאַן, קוזאַק מהגורדיה הלבנה שנמלט מרוסיה אחרי המהפכה, ונגן על בלליקה ושר שירים ביודיש להנאת כל החבורה שסובבוהו. והנה שיר אחד שנשמר בזכרוני מחודש אלול, לכבוד הימים נוראים שהולכים ומתקרבים שר פּני יאַן ככה: די יומטובדיגע טעגעלאך הויבן זיך אָן צוריקען האַרציגער טאַטע, אַביסעלע ווייַן פון יום־טוב צו פערזוכן איז בעסער ווי צלייגן אַ לאַטע. החזן ופאַני יאַן בלווי ציף הצפרים זה היה קונצרט שאפשר היה לשמוע אותו רק ביער בטומשוג בחודש אלול.

זוגות, זוגות התבודדו בפנות שונות של היער וחלמו על עתידם בצל עצי האורן וציוף הצפרים. ביער למדו ה„מלמדים" את תלמידיהם פרק גמרא ותוספת, ובתשעה באב לקטו התלמידים פטריות ותותי יער בשביל אשת המלמד. ביער קוששו הגויות עצים והכינו להסקה בחורף. ביער גרפו הגויות במגרפות את מחטי האורן בכדי לרפד את קירות בתיהם בפני צנת החורף. ביער היו ערימות נמלים שמי שנגע בהם בידו או זרק ממחטה למורה הרגיש ריח של חומץ, כלם האמינו שהריח הוא סגולה נגד כאב ראש. רבים התאספו מסביב לנחיל הנמלים והכו בידיהם על הערימה, הגישו מהר את ידם לנחיריהם בכדי להפטר ממיחושי ראש. ילדים שניסו להתנקש במשפחת הנמלים ע"י זריקת גפרור בוער לתוך הערימה נוכחו לראות איך הנמלים כבו את השריפה ברוק פיהם מבלי עזרת מכבי האש. אבי ז"ל היה מהמבקרים המושבעים ביער, וממנו באה אלי האהבה לעץ ולצומח. בכל שבת השכים לקום, העירני משנתי, ולקחני אתו ליער בתור „נושא־כליו" מחמת האסור לשאת בשבת, התישב על גבעתו הקבועה ומעיין בספר עד לשעת התפילה. כשהגיעה שעת תפילת שחרית חזר העירה והלך להתפלל לשטיבל של רב יהושעלע. אחרי הצהרים חזר ליער עד לתפלת „מנחה". אבי ז"ל שהיה איש חזק אופי אמיץ לב לא הפסיק את טיוליו ליער גם בימי המהומות של גיסותיו של הלר. זכורני שבת אחת בימים ההם ישבתי על ידו ביער על „גבעתו" ופתאום ראיתי במרחק מה מאתנו

חיל מאנשי הלר צועד לקראתנו וסכין שלופה בידו. כשהערותי את לבו של אבי שצריך להמלט, ענה לי: מעודי לא ברחתי מפני איש ולא אברח גם הפעם. בשקט ישב וחכה לבואו של החיל, כשהגיע החיל שאל את אבי לתמהוני, אם ידוע לו על עץ לבנה שאפשר לעשות ממנו מטאטאים. אבי הסביר לחיל לאן ללכת, ונשמתי שכמעט פרחה, — חזרה אלי. ל"ג בעומר היה יום היער של כל ילדי בית הספר. כל בתי הספר וה„חדרים" יצאו ליער בסך, תחת פקודם של מוריהם ו„מלמדיהם" כמו צבא לקרב, חמושים בקשתות וחצים ואגדוחי סרה, כל ילד ומנת מזונו בתרמילו: כעכים וביצה מבושלת בקליפות בצל וצבעה חום. כל „פלוגה" בהשגחת „מפקדה" הדליקה מדורה, אכלה את „הצידה" ירתה ירויות, התגודדה והשתובבה, עד שקיעת החמה.

לפנות ערב, התקימה מלחמה בין ה„חדרים" השונים באבנים ובענפי סרך לחמו ה„גבורים" בלי רחמנות. פעם יצאתי ממלחמה כזאת בל"ג בעומר עם „פנס" על העין שאמי לא הכירתני.



אַ גרופּע פון בית"ר

ס'שטייען פון רעכטס: אהרן גאָלדשטיין, חיים ערלינג, בנימין בלוזער און שמעון גאָלדשטיין (זיצנדיק)

טומשוב-לוב — עיר מולדתי

• **מרדכי ארליך,** קרית מוצקין, ישראל

רגש פנימי המפריע את מנוחתי — פן נאחר!

הניעני כתוב שורות אלה.

אנו, אחרוני הדור בעיירתנו, בה גדלנו וחנכנו, למרות עשרות בשנים יצאנו אותה, אם אנו לא נעשה את המלאכה הקדושה הזאת, לא תיעשה ע"י הדור הבא שהקשר נותק מהם.

חובה היא לכלנו להנציח את כל בני העיירה שנרצחו, הומתו ואין איש יודע את מקום קבורתם.

ישמש ספר זה, גל-עד לנו ולדורות הבאים.

עטי רועדת בזכרי מה שעבר על יקרי קרובי ובכלל יהודי טומשוב.

***

עיירה שמנתה כעשרים אלף תושבים, רובם יהודים, שזכתה בזמנו לראש עיר יהודי — יהושע פישלזון ע"ה, סובבוה שפע יערות אורן, ששמשו בימי קיץ מקום מפגש לנוער ולמבוגרים כאחד.

עיירה לא מפותחת במיוחד, בחלקה מוזנחת. ללא מקורות כלכליים, ללא תעשיה, רוב תושביה חיו בדוחק רב, אלא עשירה היתה ביהודים. בכל מקום לאן שפונים — יהודים. יהודים דתיים, חסידים, מספר קטן גם יהודים מתקדמים. שפע של בתי כנסת, מדרש ו"שטיבלך" שהיה תוסס מיהודים בתפילות ודבקים בלמוד תורה בנגון הבוקע לרחובותיה.

לאט, לאט זורמים החיים. לילה — יום, ימים דומים זה לזה. כיום אתמול יום המחרת, ויום המחרת יחלוף גם הוא כיום אתמול. רחוקה מסילת הברזל מהעיר שבעה קילומטרים.

החיים יצוקים בדפוסים מסורתיים, מעשי אבות וירושת אבות, שרשרת דורות בחוליות דומות זו לזו. באותו חלק, באותו בית שבו גרו אבותיו ואבות אבותיו אותו בית בעצמו קבל בירושה.

אף הפרנסות שהן בדחק ובצמצום עוברות בירושה: חנוונים, סוחרים, מוזגים, יהודי "הפריץ", בתי-מרזח "באיסור", "טבק פתוח" בלי רשיון, עוסקים במלאכה, קצבים, עגלונים, שואבי מים וכו'. כלם משתוקקים ליום השוק שהוא יום ה' בשבוע שהנהו יום המחיה ליתר ימי השבוע ובמיוחד להכנת השבת.

"יום השוק" יום ביסוס פרנסתם של מאות משפחות, חרוט עמוק

בזכרוני, כי בית הורי עמד בקרבת המקום ושנים התבוננתי בו.

בלב העיירה מגרש ריק גדול, סביבו עוברת מדרכה מלוחות עץ, ומתמלא משעות המוקדמות מאות עגלות מאנשי הכפר עם נשיהם עד אפס מקום. סביב המדרכה דלפקים נמוכים שעליהם לחמים לבנים ארוכים, שחוריב עגולים, פיתות, לחמניות, כעכים. דלפקים עם פירות וירקות, דלפקים עם בגדים מוכנים, נעליים ומגפיים. יהודיה עם חבית דגים מלוחים לא מהמשו־בחים שריחם נודף מסביב.

בקיץ יושבות התגרניות בשמש הלוהטת ובחורף הן מסורבלות בפרוות כבשים וסיר מלא גחלים לוחשות מתחת לשמלה לחמום. בקולי קולות קוראות לכפריים „גויות" „שקצות" הכפר ומשבחות את סחורותיהן.

אל לנו חס וחלילה לדלג על בעלי מעמד יותר גבוה. אמנם מספרם של אנשים אלה לא גדול, אלה הם בעלי חנויות יפות ומסודרות ברחוב לבובסקי, סוחרי יערות, יהודים בעלי רבית ב„היתר עיסקא" עומדים וסובבים את מקליהם ונשענים על הגדר של גינת „בית־העם" המיועד לנוצרים בלבד. היו עומדים שעות, ימים ושנים.

מפרנסות אלה, היו חיים ומתקיימים, משיאים בנים ובנות, משלמים שכר למוד ונותנים צדקה.

שבת וימי טוב:

בערב שבת עם חשכה, נעלם הכל. העגלות, דלפקי השוק, האנשים החנויות והככר עומדים בבדידות, עזובים, מיותמים. נשמעים צלצולי מפתחות וחריקת דלתות ותריסים. יהודים שבים מבית המרחץ — שאינו לפי כל דקדוקי הסניטציה — בפנים משולהבים, בצעדים מדודים ומתחת לבית שחים חבילת הלבנים המזוהמים שפשטו.

אחד עומד במכנסי שבת ובחזיה מופשלת על טלית־קטן, מצחצח נעלים בחוץ לכבוד שבת. נשים בפנים מיוזעות יושבות בחוץ, נחות מעמל העבודה והטורח שבהכנת צרכי שבת, ותוך כך חוטפות שיחה עם השכנות. ילדים בחליפות־שבת, בנעלים מצוחצחות הולכים באטיות ובזהירות בהחזיקם בידים רועדות בקבוק יין לקדוש.

מבתי הכנסת נישאים סלסולי ניגונים של קבלת־שבת מהקולות החגי־גיים של המתפללים. „גוי" נבהל ממהר הביתה, מצליף בשוטו על סוסיו בעצבנות רגזנית וגלגלי עגלתו מהדהדים בשאון בשלות הרחוב.

עם הבקר, תריס נפתח, אשה עטופה רובליק קוראת ל„שבת־גוי" המטייל עם אשתו בנחת בדממת הרחוב כשבידיהם שקים של פרוסות לחם שמקבלים מהיהודים עבור הסקת התנור והסרת הפמוטים מעל השלחן.

יהודי בנעלי־בית חוזר מטבילת שחרית במקווה לפני התפילה. אנשים אפופי שלווה הולכים לבית הכנסת. טליתותיהם מתחת למעיל ועל ראשם

ירמולקה ששוליה נראות מתחת לכובע. אחריהם באות נשים בשמלות שבת, כשהילדות נושאות אחריהן את סדור ה„קרבן־מנחה" שממחטה לבנה כרוכה עליו.

בשעת סעודת הצהריים, ילדים נושאים סירים מלאים החמין לשבת מהאופה הקרוב. יהודים חוזרים מ„קידוש" תוך שיחה קולנית. קול זמירות בוקע מהחלונות הפתוחים. מנוחת הצהרים, תענוג של „שינה בשבת".

הקהילה היהודית שכנה ברחוב לבובסקי. בראשה עמד מר שמואל שיפ־לינגר ומזכירה אריה לוינפוס ע"ה. תפקידה מצומצם מאד. לא דאגה להקמת מוסדות חנוך, או תרבותיים וכו'. מקורות הכנסתה דלים, מחוץ לסכום פעוט הפרשה משחיטת עופות ובקר כסתה הוצאות החזקת הבית והפקידות המצומצמת.

כן הורגשה ערות בין פרנסי הקהילה בקבלת רב, שוחט וכיוצא בזה. אחת הפעולות שהיה לברך עליה, בקבלת רופא יהודי ראשון ד"ר שולמן הי"ד. בהתחלה היה מעורב בין היהודים לאחר ביסוסו במקום, הצטרף לחוג האינטלגנציה הנוצרית מחוסר חוג זה בישוב היהודי.

לפני מלחמת העולם הראשונה הוקם בנק משותף ליהודים ונוצרים „ספולדזלצי" בראשו עמד ד"ר זבדסקי, נוצרי ליבראלי, איש משכיל, עיין בתנ"ך ואוהב ישראל. עובדי הבנק היו על טהרת היהודים.

אבי ז"ל ר' קלמן ארליך, היה מראשוני מיסדיו ועובדיו. רוב חבריו יהודים, חנוונים ממעמד בינוני הנאבק על קיומו, מזדקק להלואה ואשראי. נרכש בית במקום מרכזי של העיירה בגן יפה ומטופל („קסה גרטען") שמו הלך לפניו.

אחרי מלחמת העולם הראשונה, העיריה שכנה את משרדיה בבית הבנק. מזכירה היהודי אליעזר דורנפלד הי"ד כהן בתפקידו עד שנת השואה. הבנק עבר לבנינו החדש מול הבית הקודם.

בשנת 1930 נוסד בנק יהודי טהור „הנדורקר" בנק־הפועלים. חבריו בעלי מלאכה, חנוונים זעירים. בראשו עמד מר הרש מאיר צימנט, ואלעזר ברגרבוים ע"ה.

קפת גמילת־חסד היתה בזעיר אנפין. לא יכלה להענות לבקשת המז־דקקים והתנהלה בצורה פרימטיבית. רבים הנדפקים על דלתיה היו ללא הצלחה.

מוסדות חנוך:

דלה היתה עיירתנו במוסדות חנוך בכלל ויהודיים בפרט. אמנם קיימה הממשלה בית ספר עממי ותיכוני, אלא רב ילדי היהודים, במיוחד בנים לא בקרו בהם מבחינות שונות, כגון: לשבת בגלוי־ראש, בנים ובנות מעורבים יחד. לכן העדיפו לשלח את בניהם ל„חדר" שהיו מלמדים על קצה המזלג למודי חול.

בית הספר התיכוני פתוח היה לכל בני הטובים של התושבים הנוצרים וליחידי סגולה של ילדי יהודים. מספרם יותר קטן מהחוק „נומרוס קלאוזוס".

בעיית שמירת שבת ושכר למוד סגר לפניהם את השער לחלוטין. אותותיו נתן חוסר חוג אינטליגנציה יהודית. חלק מהנוער זרם לבתי מדרש ולשטיבלך ללמוד תורה, מי למלאכה וחלק הצטרף לעסקי הוריו, או סתם בטלנות.

בשנת 1918 בגמר מלחמת העולם הראשונה, התכנסו פעילי הנוער המזרחי בראשה מר חיים יוסף לרר הנמצא אתנו בא"י. ראו אחריות גדולה לנוער המתחנך ללא בתי ספר יהודיים. הוחלט ליסד בי"ס מתקדם „מזרחי". תכנית למודים כללה למודי קדש וחול כאחד. מוריו הראשונים: ר' בנימין טפלר מורה לתלמוד וחומש, אלתר גיטלין מברנוביץ, מורה לעברית ותנ"ך. נחום דב גלז בתור מורה לנסיון. בית הספר מנה ארבעים תלמיד. ושוכן בבית יצחק מימון ברח' זמויסקי.

לא עברו חדשיים פרצה שריפה גדולה והעיירה כולה נשרפה, מלבד הרובע הצפוני מזרחי. למרות שהבית של בית הספר נשאר, נתפסו החדרים ע"י נצולי השריפה ורוב התלמידים התפזרו.

הודות למאמצי המורים להמשיך לקיים את בית הספר, הצליחו לקבל באופן זמני 2 חדרים בבית אביגדור אידלסברג, ולאחר זמן קצר כל מאמציהם עלו בתוהו, ובסוף נאלצו לסגרו.

לא שקטו פעילי המזרחי ולא השלימו עם העובדה. אחריותם לבטול תורה לנוער המקומי ולחנכם ברוח ציונית חלוצית לא נתנה להם מנוח. בסוף שנת 1919 עם בקורו של הרב גרוברט ז"ל מסטשוב, התכנסה קבוצת פעילי המזרחי בלשכה בבית סבי ר' ישראל גורזיציינסקי ז"ל, ביניהם: חיים יוסף לרר, דוד יודל שפורר, זישא קונשטוק הנמצאים בא"י. קלמן ארליך, יעקב לדרקרמר, שלום זילברמן, לייבל לדרקרמר, יענק'לה ארביספלד הי"ד. לאחר חשובים רבים הוחלט פה אחד לפתוח שוב את ביה"ס.

החלטה זו היתה מלווה ברטט גדול. איך לקיימו מבחינה תקציבית ומבחינות רבות אחרות. אחת הבעיות, למצא בנין מתאים. אחרי חפושים מרובים עלה לשכור חצי בית של צבי וינדר שהבניה טרם נגמרה.

עם פתיחתו גדל מספר התלמידים למאה. הלמודים התנהלו כסדרם. עם הרחבתו גדל גם מספר המורים. נוסף לשני המורים שציינתי לעיל נתקבל מורה לעברית ותנ"ך בנו של הרב גרוברט מסטשוב. לשפה פולנית וחשבון המורה פרשלייסר מלבוב. לאחר עזבו נתקבל צבי איידלשטיין ישעיהו פרגר הי"ד.

לא הרבה זמן נשם ביה"ס לרוחה. לאחר מספר חדשים עם פרוץ מלחמת הפולנים — הבולשביקים הופרע המהלך הרגיל של ביה"ס והיה הכרח לסגרו. בתום המלחמה התחדשו מיד הלמודים. בתור מנהל ומורה נתקבל

אברהם הוברמן, אחד המורים המצטיינים בהוראה ובהנהלה כאחד. השפעתו תרמה להתפתחות והתקדמות ביה"ס.

בשנת 1921 לפני חג השבועות סגר משרד החנוך את ביה"ס מפני שלא היה מוכר בתור מוסד חנוכי. כל ההשתדלויות למנוע את הגזירה עלו בתוהו. לאחר שהוחלף שמו לשם „תורה ודעת" נתקבל בשנת 1922 רשיון ממשרד החנוך והשכלה ממשלתי לפתיחתו. המשיך ללא תזוזות עד שנת 1929.

בשנה זו הצטרף ביה"ס לרשת ההסתדרות בתי ספר „יבנה", מיסודו של המזרחי. שגם שמו הוחלף ע"ש „יבנה".

בתור מנהל רשמי ומורה לפולנית נתמנה מר צבי איידלשטיין. נוסף למורים שהזכרתי לעיל נתקבלו שמואל בלאי וקלרמן מורים לתלמוד, יואל קופמן לעברית ותנ"ך ושיבדלו לחיים מר שפירא הנמצא בדרום אפריקה, אריה ארביספלד והגב' סנדברג הנמצאים בא"י.

עם התרחבותו של ביה"ס שהכיל יותר ממאה וחמשים תלמיד, הכרח היה לשכור מספר חדרים בבתים פרטיים. מובן, דבר זה השפיע לרעה על מהלך הלמודים התקינים. בשנת 1934 הצליחו לשכור בנין אחד גדול שהכיל 7 חדרים אצל משה אדלר (לטר) ברחוב קרסנוברוד. הנהלת ביה"ס עברה לידי מר קסלר. שנים מספר לפני פרוץ מלחמת העולם השניה נפתח גן ילדים ע"י ביה"ס שהתחנכו בו 40 ילד, הוקם בנין מיוחד ומתאים.

יש לציין, לא מעט טרח ללא לאות ובהתמסרותו הרבה לשגשוג ביה"ס מר יעקב ארביספלד הי"ד, בתור מרכז ומנהל טכני משנת 1925 ועד יומו האחרון.

בשנת 1938 שנת העשרים להוסדו וקיומו של ביה"ס חגגו את חצי יובלו באספת־עם גדולה בהשתתפות ד"ר ש. ז. כהנא מנהל הסתדרות בתי ספר „יבנה" בפולין. כיום מנהל משרד הדתות במדינת ישראל. העתון „דאס יודישע לעבן" של הסתדרות המזרחי בפולין הוציא תוספת מיוחדת, שהיתה מוקדשת לחצי יובל ביה"ס, שמצא לו הד בכל הסביבה. חנך דור לאהבת המולדת, לתנועה החלוצית ולתחיית השפה העברית.

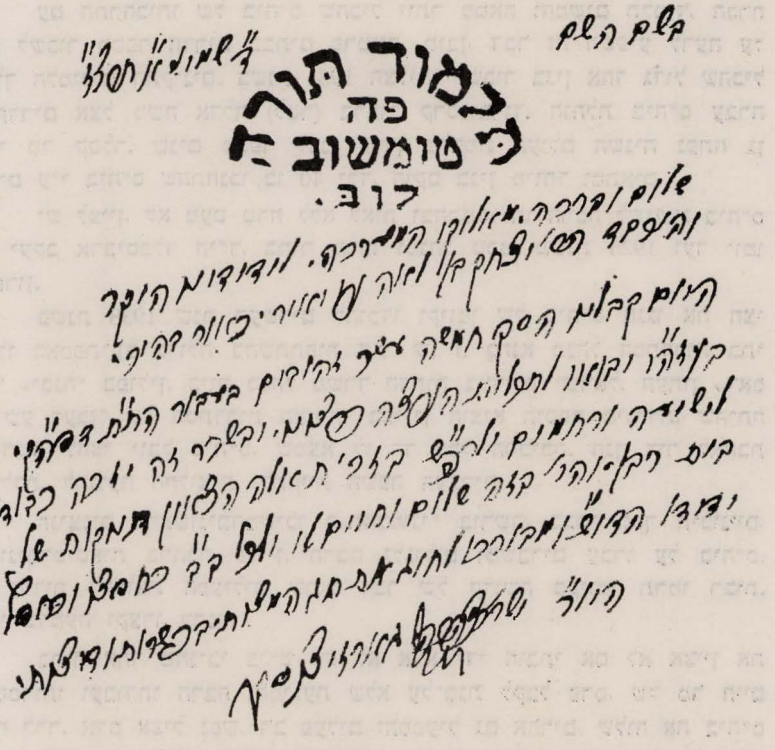
הניצנים הראשוניהמשיכו ב„תחכמוני" בורשה. בבתי ספר תיכוניים, ובאוניברסיטאות ברחבת פולין. הרבה גלגולים ומשברים עברו על ביה"ס. רק הודות לקבוצת הפעילים שראו דבר של קדושה בקיומו תרמו רבות. זרעו בדמעה וקצרו ברנה.

בתור אחד מחניכי בי"ס זה, לא אצא ידי חובתי אם לא אציין את התמסרותו ועבודתו הרבה והמיגעת שלא על־מנת לקבל פרס, של מר חיים יוסף לרר. אדם אציל נפש, רב פעלים והמפעיל גם אחרים, שלוה את ביה"ס מיום הוסדו עד יומו האחרון לחסולו. בתקופת עבודתו הפוריה והמבורכת הרים קרנו של המוסד.

תלמוד תורה:

רשת החנוך היהודי כללה גם תלמוד תורה של כמה עשרות תלמידים, ילדי עניים מדלת־העם, רובם יתומים רעבים ללחם, חסרי נעל ובגד ללבוש.

בשנת 1929 נרתם לתפקיד הנעלה הזה אחד מבעלי הבתים המכובדים, איש התורה והחכמה, בעל הדרת פנים, זקן העדה, בעל השפעה גדולה — סבי ר׳ ישראל גורזיצנסקי ז״ל, ויבדל לחיים מר יצחק קרפר, סוחר יערות, מקובל בישוב היהודי והנוצרי כאחד, הנמצא אתנו בא״י. רכזו סביבם עוד מספר בעלי בתים מכובדים, מר אהרון לכר ז״ל ועוד, שמסרו מרבית זמנם ומרצם למפעל זה. שתפו את הקהילה היהודית ומוסדות צבור אחרים. לאחר זמן קצר נרכש בית למטרה זו, מספר התלמידים גדל ל־100, קבלו אוכל, שתיה ובגד ללבוש.



קבלה מתלמוד תורה חתום בידי ר׳ ישראלי פארזיציינסקי ע״ה לר׳ יצחק דאקס ע״ה
יליד טאמאשוב בניו יארק

כמה שמח ופעם הלב לראות טיול ליער בל"ג בעומר של הילדים הללו, בחץ וקשת, לבושים בגדי חג אחידים ונעל חדשה מצוחצחת, על מלמדיהם ומוריהם וחבילות צידה לדרך בידיהם.

מפלגות ותנועות נוער:

התברכה העירה שלנו בכל המפלגות. החל מהציוניות עד ל"בונד" וקומוניסטים.



"מעוז" מגוון מגוונת

תנועת הציונים הכלליים, בראשה עמד אביגדור אידלסברג הי״ד רכזה את המעמד הבינוני והחוג המתקדם. מספר חברי תנועת המזרחי עלה על הציונים הכלליים מפני שרוב תושבי העיירה שומרי מסורת היו, לכן התאימה להם תנועה זו. בראשה עמד חיים יוסף לרר. אחד ממיסדי התנועה בעיר, איש יודע ספר, רבים מעשיו, לוחם אמיץ לאין שיעור. מקובל על הבריות, איש החלוץ עמד על משמרותו עד לחורבנה של העיר. תנועה זו יסדה קבוץ הכשרה של הפועל המזרחי במקום ועשרות חלוצים קבלו הכשרתם הגופנית והחלוצית לפני עליתם ארצה.

תנועת הציונים הכלליים



על התמונה נמצאים בין השאר: יונה זילבערשטיין, ליבל צדרקרעמער, סיני פוסער, יצחק בארענשטיין, ישראל גרינבוים, הירש זילבערבערג, אביגדור איידלסבערג, חיה פוסער, י. מינקאווסקי, אברהם פפפערמאן, זילבערנעגל, חיים גאלדואמד, הירשיל עהרליך, ארי׳ לעמפוס, אשר הערבסמאן, דוד שפירא, משה עלבוים ומשה איידלסבערג

מקום נכבד תפסה מפלגת פועלי ציון — צעירי ציון בראשה עמד פייבל הולץ הי"ד שהתמסר לה בלב ונפש. סביב התנועות האלו התרכזו כל תנועות הנוער: השומר הצעיר, החלוץ ופרייעד סקוט.

מאות בני נוער מצאו את מקומם בתנועות. רובם מ„החלוץ". יצאו לקבוצי הכשרה ומפוזרים בכל רחבי פולין רובם עלו ארצה וממשיכים את משפחת ה„טומושוביים" במדינת ישראל.

רבה היתה פעולתם שלהתנועות הציוניות בעיירה. לא מעט חלקם באסוף תרומות לקרן הקימת ולקרן היסוד בנשפים, חתונות, יום פרח וכו', שנעשה ע"י הנוער וראו בזה עבודת הקדש.

לא מעט עמדה למכשול תנועת אגודת ישראל וסתם יהודים חסידים וקנאים שראו בזה כ„טרף פסול".

ערב יום כפורים בזמן תפילת מנחה, מקובל היה מתן צדקה ופדיון נפש. על „הבלמר" (שולחן קריאת התורה) היו מעמידים קערות של מוסדות עניים, צדקה בסתר, תלמוד תורה, ישיבות, ר' מאיר בעל הנס וכו'. הונהג גם להעמיד „קערה" של קרן קימת וקרן היסוד.

קרה הדבר בבית תפילה של רב יהושע'לה, רוב המתפללים חסידים היו, קנאים גדולים. כותב שורות אלו התנדב לא לדלג על בית תפילה זה, ב„קערת" קרן הקימת. החלטתי מלווה היתה ברטט גדול, כי ידוע ידעתי לפני מי אני עומד. הודות לשרשרת היוחסין שלי, היה לי העוז לעמוד ע"י ה„קערה" בשקט, להסתכל מי יפדה את נפשו בתרומת קרן הקימת וקרן היסוד. אלא לשוא, מיותמת היתה „קערה" זו. הנה נכנס יהודי בעל זקן ארוך ופאות מסולסלות רטובות מטבילה במקוה, שפתיו נעות בתפילה, נגש לשולחן „הקערות" משלשל פרוטותיו מקערה לקערה, כשהגיע תורה של קערת קרן הקימת הפסיק לשלשל ובצעקה רגזנית שואל? מי הוא השקץ שהעיז להכניס למקום קדוש את ה„טרף־פסול"!

ביראת הכבוד ללא תנועה הצבעתי על עצמי. ברגע זה סטר על לחיי שתי סטירות די חזקות, לפני כל העם והעדה. תגובתי היתה לא לזוז, גם לא לסלק את „הקערה".

מורגשת היתה בין המתפללים אי שביעת רצון, למעשיו של הסוטר ערב תפילת „כל נדרי".

לא מעט היה על הנוער הציוני ללחום עם הקנאים מצד אחד„ וה„בונד" והקומוניסטים מצד שני. אלא כחם עמד להם.

התקימה בחלקה הנבואה של הנביא: „וגר זאב עם כבש יחדיו".

נמצאים כעת במדינת ישראל גם חלק מהחלק שהתנגד תמול שלשום, כאזרחים שוי זכויות במדינת ישראל. חבל! אך חבל! שרבים לא הגיעו אלינו ואין איש יודע מקום קבורתם.

יהי זכרם לעד!

קרית־מוצקין, א' ניסן תשי"ט, 8.4.1959

וואלען אין שטעטעל

● ש. ליכט

די ב. ב. ו. ר. (פילסודסקים סענאציץ) און די אידישע וועהלער

אין די וואַלן צו די מלוכה׳שע געזעצגעבערישע קערפערשאַפטן האָבן טאָמאַשאָווער אידן געזומען אַ טיכטיקן אָנטייל. אין די וואַלן צום סיים אוֹן סענאָט אין 1922 זיינען אַלע אידן אין שטאָט געגאַנגען אונטער דעם נאַציאָנאַלן מינדערהייטס בלאָק, וואָס האָט געטראָגן דעם נומער 16. צו די שפּעטערדיקע וואַלן האָבן די אידישע פּאַרטייען אַרויסגעשטעלט זייערע אייגענע ליסטעס.

אין 4־טן מערץ 1928 איז פּאָרגעקומען וואַלן צום סיים אוֹן סענאָט, פילסודסקי וועלכער האָט שוין געהאָט איבערגעזומען די מאַכט מיטן כח פון זיין מיליטער, האָט אויך געוואָלט האָבן אַ כלומר׳שטע פּאַרלאַמענטאַרישע מערהייט, צו דעם צווועק איז געשאַפען געוואָרען דער אומפּאַרטייאישער רעגירונגס בלאָק, וואָס אין אים זענען געווען פּאַרטרעטען אַלע מינדערהייטן, פון די אידן איז געוויילט געוואָרן אויף זייער ליסטע דעפּ. ווישליצקי א. א.

דער בלאָק האָט זיך געפּרופּן סאנאציע אָדער ב. ב. ו. ר. זיי זענען געגאַנגען צו די וואַלן אונטערן נומער 1.

צו די וואַלן זענען פיל אידן אַרײַנגעצויגען געוואָרן אין דער אַרבייט צו ערווערבען אידישע וועהלער פּאַרן אייַנסעל, אויך אין אונזער שטאָט.

אוֹן בייַ אַלע וואַלן איז זיי געלונגען צו באַקומען אַ באַדייטענדע צאָל שטימען, פיל האָט גורם געווען דאָס שכנות׳שאַפט מיט גאַליציען, וואָס זענען געוואוינט געווען צו שטימען פּאַר׳ן „מלכות״...

אָבער נאָך פילסודסקי׳ס טויט האָבן זיינע יורשים די „פּאָלקאָוויקעס״ אָנגענומען אַ מער בולט׳ן אַנטיסעמיטישן קורס, אַמשאַרפּסטן איז די לאָגע געוואָרן ווען פּולק. קאָטץ האָט געשאָפּן אוֹן אַרגאַניזירט דעם אזאָן.

אידן אין אַלגעמיין האָבן זיך בעצויגן פּאַסיוו צו די וואַלן, דאָך האָט זיך געפּינען אַ געוויסע גרופּע וועלכע האָבן מיטגעהאָלפן צו זוכן שטימען פּאַר׳ן אזאָן ווי דער אויפרוף ווייזט אונז.

קהלה־וואַלן

ביז פוילנס אַנטשטייאונג איז קיינמאָל ניט פּאָרגעקומען וואַלן פּאַר קהלה פּאָרשטייער אָדער „דאָזאָרס״ ווי מען האָט עס ביי אונז געפונען,

צו די יידישע וועלער!

הונטאג דעם 8.9. קומען פאר וואהלען צום סיים, עס איז די פליכט פון יעדען איינעם צו גיין צו דער אורנע אין אבגעבען זיין שטימע. ספעציעל מיר יודען מוזען אריסוויזען, אז גליך מיט אלע אנדערע פערשטעהן מיר אונזערע פליכטען אין קענען אוו וועלען זיי ערפילען. יעצט מוזען מיר געבען דערויף א בעשטעטיגונג.

דער יידישער וואהל קאמיטעט אין צוזאמענשטעל פון פארשטעהר פון אלע שיכטען אין גרופירונגען פון דער יידישער געוועלשאפט, פאדערט אייך אויף, היגע יודישע וועלער, ניט זיך צי צוהערען צו די מורמלערייען פון ניט פעראנטוואָרטליכע פערזאנען אוו זיך ניט אבהאלטען פון שטימען, ווייל מיר טארפן ניט דערלאובן דערצו, אז עס זאלען געווהלט ווערען דעפוטאטען אן אונזער אנטייל.

אונזער קאנדידאט איז, **ד"ר אדאם קרעבל**, רעיענט אין סאמאשאוו-לובּ. פרעזעס פון פאוואטאוועג B. B, דער אייניגער קאנדידאט אלס פארשטעהר פון דער שטאטישער בעפעלקערונג, וועמען עס איז בעווייסט די פערלאנגען אוו וועהטאגען פון דער יידישער בעפעלקערונג, וועלכער איז בעקאנט מיט זיין גרויסער בעציהונג צו דער יודען פראגע, וועמענס געוועלשאפטליכע טעטיגקייט, קענען מיר אלע אין אבסערווירען, דערביבער זאל קיינער ניט פעהלען בייַ דער אורנע, יעדע שטימע (גלאס) קען דעציידירען, אוו יעדער אנדערער קאנדידאט וועט ניט הענגען אין סיים אוו פער= טיידיגען אונזערע אינטערעסען ווי **ד"ר אדאם קרעבל**.

יודען! לאזט אייך ניט פערפירהן די קעפף, הערט זיך ניט צי צו די אלע מורמלערייען. געהט גרימאל צו דער אורנע, זאל קיינער ניט פעהלין, אוו שטימען מיר אלע אויף דעם אלגעמיינעם געשעצטען קאנדידאט **ד"ר אדאם קרעבל**.

די וואהל ביורעס זענען אפען (טעטיג) פון 9 פריה ביז 9 אוועגד.

אין אייגענעם אינטערעס עצה'נען מיר אבצוגעבען די שטימע אין די פארמיטאג שעה'ן וועו עס איז נאך ניט פערהאנען די ענגשאפט פון די וועהלער.

דער יידישער וואהל קאמיטעט.

אויפרוף פון אידישן וואל־קאמיטעט אין טאמאשאו פאר דער ערווייללונג פון ד"ר אדאם קרעבל, דעם קאנדידאט פון דער סאנאציע, צום סיים

אויף דעמאקראטישע יסודות. די „תקיפים" בשותפות מיט דער מאכט האבן שוין געפונען די וועגן ווי אזוי ניט ארויסצולאזן די „ממשלה" פון זייער האנט.

די קהלות האבן זיך פאקטיש אנגעהויבן צו ארגאניזירן ערשט אונטער פוילן, און טראץ דעם וואס דאס נייע געזעץ האט פארגעזען תיכף־דיקע ארגאניזירונג פון דער אידישער קהלה (פארגראף 709 פון 17טן מארץ 1921 האבן אבער די פוילישע מלוכה־לייט ניט געוואלט געבן די אידן די מינדעסטע אילוזיע וועגן די אזוי געפאדערטע „זעלבסט אויטאנאמיע" האבן זיי בכוונה אפגעשטופט די קהלה וואלן, ווייל ביי זעלבסט־פארוואלטונג פון דער קהלה האט זיך געוויזן עפעס א שפור פון זעלבסטשטענדיקייט אין ריין אידישע פראגן.

נאך דער אנטשטייאונג פון פוילן האט דער סטאראסטוואַ נאמינירט די ערשטע דאזארעס, די פערזאנען: מענדל לייזערס (רייכענבערג), בנימין ווייב־בערג און אברהם יצחק בלאנדער.

דער ערשטער פארמעסט צווישן די פארטייען איז פארגעקומען אין יאר 1924, וואס איז אין גאנץ קאנגרעס־פוילן פארגעקומען די אזוי געבענקטע „קהלה וואלן", און הגם די קהלה האט געטראגען געזעצלעך און אינם פאקטישן פראקטיצירנדיקן לעבן אן אויסדריקלעך בולטן רעליגיעזן כאראקטער, ובפרט אין די קלענערע שטעטלעך, דאך האט קיין אייניציקע פארטיי ניט דורכגעלאזט די געלעגנהייט אנטייל צו נעמען אין די קהלה וואלן, אפילו דער בונד האט זיך אין איר באטייליקט.

יעדער קרייז האט געוואלט וויזן זיין כוח און איינפלוס אויף דער אידישער גאס, וואס דאס וועט זיי פארשאפן אויטאריטעט און אנזען, ווי אויך צו האבן א מעגלעכקייט אויסצונוצן די קהלה־פלאטפארמע אלס פראפאגאנדע־בימה פאר זיין פארטיי. די מענטשן האבן זיך נאך דעמאלט גע־שפילט און טייל אויפריכטיק געגלויבט אין פארטיי דאגמעס.

און דערפאר איז דער קאמף געווען עקשנות׳דיק און פארביסן, מען האט שווער און ביטער געקעמפט פאר יעדער אייניצלנער שטימע. די פארטיי אגיטאטארס האבן זיך ניט אפגעשטעלט פאר קיין שום זאך, ספעציעל די פארשטייער פון די פארטייען וואס זייערע מיטגלידער זיינען די מערהייט געווען יוגנטלעכע, וואס א גרויסער פראצענט פון זיי האבן נאך ניט דערגרייכט די יארן פון וואל בארעכטיקטע, האבן זיי געמוזט זוכן שטימען ביי די ניט באהאוונטע און ניט אריינטירטע מאסע. די הויפט שלאכט איז פארגעקומען איבערן „עמך", מען האט זיי צוגעזאגט גאלדענע גליקן, ווי ביליגער מאכן שחיטה געלט, פריי פון אפצאל דער אייגטריט אין מקוה אדער מרחץ, און אנדערע דעמאגאגישע לאזונגען, וואס די פירערס

האבן געוואוסט אז לויט די טאמאשאווער אומשטענדן איז דאס אן אוטאפיע וואס וועט קיינמאל ניט פארווירקלעכט ווערן, נאר וואס טוט מען ניט צו באקומען א דאזאר־בענקל.

טראץ דעם אלעמען האט מען פאראויסגעזען א פולשטענדיקן זיג פאר די אגודה, וואס האט פאראייניקט אלע חסידים און ארטאדאקסן אין שטאט, נאר צוליב דעם וואס אין דער לעצטער מינוט האבן די בעלזער און כעלמער חסידים פארייניקט מיט דער „חברה קדישא" ארייננעטראגן א זעלבסט־שטענדיקע ליסטע, האט זיך די לאגע געענדערט. דער רעזולטאט איז געווען פאלגענד:

אגודה — 5 מאנדאטן; בעלזער — 1 מאנדאט; מזרחי — 1 מאנדאט; ציונים כלליים — 1 מאנדאט; האנטווערקער — 3 מאנדאטן און דער בונד — 1 מאנדאט.

זיי זיינען געוויילט געווארן צום ראט, וואס איז באשטאנען פון 12 מיטגלידער, און זיי האבן פון צווישן זיך געוויילט א פארוואלטונג וואס האט פאקטיש אנגעפירט מיט די קהלה טעטיקייטן וואס איז באשטאנען פון 8 מיטגלידער.

איך וויל אויפפרישן מיין זכרון און געבן א ליסטע פון די מענטשן וועלכע זיינען דערוויילט געווארן אדער זיינען ארויין אין אמט נאך דער רעזיגנאציע פון זייערע פארגייער. כ׳בין אבער ניט זיכער צי איך גיב א פולשטענדיקע ליסטע צוליב דעם כוח השכחה, ואתם הסליחה.

איך מאך אויך ניט קיין באזונדער רשימה פון מיטגלידערשאפט אין ראט אדער פארוואלטונג. די רשימה נעמט ארום מערערע קאדענצן פון ראט און פארוואלטונג.

אגודה: דוד ווייצמאן, ארי׳ העלער, מיכל יודא לערער, פינחס זילבער־געלט, יהושע גאלדשטיין, מיכל יודא פלוג, דוד שווינדלער, נטע העלער, יצחק מאיר גארטלער און יוסף פרידלענדער (בן ירחמיאל).

מזרחי: לייזער לעדערקרעמער, שלום זילבערמאן און מרדכי ראצימאר.

אלגעמיינע ציונישטן: אביגדור איידלסבערג, יצחק בארענשטיין, יצחק לעדערקרעמער און משה רייכענבערג.

בעלזער — חברה קדישא: מענדל רייכענבערג, ברוך שפארער און יודל אדער.

בונד: נחום שולדינער.

האנדווערקער פארײן: יחזקאל קאפענבוים, מאיר בלומער, הירש מאיר צימענט, יוסף גראמאן, שמואל שיפלינגער און אלי׳ שטראזלער.

ביים ווייל֯ן אַ פּרעזעס האָבן זיך אַלע פּאַרטייען צוזאַמען מיט די בעלזער חסידים פּאַראיניקט און דערווייל֯ט לייזער לעדערקרעמער (מזרחי) אַל֯ס פּרעזעס.

אין די ערשטע האָניק יאָרן האָט יעדע זיצונג צוגעצויגן אַ גרויס֯ן עולם צושויער ווי אַזוי די זיצונגען פּירן זיך לויט אַל֯ע פּאַרל֯אַמענטאַרישע כל֯לים, מיט לייענען דעקל֯עראַציעס דורך יעדן פּאַרטיי פּאַרשטייער, זיין וואונטש און באַגער, אַז די קהל֯ה זאָל דערפיל֯ן זיין פּאַרטייס פּאָסטול֯אַט, און דער בונד האָט געפּאָדערט העל֯פּן צו באַפּרייען די מענטשהייט פון פּאַשיזם... אָדער אַרויס מיט אַ שאַרפּן אָנגריף קעגן קל֯ער...

בעפּאָר עס האָט זיך געענדיקט די קאָדענץ פון די געווייל֯טע אין דער ערשטער קהל֯ה האָבן זיך געווויסע פּאַרטיי פּאָל֯יטיקער געסטאַרעט ביי דער מאַכט, צו פּאַרקל֯ענערן די קהל֯ה, דאָס הייסט אַז אָנשטאָט אַ ראָט און פּאַרוואַל֯טונג זאָל די קהל֯ה באַשטיין נאָר פון אַ פּאַרוואַל֯טונג פון 8 פּערזאָן.

אין די שפּעטערדיקע וואָל֯ן האָט דער עולם שוין אַביסל פּאַרל֯ירן דעם אינטערעס. דאָך איז ביי יעדער וואָל פּאָרגעקומען מצד די פּאַרטייען הייסע קאַמפּן.

אַל֯ס קהל֯ה פּרעזעס איז דערווייל֯ט געוואָרן שמואל שיפּל֯ינגער, וואָס האָט כמעט די גאַנצע צייט אָנגעהאַל֯טן דעם פּרעזעס אָמט, ביז צום לעצטן קאָדענץ וועָן עס איז דערווייל֯ט געוואָרן חיים יוסף לערער (מזרחי) וואָס האָט אָנגעהאַל֯טן דעם אָמט ביז צום ענדע. פּאָר אַ געוויסער צייט האָט דעם פּרעזעס אָמט אָנגעהאַל֯טן ר׳ איטשע מאיר גאָרטל֯ער.

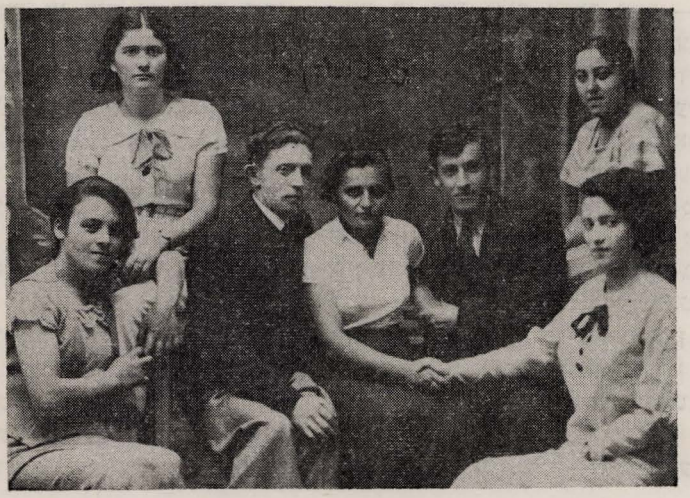
שטאָט־ראָט וואָל֯ן

דאָ האָבן זיך די פּאַרטייען שטאַרק צעשפּרייט די הענט. דער ראָט איז באַשטאָנען פון 24 מיטגל֯ידער. אידן זיינען געווען אַ מערהייט פון דער אַל֯געמיינער שטאָט באַפּל֯קערונג. ס׳איז געווען פון וואָס צו שניידן מוציא׳ס. ביי די ערשטע וואָל֯ן האָבן אידן דערווייל֯ט אַ פּול֯שטענדיקע מערהייט, וואָס געזעצל֯עך איז די אידן געקומען דער אָמט פון בורמישטש (בירגער־מייסטער, אָדער מעיאָר), נאָר אונטערן דרוק פון דעם סטאַראָסטאַ וויעלֿ֯־נאָווסקי (אגב אַ משומד, גראָסמאָן פון באָכניא) האָבן אידן פּרייוויל֯יק אָפּ־געטראָטן דעם אָמט פּאָר דער פּוילישער באַפּל֯קערונג, און מיט זייער הילף איז דערווייל֯ט געוואָרן מר לעגאָווסקי, אַ גוטבאָזיצער און געוועזענער אָנטיסעמיט, אָבער שפּעטער געווען אַ זייער ליבעראָל֯ער מענטש. ער האָט

געהאָדעוועט אַ היימלאָז אידיש קינד און פאַר אים באַצאָלט שכר הלימוד. שפּעטער האָט דאָס אינגל באַקומען אַ צונאָמען: לעגאָווסקי לייזער.

די פּאָלאַקן האָבן אָבער ניט געוואָלט אָנקומען צום חסד פון די אידן, און שפּעטער האָט דער אינערן מיניסטער דורך אַ ספּעציעלן דעקרעט צוזאַמענגעשמאָלצן די נאָענטע דערפער צו דער שטאָט (מיט אַ פּריוויילעגיע צו בלייבן ביי די קלענערע דאָרפישע שטייערן) און אַזוי איז צוזאַמענגע־ שטוקעוועט געוואָרן אַ גויאישע מערהייט. דאָך האָבן אידן געהאַט 50 פּראָצענט ראַדניקעס.

אָבער צו דערווייַלן דעם בורמישט האָט שוין קיינער קיין דיעה ניט געהאַט, נאָר דער סטאָראָסטווא האָט אָנגעוואָרפן אַן עמעריטירטן פּאָל־ קאָווניק פון דער סאנאציע.



דרך אגב

• **נטע אייזען** (א. רוס)

א געזעץ אַזאַ: אַלץ וואָס איז פאַרגאַנגען, אַלץ וואָס איז אַריבער און איז מער נישטאָ, אַ חוץ — פאַרשטייט זיך — דעם גרויליקן אומקום פון אונזערע נאָענטע און טייערע, אַלץ דאָס אַנטפלעקט זיך שפּעטער אין זכרון אַזוי אינטערעסאַנט, אַזוי פראַכטפול, אַזוי רירענד.

אָפילו שווערע פערזענלעכע איבערלעבענישן און טיפע מענטשלעכע ליידן, רוט איבער זיי שפּעטער דאָס ליכט פון אַ צאַרטער בענקשאָפט און אַ אידעאַליזירטער פאַרגאַנגענהייט. אַזוי איז שוין דאָס מענטשלעכע האַרץ: עס האָט ליב און איז פאַרבענקט אין דעם וואָס עס איז געווען אַמאָל און איז אַוועק אויף אייביק, אָפילו ווען דער היינט איז בעסער, באַקוועמער ליכטיקער ווי דער נעכטן.

אייגענטלעך איז דערין נישטאָ קיין שום חידוש. דער „אַמאָל" איז אונזער קינדהייט, אונזער יוגנט, אונזער הערלעכע וועלט פון טרוימען און חלומות, וואָסזשע איז דער וואונדער וואָס עס בענקט זיך צו זיי? וואָס אונזער זכרון שעפּט פון זיי פולע הויפנס מיט אַנטציקונג, בענקעניש און באַרויקונג?

איך בין זיך אָפן מודה אַז פון דעם טאָג אָן, אין וועלכן איך בין געקומען צו מיין אייגענעם שכל — און צו מיין גליק אָדער צער — איז דאָס געווען זייער פרי האָב איך געשטרעבט מיט אַלע מיינע כחות צו אַנטלויפן פון אונזער שטעטל. עס זיינען מיר געווען דערווידער די דחקות, די לופט־פרנסות די אומזיכערקייט אין וועלכע די אידן האָבן געלעבט, אָבער, גאָר באַזונדערס האָט מיך געאַרט די בטלנות און האָפענונגסלאָזיקייט פון דער יוגנט פון די אינגלעך און מיידלעך, וואָס האָבן זיך אַרומגעדרייט פוסט־און־פאָסט און האָבן געלעבט אין אַ שטענדיקן פחד פאַר דעם מאָרגן.

עס האָט מיך אַליין כסדר געפּיניקט אַ גליענדיקער געפיל פון אַ שאַרפער אינערלעכער סתירה: פון אַיין זייט האָב איך שטאַרק ליב געהאַט דאָס לאַנד ד. ה. די פעלדער, וועלדער, טייכן, די פראָסטיקע באַשנייטע לבנה־נעכט אין ווינטער און דעם זאַנפטן, מחיה׳דיקן פרימאָרגן פון פוי־לישן הערבסט; איך האָב דורשטיק געטרונקען פון די קוואַלן פון דער פוילישער ליטעראַטור און פאָעזיע און איך האָב אָפילו ליב געהאַט דעם פוילישן מענטש, און איך בין געווען גרייט פיל מוחל צו זיין. פון דער אַנדערער זייט, ווידער, האָב איך געפילט אַז איך שפּרייז אויף פרעמדער

ערד אז איך לעב צווישן אַ פרעמד, פיינטלעך פאָלק, אַז דער מאָרגן איז אויסזיכטלאָזער, איז האָפנונגסלאָזער, איז פינסטערער ווי דער נעכטן און אַז וואָס ווייטער אַלץ ערגער. אין אָט די שלאָפלאָזע נעכט און אומרואיקע טעג פון ספקות און געראַנגל, פון סתירות און יסורים איז געקומען מיין ציוניסטישע התגלות און האָט מיך פאַרפירט אויף אַנדערע שטעגן און וועגן. אַ גורל אַזאַ.



אויסדערוועלטע קינדער

תל אביב תשכ"ה, מרכז השלטון, משרד החינוך והתרבות, מחלקת הנוער והחלוץ, ירושלים

ווי געזאגט האָב איך וויניק געהאַט נחת פון מיין שטאָט. איך בין געווען אומצופרידן פון אַלץ, הגם, איך האָב קיינעם נישט געהאַלטן פאַר שולדיק דערין. אַזאַ איז געווען די לאַגע. עס איז איבער איר געווען אויס־געגאָסן די קללה, פונקט ווי איבער אַלע אַנדערע אידישע שטעט און שטעטלעך אין פוילן.

אָבער אינטערעסאַנט וואָס מער איך האָב זיך דערווייטערט פון טאָמאַשאָוו אין שטח און אין צייט, אַלץ מער האָבן זיך פאַר מיר אויך אַנטפלעקט די גוטע, שיינע זייטן פון דער שטאָט, די אייגנאַרטיקע מעלות פון אירע אידישע אינוואוינער, דאָס אינטערעסאַנטע אינהאַלטסרייך גע־זעלשאַפטלעך און קולטור־גייסטיק לעבן.

נישט געקוקט אויף דעם שווערן ביטערן קאַמף פאַרן שטיקל ברויט, פאַר פרנסה; נישט געקוקט אויף דער עקאָנאָמישער נויט און די שנאָה פון דעם אָרום האָט זיך די אידישע קהילה פון אַ נאַציאָנאַלן און גייסטיקן שטאַנדפונקט געפירט ווי אַ מדינה אין אַ מדינה. די אידן זיינען געווען פאַראייניקט אַלס אַ כלל מיט אַן אייגענער שפראַך, מיט אייגענע ימים טובים, מיט געמיינזאַמע טראַדיציעס, מיט התחייבות'ן און קעגנזייטיקער הילף, בקיצור: הגם מיר האָבן געלעבט אויף פרעמדער ערד און אונטער אַ פרעמדער הערשאַפט האָבן מיר דאָך אָפּגעהיטן אונזער אייגענע נאַציאָ־נאַלן אידישן פּרצוף־פּנים אונזער גייסטיקע ירושה און ווייטער געשפּינט דעם פאָדים פון אידישן קיום פון אידישן המשך און פון אידישער שעפּע־רישקייט.

סך־הכל האָבן געלעבט אין טאָמאַשאָוו עטלעכע טויזנט אידישע פאַ־מיליעס, אַ קליינער אידישער צבור אָבער ווי פאַרבנרייך און דינאַמיש ער האָט געלעבט זיין אידישן און גייסטיקן לעבן. איבער דעם אומעטנעם טאָמאַשאָוער הימל האָט זיך געשפּרייט דער גאַנצער רעגנבויגן פון אַלע אידייען, אופּפאָסונגען און אידעאַלן וועלכע האָבן אין די ערשטע צענדלי־קער פון דעם 20־טן יאָרהונדערט באַהערשט דאָס גאַנצע אידישע פאָלק און אָפילו די גאַנצע וועלט.

הייסע חסידים און געמאָכטע פריידענקער; מזרחיסטן און אַגודיסטן און קאָמוניסטן, ציוניסטן, בונדיסטן און סיימיסטן און טעריטאָריאַליסטן און אָפילו אַנאַרכיסטן פון אָט די אַלע מינים האָט מען געקענט געפינען אין דעם קליינעם אידישן ישוב אין טאָמאַשאָוו. און יעדער איינער האָט געגלויבט אין זיין וועג, אין זיין אידעאַל; יעדער איינער האָט געלייענט און געלערנט; אַגיטירט און געקעמפט מיט עקשנות און מסירת־נפש פאַר זיינע איבערצייגונגען און אמונה. היינט וואָלט זיך גאָרנישט גלויבן אַז אַזאַ

זאַך איז מעגלעך געווען, האָט עקזיסטירט. מען האָט, וואָס אַן אמת, אונטער־געהונגערט און נישט קליין איז געווען די עלנט און די נויט, אָבער, יעדער איינער האָט זיך געשאַפן אַן אַנדער וועלט, אַ גייסטיקע, אַן אידעאישע אין וועלכער ער האָט זיך געפילט פריי און אומדערשראָקן און זי האָט אים געדינט סיי אַלס רעטונג פון דער וירקלעכער לאַגע און סיי אַלס בשורה פאַר אַ בעסערער צוקונפט. אוי וויפל גייסטיקע ענערגיע, וויפל שיינע חלומות וועגן מענטשן־ליבע און פעלקער־פאַרבריderערונג; וויפל בענקשאַפט און טרויס צו פערזענלעכן אויסלייז און גאולה פון פאַלק, זיינען געווען פאַרבאָרגן אין די אידישע קינדער, אין דער אידישער יוגנט און אין יעדן אידן פון טאָמאַשאָוו!

ביז די דרייסיקער יאָרן פון דעם איצטיקן יאָרהונדערט בין איך געווען געקניפט און געבונדן מיט אַלע טיילן פון דער טאָמאַשאָווער אידישער קהלה מיט יונג און אַלט, מיט גלויביקע און פרייע, מיט פשוטע פאָלקס־מענטשן און פשוטי־העם, מיט ציוניסטן און בונדיסטן מיט אַלץ און אַלעמען. איך זע זיי איצט אַלע פאַר מיינע אויגן נידערשלאָגענע און שטאַלצע; מוטלאָזע און קעמפערישע; אַרעמע אין גאַנזן און רייכע אין גייסט; פאַר־יאוש׳טע און האָפענונגסלאָזע. זיי גייען אַלע אַדורך ווי אין אַ קאַליידיסקאָפּ. טאָמאַשאָוו האָט נישט געהאַט די זכיה אַרויסצוגעבן גאונים. מיר דוכט זיך אַז עס איז שווער צוגעפינען אין אייניציקן איד פון טאָמאַשאָוו וועמענס באַרימטקייט עס איז אַריבערגעשטיגן די גרעניצן פון דער אייגענער שטאָט. דערפאַר האָט די השגחה געטאָן מיט איר אַ חסד:

די פאַנאַנדערטיילונג פון וועלטן און מעלות צווישן יעדן איינעם באַזונדער און אַלע צוזאַמען איז זיכער געווען געראַטער און אפשר אויך נוצלעכער.

געווען אַמאָל אַ אידיש טאָמאַשאָוו מיט לייד און פרייד, מיט שאַפן גלויבן און האָפענונג, געווען — און איז מער נישטאָ!

דער גייסטיקער מצב פון טאָמאַשאָוער אידנטום

• ש. ליכט

די טעמע איז אַ ברייטע און אַ טיפע, ווי אונזער תורה האָט שוין פון לאַנג קאנשטאַטירט דעם מענטש׳ס באַדערפענישען מיט׳ן הימלישן אויסדרוק „כי לא על הלחם לבדו יחי׳ האדם״, ניט נאָר אויפ׳ן ברויט אליין לעבט דער מענטש. אויב ער וויל אינהאַלט אין לעבען, אַ גייסטיגע צופרידענקייט מיט זיין עקזיסטענץ דאַן מוז ער עפעס האָבען אַ תכלית אַ ציל, אַן אידעאַל, וואָס דאָס גיט אים כח צו פאַרדייען דעם זיגזאַג לעבען פון אַדורכפאַלען און שטייגען אין מאַטעריעלן זין, ער זאָל קיינמאָל ניט פאַלען צו נידעריג און ניט שטייגען צו הויך, ער זאָל עפעס פאַרמאָגען וואָס האַלט זיין חומר, אויפ׳ן היינטיגען לשון אַ לעבענס ווייטאַמין — און בעסטען גלייכגעוויכט.

כ׳האָב אויך ניט בדעה צו שרייבען אַ געשיכטליכע אָפהאַנדלונג וועגען דעם הויכען גייסטיגען ניוואָ פון טאָמאַשאָוער אידענטום זייט זיין אַנטשטייאונג, וואָס דערמיט קענען מיר שטאָלץ זיין, ווייל שוין מיט 350 יאָר צוריק וועט אין פיל אידישע ישובים אין פוילען זענען נאָך געווען רויהע און ניט אַנטוויקעלטע, קוים געהאַט אַ מנין, און טייל נאָר געהאַט אַן אָנגעשטעלטען ביי קהל וואָס האָט פאַרנעמען דעם זעקס מאָל געדאָפלטען פאָסטען, פון רב, חזן, שוחט, מלמד, מוהל, שמש האָט שוין טאָמאַשאָוו פאַרמאָגט אַ בליענדען אידישען ישוב מיט די גרעסטע גאונים פון יענער צייט, אַלס רבנים און ראשי ישיבות, כדאי צו דערמאָנען אייניגע ווי הגאון רבי מרדכי א ברודער פון קראַקאָווער רב בעל מגיני שלמה ופני יהושע, אומגע־קומען על קידוש השם שנת ת״ט, הגאון רבי יעקב ב״ר פייוול, רב און ראש ישיבה אין טאָמאַשאָוו, און שפעטער אין לויצק, הגאון רבי יהודה ב״ר ניסן אַ תלמיד פון מהרש״ל און מהרש״א, און שפעטער רב אין קאליש, מחבר פון בית יהודא געוועזען רב אין טאָמאַשאָוו שנת תי״ד, און פון זיין ישיבה זענען אַרויס גדולי הדור און די חשוב׳סטע רבנים אין יענער צייט. אַזאַ אַרבעט וואָלט מיך צו וויט פאַרפירט, און שפעטער די רביים פון קאָצק און יארטשוב א. אַ. כ׳וויל זיך נאָר קאָנצענטרירען אויף דער לעצטער צייט, וואָס מיר געדענקען, אָדער מיר האָבען עס געהערט פון אונזערע עלטערען וואָס זיי האָבען עס מיטגעלעבט.

די גייסטיקע שפּיז אין דער לעצטער תקופה

און עס ווילט זיך באַהאַנדלען די פראַגע, וואָס איז געווען די גייסטיגע ערנערונג פון אחינו בני ישראל בקהלת טאָמאַשאָוו בימינו ובימיכם?

כדי צו זיין ערליך און אויפריכטיג, מוז איך טיילען מיין אַנטוואָרט אין 2 חלקים.

1) ביז'ן ערשטען קריג. 2) נאָכ'ן ערשטען קריג.

ווייל די קריג האָט ניט בלויז געענדערט גרעניצען פון לענדער און פעלקער אין אַלגעמיין נאָר האָט אויך געשאַפען נייע באַגריפען, אַ נייעם קוק אויפ'ן לעבען אין דער וועלט, זי האָט פשוט רעוואָלטירט געגען דעם גאַנצען אַלטען שטייגער אַרט אידיש לעבען און דענקען, כדי צו זיין מער פּינקטליכער און רעאַלער, דאַרף מען די תקופה פאַר'ן ערשטען קריג אויך צעטיילען אין צווייען. ביז'ן פינפטען יאָר, און פון פינפטען ביז 1914, דאָס הייסט ביז צום קריגס אויסברוך.

דער גייסטיקער צושטאַנד ביז 1905

אַלזאָ לאָמיר גיין כסדר, ביז'ן פינפטען יאָר, האָבען זיך אונזערע טאָמאַשאָווער אידען געלעבט מיט דער לעבונגס־איינשטעלונג און מנהגים פון אבות אבותינו, דער יסוד פון לעבען איז געווען די הייליגע אמונה, און דער בנין הן אין פריוואַט לעבן הן דאָס ציבור'דיגען איז געווען אַדורכגעדרינגען און אַדורכגעפלאָכטען מיט אַלע שטרענגע כללים פון שלחן ערוך, די תורה געזעצען האָבען אויסגעפאַרמט דאָס אינדיווידועלע און געזעלשאַפטליכע לעבן עס איז ניט געווען קיין אונטערשייד רייך צי אָרים פון סוחר אַדער בעל מלאכה אלע האָבען געהאַט אין ציל און אַלע האָבען געהאַט איין תכלית, אָפּצוהיטען אַלע תורה געזעצען אין טעאָריע און אין פּראַקטיק, און דאָס חשיבות פון מענטש איז געמאָסטען געווארען מיט'ן תורה קאַליבער אַדער לויט די פרומקייט און נדיבות וואָס אַ גרעסערער תלמיד חכם און ערליכער איד אַלץ מער נכבד, אין אַ געוויסען זין האָט זיך דאָס אידישקייט אין די לעצטע הונדערט יאָר געשטאַרקט צוליב דעם אייגפלוס פון חסידות, וואָס האָט זיך זעהר שטאַרק אייגעווואָרצעלט אין טאָמאַשאָוו. דאָס האָט אויפגעפרישט און אויפגעמונטערט אייגעגעבען התחזקות און מוט, פריילעכקייט און לעבעדיגקייט, התחזקות און בטחון מוט און לעבענסערפרישונג. ספּעציעל דערהויבען זענען געווארען די „פאָלקס מענטשען", דער גרעסטער וואונטש אין לעבען ביי טאַטע־מאַמע איז געווען צו האָבען קינדער תלמידי חכמים און יראי השם, אידען האָבען געדאַוועט ערב ובוקר מיט מנין, און אויך אַריינגעכאַפּט אַביסעל לערנען יעדער לויט זיין מעגליכקייט. אפילו די האַרעפאַשענע „בעלי מלאכה" וואָס האָבען צוליב זייער אָרימקייט געמוזט פון זייער פריהסטער

יוגענט גיין אַרבעטען בכדי צו פאַרדינען אויף ברויט, האָבען זיי געהאַלטען אַ רבי'ן וואָס האָט מיט זיי געלערנט עין יעקב אָדער משניות. אמת עס האָבן זיך געפונען עמי־ארצים, אַן עבריין אָדער אפילו בעלי עבירה אָבער נאָר אַלס אַן אינדיווידואַל און אָהן וועלכע אידעאַלאָגישע אונטערשלאָגן אָדער אַרגאַניזירט נאָר דאָס רוב מאָל לתיאבון, באַהערשט פון נידעריגע תאוות און אינסטינקטען אָדער צוליב שווערע אומשטענדען און נסיונות איז דער מענטש נכשל געוואָרן, די "השכלה", וואָס אין די שכנות'דיקע שטעט זאַמאַשטש און שעבערשין האָט זי געהאָט אַזעלכע ריזן ווי יעקב רייפמאַן, ש. דוד שיפמאַן סאמאראדנער פרץ און אַנדערע פענאָמענ האָבן ניט באַווייזן אָנצורירן דאָס גאַנצקייט פון יהדות, אַריגינעלן אידישקייט אין טאָמאַשאָוו, ווי איך דענק האָט זעהר פיל דערצו געהאָלפען דער חסידישער־פאַנצער וואָס טאָמאַשאָוו האָט פאַרמאָגט, עס זענען איבערהויפט אין טאָמאַשאָוו קיין מתנגדים אָדער ווי מען רופט זיי אין דער ליטא עולימשע אידען ניט געווען, נאָר חסידים, בעלי בתים און פראָסטע אידען דער קלאַס וואָס איז שפעטער טיטולירט געוואָרען מיט'ן נאָמען "עמך" וואָס איז באַשטאַנען פון אָרימע בעלי מלאכות ־דאָרפס גייער און אַ געוויסען טייל קליינהענדלער.

פון קיין וועלטליכע בילדונג איז קיין רייד ניט געווען, געוויסע אידען (ספעציעל פון דער רייכערע סוחרישע קלאַס האָבען געקענט לעזען און שרייבן די לאָנדס שפראַך, און רעכענען אויף אַזוי פיל וואָס זענען נויטיג צום מסחר, און אויך דאָס איז געלערנט געוואָרען נאָר דורך פריוואַטע לערערס וואָס זענען אַליין געווען זעהר פרומע אידען מיט באָרד און פיאות. דער גרעסטער געוויכט איז געלייגט געוואָרען אויף לימודי קודש, ש"ס און פוסקים, אין דער בירגערליכע שולע איז כמעט קיינער ניט געגאַנגען. מיט די ניט אידישע שכנים האָט מען געהאַט גאָר קליינע מחזקות, עס האָט געמעגט זיין דער בעסטער קונה און שכן, חסידישע אידען פלעגען אויך מוסיף זיין צו לערנען חסידישע ספרים, ווי דעם נועם אלימלך, קדושת לוי און עבודת ישראל און דעם רבין פון לובלינ'ס ספרים, די מער מאָדערנע האָבען עוסק געווען אין די ספרי חקירה ווי מורה נבוכים, בעל עקידה, כוזרי אָדער שפעטער ספר הברית און געלערנט תנ"ך מיט'ן מלבי"ם.

דאָונען און עברי האָבען אַלע הונדערט פראָצענט געקענט, אידיש אָדער אונטערשרייבען זיך ביי אַן ערך פון 80 פראָצענט, אין דער צייט ווען די ניט אידישע שכנים האָבען 80 פראָצענט ניט געקענט לעזען און שרייבען.

דאָס לעבען איז געגאַנגען מאָנאָטאָן, קיינער פאַרפעלט ניט צו דאָווענען ערב ובוקר, נאָר די מער איידעלע פלעגען עפעס לערנען יעדען טאָג, יעדער לויט זיין שטאַנד און התמדה, חסידים פלעגען אויך יוצא זיין מיט אַ חסידישען שמועס אָדער רביישע מעשה, אין פראָסטען בית המדרש פלעגט אויפקומען די "פיעכאָטע מגידים" און עמך פלעגט לעקען די פינגער, איבערהויפט פון

די „משלים". און אַז עס איז געווארען אַ מחלוקה, און דאָס האָט לײדער ניט געפעלט, איז יעדען טאָג געווען פרישע נייעס. אין שטאָט האָבען עקזיסטירט „פריוואַטע מלמדים" און אַ שטאַטישע תלמוד תורה, פאַר די אַרימע קינדער, עס האָט עקזיסטירט אין שטאָט אַ רוסישע שולע פאַר עלעמענטאַרע בילדונג, אָבער ניט אַלע האָבן געשיקט אַהין די קינדער, פון די אידען כמעט קיינער ניט, אידען האָבען געלעבט צוזאַמען מיט פאָלאַקען און רוסען און מיט זיי געהאַנדעלט יעדען טאָג, אָבער האָבען מיט זיי קיין שום שייכות ניט געהאַט, און ניט נאָר רעליגיעז נאָר אויך קולטורעל געווען צוויי באַזונדערע אָדער בעסער געזאָגט געגענגעזעצטע וועלטן. דאָס רוב אידען האָבען כמעט ניט געקענט די לאַנדס שפּראַך, און אַזוי האָבען זיך געהאַדעוועט דורות, דור הולך ודור בא, און די אידען זענען געבליבען די זעלבע עקשנים מיט זייער אַריגינעל אידישקייט.

נייע שטרעמונגען

ביים ענדע פון ניינצענטן יאָרהונדערט האָבען זיך באַזעצט אין טאַמאַשאָוו פרישע מענטשען וואָס זענען געקומען פון זעהר ווייט. מאָדערנע מענטשען אָפּגעזענגט פון דער השכלה, געווען זענען דאָס די פאַדרייטשיקעס און וואַלד סוחרים. ביי זיי אין שטוב איז די אומגאַנגס שפּראַך געווען נאָר רוסיש, אונטער זייער השפּעה און דרוק איז אויפגענומען געוואָרען אַלס רב דער ליטוואַק, הרב שידקאווסקי, מתחילה אַלס „קאזאנע־רב" און שפּעטער" אַלס שטאַטישער רב, זיין הויזגעזינט איז געווען גייסטיג זעהר נאָענט צו די נייע שטרעמונגען, און זיי האָבען אַרײַנגעצויגען, אויך שטאַטישע חסידישע בחורים אַזוי, אַז עס האָט זיך אָנגעהויבען בילדען אַ קרייז פון „מאָדערנע יוגענט", פון לערנען רוסיש, לייענען אַ צייטונג אָדער אַ ביכעל, די „הצפירה" האָט אָנגעהויבען צו האָבען דריסת הרגל אין אידישע הייזער, און האָט אַרײַנגעברענגט אַביסעל „השכלה" און פאַרזייט די ערשטע קערענדלעך פון ציוניזם, אין פינפטען יאָר מיט׳ן אויסברוך פון די יאַפאַנישע קריג און די ערשטע שפּורען פון רעוואָלוציע, האָט זיך בכלל די רוסישע אימפעריע געגעבען אַ טרייסעל און מיט איר האָבען זיך אָנגעהויבען צו שאָקלען אַלע אַלטע פונדאַמענטען ביי אידען, אַרײַנגערעכנט די פריש געקומענע בעלי בתים, די מאָדערנע רוסישע אידען. אין אַ טייל אָנגעזענקטע פון „זאמאשטשער־ השכלה", האָבען געהאַט אַ סאַטיספאַקציע, אַז עס איז זיי געלונגען אַרײַנצוריקן אַ ביכעל אַ חסידישען בחור, אָדער מיידעל, אַזוי, אַז אין 1910 איז געגרינדעט געוואָרען די ערשטע אידישע ביבליאָטעק דורך דער מיטהילף פון איינעם מר מיימון, נאָר לאָנג האָט זי ניט עקזיסטירט. אַ פאַר פרומע אידען מיט ר׳ מרדכי יוסף מילכיגער ע״ה בראש, זענען אַריין ביינאַכט צעריסען און פאַר־ ברענט אַלע ביכער און דעמאָלירט דאָס לאָקאַל, און די רוסישע מאַכט האָט

דערפון הנאה געהאט און געשווייגען. עס האט זיך שוין אנגעהויבען שפראצען אן אנטוויקלען אן אלגעמיינע־ציוניסטישע באווועגונג אבער צו קיין פאר־ווירקליכונג איז דאס ניט געקומען, און אזוי איז אנגעגאנגען דאס לעבען ביז׳ן קריגס אויסברוך פון 1914.

דער גייסטיקער איבערבוך

אין דער צייט פון ערשטן קריג וועלכער האט געברענגט חורבן, הונגער און נויט האט קיינער ניט אינזינען געהאט קיין קהלישע געשעפטען, נאר ביים ענדע פון קריג האט זיך שוין אנגעהויבען אויספיקען פארשידענע פארטייען און קרייזען, ספעציעל נאכ׳ן קריג מיט׳ן אנטשטיין פונ׳ם נייעם זעלבסט־שטענדיגען פוילען. ביי פיל האט דאס ארויסגערופען האפענונגען פון נייע מעגליכקייטען צו עקזיסטירען אויפ׳ן ארט, און זיי זענען פארבלעכט געוואָרען פון די פאפירענע פרייהייטס לאזונגען פארגעציגען די אידעען פון פאלקיסטען־בונדיסטען, אז דאָ אין פוילען איז אונזער צוקונפט, און דאָ דארפען מיר אויסקעמפען אונזער רעכט, און דאָ איז אונזער היים. זיי האבען געזופען צו פאראיינבארונג און פארבריידערונג מיט די פאלאקען, וואס אונזער גורל איז אַ שותפותדיגער, און ממילא האט די גייסטיגע מחיצה אנגעהויבען ביסלעך פארשווינדען, ניט פון די גוים צו אידען, נאר פון אידען צו גוים. געווען איז דאס דער גרעסטער טייל וואס די באפרייאונג פון פארשקלאפטע לענדער, האט ארויסגערופען ביי זיי פארבארגענע קנאה און אויפגעווועקט נאציאנאלען שטאלץ איבערהויפט נאך דער „באלפור דעקלאראציע", זענען אידען געווארען ענטו־זיאסטיש געשטימט פאר׳ן אויפבוי פון ארץ ישראל, אַ שטראל פון האפענונג פאר אן אייגען זעלבסטשטענדיג נאציאנאל לאנד אן אייגען לאנד וואס דאס אידענטום לעכצט און בענקט טויזענטער יארען, און דאס האט ארויינגעצויגען גרויסע גרופן אין די ציוניסטישע ארגאניזאציעס, אין אלע אירע אפשפאלטונגען און אפנייגונגען פונ׳ם מזרחי ביז׳ן השומר הצעיר און לינקע פועלי ציון.

נייעווינטען האבען אנגעהויבען ווייען אויף דער אידישער גאס, און האבען אנגעהויבען ארויינדרינגען כמעט אין אלע הייזער, און האבען צעבראכען אלע פעסטונגען און פארצוימונגען, די פארטיי איז אוועקגעשטעלט געווארן העכער פון אלעמען אפילו פון פאמיליע אינטערעסן. ביכלעך און צייטונגען זענען געווארען אַ טעגליך געברויך, פארלעזונגען און פארווויילונגען זענען געווען אפטע דערשיינונגען, עס האבען זיך געשאפען ביבליאטעקען און דראמאטישע קרייזען, ספארט קלובען און בכלל פארווויילונגען און די אלע זאכען האבען מיט געברענגט הפקרות, און אראפ געווארפען דעם עול התורה והמצות, ניט אלע מיט׳ן זעלבען טעמפּאָ און מאסשטאב, אבער די אלטע יסודות פון אידישקייט זענען צעשטערט געווארען און דער תהום צווישען דור און דור איז געווארן ברייטער און טיפער, די ארטאדאקסיע איז געווען צעבראכן און דערשלאגען,

די שטיבלעך האָבען כמעט געפֿוסטעוועט פון יוגענט, יעדער נייע פֿאַרטיי אַדער אידעאַל איז דאָס ערשטע ווי זי האָט געזוכט און באַקומען קאַנדידאַטען, איז דאָס געווען פונ׳ם „ארטאָדאָקסישען לאַגער". ביז עס איז אַנטשטאַנען די „אגודה", אָבער דאָס האָט ווייניג וואָס געהאָלפֿען נאָר ביז עס האָט זיך באַזעצט ביי אונז אין שטאָט דער ציעשינאָווער רבי, ער האָט אויפֿגעהויבען די אָרטאָדאָקסיע ספּעציעל די יוגענט זיי אַריין געגעבען מוט און שטאַלק, און ער האָט דערצויגען אַ באַוואוסטזיניגע חסידישע יוגענט וואָס זענען שוין ניט מער מיטגעריסן געווארען מיט׳ן מאָדערנעם שטראָם, נאָר שטאַלצע מוטיגע יונגעלייט און בחורים, און דאָס לעבען האָט זיך מער ווייניגער אַזוי אַוועקגעשטעלט.

דער סך־הכל

דער אַלטער דור, ד. ה. נאָך 40 יאָר אַלט, איז הונדערט פּראָצענט געווען רעליגיעז, וואָס האָט געצויגען זיין גייסטיגע חיונה פון אַלטען אידישען אוצר, אַ גמרא, משניות אַ חסידיש ספֿר א. א. וו., אָבער אַ גרויסער פּראָצענט פון זיי האָבען שוין געלייענט יעדען טאָג אַ צייטונג און זעהר פיל זענען נכשל געווארען מיט׳ן „הייבט" אַדער „מאָמענט" ציוניסטישע צייטונגען וואָס זענען געווען איבערגעלאָדען מיט אַפּיקורסות, די גאָר פרומע און „אגודה" מענטשען האָבען געלייענט דעם „יוד" און שפּעטער דער „טאָגבלאט", אפֿילו זיי זעלבסט האָבען דאָס ניט באַדאַרפֿען, האָבען זיי דאָס אַרײַנגענומען אין שטוב אַריין צוליב די קינדער צו פֿאַרלויפֿען דעם וועג פון אַ צווייטע צייטונג און דאָס לייענען איז ניט אָנגעקומען גרינג, טייל מענטשען האָבען געהאַט דעם צייטונג נאָר אַ שעה, און טייל ערשט אויף צומאָרגענס אָדער איבערמאָרגענס, ווייל 6־8 מענטשען האָבען אַבאָנירט אין צייטונג, אָבער געלעזען האָט מען דעם צייטונג מדאטשקא אל דאטשקא, און וועז עס איז געקומען צו פֿאַרטיי פּאָליטיק האָט מען דאָס איבערגעלעבט ווי עס וואָלט געווען אַן אייגען געשעפט.

פון 25 — 40 זענען די „פּרייע" שוין געווען קענטיג און אָנגעוווּדיק. דער יונגערער דור איז כמעט 50 פּראָצענט שוין געווען „פּריי", אונטער דעם אויסדרוק האָט מען ביי אונז געמיינט, מענטשען וואָס האַלטען ניט די תורה, דאָס הייסט זיי דערלויבען זיך עובר צו זיין אויף דער תורה, דער באַגריף פון 3 טאָגיגע אידען, ד. ה. צו זיין רעליגיעז מיט קומען אין שוהל אַריין ראש השנה, יום כפור, האָט ביי אונז בכלל ניט עקזיסטירט (מיט׳ן אויסנאַם פון דאָקטאָר), אויב ער איז ניט געווען רעליגיעז איז ער קיינמאָל ניט געגאַנגען, בפרהסיא איז אין שטאָט ניט געווען קיין מחלל שבת, ווייל אַלע געשעפטען און בעלי מלאכות האָבען ניט געאַרבעט מיט׳ן אויסנאַם פון די פריזיערס, אָבער אין טייל פּאַרטיי לאָקאַלען ווי דער בונד אָדער לינקע

פּועלי ציון אַדער די אידישע אַרבייטער פּאַרטיי באַקאַנט אונטער'ן נאָמען „איפּ", איז דער חילול־שבת געווען (כּמעט) אַ טייל פון פּאַרטיי פּראָגראַם.

און אפילו אין די מעסיגע וועלטליכע פּאַרטייען, זענען אויך נישט אָפּיציעל נכשל געווארען אין חילול שבת, ספּעציעל די חלוצישע יוגענט, ווייל דאָס איז געווען אַן אויסדרוק פון איבערייסען מיט'ן אַלטען בטלנישען לעבען.

ניט אַלע האָבן געלייענט ביכער, אָבער געטראָגען אַ ביכעל 'אונטער'ן אָרים" האָבן אַלע, ווייל דאָס האָט מכלומר'שט געגעבען אַ צייגעניש פון באַוואוסטזיניגקייט, און מאַדערן. אין פאוושעכנע שקאָלא, זענען שוין געגאַנגען כמעט רוב שטאָטישע אידישע קינדער, און גאָר אַ קליינער פּראָצענט אין דער גימנאַזיום. אידיש איז געווען די אומגאנגס שפּראַך אפילו פון דער יוגענט, און קיין פּוילישע צייטונג האָט קיינער ניט אַבאָנירט, אפילו דער בונד האָט זיך אויסגעלעבט מיט'ן „פּאָלקס צייטונג", נאָר אין די אַנהויב פון די דרייסיגער האָט דאָס פּוילישע אָנגעהויבען מער אַרײַנצודרינגען אין די אידישע היזער. די קליינע צאָל אידען, וואָס זענען געגאַנגען אין גימנאַזיום האָבן שוין געערעדט נאָר פּויליש, אויך די אינטעליגענטע יוגענט פּויליש, און דאָס האָט זיך געהאַלטען אין אין פּאַרשפּרייטען, די לעמבערגער „כווילא" און ווארשאָווער „נאש פּשעגלאנד" (ציוניסטישע צייטונגען אין דער פּוילישער שפּראַך), זענען וואָס אַ יאָר מער געלעזען געווארען און פּאַרשפּרייט געווארען. די אַרטאָדאָקסישע יוגענט איז געטיילט געווארען אין 3 טיילען: מזרחי, אגודה, און אומפּאַרטייאישע. אין מזרחי האָט זיך קאָנצענטרירט די נאַציאָנאַל־רעליגיעזע יוגענט, אין 2 גרופּען „תורה ועבודה" און „שומר הדתי", אָבער ע"פּ רוב האָבען זיי ניט געהאַט קיין אריכת ימים, ווייל זי האָט נאָר געדינט ע"פּ רוב ווי אַ בריק פאַר איבערגיין אין די פּרייַע לאַגערן, יעדענפאַלס זיי האָבען געגאָסען פון ביידע וועלטען... געמישטע מיטגלידער פון יונגלעך און מיידלעך, ווייניג געלערנט זעלטען ווער פון זיי געווען פון די חובשי ביהמ"ד, זיי זענען געווען שומרי הדת, און אַזוי האָבען זיי זיך גערופען שומר הדתי.

די אגודה יוגענט זענען געווען די „קנאים", שטיבעל בחורים וואָס האָבען אַ גאַנצען טאָג געלערנט, אפילו די סוחרישע בחורים האָבען אויך געהאַט שיעורים ערב ובוקר, אָבער די צייטונג און פּאַרשידענע פּעריאָדישע אויסגאָבען ווי „דרכנו" „יוגענט בלעטער" „בית יעקב" זשורנאַל, האָבען פיל צייט אַוועק געריבט פון זמן לימוד התורה, זיי האָבען אָבער גערעכענט, אַז דאָס מוזען זיי האָבען, כדי זיי זאָלן זיין באַוואָפענט מיט אגודיזם, אָדער זיי זאָלען ניט הייסען קיין „בטלנים", אָדער גלאַט ווייל עס איז מושך... אומפּאַרטייאישע אַ קליינער פּראָצענט פון יאָר צו יאָר איז דאָס אידישקייט אין אַלגעמיין געווארען שוואַכער, כאָטש עס איז כמעט ניט געווען קיין אָפּיציעלער מחלל שבת, און כשרות איז אָפּגעהיטען געווארען אין אַלע שטיבען אוך אין

טהרת המשפחה איז נאָר געווען אַ פֿאָר אויסנאַמען, אָבער בדרך כלל איז דאָס געווען מצות אנשים מלומדה, און די יוגענט איז אַלעמאָל אַוועק ווייטער, אמת פיל האָט גורם געווען די ספּעציעלע באַגרעניצונגען פֿאַר די אידען זיי זענען געווען אַנטוישט און פֿאַרביטערטע, און דאָס האָט זיי געשטויסען אין פֿאַרשידענע ריכטונגען, זיי האָבען פֿשוט געוואָלט אַנטלויפֿען פון זיך זעלבסט. אויך דער שנאת הדת איז ביי פיל געווען זעהר שטאַרק, אין אַלגעמיין האָט די פֿאַרטיי געשפּילט אַ גרויסע ראָלע ניט נאָר ביים ציבורדיגען לעבען נאָר אויך ביים אויספֿאָרמירען דאָס גייסטיגע געשטאַלט פון יעדען יחיד.

און אין יעדער פֿאַרטיי האָבן זיך געפונען אַזעלכע אידעאַליסטען, אַז די פֿאַרטיי אינטערעסען זענען ביי זיי געשטאַנען העכער ווי זיינע פּריוואַטע אינטערעסען. יעדענפֿאַלס דאָס פֿוילישע אידענטום, וואָס אונזער שטאָט איז געווען אַ טייל פון איר האָט זיך געמוטשעט אין גייסטיגע קאַנוואולסיעס, און האָט געהאַלטען אין ענדערן איר גייסטיגען פּרצוף פון יאָר צו יאָר.



זעליג וואַסערטרעגער

די ספעציעלע אידישע קליידונג

● ש. לייבאוויטש

דער איד וואס האט זיך געפונען אין פוילן קרוב צו טויזנט יאר, געלעבט און געהאנדלט און געארבעט צווישן דער ניט־אידישער באפעלקערונג, האט זיך אויסגעטיילט פון דער ארומיקער ניט־אידישער באפעלקערונג ניט נאר מיט דער רעליגיע, נאר אויך מיטן ספעציפישן אידישן לבוש, טראץ דעם וואס טיילמאל איז דאס געווען א שטער צו זיין פרנסה, און מיט דער גרעסטער עקשנות און טיילמאל ממש מיט מסירת נפש האבן אידן זיך באמיט אפצוהיטן און אויפצוהאלטן דעם אידישן לבוש, מקיים צו זיין אין פולן באדייט דעם מנהג פון אונזערע אור־עלטערן אין גלות מצרים „שלא שינו את לבושם", זיי האבן ניט געענדערט דעם אויסזען פון זייער קליידונג.

עס איז ניט מיין אויפגאבע צו געבן א היסטארישן איבערזיכט וועגן דער אנטוויקלונג פונ׳ם לבוש. איך וויל נאר איבערגעבן דעם מנהג פון לבושי יהדות ווי עס האט זיך אויסגעפארעמט אין די לעצטע הונדערט יאר, און אזוי איז עס מערסטנטייל אנגעהאלטן געווארן ביז צום לעצטן חורבן.

דער טראדיציאנעלער אידישער לבוש איז באשטאנען פון פאלגנדיקע מלבושים:

א אידיש היטל. א נידעריק קיילעכדיק געפאסט שווארץ היטל, געווען געדעקט מיט הארטן טאוול, מיט א קליינעם דאשעק פון פארנט. דער מאטעריאל איז געמאכט געוואלן, פון שוואַרצן טוך פאר א גאנצע וואך, און דער זעלבער פארעם נאר אנשטאט טוך איז דער מאטעריאל באשטאנען פון שוואַרצן סאמעט, פאר שבת און יום טוב.

דאס סאמעטענע היטל האט פארטראטן דעם שטריימל וואס מען האט געטראגן אין גאליציע, נאר ביי אונז האט דאס סאמעטענע היטל מער אויסגעדריקט דאס שטרענגע חסידישע אויפפירונג פונ׳ם אנקלייד־ער, און עס האט זיך געפאדערט מער ערנסטקייט און זעלבסט־קאנטראל, ווייל ניט אלע אידן וואס האבן געטראגן אין גאליציע שטריימלעך וואלטן ביי אונז געטראגן א סאמעטענעם היטל שבת, ווייל דאס סאמעטענע היטל האט ארויפגעלייגט מער פליכטן פון חסידות און יראת שמים. געהויבענע אידן פלעגן אין דער וואכן טראגן א זיידן היטל אדער גאר א סאמעטענעם.

דאָס אידישע היטעלע איז געטראָגן געווארן פון 90 פּראָצענט אידן אין שטאָט, און דאָס סאָמעטענע שבת נאָר 60 פּראָצענט, בערך.

אַ שטריימל שבת האָבן געטראָגן נאָר די דוכאָוונע, רבנים, רביים און מורי הוראה. אויך אייניקע יחידים האָבן געטראָגן אַ שטריימל נאָר אין שטוב אָבער זיך ניט באַוויזן דערמיט אין גאָס אָדער שטיבל.

יאַרמאָלקעס אונטערן היטל האָבן נאָר יחידי סגולה געטראָגן.

דאָס רוב אידישע באַפעלקערונג האָט זיך ניט געקליידעט קורץ. אַ קינד פון 10 יאָר און העכער האָט מען שוין געמאַכט לאַנגע מלבושים, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ צייגן כאַלאַטל ביי דער אָרעמער קלאַס, און ביי די מער פאַרמעגלעכע, פון אלפאגא אָדער וואָל, אָדער אַ זיקעטל.

שבת האָבן די זעלבע געטראָגן אַ שוואַרץ זשעקעטל מיט אַ טיפן שפּאַלט, וואָס טייל האָבן צוליב די שאלה פון ציצית געמאַכט אין עק קיילעכדיק, און אַ קליינער טייל האָבן געטראָגן זיידענע אָדער אטלאַסענע בעקישעס.

הויזן און וועסט האָבן שוין געטראָגן די מער מאָדערנע, מיט אַ גאָלדענעם קייט פאַרצויגן דורך דער גאַנצער ברייט פון איין קעשענע צו דער צווייטער אויף דער וועסטעל.

די מער פרומערע האָבן געטראָגן שטיוול אַריבערגעצויגן איבער די הויזן, אָדער שטיוויילעטן און פאַרבויגן די הויזן. די מער מאָדערנע האָבן געטראָגן געשנאָרוועטע גאַנצע שיך.

די פרומע האָבן געטראָגן אַ וויים העמד אָן וועלכעס עס איז באַפּוצונג, און די רביים האָבן ניט געהאַט קיין קנעפּל נאָר מיט בענדלעך פאַרבינדן דעם קאָלנער פון העמד. בעל הבית׳ישע האָבן געטראָגן אַ געפּרעסטן קאָלנער מיט אַ בינד פאַרפלאָכטן, אָדער אַ פייגעלע, אָדער אַ שוואַרצע אונטערלאַגע אונטערן קאָלנער.

אָן אַרויפגעזעצטן קראָגן האָבן געטראָגן די גאָר מאָדערנע, אויך צו פאַרשפּילן די מאַנזעטען מיט ספּינקעס האָט באַלאַנגט צום מאָדער־נעם רימל. אָן אמת חסידיש העמד איז געווען אַ פשוט העמד אָפילו ניט קראָכמאָלעט דעם קאָלנער.

ווינטער פלעגט מען טראָגן אַ שוואַרצן אויבערראָק אָדער פוטער.

נאָטירלעך איז אַלעס געווען געניט אַז עס זאָל זיך פאַרשפּילן פון רעכטס אויף לינקס.

בעלי מלאכות פלעגן ביי דער אַרבעט טראָגן „קורטקעס" און „מאַרי־נאַרקעס", ד. ה. קורצע רעקלעך, און אויפן קאָפּ אַ מאַטשיואווקע, אָן

אַכט קאַנטיק היטל מיט אַ לאַנגן דאַשעק, געגייט פון קאָלירטע סחורה. מאָדערנע מענטשן — אַ קאָלירטן טוכענעם קאַפּעליוש.

זינט פוילנס אַנטשטעאונג האָט זיך די לאַגע געענדערט: פוילן איז געוואָרן איין מדינה מיט גאַליציע און טאַמאַשאָוו, אַלס ערשטער נאָענטסטער



לייבל רייוועצער לערנט

שכן, האָט געהאָט אַ ווירקונג, די יוגנט האָט ניט פאַרשטאַנען אַז אַ טוכענעם קאַפּעליוש וואָס אין טאָמאַשאָוו ווערט עס באַטראַכט ווי פאָרגעשריטן, טראָגן אין ראווא זאָלקווי פרומע אידן. די יונגווארג האָט בכלל פון זיך אַראָפּגעווארפן דעם ספּעציעל אידישן לבוש, אָבער דאָך האָבן די חסידים מיט מסירת נפש זיך געקלאַמערט אָנצוהאַלטן דעם אַלטן לבוש. אין הויסאַטינער שטיבל האָט מען איינמאָל געווארט שטונדן אַלס פּראָטעסט אַז די „קאַפּעליושן זאָלן פאָרלאָזן דאָס שטיבל".

ביזן ערשטן קריג, האָבן כמעט אַלע אידן, יונג און אַלט, געטראָגן בערד, ספּעציעל די שטיבל בחורים. אַפילו די וואָס האָבן געשוירן די באָרד, האָבן דאָס זייער הויך געשוירן אָדער נאָר צוגעגלייכט די באָרד. דאַקעגן זינט פוילנס אַנטשטעאונג האָט דאָס יונגווארג אַפילו די פרומע ניט געטראָגן קיין בערד. עס איז געווען געוויסע אויסנאַמען וואָס האָבן ניט אָנגערירט די בערד אָבער זיי זיינען געווען אַ קליינער מיעוט.

די פרויען פלעגן געפּנצלעך אָפּשערן די האָר און צודעקן מיט קאַפּקעס, שלייערס און טיכלעך. שפּעטער האָט זיך שטאַרק פאַרשפּרייט די שייטלען, אָבער אַ פרוי וואָלט ניט געקומען דאָוונען מיטן אַנטבלויזטן שייטל, זיי זיינען געגאַנגען איבערגעדעקט מיט אַ שוואַרצן שפּיצן שאַליק. די מאָדערנע פלעגן אויך טראָגן היטן.

מיטן אָפּשערן די האָר ביי די פרויען איז בכלל נאָך דער גזירה פון צאָר געווארן אַביסל אָפּגעשוואָכט. זינט טאָמאַשאָוו האָט אַריינבאַקומען אַלס רב דעם ליטוואַק הרב סיטקאָווסקי וואָס זיין ווייב איז אין דעם ניט נזהר געווען האָט דאָס גורם געווען צו אַ גרויסע פּרצה. הגם די פּרנסי הקהלה האָבן אַלס שטראָף פאַרקלענערט דעם רב'ס שכירות איז אָבער אַ פּרצה פאָרט געבליבן.

זאָקן פלעגן די פרויען טראָגן גראָבע, און זיידענע מיט טונקעלע קאַלירן, ניט דורכזיכטיקע. זינט פוילנס אומאָפּהענגיקייט האָבן זיך די מאָדעס שטאַרק אַריינגעריסן אָפּילו אין שטאַרק פרומע הייזער, מ'האָט שוין געטראָגן זיידענע דורכזיכטיקע זאָקן, נאָר די פרומע האָבן דאָס ניט דערלויבט, ווי אויך ניט קיין לייב קאַליר זאָקן.

אינטערעסאַנט אַז דער ציעשינאָווער רבי הרה"צ ר' לייביש רובין פלעגט באַזוכן טאָמאַשאָוו אויף דער איינלאַדונג פון זיינע חסידים, ווען ער האָט נאָך געוואוינט אין ציעשינאָוו, ער האָט זיך זייער באַליבט ביי די חסידים. איינמאָל האָט ער געמאַכט פיל תקנות אין ר' יהושע'לעס שטיבל (וואָס איז דעמאָלט געווען דאָס גרעסטע אין שטאָט), נעמליך, אַז פרויען וואָס גייען די אייגענע האָר מוזן פאַרלאָזן דאָס ווייבערישע שטיבל, און

עס איז געווען אַ חשוב׳ער בעל־הבית וואָס זיין פרוי איז אין דעם נכשל געוואָרן, האָבן די מתפללים ניט געלאָזט שבת אָנהויבן הודו. אָבער עס איז ליידער ניט געווען אויספירבאַר און די תקנה האָט ניט אָנגעהאַלטן.

אויך אין פּנקס פון שול האָט ער אַרײַנגעשריבן אַ תקנה אַז גלוח בתער טאָר ניט עולה לתורה זײַן. עס האָט אָנגעהאַלטן אַ פּאָר חדשים און עס איז אוממעגלעך געווען אויסצופירן, ווײַל פון יאָר צו יאָר איז דאָס אידישקייט שוואַכער געוואָרן און ממילא אויך דער אידישער לבוש. אָבער אין אַלגעמיין קען מען זאָגן אַז אַפילו ביי די פרייַע איז דער לבוש געווען אַ סאָלידער און קאָנסערוואַטיוועך. לגבי היינט אין אַמעריקע קען מען דאָס רופן צניעות׳דיקער לבוש.

די רבנים פאהרען כשר׳ן די מיחל



הרב ר׳ אר׳ לייביש רובין ז״ל (ציעשינאווער רב), הרב שלום יחזקאל רובין שליט״א, אברהמלי ראפאפארט און דער בעל עגלה לייבל

די הכנות פאַר שבת און יו"ט

• ש. לייבאָוויטש

כ'ווייס עס וואָלט זיך בעסער געפאַסט אויסצודריקן די פאַרבריי־טונגען פאַר שבת און יו"ט, אָבער דאָס וואָרט "הכנה" למצוה האָט אין זיך אַ ספּעציעל הייליקן באַגריף, אַ מין אויסדרוק וואָס לאָזט זיך ניט איבערזעצן אין קיין שום שפּראַך, ווייל לויט די חסידישע לערע איז די הכנה צו דער מצוה אויך אַ מצוה, און ביי געווויסע שטאַנד־פונקטן נאָך גרעסער ווי די מצוה, איך שרייב ניט וועגן די שבתים און ימים טובים זעלבסט, וואָס האָבן זייער סדר און איינשטעלונג לויט די פעסטע תורה געזעצן, דאַקעגן די הכנות איז שוין אַן אויספאַרמירונג פון נשמה גענפילן, וואָס יעדע אָרטשאַפט האָט שוין געהאַט זיינע מנהגים און טראַדיציעס און ממילא טוט עס אָפּשפּיגלען דעם גייסטיקן טיפן רעליגיעזן צושטאַנד פון דער אידישער באַפעלקערונג אין באַטרעפנדן אָרט.

כ'וויל דערפּרישן מיינע געפילן און הייליקן ציטער פאַר אַ מצוה וועק איך אויף מיין זכרון, און עס שווימען אויף פאַר מיינע אויגן הייליקע מאַמענטן פון אונזער אומ'רחמנות'דיק פאַרטיליקט שטעטל, עס גייען פאַר־ביי אונזערע טאַטעס און מאַמעס מיט זייער ציטער און ליבשאַפט פאַר אַ מצוה, טראָץ די וויטקייט פון צייט און דיסטאַנץ, דאָך זיינען זיי אַזוי נאָענט צו מיין האַרץ, איך זעה אַלעס בולט און פּריש און קלאָר, גלייך ווי נעכטן וואָלט דאָס אַלעס פּאַסירט, גאַנץ באַזונדער שיינט פאַר מיינע אויגן זייערע מנהגים און נשמה־יתירה'דיק אויסזען ביי די הכנות אויף שבת און יום טוב.

יעדער לויט זיין פּרנסה־שטאַנד, האָט לכבוד שבת פאָרגעבריי־ט בעסער עסן און שענער אָנטוען, און פאָרגעבריי־ט ספּעציעלע מאכלים וואָס אַ גאַנצע וואָך האָט מען זיי ניט געגעסן, פּרייטיק פאָרטאָג אויף שבת איז געבאַקן געוואָרן פּרישע חלות און מזונות, און אַפילו די וואָס האָבן אַליין געבאַקן ברויט, האָבן זיי אויך דאָס געבאַקן לכבוד שבת, אַז די ברכה פון שבת זאָל אויף דעם רוען. פיש איז געווען אַ ספּעציעל שבת מאכל, נייע וועש געביטן נאָר אויף שבת, אַלע טישן זיינען געדעקט געוואָרן מיט ווייסע טישטוכער נאָר לכבוד שבת ויו"ט, געוואַשן און גע־צוואָגן געגאַנגען אין מרחץ און מקוה לכבוד שבת, אַפילו געכאַפט אַ דרימל בייטאָג לכבוד שבת.

יעצט דער טשאלנט מיט די קוגלען די ספּעציעלע שבת מאכלים.

אפילו דער איד וואס האט אַ גאנצע וואך זיך ניט געקענט פאר־גינען אַ שטיקל פלייש, לכבוד שבת האט ער אַ גאנצע וואך געשפּארט און געקארגט כדי ער זאל קענען קויפן אַ שטיקל פלייש לכבוד שבת. מיר איז באקאנט אַ פאל פון אן ארעמן איד, וואס אַ גאנצע וואך האט מען געגעסן פּאסנע ברויט מיט קארטאפּלעס, און אויף שבת האט ער אלעס אנגעוועגדעט אנצוגרייטן פיש און פלייש, אבער ניט אלע מאל איז אים געלונגען ביידע מינים צוזאמען. אבער איינס, פיש אדער פלייש, איז אייביק געווען. איר קענט אייך פארשטעלן די שמחה ביי די קינדער־לעך וועז נאך אַ גאנצע וואך הונגערן האבן זיי זיך באלעקט, וועך מיט אַ פּאלקע וועך מיט אַ פליגעלע און וועך מיט אַ געךגעלע, און אויב עס איז אויך געווען פיש איז דאן די שמחה געווען אין לשער.

פאר קידוש פלעגן די קינדערלעך פרעגן דעם פאטער, מיט וואס וועלן מיר דעם שבת מכבד זיין? האט ער געענטפערט מיט פלייש אדער פיש אדער ביידע צוזאמען לויט ווי ער האט געגעבן געלט פארצובריינטן.

איינמאל האט ער געהאט זייער אַ שווערן ווינטער, ער האט גארניט פארדינט, ער האט זיך געבארגט און געליטן, אבי צו האבן אַ שטיקל פלייש לכבוד שבת. מאכט זיך אַ מעשה אז דאס הינדל וואס ער האט געקויפט לכבוד שבת איז טריפה געווארן, און אויף אַ צווייטע האט ער ניט געהאט אפילו וואו צו בארגן, האט ער ליידער אויף דעם שבת גארניט געהאט, נאר ברויט מיט בעבלעך־וואסער, וועז ער איז אהיים געקומען פון שול און געזאגט דעם לוסטיקן פריילעכן גוט־שבת, לויפן צו די קליינווארג: טאטע, טאטע! מיט וואס וועלן מיר דעם היינטיקן שבת מכבד זיין? ענטפערט ער: מיט זייער אַ חשוב'ע זאך, וואס מיר האבן נאך ביז היינט ניט געהאט.

די קינדערלעך זיינען געווארן זייער נייגעריק און אים געפרעגט: מיט וואס? האט ער זיי ענטפערט: איר וועט שוין זען נאך קידוש.

זיי האבן געזונגען אַ שיינעם ניגון צו שלום עליכם. וועז זיי האבן שוין געגעסן די חלה, און זיי זענען גארניט דערלאנגען, ניט קיין פיש און ניט קיין פלייש, פרעגן זיי דעם פאטער: טאטע, וואו איז דער נייער כיבוד?

ענטפערט ער זיי: מיט די הייליקע תורה וועלן מיר היינט מכבד זיין דעם הייליקן שבת. קינדערלעך, איך האב געקויפט אַ הינדל אויף שבת, נאר די תורה האט עס טריפה געמאכט און דאס איז אונזער „עונג שבת" וואס צוליב די הייליקע תורה עסן מיר ניט דאס הינדל, כאטש מיר זיינען זייער הונגעריק דערצו. און קומט קינדערלעך לאמיר זיך פרייען מיט די הייליקע תורה און מיטן הייליקן שבת! און ער איז אַוועק

אין אַ טענצל מיט די קינדערלעך וואָס זייער הייליקער געזאַנג האָט אויפגעוועקט אַלע פאַרשלאָפענע שכנים.

די הכנות אויף פּסח

אויב די פאַרבריטונגען פאַר אַ צווייטן יום טוב, פאַנגט זיך אָן אין די נאָענטסטע טעג אָדער העכסטנס וואָכן פאַר יום טוב, איז אָבער אָן אויסנאַם דער יום טוב פּסח, וואָס כמעט אַ גאַנץ יאָר האָט מען הכנות פאַרן פּסח.

באַלד נאָך שבועות הויבט מען אָן שניידן דעם שמירה ווייץ, פאַר די שמירה מצות, בייַ די געהויבענע חסידים איז דאָס געווען אַ גאַנצער ענין, פאַרן אָנקוקן דעם ווייץ, און דאַן דאָס שניידן און דרעשן מיט עכטע חסידישע התלהבות און געזאַנג און געענדיקט מיט אַ לחיים און רקידה'לע.

ווי עס איז נאָר צוגעפאַלן דער ווינטער, האָט מען אָנגעהויבן צו האָדעווען געניג, פון זיי צו האָבן שמאַלץ אויף פּסח, געווייגלעך חנוכה צייט האָט מען געשאָכטן די געניג און אויסגעלאָזט דאָס שמאַלץ, וואָס דערצו האָט מען ספּעציעל געגליט די קיך אָדער די פייערקעס. מיט די גריוון האָט מען געפּרעגלט לאַטקעס אָדער פּלעצלעך מיט קאָשע.

באַלד נאָך חנוכה האָט זיך אָנגעהויבן דער סעזאָן פון כשר'ן די מיל, אין אונזער שטאָט האָט מען אייביק געמוזט כשר'ן 2 מילן מיט וואַלצן און אַ וואַסער מיל אויף אַ שטיין, ווייל די ראַדזינער חסידים האָבן ניט געגוצט מעל פון אַ דאַמף מיל אָדער וואָס איז געמאָלן דורך וואלצען, עלעוואטארן (די הייבערס, וואָס פירן די תבואה און נאַכהער דאָס מעל אויטאָמאַטיש) זיינען באַזייטיקט געוואָרן צום פּסח'דיקן מעל. און געהויבענע אידן האָבן נאָר גענוצט רחיים של יד, און פריער אויסגע־קליבן דעם ווייץ פון יעדן חשש חימוץ.

אויב די פריערדיקע הכנות האָבן נאָר אָנגעריכט אַ טייל חסידישע אידן אָדער די רבנים און אָנדערע קהל'שע פונקציאָנערן, איז אָבער דאָס מצות באַקן שוין געווען אַן ענין פון דער גאַנצער אידישער באַפעלקערונג, ווייל פון קיין מאָשין מצות איז קיין רייד ניט געווען (ווייל זיי זיינען ג'אסר'ט געוואָרן פון גדולי ישראל בדורות הקודמים) גרייטע האָבן מצות איז אויך ניט געווען צו קויפן, נאָר יעדער איד האָט זיך געלאָזט באַקן מצות לויט באַשטעלונג.

תיכף אַ טאָג נאָך פורים האָט זיך געעפנט דער סעזאָן פון מצות באַקן, אין שטאָט האָט עקזיסטירט ביי 18 לאָטס (מצה בעקעריס), די אַלע בעקעריס זיינען ניט געווען קיין שטענדיקע בעקערס, נאָר ספּעציעל מצה בעקעריס וואָס זיי האָבן פאַרוואַנדלט זייער פריוואָטע וואוינונג, און אַ

טייל זייער וואַרשטאַט, אין אַ מצה בעקערי. דאָס האָט שוין געהאַט צו טאָן מיט חזקות. יעדער בעקער האָט שוין געהאַט זיינע פאַמיליעס וואָס האָבן ביי זיי געבאַקן מדור דור, און אויך די בעקעריי איז איבערגע־גאַנגען בירושה פון טאַטע צו קינד, די בעקערייען זיינען געשטאַנען אונטער דער דירעקטער השגחה פון ראַבינאַט, וואָס האָבן, אגב, גאָרניט געגומען באַצאָלט, די בעקערייען זיינען געווען זייער פּרימיטיוו און אָרעם.

דעם ערשטן אויוון איז באַטראַכט געווארן פאַר דעם גרעסטן כיבוד. אָבער אין דעם איז געווען 3 קאַטעגאָריעס: 1) גאָר דער ערשטער אויוון וועמ מען האָט אָנגעפאַנגען בכלל צו באַקן, 2) יעדער זונטיק פרי, ווייל עס איז געווען אַ הפסקה פון שבת, און 3) יעדן טאָג אין דער פרי. צו באַקומען דעם ערשטן אויוון איז ניט מעגלעך געווען אָן אַ חזקה, סיידן אָז עס האָט זיך געעפנט אַ נייע בעקערי. געווייגלעך פלעגט יעדער איד באַקן צום ערשט די שמירה און נאַכהער די פּראַסטע, די וועלגערינס זיינען באַשטאַנען פון אידישע פרויען און מיידלעך, דאַקעגן די רעדלערס, שיבערס, און טיילמאָל די קנעטערס, זיינען געווען מענער.

געווייגלעך פלעגט קומען צו די מצות באַקן דער בעל בית אָדער בעל בית׳טע אָדער ביידע צוזאַמען. ביי די מאַדערנע פלעגן זיי זעלבסט ניט קומען, יעדער איינער פלעגט איבערלאָזן טרינק געלט פאַר די אַרבעטער.

די מצות פלעגט מען אַהיים טראָגן אין אַ פלאַכטע פאַרבונדן די 4 שפּיצן און אַריינגעשטעקט אַ דראָנג אינדערמיט, און 2 בחורים פלעגן דאָס אַהיים טראָגן און די פלאַכטע אויפהענגען אין מיטן שטוב.

דאָן האָט מען אינגעזייערט דעם בארשט, און שפּעטער איינגעלייגט ראָזינקעס אויף וויין, דאָן האָט זיך אָנגעהויבן אַ סדרה פון רייניקן, שאָבן, קראַצן און כשר׳ן; אויסלופטערן די ספּרים אויפן הויף, איבערדרייען די קעשענעס פון די מלבושים, און כשר׳ן די כלים, וואָס אין באַד איז געווען ספּעציעלע קעסלען וואו מען האָט געכשר׳ט.

אַ ספּעציעלע עבודה איז געווען דאָס באַקן די ערב פּסח׳דיקע מצות, וואָס האָט זיך אָנגעפאַנגען מיט אַ טאָג פריער, ווייל פאַרנאַכט איז מען געגאַנגען נאָך „מים שלנו״ (וואַסער וואָס האָט געענעכטיקט, און דערמיט איז געקנאַטן געווארן דאָס טייג פאַר די מצות).

ספּעציעל איז דאָס געווען פייערלעך ביים ציעשינאָווער רבי׳ן, ווי ער מיט די חסידים זיינען געגאַנגען צום פלומפּ לעבן משה׳לע סופר, אינער האָט געהאַלטן די וויאָדרע (דוקא אַ הילצערנע) דער צווייטער דאָס ערד־ענע שעפּ־טעפּל, דער פערטער דאָס דורכזיי טיכל, און עס איז געגאַנגען אַ כיבוד וועך עס זאָל אָנשעפּן פריער און וועך שפּעטער, וועמ מען האָט שוין אָנגעפילט פינף עמערס מיט וואַסער זיינען זיי אַהיים געגאַנגען, אָדער בעסער געזאָגט, אַהיים געטאַנצט מיט געזאַנג.

נאָך מעריב האָט זיך אָנגעפאַנגען דאָס בדיקת חמץ מיטן חמץ פאַרקויפן, פאַרשטייט זיך אַז דאָס רוב בעל בית׳טעס זיינען אויף געווען אַ גאַנצע נאַכט, פאַרצובריינען אויף יום טוב, און זיי זיינען נאָך אַלץ ניט געווען פאַרטיק.

איינס אַזייגער בייטאָג האָט מען זיך אָנגעטאָן די בגדי שבת, דער רב אין שטריימל, און מען איז געגאַנגען באַקן מצות, דאָרט האָבן געאַרבעט בלויז די חסידים, פונעם וואַסער גיסער און מעל מעסטער ביזן וואַלגערער און רעדלער, קנעטער און שובער, אַלע אייגענע מענטשן.

די ערשטע מיירעס האָט דער רבי אַליין געקנעטן, און געזאָגט הלל מיט געזאַנג און שמחה, און דער גאַנצער עולם האָט מיט געהאַלטן און יעדער פון די באַטיליקטע האָט זיך אָנגעבאַקן זיינע מצות, וואָס איז גערעכנט געווארן לויט די מיירעס. אַלע פאָר מינוט האָט דער אינהאַבער פון דער מיירע אויסגעשריען: הפרורים יהיו הפקר! די ברעקעלעך זאָל זיין הפקר. ספּעציעל איז געווען אַן עבודה דאָס באַקן ביי די טריסקער חסידים, אין קיעלצער שטיבל האָבן זיי געהאַט אַן אייגענע בעקעריי פאָר ערב פּסח.

ערב שבועות

קיין ספּעציעלע הכנות איז ביים פּשוט׳ן עולם ניט געווען, וויל דער יו״ט איז ניט פאַרבונדן מיט קיין צערעמאָניעס, די קינדער האָבן געמאַכט רייזעלעך און אויסגעהאָנגען אין די פענסטער, אויך אָנגעגרייט גרינס אויפצוהענגען אָדער אויסצושפּרייטן אין די הייזער, געלייגט שאָווארעס (גרין געוויקס ביים וואַסער) אויף די פאָדלאָגעס.

אין די שטיבלעך און בתי מדרשים האָבן די שמשים באַצירט מיט ביימער ספּעציעל אַרום דער בימה און ארון הקודש.

חסידים פלעגן אַמערסטן אויף דעם יום טוב פאָרן צו זייערע רביים.

אויך זיינען די מילכיקערס געווען שטאַרק טרוד מיט פאַרבריייטן מילכיקס אויף שבועות און די פרויען מיט צוגרייטן די מילכיקע וואַרע־ניקעס און ספּעציעל מילכיק געבעקס, ווי קעז קיכן און קעז־קראָגעלן א. א.

ערב ראש השנה ויום כפור

אָדער ווי אַ טייל האָבן זיי גערופן ימים נוראים, די פאַרכטיקע טעג אָדער הייליקע טעג. די פאַרברייטונגען זיינען שוין געווען גייסטיקע. ביי די יחידי סגולה האָט זיך דער סעזאָן געעפנט שוין פון חמשה עשר באב, מען איז שוין פאַרבליבן אין שטיבל לערנען ביינאַכט, אויב מען האָט זיך געזאָגט מיט אַ מענטש פון אַ צווייטע שטאָט האָט מען זיך שוין געווואונטשן אַ כתיבה וחתימה טובה, אָבער דער הויפּט סעזאָן האָט זיך אָנגעפאַנגען ראש חודש אלול, דאָס שופר בלאָזן, דאָס בציבור׳דיקע

תהלים זאגן יעדן אין דער פרי. עס האָט זיך אַנגעהויבן טעג פון חשבון־הנפש און לייטערונג, פאַרגעבונג און אויסבעסערונג, ברודערלעכקייט און מעשים פון צדקה און חסד, מענטשן זיינען מער געווען נזהר אין וואָרט, מען האָט עפּעס שטילער גערעדט, איידעלער געשמועסט. און בודאי מער אויפריכטיק אין געשעפטלעכע אָנגעלעגנהייטן, די הויפּט מאַנעוורעס האָבן זיך אָנגעפאַנגען צו די ערשטע סליחות, וואָס איז געוואָגט געוואָרן אינ־מיטען דער נאַכט, און ביי אַ טייל זונטיק פאַרטאָג, אין די פינסטערע גאַסן האָבן מענטשן געאיילט מיט ציטערדיקע טריט, אַלע דערוואַקסענע מענטשן, מאַן און פרוי און קליינע קינדער האָבן געשטראָמט אין די בתי תפלה גלייך ווי מען גייט זוכן פּראָטעקציע פאַר אַ גרויסן שווערן פּראָצעס, די הויפּט התעוררות איז געקומען ערב ראש השנה וואָס האָבן זיך ניט באַגנוגנט מיט בלויז סליחות זאָגן נאָר זיי האָבן אויסגעזאָגט גאַנץ „תהלים" פאַר די סליחות און נאָך די סליחות, זיך מתיר נדר געווען, געגאַנגען אויפן בית החיים, געגעבן צדקה, געפאַסט וועט אַ גאַנצן טאָג און וועט אַ האַלבן טאָג, און נאָך שטאַרקער מיט מער עקסטאַז האָט זיך דאָס איבערגע׳חזר׳ט צו „שלש עשרה מידות". דער קולמינאציאנס פונקט האָט דערגרייכט אין סאַמע ערב יום הכפור.

צו אָרעם איז מיין פעדער אַרויסצוברענגען די שטימונג און איבער־לעבענישן און געפילן פון ערב יום הכפור. די שטימונג האָט אָנגעהאַלטן ביז צום חורבן וועט אַ גרויסע טייל פון דער אידישער יוגנט איז שוין געווען וועלטלעך און אַ טייל ליידער זייער וויט פון רעליגיע. פון פאַרטאָג אָן האָבן מענטשן געשטראָמט אין מקוה אַריין, וויייל כמעט אַלע אידן, ספּעציעל פון עלטערן דור זיינען געגאַנגען אין מקוה ערב יום הכפור, אַ טייל זיינען געגאַנגען דעם טאָג 3 מאָל אין מקוה, פאַר שחרית, פאַר מנחה, און נאָך דער סעודה מפסקת. אויך די פרויען האָבן זיך דעם טאָג גע׳טובל׳ט. און מען דאַרף געדענקען אַז בסך הכל איז געווען אין טאָמאַ־שאָוו נאָר איין מקוה פאַר דער גאַנצער שטאָט. די מקוה איז פשוט געווען געדיכט און ווייס, און דאָך האָט עס קיינעם ניט צוריקגעהאַלטן.

פון אָוונט אָן בעפאָר פון ערב יום הכפור האָט זיך אָנגעהויבן אַ סדרה פון „כפרה" שלאָגן, אַ ווייסער האָן האָט געהאַט פאַרצוג. צו די חשוב׳ע גבירים פלעגן די שוחטים אַהיים קומען שעכטן די כפרות, און פון פאַרטאָג, שטיין אין „שעכט־שטיבל" וואו מען האָט געדאַרפט וואַרטן לאַנגע שעה׳ן, אָנצוקומען אין דער רייע, אידן האָבן דעם טאָג געטיילט צדקה מיט אַ ברייטער האַנט. אַ פאָר שעה פאַר ליכט צינדן איז שוין די גאַנצע אידישע באַפעלקערונג געווען אָנגעטאָן יום טוב׳דיק, די פרויען אָם מיינסטן אין ווייס, מיט ווייסע טיכלעך אָדער שאַליקעס איבערן קאָפּ, יעדער איז געגאַנגען צו זיינע נאָענטע און פריינט זיך אָנווינטשן, אַז מען זאָל זיך אויסבעטן אַ גוט יאָר און אַ גמר חתימה טובה, ווי אויך

טיילמאל בעטן מחילה פאר די ניט ריכטיקע אויספירונג אַ גאַנץ יאָר, כמעט פון אַלע אידישע הייזער האָט זיך געטראָגן יאָמערלעכע געוויינען, קינדער האָבן זיך געטוליעט צו די מאַמעס, מענטשן זיינען געגאַנגען מיט פאַרוויינטע אויגן אין דער גאַס, די מענער האָבן זיך אָנגעטאָן די וועיסע קיטלען מיט די טליתים און פאַרן פאַרלאָזן דאָס הויז, מיט הייסע טרערן געבענטשט די קינדער מיטן הויזגעזינד, דאָס שליכצן און וויינען האָט צעריסן הערצער, אַפילו די וואָס האָבן ניט געוויינט האָבן טרערן געשטיקט זייער ריידן, די שטימונג איז געווען ערנסט, הייליק און פאַרכטיק, מיט צעבראָכענע הערצער און פול מיט מורא און פחד פאַרן גרויסן יום הדין, האָבן אידן מיט אַ שעה פאַרן זמן זיך געאיילט צו די בתי מדרשים און שטיבלעך צו זאָגן תפלת זכה און וידוי פון רבינו נסים, ביז דער חזן האָט אָנגעפאַנגען כל נדרי.

ערב סוכות און שמחת תורה

סוכות איז גראַדע אַ יום טוב וואָס איז יאָ פאַרבונדן מיט זייער פיל צערעמאָניעס און מצות, אָבער צוליב דער ענגער צייט, האָט מען אַלעס געמוזט פאַרברייטן שנעל, די הויפט הכנות האָט זיך געפאָדערט צום אתרוג און לולב, וואָס איז געווען אַן אימפאָרטירט אויסלענדיש אַרטיקל. אין טאָמאַשאָוו זיינען געווען ספעציעלע אתרוג־סוחרים, גרשון זעגל, יעקב פייגענבוים (דעם רב׳ס), מיכעל ווייגבלאַט, סיני׳לע פוטער, יהושע גאָלדשטיין און אַנדערע. דער אינקויף פלאַץ איז געווען אין לעמבערג. די מערהייט אתרוגים זיינען געווען „גריכישע". געווייגלעך פלעגט קויפן יעדער ביהמ״ד אָדער שטיבל אַ פאָר אתרוגים פאַר כל הקהל, און אַלע מתפללים האָבן צושטייער געגעבן פאַרן אתרוג. פאַר די וויבער איז געווען אַ ספעציעלער אתרוג, און די שמשים פלעגן אַרומגיין אין די הייזער מיטן אתרוג בכדי די פרויען זאָלן בענטשן. חסידישע־גבירישע אידן פלעגן יעדער באָזונדער אָדער מיט אַ שותף קויפן אַן אתרוג בכדי צו קענען מאַכן די נענועים. יעדערס יאָר איז צוגעקומען מער מענטשן וואָס האָבן געקויפט פריוואַט אתרוגים.

אויך האָט פאַרנומען פיל אַרבעט און צייט צו מאַכן די סוכה, און ספעציעל די נוי סוכה וואָס דאָס איז געווען די מצוה פון די קינדער, אַ גאָר גרויסע שיין באַצירטע סוכה האָט פאַרמאָגט דער ציעשינאָווער רבי, וועלכע איז באָוואונדערט געוואָרן פון אַלע. די שטיבל בחורים מיט דעם רב׳ס קינדער האָבן זייער פיל אַרבעט אַוועקגעלייגט להידור הסוכה.

אין שטאָט האָט איינמאָל פאַסירט אַן אומגליק, מיכעלי באָדענשטיין ע״ה האָט אויסגעהאָנגען זיין סוכה ערב יום־טוב פאַרנאַכט, ווייל אַ גאַנצן טאָג האָט געריגנט, די סוכה איז געווען זייער פייכט און דער עלעקטריזשען

שער דראָט איז ניט געווען געגוג באַשיצט, און דאָס גאַנצע סכך איז געווארן עלעקטריזירט, און ווען ער האָט זיך אַנגעהויבן צו פאַרן מיט דער סוכה, איז ער געווארן עלעקטריזירט, און געפאַלן נאַזנאַק אויפן קאָפּ און באַקומען אַ מוח ערשיטערונג און באַלד געשטאָרבן. דער פאַל האָט אַרויסגערופן גרויסן טרויער אין שטאָט.

אויך שמחת תורה האָבן די קינדער צוגעגרייט פאַפירענע פענער מיט אַן עפּעלע אויפן שפּיץ פאַן, ביי די קינדער איז דאָס געווען אַ גרויסע איבערלעבעניש אַלס מיטבאַטייליקטע אין שמחת תורה. אויך די פרויען האָבן אויף שמחת תורה אָנגעגרייט זיס קרויט מיט געבראָטענס.

הכנות פאַר חנוכה און פורים

דאָס זיינען ימים טובים וואָס מ׳טוט אין זיי אַ מלאכה, דערפאַר זיינען די הכנות געווען קליינע, איבערהויפט האָט דער חנוכה ניט פאַרנומען קיין צו גרויס אָרט ביי דער אַלגעמיינע אידישער באַפעלקערונג. חנוכה ליכט האָט נאָר געצונדן דער הויפט פון דער משפּחה (ביי גאָר געציילטע פרומע משפּחות האָבן אַלע בחורים געבענטשט באַזונדער). קיין פאַרבריטונגען דערצו איז ניט נויטיק געווען, ווייל יעדער האָט געהאַט בירושה אַ לעמפּל צו צינדן. פאַר חתנים שטיבל בחורים האָט חנוכה געמיינט זייער פיל, ווייל ווי געווויינלעך ווער ס׳איז אַ חתן געווארן האָט באַקומען פון מחותן אַ מתנה אַ זילבערנע מנורה. דער עולם האָט זיך געלאָזט וואויליגיין און אַביסל געשפּילט אין קאָרטן. און ביי אַ טייל מענטשן האָט מען געבאַקן לאַטקעס.

אויף פורים זיינען שוין די פרויען געווען פאַרנומען מיט פאַרבריטן די ספּעציעלע המן־טאַשן, נאנט, פליישיקע קרעפּלעך, און פאַרשידענע משלוח מנות׳ן. פאַרצייטנס איז דער פורים, און אַפילו דער שושן־פורים, געפייערט געווארן מיט גרויס פריילעכקייט און פאַרשטעלטערס. שושן פורים פלעגן די יונגעלייט אַרומקרייזן דעם מאַרק (וואָס איז געווען טיפע בלאָטעס) 7 מאָל מיט אַ שליטן פאַרשטעלטערהייט. אָבער פון יאָר צו יאָר איז עס געווארן שוואַכער. דאָס אינציקע אָרט וואו פורים איז געווען לוסטיק און לעבעדיק מיטן גאַנצן קנאַק איז געווען ביים ציעשינאָווער רבי׳ן, וואו זיינע יונגעלייט און בחורים, האָבן אַדורכגעפירט שיינע פורים נומערן. דאָס שיקן משלוח מנות האָט די קינדער אַריינגעצויגן.

אָט אַזוי זיינען אָפּגעהיטן געווארן טראַדיציעס און מנהגים, און אָט ביי דער וואַרעמער היימישע אידישע אַטמאָספערע פון שיינע מנהגים און טראַדיציעס איז אויסגעוואַקסן, אידעאַלע דורות וואָס האָבן געצויגן זייער לעבנס־קראַפט פון אַן אומאויסשעפּלעכן קוואַל פון אידישקייט און זיינען געווארן צוגעבונדן מיט אַלע פעדים פון זייער נשמה צום אידישן פאָלק און מיטגעפילט זייערע לידן און פריידן.

דער שוואַרצער קלאָץ

• יאָסל שעפּסיל'ס

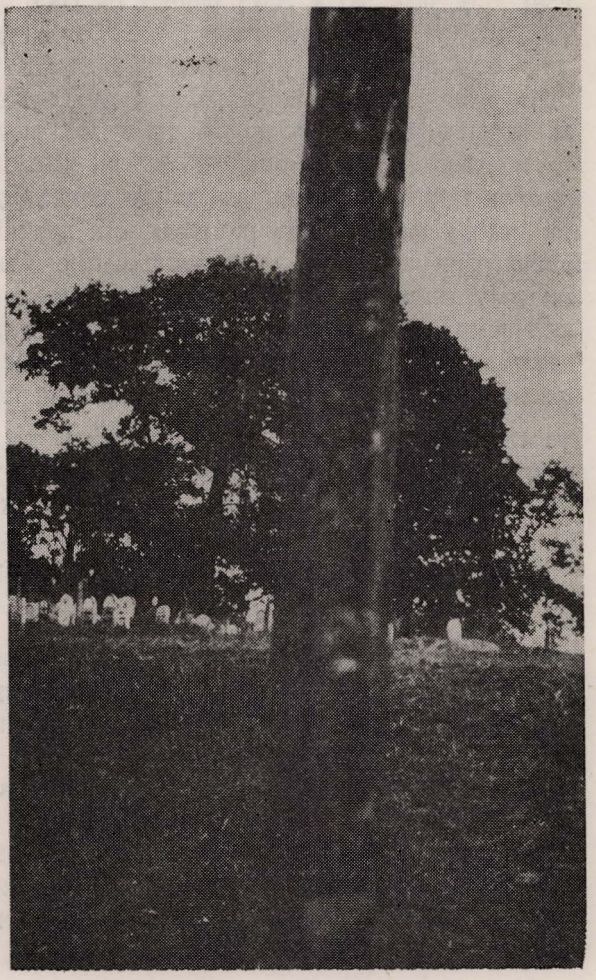
דאָס איז געווען באַלד, אַ יאָר אָדער צוויי, נאָכ'ן פּוילישׂ-באָלשעוויסטישען קריג. דאָס לעבען איז געווען אין דער פּאַזע פון סטאַביליזירען זיך. די מענער זענען שוין צוריק אין דערהיים פונם קריג, די מורא פּאַר הארמאַטען שאָסען איז שוין פאַראיבער. יעדער אָדער כמעט יעדער האָט שוין צוריק אויפגעבויט זיין היים נאָך דער גרויסער שטאָט-שריפה און פלוצים, ווי אויפגעכאפט זיך פון אַ קאָשמאַרען שלאָף האָבען אידען דערזען וואָס אַן איבערקערעניש עס איז פאַרגעקומען אויף דער אידישער גאַס וואָס האָט זיך לאַנגזאַם איינגעגעסען אין דעם גייסטיגען קערפער און געענדערט די פיזאַנאָמיע פונם אידישען קיבוץ אין שטאָט. אידען פרומע ערנסט-גאָטספאַרכטיגע האָבען אָנגעהויבען פיהלען זיך ווי מיטשולדיקע אין דעם „הפקרות" הלמאי זיי האָבען צוגעלאָזט, גאָרנישט געטאָן געגען דעם. נאָר שטורמישער איז שוין געוואָרען אין בית המדרש און אין די שטיבלעך וועו איינער, אַ פריזיער, האָט געלאָזט אָפען זיין פריזיר אַנשטאַלט אום שבת.

מיטאַמאָל האָט זיך געלאָזט הערען אַז די חברה קדושה גרייט זיך אָפצוגרעניצען אַ שטיקעל פעלד ביים פּאַרקאַן און אַרייגשטעלען דאָרט אַ שוואַרצען קלאָץ אַלס אַ שאַנד סלופ פאַר די מחללי שבת בפרהסיה. און כדי עס זאָל מאַכען דעם געהעריגען אייגדרוק, עס זאָל האָבען אַ ווירקונג וועט מען דעם קלאָץ פירען מיט פּאַראַד איבער דער שטאָט צום בית עולם.

און כך הוה.

אום תשעה באב, נאָך קינות האָט זיך פאַרזאַמעלט אין גרויסען בית המדרש אַ גרויסער עולם מענשען, אין פאָדער הויז פונם בית המדרש איז געלעגען דער קלאָץ וואָס איז געווען אָפגעשמירט מיט שוואַרצע סמאָלע און אויסגעלאָזט פונם שוואַרצען אויף אייניגע ערטער, כדי די וואָס טראָגען אים זאָלען זיך נישט אויסשמירען די הענד. דער עולם האָט זיך אַרויסגעלאָזט פונ'ם בית המדרש, לאָזענדיג זיך צום בית עולם. אָבער קיינער האָט זיך נישט צוגערירט צו נעמען דעם קלאָץ. ענדליך האָט דער פרומער מרדכי יוסף און דער גאָלדשמידט ר' אברהם מרדכי פּערלמוטער געזומען דעם קלאָץ און געטראָגען אים צום בית עולם. אופ'ן וועג האָבען אַנדערע איבערגע-נומען די משא.

אינטערסאנט אז קיין איינער פון די וואס האבען דעם קלאץ געטראגען איז נישט געווען קיין חברה קדושא מאן. אויפ׳ן פעלד האט מען דעם קלאץ איינגעגראבען אויפ׳ן באשטימטען פלאץ, עס זאל זיין א ווארנונג אז דא נעבען פלויט וועט מען מקבר זיין די מחללי שבת.



דער שווארצער קלאץ אויפ׳ן בית־החיים.

אין מיטען דער נאַכט וועז דאָס שטעטל איז געווען איינגעהילט אין אַ טיפען כראָפענדיקן שלאָף זענען זיך צונויפגעקומען חברה יונגוואַרג פון פאַרשידענע פאָליטישע פאַרטייען ווי „בונד" „פועלי ציון" א. א. וו. און במחילה אַרויסגעהויבען דעם העלדישען קלאָץ פון דער פינסטערער בית עולם ערד און אים צוגעטראָגען צום שטאָטישען באָד און דורך אַ פענסטער אים אַריינגעשאָסען אין מקוה. אינדערפרי איז מען געלאָפען אויף וואונדער קוקען ווי דער קלאָץ איז זיך געלעגען במנוחה אין זיין גרעסטער העלפט אין מקוה אַרויס־שטייענדיג דורך דער אויסגעבראַכענער שויב אין דרויסען.

די מעשה מיט׳ן קלאָץ איז פאַר לאַנגע טעג געווען אַן אָביעקט פון סאַטירע אין שטעט און שטעטלאך און אַפילו געפונען אַן אָפקלאַנג אויף די שפאַלטען פון דער אידישער פרעסע אין פוילען.

אין שטאָט גופא האָבען לצים פאַרטראַכט אַ ליד וואָס האָט זיך געזונגען אַזוי:

היידאָץ! היידאָץ! מ׳פירט דעם קלאָץ

שלום, שלום. דאָ וועט מען ליגען גרוים

דאָ וועלען ליגען אַלע דראָבעס,

די וואָס זענען מחלל שבת, און אַזוי ווייטער און ווייטער.

מחבר פון ליד — אביגדור צוקער.

דער ערשטער און לעצטער טעאַטער פּאָרשטעלונג אום שבת

• הירש רייז

...דאס איז געווען אין אָנפאַנגס דרייסיגער יאָרען אין אַ שבת צווישען פּסח און שבועות. 7 אזייגער אין דער פריה קומט אַריבער דער דאַמאַלסטיגער פּרעזעס (ראש הקהל) ר׳ לייזער לעדערקרעמער, צום ציעשינאַוער רבין אין שטוב, אַ זאַך וואָס נאָך קיינמאָל ניט פּאַסירט, און אַזאַ זמן וואָס דער רבי איז פאַרנומען מיט הויכע ענינים פון עבודה אין תפילה, זאָל ער קומען און איבער רעדען מיטן רבי׳ן געוויסע קהל׳שע ענינים, אָבער אַז דער ראש הקהל בכבודו ובעצמו איז אַריבער געקומען האָבען די שטוב מענטשען פאַרשטאַנען אַז עפּעס אויסערגעווייניליכעס האָט געמוזט פּאַסירען, און זענען אַריין צום רב איהם מעלדען אַז דער ראש הקהל דאַרף זיך נויטיג באַראַטען וועגען אַ דבר נחוץ, דער רב האָס באַפּוילען דעם ראש הקהל אַריין צופיהרען אין זיין „חדר־מיוחד״, דעו רבי זאָגט אַזאַ חשובׂן גאַסט שבת פאַרן דאַוונען: וואָס איז נייעס?

ר׳ לייזער מאַכט דאָס בקיצור היות דער „בונד״ האָט אָרגאַניזירט אויף דעם שבת 3 אזייגער בייטאָג אַן עפּענטליכען טעאַטער פּאָרשטעלונג ביי גאָלעצקין אין קינאָ (מאווי הויז) און דאָס איז בכלל דער ערשטער „חילול־שבת״ בפרהסיא אין שטאָט, על כן דענקט ער אַז מען דאַרף עפּעס טאָן דערוועגן, נאָך אַ לענגערע באַראַטונג זענען זיי געקומען צום אויספיהר אַז הגם בעוה״ר איז שוין נעבעך פאַראַנען אַ גרויסע צאָל יוגענטליכע וואָס זענען נלכד געוואָרען אין זייער נעץ ר״ל וואו זיי טרעטען על כל הקודש לנו, אָבער היות אַז קיין עפּענטליכען חילול שבת האָבען זיי נאָך עד היום ניט געוואָגט צו מאַכען, מוז מען על כל פנים כאָטש מאַכען אַ מחאָה, ד. ה. אַ פּראָטעסט, והשנית דער עיקר דאַרף מען זעהען צו פאַרהיטען אַז די וואָס האָבען נאָך אַ ביסעל בושה זאָלען ניט גיין אין טעאַטער אַז אויב דער רב מיט די חשובי הקהלה וועלען שטיין נעבען טעאַטער (פּיקעטען בלע״ז) וועט קיין שום בעל־בית׳יש קינד ניט האָבען די העזה אַריינצוגיין אין טעאַטער, אַזוי עס עס וועט פאַר זיי זיין אַ זיכערער דורכפאַל, און דאָס וועט שוין פאַר זיי זיין „רבי געלט״ מעהר קיין פאָרשטעלונגען אום שבת ניט צו מאַכען, עס וועט אויך זיין אַן אַזהרה

פאַר אַנדערע וועלטליכע יוגענטליכע אָרגאַניזאַציעס ניט עפענטליך מחלל שבת צו זיין.

אומר ועושה. שיקט דער רב (נאָכדעם ווי ער האָט באַקומען די הסכמה פונ׳ם קריל׳אָווער רב) אויסרופען אין אַלע 16 בתי תפלה בפקודת הבד״צ ובפקודת ראשי הקהל זאָלען אַלע אידען היינט 1 אַזייגער בייטאָג כאיש אחד זיך פאַרזאַמלען אין שטאָטישען בית המדרש, און פון דאָרט וועט דער גאַנצער עולם מיט די רבנים בראש אָפּמאַרשירען צו גאַלעצקיס קינאָ מוחה צו זיין געגען געפלאַנטען חילול־שבת.

דער שבת איז גראָדע געווען זהר א שיינער זוניגער טאָג און עס איז טאַקע געקומען אַנשים ונשים וטף, ווער ערנסט און ווער צוליב נייגעריגקייט. דער רב איז אַרויף אויף דער בימה און אין קורצע ווערטער ערקלערט דעם צוועק פונ׳ם מאַרש. דער רב האָט געזאָגט: מיר גייען ניט זיי מחזיר למוטב זיין, מיר גייען נאָר זיך אָנעמען דעם כבוד פונ׳ם היליגען שבת, און פאַרהיטען אַז די וואָס זענען נאָך ניט אַריינגעכאַפּט אין זייער נעץ זאָלען ח״ו ניט נכשל ווערען. ער האָט די ווערטער געזאָגט מיט גרויס עקסטאַז און התלהבות אַזוי אַז דער עולם איז גוט אָנגעוואָרימט געוואָרען און דער מאַרש האָט זיך אָנגעפאַנגען מיט קאַמפּסלוסט. אמת, דער רב האָט אויפגעפאָדערט אַז דער גאַנצער עולם זאָל זיך פאַרהאַלטען ווירדיג און רוהיג און זאָל ניט טאָן קיין שום ווילדע שריט אויפן אייגענעם חשבון נאָר לויט די אָנווייזונגען פון די סדרנים (זיינע יונגוואָרג).

„ומי ראה את אלו יוצאין ולא יצא״, די רבנים מיט די שטריימלעך און די שטיבל־אידען מיט די זיידענע קאַפאָטעס און סאַמעטענע היטלעך; און דווקא האָט דער וועג געפירט דורך דער לוואָווסקאָ גאַס, די הויפּט גאַס וואו עס האָבן זיך קאָנצענטרירט אַלע שטאָטישע און רעגירונגס אַמטען, דאָס מאַגיסטראַט, שטייער אַמט, סטאַראָסטווא סיימיק, פּאָסט, און אַלע בעאַמטע האָבען גלייך געוואָרפען די אַרבעט בכדי קענען בייצוואוואינען דעם ספּעקטאַקעל. דער מאַרש האָט געדויערט באַלד 2 שעה.

מתחילה וועז די דעמאָנסטראַציע איז צוגעקומען צום קינאָ, האָבען די רבנים מיט די זקני העדה פאַרנומען די וויכטיגע פּאָזיציעס וואָס פיהרען צום הויפּט אַריינגאַנג און זיך פאַרהאַלטען רוהיג, אויסצופירען דעם פראָגראַם נאָר צו „פּיקעטען״ דעם טעאַטער. אָבער די דרשות מיטן מאַרש האָבען צוגעגעבען היץ און ביסלעכווייז האָט זיך דער עולם דערנעהנטערט צו די טירען און זענען געוואָרען ווילד און אַגרעסיוו און נפתחו השערים.

די חברה יונגען פון אינעוויניג האָבען אָנגעהויבען צו מאַכען א ויברח, זיי זענען געשפּרונגען דורך די פענסטער, און די גאַנצע פאַרשטעלונג

איז צעשטערט געוואָרען. דער רבי פערזענליך האָט געלאָזט רופען דעם אייגענטימער מר. גאַלעצקי, אַ קריסט, און האָט אים פאַרזיכערט אַז ער יועט אים גוט מאַכען דעם היזק. די גאַנצע פאַרשטעלונג איז שוין מעהר ניט פאַרגעקומען און האָבען זיך שוין מער ניט ערוואַגט צו מאַכען אַן עפענטליכען חילול שבת. דער רב און יחידי סגולה האָבען דאַן געמוזט מכיסם 150 זלאָטעס באַצאָלען מר. גאַלעצקי'ן, והעיר שקטה.

נאָר אין אַ געוויסען אָוועגט האָבען 2 שטיינער אַדורכגעזעצט דעם רב'ס בית־דין שטוב, צו זיי איז געווען צוגעשפילט צעטעלעך, דאָס איז „נקמה" פאַר שטערען דאָס טעאַטער.

מיט דעם האָט זיך די געשיכטע געענדיגט.

דאָס שבת־יו"טדיקע טאָמאַשאָוו

● ח. י. בידערמאַן

ווילסטו אויפלעבן אין דיין זכרון די וואַרעמסטע עראינערונגען, די שענסטע מאָמענטן און דערביי אויך בולט׳ער אַרויס־ברענגען די כאַראַקטעריסטישע שטריכן פון אונזער ליבן שטעטל — לאָמיר דאָן אָנשטרענגען אונזער זכרון און אונזער פאַרשטעלונגס קראַפט, צוזאַמען אַרויסגיין אויף אַ שפּאַציר שבת אָדער יום־טוב איבער די שטילע געסלעך פון טאָמאַשאָוו וועו מען האָט זעלטן אָנגעטראָפן אַ גוי. אַלע געשעפטן זיינען פאַרמאַכט און שטילערהייט פראָקלאָמירן זיי אַז טאָמאַשאָוו איז אַ אידישע שטאָט וועלכעס אויך די גויים מוזן דע פאַקטאָ אָנערקענען. לאָמיר אָבסערווירן די פריילעכע שפּאַצירנדיקע גרופּן פון אַלע שיכטן און קרייזן. עפּעס ווי דורך אַ מאַגיש שטעקעלע האָבן זיי באַוויזן אַראָפּצוואַרפן פון זיך די גאַנצע לאַסט פון שוערן וואָכעדיקן לעבן, די פילע זאָרגן און פראָבלעמען וואָס דאָס פאַר׳מלחמה׳דיקע פוילן האָט אַזוי בריייטהאַרציק צוגעגרייט פאַר דער אידישער באַפעלקערונג, די אויפגעבלאָזענע שנאה און „אושעם" באַיקאָט פאַליטיק, פיינטלעכע שכנים און חרוב׳ע פרנסות באַגלייט מיט אויסזיכטלאָזער צוקונפט, מיטאַמאָל פאַרגעסן אַלע דאָגות און אָנגעטאָן דעם ספּעציפישן חן וואָס די מלכה שבת טיילט צו יעדן איד, הויבט אויף זיין איינגעבויגענעם רוקן און גיט אין אים אַריין אַ נשמה יתירה פול מיט שטאַלץ און בטחון.

נישט לייכט געווען אַריינצוברענגען דעם שבת אין פיל אידישע שטובן. איך האָב געהאַט דעם זכות צו זיין טעטיק אין געוויסע שטאָטישע מוסדות, ווי בית־לחם און תלמוד־תורה, און אין די אַרכיוון פון דער טאָמאַשאָווער לאַנדסמאַנשאַפט אין ניו־יאָרק וועט מען נאָך געוויס געפינען בריוו וועלכע שילדערן די אורזאַכן פאַרוואָס בית־לחם האָט געמוזט געשאָפן ווערן, און איך ציטיר פון זכרון דעם בריוו וואָס איך האָב דאָן געשריבן: „א בעל הבית וועלכן מען האָט אין שטעטל געהאַלטן פאַר אַ בעל־פּרנסה האָט מען צוגעטיילט אַן אורח אויף שבת. וועו דער אורח איז אַריינגעקומען אין דער היים פון דאָזיקן איד האָט ער זיין גאַסט מיט טרערן אין די אויגן פאַרטרויט אַ סוד אַז אַלץ וואָס ער האָט אָנגעגרייט אויף שבת איז אַ פאַר קליינע זעמעלעך, און געבעטן דעם אורח זיך צו טיילן מיט אים מיט זיין אַרעמער סעודה און גרויסן סוד. דער הונגעריקער אורח האָט אָבער דעם סוד נישט געקענט האַלטן און די

נויטוועדיקייט צו שאַפן אַ „בית לחם" וואָס זאָל אין געהיים פאַרטיילן חלות אין הונדערטער אידישע היימען איז געווארן דער געבאָט פון דער שעה". די אַרעמעלייט, וועלכע האָבן שוין געהאַט אויסגעטאָן דאָס שעם־היטל פלעגן אַרומגיין אין די הייזער זאַמלען שטיקלעך חלה, אָבער פיל בכבוד׳יקע פאַמיליעס האָבן אין דער שטיל ממש געהונגערט. און זאָל עס פאַרצייכנט ווערן צום קרעדיט פון ר׳ נחום צוקער הי״ד, אַדער ווי דער בריסטער עולם האָט אים געפון, ר׳ נחום שמש, וואָס האָט פיל געלייסטעט ביי דער אויספאַרשונגס־אַרבעט פעסטצושטעלן די נויטבאַדערפ־טיקע און דורך פאַרשידענע בכבוד׳יקע וועגן (פיל מאָל דורך באַצאָלן אין געוועלבל פאַר דער חלה וואָס זיי האָבן דאַרטן איינגעקויפט) זיי באַזאָרגט פון די פאָנדן פון „בית לחם" זיי זאָלן כאָטש האָבן אַ שטיקל חלה אויף שבת.

און אויך די מכלומר׳שטע „בעלי־פרנסה" האָבן זייער שווער געמוזט אַרבעטן אַריינצוברענגען דעם שבת אין שטוב. די „אָזאָן" פאָליטיק פון „אָושעם" פון עקאָנאָמישן באָיקאָט האָט אַמבעסטן כאַראַקטעריזירט דער טרויעריק־באַרימטער אידיש־ריידנדיקער טאַמאַשאָווער פאָליציאַנט „מאַקס": „מיר וועלן אַרויסלאָזן דאָס וואָסער און די פיש וועלן שוין אַליין אָפשטייך". יאָ, שווער איז אָנגעקומען שבת צו מאַכן, אָבער ווען שבת קודש איז געקומען האָט ער מאַיעסטעטיש אַראָפגעשיינט פון יעדן איד און מען האָט אין אים ווידער דערקענט דעם בן־מלך.

מער ווי צוויי צענדליק יאָרן זיינען שוין פאַרבייַ זינט איך האָב דעם לעצטן פאַרבענקטן בליק געוואָרפן פאַרלאָזנדיק מיט אַ שווער האַרץ דאָס ליבע שטעטל וואו איך בין געבוירן געוואָרן און אונזערע יוגנט־יאָרן פאַרבראַכט, וואו אונזערע פאַמיליעס זייענען יאָר־הונדערטער געווען פאַרוואָרצלט, אַנטלויפנדיק אין פחד פאַר דער אַניאָגנדיק נאַצישער בעסטיע וואָס האָט צום גליק פיל פון אונז פאַנאַנדערגעיאָגט און צעשפרייט בוכשטעבלעך איבער אַלע עקן פונעם ערד־קוגל און מיר האָבן אַמווייניקסטן געהאַט דאָס גליק האָבנדיק די מעגלעכקייט באַצייטנס צו אַנטלויפן פון דער אויסגעשפרייטער נעץ, אַ גליק וואָס זייער וויניק אידישע שטעטלעך האָבן געהאַט, און אַ דאַנק דעם האָט טאַמאַשאָוו אַ גרעסערע שארית־הפליטה. אין רעטראָספעקט פון איבער צוויי צענדליק שטורמישע יאָרן פון בלוט און טרערן, וואָגלענישן און וואַנדער, פון נייַע האָפענונגען און אויף חורבות געבויטע נייַע היימען, זיינען פיל בילדער געבליבן פאַרנעפלט און איר וועט מיר אַנטשולדיקן ווען אויפלעבנדיק איז זכרון געשעענישן און פערזאָנען, די געסלעך און הייזער, שולן און שטיב־לעך, אַרגאַניזאַציעס און אינסטיטוציעס, די פירער און דאָס פאָלק וועלן פיל איינצלהייטן וועלן דורכגעלאָזט אַדער טיילמאָל נישט גענוי איבער־

געגעבן, טראָץ דעם בעסטן ווילן און גרעסטע אַנשטרענגונג, אָבער אויב נישט אַ פול בילד, וועט אונזער שפּאַציר איבערן שבת־יו״ט־דיקן שטעטל אונז אויפלעבן פיל אָנגענעמע מאָמענטן, וועט אונז אָנפילן מיט בענקשאַפט נאָך יענעם שיינעם אַמאָל, נאָך יענער דערהויבענער תמימות׳דיקער שמחה, נאָך יענע באַשיידענע עסקנים וואָס האָבן זיך מיט זייער גאַנצער נשמה איבערגעגעבן דער אַרבעט לטובת זייערע אָרעמע און ליידנדיקע בני־עיר און אויפגעטליעט האָפענונג אין פאַר׳חושכ׳טע הערצער. מיר וועלן ליידער זיך מוזן באַגרענעצן בלויז צו אַ פּאָר געציילטע ערטער וועלכע שטייען נאָך איצט לעבעדיק פאָר מיינע אויגן און דאָס וועט זיין אַן אָפּשפּיגלונג אויף פון די אַנדערע ערטער וועלכע מיר מוזן צוליב מאַנגל אין פּלאַץ אַדורכלאָזן.

ערב שבת אין שטאָט

געדענקט איר דעם ערב שבת פאַרנאַכט אין שטעטל? געווים איז פרייטאָג געווען אַן אָנגעשטרענגטער טאָג, ספּעציעל פאַר די פרויען און גאַנץ באַזונדערס די קורצע פרייטיקס וועו עס האָט טייל פרויען כסדר אויסגעפעלט כאָטש אַ האַלבע שעה צו קענען פאַרטיק ווערן מיטן שבת. די בריה׳דיקע פרויען דאַקעגן האָבן אָבער אויך מיט שעה׳ן פריער געהאַט אַלעס צוגעגרייט, באַוויזן אויסצוואָגן די קינדערלעך און אָנטאָן זיי אין די שבת׳דיקע בגדים׳לעך. אידן זיינען געגאַנגען פאַרשוויצטע און פאַר־פלאַמטע פון מקווה, וואו מען האָט אויך זיך מחי׳ געווען מיטן הייסן באָד. געווען אידן הויכע „בעלי־מדרגה״, וועלכע זיינען דערגאַנגען ביז צום העכסטן „טרעפּל״ און זיך געלאָזט גוט אויסשמייסן, געהאַלטן אין איין שרייען „פייער״ און זיך דערקוויקט פון די שמיץ פון באָד־בעזימלעך, אָבער אויך די וואָס האָבן זיך געמוזט באַגנוגען מיט די נידעריקע טרעפּלעך האָבן אויך דערפילט אין „זייערע ביינער״ דעם „עונג״ פון אַראָפּוואַרפן פון זיך צוזאַמען מיטן שמוץ אויך די זאָרג פון דער שוועדער וואָך און די פרייד פון באַגריסן דעם ליבן שבת. דאָס באָד איז געווען אַן אויס־געצייכנט פלאַץ אויפצונעמען אַלע פּאָליטישע פראָבלעמען פון שטעטל און נישט איין פלאָם־פייערדיק מחלוקת איז אויסגעבריט געוואָרן אויף די הייסע באָד בענק. דאָרט האָט מען זיך אויסגעטוישט מיט די לעצטע נייעס פון דער וועלט בכלל און פון דער אייגענער קהלה בפרט.

וועו דער שמש האָט געקלאַפּט די 3 קלעפּ אויף דער טיר פון יעדן הויז אין שטעטל, האָט זיך געהערט אַ געקלאַפערייי פון געשעפטס טירן. מען האָט אַרויסגעיאָגט די פאַרשפּעטיקטע קונים און פון אַלע פענסטער האָבן אָנגעהויבן אַרויסווינקען די סודות׳דיקע פלעמלעך פון די שבת ליכט. אידן האָבן זיך גאַיילט יעדער אין זיין מקום תפלה אוו

טאמאשאוער אידן האבן געהאט אן אויסוואל. איך וועל זיך באמיען אויסצו־רעכענען וויפל איך געדענק: שול, בית־שני, בית המדרש, חסידישע בית המדרש, ר׳ יהושע׳לעס שטיבל, בעלזער שטיבל, קיעלצער שטיבל, כעלמער שטיבל, ר׳ נחמן׳ס שטיבל, צאנזער שטיבל, גערער שטיבל, ראדזינער שטיבל, הושיאטינער שטיבל, מזרחי.

די קבלת שבת

קומענדיק אין בית המדרש אדער שטיבל, האט מען צוערשט געזוכט דעם פלאץ וואו מען פלעגט ארויסהענגען די פארשידענע מעלדונגען פון אלערליי ארגאניזאציעס. דארטן האט זיך אפגעשפיגלט די טעטיקייט פון אלע פארטייען און אינסטיטוציעס. איר האט דארט געפונען מעלדונגען וועגן רעפעראטן אדער געלט זאמלונגען, וועגן א סיום פייערונג אדער א הספד נאך א בארימטער פערזענלעכקייט. באזונדערס וועגן עס האט גע־האלטן פאר לאקאלע אדער אלגעמיינע וואלן, דעמאלט זיינען די וועגט געווען פול פארקלעפט מיט שרייאיקע פלוג־בלעטער וועלכע האבן אויפ־גערעגט די געמיטער פון די לייענער וועלכע זיינען וויט נישט געווען קיין פאסיווע צושויער. אידן האבן געגומען אן אקטיוון און לעבהאפטן אנטייל אין אלע געשעענישן פון עפענטלעכן לעבן הן פון לאקאלן הן פון אלגע־מיינעם כאראקטער און מען איז געווען טיף פאראינטערעסירט אין זייער אנטוויקלונג.

באלד אבער ווען דער חזן אדער בעל־תפלה האט אנגעהויבן דאוו־נען האט עס אויסגעזען ווי מען האט שנעל פארגעסן אין אלע אנדערע זאכן און מיט התלהבות מיטגעדאוונט און מיטגעזונגען און באגריסט די כלה־שבת. נאך דער פרייטיק צונאכטיקער סעודה זיינען די גאסן געווארן אנגעפילט מיט שפאציערנדיקע. פאר א טייל איז דער שפאציר געווען א ציל אן און פאר זיך, אנדערע אבער האבן געשטראמט צום רב׳ס טיש אדער אין די שטיבלעך צו שיעורים צי אין ארגאניזאציעס וועלכע האבן צוגעגרייט א פארטראג אויף אן אקטועלער טעמע.

ביי דעם רבי׳נס טיש

איך וויל זיך יעצט באזונדערס אפשטעלן אויף די „טישן" וואס זיינען געפראווט געווארן ביים „טשעשענאווער רב" הרה״צ ר׳ ליביש רובין זצ״ל און אט איז אן עראינערונג: אין דרויסן בושעווט א שניי־שטורם, א בייסיקער פראסטיקער ווינט שמייסט אין פנים אבער מיט וויפל פרייד און אינערלעכער דערהויבנקייט שטראמט מען פון אלע ווינקעלעך פון שטעטל צו איין צענטער, צום הויז פון טשעשענאווער רבי, הרב רובין

ז״ל. ווי קאַלט און פראָסטיק עס זאָל נישט זיין אין דרויסן ווערט מען באַלד דערוואַרעמט איבערטרעטנדיק די שוועל פון דאָזיקן הויז, נישט דערפאַר ווייל עס איז געווען אַזוי גוט באַהייצט נאָר עס ווערט ווארעם אויפן האַרץ און נשמה פון ליבלעכן בליק מיט וועלכן עס באַגריסן אייך די קלוגע אויגן און הויכע מאַיעסטעטישע געשטאַלט פון רב, און אַלע ווינקעלעך פון הויז ווערן באַלד פול מיט זיסע קלאַנגען פון האַרציקן שלום עליכם געזאַנג וועלכע ווערט באַלד ענטוזיאַסטיש מיטגעכאַפט דורכן גאַנצן פילפאַרביקן עולם וועלכער באַשטייט פון עלטערע חסידים, מיטליע־ריקע בעלי־בתים און יונגע בחורים׳לעך מיט גליענדיקע אויגען און צע־פלאַמטע בעקעלעך פון פראָסטיקן דרויסן אַלע אינאיינעם פאַראייניקן זיך אין חסידישער התלהבות. אַלע אויגן קאָנצענטרירט צו דער פאַטריאַרכאַ־לישער הדרת־פנים׳דיק געשטאַלט פון רב. יעדעס וואָרט ווערט אויפגעכאַפט מיט יראת הכבוד, יעדע נגינה ווערט פאַרוואַנדלט אין אַן אָנרעגונג צו אַן אויסברוך פון נייע קוואַלן פון שמחה און השתפכות הנפש, פון הימלע־שער דערהויבנקייט, פון אַזא זעלישן פאַרגעניגן צו וועלכן נאָר חסידיש געזאַנג וועמענס מקור שטאַמט פון היכל־הנגינה וואָס געפינט זיך בשכנות פון היכל התשובה קען דערהויבן. און אַ קייט פון האַנט אין האַנט, אַקסל ביי אַקסל פאַרגייט זיך אין שעה׳ן לאַנגען רקוד.

שווער צו שילדערן די גליקזעלקייט וואָס האָט אַרומגענומען יעדן איינעם אַהיימגייענדיק שפּעט פרייטיק צונאַכטס פאַרטאָן אין געדאַנקען פון נאָר וואָס איבערגעלעבטער התרוממות הרוח וועלכעס האָט געגעבן אַ רעזערוו פון חיות און חזוק פאַר אַ גאַנצע וואָך, בכדי באַלד פאַרטאָגס אַ נייעם וועג אין פריש־געפאַלענעם שניי צו מאַכן קומענדיק אין צאַנזער שטיבל צו אַ שיעור רמב״ם אָדער חומש מיט אור־החיים און אויפסנייטרעפט מען זיך ביים רב׳ס טיש שבת נאָכמיטאָג און ביי שלש־סעודות וועלן אין הויז איז שטאָק־פינסטער. די שטוב וואו דער רב פירט טיש איז אָנגעפילט מפה אל פה און באַלד וועלט דער חלל אָנגעפילט מיט האַרציקע תנועות מיט בענקעדיקן געזאַנג און אויך מיט לעבעדיקע מאַרשן. יונגע־לייט און בחורים וועלכע זיינען געבענטשט מיט שיינע שטימען וועלן מכובד מיט פאַרשידענע ניגונים. אָט באַלד וועט הרב מאיר רובין ז״ל, דעם רב״ס עלטסטער זון, זינגען „ברוך קל עליון״, און איר שפּיצט אָן אייערע אויערן אַז באַלד וועט איר הערן אַ וואונדערשיינעם נייעם ניגון אָדער „אָפּערע״ געזונגען אַזוי ווי נאָר ער אַליין האָט עס געקאָנט. די אַקסט׳ס ברידער און יבדלו לחיים יצחק קאָך, יחזקאל העלפער, שמעון מאלארש, האָבן געהאָט כיבודים צו זינגען כמעט ביי יעדן שלש־סעודות און דער מאַמענט פון רעווא־דרעווין וועלן טיף איינגעקריצט אין האַרץ פון די צאַלרייכע אַנטיילנעמער.

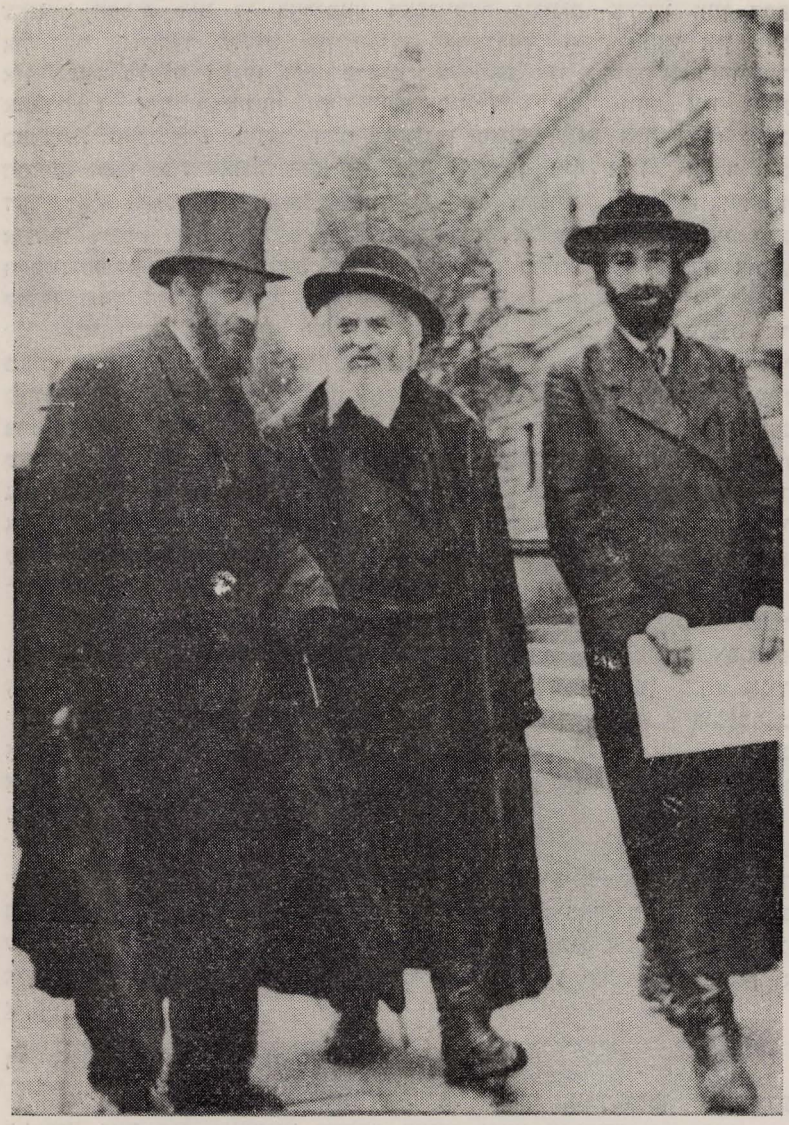
ראש השנה צו תשליך

און אט אַ ניי בילד: דער רב מיטן עולם חסידים גייען צו תשליך. דער וועג פירט דורך עטלעכע הויפט־גאַסן און דער מאַרש ווערט פאַר־וואַנדלט אין אַן איינדרוקספולער פראָצעסיע, די גאַסן ווערן אָנגעפילט מיט חסידישן געזאַנג און וועט דאָ אָדער דאָרט פרובירט אַ שגץ וואַרפן אַ שטיין ווערט עס איגנאָרירט און מען רעכנט עס צו צום „אַלטן יאָר"... דער מאַרש ווערט פאַרגעזעצט און מען זינגט מיט מער ברען און בטחון וווייזנדיק אַז מיר האָבן פאַר קיינעם קיין מורא נישט נאָר פאַר דיר אַליין, ווי מען פלעגט אַזוי זיס זינגען אין אַ אידישער ווערסיע פון „אַל תירא עבדי יעקב" יעדן מוצאי־שבת, ווען ווידעראַמאָל האָט מען זיך פאַר־זאַמלט אין שטיבל צו מלווה מלכה צו באַגלייטן די שבת המלכה מיט בענקשאַפט און פרישער זאָרג פאַר דער אָנקומענדיקער וואָך. און אָט די זאָרג פאַר דער צוקונפט האָט זיך אַמבעסטן אויסגעדריקט אין דער פאַראָדיע פון גשם־נגון שפּעט שמחת תורה אין אָונט (נאָכדעם ווי מען האָט זיך געהאַט אינגאַנצן פאַרגעסן גאַנצע צוויי טעג זייענדיק זיך משמח מיט דער תורה, נאָכדעם ווי מען האָט אויסגעצאַפּט דאָס לעצטע פעסל ביר ביז צום דנא און אויסגערעכנט אַלע אידישע מעלות אין „אום אַני חומה" און דערפילט ווי גוט עס איז צו זיין אַ איד) ווען אין דרויסן איז צוגעפאַלן די פינסטערניש פון דער נאַכט און צוזאַמען מיט איר — אַ חשכות אין האָרץ. דער קאָנטראַסט פון שמחה און ריקודים ביז צום זעלבסט־פאַרגעסן און דעם אויפוואַכנדיקן באַוואוסטזיין אַז אָט קומט ווידער אַ לאַנגער שוועראָר, קאַלטער ווינטער מיט אַלע זיינע פראָבלעמען, און דער בגילופינ־דיקער ר' דוד אויפען הי"ד אָדער ר' שמעון דער דרדקי מלמד האָבן זיך אויפגעשטעלט אויף דער באַנק אין ר' נחמנ'ס שטיבל און געזונגען מיטן גשם ניגון „אַף ברי — דער זומער איז פאַרביי און דער ווינטער רוקט צו, דער דאָך איז צעבראָכן, דער פעלץ איז אויסגעקראָכן, און קיין געלט איז נאָך אַלץ נישטאָ, פאַר מלמד געלט נאָך שולדיק פאַרן אַלטן יאָר (און ווער נאָך האָט עס געקאָנט וויסן בעסער ווי ר' שמעון מלמד הי"ד אַליין?), און אַזוי ווייטער אין ענלעכן זין.

שמחת תורה

און ריידנדיק פון שמחת־תורה וועלן מיר זיך ווידער צוריקקערן צו אונזער ליבן צאַנזער שטיבל וואו דער רב פלעגט פראָווען די באַרימ־טע צאַנזער־הקפות. עס איז דאָן פאַרוואַנדלט געווארן אין אַ פונקט צו וועלכן מען האָט עולה־רגל געווען פון אַלע שולן און שטיבלעך נאָכדעם ווי מען איז אין אַנדערע ערטער פאַרטיק געווארן מיט די הקפות, און עס איז באמת כדאי געווען די טרחה. דער רב זצ"ל פלעגט טאַנצן שעה'ן

ביי דער דריטער כנסיה הגדולה אין מאַרינבאַד, תרצ"ז



שפאציערגנדיג פון רעכטס: הרב מאיר רובין ז"ל, הרב משה חיים בלום ז"ל (זאמאשטשער רב) און הרב שוסטער הי"ד (סאקאלקער רב)

לאַנג אָן אויפהער און מיט געוואַלדיקער התלהבות געזונגען די ספּעציעלע צאַנזער הקפות מיט די באַרימטע ראַפּשיצער ניגונים. צווישן אייַן הקפה און דער אַנדערער פלעגט מען זינגען פּאַרשידענע זאַכן, אַמאָל אין סאָלאָ און אַמאָל פלעגט זינגען דער פּרחים־כאָר וואָס איז געווען אָ באַזונדערע אַטראַקציע. איך עראינער זיך אייַנע פון די לידער וואָס איז געווען ספּעציעל פּאָפולער: אייַנער האָט געזונגען סאָלאָ (לויט אַלף בית) אמונת חכמים האָבן מיר אונז, בראשית ברא לערנען מיר אונז", באַלד האָט דער כאָר באַגלייט מיט אָ מעכטיק געזאַנג „וואויל, וואויל, וואויל איז אונזער דינסט, אונזער לעבן איז צוקער־זיס"... וויפל פון אָט־די יונגע האָפענונגספולע און לעבנסלוסטיקע צוקער־זיסע בחורים'לעך זיינען אומגע־קומען דורך דעם גרויזאַמן מערדער?

ווי כסדר האָט זיך ספּעציעל אין סאָלאָ געזאַנג אויסגעצייכנט הרב מאיר רובין ז"ל, וועלכער איז אויסער אָ זייער באַגאַבטער בעל־מנגן אויך געווען אָ זעלטענער בעל מעלה, אָ גוטער פּאָפּולער אַרגאַניזאַטאָר, געווען פּרעזעס פון צעירי אַגודת ישראל, האָט אַנטיילגענומען אין פּאַרשידענע קאָנפערענצן דערוונטער אויך די כנסי'־גדולה פון אַגודת־ישראל אין מאַריענ־באַד, געווען אָ מיטגליד אין די צענטראַלע אַרגאַנען פון דער אַגודה אין פוילן. מען האָט אים פּאָראויסגעזאָגט אָ גרויסע צוקונפט אָבער זייַן לעבן איז אין בליענדיקן עלטער פּאַרשניטן געוואָרן פון הונגער און קראַנקייטן אין סיבירער פּאַרשיקונג.

האָבנדיק דערמאָנט די צעירי־אגודת ישראל אין טאָמאַשאָוו לאָמיר זיך אויף אָ ווייל אָפּשטעלן אויף דער טעטיקייט און פּירערשאַפט פון אָט־דער גרופּע ווי אויך פון די פּרחי אַגודת ישראל און בנות אַגודת ישראל אין טאָמאַשאָוו, וועלכע האָבן מיט זייער טעטיקייט אַריינגעבראַכט אָ סך יו"ט'דיקייט אין גראָען וואָכעדיקן לעבן פון שטאָט און פּאַרצייכנט אָ רומרייך קאָפּיטל אין דער געשיכטע פון טאָמאַשאָוו ביז צום אויסברוך פון דער מלחמה אין 1939.

אויף אָ צווייט אָרט אין דאָזיקן בוך האָט ר' יצחק מאיר גארטלער שוין ברייטער באַשריבן די גרינדונג און טעטיקייט פון דער אגודה־באַוועגונג אין טאָמאַשאָוו, איך וועל זיך דאָ דעריבער בלויז קורץ אָפּ־שטעלן אויף דער טעטיקייט פון די יוגנט גרופּן פון אָט־דער באַוועגונג, אין וועלכן איך האָב געהאַט אָ זכי' אָ געוויסע צייט צו נעמען אָן אַקטיוון אַנטייל.

די סיום פייערונגען פון דף היומי

די פירער פון צעירי־אגודת־ישראל דאָרף צוגעשריבן ווערן דער קרעדיט פאַר פיל מאַמענטן וועלכע קאָנען נישט אַנדערש באַצייכנט ווערן ווי „יום־טוב אינדערוואָכן". איר האָט געקענט זען אין אָ פּראָסטן מיטוואָך

אָונט, פילע הונדערטער אידן יום־טוב׳דיק אָנגעטאָן שטראָמען אין בית־המדרש צו אַ סיום מסכתא פון דף־היומי. צו אַזאַ געלעגנהייט פלעגן אייניגע־לאָדן ווערן דורך די צעירים באַוואוסטע פירער און רעדנער וועלכע פלעגן מיט זייער אַראַטאָריע ווי פערטראָגען די צוהערער אין אַ נייער העכערער וועלט פון גייסטיקן געבוט, פלעגן געבן דעם עולם די אָנרעגונג און געלעגנהייט פון חשבון הנפש און אויך דאָס באַוואוסטזיין אַז די אַלע טעגלעכע שוועריקייטן און די אַלע פינסטערע וואָלקנס וואָס האָבן זיך שוין אָנגעהויבן זאַמלען אויף די אידישע הימלען אין דער שטיקעדי־קער אַטמאָספערע פון דער היטלער עפּאָכע, זיינען באמת נישט מערער ווי פאַראיבערגייענדיקע מאָמענטן אין טויזנט יעריקן וועג פון אידישער נצחיות, וועלכעס צילט באַוואוסטזיניק צו אַחרית־הימים, און אויפן וועג צום העכסטן ציל מוזן קומען נסיונות און קרבנות, טאָקע מיטן צוועק מקרב צו זיין די ימות־המשיח. ממילא האָט עס צוגעגעבן חזוק און אויך שטאָלצן באַוואוסטזיין, זייענדיק איבערצייגט אַז די צרות און יסורים האָבן אַ צוועק, אויב נישט פאַר זיך זעלבסט, איז פאַר די צוקונפטיקע דורות.

צווישן די צעירים און פֿרחים זיינען געווען אייניקע גוטע רעדנער. הרב מאיר רובין ז״ל, דער פֿרעזעס פון די צא״י און אויך יבל״ח זיין ברודער דער טשעשענאָווער רבי הרב שלום יחזקאל רובין האָבן באַשיינט די טריבונע און מיטגעריסן דעם ענטוזיאַסטישן עולם. אַ גוטער רעדנער איז אויך געווען יודל שאַר הי״ד, אַ דינאַמישער און אַמביציעזער יונגער־מאַן וועלכער איז פאַרוואונדעט געוואָרן באַלד אין אָנהויב פון דער מלחמה בעת דעם באָמבאַרדירן פון וועלכן ער איז געוואָרן אַ קאַליקע און שפּעטער האָט ער געטיילט דעם גורל פון אַלע קדושים.

שמחת פורים

אַזעלכע שמחות של מצווה און ענלעכע פייערונגען זיינען פאַרגעקומען זייער אָפט, אַמאָל איז עס געווען אַ חמשה עשר בשבט אָדער חמשה עשר באָב פייערונג אָדער אַ ל״ג בעומר אויספלוג. פורים צייט פלעגן די פרחי־אגו״י געבן פאַרשטעלונגען ווי פטירת משה רבינו און אַנדערע.

אַגב, פורים ביינאַכט פלעגט ר׳ ישראל׳קע פייפער הי״ד צוזאַמען מיט אַנדערע יונגעלייט, אַזוי פריילעך מאַכן ביים רב׳ס טיש מיט זייערע פאַרשידענע איינפאַלן און פאַרשטעלונגען, אַז חברה פלעגן אויף דעם אויסקוקן אַ גאַנץ יאָר. מאַכט זיך אַמאָל אַז ר׳ ישראל׳קי איז עפּעס ברוגז געוואָרן און נישט געקומען צום טיש. שפּעט ביינאַכט פורים האָט מען אָנגעקלאָפּט אין זיין טיר אים געזאָגט אַז מען דאַרף בענזין (וועלכעס ער פלעגט פאַרקויפן) ווען ער איז אַרויסגעקומען האָט אים חברה „געקידנעפּט״

אריבערגעבראכט צום רב, אים איבערגעטאן אין רבנישע קליידונג מיט א זילבערנעם שטעקן אין האנט און מארשירט צום הויז פון זיין שוועך ר׳ ארי׳ העלפער, איינער האט אנגעקלאפט געמאלדן אז א רבי ר׳ דוד׳ל לאנצוטער איז געקומען, מען האט זיך שנעל אנגעטאן, און ארויסגעלאזט דעם רבי׳ן״. דער שוועך האט דעם איידעם נישט דערקענט... און אזוי האט מען פריילעך און זארגלאז מארשירט און אויפגעוועקט איין חסיד נאכן אנדערן. ביי ר׳ שלמה אקסט איז אבער געשען א דורכפאל, ווען מען האט געעפנט די עלעקטריע מקבל פנים זיין דעם ״רבי׳ן״ האט פונקט דער ״רבי״ ר׳ ישראל׳קי פייפער געהאט פריער אין דער פינסטער באמערקט א האלבן שמאלץ הערינג און אים ארויסגעכאפט אין מויל, אין דעם צושטאנד האט מען געטראפן דעם ״רבי׳ן״ בעת מען האט געעפנט די עלעקטריע... אבער פריילעך איז יונגווארג געווען, להכעיס אלע שונאים וועלכע האבן דעמאלט אנגענומען אלץ מער און מער דראהענדע שטעלונג באאיינפלוסט פון היטלער׳ס סם פראפאגאנדע.

אמאל איז דער יום־טוב אינדערוואכן געווען א געזעגענונגס־אוונט פאר עולים קיין ארץ־ישראל, פאר אט־דער קליינער צאל וואס האט געהאט די זכי׳ צו באקומען סערטיפיקאטן. מען האט זיי באגלייט מיט די בעסטע וואונטשן און אויך באהאלטענע קנאה־געפילן פון פיל וועלכע האבן וועגן דעם בלויז געקענט חלומ׳ען (אלס איינער וואס האט אין דער צייט ווען דער רוב אגודה־עולים פון טאמאשאוו האבן באקומען זייערע סערטיפיקאטן געהאט די אויפזיכט איבער דעם ועד למען ארץ ישראל און מורשה פון קרן־הישוב ביי צא״י, האב איך געהאט די פולע אינפארמאציע און גוט געקענט די שטימונג אין אונזערע רייען).

בית יעקב באוועגונג

און אט ווידער א פייערלעכע שטימונג: די פרויען יוגנט פון אגודת ישראל, די בנות אגודת ישראל, בראש פון וועלכער עס זיינען געשטאנען די בית־יעקב לערערין טויבע לעווקאוויטש, די שוועסטער חי׳ און מאליע העלפער, רחל שאפראן א. א. האט איינגעלאדן די באריטע שרה שענירער מיטן צווק צו פארבריייטערן און פארשטארקן די בית־יעקב שולע וועלכע איז דורך פיל מי אויפגעשטעלט געווארן פון א פאר צענדליק עסקנים בראש מיט מיין פאטער ר׳ אברהם יחזקאל בידערמאן ז״ל, וועלכער האט זיך ממש מוסר נפש געווען און אוועקגעגעבן די בעסטע צייט און כחות פאר דער שולע. דער וויזיט פון פרוי שענירער האט ממש אויפגערודערט דאס רעליגיעזע טאמאשאוו. דער רעספעקט פאר איר איז געווען גרוואלדיק אזוי ביי די תלמידות ווי ביי די לערערינס און עלטערן. די פרוי שענירער האט אפגעשטאט א וויזיט ביי אונז אין הויז און איך געדענק ווי די

לערערין לעווקאוויטש איז געשטאַנען מיט מורא און יראת־הכבוד פאַר איר, הגם פרוי שענירער איז געווען זייער ליבלעך און צערטלעך ווי עס פאַסט פאַר דער מוטער פון די פיל טויזנטער בית־יעקב קינדער וועלכע זי האָט באַטראַכט ווי אייגענע (זייענדיק קינדערלאָז).

אין די „בנות" האָבן זיך גרופירט די מיידלעך פון די רעליגיעזע פאַמיליעס און באַזונדערס די וועלכע האָבן פאַרענדיקט די „בית יעקב" שולע וועלכע האָט זיך קונה שם געווען אין דער גאַנצער אומגעגנט פאַר דער מוסטערהאַפטער דערציאונג וואָס די מיידלעך האָבן דאָרטן באַקומען.

חדר יסודי התורה

צוגלייך מיטן „וועד" פון דער אגודת ישראל איז אויך די פירער־שאַפט פון צא"י געווען באַשעפטיקט מיט פאַרזיכערן די עקזיסטענץ פון „חדר יסודי־התורה", אַדער ווי מען האָט עס גערופן: דאָס „אַגודה חדר". מען קאָן גאַנץ דרייסט זאָגן אַז די גרעסטע טייל פון דער רעליגיעזער יוגנט האָט באַקומען זיין דערציאונג אינעם דאָזיקן חדר וועלכער האָט געהאַט אויסגעצייכנטע מנהלים און מחנכים. ר' יצחק מאיר גארטלער, אַ זייער פעאיקער אַרגאַניזאַטאָר, רעדנער און שרייבער, וועלכער געפינט זיך היינט אין ישראל און באַשרייבט זעלבסט אין יזכור־בוך אַ קאַפּיטל אגודה־לעבן אין טאָמאַשאָוו, איז פאַר יאָרן געווען דער מנהל און רוח החי' פונ'ם דאָזיקן מוסד וועלכער האָט דערצויגן הונדערטער אידישע בחורים אין עכט־טראַדיציאָנעלן גייסט, און די דאָזיקע תלמידים זיינען עס געווען דער אַוואַנגאַרד פאַר די „פרחים" און שפעטער פון די „צעירים".

אייגער פון די באַליבסטע מחנכים איז געווען ר' אהרן אַנצוג, וועלכער וואוינט היינט אין ישראל. אַ נעטגעקלייידעטער פון נידעריקן וואוקס מיט גאָלד באַצירטע ברילן פלעגן די תלמידים פון העכסטן קלאַס זיצן ווי צוגעשמידט צו זייערע ערטער און צוהערן זיין שיעור גפ"ת בעיון, אַדער אַ שיין שאַרף חסידיש וואָרט אויף דער סדרה וועלכעס איז פאַר־בליבן טיף אייגעקריצט אין זכרון פון זיינע תלמידים (איך האָב געהאַט דאָס פאַרגעניגן צו זיין אייגער פון זיי). אַ שיינער שיעור זאָגער איז געווען דער מנהל ר' יצחק מאיר גארטלער, אייגער פון די מנהלים איז אויך געווען ר' חיים אַנצוג פון קראַסנאָבראָד. פון די אַנדערע מחנכים וועל איך דאָ דערמאָנען ר' מאיר קלארמאן, ר' פנחס קראנגאלד, ר' שמחה הערצאָג, ר' בנימין טעפלער (וועלכער האָט פאַרלאָזט זיין לערער אַמט אין מזרחי חדר).

פרחי אגודת ישראל

אַ רומרייך קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון דער רעליגיעזער יוגנט אין טאָמאַשאָוו האָט אויך פאַרשריבן די יוגנט־גרופּע וואו עס האָבן זיך

גרופירט די אינגערע בחורים צווישן בר־מצווה און 18 יאָר, נעמלעך די „פרחי אגודת ישראל", אין וועמענס שפּיץ עס איז לאַנגע יאָרן געשטאַנען מיין חשוב׳ער חבר און פריינט הרב בנציון שנייַדער, וועלכער געפּינט זיך יעצט אין חיפה.

פאַר מיר ליגן יעצט צוויי פאַטאַגראַפיעס פון אָט־דער ליבער יוגנט. פיל פון זיי זיינען איצט פאַרשפּרייט איבער אַלע עקן וועלט, פיל פון זיי האָבן געטיילט דעם גורל פון די 6 מיליאָן. קוקנדיק יעצט אין זייערע אויגן אויפן בילד און זייענדיק זיך מתייחד מיט זייערע נשמות, איז שווער צוריקצוהאַלטן אַ טרער. זיינען זיי דאָך אַלע געווען אַזוי לעבנס־לוסטיק, האָבן זיי דאָך פאַרשפּרייט אַרום זיך אַזויפיל ברויזנדיקע יוגנט־פייער און שטראָמענדיקע ענערגיע, ווי אַזוי און אונטער וואָסערע אום־שטענדן האָט איר פאַרענדיקט אייערע יונגע לעבנס?

פאַר פיל יאָרן האָט איר מיר צוגעטיילט די אויפגאָבע צו זיין מזכיר־סעקרעטאַר פון פרחי־אגו״י און צא״י. איך האָב קיינמאָל נישט געקענט דענקען אַז איך וועל האָבן צוגעטיילט פון „יזכור־בוך קאָמיטעט" די אויפגאָבע מזכיר צו זיין אייערע טייערע און הייליקע נשמות.

איך וויל דאָ אויסרעכענען די חברים וואָס געפינען זיך אויף די פאָטאָס, וועמענס לעבנס זיינען יונגערהייט פאַרשניטן געוואָרן: צוערשט די פירער פון צא״י: הרב מאיר רובין, יצחק מאיר פלוג, מרדכי גאַנצער, ר׳ אליעזר גרשון טייכער. יעצט די פירער פון פרחי אגו״י: שלמה גארטלער, מענדל העלפער, יעקב פאַנצער, יודל שאָר, סיני שפירא, יודל בראַנד, מאָטל שווינדלער, שמואל קויפמאַן, נתן אַקסט, משה העלפער, דוד העלפער, יצחק יונגמאַן (וועלכער איז אומגעקומען פון די ערשטע באָמבעס וואָס זיינען געפאַלן אויף טאָמאַשאָוו), פרץ זינגער און שלמה קופיעץ (וועמענס קדושים טויט באַשרייבט אין דעם זעלבן בוך אַזוי רירענד און האַרצרייסענד מיין חשוב׳ער חבר און פריינט אברהם זינגער), מאיר וואָלף אויפען, יעקב אליעזר גארטלער, שמואל הירש לישטשאנעווסקי (דעם טורבינער שוחט׳ס זון), און משה מאַלץ.

עסקנים פון די צעירים

לאָמיר ביי דער געלעגנהייט אויך אויסרעכענען אייניקע עסקנים פון די צעירים (אויסער די פריער דערמאָנטע אויף די פרחים פאָטאָס) נעמליך: ר׳ סיני שטענדער, לאַנגיעריקער סעקרעטאַר, אלימלך העלפער, וועלכער האָט איבערגענומען דעם סעקרעטאַריאַט נאָך סיני׳ס הייראַט, און וועלכער איז אומגעקומען אַנטלויפנדיק פון לאָדזש בעת די באָמבאַרדירונגען אין 1939, ר׳ לייבל מערמעלשטיין לאַנגיעריקער פרעזעס און באַליבטער מוסטער פאַר דער צעירים יוגנט, גרשון בראַנד, תלמיד פון טאַרנאָפּאָלער רב און

גרויסער למדן, ר׳ ישעי׳ העלבער, ר׳ יעקב הערמאַן, ר׳ יעקב מרדכי גוט־האַרץ, ר׳ יונה זינגער, ישעי׳ הירש העלבער, ברוך אַקסט (וועלכער האָט זיך באַזונדערס געווידמעט צו הרבצת תורה וחסידות).

כאָטש הרה״צ ר׳ לייביש רובין זצ״ל איז נישט געווען קיין אפי־צעלער מיטגליד פון דער אַגודה, איז אָבער די גאַנצע אַרגאַניזאַציע אַגודה־יוגנט געשטאַנען אונטער זיין השפעה און דאָס צאַנזער שטיבל איז פאַק־טיש געווען דער צענטער פון אַלע אַקטיוויטעטן פון דער אַגודה אין אַלע אירע אָפצווייגונגען, און זיינע צוויי זין זיינען געשטאַנען אין שפּיץ פון דער פירערשאַפט. דערמאָנענדיק דאָס צאַנזער שטיבל זאָלן דרך אַגב דערמאָנט ווערן א פאָר חשוב׳ע בעלי־בתים: ר׳ אר׳ העלבער, ר׳ נטע העלבער, ר׳ ישראל׳קי פייפער ר׳ משה קנאבלין, ר׳ שלמה אַקסט מיט זיינע זין. ר׳ הירש גאַנצער, און דער גרויסער מכניס אורח ר׳ שלום זינגער (ר׳ שלום ראַכאַנער ווענמענס זון אברהם באַשרייבט זיין קדוש־השם טויט).

תלמוד־תורה

א וויכטיקער חנוך־מוסד פאַר די ארעמע קינדער וועלכע האָבן נישט געקענט צאָלן קיין שכר־לימוד איז געווען די תלמוד־תורה אין דער שפּיץ פון וועלכע עס זיינען געשטאַנען (פאַר דער צייט וואָס איך בין געווען סעקרעטאַר פון דער דאָזיקער אינסטיטוציע) ר׳ יעקב לעדער־קרעמער, ר׳ אפרים ראָב, ר׳ יעקב שערער (אָדער ווי מען האָט אים געוופן יעקב לערער) א. א. חשוב׳ע בעלי־בתים.

א דאַנק דער ברייטער אונטערשטיצונג פון די טאַמאַשאָווער לאַנדס־לייט אין ניו־יאָרק איז ר׳ נחמן׳ס שטיבל אויף דער קראַסנאַבראָדער גאַס (אָדער ווי מען האָט עס לעצטנס גערופן פּיערצקיעגאָ) איבערגעבויט געוואָרן אַלס תלמוד תורה בנין, און איך בין פילמאָל טיף גערירט געוואָרן בייוואוינענדיק דאָס פאַרטיילן יעדן פרימאָרגן א הייס גלאָז מילך מיט א זעמעלע פאַר יעדן קינד זעענדיק די גיריקייט מיט וועלכן די אויסגע־הונגערטע קינדער האָבן אָפּגעוואָרט אין דער ריי צו באַקומען זייער פרישטיק (פיל פון די דאָזיקע בני־עניים האָבן אויך פאַרדינט פרייזן פאַר אויסצייכענען זיך אין לערנען און אין דרך ארץ) און די דאַנקבאַר־קייט אין די אויגן פון די אויסגעהונגערטע קינדער איז געווען די גרעסטע סאַטיספאַקציע פאַר די עסקנים וועלכע האָבן עס בייגעוואוינט, און די טאַמאַשאָווער לאַנדסלייט אין אַמעריקע מעגן זיין שטאָלץ פאַר דערמעג־לעכן דאָס. באַזונדערס אַז עס פלעגט קומען חמשה עשר בשבט און זיי פלעגן קריגן מתנות פּעקלעך ארץ־ישראל פירות, איז צו די קינדערס פרייד נישט געווען קיין גרענעץ.

ПЕРВЫЙ ВСЕСОЮЗНЫЙ СЪЕЗД СОВЕТОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ. — ТУЛЬСКАЯ ДЕЛЕГАЦИЯ ПЕРЕД ВЫСТУПЛЕНИЕМ ТОВАРИЩА СТАЛИНА.

דאָס נעקסטע הויז צו דער „תלמוד תורה" איז געווען די „יבנה" שולע אַדער, ווי מען האָט עס גערופן, דאָס מזרחי־חדר (וועלכעס ווערט בפרטיות באַשריבן אין אַנדערע ערטער אין דאָזיקן בוך) פון וואַנען דאָס געזאַנג פון העברעאישע לידער האָט אָפגעהילכט וויט און ברייט איבער דער קראַסנאָבראָדער גאַס און אַריינגעבראַכט אַביסל הייטערקייט צווישן די סוחרים פון די האָלץ קלעצער וואָס האָבן זיך געפונען בשכנות, שטייענדיק לאַנגע שעה'ן אויסקוקענדיק אַ קונה זאָל זיך באַווייזן און צונעמען אַ פּאָר פעסטמעטער בוי־האָלץ באַדיי פּאַרן קרן, אַבי מען זאָל זען אַ „לעבעדיקן" גראָשן פּאַר די אויגן.

שטיבל פון הרב ר' נחמן נייהויז ז"ל

אין ר' נחמן'ס שטיבל האָבן געדאַוונט פיל טייערע פּאָלקסטימליכע אידן, זאָלן דאָ דערמאָנט ווערן אייניקע פון זיי: ר' אברהם שמעון מלמד, ר' דוד אופען, אַ האַרציקער בעל־תפלה, דער אַלטיטשקער קאַשע מאַכער, און דער זקן ר' משה אהרן מויז (וועלכער האָט גע'טענה'ט אַז ער גע־דענקט נאָך אַלכסנדר מוקדונ'ס מלחמה), ר' חיים יעקב שענער און זיין ברודער יאָסעלע וואַסערטרעגער, און דער ליבער ר' טעביל דער גרינדער



ר' דוד אויפען (מלמד)



שפרינצא אויפען

פון הכנסת־אורחים, וועלכן מען האָט געוופן ר׳ טעביל מאַדיער, דער פאָטער פון חשובֿן לאַנדסמאַן דעם עסקן און משכיל ר׳ פישל האַמער.

הרב ר׳ נחמן נייהויז זצ״ל איז געווען מו״צ אין שטאָט, אַליין אַן אָפשטאַמיקער פון ב״ח און אַנדערע גדולים. איך געדענק אים אין די לעצטע יאָרן אַ קראַנקן, אַ מדוכה ביסורים ר״ל וועז ער איז געווען צוגעשמידט צום בעט.

מיט זיין זון הר׳ לייביש נייהויז זׅ״ל בין איך געווען צוזאַמען אין פאַרשיקונגס פאָשאָלעק מאטוויעווקא אין אַרכאַנגעלסקער וועלדער, און שוין וועראַנדיק באַפרייט פאָרנדיק אויפן צוג קיין מיטל־אַזיע אונטער אוממענטש־לעכע באַדינגונגען צו 40 מענטשן און מער אין אַ פי־וואַגאָן אַנגעפאָקט מיט די אָרעמע בעביכעס און פול מיט שמוץ און אומפלייט, זיינען פיל קראַנק געווָארן אויפן וועג וואָס האָט געדויערט איבער 8 וואָכן און ר׳ לייביש נייהויז מיט זיין פרוי זיינען ביידע אומגעקומען אויפן וועג. זייערע קערפערס זיינען אַרויסגעליגט געווָארן אין פראָנט פון די וואַגאָנען ווי די טעגלעכע פראָצעדור פלעגט זיין און די נקוו״ד פלעגט שוין קומען אויפקלויבן די טויטע און זיי ערגעץ באַגראָבן. אַזוי האָבן זיי און פיל אַנדערע אין טיף רוסלאַנד געטיילט דעם גורל פון מיליאָנען היטלער קרבנות וועלכע האָבן אָפילו נישט איבערגעלאָזט קיין אָרט וואו אויסצו־ווייזען זיך אויף זייער קבר. דאָקעגן אין די פאָשאָלקעס וואו דער פראָצענט־זאַץ פון שטערבלעכקייט איז געווען אַ הויכער, האָבן די פאַרשטאָרבענע מיט זייער טויט געשאַפן די אייניציקע אידישע אינסטיטוציע אין די דאָזיקע פאַרוואָרפענע מקומות, נעמליך: אַ אידיש בית הקברות.

דער טיפוס מלאך המות

מיין פאָטער ר׳ אברהם יחזקאל זׅ״ל צוזאַמען מיט פיל אַנדערע זיינען אומגעקומען פון אַ מאַסן טיפוס־עפידעמיע בלויז אַ פאָר וואָכן שפעטער, שוין אָנקומענדיק אויף די פאָר זיי באַשטימטע „פלעצער״, קראַנקע, אויס־געהונגערטע און אויסגעמוטשעטע.

זאָל דאָ אויך דערמאָנט ווערן דער פאָלגנדיקער פאַל: ווי נאָר מיר זיינען אָנגעקומען אויפן פלאָץ, 2 אידישע פאַמיליעס אין קאָלכאָז קיזיל בולאָק אין אש׳ער אָבלאָסט אין קירגיזסטאַן (נישט ווייט פון דער כינעזי־שער גרענעץ) האָט מען אונז צוגעטיילט אַ שטיבל מיט פענסטער אַן שויבן, און מיט אַן אויוון אָן אַ קוימען וועלכער האָט געריכערט אינע־ווייניק, אויב ס׳איז נאָר געווען מיט וואָס צו הייצן (מיר זיינען אין הייסן מיטל־אַזיע מער געפרוירן געווָארן צוליב מאַנגל אין באַהייצונג ווי אין קאָלטן אַרכאַנגעלסק) די אָוועלנטן ספעציעל זיינען געווען גוט קאָלט. מיין מוטער חי׳ שרה ע״ה און איך זיינען באַלד קראַנק געווָארן אויף טיפוס און דער טאָטע ע״ה האָט אונז באַגלייט צום האָספיטאַל אין דערבייאיקן

שטעטל וואו מען האָט אונז פיל מענטשן אין איין צימער געלייגט אויף דער בלויזער פֿאַדלאָגע צוליב מאַנגל אין בעטן. וועז עס זיינען פֿאַרביי אייניקע טעג אוז מיין פֿאַטער ז״ל אוז אויך מיין ברודער (יבל״ח) ישראל משה זיינען נישט געקומען אונז באַזוכן, האָב איך זיך אַנגעהויבן אַנפרעגן ביי פֿאַרשידענע מענטשן אין שפּיטאָל צו עמעץ האָט זיך נישט געפרעגט אויף אונז, אוז אַ פּוילישע נוירס האָט מיר געזאָגט אַז דער טאַטע ע״ה לעבט מער נישט. איך האָב איר נישט געוואָלט גלויבן, צי האָט זי דען געקענט מיין פֿאַטער? דעם זעלבן טאָג איז געקומען אונז באַזוכן דער פּירער אוז קאָמאַנדיר פוז בית״ר אין טאָמאַשאָוו ישראל גרינבוים ע״ה, וועמענס שוועסטער אוז שוואָגער זיינען געלעגן אויף דער זעלבער פֿאַדלאַגע וווי מיר קראַנקע אויף טיפוס. איך האָב אים געפרעגט אויב ער האָט עפּעס געהערט וועגן מיין פֿאַטער אַבער ער האָט זיך אויסגעדרייט פוז געבן אַן ענטפער. דאָס איז געווען דאָנערשטיק, אוז זונטיק דערנאָך בין איך געוואָר געוואָרן אַז דער זעלבער ישראל גרינבוים וועלכער האָט דאָנערשטיק אונז באַזוכט אַ געזונטער לעבט מער ניט, ער איז אומגעקומען אַ מיתה־חטופה אין דער מאַסן מגפה פוז טיפוס אוז אַנדערע קראַנקייטן צוזאַמען מיט טויזנטער אַנדערע פּליטים דערונטער אויך מיין פֿאַטער ז״ל. מיין ברודער איז אייגער אַליין מיט אים נאָך דער פּטירה איבערגענעכטיקט 2 נעכט אוז מיט די אייגענע הענט געמוזט אים מקבר זיין אויף אַ באַזונדער שטיקל פּלאַץ וואָס איז פֿאַר אים צוגעטיילט געוואָרן, ווייל די איסלאַמישע באַפעלקערונג האָט נישט געוואָלט קיין פֿרעמדע אויף זייער בית־הקברות. דערנאָך איז דער ברודער זעלבסט קראַנק געוואָרן אויף טיפוס אוז געלעגן אייגער אַליין אין שטוב בעת מיר זיינען געווען אין האָספּיטאַל אוז נאָר אַ דאַנק דער פֿאַמיליע פוז ליבע שטאַל אוז איר ברודער שלמה געלערנטער, די איינציקע אידישע פֿאַמיליע אין קאָלכאָז, וועלכע האָבן באַמערקט ווי מען האָט נישט געזען דעם ברודער שוין אַ פֿאָר טעג, זיינען זיי אַריין אין שטוב אוז אים געטראָפֿן ליגן מאַכט־לאָז אויפן בעט אַן אַ טראָפֿן וואַסער אַפּילו וועך ס׳זאָל אים דערלאַנגען, אוז זיי האָבן אים אַריבערגעפירט צו זיך אין וואוינונג וואו ער איז בעז״ה שנעל געזונט געוואָרן.

געזער שטיבל

אַ פֿאָר וועכטער וועגן געזער שטיבל וואָס איז טאַקע געווען נאָר אַ שבת־יו״ט׳דיק שטיבל. אַ גאַנצע וואָך האָבן די געזער חסידים געדאַוונט אין שכנות פוז זייערע היימען אָדער אין גרויסן בית־המדרש אוז די יוגנט האָט געדאַוונט אוז געלערנט אין דערבייאיקן צאַנזער שטיבל.

אַ גאַנצע וואָך איז דאָס וואָס האָט זיך שבת געזרופן געזער שטיבל געווען — אַמאָל אַן אָפּטיילונג פוז חדר יסודי התורה אוז אַמאָל —

אדרבא, טרעפט! — אַ שענק, וואו אַ פּאָר דאָרשטיקע פּויערים און פּויערטעס האָבן געלאָשן זייער דאָרשט (דער בעל־הבית פון הויז האָט דאָך געדאַרפט פרנסה, און ווי „פרנסה" האָט אויסגעזען אין דאַמאָלסטיקן „באיקאָט־וואושעם" פּוילן געדענקט איר נאָך מסתמא — איז שווער צו באשולדיקן אַ איד אויב ער האָט אין מיטן דער וואָך פאַרשטעלט דאָס „אָרון־קודש" און געפּרואווט אַרײַנברענגען אַביסל פּריילעכקייט צווישן גויים און אַביסל מער פרנסה אין שטוב — ווייל ר׳ מרדכי׳לעס אָרעמע געוועלבל אַליין האָט קיין פּרנסה נישט געבראַכט).

איך וויל דאָ דערמאָנען אַ פּאָר נעמען און אַרויסברענגען אַ פּאָר געשטאַלטן.

ר׳ מיכל יהודה לעהרער ז״ל איז לאַנגע יאָרן געווען גבאי אין גערער שטיבל. אַ איד מיט ברייטן ליבלעכן שמייכל אויפן פּנים (אומאָפּ־הענגיק ווי עס איז אים געווען אויפן האָרץ), איז געווען באַליבט און פאָרערט צווישן אַלע וואָס זיינען געקומען מיט אים אין פאַרקער. ער איז געווען אַ האָרציקער בעל־תּפלה פלעגט דאָוונען כל־נדרי (ער איז געבוירן געוואָרן פונקט צו כל־נדרי), געווען אַ בעל־קורא און אַ ראש וראשון צו יעדער דבר שבקדושה.

זיין ברודער ר׳ יחזקאל לעהרער ז״ל איז געווען פרעזעס פון דער „אגודה", איז געווען זייער אַ באַגאַבטער מענטש, געווען אַ פּעאיקער וואָלד־סוחר, געקאָנט אָפּשאַצן אַ וואָלד זייער פּינקטלעך און זעלטן געמאַכט אַ טעות, געווען אַ מוהל, אַ גערטנער (זיין בלומענגאָרטן איז געווען אַ שם־דבר), האָט געקאָנט אויסקריצן אויף אַ ווייץ דעם פּסוק ארץ חטה ושעורה וגו׳. ער האָט אַמאָל געמאַכט אַ קיישעלע מיט אַן אויערל פון אַ קער פון אַ קירש און אויף דער העלפט פון קיישעלע אויסגעקריצט די מאַפּע פון עסטרייך, אַן עסטרייכישער אָפּיציר האָט עס אין די יאָרן פון דער ערשטער מלחמה מיטגענומען פאַרן ווינער מוזעאום, פלעגט ליב האָבן זיך מפלפל צו זיין אין לערנען, אויסטייטשן אַ שווער שטיקל דקדוק אָדער אבן עזרא מיט זיין שכן און שוועסטערן־זון ר׳ מיכל יהודה פלוג, אַ איד אַ למדן, אַ ליכט פאַבריקאַנט, אַ שאַרפער אויפן קאָצקער שטייגער ווי עס פאַסט פאַר אַ חסיד, גביר און אַגודה עסקן (זיין זון יצחק מאיר ז״ל איז געווען אַן עסקן פון צא״י, זיין צווייטער זון יבל״ח, מענדל, איז געווען פון די ערשטע אגודה עולים און איז היינט אַ ליכט פאַבריקאַנט אין ישראל).

מיין זיידע ר׳ יעקב יואל שאפראן ז״ל פלעגט זיך יעדן טאָג אויפ־הייבן 3-4 אַזייגער לערנען און זאָגן תהלים מיט אַ האַרצרייסנדיקן ניגון, דערנאָך גיין פאַרטאָג דאָוונען מיטן ערשטן מנין און שפּעטער צוזאַמען מיט זיין זון ר׳ מיכל שאפראן ז״ל (אַ למדן און עסקן) זיך פאַרנעמען מיט זייערע וואָלד מסחרים און איז געווען רעספּעקטירט פון אַלע וואָס האָבן אים געקענט. זיין איידעם ר׳ דוד פּעריל ז״ל וועלכער האָט אין אַ קורצער

די שאפראן משפחה



פון רעכטס: שרה פערל, נוניא פערל, חיים יהושע בידערמאן, חוה שאפראן, ישראלקי פערל, ר׳ יואל שאפראן, ישראל משה בידערמאן און צבי לאכער

צייט זיך באַרימט און באַליבט געמאַבט אין טאָמאַשאָוו מיט זיין מסירות־נפש׳דיקער עסקנות, פלאָם־פייערדיקן דאָוונען און זינגען אין די ימים־נוראים, איז יונגערהייט אַוועקגעגאַנגען זייענדיק אונטערוועגס אין לובלין.

אַ ליבער עכט פאַרצייטישער טיפּ איז געווען ר׳ מענדעלע טעפּלער ז״ל. האָט עוסק געווען יומם ולילה אין תורה ותפלה און צדקה. עס האָבן אין שטיבל אויך געדאַוונט זיינע זין ר׳ גדלי׳ און ר׳ שלום מיט זייערע קינדער אויך זיין זון ר׳ ישראל׳קע, וועלכער איז געווען אַ „מזכיר״ אין גערער שטיבל, ווייל ער האָט געדענקט פיל ניגונים, אַלעמאָל געהאָט גרייט דעם נויטיקן ניגון און דערמאָנט יעדן בעל־תפלה וואָס האָט עס נאָר פאַרלאַנגט (נישט אומזיסט קען זיין זון אפרים אַזוי שעהן זינגען...).

אַ לאַנגע צייט איז אויך געווען גבאי ר׳ שמואל שיער וועלכער איז אומגעקומען מיט זיין זון נתנאל דורך באַנדיטן אין לעמבערג איז 1941.

ר׳ משה ליבערמאַן ז״ל איז פאַרבליבן אין זכרון ביי אַלע מתפללים פאַר זיינע האַרציקע מתיקות׳דיקע ימים־נוראים תפלות.

צווישן די אַנדערע מתפללים זאָלן אויך דערמאָנט ווערן די טייערע און האַרציקע אידן ווי ר׳ שמואל לובאַרט ז״ל וועלכער פלעגט שעה׳ן לאַנג

טאַנצן מיט די חדר־אינגלעך אום שמחת־תורה מיט אַ פלעשעלע יי"ש צדיק טהור (ריינע נייניציקער...) אין דער הינטערשטער קעשענע פון דער זיידענער קאַפאָטע, ר' מיכל יהודה שיינמאַן, ר' זלמן הלל בראַנדווין, ר' יהושע גאַלדשטיין, ר' איטשעלע גאַלדשטיין און זייערע קינדער, ר' איטשע שפּאַרער אין וועמענס הויז מען פלעגט לייענען שמחת־תורה אַלס „בית־שני", ר' גרשון זעגיל דער אתרוגים סוחר.

אָט אַזוי איז געווען דאָס לעבן פון די טאַמאַשאַוער אידן, אין זייערע פריידן און ליידן, אין זייער יום־טוב און אין זייערע וואָכנטעג, ביז — ביז עס איז געקומען אלול תרצ"ט. אלול איז אַלעמאָל אַ צייט וועז עס דערנענטערן זיך פאַרכטיקע טעג, ימים נוראים, די אלול וועינטלעך ווי דאָס שופר בלאָזן פלעגן אַריינברענגען אַן אומרו, אַניאָגען אַ מורא און אַ ציטערניש אין האַרץ. אָבער אין אלול תרצ"ט האָט אַנשטאָט די נאַרמאַלע אלול וועינטלעך אַנגעיאָגט אַ ווילדער חורבן־ברענגענדיקער שטורם באַגלייט מיט מורא'דיקע דונערן פון אַ בליץ־קריג וואָס האָט אומגעבראַכט פילע טויזנטער, אויסגעוואָרצלט און פאַרטראָגן העט־ווייט די שארית־הפּליטה און פולשטענדיק אָפּגעווישט און אויסגעראָטן דעם יאָרהונדערטער אַלטן אידישן ישוב אין טאַמאַשאָוו־לובעלסקי (וואָס האָט אַפילו באַוויזן איבערצולעבן דעם מורא'דיקן כמעלניצקי פּאָגראָם אין ת"ח ות"ט), מיט זיינע אייגנע־פונדעוועטע היימען און אינסטיטוציעס, שולן, בתי מדרשים און אַפילו נישט געשווינט דאָס בית הקברות — און פאַרשטערט איז געוואָרן דער שבת און דער יום־טוב און אומגעבראַכט זיינען געוואָרן די האַרציקע שבת־יום־טוב'דיקע אידן — ה' נקום נקמת דם עבדיך השפוך!



פון רעכטס: ישראל משה בידערמאַן, שרה פערל, סטעמפל, חיים יהושע בידערמאַן, יוטא לערער, לאה פערל, צבי לחר, מנוחה פערל (לחר), דבורה שאפראן, ישראלקי פערל, זיין פרוי רייזל, מנוחה מילשטיין, קאפעל קאליבערג, שרה בידערמאַן, אהרן און מנחם פערל

די גרויסע חתונה

● אשר רייז

געווייגליך האבן קליינע שטעטלעך אן אייגענעם לוח, מען חשבונ׳ט 3 יאר פאר דער שרפה אדער כך וכך נאך דער שרפה. טאמאשאוו האט נאך א וויכטיק היסטאריש געשעעניש, וואס יונג און אלט געדענקען און חשבונ׳ען טאקע לפי סדר זה, פאר דער „חתונה" אדער נאך דער „חתונה". און מיינט ניט סתם א געשעעניש, די חתונה איז נאך עד היום טיף איינגעקריצט בזכרון אז די אלע וואס האבן דאס איבערגעלעבט ריידן נאך ביז היינט מיט א פול מויל מיט זאפט. די געשיכטע איז פאלגענד:

דער ציעשינאווער רבי, הגאון הצדיק ר׳ ארי׳ לייביש רובין זצללה״ה, וועלכער איז אויך געווען רב אין שטאט, האט געהאט א גרויסן קרייז פון פארערער און נאכפאלגער, ספעציעל ביי די יוגנטליכע חסידים און



כיים אפפאר פון ווידאמער רב הרב ר׳ יוסף ברוך בעער הי״ד פון טאמאשאוו 1932

פון רעכטס: הירשל ברענער, הרב א. ג. טייכער, מיכל ווינבלאט, הרב יוסף ברוך בעער (דער חתן), הרב יחזקאל רובין און הרב שמחה רובין



אשטיבעל בחור אלס אולאנער מענדעלע העלער הי״ד אומגעקומען
אלס פארטיזאנער אין ראגיזנער וואלד

אַגודה קרייזן. זיי זיינען געווען צו אים צוגעבונדען מיט לייב און לעבן, אים ליב גע־האַט אַהבת נפש און געווען גרייט זיך פאַר אים מקריב צו זיין. און עס איז ניט קיין חידוש, ווייל אויך דער רבי איז געווען אַ האַרץ פריינט צו זיי אַלע און האָט זיי מדריך געווען מיט ליבשאַפט אַון טרייהייט וואָס עס איז געווען אַן אויסנאַם, לשם ולתפארת אין גאַנצן געגענט. און



יוסיל שאַפּירא הי״ד אַלס קאָזאַק

אָט די לוסטיקע חברה האָבן ביי יעדער יום טוב אָדער יומא דפגרא פּיין פאַרבראַכט מיט ריקודים און געזאַנג ביים רבי׳נס טיש ליהודים׳דיק.

ויהי היום האָט דער ציעשינאָווער רבי אַ שידוך געטאָן מיט זיין עלטסטע טאָכטער הענעלע הי״ד וואָס איז פאַר׳קנס׳ט געוואָרן צום חענטשי־נער רבי׳נס אַ זון הרב ר׳ יוסף ברוך הי״ד שפּעטער רב אין ווידאמע־

פשעדבורז. די ציעשינאווער חסידים האבן באשלאסן צו פראווען די חתונה מיט פראכט און גלאנץ אזוי ווי אין אלע גרויסע רבי׳שע הויפן, און דערמיט אביסל צוריקצאלן דעם ציעשינאווער רבין פאר זיין ברכה׳פולע ארבעט פאר זיי, זיין גאנץ לעבן.

די חתונה איז געווען באשטימט אויף י״ט כסלו תרצ״ד האבן די חברה זיך געזומען גרייטן נאך א זומער בעפאר מיט הכנות. עס איז באשלאסן געווארן אז מען זאל צו האלטן דעם אלטן מנהג אין רבי׳שע הויפן אנטקעגן רייטן אלס פארשטעלטע „קאזאקן״ דעם חתן און מחותנים (דער מהלך איז געווען 8 קילאמעטער צו דער סטאנציע בעלזעץ). צו דעם צוועק איז אויסמושטירט געווארן 3 קאמפאניעס יעדערער צו 50 פערזאן, די ערשטע קאמפאני רייטער אין פארם פון קאזאקן, און די אנדערע 2 פוס־גייער מיט ספעציעלע מונדירן. וועגן מלבושים האבן די חברה זיך צוזאמענגעלייגט און צוועקגעפארן קיין לעמבערג און אויסגעבארגט פאר געלט ריכטיקע היסטארישע מיליטער מלבושים מיט שווערדן. ביקסן האבן זיי געמאכט פון האלץ שיין אפגעפארבט עס זאל אויסזען ווי עכטע, און די יונגעלייט וואס האבן געדינט אין מיליטער זיינען געווארן די אינסטרוקטארן און האבן מושטירט די חברה אז זיי זאלן קענען מארשירן מיטן עכטן מיליטערישן טאקט. די שווערסטע זאך איז געווען פאר די שטיבל בחורים זיך אויסצולערנען רייטן אויף פערד, ממש לעבעדיקע פיר פיסיקע פערד אויך דאס האבן זיי זיך אויסגעלערנט. די טשוויטשעניעס (איבונגען) וואס זיינען פארגעקומען ביי ארי׳ העלער אויפן הויף, האבן געגעבן פרסום, אזוי אז אין אלע ארומיקע שטעטלעך האבן פיל נייגעריקע מענטשן זיך געגרייט צו קומען צו דער חתונה.

יאושזאן אין „היינט״ און ב. שעפנער אין „פאלקס צייטונג״ האבן געווידמעט די חתונה מיט דער פארשטעלונג 2 ארטיקלען אין זייערע צייטונגען, פארשטענדלעך מיט קריטיק געגן אט די פארצייטיקע מנהגים, אבער פארקערט, דאס האט נאך געגעבן די חתונה מער פובליסיטי און די חסידים מער קוראזש. אויך דער שטאט מעיאר בורמישטש האט אין די אלע גאסן וואו די חתונה צוג האט געדארפט פארבי מארשירן פארגרעסערט די עלעקטרישע באלייכטונג.

דעם טאג ווען מען איז אנטקעגן געפארן דעם חתן מיט די מחותנים, האט 7 אזייגער אין דערפרי זיך אנגעפאנגען די פאראדע דיפילאדע, בראש פון מיליטער איז געריטן ר׳ הירש אדער, א 70 יאריקער זקן מיט א ווייסע בריטע פאטריאכאלע בארד (וועלכער האט געדינט אין קייזערליכן פאלק אין פעטערבורג), און נאך אים זיין אדיוטאנט יחזקאל העלער, נאכהער 2 ארקעסטערס און נאך זיי אלע 3 קאמפאניעס געפירט פון זייערע בעשטימטע

אָפּיצירן מיט עכט מיליטעריש דיסציפּלין. די באַגייסטערונג איז געווען אומגעהויער גרויס, מענטשן האָבן געווײַנט פֿאַר שמחה, און הונדערטער מענטשן זײַנען נאָכגעלאָפֿן דעם גאַנצן וועג. 12 אַזײַגער בייטאָג האָט דאָס גאַנצע מיליטער צוריק מאַרשירט מיט מוזיק און מיט דעם חתן מיט די מחותנים און אים אָפּגעפּירט אויף זײַן סטאַנציע. 4 אַזײַגער בייטאָג איז דאָס מיליטער אַנטקעגן געגאַנגען די רביים פון ציעשינאָוו, הה״צ ר׳ יחזקאל הי״ד, פון בעלזער הויף, פּשעוואָרסקער רבי, צאַנזער רביים און אַנדערע חשוב׳ע מחותנים.

דאָס מיליטער האָט ביינאַכט מיט שטורקאַצן אין די הענט געפּירט דעם חתן צו דער חופּה, וועלכע איז פֿאַרגעקומען בײַ דער שול, וואו די שטאָטישע פֿייערלייט מיט די פֿאָליציי האָבן אַרומגעצוימט מיט זייערע מענטשן בכדי מען זאָל קענען האַלטן אָרדענונג, און אינווייניג איז נאָר אַריינגעפּירט געוואָרן ספּעציעל „אנשים חשובים״ ונכבדי הקהלה און די אָנגעפֿאָרענע חסידים און קרובים. דער רבי האָט געמוזט אײַנלאָדן די שטאָט באַהערדע פון שטאָט ווײַל אויך זיי זײַנען געווען נײַגעריק בײַ צו זיין אַזאַ צערעמאָניעדיקע חתונה, און פֿאַר זיי פּעראַנשטאַלט אַ ספּעציעלע סעודה אין אַ ספּעציעל הויז.

באַדינט די חתונה געסט האָט דאָס מיליטער און זיי זײַנען אַ גאַנצע נאַכט געבליבן געקליידעט מיליטעריש. פֿאַר די אָרעמע לייט האָט דער רבי געמאַכט אַ ספּעציעלע סעודה און געטיילט צדקה. יעדן טאָג איז 2 מאָל געפֿראָווען געוואָרן שבע ברכות. צו יעדער שבע ברכות איז געקומען אַן אַנדער חשוב׳ער רב פון געגנט, אַזוי אַז די גאַנצע שטאָט האָט זיך געפֿילט ווי מחותנים, ספּעציעל די חסידים, און לאַנג לאַנג האָט דער עולם אַלץ געוועט וועגן אײַנדרוקן פון דער חתונה, ספּעציעל פון „מצוה־טענצל״ וואָס דער ציעשינאָווער רב האָט געטאַנצט מיט דער טאָכטער די כלה, איז דער עולם געווען אַזוי געריבט און ממש געווײַנט ווי צו כל נדרי. יאָ! אַזוי האָבן זיך אונזערע עלטערן זיך משמח געווען בײַ אַ שמחה של מצוה פון זייער רב און רבי.

עראינערונגען פון דער יוגנט

● אייזיק קראם

ווי חדר־אינגלעך איז פאר אונז די בעסטע צייט געווען חול המועד. מיר פלעגן זיך שפילן אין ניס און אין קנעפלעך, זיך געפרייט מיט די אנגעפארענע געסט פון די דערביאיקע שטעטלעך ווייל כמעט יעדערער האט באקומען א קרוב אין שטוב; אין גאס איז געווען פריילעך; יעדער קינד האט שטאלצירט מיטן נייעם מלבוש וואס ער האט באקומען אויף יום־טוב.

אויך זומער, נאכן לערנען, פלעגן מיר פיין פארברענגען, זיך געשפילט אין באהעלטעניש און אנדערע שפילעריין. וועו מען איז שוין געווען אביסל עלטער דערוואקסן פלעגן מיר גיין אין שיוואדאלינע וועלדל אויף שפאצירן.

זארגלאז מיט קינדישן שכל האבן מיר ניט געפילט דעם עול הפרנסה און די אנטיסעמיטישע נגישות פון די פאליאקן, האבן מיר ליב געהאט צו שטיפן און צו לאכן, צו שפאצירן צווישן די שטיבלעך אויפצוכאפן א מחלוקת'ל וועגן א באלעולה'דיקן אידן פאר ניט קיין בכבוד'יקע עליה, אדער קריגערייען פון פארטייען, אזוי אויך וועו עס איז געקומען א רבי אין שטעטל זיינען מיר נייגעריק געווען צו זען וויי ער פראווט דעם טיש. ספעציעל האבן די אינגלעך געהאט פארגעניגן צו טשעפען יעקעלע טשעשטש, די משוגע'נע חייטשקע, אדער שמועסן מיטן בלינדן נחום, דער זאמל פונקט פלעגט זיין אין פראסטן בית־המדרש, נאר אויב די אינגלעך האבן צו שטארק געברויעט, האט נחום שמש געמומען דעם רעמעט און געמאכט ארדענונג.

ל"ג בעומר פלעגט מען אפפארבן אייער און מארשירן אויסער דער שטאט. ווינטער, ספעציעל חנוכה, עשרה בטבת אדער ניטל פלעגט מען כאפן א קערטל. זומער פלעגט מען אויך גיין באדן זיך אין באלאנס טייך.

וועו מיר זיינען געווארן 13־14 יאר, איז אדער מען איז געגאנגען לערנען אין די שטיבלעך, אדער זיך לערנען א מלאכה, אדער גיין העלפן דעם פאטער אין געשעפט. שפעטער איז די יוגנט ארריינגעצויגן געווארן אין די פארטיי קרייזן יעדער לויט זיין געשמאק און אויסוואל. קיין צו

גרויסע באַשעפטיקונג האָט די יוגנט ניט געהאַט, האָט די יוגנט געלייענט צייטונגען און ביכער און די פרומערע זיינען געזעסן און געלערנט.

נאָכדעם האָט זיך אָנגעהויבן אַ דראַנג צו פאָרן קיין ארץ ישראל און די יוגנט איז געגאַנגען אין די קיבוצים, אָבער ליידער צוליב די באַגרענעצונגען פון דער ענגלישער מאַנדאַטור מאַכט האָבן נאָר אַ טייל געקענט דערגרייכן זייער ציל, און די וואָס זיינען געבליבן האָבן ווייטער ממשיך געווען דאָס האָראָפאַשנע גלות־לעבן, ביז עס איז געקומען דער גרויסער המן און האָט פון אַלץ געמאַכט אַ וויסטן סוף, אָבער, דער המשך וועט פאָרשענערט און פאַרבעסערט אין ישראל.



בצלאל מלמד׳ס חדר

אַ קראַנקן אַ רפואה

• ש. לייבאָוויטש

ווי איך פאַרשטיי די אויפגאַבע פונם „יזכור־בוך", איז צו פאַראייביקן דעם ספּעציעלן אָרט לעבן און דענקען, מנהגים און געווואונהייטן וואָס אונזערע עלטערן האָבן אויפגעהאַלטן און אויך זיי פֿראַקטיצירט אין לעבן, דערפאַר האָב איך געפונען פאַר נויטיק צו פאַרצייכענען און טאַקע פאַראייביקן דעם טייל לעבן, וואָס האָט ניט אויסגעמיטן אָרעם און רייך, פֿרום און וועלטלעכע, חסידים און „עמך", און דאָס איז די טעמע אַ רפואה פאַר אַ קראַנקן מענטש.

בייַ דער געלעגנהייט איז כדאי צו פאַרנאָטירן אַן היסטאָרישן פאַקט, וועלכע עס האָט פאַרשטענדיקט מאיר רובין ע"ה צום ייוואַ אין ווילנע (דער אָריגינאַל געפינט זיך אין „ייוא" ניו יאָרק, אַ פאַרשטענדיקונג פון ווילנער „ייוא" צו דר. יעקב שאַצקי וועלכער האָט געאַרבעט איבער די היסטאָריע פון אידישע דאָקטוירים אין פוילן, וועגן דער ידיעה פון מאיר רובין) אַ געשפּרעך מיט דר. פעטער, הויפּט ד"ר פון קרייז האָספּיטאָל אין טאָמאַשאָוו, וועלכער האָט געפאָרשט די היסטאָריע פון מעדיצינען און פאַר־מאַציע אין טאָמאַשאָווער קרייז, זינט איר אָנטשטעאונג, האָט ער איבער־געגעבן אַז לויט די היסטאָרישע דאָקומענטן, איז באַווייזן געוואָרן אַז צווישן די אַלע דאָקטוירים וועלכע האָבן פֿראַקטיצירט מעדיצין אין טאָמאַשאָוו און קרייז זינט איר אָנטשטעאונג זיינען 90 פּראָצענט געווען אידן.

אָבער פאַר אַלעמען וויל איך באַשרייבן די „מנהגים" וואָס אונזערע אידן האָבן פֿראַקטיצירט בשעת קראַנקהייט. (כ'וויל דאָ ניט פאַרצייכענען קיין חתונה אויפן בית הקברות בשעת עפּידעמיעס, ספּעציעל ווען עס האָט געהערשט די כאָלעריע ר"ל, אָדער אויסמעסטן דעם בית עולם מיט לייוונט, און דאָס צעטיילן פאַר אָרעמע לייט, וויל דאָס זיינען געווען זעלטנהייטן און אויסנאַמען). כ'וויל דאָ זיך באַמיען צו פאַראייביקן די אָפּטע טאָג־טעגלעכע ערשיינונגען און מנהגים וואָס האָט אַ שייכות מיט קראַנקהייט.

אַ קאַטער אָדער פאַרקילונג

ווען אַ מענטש איז שוואַך געוואָרן אויף אַ פאַרקילונג, דאָס וואָס מען רופט דאָ אַ קאָלט, האָט מען אין דער היים געפונען אַ קאַטער, ס'האָט

געדונען פון דער נאַז, זיך געפילט אַביסל מעראַט, ס׳האָט געשטאָכן אין זייט, ביי אַזאַ קלייניקייט האָט מען זיך אפילו אין בעט אַריין ניט געלייגט, מ׳האָט געגומען אַן אַספירין, געטרונקען אַ סאַך טיי, ספעציעל היימיש געמאַכטע „ליפאוו־טיי״, וואָס זיינען געוואַקסען אויף די היימישע בוימער אין שטאָט, זיך געלאָזט שטעלן באַנקעס אין פּאַרק פון קליינע גלעזלעך, וואָס מיט אַ ברענענדיקן פּאַקל האָט מען אַרויסגעטריבן די לופט און אַרויפגעזעצט אויף דער פּלייצע, און אויב דאָס פלייש אונטער די באַנקעס איז שטאַרק שוואַרץ געוואָרן, איז געווען אַ סימן אַז די פּאַרקילונג איז גאָר שטאַרק, געווינלעך פלעגט דאָס שטעלן אַ קרוב אָדער אַ שכן, ווייל כמעט יעדער צווייטער איד האָט געקענט די מלאכה, נאָר ביי „געהאַקטע־באַנקעס״ האָט מען געמוזט האָבן דעם רופא, איך האָב דאָס פּערזענלעך ניט געזען פּראַקטיצירן, נאָר ווי מען זאָגט מיר, האָט מען ביי דעם אויך געשניטן דעם קערפּער און געלאָזט בלוט, מען האָט אויך געהאַלטן אַ גרויסע רפואה צו גיין פּרייטיק אין שוויצבאָד אויף די „הויכע בענק״ און זיך לאָזן גוט דורכשמייסן מיט אַ ווייך בעזימל, דאָס אַלעס האָבן זיי געגעבן צו פּאַרשטיין העלפט די בלוט צירקולאַציע און דאָס פּאַרטרייבט די פּאַרקילונג.

אַן עין הרע

בכלל וועז אַ מענטש האָט זיך שלעכט געפילט, אָדער געהאָט קרעמפּן, שטאַרקן קאָפּ ווייטיק, אָדער וועלכע טראָבל אין זיין קערפּער, איז דאָס ערשטע האָט מען באַטראַכט אַז דאָס איז עפּעס אַן „עין־הרע״, די משפּחה האָט שוין אָנגעהויבן זיך צו דערמאָנען ווער עס איז דאָ הייבט געווען אין שטוב, און ווער עס האָט געקענט געבן אַן „עין הרע״, בכלל האָט מען געהאַלטן זיינען קינדער זייער עמפּינדלעך צו אַן „עין הרע״, און עס איז שוין געווען אין יעדער סעקשאָן, אַ איד אַ מומחה אָפּצושפּרעכן קעגן אַן „עין הרע״, דער סימן איז געווען, אַז עס איז טאַקע ריכטיק אַן אמת׳ע „עין הרע״, וועז דער קראַנקער און דער אָפּשפּרעכער האָבן אָנגעהויבן צו געענצן, טייל האָבן געהאַט אָנדערע סמנים און סגולות, ווי אָפּצומעסטן 3 לעפל וואַסער און דאַן זיי איבערגיסן אין אַנדערע 3 לעפל וואָס האָבן די זעלבע מאָס, אויב עס איז געבליבן מער וואַסער, איז עס געווען אַ סימן בדוק ומנוסה אַז דאָס איז אַ שווערע עין הרע, און מיט דעם פּאַרבליבענעם ביסל וואַסער פלעגט מען אַרומוואַשן דעם קראַנקנס שטערן, אָנדערע האָבן געהאַט אַ סגולה צו נעמען אַ שטיקל פּונם פּערזאָנס בגד וואָס מען איז חושד אַז ער האָט געגעבן אַן „עין הרע״ אָדער זיינס אַ האָר און דאָס אָנרייכערן אויף ברענענדיקע קוילן צוקאָפּנס פּונם קראַנקן, אַן עין הרע פון אַ פרוי איז געווען שווערער פּאַרן קראַנקן. טייל האָבן

זיך נוהג געווען אַז עס איז אַרײַנגעקומען אין שטוב דער מענטש, וואָס האָט געהאַט די שלעכטע אויגן האָט מען אונטער דער פּאָלע געוויזן אַ פּייג, דאָס איז געווען אַ סגולה אַז די „עין הרע" זאָל ניט האָבן קיין שליטה.

גיסען וואַקס

ביים איבערשרעקן זיך האָט מען געפּלעגט גיסן וואַקס, שרה׳לע צוקער נחום שמש׳ס ווייב, זי איז געווען אַ ספּעציאַליסטין אויף דעם געביט, לויט די פּיגורן וואָס האָבן זיך פּאַרמירט אינם וואַקס האָט זי דערקענט און פּעסטגעשטעלט פון וואָס מען האָט זיך דערשראָקן, אַ הונט אַ קאַץ אַ פערד א. א.

צעבראָכענע אָדער אויסגעלענגטע גלידער

ביים אויסלענקען אַן אבר איז מען געגאַנגען צו היימישע קענערס, וועלכע האָבן דאָס תיכף פאַרזעצט אָדער אַפּילו פאַרגיבסט, כדאי צו דערמאָנען שבע בראָנד און דער סטעלמאַך זיי זיינען געווען גרויסע מומחים אין אַרטאָפּעדיקס.

אַ לעמונג

דאָס וואָס מיר רופן דאָ אַן אַ סטראָק, און אין יוראָפּ אַ לעמונג, האָט מען ביי אונז געפונען אַ ווינד, אַ ליפּט, אַ צוג, אָדער גאָר פאַלקס־מיטלעך אָרגינעל זיך אויסדריקן ער איז געכאַפּט געוואָרן, און עס איז געווען אָנגענומען אַז די קראַנקהייט האָט עפּעס צו טאָן מיט די ניט־גוטע ר״ל, ספּעציעל ווען מען גייט אין זייער תחום אַריין, אָדער מען פאַרטשעפּעט זיי, ווי שטייען אונטער אַן אוקאָפּ, אָדער דורך גיין אַליין, אָדער חס וחלילה פאַרבויען אַ טיר אָדער אַ פענצטער אויף שטענדיק און ניט איבערלאָזן אַ קליין לעכל, די שדים זאָלן קענען ווייטער אָנגיין זייער וועג, אָדער געשלאָפן אויף אַן אָרט וואו עס איז געשטאַנען אַן אויוון, דאָן ווערן די שדים דערצאָרנט און דער מענטש ווערט געכאַפּט (ווערט פאַראַ־לעזירט). דאָס אָבערגלויבן איז פאַרשטאַרקט געוואָרן דערמיט, וואָס אויפן בית החיים האָט געוואוינט אַן אלמנה האָט זי געהאַט קינדער און דער עלטסטער נתנאל׳ע איז געווען זייער שטאַרק פאַראַליזירט וואָס האָט אים שרעקלעך פאַרקריפּלט, דער גאַנצער קערפּער פאַרדרייט און אויסגעבויגן, דאָס פּנים צו דער זייט פון רוקן, דאָס מויל פאַרדרייט, די אויגן אויס־געקרימט, אונטערגעהונקען אויפן רעכטן פוס און געלעמט אויף ביידע הענט, דאָס בלויזע אָנקוקן אים האָט געשוידערט, און ווער שמועסט וועלן ער האָט אָנגעפאַנגען צו ריידן האָט ער געמאַכט אַזעלכע שרעקלעכע סוגיעס

און הויות אַז עס האָט אָנגעוואָרפן אַ שרעק, אין שטאָט איז אומגעאָנגען אַ לעגענדע, אַז נתנאל׳ע איז געווען געזונט און שיין ככל אדם, יעדע נאַכט האָט ער געמוזט אַרויסשטעלן אַ וויאָדרע (עמער) וואַסער, די מתים זאָלן זיך קענען וואַשן, איינמאָל האָט ער פאַרגעסן אַרויסצושטעלן, זיינען זיי אין כעס געוואָרן און ער איז געכאַפּט געוואָרן, דערפון איז ער פאַראַליזירט געוואָרן.

פעלדשער אָדער רופא

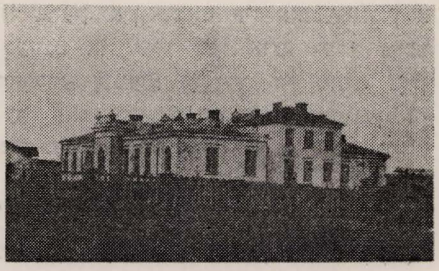
אויב עס איז ניט בעסער געוואָרן, האָט מען גערופן דעם דאָקטאָר אָדער דעם רופא, דער רופא איז געווען שיריים פון דער צאַרישער מאַכט, דאָס איז געווען אַ מענטש וועלכער האָט ניט באַזיצט קיין שום וויסנשאַפט אָדער וועלכע ידיעה אין מעדיצין טאָרעטיש, כ׳בין מסופק צי זיי האָבן געהאַט עלעמענטאַרע בירגערלעכע קלאַסן, נאָר ער האָט געהאַט גרויסע פּראַקטיק ביי מעדיצין, דאָס הייסט ער איז געווען אַ משרת ביי אַ דאָקטאָר אין אָפּיס, און האָט אים אַביסל צוגעהאָלפן ווי היינט אַ נוירס, און פון די ערפאַרונגען און פּראַקטיקס ביים דאָקטאָר האָט ער אַליין באַהאַנדלט קראַנקע. און מערקווירדיק, יעקלע רופא ע״ה האָט מען געהאַלטן פאָר אַ גרויסן מבין און מומחה, מ׳האָט זיך געוויצלט אַז ער פאַרשטייט אַ קרענק, היינט וואָלט מען אים געפרופן אַ גוטער דיאַגנאָסטיקער, ביי פוילן האָט אַ רופא שוין ניט געטאָרט פאַרשרייבן אַ רעצעפּט, אָבער יעקלע רופא פלעגט זיך אַן עצה געבן, ער האָט געזאָגט די נעמען פון די „מינים״ און הייסן אַליין אויפשרייבן און דאָס קויפן אין דער אַפּטייק, אינטערעסאַנט אַז יעקלע רופא׳ס פאַמיליע נאָמען איז געווען „אסיא״, ד. ה. אויף אַראַמיש גמרא־לשון: דאָקטאָר, און ווי ער האָט דערקלערט דעם שרייבער פון די שורות, האָט ער געשטאַמט דור אחר דור פון רופאים, די פעלדשערס אָדער רופאים זיינען אויך געווען פריזערס און על פי רוב די פרוי אַ באָבע־הייבאַנד.

שוואַנגערשאַפט

פרויען אין צייט פון שוואַנגערשאַפט האָבן מדקדק געווען זיי זאָלן זיך ניט פאַרקוקן ניט אויף אַ קאַץ אָדער הונט עכבר א. א. און ווען זי וועלן איבערגעשראָקן פון אַן אויסטערליש פאַסירונג ווי פייער אָדער חיה אַדורכלויפן זאָל זי זיך ניט אָנכאַפּן אַן איר קערפער, ווייל אויב זי וועט זיך אָנכאַפּן וועט אויף דעם זעלבן פלאַץ ביים נפש וואָס זי טראָגט אַרויסקומען די זעלבע צורה אויף דער הויט.

געבורט

יעדע פרוי איז געלעגן געוואָרן אין דער היים, אַן דער מיטהילף פון אַ דאָקטאָר, נאָר מען האָט גערופן די באָבע־הייבאַנד, יעקלע רופא׳ס ווייב



דאס פאויאטאוי־שפיטאל

און שפעטער שיינדל בלאנק, רחל׳ע אלי׳ רופא׳ס א. א. (אינטערעסאנט דער מנהג אז וען אַ באבע איז געשטאַרבן, האבן אלע מענטשן וואס זי האט זיי געהאלפן געווינען און געבוירן ווערן, אנגעצונדן ביי איר אפשטאַרבן אַ ליכט, אזוי אז יעקלע רופא׳ס ווייב איז געשטאַרבן איז זי געווען אַ זקנה האבן הונדערטער מענטשן אנגעצונדן ליכט). געווינלעך פלעגט מען אויך צוניצן ביי אַ יולדת היימישע סגולות, 7 מאל זיך אַרומדרייען ביים טיש בעפאַר די געווינערין האט זיך געלייגט אין בעט אַריין, געגעבן צו טרינקען איר ריינע שוואַרצע קאַווע (ניט ציקאַריע), בלאזן אין אַ פלאַש אַריין, אונטערגעלייגט אונטערן קישן דאס ספר „רזיאל המלאך" אדער „נועם אלימלך", אויב עס איז חלילה געווען אַ מקשה לילד פלעגט מען זאגן תהלים, אדער גיין מזכיר זיין צום רבי׳ן, אין גאר שווערע פאלן פלעגט די הייבען הייסן רופן דעם דאקטאר וועלכער האט שוין אפגענומען דאס קינד מיט קלעשטשעס.

שווער קראנקע

ווי אויבן געשריבן, פלעגט מען רופן ביי שוין אן ערנסטע זאך דעם דאקטאר, אויב די קרענק האט זיך פארצויגן און מען האט געהאט אַ מעגלעכקייט איז מען געפאַרן קיין לעמבערג צו אַ גרויסן דאקטאר, איבערהויפט וועז דער שטאט דאקטאר האט געזאגט אז מען דארף אן אפעריישאן, האט מען זיך ניט פארלאזט אויפן שטאטישן דאקטאר נאר מען איז געפאַרן קיין לעמבערג, איבערהויפט האבן אידן כמעט ניט ענווצט דאס פאווישעכנע קרייז האספיטאל, מ׳האט ניט געהאט קיין צופארטרויען צום דאקטאר, נאר אין אויסנאמס פאלן אז עס איז שוין ניט געווען קיין צייט האט מען זיך געלאזט אפערירן אין טאמאשאווער האספיטאל.

„איינרייסן"

וועז דער דאקטאר האט פעסטגעשטעלט אז דער חולה איז חלילה אַ מסוכן, אדער וועז עס איז געווען אנאגלע פלוצלונגדיקע זאך, ווי צ.

ב. ש. אַ מקשה לילד, אָדער די נאַכט פון קריזיס ביי אַ שוועד קראַנקן, דער דאָקטאָר האָט געזאָגט אַז אויב דער קראַנקער וועט אויסהאַלטן די נאַכט, דאַן איז ער אַן אונזעריקער, אָדער ביי אַן אָפּעריישאַן, איז מען געלאָפּן „אייניריסן", די באַדייטונג דערפון איז געווען עס האָט זיך פּאַר־זאַמלט די נאָענטע קרובות און פריינט פון דער באַטרעפנדיקער משפּחה פונם קראַנקן און אַלע צוזאַמען זיינען זיי געלאָפּן אין שטאָטישן בית־המדרש, אָדער אין די שכנ׳ישע שטיבלעך וואו מ׳האָט געדאַוונט און געלערנט, על פּי רוב האָט מען דאָס געמאַכט בין מנחה למעריב אָדער באַלד אין דער פרי ביים דאַוונען, די וויבער זיינען אַריין אין ביהמ״ד מיט אַ שטורם און געווייַן, און מיט יאָמערלעכע האַרצרייסנדיקע קולות זיינען זיי צו גלייך צום ארון קודש, דאָס איז געווען ווי אַן עמירדזענסי אַפּיל, זיי האָבן ניט געקוקט צי דער חזן האַלט אין מיטען שמונה עשרה אָדער אין מיטן לייענען, און מען האָט אויפגעעפנט דאָס ארון קודש, דאַן האָט די עלטסטע זאָגערקע אָנגעהויבן מיט אויפּוועקנדיקע התעוררות׳דיקע רופן, רבש״ע! דער גרויסער בעל הרחמים! האָב רחמנות אויף אַ טאַטן פון 5 יונגע שעפּעלעך, אָדער אַ מאַמע פון 6 יונגע עופֿ׳לעך, רבש״ע! פאַרשעם אוגז ניט! רבש״ע! עפּן אויף די שערי רחמים! און יעדער אויסרוף איז באַגלייט געוואָרן מיט אַ שטראָם פון טרערן פון די מיטגיינדיקע וויבער, זיי פלעגן ברעכן מיט די הענט און אַזוי יאָמערלעך וויינען אַז אַלע מאָל האָט עס יעדערן געירירט ביז טרערן אָפּילו אַ שטיינערן האַרץ. עפּעס האָט דאָס „אייניריסן" געהאַט אין זיך אַן אויסטערלישן כוח התעוררות, דער שטאַרקער געפּיל פון „יודיע צערו לרבים כדי שיבקשו עליו רחמים", ער זאָל באַקאָנט מאַכן זיינע שמערצן צום פובליקום כדי אַז פיל זאָלן אויף אים בעטן געגאָד, דאָס האָט מען געזען בחוש. אַז נאָך אַזוי אייני־רייסן, זיינען ווילד פרעמדע מענטשן מיטגעריסן געוואָרן, און די באַטרעפּנ־דיקע צרה איז געוואָרן אַ בשותפות׳דיקע פונם גאַנצן שטעטל, וועו זיי זיינען אַרויס דאָן האָט זיך תיכף פאָרמירט אַ מנין וועלכע האָבן געזאָגט תהלים ספּעציעלע קאַפּיטלעך וואָס זיינען מסוגל ממשיך צו זיין אַ רפואה, פיל מאָל האָט מען געזאָגט תמניא אפי לויטן א״ב, דאָס הייסט די אותיות פון נאָמען, און טייל מאָל אויך די אותיות פון „קרע שטן", דאָס אַלעס האָט זיך געוועגדעט אינם צוגס פירער, חסידישע אידן האָבן אויך געהאַלטן פאָר אַ סגולה צו ברענגען אין שטיבל אַריין אַביסל „משקה" בכדי מען זאָל ווינטשן לחיים און אַ רפואה שלימה פאָרן קראַנקן, אויך האָט מען געטיילט צדקה אין צווייערליי פאָרמען, פאָר באַוואוסטע אַרעמעלייט האָט מען געגעבן ברויט און טיילמאָל צעטיילט אַלע מלבושים פון די חלאים, פאָר פאַרבאַרגענע אַרעמעלייט האָט מען געשיקט געלט.

רפואות און תפלות

ווי געזאגט ביי מער ערנסטע קראנקהייט האט מען געפרופן דעם דאקטאר, ביים צאר איז איבערהויפט ניט געווען קיין איין אידישער דאקטאר, אין 26'טן יאר איז געקומען ד"ר שולמאן וואס די אידישע קהלה האט אים אראפגעבראכט, און ביים ענד, הארט פארן חורבן, איז שוין געווען 3 אידישע דאקטוירים, און וועז דער דאקטאר איז געווארן א יוצא ונכנס, אן אפטער גאסט, האט מען שוין אנגעהויבן אויך צו לויפן צו גוטע־אידן, ווי דער רבי ר' יהושע'לע און ר' ישראל'יש און אין די לעצטע יארן צום ציעשינאווער רבי'ן זצלה"ה אדער די שכנישע רביים ווי בעלז, שינאווא, מאגערוב, אדער עס איז אין שטאט גראדע געווען פארבעטן א פרעמדער רבי ווי די טריסקער אייניקלעך אדער בעלזער אייניקלעך, טייל פלעגן שרייבן א קוויטל צו זייער רבי'ן.

ציין־וויי־טאג

ביז אין די אנפאנגס צוואנציקער יארן איז אין טאמאשאוו איבער־הויפט ניט געווען קיין ציין דאקטאר אדער דענטיסט, מיט ציין וויי־טאג האט מען זיך ניט געשפילט, מתחילה האט מען געשווייגט מיט שטארקן אקאווית, אדער ארויגעשטופט פעפער און זאלץ אין לאך פון צאן, וועז דאס האט ניט געהאלפן האט מען דעם צאן באזייטיקט גאנץ פרימיטיוו, צוגעבונדן צו דעם צאן א שטארק שטריקל און געגעבן א פעסטן צי און דער צאן איז שוין געווען אין דרויסן אדער איבערגעבראכן אויף צוויי טיילן, מענטשן וואס האבן ניט געהאט געוג מוט אליין ארויסצורייסן דעם צאן זיינען געגאנגען צום רופא, אבער אויך ער האט זיך באנוצט מיט גאנץ פרימיטיוו מיטלען, אין די 20 יארן איז אנגעקומען ד"ר געזאן און שפעטער ד"ר מלכה ארענשטיין.

קינדער ציינדלעך

וועז ביי א קינד איז ארויסגעפאלן די ערשטע ציין, איז ביים פאלק געווען א שפראך אז דאס קינד האט געזאגט מייזעלע מייזעלע! נא דיר א ביינערנעם צאן און גיב מיר אן אייזערנעם צאן, און נאכדעם ארויפגעווארפן דעם צאן אויפן פיעקאליק.

רעצעפטן

אין שטאט איז געווען 2 אפטייקן און 2 סקלאד אפטעשני, דאס הייסט געווענליכן וואס האבן געמעגט פארקויפן נאר גרייטע זאכן, אבער אליין צו מאכן רעצעפטן האבן נאר געמעגט די אפטייקן, וועז מען איז שבת געגאנגען נאך א רעצעפט פלעגט מען מיטנעמען דורך א קינד א זילבערנעם בעכערל, אדער אן אנדער משכון בכדי מען זאל ניט דארפן שבת טראגן קיין געלט פאר דעם רעצעפט.

זכרונות פון מיין קינדהייט

• לאה ארדינאצקי־באדנשטיין

מיר זענען געווען אין הויז 5 קינדער, די עלטערען האָבען אונז געגעבען אַ שטרענג רעליגיעזע אידישע ערציהונג, מיר אַלע שוועסטער 3 מיידלעך זיינען געגאַנגען אין בית יעקב שולע ביז צום קריגס אויסברוך.

דאָס זענען געווען אמת׳ע זיסע קינדער יאָרען, גליקליכע און פרייליכע און זאָרגלאָזע, אַרומגערינגעלט מיט ליבשאַפט, וואַרימקייט פון אַן עכטע אידישע היים, אַלע פרייטאָג צונאַכט פלעגען מיר געהן דאָוונענען אין בית יעקב, און פאַרבראַכט מיט תפילה שירה וזמרה, און די זיסע נאָגענדיגע געזאַנגען האָבען זיך צוטראָגען אויף דער באַלעבטער לוואָווסקאַ גאַס, וואָס עס איז געווען דער הויפט שפּאַציר וועג פאַר דער טאָמאַשאָווער אידישער יוגענט. אַזוי זענען אָנגענעם געלאָפען אונזערע קינדער יאָהרען.

אַהיים קומענדיג פרייטאָג צו נאַכט, די שטוב איז צוגעראַמט, דאָס וויסקייט און ריינקייט האָט געפעכלט אין אַלעווינקעלעך, ליכטיג און וואַרים



„אחשורוש־שפּיל" אויפגעפירט דורך בית יעקב תלמידות באלטשע זינגער (אין צענטער ביים טיש) אלס אסתר המלכה

שיין און זויבער, דער קדושת השבת איז געלעגען אויסגעגאסען אויף די גאנצע שטוב, אלעס האט אויסגעזעהן אנדערש ווי א גאנצע וואך. דער טאטע איז געקומען א פרייליכער א לוסטיגער פונם בעלזער שטיבעל און געזאגט דעם ברייטען האַרציגען "גוט־שבת!" מיר, די קינדער האבען זיך געזעצט צום טאטענס טיש און מיט עהרפארכט אויסגעהערט זיין "שלום־עליכם" און קידוש, די זיסע זמירות האבען געהויבען די אזוי פיינע אט־מאספערע, פשוט די שכינה האט געוואוינט ביי אונז און ביי יעדען אידיש הויז. דער טעם און געשמאק פון א מלכות'דיגען שבת אין דער היים, איז שווער צו שילדערען, מיר קינדער פון 13־14 יאהר האבען פארברענגט אויף אונזער אייגענעם קינדערשטייגער, מיר פלעגען געהן צו חבר'טעס, טייל מאהל זומער פלעגען מיר געהן אלע צוזאמען אין בארעצקי'ס וואלד אריין, שטיפען לאכען און זינגען. מיר זענען געווען א גרופע פון 14 מיידלעך און ליידער איז מעהר ניט געבליבען פון אונז ווי 2, איך און פעשע בראנד, זי געפינט זיך אין ישראל.

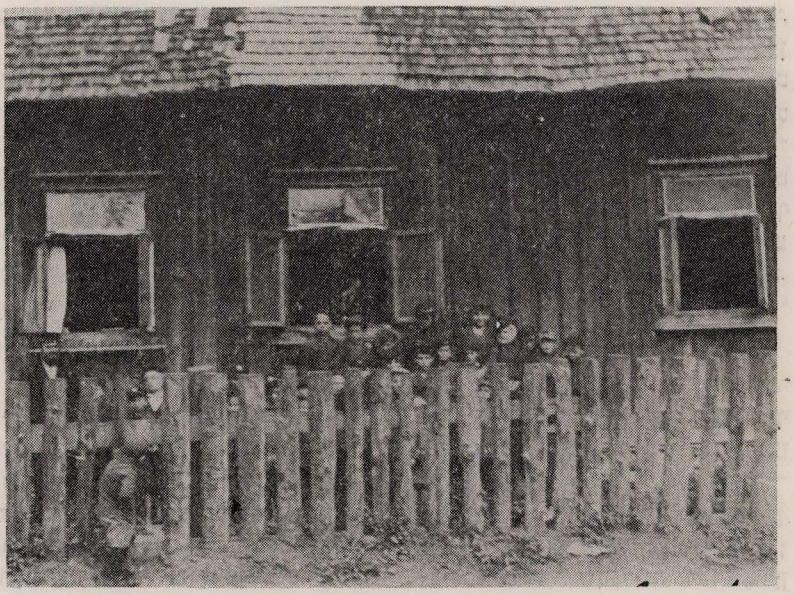
ביז דעם טרויעריגען פינסטערען דאנערשטאג ווען די ערשטע באמבעס זענען געוואארפען געווארען אויף אונזער באליבטע שטאט טאמאשאוו. ווער איז דען בכח צו שילדערען די וויסטע בהלה און מהומה וואס איז באלד אנטשטאנען. דאנערשטאג איז ביי אונז געווען מארק טאג וועו די פויערים פון די דערפער פלעגען קומען פארקויפען זייערע תבואות און אייער און איינקויפן פארשידענע סחורות פאר זייער געברויך. דעם דאנערשטאג איז עפעס געווען ספעציעל א גרויסער יאריד מיט אן איבערגעפולטען מארק, און גלייך ווי די באמבעס האבען אנגעפאנגען צו פאלען, זענען מענטשען אריין אין א שרעקליכען פאניק, פאר גרויס פחד און שרעק, טייל האבען געמיינט אז עס איז גאז באמבעס, און אז מיר אלע זענען שוין פאר'סמ'ט, און פאר גרויס שרעק און צוטומלענישע האט מען אנגעפאנגען צו לויפען ווי ווילדע וואנזיניגע מענטשען און דאס אלעס האט זיך אויסגעמישט און פארפלאנטערט, מען האט עפעס געהאט די פיהלונג ווי דער אנפאנג פון וועלט אונטערגאנג, די מעהר מיושב'דיגע מענטשען זענען געלאפען זיך באהאלטען אין די סכראנעס מיטפירענדיג די נאהענטסטע משפחה מיטגלידער. וועו די באמבארדירונג האט אויפגעהערט איז יעדער געלאפען זוכען די נאהענטע משפחה מיטגלידער, וועלכע זענען גראדע בשעת דער באמבאדירונג ניט געווען אין דער היים. מיר זענען באלד אווק אין א דארף וואו עס איז געווען שטילער און רוהיגער ווי אין שטאט, אבער די גוים זענען עפעס געווארען זעהר פרעמד און אומפריינטליך. ביז עס זענען אריינגעקומען די דייטשען און נאהער די רוסען, און נאכדעם נאכאמאל צוריק די דייטשען, און דאס מאל טאקע זיך צו באזעצען. און דענסטמאל איז שוין געווארען א וויסטע סומאטאכע, מען האט געשוירען בערד און אלע טאג נייע גזירות

ספּעציעל אויף אידען. יעדער טאָג גרויזאַמער, עס איז אוממעגליך געווען דאָס איבערצוטראָגען. האָב איך געזאָגט אַז איך האָב זעהר מורא פאַר די מערדער, מיר זאָלען אַנטלויפען קיין ראַווע רוסקע, וואו מיין מוטער האָט געהאַט אַ ברודער. צום גליק איז מיר געלונגען איבערצורעדען מיין מאַמען אוּן מיר זענען אַלע אין איין נאַכט אַוועק קיין בעלזעץ אוּן פון דאָרט געשוואַרצט די גרענץ אוּן מיר זענען גליקליך וויַיזע בשלום אַנגעקומען קיין ראַווע. די מוטער איז נאָכדעם צוריק געגאַנגען קיין טאָמאַשאָוו אַרויס־צוראַטעווען אַביסעל זאַכען, אָבער די שרעקליכע אוּן שוידערליכע איבער־לעבונגען וועַן די דייטשען האָבען אויף שבת צוזאַמענגעטריבען אַלע אידען פון שטאָט אין „דאם לאדאווי", מען האָט זיי געשלאָגען מכות רצח, אוּן נאָכהער האָבען די פייערמענער אויף זיי געגאָסען וואַסער, אַזוי זענען זיי געפּיניגט געוואָרן אַ גאַנצן טאָג. אלי׳ שטרוזלער (וועלכער איז שפּעטער געשטאָרבען אין רוסלאַנד פאַר הונגער) האָט מען נעבעך אויף האַלב טויט צעשלאָגען. מיין מוטער איז קוים מיטן לעבן אַנטלאָפען. דאַן זענען מיר זומער 1940 פאַרשיקט געוואָרן אין די רוסישע טייגעס (וואָס דאָרטען האָבען מיר איבערגעלעבט איז אַ קאַפּיטעל פאַר זיך). אין מאַי 46 זענען מיר צוריק געקומען קיין פּוילען. מיין מוטער איז ווידער געפאָרען „אַהיים" קיין טאָמאַשאָוו בכדי אויסצוגעפינען וואו איהרע שוועסטער אוּן ברידער זענען אומגעקומען, אוּן אפשר איז כאָטש געראַטעוועט געוואָרען אַ קינד. זי האָט שוין דאָרט ניט געטראָפען קיין אידען. די פּוילישע שכנים האָבען איהר דערציילט די באַרבאַרישע מעשים וואָס די דייטשע מערדער מיט זייערע פּוילישע אַרויסהעלפער האָבען געטאָן צו טאָמאַשאָווער אידען. איינס פון די ספּעקטאַלען: דעם דריטען מאַי 1942 לכבוד דעם פּוילישען באַפרייַ־אונגס יום־טוב, האָבען זיי צוזאַמענגעשלעפּט אַלע אידישע מוטערס מיט זייערע קינדער אין קאסע־גאָרטען, אוּן אָפּגעטיילט די קינדער אוּן דאַן אויף זיי אָפּגעלאָזט די אויסדרעסירטע הינט, וואָס האָבען געריסען שטיקער פלייש פון די אידישע קינדער, אוּן די מוטערס האָבען געמוזט פאַטשען בראָווא, אוּן די מוטער וועלכע האָט דאָס ניט געקענט האָט מען געשלאָגען מיט די קאַלבעס ביז טויט.

פיל אידען האָבען זיך באַהאַלטען אין סכראנעס אוּן בונקערס, אָבער די פּוילישע „שכנים" האָבען פאַראַטען אוּן אָנגעוויזען די געסטאַפאָ אויף אַלע פאַרדעכטיגטע באַהעלטענישען. דאברא אקסט מיט די קינדער זענען אַנטדעקט געוואָרען 3 טעג פאַר דער באַפרייאונג. מיין מומע טעמא הערבס־מאן מיט 2 קינדער זענען געווען אויסבאַהאַלטען ביי אַ רוסישען מיעשטשאַן, אָבער 2 טעג פאַר דער באַפרייאונג האָבען זיי די פאָליאַקען גע׳מסר׳ט אוּן מען האָט איהר צוזאָמען מיט איהרע 2 קינדער לאה אוּן דינה דערשאָסען אוּן באַגראָבען אויפן אָרט. אַזוי זענען אומגעקומען אַלע אונזערע קרובים,

שכנים און באקאנטע. פארשניטען און אפגעמעקט טאמאשאוו, ניטא מעהר קיין טאמאשאוו, ניטא אפילו קיין צייכען פון א קבר, וואו דאס הארץ זיך אויסצוויינען, זאל דער אנדענק פון די הייליגע קדושים זיין אייביג הייליג און טייער ביי אונז. זאלען מיר געדענקען אויף אייביג לדור דורות דאס רשעות און אכזריות פונם דייטשען מערדער פאלק, מיט דער מיטהילף פון דעם שפל׳דיגען פוילישן־עמלק פאלק.

מיר, די רעשטלעך און יורשים פון די הייליגע מארטירער, דארפען זיך באמיהען דעם אש קודש און אידישען שטאלץ פון אונזערע עלטערען, ברידער און שוועסטער, וויטער איבערצופלאנצען אין אונזערע קינדערס הערצער, עס זאל אויפלאמען אין זייערע יונגע הערצער ליבשאפט און טריישאפט צום פאלק ישראל, תורת ישראל און ארץ ישראל. און מיר אלע זאלען לעבען אין א וועלט פון שלום, פרייהייט און גלויבען אין ג־ט.



דאס תלמוד תורה הויז

אומפאַרגעסלעכע איינדרוקן

• יעקב מינקאָווסקי

מיין שטעטעלע טאָמאַשאָוו ליובעלסקי. מיר ווייסן באמת נישט וועז אָנהויבן צו ציילן די יאָרן פון דיין אומקום. אָנהויבן ציילן פון יאָר 1939 און אפשר פון נאָך פריער? דער ערב חורבן האָט זיך פאַר די אידן אין פוילן אָנגעזעז פיל פריער, איך האָב נישט די געהעריקע מאַטעריאַלן כדי אויסצושטעלן די דאַטעס וואָס האָבן געבילדעט עטאַפּ־פונקטן אין דער דאָזיקער ערב חורבן תקופה. פאַרוואָס דאָך אָנהויבן צו ציילן פון די לעצטע אומגעקומענע אידן? אַזוי צי אַזוי דער עיקר דו ביסט פאַר אונז געווען און מער נישטא.

דאָס אייראָפּעאישע אידענטום איז צעשטערט געוואָרן ביזן יסוד. דער שוידערלעכער פאַרנעם פון די מאַסן רציחות האָט געשאַפן אַן אַבסאָ־לוטע שרעקלעכע און טרויעריקע ווירקלעכקייט, אייגצעלנע זיינען פאַר־בליבן פון יעדער משפחה, דאָס זיינען די עדות פון אייראָפּעאישן אידנטום. עס זיינען פאַרניכטעט געוואָרן צוזאַמען מיטן טייל פון אידענטום אירע קולטורעלע אוצרות וועלכע האָט געשפייזט כמעט דאָס גאַנצע וועלט־ אי־דענטום מיט זיין קולטורעלע שאַפונג. דאָס דאָזיקע אידענטום איז געווען פראַכטפול מיט זיין שאַפונג און מיט זיין לעבנס־ווילן, דאָס מעכטיקע אייראָפּעאישע אידענטום איז מער שוין נישטאָ. עס זיינען נאָר פאַרבליבן זכר׳ס פון משפחות, עלטערן אָן קינדער, קינדער אָן עלטערן, מענער אָן זייערע פרויען און פרויען אָן זייערע מענער. די הערלעכע און שייגע תקופה איז געוואָרן פאַר׳יתומ׳ט און צוזאַמען מיט איר אויך מיר און אויך אונזער שטאָט טאָמאַשאָוו־לוב.

טאָמאַשאָוו לוב. אַ שטאָט וואָס ליגט אויפן שלאַך צווישן לובלין און לעמבערג וואָס פאַרבינדט צענטראַל פוילן מיט גאַליציע איז ביז אין יאָר 1914 געווען באַקאַנט אַלס גרענעץ שטאָט, אָדער ווי מען האָט עס געוויפן „קליין טאָמאַשאָוו", די גרענעץ וואָס האָט אָפּגעטיילט דאָס שוואַרצע רעאַקציאָנערע צאַרישע רוסלאַנד פון דעם אַמאָליקן דעמאָקראַטישן עסטרייך. דער גרענעץ פונקט האָט פיל געהאָלפן די „רעקרוטן" וואָס האָבן נישט געוואָלט דינען דעם פאָגראָמישן צאַריזם וואָס איר אידעאַל איז געווען צו מאַכן וואָס מער פאָגראָמען און באַגרענעצונגען אויף אידן, מיט אירע

פינסטערע גזרות און בלוט־בילבולים, די גרעניץ שטאט האט געגעבן די מעגלעכקייטן די דעמאקראטישע און פראגרעסיווע עלעמענטן צו באַפרייען זיך פון דער שוואַרצער רעאקציע און צו שאפן א דעמאקראטיש און פריי לעבן אין אמאליקן טאלעראנטן עסטרייך.

די שול.

טאמאשאוו איז געווען איינע פון די אלטע אידישע קהילות וואו די אידישע באפעלקערונג איז געווען אין דער מערהייט מיט דורות׳דיקע איינגעזעסענע אידישע תושבים מיט אידישע חברות, מיט אן אלטע הויך שיינע געמויערטע שול וואס איז געווען אן ארכיטעקטאנישע זעלטנהייט, נישט בלויז ביי אונז נאר האט גע׳שמ׳ט אין דער גאנצער סביבה, וואס איז געשטאנען אן ערך 400 יאר. גלייך אנטקעגן דער טיר איז געווען די גרויסע קיילעכדיקע בימה פאר קריאת התורה. עס איז באשטאנען פון א גאנצע נעץ זעלטן שיינע מאלעריין. דער עמוד איז געווען באשיינט מיט אן אלטע שיינע מנורה. די סטעלע (סופיט) פון שול איז געווען ווי א גרויסער אויסגערונדעטער גרוב באפארבט אין הימל בלוי פארב. די וועגט באמאלן מיט אלע צוועלף שבטים סימבאלן. צום סופיט איז געווען צוגעבונדן גרויסע און קליינע קופערנע הענג־לייכטער, און אין די שבתים און ימים טובים פלעגט מען זיי אלע אנצינדן און עס פלעגט זיך באקומען אן אויסערלעכע פייערלעכע אילומינאציע. וועז זיי זיינען געווען באלויכטן האבן זיי געוואַרפן א יום־טוב׳דיקן חן אויף די פנימער פון אירע מתפללים וואס יעדער האט געזאגט שירה אויף זיין אייגענעם ארט: „הייליקער און



די שוהל מיטן בית שני

גרויסער גאָט עפן אויף די טירן פון הימל און פאַרנעם מיין תפילה, פאַר מיר, פאַר מיין גאַנצע משפחה און פאַרן גאַנצן אידישן פאָלק. שיק אונז דיין הייליקע ברכה און הילף". און אויף אירע וועגט זיינען געווען אויס־ געמאָלט היסטאָרישע צייכנונגען. צווישן אַנדערע אויך נח׳ס תיבה וואָס האָט באַדייטעט דאָס וואָס מיר האָבן נישט פאַרשטאַנען, אַז מיר אידן אין גלות געפינען זיך ווי אין אַ קאַסטן אָן אַ רודער אויפן ים, וואָס יעדער קלענסטער שטורם קאָן אונז דערטרינקען און פאַרניכטן. פייגל, חיות, מוזיק אינס־ טרומענטן, דער כותל מערבי האָט אויף קיין מינוט נישט געלאָזט פאַרגעסן פון אונזער אַמאָליקע פרייהייט, שיינקייט, רייכקייט און הייליקטום. אין דעם אַלטן אָרון הקודש אין וועלכן עס האָט זיך געפונען די הייליקע ספר־ תורה׳ס וואָס אירע געזעצן האָבן גערהייליקט און צעמענטירט דאָס אידישע פאָלק איז געווען באַצירט מיט שיינע פלושענע און סאַמעטענע פרוכת׳ן וואָס זיינען געשאָנקען געוואָרן דורך די דאָרטיקע מתפללים. צווישן די שיינע פרוכת׳ן איז כדאי צו דערמאָנען דעם פרוכת פון חיים און צפורה פוטער, וועלכער איז געווען פיל יאָרן גבאי פון דער שול.

דער מצב ערב מלחמה.

שטיל, רואיק וואָלט זיך דער ישוב געפירט זיין באַשיידן לעבן ווען אין יאָר 1939 זאָל נישט געווען אויסגעבראָכן די בלוטיקע מלחמה צווישן דייטשלאַנד און פוילן. אויך אונזער שטאָט האָט נישט אויסגעמיטן די גרויזאַמע שחיטות, מצד די דייטשישע מערדער אָקופאַנטן מיט דער מיטהילף פון אַ טייל פוילישע פאַרבערעכער און מערדער. די פוילישע מערדער און כוליגאַנעס דערשפירענדיק דעם שטורם וואָס האָט זיך געטראָגן פון מער־ דערלעכן פאַשיסטישן דייטשלאַנד האָבן באַלד צוגעגרייט די רויב זעק פאַרן אידישן האָב און גוטס, און האָבן גלייך געגומען מיטאַרבעטן מיט די דייטשישע מערדער. זיי האָבן האַרציק מקבל פנים געווען זייערע „פרייַנט" פון מערב. עס האָבן אָנטייל געגומען אין פאַרניכטן די אידן דירעקט אָדער אומדירעקט פוילישע פאַרבערעכער, אונטערוועלט מענטשן און אויך אַ טייל פון די בירגערלעכע (מיעשטשאַניעס) עלעמענטן, דאַרפס־פויערים און מיט דער מיטהילף פון אַ טייל אינטעלעגענץ.

דער פאַר לעצטער בלוטיקער און עקאָנאָמישער אַנטיסעמיטיזם אין פוילן האָט זיך אָנגעהויבן ווען די פוילישע „פאָלקאָוויניקעס" מיט סלאווי סקלאָדקאָווסקי, פילסודסקי׳ס ליבלינג וועלכער האָט אָרגאַניזירט און געשאַפן די „אזאן" באַוועגונג, האָבן געשלאָסן דעם פאַרברעכעריישן אָפמאַך מיטן בלוטיקן היטלער רעזשים. באַלד נאָך דעם איז פאַרגעקומען אַ ראַדיקאַלע ענדערונג צום שלעכטן פאַר די אידן. היטלער ימח שמו האָט גוט געוואוסט

אז אין פוילן וועט אים אמלייכסטן זיין אויסצופירן זיין בלוטיקע ארבעט. ער האט גוט געוואוסט אז א גרויסער טייל פון פויליש פאלק איז שטענדיק גרייט צו נעמען דאס מעסער אין דער האנט און אים העלפן מאכן שחיטות איבער אומשולדיקע אידן. עס איז געגוג זיך צו דערמאנען זייערע שיינע מעשים טובים פאר דער שרעקלעכע אינקוויזיציע און בלוט מבול; מיר געדענקען גוט און וועלן קיין מאל נישט פארגעסן די פוילישע „אינטעלעגענץ" וואס האבן מערדערלעך געשלאגן און ארויסגעווארפן דורך די פענסטער פון די אוניווערסיטעטן און אנדערע הויך שולן זייערע מיטשילער, די אידישע זין און טעכטער! מיר געדענקען די „פיקעטניקעס" וואס זיינען געשטאנען פאר די אידישע געשעפטן און נישט ארריינגעלאזט קיין קונים! מיר געדענקען דעם הייליקן „אושעם" אין יאר 1937, אז דאס קולטורעלע פוילן דארף נישט מאכן קיין פאגראמען, אבער פארניכטן די אידן עקאנאמיש „אושעם", דאס דארף מען אדורכפירן מיט דער גאנצער קראפט, אזוי האט באפוילן דער אינערן מיניסטער סקלאדקאווסקי. דעם אושעם באפעל האבן די פאליאקן גוט פארשטאנען און נאך בעסער אים אויסגעפירט. מיר וועלן אייביק געדענקען די פאג־אמען אין: לעמבערג, פשיטיק, מינסק מאזאוויעצקי, קיעלץ און פיל אנדערע ערטער. מיר האבן געפרעגט און פרעגן וויטער וואס פאר א שלעכטס האבן מיר פוילן געטאן? צי האבן מיר נישט באריכערט זייער מדינה? צי זיינען זייערע קאסעס נישט פול געווארן מיט דעם שוואר פארהארעוועטן אידישן געלט? צי האבן מיר נישט באשיינט זייערע שטעט און גאסן מיט שיינע הייזער און געשעפטן און מיט קליינע און גרויסע פאבריקן?

די אינסטיטוציעס און זייערע עסקנים.

אט שוועבט פאר מיינע אויגן מיין שטעטל טאמאשאוו לובעלסקי וואס איז געווען פול מיט אידן און מיט א בליענדיקע יוגנט, אינסטיטוציעס, שולן, חדרים, תלמוד תורה'ס, אידישע בענק און גמילות חסדים קאסעס, א שול און בתי מדרש, פיל חסידישע שטיבלעך, א שיינע און גרויסע שול „יבנה". זאל דא דערמאנט ווערן דער שפעטר וואס האט זייער פיל געלייסטעט און געטריי געדינט דאס גרויסע ווערק. ר' חיים יוסף לערער ווי אויך זיל־בערמאן, לייזר לעדערקרעמער א. א. „יבנה" איז געווען דאס וויגעלע און די ערציערין פון דער ציוניסטישער יוגנט. דאס אלץ איז מער נישטא!! פארשניטן איז געווארן די קהלה טאמאשאוו. קיין שריד ופליט ניט געבליבן פון אידישן לעבן אין טאמאשאוו. בלויז א געוויסער פראצענט זיינען ארויס פון דעם שרעקלעכן גהנום, און געווארן צוזייט און צושפרייט איבער פאר־שידענע לענדער, דער גרעסטער טייל האט זיך אויסגעקליבן זיין היים־לאנד ישראל. די אלטע היים געהערט צו אונזער וויטער פארגאנגענהייט, ס'איז

פאַר אונז נישט מער געבליבן ווי אַ שוואַרצער פונקט אויף דער שוואַרצער מפה וואו ס׳איז באַצייכענט די אַמאַליקע אונזער היים. טאַמאַשאָוו האָט געדינט אַלס עקאָנאָמישער און געזעלשאַפטלעכער צענטער פאַר פיל קליינע שטעטלעך פון איר אומגעבונג וועלכע האָבן אויך געטיילט איר טראַגישן גורל. אַלס אַן אַלטע אידישע קהילה וואָס האָט געלעבט אַ פול אידיש לעבן און זיך געפילט פאַרבונדן מיטן אידנטום פון אַלע דורות, איז שטענדיק געווען שטאַרק דער סענטימענט פאַר ארץ ישראל. נאָך אין די פריערדיקע צייטן האָט דער נאָמען ארץ ישראל געפונען אַ טיפן אָפּקלאַנג אין די הערצער פון די וועלכע האָבן זיך וואַרים אָפּגערופן און בייגעשטייערט פאַר אונזער לאַנד. אַ וויכטיקן פּלאַץ אין דער געזעלשאַפט האָבן פאַרנומען די ציוניסטישע פאַרטייען, און אַזעלכע זיינען געווען פון עקסטרעם רעכטס ביז עקסטרעם לינקס. אַ שיין פאַרצווייגטע ארבעט האָט געפירט דער קרן קימת לישראל, אין וועלכן עס האָבן אַקטיוון אָנטייל גענומען צווישן אַנדערע: פישל פיש, פייוויל האָלץ, בירך פעפערמאַן, זלאַטקע גאָלדשטיין און משה בלאָנדער.

שיין און גוט געאַרבעט האָט דער קרן היסוד מיט דער אַקטיווער מיטהילף פון די הערן: שמואל שיפלינגער, פישל פיש, יצחק לעדערקרעמער, משה באַרעצקי, אברהם פעפערמאַן, משה בלאָנדער, מאיר בלומער און דער שרייבער פון די שורות. ישראל גרינבוים, ישרולקע גרינבוים, עדלשטיין, אביגדור איידלסבערג.

***

ביי אונז אין שטאָט איז אויך פאַרגעברייטערט געוואָרן אידישע פיאָנערן (הכשרה) פאַר ישראל, דורך די „אַלגעמיינע ציוניסטישע אַרג.״ ביי הער משה באַרעצקי אין וואָלד. דער הכשרה פונקט וואו רבקה מינקאָווסקי איז געווען זייער פאַרטאָן און האָט פיל מיטגעהאָלפן אין זייער טעטיקייט. טראָץ זייער שוער לעבן זיינען אַלע געווען פריש און מונטער, מיט מוט און באַגייסטערונג. זאַרגלאָז און פריילעך האָבן זיי געלעבט מיט דעם גרויסן האָפענונג צו קומען נאָך ארץ ישראל, וואָס טראָץ אַלע שוועריקייטן האָבן זיי זייער ציל דערגרייכט.

צווישן ביידע וועלט־מלחמות

נישט קיין לייכט לעבן האָבן רוב אידישע איינוואוינער געהאַט, די הויפּט מקורות פון די אידישע פרנסות זיינען געווען: תבואה, קרעמער, בעלי מלאכה, האָלץ הענדלער, מאַרק שטייערס, שענקער א. אַ. וו. עס זיינען אויך געווען אידן נגידים, בעלי בתים פון גרעסערע און קלענערע הייזער, פון מילן, טאַרטאקן א. א. וו. דאָס איז געווען אייגנעפונדעוועטע פרנסות. אין 1918 מיטן אויפקום פון דער פּוילישער מלוכה בויט זיך צוריק אויף מיט באַנייטע כוחות די אידישע קהלה, נאָכן חורבן פון דער ערשטער מלחמה. עס מערקט זיך

אַן אויפשוואונג אין מסחר, מלאכה און אין קולטור לעבן. עס באַזעצן זיך אין די לעצטע יאָרן אידישע דאָקטוירים און אַדוואָקאַטן. עס אַנטשטייט אַ גרעסערע אידישע „פאַלקס־באַנק" וואָס שטיצט און העלפט מיט אַ ברייטע האַנט האַנדל־ווערקער, בעל מלאכה'ס און סוחרים. זייער אַ בכבוד'דיק אָרט האָט פאַרנומען די גמילת חסד קאַסע", וואָס איר גרינדער איז געווען משה באַרעצקי ז"ל. ער האָט אויך פיל מי און צייט פאַר דער אַנטוויקלונג פון איר געשפענדעט. אַ שיין טעטיקייט האָט געפירט די ביבליאָטעק וואָס אַ גרויסע טייל פון די איינוואוינער האָבן פון איר געגאַסן, בפרט די יוגנט.

דער חורבן

דאָס אַלץ איז דאָרטן פאַר אונז מער שוין נישטאָ. מער איז דאָס שוין פאַר אונז קיין היים. נישטאָ דאָרטן מער אונזערע טייערע עלטערן, שוועסטער, ברידער, קינדער און פריינט. מיר זעען דאָרטן דעם שרעקלעכן אומקום, דעם מאַסן קבר פון אונזערע געליבטע, און אפשר איז דאָס אויך נישטאָ. מען זאָגט אַז די קברים מיט זייערע מצבות פון אונזערע עלטערן און אור עלטערן זיינען אויף אַ בעסטיאַלישן אופן געשענדעט און פאַרניכטעט געוואָרן. די רוצח'ישע נקמה איז געווען נישט בלויז איבער די לעבעדיקע נאָר אויך איבער מתים. מיר האָבן אַלע מאָל געגלויבט אַז די פוילישע רויבער־באַנדעס מיינען נאָר אונזערע פאַרמעגנס. אָבער וואָס האָט איר געוואָלט פון די אידישע לעבנס? וואָס האָט איר געהאַט צו די קליינע און גרויסע אומשולדיקע קינדער? מערדער! וואָס האָט אייך באַוואויגן אומשולדיקע קליינע קינדער צו צעריסן פאַר די אויגן פון די עלטערן לעבעדיקערהייט? און אונזערע טייערע און נאָענטע צו דערשיסן אין די גאַז קאַמערן? מיר באַווייגען אונזערע קדושים און אויך אונזערע רעליגיעזע, קולטורעלע און געזעלשאַפלעכע אינסטיטוציעס וועלכע זיינען צוזאַמען פאַרניכטעט געוואָרן.

דער מוסר השכל

וועלט איז צו אונז אַזוי אכזריות'דיק זאָלן מיר די איבער־געבליבענע צעמענטירן אונזער פריינטשאַפט, ליבע און חבר'שאַפט פון אייניעם צום צווייטן. זאָלן מיר זיין געגנזייטיקע פריינט און חברים, זאָל אייניער דעם צווייטן העלפן מיט אַלעס וואָס ער איז בכוח. דאָס וועט זיין די שענסטע מצבה וואָס מיר וועלן שטעלן אונזערע טייערע און ליבע. לאָמיר נישט פאַרגעסן און אייביק געדענקען אַז אַ דריטל פון אידישן פאָלק איז אויסגעשאָכטן און פאַרברענט געוואָרן דערונטער אונזערע נאָענטסטע. לאָמיר הייליקן זייערע נשמות מיט אייביקן האַס און שנאה צו די מערדער פון אַלע לענדער.

לאָמיר דערמאָנען מיט יראת הכבוד אונזערע קדושים די אומגעקומענע, לאָמיר געדענקען אַז זייער וואונש איז געווען אַז מיר זאָלן קאָנטוינירן אונזער לעבן אין לאַנד פון אונזערע אבות, און דאָס וועט זיין דאָס הייליקע יזכור ליכט נאָך זייערע לעבנס.

מוקדש לזכרם היקר של אחי **נח** בן **אברהם** אשתו **אסתר** בת **יעקב** שטול וילדיהם אברהם'לה ושרה'לה, גיסתי טעמע וילדותיה לאה וחיה צינה אשר נספו בשואת אירופה ה. י. ד.

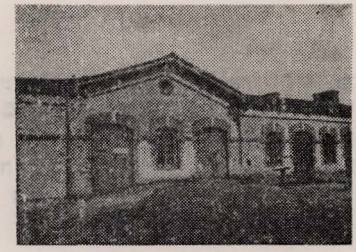
קינה על טומשוב

• **יעקב הרכבמן**

על עיירתי בה נולדתי וגודלתי ,בה אהבתי את אהבותי הראשונות ובה נחלתי אכזבותי הראשונות. העיר על רבניה, חסידיה ותלמידי חכמיה, על סבליה תגרניה ויהודי "עמל". על הסתדרויות נוער למיניהן ועל הנוער התם הנלהב והמסור. על הורים, אחים ובנים שנשמדו, על עיירה שהיתה ואיננה — על אלה אשא קינה.

לא בלב כבד עזבתיה לפני 23 שנה. הן הארץ הבחירה, ארץ ישראל שדותיה קבוציה, הנוער שלה — משאת נפשנו היתה ועליה חונכנו וחלמנו. אולם בשנים הראשונות קויתי, הנה אקח את בתי או בני, אעבור אתם את טומשוב, שדותיה וגניה את היערות ואראה להם את השבילים והדרכים שאביהם דרך עליהם בילדותו. אשתטח על קברי הורי שהם לא הכירום. והנה הכל אבד ואינגו.

שעון על זרועי, העברתי לנגד עיני בערב רהום אחד את כל הפינות והמקומות. אחד אחד עלו בזכרוני. ראשי נעשה עלי כבד ולבסוף צנח על השולחן, והנה — — — —— — — —



זכניסה הראשית לבית המטבחיים

מתוקים היו, רעננים. אם כי שקטים היו, לא פעם קרה אסון טביעה. הבנין הנראה, הריהו בית המטבחיים. ספרתי לך כבר כי עסק משפחתנו היה סחר בעורות. ע"י בית המטבחיים היה לנו מחסן, שם היו מאחסנים את העורות ומשמרים אותן.

משמאלנו נראית טחנת הקמח של צישקביץ'. עוד מעט נגיע לעיר ממש.

הלאה מימין — החצר עם אסמי הבר של משפחת ברגרבום. ליד החצר עובר נהר „בית העלמין" — הוא כנראה יובלו של ה„וויעפש". צר הוא הנהר ומימיו זורמים לאט. שם מתרחצות בעיקר נשים. מדוע לחוד נשים? — עליך לדעת בתי שאצלנו לא תמיד לבשו בגד ים, התרחצו במערומים ועל כן ההפרדה.

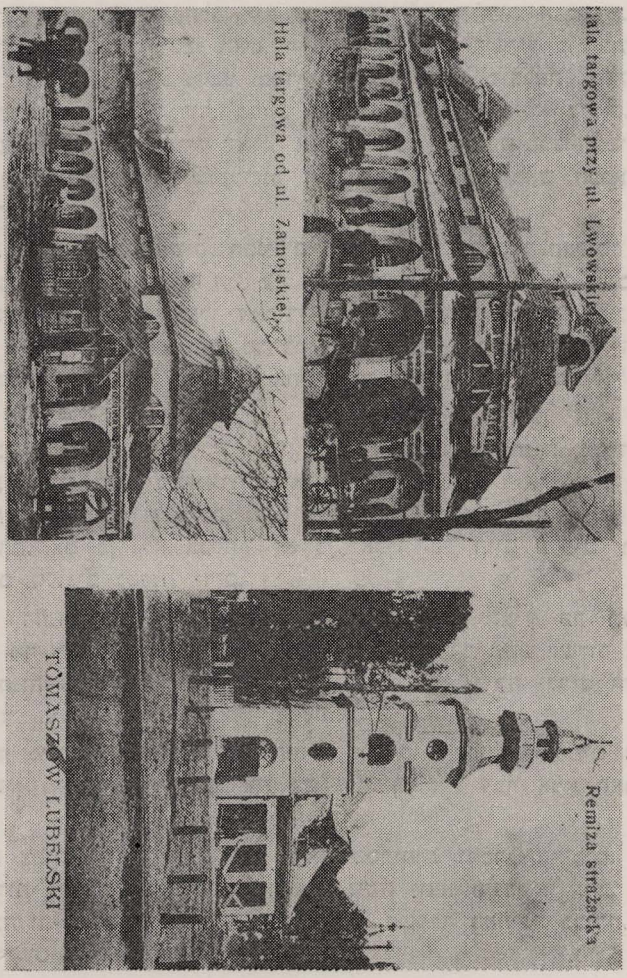
הנה אנו על הגשר. מתחתיו לארכו מתמשך ערוץ הגיא. בחורף מתמלא היה מים ובקיץ היה כמעט חרב. משפתו היינו חותכים ירק ה„שאוואניס" לקשט בהם הבתים לכבוד חג השבועות.

אנו ברחוב זמויסקה. הבית מימין הוא ביתנו, כלומר היה שייך עוד לסבא. מרווח היה הבית וכשהשיא בן או בת, גדר או הוסיף עוד „אלקער" עבור הזוג הצעיר וכך המשיכו לחיות, להוליד ילדים ונכדים. הילדים היו מתרוצצים במסדרון ובחצר הרחבה, אשר חילקה את הבית לשני אגפים. ברבות הימים היה הכרח להרוס חלק, לחזק, לתקן את הגג וכו'. בבית היו החנויות — מקור פרנסתם. עליך לדעת שצד אחד יוצא ל„רינעק" כלומר לשוק והפתגם השגור היה: „דלת בשוק — חלון בשמים", הוה אומר, מי שיש חנות במקום השוק, פרנסתו מובטחת.

הגן שאת רואה, הוא הגן שלפני הכנסיה הפרבוסלבית. כעת ירדה היא מגדולתה. בימי הצאר היו כל יום א' בבקר הולכים אליה החיילים להתפלל. בראשם התזמורת והמנצח עם השרביט היה עושה להטוטים —

לשמחת הילדים. אמרו עליו על המנצח שהוא יהודי ועל כן הביא את התזמורת עד לכנסיה — פנימה הוא לא נכנס.

המגדל הגבוה הוא של מכבי האש. תפקיד חשוב היה לכבאים. דליקות היו בעיירתנו חזון נפרץ, כי על כן הבתים היו מעץ ואם פרצה דליקה עלולה היתה לכלות אפילו חצי עיירה. הזקנים היו מונים את מנין



(המשך בעמוד הבא) תמונות מבית הכנסת, מבתי־הכנסת ומבתי־המדרש

השנים לפיהן: כך וכך שנים אחרי הדליקה הגדולה. לנו לילדים היו השריפות גורמות סיוטי לילה. בלילות החורף והסערות, בהתכסותי בשמיכה החמה, הייתי תמיד מוסיף לקריאת שמע את תפלתי האישית: „אנא ה', עשה כך שלא תפרוץ חלילה הלילה שריפה".

בהישמע הצפירה — בזמנים קדומים יותר היו מצלצלים בפעמון או מחצצרים בחצוצרה מפי יענקלה רופא — מיד נראו אצים רצים הכבאים עם חביות המים. בראשם הא' שיפלינגר. מי הוא א' שיפלינגר? — הוא ה„כל ולך" בעיר. יושב ראש הקהלה היה ויד ושם לו בחלונות הגבוהים. עיקר תחביבו היה אצלו גדוד מכבי האש. הרבה מרץ וכסף השקיע בו. בתהלוכות החגיגיות בימי גנוסיה, מתקשט במדי הכבאי, כרסו מובלטת, היה צועד בגאון ובחשיבות בראש הגדוד. בראש הגדוד אמרתי? — לא בדיוק, השני היה, הראשון צעד הקומורניק הגוי, אם כי נפל בהרבה ממנו במומחיותו בשריפות ומסירותו לגדוד. שיפלינגר היה סגנו, משום לראש הכבאים לא ניתן ליהודי להגיע.

נטה ימינה ונכנס לשוק. הבנינים בצורת פרסה הנם ה„האליס" שנבנו למרכז מסחרי. חנויות שונות היו בו. הנה החנות של ברקה'לה. מוכר הוא אפודות ומעילים מוכנים. אצלו האפודה תמיד התאימה למידת הקונה. צר מדי? — היה דוחף את הכרס בברכו ו־„ראי בעלת בית רחומה, זה כמו מדוד". ארוך מדי? — הרי לא לשנה אחת גברתי הכבודה את קונה מעיל לבנך, יגדל הוא ויתאים בדיוק.

מעבר השני — החנות של רחל „ליליק". אשה פעלתנית. בעלה מכין עבורה את עולם הבא בתלמודו והיא שולטת בחנות. היא היתה אומרת שלעולם אין לה פנאי לנטילת ידים של שאו ידיכם, ובלעדי זה אסורה אכילת הלחם. אם כן, לא אכלה? לא כי, אכלה כל היום כעכים, רקיקים וכד' שאינם טעונים נטילת ידים.

הרי החנות של ה„ברטשליכה": חנות בגרוש. תציץ בה ואין בה ולא כלום. מה מוכרת? — כבאותה החנות בספר קידוש השם לשלום אש — בטחון. מהחנות הזאת הוציאה פרנסתה, הכינה שבתות, גדלה ילדים והשיאם. איך? — זה היה הנס או הבטחון שבעיירה.

ינטה פייבליס מתהלכת לה, חובקת את סיר הפולים החמים ומודדת כוס בגרושין „קח יענקלה, קח. אין לך גרושין? אין דבר אמא תאמין לי ותשלם".

הנה צפורה'לה העיוורת עם עיניה הטרוטות וחסרי הריסים. סורגת היא במהירות מפליאה. עד שהעין תופסת והנה יוצא סודר או גרב. סורגת היא בהליכה ובישיבה. בישיבה — מרימה את השמלה במחילת כבודה, ושמה מתחת סיר עם גחלים לוחשות לחמום הגוף.

רואה את בתי, את זה העומד ודורך בלי הרף במקום. אל תבהלי. הוא אינו נוגע לרע אף בזבוב. זהו „נחום העיוור". בעיוורונו יגיד לך תמיד את השעה המדויקת ולפי הקול יכירך מי את, מי הוריך וכמה אחים ואחיות בשמותיהם ינקוב לך בדיוק.

היהודי נשוא הפנים והזקן שאת רואה, הוא אהרן קיזל, חריף המח. מה מעשיו — זקוק איש לבורר (כעין עורך דין) בדינו עם שכנו או שותפו, מזמין את רב אהרן קיזל ובוטח בו שהוא יוציא לאור דינו ויחלצהו מכל סבך.

אנו מתקרבים לצריפו של ביילה מעכאליס. בפנים לא תכלה רגל איש ביום ובלילה. אחד מחכה להסיעו לרכבת, חברו חוזר ממנה. בינתים לפני לכתו לביתה יתחמם בכוס חמים ויקנח „ברוס" ז. א. קדש — מין רקיק עבה ופריך המתמסמס בפה כצפיחת בדבש.

נמצאים אנו ברחוב לבובסקי. זהו הרחוב היפה והארוך ביותר. בו החנויות המפוארות של גבירי העיר: יענקלה לדרקמר, איטשה בורנשין וולוויש בעכר. על מדרכות הרחוב היו במתינות בעלי בתים מטילים זוגות שלובי זרוע וחבורות חבורות בני תשחורת משני המינים היו מתגודדים, מפטפטים ומתווכחים בעליצות ובקול רם עד הגיאם לבית הסטרוסטה, כלומר גבול המדרכה, ואז היו יורדים לשבילים פחות מוארים ונותנים קולם בשירה עליזה.

אנו לא נעקוב אחריהם. נעלה נא במדרכה הצרה ע"י ביילה מעכאליס ונגיע לבית הכנסת. רגע בתי — לא נלך ישר. נעשה קפדנריה קטנה. משום מה? — הבה אספר לך, אם כי הנני מתביש במקצת: המדרכה עוברת ע"י מגוריו, של ה„פנבוקיל". זה הרגל מילדות. כשהייתי צריך לעבור במקום הזה, הייתי נוטה הצדה. את וודאי סקרנית לדעת הסיבה, הבה אספר לך: ה„פנבוקיל" (שמו האמתי לא ידוע לי, כולם כך קראו לו) הוא ננס עם ראש ענק. ידים ורגלים עקומות ובהליכה מסתייע במקלות זעירים. על כן היה מטיל עלינו הילדים פחד בצורתו. האם נולד כך ומנין זה בא לו, גם זה לא ידוע לי. מפה לאוזן ספרו הסיפור הבא: פעם לחג הסכות הגיע העירה אחד צדיק גדול. הפנבוקיל עבר ע"י סכת הצדיק ובשמעו מברך קידוש על היין, עקם את הפנים וידים. הצדיק בהרגישו זאת קלל אותו, וקללת הצדיק התקיימה ובאותו רגע נהפך לבעל מום. ועוד ספרו שאחרי מותו, קרע תרנגול את פסת הבד ושפך את כוס המים שעמד על החלון, כמנהג המקובל בימי אבל ה„שבעה".

ידוע היה של„פנבוקיל" ראש פקח. הוא היה המנהיג של הבונדאים בעיר. בביתו היו מתאספים בלילות שבת, מתווכחים, מזמרים, מעשנים סיגריות ועושים כל מיני עבירות. אמנם בהתבגרי, כשהייתי סר אליו לקנות

סיגריות — מתפרנס היה מעשית סיגריות מעשי ידים — היה עוטפן לי בידיו העקומות, וקולו רך היה בדברו, היה הפחד סר ממני, אבל הרגל נשאר הרגל. ימחול לי על הטרידו ממנוחתו.

אנו מתקרבים למקומות הקדושים: הבנין עם הגג הכפול המתנשא רם וגא, זהו בית הכנסת הגדול. גאוות יהודי העיר עליו. הוא עומד כבר קרוב ל־500 שנה. שתי הדליקות שעברו עליו לא יכלו לו. נכנסים להיכל דרך ה„פוליש". באמצעיתו של ההיכל מתנשאת הבמה עם מדרגות משני צדדיו. לצד מערב יציע בשביל עזרת הנשים והמקהלה. מולו במזרח — ארון הקודש עם פתוחיו, מכוסה בפרוכת משי מרוקמת. נברשות גדולות תלויות מהתקרה המקומרת. התקרה היתה בעיני הילדות תיים פלא הבניה. תמיד רציתי להגיע לחקר הידיעה כיצד התקרה מחזיקה מעמד, כשאינה נשענת על עמודים. על הקירות מסביב מצוירים מעשי ידי אמן מזלות חדשי השנה וארבעה הצוויים, רץ כצבי גבור כארי וכו'.

בית הכנסת היה עטוף מסתורין של פחד וקדושה. ידוע היה לכל שלילה לילה באים ומתקבצים לשם שוכני עפר, עטופים בתכריכיהם ומת־פללים. והיה אם עובר מישהו על ידו, היו מזמינים אותו לעליה לתורה: „יעמוד פלוני בן פלוני מתכבד בכבוד התורה" ואוי לו לאיש אם מסרב להכנס ואבוי לו אם נכנס. כמובן בתי, לא בדקתי כונות הדברים, אך בכל זאת איש לא העיז לעבור ע"י בית הכנסת בחצות הלילה, ואנו ילדי ה„חדר" אפילו לפנות ערב בחוזרנו הביתה, היינו עוקפים את המקום. מול בית הכנסת נצב בית המדרש. שם ר' נחום שמש מושל בכפה. הוא אומנם לא הדור ועטוף מסטורין כבית הכנסת. הוא חילוני יותר ואפוף חמימות, כאד היוצא מפתחו בערבי חורף הקרים. בפנים תמיד לומדי פרק משניות, עין יעקב, או סתם מבלים בשיחה על פוליטיקה, מצב הפרנסה וכו'.

כעת נכנס ללב ליבה של העירה היהודית: ל—פראגה. שכונת העוני והדלות, שכונת ה„עמך" העמלים מבקר עד ערב להביא פת לחם לפי הטף. זוהי גם מקום מגורי ה„כלי קודש".

אבל, מהו השקט האופף כעת את השכונה? — הן אנו באשמורת השלישית ליום חמישי — יום היריד. היכן כלם הרגילים לקום בשעה זו? אייכם יהודים! קומו לעבודת הבורא, קומו לעסקיכם ולטרדתכם היומית. האינכם זקוקים לצרכי שבת, הן יום היריד היום.

איה משה איטשע וולף קצב, המוביל בשעה זו את העגלה לבית המטבחיים, איה איטשע ברטיק, סוחר הסוסים שיריץ את הסוסה לשוק? היכן בני שמואל ליבליס החסונים, הצריכים להכין גזוז וגלידה לאכרי הסביבה הבאים לשוק? לא רואים גם את חיים יצחק כלי זמר עם הקאפליה שלו חוזרים מנומנמים ועייפים מחתונה, איכם בעזשע, זלמן שניאור ומרדכי

סופר, המשכימים למקוה ולמנין הראשון. מה קרה אתכם? נרפים נעשיתם ישנים שנת ישרים, או חלילה — — — — — —בואי בתי, איני תופס, אינני יודע מה קרה פה, היכן היהודים שלי, היכן הם?? בואי, ניגש לבית העלמין, נשתטח על קברי הורי והקרובים, נשאל אותם אולם שם יוודע לנו מה קרה ליהודי טומשוב.

הנה מכאן יורדים. מצד ימין ישנה הבאר על יד הבולאכי, פה ירידה. בגשם הסתוי היו בוססים בבוץ עד הברכים ובחורף עם הפשרת הקרח היו צריכים מאוד מאוד להזהר נושאי מטת הבר־מינן. בקיץ לעומת זאת נישא לכאן ריחו המבשם של בוסתנים ושדות. אנו ממשיכים. הננו על יד הגשר הנטוי על נהר בית העלמין. נעלה ומכאן כברת דרך קטנה לבית העלמין. אבל — — מה זה אינני רואה את הגדר המקיפה ולא נראית אף מצבה. הגט את אינך רואה? האם לא תעיתי? — לא, לא תעיתי. הרי אנו על הגשר. מה קרה כאן, איזה אסון מחריד, הגם על המתים לא חסו, גם אותם הטרידו ממנוחתם ולא השאירו להם זכר וציון? אבוי, הבה נברח בתי מגיהנם זה, מעמק הבכא האיום הזה. תני ידך, החזיקי בי, בואה נברח, נברח ה ב י ת ה — — — — —

דאָס לעבען און אומקום פון אונזער שטעטל
טאָטאשאָוו לובעלסקי

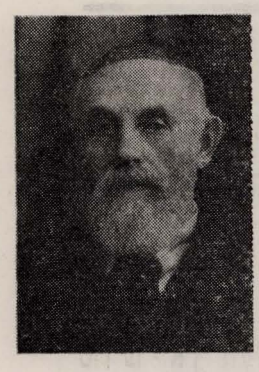
• י. שוואַרץ

אַ אידיש לעבן האָט געבליט אין טאָמאַשאָוו וואו עס האָבען זיך געבונדען אַלטע טראַדיציעס מיט נייערע צייטען, מען האָט צווישען זיך געשלאָסען מסחרים, עסקים, געהאַנדעלט געליען געלד א. א. וו. די אידישע באַפעלקערונג איז באַשטאַנען פון קליינהענדלער, בעלי־מלאכות, סוחרים, אַביסעל פּראָפעסיאָנעלע אינטעליגענץ. ביי פיל פון שטעטל איז פּרנסה געווען אַ זעלטענהייט, און אַרימקייט, נויט און דחקות איז אַן אָפּטער גאַסט געווען. אויך זעהר פיל ליידיק־גייערס צוליב אַרבעטסלאָזיקייט. די טאָמאַשאָוער אידען זענען אָבער געווען אַקטיוו און שעפּעריש און אַנטוויקעלט אַ פילפאַרביק קולטור לעבן און זענען געווען איבערגעגעבען בלב ונפש אין זייער געזעלשאַפּטליכער, עקאָנאָמישער רעליגיעזער, קולטורעלער און פילאַנטראָפּישער טעטיקייט. די אידישע גמילת חסד קאַסע וואָס האָט אַזוי פיל אויפגעטאָהן: ביבלאָטעקען, די העברעאישע שול, פּאַרטייען פון עקסטרעם רעכטס ביז עקסטרעם לינקס, יוגענט אָרגאַניזאַציעס, אידישע בענק, רבנים, אַ שיינע געמאָלענע שוהל, בתי מדרשים, חדרים, ספּאָרט אָרג. פּראָפּ. פּאַראיין, און אַ אידישער דראַמ. קרייז. אַ אידישע יוגענט וואָס האָט געשפּרודעלט מיט ענערגיע און פרייד. אין אָט די אַלע אינסטיטוציעס האָבען טאָמאַשאָוער אידען אַריינגעלייגט אַ סך האַרץ און זאָרג בכדי אויסצובעסערן און פאַרשענערן דאָס לעבען. אַזוי האָבען אידען געבויט געשאַפען און געוועבט זייערע חלומות פאָר אַ בעסערער וועלט פאָר אַ בעסערן מאָרגן. וויפל וואונדערבאָרע אוצרות זענען איבערגעגאַנגען פון דור צו דור, ביז'ן דור פון חורבן וועלן די דייטשע בעסטיע האָט אַרויפגעלייגט איר ברוטאַלע האַנט אויפ'ן אידישען גוף און אויפ'ן אידישען גייסט און אַלץ אָפּגעמעקט. אונזער שטעטעלע טאָמאַשאָוו פון ליכט און לעבען איז היינט די זון פאַרווויינט. דער הימעל מיט בלוט פאַרגאָסען איבער די פאַר־יתום־טע הייזער קייקלען זיך בלוטיקע טערערן וואָס וועלען זיך קיינמאָל נישט אָפּווישען און די גאַסען ווי מיין מאַמע מיין שוועסטער און אַלע מיינע שטאָט־לייט זענען געגאַנגען, זענען רואינירט און די שטומע וועלט זאָגען קדיש. אַ חורבן, אַ מדבר, אַ בית־עולם אָן מצבות, אַן אייביג פאַרלאָשען ליכט...

איך וויל דאָ דערמאָנען אויף וויפיל איך וועל בכוח־זיין, די ליכטיגע געשטאַלטען און געזעלשאַפטליכע טוער וואָס זענען געווען טעטיק אין אַלע געזעלשאַפטליכע קולטורעלע און רעליגיעזע אינסטיטוציעס...

גבאים אין אונזער שיינע שול

די דייטשע רוצחים האָבען זיך נישט באַגעניגענט מיט דער מיליאָנען שחיטה פון אידישען פֿאָלק, מיט זייער טיוולאָנישען דראַנג אָפּצומעקען יעדען זכר פון אונזער פֿאָלק, האָבען זיי אויסגעגאָסען זייער צאָרן אויך אויף אַלע אידישע הייליקטימער וועלכע זיי האָבען אָנגעטראָפען אויף זייער פֿאַרברעכערישען וועג. באַזונדערס האָבען די מערדער צעלאָזט זייערע בלוטיגע הענט אין צעשטערען און פֿאַרברענען אידישע שולען און אויך אונזער שול פֿאַרברענט וועלכע איז געווען זעהר אַ שיינע. לויט ווי מען האָט דערציילט איז די שול שוין אַלט געווען קרוב צו זעקס הונדערט יאָר אָבער זי איז נאָך געווען פריש ווי ניי, געבויט וויּ אַ פעסטונג זעהר הויך מיט זעהר דיקע וועגט. די פענצטער זענען גאָר הויך מיט פֿאַרביקע שויבען, אויך די טירען זענען געווען דיקע, שווערע און באַשיצטע.



שמעון רייז גבאי

וועד געדענקט נישט דאָס בילד פון יום־כפור אין אונזער שטעטל ווי די שול איז געווען איבערפילט מיט אידען אין טליתים באַדעקט די פּנימ׳ער אויסגעטאָן געצליך פון עולם הזה ווירקליכקייט, זיסע האָרץ דערקוויקענדיקע טענער רייסען זיך פון ימים נוראים׳דיקען שליח־ציבור „יעלה תחנונינו מערב״ און עס דאַכט זיך שטענדיג אַז איך הער די רירענדיגע ניגונים און תפילות פון דער הייליגער עדה פון אונזער שטעטל טאָמאַשאָוו וואָס איז אַמאָל געווען און איז מעהר נישטאָ.

פון דער לעצטער צייט זענען די גבאים געווען: פוטער חיים ז״ל, הובער מאיר ז״ל, רייס שמעון ז״ל, זיכלער וואָלף ז״ל, ליכטענפעלד שלמה ז״ל.

די אידישע קהילה

די ערשטע אידישע דעמאָקראַטיש קהילה איז ענטשטאַנען אין פוילען ערשט אין יאָר 1924 פריער זענען דאָס געווען פֿאַרשטייער ווי מען האָט זיי געהרופען דאָזאָרעס אָבער ניט אין דעם זין ווי די קהילות אין מערב־אייראָפּע.

די ערשטע קהילה קאָדענץ איז באַשטאַנען פון: ר׳ אליעזר לעדער־קרעמער, ר׳ פנחס גולדשטיין, ר׳ בנימין ווייַנבערג, ר׳ אריה העלער, ר׳ מיכל

Jednodniówka.

יודישע גמינע אין טאמאשאוו=לוב.

היינט דינסטאג ד. 5.VII. קינט פאר אין דער היגער גרויסער שיהל

א פייערליכט הזכרה

בעד נשמת **שלמה בן-יוסף** ז.י.ד.

שנפל טות קדושים בעד תחית העם ובנין הארץ על אדמתנו הקדושה.

וועלט די גאנצע יודישע באפעלקערונג אויפגעפאדערט אין גלייכצייטיג געבעטען צו קומען נעמען אנטייל אין דעם טרויער אין וועלכען עס איז איינגעהילט דאס גאנצע יודישע פאלק.

אנפאנג 6 אוועד

די פערוואלטונג

Druk S. Szyfilngem • Tomaszowie Lub

אויפרוף וועגען א הזכרה פון קדוש שלמה בן יוסף וועמען די ענגלענדער האבען אויפגעהאנגען אין ארץ ישראל

יודען בירגער!

דער פּליצלענדיגער טויט פון אונפערגעסליכען פּוילישען העלד און שעפער פון נייעם פּוילען מארשאל **יוזעף פּילסודסקי** האט געטראפען ווי א דינער אין העלען טאג דער גאנצער פּוילישער באפעלקערונג אן אונטערשיד פון רעליגיע און נאציע.

בייַם אפענעם קבר פון גרויסען נפטר שטייען מיר אויך די יודישע באפעלקערונג אין טאמאשאוו מיט אראבגעלאזטע קעפף און בעדויערן די גרויסע אבדה.

דער טרויער קאמיטעט וואס איז געשאפען געוואָרען בייַ דער יודישער גמינע פאדערט אויף די יודישע באפעלקערונג צו צופאסען זיך צו די פּראַרדנונגען אין מאסענווייַ אנטייל נעמען אין דער **פייערליכער טרויער-תפילה** וועלכע וועט פאָרקומען שבת ט"ו אייר זייגער **10** פריה אין דער גרויסער שוהל.

דער טרויער קאמיטעט פאדערט אויף די יודישע באפעלקערונג אז פרייטאג אוועג זאל מען זיך צוריק האלטען פון שאפירען אין גאס וויַ אויך נישט ארויסצווייזען קיין עפענטליכע פרייד אין משך פון גאנצען שבת־דיגען טאג.

שבת פריה מוז אין אלע בתי תפילות ווערן גיענדיגט די תפילות בייַ 9 אויגער בכדי צו געבען די מעגליכקייט דער גאנצער יודישער באפעלקערונג זיך צו בעטייליגען אין טרויער גיבעהט אין שוהל, ווי אויך אין דעם טרויער־צוג.

די וואס נעמען נישט קיין אנטייל אין גאסן־צוג ווי: עלטערע מענטשען און קינדער וועלן גיבעטען נישט צו זיין אין גאס בעווייַל עס וועלן זיך שבת געפינען אין שטאדט אסאך דעלעגאציעס פון גאנצען פאָוויאט בייַ 10.000 מענטשען בערך, און עס איז געווינשען נישט צו שטערן די באוועגונג אין גאס.

אין דער צייט פון מארש פון טרויער־צוג איז פאַרווערט צו געפינען זיך אויף די באלקאנען אין אויף די טראטוארען.

די וואס נעמען אנטייל אינ"ם טרויער־צוג וועלן גיבעטען צו פערהאלטען זיך רוהיג נישט צו רעדען און נישט צו לאכען ביים גאנג, צו רעכענען זיך מיט דער ערענסטקייט פון מאמענט און דעפּילירען פאר"ן ביוסט פון מארשאל אונטער דער לייטונג פון דער יודישער גמינע.

טרויער קאמיטעט ביי דער יודישע גמינע

אין טאמאשאוו־לוב.

אויפרוף פון דער יודישער גמינע צום טויט פון מארשאל פּילסודסקי

יהודה פלוג, ר׳ מענדל רייכענבערג, ר׳ יצחק באָרענשטיין, ר׳ הירש מאיר צימענט.

אויסער דעם איז נאָך געווען אַ ראַט וועלכע איז באַשטאַנען פון: ר׳ נתן גרינוואַלד, ר׳ שלום שפיזאייזען, ר׳ דוד ווייצמאַן, ר׳ חיים יעקב שענער, ר׳ נחום שולדינער, א. א. וו. אָבער אין משך פון דער ערשטער קאַדענץ האָבען זיך פיל געטוישט.

די צווייטע קאַדענץ וואָס איז געווען אַ פאַרוואַלטונג איז באַשטאַנען פון: ר׳ שמואל שיפלינגער אַלס פרעזעס, ר׳ שמואל מעלדונג, ר׳ ברוך שפּאָרער, ר׳ יוסף גענלד, הערש מאיר צימענט, ר׳ חיים יוסף לערער, ר׳ משה בלאנדער און ר׳ מאיר בלומער.

די דריטע קאַדענץ איז באַשטאַנען פון: ר׳ חיים יוסף לערער אַלס פרעזעס, ר׳ אריה העלער, ר׳ יידעל אַדער, ר׳ פישעל פיש, ר׳ נח הערבסמאן, ר׳ נחום שולדינער, ר׳ משה בלאנדער, און ר׳ יעקב שלאַגבוים.

גמילת חסד קאַסע

זעהר אַ וויכטיגע אינסטיטוציע איז געווען די גמילת חסד קאַסע ווי די פאַרשטייערס האָבען געאַרבעט איבערגעגעבען מיט׳ן גאַנצען האַרצען שלא על מנת לקבל פרס. און דער אָרימער בעל־מלאכה און קליינהענדלער פלעגט זיך באָרגען אָן פּראָצענט הונדערט אָדער צוויי הונדערט זלאָטעס און פיל מאָל זיך גערעטעוועט און זיך צוריק אויף די פיס געשטעלט. די פאַרשטייערס זענען געווען: פערשטמאַן חיים, הרב ר׳ אברהם גולדשמידט, מינקאָווסקי יעקב, ליכטענפעלד סיני, צימענט הירש מאיר, בלומער מאיר, שולדינער נחום, באָרענשטיין יצחק, לעדערקרעמער יצחק און זילבערשטיין יונה.

שטאָט־ראַט

זעהר אַ שווערען גערעגעל האָבען די אידישע ראַט־מענער געהאַט ביים פאַרטיידיקען די אידישע אינטערעסען האָרט פאָר׳ן מלחמה אויסברוך. די אַנטיסעמיטישע פאָליטיק פון דער פּוילישער סאַנאַציע רעגירונג. די ווירטשאַפטליכע עקסטערמינאַציע פאָליטיק באָגלייט מיט פּיקעטען מיט ניע קופּואי או זשידא א. א. וו. די פאַרשטייער זענען געווען פון אַלע פאַרטייען.

פון מזרחי: ר׳ חיים יוסף לערער, ר׳ יעקב אַרביספעלד. פון אגודה: ר׳ יצחק קאַרפער, ר׳ אלתר שטול, ר׳ נטע העלער, ר׳ אפרים רוב, ר׳ דוד שווינדלער. פון אַלגעמיינע ציוניסטען: ר׳ איטשע לעדערקרעמער. פון האנט־ווערקער: ר׳ שמואל שיפלינגער, הערש מאיר צימענט. פון פועלי ציון: ר׳ פייוויל האָלץ, ר׳ משה בלאַנדער. פון בונד: ר׳ נחום שולדינער, ר׳ דוד גייער, לייביש קאפענבוים.

קרן־קימת

די זאַמלער אויף קרן־קימת האָבען ניט איינמאָל געהאַט אויסצושטיין פאַרשידענע שווערי־קייטען אָבער אַלעס האָבען זיי אָנגענומען פאַר ליב ווייל הייליג און טייער איז זיי געווען יעדען גראָשען פאַר קרן קימת.



פון רעכטס: שלאגבוים, ליפא גאלדמאן, שמעון לאנאייל

די פאָרשטייערס זענען געווען: פיש פישעל, האָלץ פייוויל, ווערטמאן ישראל, קעסלער שלמה, ארביספעלד י. מעלדונג אברהם, גולדמאַן ליפּה, אונטערבוך משה (לרנר), שלאגבוים איטשע, לאַנאייל שמעון, אשר הרבסמן.

קרן היסוד

געטריי און איבערגעגעבן און געאַפּפּערט פיל צייט האָבן די מענטשן געווידמעט אַ גרויסע טעטיקייט פאַר׳ן קרן־היסוד פון וועלכע די פאָרשטייערס זיינען געווען: שיפּלינגער שמואל, יו״ר, מינקאָווסקי יעקב, יו״ר וסגן יו״ר, פיש פישעל, באַרעצקי משה, לערער חיים יוסף, באָרענשטיין יצחק, בלומער מאיר, שטרוזלער אליהו, גרינבוים ישראל, גרינבוים שראָלקי, האָלץ פייוועל, קאַלענבערג קאָפּעל.

פּאָלקס־באַנק

פאַר די בעל־מלאכות און קליינהענדלער איז די פּאָלקס־באַנק געווען ממש ווי אַ רעטונגס ברעט ווי זיי פלעגען באָרגען עטליכע הונדערט זלאָטע אָדער דיסקאָנטירען אַ וועקסל. די פאָרשטייערס זיינען געווען: שיפּלינגער שמואל, בלומער מאיר, צימענט הערש מאיר, שמוץ ישראל לייב, שטרוזלער אליהו.

סוחרים פאַראיין

אַ גרויסע אַקטיוויטעט האָט זיך געפּירט אין סוחרים פאַראיין ווי מען האָט זיך באַמיט ניט צו דערלאָזען וועלכער סוחר זאָל ווערען אַ „יורד״ אָדער ווי מען פלעגט עס רופען „פּליטה״ נאָר ווי ווייט מעגליך אונטערשטיצט און ניט געלאָזט פאַלען. די פאָרשטייערס זיינען געווען: מינקאָווסקי יעקב, יו״ר, פּערעל שלמה, סגן יו״ר, באָרענשטיין יצחק, טרעגער-מאַן בערקע, זילבערשטיין יונה, פערפערמאַן אברהם, לעדערקרעמער יצחק, שווינדלער אברהם, הערינג שמואל, משה באַרעצקי, שלמה גאָלדזאַמד, יוסף פרידלענדער (בן ירחמיאל).

האַנטוועַרקער פאַראיין

די פאָרשטעער פון האַנטוועַרקער פאַראיין זענען געווען: שיפּלינגער שמואל, שמוץ ישראל לייב, הובער משה׳לע, צימענט העריש מאיר, בלומער מאיר, שמוץ יעקב, ברעט אברהם.

קאָמבאַטאַנטען

אויך קאָמבאַטאַנטען האָט מען טאָמאַשאָוו געקענט זעהן: דאָקטאָר שולמאַן, דאָקטאָר פרוכטמאַן.

פייער לעשער

און אויך אין דער פייערלעשער קאַמאַנדע זיינען געווען פאַרטרעטען אידען — גרויס רעספעקט. מיט גרויס כבוד האָבען זיך די פּוילישע פייער לעשער קאַמאַנדע באַצויגען צו זייער אָנפירערס: שיפלינגער שמואל, און יעקעלע רופא.

„בונד"

דער אַנהויב פון דער טעטיקייט פון דער בונדישער אַרגאַניזאַציע איז געווען אין יאָר 1917 דאָס קלאַסענ־באַוואוסטזיין פון דער אידישער אַרבעטער־שאַפט האָט זיך שטאַרק צעווואַקסען, די אויסער געווענליכע אַקטיווקייט אויפֿן פֿאַליטישען געביט וואָס די בונדישע פראַלעטאַרישע פּאַרטיי האָט געפירט טריי און איבערגעבען די רעוואָלוציאָנערע טראַדיציעס פון „בונד" האָט זי זיך טאַקע זעהר שטאַרק פאַרפעסטיקט זי האָט געהאַט אַן אייגענע שיינע ביבלאָטעק מיט אויך זעהר פיל איבערזעצונגען פון טאָלסטאָי, עמיל זאָלאַ א. א. זיי האָבען אויך געהאַט אַ ספּעציעלע יוגענט ביבלאָטעק וואו די יוגענט האָט געשעפּט איר וויסן. זיי האָבען כסדר איינגעאָרדענט פאָליטישע און ליטעראַרישע אָוונטען. געמאַכט פאַרשידענע אויספלוגען. און אויך די אַזוי גערופענע צוזאַמענפלוגען א. א. וו.

די ערשטע אַנפירערשאַפט זענען געווען: לייבעל שערער, נחום שול־דינער, מרדכי וויסבערג, דוד גייער, קאָפּל שפּיזאייזן, פעלטיק לעדערקרעמער. נאַכער: יעקב יהושע גראָמאַן, מאָטעל לערנער, יוסף מעלדונג, איציק זיגעלבוים, מינדיל מייל (זיגעלבוים) — שבח קאַרנוואַרצעל, שמעון לעדער, אלעזר ליבער, אברהם שערער.

דראַמ. קרייז

מיט גרויס איבערגעבענקייט און ליבע צום אידישען טעאַטער האָט מיט אייגענע כוחות דער טאָמאַשאָווער דראַמ. קרייז געגעבען אַ רייע יאָרען זעהר געלונגענע פאָרשטעלונגען עס איז ווערט זיך צו באַקענען פון וועלכע סאָציאַלע שיכטען ס האָט זיך רעקרוטירט דער דראַמ. קרייז ווי עס איז געווען כאַראַקטעריסטיש פאַר יענער צייט פון אויפשטייגענדיקער אַרבעטער באַוועגונג. דער גרעסטער טייל איז געווען פון די אַרבעטער מאַסען און אַחוץ דעם דערמאָנטען ציל פון פאַרשפּרייטען קולטור צווישען די אידישע אַרבעטער מאַסען האָבען אויך די אידישע אַמאַטאָרען געווואָלט דורך דעם טעאַטער אַנטוויקלען זייער באַוואוסטזיין און דערהויבען זייער פּאָליטישען און סאָציאַלען ניוואָ. פון די ערשטע זענען געווען: חיים מיכאל הורן, אברהם שמואל קנאָפּ, נחום שולדינער אויך סופליאָר, מרדכי וויסבערג, שיינדעל בליאַנק, לאה'טשע שאָר, מרים שערער, מאיר בלומער, מאיר בוים, אַביגדור צוקער. נאַכער: מינדיל מייל, איציק זיגעלבוים, עזריאל צאַן, שבח קאַרנוואַרצעל, און שמעון לעדער.

פון די ערשטע פּיעסען וואָס זיי האָבען געגעבען זענען געווען: „די סדר נאַכט" פון לאַטיינער — „געבראָכענע הערצער" פון ז. ליבין — „דער ישיבה בחור" פון זאָלאָטאַרעווסקי — „די גרינע פעלדער" פון פרץ הירשביין,

„חנה'לע די נייטאָרען" פון ? — „דער דאָרפס יונג" פון ל. קאָברין — „דער פאָטער" פון סטרינבערג — „די משפחה" פון ה. ד. נאמבערג — „דער אידישער קעניג ליר" פון יעקב גאָרדין — „ג־ט מענטש טייוול" פון יעקב גאָרדין — „טוביה דער מלכיגער" פון שלום עליכם — „דאָס גרויסע געווינס" פון שלום עליכם — „די צוויי קובי לעמעל"ס פון א. גאָלדפאָדען — „די שחיטה" פון יעקב גאָרדין.

זעהר פיל פאַרשטענדניש האָט טאָמאַשאָוו אַרויס געוויזען פאַר אידיש טעאַטער, פאַר אידישע קולטורעלע־פאַראַנשטאַלונגען...

אָט דאָס אַלעס איז חרוב ונחרב געוואָרען אין דער שרעקליכער פינצטערער תקופה פון דער אידען אויסראָטונג אין דעם ציוויליזירטען אייראָפע וואָס דאָס אידישע פאָלק, דאָס אַממיינסטען אויסגעבלוטיקטע אין דער צווייטער וועלט־מלחמה, וואָס נישט דער מאָרד נאָר אויך די פיין פאַר'ן טויט. די שרעקליכע פאַרברעכענס פון וועלכע ס'בלוט וועט פאַרגליווערט און די האָר שטעלען זיך קאָפויער — מיט אַ דערשטיקטען געוויין האָב איך אויפגענומען דערציילונגען און איבערלעבונגען פון די געציילטע על פי נס ניצול געוואָרענע טאָמאַשאָוער מענטשען וואָס זיי האָבען נעבעך מיטגעמאַכט. וויי אַזוי די דייטשע רוצחים האָבען מיט אַלע גהינום מיטלען פאַרפיניקט, דערנידערט, באַליידיקט און באַשפיגען די לעבענגעבליבענע צעבראָכענע אינוואַלידען וועט אויסערליך און וועט אינערליך זענען די נערוועז צעשטערט. די נישט דערשוחט'נע קרבנות וואָס זייערע נעכט זענען נאָך איצט פיל מיט קאָשמאַרען און קענען מער קיין טרייסט אין זייער לעבן ניט געפינען. זיי זענען צעבראָכען, עלנט פול מיט אייביגער בענקשאָפט נאָך אונזערע פאַרפיניגטע משפחות. יעדער פון זיי טראָגט אין זיין האַרץ צענדליגער קברים — קברים פון קינדער פון טאָטע מאַמע פון שוועסטער און ברודער וואָס זענען אַזוי אכזריות'דיג פאַר־שניטען געוואָרען מיט די שוידערליכסטע שרעקליכסטע יסורים וואָס האָט נישט קיין גלייכען אפילו אין דער געשיכטע פון דער אידישער מאַרטיראָלאָגיע. דאָס אויסטאָן באָרווע אויפ'ן פראָסט; דאָס טרייבען נאַקעט אויפ'ן לעצטען וועג; דאָס אויסרויבען די ציין פון מויל; דאָס זשאַלעווען אַ טראָפען וואָסער צו באַנעצען די ליפען פאַר'ן אומקום; דאָס לעבעדיג באַגראָבען קליינע קינדער, אָדער דאָס צעשמעטערען די קליינע קינדערישע קעפלעך אין די סלופעס אָדער אין וועגט און זייער מאַרך האָט גליטשיק געמאַכט די טראָטוארען. די מוזיק קאָפעליע וועלכע האָט געשפילט יעדען פרימאָרגען אין אוישוויץ אונטער וועמענס קלאַנגען אונזערע טייערסטע און נאָענסטע זענען געטריבען געוואָרען אין די גאַז־קאַמערען און אָוועק מיט'ן רויך. די שרעקליכע פיין פון די קאָסטרירטע מענער, די שוידערליכע עקספערימענטען אויף יונגע פרויען קערפערס. דאָס פאַרשיטען פאַרוואונדעטע אינאיינעם מיט די טויטע, דער

מאַרד איבער קראַנקע און זקנים, דאָס קרעכצען פון די גריבער פון די לעבעדיג־באַגראָבענע, דאָס געווײַן און געשרײַ פון די קליינע קינדער צו די שוואַרץ פאַרוואָלקענטע הימלען וועָן מען האָט זיי צוגערויבט פון זייערע מוטערס, און קיינער ווייסט נישט וואו זייער געבײן איז אַהינגעקומען. זיי שוועבען צווישען הימעל און ערד, אינ׳ם רויך פון קרעמאַטאָריעס, אינ׳ם אַש וואָס איז צעזייט און צעשפרייט געוואָרען איבער פעלדער וועלדער און איבער ימים. אָט צו דעם שרעקליכען גרויל צו דער שוידערליכען פײַן פון גרעסטען אידישען חורבן האָט זיך די וועלט צוגעקוקט צו דער דאָזיגער מאַסען שחיטה איבער שוצלאָזע מענטשען און געשוויגען. דאָס אידישע פֿאָלק אין זײַן רומרייכע געשיכטע וואָס איז פֿאַרשניטען געוואָרען פֿאַרטיליקט און פֿאַרברענט געוואָרען דורך די דייטשע מערדער וואָס האָבען אויף אייביג אויסגעלאָשען די ליכטיגע געשטאַלטען פון הונדערטער אידישע קהילות אין פוילען די קללה פון סדום ועמורה האָט זיך אַראָפּגעלאָזט אויף זיי. דער ריזען בוים פון פוילישען אידענטום איז מיט׳ן וואָרצעל אַרויסגעריסען געוואָרען. מיט פייער און שווערד זענען פֿאַרניכטעט געוואָרען שטעט און שטעטלעך אין די גרויליכע יאָרען, און צווישען זיי אונזער האַרציג שטעטעלע טאָמאַשאָוו וואָס איז אַמאָל געווען און וועט שוין קיין מאָל מער ניט זיין. און זאָל מיין באַשרייבונג זיין ווי אַ מצבה אויף דעם קדושים׳דיג אָן קבֿרים׳דיגען בית־הקברות פון דער טאָמאַשאָווער קהילה בכדי אונזערע קינדער און קינדס קינדער זאָלען וויסען און מקיים זיין די חומש׳דיגע צוואה **"זכור את אשר עשה לך עמלק"**...

(פ. ס. אויב איך האָב אַדורכגעלאָזט וועלכען ס׳איז אָנגעזעענעם נאָמען אָדער פֿאַקט בעט איך ענטשולדיקונג דאָס איז געשען נישט צוליב מיין שלעכטען ווילען).

שוואַרץ יעקב — חבר הועד של ארגון יוצאי טומשוב בישראל.

געוידמעט גוטאַין . . . און אַלע קינדערלעך פון
טאַמאַשאָוו וועלכע זיינען אומגעקומען על קידוש־השם.

אידישע שנייעלעך

● ע. ה. וואַצלאַוו

אַמאָל האָבן שנייעלעך,
וויסינקע צינגעלעך,
באַשאָטן די פּיאה׳לעך,
פון אידישע אינגעלעך.

שנייעלעך, קעפּעלעך,
מיט בלישטשענדע קליידעלעך,
באַשיטן די צעפּעלעך
פון אידישע מיידעלעך.

שנייעלעך פּייגעלעך,
וואונדערלעך־קליינינקע,
שפּריצן אין אויגעלעך
שוואַרצינקע, שיינינקע.

שנייעלעך, בלעזעלעך,
זילבערנע ריטעלעך,
שמייסן די נעזעלעך,
רייסן די היטעלעך.

שנייעלעך ברעקעלעך,
נשמה׳לעך טויטינקע,
גלעטן די בעקעלעך,
פלאַמיקע, רויטינקע.

ניטאָ מער די פּיאה׳לעך,
צעפּעלעך, וואונדערלעך,
אידישע שנייעלעך,
אידישע קינדערלעך . . .

דומיות



נעמען און געשטאלטען

פון דער

פארשניטענער

פארגאנגענהייט

שמואל מעלדונג

● **ש. ליכט**

בעל בית חסידי, סוחר נכבד, פקח, נבון ומתון, אנשים התיעצו עמו בכל ענין מסובך.



אברהם ב״ר שמואל מעלדינג בשנת 1932

פרנס הקהלה נקי כפים וישר דרך, עסקן בעל מצפון ואחראי, נציג קבוע במשרד המסים, הי׳ ציר נאמן לשלוחיו וניהל שם מאבק קשה ובלתי פוסק נגד קיפוחים והפליות נגד היהודים, לחם נגד הגדלת המסים על חשבון סוחרים היהודים, והגן בכלל על זכות אוכלסי היהודית, שירת את הציבור בכנות ונאמנות והי׳ חביב ונערץ על כולם, נמלט לקוליקוב ע״י לבוב ואח״כ דר בעיר אושערַן אצל טאַרנאָפּאָל, שם נספה עם משפחתו, מבניו נשארו יוסף שהיגר לארגענטינא ושמאי שנמצא כעת בניו יאָרק והוא אחד מהפעילים בין המהגרים החדשים ויש לו חלק חשוב בהדפסת ספר היזכור.

דוד שווינדלער

● **דוב בן דוד,** ישראל

הי׳ תורני וחסיד ראדזין, איש המרץ ובעל המעש, ממיסדי החדר של אגודה ״יסודי התורה״ ודאג לו כל ימי קיומו. הי׳ גם ממיסדי בית הספר לבנות ״בית יעקב״ ודאג להתרחבותו. הוא התפלל בבית התפלה דחסידי ראדזין, אבל אותי ואחי הקטן מרדכי הי״ד שלח ללמוד לשטיבעל דחסידי צאנז־ציעשינוב, שהי׳ המרכז לתורה וחסידות בעירנו.

חמש עשרה שנה הי׳ חבר בעיריה מטעם מפלגת אגודת ישראל. והי׳ מקובל על כולם מפני שלא רק טובת מפלגתו היתה לנגד עיניו אלא

כל צורכי העיר בכלל ושל היהודים בפרט. לא פעם קרה שאחרי נאום על ענינים צבוריים או סעד, כולם החזיקו אחריו, אפילו מהמפלגה הבונדיסטית.

הי׳ גם חבר בועדת הסעד בתוך העירי׳, ובידו היתה החלוקה של עצים להסקה ותפוחי אדמה לעניים פעמיים בשנה, ובגלל זה לא חסרו שערוריות בביתנו. הוא הי׳ עומד על דעתו בתוקף שרק לנצרכים ביותר מגיעה העזרה ומוכן לקבל הי׳ הרבה, ואלו שלא קבלו עשו שערוריות בביתנו. האמא ע״ה התחננה אליו כל השנים שיפסיק מזה, אבל העסקנות היתה טבועה בדמו והמשיך בה כל השנים. הי׳ פיקח ונבון ואנשים באו להתיעץ עמו.

בפרוץ המלחמה העולמית השני׳ לא רצה לעזוב את העיר בטענה שמכיר את הרוסים עוד ממלחמת העולם הראשונה. ביום כפור תש״ד (?) הוציאו אותו ואת בנו מרדכי באמצע התפלה והמיתו אותם ביריה ביער בערעצקי, הי״ד. יהי זכרם ברוך.

נח בן אברהם הרבסמאן

● **אשר הרבסמאן**, ישראל

נולד בשנת 1901, חונך בבית אדוק מחסידי בלז. את ימי ילדותו אינני זוכר. בשנת 1920 כשנוסדה בעירנו ההס׳ „השומר הצעיר״ אז הוא היה אחד מהמיסדים, הכיר שמה את החברה אסתר שטול, אחרי זמן מה התחתן, ונולדו להם בת ובן נחמדים.

נתן את ידו גם בשדה העסקנות הציבוריות, נבחר לועד הקהילה בתור (דאזאר). כשנתפלגה ההסת. הצ. בפולניה, לפלג „על המשמר״ ו„עת לבנות״, אז הוא היה אחד הדוברים של פלג „עת לבנות״.

כשפרצה המלחמה האיומה הוא עם משפחתו עברו לצד הסוביטי, ז. א. לראווע רוסקה, ושם נספה עם אשתו אסתר וילדיהם.

„חבל על דאבדין ולא משתכחין״

לזכרון של בני משה הי"ד

• זושא קאוועניטוק, חיפה

קיבל חינוך בבי"ס „יבנה" של המזרחי בטומשוב, אח"כ למד בישיבת נובהרדיק והשתלם בתלמוד. היה בקי בתנ"ך בע"פ. הלומדים המופלאים שבשטיבל קאזמיר ר' ישראל גארזיציינסקי ז"ל ור' ליפא הוביגספלד ז"ל ור' קלמן ארליך הי"ד כשחיפשו איזה פסוק מתנ"ך ולא ידעו מקומו קראו למשה ושאלו אותו והוא ענה תיכף על המקום בקפיטל זה ופסוק זה. היה חביב על כל אנ"ש וכל מכיריו. פעם הוציאו בורשה ה„ועדת התרבות" קונקורס שכל מי שישלח להם חיבר יפה מתנ"ך יזכה ע"י השופטים שיבחרו לקבל פרס א' ב' ג'. בני משה שלח להם חיבר תנכ"י וזכה לקבל הפרס הראשון כשהגיע לו הפרס מורשה לא היה קץ לשמחתו. היה מורה ביוזעפאף ובקומרוב ואח"כ בורשה. כשפרצה המלחמה הנוראה סיבב דרכו בסכנות גדולות עד שהגיע לעיר מולדתו טומשוב ונתמנה למזכיר הקהלה, אז היה יו"ר הקהילה יהושע פישלזון וכבר ידוע מה שנעשה אתו, הוא קידש שם שמים ברבים.

הנאצים דרשו ממנו שיתן להם 300 יהודים לעבודה בבלזיץ, וכשנודע לו מה שנעשה עם היהודים הללו יצא מכליו והתרוצץ כמו משוגע. וכשבאו הנאצים ודרשו ממנו עוד 300 יהודים ענה להם תנו לנו היהודים הקודמים ואתן לך חדשים, אני יכול לתת לכם רק 3 נפשות אותי ואשתי ובני. וכן הנאצים ירו אותם על המקום, ואח"כ חיסלו כל אנשי טומשוב ביחד עם הקהלה ובתוכם בני יקירי משה, נפסק פתיל חיו בעודו באיבו.



משה קאוועניטוק

בני בני משה!
איך נגדעת מהמשפחה
ואף קברת אדמה
בשבילך לא נשארה
בגופך קרבן עולה
קרבת וקדשת שמימה
נשמתך הטהורה והקדושה
לגן עדן עפה
תנוח נפשך צרורה
בצרור החיים שמה

הכותבים בדמע, ההורים השכולים.

אביגדור איידעלסבערג

● ש. זאמויסקי

יליד זאמאשטש, בן למשפחה נכבדה, ובימי ילדותו הושפע הרבה מההשכלה בזאמאשטש, נסע ללמוד לישיבת הרב רייניס בלידא, והי׳ בעל כשרונות פקח וחכם. ביחוד הצטיין בפיו החד והי׳ יודע הרבה אמרות ופתגמים תורניים שמשך בהם את לב ההמון. הי׳ משכיל ציוני נלהב ודבק בה בכל להט נשמתו, נואם מצוין וכח השכנוע שלו הי׳ גדול מאד, ועל חשבונו יכולים לזקוף החדרת רעיון הציונות בעירנו. הי׳ עסקן צבורי פעיל בכל שטחי החיים. בכל ישיבה ואסיפה מחשובי העיר השתתף ועשה נפשות לרעיון התחיה הלאומית. זמן רב הי׳ נציג הציונים בעירי׳ וכיהן כפרנס קהלה במשך שנים רבות, נואם עממי מוכשר ואין כמעט הופעה מפלגתית או פומבית בלי השתתפותו. הרבה פעמים הי׳ גם כן בורר בזבל״א. מצבו החומרי לא הי׳ מזהיר, אבל זה לא הפחית ולא הפעים אישיותו. בנו משה הי׳ מראשי ומנהיגי ציונים הרבזיוניסטים ומראשי הבתרי״ם. כל משפחתו נספתה בימי השואה. הי״ד.

שלמה גאלדזאמד

● ש. זאמויסקי

תורני משכיל בעל הדרת פנים ודמות של יהודי אינטעלגנטי שכבר ספג לתוכו השכלה, התפלל בבית החסידים דהוסיאטין, אבל החסידים רננו אחריו שנתפס בדעותיו... אהב לומר דבר תורה ובפרט פשט באבן עזרא קשה, הי׳ לו כח ההסבר ופה שנון. כל תהלוכותיו הי׳ בנעימות ומתינות, הי׳ סוחר נעלים ונחשב מנכבדי הקהלה, לפני כמה זמן היה יושב ראש לאגודת הסוחרים בעירנו.

משה רייכענבערג

● ש. זאמוויסקי

או כמו שהי׳ מכירים אותו בשם משה׳לי באלטשעס, שאמו היתה בעלת־מלון ומסעדה, אשה נכבדה ומקובלת בעיר, הוא נמנה מהראשונים שבין הנוער שהפיצו רעיון הציוני־החלוצי בעיר. הרבה כוחות ומרץ השקיע בארגון החלוץ הציוני ולכבוש לב הנוער היהודי לרעיונם, ועמל הרבה ל־החדרת רעיון התחיה הלאומית בין היהודים, הי׳ אחד מנושאי לפיד הציונות בגאוה וגאון לאומי, לפני זמן מה היה ציר המפלגת הציונית ל־מועצה העיריה, עלה לארץ וחי בה תקופה מסוימת, ומפני קשוי התאקלומתו מבחינת חברתית, גם געגועי משפחתו הביאו חזרה הביתה. מאז התחבר לתנועת הצה״ר והי׳ אחד ממנהיגיה. נהרג עם כל משפחתו. הי״ד.

זתיקי הציונים בטאמאשוב



מימין: הירש זילבערבערג, יצחק לעווענפוס, משה רייכענבערג

פינחס גאלדשטיין

● **ש. זאמויסקי**

מחסדי חעלים, מוהל ותיק ומכובד שעשה אומנתו ללא קבלת תשלום, הי׳ איש צנוע שלא התערב בשום פאליטיק והי׳ אהוב על כולם, בנו ונכדיו נמלטו לרוסיא ומהם נמצאים כעת בישראל.

גרשון בראנד

● **ש. ליכט**

בן הרה״ח ר׳ שלמה זלמן בנו בכורו של משה מענדיל בן געציל בראנד. הוא היה עשיר אבל איש פשוט, זלמן השתלם עצמו בתורה ויראה על כן עשה עמו שידוך ממשפחה מיוחסה ולקח לאשה בת הרב ר׳ צבי עפשטיין ראב״ד מאגרוב בן הגאון ר׳ יוסף עפשטיין אבד״ק אוזיראן בעל גנזי יוסף על הפתיחה כוללת מהפרי מגדים.



גרשון ב״ר שלמה זלמן בראנד
צילום בשנת תרצ״ד

גרשון הי׳ מחונן מילדותו בכוחות וכשרונות יוצאים מן הכלל, הי׳ חריף ושנון ומצוין בתפיסתו המהירה והעמוקה, ועל כולם הי׳ מתברך בזכרון נפלא ושקידה עצומה, כשגמר החדר נכנס לשטיבעל דציעשאנוב ושם השתלם עצמו בתורה וחסידות, הוא נתגדל ונתחנך ביחד עם בני הרב, וכשהם נסעו לישיבות, נסע גם הוא לטארנאפאל ששם גר דודו הרה״צ ר׳ מאיר רוקח אהדמו״ר מקאזלוב, ולמד אצל האב״ד משם הגאון רבי דוד מנחם מאניש באבד ז״ל מח״ס שו״ת חבצלת השרון, והי׳ מתלמידיו המצוינים, חריף ומפולפל, כשחזר לטאמאשוב הי׳ אחד מאבני החן של שטיבעל חסידי ציעשינוב קודם המלחמה נשא אשה מאיזביצא ושם נהרג ביחד עם משפחתו יזכר לטובה. גם אחיו הקטן יודאלי שהי׳ מופלג בתורה כבד פה ומהחסידים בשטיבעל וכל בית אביו היקרים והתמימים שנאבדו כולם הי״ד.

אריי העלער

• ש. ליכט

מהדומיות המופלאות המעוטות בדורנו, שהתאחדו אצלו תורה וגדולה במקום אחד, נולד בעיר פראמפאל לאביו הרה"ג החסיד ר' ישעי' צבי העלער, מחשובי הרבנים בדורו, למדן חסיד ופקח יחסן גדול נכד הגאונים בעל ברוך טעם, וזכרון שמואל מפרעמישלא והמשיך יחוסו עד התוספות יו"ט והמגלה עמוקות. נשא אשה מטאמאשוב מרת חנה שרה שהיתה אשת חיל במלוא מובן המלה (בת הגביר החסיד ר' דוד הכהן גאלדשטיין שהי' נקרא ר' דודל חייטשעס, מחסידי הויסאטין, שלקחו בתור בחור מצוין). כנהוג בימים ההם אכל מזונות על שלחן חותנו אכן הוא שמוצאו הי' מחסידי צאנז־גארליץ התדבק עצמו להרה"צ ר' יהושיעלי ז"ל ולמד והתפלל בבית מדרשו, אח"כ פתח לעצמו חנות של ברזל, והצליח ועלה מעלה מעלה. אשתו חנה שרה שהיתה מפורסמת לאשה חרוצה עזרה לו הרבה, והי' לו פנאי לקבוע בכל יום שיעורים תמידין בערב בוקר וצהרים. הי' לו שלשה עשר בנים ובנות, ובכל פעם שנתוסף לו ילד גדל בעושרו, וחינכם ע"פ דרכי התורה והחסידות בלי שום וויתורים. כל בניו וביתו היו מצוינים בתלבושת המסורתית ולא נגעו בזקנם והבנות גלחו שער ראשן לאחר הנישואין. בשנת תרפ"ג הי' הוא בין המביאים את הגה"צ רבי ארי' לייביש הרב מציעשינוב זצ"ל לטומאשוב והי' מתומכיו וחסידיו הנלהבים, והוא ובניו לא חסרו אפילו שלחן אחד בשבתות ויו"ט. הי' מראשי תנועת אגודת ישראל וחדר יסודי התורה ובית יעקב. את בניו שדך עם רבנים ורביים ובע"ב חשובים, למשפחות מיוחסות בכל רחבי פולין, והיו כולם אנשי שם. ביתו היתה פתוחה לרוחה, ואם כי הי' חבר לשלטון קהלה העברית וגם בעירי' ומראשי האגודה בכל זאת השתדל להיות הצנע לכת וברח מפרסומת. כשפרצה המלחמה ברח עם מקצת מבניו ללבוב לבנו הרה"ח ר' משה הי"ד חתן הרה"צ ר' יעקב יצחק בהרה"צ ר' בערלי ז"ל אדמו"ר מסטרעטין, ומשם גרשוהו הרוסים לסיביר ונפטר בשנת תש"ג בקאזאקסטאן. מבניו נשארו ר' אייזיק ור' ברוך ור' יחזקאל שרגא העלער ובתו הדסה עם בעלה העניך אדלערפליגעל וחתנו ר' נתן גאלדשטיין עם בנו דוד וחתנו ר' אהרן קאלטער.

יעקלי לעדרקרעמער

● ש. ליכט

מנכבדי ואצילי העיר. הי׳ בן למשפחה נכבדה מהכי ותיקות בעירנו, בן תורה וחסיד הויסאטין, עשיר ונדבן, וקיבל כל אדם בסבר פנים יפות, טוב לב וער לכל דבר שבצדקה, הדור בהופעתו החיצונית, עסקן בצרכי ציבור ורכש עמדת כבוד בכל העיר. הי׳ אהוב לבריות וידע לטפח קשרי ידידות גם עם מתנגדיו ולשמור על יחסי כבוד. הוא הי׳ מהיחידים שנסעו חוץ למדינה, למקומות הרחצה והי׳ עומד בקשרי ידידות עם אישים ידועים במדינה וכולם התיחסו אליו בהערצה. ביתו הי׳ פתוח לרווחה והשתתף בכל דבר שבצדקה ביד רחבה ורוח נדיבה. הרבה עזרה לעציבת ביתו הנהדר רעיתו המהוללה מרת אסתר הי״ד שהיתה עדינה ונדיבת לב שכולם התיחסו אליה בהוקרה. הוא ואשתו ויו״ח נספו בשואה. מבניו נשאר רק בנו מר יצחק שיחי׳.

יצחק קארפער

● ש. ליכט

בעל הבית ת״ח מחסידי ראדזין, והי׳ נחשב כמלומד מפני שידע שפת המדינה. נולד בטארניגראד בשנת תרל״א, הי׳ מחובשי ביהמ״ד ולמד אצל הרה״ג רבי בונם סופר בנו של הגאון רבי שמעון סופר מקראקא. נשא אשה מטאמאשוב והי׳ סוחר נכבד ונבחר מתוך היהודים האדוקים בתוך מועצת העירי׳.

בתו שושנה השיא לר׳ בצלאל בוזינסקי מוולאצלאווק ממנהיגי המזרחי בפולניא, שעלה אח״כ לא״י והוא שם ממנהיגי המזרחי העולמית, והם העלוהו קודם המלחמה לא״י.

בכ״ד שנים האחרונות לחייו התגורר בירושלים בבית בתו וחתנו, שם המשיך לשבת על התורה כבימי נעוריו, כי לא הי׳ טרוד במסחרים, ולמד בשקידה, דף היומי הי׳ לחם חוקו. הי׳ איש שמזג בתוכו תורה ודרך ארץ, ואיש שיחה נאה, והי׳ נעים להמצא בסביבתו כי בכל פעם העלה פניני מאוצר התורה וסיפר זכרונות מחיי פולניא. נפטר בשיבה טובה בחודש אייר תשי״ט.

שלום זינגער

● ש. ליכט

יליד גראבאוויץ שדר בכפר ראכאן הסמוכה לטאמאשאוו, ובשנת תרצ"א התיישב בטאמאשאוו. תורני מופלג חסיד וירא שמים ועדין הנפש. הוא גילם באישיותו דמות עילאית, שכמעט לא היתה דוגמתה. הוא הי' בעל רחיים וסוחר קמח שלרגלי מסחרו הי' כמעט רוב השבוע נוסע ללבוב ודרוהוביץ, אבל קבע עתים לתורה ולא חסר יום מלהתפלל תפלה בציבור. לא לקח חבל בשום עבודה צבורית, כי הזמן הי' מוקדש אצלו מאד והי' ממעט בדיבור וברח ממחלוקת, אבל הי' בעל צדקה ובעל מכניס־אורחים למופת, ביתו הי' פתוח לכל נזקק ודורש חסד, למי הלוה גמילת חסד, ולמי עזר בצדקה. הוא לא ישב עצמו לסעודה שלא יסעדו עמו הארחי ופרחי שלא חסרו בפולין, ודווקא אלו שמחמת העניות והנדנוד התדרדרו ושום איש לא רצה לקבלם הוא אספם אל ביתו והיו מאורחיו בכל שבת ויו"ט ביחד עם ב"ב על שלחן אחד.

מסר נפשו בעד חינוך בניו ובעבורם עזב את הכפר, שהי' מסודר שם בפרנסה קבועה שהשפיעה לו עשירות, ולא הי' יקר אצלו שום טירחא או ממון בכדי שבניו יגדלו בתורה וחסידות, ולכוונה זו קבע בית תפלתו אצל בית החסידים ציעשינוב־צאנז, הגם שנעשה עליו לחץ גדול שיקבע מקום להתפלל עם חסידים שהשתייך להם ממקום מגורו, אבל הוא לא הביט על שום דבר, ואמר אם נועזתי לעזוב פרנסה ולקבוע דירתי בטאמאשוב כדי לתת לבני חינוך הגון אינני רואה עבורי מקום אחר להתפלל ולהתדבק ברוחניות רק אצל אדמו"ר מציעשינוב ששם הוא מקום התורה וחסידות שבטוח אני שעל ידי זה ילכו בני בדרך הישר. בניו היו מצוינים בתורה ויראת שמים, מחובשי ביהמ"ד של חסידי צאנז.

הוא ואשתו ובניו יונה ופרץ ובנותיו מלכה ובאלטשע וחתנו ר' ירחמיאל שטיינבערג מחלם, כולם נהרגו על קידוש השם, הי"ד. רק בנו אברהם צבי נשאר בדרך נס בחיים ונמצא בארץ ישראל.

יעקב מרדכי גוטהארץ

● ש. ליכט

אברך בן תורה חסיד קאזניץ, מלא מרץ וכביר המעש, תוסס ומלא חיים, תמיד דרוך לפעולה ומעש לחיזוק הדת והפצת לימוד התורה.

הוא לא הי' יליד טומאשוב ואף גם לא לקח מבנות טאמאשוב לאשה, רק חותנו ר' מרדכי סאמיט מחעלים מותיקי חסידי ראדזין, התיישב

בטאמאשוב לרגל מסחרו שקיבל רשות לפתוח חנות של טאבאק, ותיכף השתלב עצמו להחברותא של אצילי הרוח והחסידות של בית חסידי צאנז ודבק עצמו בכל נימי נשמתו באדמו"ר מציעשינוב ז"ל ששם הי' המטה של עבודה למען הרמת קרן התורה ושיפור מצב החרדים בעיר. נכנס לפעולה בשדה החינוך של האגודה ועזר הרבה להתיסדות וקיום בית הספר לבנות בית יעקב והדריך הבחורים שלא יהי' בעבורם שום דבר קשה בכדי לבצע מטרה נשגבה וקדושה, שהוא הי' להם למופת בענין זה.

זריז וקל התנועה, מעמיק במחשבה ומהיר מעשה, כל התכונות הללו העמידוהו תיכף בשורה ראשונה של חלוצי גדוד התורה. הי' מעמודי התוך של האגודה והצעירים ועזר הרבה לחיזוק וביצור כוחות החרדים בעיר. בעיות הציבור החרדי וחובשי הביהמ"ד היו אצלו יותר חשובים מאשר צורכי ביתו הפרטי.

בפרוץ המלחמה עזב ביחד עם חותנו עירנו והתיישבו בלאדמיר הוואלינית ושם נספו בהשואה, הי"ד.

שלמה אקסט

• ש. ליכט

יליד טארניגראד שנשא אשה, דאברא בת אדעל, מטאמאשוב. מנעוריו הסתופף בצל הרה"ק בעל דברי יחזקאל משינאווא, ואח"כ בצל בנו הרה"ק בעל דברי שמחה מציעשינוב, והוא הי' מן אלו שהביאו את הגה"צ רבי ארי' לייביש זצ"ל חתנא דבי נשיאה מציעשינוב, להתיישב בטאמאשוב, והי' מחסידיו הנלהבים וממתפללי בית מדרשו.

רבי שלמה אקסט הי' איש תמים וירא אלקים, יראתו ותמימתו הי' למופת, וזכה לבנים ת"ח גדולים, כולם אהובים חסידים ואנשי מעשה. כדאי להזכיר את חתנו ר' יחזקאל שרגא פוטער שהי' נקרא יחזקאל זכריס שהי' אברך ת"ח עצום ויר"ש אמיתי מהחשובים בעירנו, ובניו רבי משה חתן הרב ר' יאסעלע ראטענבערג מסיקאלי, יהושע, יחזקאל שרגא, ברוך, הוא הי' ת"ח עצום ועמקן נפלא, למד עם הבחורים בביהמ"ד צאנז שלא בשכר, ובנו הצעיר נתן דוד, ועוד בת אחת כולם נספו בשואה, רק הבן הבכור ר' יוסף אקסט נשאר לפליטה ונמצא בא"י.

הוא הצליח במסחרו, בנה רחיים, והיה לו בית חרושת לחמאה. ביתו היתה פתוחה לרווחה לפעולות צדקה וחסד. אחר שנהרג ר' נחום שמש התקיים אצלו המנין היחידי בעיר שנשאר עד שחוסל לגמרי הישוב היהודי בטומשוב. חלק ממשפחתו התחבאו בבונקר שנתגלה ע"י שכניו הפולנים ימים אחדים קודם השחרור, ונהרגו כולם על המקום. הי"ד.

ר' דוד ווייצמאַן

● **ש. ליכט**

נולד בשנת תרט"ו, מילדותו הי' בעל כשרון מצוין ומתמיד גדול. הוא נולד במשפחה חסידית, ונסע להרה"ק מאיזביצא בעל בית יעקב ז"ל, חכה עוד להיות מהחוזרים דברי תורתו שהשמיע בשלחנותיו, וחסידים קשישים בקשוהו שיחזור לפניהם מאמרי הרבי, כי הי' בעל זכרון נפלא וקלט כל דבר במוחו בלי שכחה. (כדאי להזכיר בהזדמנות זאת מה שאמר האדמו"ר האחרון לבית ראדזין הקדוש רבי שמואל שלמה ליינער הי"ד לכותב הטורים האלה בביקורו האחרון בשנת תרצ"ט בטומאשוב: הוי יודע שדוד לא שכח דבר מתלמודו אפילו חידושיו מימי עלומיו לא שכח, וכולם נחרתים בתאי מוחו הכביר). כפי שאמר לי האדמו"ר מראדזין שליט"א התורות בפרשת נח בספר בית יעקב נדפס מרשימותיו. אצל בנו הגאון רבי גרשון העניך זצ"ל בעל אורחות חיים למד בקביעות ונתחשב לתלמידו והי' דבוק אליו בכל נימי נשמתו והוא רשם כל עניניו ומעשיו ובפרט בהמצאת תכלת, כעין יומן (נאבד בימי השואה).

נשא אשה מרת חוה ווייצמאן מעירנו, ואיזה שנים אחר החתונה אכל מזונות והי' פנוי כולו לתורה ולמד בהתמדה. כשירד משלחן חותנו פתח לעצמו חנות מכולת והצליח ונעשה מהסוחרים הגדולים, אבל הוא לא עמד בחנות למכור, הנהגת החנות מסר לאשתו שהיתה אשת חיל, והוא לא הפסיק מלימודו, ורק אחת לשבועיים נסע ללובלין לקנות סחורה, וזהו הכל. (סיפר לי, בתחילת מסחרו כשהיו הרבה קונים רצתה אשתו להעסיק אותו בחנות כי הדירה והחנות היו בבית אחד, חדר לפנים מחדר וכשראה שזה מבטלו מלימודיו ושיעוריו, אז כאשר הי' לקח בקבוק שמן להוריק לכלי קטן, הפילו מידו, ומני אז והלאה לא השתמשה עוד עמו למכור בחנות והי' פנוי לעסוק בתורה).

הי' גאון עצום ביחוד הי' כוחו רב בסדר טהרות והוא עזר הרבה בסידור הכתבים של ספרי סדרי טהרות לדפוס למורו הגדול הרבי מראַדזין, ובימי זקנותו טרם שפרצה המלחמה השלים עריכת מסכת מקואות שהאדמו"ר האחרון לבית ראדזין התחיל להדפיסו, גם הי' בעל לשון ומדקדק והי' לו שיטה בחכמת הדקדוק שכל תיבה יסודה ושורשה הוא רק משתי אותיות והי' לו חיבור גדול על זה. גם הי' בעל חשבון ובימי עלומיו המציא פורמולא בחשבון שקיבל ע"ז אות הצטיינות, וגם ח"ז סלאנימסקי כתב בשבחו בענין זה. כל הכתבים שלו נשרפו בהשריפה בשנת תרע"ח, ואם כי מני אז נעשה יורד ל"ע והי' לו צרות משפחתיות, ובסוף ימיו גר בדירה קטנה מסובל בצרות, והי' עצור במטה, בכל זה לא פסק פומי' מגירסא יומם ולילה ולא הניח העט מידו וכתב חידושים בכל מקצועות התורה. הערות ומ"מ על הזוהר שלח לרבי ראובן מרגליות מלבוב והוא

פרסם אותם. גם תשובה אחת לו נדפסה בשו״ת חזון נחום להגאון ר׳ נחום ווידענפעלד מדאמבראווא. כשפרצה המלחמה העולמית השני׳ העבירוהו עם ארגז כתביו לבית החסידים ראדזין וחי שם איזה חדשים ונפטר בערך בחודש כסלו שנת ת״ש.

ר׳ בן ציון פאַבער

• ש. ל.

געבוירן תרס״ט אין ראדזשעלע גורנע, לימאנאווער געגנט, דער־ צויגן אין ניי סאַנז, דאָרט געלערנט אין חסידישן בית המדרש, ער איז געווען געבענטשט מיט אויסערגעווייגלעכע גייסטיקע פעאיקייטן, וועלכע ער האָט געווידמעט צום לערנען. זייענדיק אַ גרויסער מתמיד איז ער אויסגעוואַקסן אַ גרויסער תלמיד חכם און ירא שמים. וועז דער לובלינער רב הרב מאיר שפירא זצ״ל האָט באַזוכט צאַנדז און געהאָט אַ שמועס מיט אייניקע לומדים אין לערנען האָט ער באַזונדערס באַוואונדערט זיין, בן ציונ׳ס, טיפזיניקן שכל און הבנה אין לערנען.

זייער פיל צו זיין גייסטיקער אויספאָרמירונג האָט געהאָלפן דער גלוסקער רבי אין צאַנדז הרב נפתלי צבי האַלבערשטאַם ז״ל.

ער האָט חתונה געהאַט קיין טאַמאַשאָוו מיט מאַליע די טאָכטער פון יאָסעלע און טאָבעלע פרידלענדער.

זייענדיק אַ בריליאַנטענער מענטש מיט אַ וואַרעם אידיש האַרץ און אויך אַנגעלערנט אין וועלטלעך וויסן איז ער זייער באַליבט געווען אין שטאָט.

אין 1940 איז ער צוזאַמען מיט אַ סך אַנדערע פוילישע אידן פאַרשיקט געווָארן קיין סיביר אויף קאַטאָרגע אַרבעטן. אין די שווערסטע באַדינגונגען האָט ער זיך באַמיט צו לעבן לויטן שלחן ערוך. שבת וועז ער איז געווען געצוואונגען צו גיין צו דער אַרבעט האָט ער קיין עסן נישט מיטגענומען כדי נישט צו טראָגן אום שבת. אויך ביי דער שווערער אַרבעט אין די וועלדער האָט ער זיך אויסגעצייכנט מיט זייגע פעאיקייטן. אייגמאָל איז אַ דיקער אור־אַלטער בוים ביים אונטערשניידן זיך געפאלן אַ נויג אין אַ זייט און אַרויפגעפאַלן אויף אים און דער׳הרג׳ט אים אויפן אָרט.

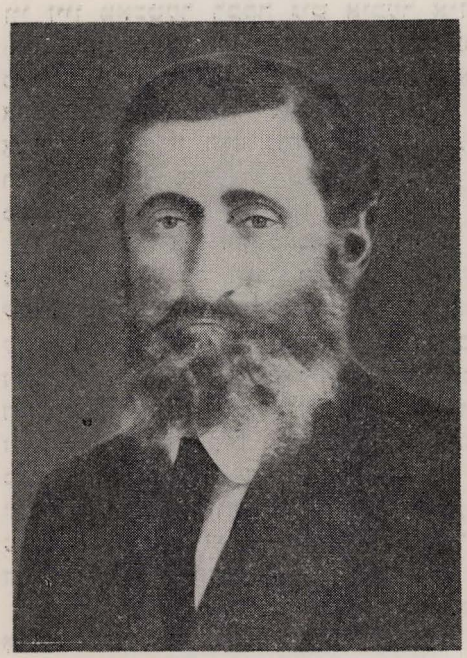
ר׳ אַלטער בן ציון ב״ר זאב פאַבער איז אומגעקומען אין פריען עלטער אין סיביר אַלטייסקי קראַי טאבאָלסקי ראַיאָן אין י״א שבט תש״א.

זיין פרוי מאַליעלע מיט די 2 קינדער האָבן שפעטער עולה געווען קיין ישראל.

בנימין ווײנבערג

● ש. למד

געבוירען אין קראַשניק, ערצויגען און חתונה געהאַט אין זאמאשטש, טראָץ דעם וואָס ער איז ערצויגען געוואָרען אין אַ שטרענג חסידישע סביבה פון טריסקער חסידים, אָבער דאָס מאַדערנע וועלטליכע זאמאשטש און די נגידישע היים האָט אַרויף געלייגט אויף איהם זייער חותם, ער האָט באַהערשט די רוסישע שפּראַך אין וואָרט און אין שריפט, ער איז פאַרעכענט געוואָרען צו דעם טיפּ — אינטעליגענטער — אַריסטאָקראַטישער חסיד, מיט אַ הונדערט פּראָצענטיגען טראַדיציאָנעלען לבוש פון׳ם אידישען היטל און שיין שוואַרצן וואָלען זשעקעטעל, אָבער ריין צוזאַמעגענומען שיין פאַרקעמט די בּאָרד, און געהאַט אַ ידיעה און וועלטס זאַכען.



ר׳ בנימין ווײנבערג

קיין טאָמאַשאָוו איז ער מגולגל געוואָרן אַלס פּאָדריאַטשיק (ליפּעראַנט) פאַר אַ גאַנצע רוסישע דיוויזיע וואָס האָט סטאַנציאָנירט אין די שטעט טאָמאַשאָוו, יאַנוב און בילגורייא. אויסער דעם פלעגט ער פּירן גרויסע מסחרים מיט וואַלד און לאַנד, און האָט געהאַט פאַרבינדונגען מיט די גרעסטע שררות, וואָס דאָס האָט אים פיל געהאָלפן צו זיין סוקסעס.

זיין הויז איז געווען אַ נגד׳יש חסידיש הויז, אָפן פאַר יעדן נויטבאַדערפטיקן. ספּעציעל האָט צוגעגעבן קאָליר זיין חשוב׳ע פּרוי שרה, וועלכע איז אין איר נאַטור געווען אַ נדבנית מיט אַ ברייטע האַנט, וועלכע

איז לײדער יונג געשטאַרבן, און איז פֿאַרגעזעצט געוואָרן דורך זייער עלטסטע טאַכטער רבקה׳לע.

ר׳ בנימין איז געווען פֿרעזעס פון דער באַנק קופּיעצקאַ, וואָס האָט זייער פיל געהאָלפן די קליינהענדלער אָנצוהאַלטן און צו פֿאַרגרעסערן זייערע קראָמען און וואַרשטאַטן.

אין אַלגעמיין קהל׳שן לעבן איז ער אַרײַנגעצויגן געוואָרן אין דער ערשטער מלחמה בשעת דער אָקופּאַציע פון דייטש־עסטרייכיש מיליטער.

ווי זיין טאָכטער רבקה גיט איבער איז עס געשען אַזוי:

וועג די ערשטע קריג איז אויסגעבראָכן איז ער אַוועק מיט דער פֿאַמיליע קיין זאַמאָשטש, זיין וואוינונג (וואָס איז געווען פון די שענסטע אין טאָמאָשאָוו) ביי מר מאַרקאָווסקי אויף דער סאָקאָלער פּיטאַרצער גאַס, אָדער ווי אַזוי זי האָט געהייסן ביי פּוילן: ליסטאפאדא גאַס, איז רעקווי־רירט געוואָרן פֿאַר די שטאַבס־אָפּיצירן, און פֿאָן פֿאָפּען האָט דאָרט סטאַנציאָנירט.

איינמאָל איז זיין טאָכטער רבקה׳לע געקומען קיין טאָמאָשאָוו עפּעס צו דערלײדיקן. עס האָבן דעמאָלט געהערשט הונגער און קראַנקייטן, די שטרעבלעכקייט האָט זיך שרעקלעך פֿאַרגרעסערט, ספּעציעל ביי קליינע קינדער, און וועג רבקה׳לע איז געווען ביי די מאַרקאָווסקי׳ס, האָט זי זייער שטאַרק געווויינט פֿאַר אויפרעגונג פון די גרויסע צרות וואָס זי האָט געזען. האָט פֿאָן פֿאָפּען געפרעגט: וואָס איז היער געשען? האָבן זיי אים פֿאַרגעשטעלט די פּריילין וויינבערג און איבערגעגעבן וואָסער מצב עס הערשט אין שטאָט. האָט זיך פֿאָן פֿאָפּען אויסגעדריקט: וועג איך וואָלט גהעאָט אַ געווויסנהאַפֿטן אָנשטענדיקן מענטש, וואָס קען זיך באַשעפֿ־טיקן מיט אַפּראָוויזאַציע, וואָלט איך דורך אים איינגעאָרדנט הילף פֿאַר דער אָרעמער באַפעלקערונג.

מר מאַרקאָווסקי האָט דאָן געענטפערט: קיין בעסערן פּעאיקן און אָנשטענדיקערן מענטשן ווי הער וויינבערג ווירט איר ניט געפינען. האָט ער איר גלייך געשיקט צוריק קיין זאַמאָשטש מיט מיליטערישע באַגלייטונג, מיט אַן אויפפאָדערונג צו מר בנימין וויינבערג צו קומען און איבערנעמען דעם אָמט פון אָפּראָוויזאַציע שעף. אַ דאָנק דעם איז פיל געלינדערט גע־וואָרן די נויט פון דער באַפעלקערונג אין דער אָקופּאַציע מאָכט. דאָס האָט אויך אים אַרײַנגעפירט אין כלל לעבן. ער איז גטויאָרן דאָזאָר און אויך ראָטמאָן.

אין די עלטערע יאָרן האָט ער זיך געפילט פיזיש שוואַך און האָט זיך צוריקגעצויגן פון קהל׳שע געשעפטן, דאָך פלעגן אידן קומען אים פֿרעגן עצות.

ר׳ שמואל פוטער הי״ד

● **לאה מאסקאפ** (פרידלענדער)

ווען מיר ווילען פערצייכענען שטאָט פּערזענלי־
קייטען איז נישט מעגליך אַדורך צולאָזען די פּיגור פון ר׳ שמואל פוטער ז״ל. סיי אין די פּריערדיגע יאָרן, נאָך אין די צייטען פונם צאַר און סיי אין די שפּעטערדיגע יאָרן ווען ער האָט שוין געוואוינט אין פּוילישען לעמבערג, איז דער נאָמען שמואל פוטער געווען באַוואוסט ווייט אויסער די גרעניצען פון אונזער שטאָט.

זיין ענערגישער כאַראַקטער, זיין געוואָגטקייט האָבען אים אַרויפּגעפּירט אויף די הויכע שטאַפּלען פון געזעלשאַפּטליכער לייטער אויף דער אידישער ווי אויף דער נישט אידישער גאַס.

ווען טאָמאַשאָוו האָט נאָך געטראָגען אַלע סימנים פון אַ קליין אָפּגעש־
טאַנען שטעטל, מיט אירע אומברוקירטע בלאָטיגע גאַסען און אָרימע אייג־
ווואוינער. האָט ר׳ שמואל פוטער געוואָגט צו עפּענען אויף דעם קירישען שאַסעי אַ שעהן מאָדערן געשעפט מיט אַ בלענדענדער גאַז באַלייכטונג וואָס מ׳האָט נאָר געקענט טרעפען אין אַ גרויסער שטאָט, מענשען זענען דאַן געגאַנגען אויף וואונדער קוקען צו דעם אויסזעהן, צו די אייגריכטונגען פון אָט דעם געשעפט. און געקראָגען האָט מען דאָרט צו קויפען פון אַלעם וואָס ס׳מויל האָט נאָר אַרויסגערעדט. זיינע קונים זענען באַשטאַנען מערסטענס פונם רייכען קלאַס קריסטען און אָפּיצירען. ער האָט אַלעמען באַהאַנדעלט ערליך און העפּליך. און מעגליך אַז די אָפּיצירען, זייענדיג צופּרידען פון דער באַהאַנד־
לונג אין דעם געשעפט, האָבן אים אַריינגעפּירט צו ווערען אַ צושטעלער פון פּראָדוקטען פאַר דעם פּולק קאָזאַקן וואָס איז געשטאַנען אין שטאָט. דאָס האָט אים דערהויבען אין זיין קאַריערע, ווייל אַ חוץ רייכטום האָט עס אים געגעבען אָנזעהן צווישען דעם אינטעליגענטען קריסטליכען קלאַס, אַלס אַ זעהר אינטעליגענטען ערליכען רייכען אידן. אינטערסאנט אַז ער האָט געהאַט אַ „פערווע געלדע״ און פאַר זיין ערליכער פּינקטליכער באַהאַנדלונג אַלס פּאָדריאַטשיק האָט ער געקראָגען אַ מעדאַל אַלס אויסצייכנונג פונם צאַר. זיין ענערגיע ווערט אָבער דערמיט נישט אויסגעשעפּט, ער עפענט אַ מיל און נאָכהער אַן אָגענטור פון זינגער׳ס נייַ־מאַשינען אין טאָמאַשאָוו און אין זאַמאָשטש וואָס פערלייכטערט אַסך די שנייַדערשע מלאכה אין דעם געגענט.

אויך ביי דעם שטעלט ער זיך נישט אָפּ, ער הויבט אָן ברענגען פון אויסלאַנד לאַנדווירטשאַפּטליכע מאַשינען פאַר די פּריצים צו בעאַרבעטען זייערע שטחים־רייכע פעלדער, דאָס ברענגט ממש אַריין אַ רעוואָלוציע אין דעם

אַגריקולטור וועזען אינם גאַנצען ראַיאָן. אויך אין דעם אָרימען פויער וואָס פערמאָגט אַ זעהר באַגרעניצטען שטח באָדען פערגעסט ער נישט, ער ברענגט קלענערע אַקער און דרעש מאַשינען און פאַרקויפט זיי צו די פויערים אויף אויסצוצאָלן אין משך פון 2 יאָר. דער נאָמען פוטער וועלט דער סימבאָל פון דערלייזונג אין אַלע דערפער וויט אַרום טאַמאַשאָוו.

אויך אין אידישען טאַמאַשאָוו איז ר׳ שמואל פוטער אַ זעהר פאָפולערע פערזאָן. נאָכפאָלגענדיג די טראַדיציעס פון זיין זיידען ר׳ סיני ז״ל איז ער אייניער פון די פירענדע פיגורען פון אידישען קבוץ. ער איז נעמליך אייניער פון די דריי דאָזאָרס וואָס פירען אָן מיט׳ן אידישען צבור׳דיגען לעבען אין שטאָט. און אַז עס מאַכט זיך אַ שתדלנות ביי מלכות, וועלט עס נאַטירליך אים אָנפאַלטרויט.

צו זייגע מענשען אין געשעפט האָט ער אַ מענשליכע פרייַנדליכע באַציאונג, דער באָפעלערישער טאָן איז אים פרעמד. ער גיט זיי הוספות אין די שכירות נאָך איידער זיי פערלאָנגען עס, זיין פרינציפ איז געווען אַז פון אַ צופריידענעם אַרבעטער קען מען מער דערוואַרטען. און אָט דער פרינציפ, פלעגט ער זאָגען, האָט אים קיינמאָל נישט פאַראַטען.

ביי זיך אין הויז איז ער צו די קינדער דוקא יאָ שטרענג געווען, געבענדיג זיי אַ וועלטליך רעליגיעזע דערציאונג. פאַר אַ געוויסע צייט לערנט זיין עלטסטער זון הירשל ביים טשעשאָווער רבין, וועלכער האָט זיך געוואָלט קרובה׳שאפט מיט זיי.

זיין פרוי חיה, אַ גוטהאַרציג אידעלע נשמה, פירט דאָס הויז ביד רחבה וווי עס פאַסט פאַר אַ גבירישע־יחוסדיג הויז. איר פאָטער איז געווען אַ שוואָגער פון כושאָנאווער רב רב דוד האַלבערשטאַם, וואָס איז געווען אַ זון פון רבין ר׳ חיים סאַנדזער זצ״ל. אורחים פון פערשידענעם כאַראַקטער, אויך אַזעלכע וואָס קומען שטילען זייער הונגער מיט אַ גבירים בעל בתישען מאָלצייט, קומען און געהן. זייער הויז קריגט אַ שם אין שטאָט, מענשען פון נאָענט און וויט קומען נאָך הילף, נאָך נדבות און גמילות־חסדים ווער מיט — און ווער אָן משכנות. דאָן קוקט זיך ר׳ שמואל אַרום אַז מ׳דאַרף עפעס טאָן פאַר די נויטלייַדענדע, ער עפענט אַ באַנק, וועלכע טיילט אויס הלוואות ביז 200 רובל אויף אַ זעהר קליינעם פראָצענט. אידען, אַרעמע קרעמער און בעלי־מלאכה וועלען פשוט אויפגעריכט. „שמואל פוטער׳ס באַנק״, אַזוי האָט מען זי גערופען, אָפיציעל האָט זי געהייסען סודאזביעראגאטעלנאיע טאוואריש־טשעסטווא, וועלט די פאָפולערסטע אינסטיטוציע אין שטאָט, וועלכע העלפט אַרויס דעם אָרימסטען טייל פון דער באָפעלקערונג אויפ׳ן בכבוד׳יגסטען אופן. די באַנק האָט עקזיסטירט ביז צום אויסברוך פונם ערשטען וועלטקריג.

מיט׳ן אויסברוך פון קריג פערלאָזט שמואל פוטער און זיין פאַמיליע די שטאָט, ער באַזעצט זיך אין רוסלאַנד. נאָך דער ענדע פון קריג קומט ער

צוריק קיין טאַמאַשאָוו וואו ער בריי־טערט אויס זיין מאַשינען געשעפט מיט אָפּטיילונגען אין זאַמאַשטש, כעלם און לוצק. ער טראָגט דאָן איבער זיין צענטראַל געשעפט קיין לעמבערג, וואו פון אַ גרויסער שהנער געבידע אויף גרודעצקא 95 האָט אַראָפּגעשיינט די אויפשריפט S. Putter I. Synowie

דאָרט אין לעמבערג באַזעצט ער זיך מיט זיין משפחה, וואו ער וואוינט ביז'ן לעצט. אויך דאָרט אין דער גרויסער שטאָט ווערט זיין נאָמען פאָפולער אַלס גרויסער געשעפטסמאַן און אויף איינע פון די גרויסע ירידים אויסשטע־



שמואל פוטער זיין פרוי חיה זייער זון יהושע מיט זיין פרוי

לונגען, באַוואוסטע אַלס מזרח ירידים (אין פוילישען: טאַרגי־ווסכאַדניע) וואָס זענען פאַרגעקומען אין לעמבערג ווערט ער געקרוינט מיט'ן טיטול „מאַשינען קעניג". ער איז אויך טעטיג אין אידישען געזעלשאַפטליכען לעבען אין לעמבערג. ער און זיינע זין זענען זעהר אַקטיוו אין דער ציוניסטישער באַוועגונג. זיין עלטסטער זון הירשל ע"ה באַזעצט זיך מיט זיין פאַמיליע אין

ישראל מיט׳ן צווק איבער צו טראָגען זיינע געשעפטען קיין ארץ ישראל; אָבער היטלער׳ס טייוולאָנישער אָנפאַל אויף פוילען צעשטערט אַלע זייערע פּלענער.

וואוינענדיג אין לעמבערג פערגעסט ער נישט אין דער טאָמאשאוער קהילה ווען ער הערט אַז דער מו״צ הרב ר׳ נחמן נייהויז ז״ל איז אַ חולי מסוכן ברענגט ער אים קיין לעמבערג און קורירט אים ביי גרויסע דאָקטוירים מומחים, נאָכדעם ווי די לעצטע גיבען אויף יעדע האָפענונג, שיקט ער אים צוריק אַ היים אין דער באַגליטונג פון אַ דאָקטער. פערשטעהט זיך אַז דאָס איז פאַרבונדען מיט גאָר גרויסע הוצאות וועלכע זענען דורך אים אינגאַנצען געדעקט געוואָרען.

געווען איז ער, ר׳ שמואל, פון העכערען וואוקס שעהן געביט שטענדיג אויסגעפוצט מיט אַ שעהן פאַרקעמטער באָרד און שמייכלענדע בלויע אויגען. זיין הדרת פּנים און הויכע פאָזיציע האָבען אַרויסגערופען ביי אַלעמען אַ ליבליכען רעספּעקט צו זיך. אויך אין הושאַטינער שטיבעל וואו ער האָט געדאַוונט האָט מען אים צוגעטיילט באַזונדערן כבוד.

אויף אַזוי פיל די פערזאָן פון ר׳ שמואל פוטער, ווי מיר זענען אים. פון וועלכען אָפּשטאַם, איז אָט די מערקווירדירגע פערזענליכקייט? אָדער פון וועלכער משפּחה?

ר׳ סיני פוטער ז״ל

אויף וויפיעל מיר ווייסען איז די משפּחה פוטער געווען אַ ברייט־פאַרצווייגטע אין און אַרום טאָמאַשאָוו. אינטערסאַנט אַז עס זענען געווען נאָך 2 משפּחות אין שטאָט מיט׳ן זעלבען נאָמען וועלכע האָבען נישט געהאָט קיין קרובה׳שאַפט מיט דער דאָזיגער פוטער משפּחה. פון ר׳ שמואל׳ס פאָטער האָט מען ווייניג געהערט דאָגעגען איז געווען באַוואוסט צו אַלעמען זיין פאָטער׳ס פאָטער ר׳ סיני. מ׳האָט געוואוסט אַז אָט דער ר׳ סיני איז אַמאָל געווען דער ראש הקהל פון שטאָט, וועלכער האָט אָנגעפירט מיט׳ן צבור׳דיגען לעבען ביד חזקה. ער איז שטענדיג געשטאַנען אין שוץ פון די אָרימע ביי יעדע געלעגענהייט. ער האָט נישט דערלאָזט צו קיין אומדירעקטע שטייערן פאַר פאַרשידענע צרכי צבור צו וואָס די רייכערע האָבען געצילט, כאָטש ער אַליין איז געווען אַ רייכער. ער האָט שטאַרק אָבט געלייגט אויף די קצבים זיי זאָלען נישט הויבען די פרייזען אויף פלייש, כדי אַן אָרימאן זאָל אויך קענען געניסען פון אַ שטיקעל פלייש, דער עיקר אויף שבת. פיעל מעשיות און ווערטלעך ווערען דערציילט פון אים. אַז דער רב איז געווען אויף זיין זייט ביי וועלכע קהל׳שע ענינים געגען דעם ווילען פון אַנדערע בעלי־בתים, און ער רב אין זיין צייט איז געווען הרב ר׳ משה רויגענפיש ז״ל, דער שווער

פון ר׳ ישראלי גאזשיציאנסקי, פלעגט מען אין שטאָט זאָגען „משה קבל תורה מסיני״. ער האָט געהאָט אַ שטאַרקע געגנערשאפט אין שטאָט, אָבער זיין וואָרט איז שטענדיג געווען דערצידירענד. וואָס מיר ווייסען אויך איז אַז דער קאָצקער רבי ר׳ מענדעלע מאָרגענשטערן זצ״ל איז געווען זיינס אַ פעטער, און אַז דער בעלזער רבי פלעגט אים, ר׳ סיני׳ן, זעצען נעבען זיך ביים טיש אויבענאָן וועו נאָר ער פלעגט קומען קיין בעלז.

ער, ר׳ סיני, האָט געהאָט מערערע זין און טעכטער, וועלכע האָבען זיך באַזעצט אין פאַרשידענע שטעט און געבילדעט די בכבוד׳יגסטע משפחות דאָרט, זיין יונגסטער זון ר׳ מענדיל הי״ד האָט געוואוינט אין טאַרניגראַד, ער איז געווען אַ גרויסער למדן און בכבוד׳יגער איד אין שטעטל, אים איז באַשערט געווען צו טיילען דעם פינסטערן גורל פון די איבעריגע איראָפעאישע אידען אין דעם היטלער גיהנם. ר׳ שמואל׳ס פאָטער ר׳ יאָסל איז געווען איינער פון ר׳ סיני׳ס זין וועלכער האָט געלאָזט נאָך זיך 7 זין און אין טאָכטער ביילע שאָפירא הי״ד, וועלכע מ׳האָט געהרופן אין שטאָט ביילע פוטער. איר אינציגער זון יאָסל איז אומגעקומען אין לעמבערג מיט זיין גאַנצער פאַמיליע. איר עלטע־טער איידים איז געווען ר׳ שלום זילבערמאַן הי״ד, ער איז געווען אַן אייניקל פונם בילגאַרייער רב דעם מאטשעווער עילוי, רבי יעקב מרדכי ז״ל. ער איז געווען אַ גרויסער ת״ח און בעל מדות. ער, זיין פרוי מאַליע מינדיל און עטליכע קינדער זענען אומגעקומען דורך די נאַצים ימ״ש. אין איידעם אירער הרב יחזקאל האָכמאן איז געווען דיין אין בילגאריי, ער איז אויך אומגעקומען מיט זיין פאַמיליע. אין איידעם הרב שלום יוסף ענגלסבערג איז היינט אַ רב אין הדר יוסף, ישראל.

איין טאָכטער ר׳ סיני׳ס, לאה, איז געווען די מוטער פון מיין פאָטער ע״ה.

דאָס חשיבות פון ר׳ סיני פוטער קענען מיר אָפשאַצען אויך דערפון, וואָס אין טאָמאַשאָוו זענען געווען אַ סך מענשען מיט׳ן נאָמען סיני וואָס האָט געשטאָמט פון איין שורש פון אָט דעם ר׳ סיני פוטער, ווייל נאָך זיין פטירה האָבען פיל משפחות אָפילו נישט קיין קרובים, אַ נאָמען געגעבען זייערע ניי געבוירענע אינגלעך דורך אים.

אַ כאַראַקטער שטריך וואָס ציהט זיך ווי אַ רויטער פאָדעם אינ׳ם געווענ פון אָט דער משפחה ביז׳ן היינטיגען טאָג איז די נייגונג צו עסקנות אין געזעלשאַפטליכע ענינים.

דאָ אין אַמעריקע טרעפט איר עס ביי מיין מאָן יאָסל, ביי שמואל פוטער׳ס טאָכטער באַלטשע, וועלכע וואוינט מיט איר מאָן אין לעיקוואוד. זי נעמט אָן אויסערסט אַקטיוועו אָנטייל אין געזעלשאַפטליכען לעבען אויף

פערשידענע געביטען אין ניו יאָרק און אין ניו דזשורזי. אויך די ברידער משה, סיני און פיניע די זין פון ר׳ מענדל פוטער פון טישעוויץ פאַרנעמען אַן אָנגעזעען אָרט אין דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין ניו יאָרק.

דער גרויסער היטלעריסער חורבן וואָס האָט פאַרווויסט און אָפגעווישט פון ג־טס ערד גרויסע און קלייניע אידישע ישובים מיט זייערע מענשען, האָט אויך נישט געשוינט די יחוס׳דיגע פאַרדינסטפולע משפחה פוטער, ר׳ שמואל, זיין פרוי חיה זייער זון יהושע מיט דער פרוי און קינד, זייער זון יוסף זענען אומגעקומען דורך די דייטשע מערדער. ר׳ שמואל׳ס ברודער סיני, וועלכער האָט לעצטענס אויך געוואוינט אין לעמבערג האָט נאָך באַוויזען צו דער הרג׳ענען אייך געסטאַפּאָ מאַן אייך דער ער און זיין פרוי שרה׳לע מיט זייערע 2 קינדער זענען דערשאָסען געוואָרען. זאָל זייער אַנדענק זיין געהייליגט.

יחזקאל לערער און די קראַסניבראָדער גאַס

• אלי' לעהרער

נומער 28 קראַסניבראָדער גאַס אַ וויס שטיינערען הויז מיט אַ גרויסען הויף איז געווען דער פּלאַץ וואו יחזקאל לערער זיין פרוי איטה אין משפּחה ז"ל האָבען געלעבט.

ר' יחזקאל אַן אָנגעזעהענער מענש. אַ גרויסער וואַלד סוחר, געווען ראַטמאַן אין מאַגיסטראַט, יושב ראש פון ועד החינוך פון חדר יסודי־התורה, אָנגעפירט מיט'ן אויפבוי פון דעם שטאָדטישען בית־המדרש וואָס ס'איז פאַרברענט געוואָרען בעת דער ערשטער וועלט מלחמה. אַ געוויסע צייט דער איינציגער מוהל אין טאָמאַשאָוו, רוב אינגלעך אין שטעטל זיינען געאידישט געוואָרען דורך זיינע כשר'ע הענט.

געלעבט האָט ר' יחזקאל, זיין פרוי איטה ז"ל, זייערע 4 זיהן און 5 טעכטער און זייערע בני־בית בכבוד אין בעל־בתיש. געהאָלפען אָרימע מענשען. דורכגעפירט דין־תורות האָט ר' יחזקאל ז"ל ווי צדדים האָבען זעלבסט נישט געקענט אַ דורכקומען, און בכלל געווען הויכגעשעצט אין שטעטל.

דאָס לעבן איז געגאַנגען נאָרמאַל ביז דעם ערשטען סעפּטעמבער 1939 וועו דער גרויסער אידישער חורבן האָט זיך מיט'ן אָנפאַנג פון דער צווייטער וועלט מלחמה אָנגעהויבען.

אָט דאָס הויז אויף דער קראַסניבראָדער גאַס איז אין מיטען העלען טאָג דאָנערשטאָג דעם 7־טן סעפּטעמבער 1939 צוזאַמען מיט נאָך הונדערטער הייזער דורך דייטשע באָמבער־עראָפלאַנען חרוב און פאַרברענט געוואָרען, ווי אויך עטליכע הונדערט מענשען זיינען אומגעקומען.

נע־ונד איז יחזקאל לעהרער ז"ל מיט זיין משפּחה געוואַנדערט פון דאָרף צו דאָרף אויסבעהאַלטען זיך פון די דייטשע מערדער. לעצטענס געווען אין הרובישאוו אין געטא ביז די ביטערע גזרה „יודען פריי" איז געקומען דעם 21־טן אָקטאָבער 1942 זיין משפּחה איז שוין האַלב געהאַט אומגעקומען דורך די נאַציס, זיין זון ישעי' איז געווען דער ערשטער קרבן ז' תשרי 1939 בעת די דייטשע אַרמיי האָט אַריינמאַרשירט קיין טומשוב־לוב. אַ טאָכטער יוכבד און פאַמיליע, אַ זון שלמה און פאַמיליע זיינען ענדע 1939 אַנטלאָפען איבער דער גרעניץ צו די רוסען, אָבער זענען אין 1942 אומגעקומען דורך

די דייטשען בעת זיי האָבען פאַרכאַפט די רוסיש באַזעצטע פולישע געביטען. אַ טאָכטער חנה און פאַמיליע, אַ זוהן לייבל און פרוי און 2 קינדער זענען געפאַלען קרבנות דורך די נאַצישע מערדער אין 1942.

דער אינגסטער זוהן אלי׳ לעהרער וואָס בין געבליבען מיט מיין טאָטע און מאַמע ע״ה ביז דער לעצטער מינוט פון „יודען פריי״ אין הרוביעשאָוו איז געלונגען מיר זיך אַריין צוכאַפען קיין טומשוב אויף עטליכע טעג. דאָס איז געווען זומער 1941 אום צו זעהן דאָס „חורבן טומשוב־לוב.״.

דאָס שטעטל האָלב פאַרברענט, חרוב איז געשטאַנען די ריזיגע מויערען פון דער פאַרברענטער שוהל, כמעט אַלע אַנדערע מויערן שוין געווען איינגעלייגט דורך דעם ביסעלע פאַרבליבענע אידען וועלכע זענען געצוואונגען דורך די ס. ס. פאָליציי דאָס צו טאָן.

נאָך עטליכע טעג זייענדיג אין טומשוב האָב איך אַ בליק געגעבען אויף דעם בית־עולם צעריסענע שמות פון ספרים, און האָלב צעריסענע ספרי־תורה׳ס האָבען זיך געוואָלגערט אויף דער ערד ביים אַרייגאַנג פון טויער אויפ׳ן בית־עולם.

אַ שוידער האָט מיך אָנגעכאַפט און בין גלייך אַוועק. גייענדיק צוריק צום יודען־ראַט וועלכער האָט זיך געפונען אויף דער זאַמאַשטשער גאַס האָב איך געטראָפען נחום שמש, אבא בערגערבוים אַלס פאָרזיצער פון יודען־ראַט, נטע העלער סעקרעטאַר, און נאָך עטליכע אידען. מיר האָבען גערעדט וועגען די אויפרייסען וואָס מ׳האָט געהערט אין שטאָדט, דאָס איז געווען דינאַמיט אויפרייס וואָס פאָלאַקען אונטערן אויפזיכט פון ס. ס„ לייט האָבען צעריסען די פאַרברענטע שוהל. ס׳איז זיי נישט לייכט אָנגעקומען, טעג און וואָכען האָט געגומען ביז מ׳האָט די גראָבע מויערען און דעם זייער־דינעם סופיט 1 ציגעל דיק, צעשטערט. מען האָט דאָן אין יודען־ראַט געשמועסט אַז דער סופיט פון שוהל איז געווען געקלעבט מיט ווייסעל פון אייער, און דערפאַר איז עס געווען אַזוי שטאַרק, אַז די דייטשען האָבען געמוזט נוצען זייער שטאַרקען דינאַמיט. מיט די שטייגער פון דער חרוב׳דיגער שוהל האָט מען געפלאַסטערט די טאַמאַשאַווער בלאָטעס.

איך בין צוריק געפאָרען קיין הרובישאָו און פאַרבליבען דאָרט מיט מיינע עלטערן אין געטא ביז דעם 21טן אָקטאָבער 1942 ביז צום „יודען פריי״ געזעץ. איך האָב זיך באַהאַלטען ביי אַ פוילישען פאָליסמאַן אין קעלער. די עלטערן האָב איך באַהאַלטן אויף אַ בוידעם אין געטא, אָבער צום באַדויערן האָבן די נאַצישע מערדער זיי געפונען נאָך עטליכע טעג, און זיי געפירט מיט



יחזקאל לערער **און זיין פרוי** איטעלע

קייטען געשלאסען אויף דעם הרובישאוער בית־עולם, מיט שמע־ישראל אויף זייערע ליפען איז יחזקאל לעהרער און זיין פרוי איטה געפאלען על קידוש השם.

כ״ב מרחשון 1942
ת. נ. צ. ב. ה.

דורך די נאצישע מערדער ימח שמם וזכרם עד עולם.

מיר איז געלונגען על־פי־נס ניצל צו ווערן פון די רוצח׳ישע הענד. איך בין אנטלאפען ביינאכט קיין סאקאל און בין דארט פארבליבען ביז דעם 13־טן פעברואר 1943. דאן ווען דאס סאקאלער געטא האט געהאלטען ביי פארניכטעט ווערן האב איך צופיס ביינאכט צוריק געלאפען קיין הרובישאוו, ווייל איך האב געהאט א ידיעה אז אין הרובישאוו האט זיך געשאפען א צוואנגס־ארבייט לאגער פון 60 אידען מענער און פרויען. און אט אין דעם צוואנגס־לאגער בין איך געווען ביז דעם 12־טען סעפטעמבער 1943 ביז מ׳האט אונז געפירט אין א גרעסערען לאגער קיין בודזין לעבן לובלין.

אין פעברואר 1944 האט מען א גרופע פון אונז ואני בתוכם איבער־ געפירט אין קאנצענטראציע־לאגער קיין מיעלעץ לעבן קראקא.

ווען די רוסישע ארמיי האט זיך דערנענטערט אויף דער פוילישער טעריטאריע האט מען אונז דעם 12־טען יולי 1944 פון דער ארבייט פארנומען און אונז אלע געפירט קיין וועליטשקע לעבן קראקא. זייענדיג דארט עטליכע טעג ביז דעם 20 יולי 1944 האט מען א גרופע פון אונז ואני בתוכם געפירט קיין פלאסענבורג אין דייטשלאנד, 2 וואכען שפעטער מיינע אויגען רויט פון רויך פון דאס פארברענען טאג טעגליך הונדערטער אידען וועלכע זענען נישט געווען מעהר פעהיג צו ארבעטען. האט מען מיך געפירט אין א שטיין־ האקעריי אין הערסברוק אין דייטשלאנד.

דעם 3־טן יאנואר 1945 האט מען דעם גאנצען לאגער פון הערסברוק און ווידער ואני בתוכם געפירט קיין קאכענדארף. עטליכע וואכען שפעטער פון קאכענדארף קיין פלאסענבורג, און פון פלאסענבורג דעם 2־טן מערץ 1945 האט מען ווידער א גרופע פון אונז געפירט קיין צוויקאא לעבן לייפציג ווי מיר האבען געארבעט אין אונטערערדישע היילן וואו מ׳האט פאבריצירט די מיסעלס און

אין מיטען העלען טאג פון דער ארבעט האט מען אונז אלע אין דער באגלייטונג פון ס. ס. פאליציי לאגער וועכטער אונז געטריבען 2 וואכען בייטאג און ביינאכט אהן עסען אהן וואסער דורך פעלדער און וועלדער ביז פון העכער 800 פון אונז איז געבליבען ביי 50 פערזאנען. די רעשט פון אונז איז אויסגעשטארבען, און געשאסען געוואָרען. איך האב שוין קוים געשלעפט

די פּיס, האָב דאַן באַשלאָסען צו אַנטלויפען אין וואַלד. כ׳האָב זיך אין וואַלד אויסבאַהאַלטען איבער 2 וואָכען ערנעהרט זיך מיט אַ ביסעל שניי און בלעטלאך פון די בוימער. ביז אַ געוויסן טאָג דער 10־טער מאַי 1945 אַרויסקומענדיג פון וואַלד בין איך אַריין צו אַ קריסט פאַר צו בעטען עסען, האָט ער מיר ערקלערט אַז די מלחמה איז געענדיגט מיט דער דייטשישער מפלה.

אין גאַס האָב איך געזעהן ווי דאָס דייטשע מיליטער וואַרפט דאָס געווער אויף אַ הויפען און אונטערגעצונדען מיט בענזין, און הענגען אַרויס ווייסע פענער.

אַ פּאָר מינוט שפּעטער האָב איך געזעהן אַריינמאַרשירען די אַמעריקאַנער טרופּען.

איך בין צוגעלאָפען צו אַ לאָסט אויטאָ געלאָדען מיט שפּייז. ווער קען זיך פּאַרשטעלען מיין אַפּעטיט. בקיצור איך האָב זיך פּאַרדאָרבען דעם מאָגען, און מ׳האָט מיך געגומען דורכ׳ן רויטען קרייץ אין אַ שפּיטאָל אין קאַרלסבאד. איך בין דאָרט געווען 4 מאָנאַטען, דורכגעגאַנגען אַן אָפּעראַציע.

מיין נייע לעבן האָט זיך ווידער אָנגעפאַנגען דעם 2־טען אָקטאָבער 1947, וועו איך בין געקומען קיין אַמעריקא.

מיין פאָטער ר׳ שבתי ז״ל

● **משה פרידלענדער,** נתניה

מיין פאָטער ר׳ שבתי פרידלענדער הי״ד, אַדער ווי מ׳האָט אים אַמאָל גערופען שעפּסל ירחמיאל׳ס איז געווען אייגער פון די חשובי העיר, באַליבט און געאַכטעט אין אַלע קרייזען פון אידישען טאָמאַשאָוו. זיין התנהגות, זיין שכל הישר׳דיגער צוגאַנג צו אַלץ וואָס איז אים צו האַנד געקומען האָט אַרויסגערופען רעספּעקט צו אים אומעטום, באַזונדערס אין די חסידיש לומדישע קרייזען וואָס האָבען אים נענטער געקענט און געוואוסט אויך זיין יחוס׳דיגען אָפּשטאַם, נעמליך: זיין פאָטער׳ס מוטער רעכיל איז געווען די טאָכטער פונם פּלאָצקער רב ר׳ ליבוש צינץ זצ״ל באַוואוסט אַלס ר׳ ליבוש חריף אין זיינע לעצטע יאָרען געוואוינט אין וואַרשאָ, וועלכער איז געווען ב׳שמ׳ט אין דער לומד׳ישער וועלט מיט זיין גאונות און מיט זיינע 30 חיבורים בערך אויף פאַרשידענע געביטען פון תורה והלכה. אויך מיין פאָטער׳ס מוטער לאה איז געווען אַ טאָכטער פון ר׳ סיני פּוטער ז״ל וועמענס פערזענליכקייט איז בשעתו אַריבערגעשטיגען די גרעניצען פון אונזער שטאָט זייענדיג איר ראש הקהל און מנהיג.

נאָך אין זיינע בחור׳ישע יאָרן איז מיין פאָטער געווען זעהר באַליבט ביים רבין ר׳ יהושע׳לען זצ״ל, וועלכער האָט אים מערערע מאָל מיט געמומען אין זיינע נסיעות איבער פאַרשידענע שטעט. אין זיינע יונגע יאָרען פלעגט מיין פאָטער פאָרען צום שניעוואָר רבין זצ״ל דעם בעל דברי יחזקאל און אויך צו זיין ברודער דעם גאָרליצער דער זון פון הרה״צ ר׳ חיים סאָנזער זצ״ל און שפּעטער איז ער געווען אַ חסיד מובהק פון טשעשאָנאָוואָר רבין דעם בעל דברי שמחה זצ״ל. מיט זיין חסידות ווי אויך מיט זיין יחוס האָט ער פאָר מענשען זיך נישט געגרויסט, ער האָט עס געטראָגען אין זיך ווי אַ באַהאַל־טענעם אבן טוב.

נישט קיין רייכער און אויך נישט קיין שטאָטישער קאָך לעפּעל האָט ער דאָך זיין חלק צו כלל ענינים בייגעשטייערט אויף זיין אייגענאַרטיגען באַשיי־דענעם אופן. אַ חוץ אין דער חברה קדושה וואו ער איז געווען אַקטיוו אַזוי לאַנג ווי מיר אַלע געדענקען אים, האָט ער דאָך אין שטאָטישע ענינים נישט ליב געהאַט זיך צו מישען, אָבער טיף אינערליך האָט ער געטראָגען אַן אחריות׳פול געפיל פאַר אַלץ וואָס איז שייך אידיש לעבען אין שטאָט, בלויז אין אויסנאָמס פאַלן, וועו ער האָט געפילט זיין אינטערוועניץ פאַר אומבאַדינגט נויטיג, האָט ער געמומען שטעלונג. אַזוי האָט ער נאָכ׳ן ערשטען וועלט קריג געזעהן אַז די תלמוד תורה אין שטאָט איז צוליב׳ן קריג געוואָרען פאַרנאָכ־

לעסיגט און די אָרימע אידישע קינדער קריגען נישט קיין שום דערציאונג, האָט ער אינטערוועניִרט ביי ר׳ ישראל׳יע דעם רב׳ס, דעם נשיא פון תלמוד תורה. יענער האָט אים געענטפערט: אדרבה טוט דערוועגען, איך וועל אייך זיכער געבען מיין הסכמה. מיין פאָטער ע״ה האָט דאָן געזומען די איניציאָטיוו און אין משך פון אייניגע וואָכען האָט די תלמוד תורה צוריק אָנגעהויבען פונקציאָנירען. פאָר א רייִ יאָרן איז דאָן מיין פאָטער ע״ה געווען דער נאמן אירער, און די קידוש׳ן פון די ת״ת גבאים אין די שבתים פון פ׳ יתרו און פ׳ ואתחנן, ווען מ׳לייענט פון קבלת התורה און איינמאָל אויך די מלוה מלכה פון מוצש״ק פ׳ יתרו, זענען דאָן פאָרגעקומען ביי אונז אין הויז.

אָן ענליכע לאָגע איז געווען הארט נאָכן קריג. ס׳האָט דאָן פונקציאָנירט אין שטאָט א קינדער קיך פון אָמעריקאָנער פראָדוקטען. אָזעלכע פּראָדוקטען רויע זענען אויך פונאָנדערגעטיילט געווארען צווישען דעם אָרימען טייל פון דער באָפעלקערונג. אידען אין שטאָט האָבען דאָן געגוצט פּושקעלעך אָמערי־קאָנער מילך אלס פאָרעווע און ממילא זיי געמישט מיט פליישיגס. מיין פאָטער ע״ה האָט דאָן אינטערוועניִרט ביים רב אָבער אויך ער, דער רב, האָט עס אָנגענומען פאָר פלאָנצען מילך. דאָן האָט מיין פאָטער אָנגעפרעגט אין א בריף ביי זיין ברודער ליבוש ע״ה אין ניו יאָרק, יענער האָט געענטפערט מיט א צוגעלייגטען בריף פון אָן אָמעריקאָנער רב אָז די מילך איז חלב בהמה. דאָן האָט דער רב גענאָזט אויסרופען אין די בתי מדרשים אָז די מילך איז א נאָטירליכע און די וואָס האָבען זי געמישט מיט פליישיגס זאָלען פרעגען א שאלה אויף די געפעסטן. מיין פאָטער האָט זיך דער מיט פאָר קיינעם נישט גערימט און זעהר ווייניג מענשען האָבען געוואוסט אָז דאָס האָט ער געהאָט א האָנד אין דער אויפדעקונג.

אָליין איז ער, מיין פאָטער, געווען א האָרציגער גוטמוטיגער מענש, פון טאָן וועמען א טובה האָט קיין זאָך אים נישט געקענט צוריקהאָלטען, נישט א דאָנערשטיגער מאָרק טאָג ווען ער האָט געדאָרפען שטעהן אין געוועלב און באָדינען די קונים, און אויך נישט אָפילו אינמיטען דער נאָכט. אין אָרויסהעלפן יענעם, מיט וואָס ער האָט נאָר געקענט, האָט ער געפילט אָן אינערליכע באָפרידיגונג, א מין אינערליכע באָרואיגונג אין זיין אייגען צרות׳פולען לעבען. אָבער ביי זיך אין הויז איז ער געווען זעהר שטרענג, דער עיקר אין פראָגען פון ריטועלער אויפפירונג און קינדער דערציאונג, אויף אָט דעם געביט האָט ער נישט מוותר געווען אויף א חוט השערה. קיין שטרעבען פאָר רייכטום האָט מען ביי אים נישט געקענט מערקען; זיינע אָמביציעס זענען געווען געווענדעט אין אָן אָנדערע ריכטונג נעמליך: צו דערציען זיינע קינדער אין גייסט פון ישראל סבא. ליידער האָט ער ווייניג פון זיינע שטרעבונגען דערגרייכט. בלויז זיין עלטערער זון סיני ע״ה (געשטאָרבען אין רוסלאָנד) האָט אים גייסטיג פולשטענדיג צופרידען געשטעלט, זייענדיג א תלמיד חכם, א חסיד

און אַ ירא שמים. דאָגעגען דער אינגערער, יאָסל, אויף וועמען ער האָט נאָך גרעסערע האָפנונגען געלייגט, האָט אים שמערצליך אַנטוישט, וועז ער האָט אויף אַ דראַמאַטישען אופן איבערגעריסען מיט זיין טראַדיציאָנעלער פאַרגאַנגענהייט.

קיין פיעל נחת האָט מיין פאָטער אין לעבען נישט געהאַט. אין שבת הגדול ח' ניסן תרע"ו שטאַרבט זיין עלטסטע אומפאַרהיראַטע טאָכטער מאַליע מינדיל אין עלטער פון 21 יאָר. אין זומער 1918 ווערט ער אָפגעברענט אין דער גרויסער שטאָט שריפה, נאָך וועלכער ס'קומט אים אָן זעהר שווער זיך צוריק צו שטעלען אויף די פיס. אָבער אין די מיטעלע 30־ער יאָרן ווערט ער אינגאַנצען רואינירט דורך די פאַנטאַסטיש הויכע שטייערן וואָס דער מלוכה'שער פינאַנץ אַמט האָט אויף אים אַרויפגעלייגט.

דער קריגס אויסברוך אין 1939 טרעפט מיינע עלטערן אין אַ זעהר שווערער מאַטעריעלער לאָגע. די דייטשען פאַרנעמען די שטאָט, באַגייען רויבעריייען און רציחות לגבי דער אידישער באָפעלקערונג. אונזער הויז ווערט אָפגעברענט אין דער שריפה וואָס די דייטשען האָבען אונערגעצונדען. מיינע עלטערן געהן איבער אין דער דירה פון מיין שוועסטער פריידע הי"ד. וואָס האָט זיך געפונען אין הויז פון יהושע בלאָנדער. יונגע מענשען ספּעציעל פרויען באַהאַלטען זיך מיט'ן באַווייזען זיך פון אַ דייטש. מיט אַמאָל באַווייזט זיך אַ זעלכער אין הויז ער פאַרלאַנגט פון מיינע אָרימע עלטערן מ'זאָל אים צושטעלען אַ „פרוי".

דערזעענדיג מיין שוועסטער רעכיל'ס מינדעריעריג מיידעל באַשטעהט ער אויף איר. עס העלפט נישט קיין געווין אַז זי איז דאָך נאָך אַ קינד, ער דראָהט מיט'ן רעוואָלווער געצילט צו איר. מיין פאָטער רייסט זיך דאָן אַריין צווישען דעם קינד און רעוואָלווער און זאָגט צום דייטש: שיס מיך, דאָס קינד קענסטו נישט קריגען. דאָס מיידעלע איז אין דעם מאָמענט פאַרשווינדען און דעם דייטש ימ"ש האָט מען צוגעזאָגט צו שאָפען אַ פרוי אין משך פון איין שטונדע אונטער דער דראָהונג פון אונטערצינדען דאָס הויז. אַלע אָנוועזענדע האָבען דאָן פאַרלאָזט דאָס הויז און זיך מער נישט צוריק געקערט.

פאַר'ן צווייטען אַריינמאַרש פון די דייטשען פאַרלאָזען פיעל אידישע משפּחות די שטאָט, צוזאַמען מיט דער רוסישער אַרמיי, קיין ראווא רוסקא. מיינע עלטערן, פריידע מיט'ן מאַן און 2 קינדער פאַרבלייבען אין טאָמאַשאָוו; די איבעריגע פון אונזער משפּחה אַנטלויפען קיין ראָווע. זיין פאַרבלייבען אין טאָמאַשאָוו האָט מיין פאָטער דערקלערט מיט זיין אָרימען צושטאַנד און ווי אַ סך אַנדערע האָט אויך ער נישט דערשאָצט די פאַרדאָרבענקייט פון די דייטשען. און מעגליך אַז נאָך אַ מאָטיוו אַ באַהאַלטענער האָט אומדירעקט מיטגעווירקט דערצו, נעמליך: אין זיין טיפען אונטערבאָוואוסטזיין האָט געטליעט אַ מין אַנשפּאָר געפיל אין זיין גרויסען זיידען, וועמענס זכות וועט

אים באַשיצען אין אַן עת צרה. און אפשר... אפשר האָט אים דאָס געפיל נישט אינגאַנצען אָפגענאַרט, האָט ער דאָך זוכה געווען אויסצומיידען די סעלעקציעס און קרעמאַטאָריומס און נישט צו האָבען די טמאים פאַר זיינע אויגען אין זייער לעצטע מינוטען.

אין בירכ'ס מיל אין בעלזעץ

דאָס לעצטע מאָל וואָס איך האָב מיינע עלטערן געזעהן איז געווען אין אַ חנוכה טאָג אין בירכ'ס מיל אין בעלזשעץ. און געווען איז עס אַזוי: אָנהויב אָקטאָבער 1939 בין איך און מיין ברודער יאָסל אָנגעקומען פון



ר' שבתי פריעדלענדער מיט זיין פרוי מלכה

ווארשא קיין ראווא. דאָרט האָבען זיך גרופירט פיל פּליטים פון טאָמאַשאָוו, וועמענס לאַגע איז געווען זעהר אַ געדריקטע, ווייל נישט ראַווע איז געווען פּאיק אויפצונעמען אַזאַ גרויסע צאָל אָנטלאָפענע, און נישט די ראַווער איינוואוינער זענען געווען פסיכיש צוגעגרייט צו די נייע באַדינגונגען, און

נישט אַרויסגעוויזען קיין באַזונדערע גאַסטפריינטליכקייט צו זייערע שכנות׳דיגע וואָגלער. ביי די פּליטים האָט זיך אָנגעהויבען אַנטוויקלען אַ באַגער צוריק צו געהן אַ היים: אָט שוואַרצען מענשען די גרענעץ כסדר אַהין און צוריק און ברענגען באַרואיגענדע גריסען פון טאָמאַשאָוו „עפּעס טשעפּעט מען נישט אַזוי" „עפּעס פילט מען אַ פּערלייכטערונג" א. אַ. וו. פּלוצים הערט מען אַז אין לעצטען שבת צונאַכט האָט מען געזופּען די טאָמאַשאָווער אידען אויף אַ פאַרזאַמלונג אין דאָם לודאָווי און דאָרט האָט מען זיי געשלאָגען מכות רצח באַגלייט מיט פאַרשידענע באַליידיגונגען און סאַדיסטישע שטיק וואָס האָר און נעגל האָבען זיך געשטעלט קאָפויער. נאָכהער האָבען זיי געקראָגען אַ באַפּעל צו פאַרלאָזען די שטאָט און געהן צו די רוסען. די אידען האָבען אויסגעפאָלגט דעם באַפּעל און זיך געלאָזט צו דער רוסישער גרענעץ וואָס האָט זיך געפונען אין צווייטען עק פון בעלזשעץ. אָבער די רוסען האָבען די אידען די גרעניץ נישט אַ דורכגעלאָזט. די אידען האָבען זיך דאַן געוואַלגערט אונטערן פריייען רעגענדיגען הימעל. לויט אַ היטלעריש־ען באַפּעל האָבען די אַרומיגע פּויערים נישט געטאָרט זיי אַרײַנלאָזען צו זיך און אויך נישט פאַרקויפען זיי קיין שפּייז. נאָך עטליכע טעג וויקען אונטער די רעגענס זענען זיי אײַנקוואַרטירט געוואָרען אין בירכ׳ס מיל. (אַזוי האָט מען געפּופּען די מיל וואָס האָט געהערט צו ר׳ בירך קעסלער הי״ד). פון די טאָמאַשאָווער פּליטים אין ראַווע האָט אַ דעלעגאַציע אינטערוועניִרט ביים קאָמענדאַנט פון דער רוסישער גרענץ־וואַך אָבער אַן דערפאָלג: דאָגעגען די גרענץ־וואַך אָפּיצירען האָבען געהאַלטען אין איין פאַרזיכערן אַז די גרענץ וועט אין משך פון עטליכע טעג געעפענט ווערען פאַר די אַרויסגעטריבענע טאָמאַשאָווער אידען. איך האָב דאַן אַריבער־געשוואַרצט די גרענץ זיך צו זעען מיט מיינע עלטערן. אַנקומענדיג אין בירכ׳ס מיל האָט אַ שוידערליך בילד זיך געוואָרפען אין מיינע אויגען. די מענשען דאָרט זענען אַרומגעגאַנגען איינגעהילטע אין אַ לעבעדיג באַוועגליכע מאַסע פון לייז. איך האָב נישט פאַרשטאַנען וויי אַזוי די מענשען לעבען, ווי אַזוי זיי עסען ווי אַזוי זיי שעמען זיך נישט אײַנער פאַרן צווייטען. אין איין קלייַנעם צימער האָבען זיי געוואוינט עטליכע משפּחות. זיי האָבען מיר אויסגערעכענט 16 נפשות, וועלכע שלאָפען אויף דער בלויזער פאָדלאָגע איינגעפרעסטע איינער אינם צווייטען און אפילו אַזוי האָב איך בשום אופן נישט געקענט באַנעמען ווי אַזוי 16 נפשות קענען אַריין אין אַזאַ קלייַנעם צימער. מיין פאָטער איז געשלאָפען אויף דעם קאַלטען, ערטערווייז אָפענעם, בוידעם. איך האָב געשמועסט מיט זיי וועגען אַריבערשוואַרצען די גרעניץ אָבער זיי האָבען אַפאַטיש אויפגענומען דעם פּלאַן: צו וואָס זיך גנב׳נען אין דער נאַכט מיט׳ן ליידיגען אַז אָט נאָך אַ טאָג נאָך אַ טאָג און מיר וועלען קענען פריי אַריבער־געהן מיט אַ ביסעל בעדגעוואַנד לפּחות. יאָ, די באַפרייער האָבען צוגעזאָגט און מיר האָבען זיי געגלויבט. ליידער איז אומזיסט געווען זייער האָפענונג. די

גרעניץ איז פאַר די אומגליקליכע היימלאָזע אידן נישט געעפענט געוואָרן און נאָך אַ צייט זענען זיי צוריק געגאַנגען קיין טאָמאַשאָוו וואו עס האָבען זיי דערוואַרט אוממענשליכע פיינען און יסורים און לסוף גאַז קאַמערן אין דעם זעלבען בעלזשעץ.

מיין פאָטער איז קראַנק געוואָרען אין בירכ׳ס מיל און זיך אַזוי געמאַטערט אין יסורים און אין הונגער ביז זיין הייליגע נשמה האָט אים פאַרלאָזט אין י״ח אדר ב׳ ת״ש אין דער געגענוואַרט פון מיין מוטער און מיין שוועסטער פריידע הי״ד אין טאָמאַשאָוו. און כאָטש זיין טויט האָט אויסגעזעהן צו זיין אַ נאַטירליכער, איז ער דאָך געקומען ווי אַ דירעקטער רעזולטאַט פון די מערדערישע האַנדלונגען פון די דייטשען. אין אַנדערע ווערטער: זיי האָבען אים דערמאָרדעט מיט אַ לאַנגזאַמען טויט.

שרייבענדיג די שורות וועגען מיין פאָטער ז״ל בין איך נישט אויסען אים פאַרצושטעלען אַלס אַן אויסנאַם פיגור אין זיין גאַנצען אָרום; אדרבה אונטער אָט די שורות וועלען זיך געפינען נאָך אַנדערע וואָס האָבען פונקט ווי מיין פאָטער אַ באַשיידען, ערליך לעבען געפירט. וואָס האָבען פונקט ווי ער געבלוטיגט פאַר זייער פרנסה און געאָטעמט מיט אהבת ישראל, וואָס האָבען פונקט ווי ער זייער ביסען מיט אַן אָרימען זיך געטיילט: געוועזן צייטען וועו שבת מאַכען איז אָנגעקומען מיט קריעת ים סוף דאָך האָט אַן אורח אָפט זיין טיש באַצירט. ער האָט קובע עתים לתורה געוועזן, ער פלעגט לערנען איין שעה יעדען פרימאָרגען, גאָרנישט האָט אים געקענט אָפהאַלטען דערפון. און אויך שבת נאָכמיטאָג.

זאָל דער אַנדענק פון אַזעלכע ליכטיגע געשטאַלטען זיין פאַר אונז דער עמוד האש אין אונזער וויטערדיגען לעבענסגאַנג פאַר המשך פון אידישער אייגענאַרט און גייסטיגער דערהויבונג. זאָלען אָט די מצבות וועקען אין אונז געפיהלען פון נקמה צו די דייטשע מערדער און זייערע פוילישע מיטהעלפער פאַר די אונמענשליכע פיינונגען, פאַר דעם אומשולדיג פאַרגאָסענעם בלוט פון אַזעלכע איידעלע האַרציגע מענשען וואָס זענען געווען די אומשולד אַליין.

מיין מוטער מלכה, מיין שוועסטער פריידע יהודית מיט אירע 2 קינדערלעך שלמה אלעזר און זלאַטעלע הי״ד זענען אומגעקומען וואַרשיינליך אין די אויוועגס אין בעלזשעץ.

וועגען מיין מוטער הי״ד איז כדאי צו דערמאָנען אירע זעלטענע מדות טובות, אין איר גאַנצען פאַרביטערטען לעבען האָט זי קיינמאָל קיין תרעומות נישט געהאַט נישט צו ג-ט און נישט צו מענשען. זינט איר טאָכטער׳ס, מאַליע׳ס טויט האָט זיך קיין שמייכל אויף אירע ליפען נישט באַוויזען. שווייגענדיג און וויינענדיג האָט זי אַרויסגעוויזן אַן איבערמענשליכען גדולה צו אַלע אירע צרות. אַזוי האָט זי די ערשטע זיך אויפגעהויבען גאַנץ פרי שטיל אָן רעש, געפענט דאָס געוועלב און צווישן קונה און קונה אויך אַריינגעכאַפט אַ יום תהלים.

אזוי האט זי ארײנגע׳גנב׳עט איין תענית נאכן אנדערן און אין אוועגט איבער־
געביסען ווי קיינמאל גארנישט. זי איז קיינמאל נישט געווען פערדראסיג אויף
מיין טאטן הלמאי ער לאזט שטיין דאס סאדע געוועלבל אין א הייסן זומערדיקן
טאג און געהט מיט דער חברה זיך מתעסק זיין מיט א מת. א באהאלטענע
מינע פון פראטעסט האט מען קוים געקענט מערקען ווען דער טאטע האט
אמאל געשלאגען וועמען פון די קינדער. דאס איז איר, ווייזט אויס, שווער
געווען צו פארנעמען.

איר גאנץ לעבען האט זי געווידמעט אירע קינדער ארויסלאזענדיג זיך
אליין פונם חשבון. אזוי פלעגט זי אויך האנדלען מיט אן אומגעריכטען אורח
ביי א מאלצייט, אוועקגעבענדיג אים איר אייגען חלק און צוטיילען פאר זיך
א לידיגען טעלער מ׳זאל נישט באמערקען אז זי האט זיך פארטיילט. ווי האט
זיך גאר געקענט געפינען א האנד וואס זאל זיך אויפהויבען געגען אזא צארט
מענשליך לעבען.

שרייבענדיג די שורות לעבט אויף איר געשטאלט פאר מיינע אויגען.
איך זעה זי אין אירע שיינענדיגע שבתים. ביים סערווירען דעם טיש צי ביי
דעם לייענען מיט א באַ׳טעמ׳ט קלינגענדיגען ניגון די סדרה פון דערוואך
אין טייטש חומש, און אויך אין אירע אומעטיגע אינדערוואכענס. איך זעה זי
אין איר שפל׳דיגען מצב אין בירכ׳ס מיל, איר פראגע דאמאלס: „קינדער
ביי וועמען האט איר מיך איבערגעלאזט?" רייסט פאסען פון מיין לייב ביז׳ן
היינטיגען טאג. איך זעה זי אין מיין דמיון אין איר הונגעריגען אויסגעמאטערטען
צושטאנד בעדינענדיג מיין קראנקען טאטן ע״ה און באגלייטענדיג אים צו
זיין אייביגער רו, מיט קנאה וואס ער האט שוין זוכה געווען אויסגעלייזט צו
ווערען פון די טמאים׳דיגע קאניבאלען. איך זעה זי אין איר לעצטען טויטן־
מארש קיין בעלזשיץ. איך זעה און הער אירע שלוכצען אירע קללות צו די
מערדער, אירע תפלות פאר די מעגליך לעבען־געבליבענע קינדער. איר צוואה
נישט מוחל צו זיין די הינטישע הינט וואס האבען נאך די חוצפה זיך צו רופען
„מענשען".

די דערמאנונג פון אט דער צארטער געשטאלט וואס איז געווען מיין
מאמע צעבלאזט אין מיר פונקן פון פייערדיגע נקמה אין דעם פאלק וואס האט
ארויסגעגעבען אזעלכע רשעי רשעים, וועלכע האבען אויף אזא גרוזאמען אופן
געפיניגט, געשענדעט און צוגערויבט די לעבענס פון מיליאנען אומשולדיגע
צארטע מאמעס מיט זייערע בע׳חג׳טע קינדערלעך. זאל דאס פייער פון נקמה
אייביג טליען אין אונזער הערצער און אין די הערצער פון אונזער קינדער און
קינדסקינדער אזוי לאנג ווי עס וועט נאך אטעמען איינער פון דעם אומווירדיגען
פאלק אויף ג־טס ערד.

גוטשע די אַלמנה

• רעכיל לערע — פאוסט

איך האָב זיך נאָענט באַקאַנט מיט גוטשען, אין יאָר 1918. דאָס איז געווען נאָך דער שרפה, ווען די גרעסטע צאָל מענטשן זיינען געבליבן היימלאָז, און מיר צווישן זיי. אונזער הויז איז פאַרברענט געוואָרן. מיר האָבן נישט געהאַט וואו צו זיין. ווער נאָר עס האָט געהאַט אַ ווינקל צו פאַרדינגען, איז עס באַלד פאַרנומען געוואָרן. אין אָט יענער קריטישער צייט, האָט מיר גוטשע פאַרדונגען אַ שטיקל פלאַץ.

גוטשע האָט געהאַט אַ גרויסע שטוב מיט דריי פענסטער. אַ „שפּאַניש וועגטל" האָט אָפּגעטיילט אַ שטיקל פלאַץ ווו די קיך איז געווען. די קיך איז געווען לעבן דער טיר. דורך דעם קיכעלע איז מען אַרייגעקומען צו איר אין שטוב. דאָרט האָבן מיר געוואוינט.



גיטשא שווארץ

מיין פאָטער געצל פּיניעס ע"ה איז דאָן געווען אין אַמעריקע, מיין מוטער חי' נעכע ע"ה איז מיט אַ יאָר צוריק געשטאָרבן. מיר זיינען דאָן געבליבן דריי יונגע קינדער: איך, משה און דאָס אינגסטע אליהו בן ציון 5 יאָר אַלט. דאָס קליינע ברודערל איז געווען זייער קראַנק. ביי גוטשען אין דעם קליינעם קיכעלע האָב איך געראַטעוועט דאָס לעבן פון מיין קליין ברודערל.

גוטשע איז געווען אַ יונגע פרוי פון אַ יאָר 37. צוליב פרומקייט האָט זי אַלעמאָל געטראָגן אַ פאַטשיילע. קיין האָר פון קאָפּ האָבן זיך ביי איר נישט אַרויסגעזען. אויף איר פּיינעם פּנים איז אַלעמאָל געווען אויסגעגאָסן אַ געפיל פון מיטלייד צו אָרעמע.

גוטשעס מאַן, מאיר, איז פאַרפאַלן געוואָרן אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט זי זיך געדאַרפט דערנערן, זיך און אירע 4 קליינע קינדער. דאָך האָט זי געפונען צייט צו העלפן נויט באַדערפטיקע.

אין גוטשעס הויז, אונטער אירע מאַמעשע בליקן, האָבן מיר זיך געפילט ווי אין דער היים. כאָטש עס איז געווען ענג האָט זיך עס נישט געפילט צוליב איר געטריישאַפט.

גוטשעס גוטסקייט האָט געהאַט אַ שם: זי האָט געהאָלפן אָרעמע, קראַנקע און עלנטע. זי פלעגט זיך נישט נאָר טיילן מיטן ביסן מיט די אָרעמע, נאָר אויך מיט אַ העמד, מיט אַ מלבוש פאַרן לייב.

זי פלעגט העלפן פאַרבאַרגענערהייט. אויב מען האָט זיך דערוואוסט איז דאָס געווען דורך אַ צופאַל, ווייל זי האָט זיך נישט באַרימט. ביז עפּעס האָט זיך דערטראָגן צו עמעצן, האָט זי שוין געהאַט אָפּגעטאָן אַ סך גוטס. זי האָט שוין געוואוסט וועלכע מענטשן עס קענען איר צוהעלפן כדי זי זאָל קענען העלפן די נויט באַדערפטיקע. נישט נאָר האָט זי געהאָלפן אידישע מענטשן, נאָר אַפילו אָרעמע נישט אידישע האָט זי אין אַ נויט געהאָלפן.

צוויי יאָר האָבן מיר קינדער געוואוינט ביי גוטשען, ביז מיר זיינען געפאָרן קיין אַמעריקע אין 1920. דורך די צוויי יאָר האָב איך באַוואונדערט איר אייגלקייט און גוטן כאַראַקטער.

יאָרן שפּעטער האָב איך גוטשען געדענקט און געהאָפט זי נאָכאַמאָל מיט אירע קינדער צו זען. נאָר אָט האָט זיך אָנגערוקט די צווייטע וועלט־מלחמה. גוטשע האָט פאַרלוירן איר טאָכטער מירעלען און מירעלעס מאַן און אַ קינד.

מיט די אַנדערע קינדער איז זי פאַרוואָגלט געוואָרן אין פאַרשי־דענע ערטער, ביז זי איז ענדלעך מיט די קינדער אָנגעקומען קיין ישראל.

נאָכפרעגענדיק זיך, האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז אומעטום וואו נאָר זי איז געקומען האָט זי אַרויסגעוויזן איר מענטשלעכן כאַראַקטער. אין ישראל, פונקט ווי אין טאָמאַשאָוו, האָט זי געהאָלפן אָרעמע מענטשן, געלינדערט די שמערצן פון קראַנקע.

אסתר גוטשע שוואַרץ בת ר׳ יצחק הובער, איז געשטאָרבן אין ישראל ט״ו ניסן תשי״ז. ערע איר אָנדענק.

ר׳ טעבל ז״ל

(א מצבה דעם פרומן טעבל)

● **ישראל זילבערמאַן**, חיפה

אז מ׳האָט ביי אונז אין שטאָט דערמאָנט דעם נאָמען ר׳ טעבל, האָט קיינד און קייט געוואוסט אַז דאָס איז טעבל דער פרומער, וואָס זיצט יומם־ולילה על התורה ועל העבודה אין ר׳ יהושע׳לעס שטיבל, אָדער אין נאָכבאָרן חסידישן בית־המדרש.

טעבל׳ס זיינען געווען פיל אין שטעטל, אָבער סתם ר׳ טעבל דאָס איז געווען דער פרומער ר׳ טעבל, דער נזיר. אַזוי שטאַרק פאָפולער איז דער פערזאָן געווען, אַן אויסנאָם.

דעם אמת געזאָגט, איז ר׳ טעבל געווען דער קעגנזאַץ פון פאָפולאַריטעט, זיין גאַנץ וועזן איז געווען עניוות, צניעות, באַשיידנקייט און דערווייטערט זיך פון רעקלאַמע אַזוי ווי פון פייער, ער וואָלט זיכער צופריעדענער געווען ווען מען וואָלט פון אים בכלל נישט וויסן, שטענדיק זיך אייגנגעשרומפן, באַהאַלטן אין ווינקל, געווען נידעריקער פון גראָז און שוואַכער פון אַ פליג, באַנוגנט זיך מיט טרוקן ברויט און וואַסער, וואָס גוטע מענטשן האָבן פאַר אים געזאָרגט, און געשלאָפן זיין קורצן שלאָף ביים אויוון אין ר׳ יהושע׳לעס שטיבל.

ר׳ טעבל׳ס אָפשטאַמונג איז געווען פון „עמך״, נישט קיין שלשלת היוחסין פון רבנישע אָדער רבי׳שע משפחות, נאָר פון אַ איינפאַכע משפחה פון דעם גאָר אָרעמען שטעטעלע יאַרטשעוו. אויך זיין נזיר׳ישן אָרט לעבן האָט ער אָנגעפאַנגען זייענדיק שוין אַ פאָטער פון עטלעכע קינדער.

די אורזאַך פון ר׳ טעבל׳ס דאַדיקאַלן שריט איז נישט געווען באַוואוסט, וואָרום נישט יעדער טאָג געשעט עס, אַז איינער זאָל פאַרלאָזן פאַמיליע, פרוי און קינדער, און זיין נע־ונד אין אַ פרעמדער שטאָט און לעבן איינזאָם ווי אַ נזיר. ר׳ טעבל זעלבסט האָט זיך זייער וויניק געאויסערט וועגן זיין פערזאָן, און בכלל וויניק געריעדט. דאָס הייסט נישט אַז ער איז געווען אַ קפדן, אַז מ׳האָט אים געפרעגט, פלעגט ער געמיטלעך ענטפערן און פלעגט גוטמוטיק שפרעכן, אָבער ער פלעגט דאָס האַלטן פאַר צייט־פאַרלוסט: „היום קצר, והמלאכה מרובה״, און עס וואָרטן די גמרא,

די ספרי־מוסר און אַנדערע הייליקע ספרים, און מ׳דאַרף נאָך אַניאָגן דאָס וואָס מ׳האָט אין די פאַרגאַנגענע יאָרן פאַרפעלט...

זייער וויניק איז באַוואוסט וועגן ר׳ טעבל׳ס פאַמיליע אָנגעלעגנהייטן, אָבער איינס איז זיכער, אַז נישט דאַרט דאַרף מען זוכן די סבה פון ר׳ טעבל׳ס שיקזאַלן באַשלוס אויף אומוועקסלען זיין אַלטן אַרט לעבן און אָנפאַנגען אַ נייעם, אַ גאָר שווערן, לויט אונזערע באַגריפן. העכסט וואַר־שיינלעך האָט ער זיך איבערצייגט אַז אַלץ איז, ווי דער חכם פון קהלת זאָגט „הבל הבלים הכל הבל", דאָס אייגציקע וואָס דער מענטש קאָן און דאַרף טאָן אויף דער וועלט איז נאָר צו דינען דעם רבונו של עולם און זאַרגן פאַר עולם־הבא.

ר׳ טעבל מיט זיין שטאַרקן ווילן מאַכט אַלעס פאַלקאַם, הונדערט־פראָצענטיק. און איינמאָל איבערגעטראָטן די שוועל פון ר׳ יהושע׳לעס שטיבל האָט ער שוין מער יאַרטשעוו נישט געזען. זיין פרוי איז וואַרשיינלעך געווען אַן אשת חיל, דען זי האָט באַוויזן אַליין דערנערן און דערציען די קינדער.

אָבער נישט נאָר יאַרטשעוו, אויך אין טאַמאַשאָוו האָט מען ר׳ טעבלען נישט געזען אויסער צווישן די וועגט פון ר׳ יהושע׳לעס הויף. ר׳ יהושע׳לעס הויף וואָס איז באַשטאַנען פון אַ בלאָק, אַנטהאַלטנדיק אייניקע דירות פאַר די משפחה מיטגלידער, אַ שטיבל צום דאַוונען און צום לערנען, און אויך אַ בית־מדרש וואָס האָט געהייסן דאָס חסידישע בית־מדרש, כדי אונטערצושיידן פון׳ם גרויסן אַלגעמיינעם בית־המדרש. דער בלאָק איז געווען פון דיקע וועגט פון שטיינער, איינשטאָקיק, נידעריק, מיט אַ פינסטערן קאָרידאָר און אומעטיקן אויסזען. אין אַלגעמיין האָט עס אויס־געזען ווי אַ פאַרגליווערט מיטלאַלטער הייליקייט, אַזוינע שולן וואָס זיינען באַשריבן אין שלום אַש׳ס „קדוש־השם", פרץ׳ס „ביינאַכט אויפן אַלטן מאַרק" אדער אין י. י. זינגער׳ס „יאָשע קאַלב".

די אַכסניא איז געווען גענוי צוגעפאַסט פאַר דעם איינוואוינער. אין דעם דאָזיקן שטיבל וואו די וועגט זיינען געווען באַדעקט פון אויבן ביז אַראָפּ מיט אַלטע הייליקע ספרים, איז ר׳ טעבל געווען דער גרעסטער „מתמיד", דער לעצטער צום שלאָפן, דער ערשטער צום אויפשטיין. ר׳ טעבל האָט איינגעטיילט די שעה׳ן פון טאָג אויף תורה און תפלה. און געלערנט האָט ר׳ טעבל אין אַלע ספרים, אויך קבלה פון וואָס די חסידים האַלטן מער, און אויך גמרא, וואָס די מתנגדים בעפאַרצוגן.

קיין ספעציעלע גאונ׳ישע פעאיקייטן האָט ר׳ טעבל וואַרשיינלעך נישט געהאַט, ר׳איז נישט געווען באַקאַנט אַלס אַזעלכער און ר׳האָט אויך קיין שריפטן געלאָזן. ער פלעגט אויך ניט פירן קיין וכוחים מיט אַנדערע

לומדים אין שטיבל ווי אַנדערע פלעגן דאָס טאָן, נישט דאָס איז געווען זיין ציל. ער איז נישט געווען פאַראינטערעסירט צו צייגן זיינע קענטענישן, ער האָט געלערנט, ווייל די תורה דאַרף מען לערנען, אָבער נישט כדי צו ווערן אַ למדן. דאַקעגן איז ער באַקאַנט געווען אַלס אַ גרויסער בקי, דאָס הייסט, ר׳האָט פיל געדענקט.

אויסערלעך איז ר׳ טעבל געווען אַ גאַנץ סימפּאַטישער מאַן. מיטל־וואוקסיק, אַ שיין־געפּאַרמטע גריכישע נאָז, טונקל ברוינע אויגן, אַ פּאַרמעט־וויים געזיכט ווי אָן אַ טראָפּן בלוט, מיט אַ קאַלטאַנעוואַטע נישט אויס־געקעמטע באָרד. זיין רוקן איז געווען עטוואָס אייגעבויגן פון שטענדיקן זיצן. אָנגעטאָן איז ער געווען מיט אַ לאַנגן גראָען כאַלאָט וואָס האָט שוין לאַנג פאַרלאָרן זיין פאַרב, פאַרבונדן מיט אַ גאַרטל. געטראָגן זומער און ווינטער אַ פּאָר הויכע שטיוול, און אויך וואַרעמע קליידער אונטערן כאַלאָט. דעם קאָפּ האָט צוגעדעקט אַ סאַמעט־אידיש היטל, אָבער דעם סאַמעט האָט זיך שוין מער נישט אַרויסגעזען. די קליידער, לויט ווי איך געדענק האָט ער קיינמאָל געוועקסלט.

אַבוואַל ביי די פרויען פון אונזער שטאָט, איז ר׳ טעבל געווען דער סימבאָל פון בטלנ׳ישקייט, טויגעניכטס, לא יצלח׳ניק א. א. וו. מעגלעך אַז זייער מיינונג איז געווען בעאיינפלוסט פון דעם וואָס ער האָט פאַרלאָזט פרוי און קינדער און געלאָזט זיי, ווי מ׳זאָגט, אויפן וואַסער, און זיך גאָרנישט געקימערט, אָבער איך מיין אַז מיר, ילודי־אשה, זיינען נישט דערוואַקסן דערצו צו פאַראורטיילן אים וועגן דעם, זאָלן מיר דאָס לאָזן פאָר דעם רבונו־של־עולם, און ווען אָפילו די דאָזיקע פרויען אַז דער מאַן זייערער האָט נישט מצליח געווען אין פרנסה אָדער אַנדערע געביטן האָבן זיי אים געגעבן אַ צו־נאָמען „פרומער טעבעלע״, איז דאָך ר׳ טעבל געווען און געבליבן אַ זייער מערקווירדיקע פערזענלעכקייט. עס איז נאָך וועגן אים פיל צו שרייבן. און איך געדענק ווען מיט אייניקע צוואַנציק יאָר צוריק, ווען כ׳בין נאָך ארץ־ישראל געקומען, און באַזוכט די הייליקע שטאָט פון די „מקובלים״, צפת, האָב איך געוואַנדערט צווישן די געסלעך זוכנדיק מקובלים, איז מיין ערשטער אייndרוק געווען, אַז אַזעלכע אידן ווי ר׳ טעבל איז שווער צו געפינען אָפילו אין אַזאַ מקובלים שטאָט ווי צפת, און איך האָב דאָס צו מיינע עלטערן און צו אַנדערע געשריבן.

און איך מיין אַז מיר מעגן שטאָלץ זיין אויף אונזער שטאָט וועלכע האָט אַזאַ ר׳ טעבל׳ען און אויך פיל, פיל אַנדערע פערזענלעכקייטן אַרויסגעגעבן.

הרב דוב בערל פערשטמאן הי"ד

● ש. ליכט

אַ טאַמאַשאָווער קינד, זיין פאָטער ר' משה פערשט הי"ד, אָדער ווי מען האָט אים געוווּנען אין דער היים, משה רפאל'ס, איז געווען פון די בכבוד'יקע אידן. די מוטער יבל"ח איידעל פערשט, אַ גרויסע מלומדת פון די משפּחה פרידלינג פון זאַמאָשטש, די שוועסטער פון די רבנים צבי הירש פרידלינג פון ביסקאָוויץ, דער אַרויסגעבער פון "הבאר", און יחיאל פרידלינג, רב אין זאקשאָוויץ. איר שוועסטער איז געווען די לעצטע רעבעצין פון הרב צבי יחזקאל מיכלזוהן, פלונסק, ווארשא. אָט דער יחוס פון דער מוטערס צד האָט אים זייער שטאַרק געהאָלפן אין זיין קאַריערע. ווען עס איז אויסגעוואַקסן איז ער אַוועק צו זיין פעטער קיין ביסקאָוויץ (ער איז געוען אַ קינדערלאָזער) און דאָרט זיך משתלם געווען, ספּעציעל האָט ער ביי אים געפאַשט די מלאכה פון פאַרבינדונגען מיט דער ברייטער וועלט, און די שרייבערישע מלאכה, אַזוי אַז אין יאָר תרפ"ח האָט ער אָנגעפאַנגען אַרויסצוגעבן אַ מאָנאַטלעכן שוורנאַל פאַר חיזוק התורה א. נ. "אונזער גייסט", וואָס צו ערשט איז ער ערשינען אין זאַמאָשטש און דערנאָך אין וואַרשע, וואו ער האָט אָרגאַניזירט מיט דער מיטהילף פון זיינע אָנקלס די רבנים מיכלזוהן און פרידלינג, דעם "מפיצי תורה והדת", אַן אינסטיטוציע צו פאַרשפרייטן תורה און אידישקייט און דרוקן ספרים.



הרב דוב בערל הכהן פערשטמאן

ער האָט אויך צוגעגרייט צום דרוק אַ ספר א. נ. "אוצר ההדרנים", וואָס האָט אַנטהאַלטן די הדרנים וואָס זיינען געהאַלטן געוואָרן דורך די חשוב'סטע רבנים בכל תפוצות ישראל, צום ערשטן סיום הש"ס פון דף היומי.

צוליב זיינע גרויסע פעאיקייטן איז ער געוועזן זייער אָנגעזען. ער האָט חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון גראָדזינסקער רבי'ן אין טאַרנוב, הקדוש רבי אלעזר הורוויץ, פון דער ראָפשיצער גזע.

ליידער איז זייער יונג לעבן פאַרשניטן געוואָרן דורך די דייטשע מערדער, הי"ד.

אונזער גאסט

צייטונג — גאזעטע

Red. i Adm.
„UNZER GAJST"
ZAMOŚĆ
N. O. 62.
Z. Lub. (Polland).

אדרעס פון רעד.,
אדמ. פון צייטונג „אונזער גאסט"

אויסגאבע פון דעם בלאט:
א יאהר — 8 זל.
8 חדשים — 4 זל.
א יאהר — 2 דאלער
8 חדשים — 1 „
אויסצינעמער: 2 זל.
אויך אנדערע — 50 פראצ.

*** חשובע תורה ווארט פון ווערטפולע מענטשן ***

ווערטפולע מענטשן, וואס האבן אונז פארלאזט, ווערן אונז אלע אזוי טייער, אז מיר קענען זיי נישט פארגעסן. זייער אנדענק וועט אונז אלע לעבן אין אונזערע הערצער, ביז מיר וועלן זיך מיט זיי פארבינדן אין יענער וועלט.

ד"ר מ. א. ווייס
ז"ל

פרופעסאר הערש דוד ראבינאוויטש
ז"ל

פון ווילנע

פון ווארשע

אין דעם ערשטן יאהר נאך דער גרויסער חורבן, וואס האט אונז אלע באטראפן, האבן מיר פארלוירן צוויי ווערטפולע מענטשן, וואס זיי האבן אונז אלע זייער טייער געהאט. זיי זענען אונז אלע אזוי נאענט, אז מיר קענען זיי נישט פארגעסן. זייער אנדענק וועט אונז אלע לעבן אין אונזערע הערצער, ביז מיר וועלן זיך מיט זיי פארבינדן אין יענער וועלט.

ד"ר מ. א. ווייס
ז"ל

פרופעסאר הערש דוד ראבינאוויטש
ז"ל

פון ווילנע

פון ווארשע

די דאָרנפעלד משפחה

● לאה דארענפעלד

ר׳ יעקב מרדכי דארענפעלד ז״ל

די וועלכע געדענקען מיין זיידען ר׳ אריה׳לע דארענפעלד, ווייסען געווים וואָס פאַר אַ משפחה ער האָט דערצויגען. ער איז געווען אַן „עמך״ איד אַ י״ש מיט אַלעמען געווען אַ גוטער ברודער. קיין למדן איז ער ניט געווען, ער האָט



יעקב מרדכי דארענפעלד

תמונה 7 אחרי הגירוש

מפרנס געווען די משפחה מיגיע כפיו. ער האָט געגייט און פאַראָכטען די שטיוועל פאַר די קאָזאַקען וועלכע זענען געשטאַנען אין טאָמאַשאָוו. עס ווילט זיך גלויבען דאָס ווען ער איז געזעסען ביי משניות — עין יעקב לערנען האָט ער זייער גוט פאַרשטאַנען דעם ענין. דערפאַר האָט ער ערצויגען זין לומדים און משכילים. בלי ספק ווען זיי זאָלען געווען האָבען די מעגליכקייט וואָלטען מאַנכע פון זיי געוואָרען גדולי ישראל.

דער יונגער טאָמאַשאָווער דור געדענקט געווים מיין פאָטער ר׳ יעקב מרדכי דארענפעלד, ער איז געווען כמעט דער ערשטער וועלכער האָט אַרגאַניזירט די יוגענט פאַר ארץ ישראל, פון וועלכער עס זענען אויסגעוואַקסען שפעטער דער החלוץ, דער השומר, און צעירי ציון. טראָץ דעם וואָס ער האָט געהאַט אויפצופאַסען און ערציען זייגע צוויי יונגע קינדער וועלכע זענען געבליבען יתומים, און אויך זייענדיג דער סעקרעטאַר אין מאַגעסטראַט, דאָך האָט ער געפונען גענוג צייט זיך אָפצוגעבען מיט דער יוגענד.

ער האָט געגעבן קורסען אין תנ״ך העברעאיש אידישע געשיכטע און ארץ ישראל געאָגראַפיע. ער האָט גערעדט פליסיג עבריית, ארץ ישראל געאָגראַפיע איז אים געווען אַזוי גוט באַקאַנט גלייך ווי ער וואָלט געווען אַ געבוירענער אין ארץ ישראל.

צו זיין אהבת ישראל איז ניט געווען קיין גלייכען. דעם טאָטענס איינציגע שטרעבונג איז געווען עולה צו זיין קיין ארץ ישראל, אָבער ליידער האָט ער ניט זוכה געווען עולה צו זיין און זיך דאָרטען באַזעצען. אָבער ער האָט נאָך יאָ דערלעבט צו זעהן דעם אויפקום פון דער אידישע מדינה. ער איז געשטאָרבען א׳ אלול תשי״ג אין ניו־יאָרק.

מיין פאָטער ר׳ דוד טעביל נאט ה״י״ד

● **אפרים פישל האַמער**

וואַרום האָט מען געפרעגט דעם טאַטן טעוועלע מאַדיאַר? ווייל ער האָט געהייראַט מיט אַן אונגאַרישע פרוי (דער צוויי־טער זווג), דערפאַר האָט מען אים געקרוינט מיט אַ צונאַמען: מאַדיאַר. נו, אַ צונאַמען אין טאָמאַשאָוו און אַזוי אויך אין פיל אַנדערע שטעטלעך אין פוילן בימים ההם, איז דאָך געווען כמעט אַ חק ולא יעבור. חברה



טעביל נאט זיין פרוי רבקה

האָבן שוין געקענט צופּאַסן אייגעם אַ צונאַמען, אייגעם לויט זיין באַשעפ־טיקונג ווי: יעקב דער בעקער, חיים דער זייגערמאַכער, דער מילכיקער א. ז. ו. מאַנכע לויט זייער אויסזען: דער בלינדער, יוסל דער טויבער, דער גאַרבאַטער, דער קרומער קאָפּ, און אויך לויט אייגעמס האַלטונג אַדער נאַטור, למשל: דער מלך, דער פרומער טעוול. און אַז אייגער איז געקרוינט געוואָרן מיט אַ צונאַמען, איז ער און אויך זיינע קינדער געבליבן מיט אים.

דער טאטע איז אייגענטלעך ניט געווען קיין טאמאשאוו געבוירענער, נאר אַ לאשטשיווער. ער איז געווארן אַ טאמאשאוער אויידעם. ער האט אויך געוואוינט אַ צייט אין דארף ראַכאן, און דערפאר האט מען אים גערופן טעוועלע ראַכאַנער. אונזער הויז אין ראַכאַן איז געשטאַנען על פרשת דרכים צווישן פיר וועגן, דערפאר איז אונזער הויז געווען אַ דורכפאָר הויז. פיל אידן פלעגן דורכפארן יעדע וואָך יעדן טאָג, ווער אויף אַ יאָריד, ווער לשם מסחר. כמעט אַלע האָבן זיך ביי אונז אָפּ־געשטעלט. מיין מאַמע חנה ע"ה טראָץ איר שוואַכן געזונט (מיין מוטער איז געשטאָרבן צו 27 יאָר) האָט אַליין אַלעמען באַדינט. קיין אורח איז ניט אַוועק קיין הונגעריקער, סיי די וועלכע האָבן באַצאָלט און אָפילו די ארעמע וואַנדערער וועלכע מען האָט נאָר אויך געדארפט עפעס מיט־געבן אויפן וועג. מיין זיידע האָט אַמאָל דערציילט דאָס ער געדענקט דאָס זיין זיידע האָט ניט געוועדט קיין אידיש נאָר שפּאַניש געמישט מיט לשון קודש, און אַז די משפחה שטאַמט פון שפּאַנישע אידן וועלכע זיינען געקומען פון פּארטוגאַל קיין פוילן און די משפחה האָט זיך גערופן: דאָן נאַד. דאָן איז אַ נאָבל טיטל, ווי סער אין ענגליש. אָבער וואַנדערנ־דיק פון לאַנד צו לאַנד איז דער נאַמען דאָן פאַרלוירן געגאַנגען, און געבליבן איז בלויז דער נאַמען נאט.

די פויערים פאַרברענען אונזער הויז אין ראַכאַן שבת ביינאַכט און מיר ראַטעוועז זיך קוים מיט'ן לעבן. בלויז דאָס שבת'דיקע טשאַלנט איז געבליבן ניט פאַרברענט אין אויוון וועלכער איז געבליבן שטיין גאַנץ נאָך דער שריפה. מיר זיינען געבליבן נאַקעט און בארוועס.

עס ברעכט אויס די רוסיש יאַפּאַנעזישע מלחמה און מיין פאָטער זייענדיק אַ זאַפּאַסנוי אַ רעזערוויסט, אַנטלויפט קיין אַמעריקע וואו ער איז 6 יאָר. די מאַמע שטאַרבט און דער טאטע הייראַט מיט אַן אונגאַרישער פרוי און קומט אַהיים מיט איר קיין טאַמאַשאוו, פאַר דער ערשטער וועלט מלחמה. מיין שטוב מוטער רבקה הי"ד איז געווען אַן אשה צנועה אַ גוטע און מיט מידות טובות פונקט ווי מיין ג. ז. מאַמע, און איז צו מיר געווען זעהר גוט, וואָס בעסער קען ניט זיין, און שכנים האָבן בלויז גוטעס געזאָגט וועגן איר.

מיין טאַטע איז געווען אַ גרויסער ירא שמים אַן איש תם וישר, און האָט אויך געוואָלט דאָס איך זיין איינציקער זון זאָל אויך דאָס זיין.

מיט מיין טאַטען בין איך געווען צוזאַמען בלויז געציילטע יאָרן, צו דריי יאָר האָט מען מיך שוין געשיקט קיין טאַמאַשאוו צום זיידען, ווייל אַ בחור פון 3 יאָר מוז דאָך שוין גיין אין חדר לערנען. איך בין בלויז אַהיים געקומען אין ראַכאַן אויף שבת.

נו, און די 6 יאָר וואָס מיין טאָטע איז געווען אין אַמעריקע בין איך ווידער געווען ביים זיידען. פון בר מצוה ביז 17 יאָר בין איך געזעסן און געלערנט אין ר' נחמן'ס שטיבל און אויך אין רבי יהושיע'לעס בית המדרש, און צו 17 יאָר בין איך שוין געווען אין לעמבערג, און נאָכער קיין אַמעריקע געפאָרען.

מענטשן וועלכע האָבן מיין פאָטער געקענט און האָבען מיט אים געטאָן מסחר האָבן בלויז שבחים פאַר זיין ערליכקייט. ספּעציעל די לאַנדסלייט וועלכע זיינען געקומען קיין אַמעריקע נאָך דער צווייטער וועלט מלחמה, דערציילן בלויז גוטס וועגן מיין טאָטן. ער האָט זיין הויז פאַרוואַנדלט פאַר אַ הכנסת אורחים הויז, און אַריינגענומען אַרימעלייט וואַנדערער.

פון דעם טאָטנ'ס לעצטע בריף צו מיר, האָט ער זייער חשק געהאַט עולה צו זיין און זיך באַזעצן אין ארץ ישראל, איז אַנגעקומען די פינסטערע קאַטאַסטראָפע און האָט אַ סוף געמאַכט פון זיין חלום. די נאַצישע בעסטיעס ימ"ש האָבען דעם טאָטן און מיין גוטער שטוב מוטער אַוועקגעפירט גלייך מיט אַלע טאָמאָשאָוער עלטערע אידן קדושים קיין בעלזיטץ און זיי דער־ מאָרדעט און פאַרברענט. הי"ד.

מיינע זיידע און באבע זיל

• אפרים פישל האמער

דער זיידע האט געהייסן ר׳ חיים יוחנן סאבעל, אבער בלויז דער בריף־טרעגער האט געוואוסט דעם נאמען סאבעל, ווייל אלע האבען אים גערופן ר׳ חיים יוחנן. מיין באבע האט געהייסן פייגע, אבער גערופן האט מען זי: די חיים יוחנ׳טע. און מיך דעם שרייבער פון די שורות האט מען גערופן פישל חיים יוחנ׳ס אייניקל. ווי געווייניליך האט מען אזוי גערופן פיל משפחות אין כמעט אין אלע שטעטלעך אין פוילן, בלויז געציילטע האט מען גערופן מיט דעם פאמיליען נאמען, ווי גאלדשטיין שפארער לערער א. א. וו. וועו איך בין אלס יונגער יתום אנגעקומען צו מיינע זיידע און באבע אין הויז, זיינען זיי שוין געווען אחרי ימי השיבה.



ר׳ חיים׳ יוחנן זיין פרוי פייגא זייער זון אהרטשע

מיין זיידע איז געווען אַ איד אַ שיינער אַ הדרת פנים מיט אַ ווייס שיינער בארד הויך כלו הוד והדר, אַ שמייכעלדיקער זייער באַליבט געווען ביי גרויס און קליין. איך האָב אים קיינמאָל געזעהן אין כעס. געדאַוונט האָט ער אין דער גרויסער שוהל ווי ער איז אימער געווען צווישן די ערשטע מתפללים. איך האָב אים קיין מאָל ניט געזען אַרויס פון בעט, ווי פרי איך זאָל געווען אויפשטיין איז שוין מיין זיידע געווען אין בית המדרש אַדער אין שוהל. דער מתיקות'דיקער ניגון פון זיין תהלים זאָגן קלינגט מיר נאָך אין מיינע אויערן ביז דעם היינטיקן טאָג.

דער זיידע האָט דערציילט דאָס זיין זיידע האָט אים דערציילט, דאָס לויט זיין חשבון וואוינט שוין די משפחה אין טאָמאַשאָוו נאָך פון דער צייט, ווען טאָמאַשאָוו איז אַ שטעטל געווארן.

דער זיידע איז ניט געווען קיין חסיד פון אַ רבי'ן, אָבער ווען אַ רבי איז געקומען אין שטאָט, איז ער געווען פון די ערשטע לויפן געבן שלום דעם רבי'ן. „איך בין דעם רבונו של עולם'ס אַ חסיד", פלעגט ער זאָגן.

די משפחה סאבעל, האָט זיך צעוואַקסן אין פיל גרויסע משפחות. די הערבסמאן משפחה שטאַמט פון מיין זיידנס שוועסטער, באַוואוסט אַלס ציפּע די פארקא בעקערן. אַזוי אויך די פאנג, די בוים און די גרינבוים משפחה, און נאָך אייניקע משפחות ווועלכע זיינען שפּעטער צוגעקומען נאָך מיין אָוועקזיין פון טאָמאַשאָוו.

די באָבע פייגע ע"ה לויט ווי מיר איז שפּעטער באַקאַנט געווארן שוין זייענדיק אַ גרויסער בחור, און אַוועק פון דער היים אין לעמבערג (גאַליציע), דאָס מיין באָבע איז געווען אַ בת טובים, אַן „אייניקל". זי האָט געשטאַמט פון ר' שמחה בונם פון פּשיסחא זצ"ל. ווען איך בין נאָך געווען אַ קליין אינגעלע פלעגט זי מיר דערציילן פיל מעשיות פון איר גרויסן זיידן וואָס איר פאָטער פלעגט איר דערציילן, און אויך פון ר' מענדעלע טאָמאַשאָווער זצ"ל (דער קאָצקער רבי) ווועלכער איז געווען אַ טאָמאַשאָווער אייגעם, און האָט אויך געוואוינט אין טאָמאַשאָוו, ביז ער איז נתגלה געווארן אויף דער וועלט און זיך נאכער באַזעצט אין קאָצק, נאָהענטער צו וואַרשע. „דער אַפּטייקער" פלעגט מיין זיידע געבן אַ זאָג אַמאָל אין שפּאַס „ווי קען פון אַן אַפּטייקער ווערן אַ רבי" ? — „אָט זעסטו דאָך אַז ער איז טאַקע געווארן אַ גרויסער רבי", האָט אים די באָבע גלייך געענטפערט. ווי באַוואוסט דאָס אייגער ר' שמחה בונם זי"ל איז נתגלה געווארן אַלס דער צדיק פון פּשיסחא איז ער געווען אַ סוחר, אַ שרייבער און אויך אַן אַפּטייקער. ביז חסידים האָבן אים ממנה געווען אַלס זייער אדמו"ר, באַוואוסט אַלס דער פּשיסכער רבי ר' שמחה בונם. די באָבע פייגע איז געווען אַן אשה צנועה האָט

געפאסט פיל תעניתים מאנטאג און דאנערשטאג און די ימי בה"ב ; יארצייטן נאך עלטערן און אירע קינדער וועלכע זיינען יונג פון דער וועלט אוועק, און אויך אלע ערב ראש חדש. „דאס פאסטן איז בלויז פאר מיר אליין" פלעגט די באבע זאגען, „אבער ארימעלייט דארפן עסן, ארימע קינדער דארפן האבן א בגד א שיך". דעריבער פלעגט זי מיט איר'ס א חבר'טע ארומגיין יעדן דאנערשטאג איבער די געוועלבער און הייזער נדבות קלייבן, און דאס געלד גלייך צעטיילן צו ארימע מענטשן אויף שבת. זי האט געקענט תהילים און כמעט אלע תפילות אויסווייניק, (זי האט געהאט זייער שוואכע אויגן). איך האב זי אימער געהערט דאוונען אדער תהילים זאגן.

דער זיידע ר' חיים יוחנן און די באבע פייגע האבן דערלעבט א טיפע עלטער. נאך דעם זיידענס לויה איז נאכגעגאנגען א זוהן א יתום פון 72 יאר. זייערע קינדער אין אמעריקע האבן זיי אויסגעהאלטן בכבוד ביז די לעצטע טעג פון זייער לעבן.

ת. נ. צ. ב. ה.

מיינע אומפארגעסליכע פריינד

• י. לייבאוויטש

משה שפּארער

געבוירן תרמ"ח (1885) אין טאַרניגראַד, זיין פאָטער אברהם איז געווען אַ טאַמאַשאָווער פון די אַלט איינגעוואָרצעלטע אידישע משפחות אין טאַמאַשאָוו, אַ ברודער פון מרדכי יוסף און פנחס שפּארער און פערל שפּיזאייזען די פרוי פון שלום.

אברהם איז זעהר יונג געשטאָרבען און זיין פרוי גיטל פון דער היים גאָלדבוים איז געבליבען מיט אירע קליינע קינדער עלענד און אָרעם האָט זי מיט די קינדער אַריינגענומען צו זיך אין הויז דער שינאָווער רבי ר' יחזקאלי האַלבערשטאַם, ווייל זיי זיינען געווען קרובים. זיין פאָטער דער דברי חיים פון צאַנז איז אויך געווען אַ טארנאגראדער און אַ נאָענטער משפחה מיט די גאָלדבוים פאַמיליע, און דאָרט איז משה ערצויגען געוואָרען.

משה האָט חתונה געהאַט מיט זיין פרוי חנה די טאָכטער פון וואָלף ליבערמאַן (מאַדינער). משה האָט תיכף אָנגעהויבען צו האַנדלען מיט האָלץ בשותפות מיט זיין שוואָגער משה ליבערמאַן און האָבען מצליח געווען, שפּעטערע יאָרען האָבען זיי מיט נאָך שותפים אָבגעקויפט בלאַנדערס טאַרטאַק, און זיינען געוואָרען גרויסע גבירים.

משה איז געווען אַ ראַדזינער חסיד פון די אָנגעזעענסטע בעלי בתים אין שטאָדט, זעהר אַ שטילער מענטש, ער האָט זיך קיינמאָל ניט געוואָלט מישען אין קהל'ישע ענינים נאָר זיך באַטייליגט מיט אַ ברייטע האַנד צו יעדער דבר מצוה, ער איז געווען זעהר אַ קלוגער און געלאַסענער און פיל מענטשען זיינען געקומען צו אים האַלטען עצות.

ביי דעם קריגס אויסברוך איז ער אַוועק מיט דער פאַמיליע קיין ראווא רוסקא, פון דאָרט איז ער מיט דער גאַנצער פאַמיליע פאַרשיקט געוואָרען אויפ'ן סיביר, נאָך דער באַפרייאונג צוליב דער אַמנעסטיע (לויט'ן אָפּמאַך מיט דער שיקאָרסקי גלות רעגירונג), האָט ער געוואוינט אין ביסק, ביתו היתה פתוחה לרוחה פאַר יעדען נויטבאַדערפיגטען.

משה איז געשטאָרבען אין דייטשלאַנד נאָכ'ן קריג, זיין פרוי חנה ע"ה מיט די קינדער פערל אסתר, הערשל און חנינא וואוינען אין ברוקלין.

מיכל רייז

געבוירען אין טאמאשאוו תרמ״ח געלערנט אין שטיבעל, חתונה געהאט מיט פיגא שיינדל די טאכטער פון אהרן וואלדמאן פון הרובישאוו פון די אלגעזעהנע חסידים. ווי דער מנהג אין יענע יארען האט ער געגעסען קעסט עטליכע יאר ביז ער איז געשטאנען צום פריזיוו וואו ער איז באצייכענט געוואָרען „גאדין״ (דינסטפעאיק), און ער האט געמוזט אפדינען 3 יאר אין רוסישען מיליטער אין יאראסלאוול, די גאנצע צייט איז ער געווען שטרענג אפגעהיטען פון מאכלות אסורות, אין יאר 1913 איז ער באפרייט געוואָרען, צוליב דער שווערע עקאנאמישער לאגע איז ער אווענק קיין אמעריקע. דערווייל איז אויסגעבראכען די ערשטע וועלטס מלחמה, און ער איז פאר־בליבען ביז איבערן קריג, אראפברענגען די פאמיליע קיין אמעריקע האט ער ניט געוואלט צוליב אידישקייט פאר די קינדער, ער איז צוריק געקומען קיין טאמאשאוו און געעפענט א שיך קראם, וואס אמיינסטען האט זיין פרוי וועלכע איז געווען אן אשת חיל אנגעפירט און ער זעלבסט האט זיך אפגעגעבען מיט שפילטעררייי קיין וואַרשא.

די סוחרים האבען געהאט צו אים דעם גרעסטען צופערטרויען וויל ער האט מקיים געווען דעם עסקת באמונה, זיין וואָרט איז געווען ערליך, און זיין האנדלונג קארעקט, אפילו די ניט אידען האבען מיט אים זיך באדינט ספעציעל דער אפטייקער פראנקא וואס איז מיט אים געווען פאר־בונדען געשעפטליך.

מיכל איז געווען א בעלזער חסיד און א בן תורה, ווען ער האט נאר צייט געהאט האט ער געלערנט משניות א מדרש א חסידיש ספר, קיינמאל ניט געוואלט זיך קהל׳ן אדער זיך מישען אין קהל׳ישע געשעפטען אן אויסנאם איז געווען, דאס אגודה חדר און בית יעקב וואו זיינע קינדער האבען געלערנט איז ער געווען פארוואלטונגס מיטגליד און קאסירער, וויל זיין גאנצע שטרעבונג אין לעבען איז געווען צו האבען אידישע קינדער, און דערפאר האט ער פיעל מיטגעארבייט צו העלפען אין דער עקזיסטענץ פון אט די הייליגע מוסדות.

ביי אים אין שטוב פלעגען האבען אכסניא די רביים פון בעלזער דינאסטיע ווי הרב ר׳ פנחס טבערסקי, אוסיטילער רבי, רבי נחום אהרן רוקח מאגירובער רבי, און אנדערע.

ביים קריגס אויסברוך זיינען זיי פארוואגלט געוואָרען קיין קאוועל און שפעטער פארשיקט געוואָרען קיין אוראל, און נאכדעם אין מיטעל אזיא, וואו ער האט פארלוירען די פרוי, אין 1946 האט ער זיך מיט דער פאמיליע אומגעקערט קיין פוילען פון דארט קיין דייטשלאנד און נאכהער קיין אמעריקע.

די עלסטע טאַכטער מיט'ן מאַן און קינדער זיינען אומגעקומען אין קאוועל, זיינע קינדער הירש און אשר וועלכע זיינען אַקטיוו אין יזכור בוך קאַמיטעט און נעמען אַנטייל אין טאַמאַשאָווער רעליף און די טעכטער טויבא און חנה מיט זייערע פאַמיליעס וואוינען אין ברוקלין. זיין יאָרצייט איז כ"ה שבט.

העניך קאַך

זיין פולער נאַמען איז געווען חנוך העניך ב"ר שלמה קאַך. געבוירען אין זאַמאַשטש, דער פאַטער איז געווען אַ ראַדזינער חסיד, ער האָט חתונה געהאַט מיט די טאַכטער פון מרדכי יוסף וועריטמאן (מילכיגער) וועלכער איז געווען פון די נאַענטע מקורבים בייַם צדיק רבי יהושיע'לע און האָט איהם מיטגענומען נאַך קיין צאַנז און נאכהער קיין שינאווא און ציעשינוב, רבי מרדכי יוסף איז געווען אַ פלאַמענדיקער איד מיט'ן אמת'ן ברען פאַר אידישקייט, וועז אַ געוויסער מיימון פון די זאַמאַשטשער משכילים וואָס האָבען געוואוינט אין טאַמאַשאָוו האָט אַרגאַניזירט אַ טשיטעלנע (ביבלאָטעק) איז ר' מרדכי יוסף אַריין מיט אַ געוואַלד אין שטאָט ביהמ"ד, עס ברענט!!! דער עולם האָט זיך דערשראָקען, האָט ער געשריגען, עס ברענט ניט דאָס האַלץ, נאָר אידישע נשמות, ראַטעוועט אידער אייערע הייזער וועלען פאַרניכטעט פון דער טשיטעלניע, ער איז נאָך דעם אַריין מיט אַ פּאָר אידען אין דער ביבלאָטעק און זי פאַרניכטעט, וועז מען האָט איהם שפּעטער אויסגעהאַקט די שויבען האָט ער געזאָגט עס איז אַלעס כדאי, אַבי אויסגעלאָשען די שריפה...

העניך קאַך האָט באַקומען זיין שולע ביי זיין שווער, און איז טאַקי אויך געווען אַ וואַרימער איד פול מיט שמחה און ברען, ביי יעדען יום טוב און פורים פלעגט ער משמח זיין, ער פלעגט גיין נאָך גאַלד פאַר אידענס וועגען, אַהיימגענומען אורחים אויף שבת פיל מאָל מעהר לויט זייַנע פינאַנציעלע כוחות.

ער האָט געהאַט אַ גרויסע לאַנגע באָרד, און וועז די האַלערטשיקעס זיינען אַריין אוז 1919 קיין טאַמאַשאָוו, האָט ער געהאַט מסירת נפש ניט צו לאָזען זיך אָפּשניידען די באָרד, אויך ביי די דייטשען איז ער געבליבען דער אייניקער איד מיט אַ באָרד אין שטאָט.

ער איז געשטאָרבען ביי שלמה אקסט אין שטוב זיצענדיג ביי אַ ספר.

זיין פרוי און טאַכטער יוטא זיינען אומגעקומען ביי די דייטשען אין לעמבערג, לייביש ביי די רוסען, לעבען געבליבען איז יצחק און חנה, זיי וואוינען אין ברוקלין.

הירץ פעלדזען

דער זוהן פון אהרן פעלדזען, הוסיאַטינער חסיד.

ער איז געווען אַ שותף מיט זיין שוואָגער ישראל׳קי לערמאן, וועלכע זיינען געווען די גרעסטע גבירים אין שטאָט, דאָך איז ער וויַיטער פאַרבליבען דער פאָלקס מענטש, נישט געבלאָזען פון זיך נאָר זיך געהאַלטען בפשטות געהאָלפען נויטבאַדערפענדיגע וועמען מיט אַ ברייטע נדבה און וועמען מיט אַ גמילת חסד.

צוליב זיין געזונד צושטאַנד האָט ער ניט אָנטייל גענומען אין געזעלשאַפטליכען ענינים, אַן אויסנאַם איז געווען דאָס אגודה חדר יסודי תורה, וואו זיינע קינדער האָבען גע׳לערנט, ווי ער איז געווען איינער פון די הויפט אָנפירער און האָט זעהר פיל פינאַנציעל געהאָלפען צום עקזיסטענץ פון חדר.

ער איז געווען אַ האַרץ ליידענדער און איז געשטאָרבען אין יונגען עלטער, אין לעמבערג.

זיין פרוי און טאָכטער מלכה זיינען אומגעקומען בייַ די דייטשען, איטשע איז פאַרבליבען אין רוסלאַנד, און יונה מיט דער פאַמיליע געפינען זיך אין ברוקלין, יונה איז איינער פון די אָרגאַניזאַטאָרס און פירערס פון רעליף קאָמיטעט.

צום אנדענק פון בעקאנטע

● ש. חאנאוויטש

משה וויסלעדער

אדער ווי ער איז געווען באקאנט מיט'ן נאמען דער שוואַרצער משה. אַ רעליגיעזער איד מיט'ן אמת'ן פאַרצייטישען לבוש און אויסזעהן, אבער מיט פאַרשטענדיגישען פאַר דער פאדערונג פון דער נייער צייט, אַ סוחר און ערליכער מענטש ביז גאָר, אַ ספראַווידליווער, וואס האָט אָהן פחד געשלייפערט יעדען דעם אמת אין פנים אַריין.

ער מיט דער פאַמיליע האָבען זיך געראַטעוועט אין רוסלאַנד און נאָכדעם עולה געווען קיין ישראל צוזאַמען מיט דער פאַמיליע, וואו ער איז דאָרט געשטאָרבען. אין ניו יאָרק געפינען זיך זיינע קינדער: יהושע, מירל, פייגע, שלמה, און זייערע משפחות וועלכע נעמען אַ וויכטיגען אַנטייל אין דער טעטיגקייט פון די ניי געקומענע ארגאַניזאַציע.

אלעזר אדער

אַן אָפשטאַמיגער פון די עלטסטע בכבוד'סטיגע טאַמאַשאָווער משפחות מדור דורות, ער איז נאָך געפאָרען צום טריסקער מגיד און שפעטער צום דברי יחזקאל משינאווא און זיין זוהן דברי שמחה מציעשינוב, געדאַווענט אין רבי יהושע'לעס שטיבעל און געווען דאָרט בעל מוסף אין די ימים־נוראים. געווען אַ חסיד'ישער איד זעהר אַ שיינער בעל מנגן. ער האָט געהאַט אַ גרויסער משפחה אַ טייל פון זיינע קינדער האָבען פאַרנומען דעם אויבענאַן אין דער אידישער געזעלשאַפט. זיין זוהן יודעל אַדער, איז געווען אַ גרויסער עושר מיטאינהאָבער פון גרויסען טאַרטאַק, פון די הויפט אָנפירערס פון דער חברה־קדישא און דאָזאָר אין דער אידישער גמינע. דער צווייטער זוהן משה'לי איז געווען אַ חשוב'ער בעל בית און חסיד'ישער איד. זיין איידים אברהמ'לע גוטוויין אַ טריסקער חסיד געפינט זיך אין א"י. זיין איידים רפאל בערגשטיין וואס איז געווען פון די חסיד'ישע גבירים אין שטאָדט אַ מיטאינהאָבער פון

גרויסען טאַרטאַק, איז אומגעקומען אין זאלקווע צוזאַמען מיט זיין זוהן אברהמ׳לי און פאַמיליע, עס זיינען לעבן געבליבען זייגע זין ישעי׳ און בערל; אלעזר׳ס זין יצחק מרדכי פון ווארשא און יחזקאל פון טאַמאַשאָוו זיינען אומגעקומען.

אברהם שטיינווארצעל

מען האָט איהם געפרופען אברהם נגיד. ער האָט באַקומען דעם נאָמען „נגיד" ווען ער האָט געוואונען נאָך אין צאר׳ס צייטען אויף דעם לאָטעריע צעטעל, און איז איבערנאַכט געוואָרען אַן עושר, ער האָט דאַן געפענט אַ דרוקערייי און זיך געקויפט אַ שיין גרויס הויז אויף דער לעמבערגער גאַס, ד״ר שולמאַן האָט געוואוינט ביי איהם, ער איז געווען אַ חסיד׳ישער איד, און האָט געקענט רוסיש און פויליש, ער איז געווען אַ פראשענייע שרייבער, ביי פוילען האָט ער זיך ספּעציאַליזירט אין שטייערען און געשריבען רעקורסען, וואָס פון דעם האָט ער געצויגען חיונה. ער מיט דער גאַנצער פאַמיליע זיינען אומגעקומען אין טאַרנאָפאָלער געגענט.

יעקב ארביספעלד

זיין פאָטער איטשעלע, מוניעס זון, איז געווען פון די שאַרפע בעלזער חסידים, און אַלס אַזעלכער האָט ער אים, יעקלען, געגעבן אַ שטרענג רעליגיעז־חסידישע דערציאונג, אָבער די נייע ווינטן וואָס דער ערשטע קריג האָט מיט זיך מיטגעבראַכט, האָט אים אַוועקגעריסן פון זיין קרייז און ער איז איבער־געגאַנגען צו דער „מזרחי", וואו ער איז געוואָרן אייגער פון אירע געטרייסטע סאָלדאַטן, און נאָכדעם פון אירע פירער. ספּעציעל האָט ער זיך געווידמעט דעם מזרחי חינוך, און אויף זיין חשבון קען מען צושטעלן דעם סוקסעס און הצלחה פונם מזרחי חדר אין טאַמאַשאָוו. אַלס לערער און מנהל האָט ער דאָרט אַריינגעלייגט זיין מאַרך און ענערגיע פאַר דער עקזיסטענץ און דערפאָלג פונם מזרחי חדר, וואָס האָט זיך געשטאַרקט פון טאָג צו טאָג.

ער פלעגט אויך אָנטייל נעמען אַלס פאָרשטייער פון מזרחי אין פיל שטאָטישע אינסטיטוציעס אָבער ער איז ניט געווען קיין אַגרעסיווער פאַרטיי מענטש, בכלל בטבע איז ער געווען אַ שטילער, אידעלער מענטש און אַזוי איז ער אויך געווען אין דער פאַרטיי. ליידער איז ער מיט זיין גאַנצער פאַמיליע טראַגיש אומגעקומען דורך די דייטשן.

ד״ר שולמאן

אַ מעדיצינער, געשטאַמט פון לעמבערג, און געווען דער ערשטער אידישער דאָקטאָר אין שטאָט זינט פוילנס זעלבסטשטענדיקייט, און אַלס אַזעלכער האָט ער זיך באַליבט אין שטאָט. ער האָט ניט באַלאַנגט צו קיין פּאָליטישער פּאַרטיי און ניט געווען טעטיק געזעלשאַפטלעך, אָבער פלעגט ליב האָבן צו געבן אַ שייגע נדבה. ער האָט זיך נאָר געווידמעט זיין פּראָפעסיע.

ער איז מאָבליזירט געוואָרן אין דער פּוילישער אַרמיי און אַרייַנגעפאַלן אין רוסישער געפאַנגנשאַפט און איז אומגעקומען אין די באַרימטע קאָטינער וועלדער.

שבתי — גוט מאָרגן אייך

● **ש. ל.**

ר׳ שבתי האָט געשטאַמט פון זייער אַ בכבוד׳יקער משפּחה, אַליין איז ער אויך געווען אַ יודע ספר און אינטעלעגענטנער מענטש מיט זייער אידעלע מאַניערן. ער האָט יעדן אַנטקעגן געטראָגן אַ העפלעכן גוט מאָרגן מיט אַ ליבלעכן נויג מיט׳ן קאָפּ. אָבער אין זיינע מסחרים האָט ער נישט באַוונדערט מצליח געווען. ער האָט אייניקע מאָל געטוישט די בראַנזשע פון זיין פּרנסה און עפּעס איז עס אים נישט געראָטן. ער איז געווען גאַנץ בכבוד געקליידעט און זיך פּאַר קיינעם נישט באַקלאָגט, און דאָך אַרויסגערופן רחמנות געפילן צו זיך. ער האָט זיך ביסלעכווייז אייגעבירגערט ביים עולם ווי אַ לא יוצלח ל״ע. צו וואָס ער נעמט זיך וועלט גראַד דאָס מסחר קאַליע. דאָס אייניידעניש איז זיך צעוואָקסן אַזוי ווייט אַז מענטשן האָבן געהאַלטן אַז ער שטערט די הצלחה פון יעדן מיט וועמען ער קומט אין באַרירונג, און מ׳האָט מורא געקראָגן אַרייַנצוכאַפּן אַ „גוט מאָרגן״ פון אים. מ׳האָט אים פּשוט אויס־געמיטן, ווייל מ׳האָט געהאַלטן אַז נאָכדעם ווי מ׳קריגט אַ „גוט מאָרגן״ פון ר׳ שבתי, איז דער טאָג שוין נישט קיין גליקלעכער. ער האָט לעצטנס געהאַט אַ געוועלב אין די האַליעס, ווי אַ סך אַנדערע, און גראַד נישט געווען דער אָרעמסטער פון זיי, דאָך איז דער אָבערגלויבן געווען זייער פּאַרשפּרייט צווישן די מענטשן אין שטאָט. ס׳איז דערגאַנגען אַזוי ווייט אַז אייניער האָט געוואָלט אַרייַנקיבעצן דעם צווייטן האָט ער אים געשאָלטן: „שבתי זאָל דיר נאָר אַנטקעגן קומען״. הגם ער איז געווען זייער באַליבט ביי יעדן.

אדוואקאט מאנדעלטארט

אַ זאַמאַשטשער יונגערמאַן, וואָס האָט פּראַקטיצירט אַדוואָקאַטור אין טאַמאַשאָוו, אויך ער האָט זיך ניט געמישט אין קהל׳שע ענינים, נאָר זיך אָפּגעגעבן מיט זיין בּאָרוף, אָבער איז געווען נאַציאָנאַל געשטימט.

איטשע בּארענשטיין

אלעזר בּארענשטיינס זון, וואָס האָבן זיך געראַטן קרובים מיטן ראַדזינער איזביצער הויף. אין דער יוגנט איז ער געווען אַ חסידישער יונגערמאַן און חתונה געהאַט אין לובלין צו אַן עכט חסידיש הויז, האָט אָפּילו אָנגעטאָן אַ שטריימל צו דער חתונה. נאָר די נייע וועגדונג פון דער ערשטער מלחמה האָט אים פאַרוואַנדלט אין אַ וועלטלעכן יונגערמאַן, ער איז אויך געווארן פון די גרויסע גבירים אין שטאָט, האָט פאַרמאָגט אַ שניט קראָם פון די גרעסטע אין געגנט. אויך איז ער געווען איינער פון די ציוניסטישע פירער און איר ערשטער פאָרשטייער צו דער אידישע גמינע אָבער זיין מהות איז ניט געווען פון אַ פאַרטיי מענטש. ער פלעגט אָנטייל נעמען אין אַלע אידישע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס מיט אַ ברייטער האָנט. זייער פיל האָט מיטגעהאָלפן זיין יונג פאַרשטאַרבענע צאָרטע פרוי מינטשעלע, וועלכע האָט פאַרוואַנדלט זיין הויז אין אַן אַריסטאָקראַטיש הויז און האָט זיך אויך באַמיט אָנצוהאַלטן איר גייסטיקע ירושה, טראָץ דעם וואָס זייערע קינדער זיינען געגאָנגען אין גימנאַזיום זיינען זיי געווען מאַדערן רעליגיעז. זייער עלטסטע טאָכטער, ביילע, איז געווארן די שנור פון יעקב לעדערקרעמער פון די נכבדים אין שטאָט. ליידער איז קיינער פון זיי ניט געבליבן, נאָר זיין געוועזענער אידים: יצחק לעדערקרעמער.

אלי׳ שטרוזלער

אַ איד פון פּאָלק, אַ בוימייסטער, זייער אַ גוטער בעל מלאכה און אַ קלוגער ערלעכער מענטש. ער האָט ווייניק געלערנט אין דער יוגנט אָבער האָט פאַרמאָגט אַן איינגעבוירענע אינטעלעגענץ און זעלבסטבילדונג. ער איז געווען פון די חשוב׳סטע עסקנים אין האַנדווערקער פאַראיין און אַנערקענט און באַליבט אין אַלע קרייזן און שיכטן פון שטאָט פאַר אַן ערלעכן און אויפריכטיקן האַכאָנשטענדיקן מענטשן וואָס איז ווערט אַכטונג און כבוד.

ארי' לעווענפום

אין די ערשטע יאָרן פון פוילנס זעלבסטשטענדיקייט האָט ער געאַרבעט אַלס באַאַמטער אין מאַגיסטראַט. זינט די ניי דערווויילטע זעלבסטשטענדיקע אידישע קהלה איז ער געוואָרן איר סעקרעטאַר, וואו ער האָט אָנגעהאַלטן דעם אָמט ביז פוילנס צוזאַמענברוך. ער איז געווען פון די פירער פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין שטאָט.

יחזקאל קאפענבוים

סטאָליער פון פאַך, אַ פאַרצייטיקער טיפּ בעל מלאכה, מיט באָרד און פּיאות און שומר תורה ומצות, געווען פון די חשוב'סטע פאָרשטייער פון האָנטווערקער פאַראיין אין די שטאָטישע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס.

אליעזר דערענפעלד

סעקרעטאַר פון שטאָטישן מאַגיסטראַט (אָן אָמט וואָס איז געווען פון די געציילטע אין פוילן וואָס איז באַקליידעט געוואָרן דורך אַ איד). ביי פוילנס אָנטשטעאונג האָט דעם אָמט פאַרנומען יעקלי דערענפעלד, ער איז באָלד אַוועק קיין אָמעריקע, האָט ער דאָס איבערגענומען און אָנגעהאַלטן ביז האָרט פאָרן קריג, וואָס צוליב דער אזאן פאָליטיק איז ער באַזייטיקט געוואָרן. זיין זון לייבל איז ג'הרג'ט געוואָרן אין דעם בלוטיקן דאָנערשטיק דורך די דייטשע באָמבערס. ער מיט דער פאָמיליע זיינען אַוועק קיין ראָוע רוסקא און דאָרט אומגעקומען.

פייבעל האלץ

גרינדער און איינער פון די הויפּט פירער פון פועלי־ציון באַוועגונג אין טאָמאַשאָווער קרייז.

געבוירן אין יאָהר 1894 אין טאָמאַשאָוו ביי בעל־בתישע רעליגיעזע עלטערן, ער האָט באַקומען אַ שטרענג רעליגיעזע ערציהונג, געלערנט אין פריוואָט רעליגיעזע חדרים, ווי דער שטייגער אין יענער תקופה, ביים סוף פון דער ערשטער וועלט מלחמה, איז ער געוועזען אייניער פון די ערשטע פּיאָנערן צו פאַרשפרייטן דעם ציוניסטישען געדאַנק צווישען דער אויפ־

וואכענדער אידישער יוגענט, און מיטן גאנצען פייער פון זיין יונגען פילבאראר ברויזענדער נשמה האט ער זיך ארייגעווארפען אין דער אידעאלאגישער ארבייט און האט געגרינדעט די פועלי ציון באוועגונג, אין איז געבליבען איינער פון אירע דינאמישע פירער ביז'ן לעצטען טאג.

די פארטיי האט איהם אלע מאהל ארויסגעריקט אין פאדערגרונט אנטייל צו נעמען אלס איר לעגיטימער פארשטעהר אין אלע קהל'ישע און געזעלשאפטליכע אינסטיטוציעס, ווי ער האט זיך ספעציעל אויסגעצייכענט אלס ראטמאן אין שטאט ראט, ווי ער איז געאכטעט געווארען אויך פון די ניט אידישע ראטמענער.

ער איז פארראכענט געווארען אלס אידעאלאג פון דער פארטיי אין שטאט, ער פלעגט אפט ארויסטרעטען מיט אידעאלאגישע רעפעראטען ספעציעל האט אים געהאלפען זיין שארפקייט און אויפבליצענדע געדאנקען צו אפאנירען געגענערישע רעדנער, וואס אין די יארען פון שטורם און דראנג האט דאס פארנומען א גרויס ארט ביי דער אידישער יוגענט אין די פראווינץ שטעטלעך.

זיין כח בלוט און מארך און פולער ענערגיע האט ער געשאנקען פאר דער פארטיי, פאר וואס ער איז זעהר געאכטעט געווארען.

בשעת דער דייטשער אקופאציע א פאר טעג נאך ראש השנה ת"ש, האבען די דייטשען פארנומען פייבלן מיט זיינע 2 זיהן, און יודא גאלדמאנ'ס 2 זיהן ליביש באריקס איידים און ליפאלי קרעשיווער א.א. וו. און זיי האבען זיי אוועקגעפירט פון שטאט מיט'ן בעלזיצער וועג, און ליידער זיך מער נישט אומגעקערט, אונטער וועלכע אומשטענדען און ווי זיי זענען אומגעקומען דורך די דייטשע מערדער איז אומבאקאנט הי"ד.

אברהם יצחק בלאנדער

אן אנגעזעענער איד, אן איידעם פון ר' ישראל סיני'ס, פון די עסקנים און דאזארעס פון דער אידישער גמינע, כלל טוער. אין דער ערשטער מלחמה האט ער מצליח געווען און האט אויפגעבויט דעם טארטאק וואס איז גערופן געווארן ביז צום חורבן בלאנדערס טארטאק.

זיין זון משה, הייבט אין ישראל, איז געווען פון די רעוויזיאניסטישע עסקנים און זייער פארשטייער אין קהילה, אן עסקן ציבורי, ביזן היינטיקן טאג.

די זקנים אין שטאדט

● ש. ליכט

דער אַלטער העשל

אַזוי האָט מען גערופן ר׳ אברהם יהושע העשל שלאַגבוים, וועלכער האָט געטראָגן דעם נאָמען פון אַפּטער רבי׳ן דעם אוהב ישראל. ער איז געווען אַ איד אַ שתקן און איש מכובד. ער איז נאָך געפֿאָרן צום נעשכיזער רבי׳ן ר׳ איציקל און צום אַלטן טריסקער מגיד, און נאָכדעם צום קוזמירער רבי׳ן ר׳ מרדכי׳לע.

ער האָט געהאַט 2 זין. ר׳ שמואל, וואָס זיינע קינדער געפֿינען זיך אין ישראל און אין אַמעריקע דניאל שלאַגבוים, און יעקלי שלאַגבוים מיטן זון יצחק שלאַגבוים, וואָס געפֿינען זיך אין טאָראָנטאָ. זיי זיינען געווען פון די חשוב׳ע קיעלצער חסידים און אָנגעזעענע בעלי־בתים אין שטאָט.

דער אַלטער יעקאַלע

אָדער ווי מען האָט אים גערופן יעקאַלע בראַפמאן, פון די ראַדזינער חסידים. ער פלעגט שוין לייענען יעדן טאָג די אידישע צייטונגען און זיך אינטערעסירט מיט וועלט נייעס. די קינדער האָבן געהאַט אַ שענק אויף קאשטשעלנא און זיינען געווען חשוב׳ע בעלי־בתים.

דער אַלטער שמואל מיכעלעס (באדענשטיין)

אַ בעלזער חסיד, וואָס טראָץ זיין טיפן עלטער איז ער אין די נייע־ציקער יאָרן נאָך געפֿאָרן מיט אַ וועגעלע קיין בעלז. זיין זון מעכעלע איז גע׳הרג׳ט געוואָרן ערב סוכות פון עלעקטרישן שטראָם. און דער אינגסטער אייזיק איז אין ניו יאָרק.

אמצבה פאר בעקאנטע און פריינד

● ש. ליכט

אלטער שטול

אַ חשוב׳ער בעל בית, בעלזער חסיד, פיש סוחר, געווען אַן עוסק בצרכי ציבור, חבר הועד פון שטאַטישער תלמוד תורה, פאַרשטייער פון דער אַגודה אין מאַגיסטראַט. ער האָט ליב געהאַט אַ טובה צו טאָן, פלעגט באָרגן אידן אַ גמילת חסד און געהאָט אַ ספּעציעלן בוך דערויף.



אלטער שטול און זיין פרוי סימא

ביי אים האָבן געהאַט אַכסניא פיל רביים, ספּעציעל פון דער בעלזער דינאַסטיע ווי די מאגיראווער רביים רבי ארי׳ לייבוש רוקח פון ראווא רוסקא און זיין זון רבי נחום אהרן פון לעמבערג. ער איז געווען פון די אַנגעזעענע אידן אין שטאָט און אויך זייער נאָענט צו די ציעשינאָווער חסידים. זיי זון עוזר וועלכער האָט באַלאַנגט צו דער „צעירי אגודת ישראל" געפינט זיך היינט מיט דער פאַמיליע אין חיפה, ישראל.

ר' נתן נייי

פון די עליטע אין שטאט, אַ איד אַ למדן אפקה, אַ גביר און נדבן, געהאט חסיד און קרוב פון קאצקער רביין. אלע קינדער תלמידי־חכמים און לומדים. ער איז געווען דאס פענדל פון שטאט.

שמואל לובערט

אַ געבוירענער אין בריסק, נתן נייס אַן איידעם, אַ איד מיט אַ שארפן קאפ און גרויסער למדן און געהאט חסיד. נאכן ערשטן קריג איז ער געווארן אַ יורד לייע, אבער טראץ דעם איז ער געבליבן אַן עסקן, פון די אגודה פירערס.

וען אין שטאט איז אראפגעקומען די נאוואראדאקער ישיבה האט ער זיי געראדפט ביז ער האט זיי משלח געווען. מען האט אים גע־פרעגט: היתכן, פארוואס? האט ער געענטפערט: וויל זיי זיינען ליטוואַ־קעס, און אַ ליטוואק האט אַ צלם אין האַרץ. — ר' שמואל, פון וואַנען וויסט איר? — האט ער געענטפערט: איך בין דאך אליין אַ ליטוואק, וויס איך געוואי...

אלי' חיים גרשנ'ם

אַ געהויבענער בעלזער חסיד, אַן עסקן במצות ורודף צדקה, פון די געציילטע אנשים חשובים אין שטאט, אַ גרויסער קנאי, וואס האט לוחם געווען קעגן יעדן מינדסטן אפנויג פון אידישן דרך אדער מנהג. ער איז געווען אַ גרויסער איש המעשה און געאכטעט ביי דער גאַנצער שטאט.

מענדלי טעפלער

אַ געהער חסיד, אַ גאַנצע וואך געדאוונט און געלערנט אין גרויסן בית המדרש, געווען דער הויפט באזארגער פון קנין ספרים, זייער אַ ליבלעכער מענטש, תמיד האט געשיינט דער שמייכל אויף זיין פנים. זיין פרוי רחל איז געווען די עקרת הבית און די הויפט סוחר'טע, און ער

האָט עוסק געווען בתורה וצדקה. אַ זעלטענער בעל מידות, האָט ניט אַנטייל גענומען אין קיין שום מחלוקה אָדער פּאָליטיק אין שטאָט.

זיינע זין, גדלי׳ שלום און ישראל׳קע, זיינען געווען בכבוד׳יקע חסידי׳־שע בעלי בתים וועלכע זיינען געגאַנגען אין די פּוס־טריט פון זייער פאָטער. זייערע קינדער זיינען ב״ה געבליבן לעבן און זיי געפינען זיך אין אַמעריקע און ארץ ישראל, און פאַרנעמען אַ בכבוד׳יק אָרט צווישן דער שארית הפליטה פון טאָמאַשאָוו.

דודל גאלדשטיין

פון די הויסאָטינער חסידים, זייער אַ בכבוד׳יקער און ערלעכער מענטש, ער האָט מצליח געווען אין מסחר און געהאָט זייער גערָאטענע קינדער און האָט זיך משדך געווען מיט רבנים און חשוב׳ע אידן פון דער מדינה און איינגעהאָנדלט לייטישע אידימס און שניר. זיינע קינדער און אייניקלעך זיינען געווען פון די שענסטע מענטשן אין שטאָט, עשירים אָן חסידים, עסקנים ואנשי מעשה. זיינע זין: ישעי׳, יעקלי, ישראל הירש, און יבדלו לחיים, ר׳ ברוך גאָלדשטיין, אַ איד אַ למדן אָן חסיד, אַ וואונדערבאַרער האַרציקער חסידישער בעל תפילה, היינט אין ברוקלין, ר׳ נתן, אין ארץ ישראל.

זיינע איידימס: ארי׳ העלער, דעם פראמפאלער רב׳ס זון, ליפּא האָניקספעלד, אַ תלמיד פון מאציווער עילוי און אַליין אַ גרויסער תלמיד חכם, מאָטל האָכמאַן, אַ איד אַ למדן און יעקב ווייסער. אויך זייערע קינדער זיינען שוין געווען פון די בכבוד׳יקסטע בעלי בתים. צווישן זיי דער באַקאַנטער פאַרדינסטפולער לאַנגיאַריקער מזרחי עסקן און געוועזענער קהלה פּרעזעס, היינט אין ישראל, ר׳ חיים יוסף לערער. אַ טייל פון זייערע אייניקלעך זיינען גערָאטענע געוואָרן און געפינען זיך אין אַמעריקע און ישראל.

ראובלע חייטשעס (גארטלער)

אַ איד וואָס האָט שווער געהאַרעוועט אויף פּרנסה, אָבער נאָך אַ גרעסערער בעל עבודה אין אידישקייט. יעדן טאָג פלעגט ער אויפשטיין פאַרטאָג און גיין אין ר׳ יהושע׳לעס שטיבל דאָוונען און לערנען, אַ איד אַ שמח בחלקו, זיין גאַנצן כוח האָט ער אַרײַנגעלייגט צו דערציען זיינע קינדער אויפן פאַרצייטיקן חסידישן שטייגער, און דאָס איז אים טאַקע

געלונגען. זיינע צוויי זין דוד און יצחק גארטלער זיינען געווען דורכגע־ווייקטע חסידישע יונגעלייט, ציעשינאווער חסידים, מיט דעם עכטן חסידישן ברען, וואס אַ חוץ לערנען אוּן חסידות האָט זיי גאָרנישט אינטערעסירט. זיי האָבן שוין געהאַט קינדער בחורים ווי די בלומען וואס האָבן כסדר געלערנט אין צאַנזער שטיבל. ליידער איז קיין איינער פון זיי ניט געראַטעוועט געוואָרן.

פּסח פּוטער

געהאַט אַ קליין שפּיז געוועלבל, אַבער ער האָט זיך וויניק אָפּגעגעבן דערמיט, מיט פּרנסה האָט זיך באַשעפטיקט זיין ווייב יהודית, און שפּעטער די קינדער, ער איז געפּאָרן קיין שינאווא צום דברי יחזקאל, און דאָרט אָפּזיצן חדשים און דאָס זעלבע שפּעטער קיין ציעשינאָוו צום בעל דברי שמחה, און די צייט וואָס ער איז געווען אין דער היים איז ער מערסטנס געווען בייַ הרה״צ ר׳ יהושׂ׳לע און זיין זון ר׳ יוסף לייביש זצ״ל, און געגאַנגען נאָך געלט פּאַר אידנס וועגן. ער איז געווען דאָס גוטסקייט אַליין, זיינע צוויי שוואַרצע לאַכענדיגע אויגן האָבן אַרויסגעשיינט פון זיין וויס פּאַטריאַרכאַלען געשטאַלט. ער איז ביי זיך געווען אַן עניו אָפּילו פּאַר אַ קליין אינגל, אַ איד אַ בעל מידות וואָס האָט תמיד עוסק געווען בתורה ועבודה. פון זיינע קינדער זיינען אַ טייל אין אַמעריקע און אַ טייל אין ישׂראל.

ישׂראל׳קע לערמאַן

אַ בעל־בתישער איד, בעלזער חסיד, פול מיט ענערגיע און אייג־געבאָרענע חכמה מיט אַ וואַרעם אידיש האַרץ. ער מיט זיין שוואָגער הירץ פעלדזען, וועמענס שוועסטער יאָכיד איז געווען ישׂראל׳קעס פּרוי, זיינען געווען פון די גרעסטע גבירים אין שטאָט. זיי האָבן שטאַרק מצליח געווען אין דער ערשטער וועלט־מלחמה. זיי האָבן געהאַט דאָס גרעסטע קאָליניאַל געשעפט אין גאַנצן פאָוויאָט, ווי אויך האָבן זיי געבויט צוזאַמען מיט בירך קעסלער די מיל אין בעלזשעץ.

ישׂראל׳קע איז טראָץ זיין גרויס גבירשאַפט פאַרבליבן דער פאָלקס־טימלעכער איד. ער האָט זיך וויטער גוטבאַוודעריש פאַרהאַלטן מיט אַלע. ער האָט ליב געהאַט אַ גוט ווערטעלע אַפּילו ווען מען האָט עס אים אַרייַנגעזאָגט, אַבי דאָס ווערטל איז געווען שאַרף און שפּיציק...

קיין אפיציעלע אמטן האט ער ניט געוואלט אננעמען, וואס ווי פארשטענדלעך האט מען דאס אים אנגעטראגן. ער האט זייער פיינט געהאט זיך צו קהל'ן. אבער גרויס פארשטענדניש געהאט פאר אינדיווי־דועלע הילף, פערזענלעך ארויסהעלפן א איד, מיט א שיינע נדבה אדער א גמילת חסד.

ער איז פלוצלונג קראנק געוואָרן אויף א סטראק. די ערשטע זאך האט ער געגעבן א באפעל אלע משכנות צוריקצוגעבן אומזיסט. ווען דער ציעשינאווער רבי האט אים מבקר חולה געווען, האט ער געווויינט: רבי, זייט מתפלל, לא אמות כי אחיה, כ'וויל נאך לעבן, ווייל נאך מענטשן וועלן עפעס האבן פון מיין לעבן. אבער, ליידער, איז ער געשטארבן אין די פריע פופציקער.

פון זיינע קינדער האבן זיך גערעטעוועט: פעשא און איר מאן הירש מלך גלאנצער מיט די קינדער, שלמה'לע, יונה וואס האט אין די 20־ער יארן געלאזט שטיין דעם פאטערס פארמעגן און אווענק קיין ישראל אלס חלוץ, היינט אין אמעריקע. דער אינגסטער, שמואל, האט זיך גערעטעוועט ביי די דייטשן אין די וועלדער, היינט אין ווייניפעג, אמעריקע.

ישראל'קי לערמאן איז געווען א שם דבר אין טאמאשאוו, און אלע האבן שטארק באדויערט זיין יונגן טויט. נאך זיין לוי' איז נאכ־געגאנגען די גאנצע שטאט, ווי אויך זיינען ספעציעל געקומען מענטשן פון דער געגנט אים אפגעבן זיין לעצטן כבוד.

אנשל שור

געבוירן און דערצויגן אין טאמאשאוו. פון דער פריסטער יוגנט האט ער געהאט א נייגונג צום ריידן, ער פלעגט ארויפגיין אויפן שטיבל בוידעם און זיך אינהילן אין א טלית און ריידן מיטן עכטן מגיד'ישן ניגון און נוסח. צו זיין יוגנט חבר מיכל יודא פלוג פלעגט ער זאגן, אז ווען איך היל זיך אין טלית, זע איך אין מיין פאנטאזיע א פול־געפאקטע שול אדער בית המדרש, מיט הונדערטער צוהערער.

די בחורים פלעגן אים וואַרפן האנטעכער, אבער דאס האט אים ניט צוריקגעהאלטן פון מאכן איבונגען צום ריידן, ווי עפעס אן אינער־לעכער דראנג וואלט אים געשטויסן צו דער בימה. קיין גרויסער למדן איז ער ניט אויסגעוואקסן, אבער די ארטאדישע קונסט האט ער אין זיך אנטוויקלט. בכלל איז ער געווען זייער א שיינער, הויך און פעסט-געבויטער מאנספארשוין, דאס וואס מען רופט ביי אונז אין אמעריקע „פערסאנאליטי". ער האט חתונה געהאט קיין בילגוריי.

מיטן אויסברוך פון דער ערשטער קריג איז ער אַוועק אין טיף־רוסלאַנד, וואו ער איז געווארן טעטיק געזעלשאַפטלעך אין די פאַרשידענע הילפס־קאָמיטעטן פאַר די ביעזשניצעס. דאָרט איז ער געקומען אין באַרירונג מיט דער מאָדערנער אידישער וועלט פון וועמען ער האָט זיך געלערנט די מאָדערנע רעטאָרישע קונסט, עס האָט זיך ביי אים געשאַפן אַ סינטעז צווישן מגיד־מטיף און רעדנער, בעסער געזאָגט: אַ מאָדערנער מגיד.

ער איז ניט געווארן קיין „פּיעכאָטנע־מגיד", נאָר אַ פּראָפאַגאַנדיסט פאַר דער אגודה, וואָס האָט אים באַצאָלט אַ סטאַביל געהאַלט אַרומצופאָרן אין די פּוילישע קליינע שטעטלעך צו אָרגאַניזירן אגודה צווייגן. שפּעטער איז ער געווארן דער אָפּיציעלער משולח פון דער „מתיבתא" אין וואַרשע, וואָס זי האָט אים געשיקט קיין אויסלאַנד זאַמלען געלט. שפּעטער איז ער געפאָרן פאַר אַנדערע אינסטיטוציעס. ער האָט שוין געהייסן הרב אשר אנשיל שור. ער האָט אַלעמאָל געהאַט אַ גרויסן סוקסעס אויף דער „בימה".

אין אַ פּריוואַטן שמועס האָט ער געזאָגט, אַז דאָס האָט ער צו פאַרדאַנקען דעם טאַמאַשאָווער שטיבל בוידעם מיט די בחורים, כאָטש זיי האָבן אים דעמאָלט געוואָרפן האַנטעכער...

אליעזר בערגענבוים

אַן איינגעוואָרצלטער און אָפּשטאַמיקער פון טאַמאַשאָוו מדור דור, אַ איד אַן עושר און בעל צדקה פון די בכבוד'יקסטע בעלי בתים אין שטאָט. ער איז געווען פון די געציילטע חשוב'ע מענטשן אין שטאָט וואָס האָט ניט באַלאַנגט צו קיין חסידים שטיבל, ער האָט געדאַוונט אין גרויסן בית המדרש, אָבער זיך באַטיליקט אין יעדן דבר טוב וואָס איז דורכגעפירט געווארן דורך אַנדערע בתי מדרשים. זייער אַ שטילער מענטש, פון די גרעסטע תבואה סוחרים אין געגנט. אַן אַריסטאָקראַטישער מענטש, געהאַט זייער חשוב'ע קינדער.

זיין איידים איז דער באַוואוסטער געזעלשאַפטלעכער עסקן און לאַנג־יאָריקער פּרעזעס פון דער קהלה, מר שמואל שיפלינגער, ער, מיט זיין שוואָגער יעקב בערגערבוים און קינדער, געפינען זיך אין אַמעריקע.

שטיבעל יונגעלייט

● ש. ליכט

מאָטיל פוש

משה לעסערס זוהן, וואָס ער איז געווען שמש און חזן שני אין דער גרויסער שוהל, ר׳ משה לעסערס איז געווען אַן אייִדעלער איד און האָט געהאַט טייערע קינדער, זייַן זוהן מאָטיל איז געווען ספּעציעל אַ געראָטענער, קלוג און שיין מיט אַ שאַרפען קאָפּ אַ מתמיד און חסיד, געלערנט אין רבי יהושיע׳לעס שטיבעל און פון ציעשינאָווער רבינ׳ס גוואַרדיע, ער איז פאַרעכנט געווואָרען אָלס איינער פון די בעסטע בחורים, ער האָט חתונה געהאַט קיין קאַרטשין וואו ער האָט פאַרנומען אַ חשוב אָרט אין געזעלשאַפטליכען לעבען, דאָרט איז ער אומגעקומען מיט דער גאַנצער פאַמיליע.

יחזקאל׳י זכרי׳ס

דער זון פון זכרי׳, און אייִדים פון שלמה אַקסט. פון די געציילטע בחורים וואָס נאָכ׳ן ערשטען קריג זענען זיי געבליבען טרייַ צו תורה און חסידות, ניט באַאיינפלוסט פון די אַלע נייַע לאָזונגען און ווינטען וואָס זיינען שוין אַריינגעדרינגען אַפילו צו זיי אין שטוב, וואָס זייַן שוועסטער גיטעל׳ס איז געווען אַ פייערדיגע ציוניסטקע (די פרוי פון פישעל פלוימענבוים) פון די חשוב׳סטע חסידישע לומד׳ישע בחורים אין רבי יהושיע׳לעס שטיבעל און זייער מדריך, נאָך דער חתונה האָט ער געדאַוועט אין ציעשאַנאָווער שטיבעל וואו ער איז פאַרעכנט געוואָרען פון די חשוב׳סטע יונגעלייט.

יוסעלי גאלבער

וועַן דער קליינער יוסעלי איז שוין געווען אַ דערוואַקסענער באבערד־ עלטער בחור, פון די אַנגעזעהנע חסיד׳ישע לומדים אין רבי יהושיע׳לעס שטיבעל, איז ער געבליבען ביים נאָמען דער קליינער יוסעלי, וויַיל ער איז טאַקי געווען זעהר קליין געוויקסיג פיזיש, אָבער זעהר גרויס אין מעלות און מידות, אַ גרויסער תלמיד חכם און אַ גרויסער חסיד וירא שמים.

געבוירען ביי אָרימע עלטערן וואו ער האָט קיינמאָל ניט געהאַט עסען צו דער זעט, אַזוי האָט ער אויך ניט געהאַט אַ זעטיגקייט אין לערנען תורה, וויפיל ער האָט געלערנט איז איהם אַלץ געווען צו ווייניג, ער האָט פשוט געשלינגען בלעטער גמרא, די בעלי בתים פון רבי יהושיע'לעס שטיבל האָבען איהם געגעבען טעג, און ער איז געוואַקסען ניט פיזיש נאָר גייסטיג. ער פלעגט זיין חסידישען דורשט לעשען ביי די טישען און תפלות פון ציעשינאווער רבי'ן ז"ל ווי אויך פלעגט ער פאָרען טיילמאָל קיין בעלז, ער האָט חתונה געהאַט קיין קאָרטשין גאַליציען, וואו ער איז אומגעקומען מיט זיין גאַנצער פאַמיליע.



דער קליינער יוסלי ; זיין מוטער שרהלע און צוויי שוועסטער

סיני פרידלענדער

איינער פון די שטעטלשע יונגע לומדים

• **לאה הערציג,** טאראנטא

געבוירען אין אן ארימע יחוס׳דיגע היים. פון זיין פאטערס צד — א נאענט אייניקעל פון הרה״ג ר׳ ליבוש חריף, באוואוסט אלס פלאצקער רב זצ״ל.

פון קינדוויז אויף האט ער ארויסגעוויזן התמדה אין לערנען. אין דער ערשטער ישיבה צייכענט ער זיך אויס אלס איינער פון די בעסטע תלמידים פון ר׳ נתן מלמד, ביי דעם גרויסען שטאטישען פארהער, וואס איז דאן פארגעקומען ביי א סיום מסכתא.

אין די עטליכע יארן פונ׳ם ערשטען וועלט קריג, ווען דאס לערנען איז כמעט אינגאנצען אפגעשטעלט געוואארן, ווארפט ער זיך מיט דער זעלבער התמדה צו דער מאדערנער אידישער ליטעראטור. ביי די עלטערן ווערט ער שיער נישט פארשטאנען פאר א „פארלוירענעם" ד. ה. אראפ פון דרך הישר. אבער ער געפינט זיין וועג צוריק צום לימוד התורה און ווערט איינער פון די טיפישסטע חסידישע בחורים וואס מ׳האט לעצטענס געקענט זעלטענס טרעפען. זיין פרומקייט און חסידות דערווייטערן אים פונ׳ם ברויזענדען ארום. זיין ארט איז שטענדיג אין ר׳ יהושע׳לעס שטיבעל ביי א גמרא אדער א ספר. ער העלפט אויך ארויס אין דעם סאדע געוועלבל פון זיינע עלטערן. פון דער נאטור איז ער אן אויסערסט גוטמוטיגער מענש. איך וויים נישט צי ער האט אין זיין לעבען אמאל מיט וועמען זיך געקריגט. בכלל איז ער געווען א בעל מדות, געגאנגען יעדען אויס׳ן וועג.

ער איז זיך משדך מיט א שהנער משפחה פון טישעוויץ, (זיין שווער ר׳ אלעזר לערנער איז א איד א תלמיד חכם), וואו ער באזעצט זיך. אויך דארט אין טישעוויץ טרעפט מען אים אין די נעכט אין בית המדרש ביי א גמרא.

אין דער צייט פון דער היטלער אקופאציע לאזט ער זיין פרוי חוה׳לע מיט זייער טעכטערל אין טישעוויץ און ער אנטלויפט קיין ראוע צו די רוסען. פון דארט ווערט ער פארשיקט צום וויטען צפון וואו עס פריען אים אפ די פינגער פון די פיס אין די ארכאנגעלסקער וועלדער ביי דער ארבעט.

נאָך דער באַפרייאונג פון דער פּאַרשיקונג לאָזט ער זיך אַן אָפּגעשוואַכטער אין טשימקענטער געגענד אין מיטל־אַזיע אין שטעטל לענגער וואו זיין נשמה געהט אים אויס אויף די הענד פון זיין עלטערער שוועסטער רעכיל, אין ב׳ מרחשון תש״ב.

דער קאָלכאָז וואו ער האָט געאַרבעט גיט אים אָפּ פיר איילען ערד וואו ער ליגט אָפּגעזונדערט אַליין טויזענטער מיילען אַוועק פון זיין געבורטס־אָרט און פון זיינע לעבענגעבליבענע נאָענטע.

ווען דער טאָג פון נקמה וועט קומען זאָל אויך זיין יונג פּאַרשניטען לעבען אַריינגעהן אין רעכנונג.

פריידע טייערשטיין

• **רעכיל פריידלענדער,** טאַראַנטאָ

די טאָכטער פון ר׳ שבתי פריידלענדער. זי איז געווען ערלעך און גאָטספּאַרכטיק. געהאָט אָ טיפע ידיעה אין דער מאָדערנער אידישער ליטעראַטור. זי שליסט זיך אָן אין דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע ביים אָנהויב פון איר אויפקום אין אונזער שטאָט. נאָך דער חתונה פירט זי מיט איר מאָן דוד אָ סאָדע־ און טיי־געוועלב אין די האַליעס. אין קריג אַנטלויפט איר מאָן קיין ראָוע פון וואָנען ער ווערט פּאַרשיקט קיין סיביר. עלנט און איינזאָם גייט ער שפּעטער אויס אין סאָמאַרקאַנד, מיטל אַזיע, פון הונגער און קראַנקייט. זי, פריידע, איז געבליבן מיט אירע 2 קינדערלעך, שלמה אלעזר און זלאָטעלע, אין טאָמאַשאָוו, צוזאַמען מיט די עלטערן. פון דאָרט זאָל זי האָבן אויסגעזידלט געוואָרן קיין טשעשאָנאָוו און דערנאָך קיין בעלזעץ אין די גאָז־קאַמערן. פון די קינדער איז קיין שפּור נישט געבליבן.

שרה דבורה פריידלענדער

אַנטלאָפן פון די דייטשן קיין ראָוע רוסקע, דאָרט חתונה געהאָט פאַר יוסף לאָנאייל. ביידע זיינען דאָרט אומגעקומען דורך די דייטשע קאָניבאָלן.

משולם באַרג

● י. מ.

געבוירען אין טאַמאַשאָוו אין 1910 ביי זעהר אָרימע עלטערן. געלערנט קינדווייז ביי פּריוואַטע מלמדים אין חדר. צוליב אָרימקייט געהט ער זעהר יונג אַרבעטען שנייִדעריי. זייענדיג רירעוודיק און דינאַמיש וואַרפט ער זיך מיט'ן גאַנצען פּייער פון זיין אינגער נשמה אין געזעל־שאַפטליך פּאַרטייִישען געראַנגעל, פּריער אין החלוץ און נאכהער אין די רייען וואָס גלויבען אין דער באַפּרייאונג פון דער גאַנצער מענשהייט דורך אַ סאָציאַלער רעוואָלוציע.



משולם בארג

אין 1939 וועריבירט ער זיך מיט זיין מוטער קיין אוקראינא אויף אַרבעט. נאָך היטלער'ס אָנפאַל אויף רוסלאַנד שליסט ער זיך אָן, אין כערסאָן, פּרייוויליג אין דער רויטער אַרמיי, צו קעמפען מיט זיין אייגען לעבען געגען די היטלעריש בעסטיעס. אין 1942 פאַלט ער אין די שלאַכטען ביי ראָסטאָוו ביים דאָן.

זייענדיק פון דער נאַטור אַ גוט־מוטיגער מענש האָט ער סיי פּריוואַט סיי געזעלשאַפטליך געלעבט פאַר אַנדערע פריער ווי פאַר זיך ביז די דייטשע רשעים האָבען פאַרשניטען זיין יונג לעבען.

ער האָט פאַרענדיקט זיין לעבען מיט אַ מות קדושים.

זאָל זיין אָנדענק זיין געהייליגט.

טיפען

יוסל וואסערטרעגער

● ש. ליכט

ריכטיק האָט ער געהייסן יוסיל שיינער (אַ ברודער פון חיים יעקב שיינער, אייגער פון די אויפגעקומענע גבירים נאָכן ערשטן וועלט־קריג און קיעלצער חסיד). יוסיל וואַסערטרעגער, אַ הויך געוויקסיקער און בריייט־בייניקער יונגערמאַן, האָט געטראָגן דעם פּאָלנע אידישן לבוש, די בּאָרד ניט געשוירן, לאַנגע שוואַרצע מלבושים מיט אַ שוואַרץ חסידיש־היטעלע אויפן קאָפּ.

אָבער דערמיט איז ער ניט געווען קיין אויסנאַם צווישן די וואַסער־טרעגער, ווייל פיל פון זיינע פּאַר־קאָלעגן האָבן געטראָגן דעם זעלבן לבוש. אָבער יוסיל איז געווען אַן אויסנאַם מיט זיין ערלעכקייט און תמימות׳דיקע אויפפירונג. פּשוט און האַרציק און ערלעך ביז גאָר, און ווייניק גערעדט.

ספּעציעל איז ער שטאַרק נזהר געווען ניט אַרויסצולאָזן פון מויל חס וחלילה אַ ליגן. ער האָט זייער אָפט געליטן בכדי ניט צו זאָגן אַ וואָרט שקר. ער האָט אויך זייער שטאַרק אַכטונג געגעבן אַז די וויאַדערעס וואַסער זאָלן זיין פול אָנגעפילט, און עס זאָל פון זיי ניט אַראָפגיסן קיין קראָפליע אויפן וועג.

וויינטער ווען עס איז געווען גליטשיק און עס איז אוממעגלעך געווען צו טראָגן 2 שוועכע פולע קאַנען וואַסער, אָדער עס האָט זיך אויפן וועג אַביסל אויסגעגאָסן, פלעגט ער צוברענגען נאָכאַמאָל בחינם. און ווען די בעלי־בתים האָבן דווקא געוואָלט אויך פּאָר דעם איבעריקן מאָל וואַסער־ברענגען באַצאָלן, האָט ער בשום אופן ניט געוואָלט נעמען,

ער האָט געזאגט: „מדה צדק" איז אַ ספּעציעלע מצוה אין דער תורה, און אויב מען איז עובר דערויף איז נעבעך די שטראָף זייער גרויס.

ער האָט יעדן טאָג געדאַוונט ערב ובוקר מיט אַ מנין, מיט אַ דאַבאַווקע פון אַ יום תהלים. אין די שוועריסטע וועטערס, רעגן און שנייען, בלאָטעס און גליטשן פלעגט ער טאָן זיין אַרבעט באמונה. ער איז געווען אַ גוטמוטיקער, מ׳האָט אים קיינמאָל ניט געזען בייזערן, אין די שווערסטע צייטן האָט דער גוטמוטיקער שמייכל אַראָפגעשיינט פון זייַנע ליפּן. פון זיין אָרעם ברויט פלעגט ער אָפשפּאָרן אַנצוזעטיקן אַן אורחי פרחי.

שבת האָט ער געדאַוונט אין קיעלצער שטיבל, און פאַרבראַכט אַ גאַנצן טאָג מיט לערנען און תהלים זאָגן.

זיין ערלעכקייט און תמימות איז שטענדיק געווען באַוואונדערט פון אַלע אידן אין שטאָט.



משה גאלדבוים

דער שדכן דער קרומער קאָפּ

● אפרים פישל האמער (נאד)

דער קרומער קאָפּ — האָט מען אים גערופן אין זאַמאַשאָוו. וואָרום דער קרומער קאָפּ? — עס איז לייכט צו פאַרשטיין, וואָרוואָס, ווייל זיין קאָפּ איז טאַקע געווען אָנגעבויגן אויף אַ זייט (ווי עס איז צו זען פון דעם בילד). אָבער שידוכים האָט ער אויסגעפירט גלייכע... און טאַקע אַ סך. ער האָט געקענט צוזאַמענפירן אַ וואָנט מיט אַ וואָנט, האָט מען אויף אים געזאָגט.

זעלטן ווער עס האָט געווואוסט זיין נאָמען וואָס איז געווען: ר' משה גאָלדבוים, ע"ה. ער איז געווען מיינע ג. ז. עלטערב'ס שדכן און האָט געזאָלט אויך זיין מיין שדכן, אָבער איך האָב זיך פון זיינע הענט אַרויסגעגליטשט...

איך בין זיכער דאָס פיל לעזער פון די שורות וועלן געווויס זיך דערמאָנען אין דעם טיפּ שדכן, און גאַנץ מעגלעך, דאָס ער איז אויך דער שדכן פון אייערע עלטערן, און אפשר טאַקע אייער אייגענער שדכן, אוז אויב איר האָט ניט חרטה אויפן שדוך... וועט איר אים געדענקען צום גוטן. יהא זכרו לטובה.

נחום דער בלינדער

• יעקב שוואַרץ

דער בלינדער נחום אַ בחור פון 48 יאָר, אויס־געצויגען, דאָס וויי אַ שטעקען, אַ לאַנגע אָדלער נאָז מיט אַ שיטער געלב קאָזשע בערדל און צווייי קליינע אויגעלעך וואָס האָבען קוים געזעהן די שיין, געגאַנגען איז ער זייטיג פונקט ווי איינער וויל זיך אַדורך שטופען נאָר אַ שמאָלע טיר, געטראָגען האָט ער אַפאַרפעצט אידיש היטעל און אויפן לייב בלויז אַן אָפּגעבליאָקירט צוריסען כאַלאַטעל און אַז אין דרויסן איז קיין ווינט ניט געווען האָבען מענטשען זיין שאָנד ניט געזעהן, באַרוועס איז ער געגאַנגען זומער און ווינטער ווייל אויף זיינע גרויסע געשוואָלענע פיס איז קיין שיך ניט געווען צו קריגען, געגעסען האָט ער וואָס מענטשען האָבען אים געגעבען, אָבער שטענדיג איז ער געווען הונגעריג און אויף זיין פנים איז געלעגען אַ טיפער טרויער אַזוי אַז ביי יעדען מענטש האָט ער אַרויסגערופען מיטגעפיל, געשטאָמט האָט ער פון אַ זייער שיינער יחוס־דיגער פאַמיליע. זיין פאָטער ר׳ משה גראָף ז״ל איז געווען גבאי ביי הרב ר׳ יהושע׳לע זצ״ל און האָט געׂשׂמ׳ט אַלס גרויסער למדן, זיין מוטער ע״ה וועלכע האָט אויך קוים געזען די שיין האָט מען געקרופען ״ראָשע די הייליגע צדיקת״ — און כשר האָט זי דעם נאָמען פאַרדינט וויל פון יעדע אָרימע שטוב האָט זי געטראָגען אַן עול. איינעם האָט זי געטראָגען חלות אויף שבת, איינעם האָט זי בשתיקה אַ פּאָר גילדען געגעבען וואָס זי האָט אַליין צונויפגעזאַמעלט — און פאָר יעדען האָט זי אַ טרייסט וואָרט געפונעז. זי איז ביי יעדען איינעם געווען גליבט און געשעצט. נאָר קליינערהייט האָט נחום אַרויסגעוויזען גרויס קענטעניש אין לערנען, זיין פאָטער ע״ה האָט פאָר אים די גרעסטע מלמדים געהאַלטען (לויט ווי ער אַליין האָט מיר דערציילט). ביז 17 יאָר האָבען זיי געוואוינט אין אַ דאָרף, ביז איינמאָל האָט זיך נחום געבאָדען אין אַ טייך האָט אים אַ גויע וואָס מען האָט ביי זיי אין דאָרף געפונען די כישוף מאַכערין, אָנגעכאָפט ביי די האָר, ער האָט זיך לאַנג מיט איר געאַמפערט און וויייזט אויס זיך שטאַרק דערשראָקען, און לסוף אַהיים געקומען מיט אַ שרעקליך משוגעת, ער האָט אָנגעהויבען בילען פונקט ווי אַ הונט, אַזוי אַז אַלע היגט פון דאָרף זענען זיך צוזאַמען געלאָפען וואו ער האָט געוואוינט. זיין פאַמיליע וועלכע האָבען שרעקליכע יסורים געהאַט דערפון, זענען מיט אים אַרום געפאָרען צו רביים און גוטע אידען, פאַרנאַכלעסיגט זייער שפּייז־געוועלבעל און זיך אַרויסגעצויגען קיין

טאמאשאוו. שיינע עטליכע יאר זענען אוועק און נחומען איז בעסעה גע־ווארען, אבער... ביי ענוג משוגע'נע פעלערען איז ער געבליבען, דהיינו שעה'נווייז פלעגט ער זיך ארום דרייען א רעדל, אדער שרייען הע־הע, אדער טופען מיטן פוס. און אין די שעה'ך וואס ער פלעגט פון דעם



דער בלינדער נחום

„משוגענעם אנפאל" ניט באפאלען ווערען איז ער געווען נארמאל, דאמאלס איז געווען א פארגעניגען מיט אים צו רעדן, אדער אים הערן עפעס דערציילען, און צו דערציילען האט ער שטענדיג געהאט זייער פיל. זיינע אנעקדאטען, אפראזמען, גלייכווערטלעך וואס ער פלעגט מיר דערציילען פון רביים און פון ספרים איז ממש געווען מויל און אויערן אויפצושטעלען. געשלאפען איז ער זומער אין ר' יהושע'לעס ז"ל שטיבעל, און ווינטער אין חסידי'שען בית המדרש, אונטערן אויסגעהייצטען אויוועז, אויף דער הוילער באנק, און ווי און ווינד איז געווען דעם יעניגען ארימאן וואס פלעגט א גאנצען טאג אין טאמאשאוו אום גיין אין די הייזער און ביינאכט זיך וועלען אין בית־המדרש אויסרוען זיינע צובראכענע ביינער, און נחומ'ען פלעגט אין מיטן נאכט באפאלען דער „אנפאל", ארומדרייען זיך ארום בעלעמער, אדער טופען מיטן פוס, אדער אן אויפהער שרייען הע־הע־הע — דאמאלס איז נעבעך דער ארימאן אנטלאפען וואו דער שוואנצער פעפער וואקסט.

נחום איז אויך געווען ווי מען האט אים ביי אונז אין דער גאס גערופען „דער לעבעדיגער לוח" ער פלעגט מעלדען ווען בענטשט ליכט, ווען מען מעג אנצינדען ליכט, ווען עס איז ראש חודש און דער מולד, וועלכען טאג עס געפאלט אויס יום טוב א. א. וו. נחומ'ען האט געקענט כמעט די גאנצע שטאט יונג און אלט, קליין און גרויס, גוים, פאליציי, דארפס־פויערים, אלע האבען געוואוסט אז ביי נחומ'ען קען מען וויסען ענטפערען ווי שפעט עס איז און גלייכצייטיג נאכ'ן קול נאך דערקענען ווער עס פרעגט אים. נחום האט אויך געוואוסט וויפיעל יעדערער איז אלט, און אויך געוואוסט ווער עס האט יאר־צייט, און פארן מעלדען פלעגט מען אים געבען א פאר גראשען. נחום פלעגט אויך א סך נוצן ברענגען די יעניגע וועלכע האבען געהאט אזוי גערופענע אונלעגאלע שענק וואס שבת נאכן דאוונען פלעגט פון דער עולם פון דער שוהל און פון די בתי מדרשים ארויס גיין צום שענקער און איינער האט ענגומען צווויי גלעזעלעך בראנפען איינער פיר איינער פינף, גלייכצייטיג מיט פארשידען צובייס, פיל זייער פיל מענטשען פלעגען אזוי אננעמען איבערען שבת'דיגען אדער יום־טוב'־דיגע טעג און מוצש"ק אדער מוצאי יום טוב פלעגט שוין נחום זיצען ביים שענקער און אים פינקטליך אן דעם מינדסטען קלער אויסרעכענען אמאל עטליכע און זיבעציג און אמאל עטליכע און פופציג מענטשען וואס האבען אלעס אננעמען און דער שענקער האט זיך אלעס געמיטליך פאר־שריבען. נחום איז אויך געווען א גוטער זינגער, זיינע הארציגע מאנאטאננע ניגונים זענען זיך צוגאנגען אין אלע אברים, נחום איז אויך געווען א קאמפאזיטאר, אין די זומער נעכט ביי דער שיין פון א צייטיגע לבנה פלעגט ער אויסטראכטען פארשידענע מעלאדיעס מיט ווערטער צום גראם

פון דער גמרא. אַמיינסטען פלעגט ער ליב האָבען צו דערציילען וועלטלעך פון רביים וועגען ליבע, און פלעגט בשעת מעשה צוזינגען מיט אַ גמרא ניגון. ר׳ מענדעלע קאָצקער האָט געזאָגט „אַז ליבע איז לעבען, מיט ליבע שפּייזט זיך די נשמה, ליבע איז טאַקע ניט קיין ברויט, זי איז אָבער דער ווייַן פון לעבען זי קען זייער שטאַרק פאַר׳שיכור׳ן״.

עס דערמאָנט זיך מיר ווי וויט זיין קאָפּ איז געווען שאַרף, ער האָט מיך געהאַט געבעטען איך זאָל אים אָנשרייבען אַ גראַטילאַציאָן צו זיינס אַ פאַמיליע וואָס האָט חתונה אין שטעטל טאַרנעגראַד, ער האָט דיקטירט און איך האָב געשריבען:

גראַטילאַציאָן

ווי רויזען זאָל שיינען אייער נייער וועג
און גליקליך זאָלען זיין אייערע נעכט און טעג;
עס זאָל ווי בלומען אייער צוקונפט בליען
און מיט צאַרטע טענער אייער לעבענס־ליד זיך ציען;
עס זאָל מיט גליק זיך וועבען אייער נייער מאַרגען
און פאַרשוואונדען זאָלען וועלען אייערע אַלטע זאָרגען;
פון דעם גוטען און דעם שיינעם זאָלט איר אימער געניסען
און די ליכטיגע וועלט זאָל אייך אימער באַגריסען;
איך גיב אייך מיין ברכה פון טיפען האַרצען
און וויגש אייך אַז דאָס קערענדל פון גליק זאָל ביי אייך זיך פאַרפלאַנצען.

דאָס ווינטשט אייך בכבוד רב —
נחום גראַף.

אין די ערשטע טעג פון דעם דייטשען אָנפאַל האָט אים אַ דייטשער ס. ס. מערדער געזוכט שטייען און טופּן מיטן פוס אויף די טרעפּלעך פון בעלזער שטיבעל מיט אַ דונערדיגע שטימע האָט ער אים געפרעגט „יודע האַסטו הונגער?״ וועט נחום האָט געשאָקעלט מיטן קאָפּ אויף „יאָ״, האָט אים דער מערדער אַריינגעזעצט דעם רעוואָלווער אין מויל אַריין און אויס־געשאָסען. מיט אַ פאַרשטיקטען „שמע ישראל״, איז ער פון די טרעפּ אַראָפּ־געפאַלען און אויסגעהויכט זיין הייליגע נשמה.

כבוד זיין אָנדענק.

צום אָנדענק פון מיין חבר ש. מ.

„דער בלינדער נחום"

• ע. ה. נוראצלאוו

האַלב־נאַקעט, באַוואַקסן, דאַר, אייגעבויגן,
ער הויבט אויף צום הימל די בלינדע צוויי אויגן,

און קוקט איבערן דאַשעק פון היטל אַריבער,
אַ בארוועסער, ער דרייט זיך און טאַנצט, ווי אין אַ פיבער.

ער טופעט און דרייט זיך אַ טראָט נאָך אַ טראָט,
און ווילד ער צעטאַנצט זיך אין אַ קאַראַהאַד,

אַזוי טאַנצט ער און דרייט זיך און שטייט אויף אַן אָרט,
ביז ס׳שטילן די נעַרוון זיך איין אַמאָל פּאָרט...

און דאָך אָט די קאַליקע באַווייזט טיילמאָל וואונדער
ער שמ׳ט דאָך אין שטעטל „נחום דער בלינדער"

אָט פּראווט, גיט אַ פּרעג אים: וויפל ז׳דער זייגער? —
ער גלאָצט מיט די אויגן און ענטפערט, אַ שטייגער

„זיבן נאָך צוועלף, דאַכט זיך, יאָ, ס׳גוט" —
און שטענדיק, דאָך טרעפט ער צו דער מינוט.

פאַרגעסט ווער דעם יאָרצייט פון זיין עלטער־זיידע,
איז נחום־דער־בלינדער דערמאָנט אים, „אַז פריידע

די טאַכטער זיין אינגסטע (ער געדענקט עס אויף קלאָר)
האָט אונטער דער חופּה געהאַט פערצן יאָר,

דער עלטער־זיידע איז דאָן אַ בן־שבעים
קומט אויס אַז דער יאָרצייט געפאַלט אין ט׳ סיון"...

און טויזנטער דאַטעס, נעמען, געבורטן
שנעל וועט ער אייך זאָגן, ווי אייגער וואַרפט קאָרטן,

ווען ס׳איז געפאַלן (אַזאַ מאַדנע טריק)
ראש־חודש תמוז מיט עלף יאָר צוריק.

אין חידושי תורה איז ער ווי ביי זיך
די שווערסטע קשיות פֿאַרענטפֿערט ער גיך.

ווייסן דאָך אַלע אַז דער בלינדער נחום
איז אַ גאון, אַן עילוי, אַ תלמיד־חכם...

געגוג אַז ער הערט נאָר עמעצענס קול,
געגוג שוין פֿאַר אים אַז ווייסן ער זאָל,

ווער ס׳איז דער מענטש, ווער ס׳איז זיין פֿאָטער,
וואָס האָט אַ פֿאַרמעגן געמאַכט ביי אַ טאָטער,

וואָס האָט געהאַנדלט אויף וואָס די וועלט שטייט,
און פֿלוצים עס האָט זיך אַלס איבערדרייט,

געקומען איז קריג, קריזיס און דאַן
געשטאָרבן אַלס קבצן, אַלס אַרעמאַן...

אַלץ וואָס ס׳איז פֿאַרלאָפֿן צוריק שוין מיט יאָרן
דער שטאָטעשער פֿינקס איז ביי אים אין זכרון.

דער עיקר נאָך שמ׳ט ער מיט זיינע גראַמען,
און צוגעשלייערט אין פֿאַסיקע ראַמען,

צוגעשמאָלצן מיט פֿשט׳לעך פֿון ש״ס,
וואו נאָר אַ שמחה איז נחום צו גאַסט,

און אויב אויף אַ חתונה קומט ער צוגיין,
איז מען אים מכבד מיט בראָנפֿן, מיט ווייַן.

דאַן וועדט ער גאָר פֿריילעך, ער גראַמט שוין פֿאַר אַלע,
פֿאַר די מחותנים, פֿאַר חתן־כלה,

פֿאַר אַלע בחורים און אידישע טעכטער,
און ס׳פֿלאַצן די געסט שיער ניט פֿון געלעכטער,

און כאָטש ער איז ברודיק און לעבט ווי אַ שרץ,
האָט מען פֿאַר אים רעספּעקט, דרך־ארץ,

ער שלאָפֿט אין בית־המדרש און לעבט פֿון כזית,
באַקומט ער אַן אַטאַק, דאַן מאַכט ער הועיות,

ער טופּעט און דרייט זיך אַרום אין אַ ראַד,
אַלץ האָסטיקער, שנעלער, אַ טראָט נאָך אַ טראָט.

ער מורמלט און זשומעט פונקט ווי אַ בין,
און שאָקלט זיך, דרייט זיך, אַהער און אַהין.

קינדער, דערוואַקסענע, שטייען אַרום
מ׳שרייט צו אים, נחום! — נאָר ער בלייבט שטום.

ער טופּעט, ער זשומעט, אַזוי לאַנג, אַזוי ברייט,
ביז ס׳גייט פאָראיבער אַ שטיקל צייט,

ביז עס שטילן די נערוון זיך איין,
און רואיק, געלאַסן בלייבט ער שוין שטיין.

חברה קליינוואַרג וואָס גייען פון חדר
שרייען: נחום! זאָג וויפל ז׳דער זייגער?

זאָג וועמענס בין איך, און איך ווער בין?
וואָס איז איצט נאָכט, טאָג צי באַגין? —

ער ענטפערט אַלעמען און טוט זיי דערקענען,
ווער וועמעס איז און ווער זיי זיינען.

זיי שטופּן צו גראָשנס אין האַנט אים אַריין,
ער בענטשט זיי אין גראַמען, וויציק און שיין.

ער קאָן דאָך דאָס שטעטל פון אַנהויב ביז סוף,
ווי ס׳קענען אים אַלע פון טאָמאַשאָוו...

געלעבט זיך זיין לעבן, ווי שטענדיק ער האָט
ביז ס׳איז דער דייטש געקומען אין שטאָט.

חורבן און פייער האָט זיך צעגאָסן,
מען האָט אים דעם ערשטן פון אַלע געשאָסן.

נאָך איידער אַ ציטער געטאָן ס׳האָט זיין ברעם,
איז ער געפאַלן אויף קידוש־השם.

די משוגענע טעמעלע

● ע. ה., ווראַצלאַוו

און אָט באַווייזט זיך, שפרייזט פֿאַמעליך,
ברייט אין מיט'ן גאַס,
זי קנאַקט געלאַסען דינע־קערלעך,
ס'פּנים עטוואָס בלאַס.

אויגען גרויסע, ווילדע, שוואַרצע,
שוואַרצע, ווילדע, פֿאַטלעס האָר,
אַזש, עס כאַפּט אָן ביים האַרצען,
משוגע, דיל אוך גאָר.

אַז זי צעשעלט זיך — מעגט איר וויסן,
זי זשמורעט צו דאָס לינקע אייגל,
„ווער צעפּענקיעט, אויסגעריסן,
„ליג אין ד'רערד אוך באַק בייגל.

„ווער פֿאַרברענט אוך ווער באַגראָבן,
„א טיעמנע, מיאוסע בראָך,
„זאָל דיין מאַמע נאָך דיר האָבן —
אוך נאָך, אוך נאָך, אוך נאָך...

אוך אויך פּראַנקע דער אַפּטייקער,
בעט זי אָפּט צו־גאַסט
עס קומען אָן אַ גאַנצע שייקע,
מיט טעמעלען מען שפּאַסט.

אוך זי חנפּ'עט אונטער פּיין,
לויבן קאָן זי גראַדע
אוי, ביזטו וואויל! אוי, ביזטו שיין!
ביזט זיס ווי האָניק, טשאָקאָלאַדע...

„זעסט גוט אויס! האָסט זיך פֿאַפֿראַוועט
„גלאַנצסט ווי א ליאַקערקיע,
רויטע בעקלאָך האָסטו נאַווענט,
„גיב מיר א צוקערקע...

און קוים עס טרעפט מען נאָרט זי אָפּ,
פֿאַר כּעס זי ווערט אָזש רויט,
ביזט אַ ממזר, ביזט אַ זשלאָב.
ביזט מיאוס ווי דער טויט...

און ביים היטן דאָס געשפּאַן,
פון פּנחס־בעל־עגלה,
הויבט זיך אָן ערשט דאָן
די אמת'ע יללה.

איינער שטיפּט דעם וואָגן,
דער צווייטער שנעלט דאָס פּערד,
זי נעמט זיי שעלטן, קלאָגן,
אָזש רויט פֿאַר כּעס זי ווערט.

פּנחס! — רופט זי, שרייט ס'אַ שרעק —
„אַוועק באַנדיט, רוצח!
איינער ציט דאָס פּערד ביים עק,
מען איז זיך משמח.

זי כאַפּט די בייטש — איך וועל אייך געבן:
„אוי — כ'וואָלט אייך צעמאָרזשט —
פֿאַר פּנחס'ן ניט אַוועקגעבן
זי וועט אַ זאַק מיט בּאָרשטש.

אויף זיבן קולות שעלט און שרייט,
„אַוועק דו הונט דו שלעכטער
און דער עולם טאַנצט פֿאַר פֿרייד
פֿלאַצט שיער פֿאַר געלעכטער.

מען זשאַלעווט ניט איר קיין געלד,
זי נעמט צונויף אַ זשמעניע,
זי האָט די גרעסטע אין דער וועלט,
משוגעים־פֿאָוואָדזשניע.

זי רעדט און שמייכלט ווי אַ קינד,
מען האָט זי ליב דערפֿאַר
אירס אַ וועלט, וואָס מען רימט:
„יעדער שמויגער איז זיין נאַר..."

אַזוי שפּאַנט זי זיך פֿאַמעליך,
אַביסל אַ צעטראָגענע,
זי גייט און קנאַקט זיך דינע־קערלעך,
„טעמעלע־משוגע'נע"...

חורבן און אומקום

טאַמאַשאָוו־לובעלסק

(צו דעם 17־טן יאָרצייט פון אונזער אומגעקומענעם שטעטל)

• יעקב שוואַרץ

שטיל און אײנזאַם גיס איך אויס אין מײן תפילה —
דעם פייערדיקן בראַנד פון אַ גאַנצער קהילה.
שוין יאָרן זײַנען פאַרלאָפן, און גלייך ווי ס׳וואָלט גאָרניט געווען —
שוין דעם זיבצנטער יאָר־צייט אַז כ׳האָב מײן שטעטל געזען.

איך וואָלט מײן שטעטל זיכער ניט דערקענט —
ווייל אַלעס איז פאַרשוואונדן, אַלעס איז פאַרברענט.
דער צער און ווי פון אַ האַרציקער מאַמען —
וואָס הייליק און טייער אַוועק איז מיט פלאַמען.

נישטאָ מער די אידישע געשעפטן אין שטאָט —
די טייערע אידן פון שטעטל לויפן ניט מער אין באָד.
פרייטיק אין „שול אַריין" קלאַפט ניט מער דער שמש —
געשאָסן, געברענט, דערשטיקט האָבן די ברוינע כוליגאַנעס.

דער וועג צו דער שול איז פאַרוואָקסן מיט גראָז —
קיין דאַך, קיין טירן, די פענסטער אָן גלאָז.
פאַר׳יתומ׳ט זײַנען געבליבן די הייליקע וועגט —
דאָס טייערסטע צערויבט און געשענדט.

מענער, פרויען, הויכע ווי שטאַנגען —
זײַנען פאַר הונגער, דאָרשט און יסורים אויסגעגאַנגען.
נישטאָ מער די אידישע יוגנט מיט איר שפרודלדיקער פרייד —
זייער אַש אויף פעלדער, צעזייט און צעשפרייט.

ביטערע גזירות און שרעקלעכע שחיטות יעדע וואך —
און די וועלט האט געשוויגן אויף אונזער גרויסער בראך.
נאך היינט איז אין טאמאשאוו דאנערשטיק יאריד —
נישטא מער די סוחרים נאכן בלוטיקן שניט.

מען הערט ניט מער קיין זמירות און קינדערישע פרייד —
לעקאן און זאבורקי אין אידישע געשעפטן זיך צעשפרייט.
יוזשעק דער קרומער קליין ווי א מויז —
פאסט אים ניט אנדערש נאר באַרנשטיינס הויז.

נאשינסקי דער חזיר־שלעגער איז בעל־הבית אין דער אידישער מיל —
אויף אונזער גרויסער ווייטיק האט ער דערגרייכט זיין ציל.
יאנעק דער שוסטער און וואויטשעק באַרטיק —
זיינען די פאַרוואַלטער אין אידישן טאַרטיק.

נישטא זיינען אונזערע טייערסטע, וואו זיינען זייערע ביינער —
אין וועלדער? אין סטעפעס? — עס ווייסט ניט קיינער.
קיין מצבה אויפן בית־עולם, פינסטער און גרוי —
ווער זאל מאכן א א־ל מלא רחמים, אז דער שמש איז נישטא.

מיט יראת הכבוד דערמאנען מיר אונזערע אידישע העלדן אין
טראגישן מאמענט
ווען די היטלער־בעסטיעס האבן געזייט פאַרוויסטונג, געבראַטן און געברענט.
עס איז שווער, זייער שווער, צו געפינען א טרייסט —
זייערע שאטנס שוועבן ארום וואו דו שטייסט און גייסט.

נישט פארגעסן וועלן מיר די שרעקלעכע שעה —
דיין טאַטען, דיין מאמען — די היים וואס איז מער נישטא.
מיין שוועסטער דיינע קינדער געדענק!!! זייער לעצטן געשריי
פון פייער און פלאם —
ג־ט פון נקמה — — — וינקום נקמת דם...

ביים קריגס אויסברוך

• שמאי דרילמאַן

די פאַרניכטונג פון אונזער פאָלק האָט זיך אייגענטליך אָנגעפאַנגען ווען היטלער ימ״ש מיט זיינע משרתים האָבן זיך פאַרזאַמלט דאָס ערשטע מאָל אין וויין קעלער אין מינכען, וועו די נאַצי פאַרטיי איז געשאַפן געוואָרן.

וועו די ערשטע אַנטיסעמיטישע אַרויסטרעטונגען אוו די סטודענטן מיטינגען האָבן אָפען געוופן צו פאַרניכטן דאָס אידישע פאָלק, האָט קיינער פון אונזערע אידישע פירער, אָדער פירענדע אָרגאַניזאַציעס ניט פאַראויס־געזען דעם שוואַרצן וואָלקן וואָס גייט אויף אונז, ווייל קיין איין לאָגיש דענקענדער מענטש האָט בכלל זיך ניט געקענט פאָרשטעלן אַז אין צוואַנ־ציגסטן יאָר־הונדערט זאָל אַ מענטשליכער געדאַנק אימשטאַנד זיין אויס־צוטראַכטן אַזאַ גרויל אַקציע פון פאַרניכטונג.

עס איז קיין שאַנדע מודה צו זיין אַז פיל פון אונז לעזענדיק די שרעקליכע נייעסן אין דער פרעסע אין די יאָרן צווישן 1933 אוו 1939, האָבן נישט געגומען ערנסט געגוג די געשעהענישן וועלכע זיינען באַנאַכ־ריכטעט געוואָרן וועגן דעם וואָס עס איז דאַמאָלסט פאָרגעקומען אין דייטש־לאַנד, וועלכע האָט נאָך געלעבט מיט דער וועלט אין פרידן אוו איז נאָך געווען פאַרטראָטן מיט אַלע פעלקער צוגלייך אין פאַרשידענע וועלט אָרגא־ניזאַציעס, פאַרלאַנגענדיק יושר אוו באַרעכטיקונג צו אירע פאַרלאַנגען, אוו גלייכצייטיק אָנגעפירט די אויסראָטונג פון אונזערע ברידער ביי זיך אין לאַנד.

מיר קענען גאַנץ דרייסט צוגעבן אַז וועו די ערשטע אוו אויך שפעטער די גרעסערע מאַסן פּליטים האָבן געשטראָמט איבער די פוילישע מערב גרעניצן אַלס אויסגעוואָרצלטע, אַרויסגעטריבענע, נאַקעט אוו באַרוועסע פון דייטשלאַנד, וואו אַלע האָבן געלעבט פאַר די לעצטע דורות, אוו אַגב עס איז גוט באַקאַנט אַז דאָס פוילישע אידנטום פון קליין ביז גרויס, אָן אונ־טערשייד פון פאָליטישע אַנשויאונגען האָט געטאָן אַלעס וואָס איז נאָך מעגליך געווען צו שטיצן, אוו זאָל טאָקע אויך ביי דער געלעגענהייט געזאָגט ווערן, אַז דאָס פוילישע אידנטום האָט זיך אָנגעשטרענגט איבער די כוחות אוו האָט אין דער דאָמאָלסדיקער קריטישער צייט געשאַפן די נויטיקע הילף, וועלכע האָט פיל געהאָלפן אין דער נויט פון אונזערע געפלאָגטע ברידער,

אבער דאך האט געהערשט א געפיל אז דאס וואס די פרעסע ברענגט וויי געשרייען איז נאך נישט אזוי געפערליך, און אז די וועלט שטייט נאך נישט ביים אפגרונט... אזוי האבן פיל פון אונז פאלעמיזירט.

אפילו שוין גאנץ נאנט פאר דעם, וועז די נאצישע מערדער האבן ווי א היישעריק זיך ארויסגעלאזט פארשקלאפן די וועלט, און איינער פון אונזערע גרעסטע דענקער און פאליטיקער איז ארויס מיט א געשריי, אז ער זעט פאר פארניכטונג, און האט פארגעלייגט אז דער איינציקער אויסוועג איז אונטערהאנדלען מיט די דאמאלסדיקע רעגירונגען וועגן עוואקואציע פון אייראפייישן אידנטום איז עס דערגאנגען אזוי וויים, אז פארשידענע פא־ליטישע אידישע פארטייען און אירע פירער האבן דעם פראיעקט געבעט, נישט נאר פארשריגן, נאר אויך צו אונזער גרעסטן באדויערן און שאנדע, אנגערופן מיט די שמוציקסטע נעמען פון דער נייסטער אויסשפראך.

דאס צייגט נאר ווי וויים אומגלויבליך און נישט באגרייפבאר די אנ־קומענדע ביטערע פארניכטונגס יארן האבן פארנומען אין דער פאנטאזיע פון אונזער פאלק אין יענער צייט.

אבער נישט לאנג האט געדויערט און טאקע אין די ערשטע טעג פונם קריג האבן זיך די איינוואוינער פון אונזער שטאט טאמאשאוו ביי לובלין איבערצייגט אז דאס אומגלויבליכע איז מעגליך, און אז רציחה האט קיין גרענץ נישט, אז קריג אין דער מאדערנער צייט, אין יאר 1939 איז נישט מער א מלחמה וואו נאר זעלנער שלאגן זיך איינער קעגן צווייטן און נאר זיי ווערן געטויט.

טאמאשאוו איז א שטעטל וואס געפינט זיך אויף דעם הויפט וועג צווישן לובלין און לעמבערג (לבוב).

פארענדיק מיט דעם הויפט שאסיי דרום פון לובלין איז די לעצטע שטאט פאר טאמאשאוו געווען זאמאשטש, די שטאט וואו י. ל. פרץ איז געבוירן געווארן און אויך דארט געלעבט. דרך אגב איז כדאי צו דערמאנען, אז מען האט ביי אונז אין שטאט נאכדערציילט אז דער גרויסער אידישער שרייבער י. ל. פרץ איז געווען פארלאבט צו א טאמאשאווער מיידל.

פארלאזנדיק די שטאט, נאר 8 קילאמעטער אויפן וועג קיין לעמבערג, געפינט זיך דאס טרויעריקע שטעטעלע בעלזעץ, וועלכע איז בעפאר דעם ערשטן וועלט קריג געווען דער גרענץ פונקט צווישן צארישן רוסלאנד און עסטרייך, און אין די יארן פון 1918 ווען פוילן האט צוריקגעקראגן איר זעלבסטשטענדיקייט ביז יאר 1939 דעם אויסברוך פון צווייטן וועלט קריג, האט בעלזעץ געשפילט א ראלע פון א קלייניקע באן סטאנציע, וועלכע האט באדינט אונזער שטאט טאמאשאוו מיט דער באקוועמליכקייט פון אן אפענעם וועג פאר טראנספארטאציע פון געהילץ און תבואה, וועלכע האט פארנומען א גרויס ארט אין דעם האנדל פון פיל אידן, ווי אויך די געלעגענ־

הייט צו פֿאַרן אין דער ברייטער וועלט וועלן עס איז נויטיק געווען מאַכענדיק געשעפטן מיט אַנדערע שטעט.

דאָס זעלבע בעלזער אין וועלכן עס האָבן אין די לעצטע יאָרן פֿאַרן צווייטן וועלט קריג געלעבט עטליכע מניינים אידן, איז היינט גוט באַקאַנט איבער דער וועלט, דאָס זעלביקע קליינינקע בעלזער איז פֿאַרוואַנדלט געוואָרן דורך די דייטשע בעסטיעס פֿאַר אַ בקעה מלאה עצמות, ביינער פון הונדערטער טויזענטער אומגעברענקטע אומשולדיקע אידן צוזאַמען געטריבען פון אַלע עקן איראָפּא און אין דעם קליינינקן בעלזער אומגעברענגט, פֿאַרגאַזט לעבעדיקערהייט, אויף יעדער גרעזעלע פון די אַרומיקע פעלדער און וועלדער איז באַגאַנגען געוואָרן אַן אומרעכט, אויף יעדן זעמדעלע אַ רציחה, וועו מען נעמט צוזאַמען אַלע שטייגדלעך פֿאַר אַרום מיילן, מיילן אַרום דעם אומגעבונג וואָלט נישט געווען גענוג צו באַצייכענען מיט מצבות פֿאַר די אומגעברַאַכטע הונדערטער טויזענטער קדושים, וועלכע זיינען אומגעקומען דורך די פֿאַרשאָלטענע דייטשן און זייערע מערדער אין בעלזער.

דאָרט אין בעלזער געפינט זיך היינט צו טאָג אייגער פון די גרעסטע בית־עולם׳ס אין דער וועלט, און צווישן די אומבאַקאַנטע ביינער און פֿאַרברענטע אַשן געפינען זיך אויך אונזערע טאַמאַשאָווער פֿאַרפֿיניקטע מאַרטירער ז״ל.

טאַמאַשאָוו איז נישט געווען קיין אינדוסטריעלע שטאָט, די אידישע איינוואוינער האָבן געצויגן זייער פרנסה, אַ טייל פון האַנדווערקערייַ און אַ טייל פון מסחר.

די אידישע יוגענט אין טאַמאַשאָוו איז אין די לעצטע יאָרן פֿאַרן צווייטן וועלט קריג געווען גייסטיק און אויך פיזיש זייער שיין אַנטוויקלט.

די פילע פֿאָליטישע אָרגאַניזאַציעס, וואו לעקציעס און רעפֿעראַטן אויף פֿאַרשידענע געביטן זיינען געגעבן געוואָרן, די בתי מדרשים וואו פילע יונגעלייט זיינען געזעסן סיי בייטאָג סיי ביינאַכט און געלערנט, די שיין אַנוויקלטע בית־יעקב שולע פֿאַר מיידלעך, אַגודה שולע, די יבנה שולע געפירט דורך דער מזרחי, אַ פֿאַר טוצן חדרים געפירט אויף אייגענער האַנט פון גוטע קוואַליפיצירטע מלמדים, איהר תלמידי־חכמים, און אַ חוץ די תלמוד־תורה פֿאַר קינדער וועמענס עלטערן זיינען נישט אימשטאַנד געווען צו צאָלן קיין שכר לימוד, וועלכע איז פינאַנסיעל אויסגעהאַלטן געוואָרן דורך דער אידישער באַפעלקערונג פון אונזער שטאָט, טיילווייז פון קהילה סובסידיעס, טיילווייז פון וואַכענטליכע באַשטייַערונגען פון יעדער פֿאַמיליע וואָס איז געווען אימשטאַנד צו העלפן, אין אַ גרויסן טייל איז די עקזיסטענץ פון אונזער תלמוד תורה געווען צו פֿאַרדאַנקען אונזעדע ברידער אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן און ספעציעל אין ניו יאָרק פון וואַנען שטיצע איז געשיקט געוואָרן.

אויסער דעם זיינען נאך געווען די פרעבול שולע, און פילע חדרים פאר קליינע קינדער, וועלכע האבן אנגעפאנגען מיט אלף־בית זיך צו דערוויסן אז זיי געהערן דעם עם־הספר.

לויט די אנגענומענע שטאטישע און רעגירונגס געזעצן האט יעדער יוגענטליכער געמוזט לערנען אין א רעגירונגס עלעמנטארע שולע, אדער אין א שולע וועלכע איז געשטאנען אונטער דער רעגירונגס קאנטראל, אז זי געהער צו א גלייכער ניוואָ ווי די וועלכע איז פארוואלטעט דורך דער שטאט, אויך האבן מיר געהאט א גימנאזיום און לעצטענס א ליצעאום וואו אונזערע אידישע יוגענט איז געווען אין א גאנץ שיינער צאל פארטראטן.

די אידישע ספארט ארגאניזאציעס, וועלכע האבן געציילט פילע מיטגלידער פון אונזער יוגנט זיינען באוויזן אויף דעם גוטן פיזישן שטאנד פון דער טאמאשאוער אידישער יוגענטליכער באפעלקערונג אין די לעצטע יארן פארן צווייטן קריג.

אויסער וואס יעדער ארגאניזאציע אדער פארטיי האט געהאט אויף א קליינעם פארם א ביבליאטעק, א חוץ דער בונד וועלכער האט געהאט א גאנץ שיינע און גרויסע ביכער־לייערייַ, האבן אויך עקזיסטירט צוויי גרויסע ביבליאטעקן וואו עס האבן זיך געפונען הונדערטער די בעסטע ביכער.

די שטאטישע ביבליאטעק וועלכע איז אויסגעהאלטן געווארן דורך דעם שטאט־ראט אדער אזוי גערופענעם מאגיסטראט האט באדינט א גרויסע צאל אבאנענטן פון וועלכע 70 ביז 80% זיינען געווען אידן, און זאל דא אויך דערמאנט ווערן אז זייער פיל איז געווען צו פארדאנקען פאר דעם אויסבוי פון דער דאזיקער ביבליאטעק און גוטן אויסוואל פאר אייגקויף די נייסטע ביכער אין יענער צייט פון אידישע שרייבער און אידישע פראב־לעמען, דעם לאנג יאריקן אידישן לאוניק ה' צבי עדעלשטיין ע"ה וועלכער איז שפעטער אומגעבראכט געווארן דורך די דייטשן אין לעמבערג.

די צווייטע גרויסע ביכער לייערייַ: „די אידישע האנדווערקער פאריין — ביבליאטעק" וועלכע איז אגב גערופן געווארן דעם נאמען, ווייל זי איז געווען דאס אייגענטום און איז אויך אויסגעהאלטן געווארן מאטעריעל פון דעם אידישן האנדווערקער פאריין ביי אונז אין שטאט, האט שוין פיל יארן אויסגעליגען ביכער אויסשליסליך נאר צו אידן, און פיל מאל האט מען געדארפט ווארטן וואכן לאנג פאר א בוך, ווייל די צאל לעזער איז געווען אן אומגעהויערע גרויסע.

דרך אגב איז זייער וויכטיק צו דערמאנען אז די אידישע האנד־ווערקער פאריין האט פאר פיל, פיל יארן זייער פיל געלייסטעט אויף פאר־שידענע געביטן אין אונזער געזעלשאפטליכן און קהילה'שן לעבן פון אונזער שטאט טאמאשאוו.

די טעגליכע אידישע פרעסע ווי אויך די אידישע צייטונגען אין דער פוילישער שפראך, וואכענשריפטן און מאנאטליכע אויסגאבן, וועלכע זיינען ערשינען אין די דריי גרעסטע שטעט: וואַרשע, לעמבערג און קראקע, ווי אויך העברעאישע אויסגאבן האבן ביי אונז געהאט פילע לעזער.

די אידן אין טאמאשאוו זיינען בכלל געווען נאטור גוטע מענטשן, גאסטפריינטליכע און די שטאט האט געהאט א שם פאר אן ארט וואו אן ארימאן איז נישט אוועק הונגעריק און אויך נישט מיט ליידיקע הענט.

די לעצטע טעג פארן אויסברוך פון צווייטן וועלט קריג האט יעדער איינער געפילט אז די לאגע איז אנגעשטרענגט, די אומגעלומפערטע, דיסאר־גאניזירטע מאביליזאציע וועלכע די פוילישע מאכט האט דורכגעפירט האט נאר אריינגעווארפן א שרעק אויף יעדן באוואוסטזיניקן מענש, ווייל עס האט זאפארט געצייגט אז כאטש די רעגירונג שרייט אז מען וועט נישט געבן קיין אינפארמאציע, איז מען גאנץ שוואך און מען האט געבעטן אז עס זאל צו קיין פארמעסט נישט קומען.

נעכט איז מען געזעסן ביים ראדיא אפאראט און געווארט פאר עפעס נייעס, פאר א שטיקל האפענונג אז צו קיין קריג וועט אפשר נישט קומען.

אבער ליידער האבן די אפטימיסטן פארלארן.

דער ערשטער שבת וועלכער איז געווען דער צווייטער סעפטעמבער און דער צווייטער טאג פון קריג איז אדורך רוהיק. א חוץ וואס אייניקע יונגע מענטשן זיינען פריש מאבליזירט געווארן און אוועקגעשיקט געווארן צו זייערע פונקטן אין אנדערע שטעט וואו זייערע פולקן האבן זיך געדארפט געפינען, איז אין שטעטל געווען פארהעלטענמעסיק רוהיק.

זונטאג גאנץ פרי האבן מיר זיך דערוואוסט וועגן דער דעקלעראציע פון ענגלאנד און פראנקרייך וועגן זייער ארויסזאגן קריג קעגן דייטשלאנד.

דאס גאנצע שטעטל פון קליין ביז גרויס האט זיך פארזאמלט לעבן סעימיק וואו דער שטאטישער ארקעסטער האט געשפילט און די גדולי העיר, ווי דער סטאראסטווע, בירגערמייסטער, און אנדערע גרויסע שטאט בעאמטע און מיליטער אפיצירן האבן געהאלטן רעדעס און מיטגעטיילט דעם פארזאמלטן עולם: אז פוילן איז נישט מער אליין אויף דעם שלאכט פעלד, און אז מיט דער הילף פון די אנדערע צווי גרויסמאכטן וועט מען גאנץ זיכער און אויך גאנץ שנעל צעקלאפן די דייטשן.

דאך מיט דער גאנצער פרייד, צוגעזאגטע שיינע פראזן און רעדעס האט יעדער איינער ביי זיך אין הארצן געפילט, אז די קריג איז געקומען צו זיין, א ענוג לאנגע, און מען האט זיך פארגעשטעלט אז אויף דעם בעסטן אופן וועט זי קיין גוטעס נישט ברענגען בכלל, און צו אונז אידן בפרט.

די נעקסטע פאר טעג זיינען אויך אדורך גאנץ רוהיק, די אידן זיינען יעדן פרי מארגן געגאנגען אין די בתי־מדרשים דאוונען, און גלייכצייטיק געשמועסט א ביסל פאליטיק וו. דער שטימגער איז געווען, אין די אוועגטן צוליב דעם וואס עס איז נישט ערלויבט געווען אנצוצינדען קיין ליכט, האט מען שוין געדאוונט אין דער היים.

די שטאט בכלל האט אין די אוונטן אויסגעזען טויט, ווייל זייער וויניק מענטשן האבן אין די אוונטען פארלאזט זייערע הימען.

ווי איך האב שוין אויבן דערמאנט האט קיינער זיך נישט פארגעשטעלט דאס אכזריות־דיקייט פון די דייטשן לגבי אידן, אין די שפעטערע יארן פון קריג, אבער נאך מער איז נישט געווען באגרייפבאר זייער אנגריפן אויף דער ציווילער באפעלקערונג. באלד אין די ערשטע טעג פון דער מלחמה, און ליידער האבן מיר די באפעלקערונג פון טאמאשאוו ביי לובלין אייגע פון די ערשטע צוגעזען די גרויליטאטן פון אומ'ברחמנות־דיקע מערדעריין פון די דייטשע באמבארדיר עראפלאנען איבער דער שוצ־לאזער און אומבאוואפנטער באפעלקערונג.

דאנערשטאג דעם 7טען סעפטעמבער 1939, דער זיבעטער טאג פון קריג אויסברוך האט שוין צו אונזער שטעטל טאמאשאוו געברענגט פארניכטונג און טויט צו פיל אידן און אויך פיל איינוואוינער פון דער באפעלקערונג.

עס איז גראדע געווען דער וועכענטליכער יאריד־טאג און עס איז אנגעגאנגען א לעבהאפטער מסחר, דער מארק פלאץ און די ארומיקע געסלעך זיינען פול געווען מיט פויערישע וואגענס, שטעלכלאך מיט אויבס און גרינווארג, וועגענער מיט פארשידענע סחורות, די צוגעריזטע פויערים האבן איינגעקויפט פאר זייער געברויך אלעס וואס די אויגן האבן נאר געזען, ספעציעל האט יעדער איינער געקויפט זאלץ, נאפט, ציבדהעלצער, וויסנדיק אז די זאכן קען זיכער פאסירן אז זיי זאל מען אין דער צוקונפט נישט קענען קריגן, אין דער זעלבער צייט האבן די שטאטישע איינוואוינער גערן איינגעהאנדלט פארשידענע ארטיקלען פון די פויערים, עס איז געווען א געפילדער א גערויש וועלכעס עס האט צוזאמענגעשמאלצן דעם געשריי פון די מענטשן, דעם געהירשעריי פון די פערד און געקוואקעריי פון די קאטשקעס און ענטן.

דער מארק טאג אין טאמאשאוו וואס איז פארגעקומען יעדער דאנערשטאג איז בארימט געווען אין דער גענענט, נישט נאר זענען געקומען פויערים פון דער גענענט, נאר אויך פיל מענטשן פון די ארומיקע שטעטלער, ווי: קאמאראוו, טישיווץ, לאשטעוו, קראסנאבראד, יוזעפאף, נאראל, לוביטש, און אפילו אזוי וויט ווי ראווא־רוסקא.

אַ זייגער דריי נאָך מיטאָג, אין ברען פון געשעפטס טאָג ווען עס איז אָנגעגאַנגען אַ לעבהאַפטער געווימל פון קויפער און פֿאַרקויפער אויפן מאַרק פּלאַץ, האָבן זיך אויף דעם קלאָרן בלויען הימל איבער דער שטאָט באַוויזן אַ צאָל עראָפּלאַנען אויף וועלכע די באַפעלקערונג האָט געקוקט מיט באַוואונדערונג מיינענדיק אַז דאָס זיינען „אונזערע" אָדער ווי די פּויערים האָבן זיך אויסגעדריקט „נאַשע" עס איז גאָר קיינעם נישט איינגעפֿאַלן אַז מען דאַרף זיך באַהאַלטן, אַז דאָס זיינען גאָר דייטשע מעסערשמידטס וועלכע זיינען געקומען אונז פֿאַרניכטן, אונז די רוהיקע ציווילע באַפעלקערונג, וועלכע האָט גראַדע אין זינען אייניצוהאַנדלען עטליכע אייער אַ שטיקל פּוטער אָדער גאָר עטליכע קילא קאַרטאָפּל.

עס האָט געדויערט מינוטן זינט די שטאָלענע פויגל האָבן זיך באַוויזן, זיי האָבן זיך אַרומגעדרייט, גוט אומגעקוקט, האָבן זיכער פּעסטגעשטעלט אַז זיי האָבן דאָ נישט צו טאָן מיט קיין מיליטער־פֿונקט, און דאָן מיט דער גאַנצער שטאַרקייט פון אַטאַקע זיך אַ לאָז געטאָן אויף דער הילפלאָזער באַפעלקערונג און אונז באַוואָרפן מיט צענדליקע באָמבעס.

די מהומה און צוטרייסלונג וואָס דאָס האָט אָנגעמאַכט איז אומעגליך צו באַשרייבן, די הונדערטער פערד זיינען ווי צעווילדעוועטע דערשראָקענע אָנגעפאַנגען צו לויפן מיטשלעפּענדיק מיט זיך אַלעס וואָס עס האָט זיך פאַרהאַלטן אין זייער וועג, יעדער אייגער האָט געזוכט אַ שטיקל באַהעלטעניש, לויפענדיק ווי ווילד וואו נאָר די אויגן האָבן געטראָגן, טרעטענדיג איבער צענדליקע טויטע קערפּערס וועלכע זיינען אין אַ שוידערליכן אופן צעריסן געוואָרן פון די באָמבעס.

אין דער זעלבער צייט האָבן די דייטשע מערדער אויך געוואָרפן פיל צינד־באָמבעס וועלכע האָבן געטראָפן דעם גאַנצן דרום־מערב פון דער שטאָט און גאַנצע קוואַרטאַלן זיינען אין פֿאַרלויף פון מינוטן געשטאַנען אין אַ שרעקליך פּייער, ביי דער שריפה איז אויך פֿאַרברענט געוואָרן די שטאָטישע גרויסע שול און בית מדרש.

אויב די פֿאַנטאַזיע האָט אַמאָל געקענט פֿאַרשטעלן דאָס צעמישענישׂ ביים בויען דעם טורם פון בבל און אויך אין דער זעלבער צייט זאָל געשען דאָס פּייער פון סדום, איז עס געווען יענער טרויעריקער דאָנערשטיק נאָך מיטאָג כ״ג אלול תרצ״ט, ביי אונז אין שטעטל טאָמאַשאָוו ביי לובלין.

די ערשטע טעג פון דער מלחמה, אין טאָמאַשאָוו

דערציילט פון ווערטמן יי. און אַנד.

• אשר הערבסמאן

שוין מיט אַ צייט צוריק פאַרן אָנפאַנג פונם דייטש־פוילישען קריג, האָט מען אָנגעהויבען צו מורמלען מפּה לפּה אַז עס גרייט זיך אַ נייע מלחמה צווישן פוילען און היטלער־דייטשלאַנד, אָבער עס זאָל אַזוי מיט אַזאַ שנעלער טעמפּאָ דערגיין צו אונזער שטאָט האָבען מיר זיך ניט געריכט.

סעפּטעמבער 1939 האָבען מיר זיך דערוואוסט אַז היטלער איז באַפאַלן פוילען און מאַרשירט בליץ־שנעל קיין ווארשע און אין דער שטאָט איז געווארן באַלד אַ פּאַניק, בפרט צווישען דער אידישער באַפעלקערונג, נישט וויסענדיג וואָס צו טאָן און וואו צו לויפען. באַלד איז אַרויסגעהאָנגען געווארן אַ מאָבליזאַציע־דעקרעט זיך צוצושטעלען צום מיליטער. מיר האָבען שוין געזעהן די ערשטע אָפּיצירן פייגעל, ווי ד״ר ציבולסקי, ד״ר שולמאַן, וויטקובסקי א. אַנד. אָנגעטאָן אין מיליטערישן אוניפאָרם, זענען די ערשטע באַלד אַוועק אין די קושאַרן און אינם צווייטען טאָג האָבען זיך שוין אָנגעהויבען צובאַווייזען אין שטאָט די ערשטע רעקרוטען פונעם גאַנצען פאָוויאַט, גייענדיג אין די טויזענטער צו די קושאַרען כדי צופאַסען די מיליטעריש מונדירען, און באַלד האָט מען שוין קיין שום מונדירען ניט געפונען אין די מאַגאַזינען, ווייזט אויס אַז דאָ איז געווען אַ גרויסער שפּיאָנאַזש־פאַראַט. אַזוי אַרומגייענדיג אין שטאָט און אויסהערען די נייעסן פון ראַדיאָ וואָס האָט אַלע מאָל געבראַכט ידיעות פון פאַרשידענע פוילישע שטעט, אַז עס האָט געקאָנט ערשיטערען דעם שטאַרקסטען מענש אַזוי אַז ווער האָט געקאָנט האָבען אַ געדולד צו אַנדערע זאַכען, ביז עס איז געקומען דער יאָמערליכער טאָג אויף אונזער שטאָט.

דער 7־טער סעפּטעמבער. דאָס איז בדיוק געווען אין אַ יאָריד טאָג ווי עס פלעגט זיך שטענדיג אין אַ דאָנאַרשטיגען טאָג אָנקומען פויערים פון דער גאַנצער סביבה, און מיר אידען זענען געווען פאַרטאָן מיטן לייזען אַ פּדיון — איז אונזער שטאָט ערשיטערט געוואָרען פון אַן אומאויפהערליכער באָמבאַדירונג פונעם נאַצישען לופט־פלאָט.

שטעלט אייך פאָר וואָס פאָר אַ פּחד דאָס האָט אָנגעוואָרפען אויף אונזער שטאָט. בפרט אויף דער אידישער באַפעלקערונג, ווען אין דער

זעלבער צייט האָט די באָמבאַרדירונג געבראַכט צו די ערשטע קרבנות פון אונזער שטאָט, ווי עס זענען באַלד דערהרגעט געוואָרען: איטשע קרוק, אליעזר דארנפעלדס אינגעל, יודל רייס, איטשע ליכטענפעלדס קינדער, אין דער זעלבער צייט איז אָנגעקומען אַ צווייטע כוואַליע פון דייטשע שטאָלענע פויגעל און אָנגעהויבען צו ווַארפען ברען ראַקעטען אויפן אידישען קוואַרטאַל, באַלד האָט אַ פייער אַרומגעכאַפט כמעט די גאַנצע שטאָט. מען דערציילט אַז מען האָט געזעהן ווי אייניער איז געשטאַנען אין מיטן רינעק און אָנ־ געוויזען וואו די נאַצישע אַראָפּלאַנען זאָלען ווַארפען זייערע ראַקעטען, אַזוי אַז ניט וויסענדיג וואָס צו טאָן און אין אַזאַ בהלה האָבען כמעט די גאַנצע טאָמאַשאָווער אידישע באַפעלקערונג געכאַפט פון די שטיבער וואָס אייניער האָט נאָר געקאָנט. אייניער אַ פּעקל דער צווייטער אַ ביסעל סחורה פון געשעפט, און אָנטלאָפען וואו אייניער האָט נאָר געקענט, טייל זענען געלאָפען אין די וועלדער טייל אויף די לאָנקעס און אַנדערע אין די נאָענטסטע דערפער, (די פויערים האָבען באַלד געזאָגט אַז זיי האָבען מורא אויסצובאַהאַלטען אידען), אַבי צו אָנטלויפען פונ׳ם גרויסען גיהינום וואָס האָט אַרומגעכאַפט אונזער שטאָט.

אַזוי האָט עס זיך געצויגען אייניגע טעג, דורכגעווייקט פון רעגען דורכגעפראָרען פון דער נאַכטיגער קעלט, מיט ליידיגע מאָגענס, געהאָפט אויף אַן ענדערונג אויף אַ סוף צו די צרות... זענען ערב ראש־השנה אַריין קיין טאָמאַשאָוו די נאַצישע מערדער.

מיטן ענדליכען פאַרנעמען די שטאָט פון די דייטשן האָבען זיך אָנ־ געהויבען פאַרשידענע טאָטאַלע פאַרברעכענס, פריער פון קליינעם מאַסשטאָב ווי ראַבירען אידישע געשעפטען און דירות, מיט דער הילף פון פוילישע אָנטיסעמיטען.

נישט זעהענדיג קיין תכלית צו בלייבען אין די וועלדער, לאָנקעס און דערפער, האָבען זיך ביסלעכווייז אָנגעהויבען די אידישע באַפעלקערונג צוריק צוקומען אין שטאָט אַריין, דערזעהענדיג די גרויסע בראָך פון דער שטאָט ווי כמעט די גאַנצע שטאָט איז אָפּגעברענט איבערהויפט דער אידישער קוואַרטאַל, וואו עס איז נאָר איבערגעבליבען אייניגע, 2 3 גאַסען און ניט האָבענדיג קיין דאַך איבערן קאָפּ, האָבען אידען אָנגעהויבען זיך זוכען וואו צו גיין און ביסלעכווייז זיך צוזאַמענגעדריקט אין פאַרשידענע הייזער וואָס איז נאָך איבערגעבליבען לפּליטה.

אָבער דאַן וועז מען האָט שוין געהאַט מער ווייניגער וואו דעם קאָפּ אָוועקצולייגען האָבען זיך אָנגהויבען נייע צרות פון די צעיושעטע נאַצים. אַ צוויי טעג נאַכ׳ן פאַרנעמען די שטאָט זענען אַ פאָר דייטשע זעלנער אַדורך שפּאַצירט אין דער קאשטשעלנא גאַס און האָבען געזעהן אין מרדכי יוסף שפּארער׳ס הויז אַ באַוועגונג אין קעלער. זענען זיי באַלד אַהין

אראפגעגאנגען און פון דאָרט אַרויסגענומען: פייוול האָלץ מיט ביידע זין, ליפּא מיט יוסקע גאָלדמאַן ווי אויך איטע באָרגס איידעם און זיי אַוועק־געפירט אין אַ אומבאַוואוסטען אָרט און דאָרט זיי אַלע אויסגעמאָרדעט, (מען זאָגט אַז דאָס איז געווען אין שיווע דאלינע וואַלד). אַזוי האָבען די היטלער־כוליגאַנעס ניט אויפגעהערט צופאַרפיניגען אויף פאַרשידענע סאַ־דיסטישע אופנים, אַזוי אַז אינעם הויז פון גאלדזאמט אויף לוואוסקע גאַס איז געווען אויסבאַהאַלטען עטליכע פאַמיליעס האָט מען זיי אַרויסגענומען אויפן גאַס און אויסגעשטעלט אין אַ ריי אויסצושיסען און שייע לערער האָט אָנגעהויבען צו אַנטלויפען האָבען זיי איהם נאָכגעיאָגט און אים דער־שאָסען, אַזוי אַז די איבעריגע זענען זיך צעלאָפען.

אַזוי האָט עס געדויערט אַ משך 8 טעג. אויפשטייענדיג אין דערפרי האָבען מיר געזען די שטאָט איז לייִדיג, נישטאָ קיין דייטשן און ניט קיין פאָליאַקען. אַ ביסל פרייער אָפּגעאָטעמט און אַרויסקומענדיג אין גאַס אויף פרייער לופט פון די פאַרשידענע קעלערס און בונקערס וואו מיר זענען געווען אויבאַהאַלטען אין משך פון דער צייט, האָט פלוצלונג זיך אָנגעהויבען צו פאַרשפרייטען פאַרשידענע ידיעות, איין ידיעה, אַז אַ גרויסע צאָל פוילישע מיליטער מיט האַרמאַטן און פאַרשידענע אַנדערע געווער האָבען זיך איינ־געקוואַרטירט אויפען קאשטשאל־פלאַץ און זיי גרייטען זיך צו מאַכען אַ פאָגראָם אויף דער אידישער באַפעלקערונג, אַ צווייטער ידיעה, אַז די סאָוויעטען געפינען זיך אין שכנות׳דיגען שטעטל, לאַשטשעווי, און עס האָט ניט לאַנג געדויערט און די רוסן האָבען אַריינמאַרשירט קיין טאָמאַשאָוו.

נאָכן אַרייַנקומען פון די רוסן האָט מען זיך אַרויסגעלאָזט פרייער אין די גאַסען און מען האָט געמיינט אַז עס איז שוין געקומען די ריכטיגע ישועה, באַלד האָבען די סאָוויעטען באַפוילען צו דער גאַנצער אידישער באַפעלקערונג אַז מען זאָל גיין פראָווען אַ פרייליכען יום טוב, ווייל דאָס איז געווען אין די סוכות טעג. דאָס סאָוויעטישע מיליטער האָט באַלד צומאַרשירט מיט זייערע טאַנקען צום קאשטשאל־פלאַץ וואו עס איז געשטאַנען דאָס פוילישע מיליטער, וואָס האָבען געזאָלט מאַכען די זעלבע נאַכט אַ פאָגראָם אויף אונז, מען האָט זיי פאַרנומען און אַוועקגעשיקט פון טאָמאַשאָוו. דאַמאָלס האָבען מיר פרייער אַ ביסל אָפּגעאָטעמט און אַלע זענען מיר אַ היים געגאַנגען פראָווען יום טוב.

מיר האָבען געמיינט אַז מיר זענען שוין געקומען צו דער מנוחה, מען האָט ביסלעכווייז אויפגעמאַכט די געשעפטען און נאָרמאַליזירען דאָס לעבען, דער מאַגיסטראַט האָט אָנגעהויבען צו צוטיילען וואוינונגען צו די וואָס זענען אָפּגעברענט געוואָרען, למשל איינער האָט געוואוינט אין 2 צימערן האָט מען איהם צוגעגעבען נאָך אַ משפחה. אונזערע היימישע קאָמוניסטלעך האָבען אויפגעהויבען דעם קאָפּ. קודם כל האָבען זיי געזומען

צו ליקווידירען די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס און צוגענומען זייער רכוש, למשל, דער קלוב פון אַרבעטנדען א"י האָט פאַרמאָגט אַ ראַדיאָ, האָבען זיי שוין מער ניט אין זינען געהאַט און קיין שווערערע פּראָבלעמען ווי דעם ראַדיאָ צו קאָנפיסקירען. אָבער, קיין לאַנגע צייט איז זיי ניט איבער־געבליבען צו הערשען, ווייל נאָך אַ פּאָר טעג האָט מען געהערט אין ראַדיאָ דעם באַקאַנטען סאָוויעטיש־דייטשען אָפּמאַך וועגען פעסטשטעלען די גרעניצען, לויט דעם אָפּמאַך דאַרף אונזער שטאָט אַריינפאַלען צו די דייטשען.

עס האָבען זיך אָנגעהויבען צו שאַפען פאַרשידענע מיינונגען. ווער עס האָט געהאַלטען אַז מען דאַרף פאַרלאָזען די שטאָט צוזאַמען מיט די רוסען, און וועט, אַז מען דאַרף בלייבען אין שטאָט, ווייל עס איז ניטאָ וואָס אָנצוווערען. צווישן צייט האָבען מיר געזען ווי שיפלינגער מיט דער פאַמיליע פאַרלאָזען די ערשטע די שטאָט אופן וועג קיין ראָווע־רוסקע, דאַמאָלסט האָט זיך ערשט אָנגעהויבען די אמתדיגע בהלה, די וואָס האָבען געהאַט די מעגליכקייט האָבען געדונגען פערד און וואָגן, מען האָט אָנגעהויבען איבערצופירען זייערע סחורות פון די געשעפטען קיין ראָווע רוסקע, ווייל די סאָלדאַטען האָבען ערלויבט אַלץ אַרויסצופירען, בערך פאַר שמחת־תורה האָבען געמאָלדען די סאָוויעטען אַז זיי פאַרלאָזען די שטאָט, און וועט עס ווייל פאַרלאָזען שטעלען זיי צו די מאַשינען איבערצופירען די יעניגע קיין ראָווע רוסקע. זעלבסט־פאַרשטענדליך אַז די גרעסטע טייל פון דער טאָמאַשאָווער באַפעלקערונג האָבען אין יום טוב פון שמחת תורה פאַרלאָזט די שטאָט צוזאַמען מיטן לעצטען רוסישען זעלנער.

מיטן פאַרלאָזען די שטאָט איז די שטאָט געבליבען אַ פּאָר טעג ליידיג פון מיליטער, ד. ה. די רוסען האָבען פאַרלאָזט און געשטעלט זייער גרענץ אין שטעטל לוביטש ניט וויט פון טאָמאַשאָוו, און דאָס דייטשע מיליטער האָט נאָך ניט געהאַט פאַרנומען אונזער שטאָט. עס האָט זיך געשאַפען אַ הפקרות — „וכל הישר בעיניו יעשה". די טייל איבערגעבליבענע אידען וואָס האָבען שוין אויך געוואָלט פאַרלאָזען האָבען שוין ניט געקאָנט, ווייל די שטאָטישע גוים זענען געשטאַנען אויף די וועגען, און ניט געלאָזט אַרויס, שרייענדיג, איר זשידעס פירט אַרויס אַלעס פון שטאָט און מיר וועלען בלייבען אָן גאַרנישט, און די איבערגעבליבענע אידען האָבען זיך ניט געוואָלט שיידען פונעם ביסעל אָרימקייט, זענען זיי פאַרבליבען אין שטאָט ביז דער היטלעריישער מלאך־המות האָט פאַרנומען די שטאָט.

מיר אויף דער סאָוויעטישער זייט וואָס די ערשטע צייט האָבען מיר זיך כמעט אַלע באַזעצט אין ראָווע־רוסקע, האָבען ערשט אָנגעהויבען צו פילען דעם טעם פון פּליטים, מען איז כמעט געלעגען אין דרויסען, אייניגע פאַרנעמען די גרויסע צאָל פּליטים וואָס עס איז זיך צונויף געקומען פונעם

גאַנצען געגענט. דער רעגען און די קעלטען האָבען שוין אָנגעהויבען זיך איינצודרייקען אין אונזערע פון לאַנג צעברעכענע־ביינער, אַזוי אַז מען האָט אָנגעהויבען זוכען מיטלען ווי אַזוי זיך איינצולעבען אין דער נייער סביבה. עס האָט זיך אָנגעהויבען שאַפען פאַרשידענע מיינונגען. אייניגע מענשען האָבען אַדורך געשמוגעלט די גרענעץ צוריק קיין טאָמאַשאָוו און אייניגע מענשען זענען אַדורך דעם גרענעץ און אַנטלאָפען פון טאָמאַשאָוו, מען האָט אייניגעשטעלט דאָס לעבען מיט־ן אַריבערגיין דעם גרענעץ, אָבער וואָס האָט מען געזאָלט טאָן, ווייל וועג מען איז אַנטלאָפען האָבען זיך געשיידט מענער פון פרויען, און קינדער פון עלטערען, אַזוי אַז מען האָט געוואָלט זיין צוריק צוזאַמען און אייניגע משפחות האָבען זיך אַרויסגעלאָזט וואַנדערען קיין לעמבערג און אין דער אַרומיגער געגענט.

עס זענען אַריבער וואָכען און חדשים, די אויף דער סאָוויעטישער זייט האָבען זיך ביסלעכווייז איינגעלעבט אין די נייע לעבענס־באַדינגונגען אפילו ניט שלעכט געלעבט, איז אָבער פון אונזער אַלטער היים וואָס מיר האָבען פאַרלאָזט ד. ה. פון טאָמאַשאָוו, אָנגעהויבען אָנקומען איום־דיגע און פיינליכע ידיעות, ווי פאַרשידענע אַקציעס פון כאַפען אידען צו אַרבעט

מיר די וואָס זענען געווען אין דער זייט פון די סאָוויעטען זענען אין אַ געוויסען טאָג אויפגעפאַדערט געוואָרען פון דער סאָוויעטישער מאַכט צו קומען און זיך רעגיסטרירן און אַרויסנעמען סאָוויעטישע פּאַספּאָרטען, זענען מיר ווייטער אַריינגעפאַלען אין אַ פאַרצווייפלונג ניט וויסענדיג צי מעגען מיר אָנ־נעמען די סאָוויעטישע בירגערשאַפט און דערמיט זיך אָפּזאָגען פון דער פּוילי־שער" בירגערשאַפט, אַזוי אַז דער גרעסטער טייל האָט זיך אָפּגעזאָגט אָנצונעמען די סאָוויעטישע בירגערשאַפט. דאַמאָלסט האָט די סאָוויעטישע מאַכט אָנ־געפּ"יבען אַן אָבלאָוע אויף די אַלע וואָס האָבען ניט אָנגענומען די בירגער־שאַפט, און יעדען איינעם אַרויסגענומען פון די בעטען, אַריינגעפּאַקט אונז אין וואַגאָנען און אַוועקגעשיקט אין וווייטען סיביר. די טאָמאַשאָוער וואָס האָבען זיך אויסבאַהאַלטען זענען געבליבען אויף דער סאָוויעטישער זייט אין גאַליציע.

לאָנגע וואָכען האָבען מיר זיך געשלעפּט אין די וואַגאָנען פון שמוץ און דאַרשט נאָך אַ טרונק וואַסער, מיר זענען ענדליך אָנגעקומען אין די סיבירער וועלדער און דאָרט אויסגעהאַקט די אור־אַלטע וועלדער און צוגרייטען דערפון פאַרשידענע מאַטעריאַלען פאַר דער סאָוויעטישער רעגירונג.

עס איז שווער צודערציילען וועגען די שווערע קאַטאָרזשנע אַרבעט וועגען הונגער, שמוץ און די שרעקליכע פרעסט וואָס מיר האָבען געהאַט אויסצושטיין, אָבער נאָך שרעקליכער איז געווען וען די רעשטלעך פון די טאָמאַשאָווער אידען וואָס האָבען דערלעבט די באַפרייאונג און צוריק־קומענדיג קיין פּוילען וען מיר האָבען דערהערט אַז די איבערגעבליבענע

טאָמאַשאָווער ווי אויך די וואָס זענען געבליבען אין גאַליציע, זענען אַלע געשיקט געוואָרען קיין בעלזעץ און דאָרט אין די גאָז קאַמערען אוז אין די ברען אויוועגס וואָס זיי אַליין האָבען געמוזט אויפבויען אוז זענען פאַרברענט געוואָרען על קידוש השם. יהי זכרם ברוך.

דער לעצטער בליק אויף מיין געוועזענע שטאָט — טאָמאַשאָוו.

לאַנג זיין אין פוילען האָט מען ניט געקאָנט, ווייל אין אָנפאַנג פון דער באַפרייאונג פון פוילען האָט נאָך געהערשט אַ גרויסער אַנטיסעמיטיזם ווי אויך פאַרשידענע פאָגראָמען אוז ביי נאַכט איז געווען אַ שרעק אַרויס־צוגיין, האָבען אַ טייל מענשען באַשטימט אַדורך שמוגלען די גרעניצען כדי צופאַרלאָזען פוילען, אַ טייל פון די טאָמאַשאָווער וואָס זענען געקומען קיין פוילען איז שוין געווען צו שווער ווייטער צו וואַנדערען האָט מען באַשטימט צייטווייליג צו בלייבען אויפן אָרט, בפרט אַז שפעטער האָט זיך שוין מער וויניגער נאָרמאַליזירט די לאַגע אין פוילען, אוז האָבען זיך באַזעצט אַ טייל אין לאָדזש אַ טייל אין שטעטין. אָבער מיר האָט זיך נאָך געגלוסט צו געבען אַ בליק אויף אונזער אַלטער שטאָט, אַזוי דערציילט מיר רוחמה גילערנטער. קומענדיג קיין טאָמאַשאָוו האָב איך ניט געוואוסט וואו אַראָפ־צוגיין וויל איך האָב געטראַכט צי איז דאָס אַ שטאָט צי אַ מדבר פון חורבות, ניטאָ מער קיין איד וואו איבערצונעכטיגען. שטעלט אייך פאָר אַז אַ היימישער קריסט האָט מיך געלאָזט איבערנעכטיגען אוז מיר געזאָגט אַז איך זאָל באַלד אינדערפרי אַנטלויפען וויל איך בין איינגעשטעלט מיט׳ן לעבען. אָבער איך האָב דאָך געוואָלט זעהן וואָס עס איז געבליבען נאָכן חורבן, האָב געכאַפט אַ בליק אוז געזעהן אַז אין אַלע אידישע הייזער אוז געשעפטען וואָס איז נאָך געבליבען פון נאָך דער גרויסער שריפה זענען באַזעצט דורך פאָליאַקען פון דער געגענט. יאָ! איין איד האָב איך געטראָפען, דאָס איז געווען דער באָקסער מרים הירש העניעס אייִדים, וואָס לעבט דאָרט מיט אַ פוילישע פרוי, אָבער ניטאָ מער קען אידיש לעבען, ניטאָ מער קיין אידישע קינדער, ניטאָ מער די אַלטע שוהל מיטן בית המדרש, ניטאָ מער ר׳ ישיעלעס הויף מיט אירע לומדים, ניטאָ מער דער ציעשינאָווער רבי, ניטאָ מער די אידישע דינאַמישע פאַרטייען אוז אַרגאַ־ניזאַציעס, ניטאָ מער די ברויזענדע יוגענט מיט איר חלוצישע אָרג. ווי „פרייהייט", „החלוץ", „הפועל", ניטאָ מער די טעמעלעך, שטימע מע־כעלעך, אפרים קאַלב, דער בלינדער נחום, די משוגענע חייצקע פונ׳ם הקדש וואָס האָבען אַמאָל פרייליך געמאַכט אידישע שמחות, אַפילו דאָס בית־הקברות איז מער ניטאָ, ווייל גאַנץ טאָמאַשאָוו איז איין בית־הקברות, נאָר אָן מצבות.

דייטשע ברוטאַליטעטן אין די ערשטע טעג פון דער מלחמה באַווירקן פיל טאָמאַשאָווער צו פארלאזן די שטאָט

• חיים יהושע בידערמאַן

איך וויל דאָ איבערגעבן אַ קאַפּיטל פון דייטשער אַכזריות אַרויסגעוויזן צו אַ גרופּע טאָמאַשאָווער אידן באַלד אין די ערשטע טעג פון דער מלחמה, וועו אין פיל אַנדערע ערטער האָבן אידן נאָך געלאָזט זיך איינשלאָפן מיט דער פאַלשער אילוזיע אַז די מורא פאַרן דייטש איז אפשר צופיל איבערגעטריבן. די גרוסן וואָס די גרופּע האָט אַ־היים־געבראַכט האָט אויפגעשוידערט די טאָמאַשאָווער אידן און זיי געווינען דעם ריכטיגן פּרצוף פון דער דייטשער חי׳ און וואָס מען קאָן פון איר ערוואַרטן.

געשען איז עס דינסטאָג דעם 19־טן סעפּטעמבער 1939 אַ פאָר טעג פאַר יום כּפּור. דעם פריערדיגן מיטוואָך ערב ראש־השנה האָבן די דייטשן באַזעצט טאָמאַשאָוו, אָבער דאָס האָט נאָך נישט באַדייט אַז די קאָמפּן אין שטאָט זענען פאָריבער. די עטלעכע טעג זייט טאָמאַשאָוו האָט אין דעם שוואַרצן דאָנערשטאָג דעם 7־טן סעפּטעמבער פאַרזוכט די ערשטע דייטשע באָמבעס וועו אַ גרויסער טייל פון שטאָט איז אַוועק מיטן פייער און בערך 200 מענטשן זענען געפאַלן אַלס די ערשטע דייטשע קרבנות, ביז די דייטשן האָבן די שטאָט אָקופּירט זענען געווען אָנגעפילט מיט דאָפּלטע טויט־שרעק, די מורא פאַר די כסדר פאַלענדע באָמבעס און שראַפּנעלן און די מורא פאַר די דייטשע מחבלים וועו זיי וועלן פאַרנעמען די שטאָט, ווי עס זענען אין בליץ־שנעלקייט געפאַלן די פּוילישע שטעט איינע נאָך די אַנדערע, אָבער מיטן מאָמענט וועו די קאָמפּן האָבן זיך צייטווייליג אָפּגעשטעלט אַ טאָג פאַר ראש־השנה, זענען אידן אַרויס פון די באַהעלטענישן. טייל האָבן זיך אָפּילו אָנגענומען מיט דרייסטקייט און דאָס ערשטע גלייך געלאָפּן אין מקוה זיך טובל זיין לכבוד דעם יום הדין און טייל האָבן זיך אַפּילו געפּרואווט איינריידן אַז אפשר איז דער טייוול נישט אַזוי שוואַרץ ווי מען האָט אים געמאָלן, מען האָט אָפּילו איגנאָרירט דעם אָנפאַל פון די דייטשן אויף אַ מנין וואָס האָט געדאָוונט אין הויז פון ר׳ יודל אַדער הי״ד פאַר אַ אינציגער פאַל וואָס געשעהט אין יעדן קריג. די טאָמאַשאָווער האָבען אָבער באַלד געהאָט די מעגליכקייט און אפשר טאָקע אויך דאָס גליק באַלד צו דערזעהן דעם שרעקלעכן פּרצוף פון דער דייטשער בעסטיע.

זונטאָג דעם 17־טען סעפטעמבער האָבען די רוסן אָנגעהויבען זייער מאַרש אויף פוילען צו אָקופירען „זייער" טייל וואָס זיי האָבען זיך כשר־פאַרדינט דורך דעם סטאַלין־היטלער אָפמאַך. אין דעם זעלבען טאָג האָבען זיך אַרום טאָמאַשאָוו אָנגעהויבען קאַמפען פון פוילישע מיליטעריש אָפטיילונגען וועלכע זיינען געווען קאָנצעטרירט אין די אַרומיגע גרויסע וועלדער.

דאָס הויז פון מיין זיידען ר׳ יואל שאַפראַן הי״ד איז געווען דאָס ערשטע הויז וואָס איז געבליבען שטיין אויף דער קראַסניבראדער גאַס, ביז צום רינעק וואו אַלע אָנדערע הייזער זיינען אָפגעברענט געוואָרען און פיעל היימלאָזע שכנים האָבען דאָרטען געזוכט אָ מקום מקלט. עס איז געווען אָ דיק געמויערט הויז און מען האָט עס אָנגענומען פאַר אָ גרעסערע שוץ פאַר די פליהענדע שראַפנעלען.

נאָכדעם ווי מען האָט געהאַט אָפגעכאַפט דעם אָטעם פון די באָמבעס און שיסעריינען, האָט דער אויסברוך פון נייע קאַמפען שוין נאָכדעם ווי די דייטשען האָבען געהאַט אָקופירט די שטאָט אַריינגעטריבען אַלעמען אין אָ פאַניק. די דייטשען האָבען דאָן אונטערגעצונדען די הייזער נעקסט צום הויז פון זיידען ז״ל, נעמליך דאָס הויז פון ה׳ יחזקאל זאָבערמאַן הי״ד און אַנדערע הייזער (ווי ה׳ זאָבערמאַן האָט שפעטער דערציילט האָבען די דייטשען איהם אַרויסגענומען פון הויז און מיטשיקענדיג מיט איהם עטליכע סאָלדאַטען מיט מאַשין־געווער איהם באַפוילען צו גיין אין וואַלד וואָרנען די פוילישע זעלנער זיי זאָלען זיך אונטערגעבען, וועג ער האָט זיי ערקלערט אָז ער האָט מורא אָז די פּאָליאַקען וועלן איהם שיסען האָבען זיי איהם ערקלערט „האָבען זי קיין אָנגסט, גלייך ווי זי ווערדען געשאָסען, שיסען ווייר גלייך צוריק". דאָס פוילישע מיליטער האָט דאָן שוין געהאַט פאַרלאָזט דעם וואַלד וועג ער איז אַהין אָנגעקומען מיט דעם דייטשען פאַטרול). אונזער הויז איז דאָן נעבליבען ווי אָ אינזעל אין דער חרובער פאַרברענטער גאַס.

גראַד האָט אָ דייטשע מיליטעריש אָפטיילונג פאַרנומען אָ פאָזיציע אויפן הויף פאַר אונזער הויז און זיי זיינען אַריינגעקומען אין אונזער הויז מאַכען אָ רעוויזיע אויב דאָרטען געפינען זיך נישט איבערגעטוענע פוילישע זעלנער, זיי האָבען אויך געזוכט געוואָהר. זיי האָבען דאָן פאַראַרדענט אַלע מענער אַרויסצוגיין אין הויף. מען האָט אונז אויסגעשטעלט אין אָ רייהע און דאָן האָט זיך פלוצים דערהערט אָ סאַלווע, דאָס האָבען די דייטשען געשאָסען איבער אונזערע קעפ און אונז פאַראַרדענט צו מאַרשירען צו דער טאָרגאָוויצע. דאָרט האָט מען אונז אַלע אַריינגעשטופט אין אָ קליין הייזעל. אַלע האָבען זיך אויסגעזעצט אויף דער ערד. אַרום אונז האָבען געפייפט די קוילען. דאָרטען האָבען זיך צווישען אָנדערע געפונען מיין זיידע ר׳ יואל שאַפראַן

הי״ד, מיין פאַטער אברהם יחזקאל בידערמאַן ז״ל, מיין קוזין ישראל׳קי פערעל, ר׳ יעקב שוחט ז״ל, ר׳ חיים יעקב שענער און זיין זוהן שמחה, מאיר בערגער (נח גרינבערגס איידים) און זיין שוואָגער מענדעלע גרינבערג, פאַליק ריצער, ישראל קאָפענבלום, מאיר לאַנצער און פיעל אַנדערע וועמענס נעמען איך האָב נאָך 20 יאָהר שוין פאַרגעסען.

נאָך עטליכע שעה האָט מען אונז ווידער אויסגעשטעלט אין רייהען און אונז געפיהרט אין דער ריכטונג פון בעלזשיץ. מיר האָבען באַקומען אַ שטרענגע פאַראַרדענונג זיך צו האַלטען אויך אין דער רייהע אין מיליטעריישער אָרדענונג, וואָרנענדיג אונז אַז אויב ווער וועט מאַכען דעם מינדסטען פאַרזוך אַרויסצוגיין פון דער רייהע וועט ער זאָפאָרט דערשאָסען ווערען. (דעם זעלבען טאָג איז טאַקע דערשאָסען געוואָרען מיין קוזין ישעי׳ לעהרער הי״ד, אויך איז פאַרנומען געוואָרען אַ צווייטע גרופּע מיט פייוויל האַלץ, דעם פרומען ליפאלי און אַנדערע וועלכע זענען קיינמאָהל מעהר נישט צוריק־געקומען).

די קאַמפען אין שטאָט זיינען געווען אין פולען ברען. איבער אונזערע קעפ זיינען געפלויגען קוילען, באָמבאַרדיר־שראָפלאַנען זיינען געפלויגען נידריג. אויפן וועג האָט מען געקאָנט זעהן פיעל טויטע קערפער פון זעלנער אין די שרעקליכסטע פאָרמען. מען האָט אונז אָפגעשטעלט אויף אַ קורצען אָפרוה אין דער נייער ספולדעשעלניע וואָס מען האָט געהאַט אויפגעשטעלט מיטן צוועק אונטערצוגראָבען דעם אידישען מסחר, דאַן האָט מען זיך געלאָזט אויף אַ וווייטערדיגען מאַרש אין דער ריכטונג פון בעלזשיץ, (אגב, זיינען מיר שפּעטער געוואָהר געוואָרען אַז בלויז אַ קורצע צייט נאָכדעם ווי מיר האָבען פאַרלאָזט די געביידע פון דער ספולדזשעלניע, איז דאָרטען אַריין אַ באָמבע און פאַרניכטעט די גאַנצע געביידע).

די דייטשע אָפיצירען און זעלנער לענגאויס אונזער מאַרשרוט, זעהענדיג אונז אַדורכפיהרען האָבען ווילד רעאַגירט מיט די גענייגסטע זידלעריייען. אין דייטשער אָפיציר איז געלאָפען מיט אַ אימפּעט פון אַ שטרעקע פון עטליכע צעהנדליג מעטער און מיט דער גאַנצער רציחה אַ קאָפּע געגעבען מיין זיידען ר׳ יואל שאַפראָן אַזוי, אַז ער האָט מעהר נישט געקאָנט גיין מיט זיינע אייגענע כחות און איך מיט מיין קוזין ישראל׳קי פעריל האָבען איהם געמוזט אונטערהאַלטען פון ביידע זייטען. (מערקווירדיג, לויט אַ בריוו וואָס מיר האָבען שפּעטער ערהאַלטען נאָכן חורבן פון אַ עד־ראי׳ אין סאקאל, האָט מען 3 יאָהר שפּעטער גענוי אין דעם זעלבען טאָג ו׳ תשרי און טאַקע אויפן זעלבען וועג קיין בעלזשיץ, דאָס מאָל פון סאקאל קיין בעלזשיץ מיין זיידען דערשאָסען. זיין זוהן ר׳ מיכל שאַפראָן ז״ל איז נאָך

פריהער דערשאָסען געוואָרען אין הויז פון יודען־ראַט אין סאָקאָל וואו ער איז געווען אַ מיטגליד, וועז ער האָט זיך אָפּגעזאָגט איבערצוגעבען אַ ליסטע פון אידען אַרויסצופיהרען אויף „אַרבייט").

פאַרנאַכט זענען מיר ענדליך אָנגעקומען קיין נאַראָל, וואו עס האָט זיך אין אַ פּריצישען הויף וואָס איז געווען פול מיט אָנגעשניטענער תבואה, געפונען אַ פראָוויזאָרישער לאַגער פון פּוילישע קריגס־געפאַנגענע. די דאָזיגע תבואה קערנדלעך האָבען אונז ערהאַלטען ביים לעבען, וועז מיר האָבען עטליכע טעג נאָכאַנאַנד נישט באַקומען קיין שום עסען אָדער טרינקען. פון צייט צו צייט האָט מען אונז געהייסען זיך צונויפזאַמלען אין אַ געוויסען פונקט וואו מען האָט אונז פאַרשפּראָכען צו געבען עסען, אָבער קומענדיג אַהין פלעגט מען אונז שלאָגען און אָפּשפּעטען פון אונז אין די אויגען פון די פּוילישע געפאַנגענע און אונז הונגעריגע צוריקגעשיקט צו אונזערע „געלעגערס" אויף דער ערד אונטערן פריייַן הימעל. די פּוילישע געפאַנגענע צוזעהענדיג דאָס (ספּעציעל די „שלעזאָקעס") האָבען אָנגעהויבען אַרויסצווייזען איניציאַטיוו, וועלענדיג געפּעלען די דייטשען, און האָבען איבערגעשטיגען די דייטשען מיט פּייניגונגען און געמיינסטע זידלעריין. זיי האָבען אָפּגעשוירען די בערד, אָבער נישט סתם געשוירען, איינעם האָט מען אָפּגעשניטען די רעכטע זייט באָרד אוך לינקע זייט וואָנסע, אַ צווייטען האָבען זיי גרינדליך אָפּראַזירט און בלויז איבערגעלאָזט איין צענטימעטער ברייט פון אַ אַמאָליגער פאַטריאַרכאַלישער וויסער באָרד, איין צענטימעטער ברייט אָבער אין דער גאַנצער אָריגינעלער לענג, וועלכעס האָט געמוזט אַזוי בלייבען הענגען אויף דער שפּיץ גאָמבע, אַנדערע האָבען זיי אָפּגעשוירען האָקענקרייצען אין די האָר פון קאָפּ אָדער אַ „וועג נאָך פאַלעסטינא" א. א. וו. — זיי האָבען אויך אָנגעהויבען אַראָפּצושלעפּען פון אונז די רעקלעך, שיך, א. ד. ג.

וועז אַ גרופּע עלטערע אידען איז געגאַנגען זיך פאַרקלאָגען פאַרן דייטשען אָפּיציר, וועגען דער האַנדלונג פון די פּוילישע געפאַנגענע, האָט זיי דער אָפּיציר זעהר אויפמערקזאַם אויסגעהערט, ער האָט זיך דאַן נאָכ־ געפרעגט ביי דער דייטשער וואַך פאַרוואָס מען האָט אונז ציווילע אידען פאַרנומען, זיי האָבען איהם באַריכטעט אַז מיר האָבען געשאָסען פון אונזערע היימען אויפן דייטשען מיליטער, דאַן האָט דער אָפּיציר געענטפערט דער דעלעגאַציע אַז מען וועט באַלד פאַראַרדענען אונז צו דערשיסען. דאַן איז פאַרגעקומען איינע פון די ברוטאַלסטע סצענעס. דייטשע זעלנער מיט אויס־ געשטרעקטע באַיאָנעטן האָבען פאַראַרדענט אַז אַלע אידישע זעלנער וועלכע געפינען זיך צווישען די פּוילישע מיליטער געפאַנגענע זאָלען זיך אויך דאָרט פאַרזאַמלען. די פאָליאַקען האָבען געהאָלפּען דערקענען די אידישע

זעלנער אוֹן וועֶן איינער פון זיי האָט קאַטעגאָריש געלייקענט אַז עֶר איז אַ איד האָבען זיי איהם באַפוילען זיך אויסצוטאָן אוֹן וועֶן זיי האָבען פעסט־געשטעלט אַז עֶר איז יאָ אַ איד האָט מען איהם גלייך צושפּאַלטען דעם קאָפּ מיט אַ קאָלבע פון אַ ביקס.

וועֶן אַלע אידען זיינען שוין געווען פאַרזאַמעלט, האָט אַ גרופּע דייטשען מיט די אויסגעשטרעקטע באַיאָנעטן אונז גענומען יאָגען אוֹן באַפוילען צו לויפען צום אַנדערן עק פון פלאַץ. וועֶן מיר זיינען קוים כאַפּענדיג דעם אָטעם געקומען אַהין צו לויפען, האָט אונז שוין דאָרטען אָפּגעוואַרט אַ צווייטען גרופּע דייטשען מיט אויסגעשטרעקטע באַיאָנעטן אוֹן צעיושעטע אונז געיאָגט אויף צוריק, אוֹן אַזוי האָט זיך אָנגעהויבען אַ ווילדער געיעג אַהין אוֹן צוריק, די דייטשען האָבען געווילדעוועט מיט זייערע באַיאָנעטן אוֹן אַלעמאָל געשטאָכען אַ צווייטען, איינעם פון די לאַנגערס האָבען זיי אַ דורכ־געשטאָכען אַ פוס אַנדערע די הענד אוֹן אַנדערע טיילען פון קערפּער וואו נאָר זיי האָבען געטראָפען. די דאָזיגע ווילדע שפּיעל פון יאָגען אַהין אוֹן צוריק אוֹן דערביי געוואַלדעוועט אוֹן שטעכען אוֹן לאָכען מיט אַ היענישע געלעכטער האָט אַזוי אָנגעהאַלטען אַ צייט וואָס האָט פאַר אונז זיך אויס־געוויזען ווי אַ אייביגקייט.

מען האָט אונז דאַן באַפוילען זיך אויסצושטעלען לענגאויס אַ שטיי־נערנעס מויער מיטן פנים צו דער וואַנט. געגענאיבער אונז איז געשטאַנען אַ אָפּטיילונג דייטש מיליטער מיט די ביקסען געוועדעט צו אונז. מען האָט אונז מיטגעטיילט אַז מען גייט אונז שיסען אוֹן גלייך האָט זיך געהערט דער באַפעהל פון אָפּיציר: שיסען! מען האָט געהערט ציילען איינס, צוויי, דריי. מיר האָבען אַלע געהאַט דאָס געפיהל אַז דאָס זענען אונזערע לעצטע מינוטן. איך געדענק עד היום זעהר קלאָר ווי איך האָב געקוקט אין דער זייט צו זען צום לעצטען מאָל מיין טאטען ע״ה, מיין זיידען קרובים אוֹן באַקאַנטע, געזאָגט שמע ישראל, פאַרמאַכט די אויגען אוֹן געטראַכט וועגען מיין מוטער, ברודער, נאָהענטע אוֹן פריינד אין דער היים וועלכע וועלען אַפילו נישט וויסען וואו אונזער געביין איז אומגעקומען. דאַן איז געקומען די סאַלווע אָבער מערקווירדיג — איך לעב ווייטער — דאָס האָבען זיי געשאָסען איבער אונזערע קעפּ. זיי האָבען זיך געשפּילט מיט אונזער לעבען אוֹן געהאַט אַ חי־שע הנאָה פון אונזער טויט־שרעק. מען האָט אונז דאַן באַפוילען אָפּצוגעבען זייגערלעך, געלד אָדער אַנדערע ווערטזאַכען, דראָ־הענדיג אונז אַז אויב מען וועט ביי עמיצען שפּעטער עטוואָס געפינען וועט ער זיך האָבען פאַרדינט זיין טויט. יעדער האָט געדאַנקט ג־ט דערפאַר אוֹן אַוועקגעגעבען אַלעס וואָס מען האָט געהאַט (איך האָב יאָהרען שפּעטער

געטראָפען איינעם וועלכער האָט מיר געוויזען אַ 20־דאָלאַר באַנקנאָט וואָס ער האָט דאָן געהאַט איינגעגייט אין זיינע מלבושים און טראָץ דער טויט־דראָונג זיי דאָן נישט אָפגעגעבען).

מען האָט אונז דאָן געזאָגט אַז מען גייט באַפרייען אַלע ציווילע און די מיליטעריש געפאַנגענע גייט מען ווייטער פיהרען אין אַ לאַגער קיין דייטשלאַנד. די עלטערע צווישען אונזער גרופּע ווי מיין זיידע ר׳ יואל שאָפראָן, ר׳ חיים יעקב שיינער, ר׳ יעקב שו״ב שנייד־ער האָבען זיי געהייסען גאָכגיין נאָך אַ וואָגען געשפּאַנט אין 2 פערד ביז דעם שכנות׳דיגען שטעטל ווּאו דאָרטיגע אידען האָבען זיי געהאָלפען זיך אויסצובאַהאַלטען אָבער פּאַר די אינגערע האָבען זיי צוגעגרייט אַ ספּעציעלע אָטראָקציע, מען האָט יעדען צוגעטיילט אַ פערד וועלכען מען האָט אָנגעהאַלטען ביי אַ שטריק און עס געדאַרפט נאָכלויפען אין גאַלאָפּ. עס איז געשטאַנען לענגאויס אונזער וועג אַ רייהע פון דייטשען מיט בייטשען אין די הענט וועלכע האָבען געשמיסען די פערד אוֹן מיר האָבען געדאַרפט נאָכלויפען די פערד אין זעלבען טעמפּ. מיר זיינען געלאָפען מיט די לעצטע כוחות, פיעל מאָל אומגעפאַלען. די פערד זענען געלאָפען איבער אונזערע קערפּערס, ביז מען האָט אונז ענדליך באַפוילען זיך צו זעצען אויף די פערד און רייטען. אָבער פּאַר אונז איז עס געווען אַ קנאַפּע ישועה, וואָר פון אונז האָט דען געקאָנט רייטען אויף אַ פערד? מיר זיינען אַרויפגעשפּרונגען אויף דעם רוקען פון פערד, זיך געהאַלטען אַ מינוט און דאָן אין געלאָף שנעל אַראָפגעפאַלען, זיך נאָכאַמאָל אַרויפגעכאַפט און גלייך ווידער אַראָפּגעפאַלען אונטער האָגעל פון קלעפּ פון די נאַהייקעס פון די נאָצישע נוגשים. איך בין געווען אינ־גאַנצען צעבלוטיגט, רעזיגנירט און פּלוצים האָב איך פעסטגעשטעלט אַז איך קאָן יאָ רייטען. גראַד דעמאָלט ווען ס׳האָט זיך מיר געדאַכט אַז איך האָב שוין נישט וואָס צו פאַרלירען, איך וועל באַשטימט צוטרעטען וועלען אונטער די פיס פון פערד, איז געשען דאָס וואונדער. איך האָב אָנגעהויבען רייטען בקומה זקופה ווי אַן אַלטער קאַוואַלעריסט אוֹן געוואונען קאָנטראָל איבערן פערד. מיר זיינען אַזוי געריטען ביז די נאָכט איז צוגעפאַלען. אויפן גאַנצען וועג זיך געהערט דאָס הילכיגע שפּאָטישע געלעכטער פון די דייטשען וואו נאָר מיר זיינען פאַרביי. אין אָוועט האָט מען זיך אָפּגעשטעלט ערגיץ אויף אַ פעלד נעבען לובלינעץ. מיר זיינען געווען מיד, הונגעריג, געפרוירען פון קעלט וויל מיר זיינען געווען האַלב נאַקעט, דערשאָגען אוֹן רעזיגנירט. דאָס פּוילישע מיליטער האָט יאָ באַקומען עפּעס צו עסען, אָבער מיר — גאָרנישט. מיר זיינען געלעגען אויף דער בלויזער פייכטער ערד. די אָוועטן זיינען געווען קאַלט. מיר פלעגען זיך אויסשטעלען איינער נעבען דעם אַנדערן אַרומנעמען איינער דעם צווייטען שטייענדיג אין

איין לאַנגער רייהע און אַזוי אַרום מיט די קערפּערס דערוואַרעמט זיך, עס איז בלויז קאַלט געווען דעם ערשטען פון פּאַרענט און דעם לעצטען אין דער פּלייצע דאַן האָט מען זיך געטוישט און אויך זיי האָבען זיך אַביסעל אָנגעווארימט. די געדאַנקען זיינען געווען זייער טרויעריגע. די שאַנסען צו בלייבען לעבען זיינען אין אונזערע אויגען געווען זייער שוואַכע. מען גיט נישט קיין עסען, מען איז אָפּגעשוואַכט און אויב די דייטשען וועלען נישט דערשיסען, וועט מען סתם קראַנק ווערען פון הונגער און קעלט. איין דייטשער אָפּיציר האָט צוגערופען מיין פאָטער ז"ל און איהם באַפוילען צו שמעקען דעם עסען אין זיין מיליטעריישער מאנאשקע זאָגענדיג דערביי: "יודע, עס שמעקט דיר, אָבער באַקומסט גאָרנישט". מיר זיינען געווען גליקליך וועז מיר האָבען איינמאָהל באַקומען אַביסעל וואָסער פון אַ ליימיגען גרוב און דערביי האָב איך מיט מענדעל גרינבערג זיך געשלאָגען און אויסגערישען איינער ביים צווייטען דאָס ביסעל וואָסער צו באַנעצען די ליפּען. דאַן האָט דער דייטשער אָפּיציר אינטערוועניירט און נישט געלאָזט אונז טרינקען דאָס ליימיגע וואָסער ווייל מיר קאָנען נאָך חלילה, קראַנק ווערען. קיין ריין וואָסער האָט ער אָבער אונז נישט געלאָזט געבען. ער האָט אונז ערקלערט אַז אַלע אידען זיינען "הארע־בעלישאס" וועלכע ווילען אומברענגען דייטשלאַנד און מיר זיינען דעריבער זיינע שונאים. מען האָט אונז אויך מיטגעטיילט אַז מען פיהרט אונז צו אַ ס. ס. געריכט אין יאַראָסלאַוו.

דעם נעקסטען מאָרגען — מיטוואָך — האָבען מיר פאָרגעזעצט אונזער מאַרש. טיילמאָל איז אונז געלונגען צו כאַפּען אַ טרונק וואָסער ביי די פּויערים, וועלכע זיינען געשטאַנען אויפן וועג מיט עמערס וואָסער און עס געטיילט פאַר די פאַרבייגייענדע פּוילישע געפאַנגענע. אונז איז נישט ערלויבט געווען צו טרינקען וואָסער, אָבער עס איז אַמאָל געלונגען צו כאַפּען אַ טרונק פונקט אין מאָמענט וען דער דייטשער אויפזעהער איז אויף אַ מינוט אַוועקגעריטען. ביי דער גאַנצער צייט האָט יעדער פון אונז געהאַט 2 פערד און ער האָט געדאַרפט מאַרשירען צווישען ביידע און זיי אַנהאַלטען (מען האָט אונז זעהר זעלטען ערלויבט צו רייטען). דער שטויב פון די פערד און מאַרשירענדע זעלנער איז געווען אומגעהויער. מען האָט כמעט נישט געפיהלט קיין הונגער אָבער דער דורשט איז געווען אומדערטרעגליך.

וועז מען האָט פאַרביימאַרשירט אַ טייכעל האָט מען אונז באַפוילען צו געבען די פערד צו טרינקען אָבער אונז האָט מען געהיט מיר זאָלען חלילה נישט געבען קיין טרונק. דער דורשט האָט מוראדיג געפיניגט און פאַרביימאַרשירענדיג דעם טייך סאַן נעבען שינעווע האָבען טייל אויס־ געדריקט דעם וואונש אַריינצושפרינגען אין טייך זיך נאָך איינמאָל אין לעבען גוט אָנצוטרינקען וועז אָפּילו דערביי איז די געפאַר דערטרונקען

צו ווערען. איך האָב זיך דערמאָנט די געשיכטע פון גלות בבל ווען מען האָט די דורשטיגע אידען געגעבען פּענכערס אָנגעפילט מיט לופט אָנשטאָט וואַסער, פון וועלכען זיי זענען געשטאָרבען. דער גאַנצער מאַרש האָט אַזויפיל דערמאָנט אין יענער צייט, די זעלבע פיניגונגען, די זעלבע עראינערונגען.

ערב יום כּפּור האָב איך באַשלאָסען אַז כ׳מוז „פּאַרפּאַסטען" אויב נישט מיט עסען זאָל זיין כאָטש דורך טרינקען. עס האָט מיר אָפּגעגליקט צו געפינען אַ פּאַרזשאַוועט קענדל פון קאָנסערוון און יעדעסמאָל ווען מיר האָבען פאַרביימאַרשירט אַ פּוילישען פּויער וועלכער איז געשטאַנען און געטיילט וואַסער פאַר די געפאַנגענע פּאָליאַקען האָב איך געלאָזט הפקר מיינע 2 פערד, צוגעשפּרונגען און אָנגעשעפּט וואַסער פון עמער און אויף שנעל אויסגעטרונקען נאָך אייַדער דער דייטשער אויפזעהער האָט דאָס געקאָנט באַמערקען. איך האָב אויך עטליכע מאָל דערפאַר באַקומען קלעפּ אָבער עס איז ווערט געווען. איך האָב געהאַט דאָס געפיהל אַז דאָס איז מיר געלונגען אין זכות פון ערב יום כּפּור ווען ס׳איז אַ מצווה צו עסען און טרינקען. אָבער נאָך עטליכע געלונגענע „אָפּעראַציעס" בין איך איינמאָל צוריקגעקומען מיטן קענדל וואַסער און פּעסטגעשטעלט אַז איינער פון מיינע 2 פערד האָט דערווייל געמאַכט פּליטה. איך האָב מיר אָפּגעגעבען אַ חשבון וואָס דאָס הייסט. איך האָב געשפּילט מיט מיין לעבען. יעדער האָט געהאַט 2 פערד בלויז איך האָב געהאַט איינעם. דער דייטשער אויפזעהער איז באַלד צוגעקומען צו מיר און מיר געמאָלדען אַז דאָס באַדייט טויט־שטראָף. צום גליק האָט זיך אָפּגעזוכט אַ עסטרייכישער אָפּיציר, וועלכער איז צוגעקומען און מיר דערלאַנגט עטליכע מאָל מיט זיין גומענע נאַהייקע איבער מיין געזיכט און געזאָגט דעם אויפזעהער אַז דעם אָוועט וועט מען מיך משפּט׳ן פאַר פּאַרטיזאַנען אַ מיליטעריש פּערד און ער וועט די זאַך ערליידיגען און אַזוי אַרום האָט ער אויסגעמיטען אַז דער פּאַטרול וואָס האָט געהאַט אויפזיכט איבער אונז זאָל מיך גלייך נישט אָוועקפירען און פילייכט אויך אויספיהרען דעם אורטייל. שפּעטער האָט דער זעלבער אָפּיציר ערגעץ באַקומען נאָך 2 פערד און זיי געבראַכט צו מיר אַזוי אַז פאַרנאַכט צו כל־נדרי וועז מיר זענען אָנגעקומען אין צייטווייליגען לאַגער איבערצונעכטיגען האָב איך נאָך געהאַט איין פערד מעהר ווי איך האָב געדאַרפט (אינטערעסאַנט, אַז באַלד אין דער ערשטער נאַכט אין נאַראָלער לאַגער איז אינמיטען דער נאַכט צו אונז צוגעקומען אַ דייטש און אונז געטרייסט אַז „עס וועט ניכט פאַר אימער זאָ בלייבען"...). ערב יום כּפּור זענען מיר אויך פאַרביי־געגאַנגען סטאַראַדזשיקאָוו. עטליכע דייטשע רוצחים פון אונזער וואַך זענען געקומען מיט רעוואָלווערן אין די הענד און זיך באַריהמט פאַר זייערע קאָלעגען אַז זיי האָבען נאָר וואָס דערשאָסען 3 אידען. די כל נדרי נאַכט

האָבען מיר פֿאַרבראַכט אויף אַ גרויסען פרייען פּלאַץ אַרומגערינגעלט מיט מאַשין געווען וועלכע האָבען פון צייט צו צייט אויסגעשאָסען אונז אָפּצוּ־שרעקען נישט צו פֿרובירען אַנטלויפֿען.

יום־כּפּור אינדערפרי האָבען די דייטשען — וויסענדיג הפּנים וואָסער טאָג עס איז — אונז אויסגעשטעלט אין סאַמע עק פון די רייהען געפֿאַנגענע, אַזוי אַז די וואַך וואָס רינגלט אַרום דעם מאַרשירענדען עולם זאָל אונז קאָנען האָבען באַזונדערס אויפּן אויג. מען האָט אונז דעם טאָג נישט געגעבען צו פּיהרען קיין פערד, נאָר אָנשטאָט דעם האָבען זיי עפּעס ספּעציעלעס אויסגעטראַכט ווי אַזוי זיך אַרום אונז פרייליך צו מאַכען. זיי האָבען געזונטען 2 שוועכע קעסטלעך אַמוניציע פֿאַראייניגט מיט אַ קייט און אויפגעהאָנגען עס יעדעסמאָל אַ צווייטען פון אונז אויף די פּלייצעס, און וען יענער האָט זיך געבראָכען אונטער דער משא נישט קאָנענדיג ווייטער גיין האָט מען איהם גענומען שלאָגען מכות־רצח. וען מען האָט מיך מכבד געווען דערמיט האָט זיך מיין פאָטער ז״ל אָנגערופען אַז ער וועט עס בעסער טראָגען אויף מיין אָרט, זיי האָבען איהם באַרוהיגט אַז זיי האָבען פֿאַר איהם עקסטרא און דאָס מאָל דאַרף איך עס טראָגען. איך האָב אָבער באַשלאָסען אַז איך וועל עס בשום אופן נישט טראָגען וויל עס איז צו שווער פֿאַר מיר. איך האָב זיך אַנידערגעלייגט מיט דער משא אינמיטען וועג. אינצווישען האָט אונזער צוג געזונמען מאַרשירען וויטער. אַ דייטשער אָפּיציר וועלכען איז אַ דורכגעריטען האָט מיך געטראָפּען אונטערשטעליג, ער האָט ביי מיר צוגענומען די אַמוניציע, מיך אָנגענומען ביים אויער און אַזוי רייטענדיג אין גאַלאָפּ מיך געשלעפּט צוריק צום צוג. וועז איך האָב מיר פֿאַר איהם פֿאַרענטפערט אַז איך בין נישט געזונט און קאָן נישט שלעפּען די שוועכע משא האָט ער דערויף געזאָגט אַז אויב איך בין נישט געזונד, דאַן זאָל מען מיך דערשיסען איך זאָל נישט אָנשטעקען אַנדערע.

מיין חבר שמואל קויפמאַן הי״ד דער זוהן פון אַזוי געפֿינעם איז־דיטיטשער שוחט, איינער פון די תלמידים מצויינים פון ישיבת חכמי לובלין וועלכער איז געגאַנגען צוזאַמען מיט מיר, האָבען זיי אָנגעהאָנגען די זעלבע משא און דערביי איהם געהייסען טראָגען אַ באַגנעט אין וועמענס שפּיץ עס איז געווען אַריינגעשטעקט אַ סידור. זיי האָבען איהם פֿאַראַרדענט צו האַלטען די האַנט הויך און דערביי אויף איין סעקונדע נישט איינבויגען דעם עלענבויגען. זייענדיג שוואַך געבויט און דערצו נאָך אַ פֿאַר טעג פון הונגער און ליידען האָט ער עס נישט באַוויזען צו טאָן, זיי האָבען איהם דאַן אַריינגעשטאָכען דעם באַגנעט אין עלענבויגען.

וויזט אויס צו להכעיס, האָבען זיי אונז דווקא יום כּפּור נאָכמיטאָג צום ערשטען מאָל צוגעטיילט אַ טעפּעלע זופּ. אַרום נעילה צייט האָט מיין

פאָטער ע״ה מעהר נישט געקאָנט גיין, זיינע באָרוויסע פיס זענען געווען צוקאָליעטשעט פון די שטיינדלעך וועלכע זענען געווען אויסגעשפרייט איבערן גאַנצען וועג. מען האָט מיר געגעבען צו האַלטען אַ גרויס שטיק האָלץ אונטער איין אָרעם און מיך געהייסען פיהרען מיין פאָטער ז״ל אונטערן צווייטען אָרעם. מען האָט אָנגעהויבען מיין פאָטער ז״ל צו שמייסען און מיר האָט מען באַפוילען צו זינגען. נישט באַוואוסטזיניג איז מיר געקומען אין געדאַנק די מעלאָדיע פון „אם אמרתי מטה רגלי״. וועז כ׳האָב זיך שפעטער אָריענטירט וואָס איך האָב געזונגען אין דאָזיגען עת־רצון זמן פון נעילה האָב איך געפיהלט אַ חיזוק און אַ האָפענונג דאָס דער מאָמענט פון „חסדך ה׳ יסעדני״ איז שוין נאָענט. מיר זענען דורכגעאָנגען דעם סאָנן אויפן וועג קיין שינעווע, און מוצאי יום־כפור האָבען מיר געענדיגט אויף אַ גרויס פעלד. צו יענער צייט איז אונזער צוג שוין באַשטאַנען פון איבער 20 טויזענט פוילישע געפאַנגענע זעלנער. ציווילע זענען געווען בלויז אונזער פוילישע גרופע אידען. עס איז געפאַלען אַ דראָבנער רעגען. אַפולשטענדיג אויסגעמאַטערטער און ערשעפטער בין איך געלעגען אויף דער נאַסער ערד. מיר האָבען געפונען אַ פאָר רויהע ריבען אָבער דאָס האָט אונז נאָך אַלעמען פערשאַדט. אַלעס האָט אויסגעזעהן אַזוי האָפנונגסלאָז. מיין פאָטער ז״ל האָט צוגעזעהן מיין צושטאַנד און זיך געלאָזט איבערן פעלד מיט אַ פלעשעל זוכען וואַסער פאַר מיר. עס איז פאַרביי אַ לאַנגע צייט און ער איז נישט צוריקגעקומען. איך בין געווארען זעהר באַאומרוהיגט און וועז ער איז נישט געווען צוריק ביז אינדערפרי, האָב איך און מיין חבר שמואל קויפמאַן הי״ד באַשלאָסען זיך צו לאָזען איהם אויפזוכען איבערן גרויסען פעלד. אַזוי אַרומדרייענדיג זיך איבערן גרויסען לאַגער פון די געפאַנגענע האָבען מיר דערזעהן אַ ציווילען מאַן אין שוואַרצע קליידונג שטיין און האַנדלען מיט די דייטשען (ער האָט ביי זיי אָפגעקויפט פערד) פלוצים האָט ער זיך געווענדעט צו אונז אויף אידיש „יהודים, וואָס טוט איהר דאָ״? מיר האָבען איהם דערציילט אַז מען האַלט אונז דאָ אויפן סמך פון אַ בלבול אַז מיר האָבען געשאָסען אויף די דייטשען און אַז מיר זוכען מיין פאָטער ז״ל. ער האָט אונז געגעבען אַ וואונק, נאָכצוגיין נאָך איהם, ער האָט אונז געהייסען אויסבאַהאַלטען צווישען דער תבואה, אויפן פעלד און אונז דערביי געווויזען אַ סטעשקע וואוהין שפעטער צו גיין צום הויז פון אַ איד וועלכער וועט אונז אויסבאַהאַלטען ביי זיך אויפן בוידים. זוען די אַנדערע אידען פון דער גרופע האָבען געזעהן אַז אויך מיר זענען פאַרשוואונדען האָבען זיי געטראַכט אַז מסתמא איז דאָ ערגיץ אַ וועג ווי צו אַנטלויפען און אַלע האָבען זיך באַהאַלטען אין פאַרשידענע פלעצער אַרום דעם לאַגער־פעלד. עס האָט פאַסירט אַז איינער האָט זיך באַהאַלטען אין אַ סטויג היי און פונקט דאַרטען דאַנעבען איז געבליבען שטיין אַ דייטשע

וואַך אויך נאָכדעם ווי דער גאַנצער צוג געפאַנגענע האָט אָפּמאַרשירט און ער איז פֿאַרבליבען אין דאָזיגען סטויג היי איבער 2 טעג ביז ער האָט געהאַט אַ געלעגענהייט פון דאָרטן אַרויסצוגיין.

וואָס איז געשעהן מיט מיין פֿאָטער ז״ל? גייענדיג זוכען וואָסער פֿאַר מיר אין די אונטערוועש און אַן שיך (ווייל די אַנדערע מלבושים האָט מען בייַ איהם געהאַט אָפּגעצויגען) איז ער געגאַנגען אַזוי ווייט ביז ער איז אַרויס פון שטח פון לאַגער, וואו ער האָט טאַקע געפונען וואָסער און ער האָט פֿרובירט גיין צוריק אין לאַגער צו מיר. עס האָט איהם דאַן דערזעהן אַ דייטשער פֿאָטרול וועלכער האָט נאָר וואָס געטוישט די פּריהער־דיגע וואַך און וואַרשייניליך נישט געוואוסט וועגען דעם אַז צווישען די מיליטעריש געפאַנגענע געפינען זיך אויך ציווילע אידען און איהם אונטער דראָהונג פון שיסען נישט ערלויבט צוריק אַרייַנצוקומען אין לאַגער. עס האָבען נישט געהאָלפֿען זייַנע טענות אַז ער האָט דאָרטען איבערגעלאָזט אַ זוהן און ער איז זעלבסט אייַנער פון די לאַגער אינטערנירטע ער האָט געמוזט אַוועקגיין זייַענדיג טיף באַזאָרגט וועגען מיין גורל. דאָס איז אָבער געווען די התחלה פון דער באַפֿרייאונג פון דער גאַנצער גרופּע. וועג איך האָב נאָכהער מאַרשירט פון דאָרף צו דאָרף אויפֿן וועג אַ היים האָב איבעראַל אָפּגענומען גרוסען פון מיין פֿאָטער וועלכער האָט יעדעס אָרט געהאַט באַזוכט פּונקט אייַן טאָג פֿאַר מיר און אומעטום זיך באַקלאָגט וועגען זייַן זוהן וועלכען ער האָט איבערגעלאָזט בייַ די דייטשן. מיר זענען דערגאַנגען ביז ציעשינאָוו. דאָרטען האָבען מיר שוין געטראָפֿען די רויטע אַרמיי און אידען האָבען מיר אַ ווייל פֿרייער אָפּגעאָטעמט.

דעם ערשטען טאָג סוכות אינדערפרי האָבען מיר זיך געלאָזט אין ווייטערדיגען מאַרש. קומענדיג קיין נאַראָל האָט מיין קוזין יצחק מאיר פֿלוג הי״ד אונז באַזאָרגט מיט אַ פּוהרעל קיין טאַמאַשאָוו. אונזערע עלטערן, חברים און פֿריינט וועלכע האָבען אונז שוין נישט ערוואַרטעט צוריקצוזעהן האָבען זיך מיט אונז זעהר דערפֿרייט, אָבער די שמחה האָט נישט לאַנג אָנגעהאַלטען. באַלד דעם 2־טען טאָג סוכות דעם 24־טען סעפּטעמבער איז באַקאַנט געוואָרען דער טרויעריג־באַריהמטער מאָלאָטאָוו־ריבענטראָפּ אָפּמאַך לויט וועלכען טאַמאַשאָוו און אַלע אַנדערע געביטען ביז צום בוג גייען צוריק צום דייטש. אין שטאָט איז אַנטשטאַנען אַ געפֿערליכער פֿאַניק. די געשיכטע וואָס איז פֿאָרגעקומען מיט אונזער גרופּע האָט אַרויסגערופען אַ באַרעכטיגטע שרעק פֿאַר די דייטשן. שבת פּרי בין איך געפֿרופען געוואָרען אַלס עד־ראי׳ צו אַ ספּעציעלער זיצונג אין הויז פון ר׳ יעקב לעדערקרעמער הי״ד, וואו עס איז אויך געווען אַנוועזענד הרה״צ ר׳ לייבש רובין זצ״ל און פיל פון די חשובי־העדה און נאָכדעם ווי זיי האָבען אויסגעהערט מיין

אויספיהרליכען באַריכט פון דעם וואָס מיר האָבען מיטגעמאַכט, איז דאָן באַשלאָסען געוואָרען צו רעקאָמענדירען אַלעמען צו אַנטלויפען פון דייטש. עס האָט זיך דאָן אָנגעהויבען דער מאַסן־אַנטלויף פון טאָמאַשאָוו. צוליב דעם וואָס מיין פאָטער ז״ל, איז צוריקגעקומען קראַנק האָבען מיר נאָך געוואַרט אייניגע טעג ביז מיין אָנקעל הי״ד ר׳ מיכל שאַפראָן הי״ד איז געקומען צו פאָהרען שמחת־תורה פון סאקאל און דערציילט אַז דער בעלזער רבי זצ״ל איז געקומען שמיני־עצרת קיין סאקאל און געזאָגט אַז ס׳איז אַ מצוה צו אַנטלויפען ביום־הכפורים שחל להיות בשבת — אָבער אין די פאָר טעג ביז וואַנען מיר האָבען פאַרלאָזט טאָמאַשאָוו זענען ביי אונז אין הויז פאַרגעקומען היציגע דעבאַטען צי מען זאָל הפקר לאָזען אַ אידישע שטאָט פון פילע הונדערטער יאָהרען און זי דעזערטירען. ר׳ פנחס בראס און ר׳ יעקב אַרביספעלד פון „מזרחי״ זענען דאָן געווען פון די טעגליכע אַרייניגייער און האָבען שטאַרק פאַרטיידיגט דעם שטאַנדפונקט צו פאַרבליבען אין טאָמאַשאָוו און נישט לאָזען זיך נע־ונד, און פיל פון אָט דער גרופע זענען טאַקע פאַרבליבען אין טאָמאַשאָוו ביז צו די שפעטערדיגע אויסזידלונגען קיין ציעשאנאָוו און בעלזשיץ וועלכע האָבען אַ סוף געמאַכט צום לאַנג אייניגעוואָרצעלטען אידישען ישוב אין טאָמאַשאָוו־לובעלסקי.

דער שווארצער שבת

• מרדכי לערער
אופיגענומען דורך י. שוואַרץ

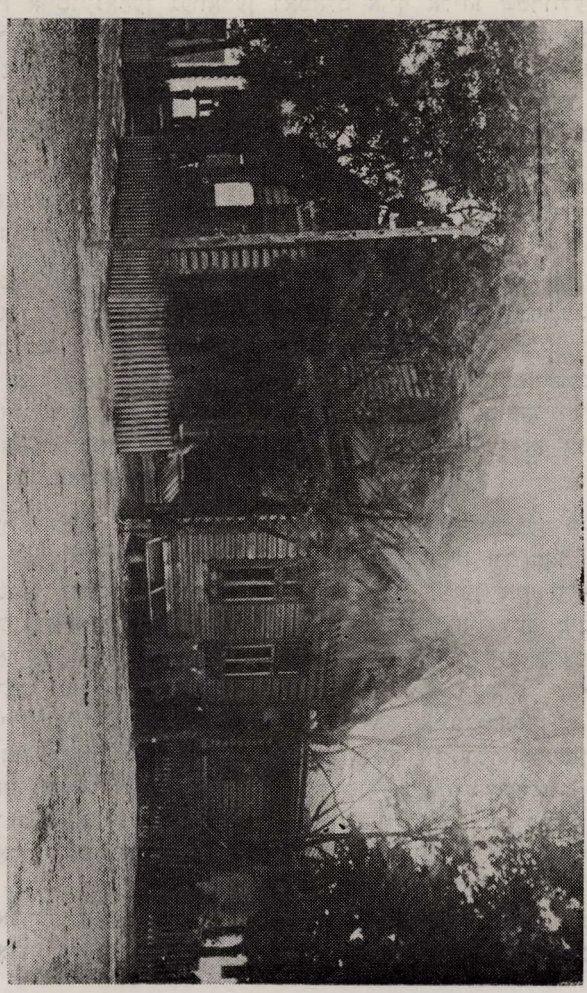
איך בין געבוירען געוואָרען אין קאַמאַראָוו ביי זעהר אַרימע עלטערען. ביי 9 יאָר בין איך שוין געווען אַ קיילידיגער יתום. מיינס אַן אַרימע שוועסטער וואָס האָט געוואוינט אין טאַמאַשאָוו לובעלסקי האָט מיך געזומען צו זיך. אַ פּאָר יאָר האָב איך געלערנט אין תלמוד תורה און נאָר דאָס וואָס איך האָב דאָרט געלערנט ביי דעם בין איך געבליבען. איך געדענק ווי איך האָב צו יענער צייט אַזוי מקנא געווען די קינדער וואָס גייען אין חדר אַריין אָדער לערנען אַזוי ביי אַ גוטען מלמד און פילען אויף זיך די וואַרימע בליקען פון זייערע עלטערען אָבער מיין אַרימע שוועסטער האָט מיר אַפילו קיין עסען צו דער זעט נישט געקענט געבען, און שפּעטער האָב איך שוין נישט געהאַט וואו צו שלאָפען. אַ לענגערע צייט האָב איך זיך געוואַלגערט, וואו געטאָגט נישט געגעכטיגט. איך האָב געווייגט אויף מיין גורל אין דער שטיל ליגענדיג אויף דער האַרטער באַנק אין חסיד׳ישען בית־המדרש.

אין אַ געוויסען טאָג האָב איך זיך געבאָרגט צוויי עמערס, איך בין געוואָרען אַ וואַסער־טרעגער. איך האָב געטראָגען וואַסער צו די טאַמאַשאָווער בעלי־בתים. דאָנערשטיק אין מאַרקס־טאָג פלעג איך אָנטרינקען די פויערישע פערד און מיין לאָגע האָט זיך טאַקע געבעסערט, איך האָב שוין ניט געהונגערט. שבת האָב איך געגעסען ביי גיטשע שוואַרץ ע״ה און אויך דאָרט געשלאָפען אין אַזוי בין איך געבליבען אַ וואַסער טרעגער ביז׳ן אויסברוך פון דער קריג. און כדי די לעזער זאָלען וויסען ווער איך בין וועל איך זיך אָנרופען אַזוי ווי מען האָט מיך געפּרופען אין טאַמאַשאָוו, מאָטאָלע דער הייזעריקער. און אַזוי ווי איך רעכען זיך פּאָר אַ טאַמאַשאָווער תושב וויל איך דאָ אויך איבערגעבען מיינע איבערלעבונגען וואָס איך האָב איבערגעלעבט אין דער צייט וואָס איך בין געווען ביי די דייטשע מערדער.

דער שווארצע שבת

שבת דעם אונגעפּער חודש חשון (איך געדענג נישט גענוי) 1939 בין איך און מאַנעס אונפוס און צוויי וואַרשעווער אינגלעך געווען ביי אברהם דאָרענבאָש (ביילע מעכעלעס) זענען אַריין געקומען צוויי קליינע שקצים מיט צוויי ס. ס. באַנדיטען אין אָנגעוויזען אַז דאָ זיינען דאָ אידען. מען

האָט אונז אָפּגעפּירט אין דאָם לודאווי, פון ביידע זייטען פון דער גאַס זיינען געווען פּאַרזאַמעלט פיל מיעשטשאַנעס און גע׳חוזק׳ט און געלאַכט ווי מען פירט אַלע מאָל אַנדערע אידען. ביים אַריינגאַנג איז געשטאַנען דער



לודאווי. (מאוזוליי)

קערער פון אוזשאָנד סקאַרבאָוע וואָס איז באַצייטענס געוואָרען אַ פאָלקס־דויטש מיט אַ גראָבע נאַגייקע אין דער האַנט און ווער ס׳איז אַריינגעגאַנגען האָט ער מכבד געווען מיט קלעפּ וואו ער האָט נאָר געטראָפען אַזוי אַז די שוועל איז געווען פאַרגאָסען מיט בלוט. אַריינקומענדיג האָב איך דערזעהן אַ שוידערליך בילד. בערך אַ 300 אידען זיינען געשטאַנען האַלב נאַקעט פון איין זייט דייטשע זעלנער און פון דער אַנדערער זייט ס. ס״ מערדער מיט נאַגייקעס און שטעקענס און געהאַלטען און איין שלאָגען. דער גרעסטער צאָרן איז אויסגעגאָסען געוואָרען דאַמאָלס אויף אליהו שטרוזלער. ביי אים האָבען זיי געפאָדערט גאָלד און געלד. מען האָט אים אַזוי צעשלאָגען אַז עס איז אים ניט געווען צו דערקענען. נאָכער האָט מען זעהר שטאַרק צעשלאָגען אליעזר בערגערבוים. ביי געריזאָנען האָבן זיי אויך געפאָדערט גאָלד און אים אויך זעהר שטאַרק צעשלאָגען. נאָכער האָט מען יעדערן געשלאָגען לויט די רייע און יעדערן באַזונדער אויף צוגענומען אַלעס וואָס מען האָט געפונען. פאלעק ריצער האָט מען געהייסען זינגען די התקוה און אַלע האָבען געמוזט מיטזינגען.

נאָכער האָט מען אויף האַלב נאַקעט אַרויס געפירט און אונטער די ס״ס אונטערגעלייגט לייטערס און שטעקענס מען זאָל פאַלען, און דאָס געלעכטער פון די פאַרזאַמעלטע גויים האָט אַזוי שטאַרק ווי געטאָן. נאָכער האָט מען אונז אַלע פאָטאָגראַפירט. אַזוי האָט מען אונז געמוטשעט ביז נאָכט. ביינאַכט איז צוגעקומען אַ דייטש און געפרעגט ווער ס׳קען רעדען דויטש. פאַלעק האָט זיך געמאָלדען, דער דייטש האָט געמאָלדען אַז ער גיט צייט דריי טעג צו פאַרלאָזען טאַמאַשאָוו.

דער גאַנצער עולם האָט געגומען לויפען צו ביירעכען אין דער מיל אַריין (ד. ה. נעבן דער גרענעץ). קומענדיג אַהין האָט זיך פאַר מיינע אויגן אַנטפלעקט אַ פריש שוידערליך בילד. מענער, פרויען און קליינע קינדער זיינען געלעגען אויף דער גאַס ווייל מען האָט שוין אין דער מיל אַריין ניט געקענט אַריין. אויפ׳ן רעגען איז מען געלעגען מיט קליינע קראַנקע קינדער. די געווייגען פון די קינדער האָבען צעריסען ס׳האַרץ. צווישן דייטשען וואַרשיינליך פון דער גרעניץ האָבען ערלויבט אויסצוהאַקען אַ פאַר דינע ביימלעך און מאַכען אַ פייער די קינדער זאָלען זיך דערוואַרעמען. אין איד אָבער האָט אָפּגעריסען אַ פאַר ברעטער פון אַ פלויט און ווי פון אונטער דער ערד איז אויסגעוואַקסען דער גוי׳אישע בעל־הבית פונ׳ם פלויט און האָט שטאַרק געשריגען אַז די אידען וועלען אים דאָ אומגליקלאַך מאַכען. די צוויי ״גוטע דויטשען״ האָבען פאַר אַ שטראָף געהייסען שאול׳קען (דעם גראָבען אברהמ׳ס איידעם) אַרויפקריכען אויף אַ דין הויך בוימל און ער זאָל אָפּלאָזען די הענט כדי ער זאָל אַראָפּפאַלען. ער האָט נעבעך געמוזט

אַרויפקריכען און איז טאַקע באַלד אַראָפגעפאַלען. מען האָט אים אַרײַנ־ געטראָגען אין מיל אַריין און צי ער איז געבליבען לעבען וויס איך נישט.

אַ פּאָר וואָכען האָבען זיך די מענטשען געמוטשעט אין דער מיל און נעבען דער מיל. מענטשען זענען געפאַלען, די קינדערלאַך האָבען געבעטן אַ שטיקעלע ברויט, אַ ביסעלע וואַסער. צווישן מאָל האָב איך זיך איינגעשטעלט ס׳לעבען און צוריק געגאַנגען קיין טאָמאַשאָוו און געברענגט ברויט. וואַסער האָב איך אויך כסדר געברענגט. איך מוז אויך באַמערקען אַז פיל אידען זענען געבליבען אין טאָמאַשאָוו וואַרשיינליך די וואָס זיינען ניט געווען אין דאָם לאָדאָווע אָדער זיי האָבען געריכטן אַז די נאַצישע מערדער מיינען ניט זיי.

מיט זעהר שווערע מיה און מאַטערניש האָב איך אין אַ געוויסע נאַכט געשוואַרצט די גרענץ, איך בין אַנגעקומען קיין ראָווע־רוסקע, וואו איך האָב זיך געטראָפען מיט אונזערע רויטע „באַפרייערס". דערמיט האָט זיך פאַרענדיקט אײַן ביטער קאַפּיטעל פון מיינע טראַגישע אידערלעבונגען.

אַ מוסטער פון רשעות

• שמואל אולריך
אויפגענומען דורך י. שוואַרץ

די גרויסע טראַגעדיע פונ׳ם פּוילישן אידנטום האָט זיך בלוטיק איינגעשריבן אין דער ליידנס־געשיכטע פונם אידישן פֿאָלק. פאַרניכטעט זיינען געוואָרן די אידישע שטעט און שטעטלעך פון פּוילן, צעשמעטערט און פאַרברענט צוזאַמען מיט די אידישע לעבנס, צוזאַמען אפילו מיט די בית־עלמינ׳ס און צווישן זיי אונזער שטעטלע טאַמאַשאָוו וואָס יעדער שפּאַן ערד, יעדער שטיין איז באַקלעפּט געוואָרן מיט אידיש בלוט, וואָס שרייט, מאַנט און פרעגט: פֿאַרוואָס?...

אין חודש דעצעמבער פון יאָר 1939 ווען עס איז שוין געווען נאָך די דייטשע באַמבעס וואָס האָבן פֿלוצלונג אָנגעהויבן פאַלן אויף די הייזער אויפן אומגליקלעכן שטעטל וואָס יעדע טאַטע מאַמע האָט באַווייניט זיין קרבן פון יענעם טראַגישן דאָנערשטיק, האָט אַ שווערער קאַלטערווינטער זיך אָנגעהויבן צו דערנענטערן מיט קאַלטע רעגנס און שנייען. שוואַרצע בייזע כמאַרעס האָבן זיך געיאָגט איבערן הימל גלייך ווי זיי וואָלטן געקומען אָנזאָגן שוואַרצע וויסטע בשורות. די גאַנצע אידישע באַפעלקערונג זיינען געזעסן אין די שטובן און פּאַר שרעק אַפּילו אַ וואָרט מורא געהאַט אַרויס־צוריידן. אין אַ געוויסן טאָג, דאַכט זיך מיר אַז ס׳איז געווען שבת, זיינען אַרויס עטלעכע גרופּעס דייטשע מערדער אויף צו כאַפּן מענטשן קאַליקעס, משוגענע און אויך אַזעלכע וואָס זיינען געזעסן לעבן קלויסטער און געבעטן נדבות אויך קאַליקעס (ביז היינט וויס איך נישט צי די מערדער האָבן געוואוסט אַז די קאַליקעס וואָס זיי האָבן געכאַפּט ביים קלויסטער זיינען ניט קיין אידישע). דער ערשטער קרבן איז געווען פּיניעלע חזר׳ל האָט מען אים גערופן, ביירעך שוסטערס אַ זון, ער איז געווען אַ קלייניקער אַן איינגעבויגענער אויף אַ זייט און האָט אונטערגעהונקען אויף זיין דין פּיסל. אויפן וועג האָט אים דער דייטש אַלע מאָל אויפגעהויבן מיט איין האַנט אין דער הויך אָבער ניט אַראָפּגעוואָרפן כדי אים ניט צו געבן קיין לייכטן טויט, נאָר אים צוגעשלעפּט ביז צום קעלער וואו יוסף פייער האָט פאַרקויפט נאַפּט און אים דאָרט אַריינגעוואָרפן און פאַרשלאָסן מיט אַ גרויסן שלאָס. אונזערע היימישע גוי׳אישע מיטהעלפער האָבן אָנגעקוואָלן פּיִ דעם שיינעם ספּעקטאַקל. נאַכהער האָבן זיי געטראָפן סאַלדיקס אַ זון

אַ טויב שטומער און בלינדער שטיין נעבן זיין געוועזענע היים וואָס איז געווען נעבן מרדכי בערגערזאָן (רויטער) און געקלאַפּט אין דער טיר, ער האָט נעבעך ניט געוואוסט אַז ס׳איז אַ מלחמה בכלל און קענן אידישן פּאָלק בפרט. צוויי שקצים האָבן אים געשלעפּט ביי די פּיס און אים אויך אַריינגעוואָרפן אין קעלער אַריין. נאָכהער האָט מען אַריינגעוואָרפן די משוגענע שיינדעלע וועלכע האָט געמאַכט אַזעלכע שרעקלעכע געוואָלדן אַז עס האָט צוריסן ס׳האַרץ. שפּעטער האָט מען אַריינגעוואָרפן די משוגענע טויבעלע מיט נאָך עטלעכע פרויען קאַליקעס וואָס איך ווייס ניט ווער זיי זיינען געווען. די טירן פון קעלער אויף וועלכע עס האָט געהאָנגען אַ גרויסער שלאָס האָט מען מיט אַ שטופּ געקענט מאַכן אַ שמאָלע שפּאָרע. אויף צו מאָרגנס האָבן די דייטשע רוצחים געכאַפּט אַ 10 אידן און זיי געגעבן גרויסע עמערס און באָפוילן ברענגען וואַסער פונם פֿלומפּ וואָס איז ניט ווייט געווען און נאָך דער שפּאָרע זאָלן זיי דעם קעלער אָנפילן מיט וואַסער. אונטער ווילדער געשרייען מיט שטאָוקע קלעפּ האָבן די אידן געהאַלטן אין אײַן גיסן וואַסער אין קעלער אַריין. די קרבנות זיינען געשטאַנען אויף די טרעפּ און דער קעלער איז אַלע מאָל פולער געוואָרן. די שרעקלעכע יאָמערדיקע געווײַנען און געשרייען און דאָס קלאַפּן אין דער טיר אַריין האָבן געקענט רירן אַ שטײַן, די פּאָרשטיינערטע הערצער פון די גוים האָט עס ניט געירט. די טויט שרעק וואָס מיר האָבן דעמאָלט איבער־געלעבט קען זיך קיין שום מענטש ניט פּאָרשטעלן. אַזוי האָבן די אידן עטלעכע טעג געגאָסן וואַסער ביז עס איז שטיל געוואָרן אַזוי אַז מען האָט שוין קיין שאַרך ניט געהערט. דאַן האָט מען געבראַכט אַ גרויסע פּלאַפּאָרמע מיט פערד און מען האָט געעפּנט די טיר און אַרויסגענומען די טויטע קערפּערס, דער טויב שטומער און איין פרוי האָבן נאָך גענאַכט מיט די מיילער, מען האָט זיי געפּירט באַגראָבן, וואו אַהין וויייס איך ניט.

זאָלן די נאַצישע רוצחים פאַרשאַלטן זיין אויף דורי דורות. די אַלע וואָס זיינען געווען אין די געטאָס, די אַלע פּאַרטיזאַנער קעמפּער, די אַלע וואָס האָבן איבערגעלעבט דעם שוידער פון היטלער׳ס שאַנד און מאָרד סיסטעם און די אַלע וואָס האָבן זיך על פּי נס גערעטעוועט — מיר אַלע זיינען געבליבן יתומים. אונזערע טאַטעס און מאַמעס, שוועסטער און ברידער, קינדער, פריינט, חברים, לערער און תלמידים זיינען געפאַלן. אַפילו ביי די גרעסטע שמחות וועט ביי אונז פאַרבלייבן אַ שאָטן פון טרויער נאָך די טאַמאַשאָוער קדושים וואָס זיינען געפאַלן מיט פאַרשידענע שרעקלעכע טויטן.



שבע קעמפינסקי־קרוגער

דער חורבן און אומקום פון מיין שטעטל טאָמאַשאָוו לובעלסקי

• **שבע קעמפינסקי** (קריגער)
אופיגענומען דורך י. שוואַרץ

שוין שיינע יאָרן זיינען פאַרבי זינט יענע קאָשמאַרע טעג און נעכט, וועו דער פוילישער באָדן איז פאַרפלייצט געווען פון טייכן אידיש בלוט, וואָס די נאַצישע רוצחים האָבן פאַרגאָסן. די צע־שמעטערטע קינדער דורך די דייטשע מערדער וואָלטן שוין געווען מוטערס און פאָטערס, און די מוטערס פון וועמענס אָרעמס זיי זיינען אַרויסגע־ריסן געוואָרן וואָלטן שוין געהאַט נחת פון זייערע אייניקלעך. דער גרעס־טער טייל פון דעם קליינעם רעשטל ניצול־געוואָרענע טאָמאַשאָווער אידן זיינען פאַר דער צייט אַלט און צעבראָכן געוואָרן — און דאָך איז עס ווי עס וואָלט פאַרגעקומען היינט, ווי יאָרן וואָלטן נישט פאַרבי. ווייל דער שוידער און ווייטיק פון יענע טעג איז אייביק, אייביק און פריש. ביז היינט האָב איך נאָך קיין אײַן רואיקע נאַכט ניט געהאַט, ביז היינט פייניקן מיך שרעקלעכע חלומות, איך הער נאָך בולט דאָס ווילדע געלעכטער פון דער געסטאַפּאָ, דאָס שיסעריי, און די פאַרשטיקטע געשרייען פון פאַרפייניקטע קינדער. אַך, ג־ט, גיב מיר כוח איך זאָל קענען כאָטש אַ טייל פון מיינע טראַגישע איבערלעבונגען אויסגיסן אויף דעם בייגעלע פּאַפּיר כדי דאָס זאָל פאַראייביקט ווערן אויף דורי דורות; דאָס אידישע פאָלק זאָל וויסן און געדענקען וואָס די היטלעריסטישע באַנדיטן האָבן אָפּגעטאָן מיט אונזער פאָלק.

מיטן אויסברוך פון קריג אין יאָר 1939 בין איך מיט מיין מאַן סאַנע נאַדלער מיט מיינע פיר האַרציקע זין געבליבן אין טאָמאַשאָוו ביים דייטש. וועו ער איז אַרויסגעקומען אַ נאַקעטער און שטאַרק צעשלאָגענער פון „דאָם ליודאָוע" (טשיינע) איז ער געשוואָלן און טויב געוואָרן. וועו מען האָט אָנגעהויבן צו כאַפּן אויף צוואַנגס־אַרבעט האָב איך מיין קראַנקן צעבראָכענעם מאַן באַהאַלטן אין אַ קעלער, און איך בין געגאַנגען מיט טויט־

שרעק אין דאָרף אַריין ברענגען אַביסל שפּייז, שוין דעמאָלט טראָגנדיק אַ לענטע.

איינמאָל צוריקגייענדיק פון דאָרף האָבן מיך עטלעכע שיקסלעך פון שולע דערקענט, הגם די לענטע האָב איך געהאַט אין קעשענע באַהאַלטן. זיי האָבן מיך פּעסט צוגעהאַלטן. צוויי זיינען שנעל געלאָפן מעלדן דער געסטאַפּאָ, אַז זיי האָבן געכאַפּט אַ זשידאָווקי מיט קאַרטאָפל. וועז איך האָב איינגעזעזן אַז איך בין אַ פּאַרלוירענע האָב איך די שיקסלעך גענאָגט אַז איך גיי נאָר אַריין אָט־אָ־דאָ אין שטוב אַריין מיר עפּעס נעמען. פון דאָרטן בין איך נאָך אַ הינטער טיר אַנטלאָפן גלייך אַהיים. וועז די שיקסלעך מיט דער געסטאַפּאָ זיינען געקומען, בין איך שוין פּאַרשטענדלעך ניט געווען, האָט מען גענומען די פּרוי זאָל ווייזן וואו איך וואוין, אויב ניט נעמט מען זי. וועז די פּרוי מיט דער געסטאַפּאָ זיינען אַנגעקומען צום הויז וואו איך האָב געוואוינט, האָב איך שוין איבער דער צייט געהאַט מיין מאַן מיט די קינדער באַהאַלטן אין אַן אַנדער נאָרט.

אין אַ קורצע צייט אַרום האָב איך געזען אַז די אידישע לאָגע ווערט ערגער פון טאָג צו טאָג, מען שיסט פּאַר אַ ליאָדע קלייניקייט, יעדער גוי האָט רעכט צו ראַבעווען און הרג׳נען אידן. אין אַ געוויסן טאָג האָב איך אין אַ דאָרף גוט באַצאָלט אַ גוי ער זאָל מיין מאַן צונעמען פּאַר אַ פּאַסטעך. מיין עלטער אינגל האָב איך אויך פּאַר גוט געלט אַרייננגעגעבן פּאַר אַ פּאַסטעך צו אַ צווייטן גוי. די דריי קינדער מיינע פּלעגן גיין אין פּעלד אַריין צענויפקלייבן אַביסל זאָנגען אָדער סתם פּאַרשידענע בלעטער אָדער פון די מיסט־קאָסטנס, כדי צו קענען די נשמות דערהאַלטן. דערנאָך איז געוואָרן די שטאָט אַזוי באַוואַכט אַז איך האָב שוין ניט געקענט גיין אין דאָרף אַריין זען וואָס עס הערט זיך ביי מיין מאַן מיטן קינד. אין אַ געוויסן טאָג איז אַרויס אַ באַפּעל צו דער גוי׳שער באַפּעלקערונג, אַז ביי וועמען מען וועט געפינען אַ איד, באַקומט טויט־שטראָף. פּאַרשטענדלעך אַז מיין מאַן מיטן זון זיינען צוריקגעקומען קיין טאָמאַשאָוו.

אין יאָר 1942 אין חודש אדר (פּורים צייט) איז געווען די ערשטע אַקציע. לויט אַ באַפּעל האָבן מענער און פרויען פון 32 יאָר זיך געמוזט במשך פון טאָג צושטעלן אויף דעם און אויף דעם פּלאַץ. איך מיט מיין מאַן און קינדער זיינען אַנטלאָפן אויסער דער שטאָט און צוויי טעג זיך אויס־באַהאַלטן. וועז איך בין צוריקגעקומען בין איך געוואָר געוואָרן אַז אַלע וואָס האָבן זיך צוגעשטעלט זיינען אַוועקגעפירט געוואָרן קיין טשעשאַנאָוו. מיר זיינען, פּאַרשטענדלעך, פון דעם מאָמענט אַן געוואָרן אומלעגאַל. די אידן ביז 32 יאָר האָבן באַקומען ביכעלעך, מיר ד. ה. איך מיט מיין מאַן און קינדער, האָבן אַזעלכע ביכעלעך ניט געהאַט. האָבן מיר געוואָנדערט פון איין שטוב אין דער אַנדערער און מיט טרערן אין די אויגן זיך

איינגעבעטן ביי די אידן וואס האבן געהאט די ביכעלעך און זיינען געווען לעגאל. עס איז אַ זעלבסט־פארשטענדלעכע זאך אז יעדער איד האט מורא געהאט פאר זיך צו האלטן ביי זיך אזעלכע מענטשן ווי מיר. די געסטאפא ווייטער געווארן ווערנדיק אַז אַ געוויסע טייל אידן זיינען פון פארשידענע באהעלטענישן צוריקגעקומען, זיינען זיי מיט פיל טאמאשאוער גוים אומ־געגאנגען פון שטוב צו שטוב און אויסגעשאסן וועמען זיי האבן געטראפן וועלכער האט קיין ביכעלע ניט געהאט. און ווידער האט זיך דער גורל מיט מיר געשפילט, און ווידער האב איך זיך געראטעוועט מיט מיין מאן און קינדער באהאלטנדיק זיך אין אַ בית־הכסא. איך בין ניט אומשטאנד אויסצורעכענען וויפל אידיש בלוט עס האט זיך געגאסן אין יענעם שוי־דערלעכן טאג און נאכט. אזוי האבן מיר זיך ווייטער געמוטשעט אין שרעקלעכן הונגער און נויט וואס קיין מענטשלעכע פאנטאזיע קען זיך עס ניט פארשטעלן.

צו יענער צייט איז דער יודן־ראט באשטאנען פון יהושע׳לע פישל־זאן, נטע העלער, אבא בערגערבוים, יעקל ארבעספעלד, ישעי׳ קרוק ז״ל א. א. איך פון מיין זייט מוז באמערקן אז אונזער יודן־ראט האט ווי ווייט עס איז געווען אין זייערע מעגלעכקייטן געהאלפן מיט ראט און טאט די שוין האלב טויטע אידן.

די צווייטע אקציע

דעם 2־טן טאג שבועות איז פארגעקומען די 2־טע אקציע. לויט א שטרענגען באפעל מוזן מענער, פרויען און קינדער זיך צושטעלן אויף דעם פלאץ (פ. ס. פון וויפל יארן געדענק איך נישט). מען איז אומגע־גאנגען פון שטוב צו שטוב און מיט ווילדע געשרייען ארויסגעיאגט יעדערן. מיר מיטן מאן און קינדער איז ווידעראמאל געלונגען צו אנטלויפן הינטער דער שטאט און זיך באהאלטן ביי א גוי, וועלכן איך האב גוט באצאלט. דער גוי האט אונז באהאלטן עטלעכע טעג ביז נאך דער אקציע. מיר זיינען ווידער צוריקגעקומען און געווארן געווארן אז אלעמען מענער, פרויען און קינדער האט מען אויפגעלאדן אויף אויטאס און אוועקגעפירט קיין בעלזשעץ, ווי אויך די מענטשן וואס מען האט געהאט אוועקגעפירט קיין טשעשאנאו האט מען דעם זעלבן טאג געפירט קיין בעלזשעץ. די יאמערדיקע געשרייען פון די קרבנות אין דער גרויזאמער נאכט האט מען געהערט מיילן ווייט. די געווייגען פון די קינדער האבן געשפאלטן הימלען און צעריסן יעדן אידיש הארץ, און ווער עס האט אויף די אויטאס ניט געוואלט ארויפגיין איז דערשאסן געווארן. לעבן די אויטאס האט זיך געוואלגערט דער טויטער קערפער פון איטשעלע ניץ.

זייענדיק ווייטער אומלעגאַל אין טאַמאַשאָוו בין איך אַריינגעגאַנגען אין יודן־ראַט. דער פֿרעזעס יהושע׳לע פישלזאָן ז״ל איז שוין דעמאָלט געווען אַ דערשאָסענער מיט זיין פרוי און קינד, און זיין פּלאַץ האָט פֿאַר־נומען אבא בערגערבוים. איך האָב מיט אַ ספֿאַזמאַטיש געווייַן אים געבעטן אַז אפשר קען ער פֿאַר מיר שאַפֿן אַ ביכעלע איך זאָל קענען זיין לעגאַל, און איך גיב דערפֿאַר אַוועק מיין לעצט ביסל צירונג. האָט ער מיר ווייניגער דיק געענטפֿערט: קינד לעבן! מיטן צירונג און אָן דעם צירונג, מיטן ביכעלע און אָן דעם ביכעלע זיינען מיר אַלע פֿאַרלוירן. גיי „אַהיים״ און ווי ווייט דו קענסט ראַטעווע דיך פֿאַרן צירונג מיט אַ שטיקל ברויט.

און ווייטער האָב איך זיך געמוטשעט מיטן מאַן און קינדער אין גרויסע שרעקלעכע ליידן, אין הונגער און נויט אין שטענדיקן פֿחד.

די לעצטע אַקציע

פֿאַר די ימים טובים איז אַרויס אַ באַפֿעל אַז די אַלע אידן וועלכע זיינען אומלעגאַל קענען זיך אַריינציען אויף דער פֿיעקאַרסקי גאַס. פֿאַר זיי זיינען פֿאַראַן זעקס צוגעגרייטע שטובן און מען וועט מער זיי ניט טשעפּען, און אויך ניט אומגיין אין די שטובן שיסן. אין געציילטע שעה׳ן האָבן אַלע דאָרט געוואוינט, און מיר אויך.

צוויי וואָכן נאָך די ימים טובים האָב איך באַמערקט אַז די מענטשן פון יודן־ראַט גייען אום פֿאַרווייַנטע און ברעכן זיך די הענט, האָב איך געפֿרעגט: וואָס איז געשען? האָט מען מיר געענטפֿערט, אַז היינט בייַ־נאַכט דאַרף מען פֿאַרניכטן דאָס רעשט ביסל אידן. און באַלד האָט טאַקע די געסטאַפּאָ מיט דער הילף פון אוקראַיִנישע פֿאָליאַקן באַוואַכט אַלע שטובן. איך בין מיט מיין מאַן און קינדער אַרויף אויפן בוידעם מיטנעמענדיק דאָס ביסל צירונג וויי אויך אַביסל וואַסער. בייַנאַכט האָבן מיר שוין געהערט די געוואַלדן און די שרעקלעכע געשרייַען און דאָס שיסעריי פונעם רעשט ביסל אידן. ר׳ אהרן קיזעל ז״ל האָט געשריען: היינט איז מיינע לעצטע זיבעציק יאָר! און מיט אַ פֿאַרשטיקטן שמע ישראל איז ער דערשאָסן געוואָרן. מיינס אַ קינד וויידער נעמענדיק זיך אַביסל וואַסער האָט ער אַביסל פֿאַרגאָסן, און צוויי שקצים האָבן באַמערקט ווי עס איז אַראָפּגערונגן וואַסער, זיי זיינען באַלד אַרויף אויפן בוידעם און מיט עלעקטרישע לעמפּלעך אונז באַמערקט. זיי האָבן זיך ווילד צעשריען מיר זאָלן שוין אַראָפּגיין. מיט טרערן אין די אויגן האָב איך זיי געבעטן אַז זיי זאָלן אונז שענקען ס׳לעבן, זאָלן זיי זיך נעמען אַלעס וואָס איז דאָ אין שטוב און איך גיב זיי נאָך צו דאָס ביסל צירונג. זיי זיינען באַשטאַנען און אונז אַראָפּגעפֿירט, און געווייזן מיר זאָלן אַנטלויפן אין דער און דער

ריכטונג און מיר זיינען נאָך הינטער וועגן געלאָפן אויפן וועג קיין וועראָן, ווייל דאָרט האָבן זיך מיינע עלטערן געהאַט אויסגעסטאָרעט צו אַרבעטן ביים פריץ.

אויפן וועג האָט אונז געטראָפן אַ באַקאַנטע קריסטין און געפרעגט וואו מיר לויפן. איך האָב איר פון אַלעס דערציילט און אַז מיר גייען יעצט אין וועראָן צו מיינע עלטערן, אפשר וועלן מיר זיך דאָרט קענען אויסבאַהאַלטן. האָט מיר די קריסטין געזאָגט: גיי נישט אַהין, ווייל צוריק מיט אַ פּאָר שעה האָט מען דיינע עלטערן מיט נאָך 18 אידן דערשאָסן, זיי ליגן נאָך אויפן הויף — — — קיין מענטש אין דער וועלט קען זיכער ניט באַגרייפן וואָס עס האָט זיך דעמאָלט אָפּגעטאָן אין מיין פאַרבלוטיקט האַרץ. פאַרשטענדלעך אַז קיין וועראָן זיינען מיר שוין ניט געגאַנגען, נאָר אַריין אין אַ וואַלד אַריין נעבן וועראָן. דעם מאָן מיט די קינדער האָב איך גלאָזט אין וואַלד און איך בין אַריין אין דאָרף אויסצובעטלען אַביסל עסן און גלייכצייטיק אויסגעבעטן אַ לאָפּאַטע און אויסגעגראָבן אַ טיפן גרוב, און דאָרט זיינען מיר געלעגן. כ׳האָב געבראָטן בוריקעס, קאַרטאָפל וואָס איך פלעג אויסבעטלען אין דאָרף.

אַזוי זיינען מיר געלעגן אין דעם פינסטערן גרוב דריי מאָנאַטן, געקאָכט אין אַ צעבראָכענעם טאָפּ וואָס איך האָב פאַרשטאָפט מיט אַ שמאַטע, און אַזוי צעטאָפּיעט שניי כדי די קינדער זאָלן האָבן אַביסל וואַסער. מיר זיינען שטאַרק פאַראומריניגט געוואָרן. איך האָב איינמאָל אויסגעבעטן אַ שערל און מיר האָבן זיך אַלע אָפּגעשאָרן. אַזוי האָבן מיר געלעבט אין שרעקלעכן הונגער. דאָס צער פון מיינע קינדער האָבן געשניטן מיין צעווייטיקט האַרץ. אַ דיר פון אַ בלעטל האָט אונז פאַר שרעק אויפגעשוידערט. ביז אַ געוויסן טאָג זיינען אָנגעקומען אַ זעקס שקצים און אונז געהייסן אַרויסגיין פון גרוב. אין בין די ערשטע אַרויס, און פונ׳ם שאָס וואָס איך האָב דערהערט האָב איך זיך איבערגעקערט און פאַרשיט געוואָרן מיט שניי. איך האָב אָבער באַלד דערהערט דאָס געשריי פון מיין מאָן מיט די פיר קינדער וועלכע זיינען דערשאָסן געוואָרן. וועג עס איז שטיל געוואָרן בין איך אַ האַלב פאַר׳חלש׳טע נאָך געהערט דאָס שטילע קרעכצן פון מיינע טויטע קינדער. איך האָב זיך אומגעקוקט און קיינעם ניט געזען, אַ חוץ די פינף נאָך וואַרעמע קערפערס פון מיינע נאָענטסטע. אין דעם מאָמענט האָט זיך פון מיין פאַרבלוטיקט האַרץ אַרויס־געריסן אַ שרעקלעך געווייך (פּ. ס. כ׳האָב נאָך דעמאָלט געקענט ווייניען). — כ׳האָב נאָך געהאַט אין זיך אַזאַ האַרץ און האָב זיי מיט מיינע הענט איבערגעדרייט מיט די פּנימ׳ער אַרויף און צעקושט, און באַרוועס אַוועקגעלאָפן, נישט וויסנדיק ווהאו אַהין.

צוגעקומען בין איך אויף אַ פעלד, און זעענדיק אַ סטויג שטרוי נעבן אַ הויז בין איך אַריין אין דעם שטרוי אַריין און אויסרעכענענדיק אפשר וועט ג־ט אויף מיר רחמנות האָבן און איך וועל אַזוי געפרוירן ווערן און איינשלאָפן אויף אייביק. אָבער ווי אויף להכעיס האָט דער טויט ניט געוואָלט קומען. אָפּליגנדיק אַ גאַנצע נאַכט אין שטרוי, די פיס און די הענט זיינען שוין געווען אָפּגעפרוירן — פון וועלכע איך לייד ביז היינט צו טאָג — אָבער דאָס האַרץ האָט באין אופן ניט געוואָלט אויסגיין. אינדערפרי האָט אַ גוי מיט אַ ווידלע וואָס האָט געוואָלט אַנגענעמען שטרוי מיך באַמערקט. דערזעענדיק מיך האָט ער זיך שטאַרק דערשראָקן, ווייל וער ווייסט ווי אַזוי כ׳האָב דעמאָלט אויסגעזען. ער האָט מיך אַריינגענומען אין שטאַל אַריין און מיר געגעבן גוט צו עסן — ביז היינט קען איך ניט פאַרשטיין ווי אַזוי איך האָב נאָך דעמאָלט געקענט עסן — און ער האָט מיר געזאָגט, ער האָט טאַקע אויף מיר רחמנות, אָבער צו האַלטן מיך האָט ער זייער מורא, ווייל פאַר באַהאַלטן אַ אידישקע קומט טויט־שטראָף. איך האָב אים זייער געדאַנקט און בין אַוועק געגאַנגען. וואו אַהין?... אַרויסגייענדיק פון דאָרף אַ צוויי קילאָמעטער האָב איך באַמערקט אַן אַלטע צעבראָכענע חורבה. אין בין דאָרט אַריין און בין דאָרט אָפּגעזעסן אַ צוויי וואָכן. יעדע נאַכט בין איך אַרײַנ־געגאַנגען אין דאָרף אַריין און אויסגעבעטלט אַ פלעשל וואַסער מיט אַ שטיקל ברויט.



ענדעקטע בעהאלטענע יודען וועלן באוואכט פון דייטשע תלינים

אין אַ געוויסן טאָג זיינען צו דער חורבה צוגעקומען עטלעכע ס. ס. מערדער (וואַרשיינלעך האָט מיך עמיצער אָפּגע׳מסר׳ט) און מיט ווילדע געשרייען געשריען „קאָום הערויס! קאָום הערוס!" איך האָב זיך ניט אָנגערופן. זיינען זיי אַוועק. עס האָט אָבער לאַנג ניט געדויערט זיינען אָנגעקומען זייער אַ סך גוים מיט דרענגער און שטעקנס און געשריען אַז איך זאָל אַרויס. איך האָב זיך ווידער ניט אָנגערופן. האָבן זיי אָנגעהויבן צענעמען די חורבה. דערזעענדיק מיין לאָגע, בין איך אַראָפּגע־שפרונגען און דורך זיי זיך מיט איין אָטעם געלאָזט לויפן אין וואַלד וואָס איז ניט ווייט געווען. קיינער איז מיר ניט נאָכגעלאָפן, איך האָב נאָר געהערט ווי זיי שרייען: דאָס איז אַ משוגע׳נע און ניט קיין פּאַרטי־זאַנקע. אַריינקומענדיק אין וואַלד בין איך אַוועקגעפאַלן צעקלאַפּענדיק זיך מיינע געשוואָלענע געפרוירענע פיס. ס׳בלוט איז גערונען, כ׳האָב אַזוי שטאַרק געווויינט. כ׳האָב אַזוי געבעטן דער טויט זאָל שוין אויף מיר קומען נאָר נישט געהרג׳ט ווערן דורך די פאַרשידענע באַנדיטן. אַזוי בין איך אָפּגעלעגן אַ טאָג מיט אַ נאַכט. דאָס איז שוין געווען דאָס 43־טע יאָר.

אויף מאָרגן בין איך געלאָפן און אָנגעקומען אין אַ קאָלאָניע וואָס איז באַשטאַנען פון אַ צען־פופצן הייזער. בין איך אַריינגעגאַנגען צו אַ גויע און געבעטן אַ שטיקל ברויט. איז געזעסן איר מאַן. האָט ער מיט שרעק און פאַרוואונדערונג געזאָגט: אָ פּאַני קריגעראָווא, יעשטשע זשיע, ווי אַזוי האָסטו אויסגעהאַלטן ביז היינט? און באַלד האָט ער מיר געהייסן געבן עסן, און נאָכן עסן האָט ער מיר דערלאַנגט אַ פּלעשל מילך און אַ האַלב ברויט און מיך געהייסן אַוועקגיין, ווייל האַלטן מיך האָט ער מורא.

איך בין אַרויסגעגאַנגען אָבער ניט אַוועקגעגאַנגען נאָר אונטער זיין הויז האָט מען געקענט אַרונטערקריכן אונטער דער פּאָדלעגע, דאָרט בין איך אָפּגעלעגן אַ גאַנצע נאַכט און אַ גאַנצן טאָג. ביינאַכט בין איך ווידער אַריין, האָט מען מיר ווידער געגעבן עסן און מיך ווידער געהייסן אַוועקגיין, און איך בין ווידער אַרונטער אונטער דער פּאָדלעגע. און אַזוי בין איך אונטער דער פּאָדלעגע אָפּגעלעגן 2 מאָנאַטן. שפּעטער איז די בעל־הבית׳טע געוואָר געוואָרן אַז איך באַהאַלט זיך אויס אונטער איר פּאָדלעגע. זי האָט רחמנות געקראָגן אויף מיר און פלעגט מיר שוין פיל מאָל אַרונטערשטעלן עפּעס צו עסן, כדי איך זאָל ביינאַכט ניט דאַרפן אַריינקומען אין שטוב. פאַרשטענדלעך אַז איר מאַן וואָס איז געווען סאָלטיס מיט אירע קינדער האָבן נישט געטאָרט וויסן וואו איך באַהאַלט זיך.

אין אַ געוויסן טאָג איז די בעל־הבית׳טע, מאַניע פּראָץ האָט זי געהייסן, מיר געזאָגט, אַז איך מוז שוין פֿאַרלאָזן דעם פּלאַץ, ווייל מאָרגן דאַרפן קומען די געסטאַפּאָ נאָך תבואה און חזירים וואָס זיי דאַרפן פון צייט צו צייט באַקומען. איך האָב געמוזט אַוועקגיין און בין אַנגעקומען קיין ווערכאַן ד. ה. דריי קילאָמעטער פון דער קאָלאָניע. אַנקומענדיק בין איך אַריין אין דער ערשטער שטוב פון דאָרף און ריידנדיק מיט אַ שטאַרק געריטע וויינענדיקע שטימע האָבן זיי אויף מיר רחמנות געקראָגן, מען האָט מיר געגעבן צו עסן און וואַרעם וואַסער אַרומצוואַשן, אָבער וועז איך האָב אַנגעהויבן אויסצוטאָן די שיך האָט זיך מיטגעריסן די הויט מיט די נעגל פון מיינע געפרוירענע, געשוואָלענע פיס. ער האָט מיר געהייסן אַרויפקריכן אויף אַ וואַרעמען פּיעקעליק און אויף מאָרגן מיר געבראַכט אַ מאַשטש צו די פיס. צווישן וואָכן האָבן זיי מיך געהאָלטן און דערנאָך מיך געהייסן גיין ווייל לענגער האָט ער מורא מיך צו האַלטן. די פיס מיינע זיינען איבער דער צייט שוין געווען אַביסל צוגעהיילט.

איך האָב דאָך אָבער וויטער ניט געהאַט וואו צו גיין, האָב איך זיך אויסבאַהאַלטן אין זיין סטאָדאָלע אַ פּאָר וואָכן, ביינאַכט האָב איך זיך גענאָפּן עפּעס צו עסן. איך האָב זיך שטאַרק געהיט פאַרן בעל־הבית ער זאָל ניט געוואָר ווערן אַז איך באַהאַלט זיך אויס אין זיין סטאָדאָלע.

איינמאָל האָט מיך אַ גוי באַמערקט אין סטאָדאָלע, אַ פּאָר ווילדע צעשראָקענע אויגן האָבן אויף מיר געקוקט, און ער איז שנעל אַרויסגעלאָפן, און איידער ער איז צוריקגעקומען מיט נאָך גוים בין איך שוין ניט געווען. פון דערווייטנס האָב איך געזען עטלעכע גוים אַריינגיין אין סטאָדאָלע. איך בין צוריקגעגאַנגען צו דער מאַניע פּראָץ אונטער דער פּאָדלאָגע און איר צו וויסן געטאָן אַז איך בין דאָ, און ווידער פלעגט זי, אין שטרענגער געהיימניש, מיר ברענגען עסן און ווידער בין איך דאָרט אָפּגעווען אַ פּאָר מאָנאַטן. אַזוי ווי די תבואות זיינען שוין געווען הויך האָב איך זיך אַנגעהויבן צו באַהאַלטן אין די תבואות בייטאָג און ביינאַכט.

איינמאָל אַריינקומענדיק צו אַ גויע עפּעס בעטן עסן, האָט זי מיר געזאָגט: הער אויס, זאָלסט וויסן אַז זייער פיל פון אונזערע מענטשן ווייסן אַז דו דרייסט זיך דאָ אַרום שוין אַ לענגערע צייט, אָבער קיינער וועט דיך ניט מסר׳ן, אויסער דאָ איז דאָ איין מסור, ער הייסט יאָן סקראַבאַן, אויב ער וועט דיך ניט אויסגעבן וועסטו קענען איבערלעבן. דעריבער זאָלסטו זען דער עיקר זיך אויסצוהיטן פאָר אים. מיר איז שוין אָבער דאָס לעבן זייער פאָר׳מיאוס׳ט געווארן, איך האָב שוין ניט געהאָט

קיין כוח זיך אזוי צו מוטשען און ארומשלעפן אויף די רעגנס מיטן שרעקלעכן הונגער, האב איך איינמאל באשלאסן אליין צו גיין צו אט־דעם יאן סקראבאן און זאל ער מיך איבערגעבן אדער זאל ער מיך אליין דער'הרג'נען.

ארייגקומענדיק צו אים און באגריסנדיק זיך האט ער מיך געפרעגט: אאא, טי דזשעצקא זשיעש? און איידער כ'האב אים נאך געענטפערט האט ער זיין פרוי געהייסן זי זאל מיר געבן צו עסן און מיך געהייסן ארויפקריכן אויפן פיעקעליק, און אט־דער מסור האט מיך געהאלטן א פאר מאנאטן. פון צייט צו צייט אויב עס האבן געדארפט קומען דייטשן האט ער מיך באהאלטן אין פעלד. איך האב זיי געהאלפן אין שטוב ארבעטן און אויך אויפן פעלד, אויב ס'האט קיינער ניט געזען. ביז — —

ביז מען האט זיך צעשריען אז די רוסן זיינען אריין. פון מיין האלז האט זיך א פריידיקער געשריי ארויסגעריסן: באפרייאונג!

מיינע איבערלעבונגען אונטער די דייטשען

● **אברהם זינגער**
אופיגענומען דורך י. שוואַרץ

איך אברהם זינגער, ר׳ שלום זינגער׳ס ע״ה (רַאַכַא־נערס) אַ זון, וויל דאָס מיט מיין באַשרייבונג איבערגעבן מיין אייגענע שרעקלעכע איבערלעבונגען בעת׳ן נאַצי־רעזשים. (וועגן דער גרויסער וויכטיקייט פון דער באַשרייבונג, איז איבעריק צו רעדן. וויל צענדליקער און הונדערטער קהילות זיינען מיט דער רַאַפּינירטסטער אכזריות געוואָרן אַרויס־געריסן און פֿאַרשניטן, ניט איבערלאָזנדיק קיין שום דאָקומענטאַלן שפּור אָדער זכר פון זייער חורבן און אומקום. ביז היינט ווייסט מען נאָך נישט פון אַ גרויסע צאָל שטעט און שטעטלעך וואו די מאַסן־קברים געפינען זיך. וועל רעדט נאָך פון די יאָרצייטן פון די אַקציעס אָדער אַנדערע גרויליקע



אברהם זינגער באַלד נאָכן קריג אין אַ רוסישען מונדיר

איינצלהייטן וואס האָבן זיך אָפּגעשפּילט מיט די אידן איידער מען האָט זיי אומגעבראַכט. די ליטעראַטור פון אונזער לעצטן חורבן איז דאָך נאָך אַזוי שטאַרק אַרעם, און דער חורבן אַליין אַזוי מורא׳דיק גרויס, דערפאַר האָלט איך אַז דער פּרינציפּ פון „כל המרבה לספּר״ איז בפירוש אַ גרויסע מצוה, און זאָל מיין דערציילונג זיין אַ וויכטיקער צושטייער פאַר דער געשיכטע פון אונזער גרויסער קאַטאַסטראָפע. זאָל דאָס זיין אַ דערמאָנונג פאַר יעדן איינעם פון אונז צו וויסמען צייט און כוח אויפצושטעלן אָט אַזאַ מצבה פאַר אונזער אָפּגעשטאָרבן, פאַרשניטן שטעטל טאָמאַשאָוו לובעלסקי, וואָס איז אַמאָל געווען און איז שוין מער נישטאָ). הגם מיט פיל אָנשטרענגונג מיט זייער פיל כוח באַמי איך זיך צו קאָנצענטרירען מיינע געדאַנקען, מיין לייב ווערט מיר געוונצלט דערמאָנענדיק זיך מיט וואָס פאַראַ שרעקלעכע טויטן זיינען מיינע טייערסטע און נאָנטסטע אומגעקומען אויף קידוש השם.

איך מיט מיין פאַמיליע האָבן פון יאָר 1933 געוואוינט אין טאָמאַשאָוו, און מיר דאַכט זיך אַז יעדער טאָמאַשאָווער איד האָט געקענט ר׳ שלום ראַכאַנער. מיר האָבן פאַרהעלטנמעסיק גאַנץ שיין געלעבט, הגם טאָמאַשאָוו איז געווען אַ קליין אָרעם שטעטל און דער דלות איז ביי פיל געווען גרויס. דער אנטיסעמיטיזם האָט געבושעוועט מיט זיין הוילער קראַפט, ווי ניע קופּואי או זשידאַ, קויף נישט ביי אַ איד, פּיקעטן ביי די אידישע געשעפטן. בכלל האָבן זיך די גויים באַצויגן צו די אידן מיט פאַראַכטונג און שנאה, און ניט איין קריסט וועלכער האָט געהאַלטן מיין פאָטער ע״ה פאַר אַזייער ערלעכן האָט אויף אים געקוקט מיט אַ כלומר׳שטן „רחמנות״, אַ שאַד וואָס ער איז נעבעך אַ זשיד. די שקצים האָבן ביי יעדער געלעגנהייט אָרויס געוויזן זייער אַנטיסעמיטישן פּרצוף, פלעגן וואַרפן שטיינער, אויסהאָקן אַ שויב און סתם אָנטאָן אַלערליי צרות. און אַזוי האָט מען עקזיסטירט, אויסערלעך געפּלאָגט, באַליידיקט, שפּל׳דיק, אָבער! אינערלעך, צווישן זיך אין בית המדרש אין גאַנצן אַנדערש. שטאָלצע אידן, קינדער פון גרויסן אידישן פאָלק, באַהויכט פון טיפן גלויבן אין דער אידישער אייביקייט, „נצח ישראל לא ישקר״ דאָס איז געווען זייער אויסדויער כוח. איך קען ניט פאַרגעסן דאָס אימפּאָזאַנטע בילד שבת אָדער יום טוב אין טשעשענאָווער שטיבל, עס איז פשוט ניט געווען צו דערקענען די זעלבע פאַר׳דאגה׳טע אידן — אויפגעפּרישטע, התלהבות׳דיקע אידן, אַראָפּגעוואָרפן פון זיך די וואָכעדיקע גלות־קליידער צוזאַמען מיטן גלות־קאָשמאַר, אַ הייליק גייסטיק פייער האָט געטליעט אין זייערע הערצער. די האַרציקע געזאַנגען פון די הייליקע שבת׳דיקע תפילות מיט די פייערלעכע פּסוקים „ועלו מושיעים בהר ציון לשפּוט את הר עשו״ — דאָס האָט דערוואַרעמט די פאַרשמאַכטע אידישע הערצער פון די טאָמאַשאָווער אידן, דאָס איז געווען זייער גייסטיקער פאָנדעור. און דרך אגב וויל איך צוגעבן אַז יעדן שבת האָט ביי אונזער טיש געמוזט

זיצן אַן אורח, און אויב עס האָט אַמאָל פּאַסירט אַז אין טשעשענאָווער שטיבעל איז קיין אורח ניט געווען איז מיין פּאָטער ע״ה אַרומגעלאָפן זוכן ביז ער האָט אַן אורח געפונען. דאָס אַלעס איז געווען אַמאָל...

מיטן אויסבורך פון צווייטן וועלט־קריג, ביי דער ערשטער דאָנערשטיק־דיקער באָמבאַדירונג אין וועלכן ס׳איז לעבן מיינע פיס געפאַלן צאַלקע ריז און וועלכן זיין פּאָטער ע״ה האָט פרייטיק ביי אונז געזומען אַ שטיקל לייוונט אויף תכריכים פון וועלכן ער האָט דעמאָלט אין ערגעץ נישט געקראָגן — זיינען מיר די גאַנצע משפחה באַלד פרייטיק אַוועק קיין ראַכאַן וואו עס האָט געוואוינט אונזער אַ שותף ר׳ זונדל גאָלדמאַן. דעם זעלבן טאָג וועז די דייטשן זיינען קיין טאָמאַשאָוו אַריין, זיינען זיי אויך געקומען קיין ראַכאַן און האָבן ס׳ערשטע אַרויסגענומען אַלע ספרים מיט די טליתים און פאַרברענט און אויך יעדן מיט אַ סאַדיסטישע רציחה געשוירן און געריסן די בערד און דערביי געשלאָגן מכת רצח. אויף אַ צווייטן פלאַץ איז געווען מיין פעטער הערש פרוינד ע״ה (שלמה לאַשטשעווקערס אַ ברודער) וועז מען איז געקומען צו אים צוצונעמען אַ ספר תורה האָט ער זיך שטאַרק אַנטקעגן געשטעלט און איז מיטן ספר אַרויס אין דרויסן און געשריען: איר קענט מיט מיר טאָן וואָס איר ווילט און דאָס הייליקע ספר וועל איך ניט געבן. די מערדער האָבן אים מיט אַ באַגנעט אַ דורכגעשטאָכן און אין שרעקלעכע יסורים האָט ער זיין הייליקע נשמה אויסגעהויכט. מיט זייער שווערע מי האָבן מיר אים קובר געווען אין טאָמאַשאָוו.

אין אַ צוויי וואָכן אַרום זיינען אָנגעקומען עטלעכע דייטשן און פונקט 12 ביינאַכט האָבן זיי אונטער געצונדן דאָס הויז וואו מיר דריי פאַמיליעס האָבן געוואוינט. מיר זיינען אַרויס נאָר מיט די נשמות און געגאַנגען וואוינען צו אַ איד וואָס האָט זיך נאָך געפונען אין ראַכאָן, יאָשע שפּרינגער (אַ שוואָגער פון אליהו שנור און לייביש ראַכאַנער). נאָך אַ וואָך צייט זיינען וויידער די מערדער געקומען אום פרייטיק צו נאַכטס און וויידער אונטער געצונדן דאָס הויז. די גוים זיינען שוין פון פריער געשטאַנען גרייט מיט וואַסער ניט צו דערלאָזן ס׳פייער צו זייערע וואוינונגען. מיר האָבן געזען אַז מיר זיינען פאַרלוירענע, וואָס טוט מען? און וואו גייט מיין? איז אויף אַלעמענס ליפּן געהאָנגען די פראַגע. אַ ספּאַזמאַטיש געווייַן האָט זיך געריסן פון אונזערע אַלעמענס צעבראָכענע הערצער. מיין פאָטער ע״ה איז אַוועק קיין וואשעטשין דאָרט האָט געוואוינט מרדכי צונק וועלעכר האָט אונז ערלויבט מיר זאָלן קומען צו אים וואוינען. אָפּזייענדיק דאָרט אַ קורצע צייט האָט מען אָנגעהויבן כאַפּן אידן אויף צוואַנגס־אַרבעט קיין בעלזשעץ, געהייסן האָט עס צו מאַכן אַ גרענעץ פאַס, דאָרף מען דעריבער אויסקאָפן גרויסע לאָנגע טיפע גריבער אין וועלכע די רוצחים האָבן זיי געדאַרפט האָבן אויף אויס־צופילן די אידישע קרבנות. אין עטלעכע טעג אַרום איז אַרויס אַ באַפעל

אז יעדער איד מוז אָפּגעבן זיין פוטער, אין קעגנפאל איז טויט שטראָף. דער ס. ס. מערדער שולץ האָט ביי אונז דורכגעפירט א רעוויזיע און צוגענומען אלץ וואס עס איז אים געפעלן, איך בין גראד אנגעקומען און דערזען וואס ס׳טוט זיך אין שטוב בין איך אַנטלאָפן. ער האָט מיר עטלעכע מאל נאכגעשאסן און ניט געטראפן, איך בין על פּי נס ניצול געוואָרן. אין אזעלכע ביטערע אומשטענדן און שרעקלעכע טויט־שרעק האָבן מיר זיך געמוטשעט אַרבעטן־דיק אין די פּריצישע הויף אין גאַנצן אומזיסט אַבי צו האָבן די אַזוי גערופענע קען־קאָרטע וואס מיט דער קאָרטע איז נאָך דערווייל געווען ערלויבט צו לעבן.

אין ערב פּסח 1942 איז קיין וואָשעטשין געקומען נטע העלער און דוד שוויגדלער און אונז געזאגט אז זיי פאַרלאַנגען געלט, פאַרשטענדלעך אויב מיר קענען, כדי צו העלפן אַרעמע אידן אויף פּסח. מיר האָבן זיי געגעבן וויפל מיר האָבן געקענט. ער האָט אונז גלייכצייטיק דערציילט אז אין לובלין איז געווען א גרויסע אַקציע פון וועלכע מען האָט אַרויסגעפירט 15 טויזנט אידן אויף פאַרניכטונג.

דעם צווייטן טאָג שבועות איז אַרויס א באַפעל אז אַלע אידן וואס געפינען זיך אין די דערפער זאָלן זיך צושטעלן קיין ראַכאַן אויפן פּלאַץ לעבן דער גמינע, און פאַרשטענדלעך מיר אויך. אויפן פּלאַץ האָט מען סאָר־טירט רעכטס - לינקס, און דערביי האָט זיך אָפּגעשפּילט האַרץ רייסענדע סצענעס. דאָס שלאָגן מיט די גומענע פּאַלקעס, דאָסווילדע שרייען פון די רוצחים, דאָס שרעקלעכע געווין פון די אומגליקלעכע, דאָס לאַכן פון די אַרום־שטייענדיקע פויערים — ווייס איך נישט ווי אַזוי מען האָט איבער געהאַלטן און ניט פון זינען אַראָפּ. וועד ס׳האָט געהאַט א קען־קאָרטע האָט מען באַפרייט. מיין פאָטער ע״ה אַלס עלטערער מענטש איז שוין אויך געווען פון די אַווענ צו נעמען, איז אָבער אָנגעקומען דער פּריץ רעדיך פון פּאָוולאָווקע און גזאָגט די מערדער אז ער (אָנווייזנדיק אויף מיין פאָטער ע״ה) אַרבעט ביי אים און איז זייער א גוטער אַרבעטער בעט ער זייער מען זאָל אים באַפרייען. די מערדער האָבן אים באַפרייט. די ניט־באַפרייטע האָט מען אויף וועגעלעך אַווענ געפירט קיין בעלזשען אויף פאַרניכטונג.

ראש השנה צייט איז אין טאָמאַשאָוו פאַרגעקומען אַן אקציע פון וועלכן ס׳האָט שוין געדאַרפט זיין אידן־ריין. אין וואָשעטשין איז דעמאָלט גאָר ניט פאַרגעקומען. אָבער געשען איז עפּעס אַנדערש. געוואָר ווערנדיק אז די דייטשן דאַרפן קומען נאָך תבואות און חזירים זיינען מיר אַלע מענער אַנטלאָפן זיך באַהאַלטן אין די פעלדער, און די פרויען זיינען געבליבן אין די שטובן מיינענדיק אז זיי וועט מען שוינען. מיט א ווילדן רעש זיינען די באַנדיטן אָנגעקומען און אַלע פרויען צונויף געזאַמלט צו דער שטוב פון סאָלטעס און אַלע געהייסן אויסטאָן נאַקעט. קיין איין פרוי האָט אָבער דעם עקלהאַפטן

באַפּעל ניט געוואָלט אויספירן. האָט מען זיי אייגציקווייז אַריינגענומען צום סאָלטעס און איינער האָט זיך געזעצט אויפן קאָפּ און אַזוי געשלאָגן. די געוואַלדן און געשרייען האָט געלעכערט די אויערן. צוריק קומענדיק האָב איך מיין צובראָכענער מאַמען ניט דערקענט — מיט אַן אויפגעשפּאָלטענעם קאָפּ, מיט וואונדן אויפן גאַנצן קערפּער, פּאַרשוואַרצט מיט אויסגעלאָשענע בליקן. איך בין געבליבן שטיין אַ פּאַרגליווערטער, דאָס האַרץ האָט אין מיר געווייגט און נאָר געשריען, פּאַרוואָס? פּאַרוואָס? און אַזוי האָט יעדער דערקענט זיינע אומגליקלעכע און אויף צו ראַטעווען מיט עפּעס איז ניט געווען. יעדערער האָט שוין קלאָר געוואוסט אַז דאָס אומגליק איז נאָך ניט געענדיקט. אָבער ווי אַזוי האָלט מען איבער אין אַזאַ געוואַלדיקע שרעק צו האַלטן תמיד די נשמה אין דער האַנט, האָט עמיצער געפרעגט.

איך האָב געאַרבעט אין דער צוקער פאַבריק מעכעלאָוו מיט נאָך טאָמאַשאָווער, יעקיל אַרבעטספעלד ע"ה פון אידן ראַט, פאר וועלכן ס'איז שוין אויך ניט געווען קיין פּלאַץ אין טאָמאַשאָוו, און נאָך עטלעכע טאָמאַשאָווער אידן וואָס זיינען נאָך פּאַרשידענע אומוועגן אַנטלאָפן און האָבן געאַרבעט אין דער צוקער פאַבריק. אָלע אַרבעטער מיט די טאָמאַשאָווער צוזאַמען האָבן געוואוינט אין אַ בארַאַק אין דער צוקראָווע. מיר איז געווען ערלויבט „אַ היים" צו גיין שלאָפן, ד. ה. אַ צוויי קילאָמעטער קיין וואָזשעטשין צו די עלטערן.

אין אַ געוויסן אָוונט זיינען געקומען עטלעכע ס. ס. מערדער און אַוועק צום סאָלטוס, זיי האָבן זיך לאַנג ניט געזוימט און באַלד צוריק אַוועק. מיין פאָטער ע"ה האָט עס זייער באַאומרואיקט זייער זיין און זייער שנעלן אַוועקגיין. איז ער געגאַנגען צום סאָלטיס פרעגן, האָט דער סאָלטיס געזאָגט אַז זיי זיינען ניט געקומען וועגן אידן נאָר וועגן תבואות און אַנדערע זאַכן. מיר האָבן זיך געלייגט שלאָפן. איך פלעג זיך אויפהויבן דער ערשטער, אָפּדאָוונען און גיין צו דער אַרבעט. אויך דאָס מאָל אַזוי — אָבער וען איך האָב געעפנט די טיר און געוואָלט אַרויסגיין איז מיר פינסטער געוואָרן אין די אויגן. אַרום אונזער הויז זיינען געשטאַנען פיל גוים מיט קאָסעס, מיט העק, מיט וויידלעס, און מיך שוין ניט געלאָזט. איך האָב תיכף אַלע אויפגעוועקט און מיר האָבן שוין געזען אַז דער מלאך־המות שפּרייזט צו אונז. מיר האָבן שוין פאַרשטאַנען דאָס נעכטיקע זיין פון די רוצחים ביים סאָלטעס. באַלד האָבן מיר דערהערט די שיסעריין פון מעכעלאָוו וויי מען האָט דאָרט פאַרפיניקט און דערשאָסן 65 אידן. זענדיק אין וואָס פאַראַ סיטואַציע מיר געפינען זיך, זיצנדיק אין די אומגליקלעכע שעה'ן אין שטוב אַרומגערינגלט פון אַזוי פיל באַגדיטן זיינען מיר אַרומגעלאָפן איבער דער שטוב ווי פאַרוואונדעטע חיות אין אַ שטייג, מיר האָבן געווייגט און זיך געריסן די האָר פון די קעפּ, מיר האָבן זיך שוין מיאש געווען און ניט

געגלויבט אין קיין רעטונג, אבער די שרעק און דער פחד פארן אנקומענדיקן טויט האט געוואָרגן און געשטיקט אין האלז. מיין מוטער ע״ה איז געשטאנען פארגליווערט און פארשטומט, באוועגונגסלאז ווי אן איינגעוואָרצלטער בוים זיך נישט געקענט רירן פון ארט. מיט הארץ רייסנדיקע געווייגען האבן מיר געזאגט ווידוי. מיין פאטער ע״ה האט מיך צוגערופן און געזאגט: הער אויס אברהם, דו מוזט בלייבן לעבן און איך האף אז דו וועסט בלייבן לעבן, דו מוזט זיך ראטעווען, אבער זאג מיר צו אז דו וועסט בלייבן לעבן זאלסטו קיינמאל ניט פארגעסן אז דו ביסט א איד. איך מוז באמערקן אז ביז היינט איז מיר אומפארשטענדלעך פארוואס האט ער נאר מיך צוגערופן און ניט מיינע ברידער. זיינע ווערטער האבן אבער אין מיר ארייניגעגעבן א געוואלדיקן כוח צו זוכן א מיטל ווי אזוי צו ראטעווען מיין אומגליקלעך לעבן. פינקטלעך 6 אזייגער זיינען די ס. ס. מערדער אנגעקומען פון מעכעלאוו. מיין פאטער ע״ה איז געזעסן אין טלית און תפילין און אזוי געוואלט ארויס גיין האב איך אים געבעטן ער זאל אויסטאן דעם טלית און תפילין כדי די גוים זאלן ניט האבן וואס חחק צו מאכן, נאר אים געבעטן ער זאל אנטאן א פאלטען ווייל אין דרויסן איז זייער שטארק קאלט געווען, און אויך ג׳פרואווט טרייסטן אז אפשר וועט מען אונז נאר אוועק שיקן. ער האט אבער דעם פאלטן ניט געוואלט אנטאן ווייל ער האט געהאט א חשש אז ער איז מיט שעטנז. נאך שוערע מי האט ער אים אנגעטאן. דער ערשטער ווילדער געשריי איז געווען צווי פרויען זאלן ארויסגיין, איז מיין מוטער מיט דער שוועסטער ארויסגעגאנגען, האט מען זיי געהייסן לייגן מיטן פנים ארא׳פ אויף דער ערד, און באלד דערשאסן. נאכער ווידער צווי פרויען און אויך דאס זעלבע געטאן. וועז מען האט געענדיקט מיט אלע פרויען האט מען באפוילען ארויסצוגיין צו צווי מענער, איז ארויסגעגאנגען מיין פאטער ע״ה מיטן ברודער און וועז זיי זיינען געלעגן אויף דער ערד צום שיסן האט מיין פאטער ע״ה געבעטן דעם ס. ס. מאן ער זאל אים ערלויבן אויסצוטאן דעם פאלטן איידער מען שיסט אים. דער מערדער האט אים ערלויבט, ער האט דעם פאלטן אויסגעטאן און זיך אנידער געלייגט, האבן זיי דערשאסן מיין פאטער מיטן ברודער, און אזוי איז אלע מאל ארויסגעגאנגען צו צווי מענער און אלע אויסגעשאסן. (פ. ס. די גוים האבן מיר שפעטער דערציילט פון דעם פאקט מיטן פאלטן ווי זיי האבן געהאלטן אז מיין פאטער ע״ה איז פארן טויט משוגע געווארן, איך האב אבער געוואוסט דעם סוד דערפון).

איך וויטער זוכנדיק א מיטל ווי אזוי זיך צו ראטעווען האב באמערקט דאס פעדער הייזל וואס איז דארט געווען, איך בין גלייך ארײַן אהין. פונקט איז דארט געווען א בינטעלע שטרוי, איך האב דאס שטרוי צעבונדן און זיך אויסגעציגן ביי דער וואנט אויף דער ערד און זיך פארמאסקירט מיט אט דעם ביסעלע שטרוי און ליגנדיק ביי דער וואנט צוגעזען דאס

גאַנצע שרעקלעכע בילד וואָס אין גהינום זעט ערגער ניט אויס. און ביז היינט צו טאָג מוטשעט מיך און פיניקט מיך דאָס בילד וואָס שטייט פאַר די אויגן און וועל עס אויך שוין אין מיין גאַנצן לעבן קיין מאָל ניט פאַרגעסן.

די מערדער האָבן איבערגעציילט די טויטע האָבן זיי געזען אַז דער סכום שטימט זיי ניט ווייל ס׳איז נאָר געווען 22 טויטע און זיי האָבן געהאַט אַ רשימה פון 23, ד. ה. אַז איין קרבן פעלט. דער סאָלטוס האָט אַדורך געקוקט די טויטע האָט ער געזאָגט אַז ס׳פעלט אַבראַמקו, נאָר אַז איך אַרבעט אין מעכעלאָוו אין דער צוקראָווניע און דערפאַר האָט מען מיך ניט געזוכט, און איך בין געלעגן ווי אַ וואַנזיניקער און האָב ממש געפילט אַז עדע מינוט שטעלט זיך מיר אָפּ ס׳האַרץ.

די פאַרבלוטיקטע טויטע קערפערס האָבן זיך געוואַלגערט אין אַלע זייטן. אַרום און אַרום זיינען געשטאַנען צענדליקער פויערים צוקוקערס וועלכע האָבן ביי זייערע כלומר׳שטע רחמנות־בליקן געהאַט אַ נחת־רוח פונ׳ם אידישן אומגליק. נאַכהער האָט מען אַרויסגענומען אַ טיש און אַרויפגעשטעלט פון כל־טוב. בראָנפן און וויין האָט זיך געגאָסן ווי וואַסער ווי אויך פאַרשידענע געבעקסן און פלייש וואָס די גוי׳אישע סאַרווערס האָבן פון פריער צוגעגרייט און יעצט אַרומגעטאַנצט הכנעה׳דיק ביי די געסט. די ווילדע פרייליעכע געלעכטערס האָבן געשאַלט, נאָך יעדן גלאָזל בראָנפן האָבן די מערדער געקלאַפּט בראָוואָ און געזונגען דאָס האָרסט וועסל־ליד. אין דער זעלבער צייט האָבן זיך נאָך די טויטע קערפערס געווארפן.

נאָכן פאַרענדיקן דאָס שטיקל אַרבעט זיינען די ס. ס. מערדער פרייליעכע און שיכור׳ע אַוועק. עס איז געווארן שטיל. איין מיידל, רייזל קופיעץ די טאָכטער פון אַבראַמטשע אונזער אַ שותף, איז ניט געטראָפן געווארן פון



חיים יונה ב״ר שלום זינגער פון די שטיבעל בחורים
אין ציעשינאווער שטיבעל

דער קויל נאָר געלעגן אַ פּאָרבלוטיקטע פון די אַנדערע פרויען. וועָן די רוצחים זיינען אַוועק האָט זי זיך אויפגעהויבן און מיט אַלע כוחות אָנגעהויבן צו אַנטלויפן. אַן אַרבעטער וועלכער האָט געאַרבעט טאָקע ביי זיי אין דער מיל איז איר נאָכגעלאָפן אַ פּאָר קילאָמעטער און זי געכאַפט און זי אָפּגעפירט קיין ראַכאָן צו דער געסטאַפּאָ וואו מען האָט זי פאַרפיניקט און דערשאָסן.

דאָ אַהער ווייטער זיינען אָנגעקומען עטלעכע וועגעלעך און אַרויפּגעלייגט די טויטע, פאַרשטייפטע הענט און פיס און פאַרבלוטיקטע קעפּ זיינען אַרונטערגעהאָנגען פון די וועגעלעך און זיך געוואָקלט מיטן ריטם פון די רעדער, און אויף דער גאַנצער לענג פונם וועג האָט נאָך געטריפט מענטשלעך בלוט וואָס האָט אָנגעשריבן אין לאַנגע רויטע שורות די טרויעריקע געשיכטע פון די אומשולדיקע פאַרלוירענע לעבנס, דאָס איז געווען די שטומע שפּראַך פונם אידישן פאַרגאָסענעם בלוט וואָס די פאַרשאָלטענע ערד האָט אָזוי דאָרשטיק אין זיך איינגעזאָפּט. ביז היינט איז פאָר מיר געבליבן אַ רעטעניש וואָס אין פאַרלויף פון אַ דריי פערטל שעה בערך, זיינען די וועגעלעך מיט די טויטע צוריק געקומען אויפן זעלבן אָרט וואו מען האָט זיי דערשאָסן, און מען האָט אויסגעגראָבן אַ טיפן גרוב און אַלע קרבנות אַריינגעוואָרפן. מען האָט אויך אין דעם מאָסן קבר אַריינגעוואָרפן די פאַרברענטע גופים פון צוויי אידישע פאַמיליעס וואָס האָבן געוואוינט ניט וויט פון אונז, דאָס איז געווען ברוך הערשענזאָן מיט דער פאַמיליע און זיין שוואָגער משה מיט דער פרוי פראַדיל און קינדער. וועָן זיי האָבן געהערט וואָס עס טוט זיך אָפּ ביי אונז האָבן זיי זיך אַליין אונטערגעצונדן.

איך בין נאָך אַלץ געלעגן אין דעם פּעדער־הייזל. הערנדיק אַז אַרום איז שוין שטיל ווי אין אַ קבר, האָב איך זיך קוים אויפגעהויבן, אָבער בשום אופן האָב איך זיך אויף מיינע פאַרשטייפטע פיס ניט געקענט שטעלן. דער זייגער איז שוין געווען בערך 10 אין דער פרי און ממש מיט די לעצטע כוחות בין איך אַרויס פון מיין באַהעלטעניש, אָבער וואו גייט מען? ווי אָזוי ראָטעוועט מען זיך פון דעם אַלץ לויערדיקן טויט? איך האָב אָנגעהויבן לויפן אַליין ניט וויסנדיק וואו. עטלעכע גוים האָבן מיך דערזען, אָבער ולא יחרץ כלב לשונו, מעגלעך צוליב דעם גרויסן רעספּעקט וואָס זיי האָבן געהאָט צו מיין אומגעקומענעם פאָטער ע״ה. איין גוי האָט מיר נאָכגעשריען, אַבראָמקו אוטשעקיי דאָ ליאָסו... אין איין אָטעם בין איך געלאָפן.

צוקומענדיק צו אַ פעלד וואו ס׳איז געשטאַנען סטרעטס מיט תבואה האָב איך זיך אַנידערגעזעצט און געכאַפּט דעם אָטעם. אָפּזיצנדיק אַ האַלבע שעה איז אָנגעקומען דער זשאנדצע און דערזעענדיק מיך האָט ער זיך שטאַרק דערשראָקן און אָנגעהויבן שרייען איך זאָל שוין אַנטלויפן אויב ניט דער׳הרג׳עט ער מיך. איך בין אַוועקגעלאָפן און געטראָפן אַ גרוב. איך בין אַריין אין

גרוב און געזעסן ביז נאַכט. כ׳האָב אָנגעהויבן ציטערן פֿאַר קעלט, כ׳האָב געפילט אַז איך ווער פֿאַרפרוירן, כ׳ווער איין שטיק. וואָס טוט מען? אַ שטראָם פון טרערן האָבן אַ פלייץ געטאָן פון מיינע אויגן. ערשט איצט האָב איך דערשפירט דאָס גאַנצע גרויסע אומגליק אַרום מיר און מיט מיר. מיט אַ פולן קאָפּ אָנגעצונדענע רעיונות האָב איך זיך אַרויסגעשלייכט פון גרוב. אין דרויסן איז געווען שטיל סודות׳דיק. צווישן שווערע האַרטע האָמערס האָבן מיר געזעצט אין די שלייפן. אַ שווערער בעליק איז מיר געלעגן אויפן האָרץ, און פֿאַר די אויגן איז מיר געשטאַנען אַ געדיכטער וואָלקן און אַלע פֿאַרפֿיניקטע, דערשאָסענע געשטאַלטן וואָס האָבן ערשט ניט לאָזן מיט זיי גערעדט זיינען מיר געשטאַנען פֿאַר די אויגן. כ׳האָב צוגעמאַכט די אויגן און האָב זיי אויך געזען מיט אויסגעשטרעקטע הענט, און וויפל צער ס׳איז פֿאַראַן אויף דער וועלט איז אין יעצטיקן מאָמענט געווען אויסגעגאָסן אויף מיר.

איך האָב זיך דערמאָנט אין אונזערס זייער אַ באַקאַנטן גוי וואָס פלעגט פירן אונזער מעל צו דער באַן, איך בין לאַנגזאַם געגאַנגען. אַריינ־גייענדיק אין זיין הויף האָב איך זיך באַהאַלטן אונטער אַ שטעלעכל האָלץ, אין שטוב אַריין האָב איך מורא געהאַט אַריינצוגיין טאָמער געפינען זיך ביי אים שכנים. אין אַ פאָר שעה אַרום איז ער אַרויסגעקומען נעמען האָלץ און האָט מיך דערזען. פאַר שרעק איז ער שיעור אַנידערגעפאַלן און שטיל מיך געפרעגט, אַבראַמקו דו לעבסט? צי ביסטו געקומען פון יענער וועלט. איך האָב אים עפעס געוואָלט זאָגן אָבער בשום אופן האָב איך ניט געקענט עפענען ס׳מויל. ער איז אַ ווילע געבליבן שטיין און געקלערט. ער איז אַריין אין שטוב, ווייזט אויס זיך צו באַראַטן מיט זיין פרוי. נאָך אַ ווילע איז ער אַרויסגעקומען און מיר געזאָגט איך זאָל אַריינגיין אין סטאָדאלע אַריין און ער וועט מיר באַלד ברענגען עסן. איך בין אַריינגעגאַנגען און באַלד טאָקע האָט ער מיר געבראַכט וואַרעמע קאַרטאָפל און מילך, און ווי מאָדנע דאָס זאָל ניט קלינגען איך האָב געגעסן מיט אַ ווילדן אַפעטיט. ער האָט מיר געמאַכט אַ ניאַרע נעבן היגט און אַזוי בין איך געלעגן אַ גאַנצע נאַכט, כ׳בין געווען מיד און צובראַכן אָבער ניט געקענט שלאָפן. אין דער פרי האָט ער מיר ווידער געברַאכט עסן און מיך געפרעגט וואָס איך האָב בדיעה צו טאָן, איך האָב נאָך אַלץ ניט געקענט ריידן. איך האָב געמיינט אַז איך בין שטום געוואָרן. ער האָט געזען אַז איך קאָן ניט ריידן איז ער אַוועק־געגאַנגען. נאָך עטלעכע טעג ערשט האָב איך אָנגעהויבן ריידן, צום ערשטן צו זיך. ווען ער איז אַריינגעקומען האָב איך אים מיט טרערן אין די אויגן געזאָגט אַז ווען ער קען מיך אַזוי האַלטן כאָטש ביז מערץ ווען ס׳וועט נאָר ווערן אַ ביסעלע וואַרעמער וועל איך דאַן אַוועק אין וואַלד אַריין און זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן און פון צייט צו צייט וועל איך צו אים קומען

נאָך אַ שטיקל ברויט. האָט ער אָנגעהויבן צו לאַכן. פאַרוואָס ער האָט געלאַכט האָב איך ניט פאַרשטאַנען. ביים אַרויסגיין האָט ער געזאָגט מיר גלופיע זשידשע. אַזוי בין איך ביי אים געווען צוויי וואָכן, ווען ער האָט געטראָגן עסן אין סטאָדאָלע אַריין האָט ער געשריגן דעם הונטס נאָמען באָביך.

עס איז אַרײַנגעקומען זײַן פרוי פאַרווײַנט און ברעכנדיק זיך די הענט זאָגט זי מיר אַז ס׳איז איר געשען אַ גרויס אומגליק, מען האָט איר מאַן אַרעסטירט, די דייטשן זײַנען זיכער געווען גערעכט אַז מיר האַלטן דיך, איך בעט דיך ברענג ניט קיין אומגליק אויף מיין הויז נאָר אַנטלויף ווײַל מען קען נאָך קומען זוכן אויך. עס איז מיר פינסטער געווארן אין די אויגן. ביינאַכט בין איך מיט אַ פאַרביטערט האַרץ אַרויסגעגאַנגען אָבער וואו צו גיין האָב איך דאָך ניט געהאַט, צו בעטלען האָב איך מורא געהאַט, בין איך געגאַנגען אַן אַ ציל, פאַרקלערט, די געדאַנקען זײַנען געלאָפן איינער איבערן אַנדערן און זיך געקנוילט ווי די שווערע כמאַרעס און האָב ניט באַמערקט אַז איך בין אַרויף אויף אַ געפרוירענעם טײַך און דאָס איז האָט זיך אײַנ־ געבראָכן. איך בין אַרונטער אונטערן אייז און מיט גרויס מאַטערניש און שווערע ראַנגלענישן בין איך קוים אַרויס, און פון דער גרויסער קעלט בין איך געוואָרן איין שטיק. איך האָב געזען און געפילט אַז איך גיי אויס, כ׳האָב שוין אָנגעהויבן בעטן גאָט ער זאָל מיר צונעמען די נשמה. דערווײַל האָב איך באַמערקט אַ סטאָדאָלע, איך האָב זיך אַרײַנגע׳גנב׳עט און ווען דער גוי כאַפט מיך וואָלט ער מיך זיכער דער׳הרג׳עט אָבער מיר איז שוין אַלץ אײַנס. איך האָב זיך אײַנגעגראָבן אין היי און בין דאָרט געלעגן צוויי טעג אומגעגעסן נאָר אַלע מאָל געגומען אַ ביסל שניי אין מויל אַריין. דער הונגער האָט מיך שרעקלעך געפּײַניקט און האָב ביי זיך ניט געקענט פּועל׳ן דאָ אַזוי אויסצוגיין. איך בין צוריק געגאַנגען צו מיין גוי אָן זיין וויסן און זיך באַהאַלטן אין דעם זעלבן ווינקל נעבן הונט ווי פריער. דער הונט האָט מיך געקענט און ניט געבילט, און צוויי וואָכן האָב איך געלעבט פון דעם עסן וואָס מען האָט געבראַכט פאַרן הונט, קיינער האָט ניט געוואוסט אַז איך געפין זיך דאָרט.

נאָך צוויי וואָכן האָב איך געזען אַז דער בעל הבית איז שוין דאָ צוריק האָב איך זיך באַוויזן פאַר אים, מיט פאַרשטיקטע טרערן אין די אויגן האָב איך אים אַלעס דערציילט. ער האָט אַ טיפן זיפץ געטאָן און מיר געזאָגט, בלייב ווייטער דאָ ביי מיר, אָבער וויסן זאָלסטו אַז איך טו דאָס אַלץ צוליב דיין פאָטער. און אַזוי בין איך ביי אים געווען ניט ביז מערץ נאָר ביז אין מיטן זומער. יעדן טאָג פלעגט ער מיר דערציילן די שרעקלעכע גרויל־טאַטן וואָס די דייטשע מערדער האָבן געטאָן מיט די אידן, די פאַרשידענע אַקציעס וואָס ער האָט בייגעוואוינט. אין טישעוויץ האָט ער מיר דערציילט האָבן די דייטשן פאַרברענט אַ קריסטלעכע משפּחה וויל מען האָט ביי זיי געפונען

אַ איד. אָבער, ניט ווייט איז דער טאָג פון זייער גרויסער מפּלה, האָט ער מיך געטרייסט, זעענדיק ווי זיין געשיכטע ווירקט אויף מיר וואָס די האָר אויפן קאָפּ האָבן זיך מיר אויפגעשטעלט.

אין אַ געוויסן טאָג, אין דרויסן איז געווען זייער הייס בין איך אַרויס פון מיין ניאָרע און זיך אומגעדרייט אין סטאָדאָלע וויסנדיק אַז אַלע זיינען אין פעלד, איז פונקט אַריינגעקומען זיין שוועסטערס טאָכטער וועלכע זי און איר פאָטער האָבן זיך צוליב ירושה צווישן מיט מיין בעל־הבית ניט גוט געלעבט, און זי האָט מיך באַמערקט, איך האָב באַלד דערפילט אַז אַלעס איז שוין געענדיקט — — זי איז פאַר שרעק ווייס געוואָרן, זי האָט גאָר ניט געוואָגט און ניט געוואוסט וואָס קומט דאָ פאָר, געקענט האָט זי מיך, אַ דערשאָסענער האָט זי געוואוסט בין איך, און דאָ לעב איך, און געפין זיך ביי איר פעטער, זי האָט געוואָלט אַוועקגיין. איך האָב זיך שנעל אָריענטירט און איר געזאָגט: סטעפקאַ געדענק! מיין לעבן איז במילא שוין גאָר ניט ווערט, טאָמער דיין פאָטער געוואָר אַז איך געפין זיך דאָ ביי זיין שוואָגער דאַן ריזיקירט ער דאָס לעבן פון זיין שוואָגער מיט דער פאַמיליע, פון מיין לעבן איז אָפּגערעדט, און אויך דיין לעבן איז איינגעשטעלט (האָב איך איר געדראָט) אַזוי אַז איך בעט דיך ווי גאָט איז דיר ליב, און די זאָך אַז דו האָסט מיך דאָ געטראָפן זאָל אויף אייביק בלייבן אַ סוד. זי האָט מיר צוגעזאָגט אַז זי וועט קיינעם ניט דערציילן. איך האָב אָבער דאָך נאָך מורא געהאַט און האָב זי געבעטן זי זאָל שווערן. זי האָט אָנידערגעקניט און זיך געצלמ׳ט און געשוואוירן אַז עס בלייבט ביי איר אַ סוד. זי איז אַוועק און דער סוד איז טאַקע גיבליבן סוד.

אין 1943 אין אַ געוויסן טאָג האָט מיך אָנגעהויבן פיניקן אַזוי ווי ס׳דערנענטערט זיך יום כיפור און איך ווייס ניט וועלכן טאָג עס פאַלט אויס. אַ גאַנצן טאָג איז מיר דאָס געלעגן אין קאָפּ און מיר ניט געגעבן קיין רו. ביינאַכט האָט זיך מיר געזאָלט ווי מיין פאָטער ע״ה איז צו מיר צוגעקומען און געזאָגט אַז דעם נעקסטן שבת איז יום כיפור און איך זאָל ניט פאָר־געסן צו פאַסטן. געוועלעך האָב איך דעם שבת געפאַסט און גלייכצייטיק זיך איינגעקריצט דעם שבת׳דיקן טאָג אין זכרון בכדי שפּעטער אויב כ׳וועל בלייבן לעבן פעסטשטעלן צי איך האָב ריכטיק געפאַסט און צי עס איז טאַקע געווען יום כיפור. ווי איך האָב שפּעטער פעסטגעשטעלט איז טאַקע אַזוי געווען.

אין אַ געוויסן טאָג קומט צו מיר צו דער בעל־הבית און פאַלט אויף מיר אַרויף און צעווייניט זיך און דערציילט מיר אַז מאָרגן מוז ער מיט דער גאַנצער פאַמיליע ווי אויך אַלע איינוואוינער פונם דאָרף פאָרלאָזן דאָס דאָרף, אַזאַ באַפעל האָבן זיי באַקומען ווייל אויף דעם פלאַץ דאַרפן זיך באַזעצן פאָלקס־דייטשן וועלכע מען האָט עוואַקואירט פון אונטער די פראָנטן, וואו ער וועט גיין וווייסט ער נאָך אַליין ניט, נאָר עס טוט אים זייער ווי ס׳האַרץ

וואס וועט זיין מיט מיר, ער וואלט מיך געהרן מיטגענומען נאר איך האב אַ צו אידישן אויסזען און דער עיקר האט ער מורא פאר זיינע אייגענע חברים ווייל אלע קענען מיך. באלד האט ער מיר ארויסגעבראכט עטלעכע שטיקלעך ברויט עטלעכע פלעשער מילך און זיך מיט מיר צעקושט און געזאגט ווינשנדיק מיר הצלחה און זאל נאך דערלעבן מיך צו זען נאך דער באפרייאונג וואס איז שוין אזוי נאענט, און איז מיט זיין פאמיליע אוועק, איך בין געבליבן פארשטיינערט, וואס טוט מען יעצט? איך האב ניט וואו צו גיין, אויף יעדן שפאן ערד לויערט דער טויט. אויף צו מארגנס בין איך ארויף אויפן בוידעם און ארויסגעקוקט ווי די פאלקס דייטשן זיינען אנגעקומען אנגעלאדן מיט בהמות, פערד, און זיך באזעצט אין די שכנות׳דיקע דערפער און אין דעם שטח וואו מיין בעל־הבית איז געווואוינט, וואס איז הגם געווען דאס שענסטע ווינקל פון׳ם דארף, איז אלע מאל צוגעקומען אן אנדערע משפחה פאלקס־דייטשן און זיך ארומגעקוקט און ס׳איז זיי ניט געפעלן און אוועק ערגעץ אנדערש זוכן. אפזיצנדיק עטלעכע טעג איז אנגעקומען מיין בעל־הבית מכלומר׳שט בגניבה געבן א קוק וואס עס קומט דא פאר, ווי אזוי מען האט זיך באזעצט אין זיין וואוינונג, ער האט אבער דערזען אז קיינער וואוינט נישט און אויך אין די שכנות׳דיקע שטובן וואוינט קיינער ניט. איך האב אים געגעבן א סיגנאל וועלכע נאר מיר ביידע האבן געווארט, איז ער ארויף אויפן בוידעם. איך האב אים איבערגעגעבן אלע פרטים וואס איז דא אין משך פון די פאר טעג פארגעקומען, ווי קיינער האט זיך ניט געווארט באזעצן. האט ער געזאגט אז ער וועט ווארטן נאך א צוויי טעג און אויב קיינער וועט זיך ניט קומען באזעצן וועט ער צוריק קומען וואוינען. נאך צוויי טעג איז ער מיט דער גאנצער פאמיליע צוריק געקומען און מיר געזאגט אז ער איז זיכער און ער גלויבט אז נאר אין דעם זכות וואס ער האלט מיך איז נאר די געגנט ניצול געווארן פון די פאלקס־דייטשן, און פון היינט אן וועט ער זיך מיט מיר קיין מאל ניט צעשיידן. און אזוי האב איך ווייטער געלעבט. ער האט מיר געגעבן נאך בעסער עסן.

מיר האט זייער ווי געטאן ס׳הארץ פארוואס איך קען דעם איידעלן גוי ניט באלוינען פאר זיין גוטסקייט, פאר זיין איבערגעגעבנקייט, פאר זיין איינשטעלן זיך ס׳לעבן פאר מיר. האב איך זיך דערמאנט אז מיר האבן באהאלטענע שניט סחורה וואס מיר האבן געהאט פון אונזער שניט געשעפט (פ. ס. מיר האבן אויך געהאט א שניט געשעפט אין טאמאשאוו אין די האליעס ניט ווייט פון בערקעלע טרעגערמאן ע״ה) ביי אונזער מילנער. ווען איך האב מיין בעל־הבית איינמאל געזאגט אז איך וועל צוגיין צום מילנער וואס דאס איז געווען א צוויי קילאמעטער גאנג און ברענגען פאר זיינט וועגן א ביסל סחורה, האט ער מיך זייער אפגערעדט דערפון און האט מיר געזאגט, אז ער דארף ניט, און אז טאמער וועל איך חלילה גיין וועט מיך

דער מילנער זיכער דער־הרג־ענען. איך האָב אים אָבער ניט געפֿאָלגט אוֹן אין אַ געוויסע נאַכט בין איך געגאַנגען צום מילנער וועלכער האָט געוואוינט נעבן דער מיל. די מיל אונזערע האָט שוין געהאַט איבערגענומען אַ פּאָלקס־דייטש וועלכער האָט אויך געוואוינט אין דעם זעלבן הויז וואו דער מילנער. איך בין צוגעקומען אוֹן אַריינגעקוקט אין פּענסטער צו זען צי ס׳געפּינט זיך ניט קיין פּרעמדע מענטשן. דער הונט האָט אָנגעהויבן בילן, איז אַרויסגעקומען אַ זון פּונם פּאָלקס־דייטש זען אויף וועמען דער הונט בילט, איך בין גלייך צו אוֹן אָנגעקלאָפּט. דער מילנער האָט געפּענט די טיר אוֹן מיך אַריינגעלאָזט. דערזענדיק מיך האָט ער זיך זייער דערשראָקן אוֹן אַ געשריי געטאָן: טי אַבראַמקו ישטשע זשיעש! דו אברהם לעבסט נאָך. — יאָ, האָב איך דרייסט געענטפערט. ער האָט מיך געבעטן זיצן אוֹן מיר אָנגעהויבן דערציילן אַז מען שמועסט דאָ אַז דו אַבראַמקו מיט נאָך אַ גאַנצע באַנדע זיינען פּאַריקע נאַכט באַפֿאַלן דעם בעל־הבית פּוֹן דער מיל אוֹן אים צעשלאָגן אוֹן אים באַרויבט אַלס נקמה פּאַרן צונעמען ביי אייך די מיל, איך האָב זיך געשפּאַרט מיט מיינע חברים אַז מען האָט דיך שוין פּוֹן לאַנג דערשאָסן, אוֹן יעצט זע איך אַז דו לעבסט טאַקע. ס׳האַרץ האָט מיר אָנגעהויבן קלאָפֿן דערזענדיק ווי זיינע גלנ׳ישע אויגן שפּריצן מיט פּייער, פּונדעסטוועגן האָב איך זיך באַהערשט אוֹן אים געזאָגט ער זאָל מיר געבן אַ פּאָר שטיקלעך סחורה אונזערע ווייל איך וויל זיך דערמיט ראַטעוון צו קענען דערפּאָר קריגן ברויט. איך — האָב איך אים געזאָגט — ליג באַהאַלטן אין אַ וואַלד. ער האָט געזאָגט אַז ער וועט מיר געבן.

אין זעלבן מאָמענט האָט עמיצער געקלאָפּט אין דער טיר, ווער ס׳האָט געקלאָפּט וויס איך ניט, ער איז אַרויסגעגאַנגען אוֹן גלייך צוריקגעקומען, איך האָב אים געפרעגט ווער דאָס איז געווען, האָט ער מיר געזאָגט, האָב ניט קיין מורא, דאָס איז געווען מיין ברודער, ער האָט מיך געפרעגט ווען ער דאַרף גיין אַרבעטן אויף דער שיפּט וועלכער מען האָט געאַרבעט אין דער מיל. איך האָב אָבער דערפּילט אַז ער זאָגט מיר ניט דעם אמת. דער־ווייל האָט ער אַרויסגענומען בראָנפן, אַרויפּגעשטעלט אויפן טיש, לאָמיר טרינקען, זאָגט ער, פּאַר דעם וואָס ביסט געבליבן לעבן. אַ צאָן אין אַ צאָן האָט אין מיר אָנגעהויבן קלאָפֿן אוֹן דערשפּירט אַז ס׳ברענט אונטער מיר אוֹן גלייך זיך געלאָזט אַרויסגיין. ער האָט מיך אָנגענומען ביי דער האַנט אוֹן צוריק געצויגן, נאָר איך זאָל עסן אוֹן טרינקען, ווייל דו ביסט דאָך זיכער הונגעריק, האָט ער ממש געשריען. איך האָב זיך אויסגעריסן אוֹן בין אַרויס. אָפּגייענדיק אַ 30 מעטער פּוֹן דער שטוב הער איך שרייען: האַלט! האַלט! האָב איך אָנגעהויבן לויפן. אומקוקנדיק זיך האָב איך געזען אַ גאַנצע באַנדע לויפן מיר נאָך, איך האָב נאָך שנעלער אָנגעהויבן צו לויפן האָט מען אָנגעהויבן מיר נאָכצושיסן, אַ קויל האָט מיר געטראָפֿן

אין דער האַנט פון וועלכן כ׳בין לייכט פאַרוואונדעט געוואָרן. אויף מיין גליק זיינען אַרויס די אַרבעטער פון דער צוקראָווניע וועלכע זיינען געגאַנגען פון דער אַרבעט, בין איך אַריין צווישן זיי, דאַמאָלס האָבן זיי אויפגעהערט צו שיסן. אָבער ווי וואונדערלעך איז דעם מענטשנס גורל, די אַרבעטער האָבן מיר געמאַכט אַ וועג איך זאָל קענען אַנטלויפן מיינעמדיק זיכער אַז עפּעס זייערס אַ מענטש אַנטלויפט פון אַ געפאַר. איך האָב זיך אַנידער געלייגט אויף דער ערד און ליגנדיק זיך גערוקט. די ערד איז געווען נאַס פון דעם דראַבנעם קאַלטן רעגן וואָס איז געגאַנגען, פינסטער חושך איז אויך געווען פונקט ווי ביי מיר אין האַרץ, ביז איך האָב זיך צוגערוקט צו אַ סטרעטע שטרוי און פון דאָרטן אָבסערווירט ווי זיי זוכן מיך אַרום מיט די טאַשן לעמפּלעך ניט וויסנדיק וואו איך בין אַהינגעקומען. אַזוי בין איך אָפּגעלעגן אַ לענגערע צייט און זיך צוריק דערשלעפּט צו מיין בעל־הבית. אין מיין באַהעלטעניש האָב איך אים אַלעס דערציילט, האָט ער מיר געזאָגט אַז ער האָט געהערט שיסן איז ער ס׳ערשטע געגאַנגען קוקן צו מיר און ניט טרעפּנדיק מיך איז ער שוין געווען זיכער אַז מען האָט מיך געכאַפּט, און מיר ווייטער געזאָגט, אַבראַמקו, איך האָב דאָך דיך געבעטן דו זאָלסט ניט גיין. — פאַרשידענע צרות בין איך נאָך דורכגעגאַנגען וואָס פון אַלעמען איז אוממעגלעך צו שרייבן.

אין אַ געוויסער צייט אַרום האָט מיר דער בעל־הבית געזאָגט אַז אַ פרעמדע פאַמיליע האָט זיך אַרײַנגעצויגן צו אים אויפן הויף, איז דעריבער טאָר איך אין דער ניאָרע מיינער ניט זיין נאָר ער האָט געמאַכט פאַר מיר אַ גרוב צווישן די חזירים. דאָרט איז מיר זייער ביטער געווען ווייל זיצן האָב איך ניט געקענט נאָר ליגן. 5 וואָכן בין איך דאָרט געלעגן ביז איינמאָל איז דער בעל־הבית צו מיר צוגעקומען און מיך אַרומגעכאַפּט און אַנגעהויבן שרייען, אַבראַמקו! די סאָוויעטן זיינען אַנגעקומען! באַפרייאונג! באַפרייאונג! האָט ער געשריען און געקלאַפּט מיט די הענט. איך בין אַוועק געפאַלן חלשות. איך האָב זיך אויפגעכאַפּט אין שטוב ליגנדיק אין זיין בעט.

נאָך דער באַפרייאונג איז אָבער מיין מעסטל צרות נאָך ניט געווען פאַרענדיקט. ערשט איצט האָב איך ערשט אָנגעהויבן צו דערשפּירן אַלע וויטיקן, אַלע צרות, אַלע מיינע פינסטערע איבערלעבענישן. אומקוקנדיק זיך איבערגעבליבן איינער אַליין ווי אַ שטיין, אָן מיינע טייערסטע אָן מיינע נאָענטסטע, אָן פריינט אָן קרובים, איינער אַליין וואו עס בושעוועט נאָך אַ ים פון שנאה. נקמה! נקמה! האָט זיך געוואָלט שרייען פון מיין פאַרבלוטיקט האַרץ אָבער וועלכער איד דערשרעקט זיך דען נישט בלויז פאַרן וואָרט נקמה, וואָס איז אייגענטלעך ניט צו פאַרשטיין. אין אונזערע הייליקע ספרים, און אין אונזערע תפילות שרעקט מען זיך נאָר ניט פאַרן דאָזיקן באַגריף. אין חומש לייענען מיר: אשיב נקם לצרי ולמשנאי אשלם (ד. ה.

איך וועל אומקערן נקמה צו מיינע פיינט אוֹן מיינע שונאים וועל איך באַצאָלן).
אין אונזער תפילה געפינען מיר: הרגינו גוים עמו, כי דם עבדיו יקום
(באַזינגט איר אומות זיין פֿאָלק, וואָרום פֿאַרן בלוט פון זיינע קנעכט וועט
ער זיך נוקם זיין), אוֹן צי זיינען דען אידן נישט מתפלל יעדן שבת אַז
גאָט זאָל נעמען נקמה פֿאַרן פֿאַרגאָסענעם בלוט. יאָ דער ווייטיק איז טיף
איינגעשניטן אין מיין האַרץ, דער ים בלוט פון אונזערע קדושים אוֹן גבורים
זידט אוֹן קאָכט אוֹן פון די טיפענישן פון די אומגעשטילטע כוואַליעס טראָגט
זיך דאָס געשריי נקמה, נעמט נקמה!!! אָבער ווי אַזוי — — —

וועַן די רויטע באַפרייערס זיינען אַריין האָב איך באַלד געוואָלט
אַרויסלויפֿן, אָבער מיין רעטער האָט מיך ניט געלאָזט אוֹן מיר געזאָגט:
איבער צוויי יאָר האָסטו געקענט ליגן אין כסדר׳דיקע שרעק טאָ זיי ביי
מיר נאָך עטלעכע טעג ווייל איך בין גאָר ניט זיכער מיט אונזערע אייגענע,
דו דאַרפסט נישט פֿאַרגעסן דאָס געשפֿרעך וואָס איך האָב געהאַט מיט
מיינע חברים. יאָ — האָב איך געזאָגט — איך געדענק נאָך יעדן וואָרט.

דאָס איז געווען מיט אַ צייט צוריק, איז צו מיין בעל־הבית זיך
צונויף געקומען זיינע אַלע חברים וועלכע זיינען געווען אַלע אָנגעשטאָפּט
פון אידישן רויב. איז פֿאַרגעקומען אַזאַ שמועס אין דרויסן ניט וויט פון
מיין באַהעלטעניש, אוֹן איך האָב יעדן וואָרט געהערט. איינער האָט געזאָגט
אַז מען שמועסט אַז אַבראַמקו לעבט. האָט זיך מיין בעל־הבית אָנגערופֿן,
יאָ יאָ, איך האָב טאַקע אויך געהערט, אוֹן האָט זיי געפרעגט וואָס אַשטייגער
וואָלט געווען וען איר טרעפט אָט דעם ליעשק. איז געווען פֿאַרשידענע
מיינונגען, איינער האָט געזאָגט אַז ער וואָלט מיך באַלד איבערגעגעבן דער
געסטאַפּאָ. דער צווייטער האָט געזאָגט, אַז עפּעס ספּעציעל אים וואָלט איך
ניט געהאָט ס׳האַרץ צו דער׳הרג׳ענען, אוֹן דערביי זיך אויסגערימט ווי אַזוי
ער האָט מיט אַ פּשוט׳ן שטיין דער׳הרג׳עט צוויי טאָמאַשאָוער אינגלעך.
אַ דריטער האָט געזאָגט הגם ער קען די דייטשן ניט ליידן, האָבן זיי אָבער
זייער גוט געטאָן וואָס זיי האָבן אויסגעשאָכטן די אידישע בלוט־זויגערס.
מיין בעל־הבית האָט געזאָגט אַז וועַן ער פֿאָקט מיך וואָלט ער מיך מיט
אַווידלע דערשטאָכן. שפּעטער האָט ער מיך געפרעגט ווי אַזוי ס׳איז מיר
געפעלן דער געשפֿרעך, האָב איך אים געזאָגט אין בעסטן אָרדענונג. אָט דאָס
האָט ער מיך יעצט דערמאָנט, אוֹן איך זאָל ניט דערוועגן דערווייל אַרויסצוגיין
ביז ער וועט געוואָר ווערן די מיינונג פון זיין אייגענער חברה ווי אַזוי
זייער מיינונג איז לגבי אידן יעצט, אוֹן נאָכדעם וועל איך דיר זאָגן וואָס
דו האָסט צו טאָן.

נאָך עטלעכע טעג איז ער מיר געקומען זאָגן אַז איך קען אַרויסגיין
אָבער גוט אויפּפּאַסן אוֹן זייער פֿאַרזיכטיק זיין וואו יאָ צו גיין אוֹן וואו ניט.

ער האָט מיך אויך געראָטן אַז איך זאָל אַרויסגיין ביינאַכט בכדי אַז מיין זיין ביי אים זאָל אויף ווייטער בלייבן אַ סוד. איך האָב אים געגעבן צו פאַרשטיין און געזאָגט, סטייטש, עס וועט דאָך זיין אַ גרויסער כבוד פאַר דיין גרויס העלדישקייט וואָס דו האָסט מיך אויסבאַהאַלטן, מיט מיין גאַנצן האַרצן וויל איך דיך באַלוינען. איך וועל דיר יעצט אַוועקגעבן די מיל און אַלץ וואָס איך פאַרמאָג. האָט ער מיר געענטפערט, אַבראַמקו, דו ווייסט נאָך גאָר נישט. ערשטנס איז נאָך די קריג אין גאַנצן ניט געענדיקט און די אַטמאָספער לגבי אידן איז אַ שרעקלעכע, און וואו מען טרעפט נאָר אַ איד וואָס האָט זיך נעבעך די גאַנצע צייט אויסבאַהאַלטן וועט ער דער־הרג׳עט, די שנאה וואָס מען האָט די גאַנצע צייט געזייט אויף די אידן איז ניט אויסגעווארצלט, איז האָרך מיר, גיי ניט אין ערגעץ נאָר זיי ביי מיר אַזוי לאַנג און אויך באַהאַלטן אַז מיינע אייגענע חברים זאָלן נאָך היינט אויך ניט וויסן ביז עס וועט זיך פולשטענדיק באַרואיקן, און די אייניציקע באַלוינונג מיינע וועט זיין אַז דו זאָלסט קיינעם ניט דערציילן ווער ס׳האָט דיך געראַטעוועט, ווייטער דאַרף איך גאָרניט פון דיר. איך בין אויף אים אַרויפגעפאַלן און אים געקושט.

איך האָב אָבער דאָך ניט געקענט אויפהיצן, די פרייהייט האָט מיך שטאַרק געלאָקט, און דעם צווייטן טאָג האָב איך זיך באַוויזן אין וואַזעשטשין, אַלע גוים פון דער גאַנצער געגנט זיינען געקומען קוקן אויף דעם גרויסן וואונדער, אַלע האָב איך דערציילט אַז איך האָב זיך אויסבאַהאַלטן אין די וועלדער. נאָך עטלעכע טעג האָט מיר מיין בעל הבית דערציילט אַז אין טאַמאַשאָוו געפינען זיך עטלעכע אידן. האָב איך אים געבעטן ער זאָל מיך אַפּפירן. ער האָט פלעגמאַטיש איינגעשפּאַנט דעם פערד און וואָגן און מיך קיין טאַמאַשאָוו אַפּגעפירט און הינטער דער שטאָט האָט ער מיך אַראָפּ־געלאָזט. דעם ערשטן איד וואָס איך האָב געטראָפן איז געזעסן נעבן טשישאקעוויטשעס מיל (אויפן וועג קיין זאַמאַשטש), אַ איד פון יוזעפאָוו, שאַניש דאָך האָט ער געהייסן, ער האָט געקוקט אויף מיר און איך אויף אים און אַלץ מורא געהאַט אַ וואָרט אַרויסצוריידן. ענדלעך האָט ער דער ערשטער אַרויסגערעדט: עמך? יא — האָב איך געענטפערט. מיר האָבן זיך צעקושט און באַקאָנט. איך בין אַריין אין שטאָט און געטראָפן שמחה רייז, ישעי׳ בערגשטיין און זיין ברודער בעני די קינדער פון רפאל בערגשטיין און אויך שבע נאַדלער, סאַני נאַדלערס פרוי און חנה וויסלעדער און נאָך עטלעכע יוזעפאָווער אידן. די גרויסע פרייד פון די פאָר לעבן געבליבענע איז ניט איבערצוגעבן. יעדערער האָט געהאָט וואָס צו דערציילן פון זיינע ביטערע איבערלעבונגען. מיר האָבן אַלע געוואוינט ביי רפאל בערגשטיין אין הויז, אויסרעכענעדיק אַז דאָס איז דאָס זיכערסטע אָרט, ווייל ניט וועיט איז געווען די רוסישע קאָמענדאַנטור.

מיר האָבן אָנגעהויבן זוכן מיטלען צום לעבן, האָט מען אָנגעהויבן צו פאָרן פון איין שטאָט אין דער אַנדערער און ברענגען פאַרשידענע אַרטיקלען צו פאַרקויפן. פאַר אַ איד איז אָבער די וועגן געווען זייער ריזיקאַליש, פּלעג איך זיך אָנטאָן רוסישע קליידער מיט אַן אויסגעבאָרגטן אויטאָמאַט און פאָרן צוזאַמען מיט די רוסן. נאָך עטלעכע מאָנאַטן זיין אין טאָמאַשאָוו האָבן מיר אַלע דערהאַלטען אַ בריוו אַז מיר זאָלען אַוועקלייגן אויף אַ געוויס אָרט אונטער אַ בריקל 25 טויזנט זלאָטעס אויב ניט האָבן מיר ניט וואָס צו טאָן אין טאָמאַשאָוו און גלייכצייטיק געדראָט מיט טויט, אונטערגעשריבן נ. ס. ז. מיר הבן די סומע אַוועקגעלייגט און וועגן דעם קיינעם ניט געמאָלדן. נאָך אַכט טעג האָבן מיר דערהאַלטן אַ צווייטן בריוו מיט דעם זעלבן נוסח אויף אַ סומע פון 50 טויזנט זלאָטעס, און אויב מיר וועלן מעלדן וועט עס גלאַטיק ניט אָפּגיין. מיר האָבן געזען אַז ס׳איז שלעכט אַז דאָס וועט קיין סוף ניט נעמען. אין צווישן צייט האָט אונז גערופן דער סטאַראָסטוע פאַרוואָס מיר שטעלן זיך ניט צו צום מיליטער. אויף מיר האָבן אונזער חברה געזאָגט אַז איך בין אַ ראַבין זייערס און זיי אַלע זיינען צעבראָכענע צעראַנירטע פון די וויסטע טראַגישע איבערלעבונגען. ער האָט אונז אָפּגעלאָזט. מיר זיינען אַלע אַנטלאָפן קיין לובלין וואו ס׳האָט זיך שוין געפונען מער אידן.

שפּעטער בין איך אָנגעקומען אין די ד. פּ. לאָגערן אין דייטשלאַנד און האָב חתונה געהאַט און אַוועק אין מיין אויסגעטרוימט לאַנד פון אונזערע אבות, מדינת ישראל. איך בין ביז היינט מיט אַ צעבראָכן פאַרבלוטיקט האַרץ וואָס קען קיינמאָל ניט פאַרגעסן מיט וואָס פאַר אַ שרעקלעכן טויט מיינע טייערסטע זיינען אַזוי גרויזאַם געפאַלן אויף קידוש השם. גרויס כבוד זייער הייליקן אָנדענק. ת. נ. צ. ב. ה.

(פּ. ס. מיט מיין בעל־הבית בין איך ביז היינט צו טאָג אין שטענדיקן קאָנטאַקט, ער שרייבט מיר כסדר טייערער זון מיינער, איך שיק אים אויך פון צייט צו צייט אַ פּעקל).



חנה רודולער־קריגער

פון דער גאַנצער משפחה בין איך איינע געבליבן

• **חנה רודולער** (קריגער)
אויפגענומען דורך י. שוואַרץ

דער גרויסער חורבן פון יעדן שטאָט און שטעטל אין פּוילן, וואו עס האָט אַמאָל פּולסירט אַ אידיש לעבן איז אין דער לעצטער וועלט־מלחמה געווואָרן דאָס אָרט פון דער גרעסטער טראַגיק און מאַרטירערטום. חרוב ונחרב זיינען געווואָרן די אידישע שטעט און שטעטלעך פון פּוילן, דער ראָזן בוים פון פּוילישן אידנטום איז אויסגעריסן געווואָרן מיטן וואָרצל. ביים היינטיקן טאָג איז ניט פאַראַן אינם קליינעם פּוילישן שטעטל אָפילו קיין זכר פון אַ איד. די קליינע רעשטלעך פונם חורבן ווייסן צו דערציילן שוידערלעכע פּרטים פון די שחיטה־טעג. יעדער על־פּי־נס אָפּגעראַטעוועטער יחיד איז דער לעבעדיקער הויפּט־עדות פון די שרעק־לעכסטע פאַרברעכנס וואָס רופט זיך אידישער מאַסן־מאָרד. די מענטשלעכע ליידן פון יענער צייט זיינען אַזוי גרעניצלאָז און שוידערלעך, אַז ווען מען פּרואווט דאָס היינט דערציילן, קלינגט דאָס כמעט אומפּאַרשטענדלעך און אָפילו ווי אומגלויבלעך. מיין שטעטעלע איז טויט. היינט בין איך וויט וויט פון מיין היים, אָבער נאָך איצט הער איך די יאָמערדיקע געווייגען מיט די שרעקלעכע קולות פון דער ערשטער אַקציע אין טאָמאַ־שאָוו. נאָך איצט הער איך דאָס געזעגענען און דעם לעצטן קרעכץ פון מיין טאַטן ז"ל וועלכער האָט צוזאַמען מיט מיין גאַנצער משפּחה אויס־געהויכט זייערע ריינע נשמות אין בעלזשעץ צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע קדושים, קרובים, פריינט און בעקאַנטע. נאָך איצט הער איך דעם הייליקן אָפּהילך פונם לעצטן „שמע ישראל". נישטאָ מער דאָס אידישע שטעטל, געבליבן איז בלויז זיין זכרון. זאָל מיין דערציילונג זיין די סימבאָלישע מצבה פאַרן זיכרון פון אַלע קדושים וטהורים פון מיין שטעטעלע. וינוחו בשלום על משכבם...

ניט ווייט פון טאַמאַשאָוו לובעלסקי נאָר בלויז עטלעכע קילאָמעטער איז געווען אַ קליין שטעטעלע יאַרטשעוו, אָדער ווי מען האָט עס גערופן גמינע, פֿאָוויאַט טאַמאַשאָוו לובעלסקי. ביים אויסברוך פון קריג בין איך מיט מיין פֿאַמיליע געבליבן אין יאַרטשעוו. באַלד האָבן אונזערע היימישע גוים דערשפּירט אַז עס איז געקומען זייער צייט. צום ערשט האָבן זיי געוואָרפן שטיינער אין יעדער אידישער שטוב און נאַכהער האָבן זיי אָנגעהויבן אַריין צו שיסן נאָך איידער דער דייטש איז אַריין. מיטן אָנקום פון דייטשע מערדער האָט זיך אָנגעהויבן אַ שרעקלעך גהינום. די ערשטע קרבנות האָבן אָנגעהויבן צו פֿאַלן. באַלד האָט זיך אָנגעהויבן אַ יאָגעניש און כאַפּן אויף פֿאַרשידענע צוואַנגס־אַרבעטן ווי קלייבן שטיינער מיטן מויל, פּוצן אויטאָס, גראָבן גריבער, קאָלערן זיך אויף דער ערד, פּוצן מיט די היטלען די גאַסן, מיט די הענט רייניקן קלאָזעטן און נאָך פֿאַרשידענע אומגעלומפּערטע אַרבעטן וואָס נאָר דער טייוול אַליין קען עס אויסקלערן. צענדליקער אידן האָבן ביי די שרעקלעכסטע עינויים באַצאָלט מיטן לעבן. איין פרוי האָבן די רוצחים שוין אַ צע׳ממית׳טע אַנידערגעוואָרפן אויף דער ערד און דאַן איבערגעפֿאָרן מיט אַן אויטאָ וואָס אירע הענט און פיס זיינען שוין געווען צעבראָכן, און ווען די אומגליקלעכע האָט זיך געמאַטערט מיטן טויט האָט איין מערדער אויס רחמנות איר דערלאַנגט אַ קויל אין האַרץ אַריין. איין איד האָט מען צוגעבונדן צו אַ וואָגן און גלייך־צייטיק אָנגעריצט הינט און אים אַרומגעשלעפּט איבער די גאַסן ביז זיין קערפּער איז געבליבן אַ ניט־דערקענבאַרע פלייש־מאַסע, שוואַרץ־רויט פון שטויב און בלוט. אַזוי האָט זיך עס אָנגעהויבן מיט פֿאַרשידענע ספּעקטאַקלען פֿאַרשידענע ליידן, צרות און דערנידערונגען, שוועריע ביטערע אַרבעט, רויב, שאַנד און שיסעריין איז געוואָרן אַ טאָג טעגלעכע דערשיינונג.

שפּעטער האָט דער אידן־ראָט וואָס איז בעשטאַנען פון יהוש׳לע פּי־שעלזאָן, נטע העלער, יעקיל אַרביספעלד, ישעיהו קרוק, אבא בערגערבוים ז״ל ווי אויך אַ דייטשער איד מיטן נאָמען מעלמאַן וואָס נאָר אויף אים אַליין קען איך ליידער קיין שבח ניט געבן. צופיל איז מיין האַרץ צעבראָכן איך זאָל קענען אַלעס פון אָט דעם דייטשן איד אויסדערציילן, אפשר וועט מיר נאָך דרך־אגב אויסקומען עפּעס צו דערציילן. אָט דער יודן־ראָט האָט געמוזט יעדע פֿאָר טעג צושטעלן אַזויפיל און אַזויפיל אידן אויף אַרבעט קיין בעלזשעץ פון וועלכן מען איז שוין קיינמאָל ניט צוריקגעקומען.

איך האָב אָנגעהויבן וואַנדערן, וואו געטאָגט ניט גענעכטיקט, דער הונגער האָט מיך שרעקלעך געפּייניקט און די שרעק נאָך מער. ביי פֿאַר־שידענע באַקאַנטע גוים האָב איך זיך באַהאַלטן, אָבער מער ווי צוויי

דריי טעג האָט מען מיך ניט געוואָלט האַלטן. אַזוי בין איך אַרומגעקראָכן ווי אין אַ הינער־פּלעטל ביז אין חודש מערץ 1942 וועלן עס איז אַרויס אַ באַפעל אַז מענער אונ פרויען פון 32 יאָר אָן מוזן זיך צושטעלן ביז דער שעה אויף דעם פּלאַץ (דאָכט זיך מיר אויף דער פּיעקאַרסקי גאַס) אַוועקצופירן קיין טשעשאַנאָוו און שפּעטער קיין בעלזשעץ. איך בין דאָמאָלס געשטאַנען צום אויף זיצן. וואָס עס האָט זיך דאָמאָלס אָפּגעטאָן אין מיין האַרץ קען זיך באַשטימט קיינער ניט פּאָרשטעלן. בלוט האָט געהרונען פון מיינע אויגן.

פּלוצלונג איז געוואָרן אַ גרויסער טומל, גרשון שעפּסיל׳ס (רויטענ־ בערג) איז אָנגעקומען מיט אַ פּאָרשפּעטיקונג האָט מען אים גלייך דער־ שאָסן און גלייכצייטיק נאָך עטלעכע אידן וואָס כ׳האָב ניט געקענט. אידיש בלוט האָט זיך דאָמאָלס געגאָסן ווי וואַסער. עס שוידערט מיך אויף בלויז ביים דערמאָנען זיך די שרעקלעכע געווויינען וועלכע איך הער נאָך ביז היינט און די יאָמערלעכע קולות וועלן מיר שוין, גלויב איך, שטענדיק באַגלייטן. אין מיטען אָט־דעם טומל האָב איך זיך איינגעשטעלט ס׳לעבן און זיך לאָנגזאָם אָנגעהויבן צודערווייטערן פונם פּלאַץ. ביז היינט זע איך נאָך די צוויי אויגן פון אַ פּאָליציסט וועלכער האָט באַמערקט ווי איך דערווייטער זיך און האָט גאָר ניט געזאָגט און אפשר האָט זיך אין מיין שרעקלעכער פּאַנטאַזיע דאָמאָלס אַזוי אויסגעוויזן.

מיט זייער שוועכע מי און מאַטערניש איז מיר ווידער געלונגען זיך איינצובעטן ביי אַ גוי ער זאָל מיך אויסבאַהאַלטן. עטלעכע וואָכן האָט ער מיר געהאַלטן ביז איין מאָל האָט ער מיר געזאָגט אַז ער קען ניט מער ווייל ער האָט שטאַרק מורא וויל עס קומט טויט שטראָף פאַר באַהאַלטן אַ אידישקע. מיט טרערן אין די אויגן האָב איך אים שטאַרק געבעטן עס האָט מיר אָבער גאָרניט געהאָלפן. ביינאַכט בין איך אַוועק־ געגאַנגען און אָנגעקלאָפּט ביי אַ צווייטן גוי וועלכער האָט מיך געקענט. ער האָט זיך שטאַרק געוואונדערט ווי אַזוי איך לעב נאָך, ער האָט מיך אַריינגענומען און געהאַלטן אַ שטיקל צייט. איין מאָל איז ער שטאַרק אויפגערעגט געקומען צו מיר, איך זאָל שוין אַנטלויפן וויל געסטאַפּאָ זיינען דאָ און דאָס לעבן פון זיך און פון זיין פאַמיליע ווייל ער ניט איינשטעלן צוליב מיר. איך האָב געזען אַז עס וועט מיר ניט העלפן קיין בעטן, און אַזוי ווי כ׳בין נאָר אַרויסגעגאַנגען האָבן מיך די געסטאַפּאָ געכאַפּט און שטאַרק צעשלאָגן און צוגעפּירט ביז צום מאָרק. דאָרט זיינען שוין געווען אַ סאַך אידן געכאַפּטע פון פאַרשידענע באַהעלטענישן און צווישן זיי מיינע עלטערן און 4 ברידער און איין שוועסטער וואָס זיינען

אויך געווען ביי פּאַרשידענע גוים באַהאַלטן וואָס איך אַליין האָב ניט געוואוסט און ניט איינמאָל געטראַכט, איין גאָט ווייסט צי זיי לעבן נאָך.

דאָס איז געווען דער 2־טער טאָג שבועות. בעסער געזאָגט, דעם 22־טן מאַי 1942 האָט זיך אָנגעהויבן די 2־טע אַקציע. אַלע טאָמאַשאָווער אידן האָט מען שוין געהאַט צונויפגענומען ווי אויך פונם גאַנצן פּאָוויאַט אַרום ווי יאַרטשעוו, לאַשטשעוו און פון נאָך געגנטן אַרום און אַלע צוזאַמען האָט מען אָנגעהויבן טרייבן קיין בעלזשעץ צונעמנדיק אַלעס וואָס מען האָט פאַרמאָגט, געהייסן האָט עס אַז מען פירט אויף אַרבעט, אַרומגערינגלט מיט ס. ס. מערדער מיט ביקסן און לאַנגע בייטשן מיט הינט און אידישע פּאָליציי פון פיוסק. ווער עס האָט ניט געקענט גיין איז מערדערלעך צעשלאָגן געוואָרן, דעם גאַנצן וועג האָט מען אַלע מאָל אַן אַנדערן דערשאָסן. איך מיט מיין גאַנצער משפּחה זיינען געגאַנגען אין דער קאָלאָנע, מיין האַרץ האָט אין מיר געוויינט ווייל כ׳האָב געוואוסט אַז איך גיי דעם לעצטן וועג. וועז איך האָב אַ אידישן פּאָליציאַנט געפרעגט וואו מען פירט אונז האָט ער סאַרקאַסטיש געענטפערט, וואָס איר ווייסט דען נישט וואו מען פירט אייך?... איך האָב געזען אַז איך בין אַ פאַרלוירענע, די געדאַנקען מיינע זיינען שנעל געלאָפן ווי שווערע כמאַרעס, איין געדאַנק האָט געיאָגט דעם צווייטן און פון אונטערן־באַוואוסטזיין האָט מיר אונטערגעזאָגט, חנה, ראַטעווע זיך! כל זמן עס איז צייט — לעבן! לעבן! האָט אין מיר יעדער אבר געשריען. ניט אונטערגעבן זיך די רוצחים, אויב שוין יאָ שטאַרבן איז ניט מיט קיין זאָ עקלהאַפטן טויט.

מען האָט אונז אַלע צוגעפירט קיין בעלזשעץ און אַריינגעיאָגט אין פינצטערע באַראַקן און פאַרמאַכט. איך האָב באַמערקט מיין טאַטן אין דעם באַראַק און מיינס אַ חברטע גאָלדע וואלף, פּאָליציי האָבן אונז גוט געהיטן, אַרום און אַרום איז געווען פערצוימט. בייגאַט בין איך צוגעגאַנגען צום טאַטן און אים געזאָגט, טאַטע איך אַנטלויף, ער האָט זייער שטאַרק אָנגעהויבן צו ווייגען און מיר געזאָגט, קינד מיינס, ראַטעווע דיך אויב דו קענסט נאָר, זאָל כאָטש אַ זכר בלייבן פון מיין גרויס פאַרצווייגטע משפּחה, איך האָף צו גאָט אַז דו וועסט לעבן בלייבן און קענען דערציילן וואָס די דייטשע תלינים האָבן פון אונז געמאַכט. איך בין צוגעגאַנגען צו מיין חברטע גאלדע און איר געזאָגט, יעצט איז דריי פערטל דריי בייגאַט, איך אַנטלויף, קום מיט מיר. — איך האָב זייער מורא — האָט זי מיר געענטפערט, און ניט געוואָלט מיטגיין. איך האָב שטיל אויפגעמאַכט די טיר און דערהערט דעם לעצטן שטאַרקן קרעכץ פון מיין טאַטן ז״ל. באַלד האָב איך דערפילט אַ שטאַרקן קלאַפּ פון אַ אידישן פּאָליציסט, שטאַרק פינצטער איז געווען, און ניט קוקנדיק בין איך אויף אַלע פיר

געקראָכן ביז צו די דראָטן און פון די דראָטן זיך אַפור געדראַפּעט און בין אַרויס. דורך וועלדער און אונטערוועגן בין איך צוריק „אהיים". אַ גוי האָט מיר דערציילט אַז מיין שוועסטערל פּעשע פון 9 יאָר געפינט זיך דאָ, איך האָב אַליין ניט געוואוסט ווי אַזוי זי איז פאַרשוואונדן פונם באַראַק אין בעלזשעץ וואו זי האָט זיך געפונען צוזאַמען מיט מיין מוטער און ברודער. אָבער ווי זי האָט מיר דערציילט האָט זי געמאַכט אַזאַ געוואַגטן שריט אַזוי ווי איך. דער גוי האָט מיך באַהאַלטן אין זיין סטאַדאַלע. ביינאַכט פלעגט ער מיר ברענגען אַ פּאָר קאַרטאָפל, אַ שטיקל ברויט און אַ פלאַש וואַסער, טייל מאָל אַ פּאָר בוראַקעס.

אין אַ געוויסן טאָג האָט מיר דער גוי דערציילט אַז דער גוי ביי זעמען מיין שוועסטערל באַהאַלט זיך האָט אים געזאָגט אַז מאָרגן־איבער מאָרגן וועט ער מיין שוועסטערל איבערגעבן דער פּאָליציי ווייל אַנדערש וועט ער פון איר ניט פּטור ווערן, ווייל אַליין צו דער־הרג׳ענען אַזוי ווי אַנדערע טוען עס האָט ער ניט קיין האַרץ. מיין לייב איז מיר געוינצלט געוואָרן דערהערנדיק דאָס. איך בין לאַנגזאַם אַרויסגעקראָכן פון מיין באַהעלטעניש און צוגעגאַנגען צו דעם גוי און האָב מיין שוועסטערל פון דאָרטן אַרויסגע׳גנב׳ט און בין צוריק מיט איר אין מיין באַהעלטעניש. מיין בעל־הבית געוואָר ווערנדיק אַז מיר זיינען צוויי איז אַזוי בייז געוואָרן אַז ער האָט געכאַפּט אַ האַק און אונז געדראָט אויב מיר גייען ניט שוין אַוועק דער־הרג׳עט ער אונז אויפן אָרט. גייט קיין פאַלעדעוו האָט ער געשריען, דאָרטן באַהאַלטן זיך אייערע זשידעס. איך בין מיט מיין שוועסטער אַוועק קיין פאלעדעוו און טאַקע דאָרט זיך געטראָפן מיט אַ פּאָר געראַטעוועטע אידן. זיי האָבן מיך געראָטן איך זאָל פּרואוון איבערקויפן דעם סאָלטיס פאַר אַ געוויסע סומע און אַז דער סאָלטיס זאָל מיר געבן אַ בריוו צום פּריץ פון הויף און זאָל אין בריף שרייבן אַז ער דער סאָלטיס קען מיר פּאָר אַ זייער גוטע פלייסיקע אַרבעטערין, און אַז איך וועל ביי אים אַרבעטן אומזיסט און העיקר דער פּריץ דאַרף געבן אַן אונטערשריפט אַז איך בין באַפרייט געוואָרן אין בעלזשעץ, און מיט דעם אונטערשריפט וועט מען מיר אין אידן־ראַט אַרויסגעבן אַ צעטל אַז איך בין באַפרייט פון בעלזשעץ (פּ. ס. איך האָב געוואוסט אַז אייניקע פּראָטעקציע מענטשן זיינען טאַקע פון בעלזשעץ באַפרייט געוואָרן).

דער פלאָן איז מיר זייער געפעלן און אים אָנגעהויבן דורכצופירן. אָבער וואָס טוט מען מיט מיין שוועסטער, ווי אַזוי קען איך זי מיטנעמען צום סאָלטיס אפשר וועט גאָר דער סאָלטיס מיר איבערגעבן דער פּאָליציי, ניין! מיין שוועסטערס לעבן טאָר איך ניט איינשטעלן. און מיט זייער שווערע מי איז מיר געלונגען זי צו באַהאַלטן ביי אַ גויע און אַליין בין

איך מיט גרויס האַרץ קלאַפּעניש אַוועק צום סאָלטיס. אויף מיין באַגריסונג האָט ער זיך דערשראָקן, און מיט אַ ספּאַזמאַטיש געווײַן האָב איך אים דערציילט וואָס איך פּאַרלאַנג. ער האָט רחמנות געקראָגן אויף מיר. איך האָב אַנידערגעלייגט אויפן טיש אַ סומע געלט, ער האָט אָפּילו ניט איבערגעציילט און מיר אַזאַ בריוו געגעבן. איך האָב אים זייער שטאַרק געדאַנקט און אַוועק צום פּריץ. אַרײַנקומנדיק צום פּריץ בין איך פּאַר שרעק אַוועקגעפאַלן און גע׳חלש׳ט, מען האָט מיך דערמינטערט און ווען איך בין געקומען צו זיך האָב איך אים מיט טרערן אין די אויגן דערציילט און אים געגעבן דעם בריוו פון סאָלטיס. אַזוי ווי ער האָט איבערגעלעזן דעם בריוו האָט ער באַלד אַ נייעם בריוו אָנגעשריבן אַז אַזוי ווי איך בין באַפרייט געוואָרן פון בעלזשעץ אַרבעט איך ביי אים, ער איז זייער צופרידן פון מיין פלייסיקע אַרבעט און ער בעט אַז דער יודן־ראַט זאָל מיר אַרויסגעבן אַ צעטל מיט אַ באַשטעטיקונג אַז איך בין באַפרייט פון בעלזשעץ. איך האָב אים האַרציק געדאַנקט.

און דאָ הויבט זיך ערשט אָן דאָס סאָמע שווערסטע ווי אַזוי קומט מען ביז צום יודן־ראַט. צו גיין מיט דער ליענטע וועט מיך יעדער אויסוואורף פאַרטשעפען און פּיניקן אַדער סתם דער׳הרג׳ענען פאַר מיין



די דייטשען ענטדעקען אבונקער און שלעפען ארויס די בעהאלטענע אידען ; אקראנקער איד ליגט אויפן שניי אין די פרוי ציטערט פאר קעלט זיי ווערען באוואכט פון די דייטשען

גרויסער העזה צו וועלן לעבן. גיין אַן דער ליענטע בין איך אויך אײנ־
געשטעלט מיטן לעבן. כ׳האָב אויסגעקליבן ס׳צווייטע. כ׳האָב די ליענטע
באַהאַלטן אין טאַש און אַריינגעקומען אין יודן־ראַט און באַלד איז מיר
פינצטער געוואָרן אין די אויגן געוואָר ווערנדיק אַז אַזאַ צעטל דאַרף מיר
אַרויסגעבן דער אויבנדערמאַנטער דייטשער איד מעלמאַן. ער האָט טאַקע
באַלד אָנגעהויבן אויף מיר צו שרייען ווי אַזוי איך האָב זיך אַרויס־
געדרייט פון בעלזשעץ און אַז ער וועט די זאַך אויספֿאָרשן צי איך זאָג
אמת, און אַז איך זאָל צו אים קומען מאָרגן אין דער צייט. מיט אַ
פֿאַרבלוטיקט האַרץ בין איך אַרויסגעגאַנגען. וואו גייט מען, האָב איך זיך
געפרעגט. צום פּריץ האָט ניט קיין צוועק אַן דעם צעטל. איך האָב זיך
דערמאַנט אין דער וואוינונג פון חנה העלערס טאַכטער באַשע פון וועלכער
איך האָב געוואוסט דעם געהיימן אַריינגאַנג און אַרויסגאַנג. פון אויבן
איז געווען אַלץ פֿאַרהאַקט און פֿאַרמאַכט. איך האָב דאָרט גענעכטיקט,
אויף צו מאָרגנס בין איך ווייטער געגאַנגען אין יודן־ראַט. דער הער
מעלמאַן האָט מיר געזאָגט אַז ער קען מיר נאָך קיין זאַ צעטל ניט
געבן, אפשר מאָרגן. מאָרגן בין איך ווידער געגאַנגען האָט ער מיר
ווידער געהייסן קומען מאָרגן. חנה העלערס טאַכטער באַשע ע״ה האָט מיר
געהייסן אים עפּעס אונטערשטופּן אין דער האַנט אַריין. איך האָב אַזוי
געטאָן, אַזוי ווי איך בין נאָר אַריינגעגאַנגען האָב איך אויפן טיש אַנידער־
געלייגט 1009 זלאָטעס מיט אַ גאָלדן זייגערל. ער האָט שמייכלנדיק לאַנגזאַם
איבערגעציילט דאָס געלט און אַן איין וואָרט מיר אַזאַ צעטל געגעבן.
מיט אַ שיינעדיקע פרייד בין איך געלאָפן צו באַשען איר אָנזאָגן די גוטע
בשורה. זי האָט מיר געזאָגט אַז אַזוי ווי עס איז יעצט שפּעט זאָל איך
נאָך די נאַכט נעכטיקן און גאַנץ פרי זאָל איך גיין צום פּריץ. איך האָב
זי געהאָרכט און געבליבן נעכטיקן.

אַזוי ווי איך האָב נאָר אינגעדרעמלט חלומ׳ט זיך מיר אַ חלום
(פון וועלכן איך וועל אים קיינמאָל ניט פֿאַרגעסן) אַז איך געפּין זיך אין
אַ זייער שיינער וואוינונג און ביי דער וואוינונג אַ זייער הויכער באַרג
מיט זייער הויכע שיינע בוימער, זייער שיינע פּייזאַזשן, און צווישן די
בוימער געפּינט זיך זייער אַ טיפּע ברונעם און אַז איך שטיי ביים ראַנד
פון דער טיפּער ברונעם נאָר אַריינצופֿאַלן, און מיט אַלע כוחות האַלט
איך זיך קוים מיט די שפּיץ פינגער אינגעבויגן און איך פיל אַז אָט אָט
און איך פֿאַל אַריין, און פלוצלונג ווערט אַ גרויסער שטאַרקער ווינט
און טראָגט מיך אַוועק. איך האָב זיך איבערגעכאַפּט, אַ קאַלטער שווייס
האָט מיך באַגאָסן, שלאָפן האָב איך שוין ניט געקענט נאָר געוואַרט
אויפן טאָג וואָס דאַרף קומען איך זאָל אַוועק צום פּריץ מיט דעם
גליקלעכן צעטל. גאַנץ פרי, דאָס איז געווען פרייטיק אין חודש יוני,

האָבן מיר אַלע ביי אַ 14 פּערזאָן באַמערקט נאָך די שפּאַרעס פון די לאָדן צווישן געסטאַפּאָ לייט דערנענטערן זיך צום אַריינגאַנג (וואַרשיינליך האָט עמעצער באַמערקט און אָפּגע׳מסר׳ט). עס איז מאָמענטאַל געוואָרן אַ גרויסער טומל, מען איז אַנטלאָפן אויפן בוידעם, איינער האָט געשריען, געווייגט, געזאָגט ווידוי, געשריען „שמע ישראל". איך האָב געזען אַז יעצט בין איך שוין אַ פאַרלוירענע. איין געסטאַפּאָ איז געבליבן שטיין ביי דער טיר מיט אויסגעשפּרייטע הענט און אויפן הויכן קול זיך ווילד צעלאַכט און אויסגעשריען: אַך וואו איזט דאָס מעגליך זאָ פיל אידן שמוציגע איזט נאָך דאָ! — איך בין צו אים זייער דרייסט צוגעגאַנגען און אין דער פּוילישער שפּראַך זיך צו אים געוואָנדן: יאָ יעסטעם פּאָלקאָ, פּראָשע מניע פּשעפּרשטשיטש, און דורך זיינע צעשפּרייטע הענט בין איך אַדורכגעגאַנגען. צי איז ער פאַרטומלט געוואָרן פון מיין דרייסטקייט וויס איך נישט. דער צווייטער מערדער האָט אָבער מיטן אויטאָמאַט געצילט אויף מיר צו שיסן. בין איך ניט אַוועקגעלאָפן נאָר וווייטער דרייסט צוריק־געגאַנגען און ממש געשריען אויף אים און די זעלבע ווערטער אים געזאָגט אַז איך בין אַ פּאָלקע, ער זאָל מיך דורכלאָזן, דער ערשטער האָט מיך אויך אַדורך געלאָזט און אַז איך בין נאָר געקומען די אידן באַזוכן. איך וויס ניט צי ער האָט פאַרשטאַנען וואָס איך האָב אַליץ געוואָלט, ער האָט נאָר אַ מאָך געטאָן מיט דער האַנט איך זאָל אַוועקגיין און נאָך איידער איך בין אָפּגעגאַנגען אַ 10־15 טריט האָב איך שוין געהערט ווי מען האָט זיי אַלע אויסגעשאָסן און דאָס גאַנצע משפּחה קבר איז טאַקע ביי דעם הויז.

איך בין אַוועק מיט זייער לאַנגזאַמע טריט און נאָכהער געלאָפן אין דער ריכטונג צו די שנאָרעס און אַריין צו אַ גוי און געבעטן אַ ביסל וואַסער. ניט טויט ניט לעבעדיק בין איך וווייטער געגאַנגען אין אַ וואַלד אַריין, און צוגעוואָרט ביז נאַכט, און ביינאַכט בין איך אָנגעקומען צום פּריץ. דאָרטן האָבן זיי געמיינט אַז איך לעב שוין ניט. גלייכצייטיק האָט מען מיר דערציילט אַז מען האָט געכאָפּט אַלע אידן פון פאַלעדעוו מיט מיין שוועסטער און דערשאָסן. מיין אָרעמע טייערע שוועסטער, מיינע טייערע טאַטע מאַמע און ברודער, וואו איז אייער געבליבן? איך וויס נישט! איך פּרעג זיך וואו נעמט זיך צו מיר כוח איך זאָל נאָך קענען היינט דאָס אַלעס צו דערציילן, אַלעס באַשרייבן פון וואָס די פּעדער שפּריצט מיט פייער און מיט בלוט, מיט פייער פון דער נשמה, און מיט בלוט פון מיין צעווייטאָקט האָרץ — — —

נאָך אַ באַפּעל וואָס איז אַרויס אַז ווער עס וועט איבערגעבן אַ איד באַקומט 100 זלאָטעס און 20 ק״ג צוקער און אַז ביי וועמען מען וועט טרעפן אַ איד באַקומט טויט שטראָף, האָט דער פּריץ מורא געקראָגן,

ער האָט מיר געגעבן צו פֿאַרשטיין אַז מיטן צעטל איז ער איינגעשטעלט, אוּן וועט עס איז אָנגעקומען געסטאַפּאָ האָט ער מיך באַהאַלטן אויפן בוידעם אָדער אין אַ סטאָדאלע.

איך האָב אָנגעהויבן פילן אַז די ערד ברענט אונטער מיר, איך בין אַוועק קיין טאָמאַשאָוו צום גלח וועלכער האָט מיך גוט געקענט, ער פלעגט ביי אונז איינקויפן, אוּן מיט טרערן אין די אויגן אים געבעטן ער זאָל מיך ראַטעוועז ווייל נאָר ער קען. ער האָט אָבער באין אופן ניט געוואָלט אוּן מיך גוטמוטיק אַרויסגעיאָגט. איך בין אַוועק צו מאַשע רוטענבערג (איך האָב געוואוסט וואו זי באַהאַלט זיך) איך האָב זי געפרעגט וואָס טוט מען? ווי אַזוי ראַטעוועט מען זיך? זי האָט מיר געזאָגט אַז זי קען אַ קריסט וואָס קען מיר מאַכן אַרישע פּאַפּירן, פֿאַרשטענדלעך פּאַלשע, איך דאַרף נאָר באַצאָלן 600 זלאָטע אוּן געבן מיינס אַ בילד, איך האָב פֿאַרשטייט זיך מסכים געווען אוּן געגעבן 600 זלאָטע מיט מיינס אַ בילד אוּן דעם זעלבן טאָג האָב איך שוין אַזאַ פּאַספּאָרט געהאַט. מיט אַ לייכטער האַרץ בין איך צוריק אין הויף אַריין. אויפן וועג האָבן מיך באַגעגענט פּוילישע פּאָליציאַנטן זיי האָבן צו מיר געדראָט מיט די פינגער אוּן מיך געלאָזט ווייטער גיין.

אַריינקומנדיק צום פּריץ, אָדער ווי מען האָט אים גערופן פּאַן פּאָפּלאָווסקי, אוּן וווּזנדיק אים מיין נייעם פּאַספּאָרט מיט מיין נייעם נאָמען אַננאַ פעדינאַ, איז פּונקט ביי אים געזעסן זיינס אַ שוועסטער פון קראָקע וואָס איז געקומען צו אים צו גאַסט. איך האָב שטאַרק אָנגעהויבן וויינען פֿאַר דער שוועסטער אוּן איר פון אַלעמען דערציילט ווי מיין גאַנצע פֿאַמיליע איז שוין אויסגעמאָרדעט געוואָרן אוּן וואָס טוט מען ווי אַזוי ראַטעוועט מען זיך האָבנדיק שוין אַזאַ פּאַספּאָרט. זי האָט מיך אויפמערקזאַם אויסגעהערט אוּן איך האָב באַמערקט טרערן אין אירע אויגן אוּן זי האָט מיר געזאָגט: הער אויס, דאָס איינציקע וואָס איך קען פֿאַר דיר טאָן איז אָט וואָס: אין דער אוּן דער שעה גייט אַף אַ קאָלעיקע פון לאַשטשעוו זאָלסטו זען דאָרט אָנצוקומען די לעצטע מינוט ווען די קאָלעיקע וועט שוין ריירן פון אָרט כדי דו זאָלסט זיך דאָרט ניט דאַרפן אַרומדרייען, אוּן זאָלסט פֿאָרן אין דער ריכטונג קיין לובלין, דאָרטן כאַפּן די דייטשן אונזערע פּאָליאַטשקעס אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד, אוּן הגם איך וויס ניט וואָס פֿאַראַ אַרבעטן, קען זיין געגנג שוועדע, אָבער זיי גיבן עסן אוּן לאָזן לעבן. איך גיב דיר אויך מיין אַדרעס אוּן דו זאָלסט צו מיר אָפּט שרייבן אוּן מיך אָנרופן טשאָטשע, די בריוו וועלן זיכער פון זיי געלייענט ווערן, וועלן זיי זען פון וועמען אוּן פון וואָנען דו שטאַמסט, אוּן אַזוי אַ נאַך וועט דער הייליקער יעזוס דיך אָפּהיטן פון אַלע געפֿאַרן אוּן דו וועסט לעבן אוּן איבערלעבן די שרעקלעכע קריג.

באַלד די זעלבע וואָך דינסטיק (אַ מזל׳דיקער טאָג) בין איך אָנגע־
קומען קיין לאַשטשעווו פונקט ווען די קאָלעיקע האָט אָנגעהויבן צו גיין
און ווי פֿאַראַדאָקסאַל עס קלינגט האָב איך אויסגעקוקט דייטשן זאָלן מיך
כאַפֿן אויף אַרבעט אַלס שיקסע קיין דייטשלאַנד. דער גאַנצער וועג איז
אָבער געווען רואיק און מען האָט מיך ניט געכאַפּט. אין לובלין בין איך
אַרײַנגעגאַנגען אין אַ ביוראָ און שטאַרק געווײַנט אַז מען האָט מיינס אַ
חבר׳טע געכאַפּט אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד און איך ווייל זיך מיט
איר זען, מען האָט מיך פֿאַרשריבן און ניט לעגיטימירט. עטלעכע טעג
האָט מען מיך דאָרט געהאַלטן. עס איז דאָרט געווען אַ זאַמל־פונקט פון
געכאַפּטע אַרעסטאַנטן, געכאַפּטע אין גאַס. נאַכהער זיינען מיר מיט אַ שלעפּ־
צוג געפֿאָרן קיין דייטשלאַנד, קיין עסן האָט מען ניט געגעבן, ביי איין
שיקסע האָב איך אויסגעבעטן אַ שטיקל ברויט, דערציילנדיק איר אַז מען
האָט מיך געכאַפּט און מיין פֿאַמיליע וווייסט אַפֿילו ניט. זי האָט אין
דער שטיל געשאָלטן די דייטשן וואָס פֿיניקן נעבעך אַזוי דאָס פּוילישע
פֿאָלק, נאָר די איינציקע טרייסט אירער איז וואָס קיין פֿאַרזשיווע זשידעס
וועלן שוין ניט זיין אויף דער וועלט.

מיר זיינען אָנגעקומען קיין דייטשלאַנד אין אַ לאַגער אַריין וואָס
איז געווען אין אַ וואַלד ביי דעסאַו, דאָרט האָט מען אונז צוצעטיילט
אין בארַאַקן צו 20 פרויען אין אַ צימער. שרעקלעכע שווערע אַרבעט
האָט מען אונז צוגעטיילט, ביי קאַנאַליזאַציע, גראָבן גריבער א. א. וו.
עסן האָבן מיר געקראָגן 200 גראַם ברויט און ביינאַכט אַ זופּע, מיר האָבן
געגוג געהונגערט. אין אַ צייט אַרום האָב איך באַמערקט זעקס אידישע
מיידלעך, איינע פון יאַנאָוו לובעלסקי, פון וואַרשא צוויי, און פון לעמבערג
דריי. מיר האָבן זיך באַמיט צו האַלטן צוזאַמען, מיר האָבן כסדר צווישן
זיך געערעדט. יעדער מיידל האָט געהאָט איר פֿערזענלעכע טראַגעדיע ביז
זי איז אָנגעקומען אַהער. מיר האָבן זיך אויך באַמיט צו שלאָפֿן צוזאַמען
ד. ה. איינע נעבן דער אַנדערער כדי טאָמער שרייט מען אָדער מען רעדט
פון שלאָף אָנרופנדיק עפּעס אַ אידישן נאָמען (פּ. ס. עס איז געווען
אַזעלכע פֿאַלן אין אַנדערע בארַאַקן וועלכע מיידלעך האָבן געשריען אידישע
ווערטער פון שלאָף און אויף צו מאָרגנס האָט מען זיי׳ באַלד צוגענומען,
דער גאַנצער לאַגער האָט געקאָכט פון דער חוצפּה פון די אידישקעס
וואָס אַזאַ לאַנגע צייט האָבן זיי געפירט ביי דער נאָז די ריין אַרישע
קריסטן).

אין יאָר 1943 אין אַ געוויסן טאָג בין איך אויפגעשוידערט געוואָרן
מען האָט אַלע 6 אידישע מיידלעך אַרויסגענומען אויף אַן אויספֿאָרשונג
און נאַכהער זיי אַלע דערשאָסן, ביז הייבט ווייס איך נישט ווי אַזוי זיי

זיינען אַריינגעפאַלן, מען האָט דערציילט אַז צוליב דער קאָרעספאָנדענץ וואָס זיי האָבן געפירט אָדער צוליב עפּעס אַנדערש, איך ווייס ניט. מיט אַלע כוחות האָב איך זיך באַמיט צו מאַכן אַ פריי פּנים אָבער די אינערלעכע טויט שרעק האָט פון מיר אַרויסגעצויגן דעם דם־התמצית. נאָך אַ פּאָר וואָכן האָט מען מיך אָנגעהויבן צו פּאָרשן. איין קריסטין האָט זיך ממש אַוועקגעבראַנגט אַז זי פילט אַז איך בין אַ אידישקע. און זי טאַקע האָט איבערגעגעבן דער געסטאַפּאָ אַז זי האָט אויף מיר אַ חשד. אין אַ געוויסן טאָג, קומנדיק פון דער אַרבעט צעברעכן, מיד און טויט הונגעריק זאָגט מען מיר איך זאָל זיך זאָפּאָרט מעלדן אין דער געסטאַפּאָ. עס איז מיר פינצטער געוואָרן אין די אויגן, איך בין געגאַנגען און בין שוין געווען זיכער אַז איך וועל שוין קיין לעבעדיקע ניט צוריקקומען. אַ געלער אויסגעפּרעסענער דייטש מיט צוויי גזלנ׳ישע אויגן האָט מיך געפּרעגט פון פאַרשידנס, און לסוף מיר געזאָגט איך זאָל אים זאָגן די וואָרהייט צי איך בין אַ יודין, הגם ער פון זיין זייט גלויבט עס ניט. יאָ — האָב איך אים געזאָגט — איך בין אַ יודין, און זיך הויך צוצעלאַכט. דער דייטש איז ווי צעמישט געוואָרן און זייער העפלעך מיך איבערגעבעטן און געהייסן גיין. דעם אַנדערן טאָג האָב איך דערהאַלטן אַ בריוו מיט אַ בילד פון קראָקע פון מיין „טשאָטשע", זי האָט מיר געשריבן אַז זי בענקט זייער נאָך מיר און אַז זי וואָלט שוין געוואָלט דערלעבן די מינוט זיך ווידער מיט מיר צו זען, איך האָב דער „טשאָטשע" צוריק געשריבן האָרציקע בריוו, און פאַרשטענדלעך האָט דאָס מיר זייער פיל געהאָלפן אַז דער חשד זאָל פון מיר אַראָפּפאַלן. אָבער באַלד אין אַ קורצע צייט אַרום האָב איך געפילט ווי מען קוקט מיר נאָך ווי אַזוי איך באַווע זיך, ווי אַזוי איך רעד, צי איך מאַך ניט מיט די הענט ביים ריידן, און מען האָט אויך אָנגעהויבן צו וואַכן ביי מיין געלעגער ווי כ׳בין געשאָלפן. כ׳האָב באַשיינפּערלעך געפילט אַז איך וועל עס ניט איבערהאַלטן, ווייל שלאָפן האָב איך פשוט מורא געהאַט, אויסגעוויינט האָב איך זיך אויף מיין פינצטערן ביטערן גורל נאָר אין קלאָזעט, אָבער ווייטער איז מיט מיר געשען אַ נס אַזוי ווי איך בין געווען פאַרעכנט אַלס די בעסטע פלייסיקסטע אַרבעטערין און האָב זייער אַ גוטן שם געקראָגן, האָט מען מיך נאָך צוגעשיקט פריוואַט אַרבעטן ביי אַ דייטשע פאַמיליע פון וועלכע זיי האָבן מיך זייער ליב געקראָגן, איך האָב שוין געהאַט גענוג צו עסן, און אַזוי האָב איך ביי דער פאַמיליע אָפּגעאַרבעט ביז ענדע 1944.

אין ענדע 44־טן יאָר האָט מען דעם לאַגער עוואַקואירט קיין בלאַ־קענבורג. לעסטינג פלאַץ, דער דייטש וואו איך האָב געאַרבעט האָט זייער געבעטן מען זאָל מיך איבערלאָזן ביי אים, עס האָט אָבער ניט געהאָלפן,

און גלייך מיט אַלע האָב איך געמוזט אַריבער אין 2־טן לאַגער. אָנקומנדיק אַהין איז מיר באַלד נישט גוט געוואָרן, עס האָבן זיך געפונען עטלעכע טויזנט מאַן צונויפגעצומענע פון פאַרשידענע לאַגערן, באַנדיטן, גנבים, זונות און נאָך פאַרשידענע טונקעלע עלעמענטן, און צו דער גרויסער שוועריקייט אַרבעט האָט מען געשמועסט אַז מען וועט דאָ אַלע פאַרניכטן, און יעדן טאָג האָט מען טאַקע אַן אַנדערן דערשאָסן. איך האָב געזען ווי איך בין דאָ אַרײַנגעפאַלן און אין אַ שיינעם העלן טאָג בין איך אַנטלאָפן און אַריין אין אַ וואַלד אַריין און זיך באַהאַלטן אין אַ טונעל. דריי טעג בין איך דאָרט געזעסן, דער הונגער האָט מיך זייער שטאַרק געפיניקט, בין איך אַרויסגעגאַנגען, עס איז שוין געווען דאָס יאָר 1945, איך האָב שוין געזען די אַמעריקאַנער זיך שלאָגן מיט די דייטשן. איך האָב נאָך געהאַט מוט צו בעטן ביי אַ דייטש אַביסל וואַסער, ער האָט מיר געגעבן. עס איז שטיל געוואָרן דאָס שיסעריי. די נאַצישע חיה איז שוין געלעגן באַגראָבן.

אינם געראַנגל פאַרן לעבן

● **הערמאַן און סאבינא קייטעל**
אויפגענומען דורך י. שוואַרץ

בערך אַ 15 אָדער 17 קילאָמעטער פון טאָמאַשאָוו לובעלסקי האָט זיך געפונען אַ באַן־סטאַנציע מיטן נאָמען סושיץ, דאָרטן זיינען מערסטנס אידן געווען באַשעפטיקט בייַ דער האָלץ בראַנזשע. אין אַלגעמיין איז עס געווען אַ גוט מסחר וואו אידן האָבן גוט פאַרדינט און שיין געלעבט וואָס דאָס איז געווען אַ זעלטנהייט אין פּוילן און העיקר איז מען געווען זייער גוט איינגעלעבט מיט די גוים אַזוי אַז מען האָט כמעט ניט געפילט דעם שרעקלעכן אַנטיסעמיטיזם וואָס האָט געבושעוועט אין גאַנץ פּוילן צו יענער צייט. איך און מיין שוואָגער מיט די משפּחות האָבן געוואוינט אין סושיץ. מיין זיידע וועלי כץ ע״ה און מיין פאָטער יעקב קייטעל ע״ה האָבן געוואוינט אין טאָמאַשאָוו. איך האָב געאַרבעט ביים באַוואוסטן באַראָן וואַטמאַן, אַ ווינער דייטש אַ זייער גוטהאַרציקער מענטש, איך האָב בייַ אים געפירט די חשבונות און אַלע פאַרשידענע געהילצן איבערגענומען און אַוועקגעשיקט א. ז. ו. איך בין בייַ דעם באַראָן געווען זייער באַליבט צוליב מיין איבערגעבנקייט אין דער אַרבעט און האָב טאַקע גוט פאַרדינט און זייער שיין געלעבט. עס איז בייַ מיר געווען אַ



סאבינא קייטעל



הערמאן קייטעל

הכנסת אורחים שטוב, וואָס וועט ס׳איז אַריינגעקומען האָט געגעסן און געטרונקען און אַצוגעריייטער אויך געגעבטיקט סיי אידן און אויך גוים ווייל ווי געזאָגט בין איך מיט די גוים זייער גוט געווען איינגעלעבט.

דרך אגב ווייל איך דאָ דערמאָנען אַ קריסט מיטן נאָמען ליאַנעווסקי אַן אייניקל פון אַ פוילישן אַדמיראַל וועלכער פלעגט כסדר קומען פון וואַרשא קיין סושיץ אין פאַרשידענע אָנגעלעגנהייטן, איך האָב זיך מיט אים זייער באַפרייַנדעט, פלעגט ער ביי מיר עסן און שלאָפן און קיין מאָל האָב איך ביי אים קיין געלט ניט געוואָלט נעמען דערפאַר. ער פלעגט מיר שטענדיק זאָגן אַז פאַר דער האַרציקער גאַסטפריינדלעכקייט וועט ער מיך ניט פאַרגעסן. און אַזוי איז טאַקע געווען, ווען דאָס אידישע פאָלק איז אָפגעגאַנגען אין בלוט האָט ער אין מיר און אין מיין משפחה ניט פאַרגעסן. אין וויטערדיקן טייל וועט מיר נאָך אויסקומען פון דעם איידעלן קריסט צו שרייבן. איך האָב אויך געהאַט אַ זייער איבערגעבענעם פריינט אַ קריסט פון וואַרשא מיטן נאָמען ווישניעווסקי וועלכער פלעגט שטענדיק צו מיר קומען אין פאַרשידענע אָנגעלעגנהייטן פון וועלכן איך פלעג אים שטענדיק ווי אַמבעסטן אַנטקעגנקומען. ער האָט אויך אין מיר שפּעטער ניט פאַרגעסן, און ווי מיר זיינען שפּעטער געוואָר געוואָרן האָט אין אים געפּלאָסן אידיש בלוט, ווייל זיין מוטער איז געווען אַ אידישע. דאָס אַלץ איז געווען פאַרן חורבן.

מיטן אויסברוך פון קריג, און מיטן אָנקום פון די דייטשע באַנדיטן האָט אונז דער שרעקלעכער קאָשמאַר ניט אויסגעמיטן, און עס דאָכט זיך מיר אַז ערשט נעכטן איז דאָס געשען ווי אַ דריטל פון אונזער פאָלק איז אויסגעמאָרדעט געוואָרן אויף אַלע שליאַכן אין אייראָפּע, 6 מיליאָן אידישע קרבנות אויפן מזבח צי קענען מיר זיך כאָטש אָפּגעבן אַ חשבון איבער דעם ציפער פון 6 מיליאָן פאַרפיניקטע פאָטערס, מוטערס, שוועסטער און ברידער, קליינע קינדער, אַלטע לייט, פריינט און בעקאַנטע, אָבער ווי אַזוי קענען מיר חשבון׳ען מיר וואָלטן דאָך פון זיינען אַראָפּ. מיר זיינען אַזוי אויך אַ נערוועאיש פאָלק, יעדן לעבן־געבליבענעם איד פעלט דאָך אַ האַלבע אָדער אַ גאַנצע משפּחה וואָס זיינען אומגעקומען מיט פאַרשידענע ערליי טויטן וואָס בלויז ראַפינירטע סאַדיסטן, וועלט־אויס־וואורפן האָבן געקענט אויסטראַכטן. דאָס פאַרגאָסענע אידישע בלוט קאָכט און זידט, עס קאָן זיך ניט איינשטילן. עס קלינגען מיר נאָך ביז הייַנט אין די אויערן די האַרץ רייסנדיקע געשרייען און געווייַנען פון די פער־פיניקטע, דאָס געבעט פון קליינע קינדער ביי די מערדערס פיס, עס שטייט מיר נאָך פאַר די אויגן די טראַנספאָרטן וואָס זיינען אַלע טאָג אָנגעקומען קיין סושיץ מיט די אומגליקלעכע אידישע קרבנות און פון סושיץ זיי

אויף וועגן אוועקגעפירט צום פאַרניכטן. אָט די שרעקלעכע סצענעס וועל איך שוין קיינמאָל ניט פאַרגעסן.

באַלד אין די ערשטע טעג זיינען אָנגעקומען געסטאַפּאָ קיין סושיץ און זיך אָפּגעשטעלט נעבן מיין הויז. אַ ווילדער געשריי האָט זיך דערהערט אַז אַלע אידישע מענער זאָלן צו זיי אַרויסגיין. וויפל מענער מיר זיינען געווען אין שטוב האָבן זיך אין איין אויגן בליק באַהאַלטן וואו אייַנער האָט נאָר געקענט. די געשרייען זיינען געווארן וואָס מאָל העכער, די פאַרפלוכטע יודען זאָלן זאָפּאָרט אַרויסגיין. מיין פרוי און איר שוועסטער זיינען אַרויסגעגאַנגען און זיי געזאָגט אַז די מענער זיינען נישטאָ אין דער היים, האָבן זיי מיין פרוי מיט דער שוועסטער שטאַרק צעשלאָגן און נאַכער געהייסן זיי אויסטאָן די שיך און באַרוועס זאָלן זיי לויפן אויפן שניי וואָס איז געווען פאַרפראָרן. די וואונדן זיינען ביי זיי גענעבליבן ביז היינט צו טאָג. צוריקקומענדיק זיינען זיי שוין ניט געווען. אַ פּאָר וואָכן איז מיין פרוי און שוועסטער אָפּגעלעגן אין בעט צעשראָקענע, פאַרמאַטערטע ביז זיי זיינען קוים געקומען צו זיך. אין אַ קורצער צייט אַרום האָט מען מיך מיט מיין פרוי אַרויסגערופן קיין טאָמאַשאָוו אין דער געסטאַפּאָ איך זאָל אָפּגעבן אַלע שטייערן וואָס איך בין שולדיק. איך האָב זיי געענטפערט אַז איך האָב נישט וויל דאָס גאַנצע האַלץ איז קאָנפיסקירט געווארן. זיי האָבן אונז אָפּגעלאָזט. אַזוי האָבן מיר אָנגעהויבן לעבן אין גרויס שרעק מיט יעדן אָנקום פון אַ דייטש זיינען מיר געווען אויסבאַהאַלטן.

דעם 7־טן מערץ — 1941 זיינען מיר געוואָר געווארן אַז באַלד דאַרף אָנקומען אַ טראַנספּאָרט מיט 600 מענטשן אין 4 וואַגאָנען מענער פרויען און קינדער פון מיעלעץ. אַזוי ווי דער צוג איז נאָר אָנגעקומען איז אויך באַלד אָנגעקומען בערעך אַ 100 שליטנס מיט פויערים איבערצונעמען די אַלע אומגליקלעכע אידן אָפּצופירן זיי קיין טשעשאָנאָוו. ניט ווייט פון אונזער באַהעלטעניש וואו מיר זיינען געלעגן האָבן מיר געקענט געניט אָבסערווירן דאָס אויסלאָדן פון די מענטשן וואָס איז פאָרגעקומען אויף אַזאַ שרעקלעכן אופן אַז קיין מענטשלעכע פאַנטאַזיע קען עס זיך ניט פאָרשטעלן. נאָך היינט שטייט מיר דאָס גרויליכע בילד פאָר די אויגן. ביים אויפעפענען אַ וואָגאָן איז געשטאַנען 2 ס. ס. מערדער מיט גומענע פּאַלקעס און 2 פוילישע פּאָליציסטן (גראַנאַטאָווצעס) דאָס ווילדע געשריי יודן הערָאוס!!! האָבן נעבעך די מענטשן אָנגעהויבן שפרינגען און די מערדער האָבן געשלאָגן, דאָס האָוקען פון די ספּעציעל אויסדערעסירטע הינט האָבן פון די מענטשן גאָריסן שטיקער, די געוואַלדן און געשרייען פון די מענטשן און דאָס יאָמערלעכע געווין פון די קינדער האָבן צערישן

ס׳האַרץ, נאַכער האָט מען די מענטשן געהייסן אַרויפגיין אויף די שליטנס. ביים אַרויפגיין אויף די שליטנס האָט מען אַלע מאָל אַן אַנדערן דער־שאַסן. די טויטע קערפערס האָבן זיך געוואַלגערט צווישן די שליטנס. די לעצטע איז געווען אַ פרוי וואָס האָט געשלעפּט אַ וועגעלע מיט אַ קינד. אין אַ געוויסן מאָמענט האָט די פרוי אַרויסגעלאָזט דאָס וויגעלע פון דער האַנט און וויילנדיק עס צוריק אָנכאַפן איז זי פון אַ מערדערישע קויל געפאַלן. וועג אַלע זיינען אַוועקגעפאָרן איז דאָס וויגעלע מיטן קינד איבער־געבליבן. ביינאַכט האָבן מיר מיט פאַרשטיקטע טרערן די טויטע מקבר געווען אין איין ברודער קבר, ס׳איז געווען 13 מענטשן דעראונטער 3 פרויען. אייניער האָט זיך נאָך געמוטשעט אַ גאַנצע נאַכט און אין דערפרי איז ער געשטאָרבן. אַ קריסט האָט מיר אַריינגעבראַכט דאָס קינד מיין פרוי האָט עס אָפּגעוואַשן, אָנגעקאָרמעט און עס אַ נאָמען געגעבן: באָבאָש. ס׳קינד האָט געהאַלטן אין איין שרייען מאָמאָ האָו, מאָמאָ האָו! נאָך 6 וואָכן איז געקומען צו אונז אַ איד פון טשעשאַוו און זיך פאָרגעשטעלט אַז ער איז אַ ברודער פון דער פרוי וואָס איז דערשאָסן געווארן און ער בעט מיר זאָלן אים אָפּגעבן ס׳קינד. מיר ווייטער זיינען איבער דער צייט שוין שטאַרק געווען צוגעוואוינט צום קינד און האָבן עס אים ניט געוואָלט געבן, האָט ער געבראַכט אַ בריוו פון טשעשענאָווער יודן ראַט אַז מיר זאָלן עס אָפּגעבן. באין ברירה האָבן מיר מיט טרערן אין די אויגן עס אים אָפּגעגעבן.

אין אַ קורצע צייט אַרום האָט מען אונז געמאָלדן אַז אין צווייַ טעג אַרום מוזן מיר אַלע זיבעציק אידן וואָס געפינען זיך אין סושיץ זיך מעלדן אין אומשלאַג פּלאַץ אין טאַמאַשאָוו און וועט ס׳האָט אַרבעטס קאַרטן וועט באָפרייט ווערן. אַ גרויס געוויין איז אויסגעבראָכן ביי מיר אין שטוב וואָס טוט מען יעצט? מיר האָבן באַשלאָסן זיך צוצושטעלן און זיך געטרייסט אַז מיר האָבן דאָך אַרבעטס קאַרטן. באַלד איז אָנגעקומען דעם בארגן וואָטמאַנס טאָכטער מושינסקאַ מיטן דירעקטאָר איבערצונעמען ביי מיר ס׳גאַנצע האַלץ מיט די השבונות, ווייל מיר דאַרפן זיך דאָך צושטעלן קיין טאַמאַשאָוו. איך האָב איר אַלעס איבערגעגעבן. ווי וואונדערלעך איז אָבער דעם מענטשנס גורל, וועג איך האָב דעם בארגנס טאָכטער אַלעס איבערגעגעבן האָט זי מיך געפרופן אין שטוב אַריין, אומקוקנדיק זיך צי קיינער הערט נישט האָט זי מיך געוואָרנט איך זאָל ניט דערוועגן מיט מיין משפּחה זיך צוצושטעלן קיין טאַמאַשאָוו ווייל פון דער געגנוסטער קוועלע ווייסט זי אַז דאָס איז דער לעצטער וועג, מעגן מיר האָבן אַרבעטס־קאַרטן, ווייל דער באָפעל זאָגט אַז ביז צו דעם געגעבענעם טערמין טאָר ניט בלייבן קיין איין איד. טאָ פאָלגט מיר, אָנטלויפט וואו די אויגן וועלן אייך טראָגן אפשר וועט איר דערלעבן און איבערלעבן און זיך ראַטעווען,

איר זייט מיר זייער אַ גרויסע שאָד, אויסשטרעקנדיק מיר די האַנט און זאָגנדיק מיר דאָווידזעניאַ, האָט זי פאַרלאָזט די שטוב.

איך בין געבליבן שטיין אַ פאַרשטיינערטער, שוועדע שוואַרצע טרויעריקע געדאַנקען זיינען מיר געקראָכן אין קאָפּ אַריין און האָבן מיר פאַרטונקלט דעם שכל. איך האָב געקוקט מיט די אויגן און האָב גאָר ניט געזען. מיינע ליפּן האָבן זיך באַוועגט און גאָר ניט געזאָגט. מיינע הענט האָבן געציטערט ווי אין אַ פיבער. איך האָב זיך דערשראָקן און געקוקט ווי אַ משוגענער. ווילד בין איך צוגעלאָפן צו מיין פרוי און איר אַלעס דערציילט, מיין פרוי האָט זיך שטאַרק צעווייַנט, וואָס טוט מען, וואָס טוט מען, האָט זי געמורמלט, און זיך געבראָכן די הענט. ביינאַכט זיינען אַלע אונזערע קריסטלעכע באַקאַנטע זיך געקומען געזעגענען מיט אונז. איך באַמערק אויך דערביי אַז שוין דעמאָלט האָט אין סושיץ געאַרבעט אַן הינטער־גרונט, און אַלע וואָס זיינען צו מיר געקומען האָבן געאַרבעט אין הינטער־גרונט און אַלע האָבן אונז געראָטן זיך נישט צוצושטעלן קיין טאָמאַשאָוו, נאָר מיר זאָלן אַוועק אין וואַלד אַריין. אויף אונזער פראַגע אַז מיר האָבן ניט קיין דאָקומענטן האָט אין לערערין אַרויסגענומען איר דאָקומענט און דערלאַנגט מיין פרוי און באַלד האָט מיין פרוי געהייסן גראַבאָווסקאַ יאָזעפאַ אַן אָפשטאַמיקע פון לעמבערג. אַ פויליש־ער פאַרוטשניק האָט אונז געזאָגט אַז מיר זאָלן נאָך היינט ביינאַכט אַוועק אין וואַלד אַריין ווייל מאָרגן קען שוין זיין צושפעט, ווי אויך זאָלן די גוים ניט באַמערקן, און אַז מיר זאָלן זיין אויף דעם אָפּגערעדטען אָרט (נעבן אַן אָפּגעהאַקטן בוים) און וואַרטן אויף אים אין משך פון מאָרגנדיקן טאָג וועט ער ברענגען פאַר מיר און פאַר מיין שוואָגער צוויי דאָקומענטן. ביז צוויי אַזייגער זיינען זיי געווען, געזאגט זיך און אַוועק.

באַלד האָבן מיר איינגעפאַקט דאָס נויטיקסטע און האָבן שטיל ווי גנבים זיך אַרויסגעשלייכט מיט קלאַפּנדיקע הערצער מיט שטילע געווייַנען אַוועק אין וואַלד צום אָפּגערעדטן אָרט. אין דרויסן איז געווען שטיל. אַלץ איז געווען איינגעזונקען אין שלאָף. שוואַרצע בייזע וואָלקנס האָבן באַדעקט דעם הימל. שוואַרץ איז געווען די נאַכט, שוואַרץ איז געווען די ערד, און שוואַרץ איז געווען אין אונזערע הערצער, פינצטער, טונקל און שוידערהאַפט. נאָך דריי טעג זיצן אין גרויסע שרעק אין וואַלד איז דער פאַרוטשניק געקומען און זיך פאַרענטפערט אַז ס׳האָט געמוזט דויערן ביז ער האָט אָט די צוויי דאָקומענטן געשאַפט מיט אַרויפגעקלאַפּטע סטעמפּלען מיט אונזערע בילדער. אַ פונק פון האָפענונג האָט אויפגעטליעט אין אונזערע הערצער. ער האָט אונז געטרייסט און שטיל אויפגעזונגען, יעשטשע פאָלסקאַ ניע זגינעלאַ פוקי מי זשיעמי האָט ער זיך געקלאַפּט אין האַרצן. ער

האָט זיך האַרציק געזעגנט מיט אונז און אַוועק. מיט גרויס פרייד האָבן מיר באַטראַכט די דאָקומענטן, מיין שוואָגערס נייער נאָמען איז געווען יאָן הורקאַלאַ און איך סטאַניסלאַוו גונטאזש. מיר האָבן באַשלאָסן צו פאָרן קיין ווַאַרשע. נאָך הינטער וועגן זיינען מיר צוגעקומען צו אַ באַן סטאַנציע און געפֿאָרן קיין ווַאַרשע. דער וועג ווי אַזוי מיר זיינען אָנגעקומען ביז ווַאַרשע איז אַ באַזונדער טראַגיש קאַפּיטל וואָס עס פאָדערט זיך פיל נערוון אַלעס אויסצוגיסן אויפן פּאַפּיר. מיר האָבן זיך געראַנגלט מיט גוים וואָס האָבן אונז דערקענט און נאָר מיט ניסים מיט גרויס געלט איז אונז געלונגען זיך דורכצורייסן ביז ווַאַרשע.

מיר זיינען צוגעפֿאָרן צום ה' ווישנעווסקי, ער האָט זיך זייער דערשראָקן אָבער זייער העפלעך אונז אויפגענומען ער האָט זייער מורא געהאַט און אויך ניט געהאַט וואו אונז צו האַלטן. האָט ער אונז באַקאַנט מיט זיינס אַ שכן, און פֿאַרשטעלנדיק אונז אַלס פּוילישע פֿליטים פון דער רוסישער זייט. מיר האָבן דאָרט געענטטיקט עטלעכע נעכט. מיר האָבן זיך געוועגדעט צום הער ליאַנעווסקי ער האָט אונז זייער פיין אויפגענומען, זיין פרוי איז אָבער געווען אַ געפערלעכע אַנטיסעמיטין וועלכע האָט מיר ביים ערשטן אַרייַנקום געמאָלדן אַז זי פאַרטראָגט ניט קיין אידן באשר בכן אין 1920 האָבן די זשידעס מיט די באָלשעוויקעס דער'הרג'ט איר פאָטער וואָס איז געווען אַ סטאַראָסטאַ, און דאָס קען זי קיינמאָל ניט פאַרגעסן, נאָר אַזוי ווי איר מאַן אַן אייניקל פון אַ פּוילישן אַדמיראַל האָט אַזאַ גוטע מיינונג איבער אונז וועט זי אונז יאָ ראַטעווען אויף וויפל זי וועט נאָר קענען, און ניט טראַכטנדיק קיין סאָך האָט זי זיך געוואָנדן צו אירס אַ שוואָגער יאָן וואויטשעך וועלכער איז געווען דירעקטאָר ביי "דעפּאָ" ביי דער באַן אַז אַומבאַדינגט מוז ער זען מיך אייַנצוארדענען אויף אַרבעט. ער האָט צוגעזאָגט. דעם אַנדערן טאָג האָט זיך געשטעלט די פּראַגע ווי אַזוי קען ער מיך אייַנאָרדענען אַז ס'ערשטע מוז איך האָבן אַ צייגעניש פון אַ דאָקטאָר אַז איך בין געזונט, און אַלס איד ווי קען איך גיין צו אַ דאָקטאָר. אָבער דער יאָן וואויטשעך איז געווען אַ מענטש וועלכן איך באַצייכן אַלס איינעם פון די חסידי אומות העולם, ווייל ניט נאָר מיך מיט מיין משפּחה האָט ער געראַטעוועט נאָר פיל אידן, אייַנשטעלנדיק דערביי זיין אייגן לעבן. דערווייל זיינען מיר געזעסן ביים הער ליאַנעווסקי. אין צוויי טעג אַרום איז אַרייַנגעקומען יאָן וואויטשעך און מיר געזאָגט איך זאָל אים געבן מיין דאָקומענט, איך האָב אים געגעבן. אין צוויי שעה אַרום האָט ער מיר צוריקגעבראַכט דעם דאָקומענט מיט אַ געזונטהייטס־צייגעניש. ער האָט געזומען אַ גוי און איז מיט אים געגאַנגען צו אַ דאָקטאָר מיט מיין דאָקומענט. און אויף צו מאָרגנס האָט ער מיר געהייסן קומען צו דער אַרבעט.

מאָרגן בין איך שוין געגאַנגען אָנגעטאָן אין אַ מונדיר פון אַ באַנער און בין שטענדיק אומגעגאַנגען פאַריסט. דער הער ליאַנעווסקי האָט אונז אייגעאָרדנט אַ וואוינונג ביי וואַרשע פלאָדע און געצאָלט 500 זלאָטעס אַ מאָנאַט און פאַרדינט האָב איך 180 זלאָטעס אַ מאָנאַט, פאַר־שטענדלעך מיר האָבן נאָך געהאַט געלט. מיט די שכנים האָבן מיר זיך באַמיט צו לעבן ווי אַמבעסטן. איינמאָל איז דעם שוואָגערס זון אַריינ־געגאַנגען צו אַ שכן און געזען ליגן אַ קריסטלעך ביכעלע פון זייערע תפילות (קאַטאַכיזם) און פרעגט דאָס מיידעלע זאָשאָ צאָ טאָ זאָ קשאָנ־זשעטשקאָ? — די עלטערן האָבן דאָס דערהערט האָבן זיך אָנגעהויבן וואונדערן אַ אינגל פון 9 יאָר ווייסט ניט וואָס דאָס איז? ניט אַנדערש נאָר דאָס זיינען זיכער אידן, מען האָט זיך אָנגעהויבן סוד׳לען און באַלד האָט דערפון געוואוסט דער בעל־הבית וועלכער איז באַלד אַריינגעקומען אַ שטאַרק אויפגערעגטער און רופט מיך אַריין אין אַ באַזונדער צימער און זאָגט מיר אַזוי ווי כ׳האָב געהערט אַז איר זייט אידן, בעט איך אייך אַנטלויפט פון דאָנען וואָס שנעלער, איך וויל ניט וויסן וי, ווייל אומ־גליקלעך דורך אייך וויל איך ניט וועלן. מיר האָבן פאַרשטענדלעך געלייקנט, ער איז בייז אַרויסגעגאַנגען און זאָגנדיק דערביי „מיר וועלן שוין זען". די הענט און די פיס האָבן מיר אָנגעהויבן צו ציטערן, איך בין באַלד אַוועק קיין וואַרשע צום הער ווישניעווסקי דערציילנדיק אים אַלעס און געפרעגט וואָס טוט מען? זיין שטענדיקער שמייכל וואָס איז געווען אויס־געגאָסן אויף זיין פנים האָט מיך באַרואיקט. ער האָט מיך געהייסן וואַרטן און איז אַרויס פון שטוב. אין אַ פאָר שעה אַרום איז ער געקומען און מיר געזאָגט אַז שוין היינט זאָל איך מיך אַרייַנציען אין דער נייער וואוינונג וואָס ער האָט פאַר מיר אויסגעזוכט דאָס איז אין פראָגע אויף בזשעסקי נומער 13. שטילערהייט האָבן מיר זיך פון דאָרט אַרויסגעצויגן און אָנגעקומען אויפן נייעם פלאַץ.

דאָ איז שוין געווען עפעס אַנדערש, די מענטשן פון אַרום זיינען געווען בלויז אונטערוועלטניקעס, זונות, טונקעלע עלעמענטן, שיכורים א. ז. וו. מיר האָבן זיך געמוזט צופאַסן צו די נייע באַדינגונגען. איך און מיין פרוי זיינען שטענדיק אומגעגאַנגען שיכור הגם מיר האָבן קיינמאָל ניט געטרונקען, מילא אַ לעקסיקאָן האָבן מיר געהאַט פונקט אַזוי ווי די געמיינע חברה, אַזוי האָבן מיר געמוזט שפילן די ראָלן אַזוי ווי אמת׳ע אַרטיסטן שטענדיק צו געדענקען ווער מיר זיינען, קיינמאָל נישט פאַרגעסן צו ריידן און מאַכן מיט די הענט, קיינמאָל ניט פאַרגעסן ביי יעדן וואָרט צו זאָגן יעזו קאָכאַנע.

ווי איך האָב שוין אויבן דערמאָנט האָט מיך יאָן וואויטשעך איינגע־אָרדנט אויף אַרבעט, מיין אַרבעט איז באַשטאַנען פון אָנלאָדן און אויסלאָדן

קוילן, צו אַ וואָגאָן קוילן האָט מען געדאַרפט זעקס מענטשן, יעדן טאָג פלעגט מען ברענגען 130 אידן פון געטאָ צו דער אַרבעט, ביינאַכט האָט מען זיי צוריקגעפירט. פיר אידן און צוויי פּאָליצַיסטן האָבן געאַרבעט ביי איין וואָגאָן. איך האָב זיך באַקענט מיט אָט די אַלע אידן וועלכע האָבן נעבעך פאַרגעפילט וואָס עס ערוואַרט זיי. די אידן פלעגן אויך מיטברענגען פאַרשידענע זאַכן צום טוישן אויף פּראָדוקטן, אָבער עס פלעגט נעבעך די אידן שווער אָנקומען דאָס אַרויסטראָגן ווייל די דייטשן פלעגן עס צונעמען ביים טויער. אין די ראַמען פון מיינע מעגלעכקייטן פלעג איך העלפן די אידן מיט וואָס כ׳האָב נאָר געקענט, און דערפאַר טאַקע האָבן זיי מיך געהאַלטן פאַר אַ זייער ארעמטלעכן „פּאָליאַק", און אַז איך פלעג זיי דאַרפן געבן 5 ק״ג קאַשע איז טאַקע געווען 5 ק״ג ניט ווי אַן אַנדערער פּאָליאַק פלעגט זיי געבן דריי אָנשטאָט פינף. איך פלעג זיך אויך מיט אַלע כוחות באַמיען זיך צו לעבן גוט מיט מיינע פאַרמאַנעס (מנהלים), איך פלעג זיי אַוועקגעבן די מציאות וואָס די אומגליקלעכע אידן פלעגן נעבעך ברענגען. אַ סאַך מאָל האָב איך עס די אידן צוריקגעגעבן, האָבן זיי געהאַט נאָך אַמאָל וואָס צו פאַרקויפן. איך בין אויך געווען אייניער פון די בעסטע אַרבעטער וואָס איך פלעג דערפאַר יעדן מאָנאַט קריגן אַ פּרעמיע אַ פערטל ליטער בראָנפן און הונדערט פּאַפּיראָסן, פלעג איך עס שטענדיק אַוועקגעבן מיין פאָרמאַן (מנהל) אַ געוויסן סקיבע אַ גרויסן שונא ישראל וואָס פלעגט פיניקן די אידן אָן אַ שום פאַרוואָס, און ווען איך האָב אים געגעבן דעם בראָנפן מיט די פּאַפּיראָסן פלעג איך אים בעטן ער זאָל ניט טשעפּן די אידן ווייל זיי זיינען זייער גוטע אַרבעטער, פלעגט ער דערביי האַרציק שמייכלען און זאָגן אַז פאָליאַקן זיינען דאָך ניט קיין זשידעס.

אין צווישן צייט פלעגן מיר די אידן דערציילן פון דער גרויסער בראָך וואָס עס קומט פאָר יעדן טאָג אין געטאָ, ווי יעדן טאָג פאַלן אומשולדיקע קרבנות, עס האָט מיר געשניטן ביים האַרץ הערנדיק די אַלע גרוילעכע זאַכן וואָס מען פלעגט מיר דערציילן. איך האָב אויך געהערט פון זאַכן וואָס איך האָב ממש געשטוינט און צום גרויסן ווייטיק האָב איך זיי באַוואונדערט. ווי אַזוי האָבן זיי אין געטאָ געפונען אין זיך קראַפט צו לעבן אונטערן שאָטן פון גרויזאַמן טויט, נישט נאָר לעבן נאָר אויפהאַלטן דעם צלם אלקים, שאַפן אינסטיטוציעס, עפענען שולן, קעגנזייטיק זיך העלפן? ווי האָט געפונען אין זיך כוח יענער פשוט׳ער איד וואָס האָט מיט מיר געאַרבעט וואָס פלעגט מיט סכנות נפשות אַריינברענגען אין געטאָ אַריין שפּייז, און זאָרגן אַז עס זאָלן זיי באַקומען נויטבאַדערפטיקע וואָס האָבן נישט געהאַט מיט וואָס צו קויפן? ווי האָט געפונען כוח דער לעצטער וואָס איז געקומען פון דער פרעמד אין געטאָ, אָן מיטל׳ען. הונגעריק און

נאַקעט צונויפצוזאַמלען אידישע קינדער, צווישן זיי אויך קינדער וואָס האָבן פאַרלוירן זייערע עלטערן, לערנען זיי, וואָשן זיי, נייען פאַר זיי, שרייבן לערן־העפטן פאַר זיי? ווי האָבן טיילן פון דער אידישער יוגנט אין די אומדערהערטע, אומגעזעענע געטאָ־באַדינגונגען געפינען אין זיך כוח און מוט צו טראַכטן וועגן ווידערשטאַנד? און יעדן טאָג צו לעבן אין געטאָ און בלייבן אַ מענטש איז טאַקע געווען די גרעסטע גבורה. איך האָב געשטוינט און קען עס ביז היינט ניט פאַרשטיין.

צווישן די בעקאַנטע אידן מיינע איז אויך געווען אַ איד וואָס איז פריער געווען זייער אַ רייכער מענטש און זייער אַן אינטלעגענטנער, פלעגט ער מיך בעטן אַז איך זאָל יעדן פאַרטאָג צוקומען צום געטאָ און ער וועט געבן אַ געשריי גונטאַש, זאָל איך זאָגן יעסטעם, און אויסשטרעקן די הענט און ער וועט מיר אַריבערוואַרפן פאַרשידענע זאַכן און ביי דער אַרבעט וועט ער זיך שוין מיט מיר אָפּרעכענען ווייל נאָר צו מיר האָט ער צוטרוי, ווייל איך בין ביי אים אַ זייער אַרענטלעכער „קריסט", איך האָב אים אָפּגעזאָגט ווייל איך האָב פשוט מורא געהאַט זיך אייַנצושטעלן. ער איז אָבער זייער שטאַרק צוגעשטאַנען צו מיר און מיט טרערן אין די אויגן מיך געבעטן, און מיר דערציילט אַז ניט נאָר פאַר זיך דאַרף ער די פּראָדוקטן נאָר פאַר קינדער און ניט נאָר פאַר זיינע קינדער. איך האָב דעם נסיון ניט געקענט ביישטיין און מיט אַ שוועך האַרץ בין איך באַשטאַנען דערויף. איך ווייס ניט אַליין ניט פאַרוואָס נאָר דער איד האָט אין מיר אַרויסגערופן אַ געוואַלדיקע רחמנות, און איך האָב אָנגעהויבן צו קומען פאַרטאָג און דער איד פלעגט מיר אַריבערוואַרפן סחורות פון וועלכע איך פלעג אים שטענדיק געבן וויפל ער האָט פאַרלאַנגט, אָפט מאָל אַז איך פלעג ביי מיינע באַקאַנטע קריסטן נעמען מער האָב איך עס דעם איד אַוועקגעגעבן. נישט איין מאָל פלעגט ער מיר זאָגן דיסקרעט אַז איך האָב אַ אידיש האַרץ, און נישט איינמאָל האָט ער באַמערקט אַז איך האָב זיך אויסגעווישט די טרערן פון די אויגן. איינמאָל בין איך צוגעקומען צום געטאָ און דער איד האָט אַ געשריי געטאָן גונטאַש, איך האָב געענטפערט יעסטעם, און אויסגעשפרייט די הענט איבער דער מויער צו כאַפן די סחורה. ווי ערשטוינט און כמעט פאַר׳חלש׳ט בין איך געוואָרן וועז איך האָב דערזען אַז איך האָב געכאַפט אַ קליין קינד, און נאָך איידער איך האָב זיך אָריענטירט וואָס מען טוט איז שוין נעבן מיר געשטאַנען צוויי פרויען מיט אַ וועגעלע און מיר העפלעך געזאָגט, פאַני גונטאַש דזשענקויען באַרדזאָ און געזומען ס׳קינד, אַרייַנגעלייגט אין וועגעלע און זיך פאַמעלעך אַוועקשפּאַצירט. איך בין אַ דערשראָקענער אַוועק צו דער אַרבעט. ביי דער אַרבעט האָב איך געפרעגט דעם איד וועז קינד, ווי מיין לעבן איז געווען אייַנגעשטעלט, ער האָט אַראָפּגעלאָזט דעם קאָפּ אַזוי ווי אַ זינדיקער

און געזאָגט אַז ער ווייסט ניט. איך האָב מער דערפון ניט געדעדט. איך בין שוין אָבער צום געטאָ מער ניט געגאַנגען.

נאָך אַ געווייסע צייט איז ווידער דער איד צוגעשטאַנען צו מיר איך זאָל צוקומען צום געטאָ, ער האָט דאָס מאָל זייער שטאַרק געווייגט אַז זיי גייען ממש אויס, איך האָב אים געזאָגט אַז מאָרגן וועל איך קומען מיט מיין פרוי. פאַרטאָג בין איך מיט מיין פרוי געגאַנגען צום געטאָ. בערך אַ 100 מעטער פון געטאָ בין איך געבליבן שטיין און געזאָגט מיין פרוי אַז איך קום באַלד אונטער, מיין פרוי איז צוגעקומען צום אָפגערעדטן אָרט און דערהערנדיק דעם געשריי גונטאַש האָט זי געענטפערט יעסטעם, אין זעלבן מאָמענט האָט די זשאַנדאַרמעריע באַמערקט און אָנגעהויבן צו שיסן, איך האָב זיך צוריקגעצויגן און געבליבן שטיין דערשראָקן מורא האָבנדיק פאַרן גורל פון מיין פרוי. מיין פרוי האָט זיך ניט פאַרלוירן און איז אין אויגן־בליק אַריין צו אַ סטאַראָש וואָס איז געווען נעבן געטאָ, דער סטאַראָש אָננעמנדיק זי פאַרשטעגדלעך אַלס קריסטין האָט זי געהייסן אַרייניגיין אין בעט אַריין און זי איז אַזוי אָפגעלעגן ביז 9־טן. זי האָט זיך אויפגעהויבן און איז אַרויסגעגאַנגען, אין טויער איז געשטאַנען אַ קריסט און זאָגט איר אַז ער האָט מורא אַרויסצוגיין ווייל די זשאַנדאַרמעריע קוקט יעצט יעדן נאָך. אָבער צו שטיין איז אויך ניט גוט געווען האָט ער זי אָנגענומען געאַרעמט און איז אַרויסגעגאַנגען, אַזוי ווי זיי זיינען נאָר אַרויס האָבן באַלד די דייטשען אַ געשריי געטאָן קאָם! קאָם! זיי זיינען צוגעגאַנגען, ביים קריסט האָבן זיי געפונען אַ פּעקל מיט טויזנטער זלאָטעס, הייסט ער דאָך אַ הענדלער מיט די אידן האָט מען אים באַלד דערשאָסן. ביי מיין פרוי האָט מען גאָרניט געפונען, זי האָט געווייזן איר דאָקומענט אַלס פרוי פון אַ קאָליאַזש (באַנער), איז ווי קומסטו אַהער האָט מען זי געפרעגט, האָט זי געזאָגט אַז זי האָט אָט אַ דאָ ביי דעם קריסט געענטטיקט ווייל ס׳איז איר׳ס אַ משפחה, פון דער ווייטנס איז געשטאַנען דער סטאַראָש און געשאָקלט מיטן קאָפּ אַז זי זאָגט אמת, מען האָט זי געהייסן גיין און זי איז פאַמעלעך אַוועקגעגאַנגען.

אין אַ געווייסן טאָג האָב איך זיך צורעט מיט דעם אויבנדערמאָנטן איד, ער האָט מיר דערציילט אַזעלכע גרויליקע סצענעס וואָס עס קומט פאָר אין געטאָ, האָב איך זיך שוין ניט געקענט איינהאַלטן און זיך אַרויסגעכאַפּט, רבונו של עולם מיינע אומגליקלעכע אידישע ברידער! וואָס? האָט ער אַ געשריי געטאָן. יאָ, האָב איך אים געזאָגט, איך בין אַ איד. דערשטוינט און פאַרוואונדערט האָט ער מיך אָנגעקוקט, טרערן זיינען אים געשטאַנען אין די אויגן און מיר מער גאָרניט געזאָגט נאָר שטיל געמורמלט, איך האָב עס געוואוסט, איך האָב עס געפילט.

אין אַ פאָר טעג אַרום רופט מיך אַוועק אין אַ זייט מיין פאָרמאַן סקיבע און קוקט אויף מיר מיט רציחה און זאָגט מיר, דו גונטאַש ביסט אַ איד! ווער האָט זיך געקענט ריכטן אויף דיר! אַזאַ שווינדלער! אַזאַ זשידאָווסקי געמיינהייט! האַ? זאָג איך: וואָס פאַלט דיר עפּעס איין אַזאַ בילבול אויסצוטראַכטן אויף מיר? שווייג! האָט ער אַ שטילן געשריי געטאָן אויף מיר. מיינס אַ מענטש האָט אונטערגעהערט דיין וידוי פאַרן איד פון געטאָ! כ׳וויים שוין אַלעס דו שמוציקער שווינדלעריישער איד. ניט בחנם הרג׳ט אייך דער פירער, איר זייט שווינדלער און ליגנער. איך האָב שוין ניט געהערט וואָס ער האָט אַלץ געריידט, עס האָט מיר אָנגעהויבן שווינדלען פאַר די אויגן, די הענט און די פיס האָבן געציטערט אין מיר, און מיין פּנים האָט אים שוין אַלעס געזאָגט. ס׳ערשטע האָב איך אים געגעבן דעם טאַלאָן ער זאָל זיך גיין אָפּנעמען די פּרעמיע מיינע, ד. ה. דעם בראָנפן מיט די פּאַפּיראָסן, ער האָט דעם טאַלאָן גענומען. דעם צווייטן טאָג האָט ער מיך דערמאָנט אַז איך בין אַ איד, האָב איך געזען אַז ס׳איז שלעכט, בין איך אַריבער געלאָפן צו יאָן וואויטשעך און אים דערציילט די גאַנצע מעשה, ער איז שטאַרק בייז געוואָרן אויף מיר, אָבער דאָך געקלערט וואָס צו טאָן. נאָכן באַראיקן זיך, זאָגט ער מיר אַז מאָרגן נאָך דער אַרבעט זאָל איך צוגיין צו דעם און דעם דאָקטאָר, וועט שוין זיין פאָר מיר אַ צעטל אַז מען באַפרייט מיך פון דער אַרבעט וויייל זי איז צו שוער פאָר מיר, און אַז איך ווער צוגעטיילט צו אַ לייכטערע אַרבעט ד. ה. ניט אונטער דער אויפזיכט פון אָט דעם סקיבע, און איך האָב טאַקע אָנגעהויבן אַרבעטן לייכטע אַרבעט ווי צו רוימען צו קערן א. ז. וו. אין גאַנצן אויף אַן אַנדער פלאַץ. איך האָב שוין מער דעם סקיבע ניט געזען. איך האָב שוין מער די אידן ניט געזען.

אין אַ געוויסן טאָג גייענדיק פון דער אַרבעט שטעלט מיך אָפּ אַ געזונטער הויכער שיגץ און זאָגט מיר: הער אויס גונטאַש! אַז דו ביסט אַ ליפּע וויס אייך, איז ווי לאַנג רעכנסטו אַזוי אַרומצוגיין אַלס קריסט? מיר איז גוט באַקאַנט דו און דיין פרוי זיינען זשידיס. איך האָב אַ געשריי געטאָן אויף אים: קום צו דער זשאַנדאַרמעריע. זאָגט ער: קום. מיר גייען און מיט מיר ווארפט שוין יעדער אבר. — איז וואָסזשע ווילסטו? פרעג איך אים. זאָגט ער מיר: דריי טויזנט זלאָטעס. איך האָב זיך געדונגען מיט אים און דורכגעקומען אויף צוויי טויזנט. איך האָב אים באַצאָלט (פּ. ס. ער איז דערפון געוואָרן זייענדיק אַמאָל ביי דער ווישניעווסקין, וואָס איז געווען זיין משפּחה).

אין עטלעכע טעג אַרום אין אַ פרייטיק, קומען אַריין צוויי פאָליציסטן און הייסן זיך ווייזן די דאָקומענטן, האָב איך געוויזן. זאָגן זיי אַז זיי

ווילן זען די אמת׳ע, און אַז זיי ווילן אויך די זשידאָווסקי פיש וואָס מען קאָכט היינט. אין דרויסן איז שוין געשטאַנען צוויי שקצים און געוואַרט, וואָס פאַרשטעלדיגע דער שאַנטאַזשיסט האָט אונטערגעשיקט. איז וויפל קאָסט דאָס, האָב איך געפרעגט. — 10 טויזנט זלאָטעס איז געפאַלן אַן ענטפער. איך האָב זיך געדונגען און באַצאָלט 5000 זלאָטעס. די פאָליציסטן האָבן מיר געזאָגט: אַנטלויפט וואָס שנעלער פון דאַנען ווייל מאָרגן וועלן זיי שיקן אַנדערע. מיין פרוי האָט זיך ספּאַזמאַטיש צעווויינט: וואָס טוט מען? וואו גייט מען?

באַלד דעם אַנדערן טאָג איז ווידער געקומען אַנדערע צוויי שקצים און ווידער פאַרלאַנגט געלט, אויב ניט רופן זיי געסטאַפּאָ. איך האָב זיי געזאָגט אַז איך האָב ניט מער קיין געלט, זיינען זיי באַשטאַנען צונעמען אַ ניי מאַשין. זיי האָבן געבראַכט אַ טרעגער און דער טרעגער האָט דעם מאַשין אַראָפּגעטראָגן. אין איין שעה אַרום קומט אַרויף דער טרעגער און זאָגט מיר אַזוי ווי ער וויסט אַז מיר זיינען אידן און ער וועט אונז חלילה וחס ניט אויסגעבן, נאָר לעבן דאַרף מען דאָך, זאָל איך אים אויך עפּעס געבן. ער אַליין איז פון די פּ. פּ. ר. און מיט יעזוס הילף וועט נאָך אַלץ גוט זיין. אויף מיין עטנפער אַז איך האָב ניט, האָט ער געזאָגט, אַז אָט אַ די פּוכיקע קאָלדרע איז אויך גוט ווייל ער קען פּאַר איר נעמען אַ 500 זלאָטעס. איך האָב אים אַוועקגעגעבן די קאָלדרע.

די שקצים פונם הויף האָבן באַמערקט ווי אַלע מאָל קומט אַן אַנדערער, דאָ טראָגט מען אַראָפּ אַ מאַשין, דאָ קומען פאָליציי און זיי האָבן אָנגעהויבן חושד צו זיין, האָבן זיי געכאַפּט מיין אינגערן זון און אויף די טרעפּ אים אַראָפּגעריסן די הויזן, אין איין ווילד געשריי האָבן אַלע אָנגעהויבן שרייען זשידי! זשידי! די קינדער מיינע זיינען זיך צעלאָפן איך האָב ניט געוואוסט וואו, דער שוואָגער מיט דער שוועגערין ערגעץ אַנדערשוואו, איך בין געבליבן שטיין און ניט געוואוסט וואָס ס׳טוט זיך מיט מיר, איך האָב געפילט אַז ס׳בלוט ווערט מיר פאַרקילט אין די אָדערן, וואָס בלייבט מיר איבער איצט צו טאָן. באַלד האָב איך געהערט שרייען זשידאָווקאָ! זשידאָווקאָ! עס עפנט זיך די טיר און עס קומט אַריין אַ מיידל און פרעגט מיך צי איך הייס גונטאַש, איך האָב איר געענטפערט אַז יאָ, דערלאַנגט זי מיר אַ בריוו וואו מען שרייבט מיר אַז איך זאָל איינאָרדענען דאָס מיידל ווייל זי אַרבעט אין אונטערגרונט. זי האָט אָבער געזען אין וואָס פאַראַ סיטואַציע איך געפין זיך, איז זי אַוועקגעגאַנגען.

באַלד איז אַריינגעקומען צו מיר אַ גוט באַקאַנטער קריסט וועלכער האָט מיך די גאַנצע צייט געהאַלטן פאַר אַ קריסט און יעצט ערשט איז

ער פון די שקצים אין הויף געוואָרן אַז איך בין אַ איד. נאָר אַ פּאָר וועכטער האָט ער מיט מיר אויסגעטוישט און איז אַוועק. מיר זיינען צו אים אַהיים געקומען זיך באַראַטן. עס האָט אים זייער פּאַרדראָסן פּאַרוואָס מיר האָבן אים ניט דערציילט אַז מיר זיינען אידן וואָלט ער אונז געוואָלן בעסער אָפּגעהיטן, נאָר יעצט קען ער אונז גאָרניט העלפן. דערווייל האָבן אונז באַמערקט די צוויי פּאָליציסטן און אונז געדראָט מיט די פּינגער. סיי ווי די ערד האָט שוין אונטער אונז געברענט.

מיר זיינען געגאַנגען צו דעם ערשטן שאַנטאַזשיסט אַז ער זאָל אונז אָפּפּירן אין דער געסטאַפּאָ. ער אַליין האָט מורא געקראָגן ווייל אויב ער האָט געוואוסט אַז מיר זיינען אידן איז פּאַרוואָס האָט ער ניט דערציילט די דייטשן נאָר געגומען געלט. יעדנפאַלס איז אים שוין די גאַנצע זאַך געווען זייער אומאַנגענעם, מיר ווייטער האָבן שטאַרק געווייגט, ווייל ער איז געווען דער ערשטער וואָס האָט אונז אומגליקלעך געמאַכט. מיר פּאַרמאָגען נישט קיין גראָשן. ער האָט אַרויסגעכאַפּט 200 זלאָטעס אַז דאָס קען ער אונז באָרגן, מיר האָבן ניט געוואָלט נאָר אָדער אין געסטאַפּאָ אָדער אונז ווי עס איז אינאָרדענען. ער האָט אונז אייגעאָרדנט אין ווַאוער ביי ווַארשע און איז געוואָרן אונזער בעסטער פרייַנט. ווי מיר זיינען שפּעטער געוואָר געוואָרן האָט די ווישניעווסקין אויף אים אַזוי געווירקט. מיר האָבן זיך צוריק אָפּגעזוכט. נאָר מיין שוואָגער שמואל פּאָרער איז אַוועק און איז געווען אין סושיצער וואַלד. אַזוי האָבן מיר זיך געראַנגלט און אויס־געקעמפט דאָס ביסל לעבן ביז צו דער באַפרייאונג.



רחל שוואַרצבוים־קלאַרמאַן

אין די יאָרן פון גרויל

● **רחל שוואַרצבוים** (קלאַרמאַן)
אויפגענומען דורך יעקב שוואַרץ

איך ווייס, און בין כמעט זיכער, אַז נאָכן איבער־לייענען מיין באַשרייבונג וואָס איך בין, אגב, פיזיש נישט בכוח קיין צענט חלק איבערצוגעבן, וועט דעם לייענער רוישן אין די אויערן דער געקלאַפּ פון די רעדער און לאַנג וועט ער זיך נישט קענען באַפרייען פון דער טראַנספאָרטן אַטמאָספערע און פונ׳ם ווילדן שרייען... וועָן דער פּוילישער באָדן איז פאַרפלייצט געוואָרן מיט טייכן אידיש בלוט, וועָן די רויט שוואַרצע רויך וואָלקנס פון די שטענדיק ברענענדיקע קרעמאַטאָריעס האָבן באַדעקט דעם הימל. און צי איז בכלל אין יענע טעג געווען אַ הימל, אַפילו די נאַטור אַליין איז געווען אַזוי שרעקלעך אַכזריות׳דיק צו אונז אומגליקלעכע. אַ קוואַל פון טרערן שטיקן מיר נאָך הייַנט דערמאָנענדיק זיך אַז שטענדיק ערב אַן אַקציע פלעגט בלאָזן אַזאַ שטאַרקער ווינט, גלייך ווי הונדערט מכשפות וואָלטן זיך מיט איינמאָל אויפגעהאָנגען, אין אַזאַ נאַכט פלעגט דער בייזער ווינט אָנטראָגן קופּעס מיסט נעבן די שמוציקע באַראַקן, אין אַזאַ נאַכט פלעגן די קראָען שרעקלעך קראָקן, און דאָס אַלץ האָט נאָך מער פאַרשטאַרקט די שרעק, דעם פחד פאַרן אָנקומענדיקן טויט. צווישן די טונקעלע אָנגעלאָפענע בייזע וואָלקנס פלעגט זיך באַווייזן אַ קליינע מאַטע לבנה, האָט זי געהאַט שטענדיק אַ פאַרקרימט פּנים און עס האָט אויסגעזען אַז אָט אָט גייט אונטער די גאַנצע וועלט און נאָך איידער דער מאָרגנשטערן וועט זיך באַווייזן וועט שוין אַלץ זיין צו שפּעט, אַלע וועלן מיר שוין זיין אַרויסגעיאָגט, באַרויבט, געשענדעט און אויס־געמאַרדעט... שוין פיל יאָרן זיינען פאַראיבער זינט יענע קאָשמאַרע בלוטיקע טעג און עס זיינען נאָך פריש און פאַרביק אין זכרון די גרויל־

סצענעס פון אַ גהינום וואָס האָט זיך אָפּגעשפּילט אויף דער ערד אין סאָמע האַרץ פון איראָפּע אין מיטען פון אַ רייכ־ מיט קולטור און ציוויליזאַציע־ יאָר־הונדערט. ניין! פון די בלוטיקע וואונדן וועל איך שוין קיינמאָל ניט ווערן אויסגעהיילט, מיין טרויער אויף די פאַראורטיילטע מאַכטלאָזע שוועסטער און ברודער קליינע קינדער און פריינט, און צווישן זיי מיינע נאָענטסטע — מיינע טייערע עלטערן וועלכע זיינען מיט אַזאַ טראָגישן טויט אומ־ געקומען אויף קידוש השם. זאָל מיין באַשרייבונג זיין ווי אַ הייליקער אָנדענק פאַר די קדושים וואָס זיינען אומגעבראַכט געוואָרן אין שרעקלעכע יסורים, באַגראָבן געוואָרן אין פאַרשידענע ברודער קברים, אין אומענדלעכע מאַסן קברים וואָס זיינען פאַרזייט און צעאַקערט געוואָרן אויף די פעלדער פון די אידישע גלות'ן אין איראָפּע. ת. נ. צ. ב. ה.

די ערשטע שרעק מיינע אויפן וועג פון וואַרשע קיין טאָמאַשאָוו

האָרט פאָרן אויסברוך פון דער בלוטיקער קריג, האָב איך זיך געפונען אין וואַרשע וואו איך האָב געאַרבעט שנייִדעריי, וואָס אַן אמת מיין פאָטער מאיר קלאַרמאַן און מיין מוטער זיינען געווען שטאַרק דאַקעגן איך זאָל פאָרן קיין וואַרשע, גלייך ווי זיי וואָלטן פאָרגעפילט וואָס פאָרא גרויסער חורבן עס גרייט זיך אויף דער וועלט בכלל און אויפן אידישן פאָלק בפרט. איך האָב אָבער זייער שטאַרק געצויגן אין דער גרויסער שטאָט. דאָס קליינע אָרעמע שטעטל טאָמאַשאָוו וואָס אין די פריערדיקע יאָרן איז געווען אַן אויפבלי הן אין דער מלאכה הן אין האַנדל, איז מיט איין מאָל ווי אָנטשלאָפן געוואָרן. דער אָנטיסעמיטיזם האָט אָנגעהויבן לגבי דער אידישער באַפעלקערונג אַרויסצווייזן זיינע שאַרפע נעגל. עס האָבן זיך אויפגעמאַכט קריסטלעכע געוועלבן ווי „סאָמאָפאמאץ" און נאָך אָנדערע און האָבן ממש אַרויסגעריסן דאָס ביסל חיונה פון אַ סך אָרעמע אידישע הענדלער וואָס זיינען גאָנצע טעג געזעסן פאַר די געוועלבער און געליינט אַ צייטונג. דאָס שטעטל האָט באַקומען אַ טרויעריקע שטימונג. די אַרבעטער האָבן אָנגעהויבן גיין מיט אַראָפּגעלאָזענע קעפּ. דער בעל־מלאכה האָט ליקווי־ דירט זיין ווערקשטעל, די אַרבעטסלאָזיקייט איז געוואַקסן פון טאָג צו טאָג, און פיל אַרבעטער זיינען זיך צעפאָרן אין די גרויסע שטעט און דאָן בין איך אויך מיטגעריסן געוואָרן און מיינע עלטערן האָב איך געפרוואוט איבערצייגן אַז נאָר אין וואַרשע וועל איך זיך אַרויפּאַרבעטן, און מיט זייער אַ שוועך האָרץ האָבן מיינע עלטערן מסכים געווען און איך בין געפאָרן קיין וואַרשע, און ווי כ'האָב שוין דערמאָנט האָב איך געאַרבעט שנייִדעריי אין זייער אַ גרויסע פירמע וואָס איך האָב יעדן טאָג מער גאַלערנט און בעסער געקענט. אָבער צו יענער צייט האָב איך נאָך ניט געוואוסט אַז

דער גורל פון מענטש וואָס איז אַזוי שטאַרק פילבאַר וועט פירן אַז איך זאָל קענען דאָס פאַך כדי אין די שפּעטערדיקע בלוטיקע טעג פון דער וויסטער מלחמה מיר אַרויסצוהעלפן און אפשר אפּראַטעווען מיין אַרעם פינסטער לעבן וואָס איך האָב דעמאָלט איבערגעלעבט. אין אַ קורצע צייט אַרום איז אויסגעבראָכן די קריג און באַלד איז אַלץ געוואָרן פאַרהאַקט און פאַר־שלאָסן, קיין באַן, קיין אויטאָבוס, און מיינע געדאַנקען האָבן זיך אָנגעהויבן קנוילן ווי שוועָרע כמאַרעס, ווי אַזוי און ווי אַזוי באַקומט מען זיך קיין טאָמאַשאָוו צו מיין משפּחה. איך האָב געווייניט און געקלאָגט אַן אויפהער מורא האָבנדיק אייגער אַליין צו זיין אין דעם געווירבל וואָס האָט זיך געשאַפן. צופעליק האָב איך זיך אָנגעטראָפן אויף אַ גרופּע מענטשן וואָס האָבן זיך פשוט געלאָזט גיין צו פוס, אייגער קיין לובלין אייגער קיין זאַמאָשטש, איך בין מיט מיט דער גרופּע. אויפן וועג איז מיך באַפאַלן די ערשטע שרעק, די באַמבאַרדירונגען זיינען געווען שרעקלעך, שיסעריַען פון אַלע זייטן, וואו מיינע אויגן האָבן געקוקט האָב איך געזען אַ שריפה, אידישע פאַמיליעס מיט פיצלעך קינדער האָבן זיך אויף פויערשע וועגלעך מיט בעטגעווואַנט געשלעפּט אַהין און צוריק, כ׳האָב ממש געפילט אַז מיין יונג האַרץ שטעלט זיך אָפּ פאַר פּחד. אַזוי האָבן מיר זיך געשלעפּט גאַנצע פיר וואָכן, וואו געטאָגט ניט געניכטיקט, מיד, צעבראָכן האַלב טויט און פאַר׳חלש׳ט בין איך אָנגעקומען קיין טאָמאַשאָוו.

מיין אָנקום קיין טאָמאַשאָוו

ווען איך בין אַריינגעקומען צו אונז אין שטוב אַריין איז מיר באַלד פינסטער געוואָרן אין די אויגן, מיינע עלטערן האָב איך אינגאַנצן ניט דערקענט, עפּעס זיינען זיי מיט אין מאָל אַלט געוואָרן. אויף מיין פראַגע וואָס הערט זיך דאָ? האָט זיך מיין מאַמע ע״ה צעווייניט און עקשנות׳דיק געשוויגן. עס איז אָבער פאַראַן שווייגן וואָס שרייט העכער פון אַלע געשרייַען און פון אַלע רייד, זי האָט נעבעך ניט געוואָלט פאַר מיר דעמאָלט פאַנאַנדערוויקלען די מגילה פון פיין און יסורים, און די אויס־פירער פון די מאוימ׳דיקע פאַרברעכנס וואָס האָט זיך שוין אין אַזאַ קורצע צייט אָפּגעטאָן קענן דער אידישער באַפעלקערונג אין טאָמאַשאָוו. איר שווייגן דעמאָלט האָט אויף מיר געדונערט, האָט מיר ממש מיט בליצן געשמיסן אין פנים. אומעטיק און נידערשלאָגן בין איך אַוועקגעפאַלן.

אויף צו מאָרגנס האָב איך שוין אַליין דערזען די גרויסע בראָך: עטליכע געסטאַפּאָ מערדער האָבן געפירט אַ גרופּע צענויפגעכאַפּטע אידן אויף צוואַנגס־אַרבעט, ווי צעיושעטע טיגערס האָבן זיי ווי אין ספאַזמען געדונערט: איר לייזיקע שמוציקע אידן, און דערביי מיט גומענע פאַלקעס

געקלאפט איבער די קעפ. אַ געוואלדיקע שרעק איז מיך באפאלן וואס האט אין מיר אפגעטויט יעדע האפענונג און גלויבן. ווי אַ שוואַרצער שאטן האט זיך אַרום מיר דער פחד אויסגעשפרייט, וואס טוט מען? ווי אזוי ראטעוועט מען זיך? מיין פאטער ע"ה האט מיך אַליין אַ באקאנטן קריסט באצאלט אַ געוויסע סומע געלט ער זאל מיך אַריבערשוואַרצן די גרענעץ קיין ראַווע־רוסקע, און איך האב זיך אַנגעטאן פויערשע קליידער און זיך מיט אַ שוואַרצן צעבראכן הארץ געזעגנט מיט מיינע טייערסטע. מיין פאטער ע"ה האט מיר שטיל נאכגעשריען, איך האף רחל'ע אז דו וועסט לעבן און איבערלעבן אט־די וויסטע צייט פון פאַרברעכערישקייט פון כולו חייב, און איך בין בשלום אַנגעקומען קיין ראַווע צו די סאוויעטן און האב פרייער אפגעאטעמט.

מיין איינזאם לעבן אין ראַווע רוסקע ביז עס האט אויסגעבראכן די דייטש־רוסישע קריג אין יוני, 1941

אַנגעקומען קיין ראַווע בין איך זייער שפעט, אַבער די גאַסן זיינען נאָך פול געווען מיט שפּאַצירנדיקע און מיט זייער פיל אידן און טאַקע טאַמאַשאַוער, און אַלע ווי איינער דערציילן ווי ביטער און שלעכט עס איז זיי, ווי זיי וואַלגערן זיך אין די בתי מדרשים, אין די שולן, ווי אַ טייל האָבן שוין ניט פון וואס צו לעבן, און מען לאָזט זיי אין ערגעץ ניט אַריין, וואַרום אַלע קרענק און אַלע פאַרשידענע חולאת'ן האָבן די ביעזשענצעס געבראַכט, און אַ טייל קלייבן זיך צוריק צו שוואַרצן די גרענעץ קיין טאַמאַשאַוו וואַרום זיי קענען שוין דאָ ניט אויסהאַלטן. אַ טייל ווייטער קלייבן זיך צו פאַרן קיין רוסלאַנד פון וועלכן ס'וועט פון צייט צו צייט געשטעלט פון דער רוסישער מאַכט עשאַלאָנען און וועט ס'וויל קען פאָרן. וועו איך האָב זיי דערציילט אין קורצן אין וואס פאַראַ גהינום די טאַמאַשאַוער אידן געפינען זיך, ווי דער מלאך המות האָט דאָרט אויסגעשפרייט זיינע שוואַרצע פליגל און שוינט ניט קיינעם, יונג און אַלט, ווי אַזוי די דייטשע מערדער זייען טויט אויף טריט און אויף שריט, זיינען אַלע מיט אפענע מיילער שטיל געבליבן, אַבער, נישט אַלע האָבן מיר געגלויבט און אויפן אָרט מיר געזאגט אַז איך טרייב איבער, און אַ סך זייער אַ סך טאַמאַשאַוער זיינען טאַקע צוריק קיין טאַמאַשאַוו און האָבן נעבעך שפּעטער זייער זייער טייער באַצאָלט.

מיין זיידע ע"ה, ר' חיים פערשטמאַן מיט דער משפחה וועלכע האָבן זיך שוין פון לאַנג געפונען אין ראַווע האָט זיך זייער דערפרייט מיט מיר. ער האָט מיר אויך דערציילט ווי שלעכט און ביטער ס'איז דאָ און אַז זיי האָבן באַשלאָסן צו פאָרן קיין רוסלאַנד.

נאָך עטלעכע טעג האָב איך געפונען אַרבעט ביי שנייידעריי, איך האָב קיין סך ניט פאַרדינט, כ׳האָב זיך קוים געקענט אויסהאַלטן, אָבער אַלץ וואָלט איך געווען אָנגענומען פאַר ליב ווען ניט דאָס איבערקלערן טאָג און נאַכט פאַרשטעלנדיק זיך אין וואָס אַ שרעקלעכע לאַגע מיין משפּחה געפינט זיך. גאַנצע נעכט בין איך געלעגן און געווייגט אויף אונזער אַלעמענס גורל.

אין אַ געוויסן טאָג האָט מיין זיידע ע״ה מיט דער משפּחה זיך מיט מיר האַרציק געזעגנט און זיינען אָפּגעפאָרן קיין רוסלאַנד. וואָס אַן אמת האָט ער זייער געוואָלט איך זאָל מיטפאָרן, איך האָב קאַטעגאָריש אָפּגעזאָגט, ווייל איך האָב געגלויבט אַז אָט אָט ענדיקן זיך אַלע צרות וויל איך בעסער זיין נאָענט פון מיין משפּחה וועלכע געפינען זיך ניט ווייט פון דאַנען. אַזוי האָט זיך געצויגן מיין איינזאַם לעבן מיט אומעטיקע טעג און שלאָפלאָזע נעכט ביז — ביז יוני 1941 האָט ראַפּטום אויסגעבראָכן די דייטש־רוסישע בלוטיקע קריג.

מיין צוריק גיין קיין טאָמאַשאָוו און מיינע נייע שרעקלעכע איבערלעבונגען

די זון האָט זיך אונטערגעטונקט אין אַ פייערדיקן ים און אַן אָנגעצונדענע אין גליהיקער צעפלאַמטקייט האָט זי זיך אַראָפּגעגליטשט הינטערן האָריזאָנט און איז פאַרשוואונדן געוואָרן איבערלאָזנדיק נאָך זיך אויף זייער אַ לאַנגע צייט אַן אָנגעצונדענעם רויטן בלוטיקן הימל. די גאַסן זיינען פול מיט מענטשן, מען לויפט אַהין און צוריק, מען ברעכט זיך די הענט, מען ווייזט מען קלאָגט, ס׳איז אויסגעבראָכן אַ קריג פאַר וועלכער מיר האָבן אַזוי שטאַרק געציטערט. און אָט רעד מען, און אָט באָמבאַרדירט מען און ס׳איז שוין דאָ גע׳הרג׳עטע, און אָט שיסט מען פון אַלע זייטן, און אייַדער וואָס וועט האָט מען שוין געהערט די ווילדע קולות פון די דייטשע מערדער און איך בין צוריק אין קלעם, צוריק אין פייער. איך און נאָך עטלעכע טאָמאַשאָווער משפּחות האָבן זיך געלאָזט גיין צוריק קיין טאָמאַשאָוו. איבער פעלדער און וועלדער האָבן מיר זיך קוים דערשלעפּט קיין טאָמאַשאָוו. אַריינקומנדיק צו מיינע עלטערן זיינען זיי אויף מיר אַרויפגעפאַלן און זיך ספּאַזמאַטיש צעווייגט. אַ קוואַל פון טרויער האָט אַרויס־געקוקט פון מיין מוטערס ע״ה אויגן, זי האָט געקוקט אויף מיר מיט אַ צעמישטן בליק זי האָט זיך אַפילו נישט באַמיט אָפּצוווישן די טרערן, איר צער איז געווען עכט און טיף אַזוי אַז עס האָט מיר אַזש פאַרקלעמט ביים האַרץ.

באַלד צומאָרגנס דערהאַלטן מיינע עלטערן אַ מעלדונג אַז אַזוי ווי זייער טאָכטער איז געקומען פון רוסלאַנד דאַרפן פאַר מיר מיינע עלטערן באַצאָלן אַ גרויסע סומע אויסלייז־געלט. ס׳איז געווען אַ יללה אין שטוב וואו נעמט מען אַזויפיל געלט, אָבער ס׳איז נישטאָ קיין תירוץ, מאָרגן 8־טען אינדערפרי מוז די סומע אַריינגעטראָגן ווערן. מיין מוטער ע״ה האָט געגומען אַ גאָלדן קייטל וואָס מיר האָבן נאָך פאַרמאָגט און געגאַנגען עס פאַרקויפן דעם פוילישן גלח. זי האָט דעם גלח פון אַלעמען דערציילט, דער גלח האָט געזומען ס׳קייטל און האָט באַצאָלט און, ראַטעוועט אָפּ אייער קינד, האָט ער געזאָגט. מיין מוטער האָט אים זייער האַרציק געדאַנקט און אַוועקגעגאַנגען. אויף צומאָרגנס האָט זי פאַר מיר די סומע באַצאָלט. און אַזוי האָבן אַלע אידישע משפחות וואָס זיינען געקומען פון ראָווע געמוזט באַצאָלן גרויסע געוואָלדיקע סומעס אויסלייז געלט. עס איז איבעריק צו צוגעבן ווי אַזוי די דייטשע מאָרד־מאַשין האָט מיט אַלע אייניצל־הייטן פּינקטלעך געקלאַפּט, אַזוי אַז וועלכער איד ס׳איז פון ערגעץ געקומען האָט די געסטאָפּאָ באַלד געוואוסט. פאַרשטייט זיך עס האָבן ניט געפעלט קיין צוטראָגערס, מוסרים פון אַלע מינים, ווי טויזנטער אויגן האָבן געלויערט אויף יעדן איד.

אין אַ קורצע צייט אַרום קומט אַריין אַ דייטש און זאָגט אַז ער וויסט אַז איך בין אַ שניידערין צי איך וועל קענען נייען פאַר זיין פאַמיליע פאַרשידענס? יאָ, האָב איך געענטפערט, און זיך דערין אָנגעכאָפּט ווי אַ ווילדע מציאה. איך האָב אָנגעהויבן אַרבעטן פאַר זיין משפּחה און ער האָט געשיקט נאָך דייטשן און איך האָב געדאַנקט ג־ט וואָס אַלע זייגען געווען צופרידן פון מיין אַרבעט. איך האָב אָפילו געקראָגן אַ זאָנדער־אויסווייז, ד. ה. אַן אַרבעטס קאָרטע.

דער בלבול אַז איך בין אַ קאָמוניסטין

אין אַ געוויסן פרימאָרגן קומט אַריין דער געסטאָפּאָווץ פראָאפּ און מעלדעט אַז ער האָט אַ באַפּעל איך זאָל מיט אים גיין און איך בין אַרעסטירט ווייל איך בין אַ קאָמוניסטין, ער גיט מיר צייט 5 מינוט און קען זיך מיטנעמען וואָס איך ווייל, מיינע עלטערן האָבן אָנגעהויבן שטאַרק צו ווייגען און בעטן רחמים און ער איז געשטאַנען קאַלטבלוטיק און זיך צוגעפייפט עפּעס אַ לידל, ער האָט אויך געזאָגט אַז צום ערשטן פירט ער מיך צום הויפּט ס. ס. מאָן זיידעל. דערהערנדיק דעם נאָמען איז מיר אַ ציטער אַדורך נאָך מיין לייב. דער הויפּט ס. ס. מאָן זיידעל, איז געווען פון מיטעלן וואוקס, אַ בריט פלייציקער, דאָס פּנים זיינס האָט זיך צו יעדער צייט געקענט ענדערן, דאָ איז ער געווען שטרענג אָנגע־

בלאָזן מיט אויסגעשטעלטע בייזע אויגן ווי אַ דעספּאָט, אין אַ מינוט שפּעטער פלעגט ער סאַדיסטיש שמייכלען וועז מען איז אים געווען נאָכגיביק און אונטערטעניק. דער קלענסטער ברוך קעגן זיינע פּאַראַדעגונגען איז נישט אַדורך שטראָפלאָז, פּאַר דעם מינדסטן פּאַרשפּעטיקן זיך מיט עפּעס פלעגט ער דערשיסן האַלטנדיק אין איין האַנט דעם רעוואָלווער און אין דער צווייטער האַנט אַן עפּל וואָס ער האָט דערביי געגעסן. ווער קען זיך דען פּאָרשטעלן וואָס ס׳האָט זיך דעמאָלט אָפּגעטאָן אין מיין האָרץ. וועז איך בין אַריינגעפּירט געוואָרן צו דעם רוצח זיידעל, אַזוי ווי כ׳האָב נאָר דערזען זיינע גזל׳נישע אויגן, איז מיר פּאַר שרעק דאָס לשון אָפּגענומען געוואָרן, איך בין געבליבן שטיין אייגעבויגן צענויפּגעקאָר־טשעט גלייך ווי דער גאַנצע אידישער גלות האָט זיך פלוצלונג אַרויפּגעלייגט ווי אַ שווערע מאַסע אויף מיינע יונגע פּלייצעס.

ער האָט זיך ווילד צעשריען: דו פּרעכטע קאָמוניסטין וואָס דו ביסט! אויסדרייען זיך צו דער וואַנט! די הענדע אין דער הויך! און האָט זיך אָנגעהויבן פּאָרן מיטן רעוואָלווער. וועז איך האָב דערזען דעם טויט פּאַר די אויגן בין איך צו זיך געקומען און זיך שטאַרק צעווייַנט און בין געפּאַלן צו זיינע פיס און מיט אַ האַרץ־רייסנדיקע שטימע אים געזאָגט אַז איך בין נאָך אַ קינד, און ווייס איבערהויפּט ניט וואָס דאָס איז. אין זעלבן מאָמענט איז ער אַרויס, איך ווייס ניט צי מען האָט אים גערופן, נאָר אָפּן לאָזנדיק אַביסל די טיר האָב איך באַמערקט ווי איינער גיט אים אַ פּאָר פלעשער בראַנפן, און רעדט עפּעס מיט אים, באַלד איז ער צוריק אַריין און נאָך העכער געשריען ווי פריער: הערַאוס דו פּאַרפלוכטע קאָמו־ניסטין! ווי אַ ציטערדיק בלעטל האָב איך זיך קוים אַרויסגעשלייכט, און אַרייַנקומענדיק אין שטוב אַריין האָב איך ערשט פּאַר׳חלש׳ט, און נישט געזען די גרויסע פּרייד פון מיינע עלטערן וואָס איך בין ניצול געוואָרן און צוריקגעקומען ווי פון יענער וועלט.

אַזוי איז יעדן טאָג געוואָרן ערגער און ערגער, יעדן טאָג און יעדן נאַכט איז געווען אַ קאַמף פּאַרן קענען דורכלעבן דעם טאָג. מען האָט זיך אָנגעהויבן רייסן צו דער אַרבעט וויייל וועז ס׳האָט געהאַט אַן אַרבעטס־קאָרטע האָט געהאַט רעכט צו לעבן, שפּעטער אָבער האָט מען אָנגעהויבן פון דער שרעקלעך שווערער אַרבעט ניט צוריקקומען, דער ערשטער פּאָל איז געווען די משפּחה שווינדלער מיט פיר זין, נאָך דער אַרבעט האָט מען זיי געהייסן פּאָר זיך אויסקאָפן גריבער און דערשאָסן און געמאָלדן דעם יודן־ראָט מען זאָל זיי גיין באַגראָבן, באַלד האָט ר׳ נחום צוקער ע״ה זיי געטראָגן אויף זיינע פּלייצעס אויפן בית עולם. מיר האָבן דערזען דעם גרויסן חורבן. וואָס טוט מען? שמעון גאָלדשטיין, בנימין בלאָזער, גרשון

גורטלער, מאשע רוטענבערג א. א. פלעגן זיך פון צייט צו צייט אַרײַנ־גנב׳ענען שטילערהייט אין דעם קעלער וואו מיינע עלטערן זיינען געלעגן באַהאַלטן און מיר האָבן אַפילו איין מאָל געהאַט באַשלאָסן זיך צו מאַכן בונקערס אין וואַלד, עס איז אָבער גאָרניט געוואָרן דערפון, ווייל צו פיל האָבן מיר געדאַרפט ריזיקירן.

די אַקציע קיין טשעשאנאוו

די ערשטע אַקציע איז פאָרגעקומען אין מערץ 1942. לויט א באַפעל זאָלן מענער, פרויען אין משך פון טאָג זיך צושטעלן אויף דעם און דעם פּלאַץ. דריי שאָסן האָבן געגעבן א סיגנאַל אָנצוהויבן די אַקציע. באַלד האָבן זיך דערהערט די ווילדע געשרייען פון די גרופּן־פירערס און באַפעל־געבערס, זיי זיינען געשטאַנען אין פולער קריגס־גרייטשאַפט, אויסגעשטעלט דאָ און דאָרט אין גרופּעס, סטראָטעגיש פּלאַנמעסיק, אַזוי ווי מאַנעוורעס פאָר אַן אָנגריף אויפן שונא. עפּעס א קליניקייט די טאַמאַשאַווער אידן מיט זייערע פרויען און קינדער באַדראָען דאָך דעם דייטשן רייך און די הויפּטשולדיקע אין דער וועלט־מלחמה זיינען דאָך די אידן. אַלע קעמפערס האָבן נאָך פון פריער באַקומען אויסגעטיילט ראַציאָנען אַלקאָהאָל, דאָס פלעגן זיי באַקומען פאָר יעדער שחיטה וויל דאָן דערגרייכט מען בעסערע רעזולטאַטן און די „אַרבעט״ אַליין גייט דעמאָלט פלינקער, דרייסטער, ווילדער. מיר האָבן דער־זען דאָס גרויסע אומגליק פאָר די אויגן. די מהומה און פאַרצווייפלונג איז געוואָרן גרויס, מען איז אומגעלאָפן דערשראָקן און פאַרלוירן: וואו באַהאַלט מען זיך, וואו לויפט מען? ניט אַלע אידן האָבן געהאַט בונקערס אָדער קעלערס, איז מען געלאָפן צו די שכנים אין די בשותפות׳דיקע באַהעלטענישן, און דאָ איז שוין שפּעט, די דייטשן הוליען אויף די גאַסן. אַביסל צוגע־רייזטע רייכע אידן האָבן זיך פאָר גרויסע סומעס געלט אויסגעקויפט און אויף זייער אָרט האָט מען געזומען זוכן די אָרעמערע. מיט אויסגעשטרעקטע ביקסן זיינען די מערדער אַרומגעלאָפן פון אַלע זייטן, ביי אַלע וועגן האָבן זיי אָנגענומען שטעלונג ווי סטראָטעגישע פאָזיציעס. באַלד האָבן אָפּגעהילכט כסדר׳דיקע שאָסן, דאָס ווילדע שרייען פון די באַנדיטן, געווייזען פון קינדער, דאָס קרעכצן פון די פאַרוואונדעטע. דאָ און דאָרט איז אַדורכגעלאָפן א איד און א מערדערישע קויל האָט אים באַלד אַנידערגעלייגט.

איך בין געלעגן אויף א בוידעם פאַרשטעקט אין א ווינקל, און דורך א שמאָלע שפּאָרע אַרויסגעקוקט, און פלוצלונג האָבן מיינע אויגן דערזען ווי מען פירט שוין מיינע טייערע עלטערן מיט די הענט אין דערהויך. א דערשטיקטער געשריי האָט זיך אַרויסגעריסן פון מיין פאַר־בלוטיקט האַרץ, כ׳האָב זיך געריסן די האָר פון קאָפּ און זיך ספּאָזמאַטיש

צעווייגט: יעצט בין איך שוין אַליין עלנט ווי אַ שטיין. אַזוי האָט מען אַלע מאָל אַנדערע געפירט צום זאַמלפונקט, אַ טייל ניט דערפירט נאָר דער־שאָסן, און אַלע אַוועקגעפירט קיין טשעשאַנאָוו און פון טשעשאַנאָוו קיין בעלזשעץ. מיינס אַ ברודערל פון 12 יאָר, האָט זיך אַוועקגע׳גנב׳עט און איז צוריקגעקומען, מיין פרייד איז ניט צו באַשרייבן, ווען איך האָב אים דערזען האָב אים איינגעאַרדנט ביי אַ גוי, פאַר געלט פאַרשטייט זיך.

נאָך דער אַקציע האָט מען שוין צו זיך ניט געקענט קומען. אַ געוויסע טייל אידן וואָס זיינען געווען אויסבאַהאַלטן זיינען צוריק געקומען און די וואָס האָבן געהאַט אַרבעטס קאַרטעס האָבן נאָך דערווייל געהאַט רעכט צו לעבן, און איך צווישן זיי. פון מיין מוטער ע״ה האָב איך נאָך אַ בריוועלע דערהאַלטן וואו זי שרייבט אַז זי בעט נאָר ג־ט עס זאָל כאָטש בלייבן אַ זכר, איך זאָל בלייבן לעבן, אָבער וויי און ווינד איז געווען צו אַזאַ לעבן, די טאָג־טעגלעכע שרעק און פחד, דער הונגער וואָס האָט אַרויס־געגומען דאָס לעצטע ביסל מאַרך פון די ביינער. אָבער דאָס מעסטל צרות איז נאָך וויט וויט ניט געווען פול.

די אַקציע קיין בעלזשעץ

דעם 2־טן טאָג שבועות אין דעם זעלבן יאָר, איז פאַרגעקומען די 2־טע אַקציע. מיט נאָך אַ גרעסערן אימפעט פונקט ווי ווילדע חיות זיינען די רוצחים אומגעלאָפן, געזוכט, געניטשטערט אין די לעכער, קעלערס און בוידעמער און געשלעפט צום זאַמלפונקט, וועט ס׳האָט ניט געקענט גיין איז גלייך דערשאָסן געוואָרן. די זעלבע סצענעס האָבן זיך איבערגע׳חזר׳ט ווי ביי דער ערשטער אַקציע, די זעלבע ווילדע קולות, דאָס קלאָפן איבער די קעפּ, דאָס צוטרעטן מיט די פיס פּיצלעך קינדער, דאָס שרייען און ווינען האָט ממש צעריסן ס׳האַרץ. דאָס מאָל בין איך געווען באַהאַלטן אין אַ פאַרמאַסקירטן קעלער.

ווי מען האָט מיר שפּעטער דערציילט האָט איין איד געהאַט „מזל״, ווען ער איז אַרויף אויפן וואָגן האָט ער אויסגעהויבט זיין נשמה, זיין טויטער קערפּער איז געבליבן ליגן אין דער ענגשאַפט צווישן די לעבעדיקע. ווען אַלע קרבנות זיינען שוין געווען פאַרלאָדן האָט איינער געפרעגט די דייטשן וואָס מען זאָל טאָן מיט די דערשאָסענע וואָס וואַלגערן זיך? — אַרויפלייגן צווישן די לעבעדיקע — איז געווען דער ענטפער. אַפּפאַרן!! — האָט דער אָבערשטורעמפירער אויסגעשריען. אונטער אַ קאַמפאַניאַמענט פון האַרץ רייסנדיקע געווייגען און יללות האָבן די וועגענער זיך גערירט פון אָרט, אַלע אומגליקלעכע קרבנות האָט מען אָפּגעפירט קיין בעלזשעץ צום פאַרניכטן.

יודן־ריין

אויף צו מאָרגנס נאָך דער צווייטער אָקציע האָט טאָמאַשאָוו אויסגעזען ווי אַ בית־עולם, די זייזער צעשטערט און צעראַבירט, אָפּגעראַטעוועט האָט זיך זייער אַ קליינע צאָל אידן וואָס זיינען געווען גוט אויסבאַהאַלטן, געבליבן בענע יתומים, אַלמנות און עלנדע צעבראָכענע נפשות. דעם יודן־ראַט האָבן די מערדער נאָך דערווייל געשוינט, אויסער יהושע׳לע פישעלזאָן ע״ה וועלכער איז נאָך מיט אַ צייט צוריק באַגאַנגען זעלבסטמאָרד, אַ טייל האָבן געזאָגט אַז די מערדער האָבן אים דערשאָסן מיט זיין פרוי און קינד ווייל ער האָט ניט געוואָלט געבן קיין אידן, און אויף זיין אָרט איז געוואָרן פּרעזעס אַבא בערגערבוים הי״ד. אַזוי האָבן מיר, דאָס ביסל איבערגעבליבענע אויפסנייז זיך אָנגעהויבן מוטשען שוין באַהאַלטענערהייט און געשוואָלן געוואָרן פּאַר הונגער און כסדר׳דיקע שרעק פּאַרן אָנקומענדיקן טויט.

נאָך אַ קורצע צייט, שפּעט ביינאַכט, קלאַפּט מען אין מיין באַהעלטעניש, כ׳האָב זיך זייער שטאַרק דערשראָקן, ווען ער האָט אָנגערופן מיין נאָמען און געזאָגט: אַנטלויף וואָס שנעלער, ווייל מאָרגן דאַרף שוין לויט אַ באַפּעל טאָמאַשאָוו זיין יודן־ריין מיטן יודן ראַט בתוכם, און אַז די דייטשן ווייסן פון אַלע באַהעלטענישן וואו דאָס ביסל אידן באַהאַלטן זיך אויס, אַנטלויף! איך אָנטלויף שוין אויך. דאָס איז געווען אַ איד וואָס האָט געאַרבעט ביי די דייטשן אין אַרבעטס־אָמט. איך האָב באַלד געמאָלדן וועמען כ׳האָב געקענט, מען האָט אָבער ניט געגלויבט. איין איד האָט זיך איינגעשטעלט ס׳לעבן און איז צו צו זיין שטוב זען, די טירן און די פענסטער זיינען שוין געווען צראָפּגעריסן און אַלץ איז שוין געווען באַרויבט. פרייטיק בין איך אָנטלאָפן קיין טאַרנאָוואָטקי. אויפן וועג האָב איך שוין דערהערט די שיסעריין. טאָמאַשאָוו איז געבליבן יודן־ריין.

מיינע איבערלעבונגען אין טאַרנאָוואָטקי

אָנקומענדיק קיין טאַרנאָוואָטקי האָב איך דערזען פיל טאָמאַשאָוועך וואָס האָבן דאָרט שוועך און ביטער געאַרבעט אָן געלט נאָר פּאַר אַ ביסל עסן ביי פּאַרשידענע אַרבעטן, פּאַרשטענדלעך אָט די אַלע אידן האָבן געהאַט אַרבעטס קאָרטעס. עס האָבן אויך געאַרבעט קריסטלעכע אַרבעטער ביי פּאַרשידענע אַרבעטן, אָבער זייערע אַרבעטס באַדינגונגען און בכלל זייער לעבן איז גאָנץ אַנדערש געווען, זיי האָבן קיין שום שרעק ניט געהאַט און אויך עסן צו דער זאָט. איך האָב זיך געמאָלדן צום דירעקטאָר פון ס. א. קינע מיט מיין אַרבעטס־קאָרטע אַלס שניידערין, ער האָט באַווילקט, און איך האָב אָנגעהויבן אַרבעטן שניידערי פּאַר די

קריסטלעכע אַרבעטער אָן געלט, און עסן האָב איך געקראָגן פון די וואָס כ׳האָב פאַר זיי געאַרבעט, צו עסן האָב איך געהאַט אַזוי אַז איך האָב אָ סך מאָל געקענט אַוועקגעבן. פאַרהעלטענסמעסיק איז געווען רואיק, דער דירעקטאָר פלעגט אונז כסדר טרייסטן אַז אונז וועט קיין שלעכטס ניט געשען. שטענדיק האָט ער אונז פאַרזיכערט אַז מיר דאָ זיינען אַרבעטס־נוצלעכע, ער איז טאַקע אַלעמאָל געפאָרן קיין לובלין אויס צו פּועל׳ן צו פאַרלענגערן אונז ס׳לעבן.

אין אַ געוויסע נאַכט איז מיין ברודערל שמואל וואָס איז געווען אויסבאַהאַלטן ביי אַ גויע, געקומען צוליפן פאַרשוואַרצט, באַרוועס און נאַקעט, אַז די גויע האָט אים אַרויסגעוואָרפן. עס איז מיר געוואָרן פינסטער אין די אויגן. מען האָט מיך געראָטן אים ניט איינצומעלדן, ווייל מען וועט אים הרג׳נען. האָב איך אים אָנגעהויבן צו באַהאַלטן אַלע מאָל אויף אַן אַנדער אָרט.

איין מאָל מעלדעט מיר דער דירעקטאָר אַז מאָרגן נעמט ער מיך קיין טאַמאַשאָוו צו נייען פאַר זיין פאַמיליע וועלכע האָבן געוואוינט אין רוזשע בערגערבוימ׳ס הויז. איך האָב זייער קיין חשק ניט געהאַט, אָבער אָפּצוזאָגן פאַרשטייט זיך האָב איך ניט געקענט, און בין אויף צו מאָרגנס מיט אים אַוועקגעפאָרן. איך בין געזעסן דאָרט און גענייט. זיין פרוי איז זייער צופרידן געווען און איז צו מיר זייער גוט געווען. אירע מילדע בליק אויגן זיינען ניט געווען אַזעלכע וואָס מען פלעגט זען ביי אַנדערע, וועז זיי פלעגן זען אַ איד. אירע וואָרעמע בליקן פלעגן מיך באַרואיקן, איך האָב אָבער ניט געקענט אייניצן איבערקלערנדיק פון מיין ברודערל וואָס ליגט דאָרט באַהאַלטן. האָב איך געבעטן דעם דירעקטאָר ער זאָל מיך צוריקפירן קיין טאַרניוואַטקע כאָטש נאָר אויף איין טאָג, ער האָט מיר אָבער קאָטעגאָריש אָפּגעזאָגט: פאַרוואָס עפּעס פונקט היינט? האָט ער מיך איראָניש געפרעגט. איך האָב געבעטן זיין פרוי און ממש פאַר איר געווויינט. זי האָט גענומען אירס אַן אַרבעטער און אויף אַ וועגעלע האָט ער מיך צוריקגעפירט קיין טאַרנאַוואַטקי און האָט מיר געזאָגט אַז אין אַ טאָג צוויי וועט זי שיקן נאָך מיר.

מיין ברודערל האָט זיך שטאַרק דערפרייט מיט מיר, אַזש טרערן האָבן פאַרגאָסן זיין פּנים. איך האָב אים געגעבן עסן וואָס דעם דירעקטאָרס פרוי האָט מיר מיטגעגעבן, און מיט אַ קלאַפּנדיק האַרץ און אַ שלעכטן פאָרגעפיל בין איך געגאַנגען שלאָפן. פאַרטאָג דערהער איך אַ געוואַלדיקן גערויש און באַלד דערהער איך דאָס גוט באַקאַנטע שרייען פון די נאַצישע באַנדיטן. איך קוק אַרויס, אַלע אידן שטייען שוין אַרומגערינגלט פון די ס. ס. מערדער און נאָך אידער איך קלער וואָס צו טאָן, וואָרפּנדיק זיך

פאר שרעק, קלאפט מען שוין ביי מיר אין דער טיר: הערויס, פארפלוכטע שווייגען! איך בין ארויס. די מערדער לויפן ווילד ארום און שיסן פון אלע זייטן צו אנטלויפנדיקע אידן. אט לויפט נאך מיר אדורך וולאדעק עטענבערג (יעקב׳לע רופה׳ס אייניקל), און רעדט עפעס צו מיר און אט ליגט ער שוין טויט פון א מערדערישע קויל. איך בין שנעל צו צו אלע פארזאמלטע וואס זיינען געשטאנען ארומגערינגלט פון די מערדער מיט אויסגעשטרעקטע ביקסן. מיינע בליקן האבן שנעל געוואנדערט אהין און צוריק, מיין ברודערל האב איך נישט געזען. אין מערדער איז געשטאנען מיט א רשימה אין דער האנט און אויסגערופן די נעמען. א טייל האט מען גלייך גיין אין איין זייט זיך אוועקשטעלן און א טייל אין א צווייטער זייט. רחל׳ע פוטער האט זיך געווארפן צו די פיס פונ׳ם ס. ס. מאן און געבעטן רחמים און אים באווארפן מיט עטלעכע גאלד שטיקלעך, עס האט אבער גארניט געהאלפן, די פאר גאלד שטיקלעך האט ער צוגענומען און זי אוועקגעשטעלט מיט דער מוטער אין דער זייט, צווישן די פארורטיילטע, און אירע דריי ברידער זיינען אין דער רשימה ניט געווען און מען האט זיי דערווייל איבערגעלאזט. ווען דער ס. ס. מאן האט פארענדיקט דאס אויסרופן די נעמען מעלדעט ער אז די שניידערין וואס ארבעט ביים דירעקטאר אין טאמאשאוו וועט מארגן, 8 אור אין דער פרי, דערשאסן ווערן. א גרויל איז מיר אדורך, און אט פירט מען שוין איין גרופע אן מען האלט אין איין שלאגן. מען וואלפט זיי ארויף אויף צוגעגרייטע וועגעלעך, די קולות און די געווייגען האבן ממש ס׳הארץ צעריסן. אן אנגעפרעסענער דייטש האט סאדיסטיש מיט גרויס הנאה הייזעריק געשריען, אזוי אז יעדערער זאל הערן: נאך בעלזשעץ אפפארן! און עטלעכע אנגעפאקטע וועגעלעך, בערך 70 אידן, זיינען אפגעפארן אין דער ריכטונג קיין בעלזשעץ. פון זייער פיל פאמיליעס האט מען צוגענומען די קינדער און איבערגעלאזט די עלטערן, און פארקערט.

מען האט אנגעהויבן צו טרייבן די צווייטע גרופע, אבער אין א פארקערטער ריכטונג, קיין זאמאשטש. די צווייטע גרופע איז אויך באשטאנען פון אזוי פיל מענטשן. איך בין געשטאנען ווי צעמישט און נישט געוואוסט וואס כ׳האב צו טאן, ווי אזוי אנטלויפט מען יעצט פון טויט און ווי אזוי געפינט מען א רעטונג צום לעבן. אין מאמענט האב איך געלייזט א זעץ איבערן קאפ, איך בין אנידערגעפאלן און דער זעלבער רוצח האט מיך מיט אייז האנט געטראגן און ארויפגעווארפן אויף די מענטשן וואס זיינען שוין געזעסן אין וואגן. פון קאפ האט מיר גערונען בלוט, אבער איך האב קיין וויטיק נישט געפילט, ווייל איך האב ניט געוואוסט וואס עס טוט זיך מיט מיר. געקומען צו זיך בין איך ערשט אין זאמאשטש

וואו מען האָט געטריבן אויף אַ זאַמל פלאַץ וואו ס׳איז שוין פון פריער געלעגן מיטן פנים אַראָפּ פיל צוזאַמענגעטריבענע אידן פון פיל ערטער.

דאָרט האָט מען אונז געהאַלטן אַ טאָג אינגאַנצן אָן עסן, און מען האָט אונז אומגליקלעכע אַרויפגעטריבן אויף לאַסט אויטאָס און מיר זיינען אָפּגעפאָרן. קיינער האָט ניט געוואוסט וואו אַהין.

אין מיידאַנעק

וועט ס׳האָט אַזעלכעס נישט מיטגעמאַכט דעם איז ווירקלעך זייער שווער צו באַגרייפן ווי אַזוי אַ מענטש קען איבערטראָגן אַזעלכע שרעק־לעכע ליידן. ליידער איז מיין פעדער צו שוואַך אַז איך זאָל קענען אַלץ און אַלעס געניי דערציילן און באַשרייבן, אַז מען זאָל עס קענען פאַרשטיין און אַפילו גלויבן.

פאָרנדיק אויף די לאַסט אויטאָס האָבן מיר פלוצלונג דערזען אונזער גרויס אומגליק, מען פירט אונז אויף די פינסטערע וועגן וואָס פירן קיין מיידאַנעק, אויף די וועגן וואָס זיינען דורכגעזאַפּט מיט אידיש בלוט, אויף דער ערד וואָס איז באַמיסטיקט געוואָרן מיט אַש פון די פאַרברענטע אידישע לעבנס. וואָס נענטער מיר זיינען צוגעקומען אַלץ מער איז צו אונז דערגאַנגען דער ריח פון די גאַז־קאַמערן פון דעם טויטן־לאַגער. מיר האָבן זיך אַלע יעמערלעך צעווויינט. מיר האָבן שוין בפירוש געזען אַז אונזער גורל איז געזי׳חתמ׳ט. אַ האָפענונגסלאָזע פאַרצווייפלונג האָט מיך אַרומגעכאַפּט, אַ שרעקלעכע אַפּאַטיע, אַ לאַגע אָן אַן אויסוועג. נישט ווילנדיק האָב איך אַלעמאָל אָנגעריט דאָס פלעשעלע סם וואָס איך האָב מיר נאָך באַזאָרגט אין טאָמאַשאָוו ביי דעם סוביעקט וואָס האָט געאַרבעט ביי פראַנקן אין דער אַפּטייק. איך האָב פשוט ניט געוואָלט שטאַרבן פון די רוצחים׳ס הענט. אַזוי ווי מיר זיינען נאָר אָנגעקומען האָט מען אונז גלייך געפירט צו די גאַז־קאַמערן און געשלאָגן מכת־רצח, פון בלויזן שלאָגן זיינען געפאַלן טויטע פון אַלע זייטן. די קאַפאָס וואָס האָבן אונז באַגלייט האָבן אַלעמאָל אַוועקגעשלעפט די טויטע. צוקומנדיק צו די גאַז קאַמערן האָט מען אונז געהיסן אויסטאָן נאַקעט, ביים אויסטאָן האָב איך פאַרלאָרן ס׳פלעשעלע סם. מיר זיינען אַריין אין דעם גאַז קאַמער און אַזוי ווי אייגער האָט שוין געוואָלט פאַרמאַכן די הערמעטישע טיר איז אין סאַמע לעצטן מאָמענט אָנגעקומען אַ באַפעל מיר זאָלן זיך שנעלער צוריק אָנטאָן. מיר זיינען נאַקעטע ווילד אַרויסגעלאָפן און וואָס אַן אָנטוענץ ס׳איז אייגעם אונטערגעקומען אונטער דער האָנט האָט אַ ער אָנגעטאָן. מען האָט אונז אַריינגעטריבן אין אַ צעבראָכענעם באַראַק און אונז געמאָלדן מיר זאָלן גיין נאָך עסן און מיר האָבן געקראָגן אַביסל וואַסערדיקע זופ.

און אַזוי האָט זיך אַנגעהויבן אונזער פינצטער לעבן אין דעם שרעק־לעכן טויטן־לאַגער מיידאַנעק, הונגער טויט־שרעק, יעדע פּאָר טעג סעלעק־ציעס רעכטס־לינקס, מיינע אויגן האָבן צוגעקוקט צו צעשראָקענע טאָמא־שאָוער מענטשן וואָס מען האָט געשיקט לינקס, וואָס דאָס האָט געהייסן טויט, און יעדעס מאָל בין איך געווען און געזען וויי דער מלאך־המות ווייזט שמייכלנדיק מיטן שטעקעלע אַן לעבן־טויט, איך האָב געפילט אַז דאָס האַרץ שטעלט זיך מיר אָפּ, ביז היינט קען איך די גרויליקע בילדער ניט פאַרגעסן. און אַזוי האָט געשוועבט דאָס געשפענסט פון טויט איבער מיר יעדע מינוט און אַזוי האָבן אונז די מערדער געפיניקט אין טויט־שרעק און דאָס לעבן האָט זיך געצויגן אין מאַטערנישן, אין אַ וואַרטן וואָס איז נישט געווען קיין טויט און נישט קיין לעבן. די אָפּאַטיע און גלייכגילטיקייט האָט שוין דערגרייכט אַזאַ מדרגה אַז דער ווילן צום לעבן איז ביי מיר אָפּגעשטאָרבן — זאָל שוין זיין וואָס עס ווייל, איך קען שוין ניט איבערהאַלטן — האָט מיין פאַרבלוטיקט האַרץ אין מיר געווויינט.

אין אַ געוויסן טאָג האָט מען אונז ווייטער געשלעפּט אויף אַ סעלעקציע, דאָס מאָל האָב איך דערזען זייער פיל פרויען יונגע מיידלעך מיט בלאַסע צעשראָקענע שיינע פּנימער און לויט ווי מיר האָט זיך געדוכט איז געווען עטלעכע טויזנט. ווי דערשראָקן זיינען מיר געווארן וועג ס׳איז אַנגעקומען אַ געשטאַפּאַ דאָקטאָר פון וועלכן מיר האָבן זיך שוין געהאַט אַזויפיל אַנגעהערט וואָסאַראַ שרעקלעכע עקספּערימענטן ער פירט אַדורך מיט זיינע קרבנות. פּאַר אימה האָב איך פאַרמאַכט די אויגן נישט צו קוקן אין זיין סאַדיסטיש פּרצוף. 700 מיידלעך און פרויען האָט אויסגעקליבן אויף רעכטס און איך צווישן די 700, און דער רעשט שייסע, ווי ער האָט עס אַנגערופן גייט צום פאַרניכטן.

פאַר אונז 700 מיידלעך און פרויען האָט ער געהאַלטן אַ רעדע: איר אַלע וועלכע איך האָב אויסגעקליבן — האָט ער מיט אַ געקינצלטע גלייכגילטיקייט אויסגערופן — זאָלט זיין רואיק, אייך איז באַשערט צו האָבן אַן אייגן בעט, אַן אייגן הויז וואו איר וועט אָנהויבן לעבן ווי מענטשן. איר פאַרט אַוועק אויף אַרבעט צו פויערים, איר זאָלט זיין געהאָרכ־זאם און אַלץ טאָן וואָס מען וועט אייך הייסן. אויףווידער זען — האָט ער געמאַכט מיט דער האַנט.

באַלד האָט מען אונז צוגעפירט צו לאַסט־וואַגענען. אַריינקומנדיק אין די וואַגענען זענען שוין געזעסן מיידלעך און פרויען פון פריער, מיר האָבן ניט געוואוסט וועמען האָט זיי דאָ אַריינגעטריבן. אויף אונזער פראַגע וואו זיי פאָרן, האָבן זיי געענטפערט: צו פויערן אויף פעלד־אַרבעט. דאָס ענגשאַפט איז געווארן אַלע מאָל מער, עס האָבן שוין קיין מענטשן

ניט געקענט אַריין און די מערדער האָבן אַלץ וואָס מער אַריינגעשטופט, מען האָט שוין איינפאַך אָטעמען ניט געקענט, האָט מען צוגעקלאַפט די טירן, אויף אַלע טרעפ איז געשטאַנען אַ דייטשער מערדער מיט אַן אויטאָמאַט, אויף די דעכער זיינען געלעגן די מערדער מיט געווער. עס ווערט אַלע מאָל אַן אַנדערן נישט גוט, אַלע מאָל חלש'ט אַן אַנדערער, און יעדערער טרייסט זיך בלינד אַז מען פאָרט אויף אַרבעט צו פויערים.

אין אוישוויץ

פאַרנדיק האָב איך געפילט אַז איך האַלט עס נישט אויס, מיר זיינען אַזוי פאַרקוועטשט אין דעם וואַגאָן, מען הוסט און מען שטיקט זיך פון דעם אויסגעשאָטענעם כלאָריק. עס שטיקט אין האַלז פון דעם עיפוש פון מענטשלעכער אומריינקייט, עס הערן זיך שטילע קרעכצן פון גוסס'דיקע מענטשן, איינער בייזערט זיך אויפן צווייטן גלייך ווי יענער וואָלט שולדיק געווען אין דער ענגשאפט וואָס האָט געבראַכן די ביינער און נישט געלאָזט אָטעמען. מיר זיינען צונויפגעפרעסט אינער אויפן צווייטן באַגיסנדיק זיך מיט אַ קלעפיקן טויט שוויים. איין פרוי שרייט און שילט אומאויפהערלעך די גאַנצע וועלט. וואָסער שרייט מען פון אַלע זייטן, אַבי־סעלע וואָסער בלויז צו באַנעצן די פאַרטריקנטע ליפן. אָפקלאַנגן פון געדיכטע ביקסן־שאָסן רייסן זיך אַריין אין די רוישנדיקע אויערן, איך קוק מיך אַרום, אַלעמענס פנימער זיינען אַזוי בלאַס, מסתמא מיינס אויך. און אָט דערזעען מיר די נייע גרויסע בראָך וואו מען פירט אונז, אָט דערזעען מיר שוין פון דערווייטנס די עלעקטרישע דראָטן פון לאַגער אוישוויץ. ווי שרעקלעך, ווי שוידערלעך איז צו זיין מיטן באַוואוסטזיין אַז דער טויט איז שוין אומפאַרמיידלעך און דערנענטערט זיך.

לאַנגזאַם, לאַנגזאַם הויבט דער צוג אָן איינהאַלטן זיין שנעלקייט, עס זאָגט אָן אַז אוישוויץ דערנענטערט זיך. דער צוג בלייבט שטיין און אַ מורא'דיקע שפאַנונג כאַפט אַלעמען אַרום. עס פאַרהאַקט זיך דער אָטעם, מערדערישע הענט רייסן אויף די פאַרהאַקטע טירן, מיט ווילדע חיה'שע געשרייען צום אַראָפגיין. עס שווינדלט מיר פאַר די אויגן און האַלט זיך קוים קוים אויף די פיס. מיט אַלע כוחות רייס איך זיך אַרויס פון דער איינגעפרעסטער מענטשן־מאַסע, אַ סך פון פריער שטייענדיקע אין ענגשאַפט פאַלן איצט אום פאַרשטייפטע. די ס. ס. רוצחים מיט זייערע מיטהעלפער שלאָגן מיט שטעקנס איבער די קעפ פון די האַלב טויטע פרויען. עס ווערן צעבלוטיקט פנימער, עס שפריצט אידיש בלוט פון אַלע זייטן. ווילדע געשרייען פאַרהילכן: אויסשטעלן זיך אין די רייען!

אַ געדראַנג פון דער גאַנצער מענטשן מאַסע, קראַנקע און געזונטע, צונויפגעדריקט אין רייען, באַוועגן זיך אַלע אין ריכטונג צום „באָד". איין

דרייסט מיידל וואס האָט ניט געקענט גיין און האָט געלייזט אַ קלאַפּ איבערן קאָפּ, האָט אָנגעשפּיגן אויפן מערדערס פּנים. מיט דער קאָלבע פון דער ביקס איז זי פון מערדערס האַנט געפאַלן טויט לעבן מיר. איך האָב זי מקנא געווען וואָס זי קען שוין ניט זען און פילן דעם דאָזיקן שוידער וואָס איך פיל איצט. אויסטאָן זיך! הערט מען שרייען פון אַלע זייטן. אַריינקומנדיק אין „באָד" איז אויף דער שוועל געשטאַנען אַ פרוי אַ קאָפּאָ, און מיט אַ גראָבן שטעקן יעדערן „מכבד" געווען איבערן קאָפּ. ניטווילנדיק האָב איך זיך איינגעבויגן האָב איך געלייזט אַ שטאַרקן קלאַפּ אין דער חוט־השדרה, פון וועלכן איך לייד ביז היינט צו טאָג. איך בין אַנידערגעפאַלן און מיט די פיס האָט זי מיך אַוועקגעשאַרט אָן אַ זייט. טויט פאַרגליווערט בין איך געלעגן איך וויס אַליין נישט ווי לאַנג. איך האָב דערזען וואָס אַ מאָל מער נאַקעטע פרויען און מיידלעך. די געוואַלדן און געשרייען פון די מערדערלעכע קלעפּ האָבן מיך צוריק אויף די פיס געשטעלט. ווען ס׳איז שוין געווען פול האָבן זיך העכט געקלאַמערט איינע צו דער אַנדערע און —— מיט ווילדער באַפעלן וועלן מיר צוריק אַרויסגעיאָגט זיך אָנטאָן. איך בין אינגאַנצן צעמישט און גלויב אַליין נישט אַז דאָס איז אַ ווירקלעכקייט. אָבער אין דעם וויסטן גהינום אוישוויץ קומט נישט אָן דער טויט אַזוי לייכט. די רוצחים האָבן ליב די סאַדיסטיש־בלוטיקע שפּיל מיט זייערע קרבנות. מען האָט אונז אַריינגעפירט אין באַראַקן וואו ס׳זיינען נאָך געווען שפּורן אַז נישט לאַנג זיינען נאָך דאָ מענטשן געווען.

דאָס פיניגען ביי דער אַרבעט

באַלד אויף צומאָרגנס האָבן מיר זיך געשטעלט צום אַפּעל. מיט אַלע כוחות האָב איך געשלעפּט די פיס, עס האָט מיר שרעקלעך וויי געטאָן די פלייצע פונ׳ם נעכטיקן קלאַפּ. אָבער די שרעק פאַרן טויט און — ווי קאָמיש עס זאָל ניט קלינגען — אַ ווילן צום לעבן, האָט טאַקע אין יענעם מאָמענט זייער פיל פאַרמינערט די פיזישע ליידן. היינט איז מיר שווער צו פאַרשטיין: ווי אַזוי האָבן מיר געקענט געשוואָלענע פון הונגער אין שטענ־דיקער טויט־שרעק אַזוי שווער און ביטער אַרבעטן אין די וואַסערן האַלב נאַקעט, וואָס אַפילו דאָס אָנטועכן האָט מען נישט געטאָרט אויסטריקענען נאָר וואָס מער און מער מוטשען און קיינער האָט זיך נישט פאַרקילט. עס איז געווען פאַלן וואָס מענטשן קראַנקע פון מיין גרופּע מיט הויכן פיבער, מורא האָבנדיק צו דערציילן, מען זאָל זיי נישט שיקן אין דעם אַזוי־גערופענעם אויוון אַריין, האָבן אויסגעפירט די גרעסטע און שווערסטע אַרבעטן. מיט מיר אַליין איז אויך געווען אַזאַ פאַל, און בנאמנות, עס איז שווער, זייער שווער צו פאַרשטיין, ווי אַזוי און וועלכער געהיימער

וואונדער־כוח האָט עס אַרײַנגעבלאָזן דעם רוח־החיים אין די אויסגע־ טריקנטע הויט און ביינער? וואָלט עס דען מעגלעך געווען ביי אַ נאָרמאַל לעבן אַז דער גוף און די נשמה זאָלן קענען דורכהאַלטן אַזעלכע פיזישע און מאָראַלישע נסיונות און זיך ניט צוזאַמענברעכן? און אפשר שטאַרקט דעם גוף דער צעשלאָגענער און קראַנקער גייסט? סיי ווי דאָס איז פאַר מיר אַ רעטעניש.

און אַזוי האָבן מיר „געלעבט" אין אוישוויץ וואו מען האָט אונז געהאַלטן פאַר אַ מין פאַרשפּאַרטע באַנדע שקלאַפן־פאַרברעכערס וואָס זיינען פאַר׳משפט צום טויט, און נאָר פאַרן פריַיז פון געשענקטע עטלעכע וואָכן אָדער חדשים לעבן, מוזן מיר אַוועקגעבן פון זיך דעם דם־התמצית. מיר זיינען באַטראַכט געווָארן פאַר באַשעפענישן וואָס האָבן ניט קיין געפיל, קיין ווילן און קיין פאַרשטאַנד. ווער ס׳האָט נאָר געוואָלט האָט געמעגט שלאָגן אַן אַ פאַרוואָס, דערנידעריקן, און אַפילו ניט געטאָרט רעאַגירן. מיט איבערמענטשלעכער געדולד האָבן מיר געמוזט אַריבערטראָגן די שווערסטע מאַראַלישע און פיזישע ליידן

נאָר אַ געוויסע צייט האָט זיך אָנגעהויבן סעלעקציעס, און ווידער האָב איך דערזען די בלוטיקע שוידערלעכע סצענעס. די מורא און שרעק פאַר אַזאַ עקלהאַפטן טויט האָט מיך אינגאַנצן צעבראָכן, ווייניען האָב איך שוין ניט געקענט, די טרערן זיינען מיר שוין פון לאַנג אויסגעטריקנט געווען. אָבער גיי ווייס דעם גורל פון אַ מענטש וואָס שטענדיק האָט מען מיך געשיקט „רעכטס". דאָך האָב איך געפילט אַז די כוחות פאַר־ לאָזן מיך און ס׳לעבן איז מיר שוין נמאס געוואָרן און האָב איינמאָל באַשלאָסן זיך נישט צו שטעלן צו דער אַרבעט, זאָל זיין וואָס עס וויל, האָב איך געטראַכט.

פונקט אין דעם זעלבן טאָג איז געווען אַן אָבלאָווע, מען האָט געכאַפט אין אויוון אַריין. איך האָב אָנגעהויבן לויפן אַליין ניט וויסנדיק וואו. איך בין אַריין אין אַ געביידע זיך באַהאַלטן, פאַר קיין פאַל האָב איך מיט אַזאַ טויט ניט געוואָלט שטאַרבן, אַן אָבלאָווע האָט געהייסן זיכערער טויט, אויף אַן אָבלאָווע האָט מען געדאַרפט כאַפן מענטשן וואָס אַרבעטן נישט אָדער סתם זיך ניט געשטעלט צו דער אַרבעט, מענטשן וואָס ברענגען אינגאַנצן נישט קיין נוצן, מענטשן וואָס דרייען זיך אום־ זיסט אַרום אויף ג־טס וועלט. אין דער געביידע האָב איך דערזען אַ ליידיק פעסל, איך האָב עס איבערגעדרייט און זיך אַריינגעזעצט. פלוצלונג מאַכט מען אויף אַ טיר און איך דערזע דורך דער שפּאַרע אַ ס. ס. מאַנקע, אַ פרוי, אין אויגן בליק בין איך צו איר אַרויס און איר געפאַלן צו די פיס, און קלאַפּנדיק אַ צאָן אין אַ צאָן האָב איך דערציילט אין קורצן וואָס איך האָב שוין אַלעס אַדורכגעמאַכט אַלס אַ יונג קינד נאָך ממש.

זי האָט מיך אויפמערקזאם אויסגעהערט. קאָם מיט מיר! האָט זי אויס־
געשריען. כ׳האָב מורא געהאַט און געמיינט אַז זי פירט מיך שוין אַוועק
צום טויט.

מיין נייער אַרבעטס פּלאַץ מיט די בעסערע באַדינגונגען

איבער פאַרשידענע געסלעך האָט זי מיך געפירט, און דאָס האַרץ
האָט אין מיר געקלאַפּט ווי ביי אַ גזלן. די זון האָט העל געלויכטן אוֹן
אַ קיל ווינטל האָט מחיה׳דיק געגלעט מיין פאַר׳חושכ׳ט פּנים. מיר זיינען
אַריינגעקומען אין אַ וואַש־רומע וואו ס׳האָבן געאַרבעט 40 מיידלעך, געוואַשן
וועש. איך דערזע וואַסער וואָס איז פאַר מיר געווען דאָס גרעסטע לוקסוס,
ווייל נאָך אַ ביסל שמוציק וואַסער פלעג איך לויפן זייער ווייט. איך
דערזע אויך וואַרעם וואַסער ,ד. ה. מען קען טרינקען וויפל מען ווּיל
און זיך אַליין אַרומוואַשן אויך. מיינע אויגן האָבן אויף אַ וויילע אויפ־
געלויכטן. דאָ וועסטו דערווייל אַרבעטן — האָט זי מיר געזאָגט. זי האָט
מיך איבערגעגעבן צו דער אויפזעערין. זייער לאַנג האָט זי גערעט מיט
דער אויפזעערין, און קוקנדיק אַלע מאָל אויף מיר האָב איך פאַרשטאַנען
אַז זיי רעידן פון מיר. וואָס זיי האָבן געריעדט האָב איך ניט געוואוסט.

איך האָב אָנגעהויבן אַרבעטן ווי וואַשן, רוימען א. ז. וו. די
באַדינגונגען זיינען דאָ געווען אינגאַנצן אַנדערע, כ׳האָב געקראָגן בעסער
עסן און די אויפזעערין איז צו מיר זייער גוט געווען, זי פלעגט מיר
אין געהיים אונטערשטופן יעדעס מאָל עפּעס אַנדערש וואָס צו עסן. אין אַ
קורצע צייט אַרום האָב איך דערציילט דער אויפזעערין אַז איך בין אַ
שניידערין. זי האָט זיך דערין אָנגעכאַפּט, מיר בּרויכן טאַקע אַ שניידערין.
באַלד אויף צו מאָרגנס האָט זי מיך אייגעאַרדנט צו אַרבעטן שניידעריי
וואו איך האָב אָנגעהויבן נייעין פאַר אַלע לעפּל לייט ווי אויך פאַר די
קאַפּאָס וואָס זיינען, אגב, געווען שרעקלעכער ווי די דייטשע מערדער.
הונגעריק בין איך שוין ניט געווען. דעם ערשטן געפיל פון האָפענונג
האָב איך אָנגעהויבן דערפילן.

איך פלעג אין די נעכט ליגן מיט אָפענע אויגן אין דער פינסטער
און טראַכטן: איז עס טאַקע ווירקלעך? לויערט שוין קיינער נישט
אויף מיר? איך דערפיל אַ וואַרעמקייט וואָס היילט מיינע וואונדן. איך
ווּיל פאַרגעסן דאָס טרויעריק לעבן און עס אָנפילן מיט האָפענונג צו די
צייטן פון פרייהייט וואָס וועט קומען. פונקט אַ יאָר צייט האָב איך גע־
אַרבעט שניידעריי וואָס איז מיר פאַרהעלטנמעסיק געווען גוט. ביז צום
שניידעריי בין איך שוין געהאַט געווען אַ יאָר ווי כ׳האָב זיך געמוטשעט
ביי די פיזיש שווערסטע אַרבעטן.

די ליקווידאַציע פון די גוטע אַרבעטס פלעצער

אין אַ געוויסן טאָג איז געקומען אַ באַפעל צו ליקווידירן די אַלע גוטע אַרבעטס פלעצער, נאָר אַלע מוזן צוריק גיין אַרבעטן אויף די זעלבע פלעצער וואו זיי האָבן פריער געאַרבעט, וועו זיי זיינען אין דעם גהינום אָנגעקומען. צום ערשט האָב איך געמיינט אַז מיך וועט מען נישט טשעפען, מען האָט מיר אָבער אויך געזאָגט אַז מאָרגן גאַנץ פרי זאָל איך זיך שטעלן צום אַפּעל וואו איך וועל אָנהויבן אַרבעטן מיין פריער־דיקע אַרבעט. עס איז מיר פינסטער געוואָרן אין די אויגן ——

און ווידער האָב איך אָנגעהויבן אַרבעטן די וויסטע שוועָרע אַרבעט אין די וואַסערן, און ווידער האָב איך אָנגעהויבן ליידן הונגער, נויט און טויט־שרעק. ביי דער אַרבעט פלעג איך שטענדיק באַהאַלטן ס׳פּנים כדי זיך נישט צו טרעפן אויף דעם בייזן בליק פון דעם הויך־געוויקסיקן גזלנ׳ש־אויסזעענדיקן דייטש, וואָס פלעגט אונז מערדערלעך שלאָגן פאַר אַ ליאַדע גאַרנישט. ווי איז געווען צו דעם וואָס פלעגט זיך וועלן אָפּ־רוען אַ מינוט, טאָמער האָט ער געזען אַז איינער קען שוין ניט אַרבעטן האָט ער גלייך דערשאָסן. אָט־די גרויליכע סצענעס זיינען פאַרגעקומען טאָג־טעגלעך און ווי אַזוי מיין האַרץ האָט אויסגעהאַלטן און ניט געפּלאַצט וויס איך נישט. נאָך אַ קורצן אָפּשניט האָט זיך ווידער אָנגעהויבן סע־לעקציעס. באַטויבט און בע׳רעש׳ט פונעם געפילדער, פון די האַרץ־רייסנדיקע געשרייען, ווי אַ וואַזיניקע פלעגט עס מיך אָוועק טראָגן און לאַנג האָט געדויערט ביז איך בין צוריק געקומען צו זיך.

עס האָט צו די שרעקלעכע ליידן ניט געגומען קיין סוף, כ׳האָב געפילט אַז איך גיי ממש אויס, אַז איך צאַנק ווי אַן אויסגייענדיק ליכט. האָב איך באַשלאָסן אויפצוזוכן מיין פריערדיקע אויפזעערין אפשר וועט זי מיך נאָך ראַטעוונען. איך האָב זי געטראָפן, זי האָט זיך דערשראָקן פאַר מיין אויסזען. שטיקנדיק ביים ריידן האָב איך איר דערציילט פון מיין שוועָרער אַרבעט און אַז איך קען שוין ניט אויסהאַלטן, זאָל רחמנות האָבן אויף מיין יונג לעבן און מיך ראַטעוונען. — עס איז מיר אַ שאַדע דיין לעבן אָבער וואָס קען איך טאָן — האָט זי מיט באַדויער געזאָגט. — יעדנפאַלס קום צו אויף דעם אָרט אין צוויי שטונדען אַרום, פילייכט וועל איך עפּעס קענען טאָן פאַר דיר, טראָץ דעם וואָס איך צווייפל זייער דערין.

מיין נייע אַרבעט אין אוניאָן פאַבריק

מיט גרויס שפּאַנונג האָב איך זיך קוים דערוואַרט די צוויי שעה זאָלן אַוועק. וועו איך בין צוגעקומען אויפן אָרט האָט זי שוין אויף מיר

געווארט און מיך באגעגנט מיט א שמייכל: דו האסט גליק — האט זי מיר ליבלעך געזאגט — דו גייסט ארבעטן אין אוניאן פאבריק, דארטן ארבעט מען אויס פארשידן געווער, דארטן זיינען אלע ארבעטער זייער נוצליך איך גלויב, אז דארטן וועסטו שוין ארבעטן, — און אראפלאזנדיק דעם קאפ האט זי צוגעגעבן — „דארטן וועסטו שוין לעבן קענען". גלייכ־צייטיק זאל איך זיך מארגן מעלדן צום דירעקטאר (כ׳האב פארגעסן זיין נאמען). איך האב איר זייער הארציק געדאנקט, און זי געקושט, געזעגנט זיך און אוועקגעגאנגען. מיין הארץ האט א צאפל געטאן פאר פרייד, די ווערטער פון מיין פריערדיקער אויפזעערין „דארטן וועסטו שוין לעבן קענען" האבן מיר געקלונגען אין די אויערן. אויף צו מארגנס האב איך זיך גלייך געמאלדן צום דירעקטאר און אנגעהויבן ארבעטן אין דער געווער־פאבריק.

איך וועל אריינגעצויגען אין אונטערגרונט

דארטן האבן געארבעט מענער, פרויען און מיידלעך, מערסטנס פרא־טעקציע מענטשן. איך האב זיך באקענט מיט די נייע מענטשן. נאך א געוויסע צייט דערציילט מיר א מיידל אז שוין א שטיקל צייט ווי איך ווער אבסערווירט פון דער הינטערגרונט וואס ארבעט דא אין דער פאבריק און זיי האבן באשלאסן מיך אויך אריינצוציען אין דער ארבעט, אבער איך מוז זייער, זייער פארזיכטיק זיין, ווייל עס ארבעטן דא פארשידענע טונקעלע עלעמענטן ווי מוסרים, פרויען פון קאפאס א. א. מיין אויפגאבע דארף זיין אז ביים „אהיים" גיין דארף איך פארזיכטיק גלייך ווי די אנדערע וואס ארבעטן אין הינטערגרונט, ארויס׳גנב׳נען פראך, און וואו צו באהאלטן ווייס איך שוין. מיט א קלאפנדיק הארץ האב איך גלייך מסכים געווען. די ערשטע פאר טעג ביים גנב׳נען דעם פראך האבן מיר די הענט געציטערט ווי אין א קאנוואולסיע, און שפעטער בין איך צוגעוואוינט געווארן, און וואס אמאל דרייסטער און מער ארויסגעטראגן און איבערגעגעבן וואו מען האט באדארפט. דער געפיל פון נקמה האט מיך אזוי באהערשט אז איך בין געווארן איינע פון די בעסטע „גנבים". פון צייט צו צייט פלעגט איינע דער אנדערע איבערגעבן באשלוסן וואס איז אנגענומען געווארן פון די אנפירער פון דער אונטערגרונט, פון וועלכער נישט אלע האבן אפילו געקענט.

אין א געוויסן טאג האט מען ארעסטירט כמעט אלע וואס האבן געארבעט אין דער געווער־פאבריק און ביי אלע האט מען געמאכט רעוויזיעס. ביי 4 מיידלעך האט מען געפונען פארדעכטיקטע בריוו פון וועלכע זיי האבן אויסגעפונען אז זיי זיינען געשטאנען בראש פון דער

אונטערגרונט און אַז זיי זיינען די הויפּט־שולדיקע. ביסלעכווייז האָט מען אַלע אַרעסטירטע באַפרייט, איך בין געזעסן נאָר איין טאָג, און אַלע זיינען צוריק צו דער אַרבעט. אָבער די פיר מיידלעך האָט מען געהאַלטן זייער אַ לאַנגע צייט און זיי געפּיניקט מיט די שרעקלעכסטע פּיניקונגען אַז זיי זאָלן אויסגעבן אַלע וואָס האָבן געהערט צום אונטערגרונט. זיי האָבן אָבער אַלע יסורים אויסגעהאַלטן און קיינעם ניט אויסגעגעבן.

אין אַ צייט אַרום האָט מען געמאַלדן אַז היינט קומט פּאָר אַ גרויסער קאָנצערט אין דעם גרויסן זאַל — מיט דער באַוואוסטער שוי־שפּילערין — דער זאַל איז געווען שיין אויסדעקאָרירט מיט שיינע דיוואַנען, אַ דזשאַז מוזיק האָט געקלאַפּט די דייטשע טאַנגאָס. איך אַליין האָב זיך געוואָלט אויף אַ ווייל פאַרגעסן און גיין, האָט מיר אָבער פונקט זייער שטאַרק וויי געטאָן אַ פוס. ווען דער זאַל איז שוין געווען פול געפּאַקט זיינען די מוזיק־שפּילער נעלם געווארן, די טירן זיינען פאַרהאָקט געוואָרן, און אַריינגעלאָזט גאָז, און אַלע ווי איינער זיינען אומגעקומען מיט אַזאַ שרעקלעכן טויט.

דער משפּט

לאַנג, זייער לאַנג האָט געדויערט ביז די האַלב טויטע לאַגער מענטשן זיינען צו זיך געקומען. נאָכן „קאָנצערט" איז מען אומגעגאַנגען ווי משוגע, פרישע יתומים, פרישע אַלמנות. מיין טייערע פריינדין וואָס האָט מיט מיר געאַרבעט איז אויך מיט אַזאַ טראַגישן טויט אומגעקומען אויפן „קאָנצערט". יעדערער איז געשטויסן געוואָרן פון אַ שרעקלעכן פּסיכאָז פון גרויזאַמער שרעק אָן גרענעצן. דאָ און דאָרט האָבן אידן — מאַמעס פון אומגעקומענע קינדער — נישט קענענדיק מער איבערהאַלטן, באַגאַנגען זעלבסטמאָרד. סיי ווי, האָט מען געזאָגט, וועט עס קיינעם ניט אויסמיידן, איינער פריער איינער שפּעטער. אַזוי האָב איך וויטער גע־אַרבעט אין אוניאָן פאַבריק, אַלע זיינען געווען מיט בלייכע געזיכטער און דערשראָקענע אויגן — באַהערשט פון אַ משוגעת־פּסיכאָז. מיר זיינען איצט שאָטנס פון מענטשן וואָס זייער לעבן איז שוין אַוועקגענומען.

אין אַ געוויסן טאָג איז אַרויס אַ באַפעל אַז אַלע לאַגער־מענטשן אָן אויסנאַם זאָלן זיך פאַרזאַמלען אויף דעם גרויסן פּלאַץ. טויט דערשראָקענע זיינען מיר אַלע ווי איינער געטריבן געוואָרן אויפן פּלאַץ, נישט וויסנדיק וואָס אַ נייע צרה עס קומט אויף אונז. צוקומנדיק האָבן מיר דעזען 4 תליות, אין סאַמע מיט אַ ברייטער גרויסער טיש, אַרום זיינען געזעסן דריי ריכטער. אין דער זייט איז געשטאַנען אַ הויכער דאַרער דייטש, מיט אַ פּאָר בייזע אויגן. די שוואַרצע וואַנסן האָבן נאָך מער פאַרברייטערט

זיין מויל, צוהאלטנדיק פעסט דאס בינאקל אויפן אויג וואס האט אלע מאל געוואלט אראפפאלן. אויפן אויסגעשפרייטן טיש איז געלעגן אנגעלייגט פיל פאפירן, ביכער און אקטן טאשן.

פלוצלונג דערזעען מיר ווי מען פירט די 4 צעפיניקטע מיידלעך, ממש סקעלעטן, אויסגעלאשענע אויגן. עס האט מיר פארקלעמט ביים הארץ וועז איך האב זיי דערזען. אסתר'קע, דאס ווארשעווער שיינע מיידל, האט מיט די לעצטע כוחות געשריען גייענדיק צו דער תליה: אידן! קוקט ניט וואס מיר גייען צום טויט, ווי ווייט איר קענט זאלט איר נעמען נקמה אין די רוצחים פאר דעם אומשולדיקן פארגאסענעם בלוט! זייער פינסטערער סוף דערנענטערט זיך! קעמפט מיט אלע כוחות און נעמט נקמה! זי איז אנידערגעפאלן. איינער פון די מערדער האט זי אויפגעהויבן און אלע פיר מיידלעך האט מען צוגעפירט צום טיש. עס איז געווארן שטיל ווי אין א קבר.

עס האט געדומען א וואלד דער הויכער דארער דייטש וואס איז געווען דער פראקוראר. מיט א דונערדיקע שטימע האט ער אנגעהויבן ריידן צו די 4 אומגליקלעכע: איר פארפלוכטע יודן ווי אזוי האט איר געוואגט אויפצוהויבן אייערע שמוציקע הענט קעגן דייטשן־רייך, איר לייזיקע שמוציקע פארפלוכטע יודן וואס האבן געבראכט אזא בלוטיקע קריג אויף דער וועלט! פארניכטן, פארניכטן וועלן מיר אייך ביז איינעם! אין אמען פון געזעץ זאל מען די 4 פארברעכערינס אויפהענגען! אויפהענגען, האט ער געשריען מיט אזא ווילדקייט אז אלעמען איז קאלט געווארן. ס'האבן נאך געדעדט און געשריען די ריכטער, אבער כ'האב מער ניט געקענט הערן. און אלע האבן מיר געמוזט קוקן ווי מען הענגט נעבעך אויף די 4 אזוי נאך יונגע מיידלעך.

דערשלאגענע מיט פארבלוטיקטע הערצער האט מען אונז געטריבן צוריק. אין די אויערן האבן מיר געקלונגען אסתר'קעס לעצטע קורצע צואה פון איר פארשטיקטן האלז: „אידן נעמט נקמה!!!"

די אלגעמיינע עוואקואציע פון לאגער אוישוויץ

דעם 18/1 1945 איז ארויס א באפעל, אז היינט קומט פאר אן אלגעמיינע עוואקואציע פון לאגער. אלע אן אויסנאם מוזן עוואקואירט ווערן, אויסער די וואס קענען לגמרי נישט גיין האבן רעכט איבערצובלייבן.

עס איז געווארן א צעמישונג צווישן די מענטשן, מען האט ניט געוואוסט וואס מען זאל טאן. וואס איז בעסער — האט איינער דעם

אַנדערן געפרעגט. עס האָבן זיך געמאָלדן מענטשן וואָס האָבן קוים געשלעפט די פיס, צו גיין, און פֿאַרקערט, מענטשן וואָס האָבן נאָך געקענט גיין, זיינען איבערגעבליבן. איך האָב באַשלאָסן צו גיין, זאָל זיין וואָס עס וויל, האָב איך געטראַכט, אַבי כ׳זאָל אוישוויץ פֿאַר מיינע אויגן ניט זען.

עס איז פֿלוצלונג געוואָרן אַ בהלה, אָנשטאָט מיר האָבן געדאַרפט אָפּמאַרשירן אין צוויי שעה אַרום, האָט מען אונז באַלד אויסגעשטעלט צו פיר, אַרומגערינגלט מיט די אונז־גוט־באַקאַנטע רוצחים־אויפזיכער, און מיר האָבן פון לאַגער אַרויסמאַרשירט. נאָך איין שעה גאַנג האָבן מיר שוין מקנא געווען די מענטשן וואָס זיינען איבערגעבליבן, און אפשר האָבן זיי אונז מקנא געווען ווייל מיר האָבן געהערט אַ שטאַרק שיסעריי וואָס איז געקומען פון לאַגער. מיר האָבן אויך באַמערקט ערשׂפּלאַנען אַרומפליען אַרום לאַגער, אַלע האָבן פֿרובירט טרעפן אַז ס׳איז רוסישע ערשׂפּלאַנען, און ווי מיר זיינען שפּעטער געוואָר געוואָרן, איז עס טאַקע געווען רוסישע. דאָס האַרץ האָט מיר אַזוי וויי געטאָן פֿאַרוואָס בין איך אַוועק, אָבער ווער ווייס צי עס איז עמעצער געבליבן אידער די רוסן זיינען אַריין.

מיר האָבן זיך געשלעפּט און קוים קוים געגאַנגען. מענטשן האָבן אָנגעהויבן פֿאַלן, אַ דיקער אָנגעפרעסענער באַנדיט, מיט ברייטע פלייצעס, מיט אַ רויט געשטופּלט פּנים און אַ מערדערישן אויסזען, האָט אָנגעהויבן שיסן ווער ס׳איז נאָר געפֿאַלן. ער האָט געשטשעט און געשריען ווי אַ ווילדע חיה. וואָס ווייטער מיר זיינען געגאַנגען אַלץ וויניקער מענטשן זיינען איבערגעבליבן. די קוילן זיינען געפֿלויגן און געפייפט פון אַלע זייטן. כ׳האָב שוין געפילט אַז מיין גורל איז געחתמ׳ט, פון דעם טויט־געפאָר וואָס לויערט איצט אויף מיר וועל איך זיך שוין ניט אַרויס־ראַטעוון.

אונזערע וואַנדערונגען

אַזוי האָבן מיר זיך געשלעפּט ביז בערלין און קיין דריטל מענטשן זיינען נישט איבערגעבליבן. מען האָט אונז באַזעצט אין אַ לאַגער מאַלכאָוו. דאָס איז געווען אַ פּריש גהינום. קיין אַרבעט האָט מען אונז ניט געגעבן אָבער קיין עסן אויך נישט. מיר זיינען אויסגעאַנגען פאַר הונגער. אָט שטייט אַ יונגערמאַן און רעדט און אָט פאַלט ער און איז שוין טויט. דריי וואָכן האָט מען אונז געהאַלטן אין לאַגער מאַלכאָוו און אונז טראַנס־פֿאַרטירט אין קאָנצ. לאַגער ראַוענסברוק. דאָרט זיינען מיר געווען נאָר צוויי טעג און ממש לעבעדיקע מתים, געשוואָלענע פון הונגער. פון ראַוענסברוק האָט מען אונז געטריבן קיין גרויס־דאָז. דאָרט האָט מען אונז ניט געווואָלט אָננעמען, האָט מען אונז געפירט קיין מאַגדעבורג. דאָרט זיינען מיר געווען

איין טאָג. סוף סוף האָט מען אונז באַזעצט אין אַ וואַלד וואָס איז געווען פול מיט ציגיינער. זיי האָט מען געהאַט געבראַכט פון פּריער און זיי זיינען פאָר גרויס הונגער געווען אַזוי ווילד, אַז מען האָט אונז געגעבן אַביסל רויע ריז אין די הענט אַריין, זיינען זיי אונז באַפאַלן און צוגענומען.

נאָך צוויי טעג זיצן אין וואַלד, האָבן מיר אָנגעהויבן וווייטער וואַנדערן. פון די מערדער איז אַלעמאָל אַן אַנדערער נעלם געוואָרן. מיר זיינען איינמאָל דורכגעגאַנגען אַ פעלד וואו אַרבעטער האָבן געקאָפּעט קאַרטאָפל, אַ פּאָר מיידלעך האָבן אָנגעהויבן לויפן כאַפּן אַ פּאָר קאַרטאָפל, און באַלד איז לעבן מיינע פיס געפאַלן דריי מיידלעך פון מערדערישע קוילן. ווי כ׳האָב שוין דערמאָנט זיינען מיר געגאַנגען צו פיר.

מען האָט אונדז אָנגעהויבן צו פירן נאָר ביינאַכט ביז מיר זיינען אָנגעקומען קיין קוטבוס. מיר האָבן זיך אויסגעזעצט אויף דער גאַס. איך בין שוין געווען אינגאַנצן געשוואָלן פּאָר הונגער, עס האָט מיר געקלאָפּט אַ צאָן אין אַ צאָן פּאָר קעלט, אַרום און אַרום האָבן הייזער געברענט. כ׳האָב שוין אינגאַנצן זיך נישט געקענט שטעלן אויף די פיס, כ׳האָב געבעטן דעם אויפזעער ער זאָל מיך דערשיסן. ער האָט ניט געוואָלט. פאַרוואָס האָסטו נעכטן דערשאָסן צוויי פרויען וועז זיי האָבן דיר געבעטן? — האָב איך אים געפרעגט. ווייל איך האָב שוין ניט געקענט קוקן אויף זיי — האָט ער מיר געענטפערט.

מיט די לעצטע כוחות ממש האָבן מיר זיך וווייטער געשלעפּט ביז לייפּציג. די באַמבאַרדירונגען און שיסעריין זיינען געווען געפערלעך. די דייטשע באַפעלקערונג איז אַרומגעלאָפן ווי פאַר׳סם׳טע מייז און אין אויגן בליק האָבן מיר דערזען אַז מיר זיינען אויסגעמישט מיט דער דייטשער באַפעלקערונג.

אין זעלבן מאָמענט האָט דער אויפזעער געמאָלדן מיט אַ גוטמוטיקן געצוואונגענעם שמייכל, אַז ער וועט אונז אַריבערשיקן צו די אַמעריקאַנער וואָס געפינען זיך שוין אויף דער צווייטער זייט טייך. אויב כ׳האָב ניט קיין טעות איז עס געווען די עלבע. ער האָט אָנגעפאַקט אַ פול שיפל וויפל ס׳איז נאָר אַריין מענטשן און דעם רעשט האָט ער געהייסן וואַרטן ביז ער וועט צוריק קומען. אין מיטן טייך האָט ער אַלעמען דערטרונקען.

מיר האָבן דאָס דערזען איז וויפל מיר זיינען נאָך געווען זיינען מיר זיך צעלאָפן, געהיט האָט אונז שוין קיינער ניט. איך האָב נאָך אָבער זייער שטאַרק מורא געהאַט. איך האָב דערזען אַ גרויסן גרוב בין איך דאָרט אַריין זיך באַהאַלטן. איידער כ׳האָב זיך אומגעקוקט איז שוין

דער גרוב געווען פול מיט אַנטלאָפענע. אַזוי זיינען מיר געלעגן אין גרוב. ס׳איז צוגעפאַלן די נאַכט, דער הימל איז באַדעקט מיט כמאַרעס, די פאַרקרימטע לבנה גיט פון צייט צו צייט אַ לייכט און באַהאַלט זיך ווידער הינטער די כמאַרעס. וואָס גליטשן זיך דורך איר פאַרביי. אַנגעשפאַרט אויף דער נאַסער פייכטער ערד, האָב איך ערשט דערפילט וואו איך געפין זיך און געבליבן פאַרגליווערט. כ׳האָב נישט געקענט קיין טערער לאָזן וואָס זאָל מיר לייכטער מאַכן דאָס שווערקייט וואָס האָט מיך געפּרעסט צום דערשטיקט ווערן. כ׳האָב ערשט אַנגעהויבן פאַרשטיין אַז איך קום פון מיידאַנעק, פון אוישוויץ, וואו מיינע טערערן קוואָלן זיינען אויסגעטריקנט געוואָרן. דאָרט האָב איך פאַרלוירן יעדע געפיל, געבליבן בין איך בלויז ביי אַ טעמפּן ווילן צום לעבן, געשטויסן פון אַן אומבאַוואוסטע קראַפט.

די באַפרייאונג

אַזוי זייענדיק אַרומגענומען מיט אַ שווערע אומהיימלעכקייט וואָס האָט מיך געוואָרפן, געריסן און געשוידערט, דערהערן מיר אַ גערעד: דאָנערוועטער! אַרויס! איך קוק זיך אום, עס שטייט אַ ס. ס. מאַן מיט אַ רעוואָלווער געצילט צו אונז. ווער זייט איר! האָט ער זיך צעשריען. טויט דערשראָקן האָב איך זיך אַנגערופן, אַז מיר זיינען העפטלינגער אַנע שוץ. וואָסאַרא העפטלינגער! האָט ער זיך נאָך העכער צעשריען. איך האָב אים געזאָגט דעם אמת אַז מיר זיינען אידן. האָט ער זיך שנעל צעקנעפלט, אויסגעטאָן דאָס רעקל אַלס ס. ס. מאַן און איז געבליבן שטיין אין אַ רוסישע רובאַשקע פול מיט מעדאַלן, און אַ גערעד געטאָן: ווסטאָוויטע רעביאַטא —— איר זייט פון אַלע צרות באַפרייט! הורא! הורא! האָבן אַלע מיט איין קול אויסגעשריען.

דאָס איז געווען דעם 23־טן אַפּריל, 1945. די דאָטע וועל איך אין מיין גאַנץ לעבן נישט פאַרגעסן. ער האָט אונז אַריינגעפירט אין אַ גרויס הויז וואו ס׳איז שוין געווען דאָקטוירים. יעדערן באַזונדער האָט מען באַטראַכט און געגעבן פאַרשידענע מעדיצינען און גלייכצייטיק אונז געקאָכט מעט. אַ שטיקל צייט זיינען מיר געווען אונטער דער רוסישער שוץ, אַביסל מענטשן זיינען געשטאַרבן וואָס האָבן אפשר צופיל געגעסן, און ביסלעכווייז בין איך געקומען צו די כוחות און בין אַוועקגעפאָרן קיין פוילן.

אין פוילן האָב איך געזוכט אַז איך האָב ניט קיין היים וועגן וועלכער איך דאַרף טראַכטן. מיינע נאָענטע זיינען טויט, פון די גאַסן וווייט דער שרעקלעכער גרויל, די שטייגער זיינען פאַרקלעפּט מיט בלוט פון די

אויסגעשאכטענע אידן וואס וועלן שוין קיינמאל נישט אויסגעטריקנט ווערן, די פאר הייזלעך וואס איך זע שטייען ווי שוואַרצע מצבה׳ס אויף א בית־עולם, מיין ארעם אידיש שטעטעלע טאמאשאוו לובעלסקי, איצט ביסטו איין גרויסער מאסן קבר. איך בין באלד פון פוילן אוועק מיט דעם ביסל על־פי־נס ניצול געווארענע אידן, קיין דייטשלאנד, וואו מען האט זיך אנגעהויבן קאנצענטרירן אין די אזוי גערופענע ד. פ. לאגערן. דארט האב איך אינגאנצן קיין רו ניט געהאט. גאנצע נעכט האב איך געשריען פון שלאף, איך האב אפט זיך שלאפן נישט געוואלט לייגן, איך בין שטארק אויסגעמאטערט געווארן, ביז ענדלעך איך בין אוועקגעפארן קיין ישראל, וואו איך האב אין מיינע גרויליקע יארן אפילו חלומ׳ן ניט געקענט.

הייבט געפין איך זיך אין ישראל מיט א מאן און צוויי האַרציקע קינדערלעך, און עס ווייטיקט און עס בלוטיקט אין האַרץ וואס מיינע נאענטסטע און מיינע טייערסטע האבן עס ניט דערלעבט, און קיינמאל וועל איך ניט פארגעסן וואס היטלער ימ״ש האט אפגעטאן מיט אונזער פאלק. זכור את אשר עשה לך עמלק!!!

מיינע איבערלעבונגען



טשארני קויפמאן־איילין

• טשאַרנע קויפמאַן־אייליען
אויפגענומען דורך יעקב שוואַרץ

מיר האָבן געוואוינט אין טאָמאַשאָוו אויף דער שול גאַס שקאָלנע 21 וואו מיר האָבן אין אַ גענוג קליין שטיבל געפירט אַ בעקערייַ. מיינע עלטערן ע״ה האָבן זייער שווער געאַרבעט, ווייל אויף אַ גרעסערע וואוינונג, וואָס אַ בעקערייַ האָט געפאַדערט, האָבן מיר זיך נישט געקענט דערלויבן. און כשר און ערלעך האָבן זיי זייער פרנסה פאַרדינט. איך און מיין עלטערע שוועסטער חנה, האָבן אין שטוב צוגעגעבן באַקן, און נאָך דער אַרבעט האָב איך זיך געלערנט שנייַדעריי.

אין דער לעצטער צייט האָבן די גרויסע שטייערן ממש געריסן די הויט. דער אַנטיסעמיטיזם האָט געבושעוועט אויף טריט און אויף שריט. מיר זיינען שטענדיק געווען אַריינגעקוועטשט אין די הייזלעך וואו אַרום און אַרום האָט מען געפילט די גיפטיקע שנאה צום איד, וואו די לופט, די זון, די ערד, דער הימל און אַפילו דער ווינט האָט געהערט צום גוי. איז טאַקע ניט קיין וואונדער וואָס לויט מיין מיינונג האָט אַ שוואַרצער פּעסימיסטישער ווינט געבלאָזן אין שטעטל און האָט בשום אופן ניט צוגעלאָזט קיין שטראַל פון דער זון, אָבער קיינמאָל האָב איך זיך ניט געלאָזט אינגאַנצן פאַרוויגן מיט דעם פּעסימיזם, נאָר געהאָפט אויף אַ בעסער לעבן, אויף אַ בעסערן מאָרגן...

מיינע פיר גוטע יאָרן אין וולאָצלאַוועק

אין 1935 האָב איך חתונה געהאַט קיין וולאָצלאַוועק, מיין מאַן וועלכער שטאַמט אַליין פון שידלאָוויץ־ראַדאָמסק האָט געוואוינט אין וולאָצלאַוועק, וואו מיר האָבן זיך שיין איינגעאָרדנט אַ שיינע וואוינונג מיט שיין מעבל. מיין מאַן האָט זייער גוט פאַרדינט. אין מיינע פרייַע שעה׳ן

פלעג איך פאַרברענגען אין אַ גוטע קולטורעלע געזעלשאפט, און האָב באמת אָנגעהויבן דערפילן מיין שטיל באַשיידן גליקלעך משפחה־לעבן. אָבער נאָר פיר יאָר האָט פאַר אונז אַזוי שיין געלויכטן די זון.

מיינע שרעקלעכע דריי מאָנאַטן ביי די דייטשע ענקער

אין יאָר 1939 האָט אויסגעבראָכן די שרעקלעכע קריג און באַלד דעם זעלבן טאָג האָבן די דייטשע רוצחים באָמבאַרדירט וולאָצלאַווע, וואו עס זיינען געפאַלן הונדערטער הרוגים. דעם 2־טן טאָג פון קריג האָבן שוין די מערדער אַרײַנמאַרשירט מיט רעש און געפֿילדער אין שטאָט, און יעדן איד וואָס זיי האָבן געטראָפן האָבן זיי דערשאָסן. ס׳איז געווארן אַ שרעקלעכע בהלה, די אידישע באַפעלקערונג איז אַרומגעלאָפן ווי משוגע, זוכנדיק באַהעלטעניש, און נישט וויסנדיק ווי אַזוי צו זוכן אַ רעטונג.

פונקט ראש־השנה ביינאַכט, ווען אידן האָבן זיך בשתיקה צענויפ־געזאַמלט און מיט צעבראָכענע אָנגעוויטיקטע הערצער געדאַוונט און געבעטן רחמים אויף דער גרויסער בראָך וואָס האָט אונז אַלע אידן מיט אײנמאָל געטראָפן, איז פלוצלונג מיט אַ ווילד געלעכטער אַריין צוויי ס. ס. מערדער און אָנגעכאַפט אַ איד מיט זיין זון פון 19 יאָר און זיי אָפּגעפירט צו זיי אַהיים, געמאַכט אַ שטרענגע רעוויזיע און נאָכדעם אַרויסגעפירט דעם פאָטער מיטן זון און שטאַרק געשלאָגן שרייענדיק צום פאָטער: פאַרפלוכטער יודע, שנעלער, שנעלער זאָלסטו אויסגראָבן אַ גרוב. ווען דער גרוב איז פאַרטיק געווארן האָבן זיי דערשאָסן דעם זון און גלייך אַריינגעשליידערט אין גרוב, און דער פאָטער נעבעך האָט געמוזט פאַר־שיטן דעם גרוב הערנדיק די געוואַלדן און געשרייען פון גרוב אַרויס פון זיין נאָך האַלב לעבעדיקן זון.

אויף צו מאָרגנס האָט מען אַרויסגעשלעפט אַלע מענער פון די שטובן, אויסגעשטעלט אין רייען צו אַכט, און מיט די הענט אין דערהויך האָבן אַלע געמוזט שרייען: „היינט ווערן מיר אַלע דערשאָסן ווייל מיר האָבן אַזוי פאַרדינט".

אַזוי איז געווען יעדן טאָג ווען מען איז געגאַנגען 6 אינדערפרי צו דער שרעקלעך שווערער צוואַנגס־אַרבעט און 6 פאַרנאַכט ווען מען איז צוריקגעגאַנגען פון דער אַרבעט. יעדן טאָג זיינען אָבער אַלץ וויניקער אידן אַהיים געקומען, פאָר אַ ליאַדע וואָס איז מען דערשאָסן געווארן, פאַר ניט קענען טראָגן אַ שווערע משא איז געקומען דער טויט, און הונדערטער מענטשן זיינען דערטרונקען געווארן. די אַרבעט איז באַשטאַ־נען אַרויסצונעמען פון זייער אַ טיף וואַסער פיליאַרן פון אַ בריק וואָס איז פון פריער צעזעצט געווארן.

מיין מאַן האָט אויך געאַרבעט ביי דער וויסטער אַרבעט, וועלכע איז אַהיים געקומען האָב איך אים ניט דערקענט, די אויגן פאַרנעפלט, צעשלאָגן, פאַרבלוטיקט, נאָס, אויסגעווייקט. מיר האָבן געווייניט אויף אונזער פינסטערן גורל און ווער וויס וואָס אַן אומגליק דער מאָרגנדיקער טאָג וועט ברענגען. אַביסל פאַרלייכטערט די אַרבעט האָט מיין מאַן דערמיט וואָס ער איז געווען אַ גוטער שווימער.

מיין מאַן אַנטלויפט קיין טאָמאַשאָוו

איינמאָל שוין ניט קענענדיק איבערהאַלטן איז ער אַוועקגעשוואומען אונטערן וואַסער, די מערדער האָבן אים אַ פּאָר מאָל נאָכגעשאָסן און על פּי נס האָבן אים די קוילן ניט געטראָפן, און ער איז פון דאָרט אַוועק. נאָך לאַנגע זייער שוועריע וואַנדערונגען איז ער אַנגעקומען קיין טאָמאַשאָוו זוכן מיינע עלטערן. טאָמאַשאָוו האָט ער אינגאַנצן ניט דערקענט, קיין איין איד האָט ער ניט געזען. ביי אַ גוי'ע איז ער געוואָרן געוואָרן אַז מיינע עלטערן געפינען זיך אין ראַווע־רוסקע. ביז היינט קען איך ניט באַגרייפן ווי אַזוי עס איז אים געלונגען נאָך פאַרשידענע הינטער וועגן צו שוואַרצן די גרענעץ און אַנקומען קיין ראַווע־רוסקע. מיינע עלטערן זיינען שוין אָבער געווען אין רוסלאַנד. פון ראַווע איז מיין מאַן געפאָרן קיין ביאַליסטאָק האָפנדיק מיך צו געפינען. אַזוי האָבן מיר זיך פון פריער געהאַט אָפּגעשמועסט.

איך זייענדיק אין וולאָצלאַווע בין איבערגעבליבן מיט מיין ברודער פישל און זיין פרוי און צוויי קינדער, וואו מיר האָבן שוין געטראָגן געלע לאַטעס. פון טאָג צו טאָג איז די לאַגע געווארן ערגער. יעדער טאָג האָט מיט זיך נייע אומגליקן געבראַכט. מיינעם אַ שכן, אַ טייערער, האַרציקער עלטערער איד, האָבן די סאַדיסטן געכאַפּט און אויסגעריסן די שיינע באָרד און וועג פון זיין פּנים און קאָפּ האָט געוונען בלוט פון די קלעפּ, האָט ער געמוזט טאַנצן און זינגען, און זיי, די אויסוואורפן, האָבן הילכיק געלאַכט און דעם אומגליקלעכן איידן אין פאַרשידענע פאָזעס פאָטאָגראַפירט ביז זיי האָבן אים פאַרפיניקט און ער האָט זיין הייליקע נשמה אויסגעהויכט.

געיאָגט פון אומרו און גרויס שרעק פון וועלן געפינען אַ שטיקל רעטונג אין אונזער פאַרצווייפלטער לאַגע, האָב איך נאָך געמוזט גיין זוכן עפּעס צו עסן פאַר מיינע אויסגעהונגערטע קינדער. מיט דער געלער לאַטע האָב איך ניט געטאָרט גיין וואו מענטשן גייען נאָר אין מיטן שאָסעי וואו מען פאָרט.

איינמאָל, גייענדיק מיט אַ קלאַפּנדיק האַרץ, איז מיר אַנטקעגן געגאַנגען אַ דייטשער מערדער. אין מאָמענט האָב איך זיך געוואָלט

אַוועקדרייען, אָבער זיין שאַרפער בליק מיט זיינע צוויי גזלנ׳ישע אויגן האָבן מיך אָבער צוגעשמידט צום אָרט. „קום פאַרפלוכטע יודין״! — האָט ער אַגעשריי געטאָן און אָנכאַפּנדיק מיך ביים האַלז האָט ער מיך אַריינגעפירט אין זייער אַ גרויסע ביורא און מיר באַפוילן אין אַלע צימערן אָפּצואוואַשן די פּאָלן, אויספּוצן אַלע שויבן, אַרומווישן אַלע טישן און דאָס מוז זיין געמאַכט ריין און זויבער לויטן געשמאַק פון דייטשן הערן פּאָלק, און אויב עס וועט אים ניט געפעלן וועט ער — און האָט געמאַכט אַ צייכן מיט זיין ווייז־פינגער איבערן האַלז. איך האָב אים געבעטן ער זאָל מיר געבן אַ פּאָר שמאַטעס צום וואַשן, האָט ער מיר געגעבן אַ פּאַטש איבערן פּנים אַז ס׳איז מיר פינסטער געוואָרן פּאָר די אויגן, פון די ציין האָט מיר גערונגן בלוט, און ער דער רוצח האָט געשריען איך זאָל אויסטאָן ס׳קלייד און מיטן קלייד זאָל איך וואַשן. מיט גרויס חרפה און מיט אַ פּאַרבלוטיקט האַרץ האָב איך אויסגעטאָן ס׳קלייד און געגומען וואַשן און רוימען. אַ קוואַל פון טרערן האָבן זיך פון מיינע אויגן געגאָסן וואַשנדיק די פּענסטער. איך האָב זיך בשום אופן ניט געקענט באַהערשן פון דעם ספּאַזמאַטישן געווויין וואָס האָט זיך געריסן ווי אַ שטורם, ווייל נאָר אַ מאַמע קען האָבן דעם געפיל אַז ניט וויט פון דאָנען ליגן מיינע אַרעמע קינדערלעך און ווייגען און בעטן אַ שטיקעלע ברויט. נאָך 6 אָדער 7 שעה האָב איך געענדיקט די אַרבעט. דער מערדער איז אָנגעקומען, האָב איך שוין געהאַט מיין קלייד וואָס איז שוין געווען צעריסן, איבערגעשוועגנקט און נאַסערהייט אָנגעטאָן. ער האָט געשמייכלט, עס איז אים וואַרשיינלעך געפעלן. ווי אין מאַמענט איז זיין פּרצוף אָנגעצונדן געוואָרן און אַ ווילדן געשריי געטאָן: הערויס, דו שמוציקע יודין! אַ קאָפּע געטאָן אוז אַרויסגעוואָרפן.

„אַהיים״ קומענדיק פאַרמאַטערט, הונגעריק, באַשפּיגן און באַלייידיקט, דאָס געווויין פון די קינדער האָב איך מער ניט געקענט איבערטראָגן, בין איך אַוועקגעפאַלן אין חלשות. נאָך אַ לענגערע צייט בין איך געקומען צו זיך, און צוויי וואָכן בין איך געלעגן קראַנק.

אין אַ קורצע צייט אַרום האָט מען יעדע פּאָר טעג געמאַכט רעוויזיעס אין אַלע אידישע שטובן און צוגענומען אַלץ וואָס איז זיי געפעלן ווי וועש, קאָלדרעס, פוטערוואַרג, זילבערוואַרג און געלט, און יעדערער האָט עס געמוזט אַליין אָפּטראָגן וואו זיי האָבן געהייסן. ס׳איז געווען פאַלן וועג די מערדער האָבן אָפּגעריסן אויערינגלעך מיט שטיקער אויערן ווי אויך פינגערלעך פון די הענט. וועג מען האָט ביי מיר שוין אַלץ געהאַט צוגערויבט איז אַריינגעקומען אַ פאַלקס־דייטש און מיר געזאָגט אַז צייט 24 שעה זאָל איך פאַרלאָזן מיין וואוינונג און גאָר ניט מיטנעמען, אַלץ וואָס איז דאָ זאָל איך איבערלאָזן. אויף צומאָרגנס, באַלד אינדערפרי, האָט מיר

דער פֿאַלקס־דייטש געבראַכט אַ פּאַפּיר־שיין אַז ער האָט ביי מיר צוגע־
נומען די דירה און אַז איך האָב רעכט צו פֿאָרן צו מיינע עלטערן קיין
טאָמאַשאָוו. אַ באַקאַנטע גוי׳ע האָט מיר באַזאָרגט אַ פּאַפּירל אַלס פֿאַליאַטשקע
און מיין נאָמען איז געווען צעשקאַ צערונסקאַ, הגם דאָס פּאַפּירל אַן
אַ בילד וואָס איז זיכער גאָרניט ווערט געווען, האָב איך איר גוט
באַצאָלט האָפּנדיק אַז אפשר וועט עס מיר צוניצקומען ווי אויך דערמיט
וואָס איך האָב מער ווייניקער אַן אַרישן אויסזען. זייער „גוטמוטיק" איז
געווען דער פֿאַלקס־דייטש וואָס האָט מיר דערלויבט צו זיין אין „מיין"
שטוב נאָך אַ פּאָר שעה.

איך לאָז זיך קיין ביאַליסטאָק

ענדליך בין איך באַרוועס און נאַקעט מיט צוויי פּיצלעך קינדער
ביי דער האַנט געגאַנגען דורך פֿאַרשידענע הינטער וועגן צו דער באַן.
מיט האַרץ קלאַפּנדיש האָב איך אַוועקגעוואָרפן די גאַלע לאַטע. אימה׳דיק
האָט אויסגעזען דער גרוי־טונקעלער הימל, שוועכע שוואַרצע וואָלקנס
האָבן זיך געיאָגט אייגע איבער דער אַנדערע, און אָט איז אַראָפּגעפֿאַלן
אַ שטאַרקער שלאַקס רעגן און ס׳האָט אויסגעזען ווי אַלץ וואָלט מיט־
געווייגט אויף אונזער גרויסן חורבן. צוקומענדיק צום באַן־הויף קוים
לעבעדיקע, בין איך אַריין אין אַ וואַגאַן וואו עס פֿאָרן גוים, ווייל אידן
האָבן געמוזט פֿאָרן אין אַ באַזונדער וואָגן. אַ גאַנצן וועג האָב איך געהערט
די געוואָלדן און געשרייען פונם וואָגאַן וואו עס זענען געווען אידן וואו
די דייטשע באַנדיטן האָבן אַרויסגעריסן קליינע קינדער פון די מאַמעס
אַרעמס און אַרויסגעוואָרפן דורכן פענסטער. דער גאַנצער וועג איז געווען
מיט בלוט און טערערן. איך האָב אַפילו ניט געהאַט קיין רעכט צו וויינען
וויייל כ׳בין געווען צווישן גוים מען זאָל גאָרניט דערקענען.

די באַן האָט זיך געשלעפּט ביז וואַרשע. אין וואַרשע האָבן מיר
געטראָפן בלויז חורבות. פון וואַרשע האָבן מיר זיך געשלעפּט קיין מאַלקין
צו דער גרענעץ. מיט זייער שוועכע ראַנגלענישן און שוועכע מי מיט
געשלעגן און קלעפּ איז מיר מיט די קינדער געלונגען אַריבערצולויפן
דורך זייטיקע וועגן די גרענעץ. אָבער ביז מיר זיינען אָנגעקומען קיין
ביאַליסטאָק זיינען מיר געלעגן 4 טעג אין אַ גרויסן גרוב וואו עס איז
שוין פון פריער געלעגן מענטשן, ביז מיר האָבן דערזען אַ פּלאַטפֿאָרמע
און מען האָט אונז אויפגענומען און אָפּגעפירט קיין ביאַליסטאָק, וואו
מיר האָבן פרייער אָפּגעאָטעמט און וואו עס האָבן זיך געענדיקט מיינע
דריי חדשים׳דיקע שרעקלעכע ליידן און פּיין. פֿאַרשאָלטן זאָלן די דייטשע
מערדער זיין אויף דורי דורות, פֿאָר דעם פֿאַרגאָסענעם בלוט, פֿאָר די
בעסטיאַלישע מאָרדן פון אידישן פֿאָלק.

אין ביאַליסטאָק בין איך לאַנג ניט געווען, כ׳האָב זייער פיל געליטן פון מיין קינד וואָס איז זייער קראַנק געוואָרן. שטייענדיק איינמאָל אין תור (אָטשערעד) נאָך ברויט האָב איך דערזען מיין מאַן, אַן אויס־געשריי פון פרייד און שטיקנדיקע טרערן האָבן מיר זיך אַרומגעכאַפט און אויסדערציילט אונזערע טראַגישע איבערלעבונגען.

פון ביאַליסטאָק זיינען מיר געפאָרן קיין לעמבערג, דאָרט האָב איך זיך פון אַ טאַמאַשאָווער איד דערוואוסט, אַז מיינע עלטערן געפינען זיך אין וויניצע. מיר האָבן באַשלאָסן צו פאָרן צו זיי. מיט זיי איז שוין געווען מיין גאַנצע משפחה, מיין שוועסטער חנה מיט איר מאַן אַבא מיטן קינד, מיין ברודער פישל מיט דער פרוי און קינד (פ. ס. ווי אַזוי מיין ברודער פישל מיט דער פרוי און קינד האָבן זיך אַרויסגעריסן פונעם דייטשן גהינום דאָס איז אַ באַזונדערע דערציילונג), אויך מיין ברודער אברהם מיט דער כלה. אַ שרעקלעכע בענקשאפט איז מיך באַפאַלן צו מיין גאַנצער משפחה און מיר זיינען געפאָרן צו זיי.

מיין לעבן אין רוסלאַנד

דער עשאַלאָן וואָס האָט אונז געפירט קיין רוסלאַנד איז אַבער ניט געגאַנגען קיין וויניצע נאָר קיין וואַראָניעזש, און דאָרט האָבן מיר געמוזט בלייבן. אין אַ צייט אַרום האָב איך זיך דערוואוסט דעם אַדרעס פון מיינע עלטערן און בין מיט זיי געווען אין כסדר׳דיקן קאָנטאַקט.

אין יאָר 1941 בין איך געפאָרן קיין וויניצע צו מיינע עלטערן. אונזער פרייד איז געווען עד אין לשער, אויסדערציילנדיק אונזערע אַלעמענס איבערלעבונגען. אָפּזייענדיק אַ פּאָר טעג בין איך צוריקגעפאָרן וואו דאָס ערשטע אומגליק האָט מיך געטראָפן, מיין קראַנק קינד איז געשטאָרבן און דעם ערשטן קרבן געגעבן דורך די נאַצישע מערדער ימ״ש (ווי איך האָב שוין אויבן דערמאָנט, איז מיין קינד קראַנק געוואָרן וועו איך בין געלאָפן צו דער גרענעץ).

אין 4 וואָכן אַרום איז אויסגעבראָכן די דייטש־רוסישע קריג. אַן אימה האָט באַלד אַלעמען אַרומגעכאַפּט, דער דייטשער רוצח איז מיר געווען גוט איינגעשניטן אין זכרון. דערשראָקן און צעטראָגן גלייך ווי מען וואָלט מיך עמעץ צוריק אַריינגעוואָרפן אין יענער חשכות׳דיקער צייט בין איך דורכגעדרונגען געוואָרן מיטן אָטעם פון יענער גרויזאַמער גסיסה און טויט, אַלע שרעקלעכע, גרוילעכע בילדער זיינען מיר מיט איינמאָל אויפגעשוואומען פאָר די אויגן, כ׳האָב דערזען מיין פאַרפיניקטן שכן ווי עס רינט פון אים ס׳בלוט, כ׳האָב דערהערט זיין לעצטן קרעכץ איידער ער האָט אויסגעהויכט זיין איידעלע נשמה, און דאָ דערזע איך שוין

אַנגעשטאָפּטע וואַגאָנען מיט אידן וואָס מען האָט עוואַקואירט פון די שוין צעבאָמבאַרדירטע שטעטלעך, אידן מיט אויסגעלאָשענע צעשראָקענע אויגן, געווייגען און געשרייען פון קינדער, די מענטשן שלעפּן מיט זיך וואַליזעס, פאַמיליעס האַלטן זיך ביי די הענט, עלטערע האַלטן זיך קוים אויף די פיס, מאַמעס רופן קינדער און פאַרקערט, אַלעס שרייט פון גרויס פאַר־צווייפלונג. אין יעדן ווינקל האָב איך געקוקט און געזוכט אפשר, אפשר וועל איך דערזען מיינע טייערע עלטערן און ברידער מיט דער משפּחה. לײדער, זיי זיינען ניט געקומען (מיין שוואָגער אבא גראָס איז שוין געווען אויפן פראָנט).

ניט לאַנג האָט געדויערט, און דער דייטשער פראָנט האָט זיך געזרוקט קיין וואַראָניעזש. מיר האָבן זיך עוואַקואירט ווייטער, און שפּעטער נאָך ווייטער, אַזוי האָבן מיר געוואַנדערט פון איין אָרט אויפן צווייטן ביז מיר האָבן זיך באַזעצט אויף איין אָרט און איבערגעלעבט די קריג, לעבנדיק כסדר מיט דער האָפענונג זיך צו דערוויסן וואו מיינע טייערסטע און נאָענטסטע געפינען זיך.

אונזער צוריקקער קיין פוילן און די ווירקונג אויף מיר פון דער שלעכטער בשורה

צוריקקומענדיק קיין פוילן האָבן מיר זיך באַזעצט אין וואַצלאָוו. דאָס ערשטע בין איך געגאַנגען אין אידישן קאָמיטעט, אפשר וועל איך עפּעס געוואָר ווערן פון מיינע עלטערן. אויפן הויף קומט צו מיר צו דער הויכער יעקיל וואָלף שוסטער (זיין פאַמיליע נאָמען געדענק איך נישט) און זאָגט מיר: טשאַרנע, וועמען זוכסטו דען? ליידער האָט מען דיינע עלטערן, שוועסטער, ברידער מיט דער גאַנצער פאַמיליע לעבעדיקערהייט באַגראָבן אין אַ גרויס משפּחה קבר וואו עס ליגן 36 טויזנט אידן, און זייער פיל פון זיי טאָמאַשאָווער, אויך מיין פרוי מיט 5 קינדער ליגן דאָרט, איך אַליין בין געווען ביי דעם גרויסן קבר אַלס מיליטער־מאַן וואו איך האָב עס באַווייזט און פאַרלאָזט ——

פייערדיקע פונקן האָבן מיר אָנגעהויבן פליען פאַר די אויגן, כ׳האָב געפילט אַז אָט אָט פאַל איך אַנידער. און פון זיין מויל האָט זיך געשיט אַ ים מיט רייד, רייד וואָס האָבן געשטאָכן ווי גליענדיקע שפּיזן. גע־שילדערט ווי אַזוי נחום שולדינערס קינדער זיינען געשיקט געוואָרן אין שליחות צו די עלטערן אַז מאָרגן קומט פאָר די פולע פאַרניכטונג פון אַלע אידן, זאָלן זיי זען דעם מאָרגנדיקן טאָג ערגעץ וואו אויסבאַהאַלטן און אויך זאָגן נאָענטע שכנים זיי זאָלן זיך באַהאַלטן. דאָן איז נחום שולדינער

ע״ה געקומען צו מיין טאטן, יודל איילען ע״ה, און געזאגט, אז ער האט באשלאסן אז דארט וואו אלע אידן גייען דארפן מיר אויך גיין. זיי זיינען טאקע געגאנגען, און אזוי טייער באצאלט.

ער האט אויך דערציילט דאס טראגישע אומקומען פון מיין שוועסטער חנה ע״ה. זי איז געשטאנען ביים אפענעם גרויסן גרוב מיט איר שיין האַרציק טעכטערל און ספאזמאטיש געווויינט און זיך געריסן די האר פון קאפ. אין גרוב זיינען שוין געווען אריינגעשליידערט מיינע עלטערן מיט דער גאנצער משפחה און האבן פון גרוב ארויסגעווויינט. א דייטשן מערדער האט ווייזט אויס א מענטשלעך געפיל באהערשט און זי אוועקגעיאגט. האט זי מיט שטאלץ א געשריי געטאן: האב נישט קיין רחמנות אויף מיר, דארט וואו מיינע עלטערן, ברידער און אלע אידן גייען גיי איך אויך! און גלייך אריינגעשפרונגען מיטן קינד אין טיפן קבר ארײַן, וואו מען האט ניט דערשאסן נאר גלייך פארשיט. דאס האט אים דערציילט א ניצול־געווארענער איד וואס האט געקענט מיין משפחה, אויסרעכנדיק אים אלע טאמאשאווער וואס זיינען לעבעדיקערהייט באגראבן געווארן.

איך בין אנידערגעפאלן און פאר׳חלש׳ט. איך בין קראנק געווארן. א לאנגע צייט בין איך געלעגן און מיין פארבלוטיקט הארץ קען זיך ניט פארהיילן: איינע בין איך איבערגעבליבן פון מיין גאנצער משפחה. הייַנט געפין איך זיך אין ישראל מיט דריי קינדער מיט מיין מאן וועלכער איז אויך געבליבן איינער פון 8 קינדער. און אין מיין הארץ, טראג איך א טיפע וואונד, פאר די אויסגע׳שחט׳ע 6 מיליאן קדושים, און צווישן זיי, מיינע נאענטסטע און טייערסטע, וואס וועלן שטענדיק הייליק און טייער בלייבן אין מיין זכרון.



בערל הירשענזאהן

אויף די כוואלעס פון היטלער שטורם

• **בעריל הירשענזאהן**
אופיגענומען דורך י. שוואַרץ

בערך זיבן קילאָמעטער פון דעם באַרימטן לאַגער בעלזשעץ געפינט זיך מיין שטעטל טאָמאַשאָוו לובּ. וואָס האָט אפשר מער פון אַלע שטעטלעך זיך אָנגעטרונקען מיט ימים טרערן פון צענדליקער טויזנטער אידן פון גאַנץ אייראָפּע וואָס זיינען דורכגעפירט געוואָרן אויף זייער לעצטן וועג קיין בעלזשעץ. וואָס מיר ווייסן נאָך נישט אָפילו געוי דעם טרויעריקן סך־הכל פון׳ם טאָטאַלן אונטערגאַנג און פאַרניכטונג פון׳ם אידישן שטעטל, ווי אויך האָט זיך יעדער שטעטל באַזונדער זיין ספּעציפישע געשיכטע, זיין אייגנאַרטיקן ליידנס־וועג וואָס וועט דערציילט וועגן דער פאַרשידנ־אַרטיקייט פון דעם גרויסן אומגליק. מיט מיין באַשרייבונג וויל איך שטעלן אָ מצבה דעם אויסגעשאָכטענעם אידישן שטעטל טאָמאַשאָוו לובּ. און אויך פאַר די אומגליקלעכע אידן וואו איך האָב זיך געפונען אין מיין פאַר־וואָגלטן לעבן בעת׳ן נאַצישן גהינם, וואָרום עפּעס אָ הייליק מיסטעריום, אָ בלוטיקער סימבאָל וויקלט זיך אַרום דעם עבר פון מיין שטעטל, און ביים פאַראייביקן דעם אָנדענק פון יענע קדושים שוועבט אום זייער גייסט, דערוועקט, דערמאָנט, און מאָנט: פאַרגעסט ניט אָן אונז!

מיטן אויסברוך פון קריג אין יאָר 1939 בין איך מיט מיין פאַמיליע וואָס איז באַשטאַנען פון זיבן פערזאָן, מיינע עלטערן און דריי ברידער, אָ שוועסטער און איך אַלס אינגל אין 14־טן יאָר, מיט׳ן אריינקומען פון די דייטשע רוצחים האָט זיך באַלד אָנגעהויבן ס׳גהינום. צרות און פיין, הונגער און נויט, דאָס כאַפּעניש אויף צוואַנגס־אַרבעט מיט פאַרשידענע דערנידערונגען און שיסעריין. די גוים פונעם שטעטל האָבן אָנגעשאַרפט די מעסערס אויף רויב, גזילה, רציחה און פאַרגוואַלטיקונגען א. ז. וו. עס איז דאָן אָבער אָ נס געשען: וועז די גוים האָבן זיך געגרייט אויף אָ פאָגראָם וואָס האָט געדאַרפט פאַרקומען צען אַזייגער ביינאַכט, זיינען די

רוסן דאַן ביינאַכט אַריין קיין טאַמאַשאָוו און די אידישע באַפעלקערונג האָט פרייער אָפגעאָטעמט, און מיט געמישטע געפילן אויפגענומען די רוסן. אידן האָבן זיך אָנגעהויבן צוגעוואוינען צום נייעם רעזשים. די פּאָליאַקן אָבער האָבן מיט ציין קריצעניש זיך צוגעקוקט צו דער סאָוויעטישער הער־שאַפט. דער אַנטיסעמיטיזם וואָס האָט דאָ געשפּראָצט שוין פון לאַנגע יאָרן און איז געווען טיף אינגעוואָרצלט אין דער נשמה פון די גוים, איז מיטן אַריינקומען פון די סאָוויעטן געווען דער אמת׳ער ברענשטאָף וואָס האָט נאָך מער אויפגעבלאָזן דאָס פייער פון שנאת־ישראל, וואָרום יאָרן לאַנג האָט מען דאָך אויף דער פּוילישער ערד געפּרעדיקט „זשידאָ־קאָמונאַ", און יעצט נעמען די אידן אויף די רוסן ווי אייגענע גוטע פריינט, און עס איז שוין גלייכער די דייטשן אידער די באָלשעוויקעס — האָבן זיך די גוים געטראַכט.

עס האָט אָבער לאַנג ניט געדויערט און ס׳איז אַרויס אַ קלאַנג אַז די רוסן וועלן אינקורצן עוואַקואירן ווייל טאַמאַשאָוו מוז, לויט אַן אָפמאַך, געהערן צוריק צום דייטש. פון אָנהויב האָבן די רוסן געלייקנט און געזאָגט אַז דאָ וואו זיי שטעלן אַריין אַ פוס און „באַפרייען" די מענטשן פון דער קאַפּיטאַליסטישער־פאַשיסטישער אָרדענונג גייען זיי שוין מער ניט אַרויס. אין אַ פאָר טעג נאָכן קלאַנג האָבן די רוסן אָנגעהויבן צו פאַרלאָזן די שטאָט. פיל אידן זיינען מיט זיי מיטגעפאָרן, מערסטנס אַרבעטער, בעלי־מלאכות און סתם מענטשן מיט אַ קלאָרן שכל און בליק, ווייל ניט אַלע אידן האָבן זיך אָפּגעגעבן אַ קלאָרן דין וחשבון ווי גרויס עס איז די סכנה. עס איז נאָך געווען מענטשן וואָס האָבן געמיינט אַז מיט די דייטשן וועט אפשר מעגלעכער זיין צו לעבן ווי מיט די באָלשעוויקעס. ווי אַזוי לאָזט מען עפּעס איבער אַ היים, אַ שטיקל פאַרמעגן און מען גייט וואַנדערן אין גלות אַריין? און די אידן האָבן איבערגעלאָזט זייער גורל אין די הענט פון דער צוקונפט און זיינען נעבעך שפּעטער אַזוי ביטער אַנטוישט געוואָרן.

איך מיט מיין פאַמיליע זיינען מיט מיט די רוסן ביז ראַווע רוסקע. אין ראַווע האָבן מיר זיך איינגעאָרדנט אין שול וואָס איז געווען פול מיט פּליטים, אָדער ווי מען האָט אונז גערופן ביעזשניצעס. די לאַגע איז געווען אומדערטרעגלעך, די אומריינקייט, דאָס נישט האָבן וואו עפּעס צו פאַרדינען, און בכלל די גאַנצע אַטמאָספערע בנוגע די ביעזשניצעס האָבן ממש גע־שטיקט. אין אַ געוויסן טאָג האָט מען געשטעלט אַן עשאַלאָן אָפּצופאָרן קיין רוסלאַנד פרייוויליק. איך מיט מיין פאַמיליע זיינען אָפּגעפאָרן אין זשמעריגסקי ראַיאָן. מיר האָבן דאָרט געאַרבעט פאַרשידענע אַרבעטן. מיינע עלטערן אָבער האָבן זיך באין אופן ניט געקענט באַהערשן, ערשטנס צוליב כשרות און צוליב אַנדערע סיבות. מיין משפּחה און נאָך אַנדערע 25

טאָמאַשאָוער משפחות האָבן זיך פֿאַרשריבן צוריקצופֿאָרן. מיין פֿאָטער איטשע הערשענזאָן (ראַכאַנער) מיט דער משפחה, איטשע לאָדזן מיט דער משפחה, דוד אויפן (מלמד) מיט דער משפחה, געצעלע יאַרטשעווער (אַ בהמה סוחר), דער אַלטער בערישל (קאַשעמאַכער) און פיל אַנדערע משפחות וואָס כ׳געדענק ניט ווי אַזוי מען האָט זיי געפֿונען. מען האָט אונז געפֿירט און באַזעצט אין סקאָלאַטער ראַיאָן אין אַ דאָרף הורודניצאַ און דער נעבן נאָך אַ דאָרף וואָס האָט געהייסן קריווע. דאָס אַלעס האָט פֿריער געהערט צו פּוילן און יעצט איז דאָ געווען איינגעפֿירט דער גאַנצער רוסישער סיסטעם מיט קאָלכאָזן און סאָווכאָזן. ס׳רוב באַפֿעלקערונג איז באַשטאַנען פֿון אוקראַינער וואָס האָבן פֿיינט געהאָט די רוסן בתכלית השנאה, און נאָך מער די אידן, וועלכע זיי האָבן געהאַלטן פֿאַר קאָמוניסטישע אויסוואורפֿן.

דעם 1941. 6. 22. ווען ס׳איז אויסגעבראָכן די מלחמה צווישן דייטש־לאַנד און ראַטן־פֿאַרבאַנד האָט ניט לאַנג געדויערט און די דייטשע מערדער האָבן אונז דערכאַפּט. באַלד דעם ערשטן טאָג האָבן די אוקראַינער מיט די ס. ס. באַנדיטן באַפֿאַלן דאָס דאָרף קריווע און וויפל טאָמאַשאָווער משפחות און פיל פֿון אַנדערע שטעט האָבן זיי דערשאָסן לעבן די שטובן (עטלעכע טאָמאַשאָווער משפחות האָבן די נ. ק. וו. ד. געהאַט מיט אַ צייט צוריק אַרויסגעפֿירט קיין סיביר). צוויי טעג זיינען געלעגן די קרבנות און ס׳איז ניט געווען ווער ס׳זאָל זיי באַהאַלטן, ביז ס׳האָט זיך שוין אָנגעהויבן שפּירן האָבן זיי די אוקראַינער באַהאַלטן אין איין גרויסן מאַסן־קבר. פֿונם גאַנצן דאָרף קריווע איז געבליבן לעבן איין טאָמאַשאָווער איד, בערישל קאַשעמאַכער (איטשע לאָדנס אַ שווער). די ס. ס. מערדער האָבן אים ניט געטשעפּעט, ער איז געשטאַנען און געקוקט ווי מען האָט דערמאָרדעט זיין גאַנצע פֿאַמיליע. ער האָט טאָקע אַ גרויסן זכות געהאַט, ער איז שפּעטער געשטאָרבן מיט זיין אייגענעם טויט אין סקאָלאַטער געטאָ וואו מיין פֿאָטער ע״ה האָט אים קובר געווען אויפן סקאָלאַטער בית־עולם. אין דאָרף הורוד־ניצע זיינען מיר געבליבן נאָר צוויי פֿאַמיליעס. די דייטשע מערדער זיינען אויף פערד מיט אויסגעשטרעקטע אויטאָמאַטן ווילד אַריין אין דאָרף אַריין. פֿונקט איז מיין מוטער ע״ה געשטאַנען אין דרויסן, האָבן זיי זי געפֿרעגט צי עס געפֿינען זיך דאָ אידן. מיין מוטער האָט געשאָקלט מיטן קאָפּ אויף ניין. זיינען זיי אַוועק און באַלד נאָך זיי זיינען אָנגעקומען אוקראַינישע פֿאָליציי און געכאַפּט מיך, מיין פֿאָטער מיט די ברידער און געצעלע יאַרטשע־ווער, מען האָט אונז געפֿירט שטאַרק באַוואַכט און צוגעפֿירט ביז אויף אַן אָרט און אונז געווייזן אויף צוויי גע׳הרג׳טע אידישע אינגלעך וואָס זיי האָבן דערשאָסן, אַז מיר זאָלן זיי באַגראָבן. מיר האָבן באַלד אויסגעגראָבן אַ גרוב און זיי באַהאַלטן. נאָכדעם האָבן זיי אונז געהייסן אויסגראָבן גריבער פֿאַר אונז. אינמיטן גראָבן איז אָנגעלאָפֿן מיין מוטער ע״ה מיט דער שוועס־

טער און געצעלע יאַרטשעווערס פרוי מיט די דריי טעכטער און זיי האָבן שטאַרק אָנגעהויבן ווייגען און בעטן און פאַלן צו די פיס און מען האָט אונז אָפגעלאָזט.

אין אַ קורצע צייט אַרום איז אַרויס אַ באַפעל אַז אַלע אידן פון דער גאַנצער געגנט מוזן קומען קיין סקאַלאַט אין דער דזשעלניצע און דאָרט וועט מען שאַפן אַ געטאָ, אידן וועלן אַרבעטן און ס׳וועט זיין אין אָרדענונג. איך בין מיט מיין פאַמיליע אַריבער קיין סקאַלאַט און דאָרט געווען ביז מען האָט געשאַפן אַ געטאָ.

אין געטאָ האָבן מיר ערשט אָנגעהויבן צו ליידן פאַרשידענע צרות, געליטן הונגער און נויט און עס האָבן זיך פאַרשפרייט פאַרשידענע קראַנקייטן. די אידישע פאָליציי איז געווען אַ שרעקלעכע, פאַר אַ ליאַדע קליניקייט האָבן זיי געשלאָגן און געפייניקט. דער טרויעריק באַרימטער פּרעזעס פון יודן־ראַט מאיר נידלער וועלכער איז געווען באַקאַנט מיט זיין אַכזריות־דיקייט און וועלכער האָט אַזוי געטריי איבערגעגעבן די דייטשע הענקער געדינט פון וועלכן ער האָט שטענדיק צום קאַנטיגענט וואָס די דייטשן האָבן פון אים פאַרלאַנגט געגעבן פיל מענטשן מער. ער איז איינמאָל אַריינגעקומען מיט אידישע פאָליציי און געשריען צו מיין טאַטן ער זאָל אים זאָגן וואו זיין זון איז. מיין עלטערער ברודער האָט פונקט דעמאָלט געאַרבעט אין אַ פאַלווערק. מיין פאָטער האָט ניט געוואָלט זאָגן. האָט נידלער געגעבן אַ וואונק צו אַ פאָליציאַנט און ער האָט געגומען שלאָגן מיט אַ גומענעם שטעקן מיין אַלטן צעבראָכענעם טאַטן. ווען ער איז שוין געווען כמעט האַלב טויט און ס׳בלוט האָט שוין גערונען פון אַלע זייטן האָבן זיי אים דערמינטערט און אים אַוועקגענומען אין קאַמיאָנקער לאַגער אַריין וואָס דאָרט האָט ער שוין געדאַרפט זיין אַ קאַנדידאַט קיין בעלזשעץ. אין דעם לאַגער האָט ער שוין געהאַט צענויפגעכאַפט אַ גרויסע צאָל אידן וועלכע ער האָט באַדאַרפט צושטעלן אויף דעם און דעם טאָג מען זאָל זיי אַוועקפירן קיין בעלזשעץ. עס זיינען אָבער געווען פיל רייכע וואָס האָבן זיך פאַר פיל גאָלד און געלט אויסגעקויפט און אויף זייער אָרט האָט ער געמוזט אויפכאַפן אַנדערע. יעדע 2־3 מאָנאַט איז פאַרגעקומען אַקציעס, ווילדע אַקציעס. די אוקראַיניש, אידיש און דייטשע פאָליציי האָבן געכאַפט און געפירט צוערשט אין דער שול אַריין. דער פרעזעס נירלער איז אַ ווילדער אַרומגעלאָפן און געניטערט און געזוכט, געשלעפט און געשלאָגן מכת־רצח. דאָס געוויין פון קינדער און פרויען האָט געלע־כערט די אויערן. — טו אַלץ כדי מיר זאָלן לעבן! האָט די שוויגער פון פרעזעס נירלער געזאָגט צו איר איידעם — זאָלסט אַפילו דאַרפן שיקן טויזנטער, טויזנטער אַנדערע! (מען זאָגט אַז די שוויגער מיט איר איידים לעבן טאַקע היינט ערגעצוואו). נו האָט ער טאַקע געאַרבעט געטריי. דער

אָבערשטורמפירער מילער איז פון אים געווען זייער צופרידן. דער פּרעזעס נירלער און דער קאָמענדאַנט פון דער אידישער מיליץ זיינען געגאַנגען אָנגעטאָן אין פייגע עלעגאַנטע רייט־הויזן מיט אויסגעגלאַנצטע שטיוועלעך אין די בלויזע העמדער מיט פאַרקאָטשעטע אַרבל, פאַרשווויצטע, צעפלאַמטע און צעיושעטע, מיט רייט־בייטשן אין די הענט, גלייך ווי די דייטשן זיינען זיי אַרומגעלאָפן אינאיינעם מיט די צעווילדעוועטע דייטשן און אוקראַיניש קיילערס, פון שטוב צו שטוב, פון בוידעם צו בוידעם, פון קעלער צו קעלער, געשלעפט, געריסן, געשלאָגן און געשריען ווי די ווילדע חיות, ניט ערגער ווי זייערע גוטע לערער. די שול איז געווען פול געפאַקט, אויך אין פאַליש און אין דער ווייבערשער שול איז געווען די ענגשאַפט גרויס. עס האָבן זיך שוין דאָרט געפונען טויטע און פאַר׳חלש׳טע. פון שול האָט מען די אומגליקלעכע אונטער קללות און געשרייען, אונטער אַ האָגל פון בייטשן, געפירט צו דער באַן־סטאַנציע און אַוועקגעפירט קיין בעלזשעץ.

נאָך דער שרעקלעכער אַקציע איז געקומען אַן אָטעם פויזע, מען האָט אָנגעהויבן אַרויסצוקריכן פון פאַרשידענע באַהעלטענישן. איך מיט מיין משפּחה האָבן אין געטאָ געהאָט אַ פאַרמאַסקירטן בונקער און ס׳איז אונז געלונגען, מען האָט אונז ניט געכאַפּט. עס איז אויך געווען פיל פּראָטעקציע מענטשן וועלכע האָבן געהאָט דערווייל אַ רעכט צו לעבן. די מענטשן האָבן זיך געבראָכן די הענט, וואָס טוט מען ווייטער? די שרעק האָט אַרויסגענומען דעם מאָרך פון די ביינער. אין אַ קורצע צייט אַרום האָבן מיר באַמערקט אַז מיר זיינען אַרומגערינגלט, עס איז געווען אַ גרויסער טומל, די מערדער האָבן זיך ווילד אַריינגעריסן און אָנגעהויבן אַרויס־צופירן די אומגליקלעכע, און צווישן זיי מיינע טייערע עלטערן און מיין אייניציקע שוועסטער. איך בין צופעליק דעמאָלט אין געטאָ ניט געווען, כ׳האָב זיך אַרויסגע׳גנב׳ט און בין געגאַנגען בעטן ברויט. אין דער זעלבער צייט איז פּאָרגעקומען די אַקציע, וועלכע האָט געדויערט דריי טעג און דריי נעכט. הינטער דער שטאָט האָבן די קרבנות אַליין געמוזט אויס־גראָבן פאַר זיך גריבער. ווי אַזוי מיין ברודער איז דעמאָלט געלונגען צו אַנטלויפן פון די גריבער ווייס איך נישט. דריי טויזנט אידן, מענער, פרויען און קינדער האָט מען ביים ראַנד פון גרוב דערשאָסן. וועמען עס האָט קיין קויל ניט געטראָפן איז אַריינגעוואָרפן געוואָרן לעבעדיקערהייט. די קולות האָבן צעריסן די הימלען, מענטשן זיינען געפאַלן נאַקעטע צו די פיס פון די מערדער און געבעטן רחמים, די רוצחים האָבן נאָר חוזק געמאַכט און מערדערלעך געשלאָגן. אונטער דעם ניט אויפהערנדיקן גע־ווייַן פון די קברים אַרויס, האָבן די אוקראַיניש פאָליציאַנטן פאַרשאָטן די קברים. דאַן האָבן זיך די תלינים ווי די היישעריקן געוואָרפן אויף די קליידער, באַטאַפּט, באַזוכט יעדן מלבוש און געשטופט אין זייערע

קעשענעס דאס אידישע גאלד און אנדערע ווערט זאכן. זיי האבן גיך אויפגעלאדן די קליידער אויף אויטאס און אוועקגעפארן איבערלאזנדיק פרישע פארבלוטיקטע קברים וועלכע האבן זיך געהויבן ווי צעוויגטע כוואליעס. אין די קברים אונטער דער ערד האבן זיך געפלאכטן מענטש־לעכע גלידער, געריסן, געביסן איינער דעם אנדערן, ניט געפינענדיק קיין רו. די קברים האבן געקרעכצט און געווייגט. דעם גאנצן פארלויף פון דער אקציע האט איבערגעגעבן א מיידל וועלכע איז געווען פארשאטן און ס׳איז איר געלונגען ארויסצודראפען אדער ס׳האט זי ווער ארויס־געשלעפט, ווייל אירס א שטיק קערפער איז געווען אינדרויסן, אזוי האט מען מיר דערציילט.

איך מיט מיין ברודער וועלכן איך האב געפונען אן אנטלאפענעם פון די גריבער איז געווען מער טויט ווי לעבעדיק, ער האט גארניט געוואלט ריידן אדער ער האט ניט געקענט. מיר זיינען געלאפן אין געטא כדי פון אונזער בונקער נאך עפעס ארויסנעמען כדי צו קענען קריגן דערפאר עפעס צו דערנערן. ארייגקומענדיק אין געטא איז אונזער בונקער שוין געווען אויפגעריסן און טרעפנדיק דארט א באנדע אוקראינישע רויבער וועלכע האבן געשטופט אין די זעק ארויף וואס ס׳איז זיי אונטער־געקומען. דערזעענדיק אונז האבן זיי געמיינט אז מיר זיינען אויך געקומען ראבעווען. זיי האבן צו אונז געשמייכלט. אין אונזער בונקער האבן מיר א פאר קלייניקייטן געפונען און ארויס פון געטא. וואו גייט מען? מיר זיינען אוועק צו א באקאנטן גוי הינטער דער שטאט און מיט טרערן אין די אויגן זיך ביי אים איינגעבעטן אויף א פאר טעג. לענגער האט ער אונז ניט געוואלט האלטן. ער האט אונז דערציילט אז נעכטן האט מען אין לאגער קאמיאנקע אויסגעשאסן עטלעכע טויזנט אידן. דאס איז שוין געווען ענדע 43־טע יאר. איך מוז דא צוגעבן אז מיט א צייט צוריק האב איך א קורצע צייט געארבעט אין קאמיאנקער לאגער פון וועלכן דער לאגער פירער האט מיך געפייניקט אויף טריט און אויף שריט. איך מיט מיין ברודער זיינען אנטלאפן אין א וואלד ארייַן, דארטן האבן מיר זיך ארומגעוואלגערט א לענגערע צייט. ביינאכט פלעגן מיר אויסבעטלען עסן ביי די גוים פון וועלכן מיר האבן ניט איינמאל געזען דעם טויט פאר די אויגן. עס איז אונז שוין נמאס געווארן ס׳לעבן.

איינמאל זיינען מיר אנגעקומען צו אן אוקראינער און זייער שטארק געווייגט ער זאל אונז ראטעווען. ער האט אויף אונז רחמנות געקראגן און אונז ארויפגענומען אויפן בוידעם און אונז באהאלטן. ער האט זיך זייער גוט צו אונז באצויגן. ביינאכט פלעגט ער אונז ברענגען עסן און א סך מאל אונז ארייַנגענומען אין שטוב ארייַן כדי זיך ארומצוואוואשן. זיין גאנצע משפחה האט פון אונז געוואוסט, אפילו זיינס א מיידעלע

פון 12 יאָר האָט אויך פון אונז געוואוסט און קיינער פון זיי האָט קיינעם ניט דערציילט. ווי מיר זיינען שפּעטער געוואָר געוואָרן פון זיין דער־ציילן, איז ער אַליין אין געהיים געוועזען אַ סובאָטניק. אַ פּאָר מאָנאַטן זיינען מיר ביי אים געווען, ער וואָלט אונז געווען אויסבאַהאַלטן ביז ענדע, ווען עס זאָל ניט געווען געשען דאָס וואָס ס׳איז געשען:

אין אַ געוויסן זונטיק זיינען זיך די סובאָטניקעס צו אים צוזאַמענ־געקומען, און נאָכדעם זיינען זיי אַלע אַוועק אָפּריכטן זייערע תּפילות. איז אַ שיגץ אַרויף אויפן בוידעם צו גנב׳נען אייער און האָט אונז באַמערקט, האָט ער אָנגעהויבן שרייען: געוואָלד, זשידי, און פּאָר שרעק איז ער אַראָפּגעפּאַלן פון דער לייטער. מיר האָבן שנעל אויפגעריסן דעם שטרויענעם דאַך און זיינען אין אים אַטעם געלאָפן אין די פעלדער אַריין. דאָס גאַנצע דאָרף האָט אונז נאָכגעיאָגט מיט הינט, מיט ווידלעס און שטעקנס. מיר זיינען אַריין אין אַ לאַן פון האָבער. אין זייער גרויסע שרעק זיינען מיר אַזוי אָפּגעלעגן ביז איינס אַזייגער, בערך, ביינאַכט.

שפּעטער זיינען מיר געגאַנגען צו אַ גוי אַ פּאָליאַק, וואָס האָט געהאַט געוואוינט נעבן אונז. ער האָט אונז געגעבן ברויט און אונז געהייסן אַנטלויפן, ווייל מען זוכט אונז. ער האָט אונז אויך דערציילט, אַז דעם סובאָטניק האָבן די דייטשן געוואָלט שיסן, ער האָט ג׳ע׳טענה׳ט אַז ער האָט ניט געוואוסט. זיינע חברים האָבן אים אָפּגעראַטעוועט. מיר זיינען אויך שפּעטער געוואָר געוואָרן אַז אייִדער די דייטשן זיינען צו אים געקומען האָט ער פּאַרברענט דאָס בילד פון מיין פּאָטער וואָס איז געווען ביי אים אַזוי טייער. נאָך אַ נייעס זיינען מיר געוואָר געוואָרן אַז אין דער זעלבער צייט זיינען אָנגעקומען אַ שטאַרקע פּאַרטיזאַנער גרופּע, גוט באַוואָפנט, אַריין אין לאַגער אַריין און אויסגעשאָסן וויפל דייטשן מיט אוקראַיניש פּאָליציי עס איז דאָרט געווען, און באָפרייט 500 אידן. דאָס זיינען שוין געווען די לעצטע אידן, בלויז פּראָטעקצינע, ווי אידישע פּאָליציי, אידן ראָטלער א. אַ. די פּאַרטיזאַנער האָבן געפרעגט די אידן אַז ווער ס׳וויל מיט זיי מיטגיין קען מיטגיין, און נאָר דער ווער ס׳האָט געווער. און וועמען ס׳איז געלונגען צו כאַפּן געווער ביי די דערשאָסענע דייטשן דער איז מיט זיי מיטגעאַנגען.

אין 2 טעג אַרום איז אָנגעקומען אַ גרויסע פּאַרשטאַרקונג פון דייטשן און צענויפגעכאַפּט אַלע אידן און דערשאָסן. עס איז געוואָרן אַ גרויסע אָבלאַווע און די דייטשן האָבן זיך געמוטשעט יאָגן נאָך די פּאַרטיזאַנער. זיינען מיר אַריינגעפּאַלן, זיי האָבן אונז געכאַפּט און באַלד זיינען מיר באַשולדיקט געוואָרן אי אַלס פּאַרטיזאַנער אי אַלס אידן. מיר האָבן גע־האַלטן אין איין שרייען אַז מיר זיינען ניט קיין אידן און ניט קיין פּאַרטיזאַנער — אוקראַיניש ריידן האָבן מיר זייער גוט געקענט — און אַז

מיר זיינען פון גרויס אוקראַינע פון זשמעריגנסקי ראַיאָן סילאָ סימאַקי (מיר זיינען דאָרט אַמאָל געווען) און אַז מען האָט אונז געפירט קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט, און מיר זיינען אַראָפּ טרינקען איז דער צוג אַוועק און אַלע אונזערע זאַכן מיט די דאָקומענטן זיינען געבליבן אין צוג, און אַז איך הייס מעריניוק מישקאַ און דער ברודער הייסט מעריניוק איוואַן (מיר האָבן זיך נאָך פון פריער געהאַט צוגעגרייט צו אַזאַ מעשה). זיי האָבן אונז געטריבן אין דאָרף אַריין. זיי זיינען געריטן אויף פערד און אונז געהאַלטן אין איין שלאָגן מיט בייטשן פון וועלכע די צייכנס זיינען מיר ביז היינט פאַרבליבן. אַריינפירנדיק אין דער קאָמענדאַנטור האָט מען אונז אַריינגעזעצט אין אַ צעלע און אַן אוקראַינישע שיקסע וועלכע האָט געערעדט דייטש און אוקראַיניש האָט אונז געפאָרשט ווער מיר זיינען. מיר האָבן איר דערציילט די זעלבע מעשה און דערביי זיך אַלעמאָל איבערגעצ׳למ׳ט און געמאָדליעט. זי האָט אונז געגלויבט און האָט אין דער קאָמענדאַנטור איבערגעגעבן אַז לויט איר מיינונג זיינען מיר נישט קיין אידן. ווען זי איז אַוועקגעגאַנגען האָט מען מיך אַליין אַריינגעפירט צו אַ דייטש וואו ס׳איז אויך געזעסן אַן אוקראַינישער דאָלמעטשער, און מיך אָנגעהויבן פאָרשן. איך האָב דאָס זעלבע קאָפּיטל ווידער דערציילט. ווען דער דייטש האָט געזען אַז אַלס שטימט, האָט ער מיך געפרעגט צי איך בין הונגעריק. האָב איך אים געזאָגט אַז יאָ. האָט מען מיר באַלד אַריינגעבראַכט א הייסע זופּע און באַלד געגעבן צו פאַרטרינקען גרויסע קופּלע ביר. ביים ערשטן טרונק האָב איך דערפילט אַז דער קאָפּ ווערט מיר פאַרדרייט און איך ווער שיכור. אין אַן אויגן־בליק וועז דער דייטש האָט זיך פאַרקוקט האָב איך דאָס ביר אַריינגעגאָסן אין אַן עמער וואָס איז פונקט דאָרט געשטאַנען, ער האָט מיך געפרעגט וויפל איך בין אַלט, איך האָב אים געזאָגט 18 יאָר (ס׳איז ניט געווען אמת). דער דייטש מיינעדיק אַז איך בין גוט שיכור האָט מיך אויפסניי נאָכאַמאָל געפאָרשט און ווידער האָט אַלץ געשטימט. נאָכדעם האָט מען אַריינגעפירט מיין ברודער און די זעלבע זאַך האָט איבערגע׳חזר׳ט און מיט אים די זעלבע זאַך געמאַכט ווי מיט מיר. דאָס איז געווען שוץ פאַליציי וועלכע האָבן געהיט דעם גרעניץ. זיי האָבן אונז אַוועקגעפירט קיין פאָד־וואַלטשיסק און דאָרטן אונז איבערגעגעבן די ס. ס. צו פאָרשן.

די ס. ס. באַנדיטן האָבן אונז ניט געפאָרשט נאָר איבערגעקוקט די פראָטאָקאָלן פון אונז וואָס די שוץ־פאַליציי האָט זיי געגעבן. 5 ס. ס. מערדער האָבן אונז נאָר אַלעמאָל געקוקט אין די אויגן אַריין כדי פון אונזערע אויגן אַרויסצולייענען ווער מיר זיינען. דריי האָבן געזאָגט אַז מיר זיינען ניט קיין אידן, זיי האָבן געערעדט דייטש פון וועלכן מיר האָבן פאַרשטאַנען, און צוויי האָבן געזאָגט אַז מיר זיינען אידן. אַזוי ווי ס׳איז

געווען אַ מערהייט וואָס האָבן געזאָגט אַז מיר זיינען ניט קיין אידן, האָבן זיי אונז איבערגעגעבן דער אוקראַינישער פּאָליציי אָפּצופירן אונז קיין טאַרניפּאָל אויף געוני אונז אויסצופאָרשן.

אין טאַרנאָפּאָל, אַריינקומענדיק אין אָמט פון דער געסטאָפּאָ, איז מיר פּינסטער געוואָרן פּאַר די אויגן דערזעענדיק די רוצח'ישע אויגן, אַ שרעקלעכער פּחד איז מיך באָפאַלן. מיט אַלע כוחות האָב איך זיך באַהערשט, פון זיין ווילדן געשריי האָב איך זיך ווי אויפגעוועקט. געקוקט מיר אין די אויגן אַריין און געפרעגט ווער איך בין. און ווייטער האָב איך דערציילט די זעלבע זאַך און דערביי זיך שטאַרק צעווינט אַז איך וויס נישט וואָס מען וויל פון מיר, און ער האָט דערווייל געקוקט אין פּראָטאָקאָל. ער האָט צו אינעם געגעבן אַ וואונק און האָט מיך אַריינגע־פירט אין אַ זייטיק צימער. אונטער דער טיר פון דעם צימער האָב איך באַמערקט שטיין מיין ברודער. אַריינקומענדיק אין צימער זענען געווען פיר שלעגערס, צוויי דייטשן און צוויי אוקראַינער, מיט גומענע פּאַלקעס. אַ דייטש האָט מיר געהייסן אַראָפּלאָזן די הויזן. — אַך, ג־ט, פּאַרוואָס קומט מיר אַזאַ שרעקלעכער טויט? — האָב איך געטראַכט אין דער פּאַר־צווייפלטער מינוט. — איך האָב זיך אָבער ניט פּאַרלוירן, נאָר מיט די הענט אַריבערגעצויגן די הויט, כדי ס'זאָל אויסזען גויאיש... די דייטשן האָבן אַנערקענט אַז איך בין ניט קיין איד. די אוקראַינישע מערדער איז אָבער געווען אַ גרויסע שאָד אַרויסצולאָזן עפּעס סתם אַזוי אַ קרבן, טאָ זאָלן זיי מיר כאָטש געבן אַ 25 שמיץ, אפשר בין איך אַ פּאַרטיזאַנער, און לויט זייער מיינונג דאַכט זיך זיי נאָך אַז איך בין אַ איד. מען האָט מיך אַוועקגעלייגט און די ערשטע שמיץ אויפן נאַקעטן לייב האָב איך געפילט און שטאַרק געשריען און ווייטער האָב איך שוין ניט געהערט. נאָכן שמייסן האָט מען מיך אַ צעבלוטיקטן דורכן פענסטער אַרויסגעוואָרפן. אויפ־געכאַפּט האָב איך זיך אין קרימענאַל.

מיין ברודער וועמען מען האָט אַריינגעזעצט אין איין צעלע מיט מיר האָט מיר דערציילט וואָס מיט אים איז פּאַרגעקומען. אַריינפירנדיק אים אין צימער האָט ער געקראָגן צוויי שטאַרקע פּעטש איבערן פּנים כדי אים צו צעטומלען. מיין ברודער האָט זיך אָבער ניט פּאַרלוירן נאָר אָנגעהויבן צו ריידן צו די אוקראַינער צום געווינסן, זיי זאָלן ניט וואָגן אים אָנצורירן און ניט פּיניקן אומזיסט זייערס אַ ברודער, און דערביי אַרויסגערעדט אַ פּאָר פערזן פון אוקראַינישן הימן און אויך דערמאָנט דעם פּאַרהייליקטן באָגדאַן כמעלניצקע. מיין ברודער האָט גע־האָט אַן עכטן אַרישן אויסזען מיט אַ בלאָנדע טשופּרינע. די אוקראַינער האָבן זיך איבערגעקוקט און עפּעס שטיל געזאָגט די דייטשן, און אים גלייך אָפּגעפירט אין דער צעלע וואו איך בין געזעסן, בעסער געזאָגט

געשטאַנען. דאָס איז געווען אַ צעלע פֿאַליטיטשנע אויף מענטשן וואָס איז דאָ אַ חשד אַלס פֿאַרטיזאַנער. זייער פיל מענטשן זיינען דאָרט געזעסן און יעדן טאָג פלעגט מען אַרויספירן מענטשן פֿון אויסגעשאָסן.

אין צווישן וואָכן האָט מען אונז אַרײַנגעפירט אין אַ ביורא און אונז פֿאַרגעלייענט אַז ס׳איז געווען איבער אונז אַ געריכט אונטער די אויגן פון מען האָט אונז גע׳פּסק׳נט דריי מאָנאַטן תפיסה ווייל מיר זיינען אַנטלאָפן פון דער אַרבעט צו וועלכער מען האָט אונז געפירט. ווייטער איז אַלעס ריכטיק וואָס מיר האָבן דערציילט.

זייענדיק אין דער תפיסה האָט מען אונז יעדן טאָג געפירט צו דער אַרבעט קיין קאַמיאָנקע. קיין אידן זיינען שוין פֿאַרשטענדלעך ניט געווען. עס האָבן נאָר געאַרבעט פֿאַרשידענע פֿאָליטישע אַרעסטירטע. בייַ־נאַכט האָט מען אונז צוריקגעפירט אין תפיסה. עסן האָט מען אונז געגעבן נאָר די נשמה צו דערהאַלטן. אין קאַמיאָנקע איז געווען דער אָבערשאַר־פירער רעבעל, וועלכער האָט מיך געקענט פון פריער אַלס איד און וואָס פלעגט מיך שטענדיק פיניקן. דערזעענדיק מיך איז ער אַווייליע געבליבן שטיין און ווילד אויסגעשריען: דו פֿאַרפלוכטע יודע! איך האָב זיך געמאַכט תמ׳עוואָטע גלייך ווי נישט מיך מיינט ער, און האָב אים אויפ־געווויזן אַז ער האָט אַ גרויסן טעות און אים געווויזן מיין קענקאַרטע וואָס איך האָב געהאַט פון די דייטשן באַקומען. ער האָט זיינע אויגן ניט געגלויבט, און מיט אַ מאָל מיט דער האַנט האָט ער מיך אָפּגעלאָזט, אָבער פאַר דאָס פלעגט ער מיר צוטיילן די שווערסטע אַרבעט, און דערביי כסדר געמורמלט: פֿאַרפלוכטע יודן, יודע פערעקע א. ז. וו. איך האָב זיך ניט וויסנדיק געמאַכט. דעם ברודער מיינעם האָט מען ניט געטשעפּעט, ווייל, ווי געזאָגט, האָט ער געהאַט אַן אַרישן אויסזען.

נאָך די דריי מאָנאַטן האָט מען אונז אַרויסגעפירט אין אַ לאַגער אַריין וואו מען האָט קאָנצענטרירט מענטשן צו פירן קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט. מיר האָבן געקראָגן דאָקומענטן אויף די אויבנדערמאַנטע אוקראַי־נישע נעמען מיט אונזערע פינגער אָפּדרוקן.

אין לאַגער זיינען מיר געוואָר געוואָרן אַ שרעקלעכע נייעס פאַר אונז, אַז פֿאַרנדיק קיין דייטשלאַנד מוז מען אין לעמבערג דורכגיין אַ מעדיצינישע קאָמיסיע. דאָ האָב איך געוואוסט וועל איך אַריינפאַלן. איך האָב באַשלאָסן צו אַנטלויפן. האָבנדיק ביי זיך אַזאַ טייערן דאָקומענט האָב איך ביינאַכט זיך צעקושט מיט מיין ברודער און דורך אַ צעבראָכענע גראַטע וואָס איז געווען אין פּענסטער זיך אַראָפּגעלאָזט פון 3־טן שטאָק אָנכאַפּנדיק זיך אין דער רינדעוווע. פּינסטער חושך איז געווען וויל צו מיין גליק האָט זיך פּונקט געמאַכט אַ קורץ שלוס. מיין ברודער וואָלט אויך מיט מיר געווען אַדורך, ער האָט אָבער דורך דער גראַטע זיך

ניט געקענט דורכשטופן אַזוי ווי איך וואָס בין געווען שמאָל און דאַר. ער האָט מיר געזאָגט אַז ער וועט שפּרינגען פון צוג. איך בין אַריבער איבערן פּלויט (געהיט האָט מען ניט אַזוי שטאַרק) און בין אַוועק קיין טאַרנאָפּאָל צו אַ חזיר־שלעגער מיט וועלכן איך האָב זיך באַקענט אין קרימענאָל וואָס איז מיט מיר געזעסן אַ פּאָר וואָכן (ווייל ער האָט באַ־ליידיקט אַ דייטש). ער האָט מיר געגעבן זיין אַדרעס און מיר געזאָגט, אַז נאָך די דריי חדשים ווען איך וועל באַפרייט ווערן זאָל איך צו אים קומען. מיט מיין אַריבנקומען האָט ער זיך זייער דערפרייט מיט מיר, און כדי די דייטשן זאָלן מיך אַמאָל ניט כאַפּן אויף קיין אַרבעט האָט ער מיך אַוועקגעשיקט צו זיינס אַ שוואָגער אין אַ דאָרף גייע־וויעלקי. פון צייט צו צייט איז דער חזיר־שלעגער געקומען, מען האָט געלאָבט און געטאַנצט און אויסגערעדט אַלדאָס בייז אויף די זשידים.

ביי דעם שוואָגער, וואָס איז מיר פאַרהעלטנסמעסיק גוט געווען, בין איך געווען ביז צו דער באַפרייאונג.

עס איז כדאי צוצוגעבן וואָס דער ברודער מיינער האָט מיר דער־ציילט נאָך דער באַפרייאונג וואָס ער האָט מיטגעמאַכט, זינט מיר האָבן זיך צעשיידט.

פאָרנדיק אויפן צוג קיין דייטשלאַנד און קומענדיק הינטער לעמבערג ווען דער צוג האָט אָנגעהויבן לאַנגזאַם צו גיין, האָט ער אָנגעהויבן צו בונטעווען אין זיין קופּע אַ דרייסיק יונגע שקצים בלויז אוקראַינער, אַז ווי פירט מען אונז, האָט ער כמעט געשריען — פאַרוואָס זאָלן מיר זיך לאָזן אויסניצן מיט שווערע אַרבעט? דאָס אוקראַיניש פאָלק האָט שוין גענוג גליטן א. ז. ו. אַ גאַנצע רעדע האָט ער געהאַלטן. די שקצים זיינען אָריין אין אַזאַ התפּעלות און באַלד אויפגעריסן די טיר פון גיי־ענדיקן צוג און אָנגעהויבן שפּרינגען. ער איז געווען פון די ערשטע. די זעלנער וואָס זיינען געלעגן אויף די דעכער האָבן אָנגעהויבן צו שיסן און אייניקע זיינען געפאַלן, אָבער די גרעסטע טייל זיינען אָנטלאָפן און מיטגענומען מיין ברודער צו זיי אַהיים און אים אינגעאָרדנט ביי אַ גלח אין קאָפּעטשינצע. דאָרט האָט ער געאַרבעט פאַרשידענע אַרבעטן, געאַ־דעווען חזירים, געגעבן עסן די בהמות, פעלד־אַרבעט. מיט דער צייט איז ער געוואָרן דער גאַנצער בעל־הבית. דער גלח איז פון אים געווען זייער צופריידן. ווען ער האָט געערדעט מיטן גלח האָט דער גלח תמיד געשפּריצט מיט שנאה אויף די זשידעס וואָס מען איז, אַ דאַנקען ג־ט, פּטור געוואָרן. עס האָט אויך ביים גלח געאַרבעט אַ שיקסע, אַ דינסט, וואָס האָט כסדר געהאַלטן אין איין דערציילן וואָס זי האָט אַלץ צוגעזען וואָס מען האָט געטאָן מיט די פאַרשיווע זשידעס. זי האָט דערציילט

אזעלכע שרעקלעכע סצענעס אז עס האָט מיין ברודער אויפגעשוידערט, הגם ער האָט פון אלץ געוואוסט. ביי אזעלכע דערציילונגען פלעגט מיין ברודער ארויסלויפן. די שיקסע פלעגט זיך וואונדערן, און אַ באַהאַלטענע שנאה האָט זי געטראָגן אין איר טריפה האָרץ אויף מיין ברודער פון וועלכן ער איז עס ערשט שפּעטער געוואָר געוואָרן.

איינמאָל איז מיין ברודער געגאַנגען נעמען שטרוי אין סטאָדאַלע, האָט ער באַמערקט צוויי אידישע מיידלעך שוועסטער, אַפּגעריסענע, צע־שראָקענע און מיט טרערן אין די אויגן האָבן זיי זיך געבעטן ער זאָל זיי לאָזן זיצן ביז נאַכט און ביינאַכט וועלן זיי אַוועקגיין. מיין ברודער האָט אין זיך אַריינגעווייניט און זיי געזאָגט אַז ער גייט זיי ברענגען ברויט. זיי האָבן אָבער מורא געהאַט אַז ער גייט ברענגען פּאָליציי און האָבן געוואָלט אַנטלויפן. ער איז צוריק צו זיי און זיי געזאָגט „שמע ישראל", איך בין אויך אַזאַ אומגליקלעכער איד ווי איר. זיינען זיי געבליבן דאָרטן. ער האָט געמאַכט אַ גרוב אין סטאָדאַלע און זיי באַהאַלטן, און יעדע נאַכט זיי אַרויסגענומען אויף לופט און געגעבן עסן.

נאָך אַ געוויסע צייט האָט ער אייגמאָל דערהערט אַ געוואָלד, ווי די דינסט שרייט: זשידי! ער איז ווייס געוואָרן פּאַר שרעק און איז אַרויס. האָט ער דערזען אַן עלטערן איד וואָס איז נעבעך געשטאַנען און געציטערט. די דינסט פאַרבייגייענדיק נעבן אַ סטערטע שטרוי וואָס איז געוואָגן לעבן דער סטאָדאַלע האָט באַמערקט דעם אידן. אויף די געוואָלדן איז זיך צענויפגעלאָפן דאָס גאַנצע דאָרף און געגומען שלאָגן דעם אידן אַז ביז די זשאַנדאַרמעריע איז געקומען איז שוין דער איד געוואָגן טויט. די שיקסע האָט געשריען אַז איוואַן מיין ברודער האָט זיכער באַהאַלטן דעם אידן און ווער ווייסט וויפל ער באַהאַלט נאָך אויס. די פּאָליציי האָט געגומען שרייען אויף אים. מיין ברודער האָט נאָך העכער געשריען אַז ער ווייס פון גאָרניט, נאָר זיכער האָט די דינסט דעם אידן באַהאַלטן און זאָגט אויף אים. זיי האָבן זיך געהייסן געבן צו טרינקען, באַלד האָט מען זיי אַרויפגעשטעלט אַ פלאַש בראַנפן. אויסטרינקענדיק האָבן זיי אים געזאָגט, ער זאָל נעמען אַ ווידלע און זיי העלפן מאַכן אַ רעוויזיע אין גאַנצן הויף. זיין האָרץ איז שיער ניט געבליבן שטיין און גייענדיק מיט זיי אין סטאָדאַלע האָבן זיי געהייסן איבערוואַרפן דאָס שטרוי פונקט פון דעם אָרט וואו די צוויי אָרעמע שוועסטער זיינען געלעגן באַהאַלטן. ער האָט פויל אַוועקגענומען ס׳שטרוי. זיי זיינען אַרויף אויף די דינע ברעטלעך וואָס דער גרוב איז געוועזן פּאַרדעקט. די ברעטלעך האָבן אָנגעהויבן קנאַקן, אָבער זייענדיק בגלופין האָבן זיי גאָרניט באַמערקט און געהייסן צוריקלייגן ס׳שטרוי און אָנגעהויבן זוכן אויף אַן אַנדער אָרט.

ער האָט פרייער אָפגעאָטעמט. אַזוי האָבן זיי געזוכט, געניטערט אפשר צוויי שעה, געגעבן אים אַ קלאַפּ אין פלייצע און געזאָגט: מאָלאָדיץ איוואַן! און זיינען אַוועק. צוויי טעג האָט ער מורא געהאַט צו זיי צו גיין ביז ס׳האָט זיך באַרואיקט האָט ער זיי געבראַכט עסן. אַזוי האָט ער זיי געהאַלטן ביז די רוסן זיינען אַריין.

וועו די רוסן זיינען אַריין האָט ער אַריינגעפירט די צוויי אידישע שוועסטער צום גלח אין שטוב און אים געזאָגט: אָט האָסטו די אידישקעס וועלכע מען האָט געזוכט, און אַז ער, איוואַן, איז אויך אַ איד. שטיי ניט ווי אַ גולם! — האָט מיין ברודער געשריען צום גלח וועלכער איז געווען אינגאַנצן צעטומלט — גיב זיי עסן, זאָלן זיי זיך ריין אַרום־וואַשן, גיב זיי אָנצוטאָן און הייצט וועסטו מיר דערלאַנגען עסן! די שיקסע האָט ער איבערגעגעבן וואו מען דאַרף.

לאַנג איז ער דאָרט ניט געווען און מיט די מיידלעך אַוועקגעפאָרן וואָס ער האָט נאָך דורכגעמאַכט פאַרשידנס. און לסוף האָט ער מיט איינער חתונה געהאַט און געפינט זיך היינט אין אַמעריקע.

אַן איידעלע קריסטין האָט מיך געראַטעוועט

• חנה שפּיזאיזען־וויסלעדער
אויפגענומען דורך יעקב שוואַרץ

שוין יאָרן זענען אַוועק זייט די היטלעריסטישע באַנדיטען האָבען מיט די שוידערליכסטע פּייניגונגען און פאַרשידענע טויטען אַוועקגעריסען פון אונז אונזערע טייערסטע, אונזערע נאָענטסטע. שוין יאָרן זענען אַוועק זייט די בייזע שוואַרצע כמאַרעס האָבען באַדעקט און פינסטער געמאַכט דאָס לעבן. די דייטשע מערדער האָבען אויף אייביג אויסגעלאָשען די ליכטיקע געשטאַלטען פון אונזער טאַמאַשאַוער קהילה. איך קען ניט פאַרגעסען די אַלע שוידערליכע בילדער וואָס מיינע אויגען האָבען געזען. טייל מאָל דאַכט זיך מיר אַז דווקא וואָס מער די יאָרן גייען אַלץ שאַרפער ווערט דער ווייטיק. אַלץ קלאָרער און בולט׳ער ווערן די בילדער פון גרויסען קאָשמאַר.

אין די יאָרן פון גרויסען אומגליק און אין די ערשטע יאָרן נאָך אים — בין איך געווען ווי פאַרטויבט — געלעבט ווי אונטער אַ רעש. כ׳האָב אָפט אפילו קיין כוח, נישט געהאַט צו שפּירן די גרויסע פּיין און ערשט איצט — יאָרן נאָכן גרויסען שוידער דערשפּיר איך ערשט דעם גרויסען ווייטיק פון אונזער גרויסען אומגליק אין טאָג טעגליכען לויף שטעל איך זיך אָפּ אויף אַווייליע, און עס טויכט אויף אפשר קלאָרער ווי פריער דער קאָשמאַר פון יענע טעג איך דערזע די שוידערליכע בילדער פון דער ערשטער אַקציע אין טאָמאַשאָוו ווי מען האָט ווי געיאָגטע חיות צונויף געיאָגט טאָטעס און מאַמעס פון 32 יאָר אַן אויף דער פּיעקאַרסקי גאַס. איך הער די יאָמערדיגע געשרייען פון די קרבנות אין דער גרויזאַמער נאַכט ווי מען האָט זיי אַוועק געפירט קיין טשעשאַנאָוו און נאַכער קיין בעלזשעץ. איך זעה בולט די בילדער פון אַזוי פיל טאָמאַשאָווער אידען אויף זייער לעצטען פּינליכען וועג און צווישען זיי אויך מיינע נאָענטסטע און טייערסטע וועלכע זענען אַוועק געפירט געוואָרען קיין בעלזשעץ און מיין טייערע שוועסטער אויפ׳ן ראַנד פון טויטע גרוב. און איך פיל אַז דאָס האָרץ שטעלט זיך מיר ממש אָפּ.

נאָכען אויסמאַרדען אַלע עלטערע מענטשען האָבען מיר יונגערע אָנגעהויבען אַרבעטען צוואַנגס אַרבעט וואָס פאַר אַ ליאַדע אומפינקטליכקייט איז מען אויפן אָרט דערשאָסען געוואָרען. קיין היימען האָבען מיר שוין ניט געהאַט איך האָב אָנגעהויבען לייַדען הונגער און נויט. באַרוועס און נאָקעט אין די גרעסטע פרעסט ביז היינט פאַרשטיי איך נישט ווי אַזוי עס האָט זיך דאָמאָלס קיינער ניט פאַרקילט. איך האָב אָנגעהויבען זוכען אין די מיסט־

קאַסטענס פאַרשידען אָפּפאַל ווי שאָלען פון קאַרטאָפּעל און אַמאָל אויך געפונען שטיקלעך פאַרדאַרט ברויט. עס האָט מיך אָבער איין מאָל אַ דייטש באַמערקט און מיך גוט צעשלאָגען האָב איך שוין מורא געהאַט צו זוכען. פון טאָג צו טאָג זענען מיר געוואָרען אַלץ ווייניגער און ווייניגער. דער יודען־ראַט איז שוין דאַמאָלס באַשטאַנען פון דריי פּערזאָנען. איין מאָל אַרבעטענדיג אויף אַ פעלד ביי אַ פאַלקס דויטש קומט אָן אַ דייטש און צעשרייט זיך אויף מיר קום אַהער!... איך האָב אַ קוק געגעבען אין דערזען זיינע צוויי גזלנ׳ישע אויגען וואָס שפּריצען מיט פייער איז מיך אַ שרעקליכער פחד באַפאַלען (אפשר דערפאַר וואָס איך האָב מיט אַ פאָר מינוט פריער געהערט שרייען שמע ישראל און נאַכער שיסען) איך האָב אָבגעהויבען צו אַנטלויפען אין איין אָטעם ביך איך געלאָפען איבער פלויטען און דער מערדער האָט מיך נאָך געיאָגט די קוילען זענען געפלויגען און געפייפט אין די אויערן איך בין ניט טויט ניט לעבעדיג אַריינגעפאַלען צו אַ פויערטע אוז זי האָט מיך באַהאַלטן אין אַ קליידער שאַנק איינשטעלענדיג זיך ס׳לעבען מיט איר גאַנצער משפּחה. דער מערדער איז מיט אַ רוצח׳ישען געשריי דאָנער וועטער אַריין צו די פויערטע מיט אַ רעוואָלווער אין דער האַנט. די פויערטע האָט אים אָבגעוויזען אין וועלכער ריכטונג זי האָט מיך געזען אַנטלויפען ער איז אַרויס געלאָפען אין דער ריכטונג אין פאַרשטענדליך מיך ניט געפונען. ביינאַכט האָט זי מיך פון שאַנק אַרויסגענומען עטליכע שעה האָט זי מיך געראַטעוועט ביז איך בין געקומען צו זיך. וועג איך האָב באַמערקט טרערען אין



◆

אידען וועלכע זענען דורך די דייטשען

אירע אויגען איז מיין פאַרבליטיקט האַרץ דערפרייד געוואָרען. זי האָט מיך געקושט און געטרייסט, און זי האָט מיר געזאָגט אַז זי האָט אַ גוט באַהעלטעניש און זי וועט מיך אויסבאַהאַלטען טראָץ דעם וואָס זי וויסט אַז זי שטעלט זיך איין ס׳לעבען און איך זאָל אויף הערען צו וויינען, ווייל די הייליגע מאַריע וועט מיך באַשיצען פון אַלע געפאַרען.

און אַזוי האָט זי טאַקע געטאָן זי האָט מיך באַהאַלטען אויף אַ געטאָפּעלטען בוידעם און יעדע נאַכט מיר אַרויפגעברענגט צו עסען. זי האָט מיר אויך דערציילט אַז איר זון וויסט אַז איך בין דאָ באַהאַלטען אָבער איך זאָל גאָר ניט מורא האָבען ווייל איר זון איז אַזאַ גוטער ווי זי. איין מאָל אין דער וואָך וועז קיינער איז אין שטוב ניט געווען פלעגט זי מיך אַראָפּנעמען אין שטוב אַריין און מיך גוט אויסגעוואַשן געצוואָגען און אָפּגעריניגט. מיר געגעבען צו עסען און מיך צוריק געפירט שלאָפען. און פאַר וואָס זי איז מיר אַזוי האַרציג גוט געווען — פאַר וואָס זי האָט מיך כסדר געקושט און געווויינט — צי האָט זי עפּעס געוויסע כוונות געהאַט דערביי אויף דעם אַלעמען האָב איך ניט קיין ענטפער. איין מאָל ליגענדיג אויפן בוידעם האָב איך דערהערט שרעקליכע געשרייען און אַ שיסעריי און אַ האַווקען פון הינט און אַ וויילד געלעכטער פון די רוצחים מיין לייב איז מיר געוינצעלט געוואָרען איך האָב איינגעהאַלטען דעם אָטעם און אַרויסגעקוקט נאָך אַ שמאָלע שפּאַרע האָב איך געזען ווי מען פירט אַ גרויסע קאָלאָנע אידען מענער און פרויען און קינדער. די געוויינען האָבען צעריסען די הימלען מיט מיין האַרץ צוזאַמען זעענדיק ווי אַ מאַמע האָט געטראָגען אַ קליין קינד און עס האָט זעהר שטאַרק געווויינט האָט עס דער ס. ס. מערדער אַרויסגעריסען פון דער מאַמען און עס צעטרעטען מיט די פיס. ביז היינט טרעט דאָס גרויליכע בילד ניט אָפ פון מיינע אויגען. פון מיין האַרץ האָט זיך דאָמאָלס אַרויסגעריסען ניט ווילענדיג אַ געשריי און האָב ספּאַזמאַטיש זיך זעהר שטאַרק צוווויינט. און אַזוי האָט מיך די גוי׳ע עליזאַבעטאַ וואַזשנא, אָדער ווי מען האָט זי גערופען קויטאַניאַ אויסבאַהאַלטען די גאַנצע צייט וואָס זי איז געווען מיין רעטערען בעסער געזאָגט מיין מאַמע. ביז אַ געוויסען טאָג איז זי מיר אַרויפגעקומען אָנזאָגען אַז די סאָוועטן זענען דאָ. קיין שום מענטש אין דער וועלט קען ניט פילען אַזאַ גליקליכע מינוט איך בין ס׳ערשטע מאָל אַרויס אויף דער גאַס מיין „מאַמע״ האָט געהאַלטען און איין וויינען איך זאָל ניט אַוועק. אַ לענגערע צייט בין איך נאָך טאַקע ביי איר געווען. קיין איין איד האָב איך אין טאָמאַשאָוו ניט געטראָפען. שפּעטער זענען אָנגעקומען אַ פּאָר געציילטע האַלב טויטע אידען וועלכע זענען אויך געווען אין פּאַרשידענע אומשטאַנדען אויסגעהאַלטען. טאָמאַשאָוו האָב איך לגמרי ניט דערקענט איין גרויסער בית־עולם ערטערווייז קברים פון 40־60 מאן...



פינסטערע טעג

אין מיין לעבן

• פייגע פעסל בערגמאן

פיגא פעסיל בערגמאן

דאס אידישע שטעטעלע טאמאשאוו לובעלסקי איז געווען קליין, ס׳ארעמקייט — גרויס. ווי אזוי די עטלעכע טויזנט אידן האבן געמאכט א לעבן צווישן אזוי פיל טויזנטער גוים איז ניט צו פארשטיין. אבער מען האט זיך נישט געגריבלט, מען האט ניט געפרעגט קיין קשיות. צו ג־ט האט קיינער ניט צוגעלייגט, מען האט געפירט א אידיש לעבן, מען האט חתונה געמאכט קינדער א. ז. ו. מיין טאכטער האט חתונה געהאט קיין ווארשע און הארט פארן אויסברוך פון דער קריג בין איך געפארן קיין ווארשע צו מיין טאכטער. באלד איז אויס־געבראכן די קריג און נאך לאנגע באמבארדירונגען האבן די דייטשן באזעצט ווארשע. נאך א קורצער צייט האט זיך געשאפן דער באוואוסטער ווארשעווער געטא און איך מיט מיין טאכטער מיט דער גאנצער משפחה זיינען גלייך מיט אלע אומגליקלעכע דארט געווען. איך האב אנגעהויבן פילן די שרעקלעכע פיין פון הונגער, די שרעק פון די כסדר׳דיקע שיסע־רייען, דאס אידישע בלוט וואס עס האט זיך אנגעהויבן גיסן יעדן טאג מער און מער. א נאגענדיקע בענקשאפט איז מיך באפאלן צו מיין מאמע, שוועסטער און שוואגער און קינדערלעך וועלכע איך האב אידערגעלאזט זין טאמאשאוו. און איינמאל איז געלונגען מיין טאכטער אידערצוריידן א קריסט ער זאל מיך ארויס׳גנב׳נען פון געטא. זי האט אים באצאלט 600 זלאטעס. אין א געוויסער נאכט האט ער מיך ארויסגעפירט פון געטא לייך צו דער באן. דאס פנים האט ער מיר פארבונדן מיט וואטע און ויף דער באן בין איך געווען זיין קראנקע מאמאשע. אלעמאל האט ער מיר פארשידענע רעצעפטן געגעבן און אזוי האט ער מיך אין ערעקלעכן פחד צוגעפירט ביז זאמאשטש. פון זאמאשטש בין איך מיט א דראזשקע געפארן קיין טאמאשאוו. אין טאמאשאוו האב איך נאך גע־

טראָפן פיל אידן ווי אויך מיין מוטער ע״ה מיט דער שוועסטער און שוואָגער און קינדערלעך, פאַרשטענדלעך איז מען געווען אויסבאַהאַלטן. איינמאָל האָט מען דער׳הרג׳ט אַ דייטשן זשאַנדאַר, האָט מען געזאָגט אַז די אידן האָבן אים דער׳הרג׳ט און באַלד האָט מען איינגעזעצט 40 אידן וועלכע זיינען אין אַ קורצע צייט דערשאָסן געוואָרן. צווישן זיי איז אויך געווען מיין שוואָגער שבח בערגערבוים.

ווען ס׳איז אַרויס אַ באַפעל אַז פון 32 יאָר זאָלן זיך אַלע מענער און פרויען צושטעלן אויף דעם פלאַץ האָבן זיך פיל מענטשן צוגעשלעפט צו די צוגעגרייטע וועגעלעך און אויטאָס (אַ געוויסע טייל האָבן זיך באַהאַלטן), איך אַליין בין אויך צוגעגאַנגען אויפזיצן. אָבער אבא בערגער־בוים פון יודן־ראַט האָט זיך שטאַרק צעשריען אויף מיר, אַז איך געהער נישט דאָ אַהער, ווייל איך בין אַ ווארשעווערין. ווען ער האָט אויף מיר געשריען, האָט אַ דייטש מיר דערלאַנגט מיט אַ שטעקן אַ שטאַרקן קלאַפּ. איך בין אַנידערגעפאַלן און מיט אַלע כוחות זיך קוים אויפ־געהויבן און בין אַנטלאָפן. איך האָב פון ווי ווייט נאָך געהערט די שרעקלעכע געוויינען און פון צייט צו צייט אַ שאָס. דעמאָלט האָט מען די אַלע אומגליקלעכע אידן, צווישן זיי אויך מיינע אַלע טייערסטע און נאָענטסטע אַוועקגעפירט קיין טשעשאַנאָו און אַביסל שפעטער קיין בעלזשעץ.

צוריק לויפנדיק ניט וויסנדיק וואוהין, האָב איך געזען אַזאַ פאַל: אַ איד האָט זיך אַנידערגעלייגט מיטן פנים אַראָפּ (ער האָט וואַרשיינלעך באַמערקט אַז הינטער אים גייען דייטשן). ווען די מערדער זיינען דורך אים אַדורכגעגאַנגען האָבן זיי געזאָגט: אָאָ, איין שמוציקער טויטער יודע ליגט דאָ היר. און ווען זיי זיינען אַוועקגעגאַנגען האָט זיך דער איד אויפגעהויבן. אין דעם מאָמענט האָב איך דערפילט עפעס אַן אינערלעכן דראַנג צום לעבן. איך בין אַנגעקומען צו אַ אידישע משפחה, און מיט טרערן אין די אויגן זיך געבעטן מען זאָל מיך לאָזן נאָר די אייגע נאַכט איבערנעכטיקן. מען האָט מיר אָבער ניט ערלויבט, ווייל יעדערער האָט פאָר זיך מורא געהאַט, און עפעס אַן איראָניע פון גורל האָט געוואָלט אַז איך זאָל די נאַכט ביי דעם איד ניט שלאָפן; נאָר ניט וויייט פון דעם איד האָט מען מיך יאָ אַריינגעלאָזט איבערזיצן די נאַכט. ביינאַכט האָבן די ס. ס. באַנדיטן דאָרט אַלע דערשאָסן. איך האָב נאָך געהערט דאָסווילדע געלעכטער פון זיי אַז די גאַס איז שוין יודן־ריין.

אין דער פרי בין איך אַוועק אין אַ דאָרף אַריין און האָב פונקט אַריינגעטראָפן צום סאָלטיס, ער איז אָבער אין דער היים ניט געווען. איך האָב זיך שטאַרק צעוויינט און די מוטער זיינע האָט איבער געגומען ס׳רחמנות און זי האָט מיך באַהאַלטן אויפן בוידעם און מיר אָנגעזאָגט, אַז באַלד אין דער פרי זאָל איך אַוועקגיין, ווייל זי האָט פאָר זיך זייער שטאַרק מורא וואָרום פאָר באַהאַלטן אַ אידישקע קומט טויט־שטראָף.

גאַנץ פרי האָט זי מיר געגעבן ברויט, כ׳האָב איר זייער געדאַנקט און בין אַוועקגעגאַנגען. גייענדיק און ניט וויסנדיק וואוהין טרעפט מיך אַ פאַלקס דייטש און זאָגט מיר אַז עס דאַכט זיך אים אַז איך בין אַ זשידאָווקע, און וואו איך גיי. איך האָב זיך הויך צעלאַכט און אים געזאָגט אַז איך געדענק שוין אַליין ניט וועז איך האָב געזען אַ אידישקע. ער איז וואַרשיינלעך ניט געווען קיין מענטשן־קענער, ווייל די הענט און די פיס האָבן מיר געציטערט און דאָס האַרץ איז מיר שיעור אַרויסגעשפרונגען. אין זעלבן מאָמענט זיינען אַנגעפאָרן עטלעכע שליטנס מיט דייטשן. דער גוי דערזעענדיק זיי האָט זיך שנעל אָפגעטראָגן, און איך האָב זיך אָפ־געשטעלט און אַ זייער געקינצלט האַרציק שמייכעלע האָט געשוועבט איבער מיין צעשראָקן פנים. זיי זיינען דורכגעפאָרן און צו מיר זיך רעכט ניט אומגעקוקט. איך בין וויטער געגאַנגען און וויטער האָט מיך גע־טראָפן אַ פאַלקס־דייטש, ער האָט שוין געטראָגן אַ ביקס. ער האָט מיך געפרעגט וואו איך גיי און צי איך בין אַ זשידאָווקע, און וויטער האָב איך זיך צעלאַכט און געמורמלט: יעזו קאָכאַני. און אַזוי ווי ער האָט



די אויסזידלונג קיין ציעשינוב דורך די דייטשען

געזען אָנקומען דייטשן האָט ער האַסטיק געגומען אַנטלויפן (ביז היינט ווייס איך ניט פאַרוואָס) די דייטשן האָבן אים געגומען נאָכיאָגן, און דער ווייל האָב איך זיך באַהאַלטן, אין אַזוי בין איך אָנגעקומען קיין טאָמאַשאָוו. איך בין אַריינגעקומען אין אַ ליידיקע שטוב אַריין, ווייל פונקט מיט איין טאָג פריער צוריק איז געווען די 2־טע אַקציע. זייענדיק נאָר אַ פּאָר מינוט אין דער פּוסטער שטוב, זיינען אַריינגעקומען דריי קליינע שקצים און מיט פּרייד אויסגעשריען: אָ! מאַמע! זשידאָווקאַ! איינער האָט געשריען, גיב אַהער געלט, דער צווייטער האָט געוואָלט גאָלד. וועז איך האָב זיי געזאָגט אַז איך האָב ניט זיינען מיך אַלע באַפאַלן און גענומען שלאָגן. איך האָב זיי אַוועקגעגעבן 45 זלאָטעס וואָס איך האָב פאַרמאָגט, און יעצט האָבן זיי געזאָגט, גייען זיי נאָך זשאַנדאַרמעריע, און זיינען אַרויסגעלאָפן. איך בין שטאַרק געוואָרן צעבראָכן פונ׳ם שלאָגן, און פון מיינע אויגן האָבן אָן אויפהער געפלאָסן טרערן.

געוואָר ווערנדיק אַז עס געפינט זיך שוין ניט קיין שום איד, האָב איך זיך געלאָזט גיין קיין ראַווע רוסקע, ווייל אַ גוי האָט מיר געזאָגט אַז אין ראַווע געפינען זיך נאָך אַ סך אידן. זייער גרויסע שרעק האָב איך דורכגעמאַכט באַהאַלטענדיק זיך אַלעמאָל פאַר דורכגייער, ביז הינטער ראַווע האָב איך דערהערט אַ שרעקלעך שיסעריי. אַריינגיין אין שטאָט אַריין האָב איך ניט געקענט, ווייל ס׳איז געווען אַרומגעצוימט. שטעלט מיך אָפּ אַ גוי, אַן עלטערער, און זאָגט מיר: איך דערקען אַז דו ביסט אַ אידישקע, נאָר אויב דו ווילסט אַנקומען צו דיינע אידן וועלכע מען שיסט יעצט אויס, קענסטו גיין דורך אַ צווייטן וועג אָט־אָ־דאָ, האָט ער מיר מיט דער האַנט אָנגעווויזן. איך האָב געזען אַז איך האָב ניט וואו צו גיין בין איך צוריקגעגאַנגען.

די נאָכט איז צוגעפאַלן. אַ דראָבנער שניידיקער רעגן האָט מיר געפּאַטשט אין פּנים. עס איז מיר זייער שטאַרק קאַלט געווואָרן, און ס׳־ערשטע מאָל האָב איך שוין אָנגעהויבן בעטן ג־ט אַז דער טויט זאָל וואָס שנעלער קומען אויף מיר. אָבער ווי אויף להכעיס האָט ס׳האָרץ אויסגעהאַלטן. אויפן וועג האָב איך געטראָפן אַ שייגץ מיט אַ ראָווער, האָט ער מיך זייער שטאַרק געבעטן איך זאָל אים צוליב טאָן און גיין מיט אים אויף דער זשאַנדאַרמעריע. איך האָב אים געבעטן ער זאָל מיך אָפּלאָזן, ווייל דער הייליקער יעזוס וועט אים באַשטראָפן אויב ער וועט מיך אַזוי טשעפּען, ווייל איך האָב אַ קראַנק קינד אין דער היים. און האָב אים געוויזן אַ פלעשעלע מיט אַ מעדיצין וואָס כ׳האָב שטענדיק געהאַלטן ביי זיך. ער האָט מיך אָבער ניט אָפּגעלאָזט, און אָפּגייענדיק מיט מיר בערך אַ קילאָמעטער זיינען מיר אָנגעקומען צו אַ נאַדלעשני. עס איז אַרויסגעקומען אַ קריסטין, האָט ער איר געזאָגט, אַזוי ווי ער האָט גע־

פּאַקט אַ זשידאָווקע, זאָל זי אים דערלויבן צו טעלעפאָנירן דאָ וואו מען דאַרף. די קריסטין האָט זיך זייער שטאַרק צעשריגן אויף אים, אַז זי וווייסט אַז איך בין אַן ערלעכע קריסטין און אַז פיל מאָל האָט זי מיך אין קלויסטער געטראָפן. ער האָט מיך אָפּגעלאָזט און איז אַוועק. זי האָט מיר געגעבן צו עסן. כ׳האָב איר זייער האַרציק געדאַנקט, און בין וויטער געגאַנגען ביז בעלזשעץ.

דאָס ערשטע האָב איך דערזען דייטשן וועלכע האָבן געלאָדן בהמות אויף דער באַן. אַ גויע וואָס האָט געפירט אַ בהמה האָט מיך דערקענט. פאַר שרעק האָט זי זיך געהאַלטן אין איין צלמ׳ן: אָ, אָ, טי יעשטשע זשיעש? האָט זי מיך געפרעגט. נעם האַלט די קו, וועל איך דיר ברענגען עפּעס צו עסן, און אַנטלויף וואָס שנעלער פון דאַנען! מיר איז שוין ניט געווען קיין אונטערשייד צי זי גייט מיר ברענגען עסן אָדער זי גייט צו רופן די מערדער. זי האָט מיר געבראַכט אַ פּלעשל מילך מיט אַ ברויט. איך האָב איר געדאַנקט און בין וויטער געגאַנגען. אויך איצטער האָב איך געטראָפן אַ פּאָלקס דייטש מיט אַ ביקס. ער האָט מיך דערקענט, איך האָב אים אויך גוט געקענט, ווייל ער פלעגט מיט זיין פּאָטער שטענדיק קומען צו אונז אין שטוב וואָס מיר האָבן געהאַנדלט. ער האָט מיך וויל אָנגעכאַפּט ביים האַלז, איך זאָל שוין גיין מיט אים אין דער זשאַנדאַרמעריע, אַז ניט דערשיסט ער מיך שוין דאָ אויפן אָרט. הגם עס האָט זיך שוין אַזוי געוואָלט שטאַרבן, האָב איך אָבער דאָך ניט געוואָלט פאַלן פון אַזאַ מערדערס האַנט, און מיט טרערן אין די אויגן האָב איך אים זייער שטאַרק געבעטן ער זאָל מיך אָפּלאָזן, דערמאָנענדיק אים אַ זכות אַז מיין מאַן האָט זיי אַמאָל פאַרקויפט אַ גוטע קו און די קו, פלעגט זיין פּאָטער אונז שטענדיק דערציילן, האָט זיי פיל, זייער פיל, גליק אַרייַנגעבראַכט, און אַז ג־ט וועט העלפן, די מלחמה וועט זיך ענדיקן, וועל איך אים געבן צו טרינקען און נאָך געבן און געבן. דעם אמת געזאָגט האָב איך אַליין ניט געוואוסט וואָס איך רייד, דאָס מיידל וואָס איז לעבן אים געשטאַנען האָט אים געזאָגט: סטאַשו, כאַדזש — און זיי זיינען אַוועק־ געגאַנגען.

איך בין וויטער געגאַנגען. דערזעענדיק אַ שטיבל אין וואַלד בין איך אַריינגעגאַנגען. אין דעם שטיבל האָט געוואוינט אַ גויע וועלכע איז געווען אַ שרעקלעכע מרשעת, זי האָט מיט די דייטשן געפירט פאַרשי־ דענע טונקעלע געשעפטן און פאַר געלט האָט מען ביי איר אַלץ גע־ קענט פּועל׳ן. איך האָב דאָך אָבער קיין געלט ניט געהאַט, האָב איך פאַר איר זייער שטאַרק געווויינט און זייער פיל מיט איר געערעדט, און האָב איר מיט פאַרשידענע אַרגומענטן אויפגעוויזן אַז זי וועט מיך אויסבאַהאַלטן וועט דער „הייליקער יעזוס" אירע אַלע זינד פאַרגעבן. איך

האָב זי איבערגערעדט און זי האָט מיך אַריינגענומען אין שטיבל און מיר געגעבן צו עסן. איך האָב זיך אַרומגעוואַשן און כסדר האָט זי מיר געזאָגט, אַז איך זאָל בעטן מיין אידישן ג־ט ער זאָל איר מוחל זיין פֿאַר די גרויסע זינד וואָס זי באַגייט זינט די דייטשן זיינען דאָ. און אַזוי בין איך בייַ איר געווען די גאַנצע צייט. טיילמאָל איז אויף איר פּנים געווען אויסגעאָסן עפּעס אַ טיפּע מיטלייד. אין די מינוטן איז זי געווען ווי אַ מאַמע, אָבער דאַמאָלס וועז זי איז געווען שיכור האָט זי תמיד געכאַפּט אַ האַק און הייזעריק געשריען: יאָ טשען זאָביע, פֿאַרשיווּאָ זשידוווקאָ! איך פלעג זיך דאַמאָלס באַהאַלטן ביז זי האָט זיך באַרואיקט. און אָט אין אַזעלכע צרות און פּיין, הונגער און נויט, אין דעם וויסטן שרעקלעכן פּחד, בין איך געווען בייַ איר אַזאָ לאַנגע צייט.

אין אַ געוויסן טאָג האָט צו איר פֿאַרבלאָנדזשעט רייזל בראַפֿמאַן ע״ה מיט אַ קינד אויף דער האַנט און געבעטן אַ שטיקל ברויט. די גויע האָט איר דערציילט אַז זי האָט אין זשידאָווקע און מער קען זי ניט האַלטן. איך האָב מיט רייזלען געערעדט. זי האָט זייער שטאַרק געווויינט, אַז זי קען שוין מער ניט אויסהאַלטן, און איז אַוועקגעגאַנגען. אָבער ניט לאַנג האָט געדויערט ווי איך האָב געהערט דעם שאָס ווי מען האָט זי דערשאָסן מיטן קינד אויף דער האַנט. עס שטיקן מיך די טרערן דערמאָנענדיק זיך אָט די אַלע טראַגישע איבערלעבונגען.

גאַנצע פּינף יאָר האָב איך געוואַנדערט ווי אַ געיאָגטע חיה און געלעבט אין אַזעלכע שרעקלעכע באַדינגונגען וואָס אַ מענטשלעכע פּאַנטאַזיע קען זיך עס ניט פֿאַרשטעלן, און אַזוי געלעבט און איבערגעלעבט דאָס שרעקלעכע גהינום, ביז איך האָב דערהערט דאָס פריידיקע געשריי: באַפרייאונג!

יואל בדחן און זיינע מלחמה איבערלעבונגען

איבערגעשריבן פון יעקב שוואַרץ

עס איז ניט געווען קיין מענטש אין שטעטל ער זאָל ניט קענען ר׳ יואל האַנדלסמאַן, אָדער ר׳ יואל לערער ווי מען האָט אים גערופן, דעם פריילעכן און לעבנס־לוסטיקן בדחן וואָס האָט געשפּרודלט מיט פרייד, הומאָר, וויצן און גלייכווערטלעך. ס׳איז נישט געווען קיין חתונה אַז ר׳ יואל לערער זאָל ניט זיין. אַפילו אויף אַ שטילע חתונה (ווי מען פלעגט עס רופן) וואו קיין כלי־זמרים זיינען ניט געווען, האָט ר׳ יואל בדחן געמוזט זיין, אויב ניט, איז שוין אַזאַ חתונה געווען אַ פול־קאָם פאַרשטערטע. זיינע שיינע ניגונים מיט זיינע שאַרפזיניקע צוטרעפלעכע ווערטלעך — צוגעפאַסט אין וואָס פאַראַ סביבה ער איז געווען — פלעגט מען זיך האַלטן בייַ די זייטן פון געלעכטער, און ניט איין צעבראָכן האַרץ פלעגט ער דערפרישן און פריילעך מאַכן.

געפירט האָט ער אַ שטיל באַשיידן לעבן און זיך כשר און ערלעך פאַרדינט זיין פרנסה, אַביסל פון בדחנות און אַביסל וואָס ער איז געווען אַ לערער וואָס פלעגט לערנען קינדערלעך שרייבן, רעכענען א. ז. וו. ער איז אויך געווען אַן איבערגעגעבענער מיטגליד אין תלמוד־תורה, שטענדיק אַרומגעלאָפן און אַכטונג געגעבן אַז פאַר די אָרעמע קינדער זאָל אויס־קומען וואָס בעסער, און שלא על מנת לקבל פרס.

ער איז געווען בייַ יעדן באַליבט, זיין הדרת־פנים האָט אַרויסגע־רופן רעספּעקט. אַ באַזונדערן חן האָט אים צוגעגעבן זיין שטענדיק שיינע פאַטריאָטישע באָרד. אָט פאַר אַזאַ באמת טייערן איד האָב איך אים געקענט, פון אונזער אַמאָליקער פאַרשניטענער היים.

איך האָב באַזוכט זיין טאָכטער וואָס וואוינט אין חיפה. בין איך דערשטוינט געוואָרן וועז זי האָט מיר געוויזן אַ פּעקל באַשריבענע העפטן פון איר פאָטער ע״ה וואָס איז ממש אַ קוואַל, אידישע און העברעאישע לידער: ווי שיין פּאָעטיש ער באַזינגט דעם שיינעם זומערדיקן שקיעה׳דיקן בין־השמשות אין טאָמאַשאָוו; סאַטירע, פראָזע: ווי קינסטערליש ער שיל־דערט אַז די „וועלט איז אין באַנקראָט״. מיט איין וואָרט ס׳איז געווען אַ איד אַנגעזאַפּט מיט וויסן.

זיין טאָכטער האָט מיר דערלאַנגט אַן אינגעוויקלט פּעקעלע פאַפּיר־לעך צענויפגעלייגט מיט אַ סדר, נומערירט, דאָרט איז באַשריבן אַלע

זיינע שרעקלעכע איבערלעבונגען, פון יאָר 1939 ביז צו דער באַפרייאונג, וואָס ער האָט נעבעך מיטגעמאַכט בעת׳ן נאַצי־רעזשים. און עס איז צו באַוואונדערן דאָס העלדישקייט, ווי אַזוי האָט אַזאַ איד אין זיינע אַלטע יאָרן געהאַט כוח אין געטאָ, אין אַלע באַהאַלטענע לעכער, צו באַשרייבן



יואל בדחן בייַ דער אַרבעט אַלס בדחן אויף אַ חתונה אין בערלין בַּאַלד נאָכן קריג

אַלע אינצלהייטן, אַלע גרוילעכע פיינען וואָס ער האָט איבערגעלעבט, ווי האָט אָזא איד געהאַט אין זיך קראַפט צו שרייבן אין מאַמענטן פון סכנת נפשות, אויף בוידעמער, אין קעלערן, אין פאַרשידענע בונקערס. ווי האָט געהאַט אַזא איד מוט, זיך ניט צו שיידן מיט דער פעדער מיט די שטיקלעך פאַפיר, און שרייבן אין אַ צייט ווען ער האָט הונדערט מאָל געקוקט דעם טויט אין די אויגן אַריין, פון וועלכן ער אַליין האָט זיך ניט געריכט ער זאָל אַ לעבעדיקער אַרויס.

אָבער, זיין גרויסער און שטאַרקער בטחון האָט אים ניט פאַרפירט, און ער איז ניצול געוואָרן פון די מערדערישע הענט, און אויסגעהאַלטן, איבערגעהאַלטן און פון אַלע אַקציעס, פון אַלע פייערן אַרויס אַ לעבעדיקער. און אויב איך זאָל דאָס אָנרופן גבורה, איז יעדער טאָג פון זיין פינסטער לעבן אין געטאָ און בלייבן אַ מענטש איז דאָס די גרעסטע גבורה זיינע, און אויב ריידן וועגן נסים, איז דאָס דער גרעסטער נס זיינער. און מיט זיין באַשרייבן דאָס גרויסע אומגליק האָט ער זיכער געוואָלט די געשיכטע זאָל וויסן וואָס היטלער ימ״ש האָט אָפּגעטאָן מיט אונזער פאָלק.

איך גיב דאָ איבער, מיט קליינע אויסבעסערונגען, וואָס ר׳ יואל לערער ע״ה האָט אָנגעשריבן אין די פאַפירלעך.

דער אָנפאַנג פון מלחמה

זכרונות פון טאָמאַשאָוו לובעלסקי פון יאָר 1939 ווי אַזוי איך האָב איבערגעלעבט די שרעקלעכע מלחמה ביזן יאָר 1946.

איך געדענק, דאָס איז געשען אין יאָר 1939, אַ דאָנערשטיק פאַרנאַכט נאָכן טאָרג (יאָריד), איז פלוצלונג אָנגעפלויגן דייטשע עראָפּלאַנען אויף אונזער שטאָט טאָמאַשאָוו און אָנגעהויבן שרעקלעך באָמבאַרדירן. פון שטאַרקן קלאַפ בין איך אַראָפּגעפאַלן פון די טרעפ און געבליבן ליגן צעביילט און צעקלאַפּט. עמעצער האָט מיך אויפגעהויבן און מיך געהאַלטן ביי דער האַנט און איז מיט מיר געלאָפן הינטער די הייזער, אין אַ ווינקל זיינען מיר געלעגן און געציטערט פון שרעק. די עראָפּלאַנען זיינען ווייטער געפלויגן אין דער ריכטונג וואו ס׳האָבן אַממערסטן געוואוינט אידן. זיי האָבן אַראָפּגעוואָרפן פייערדיקע באָמבעס. באַלד איז געוואָרן אַ שרעקלעכע שרפה. אַ סך מענטשן זיינען געלאָפן אויסער דער שטאָט אויף די פעלדער און לאָנקעס, האָבן די מערדער אַראָפּגעשאָסן פון מאַשין געוועזן און זייער פיל זיינען געפאַלן טויט. ביינאַכט איז געוואָרן שטיל, האָט מען צענויפגענומען די הרוגים און אויך די פאַרברענטע מענטשן פון די הייזער, און ווי מען האָט געזאָגט איז געווען אַריבער 200 טויטע און פאַרברענטע, אַממערסטן פרויען מיט קינדער.

איך און מיין טאכטער מיטן מאן האבן מורא געהאט צו זיין אין שטוב, זיינען מיר געלאפן אין עק שטאט. איבערגעלאזט די שטוב אויף הפקר און איבערגענעכטיקט ביי אַ איד. מיר האבן אבער געזען אז דאָ צו זיין איז אויך ניט קיין תכלית, די ערשפלאנען פליען כסדר, זיינען מיר געלאפן אין אַ נאענטן דארף, אַריינגעבעטן זיך צו אַ באקאנטן גוי אין שטוב. מיר האבן אים גוט באצאלט ער זאל אונז דערלויבן צו זיין ביי אים אייניקע טעג. אבער ער האט אונז נאר דערלויבט צו נעכטיקן, און אַ גאנצן טאג זיינען מיר געלעגן אין וואלד ניט וויט פון דארף און געציטערט פאר שרעק פון די ערשפלאנען וואס זיינען געפלויגן.

אזוי איז פארביי עטלעכע טעג, ביז די דארפס גוים האבן זיך דערוואוסט אז ער האלט ביי זיך אידן, האט ער אונז אַרויסגעטריבן און מער ניט אַריינגעלאזט אין שטוב. זיינען מיר וויטער געגאנגען אין אַ צווייטן דארף, איבערגענעכטיקט אין אַ וואלד, און צו מארגנס וויטער געגאנגען און געציטערט פאר שרעק. מיר האבן שוין געהערט דאס שיסעריי פון אַלע זייטן ביז מיר זיינען אָנגעקומען אין אַ קליין שטעטל יאַרטשעוו.

יום כיפור אין יאַרטשוב

אפגעמאטערט פון וואנדערן, זיינען מיר אריין צום שוחט אין שטוב, דאס איז געווען ערב יום כיפור פארנאכט. די פרויען האבן געבענטשט ליכט, דער עולם אין שטעטל האט זיך געאיילט צו כל נדרי, און פלוצלונג איז אָנגעקומען דייטשיש מיליטער מיט פיל אויטאס און אָנגעהויבן שיסן אין אַלע זייטן. אַ פחד איז אַלע מענטשן באפאלן. מיר זיינען שנעל פון דארטן אַנטלאפן, און אויך אַלע מענטשן פון שטעטל, מיט פעקלעך אויף די פלייצעס און פיצלעך קינדער אויף די הענט. מען לויפט, איבער־לאזנדיק די שטובן אויף הפקר און מ׳האלט אין איין לויפן ניט וויסנדיק וואו.

איך, אַ איד פון 80 יאר, אפגעמאטערט פון לויפן אין אַ פינסטערן יום כיפור׳דיקע נאכט, אַ נאכט וואס דאס שטיקל לבנה איז אויך געווען צארנדיק און זיך אויף להכעיס באהאלטן, די פיס האבן זיך געזעצט אונטער מיר, און דאָ זיינען מיר פונקט פארגאנגען אין אַ פראנט־פאזיציע ואו די דייטשן האבן זיך געשלאגן מיט די פאליאקן. די קוילן זיינען :עפלויגן איבער אונזערע קעפ, און דאָ זעען מיר ווי מענטשן פאלן טויט. איך און מיין טאכטער מיט איר מאן, אַ שוואכער מענטש, האבן זיך אַנידערגעלייגט אויף דער ערד אין פעלד און מורא געהאט זיך אויפצו־הויבן. דאס שיסעריי איז געווען שרעקלעך. ארום די דערפער האט געברענט אַ גרויס פייער. וועז ס׳איז געווארן אביסל רואיקער האבן מיר זיך

ווייטער אויפגעהויבן און ווייטער געלאָפן מיט האַרץ קלאַפענישׁ און שרעק. איך האָב אָבער שוין ניט געקענט גיין, האָט מיין טאָכטער מיטן איידעם מיך כמעט געטראָגן אויף זייערע הענט און ווייטער געלאָפן מיט מיר. מיט אַלע כוחות האָבן מיר זיך דערשלעפּט ביז לובּיטש.

אין לובּיטש

דאָרטן זיינען מיר אַריין צו אַ באַקאַנטן אידן. מיט טרויעריקע פּנימ׳ער דערציילט מען אונז וואָס דאָרט איז פּאָרגעקומען מיט אין נאַכט פּריער. די דייטשן זיינען אַהין אָנגעקומען. ביי דער נאַכט האָבן זיי באַגאָסן די שול מיט בענזין און אונטערגעצונדן, דערנאָך האָבן די דייטשן אַרויס־געטריבן אַלע אידן זאָלן לויפן אָפּראַטעוונען די שול. אידן זיינען געלאָפן און די מערדער האָבן געשלאָגן מיט שטעקנס. אַין איד איז נאָך געלונגען אַרויסצוכאַפּן אַ פּאָר ספּרים פון ברענדיקן אָרון־קודש. באַלד האָבן זיי געהייסן אַלע אידן זיך אויסטאָן נאַקעט און אַרומטאַנצן אַרום דער שול, און מיט גומענע פּאַלקעס געקלאַפּט איבער די קעפּ. אַ טייל פון די רוצחים האָבן געשפּריצט וואַסער אויף די נאַקעטע אידן. אין אַ זייט זיינען געשטאַנען דייטשן און פּאָטאָגראַפּירט די טרויעריקע סצענע. דער־נאָך האָט מען זיי שנעל געהייסן אַנטלויפן.

אויסהערנדיק די מעשה קען מען זיך שוין פּאָרשטעלן וואָס ס׳האָט זיך אָפּגעטאָן אין מיין טרויעריק האָרץ. איך בין שוין געלעגן באַהאַלטן און מורא געהאַט זיך אַרויסצווייזן. דערווייל האָבן מיר דערהערט אַז די רוסן זיינען שוין אין טאָמאַשאָוו, האָבן מיר פּאַרלאָזט לובּיטש און געגאַנגען צוריק קיין טאָמאַשאָוו. אָפּגייענדיק אַ 10 ק״מ האָבן מיר שוין געטראָפן רוסישע מאַשינען און זעלנער. אונזערע הערצער זיינען שוין געוואָרן אַביסל פרייער און שוין לאַנגזאַמער צוריקגעגאַנגען אין אונזער היים.

צוריק אין טאָמאַשאָוו

אָנקומענדיק קיין טאָמאַשאָוו און אָפּזייענדיק נאָר איין וואָך דער־הערן מיר אַ זייער טרויעריקע נאַכריכט אַז במשך פון עטלעכע טעג מוזן די רוסן פּאַרלאָזן טאָמאַשאָוו און די דייטשן קומען צוריק. מיט פּאַרביטערטע הערצער זיינען אַרומגעגאַנגען דאָס ביסל אידן, וואו אַהין אַנטלויפט מען וועלן אָפּפּאָרן זיי מיטנעמען ביז ראַווע־רוסקע. האָבן זיך טאַקע פיל מענטשן געכאַפּט אויף די סאָוויעטישע מאַשינען מיט די געפּעק.

מיר, ליידער, האָבן דעם טאָג ניט געקענט אָפּפּאָרן ווייל מיינס אַ זון פון יוזעפאָוו איז פונקט אָנגעקומען קיין טאַמאַשאָוו מיט אַ קראַנק אינגל פון 7 יאָר מ׳זאָל אים דאָ ראַטעווען, ווייל דאָרטן איז קיין דאָקטוי־רים ניט געווען, און דאָ איז געווען שווער אָנצוקומען צו אַ דאָקטאָר. אין שטאָט איז געווען אַ פּחד, מיטן דערנענטערן זיך פון די דייטשן איז מען ממש אויסגעאָנגען פּאָר שרעק. קיין רוסן זיינען שוין ניט געווען, האָט מען געדונגען גוי׳אישע פורן און באַצאָלט וויפל דער גוי האָט געוואָלט. מיר האָבן אויך געדונגען אַ פור און אַרויפגעפּאַקט אַביסל זאַכן.

אַזוי ווי מיר האָבן געוואָלט אָפּפּאָרן קיין ראַווע רוסקע, איז צום גרויסן אומגליק דאָס אינגל, מיין אייניקל, געשטאָרבן. האָבן מיר שוין געהאַט גרויסע צרות, עס איז ניט געווען ווער עס זאָל זיך מתעסק זיין מיט דעם טויטן קינד, יעדער האָט זיך געפּאַקט אויף די פורן, און דאָ וויל דער גוי ניט וואַרטן. איך בין אַרומגעלאָפן, געווייַנט, געבעטן רחמים מען זאָל צוהעלפן דאָס אומגליקלעכע קינד מקבר זיין, אָבער קיינער האָט ניט געוואָלט הערן, יעדערער האָט זיך געאיילט אָפּצופּאָרן איידער די מערדער קומען אָן. האָבן מיר אַליין אַלעס געטאָן. דער גוי האָט דאָך געהאַט אַביסל מיטלייד און צוגעוואָרט ביז מיר זיינען געקומען פון הייליקן אָרט.

מיין זון איז מיט אַ פאַרביטערט האַרץ צוריקגעפּאָרן קיין יוזעפאָוו, און מיר זיינען אָפּגעפּאָרן קיין ראַווע רוסקע.

אין ראַווע רוסקע

אָנקומענדיק קיין ראַווע האָט זיך ערשט אָנגעהויבן נייע צרות. קיינער האָט אונז ניט אַריינגעלאָזט צו זיך אין שטוב, אין יעדער שטוב איז געווען פיל מענטשן, אַלע שולן און בתי־מדרשים זיינען געווען גע־פּאַקט מיט מענטשן, מענער פרויען און קינדער. אין דרויסן איז געווען פונקט ווי ביי אונז אין די הערצער, אַ שטאַרקער קאַלטער רעגן, די זאַכן וואַלגערן זיך אויף דער גאַס. עפּעס אַ איד האָט רחמנות געהאַט אויף אונז און געהאָלפן אַריינווואַרפן די פּעק אין זיינס אַ קעלער און האָט אונז אַריינגענומען אין שטוב איבערצונעכטיקן. אויפן צווייטן טאָג, וואָס טוט מען ווייטער? קיין געלט האָבן מיר ניט, נאָר אַזוי ווי מיין איידעם איז אַ שנייַדער, האָט ער געקראָגן אַרבעט און פאַרדינט אויף ברויט. צווויי וואַכן זיינען מיר געווען ביי אַ באַקאַנטן מלמד.

דערווייל זיינען מיר געוואָר געווואָרן אַז ווער עס וויל פאָרן קיין רוסלאַנד, איבערהויפט פאַכמענער, קענען פאָרן מיט דער באַן. אַזוי ווי מיר האָבן זיך געוואָלגערט אויף דער ערד, ניט געהאַט קיין מקום מנוחה, האָבן מיר באַשלאָסן צו פאָרן.

מיר פֿאָרן פֿרייוויליק קיין רוסלאַנד

מיר זיינען מיט אונזער ביסל אָרעמקייט צוגעפֿאָרן צום וואַקזאַל, אַריינגעלייגט די זאַכן אין אַ וואַגאָן. אין וואַגאָן זיינען שוין געווען עטלעכע טאָמאַשאָווער פֿאַמיליעס. מיר האָבן אַביסל פּרייער אָפּגעאָטעמט און געדאַנקט ג־ט פֿאַר דעם חסד וואָס מיר זיינען געבליבן לעבן. אויפן דריטן טאָג איז דער עשאַלאָן אָפּגעפֿאָרן. מיר האָבן באַקומען ברויט אויפן וועג. אין עטלעכע טעג זיינען מיר אָנגעקומען קיין זשמעריֿנקע, וויניצער אָבלאַסט. באַלד זיינען צוגעקומען אידישע באַאַמטע און צופּעליק געפֿרעגט צי עס געפינט זיך אין דעם וואַגאָן דאַמע־שנייַדער. גלייך האָט זיך מיין איידעם געמאָלדן אַז ער איז אַ גוטער פֿאַכמאַן. באַלד האָט מען געבראַכט אַ מאַשין, פֿאַרנומען אַלע אונזערע זאַכן און געפֿאָרן אין שטאָט אַריין, אָפּגעגעבן אַ דירה מיט באַלויכטונג און אַביסל מעבל, אַריינגעבראַכט עסן און טרינקען. באַלד איז אויך געקומען אונז באַזוכן די גאַנצע חשובֿ'סטע לייט פון שטאָט, דער רב, די שוחטים, זיי האָבן מיך באַרואיקט אַז מ'קען דאָ זיין רעליגיעז. מען האָט אונז געבראַכט כשר עסן מיט נייַע כלים, מחמת איך האָב אַזוי פֿאַרלאַנגט. אַזוי האָט מען אונז אַלעס געגעבן צוויי וואָכן צייַט.

דערנאָך האָט מען מיין איידעם אַריינגענומען אין אַ מאַגאַזין צו דער אַרבעט און ער האָט שוין ביסלעכווייז פֿאַרדינט, און מיר האָבן אָנגעהויבן לעבן פֿאַר זיך זעלבסט. מיר האָבן זיך ביסלעכווייז צוגעווואוינט צו שטיין אין אָטשערעד (רייע) נאָך ברויט, נאָך וואַסער און נאָך אַלע פֿראָדוקטן. אַביסל האָט מיין איידעם צוגעאַרבעט אין שטוב פֿריוואַט און מיר האָבן אָנגעהויבן מאַכן „אַ לעבן".

מיין זון פון יוזעפֿאָוו האָבן די רוסן אויך פֿאַרנומען אויף זייערע מאַשינען, מיר האָבן זיי געזען דורכפֿאָרנדיק זשמעריֿנקע, נאָר זיי זיינען געפֿאָרן ווייטער, מען האָט זיי אָפּגעשטעלט אין כערסאָן. דאָרט האָט ער און זיין פּרוי געאַרבעט אין אַ פֿאַבריק, די קינדער זיינען געגאַנגען אין שולע. אין אָקטאָבער 1940 בין איך געפֿאָרן צו מיין זון און דאָרטן געווען איבער 4 וואָכן. אין 20־טן נאָוועמבער בין איך צוריקגעפֿאָרן קיין זשמעריֿנקע.

דער אויסברוך פון דער דייטש־רוסישער מלחמה

אין יולי 1941 האָט דער דייטש אָנגעהויבן באָמבאַרדירן דעם זשמעריֿנקער וואקזאל. עס איז געווען אַ פֿאַניק, אַ שרעק. מענער, פרויען, קינדער זיינען געלאָפֿן און זיך באַהאַלטן אויף די בוידעמער און די קעלערס. מיר האָבן שוין מורא געהאַט צו זיין אין זשמעריֿנקע, זיינען

מיר געלאָפן קיין מעזשיראָוו, אַ דאָרף 8 קילאָמעטער פון זשמערינקע. דאָרט האָבן זיך שוין געפונען עטלעכע הונדערט אידישע פאַמיליעס. נאָך צוויי וואָכן זיינען אַהין אָנגעקומען די דייטשן. באַלד האָבן זיי געמאַכט אוקראיניש מילין, מ׳האָט אָנגעהויבן כאַפן אידן אויף צוואַנגס־אַרבעט, צוצענעמען די הייזער און די שטייגער צעלייגן אויף די וועגן. מיך האָט מען אויך ניט געשאָנעוועט, איך האָב אויך געמוזט אַרבעטן און געצאָלט מיט שטעקנס איבער די קעפּ.

אין אַ געוויסן טאָג איז אַרויס אַ באַפעל אַז אַלע פרעמדע מענטשן וועלכע זיינען ניט קיין אייגנזעסענע דאָ פון לאַנג מוזן צוריקגיין אין זייער ראַיאָן, צייט 24 שעה זאָלן זיי זיך דאָ ניט געפינען, אויב ניט איז טויט שטראָף. פאַרשטייט זיך, אַז מיר האָבן באַלד פאַרלאָזט מעזשיראָוו און צוריק קיין זשמערינקע. דאָס ביסל זאַכן וואָס מיר האָבן געהאַט אַהער מיטגענומען האָבן מיר געמוזט איבערלאָזן, ווייל די רוצחים האָבן ניט דערלויבט עפּעס מיטצונעמען.

אין זשמערינקא אונטער די דייטשען

אין זשמערינקע האָבן שוין די דייטשן באַלעבאַטעווען. מיר זיינען צוריק אַריין אין אונזער שטוב און געלעבט מיט שרעק און מורא. פיל מענטשן פון דער שטאָט האָבן זיך פריער עוואַקואירט אין ווייטן רוס־לאַנד, און איך האָב געזען אַז פיל פאַמיליעס בלייבן איבער און האָבן מיך אויך איבערגערעדט אַז איך זאָל אויך דאָ פאַרבלייבן און אַז זיי וועלן מיר דאָ ניט לאָזן פאָלן. איך האָב זיך אויך ניט געפילט בכוח צו פאָרן אַזאַ וויייטע שטרעקע, מיין טאָכטער מיטן מאַן האָבן אָבער מיך אַליין ניט געוואָלט איבערלאָזן. מיט אַ צעבראָכן האַרץ האָב איך זיי געבעטן זיי זאָלן וואָס שנעלער אַנטלויפן, און זיי געזאָגט: איר זייט נאָך יונגע קינדער, איר דאַרפט נאָך לעבן און גענישן פון דער וועלט, איך האָב שוין מיינע יאָרן אָפּגעלעבט און איך האָב גרויס בטחון צו ג־ט אַז מיר וועלן זיך נאָך זען. זיי האָבן מיך געפאָלגט. אַ קוואַל פון טרערן האָבן מיר פאַר־גאָסן ווען מיר האָבן זיך געזעגנט.

זיי האָבן געכאַפּט דאָס נויטיקסטע, קיין סך האָבן זיי ניט געמוען, און צו צום וואָקזאַל, אָבער די וואַגאָנען זיינען שוין געווען פאַרפולט מיט מענטשן, און די מיליץ האָט צוריקגעטריבן. איך גיב אַ קוק: מיינע קינדער קומען פאַרווויינטע צוריק. איז ביי מיר געווארן אזוי ווי עס שטייט „ויחד יתרו", פון איין זייט האָב איך זיך געפרייט וואָס איך זע צוריק מיינע קינדער, און פון דער אַנדערער זייט האָט מיך געשטאָכן וואָס זיי האָבן זיך ניט געקענט ראַטעווען פון די דייטשע מערדער.

וועו מיר זיינען צוריקגעקומען פון מעזשעראָו קיין זשמעריגקע איז אונזער שטוב געווען ליידיק, אַלעס צעראַבירט. די דייטשן האָבן געיאָגט אידן צו דער אַרבעט, ביים דעם וואָקזאַל, ביי דער בריק. איך האָב מורא געהאַט זיך צו וויזן אויף דער גאַס מען זאָל מיר ניט אָפּשניידן די בּאָרד, בין איך כסדר געזעסן באַהאַלטן אין שטוב און געשריבן און פאַרצייכנט וואָס די רוצחים טוען אָפּ מיט אונזער אידישן פאָלק.

אַ גענויסן טאָג בין איך אַרויסגעגאַנגען ביי דעם טויער, און מאַמענטאַל איז אונטערגעלאָפן אַ הויכער אָנגעפרעסענער דייטש, אָנגעכאַפט מיך ביים האַלז און געשריען: פאַרפלוכטע יודע אַרבעטן. ער האָט מיך געפירט אין דער געמיינדע. דאָרטן איז שוין געשטאַנען נאָך דריי אַלטע אידן וואָס דער דייטש האָט געכאַפּט. ער האָט אונז געטריבן היינטער דער שטאָט און אונז געהייסן לויפן און געהאַלטן אין איין שלאָגן מיר זאָלן לויפן שנעלער. אַזוי זיינען מיר אָפּגעלאָפן אַ פּאָר ק״מ ביז צו אַ גרויסן פּלאַץ. איך בין געוואָרן שטאַרק אָפּגעמאַטערט, די פיס ברענען און ציטערן, איך בין אָנידערגעפאַלן. אַ ווילדן געשריי מיט אַ קלאַפּ איבערן קאָפּ, האָב איך זיך קוים אויפגעשטעלט. דער דייטש האָט מיך אַוועקגעשטעלט ביי אַ מאַשין אַז איך זאָל אָנפאַמפּען לופט אין די רעדער, אָבער איך האָב מיך ניט געקענט רירן, אָפּגעמאַטערט פון לויפן. דערווייל איז צוגעקומען אַ צווייטער דייטש און דער ערשטער איז אַוועק. איך האָב זייער שטאַרק אָנגעהויבן וויינען און אים געבעטן ער זאָל מיך אָפּלאָזן. צופעליק איז עס געווען אַ „גוטער״ דייטש און האָט געהאָט מיטלייד מיט מיר און מיך אָנגענומען ביי דער האַנט און אַרויסגעפירט פון דעם פּלאַץ. און דאָ האָט ער זיך געגנומען מיר אָפּשניידן די בּאָרד, האָב איך ווייטער אָנגעהויבן וויינען און בעטן, און אים געפאַלן צו די פיס. גיי שנעל צו הויזע, פאַרפלוכטע יודע! האָט ער הייזעריק געשריען. מיט מיינע לעצטע כוחות האָב איך געגנומען לויפן נאָך אַ היינטער גאַס און בין קוים אַ לעבעדיקער אַריין אין שטוב.

מיינע קינדער האָבן מיך אַרומגעזוכט, ניט וויסנדיק וואו איך בין ערגעץ פאַרפאַלן געוואָרן, זיי האָבן זיך שוין גוט אויסגעוויינט. וועו זיי האָבן מיך דערזען האָבן זיי פאַר גרויס פרייד ערשט אָנגעהויבן צו ווייגען. מיר האָבן ג־ט געדאַנקט וואָס איך בין צוריקגעקומען לעבעדיק. איך בין שוין נישט אַרויסגעטראָטן פון שטוב, נאָר איך האָב זיך דערוואוסט אַז פון יענע דריי אידן וואָס זיינען מיט מיר געטריבן געוואָרן צו דער אַרבעט, איז נאָר אייגער צוריקגעקומען צעשלאָגן, פאַרבלוטיקט און מיט אָן אָפּגעשניטענער בּאָרד און די אַנדערע צוויי אידן זיינען שוין נעבעך אינגאַנצן ניט צוריקגעקומען.

אזוי האבן מיר אנגעהויבן לעבן מיט די מערדער פון 15 אויגוסט 1941 ביז חודש נאוועמבער, אין שרעקלעכן הונגער און מורא׳דיקן פחד פארן אנקומענדיקן טויט. עס האט זיך געשאפן א אידן ראט, וועלכע האבן צוגעשטעלט יעדן טאג עטלעכע הונדערט אידן מיט פרויען, צו דער ארבעט, אנצולאדן אין די וואגאנעס פראוויאנט, צו טראגן שטיינער אויסצו־גלייכן די וועגן, און דערביי האבן די רוצחים מיט שטעקנס געקלאפט איבער די קעפ. וועלכער איד ס׳האט ניט גוט געארבעט איז געווארן צעשלאגן, צובלוטיקט אדער אינגאנצן דער׳הרג׳ט. יעדן טאג האבן געמוזט זיין קרבנות. מיר האבן נאך געהאט גליק וואס די דייטשן אפגענומען אן ארט ביי דער זייט שטאט, צו מאכן א געטא פאר די אידן, און אז די קריסטן פון דארט זאלן זיך ארויסציען אין שטאט ארײן. אין א געוויסן טאג איז ארויס א באפעל אז אלע אידן זאלן צייט 24 שעה זיך ארײנציען אין די ערטער וואו ס׳איז באצייכנט צו מאכן א געטא, קיין איין איד טאר זיך ניט געפינען אויסערן געטא, אויב ניט איז טויט־שטראף.

ס׳איז געווארן א מהומה. אלע אידן האבן געכאפט דאס ביסל פאר־מעגן און געכאפט זיך אין די דירות, צו עטלעכע פאמיליעס אין א שטוב. מיר זיינען אויך ארײן אין א שטוב מיט עטלעכע פאמיליעס. אין 5־טן נאוועמבער זיינען שוין אלע אידן געווען באזעצט אין די ערטער פון געטא. דאן האט מען ארומגעצוימט דעם געטא מיט שטעכל דראט, און ביים טויער אן אויפשריפט, אז וועלכער איד עס וועט זיך וואגן ארויסטרעטן אויסער דעם געטא ווערט ער געהאנגען. אין פארלויף פון עטלעכע טעג איז געווארן א מרה שחורה אין געטא, מען האט שוין געזען א רומנישן איד הענגען אויף א קלאץ ביי דעם טויער מיט א שריפט: פאר ארויסטרעטן אויסער דעם געטא קומט אים די שטראף. אין עטלעכע טעג ארום האט מען געזען אויף דער תליה הענגען ווייטער א איד, אזוי האט מען אנגעהויבן יעדע פאר טעג אויפהענגען אן אנדערן. די שרעק־לעכע איבערלעבונגען וואס מיר האבן איבערגעלעבט איז אוממעגלעך צו באשרייבן.

גאנצע דריי יאר זיינען מיר אידן געווען פארצוימט אין געטא אין זשמערינקא, בערך א צווי טויזנט פאמיליעס, פון 1941 ביז 1944, אין הונגער און נויט און שרעק, און הונדערטער מאל געזען דעם טויט פאר די אויגן. נאר מיר האבן עפעס געהאט נסים, וואס אלע מאל האט געזאלט פארקומען אקציעס און יעדעס מאל האט מען אפגעלייגט. צי ווייל מען

האָט געדאַרפט די מענטשן צו דער גרויסער שוועדער אַרבעט, ביי דער בריק, ביי דעם וואָקזאַל, ביי דער באַן־ליניע און ביי די וועגן.

אַ רומענישׂ־אידישער דאָקטאָר — הויפּט פון געטאָ

אין געטאָ איז אויך געווען אַ רומענישׂ־אידישער דאָקטאָר וועלכער איז געווארן דער אָנפירער פון יודען־ראַט. ער איז אויך געווען גוט באַקאַנט מיט דער געסטאַפּאָ, און ער האָט זיך אונטערגענומען אַרויסצושיקן יעדן טאָג מענטשן צו דער אַרבעט, וויפל מען וועט דאַרפן. אויף זיין באַפעל האָט יעדער איינציקער זיך געמוזט קומען רעגיסטרירן. ער האָט געשאַפן אַ אידישע מיליץ, וועלכע זיינען געווארן יעדן טאָג צעשיקט אַרויסרופן אָדער אַרויסרייסן מענטשן צו דער אַרבעט, מיט אַ צעטל פון דאָקטאָר, אַז די מענטשן מוזן קומען 5 פאַרטאָג צום יודען־ראַט. דאָרט זיינען שוין געשטאַנען דייטשן מיט גומענע פּאַלקעס און געפירט די אידן צו דער אַרבעט. יעדן טאָג זיינען די אידן „אַהיים" געקומען צעשלאָגענע, פאַרבלוטיקטע, און קיין איין טאָג איז ניט פאַרביי ס׳זאָל ניט זיין קיין גע׳הרג׳טע מיט פאַרשידענע טויטן.

דער דאָקטאָר האָט געפירט די אַרבעט זייער שטרענג, און ווי איז געווען צו דעם אידן, מאַן אָדער פרוי, וואָס האָט זיך נישט פינקטלעך צו דער מינוט צוגעשטעלט צו דער אַרבעט. דאַן האָט דער דאָקטאָר געגעבן אַ וואונק צו דער מיליץ, פלעגן זיי באַלד אַזאַ קרבן אויסטאָן נאָקעט און שמייסן, און דער דאָקטאָר איז דערביי געשטאַנען און סאַדיסטיש הנאה געהאַט און זיך געזעטיקט, ביז ער האָט געזען אַז עס גיסט זיך ס׳בלוט. די דייטשן און רומענער האָבן געשמייכלט און ווילד געלאַכט ווי גוט זייער דאָקטאָר קען די מלאכה אַזוי ווי זיי אוז אין געוויסע פאַלן נאָך בעסער ווי זיי.

די דייטשן האָבן איבערגענומען די באַן ליניע ביי דעם וואָקזאָל, און די רומענישע מאַכט איז געווען ביי דער געטאָ, און אַכטונג געגעבן אַז אַלע אידן זאָלן גיין מיט ווייסע בענדער אַרום דעם אַרבל פון מלבוש.

איך ווייטער, ביי יעדן געלעגנהייט, אָנגעווייטיקט, באַהאַלטן, האָב געשריבן. איך האָב דערין געפונען אַ טרייסט פאַר מיין שרעקלעכן הונגער וואָס כ׳האָב געליטן און נאָך מער האָט מיר ווי געטאָן די גרויסע פיין פון די אויסגעהונגערטע קינדער.

דער דאָקטאָר האָט געגעבן אַ באַפעל אַז יעדערער זאָל זיך באַשטייערן מיט געלט פאַר דער קאַמאַנדע, וועט ער פּועל׳ן אַז זיינע מיליץ וועלן מער גיין אויפן באַזאַר אייַנקויפן עסנווארג. צו דעם צוועק האָט ער געמאַכט קלייטן אין געטאָ, אידן זאָלן האָבן צו קויפן, אָבער מיט

זייער גרויסע טייערע פרייזן וואס דער גרעסטער טייל האָט ניט געקענט קויפן, אָבער ער, דער דאָקטאָר, האָט געמאכט אַ גוט געשעפט פאַר זיך.

פון צייט צו צייט פלעגן זיך אין געטאָ אַריינכאַפן גוים מיט פראָדוקטן וועלכע פלעגן טוישן עסנווארג פאַר זאכן, אָנטוועכן. מען האָט פאַרקויפט פון זיך וואס מען האָט פאַרמאָגט.

דער דאָקטאָר הערשמאן און זיינע טעטיקייטן

דער דאָקטאָר, כדי ער זאָל זיך אינבאַליבן ביי די אידן, האָט ער געשאָפן מענטשן צו מאכן די שול אין אַרדענונג, אַז אידן זאָלן קענען דאַוונען. אין אַ געוויסן שבת האָט ער טאָקע געהאָלטן אַ רעדע אין שול אַז אַזוי ווי ער איז דאָ געשיקט געווארן וועט זיין אַ גרויסע טובה פאַרן כלל ישראל, וואָרום ער האָט גרויס פראָטעקציע ביי דער רומענישער מאכט, און נאָך אין רומעניע איז ער געווען גוט באַקאַנט מיטן קאָמענדאַנט, און ווי ווייט מעגלעך וועט ער פאַרהיטן עס זאָל ח״ו קיין שלעכטס ניט געשען. באַלד האָט ער אויסגעקליבן אַ מענטש פאַר אַ שמש אין שול, ער זאָל אַכטונג געבן ס׳זאָל זיין ריין און אַרדענונג אין שול, פאַר דעם וועט דער שמש זיין באַפרייט פון אַרבעט. אַזוי אַרום האָט ער צוגעצויגן דעם גאַנצן רעליגיעזן קרייז צו זיך.

נאָכדעם האָט ער גע׳פוע׳ל׳ט ביים קאָמענדאַנט אַז אידן פון געטאָ זאָלן האָבן דאָס רעכט אַרויסצוגיין אויפן באַזאָר אויף צוויי שעה אייניצו־קויפן. אָבער, נאָר מיט אַ צעטל פון דאָקטאָר, און פאַר דעם צעטל האָט מען געמוזט באַצאָלן 10 רובל. מען האָט אויסגעקויפט צעטלען צו גיין אויפן באַזאָר מחמת אין די קלייטן האָט געקאָסט פיל טייערער. אויפן באַזאָר האָט מען געמעגט זיין פון 12 ביז 2, און מיליץ האָט אַכטונג געגעבן, און ווער ס׳האָט ניט צוריקגעטראָגן דאָס צעטל צום דאָקטאָר ביז צוויי אַזייגער האָט געמוזט באַצאָלן 25 רובל שטראָף. די צענער קערבלעך האָבן אים אַריינגעטראָגן שיין געלט.

אויך האָט ער געמאכט אַ באָד אין געטאָ. אָבער זיין מיינונג איז געווען פאַר זיינט וועגן. ער האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל אַז יעדער אייניציקער מוז אָפּצאָלן דריי רובל אַ חודש, וועט מען האָבן רעכט צו גיין אין באָד צוויי מאָל אין חודש. פאַר אַ קינד פון 5 יאָר מוז מען שוין אָפּצאָלן די דריי רובל צי מען וועט יאָ גיין צי ניט גיין מוז דער שטייער אָפּגעצאָלט ווערן. וועט ס׳האָט ניט געצאָלט צום טערמין איז אַרעסטירט געווארן אין אַ פינסטערן קעלער, פאַרמאכט מיט אַן אייזערנע טיר. דאָס האָט ווידער דעם דאָקטאָר אַריינגעבראכט פיל טויזנטער. יעדן טאָג האָט ער עפּעס אַנדערש פאַרלאַנגט פאַרן קאָמענדאַנט, דאָ אַ גאָלדענעם זייגער, דאָ אַנדערע פאַרשידענע ווערט זאכן און ס׳האָט געמוזט געשאָפן ווערן

אן שום תירוץ. ער אליין דארף אויך האבן געלט אויסצוצאלן דער מיליץ חודש געלט. ער וויל אויך זען צו מאכן אין געטא א שפיטאל מיט אן אפטייק און אן ארעמע קיך וואו מען וועט ארויסגעבן אומזיסטע מיטאגן פאר ארעמע לייט. צו דעם צוועק האט ער געמאכט א רעגיסטראציע צום צווייטן מאל, מען מוז זיך רעגיסטרירן וויפל מענטשן עס געפינט זיך אין יעדע פאמיליע, און אויך וועלכע ווילן זיך פארשרייבן אין דער ארע־ מער קיך נאך מיטאג עסן, אין צייט דריי טעג מוז די רעגיסטראציע זיין געענדיקט, און יעדע פאמיליע וועט מוזן צאלן חודש געלט לויט דער באשטימונג פון דאקטאר.

פון קאמענדאנט איז געקומען א באפעל אז אויסער די ווייסע באנד וואס יעדערער טראגט ביי דעם ארבל מוז מען נאך האבן אנגענייט ביי דעם לאץ פון בגד א מגן דוד פון געלע סחורה, און וועמען מען וועט טרעפן אן א מגן דוד וועט באשטראפט ווערן מיט דער הארבסטער שטראף. איינמאל בין איך געגאנגען צום דאקטאר און אים זייער געבעטן ער זאל מיך באפרייען פון די דריי רובל צום באד וויל כ׳האב ניט קיין געלט. האט ער מיר געענטפערט: גייט אין די הייזער און שאפט אייך דריי רובל, און איך גיב אייך צייט איין שעה זאלט איר באצאלן, אויב ניט ווערט איר ארעסטירט אין פינסטערן קעלער!

עס איז אויך געווען ביי אים איינגעארדנט א גאנצע ביורא. ער האט זיך אויסגעזוכט די שענסטע פרויען פון געטא זאלן ביי אים... שרייבן אין דער ביורא. ער איז געזעסן אין אפגעזונדערט הערליך שיין צימער און א שווייצער ביי דער טיר וועלכער האט צו אים ניט ארייג־ געלאזט אן אן ערלויבעניש. ער האט געהאלטן א בוכהאלטערין און א קאסירערין. די מיליץ זיינען כסדר ארומגעגאנגען און וועמען זיי האבן געטראפן אן דעם מגן דוד האט מען אים געבראכט צום דאקטאר און ער איז באשטראפט געווארן מיט 50 רובל געלט, אדער ארעסט אין פינסטערן קעלער אן עסן. פיל האט מען פון קעלער ארויסגענומען טויט, אדער, 25 שמיץ בלוטיקע.

מען האט אנגעהויבן ארייגשיקן פראדוקטן פון רומעניע און באלד האט מען געמאכט א קיך וואו מען האט ארויסגעגעבן מיטאגן פאר ארעמע מענטשן אומזיסט. מיר האבן באוואונדערט דאס נס, ווער האט עס אין ;ינען די אומגליקלעכע אידן, ביז היינט צו טאג האט קיינער אויף דעם קיין ענטפער ניט געגעבן. ביי די פארמעגלעכע האט מען געגומען 10 רובל פאר א מיטאג.

פונקט אום שבועות איז ארויס א באפעל פון קאמענדאנט אז דאס גאנצע באפעלקערונג פון געטא זאלן ארויסגיין אויף א פלאץ נעבן

דעם יודען־ראט און יעדערער זאל מיטנעמען זיין דאקומענט. רומענישע זעלנער זיינען ארומגעלאפן און ארויסגעיאגט יעדן פון די שטיבער, מענער פרויען און קינדער, זיי האבן געזוכט אויף די בוידעמער און אין די קאמערן. עס איז געווארן חושך. מיט הארץ קלאפונג און געווײן האט יעדער געמוזט לויפן צו דעם אנגעוויזענעם פלאץ. איך בין געלעגן אין בעט פארבונדן דעם קאפ, און אזוי ווי די זעלנער האבן מיך געזען האבן זיי זיך צוריקגעציגן און צווישן זיך גערעדט און מיך גענאזט ליגן אין בעט. מיינע קינדער האבן זיך געזעגנט מיט מיר, פארגאסן פיל טרערן. די זעלנער האבן זיי ארויסגעטריבן, איך בין אליין געבליבן און דאס טרויעריקע הארץ האט געקלאפט פון שרעק און מורא. די געדאנקען האבן זיך מיר געמישט אין קאפ.

אויפן פלאץ איז געשטאנען די גאנצע קאמאנדע און יעדערן באקוקט די דאקומענטן און איינגעשריבן אין זייערס א בוך, אפילו יעדערנס פאך. אזוי האט געדויערט א גאנצן טאג. פארנאכט האט מען געהייסן צוריקגיין אין די שטיבער. מיר האבן געדאנקט ג־ט וואס מען איז אפגעקומען מיט שרעק. אט אזעלכע פראבע אקציעס, ווי מען האט עס גערופן, האבן זיך עטלעכע מאל איבערגע׳חזר׳ט און ס׳איז אדורכגעגאנגען מיט חסד.

דער דאקטאר הערשמאן האט זיך וויטער געפירט זיינע געשעפטן, אז ער האט נאר געזען א שיינע פרוי האט ער זי געגומען אלס מיט־העלפערין אין זיין ביורא, און אזוי ווי מיין איידעם איז א דאמען שניידער האט דער דאקטאר צו אים געשיקט ארבעט אויף צו נייען קליידונג פאר זיינע געהילף פרויען, דערפאר זיינען מיר געווען פריי פון ארבעט און געקראגן צעטלען צו גיין אויפן באזאר אייגצוקויפן. פיל מאל האט זיך געטראפן וואס די רומענישע זעלנער האבן באלאגערט דעם באזאר און אונטער פארשידענע תירוצים צוגענומען אלעס ביי די פרויען וואס האבן עפעס איינגעקויפט. מיין טאכטער האט פאר עפעס געטוישט אויף אן עוף, איז באלד האסטיק צוגעלאפן א רומענישער זשאנדאר מיט א געשריי אז ס׳איז ניט דערלויבט א יודע זאל עסן הינער! און ער האט זי געשלעפט מיט דער הון צו דער קאמאנדע און מען האט זי ארעסטירט. יעדערן איז געווען באוואוסט אז זעלטן ווער ס׳איז פון דעם ארעסט ארויס לעבעדיק. האט מען מודיע געווען דעם דאקטאר אז דעם שניידערס פרוי איז ארעס־טירט, האט ער זי ארויסגענומען.

איינמאל האט זיך דער דאקטאר הערשמאן דערוואוסט אז א געווי־סער איד אסטראווסקי האט בדיעה אריינצוגעבן אן אנקלאגע צום קאמע־דאנט. האט דער דאקטאר ארויסגעגעבן א פסק אז מען זאל דעם אידן ארומבינדן מיט א שטריק און א פאליצמאן זאל האלטן דעם עק פון

שטריק און אים אַרומפירן איבער די גאַסן פון געטאָ מיט אַ בייטש און דער איד זאָל אַליין שרייען „אַזאַ שטראָף האָט זיך פאַרדינט אַ איד אַ מסור", און אויך איז געווען אַנגעהאַנגען אַן אויפשריפט „דער איד איז אַ מסור". אין אַ צייט אַרום האָט זיך ווייטער דער דאָקטאָר דערוואוסט אַז אַ איד פון געטאָ האָט אַנגעשריבן אַן אַנקלאַגע אויף אים. באַלד איז דער איד אַרעסטירט געוואָרן און אַריינגעוואָרפן אין פינסטערן קעלער. אַ פאָר טעג האָט מען אים ניט צוגעלאָזט קיין עסן און מען האָט דעם אידן אַרויסגענומען פון קעלער אַ טויטן. עס איז געוואָרן חושך אין געטאָ, אָבער מען האָט מורא געהאַט צו ריידן.

אין בראַילאָוו ביי די דייטשן

בערך אַן אַכט קילאָמעטר פון זשמערינקע איז דאָ אַ שטעטל בראַילאָוו. דאָרטן זיינען געווען די דייטשן און ניט קיין רומענער. דאָרט האָבן די דייטשע רוצחים געווילדעוועט מיט דער פולסטער קראַפט. דאָרטן האָבן זיי שוין געהאַט אַדורכגעפירט צוויי אַקציעס, אויסגעשאָכטן, אויס־ג׳הרג׳ט און פיל באַגראָבן לעבעדיקערהייט. דעמאָלט זיינען פון דאָרטן אַנטלאָפן 360 מענטשן פרויען און יונגע מענער קיין זשמערינקע, וועלכע האָבן אָפגעצאָלט דעם דאָקטאָר אַ גרויסע סומע געלט, ער זאָל זיי דאָ איינמעלדן. טראָץ דעם וואָס עס איז ניט געווען דערלויבט צו אַנטלויפן פון איין אָרט אויפן צווייטן, נאָר פאָר אַזויפיל געלט האָט זיך שוין דער דאָקטאָר דערלויבט און האָט זיי איינגעשריבן. עס איז פאַרבייגעגאַנגען אַ קליינע צייט, דאָס איז געווען אין 15־טן יולי 1943, איז געקומען אַ באַפעל פון בראַילאָוו קיין זשמערינקע צום דאָקטאָר, אַזוי ווי עס פעלן פון דאָרט אַריבער 300 מענטשן און לויט זיי זיינען געוואָר געוואָרן געפינען זיך די מענטשן אין זשמערינקע, זאָל ער זען זאָפאָרט די מענטשן אַרויסצו־געבן, מען דאַרף זיי האָבן אויף לייכטע אַרבעט, צייט דריי טעג מוזן זיי ווערן צוריקגעשטעלט קיין בראַילאָוו.

ניט קלערנדיק לאָנג האָט דער דאָקטאָר צעשיקט זיין מיליץ צו וויסן טאָן אַלע 360 מענטשן וועלכע האָבן זיך דאָ פאַרשריבן, אַז מאָרגן פינקט־לעך אַכט אַזייגער אין דערפרי זאָלן זיי זיך צושטעלן צום יודען־ראַט, און זיי אויך אָנגעזאָגט אַז זיי זאָלן קומען אָנגעטאָן ריין און אָפגעפוצט, מען דאַרף זיי האָבן צו לייכטע אַרבעט. דער באַפעל איז געוואָרן אויסגע־פירט. געניוי מאָרגן זיינען שוין אַלע געשטאַנען נעבן יודען־ראַט. עס האָבן נאָך געפעלט איניקע פרויען, האָט מען זיי אויסגעזוכט. ביי מיר אין שטוב איז גראָדע געווען פון די וואָס האָבן זיך געדאָרפט צושטעלן דאָס זיינען געווען דריי פרויען, אַ מוטער מיט צוויי טעכטער, טאָקע אונזערס אַ פאַמיליע, האָט מען זיי אַרויסגעפירט פון אונזער שטוב און

צוגעפירט צו די וואס זיינען שוין געשטאנען נעבן יודען ראט. דאָרטן האָט מען זיי איבערגעציילט און איינגעטיילט אין 5 גרופעס.

אין זעלבן מאָמענט זיינען ראַפּטום אָנגעקומען געסטאַפּאָ מיט ווילדע געשרייען און אויסגעשטרעקטע ביקסן און אַרומגערינגלט די 5 גרופעס, און די רומענישע זעלנער געהייסן אַוועקגיין. האָט מען שוין דערזען די גרויסע בראָך. באַלד איז מען געווארן אַז ניט ווייט זיינען שוין דאָ צוגעגרייטע גריבער. עס איז אַלעמען פינסטער געווארן פאַר די אויגן, ס׳איז געווארן אַ קלאָגעריי און אַ ביטער געוויין, די קולות זיינען געגאַנגען עד לב השמים. די זעלנער זיינען אַרומגעלאָפן אין געטאָ, אַריינ־געטריבן די מענטשן אין די שטיבער, עס זאָל זיך ניט דערוואָגן עמעצן אַרויסצוגיין פון שטוב, אַז נישט וועט מען דערשאָסן ווערן. עס איז געווארן אַ חשכות אין געטאָ.

באַלד האָט מען אַדורכגעפירט די ערשטע גרופּע, אַרום באָוואָכט פון די רוצחים מיט אויסגעשטרעקטע ביקסן, און פונקט איז זיי אויסגעקומען אַדורכצופירן פאַר אונזער פענסטער. ווי ביטער און פאַרשטיינערט זיינען געווארן אונזערע הערצער וועז מיר האָבן באַמערקט אין דער גרופּע די מוטער מיט די צוויי שיינע טעכטער, מיט יאָמערלעכע קולות, געהויבן די הענט צום הימל און געריסן זיך די האָר פון קאָפּ. מיר זיינען געפאַלן חלשות זעענדיק די שרעקלעך טרויעריקע סצענע. עס איז געווארן אַ געוויינערייַ, קוואַלן טרערן האָבן זיך געגאָסן. און אַזוי האָט מען אַדורכ־געפירט אַלע פינף גרופּעס צו די צוגעגרייטע גריבער.

מיר האָבן זיך דערוואוסט, אַז פונקט אין דער זעלבער צייט, האָט מען אויך פונעם שטעטל מעזשיראָוו צענויפגענומען די גאַנצע אידישע באַפעלקערונג, עטלעכע הונדערט פאַמיליעס, און זיי אויך צוגעבראַכט צו די זעלבע גריבער, אַביסל האָט מען אויסגעשאָסן און אַלע איבעריקע באַגראָבן לעבעדיקערהייט —— און פון דעם זעלבן שטעטל האָט מען אונז געהאָט אַרויסגעטריבן, באַשערט געווען אַז מיר זאָלן בלייבן לעבן, אָבער פון יענעם טאָג אָן איז געפאַלן אַ מרה־שחורה אויף די אידן אין געטאָ. יעדערער איז אַרומגעגאַנגען מיט שרעק און מורא, מען האָט געציטערט פאַר די דייטשע מערדער זאָלן חלילה וחס ניט איבערנעמען צוריק דעם פאָסטן אין זשמערינקע, וועלכע וואָלטן זיכער פאַרניכטעט אַלע צוויי טויזנט אידישע פאַמיליעס וועלכע האָבן זיך נאָך געפונען אין געהאַקטע צרות אין געטאָ. נאָך דעם פאַל האָבן מיר שוין ניט געקענט קומען צו זיך. אַזוי האָבן מיר זיך געמוטשעט אין שרעקלעכן הונגער און כסדר׳דיקע שרעק, ביז אין יאָר 1944 האָבן מיר שוין געהערט אַז די סאָוויעטן יאָגן דעם דייטש צוריק, דאָן איז די מורא נאָך מער געפאַלן אויף יעדן.

ווי אַזוי מיר זיינען געראַטעוועט געוואָרן

אין 15־טן מערץ 1944 האָט מען שוין געהערט אַז די סאָוויעטן האָבן פאַרנומען וויניצע אַבלאַסט, דרייסיק קילאָמעטער פון זשמערינקע, האָבן מיר אידן זיך שוין אין געטאָ באַהאַלטן אין די געהיימע קעלערס אונטער דער ערד, פיל מענטשן האָבן ריזיקירט און גענאָפּן באַהאַלטן זיך צו באַקאָנטע. מיינע קינדער זיינען אויך געלאָפּן זוכן אַ באַהעלטעניש צו אַ באַקאָנטן קריסט. איך האָב מיך אַריינגעכאַפּט אין אַ געהיימן קעלער, דאָרט איז געווען אָנגעפּאַקט פיל מענטשן מיט קליינע קינדער, געשטאַנען און געציטערט פאַר שרעק אונטער דער ערד אין דער פינס־טערניש.

אויף דער צווייטער נאַכט האָבן מיר פּלוצים דערהערט אַ שטאַרק שיסעריי און באַלד האָבן מיר דערהערט די ווילדע קולות פון די דייטשע באַנדיטן. די רומענער האָבן באַלד אָפּגעטראָטן וווייטער. מיר זיינען אין דעם פינסטערן קעלער געשטאַנען צוגעדריקט איינער צום צווייטן און געציטערט. מיר האָבן שוין געהערט דאָס שטאַרקע קלאַפּעריי פון די מערדער, זיי האָבן אָנגעהויבן שלעפּן אידן פון בוידעמער, פון בונקערס. אַ קליין קינד האָט פונקט אָנגעהויבן וויינען, אָבער די מוטער האָט נעבעך געמוזט דערשטיקן איר קינד, אַז נישט זיינען מיר דאָך שוין אַלע פאַרלוירן. מיר האָבן שוין געפילט טעם טויט. די גוים האָבן אָנגעוויזן די דייטשן וואו ס׳גיפינען זיך אַ סך אידן און וואו זיי ליגן באַהאַלטן. מיט אַ גרויס רעש און געשריי האָבן זיי אויפגעריסן אַ וואַנט פון אונזער באַהעל־טעניש און האָבן אונז אַלע אידן אַרויסגעטריבן פון די לעכער, מכבד געווען מיט זייער שטעקנס און געהאַלטן אין איין שרייען: די פאַרפלוכטע יודען לעבען נאָך — און געהאַקט איבער די קעפּ.

צעבלוטיקטע און האַלב פאַר׳חלש׳טע האָט מען אונז געטריבן אויף אַ פּלאַץ הינטער דער שטאָט און אונז אַלעמען געהייסן גראָבן גריבער. די גוים וואָס זיינען מיטגעלאָפּן זיך צוקוקן אויף דעם שיינעם ספּעקטאַקל האָבן געהאָלפן גראָבן די לאַנגע גריבער פאַר די אידן. מיר אידן האָבן געגראָבן און געגאָסן מיט טרערן. קיינער קען זיך ניט פאָרשטעלן וואָס עס האָט זיך אָפּגעטאָן אין אונזערע פאַרבלוטיקטע הערצער. מיר האָבן אַלע געזאָגט ווידוי, מיר האָבן שוין געזען וואָס עס שטייט פאַר פאַר אונז. די קולות און געווייענען זיינען געגאָנגען ביזן זיבעטן הימל. די אידן וועלכע האָבן זיך געהאַט אויסבאַהאַלטן ביי באַקאַנטע קריסטן האָבן זיי זיי אַרויסגעטריבן. מיינע קינדער האָט דער קריסט אויך אַרויסגעטריבן, זיי זיינען געבליבן שטיין אויף דער גאַס דערשראָקענע, זיינען זיי אַריין אַ צעבראָכענער קאַמער, איז אָנגעקומען אַ גוי מיט אַ קאָסע אין דער האַנט און געשריען: אַנטלויפט פון דאָנען, אויב ניט דער׳הרג׳ע איך

אייך שוין. מיט גרויס שרעק זיינען זיי פון דאָרטן אַרויס, און די דייטשן האָבן זיי פאַרכאַפּט און אויך צוגעטריבן צום גרוב. אויפן וועג האָבן זיי געטראָפן ליגן פיל דערשאָסענע אידן. פון דערווייטנס האָב איך באַמערקט אַז מיינע קינדער שטייען שוין אויך ביים גרוב אָפּגעזעגנט מיט לעבן, די הערצער פאַרגאָסן, די טרויעריקע געדאַנקען האָבן זיך געמישט אין קאָפּ. די רוצחים האָבן שוין אַלעס מיט דער דייטשער פינקטלעכקייט אַלעס צוגעגרייט און זיך שוין אָנגעהויבן צו נעמען צו דער אַרבעט אָנגעלאָדן דאָס געווער צו פאַרניכטן די אידן ——

אָבער, אין זעלביקן מאָמענט האָט זיך דערהערט אַ שטאַרק שיסעריי, די רוסן די רויטע אַרמיי זיינען אונטערגעקומען און אַלעמען אַרומגערינגלט, עס איז געוואָרן אַ וויסטע מהומה אויף די דייטשן, זיי האָבן אָנגעהויבן צו אַנטלויפן איבערלאָזנדיק אַלץ און אַלעס. זיי האָבן אָבער אויף די דייטשע רוצחים געעפנט אַ שטאַרק שיסעריי, דאָס יונגוואַרג פון די אידן האָבן אויך געכאַפּט ביקסן און געשאָסן אויף זיי פון אַלע זייטן און געמאַכט פון די בלוטיקע מערדער אַש און ערד, זיי זיינען אַלע געפאַלן ווי די פליגן.

אַזוי זיינען מיר געראַטעוועט געוואָרן, קנאַפּע צוויי טויזנט אידישע פאַמיליעס, און אַ דאַנק ג־ט מיר זיינען געבליבן לעבן. צום אָנדענקונג מיט דער גרויסער בקשה פון אַלע אידן, האָב איך באַשריבן לזכרון די גרויסע נסים וואָס מיר האָבן געהאַט „די לעצטע צייטן און די גרויסע נסים פון דער געטאָ אין זשמעריקע", געשריבן אין גראַמען.

די לעצטע צייטן און די גרויסע נסים פון דער געטאָ אין זשמעריקע

25 טעג אין חודש ניסן 12 אַזייגער נאָך האַלבן טאָג, האָט זיך געענדיקט ביי די אידן זשמעריקע די יאָמער און קלאָג. צוויי טויזנט אידישע פאַמיליעס געוועזן אין אַ גרויס נויט, זיינען דאָ געראַטעוועט געוואָרן פון שרעקלעכן טויט.

נאָך דריי יאָר ליידן אין דער געטאָ טעג און נעכט, איז דאָ געקומען די הילף אויף אונז אידן אומגעריכט. דאָס נס איז געשען אין יאָר 1944 אין 20־טן מאַרט, האָבן זיך דאָס ביסל אידן אויף דער ישועה דערוואַרט.

פון פּלאָגן אין די פינסטערע קעלערס טעג און נעכט, האָט ג־ט געשיקט די ישועה צו אונז אומגעריכט. צוויי טויזנט אידישע פאַמיליעס האָבן געהאַט אַזאַ גרויסע זכיה, אַז ביי די לעצטע שרעקלעכע מינוטן איז פונקט געקומען די ישועה.

און נאָר מיט אייניקע טעג פריער,
איז דאָ געווען אַ פּחד און שרעק אָן אַ שיעור,
מיט גרויס שרעק און מורא אויף יעדן טריט,
וואָס די מערדער האָבן פאַרגאָסן אַזויפיל אידיש בלוט.

זעקס קילאָמעטער אַרום זשמעריגקע האָבן די דייטשן געוואַכט,
און דאָס גאַנצע אידישע באַפעלקערונג אומגעבראַכט.
זייערע יעמערלעכע קולות האָט מען געהערט ווי ווייט,
זיי זיינען נעבעך געוואָרן באַגראָבן לעבעדיקערהייט.

אידן אין זשמעריגקע האָבן געציטערט יעדן מאָמענט,
מען זאָל ח״ו ניט אַריינפאַלן צו די רוצחים אין די הענט.
זיי האָבן שוין באַשטימט פּלענער פאַרשידן,
ווי אַזוי צו פאַרניכטן אין זשמעריגקע דאָס ביסל אידן.

זיי האָבן אַרומשפּאַצירט מיט גרויס מוט
און מען האָט נאָר געהערט שרייען „יודען קאַפּוט״.
אין 19־טן מערץ איז שוין געווען צוגעגרייט גריבער אויף אייניקע ערטער
אַריינצושליידערן דאָרט אידישע טויטע קערפּער.

זיינען שוין געשטאַנען גרייט אידיש בלוט צו פאַרגיסן
און מיט זייערע פּולעמיאָטן נאָר אויסצושיסן.
האָט ג־ט זייער בייזן פּלאַן פאַרשטערט
און דאָס גאַנצע בייז צו זיי איבערגעקערט.

אַזוי ווייט זיינען אונזערע נסים געוואָרן באַשלאָסן
אַז די אַלע מערדער, די דייטשן, זיינען געוואָרן אויסגעשאָסן.
די רוסן זיינען פונקט געשיקט געוואָרן אַזוי ווי פון הימל
און זיי האָבן אָנגעמאַכט אויף די דייטשן אַ גרויס געטומל.

די סאָוויעטן האָבן זיי אַרומגערינגלט אויף אַזאַ אופן,
אַז די דייטשן האָבן געמוזט שנעל פון זשמעריגקע אַנטלויפן.
אין דער צייט צו קוקן איז געווען אַ פאַרגעניגן,
ווי די דייטשן זיינען געפאַלן אַזוי ווי די פליגן.

איבערלאָזנדיק אַ גרויסן זאָפאָס פּראָוויאַנט און געווער
וועלכעס זיי האָבן ניט געקענט זיך פאַרהאַלטן מער.
אָפּגעמעקט געוואָרן זייער היטלעריישער יחוס,
זיינען אַנטלאָפן אַזוי ווי די רוחות.

זייערע פלענער זיינען געווארן פארשטערט
אויפצוריסן די בריקן מיט דער ערד.
ביי דער באן צווישן די שינעס
האבן זיי פארלייגט פיל מינעס.

דאס איז געווען זייער ציל, זייער קוק,
צו פארניכטן די שטאט זשמערינקע אין איין אויגן־בליק.
אבער גאר אומזיסט איז געווען זייערע מחשבות,
קעגן אביסל אידן מיט זייער גרויסן זכות־אבות.

די רויטע ארמיי ארום אלע עקן
האבן זיי געגעבן פון די קאטיושעס צו שמעקן.
דאס ביסל אידן וואס האבן דא איבערגעלעבט מיט שרעק און מורא
האבן אפגעגעבן א שבח צום הייליקן בורא.

און א דאנק ג־ט פאר דער גרויסער זכיה
וואס מיר האבן זיך דערווארט צו דער ישועה.
אונזער פרייד איז געווארן אן שיעור און מאסן,
ליהודים בזשמערינקע היתה אורה ושמחה וששון.

אט־דעם נס האב איך באשריבן פאר א הייליקן זכרון
אן אייביקע פרייד אויף דור דורות אלע יארן.
א דאנק ג־ט און א שבח אפצוגעבן
וואס מיר אידן זיינען געבליבן לעבן.

אז מיר זאלן דאס נס פון הארצן ניט פארגעסן,
דעם טאג צו פייערן א יום־טוב, מיט טרינקען און עסן.
דערביי ג־טס וואונדער קינדער צו דערציילן,
און פון גאנצן הארץ, ארעמע, נדבות צו טיילן.

עס זאל שוין זיין אן ענדע פון מלחמה
און מיר זאלן נאך אין די דייטשן נעמען נקמה.
עס זאל שוין נעמען פון די צרות אן עק,
מיר זאלן שוין זיין פריי אן שרעק.

אונזער איינציקע בקשה דאס יעצטיקע מאל:
מיר זאלן נאך דערלעבן צו האבן א אידישע מלוכה אין ארץ ישראל...

——— אט ביז אהער האט ר׳ יואל האנדלסמאן ע״ה באשריבן זיינע איבערלעבונגען אויף אלערליי שטיקלעך פאפיר, פון וועלכן איך האב עס, הגם מיט אביסל שווערע מי, איבערגעשריבן.

נאָך דער באַפרייאונג איז ער מיט זיין אייגציק איבערגעבליבענע טאָכטער און איידעם אָנגעקומען קיין שטעטשין, דאָרטן זיינען זיי געווען אַ קורצע צייט, און די „בריחה" האָט זיי אַריבערגעפירט קיין בערלין אין די ד. פּ. לאַגערן. אין בערלין האָבן איך ר׳ יואל׳ן געטראָפן אַ פריילעכן, אַ לוסטיקן, מיט זיינע שאַרפזיניקע ווערטלעך, פּונקט ווי אַמאָל. ער איז נאָך געווען אין בערלין טעטיק אויף אידישע חתונות און געזונגען און יעדן פריילעך געמאַכט.

דער דזשאָינט האָט פאַר אים געקראָגן אַ סערטיפיקאָט און אים אָפּגעשיקט קיין ארץ־ישראל. דאָ האָט מען אים אינגעאָרדנט אין בעסטן מושב זקנים וואו ער איז געווען טעטיק אַלס באַאַמטער און נאָך געקראָגן אַ פּענסיע. דאָ האָט ער ערשט געקענט זינגען און פריילעך מאַכן די אַלטע לייט. דאָ האָט ער געדאַוונט פאַרן עמוד, דאָ איז ער געווען בעל־קורא, און דאָ האָט ער דערלעבט מיט זיינע אויגן צו זען די אידישע מלוכה.

ער האָט געהאַט אַ גרויסע זכיה: איז נפטר געוואָרן אין ארץ הקודש וואָס ער האָט אייביק געטרוימט. אַ לאַכעדיקער און אַ שמייכל־דיקער האָט ער אויסגעהויכט זיין הייליקע נשמה, און ניט געלאָזט די קינדער וויינען: איך דאַנק און לויב השי״ת וואָס דאָ קום איך ווי אַ איד צו קבר ישראל, פון וועלכן איך האָב אַזוי מורא געהאַט.

ער איז נפטר געוואָרן ביי זיינע עטלעכע און אַכציק יאָר. גרויס כבוד זיין אָנדענק.

PROTOKOLL

aufgenommen durch den Polzei-Untersucher, Herrn Marceli Rosenberg, Unrra Polizei beim D. P. Center, Stuttgart-West, uber die Zeugenaussage

der Polin Kopiecka Maria, geb. 10. 12. 1922 in Rawa-Ruska, Poland. Vorkriegsadresse: Lemberg, Kopernika 10, z. Zt. in Ludwigsburg, Kinderheilanstalt, Hospitalstr. 3, D. P. Card G. 009703466. Kupiecka erklart folgendes:

Im Jahre 1942 habe ich in Tomaschow, Distrikt Lublin, gewohnt. **Walter Panzer** war dort als Landeskommissar eingezetzt Meine Fruendin, Hania Schaibin aus Tomaschow, war bei ihm beschaftigt. Die grosste Vernichtungsaktion in Tomaschow, die als Folge die Ausrottung von etwa 1000 Juden hatte, wurde im Herbst 1942 durchgefuhrt. Das war in der Nacht von Sonntag auf Montag, das Datum weiss ich nicht mehr. Am Sonntag befahl Panzer dem Vorsitzenden des Judenrates, Herrn Bergenbaum, zu sich zu kommen und verlangte von demselben Kaffee, Tischdecken und Besteck. Bergenbaum brachte das fur Panzer.

Die Juden vermuteten, dass Sonntag eine **"Aktion"** durchgefuhrt werden soll und versuchten sich nach Moglichkeit zu verstecken. Bergenbaum versteckte seine Frau u. Kind in einem Keller, zusammen mit anderen Familien. Er selbst versteckte sich im Keller des Kreisamtes (Seimik). Die **"Aktion"** fing im Mittennacht an. Als Polin konnte ich mich frei bewegen und alles beobachten. Ich beobachtete insbesondere Panzer. Gleich nach Beginnung der **"Aktion"** fing Panzer vor allem an den Vorsitzenden Bergenbaum zu suchen. Er konnte ihn zuerst nicht finden, nach einigen Stunden konnte ich aber genau sehen, wie Panzer den Bergenbaum vor sich jagte. Panzer hielt dabei seinen Revolver in der Hand. Am fruhen morgen wurde Bergenbaum von Panzer eigenhandig erschossen.

In der Zwischenzeit wurden alle Juden durch die Gendarmeria und Gestapo auf dem Ringplatz zusammengejagt. Die jenigen, die nicht schnell genug laufen konnten, wurden gleich erschossen. Panzer ging durch die Stadt in Begleitung hoherer Gestapo-Offiziere, leitete die **"Aktion,"** gab Befehle und nahm Rapporte entgegen. Mich interesierte, was mit meinen Bekannten passiert ist. Ich ging zu Hania Schaibin um ihr zu helfen. Dort erfuhr ich, dass Hania ihre Mutter versteckte und selbst zur Arbeit ging. Sie glaubte, dass man sie als Panzers Arbeiterin am Leben lassen wurde. Ich rief dann die Wohnung Panzers an und erfuhr von Panzers Frau, dass Hania auch bei Ihr nicht da ist. Daraufhin ging ich schnell zum Ringsplatz und sah wie Panzer meine Freundin Hania auf den Platz brachte und sie eigenhandig erschoss. Hania bat Panzer ums Leben, er erschoss sie aber lachend. Spater ist auch die Mutter Hanias auf den Platz gebracht worden und dort durch Panzer erschossen. Panzer erschoss auch seinen Arbeiter Ader und dessen Kind.

Auf dem Platz wurden alle fur den Transport Untauglichen erschossen, die anderen wurden nach Belzec zur Vernichtung abtransportiert. Ich bemerke, dass Panzer mindestens einmal wochentlich nach Belzec reiste.

Noch in Tomaschow habe ich mir die Adresse von Panzer in Deutsland vorgemerkt. Ich schrieb jetzt einen Brief an seine Frau und erhielt eine Antwort, dass sie, Ihr Mann u. Kinder gesund sind. Die Adresse lautet: Walter Panzer, Krefeld a/Rhein, Kaiserplatz 31.

Ich bitte sehr mir zu erlauben, bei seiner Festnahme anwesend zu sein, damit ich ihm die Wahrheit ins Gesicht sagen kann.

/—/ Kopiecka Maria

קאָפּיע

פּראָטאָקאָל אויפגענומען דורך דעם פּאָליציי אונטערזוכער הער מאָר-סעלי ראָזענבערג אונטראָ פּאָליציי ביים ד. פּ. צענטער, שטוטגאָרט־וועסט איבער דעם עדות זאָגן פון דער פּאָליאַטשקע קופּיעצקאַ מאָריאַ, געבוירן 10.12.1922 אין ראָווא רוסקאַ, פּוילן. קינדערהיילאַנשטאַלט, שפּיטאָלשטראָסע 3 ד. פּ. קאָרד, G. 009703466.

קופּיעצקאַ דערקלערט פּאָלגענדעס:

אין יאָר 1942 האָב איך אין טאָמאַשאָוו לובלינער דיסטריקט געוואוינט. וואָלטער פּאָנצער איז דאָרט געווען דער לאָנדעסקאָמיסאָר. מיין פּריינדין האָניאַ שייבין פון טאָמאַשאָוו איז געווען ביי אים באַשעפטיקט. די גרעסטע פּאָרניכטונגס־אַקציע אין טאָמאַשאָוו וואָס האָט פּאָראורזאַכט די אויסראָטונג פון 1000 אידן בערך איז דורכגעפּירט געוואָרן אין האָרבסט 1942. דאָס איז געווען אין דער נאָכט פון זונטיק אויף מאָנטיק. די דאָטע וויים איך נישט. זונטיק באָפעלט פּאָנצער דעם פּאָרזיצער פון יודענראַט ה' בערגערבוים צו זיך צו קומען און פּאָרלאָנגט פון אים קאָוווי, טישטוכער און באַשטעק. בערגערבוים ברענגט דאָס פּאָר פּאָנצערן.

די אידן פּאָרדעכטיקן אַז זונטיק זאָל דורכגעפּירט ווערן אַן אַקציע און זוכן לויט מעגליכקייטן זיך אויסבאַהאַלטן. בערגערבוים באָהאַלט זיין פרוי און קינד אין אַ קעלער צוזאַמען מיט אַנדערע פאַמיליעס. ער אַליין באָהאַלט זיך אין קעלער פון קרייזאַמט (סעימיק).

די אַקציע פאָנגט זיך אָן אין מיטננאַכט. אַלס פּאָלקאַ קען איך מיך פריי באָוועגן און אַלץ באָאָבאַכטן. איך באָאָבאַכט גאַנץ באַזונדערס פּאָנצערן. גלייך נאָכן אָנהויב פון דער אַקציע, הויבט פּאָנצער אָן צו זוכן, פּאָר אַלעם, דעם פּאָרזיצער ה' בערגערבוים. ער קען אים לכתחילה נישט געפינען. נאָך עטלעכע שטונדן קען איך אָבער געוואָר ווי פּאָנצער יאָגט זיך נאָך בערגערבוים. פּאָנצער האָלט דערביי זיין רעוואָלווער. אין האָנט. אין פרימאָרגן ווערט בערגערבוים פון פּאָנצער אייגנהענטיק דער־שאָסן.

אין דער צווישנצייט ווערן אַלע אידן דורך דער זשאַנדאַרמעריע און געסטאַפּאָ אויף דעם מאָרק פּלאַץ צוזאַמענגעיאָגט. די יעניקע וואָס קענען נישט געוואָג שנעל לויפן ווערן גלייך דערשאָסן. פּאָנצער גייט דורך די שטאָט אין באָגלייטונג פון העכערע געסטאַפּאָ אָפּיצירן, לייטעט די אַקציע, גיט באָפעלן און נעמט אויף רעפּאָרטן. מיך אינטערעסירט וואָס

עס פֿאַסירט מיט מיין באַקאַנטער. איך גיי צו האַניאַ שייבין כדי איר צו העלפֿן. דאָרט דערוויס איך זיך אַז האַניאַ האָט איר מוטער פֿאַרשטעקט און זי אַליין גייט צו דער אַרבעט. זי גלויבט אַז אַלס פֿאַנצערס אַרבעטערין וועט מען זי לאָזן לעבן. איך רוף דאַן פֿאַנצערס וואוינונג און דערוויס זיך פון פֿאַנצערס פרוי אַז האַניאַ איז אויך ביי איר נישטאָ. דאַן גיי איך שנעל צום מאַרק־פּלאַץ און זע ווי פֿאַנצער ברענגט מיין פריינדין צום מאַרק־פּלאַץ און דערשיסט זי אייגנהענטיק. האַניאַ בעט פֿאַנצערן פֿאַר איר לעבן, ער דערשיסט זי אָבער לאַכנדיק. שפּעטער איז אויך האַניאַס מוטער אויפן פּלאַץ געברענט געוואָרן און דורך פֿאַנצערן דערשאָסן געוואָרן. פֿאַנצער דערשיסט אויך זיין אַרבעטער אַדער און זיין קינד.

אויף דעם פּלאַץ ווערן אַלע, פֿאַר דעם טראַנספּאָרט אומטויגלעכע, דערשאָסן. די אַנדערע ווערן אָפּטראַנספּאָרטירט קיין בעלזעץ צום פֿאַרניכטן.

איך באַמערק ווי פֿאַנצער מינדעסטנס איינמאָל אַ וואָך פֿאָרט נאָך בעלזעץ.

נאָך אין טאָמאַשאָוו האָב איך מיר פֿאַרנאָטירט פֿאַנצערס אַדרעס אין דייטשלאַנד. איך שרייב יעצט אַ בריוו צו זיין פרוי און דערהאַלט אַן ענטפֿער דאָס זי, איר מאַן און קינדער זיינען געזונט. דער אַדרעס לויטעט: וואָלטער פֿאַנצער, קרעהפעלד אַם רהיין, קייזערפּלאַץ 31.

איך בעט זייער מיר צו דערלויבן ביי־צוזיין זיין אַרעסט כדי איך זאָל אים קענען זאָגן דעם אמת אין זיין געזיכט.

(—) קופּיעצקאַ מאַריאַ

געזאַמלט פֿאַרן איווּאָ דורך דוד גרויסדאָרף — אידיש: י. מ.

ZYDOWSKI INSTYTUT HISTORYCZNY
W A R S Z A W A

Al. Gen. Swierczewskiego 79
L. D. 995/62

Warszawa, dnia ..... 196.....r.
Telefon 302744

טאמאשאוועך יזכור בוך קאמיטעט

אין ענטפער אויף אייער בריוו פונעם 62—2.5, טיילן מיר אייך מיט, אז אין טאמאשאוו לובעלסקי האבן ביזן 1941 יאר געוואוינט 1450 יידן.

לעצטנס האבן מיר זיך געווענדעט צום טאמאשאווער שטאט־ראט, אנפרעגנדיק וועגן גורל פון טאמאשאווער יידן בשעת דער היטלער־אקופאציע, אבער ביז איצט האבן מיר קיין ענטפער נישט באקומען.

מיר לייגן ביי אן ענטפער אויפן פראגע־בויגן פון דער הויפט קאמיסיע פון אונטערזוכן די היטלעריסטישע פארברעכן, אויסגעפילט אין 1945 יאר.

לייטער פון ארכיוו
ט. בערענשטיין

Kwestionariusz

o masowych egzekucjach i grobach masowych

1. Data i miejsce egzekucji .....
2. Rodzaj egzekucji .....
   /rozstrzelanie, powieszenie/
3. Dane dotyczace zamordowanych/Polacy, Zydzi, cudzoziemcy/

Ile ocob zamordowano: .....
Skad przywieziono ofiary: .....
Nazwiska, wiek, zawod, adresy .....

---

4. Czy wiadomo o co oskarzono ofiary? .....
5. Kto dokonal egzekucji? .....
6. Czy znane sa nazwiska sprawcow? .....
7. Czy zwloki zostaly spalone, zniszczone w inny sposob .....

---

8. Gdzie zostaly pochowane zwloki? .....

---

9. Opis grobu .....
10. Czy przeprowadzono ekshumacje zwlok? .....
11. Czy sa podstawy do ewentualnego zarzadzenia pozniejszej ekshumacji .....

Miejscowosc: Tomaszow Lubelski
Gmina: " "
Powiat: " "
Wojewodztwo: Lublin

KWESTIONARIUSZ

o egzekucjach masowych i grobach masowych

1. rok 1942 w calym miescie
2. rozstrzeliwanie
3. Likwidacja reszty Zydow chroniacych sie przed wywiezieniem okolo 100 osob
   mieszkancow miejscowych
   Cukier, Ferszt, Katz, Stempel, Blank Szajndla z dziecmi, wiek rozny, reszta nazwisk nieznana
4. ze byli Zydami
5. Zandarmi
6. Ludwig (nie zyje), Prokop, Sierpinski (nie zyje)
   Dergier (nie zyje)
7. zakopywano w osobnych lub wspolnych grobach
8. na miejscu egzekucji
9. Pojedyncze lub wspolne
10. nie
11. nie ma

Pieczec: p.o. Burmistrz

Zarzad Miejski (—) St. Jedrzejewski

w Tomaszowie

Zalacznik do pisma Nr 275/45

z dn. 3.XI.1945r.

Sad Grodzki w Tomaszowie Lub. w osobie Sedziego Grodzkiego Jerzego Dubiszewskiego przesluchal dnia 13.X.1945r.

Wojta gminy: powiatu: tarnowskiego

burmistrz miasta: Tomaszow Lub.

Nazwisko i imie: Jedrzejewski Stanislaw

wiek: ur. 5.V, 1889r.

Miejsce zamieszkania: Tomaszow Lub.

w charakterze swiadka w trybie art. 107, 254 § 1 p.c. i 255 K.P.K., ktory po uprzedzeniu o odpowiedzialnosci za nieprawdziwe zeznanie, zeznal, jak w powyzszym kwestionariuszu, oraz dodal:

"Dane zawarte w powyzszym kwestionariuszu zostaly przeze mnie osobiscie ustalone na podstawie oswiadczen zapytywanych mieszkancow gminy, wlasnych obserwacji i ogledzin miejsca obozu (egzekucji, grobu)."

Protokol odczytano i podpisano.

Podpisy: (—) St. Jedrzejewski

(—) J. Dubiszewski

Sedzia Grodzki

איבערזעצונג פון פוילישׁ

פראַגע בויגן

וועגן די מאַסן עקזעקוציעס און מאַסן קברים

1. דאַטע און אָרט פון די עקזעקוציעס
2. אופן פון עקזעקוציע (אויסשיסונג, אויפהענגען)
3. אָנגאַבן וועגן די דערמאָרדעטע (פּאָלאַקן, אידן, אויסלענדער) וויפל פערזאָנען אויסגעמאָרדעט פונוואַנען זיינען געבראַכט געווארן די קרבנות נעמען, עלטער, באַשעפטיקונג, אַדרעסן
4. צי איז באַוואוסט אין וואָס די קרבנות זיינען באַשולדיקט געווארן?
5. ווער האָט אויסגעפירט די עקזעקוציע?
6. צי זיינען באַוואוסט די נעמען פון די אויספירער?
7. צי זיינען די טויטע קערפערס געווארן פאַרברענט, פאַרניכטעט אויף אַן אַנדער אופן?
8. וואו זיינען געווארן באַהאַלטן די טויטע קערפערס?
9. שילדערונג פון קבר
10. צי האָט מען דורכגעפירט אַן עקסהומאַציע פון די טויטע?
11. צי זיינען פאַראַן גרונטן פאַר אַן עווענטועלער פאַראַרדענונג פאַר אַ שפּעטערדיקער עקסהומאַציע?

אָרטשאַפט: טאָמאַשאָוו לובעלסקי

גמינע: טאָמאַשאָוו לובעלסקי

פּאָוויאַט: טאָמאַשאָוו לובעלסקי

וואָיעוואָדשאַפט: לובלין

פראָגע בויגן

וועגן די מאַסן עקזעקוציעס און מאַסן קברים

1. אין יאָר 1942 אין דער גאַנצער שטאָט
2. אויסשיסונג
3. די ליקווידאַציע פון דעם איבערבלייב פון די אידן וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן פון די דעפּאָרטאַציעס. אַרום 100 פּערזאָן, שטאָטישע איינוואוינער. צוקער, פּירשט, קאַטץ, סטעמפּל, בליאַנק שיינדל מיט די קינדער. פּאָרשידענער עלטער. די איבעריקע נעמען — אומבאַקאַנט
4. ווייל זיי זיינען געווען אידן
5. זשאַנדאַרמען
6. לודוויג (לעבט נישט) פראקאפּ, שערפינסקי (לעבט נישט) דערגער (לעבט נישט)
7. באַגראָבן אין באַזונדערע אָדער געמיינזאַמע קברים
8. אויפן פּלאַץ פון דער עקזעקוציע
9. איינצלנע אָדער געמיינזאַמע
10. ניין
11. נישט פּאַראַן

זיגל: שטאָט פּאַרוואַלטונג אין טאָמאַשאָוו

בירגערמייסטער

(—) סט. יענדזשעיעווסקי

צוגעלייגט צו שריפט נומער 275/45

פון xi 3 1945

דאס שטאטישע געריכט אין טאמאשאוו לוב. אין דער פערזאן פון ריכטער יעזשי דובישעווסקי האט אויסגעהערט אין טאג פון 1945 x. 13 דעם וואויט פון גמינע פון טאמאשאוו פאוויאט דעם בירגערמייסטער פון דער שטאט טאמאשאוו לוב.

פאמיליע נאמען און נאמען: יענדזשעיעווסקי סטאניסלאוו; עלטער: געבוירן 1889, v, 5; וואוינארט: טאמאשאוו לוב.

אלס אן עדות לויטן ארטיקל 107, 452 § 1 פ. צ. אזן K.P.K. 225.

וועלכער האט נאך דער וואַרענונג וועגן דער פאראנטוואַרטלעכקייט פאר נישט ריכטיקע דערקלערונגען, דערקלערט ווי אין אויבנדיקן פראגע־בויגן. ער האט אויך צוגעגעבן:

די אנגאבן אין דעם אויבנדיקן פראגע־בויגן זיינען פעסטגעשטעלט געווארן דורך מיר פערזעלעך אויפן גרונט פון דערקלערונגען פון אויסגע־פרעגטע איינוואוינער פון דער גמינע, פון אייגענע אבסערווירונגען און צוזע־אונגען אויפן ארט פונ׳ם לאגער (עקזעקוציע, גרוב).

דער פראטאקאל איז געווארן פארגעלייענט און אונטערגעשריבן.

אונטערשריפטן: (—) סט. יענדזשעיעווסקי
(—) י. דוביעשווסקי
שטאטישער ריכטער
אידיש: י. מ.

אַ פּאָר ווערטער וועגן דעם פּראָגע בויגן

• י. מאסקאָפּ

ווי ס׳איז צו זען האָט דער יזכור בוך קאָמיטעט זיך געווענדעט צום אידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין ווארשא וועגן ידיעות און דאָקומענטן פון אומקום פון די טאָמאַשאָווער אידן.

אין זייער ענטפער צום קאָמיטעט איז בייגעלייגט אַ פּראָגע־בויגן פון דער הויפּט קאָמיסיע צו אונטערזוכן די היטלעריש פאַרברעכן, וועל־כער איז אויסגעפילט געוואָרן דורך דער טאָמאַשאָווער שטאָט פאַרוואַלטונג אונטער געריכטליכער אויפזיכט.

אין דעם ענטפער דערמאָנט אויך דער אינסטיטוט אַז זייער וועגדונג צום טאָמאַשאָווער מאַגיסטראַט וועגן ידיעות פון דעם גורל פון די טאָמאַ־שאָווער אידן אין דער צייט פון דער היטלער אָקופּאַציע איז דורכן לעצטן נישט געענטפערט געוואָרן.

נעמענדיק אין האַנט דעם וויכטיקן דאָקומענט און פאַרטיפנדיק זיך אין יעדער שורה זיינער וועדט זי אַלץ מער און מער אומפאַרשטענדלעך. און אָט פאַרוואָס:

אין אונזער באַזיץ איז פאַראַן אַ קאָפּיע פון אַ דאָקומענט אין וועלכן דאָס פּוילישע קריסטלעכע מיידל מאַריאַ קופּיעצקאַ דערקלערט אַז זי האָט צוגעזען די אָקציע אין האַרבסט 1942 וויַ עס זיינען אין טאָמאַשאָוו אַרויס־געפירט געוואָרן צום מאַרק פּלאַץ בייַ אַ טויזנט אידן. דער קריין־הויפּט־פירער פון געסטאַפּאָ, וואָלטער פּאַנצער, דערשיסט דאָן דעם פּרעזעס פון יודענראַט אבא בערגערבוים, האַניאַ שייבין (יאָסעלע שילמ׳ס טאָכטער), איר מוטער און זיין אַרבעטער אַדער מיט זיין קינד. אין דעם דאָקומענט פונ׳ם מאַגיסטראַט ווערט קיין אין נאָמען פון די אַלע נישט דערמאָנט.

לאָמיר לייענען די ענטפערס פונעם פראָגע־בויגן זייער אויפמערקזאָם:

פראָגע נום. 1, דאָטע און אָרט פון די עקזעקוציעס — ענטפער: 1942 אין דער גאַנצער שטאָט; פראָגע נום. 2 — ענטפער: אויסשיסונג; פראָגע נום. 3 — ענטפער: די ליקווידירונג פון דעם איבערבלייב אויס־באַהאַלטענע אידן ביי 100 פערזאָן אָרטיקע אייגנוואוינער: צוקער, פירשט, קאָטץ, סטעמפּעל, שיינדל בלאַנק מיט די קינדער. די איבעריקע נעמען — אומבאַקאַנט.

אלזא ביי אַ הונדערט דערשאַסענע אידן שטאַטישע איינוואוינער, נעמען — בלויז פינף, די איבעריקע — אומבאַקאַנט! קען זיך וועלכער טאַמאַשאַוועך מענטש פאַרשטעלן אַז פון הונדערט אידן טאַמאַשאַוועך זיינען בלויז פינף געווען באַקאַנט צום מאַגיסטראַט? דערקלערט דאָך דער בירגער־מייסטער ה' יענדזשעיעווסקי אַז זיינע ענטפערס אינעם פראַגע־בויגן זיינען געשטיצט אויף אייגענער אָבסערוואַציע און אויך אויפן אויספרעגן אַנדערע שטאַטישע איינוואוינער. האָבן אַלע צוזאַמען געקענט נישט מער ווי 5 אידן? וועגן אבא בערגערבוים און ישראל פייפער ווייסן אַלע לעבנ־געבליבענע אַז זיי זיינען דורך דער געסטאַפּאָ געפונען געווארן אין זייער באַהעלטעניש אין בנין פון סיימיק און זיינען נאַכהער דערשאָסן געווארן. האָט דער בירגערמייסטער און אַלע אַנדערע אויסגעפרעגטע פּאָליאַקן נישט געקענט אויך די 2 פראָמינענטע אידן אין שטאָט?

לאָמיר זען ווייטער. פראַגע נום. 6: צי זיינען באַוואוסט די נעמען פון די אויספירער? — ענטפער: לודוויג (לעבט נישט), פראקאפּ, שער־פינסקי (לעבט נישט), דערגער (לעבט נישט). אַלזאָ, פון 4 מערדער אין 1942 לעבן נישט 3 אין 1945. און דער פערטער? איז ער אַ פּאָליאַק, אַ דייטש? נו, די פראַגע איז דאָך נישט פאַראַן אין פראַגע־בויגן; אָבער אַז די מערדער לעבן נישט האָבן זיי יאָ געוואוסט צו ענטפערן כאָטש די פראַגע איז אויך נישט פאַראַן אין פראַגע־בויגן. און דעם מערדער פאַנצער, דעם הויפט פון דער געסטאַפּאָ וואָס האָט אַנגעפירט מיט אַלע אויסראָטונגס אַקציעס, האָבן זיי אים אויך נישט געקענט? זיין נאָמען אויך נישט געווארט? קען זיך דאָס לייגן אויפן שכל? ניין, און ניין און נאָכאַמאָל ניין!

די כוונה פון די ענטפערס אויף דעם פראַגע־בויגן איז אַ גאַנץ קלאָרע: נעמליך, צו באַשיצן די מערדער, צו אַנטמוטיקן אַן אויספּאָרשונג קעגן זיי, וואָס וואָלט מן הסתם אויפגעדעקט אַ סך מערדער פון צווישן זייערע ידידים. זיי האָבן נישט געוואָלט דערמאָנען קיין נעמען פון די קרבנות וואָס וואָלטן געקענט ברענגען אויף די שפורן פון זייערע מערדער, זיי האָבן זיך באַגרענעצט צו בלויז 4 מערדער פון וועלכע נאָר אייניער לעבט, אַ פראקאפּ וואָס האָט נישט קיין ערשטן נאָמען און מ'ווייסט זיכער נישט ווער און ווו ער איז.

דאָס ברענגט אונז אויפן געדאַנק וויפל אידיש בלוט ס'ליגט אויפן געוויסן פון די וואָס האָבן נאָכן זיג איבער היטלערן פאַרנומען הויכע אַמטן אינ'ם באַפרייטן פוילן, און ווי לעכערלעך ס'איז זייער רימען זיך אַז זיי, נאָר זיי, די אַנהענגער פון דער פאָליטישער ליניע וואָס זיי פאָר־טרעטן האָבן געהאָלפן די אומגליקלעכע אידן קעגן זייערע נאַצישע רוצחים. אַלע פאַקטן ריידן דאָס פאַרקערטע.

צו מיינע פאַרפיניקטע ברידער און שוועסטער וואָס זיינען געפאַלן אויף קידוש השם

• יעקב שוואַרץ

דזשגן אייערע פֿלאָגן שרייבן, ציטערט מיר די פֿען,
מיין גוף ווי אייערער, איז אין ווייטיק ניט געווען,
נעבעכדיק זעט אויס דאָס ווייסע בייגעלע פֿאַפּיר
נאָר מיין האַרץ האָט כסדר געציטערט אין מיר.

איר האָט אין מיטן העלן טאָג געזען אומבאַשטראָפט פאַרברעכן,
ווי מען קען מיט אַ מעסער קאַלטבלוטיק אין האַרץ דערשטעכן,
רציחה, רשעות, מערדערייַ, בעסטיאַלישקייט און רויב,
און די אויגן זאָלן גלאַנצן ווי מיט שקיעה גלאַנצט אַ שויב.

די שטייגער זיינען ניט געווואָרן ווייך פון בלוט,
אַ גרויסע פּיין האָט נעבעך אויף אייך גערוט.
עס זיינען ניט צעגאַנגען די וועגט פון הייסע טרערן
נאָר עקשנות׳דיק האָט איר געשוויגן צו די שטערן.

די רוצחים האָבן פון אייערע לייבער די הויט געריסן,
איצט ווייסן זיי ניט פון דעם, און ווילן אויך ניט וויסן.
מיט געזאַנג האָבן זיי געקליבן און געסאָרטעוועט די האָר,
און מיינען איצט צו בלייבן אומשולדיק און קלאָר.

היינט רעט מען פון דעם געלאַסן, אין דער שטיל מען זאָגט:
אַז מען האָט אייך צו די גריבער נאַקעטע געיאָגט,
מיט בייטשן און מיט הינט, וועמען אַ שלעפֿ,
וועמען געשאָסן און וועמען מיט קלעפֿ.

היינט בין איך שוין אויך געוואויגט צו הערן וועגן דעם,
עס טוט נאָר אַ לייכטער ציטער די ברעם,
עס גיט נאָר ביים האַרצן אַ שאַרפן קלעם —
היינט בין איך שוין אויך געוואויגט צו הערן וועגן דעם.

אין גרויסע מחנות האָט מען אייך סאָרטירט,
ווי קעלבער צו דער שחיטה האָט מען אייך געפירט,
אין פי־וואָגאָנען צו אַכציק־נייניציק־הונדערט מאָן
האָט אייך געשלעפט אַ לאַנגע סודות׳דיקע באָן.

געשלעפט, געשלעפט, די רעדער האָבן נאָר געמאָכט רע־טונג,
ס׳האָט לופט געפעלט דער איינגעפרעסטער לונג,
אין ווייסן שליים געוועזן איז די צונג

און די שלייפן האָבן מיטגעקלאַפּט רעטונג רע־טונג.
שפּעטער האָט מען אייך קיין בעלזשעץ געבראַכט,
די מערדער האָבן מיט געשריי די טירן אויפגעמאַכט
און מיט צעקרומטע מיילער הילכיק זיך צעלאַכט —
אָ, מיינע טייערע, פון וואָס האָט איר דעמאָלט געטראַכט?

מען האָט אייך ווידער האַלב־פאַר׳חלש׳טע געטריבן גיך,
אויף רעכטס, אויף לינקס, געהייסן אויסטאָן זיך,
די קליידער אויסטאָן, צענויפשטעלן די שיך
און לויפן גיך אין באָד אַריין, נאָר גיך! נאָר גיך!

היינט בין איך שוין אויך געוואוינט צו ריידן וועגן דעם,
עס טוט נאָר אַ לייכטער ציטער די ברעם,
עס גיט נאָר ביים האַרצן אַ שאַרפן קלעם,
און היינט בין איך שוין אויך געוואוינט צו ריידן וועגן דעם...

„ליגען זיך ביינער אין בעלזשעץ"

● ע. ה., ווראַצלאַוו

ליגען זיך ביינער אין בעלזשעץ
צעווואַרפן, צעזייט, צעשפרייט,
פאַר׳יתום׳טע ביינער אין בעלזשעץ
אַ זכר פון טראַגישער צייט.

עס זיינען געגאַנגען עשאַלאָנען
פון נאַענט, פון ווייט, פון דער פרעמד,
געפירט מיינע ברידער, מיליאָנען,
קיין בעלזשעץ און זיי דאָרט פאַרברענט.

מען האָט זיי צוזאַמענגעטריבן
פאַרניכטעט, אָן טומל, אָן רעש,
דאָס איינע פון זיי איז פאַרבליבן
נאָר שאַרבנס און ביינער און אַש.

איצט ליגן זיך הפקר די ביינער
אַ מאכל פאַר קראָען און הינט.
דעם אַש, עס שטערט דאָך ניט קיינער
עס זאָל אים צעטראָגן דער ווינט.

און מענטשן אָ חיות זיי קומען
און מאָלן די ביינער אויף טראָטש,
זיי מיינען זיי וועלן געפינען
ברעקלעך גאָלדענע כאָטש.

ליגן זיך ביינער פאַרשטומטע
צעווואַרפן אויף בעלזשעצער פעלד,
און שאַרבנס צעפוילטע, צעקרומטע
אַן עדות פאַר היינטיקער וועלט.

ליגן זיך ביינער אין חמרים
זיי ליגן אַזוי אָן אַ טאָלק
אין איינעם פון די גרעסטע קברים
פון מיין אויסגעמאָרדעט פאָלק...

דער טרויעריקער סוף פונעם 500 יאָריקען אידישן ישוב אין טאָמאשאָוו

• שלום ליכט

דער אָנהויב פון חורבן

מיר אידן דער עם חכם ונבון, פֿאָליטיקער און פֿאַראויסזעער, אויסשפּירער און אויסקוקער, דער אַזוי־גערופענער באַראָמעטער פון דער וועלט, מוזן מודה זיין אַז מיר זיינען געווען בלינד און טויב, ניט דערוואַרטנדיק די גרויסע מאוימ׳דיקע בראָך און שרעקלעכע קאַטאַס־טראָפע אין אַזאַ תהום׳דיקן פֿאַרנעם, וואָס זינט מיר זיינען אַ פֿאָלק געוואָרן האָבן מיר אַזאַ חורבן ניט דורכגעמאַכט. אַפּילו די שרעקלעכסטע פּעסימיסטן און שטאַרקסטע מרה־שחורה׳ניקעס און די פּינסטערסטע שוואַרצ־זעער האָבן ניט פֿאַראויסגעזען דעם גרויסן גיהנם אומגליק וואָס עס דערוואַרט דעם כלל ישראל, טראָץ דעם וואָס היטלער האָט קלאָר און דייטלעך אין דער עפּנטלעכקייט אָנגעצייכנט זיין תליונ׳ישן פֿאַרניכטונגס פּלאַן פֿאַרן גאַנצן כלל ישראל. און מערקווירדיק אַז זייער פיל אידן האָבן נאָך געזען אַ דערלייזונג צו זייערע צרות אין אַ קריג, ניט אָפּגעבנדיק זיך אַ דין וחשבון וואָס עס הייסט קריג בכלל, און נאָך אַ פֿאַרניכטונגס קריג פון היטלערן וואָס איז ספּעציעל קעגן אידן.

אמת, די שוועריע אומדערטרעגלעכע אומשטענדן זיינען געווען די הויפּט גורמים דערצו. די ערשטע זיינען דאָס געווען די אַרעמעלייט, וואָס ביים היגן אָמעריקאַנער לעבנס שטייגער איז אָפּילו אין דער בלויזער פֿאַנטאַזיע נישט מעגלעך זיך פֿאַרצושטעלן וואָס עס האָט געהייסן אַן עני ואביון, אַ בלוטיקער אַרעמאַן. אָן מליצות האָט דאָס געמיינט, אַ מענטש וואָס האָט ניט אויף אַ פּשוט טרוקן ברויט, נאַקעט און באַרוועס, ניט געהאַט קיין באַהייצונג, און ניט קיין אויסזיכט אַז די לאַגע זאָל זיך ענדערן און ער זאָל קענען פֿאַרדינען צו שפּייזן זיך און זיין פֿאָמיליע. דער וואָס האָט שוין יאָ געהאַט אויף אַ שטיקל ברויט האָט ניט געהאַט אויף קיין מלבוש, און אַודאי ניט אַ מעגלעכקייט צו באַזאָרגן אַ קינד מיט פּרנסה. געגנוג צו דערמאָנען אַזאַ שטאָט ווי טאָמאַשאָוו וואָס האָט געציילט ביי אַ דרייצן הונדערט אידישע פֿאָמיליעס, האָבן בערך 400 משפּחות געגנומען ברויט און חלות פון „לחם עניים". כדאי צו באָמערקן אַז ניט אַלע אַרעמעלייט האָבן געקענט ביי זיך פּועל׳ן צו נעמען חלות

ביי „לחם עניים", דער שרייבער פון די שורות האָט געקענט משפחות דורכגעפאַלענע און אַרויסגעשטויסענע פון לעבן, וואָס האָבן ניט געהאַט ביי וואָס המוציא צו מאַכן, און דאָך האָבן זיי בשום אופן ניט געוואָלט נהנה זיין פון „לחם עניים", נאָר ר׳ נחום שמש הי״ד האָט געמוזט אָנווענדן פאַרשידענע מיטלען וויי אַזוי זיי זאָלן האָבן ברויט אויף שבת...

דאָס דחקות און אַנטיסעמיטיזם האָט אַרומגענומען דאָס פוילישע אידנטום ווי מיט אייזערנע צוואַנגען נאָר דערשטיקט צו ווערן.

נאָך פּילסודסקי׳ס טויט איז דער אַנטיסעמיטיזם געוואָרן אַגרעסיווער וואָס אַפילו דער „טוב שבגוים" האָט פאַרווירקלעכט די באַרימטע „אוושעם" פאָליטיק מיט אַלע אירע גרויזאַמקייטן. מ׳האָט אַרויסגעשטויסן דעם איד פון יעטוועדער עקאָנאָמישע פאָזיציע, פון איין זייט האָט מען פאַרשטאַרקט דעם אינדיווידועלן און אָפיציעלן מלוכה׳שן „באַיקאָט" קעגן אידישע סוחרים און האַנטווערקער, פון דער צווייטער זייט האָט מען אויפגעשרויפט די שטייערן ספעציעל קעגן אידן, דער שטייער־אַמט האָט געשאַצט דעם אייגנקופט פון דעם קליינהענדלער וואָס האָט ניט געפירט קיין בוכונג, וויפל זיין האַרץ האָט נאָר געגלוסט און אַזוי האָבן זיי ביי אים געמאַנט שטייערן, און ביי די גרויסע סוחרים וואָס האָבן יאָ געפירט אָפיציעלע ביכער, האָט מען געפּסל׳ט די ביכער אָן וועלכע אורזאַך אָדער עבירה, נאָר מיטן אייגציקן מאָטיוו בכדי צו קענען מעלקן שטייערן אומבאַגרענעצט, מיט אַ צולאָג פון אַ גרויסע סומע געלט שטראָף, און טיילמאָל אויך מיט אַ דאָבאַווקי... פון אַ בחינם־דיקע רייזע קיין קאַרטוז בערעזע (דער פּוילישער דאַכאַו, וואָס האָט אָנגעוואָרפן אַ פּחד און שרעק אויף דער גאַנצער אידישער באַפעלקערונג).



ארימע אידן גייען זאמלען נדבות

קיין אימיגראַציע מעגלעכקייטן זיינען איבערהויפט ניט געווען, די טויערן פון אַלע לענדער אָפילו הינטער די הרי חושך אָדער ערגעץ וואו דער שוואַרצער פעפער וואַקסט, זיינען געווען פאַרשלאָסן אויף זיבן הערמעטישע שלעסער, און אָפילו קיין „ארץ־ישראל" איז אויך פאַר דער בריטער מאַסע געווען אוממעגלעך עולה צו זיין, צו באַקומען אַ סערטיפיקאָט (רשיון־עלי׳) איז געווען פאַרן פּשוט׳ן בשר ודם אַ בלויזער חלום. אָפילו אויסגעדינטע „חלוצים" וואָס האָבן שוין לאָנג דורכגעמאַכט די

„הכשרה" האָבן געמוזט וואַרטן יאָרן ביז זייער נעקסט איז געקומען, און ליידער האָבן צענדליקער טויזנטער פון זיי אויך זיך ניט דערוואַרט, און זיינען אומגעקומען דורך די גרויזאַמע היטלער חיילות אין די גאַז־אויוונס.

אַפילו די וואָס האָבן שוין כלומרשט יאָ געזשיפּעט, דאָס הייסט די וועלכע האָבן שוין געהאַט אויף דעם טאָג איבערצולעבן, האָבן ניט געהאַט קיין שום אויסזיכט אָדער מעגלעכקייט אײַנצוואַרדענען זייערע קינדער מיט אַ פּרנסה. דער מסחר איז געוואָרן אײַנגעשרומפּן בײַ אידן פון טאָג צו טאָג. אין רוב שטעטלעך זיינען ניט געווען קיין פאַבריקן, אין הויז בעלי מלאכות פאַר אייגן געברויך איז געווען אַן איבערפלוס, ווי זאָגט מען: מער שוחטים ווי הינער. אין די גרויסע שטעט זיינען די טויערן פון די פאַבריקן געווען פאַרמאַכט פאַר אידן. אין דער שוואַרצ־אינדוסטריע איז אומאַפּיציעל דער אײַנטריט פאַר אידן געווען שטרענג פאַרבאָטן. דער מצב האָט געהאַמעוועט דאָס שידוכים פּראָבלעמס, אין יעדער הויז האָבן זיך אַרומגעדרייט דערוואַקסענע באַיאָרנטע אינגלעך און איבעריאָרענע מיידלעך באַשעפּטיקונגסלאָז, פּוסט און פּאַסט, אָן אַ תכלית און אָן אַ ציל, זייער גאַנצע ענערגיע איז אויסגעליפּערט געוואָרן צו די פאַרטייען און אַרגאַניזאַציעס וואָס דאָס האָט פיל מאָל גורם געווען צו „מחלוקת אַחים".

די עלטערן, צוקוקנדיק דאָס, זיינען צעגאַנגען פון עגמת נפש און צער. דאָס אַלץ האָט געמאַכט דאָס לעבן ביטער און אומדערטרעגלעך. צו דעם איז צוגעקומען די אָפּטע כוליגאַנישע אָנפאַלן פון די פּוילישע אַנטי־סעמיטן און „באַיאַקעס". פאַר גרויס פאַרצווייפלונג האָבן די מענטשן פאַרלוירן דעם שכל הישר. ניט זעענדיק קיין אויסוועג פון די גרויסע צרות, האָבן זיי מיואש׳דיק געזאָגט: זאָל שוין זיין אַ קריג, ערגער ווי ערגער קען דאָך שוין ניט זיין...

זיי זיינען שוין מער ניט געווען פעאיק זיך אָפּצוגעבן אַ דין וחשבון, וואָס בכלל קריג באַדייט פאַר דער מענטשהייט, און איבערהויפּט אַ קריג מיטן דייטש וואָס האָט זיך קלאָר געשטעלט פאַר אַ לעבנס־ציל קלאָר און דייטלעך להשמיד להרוג ולאַבד את כל שונאי ישראל.

דער עולם האָט זיך געטרייסט מיט חלשות: דאָס איז נאָר אין טעאָריע, דרשות דעמאַגאָגיע, אַ „גוט פערדל" דערויף צו רייטן עפּעס צו דערגרייכן אָבער למעשה וועט זיין אַנדערש... מ׳האָט נאָך געגוצט דאָס פּוילישע שפּריכוואָרט: „דיאָבל ניע טאָק סטראַשני יאָק גא מאַלואיאָן", דער רוח איז ניט אַזוי שרעקלעך ווי ער איז געמאָלן.

דער עולם האָט נאָך געדענקט דעם ערשטן קריג און לויט זיין מאַסשטאַב האָבן זיי געטראַכט וועלן זיין די פאָלגן פונעם צווייטן קריג.

איבערהויפּט האָט אויסגעמאַטערט דער נערוון קריג זינט 1938־טן יאָר, מיטן אָנשלוס פון עסטרייך צום רייך, און נאָכדעם דאָס אַנעקסירן טשעכן און פוילנס דעם „זא אלזא". די נערוועזיטעט האָט פשוט אויס־געמאַטערט מער ווי די קריג זעלבסט. וועמ צוויי באַקאַנטע האָבן זיך באַגעגנט, איז אָנשטאָט זיך צו באַגריסן מיט אַ „גוט מאָרגן", האָט איינער דעם צווייטן געשטעלט די אַקטועלע פראַגע: וואָס זאָגסטו, וועט זיין אַ קריג צי ניט?

און זינט דאָס שותפות פון די פאָליאָקן מיט די דייטשן ביים צעטיילן טשעכן, און געריגנס באַזוכן אין די ביאַלאָוויעזשער וועלדער אויף יאָגד, האָט זיך דער אָפּיציעלער אַנטיסעמיטיזם לעגאַל פאַרשטאַרקט, און גלייך־צייטיק דאָס אינטענסיווע פאַרבאַרייטונג צום קריג: אָפּטע איבונגען פון פרייוויליקע קעגן „לופט־אַטאַקעס", טיילווייזע מאָבליזאַציע פון פאַרשידענע יאָרגענג, אַלע מאָנטיק און דאָנערשטיק נייע שטייערן און צוואָנגס הלוואות פאַרן פאַרטיידיקונגס פאָנד. 2 וואָכן פאַרן קריגס־אויסברוך האָט דער סטאַראָסטא באָפוילן קהל מיט די רבנים, צוזאַמענצורופן די גאַנצע אידישע באָפעלקערונג אין דער גרויסער שול, מען האָט פאַרשלאָסן אַלע בתי מדרשים און שטיבלעך, בכדי אַלע זאָלן מוזן קומען אין שול, און דער סטאַראָסטאַ האָט געפאָדערט אַ „פרייוויליקע" הלוואה פאַרן לופט־פלאָט, און באַלד פאָרגעלייענט די שוין פאַרטיקע ליסטע מיט די פאָנטאַסטישע הויכע סומען: דער גרעסטער אָרעמאַן האָט געמוזט געבן מינימום 100 זלאָטעס, און די גבירים האָט מען געצוואונגען צו געבן פון 5־10־15 ביז 25 טויזנט זלאָטעס. אַזאַ גזלנ׳ישע קאָנטריבוציע האָט דער ערגסטער אָקו־פאַנט ניט אָרויפגעלייגט אויף אַזאַ אָרעמע באָפעלקערונג, און דאָס אַלץ האָט מען געמוזט באַצאָלן במזומנים ממש ——

ביז עס איז געבוירן געוואָרן די פינסטערע שעה פון פרייטיק פרשת תבוא, וועמ מען לייענט די ביטערע קללות פון דער „תוכחה" (דעם ערשטן סעפטעמבער 1939), וועמ די ראַדיאָ האָט געמאָלדן די ביטערע בשורה אַז דער דייטש האָט אָן וועלכע פריערדיקע וואָרנונג אָדער קריגס־דערקלערונג, באַפאַלן די גרענעצן פון פוילן און באָמבאַרדירט די פוילישע ציווילע שטעט, איבערגעבנדיק דערביי די גרויליקע רעזולטאַטן פון די רוצח׳ישע באָמבאַר־דירונגען. דער ערשטער אײַנדרוק איז געווען וויַ אַ שאַרפע האַק האָט זיך אַראָפגעלאָזט אויף אונזערע קעפ; אינסטינקטיוו האָט מען דערשפּירט אַז עפּעס אָן אויסערנאַטירלעך שרעקליכעס האָט פאַסירט. די קאַטאַסטראָפע ספּעציעל פאַר אידן האָט זיך אָנגעפאָנגען.

די געדריקטע שטימונג

אין די ערשטע טעג פון קריג איז עס נאָר געווען אַ גייסטיקע שווערע איבערלעבונג, עפּעס אַ פּאָרגעפיל בבחינת „מזליה חזי" האָט מען שוין עפּעס דערשפּירט, אָבער „למעשה", פּאַקטיש האָט מען די מלחמה ביי אונז ניט געזען און ניט גענעמט. קיין פּרעמדער „לופט־צייג" אָדער באָמבאַרדירונג איז ניט פּאָרגעקומען. דער עולם איז געזעסן צוגעשמידט צו די ראַדיאָס. די וואַרשעווער פּרעסע איז שוין מיטן ערשטן טאָג פון קריג ניט דערגאַנגען קיין טאָמאַשאָוו צוליב דער פּאָרקריפּלטער טראַנס־פּאָרטאַציע. די „פּאָנטאָפּל־פּאָסט" געמישט מיט אידישע פּאָנטאָזיעס האָט געאַרבעט מעשים: היינט מאָרגן קומען די פּראַנצויזן מיט די ענגלענדער און פּאָרטרייבן דעם דייטש; איבערהויפּט דער סטאַראָסטאָ וויעליקאָווסקי (אַגב, אַ גע׳שמד׳טער איד פון באָכניע, פּריער איז זיין נאָמען געווען גראָסמאַן) האָט יעדן טאָג געשיקט רופן אַנדערע חשוב׳ע בעלי בתים און עסקנים און זיי איבערגעבן פּאָרשידענע פּאָלשע „ידיעות" וועגן „גרויסע" פּוילישע נצחונות פון דער „אומבאַזיגטער" העלדישער פּוילישער אַרמיי, און וועגן „געהיימע" וועלטס־פּאָליטיק וואָס איז גינסטיק פּאַר פּוילן, און דער ראַדיאָ האָט שטאָלצירט מיט דער פּוילישער „קאַוואַלעריע" וואָס האָט פּאַרנומען וועסט פּלאטא — דאָס אַלץ האָט אַביסל צוריק אויפגעהויבן די שטימונג.

מען רעקווירירט דירות

דערווייל האָט דער סטאַראָסטאָ מאָנטיק אָנגעהויבן צו רעקווירירן איינצלנע וואוינונגען און איינצלנע דירות פּאַר די עוואַקואירטע משפּחות פון הויכע אָפּיצירן און באַאַמטע, ספּעציעל פון די גרענעץ געביטן פון פּויזנער געגענט, וואָס זיינען געווען באַקאַנט מיט זייערע אידן־פּרעסערישע אידייען.

בנתיים האָבן זיך אָנגעהויבן צו באַווייזן די „ערשטע" אידישע פּליטים פון שלעזען, קאַטאָוויץ. דינסטיק איז אָנגעקומען אַן אויטאָבוס מיט אידישע פּליטים פון קראָקע. דער ציעשינאָווער רבי מיט זיינע קינדער הרבנים מאיר און יחזקאל האָבן אויף אייגענער איניציאַטיוו אויסגעאָרדנט די אַלע פּליטים ביי שכנים, וואָס האָבן זיך פּרייוויליק פּשוט געטיילט מיט זיי די געלעגערס. פּאַר גרעסערע פּאַמיליעס האָט מען אָפּגעדונגען ליידיקע וואוינונגען און תיכף צוזאַמענגעשטעלט די נויטיקסטע שטוב־חפצים. אויף דאָנערשטיק 4 נאָכמיטאָג איז געקומען געוואָרן אַ גרויסע אַסיפּה אין קהלה־זאַל, בכדי צו אָרגאַניזירן אַ הילפס קאָמיטעט אין אַ גרעסערן מאַסשטאַב, מיט אַ פּאָלקס־קיך, ספּעציעלע הייזער צו שלאָפן,

ווייל פון שעה צו שעה איז געוואקסן די צאָל פּליטים וואָס האָבן זיך געגויטיקט אין הילף.

די באָמבאַרדירונג

ליידער האָט זיך דער דייטש מקדים געווען מיט אַ פּאָר שעה. ווי באַוואוסט איז דאָנערשטיק געווען דער מאַרק־טאָג, וואָס די גוים פון אַלע דערפער פלעגן קומען קויפן און פאַרקויפן. דעם דאָנערשטיק איז דער „יריד" געווען פיל־פאַכיק גרעסער, ווייל די פּויערים האָבן געוואָלט אייַנקויפן וואָס עס לאָזט זיך, ווייל עס איז דאָך קריג און עס ווערט אַ מאַנגל אין סחורות.

איינס בייטאָג דערהערט זיך אַ שטאַרקער זשומעריי פון שטאָלענע פויגל, עס איז אַנגעפלויגן אַן עקסאַדראָן פון 15 שווערע באָמבערס. מתחילה האָבן זיי עטלעכע מאָל אַרומגעקרייזט די שטאָט, גלייך ווי זיי וואָלטן עפּעס געזוכט אַ מיליטעריש אָביעקט. חברה־לצים האָבן זיך אָפּילו געוויצלט און געפרעגט: הלנו אַתה אם לצרינו, צי איז דאָס אונזערע פויגל אָדער דעם שונא׳ס? פאַר „אונזערע" פליען זיי צו הויך, און פאַרן שונא׳ס צו נידעריק... אָבער אין אייניקע סעקונדן איז די זאַך קלאָר געווארן: זיי האָבן געגעבן אַ שפּיי אויס דינאָמיט און פייער, אויפרייס און צינד באָמבעס, אַממערסטן האָבן זיי געצילט זייער באָמבאַרדירונג אויף דעם געדיכטן „אידישן געגנט", ווי דאָס שול געסל מיט דער פראָגע, רינעק און קראַסניבראָדער גאַס.

בסך הכל האָט די באָמבאַרדירונג געדויערט אייניקע מינוטן, און דער רעזולטאַט איז געווען אַ שרעקלעכער: 150 הרוגים, שריפות אין אַלע ווינקעלעך.

בשעת די באָמבאַרדירונג האָבן מענטשן ניט געוואוסט וואָס צו טאָן מיט זיך וואו צו אַנטלויפן פונעם מלאך־המות. טייל זיינען געלאָפן אויף דער לאָנקע, אַנדערע צום שכן אין קעלער, דער דריטער אין גאָרטן, דער פערטער אין סאָד. די געשרייען פון „שמע ישראל" האָבן געשפּאָלטן די הימלען.

און וועו די באָמבאַרדירונג האָט זיך געענדיקט, איז ערשט אַנט־שטאַנען די ריכטיקע מהומה, דער חורבן איז שוין געווען קענטיק אין אַלע ווינקעלעך, די הרוגים זיינען שוין געלעגן אין די גאַסן, דאָס פייער ברענט און שפּרייזט מיט שנעלע טריט, אָבער מענטשן זיינען געלאָפן זוכן די נאָענטע, צי זיי לעבן אָדער זיי דאַרפן הילף. דער פּאָניק און אומאָרדענונג איז אוממעגלעך צו שילדערן.

וואלט באלד געקומען אן ארגאניזירטע רעטונג, וואס זאל באשטימט ווערן פון דער קהילה. אבער דער ראטעווען, ספעציעל אפצולעשן די שריפות. אבער די צעטומלונג האט ביי יעדן אפגעטעמפט די חושים אז מען האט גארניט געטאן צו לעשן דאס פייער. אינטערעסאנט אז אפילו די שטאטישע פייער־קאמאנדע זיינען אפילו ניט ארויס מיט זייערע לעש־מאשינען, און יעדער איז געווען פארטאן צוזאמענצושטעלן זיין פאס מיליע אויב אלע לעבן, און די וואס האבן געהאט הרוגים אדער נשרפים אדער פארוואונדעטע, האבן בודאי ניט געהאט קיין געדולד צו לעשן דאס פייער. אזוי האט דאס פייער געשפרייזט אומגעשטערט פון דאך צו דאך, פון גאס צו גאס, די הילצערנע הייזקעס האבן העליש געברענט ווי א „גר תמיד" פאר די אומגעקומענע קרבנות, און די פייערצונגען האבן זיך געריסן ארויף, ווי זיי וואלטן געווואלט ארויף אין הימל ווי לעבעדיקע עדות און רעפארטן וועגן די מורא׳דיקע רציחות וואס די דייטשע מלאכי־חבלה האבן אפגעטאן צו דער אומבאשיצטער, ארעמער, פרידלעכער אידישער באפעלקערונג אין טאמאשאוו.

די רעזולטאטן פון דער באמבארדירונג

אט אין דעם בלוטיקן דאנערשטיק איז פארברענט געווארן די שול, דאס גרויסע בית המדרש, בעלזער שטיבל, רבי יהושע׳לעס שטיבל, חסידישע בית המדרש, קיעלצער שטיבל, חעלימער שטיבל, בית שני, רבי נחמנ׳ס מנין, יבנה שולע, מזרחי מנין, די שול גאס, די גאנצע פראגע ביז אונטערן וואל און קאשציושקא גאס, קראסניבראדער גאס מיט אלע ארומיקע געסלעך, דער מערב טייל פון רינעק.

אומבארירט זיינען געבליבן די ריין קריסטלעכע געגענטן ווי די „פארשטעט" און די פארצעליע". בסך הכל זיינען דעמאלט אפגעברענט געווארן 500 אידישע הייזער.

נאכן חורבן זיינען פיל משפחות אנטלאפן פון טאמאשאוו אין די קלענערע שטעטלעך ווי אויך אין די שכנ׳ישע דערפער. אבער דאס לעבן איז שוין פארוואנדלט געווארן אין א גיהנם. ראשית איז מקום געווארן די קללה פון „ואפו עשר נשים בתנור אחד", אין א שטוב וואו עס האט געוואוינט אין אידישער ישוב׳ניק האט איצט באוואוינט 50 אידישע נפשות. די פויערים האבן ניט געוואלט ארייגלאזן קיין אידן, ווייל דער דייטש האט געווארפן פלוג־בלעטלעך, אז אויב די פויערים וועלן ארייננעמען די אידישע פליטים, וועט ער פארברענען די דערפער. די פוילישע אנטיסעמיטן האבן זיך דערין אנגעכאפט ווי אין א געבראטנס.

דערווייל איז די לאַגע אויפן פראָנט ערגער געוואָרן, דאָס פוילישע מיליטער איז ניט געווען בכוח צו האַלטן אַ פאָזיציע אויפן פראָנט, די ציווילע באַפעלקערונג איז געווען ווי צעמישט: אַ טייל לויפן קיין ווארשע, און פון ווארשע לויפט מען קיין לעמבערג, אַ גרויסער טייל ציט צו דער רומענישער גרענעץ וואו די מלוכה־לייט לויפן, און די אַלע וועגן קרייצן דורך טאָמאַשאָוו. דער „נפש־מבהלה" האָט זיך אָפגעשפילט אין אַלע זיינע ניואַנסן. די וואָס זיינען שוין אויפן געלויף וואָרנען זיך ניט צו רירן פון אָרט, ווייל דער דייטש באַמבאַרדירט אַלע וועגן, און די גוים ווילן ניט געבן אָפילו אַ טרונק וואַסער, וואָס עס האָט צו געשען זאָל געשען אויפן אייגענעם געלעגער אינדערהיים.

געבראַכט צו קבר ישראל

דערווייל האָט מען געדאַרפט טאָן די הרוגים זייער רעכט און ברענגען זיי צו קבר ישראל, און ליידער איז דאָס ניט געווען אַזוי לייכט, ווייל פיל זיינען פשוט צעריסן געוואָרן, עס איז ניט געבליבן קיין גאַנץ אבר, אַ האַנט, אַ פוס, אַ מילץ, אַ לעבער, ספעציעל זיינען געווען צעפאַלן די פאַרברענטע. מען האָט געמוזט צוזאַמענענעמען דאָס בלוט און די אברים אין הילצערנע פעסלעך און אַזוי מקבר זיין. די רעגולערע חברה קדישא האָט שוין ניט פונקציאָנירט, זאָלן דאָ דערמאָנט ווערן לשבח די וואָלונטירן וואָס האָבן זיך מתעסק געווען מיט דער קבורה פון די קדושים: ר׳ נחום שמש הי״ד, הרב מאיר רובין ז״ל (זאָל דאָ אונטערשטראָכן ווערן זיין אָפפערוויליקייט, ווייל ער איז געווען בטבע אַ מפונק, ווען ער האָט אַמאָל דורך אַ צופאַל געזען אַ נפטר האָט ער וואָכן לאַנג ניט געקענט עסן, און דאָ האָט ער זיך מתעסק געווען מיט אַזעלכע צע׳מזיק׳טע צעפיצלטע מתים), און נאָך פיל אַנדערע.

דער אַריינמאַרש פון די דייטשן

די צרות פון באָמבאַרדירן זיינען געוואָרן אַ טעגלעכע דערשיינונג, נאָר קיין קרבנות זיינען שוין ניט געווען, ווייל דער עולם איז שוין געווען טרענירט און האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין די דערפער און וועלדער, נאָר ביינאַכט האָבן אַ טייל זיך אומגעקערט אין שטאָט צו נעכטיקן און עפעס ערליידיקן. אַזוי איז אַנגעגאַנגען ביז מיטוואָך ערב ראש השנה. דעם טאָג האָבן די דייטשע מזיקים פאַרנומען טאָמאַשאָוו. טייל האָבן דערין פשוט געזען אַ דערלייזונג, ווייל די חבלי־המלחמה און דאָס וואַלגערן זיך אין די דערפער, די פחדים פון באָמבאַרדירונג, האָבן פשוט אַרויסגענומען דעם דם התמצית. אַלץ איז געגאַנגען מיט דער שיטה אַז „ערגער קאָן שוין ניט זיין".

ווי נאָר די דייטשן האָבן פאַרנומען די שטאָט האָבן זיי פאַרנומען סטראַטעגישע פאָזיציעס און דאָס הויפט מיליטער האָט מאַרשירט ווייטער צו דעראַרבן גאַנץ פוילן.

זיי האָבן אָרגאַניזירט אַ שטאָטישע בירגעלכע מיליץ, וואָס אין די ערשטע פאָר שטונדען האָבן זיך אין איר אויך באַטיליקט אייניקע אידן, אָבער וועלכע זיינען תיכף באַזייטיקט געוואָרן.

ערב ראש השנה האָט דער רב געגעבן אַ פאַראַדענונג דעם בעדער צו הייצן דעם מרחץ און מקוה בכדי אידן זאָלן זיך קענען אָפוואַשן לכבוד יום טוב, איבערהויפט נאָך זיך אַרומוואַלגערן אין אַלע בלאָטעס. דאָס לעבן האָט אָנגעפאַנגען צוריק צו פונקציאָנירן.

ראש השנה און יום כפור אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע

אין די פאַרבליבענע בתי מדרשים, ווי די שטיבלעך פון צאָנז, גער, הויסאָטין, ראָדזין, טריסקער, ציוניסטן א. א. ווי אויך אין פיל פריוואָטע הייזער האָט מען געדאַוונט ווי אַלע יאָר מיט תקיעת שופר, נאָר מיט אַ פאַרביטערט און פאַרקלעמט האַרץ. די דייטשן האָבן ניט געשטערט, נאָר אין אייניקע מינים האָבן זיי אַרויסגענומען אַ פאָר אידן און זיי פאָטאָגראַפירט איינגעהילט אין די טליתים.

דער ערשטער סיגנאַל אויף אידן רדיפות האָט זיך אָנגעפאַנגען שבת־תשובה (דעמאָלט איז געפאַלן דאָנערשטיק און פרייטיק ראש השנה), זיי זיינען אַרומגעלאָפן איבער די הייזער זוכן אידן צו דער אַרבעט און ספּעציעל אויסגעזוכט עלטערע אידן מיט ווייסע בערד און פאַטריאַרכאַלע געשטאַלטן. זיי האָבן צוזאַמענגעקליבן בערך 50 זקנים מיט בכבוד־יקע הדרת־פנים־ער און זיי געצוואונגען אָנצולאָדן אַ פור שטרוי, און דערווייל זיך אַביסל איזדעקיוועט איבער זיי, צוגערופן יונגע פוילישע שקצים־לעך און זיי געהייסן זיי שפּייען אין פּנים אַריין.

זונטיק זיינען זיי שוין געלאָפן איבער די שטיבער און אָפּגעשאָרן די בערד און טיילמאָל מיטגעריסן אַ האַלבע באַק. נאָר צופיל זיך צעשפּרייטן האָבן זיי ניט געקענט, ווייל די רעשטלעך פון דער פוילישער אַרמיי האָבן זיך פאַרפעסטיקט אין די וועלדער לעבן טאָמאַשאָוו און אָנגעהויבן צו געבן די דייטשן אַ העפטיקן ווידערשטאַנד, אַזוי אַז די שטאָט האָט זיך געפונען אין צענטער פון די פייגטלעכע פאָזיציעס. די פאָליאַקן האָבן פון די וועלדער באַשאָסן די שטאָט, שראַפּנעלן און האַרמאַטן קוילן האָבן דורכ־געלעכערט די הייזער.

אין אַ געוויסן טאָג האָט דער דייטש אַרויסגעטריבן די גאַנצע אידישע באַפעלקערונג און זיי איינגעשפּאַרט אינ׳ם הויף פונ׳ם נייעם קאשטשאל אויף דער לעמבערגער גאַס, און זיי אַרומגערינגלט מיט באַוואָפנטע מיליטער. מתחילה האָט קיינער ניט געוואוסט די סיבה, נאָכדעם האָבן די דייטשן געזאָגט אַז היות עס זיינען אַנטלאָפן פיל פוילישע געפאַנגענע, דערפאַר זיינען די אידן פאַראַנטוואָרטלעך. דער עולם האָט זיך שטאַרק דערשראָקן, אָבער פאַרטאָג איז זיך דער עולם אומגעשטערט צעגאַנגען אַהיים, נאָר ליידער זיינען צוויי פאַרטיעס בייַם אַרויסטרייבן פון די הייזער אַוועקגעפירט געוואָרן און שוין מער קיינמאָל ניט צוריקגעקומען. צווישן זיי: פייוועל האָלץ, יודא גאָלדמאַנ׳ס זין און אַנדערע. אויך האָבן דעמאָלט די דייטשן דערשאָסן, ישעי׳ לערער און דעם בלינדן נחום.

יום כיפור האָט מען שוין ניט געדאַוונט אין די שטיבלעך, ווייל דאָס פייער פון די קעמפנדיקע מיליטער איז געוואָרן זייער שווער. איך האָב געדאַוונט בייַם ציעשינאָוער רבי׳ן אין זיין פּריוואַט הויז. 9 אַזייגער אינדערפרי האָט מען שוין געהאַט אָפּגעדאַוונט אויך מוסף. ענדלעך האָט זיך דאָס פייער אָפּגעשטעלט און די דייטשן האָבן געזאָגט „היער קאַמט דער שמוציקער רוס״.

בין מלכא למלכא

2 טעג פאַר סוכות האָבן די דייטשן פאַרלאָזט די שטאָט, אָבער קיין רוסיש מיליטער איז נאָך ניט געקומען. די פּאָליאַקן מיט דער מיט־הילף פון די רעשטלעך פּויליש מיליטער פון די וועלדער האָבן געפּלאַנעווענט צו אַרגאַניזירן אַ פּאָגראָם אויף דער אידישער באַפעלקערונג און אויסראַבירן זייער פאַרמעגן. דער רב מיט די חשובי העיר האָבן זיך געוואָנדעט צום גלח ער זאָל באַרואיקן די פּאָליאַקן, ספּעציעל דאָס פּוילישע מיליטער וואָס זיינען געווען קאַנצענטרירט לעבן קאשציאל, אָבער ליידער אָן דערפאָלג. דאָס נס איז געשען וואָס ערב סוכות בייַנאַכט איז אָנגעקומען אַ רוסישע ראַזוויעטקע אויף אַ טאַנק, און ער האָט געזאָגט: אידעלעך גייט לייגט זיך שלאָפן, עס וועט זיין רואיק, אונזערע קומען אָן.

אונטער די רוסן

ערב סוכות אינדערפרי האָט אַריינמאַרשירט די רויטע אַרמיי. די אַלע געוועזענע קאָמוניסטן אידן און פּאָליאַקן און אַרטיקע רוסן זיינען זייַ אַנטקעגן געגאַנגען מיט רויטע פענער און מוזיק.

זיי האָבן תיכף אָרגאַניזירט אַ ציווילע מאַכט, געשאָפן אַ בירגערלעכע מיליץ אין דער שפּיץ פון געוועזענע קאָמוניסטן, די אידן וואָס זיינען

געבליבן דאַכלאָז האָט מען אַרײַנגעזעצט אין פּריצ׳ישן פּירטל „פּאַרצעלע", אַזוי אַז די קריסטן האָבן זיך געמוזט טיילן זייערע וואוינונגען מיט די אַרעמסטע אידן. אידן האָבן פּרייער אָפּגעעטעמט.

אין די שפּיטעלער האָבן זיך געפונען זייער פיל אידישע פּאַרוואונדעטע סאָלדאַטן, אויך די שקאָלע פּאַוושעכנע מיט דעם גימנאַזיום זיינען פּאַרוואַנדלט געוואָרן אין צייטווייליקע מיליטעריש האָספּיטעלער. עס האָט זיך געשאַפן אַ קאָמיטעט וועלכער האָט זיי געטראָגן עסן. ספּעציעל האָט אין דעם געהאַט אַ גרויס חלק הרב יחזקאל רובין. ער האָט אויך אויפגעגומען די אַלע נעמען פון די פּאַרוואונדעטע סאָלדאַטן און די נעמען פון זייערע פּאַמיליעס, בכדי טאָמער שטאַרבט ער זאָל מען גענוי וויסן, און פּאַרמיידן שאלת עגונות. אַזוי איז אָנגעגאַנגען די אַרבעט און נאָרמאַלקייט פון לעבן ערב סוכות און די ערשטע 2 טעג סוכות.

שבת ביינאַכט דעם ערשטן טאָג חול המועד, האָט זיך אָנגעפּאַנגען פּאַרשפּרייטן אַ קלאַנג, אַז די גרענעץ צווישן רוסלאַנד און דייטש וועט באַשטייען אויף דער „קערסאן־ליניע", און דער דייטש גייט צוריק ביז צום טייך בוג, אַזוי אַז טאָמאַשאָוו פּאַלט ווייטער צוריק אונטערן דייטש. אידן זיינען געוואָרן אומרואיק. די רוסישע און זייער ציווילע מאַכט האָבן געלייקנט, זיי האָבן געזאָגט אַז דאָס האָבן די שונאים פּאַרשפּרייט דעם פּאַלשן קלאַנג און מען זאָל זיי געבן דעם פּאַניק־פּאַרשפּרייטער, אין אָרט וואו סטאַלין שטעלט אַריין זיין פּוס נעמט ער אים שוין ניט אַרויס. זיי האָבן ערשט פּאַנאַנדערגעטיילט געוואָר אין די דערפער. אָבער דער קלאַנג אַז דער דייטש קומט צוריק האָט זיך אַלעמאָל מער פּאַרשטאַרקט.

די אורזאַך פּאַרוואָאָם כ׳בין אַוועק פון טאָמאַשאָוו

זונטיק פּאַרנאַכט בין איך אַריין צו קודליצקין אין טראַפּיק קויפן פּאַפּיראָסן. ער איז געווען פון די חשובֿ׳ע פּוילישע מיעשטשאַנעס, אַ שטילער מענטש, און מיטגליד פון שטאָטראַט. זאָגט ער צו מיר:

— כ׳בין נישט מקנא די אידען, וועז דער דייטש וועט צוריק קומען.

— וואָס מיינסטו? פּרעג איך אים.

— ענטפערט ער, גאָר פּשוט, מיר די פּאָלאַקען וועלען נקמה נעמען אין אייך אידען.

— פּאַרוואָאָס? פּרעג איך אים.

— ענטפערט ער, פֿאַר אייער אַקעגען גיין דעם רוס מיט געזאַנג און טענץ.

— פרעג איך אים, נו? און אייערע, דאָס הייסט פֿאַלאַקען! זענען דען ניט געווען מיטבאַטייליגט אין דעם?

— ענטפערט ער יאָ! ריכטיג! זיי האָבן טאַקע אויך אָנטייל גענומען, אָבער איר מוזט אייך בעסער פֿאָרהאַלטען, ווייל איר זענט ווי שטיף־קינדער... און אויב איר האָט געזינדיגט וועט איר דער ערשטער באַשטראָפט ווערען, אַן אייגען קינד איז מען מוחל...

— דאָן פרעג איך אים, אָבער וואָס זענען מיר, די לאָיאַלע בירגער שולדיג? ווייסטו דען ניט, אַז איך און 95 פּראָצענט אידען, האָבן דערין קיין חלק ניט גענומען, און מיר זענען געגנער פון קאָמוניזם.

— יאָ ריכטיג! מיר ווייסען אַלעס, אָבער אין טאָג פון רעכענונג, ליידט דער אומשולדיגער פיל מער ווי דער אמתדיגער שולדיגער.

און מיר וועלען קיינמאָל ניט מוחל זיין די אידען, נאָר מיט בלוט וועט זיך אונזער נקמה שטילען.

וועג כ׳בין אַהיים געקומען צו מיין פֿאָטער, איינער פון די גרעסטע אידישע מכובדים אין שטאָט האָב איך אים געזאָגט, טאַטע מען מוז אָנטלויפען ניט אַזוי פֿאַר די דייטשען, (ווייל סוף כל סוף, זענען זיי ניט געווען דאָס ערשטע מאָל אַזוי שרעקליך) ווי פֿאַר דער נקמה פון די פֿאַלאַקען, אָננעמען פֿאַר די אידען וועלען בוודאי די דייטשען זיך ניט, און מיר האָבען זיך געלאָזט קיין ראַווא רוסקא, און אין שטאָט איז געווארען אַ מהומה. מ׳האָט אָנגעהויבען צו לויפען, טראָץ די בפירוש׳ע געגנערשאַפט פון דער רוסישע מאַכט און אירע שטאָטישע משרתים און נאָכשלעפּערס...

עס איז געווארען אַ מאַסען פּסיכאָז, אַוועק קיין ראַווא, אָבער ניט אַזוי גרינג איז עס אָנגעקומען, פֿאַר אַ פערד און וואָגען האָט מען געמוזט באַצאָלן אין טאָג אַריין, און אָביסל שפּעטער האָט מען פֿאַר קיין געלט דאָס נישט באַקומען. די מיליץ האָט באַוואַכט די וועגען און ניט געלאָזט אַרויספירען קיין סחורות, מענטשן האָבן זיך אַרויסגעלאָזט צופוס, און מיט די קליינע עופהלעך אויף די אַקסלען, אויפ׳ן וועג האָט מען געכאַפּט אַ פירעל, אָדער אַ מיליטע־רישען לאַסט אויטאָ, דער גאַנצער וועג פון טאָמאַשאָוו ביז ראַווא איז געווען שוואַרץ פון מענשען.

אין ראַוואָ רוסקאָ

דאָרט איז שוין געווען אַן אָנגעלויף פון פליטים פון אַלעווינקעלעך, מיר האָבען שוין אָפּגענומען ביטערע גרוסען ווי אַזוי דער דייטש פירט זיך אויף גרויזאם און סאַדיסטיש ספּעציעל קעגען די אידען, אַ שרעקליכען

גרוס האָבען מיר באַקומען פון פשעווארסק די ענויים קשים, וואָס זיי האָבען געפֿיניגט דעם רב מיט די ראשי קהלה.

ענדליך האָב זיך מתיר נדר געווען און אָפּגעשריבען אַ בריוו אין חול המועד, צו מיינע עלטערן, כ׳געדענק נאָך דעם אָנהויב בריוו, ב״ה, משונה קרן ברגל, יום ב׳ ג׳ דחול המועד סוכות, יום ראשון ושנה ראשונה לגלותי... שנת ת״ש, פֿה ראווא רוסקא, ווי עפּעס כ׳וואָלט פֿאַרגעפּילט, אַז דאָס נע ונד זיין דער פּרישער נייער גלות, וועט זיך ציילען ניט נאָר בלויז טעג און חדשים, ווי אַ טייל ווילען זיך לייגען פּייגעלעך אין ביזעם אַריין, נאָר עס וועט זיך שלעפּען און ציען יאָרען... און טראָץ דעם האָב איך געבעטן מיינע עלטערן, אַז זיי זאָלען אַלעס שטיין לאָזען און זיך ראַטעווען, כ׳האָב אַביסעל באַשריבען, די מערדערייען וואָס זענען שוין געווען באַקאַנט ווי אַזוי דער דייטש האָט זיך נוהג געווען אין אייניגע שטעט אין גאַליציע. אָבער מיין בריוו האָט שוין ניט געטראָפען מיינע עלטערן אין טאָמאַשאָוו, ווייל דער פּסיכאָז צו אָנטלויפען איז שוין געווען אַזוי גרויס, אַז ביינאַכט האָבען זיי זיך אַרויסגעלאָזט צופוס קיין ראווא רוסקא, מיין בריוו איז איבערגעגעבען געווארען צו אַ שכן, און האָט זעהר פיל געהאָלפען, אַז אויך פיל פון די עקשנים, האָבען געענדערט זייער באַשלוס און האָבען פאַרלאָזט באַצייטענס טאָמאַשאָוו. אָבער וואָס מער מענשען זענען געקומען קיין ראווא, (פון דער גאַנצער געגנט, ספּעציעל פון ציעשינאָוו נאראל, ליפּסק, נמירוב, איז דאָס לעבען ספּעציעל פאַר די פּליטים (פליכטלינגס) געווארען ווי אַ גיהנום, מענשען האָבען ניט געהאַט אַן אָרט ווי דעם קאָפּ אַוועקצולייגען, אַלע בתי מדרשים און קהלישע בנינים זענען פאַרנומען געווארען. פאַר אַ קליין שטיבעל דלת על דלת האָט מען געצאָלט לעגענדאַרע סומעס, און שפּעטער האָט מען אפילו פאַר קיין געלט דאָס אויך ניט באַקומען, מענטשען האָבען געמוזט נעכטיגען אין די גאַסען, און דערפאַר זענען פיל צוריקגעגאַנגען אַהיים... קיין טאָמאַשאָוו, (די ערשטע צייט איז די גרעניץ ניט געווען אַזוי שטרענג).

צו דעם איז מען דאָך נאָך אַ לעבעדיגער מענטש, וואָס דאַרף עסען, און ניט אַלע האָבען געהאַט וואָס מיטצונעמען, ווייל אפילו גרויסע גבירים ווי האָלץ סוחרים און אַנדערע האָבען ניט געקענט מיטנעמען דאָס האָלץ... און צו פֿאַרדינען ביי לופט־געשעפטען זענען ניט אַלע מסוגל געווען, אַזוי, אַז מען האָט געליטטען הונגער און קעלט, און דער עיקר מען איז געווען דאָכלאָז.

דער דייטש אָקופּירט צום צווייטן מאָל טאָמאַשאָוו

די ערשטע צייט, האָט ער גאָר ניט געטשעפּעט די אידען, ער האָט אויפגעפּאַדערט צו עפּענען די געשעפּטען, אַז דאָס לעבען זאָל צוריק אַריין אין אירע גלייזען. וועגען די אידען האָבען זיי אָנגענומען דעם תירוץ, אַז די

מערהייט און ספּעציעל דער פּאַרמעגליכער טייל איז אַוועק צום רוס, און עס איז נאָר געבליבען אַ בינטעל קבצנים.

נאָך דריי וואָכען רואיגקייט, האָבען די דייטשען אין אַ שבת צוזאַמענגעטריבען אַלע אידען אין דער טשיינע (דאם לודאווי) און זיי געשלאָגען מכות רצח, אַן אַ פּאַרווּאָס און פּאָר ווען, און געהייסען זיבגען התקוה... און אַנדערע אידישע און העברעאישע פּאָלקס לידער. פּאַליק ריצער האָט אָנגעפירט מיטן כאָר. און דערנאָך ווייטער געשלאָגען.

צום ענדע האָט מען פּאָר זיי פּאָרגעלייענט אַ פּאַראַדענונג פון די העכערע מאַכט, עס איז אַ מיליטעריש־ער באַפעל, וואָס מוז זאָפּאָרט און פּונקטלעך אויסגעפירט ווערען מיט דער גרעסטער אָרדענונג: טאָמאַשאָוו איז אַ גרעניץ געביט, און עס מוז ווערען אידען ריין, אָדער איר קענט אַריבער צום שמוציגען רוס, אָדער אָפּרייזען טיף אין לאָנד נאָך לובלין, יעדער יוד וואָס וועט זיך באַווייזען נאָך 24 שטונדען אין טאָמאַשאָוו, ווערט טויט דערשלאָגען אויפ'ן אָרט.

אָרום דריי הונדערט משפחות מיט זייערע קליינע עופה'לעך, זענען אַוועק קיין בעלזיץ בכדי זיי זאָלען אַריבער צום רוס, אָבער דער רוס האָט ליידער ניט אַריינגעלאָזט, און זיי זענען געבליבען אין וואַלד אין דעם רעגענדיגען יעשען, וואַרטענדיג אויף אַ ישועה, אַז דער רוס זאָל עפּענען די גרעניץ.

דאָם השתדלות ביי די רוסן צו באַקומען אַריינפאָר ערלויבעניש

קינדער און אַ טייל עלטערע מענטשען האָבען זיך אַדורכגעשוואַרצט די גרעניץ, און איבערגעגעבען דעם טרויעריגען מצב פון די טאָמאַשאָווער וואָס ליגען אויף די גרעניץ. אין ראַווא האָבען געלעבט הונדערטער טאָמאַשאָווער אידען. ענדליך זענען זיך צוזאַמענגעקומען די טאָמאַשאָווער פון ראַווא אוז באַשלאָסען צו שיקען אַ דעלעגאַציע צום הויפּט קאָמענדאַנט פון גרעניץ געביט, און אַפּעלירען צו אים, ער זאָל רחמנות האָבען אויף די אומגליקליכע אידען און זיי אַרײַנלאָזען. די דעלעגאַציע איז אַריבער צום געווען טאָמאַשאָווער רב, הרה"צ ר' ארי' ליביש רובין ז"ל, וועלכער האָט אויך זיך באַזעצט אין ראַווא, און אים געבעטען ער זאָל באַשיינען זייער דעלעגאַציע. דער רב האָט זיי געענטפערט: טייערע בעלי בתים, קיין שום זאַך וואָלט פּאָר מיר ניט צו שווער געווען, בכדי צו העלפען אונזערע ברידער וואָס שמאכען אויף דער גרעניץ, אָבער ליידער, איר שאַצט ניט אָפּ די טרויעריגע ווירקליכקייט, מיר געפינען זיך אונטער קאָמוניסטישע הערשאַפט, וואו אַ רב איז פּסול און טריפה, מיין אָנוועזנהייט מיט אייך וועט נאָך פּאַרדאַרבען די בקשה, לטובת הענין איז בעסער איך זאָל דאָרט ניט ערשיינען. די אידען וואָס זענען געווען געוואוינט, אַז אין טאָמאַשאָוו זאָל תמיד דער רב שטייען

בראש פון יעדער אַקציע, האָבען ניט מסכים געווען צום רב׳ס שטאַנדפונקט און אויסדריקליך געבעטען, אַז דער רב זאָל מיט זיי מיטגיין.

פאַרשטענדליך, אַז דער רב איז מיט זיי מיטגעגאַנגען. וועז זיי זענען אַריין אין קאָבינעט פון קאָמענדאַנט, אַ פאָלקאָוויניק פון גרענץ קאָרפוס, איז זיין ערשטע פראַגע געווען אויפ׳ן רב, ווער איז דער מענטש, — וויל זיין מאַסיווע הויכע פיגור, און פאטריאַרכאליש געשטאַלט, און טראַדיציאָנעלען רבנישען לבוש, האָט געצויגען זיין אויפמערקזאַמקייט. האָבען זיי געזאָגט דאָס איז דער רב פון אונזער געווען קהלה, וואָס האָט זיך עוואַקואירט דאָ צו אייך. איז זיין ערשטער אַנטוואָרט געווען: דער רב מוז אַרויסגיין, ביי אונז זענען רבנים פאַרהאַסט און נישט ווינשענסווערט, איר זענט ניט מער אין דעם פאַשיסטישען פויילן...

בלית ברירה איז דער רב אַרויס, און די דעלעגאַציע האָט מיט טרערען געבעטען רחמנות פאַר די פאַרוואָגלטע ברידער, וואָס שמאָכען אין די קעלטען אונטער דעם פרייען הימעל אויף דער גרענץ, און ליידען קעלט און הונגער און נויט צוזאַמען מיט אַלטע קראַנקע און יונגע עופהלעך.

אָבער זיין אַנטוואָרט איז געווען אַ האַרטער רוסישער „ניעט"...

עס האָט ניט געהאָלפען קיין ווייגען און בעטען... און די דעלעגאַציע איז אַוועק אַנטוישט און פאַרשעמט.

מען שיקט אַ נייע דעלעגאַציע קיין לבוב (לעמבערג)

טאָמאַשאָוער אידען זענען ניט אָפגעשטאַנען, דער פּין און יסורים פון זייערע לאַנדסלייט האָט זיי ניט געלאָזט רוהען, און עס איז באַשלאָסן געוואָרען אפשר אין לעמבערג וואו עס געפינט זיך די צענטראַלע אָקופאַציע מאַכט, וועט מען גיכער פועלן.

די דעלעגאַציע איז באַשטאַנען פון די פערזאָנען: יחזקאל רובין, יצחק מאיר פלוג און עלע העלער. זיי האָבען באַקומען אַ רעקאָמענדאַציע צו איינעם פון די העכסטע אין דער פאַרטיי היעראַרכיע, (וועלכער האָט געהאַט אַ נאָענטע משפחה פאַרבינדונג מיט אַ געוויסען טאָמאַשאָוער געזעלשאַפטליכן עסקן, און מיט זיין השתדלות, איז די דעלעגאַציע אויפגענומען געוואָרען פונ׳ם הויפט קאָמענדאַנט איבער׳ן גאַנצען גרענץ קאָרפוס אַ נ.ק.וו.ד. גענעראַל. ער האָט געריידט מיט דער דעלעגאַציע אין דער פוילישער שפראַך, אויסהערענדיק די טרויעריגע לאָגע פון די אידען, וואָס ליגען אויף דער גרענץ אין די קעלטען און שנייען. האָט ער זעהר העפליך געענטפערט, אַז ליידער קען ער ניט געבען די דערלויבעניש. וועז מרס. עלע העלער וואָס האָט באַגליט די דעלעגאַציע האָט פאַר אים געווויינט ער זאָל רחמנות האָבען אויף אומ־שולדיגע טויזענט נפשות, האָט ער געענטפערט היינט איז קריגס צייט, אויף די רעדנער פון וועלטס פאָליטיק וועלען צעריבען מיליאָנען לעבענס און דאָס

שפּילט קיין ראָלע ניט, ווילט איר, אַז אַ טויזענט נפשות זאָלען ענדערן אונזער פּאָליטיק, איך פּערזענלעך האָב מיט אייך מיטלייד, אָבער כ׳קען אייך אין דעם פּאַל ליידער גאָרניט העלפֿען, איר ווייסט נאָר פון טאָמאַשאָווער אידען, וואָס מען האָט זיי אַוועקגעטריבען צו דער גרעניץ, איך ווייס אויך פון אַזעלכע באַריכטען פון אַנדערע גרענעץ געביטען, דאָרט ווערט דורך היטלער׳ן אַריינגעשמוגלט דייטשע שפּיאָנען... און מיר מוזען זיין פֿאַרזיכטיג.

ווען די אידען האָבען דערהערט דעם חשד, האָבען זיי געזאָגט ווי קען דאָס איינפֿאַלען אידען זאָלען זיין דייטשע שפּיאָנען. זיין ענטפֿער איז געווען, אַז יאָ, און די דעלעגאַציע איז אַוועק מיט גאָרניט.

די אידען האָבען געמוזט בלייבען ביים דייטש.

דער גורל פון די אידן וואָס זיינען אַוועק פון טאָמאַשאָוו

ווי כ׳האָב שוין דערמאָנט איז די דירה פֿראָגע אין ראָווא געווען ממש קאטאַסטראָפֿאַל, כאָטש די אידען האָבן זיך צעשפּרייט אין די שכנותדיגע שטעט ווי זאלקווא, קוליקאוו, מאסט, לעמבערג, א. א. דאָך איז אוממעגליך געווען צו עקזיסטירען, און ענדליך האָט די רוסישע מאַכט אַראָפּגעשיקט קאָמיסיעס וועלכע האָבען וועַרבירט אַרבייטער קיין רוסלאַנד. אידען פון טאָמאַשאָוו וועלכע האָבען געקענט רוסלאַנד פון פאַר די ערשטע קריג און האָבען געוויסט פון דעם נאַטירליכען רייכקייט און זעטיגקייט פון דאָרט, האָבען זיך פאַרשריבען צו פאָרען פרייוויליג, ספּעציעל עמק, וואָס איז באַשטאַנען פון בעלי מלאכות, האָבען וואָלונטירט צו פֿאָרען קיין זשמעריְנקע, בערדיטשוב זשיטאָמיר און אַנדערע אוקראיניש שטעט, טייל זענען געפֿאָרען אויפֿן אוראַל, אַדער נאָך ווייטער, נאַטירליך האָבען די וועַרבאַווטשיקעס צוגעזאָגט גאָלדענע גליקען, אָבער ניט אַלע האָבען געהאַט דאָס גליק באַשטעטיגט צו ווערען, און טייל האָבן ניט געוואָלט צוליב רעליגיזעע מאָטיוון, ווי עס איז נאָר אַריבער אַ פּאָר וואָכען און עס האָבען אָנגעהויבען קומען פון דאָרט ביטערע בריוו וואָס האָבען אויסגעדריקט אַנטוישונג און פֿאַרביטערטקייט, און צוליב דער צענזאָר האָבען זיי געשריבען פֿאַרשטעלט, כ׳בין שוין דאָ אַ מאָנאַט, און כ׳האָב נאָך ניט געזען הער צוקער, אַ צווייטער האָט געשריבען, אַז הער מילכמאן איז אַ זעלטענער אינגייער ביי אונז אין שטוב, אַ דריטער האָט געשריבען, אַז די פֿאַמיליע פוטער איז דאָ אומבאַקאַנט, די רמזים האָבען אַלע פֿאַרשטאַנען ספּעציעל ווען עס איז אַדורך אַפּאָר חדשים און אַ טייל איז געלונגלען צו אַנטלויפען און האָבען פּערזענליך איבערגעגעבען פון די גרויסע צרות, אַז עס איז כמעט גאָר נישטאָ, און דאָס וואָס מען קאָן שוין יאָ באַקומען מוז מען דערויף שטייען שעה׳ן אין דער רייע... (אַטשעריט). אוך אַז דאָס לעבען ווערט נמאס, און ווען זיי זענען אָנגעקומען, האָט מען אויס־ געפרופען פֿאַר די שטייענדע אין די רייען, אַז די מענטשען קומען פון פוילען

וואו זיי האָבען שוין 20 יאָר ניט געזען קיין צוקער... זאָל מען זיי דערלויבען צו באַקומען אויסער דער רייע, די אַלע שלעכטע ידיעות האָבען גורם געווען אַז אַ טייל אידען האָבען זיך צוריק געשוואַרצט צום דייטש, און די מערהייט וואָס איז געבליבען האָבען ניט געוואָלט אָננעמען די רוסישע בירגערשאַפט.



א אידישע משפחה, זיי טראגען די געלע לאטע

די פּאַספּאָרטיזאַציע

נאָכדעם ווי די געוועזענע פּוילישע געביטען זענען אָפּיציעל און „פּרייוויליג" אָנגעשלאָסען געוואָרען אין רוסלאַנד אַלס זאפאדנא אוקראינא און זאפאדנא ביאלא רוסיא, האָבען אַלע איינוואוינער געמוזט נעמען רוסישע פּאַספּאָרטען, ווייל אין רוסלאַנד קען אַ מענטש ניט עקזיסטירען אָן אַ פּאַספּאָרט, ווי אָן אַ נשמה, עס איז זיך פּשוט אוממעגליך צו באַווועגען, אָדער צו באַקומען אַרבעט, ווייל וואו איר גייט ווערט איר לעגיטימירט.

די פּליטים האָבען אין דער גרויסער מערהייט ניט געוואָלט נעמען קיין פּעסער... זיי האָבען געטענה'ט, מיר זענען פּויילישע בירגער, וואָס איז אָקופּירט דורכ'ן דייטש, מיר בעטען אַזיל רעכט, נאנסען פּעסער, אָדער שטאַטלאָזע פּעסער, אָבער ניט קיין רוסישע, די אַלע מענטשען זענען זומער 1940, פּאַרשיקט געוואָרען אין סיבירער טייגעס אָדער אַנדערע ווייטע צפון פּאַרשיקונגס פּלעצער.

איינצעלנע האָט מען געשיקט אין טורמעס און לאַגערן, און פּאַמיליעס אין „פּאַשאַלקעס" (וועגען זייער קאטאַרגע לעבען פּאָדערט זיך אַ באַזונדערע אָפּהאַנדלונג, איך וועל נאָר ציען בדרך כלל דעם סך הכל, פון די איידען, וואָס זענען געווען די „גליקליכע און זענען פּאַרבליבען אין זאפאדנא איז ליידער כמעט קיינער ניט געבליבען, ווייל זיי זענען אומגעקומען דורכ'ן דייטש, ווען ער האָט צוריק פּאַרנומען גאַנץ פּוילען, פון די וואָס זענען געפּאָרען „פּרייוויליג" קיין רוסלאַנד, איז מיט'ן אויסנאַם פון די איידען וואָס האָבען געוואוינט אין זשמערינקע וואָס איז צוגעטיילט געוואָרען קיין רומעניע אויך לייַדער אַ קליינער טייל געבליבען, פון די איידען וואָס זענען פּאַרשיקט געוואָרען קיין סיביר, אָדער אַריינגעזעצט געוואָרען אין די טורמעס און לאַגערן אין די טיפע און ווייטע געגענטען פון רוסלאַנד איז אין אַלגעמיין פון זיי געבליבען לעבען ביי ערך 50 פּראָצענט, אוֹן פון זיי באַשטייט דער שארית הפּליטה פון די טאָמאַשאָווער אידען, וואָס זענען צעזייט און צעשפּרייט בארבע פּינות העולם, די מערהייט האָט עולה געווען קיין ישראל, און אַ חשוב'ער טייל אין די פּאַראיניגטע שטאַטען פון אַמעריקע, און די רעשט אין קאַנאַדע און דרום אַמעריקאַנער לענדער, גאָר אַ קליינער פּראָצענט געפּינט זיך אין אייראָפּע

דער גורל פון די אידן וואָס זיינען פּאַרבליבן אין טאָמאַשאָוו

אין טאָמאַשאָוו האָט זיך צעביסלעך צוריק געשאַפּען אַ שיינער אידישער קיבוץ, פון די אַלט געזעסענע ווי אויך פון פיל נייע צוגעקומענע. די אידען האָבען אָנגעהויבען זיך פּאַרזיכטיג צו באַווייזען אין די גאַסען, פּרואווען פּאַר־

דינען אַ זלאָטע, און אָפּנעמענדיג די גרוסען פון שווערען לעבען אונטער די רוסען, האָבען זיי שלום געמאַכט מיט'ן גורל און געהאָפט איבערצולעבען דעם קריג אינטער'ן דייטש.

דער דייטש האָט אפילו אַרויסגעגעבען אַ פּאַראָדענונג אַז אידען מוזען טראָגען די אָרים בענדער מיט אַ מגן דוד אַלס צייכען צו דערקענען אַ איד. אָבער אידען האָבען מיט דעם אויך שלום געמאַכט, אַבי מען שענקט זיי דאָס לעבען און קענען פאַרדינען בצמצום אויף ברויט.

דער יודען־ראַט

קיין געטאָ איז אין טאַמאַשאָוו איבערהויפט די ערשטע צייט ניט געשאַפען געוואָרען, אידען זענען ממילא געווען קאָנצענטרירט אַרום דעם מאַרק, נאָר אַ אידען ראַט פאַרטרעטען פון אַלע קרייזען און ממש מיט אַ פאַרטיי שליסעל (כאטש אַזעלכעס האָט אונטער'ן דייטש ניט עקזיסטירט) איז געשאַפען געוואָרען מיט יהושע פישעלזאָהן אַלס אידען עלטסטער בראש. די אויפגאַבע פון אידנראַט איז געווען צוצושטעלען אַרבייטער פאַר דער דייטשער אָקופּאַציע, און בייהילפיג זיין די נויט באַדערפענדע אידען, וועלכע זענען עלעמינירט געוואָרען פון וועלכע סאָציאַלע הילף פון דער קאָמונאַלער מאַכט.

דאָן איז פּלוצלינג געקומען די ערשטע קאָנטריבוציע שטראָף אויף דער אידישער קהלה אין דער סומע פון 3 הונדערט טויזענט רייכס מאַרק, דער יודענראַט האָט געזאָגט, אַז די רייכסטע אידען זענען אַנטלאָפען און עס זענען געבליבען נאָר די אָרימע, דער דייטש האָט געענטפערט: געגוג געזוּיגען פּויליש בלוט, נעמט פון אייערע באַהאַלטענע אוצרות. אידען האָבען אַוועקגעגעבען די קידושין רינגלעך, דאָס לעצטע וואָס זיי האָבען פאַרמאָגט און צוזאַמענגעשטעלט די געפאָדערטע סומע.

די אידען האָבען אויך געמוזט אויסמעבלירען און אייגאָרדענען מיט אַלע נויטיגע הצטרכות'ן פון שטוב געברויך די דייטשע באַאַמטע, וועלכע האָבען געוואוינט אין טאַמאַשאָוו אין אַ גרויסער צאָל, צוליב דעם וואָס עס איז געווען אַ גרענץ שטאָט.

דאָס רעליגיעזע לעבן

ווי באַוואוסט איז ניט געווען דערלויבט קיין שום רעליגיעזע אַקטיוויטעטען אָפּיציעל האָט אפילו קיין שוהל ניט עקזיסטירט, די שחיטה איז אָפּיציעל דורך דער מיליטערישע מאַכט שטרענג פאַרבאָטען געוואָרען, דאָך האָבען אידען מיט דער גרעסטער מסירת נפש'דיגקייט ווייטער פאָרגעזעצט דאָס רעליגיעזע לעבען.

שוחט איז געווען ר׳ ברוך הורוויץ ר׳ מרדכי יוספ׳ס אייִדים, רב איז געווען דער יאַרטשעווער רב הרב פסח זיטזאַמער, מלמד איז געווען ר׳ מאיר קלארמאן און דוד ראובאלעס, נחום שמש האָט אָנגעפירט מיט אַלע קהלישע טעטיגקייטען, ווי אויך דאָס מנין איז ביי אים אין הויז פאַרגעקומען.

חברה קדישא האָט אָפיציעל עקזיסטירט ביי דעם יודען ראַט, ווייל אויף דעם פעלד זענען זיי געווען זעהר טעטיג, ווי אויך די מקוה האָט פונקציאָנירט, ווייל דער יודען ראַט האָט פאַרוואַלטעט מיט דעם מרחץ, ממילא האָט מען שוין געקענט אַדורך שמוגלען צו וואַרימען די מקוה, איך ווייל אויך באַמערקען, אַז מוהל איז אויך געווען ברוך שוחט, און הגם ס׳איז פאַרגעקומען ווייניג געבורטען, נאָר אויב עס האָט זיך געטראָפען האָט ברוך שוחט דאָס קינד מלה געווען.

ליידער איז דער פינאל געווען אַ טרויעריגער, אַ גוי האָט גע׳מסר׳ט צו דער גסטאַפּאָ, אַז די אידען פראַקטיצירען שחיטה, דאָס איז געווען אין ווינטער 1941, האָט די גסטאַפּאָ ארויסגעגעבען אַ מעלדונג, אַז דער געריכט וועט זיין אַן עפענטליכער אין מיטען מאַרק אין עק פון לוואווסקא, — רינעק קאשטשעלנא, און טשייני גאָרטען, און געהייסען אַהין ברענגען אַ יאַטקע־קלאָץ, דאָן האָט זי פאַראַרדענט אַזאַ ספעקטאַקעל, זיי האָבען געמוסן 2 אַלטע אידען, וואָס האָבען זיך ניט אָפּגעשוירען די בערד, און האָבען געהאָט זעהר לאַנגע בערד, שמחה׳לע און נחמיה׳לע מלמדים, יעדענס באָרד איז פעסט צוגעקניפּט געווארען צו אַ שטאַרקען שטריק, און אין דעם שטריק האָט מען איינגעשפּאַנט אַ שליטען, אויפ׳ן שליטען האָט מען אַוועקגעזעצט ברוך שוחט מיט די חלפים אין די האַנט, און אַ געסטאַפּאָוויץ האָט געמוסן אַ בייטש אין זיך אַוועקגעזעצט אויפ׳ן שליטען, און געשלאָגען די צוויי מלמדים איבער׳ן פנים ערגער ווי מען שלאָגט פערד, און זיי האָבען אַזוי דורך זייערע בערד וואָס זענען געווען פאַרבונדען מיט שטריק געצויגען דעם שליטען ביז צום באַשטימטען פלאַץ. פאַרשטייט זיך, אַז די פוילישע שקצים און שיקסעס זענען צעזעצט געווארען פאַר געלעכטער און הנאה... ווי מען פיניגט די אידען און די עלטערע רבנים. אין איין זייט זענען אַוועקגע־שטעלט געווארען די אידישע באַפעלקערונג, און אויף דער צווייטער זייט די קריסטליכע באַפעלקערונג.

דאָן איז אַרויף אויף אַ ספעציעלער טריבונע דער שטאָט קאָמענדאַנט און האָט איבערגעגעבען דער באַפעלקערונג וועגן דער גרויליכער רציחה... פון דעם אידישען ראַבינער, ער האָט געוואַגט צו שחטן אַ קעלבעל לויט׳ן אידישען ריטואַל און גורם זיין בחינמ׳דיגע צער צו אַ שטים באַשעפענישׂ, און גלייכצייטיג, באַקירצט די קריסטליכע באַפעלקערונג מיט צונעמען זייער פראָדוקט, דערפאַר ווערט דער ראַבינער באַשטראָפט מיט אָפּהאַקען די פינגער, פון ביידע הענט, און די פוילישע פּאָליציי האָט צוגעשלעפּט דעם

שוחט און אים אַרויפגעלייגט די הענט אויפ׳ן יאַטקע קלאָץ און אים אָפּגעהאַקט די פינגער.

נאָכ׳ן אורטייל איז אַרויפגעגאַנגען אַ פּאָלאַק און קאָלאָביראַטער פון די דייטשען און האָט געהאַלטען אַ רעדע אויף פּוילישׁ און אָנגעוויזען די גרויסע הומאניטאַרע געפילען פון דעם קולטורעלען דייטשען פאָלק, ווייל אייגענטליך איז דאָך געקומען דעם שוחט טויט שטראָף, און די דייטשען זענען געווען אַזוי גנעדיג צו אים און האָבען אים געשענקט דאָס לעבן, נאָר די פינגער אים אָפּגעהאַקט בכדי ער זאָל מער ניט קענען באַגיין דעם פאַרברעכען, צו קוילען לויט׳ן באַרבאַרישען אידישען געזעץ. אונטער הילכיגע תאווה׳דיגע אפלאָדיסמענטען, האָט מען אָנגעהויבען צו באַוואַרפען די אידען מיט שניי און שטעקינעס ביז זיי זענען נעלם געוואָרען.

אין די שוועץ גסיסה יאָרן

איך פאַרשטעה אַז איר וועט טראַכטען עס איז בוודאי אַ טעות־סופר, אָדער העכסטענס אַ געפליגעלטע מליצה, וואָרים ווי איז דען דאָס מעגליך? מ׳האָט שוין געהערט פון גסיסה־מאַמענטן, אָדער גסיסה־שעה׳ן, אָבער קיינמאָל ניט קיין גסיסה יאָרען, אָבער מיינע טייערע ברידער, ווען אַן אייגענע לנער מענטש שטאַרבט איז נאָר פאַראַנען גסיסה־שעה׳ן, ווען אָבער אַ גאַנץ פאָלק שטאַרבט, און נאָך מיט אַזעלכע מיתות משונות ואכזריות, דאָן איז ליידער פאַראַנען גסיסה־יאָרען.

און אַ טעות מאַכען די וואָס האָבען דאָס ניט אַדורכגעלעבט אָדער ווילען דאָס ניט פאַרשטיין. דער טויט־אורטייל איבער׳ן אידישען פאָלק, איז אַרויסגעגעבען געוואָרען דעם טאָג ווען דאָס דייטשע אָפּלק האָט איבער־געגעבען זייער מלוכה אין די הענט פון דעם הינטישען משחית היטלער, דער אורטייל איז אויסגעפירט געוואָרען אינ׳ם טאָג פון י״ז באלול תרצ״ט. רער פאַרשאָלטענער טאָג ווען היטלער האָט אָנגעפאַנגען זיין וועלט שחיטה אין פאָרם פון אַטאַקירען מיליטעריש דאָס לאַנד פוילען, דער גרויזאַמער טויט האָט זיך געשלעפּט און געצויגען, ביז׳ן טאָג, וואָס די אליאירטע האָבן באַזיגט די היטלער חיה מיט זיינע באַרבאַרישע חיילות, נאָר אויב אין די ערשטע חדשים אָדער דאָס ערשטע יאָר האָבען ניט אַלע פאַרשטאַנען דעם טייוולאנישן שפּיל, איז נאָך אַ יאָר היטלער־קאָסט איז שוין מער ביי קיינעם ניט געווען קיין מינדעסטער צווייפעל, אַז מיר אַלע זענען קאַנדידאַטען פאַר׳ן היטלערישען מלאך המות, עס איז נאָר געווען אַ פראַגע ווער פריער און ווער שפּעטער און אָדער מיט אַ לייכטען טויט — אַ קויל אין קאָפּ אָדער געמוטשעטען הונגער טויט.

די קאַלאַביראַציע פון די פּאָליאַקן מיטן דייטש

איידער כ׳גיי איבערגעבן די לעצטע אוו טרויעריגסטע קאַפּיטלען פון דעם ענדגילטיגען טראַגישען קאַטאַסטראָפאַלען סוף פון דער אידישער באַ־ פעלקערונג אין טאָמאַשאָוו, שוויימט אויף אין מוח די אומפאַרשטענדליכע פראַגע ווי אַזוי איז עס מעגליך, אַז די פּאָלאַקען, וועלכע האָבען געלעבט 500 יאָר טיר ביי טיר מיט זייערע אידישע שכנים, געאַרבעט אוו געהאַנדלט צוזאַמען אוו מיט פיל פון זיי אָנגעהאַלטען זעהר פריינדליכע באַציאונגען. זיי וואָס האָבען צוגעזען ווי אַזוי די אידען האָבען אויפגעבויט זייערע שטעט אוו פאַרשאַפט נייע פרנסה קוואַלען פאַר זיך אוו פאַר זייערע שכנים די ניט אידען. זיי וואָס האָבען גוט געקענט דאָס ערליכע האַרעפאשנע לעבען פון דעם אָרימען אידישען בעל מלאכה, אוו די אידעלע מידות פון דעם אידישען פּאָלק וואָס האָבען אין אַלע נויטען געהאָלפען זייערע שכנים, אוו



ביי דער לויה פון פוילישען פּראָלאט (עלטסטער גלח) אין דער אידישער דעלעגאציע זענען באַטייליגט: צ. א. אליעזר לעדרקרעמער, הרב רובין, ש. שיפלינגער, א. איידעלסבערג, חיים חיימאוויטש, חיים פוטער, יצחק בארענשטיין, מאיר בלומער א. א.

כמעט קיינמאל ניט אַרויסגעגעבען פון זיך אַ מערדער אַדער אַ שווערען פאַרברעכער, פאַרוואָס האָבען זיי ניט געהאָלפען די אידען אין אַזאַ עת צרה, ניט נאָר זיי האָבען ניט געהאָלפען נאָר די מערהייט פון זיי פון דעם גראָביאַן ביז צום אינטעליגענט, פון דעם פריידענקער און אמונה־לאָזער ביז צו די טיף גלויביגע קאַטאָליקען האָבען מיטגעלאָפען און קאָלאַבאָרירט מיט'ן דייטשען אָקופאַנט צו פאַרניכטען און פאַרטיליגען דאָס אידענטום. זייערע הענט זענען פאַרשמירט אויף אייביג מיט'ן ריינעם אומשולדיגען פאַרגאָסענעם אידישען בלוט, און די וואָס האָבען זיך דירעקט ניט מיט־באַטייליגט אין דעם שדים־טאנץ צו פאַרגיסען אידיש בלוט, זענען געשטאַנען און אָנגעקוואָלען און הנאה געהאַט וואָס אַנדערע טוען דאָס וואָס זיי זענען צופרידען צו זען אַ אידען ריינע פוילען...

לויט מיין מיינונג פון דעם וואָס איך האָב איבערגעלעבט, צוגעזען און זיך אָנגעהערט פון די שכנישע שטעטלעך, איז ניטאָ כמעט קיין איין פאַלאַק וואָס זיין געוויסען זאָל זיין ריין בנוגע די אידען פאַרניכטונג (מען רעדט ניט פון די געציילטע חסידי אומות העולם, וואָס זייער פּראָצענט זאָץ, איז ניט אַמאָל אחד מני אלף, וואָס זיי האָבען זיך איינגעשטעלט דאָס לעבען צו רעטעווען אַ איד, ווי באַקאַנט יעדער רעגעל האָט זיך זיין אויסנאַם, און אין טאָמאַשאָוו איז ליידער איינער פון צווישען צען טויזענט אויך ניט געווען).

די אייביקע שנאה צום איד

דער אָנטיסעמיטיזם האָט זיך געשטיצט אויף אַ מכלומר'שער „דריי אייניגקייט": 1) רעליגיעזער מאָטיוו, די לערע פון קריסטענטום, אַז דער איד האָט געקרייציגט זייער געטשקע, אַז דער איד איז פאַרשאָלטען אויף אייביג, און קענען מער ניט האָבען קיין תיקון אויב זיי בלייבען ביי דער אידישער רעליגיע, און דאָס איז איבערגעגאַנגען בירושה פון דור צו דור מיט אַלע זייערע פאַנאַטישע בלבולים, כ'געדענק, אַז ווען כ'פלעג באַגלייטען דעם רב צום דאָווענען, פלעגען מיר דורכגיין דורך אַ אָרימע גויע, וואָס דער רב מיט די אידישע שכנים האָבען זי כמעט אינגאַנצען אויסגעהאַלטען, ווען זי האָט געוואָלט איבערשרעקען איר קינד, ווען מיר זענען גראָדע פאַרבייגעגאַנגען זייער וואויבונג, פלעגט זי שרייען צום קינד, פאָלגסט מיך איז גוט, אויב ניט וועל איך דיר איבערגעבן צום ראַבין, און ער וועט דיך שחט'ן, כדי צו האָבען קריסטליך בלוט אויף פסח.

2) עקאָנאָמישער סטרוקטאָר. אידען זענען רייך, אידען זענען די סוחרים, וואָס נאָגען אויס דעם פאַלאַק'ס בלוט, און מאַכען אַ לייכטען גראָשן די קנאה האָט זיי אויפגעפרעסען, איי דאָס וואָס זיי שיכור־ן האָט שוין דער איד געגוג אויף פרנסה, דער איד לעבט מיט חשבון, און טוט

דעם גראָשען אויף צווייען צו שפּאַלטען פון דעם ווילען זיי ניט וויסען. זיי האָבען נאָר געזען, אַז אַלע געשעפּטען באַלאַנגען צו די אידען.

3) פּאַטריאָטישער — פּוילען פּאַר פּאָלאַקען, וואָס ציט אויך זיין שורש אין אייפערזיכט און קנאה, ווייל די אידען זענען געווען דער גרעטרייסטער עלעמענט פּאַר דער מלוכה, דער פּאָליאַק בטבע איז אַ שלעכטער און ענגהאַר־ציגער, אַ בעל גאווה און ניט פּאַרגינער, ווי דאָס פּאָלקס ווערטל האָט זיך אויס־געדריקט ער איז אַ פּאָלאַק מיט די וואָנצעס, אַ פּרומער און רעאַקציאָנער, אַ פּוילער און ליידיג גייער מיט גרויסע תאוות און אַפּעטיטען. פּאַר אַלע זיינע פּערזענליכע און פּאָלקס דורכפּאַלען האָבען זיי געזען אין דעם איד דעם שעיר לעזאזל, אויב אַלע מאָל איז דאָס געווען אַן אינדיווידועלער חשבון צווישן פּאָלאַק און איד, האָבן די פּאָליטישע פּאַרטייען געמאַכט פון דער אידען פּראָגע אַ גרויסע פּאַטראָווע, און אויפגעבלאָזען אין לאַנדסמאַסשטאָב, אַז דער איד איז שולדיג אין אונזערע אַלע אומגליקען, און ווי נאָר מיר וועלען פּטור ווערען פון דעם פּאַרשאָלטענעם איד, זענען מיר געהאָלפּענע, און אין די לעצטע יאָרען האָט זיך ווי אַ ברויזענדער ים צעבושעווען און צעשפּילט דער אַנטי־סעמיטיזם, און דער פּאָלאַק איז אויך אין דער נאָטור ניט קיין זעלבסטשטענדי־גער, זיי זענען זעהר שטאַרק באַאיינפלוסט געווארען פון דעם דייטשען שכן, איבערהויפּט זיי האָבען גענזען דעם גרויסען דערפּאָלג וואָס זיי האָבען מיט'ן אַנטיסעמיטיזם, דאָס אַלעס האָט זיי געמאַכט פּאַר פּולשטענדיגע שותפים אין דער אויסראָטונג פון דער אידישער באַפעלקערונג.

די ענדגילטיקע ליקווידאַציע

כאָטש די אידען האָבען תיכף געמוזט אָנטאָן דעם אידען צייכען די אַזוי גערופענע „אפאסקע" אָבער קיין אָפּגעצוימטע געטאָ איז אין טאָמאַשאָוו ניט געשאַפּען געווארען, אידען זענען נאָר געווארען קאָנצענטרירט אין געגענט פון דער זאמאשטשער גאָס און אַלע מאָל מער איינגעשרומפּען דעם וואויי־שטח, און אויב מען האָט פּאַרגעסען די אפאסקע, אָדער געטראָפּען אין גויאישען געגענט האָט מען באַשטראָפט מיט תפיסה און געלט, צום ערשט האָבען זיי אַרויף געלייגט אויף די אידען גרויסע קאָנטריבוציעס, און נאָכדעם אַלע געשעפּטען און פּאַרמעגענס קאָנפיסקירט. אידען האָבען ניט געטאָרט האָבען מער ווי 500 זלאָטעס שפּעטער איז עס רעדוצירט געווארען ביז 300 זלאָטעס, פּאַרקלענערט די ברויט נאָרמע פון 30 דעקאָ אַ טאָג ביז 20. אידען האָבען געמוזט גיין אויף עבודת הפּרך און געשלאָגען און באַליידיגט געווארען און טייל מאָל אויך דערשלאָגען געווארען צום טויט, אָבער דאָס אַלעס האָט נאָך ניט גענוגט דער סוף, נאָר וועט מען האָט שוין אָנגעהויבען דירעקט שיקען אין די טויט לאָגערן, דאָן האָבען שוינאַלע גענזען די ענדגילטיגע פּאַרניכטונג.

די דייטשע טאקטיק

דאס ערשטע אנווארפען אן אלגעמיינע מורא און פחד אויף דער אלגעמיינער באפעלקערונג, ווי ווערגענדע שטריק איבער די העלזער, און דער־נאך ספעציעל איבער די אידן, מאכען הפקר זייער פארמעגן, דערנידערונגען און באליידיגען זייער כבוד ווי זיי האבען געטאן אין טאמאשאוו אויסגעקליבען די זקנים און זיי געהייסען אינהילען אין די טליתים מיט ספרי תורה אין די הענט און מארשירען, מיט מיליטערישען טאקט צום מארק, און דארט אוסשפרייטען די ספרי תורה און טאנצען אויף זיי באגלייט מיט שלעג און קלעפ. דאן האט זיך אנגעהויבען דאס אוועקשיקען אויף ארבעט פון 12 יאר ביז 50, די עלטערע און קינדער אוועקפירען קיין בעלזיץ, איבערלאזען די מיוחסים, ער האט אייביג געמאכט אויסנאמען, בכדי עס זאל זיך פאר׳גנב׳ענען א געדאנק אפשר וועט מיר גערעטען לעבען צו בלייבען, די דייטשע טאקטיק איז געווען נארען מיט שקרים און טיילמאל מיט אמת בכדי צו דערוועקען האפענונג, אז עס איז דא א מעגליכקייט פון רעטונג פאר׳ן פרייז פון געהארכזאמקייט אפצוטעמפען דעם געדאנק פון פארצווייפלונג און אומעגליכ־קייט פון רעטונג, וואס קען שטויסען צו רעוואלט ווייל עס איז שוין ניטא וואס צו פארלירען, און יעדער זאל טראכטען מיך מיינט מען ניט, מיין ארבעט איז וויכטיג... און אייביג נאך אן אקציע, ווי מען האט אפגעשיקט א טראנספארט איף יענער וועלט איז געווארען מכלומר׳שט גוט, און דאס האט שוין צעשפילט די פאנטאזיע מיר ווען געלונגען איבערצולעבען די קריג.

מערקווירדיג ווי מאוימדיג עס איז געווען דאס לעבען די סאדיסטישע פיינונגען פון די דייטשען, וואס איז געווען גרויזאמער ווי די גרעסטע פיינונגען פון דער אינקוויזיציע, איז דאס לעבען געווארען טייער און חשוב, דער ווילען צו לעבען איז געווען אזוי גרויס, אז פאר״ן פרייז פון וועלען לעבען בלייבען, זענען זיי געגאנגען אומגעשטערט צום טויט, ווייל ערגעץ וואו אין די טיפענישען פון הארץ האט געטליעט א פונק פון האפענונג געראטעוועט צו ווערען אין דער לעצטער רגע, און עס לוינט זיך אלעס צו ליידען אבי צו דערלעבען די מינוט פון דערלייזונג און באפרייאונג.

ביי אנדערע האבען די צרות אוועקגענומען יעדער פעאיגקייט פון טראכטען און דענקען, אלע חושים זענען געווארען אפגעטעמפט, מען איז פארוואנדעלט געווארען אין אויטאמאטען וואס דארפען אויספאלגען יעדען דייטשען באפעל, אפילו צו גיין אין דער ערד ארײַן. עס זענען אפגעשטארבען די געפילען פון טאטע צו קינד, ברודער צו שוועסטער און צוגעבונדענקייט צו אן אייגענעם, די וואס האבען געמאכט א פרואו פון אנטלויפען זענען געפייניגט געווארען מיט די שרעקליכסטע ענוים, און בכוונה געוואלט דערצו די פאלאקען, אידען זאלען פסיכש צוזאמענברעכען, זעענדיג, אז דער גאנצער

אַרום און אַרום איז פאַרסמט און פאַר׳ן פּרייז פון אַ קילאָ צוקער וועט יעדער פּאָלאַק זיין נפש איבערגעבען דער דייטשער מאַכט, דאָס איז דער סוד, וואָס אידען זענען אומגעשטערט געגאַנגען צו דער שחיטה. פון איין זייט האָט מען ניט געזען קיין שטראַל פון האָפענונג אויף רעטונג, און פון דער צווייטער זייט האָט מען געוואָלט לעבען נאָך אַ שעה אפשר וועט זיך אין דער לעצטער רגע שאַפען אַ מעגליכקייט פון רעטונג. אין 1942 האָט זיך אָנגעפאַנגען דאָס שיקען טראַנספּאָרטען קיין ציעשינוב און פון דאָרט קיין בעלזעץ, די מיוחסים האָט מען געשיקט קיין טאַרנאַוואַטקע, אָבער אַלץ האָט געפּירט צו איין ציל און תכלית, צו פאַרניכטונג פון טאָמאַשאָווער אידענטום און מיט דעם אַלעמען האָט אָנגעפּירט דער דייטש פּאָנצער.

א מוסטער פון דייטשער באַרבאַריזם

שוין נאָך די גרויזאַמע אַקציעס וואָס עס איז שוין ניט געבליבען קיין קינדער אין טאָמאַשאָוו, טייל זענען צעריסען געוואָרען דורך די דייטשע תלינים אָדער געוואָרפען געוואָרען לעבעדיגערהייט פאַר די הינט, און די רעשט זענען אָפּטראַנספּאָרטירט געוואָרן קיין בעלזעץ, אין גאַז אויוון, האָבען זיך געפונען אַ פּאָר פרויען שנייִדערינס וואָס האָבען געאַרבעט זעהר פלייסיג ביי דייטשע אָפּיצירען און האָבען זייער ציכטיג געהאַלטען אין אָרדענונג, די אַרבעטס שטעלע, און האָבען זעהר צופרידענגעשטעלט מיט זייער נייען די דייטשע פאַמיליעס. ענדליך איז זיי געלונגען איינצוקוואַרטירען זייערע קינדער ביי אַ גוי, און די דייטשען האָבען זיי געגעבען דאָס ערנהאַפּטע דייטשע עהרן וואָרט, אַז זייערע קינדער וועלען זיי ניט דער׳הרג׳ענען אָדער אַוועקשיקען, דאָס איז שוין געווען איןווינטער 1944 אין אַ פראָסטיגען טאָג, זיי האָבען שוין געהאַט אַ גרויסען רעזערוו קליידער, האָבען זיי געגומען די פרויען מיט די קינדער און אַוועקגעזעצט אויף פורען, די פרויען האָבען פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז שוין זייער לעצטער וועג, האָבען זיי געפרעגט די דייטשען וואו איז אייער עהרן וואָרט, אַז איר וועט ניט טויט שלאָגען אונזערע קינדער, די דייטשען האָבן געענטפערט, איר קענט זיין זיכער אַז מיר געוויסענהאַפּטע דייטשען וועלען אונזער עהרן וואָרט ניט פאַרשוועכען, זאָגאָר צו די פאַרפלוכטע אידען.

זיי האָבען די מוטערס פאַרשלאָסען אין דעם שטאָטישען שעכט־הויז און פאַרפאַרען צו באַלאַנס טייך, אויסגעטאָן די קינדער מוטער־נאַקעט, איינגעטינקען זיי אין וואַסער, און דאַן זיי לעבעדיגערהייט אַוועקגעלייגט אויף דער ערד ביז זיי זענען דערפרוירען געוואָרען צום טויט, נאָך אייניגע שטונדען האָבען זיי אַהין צוגעברענגט די מוטערס, און זיי געזאָגט, מיר האָלטען אונזער דייטשע ערן וואָרט, דאָ האָט איר אייערע קינדער גאַנץ אומבאַרירט שיין אויסגעוואַשען, פאַרשטענדליך, אַז די מוטערס זענען געוואָרען ווילד משוגע פאַר צרות, די דייטשען האָבען זיי מיט די קינדער צוריק אַרויף

געוואָרפען אויף דעם וואָגען און זיי צוגעפירט צום אידישען בית עולם, געצווינגען די מוטערס אויסצוגראָבען אַ גרויסען גרוב און אַריינצואוואַרפען דאָרט די קינדער און ביים ראַנד פון קבר דערשאַסען די מוטערס.

אַן אַקט פון קידוש השם

ליידער מוז מען פעסטשטעלען, אַז דעם דייטש איז געלונגען ניט בלויז צו פאַרניכטען דעם גוף נאָר אויך פאַר'ן פרייז צו וועלען ראַטעווען דאָס לעבען, אויך צו פאַרדאָרבען די נשמה, און ניט איין מענטש, וועלכער איז געוואָרען אַ מיטגליד פון אידען ראַטה מיט ערליכע ריינע כוונות, איז ליידער במשך די צייט נידעריג געזינקען... און מאַראַליש געפאַלען, ניט וויכטיג צו רעכענען קיין נעמען, ווייל אל תדין את חבירך עד שתגיע למקומו, און אַזאַ פלאַץ מיט אַזעלכע נסיונות זאָל שוין קיינמאָל אויף דער וועלט ניט זיין.

עס זענען אָבער אויך געווען מענטשען וואָס די צרות האָבען זיי גייסטיג דערהויבען. איינער פון די וויל איך יעצט דערמאָנען ער זאָל אייביג געדענקט ווערען ווי אַ קדוש און העלד און דאָס איז הקדוש יהושע פישעלזאָהן הי"ד.

יהושע פישעלזאָהן איז געווען אַ דורכשניטלעכער פאַלקס מענטש, וועלכער האָט אין דער ערשטער וועלט קריג (ווען טאָמאַשאָוו איז געוואָרען אָקופירט דורכ'ן דייטש און שפּעטער דורך עסטרייך) פאַרנומען דעם אַמט פון שטאָט בירגערמייסטער, און האָט באַקומען אויסצייכענונגען פון דער דייטשער מאַכט, ער פלעגט זיך אַרום טראָגען מיט אַ דאַנק בריוו פון פאָן פאַפען, וועו די דייטשען האָבען געשאַפען דעם יודען ראַטה, האָבען זיי באַשטימט יהושע פישעלזאָהן אַלס יודען עלטסטער, און ער האָט וויטקלעך זעהר פלייסיג געאַרבעט אויף זיין אַמט, געשיקט אויף אַרבעט, אויסגעטיילט הייף פאַר די אָרימע, א. א.וו. ביז עס האָט זיך אָנגעפאַנגען דאָס אויסזידלונג קיין בעלזעץ, וואָס האָט מכלומר'שט געהייסען אַז מען פאָרט אויף אַרבעט, און יהושע פישעלזאָהן האָט באַקומען אַן אויפפאַדערונג פון דעם דייטש פאַנצער, דער געסטאַפּאָ שעף, ער זאָל אים ביז מאָרגען 12 אַזייגער צושטעלן די ענדגילטיגע רשימה, וועמען אַוועקצושיקען.

צו דער באַשטימטער צייט איז יהושע פישעלזאָהן געקומען, נאָר אָן אַ רשימה, פרעגט אים דער געסטאַפּאָ ווי האָבען זי די צוגעגרייטע ליסטע, ווייל ווי דער דייטש האָט אים געקענט איז ער געווען זעהר אַ פינקטליכער מענטש. ענטפערט שיעלע פישעלזאָהן, ווירט מיר דער שעף דערלויבען אַן אנטוואָרט צו געבען. יאָ ביטע שען.

זאָגט שיעלע צום דייטש. הער זי מאָל אויס, איך האָב אָנגענאָמען דעם אַמט אַלס אידענעלטסטער אום צו האַלטען אָרדענונג און נאָכקומען

אַלע דייטשע פֿאַדערונגען. אָבער צו פֿאַרראַטען מיינע ברודער און זיי צום טויט איבערפירען דערלויבט מיר ניט מיין געוויסען. איך גיב מיר אָפּ איין פּולע רעכענונג, אַז איך בין פּולשטענדיג אין איהנענס הענד, זי קענען מאַכען מיט מיר וואָס זי וואַלען, אָבער מיינע הענד וועל איך מיט קיין בלוט ניט פֿאַרפּלעקען.

דער דייטש האָט אַרויסגעכאַפּט אַ רעוואָלווער און אים אויפֿ׳ן אָרט דערשאָסען. יהי זכרו ברוך.

אידישע פּאַרטיזאַנער

כל זמן די אידן האָבן נאָך געלעבט אין אילוזיעס אַז אַ טייל פון אידנטום וועט איבערלעבן די קריג, און יעדער האָט געטראַכט אַז ער וועט בלייבן פון די גליקלעכע, האָבן זיי ניט געוואָלט גיין אין די וועלדער, מורא האָבנדיק פֿאַרן אחריות פון די איבערגעבליבענע, וועלכע מען וועט האַלטן פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַר די אַנדערעס מעשים.

אָבער וען 90 פּראָצענט אידן זיינען שוין געווען אויסגעזידלט קיין ציעשינוב און בעלזעץ, און עס איז געבליבן דאָס לעצטע רעשטל יונגוואַרג, עס איז שוין ביי אַלעמען גענוג קלאָר אַז דאָס איז אַ שפּיל פֿאַרן טייוול און עס קען שוין ערגער ניט זיין, זיי האָבן שוין פֿאַרלוירן יעדן פונק פון האָפענונג, האָבן אַ טייל יוגנטלעכע באַשלאָסן פֿאַר יעדן פּרייז זיך פֿאַרשאַפן געווער און גיין אין די וועלדער. די גרופּע איז באַשטאַנען פון מענדל העלער, אַ שלאָסער מעכאַניקער, שמעון גאָלדשטיין און מאיר קאַליכמאַכער. זייער גרויסע שווערי־קייטן האָבן זיי באַגעגנט בכדי צו באַקומען דאָס געווער. די פּוילישע פֿאַרמיטלערס האָבן פֿאַראַטן, און אַ פֿאָר אידן זיינען דערשאָסן געוואָרן. דאָך איז זיי געלונגען צו באַקומען אַ ביקס און אַ רעוואָלווער און מיט דעם זיינען זיי אַוועק אין וואַלד. זיי האָבן ג׳ערג׳ט עטלעכע דייטשן אין ראגיזנער וואַלד.

אין די אָוונטן פלעגן זיי קומען קיין רעגיזנע און ברענגען עסן די קינדער פון זייערע משפּחות וועלכע זיינען געווען פֿאַרשטעקט אין ראַגיזנער הויף.

די פֿאָלאַקן האָבן זיי ג׳מסר׳ט, און איינמאָל ביינאַכט וען זיי זיינען געווען אין הויף, האָבן זיי דייטשן אַרומגערינגלט, און נאָך אַ קורצן קאַמף זיינען זיי געפֿאַלן. הי״ד.

די אַלע אויבענדערמאַנטע פֿאַקטען פון דייטשער ברוטאַליטעט אויפֿ׳ן טאַמאַשאָווער באָדען האָב איך במשך דער צייט צוזויפגעזאַמעלט און פֿאַרצייכענט פון עדי ראיה.

די שארית הפליטה אין רוסלאנד

• חיים יוסף לערער

אנגעהויבן האָט זיך עס דעם פרייטיק צו נאַכט חול המועד סוכות, ווען די ראַדיאָ האָט געמאָלדן אַז ריבעניטראָפּ ימ״ש איז געווען אין מאָסקווע און געשלאָסן מיט מאָלאָטאָוו׳ן אַן אָפּמאַך וועגן דער צעטיילונג פון פוילן און אַנגעצייגט די גרענעצן, אַזוי אַז עס איז באַוואוסט געוואָרן דאָס טאָמאָשאָוו גייט איבער צו די דייטשן. איך גלויב אַז עס איז וועלט איבערצוגעבן אין קורצן די איבערלעבענישן פון דער שטאָט אין משך פון 2 וואָכן מיט די דייטשן. ווען דעם באַוואוסטן דאָנערשטיק דעם 7/9 כ״ג אלול, ווען די דייטשן האָבן אין משך פון עטלעכע סעקונדן אַראָפּגעוואָרפן די 10 באָמבעס און עס זיינען געפאַלן ביי 60 קרבנות, אין משך פון עטלעכע שעה איז חרוב געוואָרן כמעט די שטאָט מיט פאַרברענען דער באַזעצטער טייל פון דער אידישער באַפעלקערונג מיט דער שול און גרעסטע טייל בתי מדרשים, אַזוי האָט די אידישע באַפעלקערונג אָנגעהויבן צו פאַרלאָזן די שטאָט, אויסער די וואָס זיינען געבליבן אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ זיינען די מערסטנס אַנטלאָפן מורא האָבנדיק פאַר די באָמבעס, און ווען די דייטשן זיינען ערב ראש השנה אַריינגעקומען אָפּיקו ניט אַזוי שטרענג, אָבער באַלד נאָך ראש השנה האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאַמף מיט די פּאָלאַקן און עס איז געקומען דער באַוואוסטער מאָנטיק ווען מען האָט די גאַנצע אידישע באַפעלקערונג אַרויס־געיאָגט פון די שטיבער אויף דער לעמבערגער גאַס ביז נאָך דעם מאַגיסטראַט אַנטקעגן דעם נייעם קלויסטער, און אַנטקעגן זיי אויסגעשטעלט טאַנקן מיט מאַשין געווער, האָט מען געגעבן באַלד אַ באָפעל אַז די אידן זאָלן זיך צוריק צעלויפן קאָן מען זיך שוין פאָרשטעלן ווי אַזוי דאָס האָט געווירקט, און דערצו הערנדיק באַלד ווי אַזוי די דייטשן באַציען זיך צו דער אידישער באַפערקערונג ווי זיי זיינען אַריינגעקומען, איז פאַר־שטענדלעך אַז באַלד נאָך שבת חול המועד סוכות האָט די אידישע באַפעל־קערונג אָנגעהויבן צו אַנטלויפן אין דער רוסישער זייט און די ערשטע שטאָט איז געווען ראָוו רוסקע, די ערשטע זיינען געווען דער ציעשינאָווער רב ז״ל און ר׳ יעקב לעדערקרעמער הי״ד, אָבער עס זיינען געווען פיל וועלכע האָבן באַלד ניט געוואָלט נעמען דעם וואַנדער שטעקן אָבער ווען מען האָט געזען אַז עס ווערט פון טאָג צו טאָג ווייניקער אידן זיינען

זיי אויך מיטגעריסן געוואָרן און אויך אַנטלאָפן. דער שרייבער פון די שורות איז שוין אַוועק מיט די לעצטע אין שמחת תורה, און האָט נאָך באַוויזן צוריקצופאָרן זונטיק קיין טאָמאַשאָוו אין אַ שעה נאָך זיין דורכ־פאָרן די גרענץ אין בעלזעץ האָט די וואָך שוין נאָכגעשאָסן ווער עס האָט געוואָלט דורכפאָרן אָדער דורכגיין. אַזוי אַז 75% פון דער אידישער באַפעלקערונג זיינען אַוועק אויף דער סאָוויעטישער זייט, די גרעסטע טייל האָט זיך באַזעצט אין ראָוע, מען דאַרף געדענקען אַז קיין ראָוע זיינען אויך אַנטלאָפן די אידן פון נאַראָל און טשעשינאָוו וועלכע זיינען אויך געבליבן ביי דעם דייטש, מען קען זיך פאָרשטעלן די לאַגע אין ראָוע, איבערהויפט די דירה פראָגע, אַזוי אַז פיל זיינען אַוועק קיין לעמבערג קיין זאָלקעוו, אַלץ שטעט ניט ווייט פון טאָמאַשאָוו, אָבער דאָ האָט זיך באַלד געשטעלט די פראָגע פאַר די וואָס זיינען אַנטלאָפן בעירום ובחוסר כל וועלכע האָבן ניט געהאַט דעם טאָג איבערצולעבן, און ראָוע איז דאָך ניט געווען קיין אָרט פון אַרבעטס־פלעצער, אַזוי אַז די מענטשן האָבן אַנגעהויבן זיך לאָזן קיין רוסלאַנד, וועלכע די סאָוויעטישע רעגירונג האָט געגעבן „שאַלאָנען", די האָבן זיך אַמערסטן באַזעצט אין אוקראַינע, איבער־הויפט אין וויניצער אָבלאַסט, פיל פון זיי זיינען באַלד צוריקגעקומען קיין גאַליציע, אָבער דער גרעסטער טייל איז געבליבן דאָרט פון וועלכע עס האָט זיך ליידער ווייניק וואָס גערעטעוועט ווען די נאַציס האָבן אָקופירט אוקראַינע. די גרעסטע טייל וועלכע זיינען געבליבן דאָ ניט ווייט פון דער אַלטער היים האָבן זיך ביסלעך אַנגעהויבן איינצוּאָרדענען, אָבער דאָ איז אַרויסגעקומען די פאַספּאָרטן־גזירה, דאָס הייסט מען האָט געהייסן נעמען רוסישע פּעסער און אַריבערפאָרן 100 קילאָמעטער פון דער גרענץ, אַז ניט וועט מען צוריקשיקן צום דייטש, אַ קליינער פּראָצענט האָט געגומען, אָבער גאָר דער גרעסטער טייל האָט ניט געגומען, און דאָן האָט מען אין אַ געוויסן פרייטיק צו נאַכט דעם 29/6 האָט מען אַלע פּוילישע פּליטים וועלכע האָבן זיך געפונען אין גאַליציע און אויך די קריסטן פאַרנומען און אַוועקגעשיקט קיין סיביר, פון צפון אַרכאַנגעלסק אין קאָמי, ביז דעם ווייטן מזרח יאַקוטסקע געגנט.

ווו איז געגאַנגען דער ראָוער עשאַלאָן?

אים האָט מען נאָך 15 טעג פאָרן אַריינגעפירט אין אַלטאַיסקי קראַי, וועמענס הויפט־שטאָט איז באַרנעאול, און די צווייטע איז ביסק, וועלכעס מיר וועט נאָך אויסקומען צו שרייבן, די וועלכע מען האָט פאַר־נומען אין לעמבערג האָט מען פאַרשיקט אין מאַריסקע ס. ס. ר. דאָס איז צווישן אופע און קאָזאַן, די וועלכע האָבן זיך דאָס ערשוּע מאָל אויס־

באהאלטן אין ראוע האט מען דאס צווייטע מאל פארשיקט אין ארכאנגעלסקי אבלאסט, אזוי אז די אידישע טאמאשאוער באפעלקערונג איז צעוואקסן געווארן אין גאנץ רוסלאנד, און א דאנק דעם, ווי מיר אידן זאגן תמיד גם זו לטובה, האבן זיך די גרעסטע טייל גערעטעוועט.

ווי אזוי האבן זיי דורכגעמאכט דאס לעבן אין רוסלאנד?

מען דארף דאס טיילן אין צווייען, פון יוני 1940 ביז סוף 1941 און פון דאנען ביז דער באפרייאונג אין 1946.

די ערשטע טייל איז, ווען מען האט די אלע פוילישע פליטים פארשיקט אין די טייגעס און ארריינגעווארפן אין בארעקן, מען דארף אונטערשטרייכן דאס די לאגע פון די, אבוואל זיי זיינען געווען פארשיקטע און ווי מען האט זיי געדופן ספעציפריסעלענצעס, איז די לאגע זייערע געווען נאך צו דערליידן, ערגער איז געווען די וועלכע זיינען ארריינגעפאלן אין די טורמעס אזעלכע וואס מען האט זיי געכאפט ביי די גרענעצן, אדער אין פארמאכטע לאגערן ווי אינצלנע אן פאמיליעס, ווי אויבן געזאגט האט מען די גרעסטע טייל פון די טאמאשאוער פארשיקט אין אלטאיסקי קראי, מען דארף אונטערשטרייכן אז די געגנט ניט קוקנדיק וואס עס איז אויך סיביר איינע פון די בעסטע געגנטן אין רוסלאנד, די ערד דארט קאן מען פארגלייכן מיט אוקראינע אדער קאווקאז, אויסער פרוכטן וואס קען דארט ניט וואקסן צוליב די פרעסט, האבן מיר געהאט דארט אלץ אויסערגעווינלעך און מילך דארט איז באקאנט אלס די בעסטע פון גאנץ רוסלאנד, דער ראוער עשאלאן וועלכער איז אנגעקומען דארט האט מען באלד ביים ארריינפאר צעטיילט אין פארשידענע ראיאנען און פיל ראיאנען האט מען זיי צעטיילט אין פארשידענע בארעקן, אזוי אז אויף איין ארט האבן זיך געקאנצנטרירן פון 10 ביז 30 משפחות, מען דארף אונטערשטרייכן דאס מיט די טאמאשאוער זיינען אויך געווען פאמיליעס פון נאראל, ציעשאנאוו און הובניבער געגנט, און דא איז דאס לעבן ניט געווען פאר אלע גלייך, עס איז געווען אפהענגיק פון דער באציאונג פון דער מאכט, און איבער־הויפט צי דער בארעק איז געווען לעבן עפעס א ישוב פון רוסן אז מען זאל קאנען עפעס צו קריגן צו קויפן עסנווארג, אבער דער עיקר צו קאנען עפעס פארקויפן פון דעם וואס מען האט מיטגעבראכט פון דער אלטער היים, אמערגסטן איז געווען די טאמאשאוער וועלכע זיינען ארריינ־געפאלן אין סאראקינסקי ראיאן, דארט וואו עס איז ארריינגעפאלן דער ציעשינאוער זצ"ל מיט נאך פיל טאמאשאוער, אמבעסטן איז געווען די וועלכע זיינען געווען אויף די אזוי גערופענע 152 בארעקן. וואס האבן די אידן דארט געטאן, דאס וואס עס האבן געטאן אלע פוילישע פארשיקטע, מען

האָט געדאַרפט האָקן, אָדער בעסער געזאָגט, לייגן בוימער אין די וועלדער, מיט וועלכע רוסלאַנד איז געבענטשט, זעלטן ווער וואָס מען האָט צוגעטיילט צו אַ פּאָר אַרבעט, מען קען זיך שוין פֿאָרשטעלן וועז מען האָט די מענטשן געהייסן טאָן אַזאַ אַרבעט וואָס קיינער האָט דאָס קיינמאָל ניט געטאָן און אַפילו ניט געזען ווי אַזוי דאָס ווערט געטאָן, אויסער די וואָס האָבן אַמאָל געהאַנדלט מיט וועלדער, און מען דאַרף וויסן אַז די בוימער דאַרט זיינען געווען 10 15 מאָל עלטער פון די וואָס האָבן זיי געדאַרפט לייגן, אָבער עס איז קיין עצה ניט געווען און מען האָט זיך אָנגעהויבן צופּאַסן צו דעם לעבן, עס זיינען טאַקע געווען פיל קרבנות ביי דעם לייגן די בוימער, די אַרבעט איז באַשטאַנען ניט נאָר פון לייגן דעם בוים נאָר אויך אָפּריניקן אים פון די צווייגן און די צווייגן פֿאַרברענען נאַסערהייט, די לעצטע אַרבעט איז געווען על פּי רוב פּאָר די פּרויען, אַמשווערסטן איז געווען דאָס שטאַבילירן, דאָס הייסט נאָכדעם ווי מען האָט די בוימער אַרויסגעפּירט אויף אַ סקלאַד און צעזעגט אויף קלעצער האָט מען דאָס געדאַרפט מאַכן שטויסן 5־6 אין דער הויך, אין טייל ערטער האָט מען דאָס געמאַכט מיט דער הילף פון פערד אָבער אין דער גרעסטער טייל האָבן דאָס געטאָן מענטשן און אויך דאָס אַראָפלאָזן די קלעצער נאָכן ווינטער אויפן וואַסער.

וואו האָבן זיי געווואוינט?

ווי געזאָגט האָט מען די פּאַרשיקטע, ווי מען רופט זיי אויף רוסיש, אין פּאָשאָלקעס, דאָס זיינען די באַראַקן וועלכע געפּינען זיך טיף אין די וועלדער, פיל פון זיי זיינען נאָך געווען פון די צאַרישע צייטן, אָבער דער גרעסטער טייל פון דער נייער צייט. די באַראַקן זיינען דאָ פּאַרשידענע, גרויסע, קליינע, דאָס הייסט באַראַקן פון 10 ביז 20 צימערן און טייל קלענערע פון 4־6 צימערן, אין פיל באַראַקן האָט מען אַריינגעוואָרפן צו 2 פּאַמיליעס אין אַ צימער אין אַ טייל ערטער וואו עס איז ניט געווען אַזאַ מאַנגל, יעדן פּאַמיליע אַ צימער, נאָר אַ דאַנק דעם וואָס אויף יעדן פּאָשאָלאָק געפּינט זיך אַ באָד האָט מען געקענט אַדורכקומען.

פון וואָם האָבן זיי געלעבט?

ווי געזאָגט האָט יעדערער געמוזט גיין אַרבעטן, פּאָר נישט גיין האָט מען געמאַכט אַ פּראָגול און עס האָט געשמעקט מיט 3 חדשים טורמע, אָבער אויסער דעם האָט מען געמוזט גיין אַרבעטן, וויל אַז נישט האָט מען קיין ברויט ניט באַקומען און די וואָס זיינען געגאַנגען אַרבעטן האָבן באַקומען ברויט, יעדער אַרבעטער פון אַ קילאָ ביז 1.20 קילאָ, ניט יעדן געווען גלייך, קינדער און די וואָס זיינען ניט געווען

פעאיק צו אַרבעטן: צו 400 גראַם, דערצו פלעגט מען יעדן אַרבעטער געבן אַ פּאָרציע (לאַפּשאַ) לאָקשן מיט וואַסער אַדער אַ קאַשע אין דערפרי און אָוונט, אויך צו מיטאָג ביי דער אַרבעט אין וואַלד, דאָס פלעגט מען באַקומען פון דער קיך, געווען אין טייל ערטער וואו מען פלעגט דאָס געבן אין טרוקענעם פּראָדוקט, מען זאָל זיך אַליין קאָכן, פון צייט צו צייט פלעגט מען קריגן אַ פּאַיאָק צוקער, בוימל, פּוטער, צוקערקעס, אָבער דאָס אַליין האָט ניט געקאָנט פאַרזעטיקן, איבער־הויפּט די ניט אַרבעטער וואָס האָבן אויסער ברויט כמעט גאָרניט געקראָגן, חוץ דעם וואָס פון צייט צו צייט פלעגט מען זיך צוכאַפּן אין ראַיאָן אָדער אין אַ דערפל פון דאָרטיקע איינוואוינער האָט מען צוגעקויפט דער עיקר קאַרטאָפל, מילך, פּוטער, און אַמאָל אויך אַן עוף, אין דעם פריערדערמאָנטן באַראָק 152 פלעגט מען פון צייט צו צייט שחט'ן אַ קו וועלכער ר' יעקב שוחט ע"ה פלעגט שחט'ן, אָבער דאָס אַליין איז געווען ביז דער מלחמה מיטן דייטש איז אויסגעבראָכן, וועו די מלחמה מיטן דייטש איז אויסגעבראָכן האָט מען אָפּגעהאַקט דאָס ערשטע דאָס ברויט, דער אַרבעטער האָט מער ווי 500 גראַם ברויט ניט באַקומען און קינדער און בכלל מענשען וואָס האָבן ניט געאַרבעט 150 גראַם, און אויך דאָס געקאָכטס האָט מען קוים איינמאָל געגעבן און אויך ניט שטענדיק, פון אַנדערע זאַכן אָפּגערעדט, און וואָס מער דער דייטש איז אַריינגע־דרונגען אין דער רוסישער טעריטאָריע איז די לאַגע געווארן אין דעם הינזיכט ערגער, מען האָט פשוט געהונגערט, דאָס איינציקע וואָס האָט אָביסל דערנערט איז געווען די רויטע יאַגדעס און שוואַמען וואָס זיינען געוואָקסן אין די וועלדער, אָבער אין דער שרעקלעכער שווערער לאַגע האָט זיך באַוויזן אַ שטראָל פאַר די פּוילישע פּליטים.

אַמנעסטיע פאַר פּוילישע בירגער

אין אָנהויב אלול האָט מען צענויפגערופן אַלע פּוילישע בירגער און געמאָלדן אַז לויטן אָפּמאַך מיטן פרעמיער שיקאָרסקי זיינען אַלע געווען פּוילישע בירגער פריי און וועלן קאָנען פריי אַרויספאָרן אין די רוסישע שטעט וואו זיי וועלן נאָר וועלן, און יעדער פּוילישער בירגער האָט באַקומען אַזאַ צייגעניש דאָס ער איז אַ פּוילישער בירגער און קען פאָרן וואו ער ווייל, מען קאָן זיך פאָרשטעלן די שמחה וואָס האָט געהערשט, אמת אין דער ערנערונגס פראָגע האָט זיך גאָרניט פאַרבעסערט, אָבער די מענטשן זיינען געווארן מוטיקער מען האָט שוין ניט געקוקט אַזוי שטרענג אויף דער אַרבעט, און מען האָט זיך שוין געמעגט צוזאַמענקומען, מען האָט שוין פריי אייגעאָרדנט מניינים אין די ימים נוראים. אָבער דאָ

האָט זיך געשטעלט די פראַגע: וואו פאָרט מען? אין אייראָפעאיש רוסלאַנד איז קיין פראַגע ניט געווען, ווייל דער דייטש איז געשטאַנען שוין ביי מאָסקווע, איז געבליבן די מעגלעכקייט אָדער צו בלייבן אויף די ערטער, דאָס הייסט אין סיביר נאָר אַרויס פון די טייגעס און אַריין אין די נאָענטסטע שטעט, אָדער צו פאָרן אין מיטל־אַזיע קיין טאַשקענט, סאַמאַר־קאַנד, בוכאַראַ און דער אומגעגנט. אַמבעסטן האָבן געמאַכט די וועלכע האָבן באַשלאָסן צו בלייבן אויף די ערטער, צוליב פיל טעמים וועלכע איך וועל שפּעטער באַשרייבן, אָבער פיל האָבן באַשלאָסן צו פאָרן אין מיטל־אַזיע, איבערהויפּט די וואָס האָבן געוואוינט אין טרואיצקי ראַיאָן, אויך דער שרייבער פון די שורות, אויסער דעם וואָס דאָרט איז אַ וואַרעמער קלימאַט — כאָטש אין די וואַרעמע לענדער האָבן פיל געליטן פון קעלט אין די חדשים וואָס עס איז קאַלט מער ווי אין סיביר ווייל אין סיביר האָט קיין האַלץ ניט געפעלט — האָבן פיל געדענקט אַז פון מיטל־אַזיע וועט מען אפשר קענען אַרויספאָרן מיט דער פויילישער אַרמיי אויסער די גרענעצן פון רוסלאַנד, אָבער ליידער האָבן די מענטשן וואָס זיינען געקומען אַהין שרעקלעך געליטן.

דאָס איבערוואַנדערן קיין מיטלאַזיע

ווי אויבן דערמאָנט האָבן די אַלע טאָמאַשאָווער וואָס האָבן געוואוינט אין טרואיצקי ראַיאָן באַשלאָסן צו פאָרן קיין סאַמאַרקאַנד, אָבער דאָס איז דעמאָלט ניט געווען פון די גרינגע זאַכן, עס איז געווען קריגס־צייט און פּליטים פון איראָפּאישן רוסלאַנד זיינען אין די צענדליקער טויזנטער געלאָפן קיין אַזיאַטיש רוסלאַנד און אַלע צוגן און באַן־סטאַנציעס זיינען געווען פול מיט מיליטער און פּליטים און צו פאָרן פון פאָרן פון אַלטאַיסקי קראַי קיין סאַמאַרקאַנד איז אַ שטרעקע פון העכער 3000 ק״מ, האָט מען געדאַרפט דינגען וואַגאָנען, דער שרייבער פון די שורות מיט נאָך אייניעם זיינען געפאָרן קיין נאָוואָסיבירסק און פון דאָרט קיין באַרנאָאול און נאָך גרויס מי — און מען דאַרף אונטערשטרייכן אַז דעמאָלט זיינען מיר געווען גרויסע מיוחסים, מען האָט אויף אונז געקוקט אַנדערש ווי פריער — איז אונז געלונגען קויפן צו דינגען 2 וואַגאָנען פאַר די באַגאַזשן און די פערזאָנען האָבן געדאַרפט פאָרן מיט דעם פאַסאַזשיר־צוג.

צו באַשרייבן די גאַנצע רייזע ביז די 70־80 פאַמיליעס זיינען אַהין געקומען קיין סאַמאַרקאַנד, וואָלט צופיל פאַפּיר פאַרנומען, עס איז גענוג אונטערצושטרייכן דאָס די רייזע פון ביסק ביז סאַמאַרקאַנד דאַרף נאָרמאַל מיט אַ פּאַסאַזשיר צוג נעמען העכסטנס 5 טעג האָט זי פאַרנומען מער ווי 2 וואָכן, אָבער דער עיקר איז וועז די אידן זיינען אַנגעקומען קיין

סאַמאַרקאַנד איז פינסטער געוואָרן פאַר די אויגן, מענטשן אין די טויזנטער זיינען געלעגן אויף דער גאַס, אָנגעלאָפענע פון גאַנץ רוסלאַנד פֿליטים און די באַפרייטע פוילישע פֿליטים און דאָ האָבן אָנגעהויבן צו פאַלן די ערשטע קרבנות ווייל מען איז געלעגן אויף דער גאַס און עס האָט שוין אָנגעהויבן צו ווערן קאַלט, אָבער דער עיקר עס האָט שוין אָנגעהויבן צו הערשן די שרעקלעכע טיפוס־עפּידעמיע, פיל האָט מען געזומען און פאַר־שיקט אין די קאַלכאָזן, אויך דער שרייבער פון די שורות מיט נאָך עטלעכע פאַמיליעס האָט מען אַרויסגעשיקט פון סאַמאַרקאַנד און נאָך עטלעכע וואָכן פון אַרומפאָרן מיט אַ שאַלאָן זיינען זיי אָנגעקומען קיין קירגיזיע אין אַ קאָלכאָז, אַש׳ער אָבלאַסט, אָבער דער גרעסטער טייל איז געבליבן אין סאַמאַרקאַנד, אָבער די עפּידעמיע האָט ליידער פיל צעגנדלי־קער קרבנות פון די טאָמאַשאָוער אָווקגעריסן.

איך וויל צוריקגיין צו די טאָמאַשאָוער וואָס זיינען געווען אין די אַנדערע ראַיאָנען פון אַלטאַיסקי קראַי, די פון פריער דערמאָנטן סאַראַקינסקע ראַיאָן, זיי האָבן זיך ניט געירט פון אָרט נאָר אַריין אין דער לעבן שטעטלעך ווי סאַלאַיר, גורעווסק, אָבער ליידער האָבן זיי דאָרט אויך אין די ערשטע צייטן זייער געליטן, דאָרט זיינען באַלד נפטר געוואָרן דער טשעשינאָווער רב מיט זיין זון ר׳ מאיר ז״ל, פון אַנדערע ראַיאָנען, ווי דער 152 באַראַק, זיינען אויך שפּעטער אַרויסגעפאָרן קיין מיטל־אַזיע, טייל זיינען אַריין קיין אוזבעקסטאַן אין פערגאַנער ראַיאָן און דער צווייטער טייל אין קאַזאַקסטאַן, אָבער אַמבעסטן האָבן געמאַכט די ראַיאָנען וואָס זיינען אַריין קיין ביסק, דאָרט זיינען געווען דער גרעסטער טייל טאָמאַשאָוער, אויך פון פיל אַנדערע געגנטן זיינען געקומען, און מען קאָן זאָגן אַז די לאַגע פון די טאָמאַשאָוער אין ביסק איז געווען אַמבעסטן, אויך אין באַרנאָאול זיינען אַריין געוויסע משפּחות, גרעסערע גרופּן פון טאָמאַשאָוער זיינען געווען אין דזשאַמבול, אין טאַשקענט, אין לענינאָבאָד, אָבער עס איז כמעט ניט געווען קיין איין גרעסער אָרט אין מיטל־אַזיע און סיביר וואו די טאָמאַשאָוער זאָלן זיך ניט געפינען.

דער מצב נאָך דער באַפרייאונג

די ערשטע חדשים פון דער באַפרייאונג איז פאַר פיל געווען זייער שרעקלעך און עס זיינען טאַקע פיל אומגעקומען, מערסטנס פון שלאָפקייטן און פיל פון הונגער, שפּעטער האָט מען זיך ביסלעכווייז צוגעוואוינט צו דעם נייעם לעבן, פיל האָבן איבערגעוואָנדערט פון איין אָרט צום אַנדערן וואו די לאַגע איז געווען אַ בעסערע, די וואָס זיינען אַריינגעפאַלן אין אַ קאָלכאָז האָבן זיך באַמיט מיט אַלע כחות אַריבער צו גיין אין אַ שטאָט,

ווייל אין שטאָט האָט מען געקאָנט פאַרדינען אויסער די אַרבעט און איבערהויפּט מען האָט געקענט קריגן עסנוואַרג צו קויפן.

אין פּאָליטישן הינזיכט האָבן זיך די פּוילישע בירגער פון דער באַפרייאונג אַוגוסט 1941 ביז פעברואַר 1943 געפילט ווי פרייַע בירגער, עס זיינען כמעט אין אַלע ערטער וואו עס האָבן זיך געפונען פּוילישע בירגער געווען אַ פּוילישע דעלעגאַטור, וואו פיל האָבן באַקומען שטיצע, מען האָט געעפנט פּוילישע שולן. אַן ענדערונג איז געקומען אין אָנהויב 1943 וועו די סאָוויעטישע מאַכט האָט איבערגעריסן די באַציאונג מיט דער לאָנדאָנער פּויליישער עמיגראַציאָנס רעגירונג, די אַזוי גערופענע שי־קאָרסקי רעגירונג, דאַן האָט זיך אָנגעהויבן ווייטער דעם צווייטן מאָל די פּאַספּאָרטן גזירה, אָבער איצט ניט ווי פריער אין מערב אוקראַינע וואו מען האָט ניט געצוואונגען, דאָס מאָל איז געווען „כופין אותו עד שיאמר רוצה אני", דאָס הייסט פּשוט קיינער האָט ניט געהאַט קיין ברירה נאָר צו נעמען אַ רוסישן פּאַספּאָרט און ווערן אַ רוסישער בירגער, געצוויגן האָבן זיך אויסגעדרייט און האָבן באַקומען די אַווי גערופענע בעז גראַז־דאַנסקי פּאַספּאָרטן, דאָס הייסט אַן אינטערנאַציאָנאַלן פּאַס, און דאַן האָט מען שוין אָנגעהויבן צו נעמען צום מיליטער, אָבער דאָ איז די לאַגע ניט געווען אומעטום גלייך, אין די גרעסטע טייל האָט מען מאָבליזירט אין דער פּוילישער אַרמעי וועלכע וואַנדע וואַשילעווסקי האָט געשאַפן, אין געוויסע ערטער — אין דער רוסישער אַרמיי, אָבער אין גרעסטן טייל האָט מען די פּוילישע בירגער ניט געוואָלט אָנפּאַרטרויען צו גיין אין מיליטער נאָר מען האָט זיי מאָבליזירט אין אַרבעטס פראָנט, דאָס הייסט מאָבליזירט אין פאַבריקן און קוילן שאַכטן, אָבער ניט קוקנדיק אויף דעם האָבן זיך די פּוילישע געפילט ווי פּוילישע בירגער און געהאָפט אַז זיי וועלן מיט דער ענדע פון קריג באַפרייט ווערן, אויך די סאָוויעטישע מאַכט האָט אַזוי געקוקט ווייל זי האָט געלאָזט גרינדן מיט דער אָנפירונג פון וואַנדע וואַשילעווסקי, פּויליישע קאָמיטעטן אין אַלע ערטער, די אַזוי גערופענע ז. פּ. פּ. — זוויאַזעק פּאַטריאָטאוו פאַלסקיך. די קאָמיטעטן האָבן געהאָט די אויפגאַבע צו פירן אַ פּראָפּאַגאַנדע פאַר אַ פאַלק דעמאָקראַטישע אָרדענונג און גלייכצייטיק געפירט אַ סאָציאַלע הילפס־טעטיקייט פאַר די פּוילישע בירגער. די גרעסטע טייל פון די קאָמיטעטן זיינען באַשטאַנען פון אידן וויייל קיין פּאַלאַקן זיינען ניט געווען דאָרט, און וואו עס זיינען יאָ געווען האָבן זיי געפירט בשותפות, וויייל אין יענע צייטן אין רוסלאַנד האָט ניט געקענט זיין קיין רייד פון „קראָמע יעוורעעוו", אַזוי האָבן זיך די פּוילישע אידן ביסלעכווייז צוגעפּאַסט צום רוסישן סאָוויעטישן לעבן, די גרעסטע טייל זיינען געגאַנגען אַרבעטן, דאָ איז שוין די אַרבעט ניט געווען

אזוי שווער ווי אין סיביר, פיל האבן זיך געכאפט צו פאכמענישע ארבעט, דער אינטלעגענטער טייל איז געגאנגען אין די ביוראען ארבעטן, אמערגסטן איז געווען נאר די וואס זיינען געווען אין די קאלכאזן אדער סאווכאזן.

די ערשטע ידיעות פון חורבן

די האפענונגען באפרייט צו ווערן זיינען געווארן אין אנהויב 1944 ווען די דייטשן ימ"ש האבן אנגעהויבן צו קריגן אין רוסלאנד איין מפלה נאך דער צווייטער, מען האט געהאפט און געפילט אז די דער־נענטערונג צו דער באפרייאונג קומט אן. אבער פון דער צווייטער זייט, וואס מער די רוסן האבן זיך געזוכט נענטער צו פוילן זיינען מיר געווארן געווארן פון דעם חורבן וואס די דייטשן האבן געמאכט, מיר זיינען געווארן דאס קיין היימען האבן מיר שוין ניט, מיר האבן עס שוין געהערט אין ענדע 1943, אבער עס האט זיך ניט געווארט גלויבן דאס עס קען אזוינס געשען, און דא האבן אנגעהויבן צו קומען בריוו אויך פון מענטשן וואס זיינען צוריקגעקומען פון פראנט און האבן איבערגעגעבן אלץ געוואי, אזוי אז די מענטשלעכע פאנטאזיע האט זיך דאס קיינמאל ניט געקענט פארשטעלן אז אזוינס קען געשען, עס זיינען געווען געציילטע מענטשן איבערהויפט אינצלנע וועלכע האבן טאקע רעזיגנירט פון אהיים פארן, ווי זיי האבן געזאגט זיי האבן ניט צו ווענען און ווילן ניט אנקוקן דעם חורבן, אבער דער גרעסטער טייל האט זיך ביסלעכווייז צוגעוואוינט צו די צרות און האבן נאר געהאפט דאס פוילן זאל באפרייט ווערן פון די נאצישע הענט און וועלן האבן די מעגלעכקייט צוריק צו קומען אין דער אלטער היים. די ערשטע האפענונג איז טאקע ווירקלעך אין גיכן מקויים געווארן, אין 1944 אנהויב 1945, איז פוילן באפרייט געווארן פון די נאצישע חיות דורך דער סאוויעטישער ארמיי, אבער די צווייטע האפענונג איז געווארן אלע מאל אויפן הארץ שווערער, ערשטנס איז דאס וואס מיר זיינען פאקטיש שוין געווען סאוויעטישע בירגער, און די לאגע פון א סאוויעטישן בירגער ער זאל קאנען ארויספארן פון לאנד איז דאך יעדערן באקאנט, פונקט ווי אין אלטן מצרים, און צווייטנס, ווי אויבן געזאגט, די גריסן וואס מיר האבן באקומען האט מען געזען אז צוריק צו פארן אין די אלטע ערטער איז קיין פראגע ניט אויסער געציילטע שטעט. אבער דאך איז די הילף געקומען, פונקט ווי די טרויעריקע ידיעה איז געקומען שבת אזוי אויך האט אין א געוויסן שבת, יוני 1945, נאך דער קאפיטולאציע פון דייטשלאנד, געמאלדן די ראדיא אין רוסלאנד, אז מאדזיעווסקי דער פוילישער אויסערן מיניסטער איז געווען אין מאסקווע און האט געשלאסן אן אפמאך אז אלע פוילישע געווענענע בירגער אויך אידן פון אלע געגנטן

וואָס פּוילן האָט באַזיצט ביז 1939 האָבן דאָס רעכט צו אַדאָפּטירן צוריק פֿאַר פּויליש ע בירגער און קאָנען צוריק אַהיים פֿאָרן קיין פּוילן, אָבער דאָס גייט ניט אַזוי שנעל, דערווייל האָט זיך ביסלעך דער עולם צוגעוואוינט צום רוסישן לעבן און אויך נאָך דער קאַפּיטולאַציע פון די דייטשן איז דאָס לעבן מאַטעריעליש געוואָרן אַביסל גרינגער אין דעם הינזיכט פון לעבנסמיטל, פיל האָט מיטגעהאָלפן די סאָציאַלע הילף פונעם אויבן דער־ מאָנטן ז. פּ. פּ. קאָמיטעט, אַ גרויסער טייל אידן האָבן באַקומען שטיצע דורך אַזוי גערופענע פּעקלעך פון ארץ ישראל דורך די לאַנדסמאַנשאַפטן אָבער איבערהויפּט איז געווען די וועד־טפולע פּעקלעך וואָס די פּויליש ע אידן האָבן באַקומען פון דזשאָינט און וועד הצלה פון אַמעריקע, דאָס איז געגאַנגען דורך טעהעראַן, אַזוי אַז די ערנערונגס פּראָגע איז געוואָרן פיל גרינגער ווי זי איז געווען אין 42־1943, יענע יאָרן קען מען אָנרופן הונגער יאָרן, איבערהויפּט די וואָס האָבן געוואוינט אין די קאָלכאָזן.

ענדליך נאָך עטלעכע חדשים נאָך דעם אָפמאַך פון דער פּויליש ער רעגירונג מיט דער סאָוויעטישער, האָבן אָנגעהויבן אָרומצופֿאָרן אבלאָסטנאָי קאָמיסיעס אין אַלע ערטער וואו עס האָבן זיך געפונען פּויליש ע בירגער, און וואו זיינען זיי ניט געווען? עס איז כמעט ניט געווען איין אָרט וואו פּויליש ע אידן זאָלן ניט האָבן געווען, און דאָס זעלבע קאָן מען זאָגן אויף די טאַמאַשאָווער אידן, זיי האָבן זיך געפונען אין אַלע ערטער פון רוסלאַנד, אין אייראָפּעאיש רוסלאַנד, קאָווקאַז, סיביר, מערב און מזרח, מיטל אַזיע אין אַלע פינף רעפובליקן, אָבער דער גרעסטער טאַמאַשאָווער קיבוץ איז געווען אין ביסק און דאָרט איז זיי טאַקע געגאַנגען ווי אַמבעסטן אַזוי אַז אַהין האָבן געצויגן כסדר טאַמאַשאָווער וואָס האָבן זיך געפונען אין אַנדערע ערטער.

דאָס צוריק פֿאָרן קיין פּוילען

מיר וועלן צוריקגיין צו די קאָמיסיעס, די קאָמיסיעס זיינען אַראָפּ־ געקומען און האָבן דורכגעפירט די אַדאָפּטאַציע פון די אַלע פּויליש ע בירגער וואָס האָבן דאָס פּאַספּאָרט, און מען דאַרף אונטערשטרייכן אַז כמעט 99% האָבן אַדאָפּטירט אויסער איין פּראָצענט ווי פּריער דערמאָנט, פון די טאַמאַשאָווער איז מיר באַקאָנט נאָר איינער וועלכער איז געווען אין טאַקמאַק פרונזער אָבלאַסט. אָבער וועו מען וועט באַפּרייט ווערן און קענען אַהיים פֿאָרן האָט מען נאָך אַלץ ניט געוואוסט. דערווייל האָט זיך אָנגערוקט דער ווינטער, ענדלעך אין אָנהויב 46 זיינען מיר געוואָר געוואָרן דאָס איז פּעברואַר הויבן אָן צו רירן די ערשטע שאַלאָנען מיט די פּויליש ע בירגער. די אָקט איז געווען אַזוי: אַ פֿאָר וואָכן פֿאָרן באַפּרייען פון יעדן אָרט, איז געקומען ווייטער קאָמיסיעס פון אָבלאַסט און מען האָט יעדן געגעבן אַזאַ צייגעניש, אין זייט אויף רוסיש און די צווייטע אויף

פוילישׁ, אבער געוויס דעם טאג האט מען ניט געוואוסט, מען האט נביאות געזאגט אבער ניט מער, אין דעם ארט וואו דער שרייבער פון די שורות איז געווען האט מען שבת הגדול געמאלדן אז דער עשאלאן קומט שבת צו נאכטס, און ערב פסח וואס איז געפאלן מאנטיק וועט מען ארויספארן, אזוי אז אין משך פון עטלעכע שעה האט מען געמוזט פאקן דאס ביסל ארעמקייט וואס יעדער האט פארמאגט. אבער מען מוז אונטערשטרייכן דאס עס האט געקלאפט, עס איז געווען אויסגערעכנט געווי וועו יעדער עשאלאן דארף ארויסגיין, אין וואס פאר א ליניע ער דארף פארן.

דער צוריקפארן האט געדויערט בערך 5 חדשים, פון פעברואר ביז יוני, געגאנגען זיינען זיי דורך 4 גרענעץ פונקטן: ביאליסטאק־בריסק, קאווע־כעלם און לעמבערג־פשעמישל, איינער אדער צוויי עשאלאנען זיינען איך געגאנגען דורך בעלזעץ, אזוי אז נאך 6 יאר גלות זענען די טאמאשאוער גולים צוריקגעקומען קיין פוילן, אבער ניידער ניט קיין טאמאשאוו ווייל דארט האט שוין קיין איד ניט געקאנט אין דער ערשטער צייט אפילו ניט איבערנעכטיקן, נאר אין די נייע באזעצטע געגנטן וואס פוילן האט צוגענומען ביי די דייטשן, איין טייל איז געגאנגען קיין נידערשלעזיען, ווי וואצלאוו, ריכבאך, און דער צווייטער טייל איז געגאנגען קיין שצעצין, געציילטע משפחות האבן זיך באזעצט אין לאדז, קראקא אבער דאס אלעס איז ניט געווען אויף לאנג, ווייל די גרעסטע טייל איז באלד אווועק פון פוילן אין די לאגערן פון דייטשלאנד, און די וואס זיינען געבליבן האבן כמעט אלע נאך דער אנטשטאונג פון מדינת ישראל פארלאזן פוילן, אויף וויפל מיר איז באקאנט זיינען אפשר געבליבן אין פוילן 2 ביז 3 טאמאשאוער.

וועו מיר שליסן דאס קאפיטל גלות טאמאשאוו אין רוסלאנד זעען מיר אז דורך דעם זיינען א גרויסער טייל פון דער טאמאשאוער אידישער באפעלקערונג גערעטעוועט געוואָרן, אמת, א גרויסער טייל איז אומגעקומען אין רוסלאנד. דער גרעסטער טייל וואס האבן געזומען פעסער און געבליבן אין גאליציען, די וואס זיינען געפארן מיט די ערשטע עשאלאנען פרייוויליק און זיך באזעצט אין אירופעאיש רוסלאנד, די אלע זיינען אומגעקומען דורך די דייטשן וועו זיי האבן אקופירט אין 1942־41 אויסער געציילטע פאמיליעס וואס זיינען געווען אונטער דער רומענישער אקופאציע דער אזוי גערופענער טראנס דניעסטר, א גרויסער טייל איז אומגעקומען אין רוסלאנד פון הונגער און קראנקייטן, איבערהויפט עלטערע מענטשן, אבער דער גרעסטער טייל איז גערעטעוועט געוואָרן. דער גרעסטער טייל געפינט זיך צוריק אין זיין אלטער היים אין ישראל, אנדערע האבן אויסגעוואנדערט קיין צפון אמעריקע, מיט דער הילף פון דזשאינט, און א טייל געפינט זיך אין לאטיין אמעריקע.

לזכר אמי
אחי ואחיותי ז"ל

על החורבות

• דוב בן דוד שוינדלר

כל ימי מלחמת העולם השניה, כמעט לא הפסקתי לחפש דרכים בכדי להודע מה שהוא על גורלם של בני משפחתי שנשארו בטומשוב ערנו תחת שלטון הרוצחים, ובפרט אחרי התגייסותי לצבא־הבריטי בהתחלת שנת 1943, כתבתי לצלב־האדום הבינלאומי, לקונסוליה־הפולנית בלונדון, לקונגרס־היהודי בארצות הברית, אבל מכל מקום קבלתי רק תשובה אחת, מצטערים, ולא יכולים לעזור, כשנגמרה המלחמה ב־1945 ונודע לעולם כולו, מה עוללו הרוצחים ליהדות הפולנית, עוד קוננה בלבי התקוה אולי בכל זאת נשאר מי שהוא ממשפחתי, ובהחלטה נחושה להגיע למקום בו השארתי את משפחתי ב־1940, התחלתי לתכנן את נסיעתי לפולניה, וזה לא היה מן הדברים הקלים. תחבורה לא היתה, והדרכים היו משובשים. באותו הזמן הייתי בעיר ונציה שבאיטליה, התארגנו, קבוצה בת 5 איש, ובינינו קצין בדרגת סרן, התייצבנו בפני המפקד, סיפרנו לו את כל האמת, ובקשנו רק חופשה ל־14 יום למילנו, מכונית עם דלק, ומזון לכמה ימים. קבלנו את זה, אבל במקום למילנו נסענו לאוסטריה והגענו לוינה, בהשתדלותו של הקצין (היה לו חבר במשרדי 4 המעצמות), קבלנו טופסים עם חותמות למעבר, ועל סמך אלו קבלנו מהרוסים רשות כניסה לפולניה, ואחרי יומיים נסיעה הגענו לעיר הגבול צשין, שם שהינו שעה קלה, והמשכנו עד קראקא, במקום קבלנו ממפקד הצבא רשיונות שהיה בכל הארץ לשבועיים, כאן נפרדה החבילה, ואני המשכתי ללודז', כאן נתקבלתי בכבוד רב, הייתי מהארצישראלים היחידים שהגיעו לכאן אחרי השואה, לא רציתי להתעכב, ולמחרת המשכתי לורשא, לא הכרתי את ורשא לפני המלחמה, אבל עכשיו צעדתי על חורבות, בבניין הקהילה בפרגה היתה הרשימה מכל היהודים שנשארו בחיים אחרי השואה, וגם מאלו שהתחילו לחזור מרוסיה. שעות על גבי שעות עיינתי ברשימות, אבל לא מצאתי שום זכר ממשפחתי, בכל זאת המשכתי ללובלין. זה היה בנובמבר 1945, הקור היה לבלי נשוא, רכבות היו מעטות, ואלפי אנשים חיכו לרכבת, שיכלה להסיע רק כמה מאות, וכשהגיעה הרכבת אחת ליום עלו הצעקות עד לב השמים, האנשים נלחמו ביניהם, והכניסה היתה כרוכה בסכנת־נפש ממש, הודות למדי קצין־בריטי שהייתי לבוש, נכנסתי בלי

קושי והגעתי ללובלין, דרכי הראשונה היתה לקהלה היהודית במקום. ברשימות הניצולים מצאתי כמה מבני עמנו, מהיחידים שנשארו בטומשוב, וניצלו בה, ביערות הסביבה. לא יכולתי להציל מפיהם דבר על גורל משפחתי, אבל אחד אמר לי שלא נשאר אף אחד, דברו על לבי, לא לנסוע לטומשוב, מפני שזה כרוך בסכנת־נפש, אנשי „אי.קי.״ הורידו מהמכוניות כל מי שהיה נראה בעיניהם כיהודי, רצו גם לעכב בעדי, אבל לא יכולתי לותר על ההזדמנות הזאת, והחלטתי למרות הכל, לגשת לעיר. אוטובוסים לא היו, ונסעתי במכונית משא. אחרי 6 שעות נסיעה, הגעתי למקום שנולדתי, גדלתי וחייתי 20 שנה, הלב דפק בחזקה, נפגשתי עם המציאות. דרכי הראשונה היתה לביתו של סמל בצבא־הפולני לפני המלחמה, גוזובסקי. בהמשך רח׳ קרסנו־ברודסקי היכן שהורי התגוררו, מהתחלת שנת 1940, כל הדרך מרחבת דום־לודובי, עשיתי בריצה. מצאתי את הבית סגור, ירדתי לחצר, ושם נתקלתי במכשירים של בית החרושת לסבון של אבי, ולפי הנראה התעלפתי, היות בהתעוררתי ראיתי את עצמי שוכב בתוך השלג על הארץ, ונערה עומדת ושואלת למעשי כאן, עניתי שמחפש אני את משפחת גוזובסקי, נתנה לי את כתובת חנותה ברחוב לבובסקי ושם מצאתי את גב׳ גוזובסקי, היא תיכף הכירה אותי, התייפחה וסיפרה לי על הכל. את אבי ואת מרדכי ז״ל, הוציאו ביו״כ תש״ד מאמצע התפלה באחד הבתים, והמיתו אותם ביריה ביער בורצקי, אמי ואחי הקטנים ז״ל, נשלחו בסוף שנת 1944 למקום שלא חזרו, אחותי שושנה ז״ל, נורתה ע״י פולני מטומשוב, ברגע שיצאה מביתו של צרנופיץ, איפה שהתחבאה במשך שנתיים.

הכל היה ברור. רציתי רק לרגע לגשת למקום איפה שפעם היה ביתי, קשה היה למצוא את המקום, היות וכל השטח היה חרוש, בני המקום הרסו את כל הבתים בסביבה וניקו את השטח. אחרי חיפושים, מצאתי את בור האשפה, שעמד פעם באמצע החצר, וככה זהיתי את המקום.

עמדתי על החורבות, שריד ממשפחה ענפה, ועיני זלגו דמעות, וכאן נגמרו האשליות, ופה במקום הזה נגמרה תקותי האחרונה.

אין טאָמאַשאָוו נאָכן חורבן

• משה טאבענבלאט

כ׳גלויב ניט אַז כ׳וועל מיט מיין שרייבן פאַר וועמען אַנטדעקן עפּעס נייעס, וועגן מאַרד און רציחה פון די דייטשע קאַניבאַלן בשותפות מיט די פּוילישע עמלקים, וועלכע האָבן געמיינזאָם, קאַלטבלוטיק און אויסגערעכנט אכזריות׳דיק און ברוטאַל פאַרניכטעט אונזערע נאָנטע און טייערע מיט די ערגסטע מיתות משונות, וואָס דער טייוול אַליין האָט נאָך ניט געהאַט ערפונדן, אַזעלכע גרויזאַמע יסורים און טויטן וואָס דער גרעסטער דעספּאָט און טיראַן וואָלט זיך ניט דערטראַכט. כ׳וויל זיך אָבער טיילען מיט מיינע זכרונות און געפילן וואָס איך האָב אדורך געלעבט, וועל איך האָב באַזוכט טאָמאַשאָוו וועל זי איז שוין געווען „יודען ריין".

אין יאָר 1948 בין איך געווען אין מיין געבורטס שטאָט טאָמאַשאָוו. עס איז אוממעגלעך שריפטלעך איבערצוגעבן מיינע געפילן און דענקען, וועל איר קומט אין אַ שטאָט וואָס איר זייט דאָרטן געבאָרן און ערצויגן, געלעבט און געווירקט, זיך מיטבאַטייליקט און בייגעשטייערט צו איר :זאוקס און אַנטוויקלונג, אין אַ שטאָט וואָס איז געווען דורכגעוואָרצלט מיט אידן און אידישקייט, אַ שטאָט וואָס אידן האָבן אַוועק געגעבן פאַר איר זייער מאַרך און פּראַצע און אַ שטאָט וואו עס האָט געשפּרודלט אַ שטאָלץ אידיש לעבן מיט ליידן און פּריידן. יעדער שטייגדל איז אייך געווען נאָנט און יעדער גרעזל טייער — און אַפּילו געלעבט אין גוטע באַציאונגען מיט די ניט אידישע שכנים, — און עטלעכע יאָר שפּעטער טרעפט איר ניט קיין זכר פון אַ איד, אַלעס חרוב ונחרב, אויסגעריסן מיטן וואָרצל, ניטאָ קיין אידן, ניטאָ קיין בתי מדרשים, און איר זעט מיט אייערע אייגענע אויגן ווי די רוצחים וואָס זייערע העכט זייגען נאָך פאַרשמירט אין בלוט האָבן זיך באַזעצט אין אייערע היימען, זיי האָבן זיך אויסגעצירט מיט אונזער האָב און גוטס, און יעדער בליק פון דעם גוי שטעכט אייך דורך ווי אייגער זאָגט, ווי נעמסט דו זיך אַהער, עס בלאָזט אַ ווינט פון האַס און שנאה, און ניט אייגער זאָגט צו אייך מיט באַדויערונג אַז די קריג האָט זיך צו פּרי פאַרענדיקט, עס איז נאָך לעבן געבליבן די פאַרשאָלטענע פאַכשיווע זשידעס! אָט אין אַזעלכע טרויעריקע מאָמענטן האָט זיך פאַר מיר געעפנט דער גאַנצער תהום אידישע צרות, און דער פּיין און ווייטיק פון אומקום פון די 6 מיליאָן אידן האָט זיך געזעצט אויף מיין לייב, כ׳האָב ערשט דערפילט אונזער גרויסער בראָך און טראַגעדיע מיט איר פולע שאַרפקייט, דער טרויער האָט געפּרעסט

אויף מיין נשמה, כ׳האָב געפילט אַז איך דאַרף ווייטער, אָבער פאַר וועמען? אין אָנווזנהייט פון אונזערע ביטערע שונאים, וועלכע האָבן זיך געפרעגלט פון נחת ווען זיי האָבן געזען ווי מען פירט אונזערע ברידער און שוועסטער צו דער שחיטה, פאַר די וועלכע האָבן זיך אַליין מיטבאַטייליקט אין אויפ־זוכן און אנטדעקען די בונקערס פון די באַהאַלטענע אידן, און נאָכגעשפירט זיי איבערצוגעבן אין די הענקערס הענט אַריין, פאַר די גוטע גוים וואָס האָבן פאַרקויפט אַ אידיש לעבן פאַר 2 פונט צוקער, — ניין, כ׳וועל זיי דאָס פאַרגעניגן ניט אָנטאָן — כ׳וועל ניט ווייטער!...

איך בין געגאַנגען אין מיין וואוינונג אין מיין נעסט וואו איך האָב מיין פאַמיליע אויפגעבויט, האָב אָנגעטראָפן אויף פאָלאַקן (וועלכע כ׳האָב געטאָן טובות), איז זייער פנים געוואָרן רויט פון רציחה מיט דער פראַגע, מאַשקאַ! ווי נעמסטו זיך אַהער? אַנטלויף כל זמן דו לעבסט, ווייל דיין לעבן איז יעטוועדער רגע איינגעשטעלט. איך האָב געטראַכט, מיט טריפה׳נע בלוט האָט זייער מוטער זיי געהאָדעוועט וואָס האָט אין זיי איינגעפלאַנצט אַזעלכע רשעות׳דיקע אינסטינקטן, וואָס האָבן אַזוי באַשמוצט דאָס באַשעפעניש וואָס רופט זיך „מענטש".

דעם צווייטן טאָג בין איך אַריין געפאָרן קיין בעלזעץ, אונזער באַן סטאַנציע, וואָס איז געווען פאַר אונז דער טויער צו דער ברייטער גרויסער וועלט, און איז ליידער אין צייט פון קריג, פאַרוואַנדלט געוואָרן צום טויער פון גיהנם, — גיהנם איז אפשר אַ צו מילדער אויסדרוק, ווייל אַפילו אין „דאַנטעס־גיהנם" שילדערט ער אויך ניט אַזעלכע גרויזאַמע סצענעס, ווי די וואָס די דייטשן מיט די פאָלאַקן בשותפות האָבן געטאָן פאַרן אידישן פאָלק אין בעלזעץ. איך האָב באַזוכט דעם קאָנצענטראַציע לאַגער, דאָס זיינען געווייניגעכע באַראַקן וועלכע געפינען זיך עטלעכע קילאָמעטער פון דער באַן סטאַנציע, אַ קליינע קאַלייקע פאַרבינדט די סטאַנציע מיט דעם לאַגער, די באַראַקן שטייען אין טיפן וואַלד, אַלע גאַליציאַנער אידן פון קראקא, לעמבערג, סטאַניסלוב, טאַרניפאל און אויך אונזערע טאָמאַשאָווער אידן, אַלע זיינען נעבעך אומגעקומען על קידוש השם אין בעלזיצער גיהנם. ווי די גוים האָבן מיר איבערגעגעבן, זיינען אַלע אידן נאָך זייער אָנקומען גלייך אַריינגעפירט געוואָרן אין די באַראַקן, און די באַראַקן זיינען געווען דורכגעפלאָכטן מיט עלעקטרישע דראָט, און ווען זיי זיינען אַלע געווען אינעווייניק האָט מען פאַרמאַכט הערמאַטיש די טירן און געעפנט דעם עלעקטרישן שטראָם אַזוי אַז אין עטלעכע סעקונדן זיינען זיי אַלע אומגעקומען פון עלעקטרישן שאָק. שפּעטער האָט מען זיי אַריינ־געלייגט אין גריבער איין שורה טויטע איין שורה האַלץ, און מען האָט דערויף געגאָסן בענזין, און פאַרברענט די מתים. טאָג און נאַכט האָט

דאָס פייער געברענט, דאָס פייער האָט מען געזען אויף צענדליקער קילאָ־
מעטער. אַ רעגיזנער גוי האָט מיר געזאָגט אַז ביי זיי אין דאָרף וואָס איז
10 קילאָמעטער פון בעלזעץ האָט מען יעדן נאַכט געזען דאָס פייער אין
בעלזיצער וואַלד. דער ריח פון די פאַרברענטע מתים האָט זיך געפילט
אין אַלע דערפער און שטעטלעך אַרום, אַזוי זיינען אָנגעגאַנגען יאָרן און
אויסגעראָטן אחינו בני ישראל. דאָס האָבן מיר איבערגעגעבן די דאָרפישע
גוים פון געגנט.

און ווען די דייטשן האָבן געליטן זייער מפלה און זיינען אָפגעטראָטן,
האָבן זיך דאָרט אַ לאָז געטאָן די פאָלאַקן צו די קברים צו שלעפן ציין,
זוכן אפשר באַהאַלטענע דימענטן. דער קאָמענדאַנט האָט מיר געוויזן
דאָקומענטאַריש די אַלע זאַכן. איך האָב נאָך געטראָפן מאָסן קברים וואו
עס האָבען אַרויסגעשטאַרט מענטשלעכע אברים. איך האָב אינטערווינירט
אָבער אָן ערפאָלג.

צומאָרגנס נאָך מיין באַזוך אין בעלזעץ, בין איך געגאַנגען אויף קבר
אבות, אָבער עס איז מיר פינצטער געוואָרן פאַר די אויגן, אַפילו דאָס
בית הקברות האָבן זיי ניט געשאַנעוועט, די מצבות אַרויסגעריסן און מיט
זיי ברוקירט די גאַסן, אָדער אונטערגעלייגט אונטער די פאָדוואָלניעס פון
זייערע הייזער, די קברים צוטראָטן און פאַראומריינט, פערד און בהמות
פאַשן זיך איבערן גאַנצן פעלד, קיין זכר איז ניט פאַרבליבן פון די רביישע
אוהלים, דאָ און דאָרט שטייגט נאָך אַרויס אַ מצבה, פאַרוואָקסן אין
גראָז, אָבער די פאָלאַקן רייסן זיי אַרויס פאַר זייערע אייגענע צוועקן פון
בויען אָדער ברוקירן. אין מיין אָנוועזנהייט איז אָנגעפאָרן אַ גוי מיט 2
שקצים און האָט אַרויסגעריסן עטלעכע מצבות און זיי אַוועקגעפירט, איך
האָב מורא געהאַט צו פראָטעסטירן ווייל איך בין געווען איינגעשטעלט
מיטן לעבן, איך האָב אים מיט גוטן אויפמערקזאַם געמאַכט אַז דאָס איז
אַ בית הקברות און מען טאָר דאָס ניט טאָן, אָבער ער האָט ווייטער
געטאָן זיינס, אַזוי איז אין מיינע אויגן פאַרשוועכט געוואָרן דער בית־
עלמין. איך בין געווען אין מאַגיסטראַט און האָב שטאַרק פראָטעסטירט
קעגן דעם, אָבער די רויטע מושלים זיינען פון דעם זעלבן טייג געקנאָטן
און האָבן גאָרנישט געטאָן, זיי האָבן צו מיר ציניש און כיטרעוואַטע
געזאָגט, אַז איך זאָל זיך וואָס פריער אָפטראָגן פון שטאָט, ווייל זיי קענען
ניט זיין פאַראַנטוואָרטלעך מער פאַר מיין לעבן. עס רייצט די גוים וועלכע
זיינען נאָך אָנגעשטעקט פון נאַציזם וואָס אַ איד דרייט זיך שוין אין
שטאָט 3 טעג, זיי רופן דאָס זשידאָווסקי חוצפה.

ביינאַכט בין איך געלעגן אויפן געלעגער, כ׳האָב ניט געקענט שלאָפן
הן פאַר פחד פון די פוילישע רוצחים, הן פון די שווערע פיינלעכע

איבערלעבעניש וועגן חורבן פון מיין שטאָט און פאָלק, קאָשמאַרע גע־
דאַנקן האָבן מיך געפּיניקט, אין מיר האָט געזאָטן דאָס בלוט און געפאָדערט
נקמה, דאָס האַרץ איז מיר געוואָרן פאַרקלעמט. שפּעט בייגאָט בין איך
ווי ענטזשימעט געוואָרן, האָט זיך מיר פאַרגעשטעלט אַ בילד אַז איך
געפּין זיך אין שול, וועלכע איז איבערגעפאַקט מיט מתפּללים, אַלע איינ־
געהילט אין קיטלען מיט טליתים, נאָר די פּנימ׳ער זיינען אויפגעדעקט
און לייכטן ווי די זון, איך זע נאָנטע און באַקאַנטע, אָבער שווער זיי
צו דערקענען, זיי זיינען געלייטערט ווי קריסטאַל, זעען אויס זייער שיין
און מלכות׳דיק, מיט אַן אצילות׳דיקן חן. דאַן דאַגט זיך מיר אַז עס גייט
אַרויף דער רב ז״ל אויפן בעלעמער אָבער ער איז פיל העכער ווי ער
איז געווען לעבעדיקערהייט. ער זאָגט, רבותי, היינט האָבן מיר דאָ איינעם
פון אונזערע לעבנגעבליבענע ברידער, זאָלן מיר אַלע אים בענטשן, דערהער
איך אַ געשריי ווי ביי ברכת כהנים וואָס שאַלט אויס יברכך... כ׳האָב
זיך דערפילט עפּעס שטאַרקער און זיכערער. דאַן זאָגט דער ראש העדה,
ר׳ משה, מיר ווייסן און פילן דאָס וואָס עס שפּיגלט זיך אָפ אין אייער
האַרץ, איר באַגערט און לעכצט צו נעמען נקמה, עס קאָכט און זידט
אין אייך אייער בלוט און פאָדערט נקמה, און מיט רעכט ווילט איר
אָפּצאָלונג פאַר דעם וואָס זיי האָבן געטאָן, אָבער בעולם השפל איז גאָר
ניט פאַראַן קיין שטראָף וואָס זאָל זיין אָפּגעמאָסטן צו דער רשעת הגוים,
דער ערגסטער טויט איז צו שוואַך און מילד בלאַס און טונקל עס זאָל
דערויף קענען חל זיין דער אויסדרוק „נקמה״, דאָס לאָזט איבער פאַרן
א־ל נקמות וואָס ער איז אַ כול יכול און ער וועט שוין פאַר זיי געפּינען
וייעו׳ פאַרדינטע שטראָף, דער יום בא בוער כתנור וועט קומען, עס
קאָן דורכגיין צייט, השי״ת איז אַ מאריך אַף וגבה מן דילי׳. דעם
כוס התרעלה וועלן זיי יעצט טרינקן אויף אייביק, ג־ט׳ס קללה וועט זיי
אויף אייביק פאַרפאָלגן, און פיל וועגן איז דאָ צו דער השגחה. נאָר די
איינציקע נקמה וואָס איר קענט און דאַרפט נעמען אין די גוים, אַז די
לעבנגעבליבענע דער אחד בעיר ושנים במשפחה, דאַרפן ווייטער שפּינען
די גאָלדענע קייט פון פאָרזעצן אידישקייט, פאָרזעצן דאָס לעבן וואָס די
קדושים האָבן געפירט, ווייטער פאַרבלייבן דער גוי קדוש וממלכת כהנים,
וויל איר מיט אייערע אייגענע אויגן האָט געזען ווי טיף נידעריק געפאַלן
די גוים זיינען, ווי מאָראַליש געזונקען, ווי כיטרע רויבעריש זיי זיינען
און חיה׳שע אינטינקטן טליען אין זיי, ווי עקלהאַפט און טומאה׳דיק זיינען
געווען זייער באַציאונג צו 1000 יאָריקע שכנים, שרייט אויס הויך און
פלאַנצט דעם באַוואוסטזיין אַריין אין די הערצער פון אייערע קינדער,
שהבדילנו מן התועים!!! זעט צו וואָס די דייטשע קולטור, וואָס איר אַלע
האָט מיט איר שטאָלצירט, פאָר איר געקניט און געבוקט, האָט פאַראורזאַכט

יעצט לערנט עפעס פון די געשעענישן, און נאָכאַמאָל ברוך הוא אלקינו שבראנו לכבודו והבדילנו מן התועים ונתן לנו תורת אמת, — און אמת עקזיסטירט אייביק, און דער פאַר וחיי עולם נטע בתוכנו און עם ישראל חי, לעבט און וועט לעבן על אַפּם וחמתם של כל שונאי ישראל בכל הדורות.

מיט דעם זיסן חלום בין איך געפאָרן אין וועג אַהיין — און מיט דעם געדאַנק האָב איך זיך פאַרגענומען וויטער פאָרצוזעצן מיין לעבנס וועג...



צעזעמענגענומענע ביינער אין בעלזיץ באלד נאך דער בעפרייאונג וועלכע געבראכט צו קבר ישראל

פון רעכטס דער ערשטער: מאיר שטראזבערג, דער דריטער דער באקסער

טאָמאשאָוער נאכן חורבן

• לאה מאסקאפ־פרידלענדער

ווען מיר שליסען אָפּ דאָס קאַפּיטל טאָמאַשאָוו אין דער געשיכטע פון אידיש לעבען אין פוילען, קען נאַטירליך נישט אויסגעלאָזט ווערען דער איבערבלייב פון דער הייליגער קהלה נאָכן חורבן.

אָט דעם איבערבלייב וועלען מיר איינטיילען אין צוויין. דער ערשטער טייל איז דער וואָס האָט פאַרלאָזט טאָמאַשאָוו פריער פאַרן חורבן ד. ה. עמיגרירט פון דאָרט אין פאַרשידענע לענדער איבערן גאַנצען ערד־קיילעל, און דער צווייטער — וואָס איז אַרויס פון דעם היטלעריזשען פּייער אַן אָפּגעזונדנטער מיט רסוק איברים איינצעלנע אָדער שטיקלעך פון גאַנצע משפּחות.



לאה מאסקאפ־פרידלענדער

פאַרשטענדליך אַז אַ גרינטלעכע פאַרשונג וועגן אָט דעם איבערבלייב וואָלט זעהר נוצליך זיין, אָבער ליידער וועלען מיר פּראָווען פאַר־צייכענען דאָס וואָס מיר קענען.

פונקט ווי פון פיל אַנדערע שטעט אין פוילען האָט מען פון טאָמאַשאָוו אָנגעהויבען עמיגרירען אין דעם לעצטן קוואַרטאל פון פאָריגען יאָר־הונדערט. דער שטראָם איז געגאַנגען צו די פאַראייניגטע שטאַטען אין אַמעריקע נאַכהער אויך קיין קאַנאַדע און דרום אַמעריקאַנער לענדער, אַמ־מערסטען קיין אַרגענטינע. אינטערעסאַנט אַז אין יאָהאַניסבורג, דרום אַפריקא, געפינט זיך ווייניגסטנס איין טאָמאַשאָוער משפּחה, פון די „מינצערס", נאָך פון אָנהויב פון הייַנטיגען יאָרהונדערט. מיט אייניגע יאָר צוריק איז דער טאָמאַשאָוער איד יהודה מינצער ר' שמואל מינצערס זון, געווען פאַר אַ צייט דער בירגערמייסטער (מעיאָר) פון יאָהאַניסבורג. הייַנט האָט זיך דאָרט די משפּחה אַ סך אויסגעברייטערט. אין דער צייט צווישען ביידע וועלט מלחמות ווען די טויערן פון אַמעריקא זענען געווען כמעט פאַרהאַקט האָט זיך די עמיגראַציע צעשפּרייט איבער אַלע לענדער וואו עס זענען נאָר געווען מעגליכקייטען דערפאַר. דאָס גרעסטע אָרט אין דער עמיגראַציע האָט דאָן פאַרנומען ארץ ישראל (דאָן נאָך פּאַלעסטינא). דער שורש פון דער עמיגראַציע

איז געלעגען דער עיקר אין דעם אַנטיסעמיטיזם און אין די שווערע עקאָנאָמישע באַדינגונגען. אָבער אויך זייטיגע פאַקטאָרען האָבען געהאַט זייער ווירקונג דערויף. די עמיגראַציע קיין פאַלעסטינא איז געקומען ווי אַ רעזולטאַט פון אויפגעוואַכטען נאַציאָנאַלען באַוואוסטזיין ביי גרויסע מאַסען וואָס זענען באַהויכט געווארען פון ציוניסטישען אידעאַל צו בויען אַן אייגענע סטאַבילע היים דאָרט.

דאָ אין אַמעריקא האָבען זיך טאָמאַשאָווער אידען צעשפרייט איבער פאַרשידענע שטעט אין לאַנד איינצעלנע משפחות און אין קלענערע גרופען, דאַגעגען האָט זיך אין ניו יאָרק באַזעצט דער ווייט־גרעסטער טייל פון זיי און אפילו זיך אָרגאַניזירט אין אַ לאַנדסמאַנשאַפט פאַראיין, וועלכער איז געווען אָרגאַניש פאַרבונדען מיט״ן אידישען קיבוץ אין טאָמאַשאָוו גופא. אָט די לאַנדסמאַנשאַפט עקזיסטירט נאָך היינט אונטערן נאָמען „חברה בני טאָמאַשאָוו״. איר פרעזידענט איז מר יוסף לעהרער און סעקרעטאַר — מר שמואל שיפלינגער.

דער צווייטער טייל פון דעם איבערבלייב, די וואָס זענען דירעקט דורך די היטלער מחבלים אויסגעוואָרצעלט געוואָרען פון זייערע היימען, האָט די ווייט גרעסטע מערהייט זיינע פאַרברענגט די מלחמה יאָרן אין רוסלאַנד פונוואַנען זיי זענען נאָכן קריג צוריק געקומען קיין פוילען. אָבער קיין טאָמאַשאָוו האָבען זיי קיין דריסט הרגל שוין נישט געהאַט, ווייל ס׳איז געווען אַ לעבענסגעפאָר פאַר אַ איד איבערצונעכטיגען אין נאַכט דאָרט. דאָס זעלבע איז געווען אין אַלע שטעט און שטעטלעך אַ חוץ אין אייניגע פונקטען וואו עס האָבען זיך קאָנצענטרירט אידען אין גרעסערע צאָלען. צו אָט די אידישע צענטערס האָבען געצויגען אויך די טאָמאַשאָווער אידען און דאָרט האָבען זיי זיך אָנגעשלאָסען אין דעם גרויסען מאַסען שטראָם וואָס האָט געפירט צו די גרעניצען פון דייטשלאַנד און טשעכאָסלאָוואַקיע. פון דאָרט — אין לאַגערן וועלכע זיינען צוגעגרייט געוואָרען פאַר זיי דורך די אליאירטע מאַכטען אויף די טעריטאָריעס פון מערב דייטשלאַנד, עסטרייך און איטאַליע, וואו זיי האָבען געפונען זייער צייטווייליגען אויפענטהאַלט, ביז ס׳האָבען זיך געעפענט מעגליכקייטען פאַר עמיגראַציע. דער גרעסטער טייל פון אָט די וואָגלענדע לאַנדסלייט האָט געפונען זיין סטאַבילע היים אין מדינת ישראל וואו זיי האָבען זיך איינגעגלידערט אינם דאָרטיגען סאָציאַלען עקאָנאָמישען לעבען. דאָרט זענען זיי אויך אָרגאַניזירט אַלס טאָמאַשאָווער קיבוץ מיט אַ גמילת חסד קאַסע פאַר די בני עיר. זיי וויזען אַרויס אַ טיפע פאַרשטענדעניש פאַר דעם ספר הזכרון אין וועלכען זיי נעמען אַן אַקטיוון אַנטייל.

דא אין אַמעריקע האָבען פון די אויסגעוואָרצעלטע טאָמאַשאָווער אידען



זוכרה פאַראַמלונג פון אַלע פּאַמאַשאוער אין דייטשלאַנד נאָכן קריג

אַנגעהויבען אָנקומען אין די יאָרן פון 1947 בלויז איינצעלנע, שפּעטער אין 50־1949 — אין גרעסערע מאַסען.

דער ערשטער פּרואוו פון דעם טאָמאַשאָווער שארית הפּליטה אין ניו יאָרק זיך צו אָרגאַניזירען אין אַן איינהייט האָט זיך נישט איינגעגעבען. די אַלטע סאָסייעטי וואָס רופט זיך „חברה בני טאָמאַשאָוו" האָט זיי אַלס אַ גרופּע נישט געוואָלט אַריין נעמען, ערשט שפּעטער מיט עטליכע יאָר האָט די סאָסייעטי באַוויליגט אַרייַנצונעמען אַ גרעסערע צאָל פון די נייגעקומענע אַלס מיטגלידער מיט געוויסע באַגרעניצטע רעכט. קיין אלמנות האָבען זיי בכלל נישט אַריינגענומען. קיין צו נאָענטע פּריינטשאַפט האָט זיך צווישען די אַלטע און נייע נישט ענטוויקעלט. עס זענען שטענדיק געווען טענות און געגען טענות פון אייַנע צו די אַנדערע. און וועָן אייניגע פון די נייע זענען געשטראָכען געוואָרען פון מיטגלידערשאַפט, דערפאַר ווייל זיי האָבען נישט באַצאָלט זייער מיטגלידס אָפּצאָל פּינקטליך אין דער צייט, איז רייַף געוואָרען דער גענאַנט ביי די נייע צו עפענען אַ סאָסייעטי פאַר זיך.

און געווען איז עס אַזוי:

אין דער אידישער פּרעסע דאָ האָבען זיך אייניגע מאָל באַווּיזען בריוו פון דעם טאָמאַשאָווער לאַנדסמאַנשאַפט קאָמיטעט אין ישראל, אין וועלכע דער לעצטער באַקלאָגט זיך אַז אַלע זיינע וועגדונגען צו דער טאָמאַשאָווער לאַנדסמאַנשאַפט סאָסייעטי אין ניו יאָרק וועגען הילף פאַר די נויטבאַדערפטיגע לאַנדסלייט אין ישראל וועלען דורך דער סאָסייעטי אין ניו יאָרק איגנאָרירט. אין דער זעלבער צייט האָט די גוטמוטיגע פּרוי עטיל זילביגער (שפּיץ) געזאַמעלט הילף פאַר פאַרשידענע אָרעמע לאַנדסלייט אין ישראל אויף אייגענער האַנד. די צייט איז געוואָרען רייף פאַר אַן אָרגאַניזירטער הילפס אַקציע. און אויף איינער פון די זיצונגען פונ׳ם טאָמאַשאָווער יזכור בוך קאָמיטעט, אין אָקטאָבער 27, 1956, איז אויפ׳ן טאָג אָרדענונג אַוועקגעשטעלט געוואָרען אויך אַ פונקט וועגען אַ הילפס אַקציע פאַר אונזערע לאַנדסלייט אין ישראל.

אויף יענער זיצונג איז געשאַפען געוואָרען אַ פּערמאַנענטער הילפס־קאָמיטעט וואָס האָט געדאַרפּען אָנפירען מיט פאַרשידענע הילפס אַקציעס.

דער דאָזיגער קאָמיטעט האָט אויסגעפילט זיין אויפגאַבע בשלמות. ס׳זענען במשך דער צייט אַדורכגעפירט געוואָרען מערערע מאָל חנוכה און פורים פּייערונגען. נייַ־יאָר בעלער און אויך זאַמלונגען פון פּריוואָטע באַשטיי־ערונגען. די אַלע געזאַמעלטע געלדער זענען איבערגעשיקט געוואָרען קיין ישראל צום קאָמיטעט דאָרט, וועלכער האָט פונאַנדערגעטיילט די דערהאָלטענע סומען צו די אַממערסטען נויטלייַדענדע לאַנדסלייט. ביי יעדעס מאָל האָט

דער הילפס קאָמיטעט דאָ געקריגען אַ באַריכט מיט אַ רשימה ווי אַזוי און צו ווענען דאָס געלד איז פונאַנדערגעטיילט געוואָרען.

נאָכדעם ווי אייניגע פון די נייע זענען, ווי אויבענדערמאָנט, אויס־געשלאָסען געוואָרען פון דער אַלטער סאָסייעטי איז באַשלאָסען געוואָרען אַז דער הילפס קאָמיטעט זאָל פאַרוואַנדעלט ווערן אין אַ רעגולערער לאַנדסמאַנ־שאַפט אָרגאַניזאַציע. ס׳איז געקויפט געוואָרען אַ שטיקעל פעלד פאַר אַ בית־עולם אין ניו דזשורזי און מערערע נייע זענען אַרויסגעטרעטען פון דער „חברה בני טומשוב" און זיך אָנגעשלאָסען אין „טאַמאַשאָווער הילפס קאָמיטעט".

במשך דער צייט ווָאס דער הילפס קאָמיטעט עקזיסטירט איז איבער־געשיקט געוואָרען פאַר די נויטבאַדערפטיגע אין ישראל אַ 5000 (פינף טויזענט) דאָלאַר און עטליכע הונדערט צו דער גמילת חסד קאַסע.

לעצטענס האָט דער „טאַמאַשאָווער הילפס קאָמיטעט" געשיקט צו „אילנשיל־פּוליו" דאָס איז אַ פּאָליאָ פונדעישאָן אין תל־אביב, אַן אויטאָ וואָס האָט אין זיך 12 ספּעציעלע רעדער־שטולען פאַר פאַרקריפּעלטע קינדער. מיט אָט דער מאַשין קענען די אומגליקליכע קינדער געפירט ווערען באַקוועם יעדען טאָג פון זייערע היימען צו דער שולע און צוריק.

אין אָט דער אַקציע האָט זיך באַזונדערס אויסגעצייכענט מיט איר איניציאַטיוו און אינטענסיוויטעט פרוי אַנאַ לערמאַן.

געזעלשאַפטליך שפּילט דער „טאַמאַשאָווער הילפס קאָמיטעט" אַן אָנגעזעענע ראָלע צווישען די לאַנדסלייט. איינמאָל אין יאָר קומט מען זיך צוזאַמען אויף אַ פאַרזאַמלונג צו וועהלען בעאַמטע פאַר׳ן יאָר. פון צייט צו צייט אָרדענט ער איין, צוזאַמען מיט׳ן יזכור בוך קאָמיטעט, אַן הזכרה פאַר די טאַמאַשאָווער קדושים, און העלפט אָנהאַלטען פריינטליכע באַציאונגען צווישען די מיטגלידער, וועלכע טרעפען זיך אָפטער ביי שמחות אָדער אָנדערע אָנגעלעגענהייטען.

אין דער פאַרוואַלטונג פונ׳ם טאַמאַשאָווער הילפס קאָמיטעט זענען פאַראַן: שמשון האָלץ, אלי׳ לעהרער, שמאי דרילמאַן, יוסף מאסקאפ, די ברידער דוד יוסף און הירש לעווענפוס מאָטל העלפמאַן, יונה פעלדזען, לייבוש שעכטער פרוי פעריל געלערנטער און שלמה וויסלעדער.

אין די אַלע הילפס אַקציעס נעמען אַן אַקטיוון אַנטייל די פרויען: דבורה וויסלעדער, אסתר פעלדזען, פייגע לעהרער, חיה העלפמאן און מירל גייער.

אין אַלגעמיין זענען די טאָמאַשאָווער אָפשטאַמיגע עקאָנאָמיש נישט שלעכט סיטואירט. זיי זיינען פאַרטראָטען אין כמעט אַלע צווייגען פון האַנדעל אינדוסטריע און אַרבייט. און פילען אין דעם פרייען אַמעריקע אַ פעסטען באָדען אונטער זייערע פיס.

טאמאשאווער הילפ׳ס



שמשון האלץ



דוד יוסף לעוועגפוס



אלי׳ לערער



יוסף מאסקאפ



לייבל שעכטער



מאטל העלפמאן

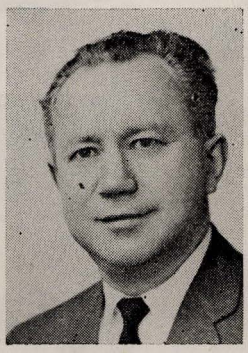
קאמיטעט אין ניו יארק



שלמה וויסלעדער



הירש ק. לעווענפוס



יונה פעלדזען



שמאי דרילמאן



פערל געלערנטער

שנוא, שיפּיגלגער. געוועזענער פּרעזעס פון דער אידישער קהלה פּאריוואלטונג אין טאמאשאו.

ארגון יוצאי טומשוב-לוב — קופת גמילות חסדים
ע"ש קדושי עירנו הי"ד

● **זושא קונשטוק**, חיפה

ביום 5/8 1944 התקיימה אסיפה הראשונה של עולי טומשוב לובלסקי, בבית מאיר רינד ז"ל. השתתפו 35 איש, נאסף במקום סכום של 40 ל. במזומן וגם התחייבות חדשיות. נבחרו ועדה מהחברים: זושא קונשטוק, אברהם פרל, יעקב הרבסמן, יצחק לדרקרמר, מרדכי זילברמן, בנימין גלאַטער, ומהקריות: ישראל גרינבום, משה אילבום, יוסף לנצר ז"ל. יצחק זילבערשטיין. הועדה בישיבה ראשונה חילקה את התפקידים כדלקמן יו"ר — זושא קונשטוק, גזבר — אברהם פרל, מזכיר — יעקב הרבסמן.

הועדה החליטה להתקשר בהקדם אפשרי עם החברים שלא נוכחו באסיפה ולהתרים אותם, הועדה ביקשה מהחברים להודיע מיד הכתובות של קרוביהם מכיריהם של אנשי טומשוב לובלסקי הנמצאים ברוסיה.. לפי הכתובת: ועד לעזרת יהודי פולין, חיפה רחוב הרצל 26. עבור ארגון יוצאי טומשוב לובלסקי בשביל רכוז הכתובות למשלוח חבילות לרוסיה. ובכן נשלח לרוסיה 120 חבילות בגדים גם מצות לפסח לפי הכתובת שהיה לועד.

באסיפה ואזכרה של שנת תשכ"ב נבחרו 17 החברים כדלקמן: זושא קונשטוק, יוסף הלוי (לכר), משה גורדון, חיים יוסף לרר, משה בלנדר, יעקב הרבסמן, מרדכי ארליך, יעקב לאנאייל, יעקב מינקובסקי. אברהם גולדשמיד ז"ל, מרדכי הוניגספלד, יעקב ארי' ויץ, יעקב שוואַרץ, עוזר שטול, גרשון כ"ץ, שרה קופרשטוק, (בארנשטיין), אייזק קראוס.

ר' אברהם גולדשמיד ז"ל

החבר אברהם גולשמיד ז"ל נקטף באיבו מארגון והועד שלנו אין לנו תמורתו. הוא היה אהוב על כלנו, היה תענוג לשוחח אתו, תמיד הראה פנים שוחקות, אף פעם לא כעס על זולתו. נולד בזאַמושץ, אביו היה שם רב. התחתן עם בתו של אהרן דוד איזן ז"ל בטומשוב. בשנת תש"י בא לישראל ורשם בארגון יוצאי טומשוב לובלסקי ונבחר בועד התמסר בכתיבת הספר יזכור של יוצאי טומשוב שניספו בשואה ושמתו ברוסיה. היה ספרא רבא כתב באותיות של ספר תורה כל השמות בפנקס יזכור בלי שום תשלום בהתנדבות ובמסירות נפש. השאיר שני בנים תלמידי חכמים שילכו בדרכיו. נפטר ביום כ"א תמוז תשכ"ג, בהלויתו הגדולה השתתף הרבי מגור שליט"א.

חבל על דאבדין. יהי זכרו ברוך.

חברי הועד

מר אליעזר פרידמן

מר יעקב שוחט

מר יוסף שוחט

מר אברהם שוחט

מר יעקב שוחט

מר יוסף שוחט

מר אברהם שוחט

מר אליעזר פרידמן

די יזכור-בוך קאָמיסיע אין ישראל

• יעקב הערבסמאַן

אין אָנפאַנג דער טעטיגקייט פון טאָמאַשאָווער קאָמיטעט אין ישראל איז געווען קלאָר, אַז די עיקר אויפגאַבע זיינע דאַרף זיין דאָס אַרויסגעבען אַ יזכור־בוך צום אָנדענק פון דער חרוב געוואָרענער שטאָט. דאָס בוך זאָל זיין דער מאָנומענט וואָס זאָל איר פאַראייביגען און אונזערע קינדער זאָלען זיך באַקענען מיט זייער עלטערנס תקופה, די אַטמאָספערע וואו זייערע עלטערן זיינען געבוירען, ערצויגען געוואָרען און געלעבט אַ דור נאָך אַ דור.

אויף דער זיצונג פון ועד וועלכער איז פאָרגעקומען דעם 9/1 1951 איז אויסגעוויילט געוואָרען אַ יזכור־בוך קאָמיסיע פון די ה״ה: יוסף הלוי (לאכער) יעקב מינקאָווסקי, יעקב איטשע שוואַרץ און יעקב הערבסמאן.

די קאָמיסיע האָט אויסגעאַרבעט אַ צירקולאַר אין עברית און אידיש (בייליגענד דער צירקולאַר) אין וועלכען ס׳איז אויפגעקלערט געוואָרען די וויכטיגקייט פון בוך, און ס׳איז אָנגעצייכענט געוואָרען ראשי פרקים פון געוואונשטען מאַטעריאַל. מיר האָבען געבעטן שרייבען אויף יעדער טעמע אַרום טאָמאַשאָוו, און אין וועלכער שפראַך ס׳זאָל נישט זיין. דעם צירקולאַר האָבען מיר צעשיקט אויף דער גאַנצער וועלט, וואו מיר האָבען נאָר געהאַט אַ טאָמאַשאָווער׳ס אַדרעס.

ס׳איז ווערט אונטערצושטרייכען אַז דער אָפּקלאַנג איז געווען אַ גרויסער. פון ישראל, אַרגענטינע, אַמעריקע, פראַנקרייך, פוילען און אַנדערע לענדער איז געקומען אַ באַגייסטערטע אָפּשאַצונג פאַר דער זאַך. גלייכצייטיג זיינען דערהאַלטען געוואָרען פאַרשידענאַרטיקער מאַטעריאַל פאַר׳ן בוך.

אַ כאַראַקטעריסטישער פאַל פון אָפּקלאַנג וואָס דער צירקולאַר האָט געפונען: פון איינעם פון די פאָלקס־דעמאָקראַטישע לענדער מיר דערהאַלטען ווערטפולען מאַטעריאַל פון אַ טאָמאַשאָווער וואָס האָט זיך אונטערגעשריבן מיט די איניציאַלן ע. ה. אָנגעבנדיג דעם אַדרעס אויף „פאָסט־רעסטאנט״. מיין ביטע וואָס כ׳האָב אים געגעבן אָנצוגעהערען מיר צו אַנטפלעקן זיין אידענטיטעט האָט נישט געווירקט, ביז אין אַ העלן טאָג איז פלוצלינג איבערגעריסען געוואָרען דער קאָנטאַקט, און טראָץ מיין באַמיאונג איז מיר נישט געלונגען אים צו באַנייען און די רעטעניש איז נישט אויפגעדעקט געוואָרען ביז היינט צוטאָג.

דאָס אַרויסגעבען אַ בוך פאַדערט ווי באַוואוסט פיל טעטיגקייט און איבערגעגעבענקייט. ספּעציעל האָבען מיר געזאָרגט דאָס דער יזכור־בוך

זאָל ענטהאַלטען פיל באַשרייבונגען פון טאָמאַשאָוו אונטער דער היטלער אָקופּאַציע, דערציילט פון לעבעדיגע עדות וואָס האָבען אַדורכגעמאַכט די שוידערליכע תקופה.

די יאָרן 3־1952 זיינען אין ישראל געווען יאָרן פון „צנע" באַגרענ־ צונגען. פּאַפּיר איז שווער געווען צו באַקומען. האָבען מיר דעריבער מיט פרייד עמפּפאַנגען דעם פּאָרשלאָג פון אַמעריקאַנער קאָמיטעט אויבערצוגעבן אים דאָס אַרויסגעבען דאָס בוך. דעם געזאַמלטן מאַטעריאַל און בילדער האָבן מיר אויבערגעשיקט קיין אַמעריקע, און דער קאָמיטעט דאָרט מיט'ן ה' מאסקאפ בראש איז צוגעטרעטן מיט שוואונג צום ענין.

אויף איינעם פון אונזערע זיצונגען, וועו דער ה' גאָרדאָן פון אַמעריקע האָט אויבערגעגעבען אַ באַריכט פון מצב, האָט זיך אַרויסגעוויזען אַז דער בוך וועט נישט עטשפּרעכען דעם צוועק, אויב ער וועט נישט קאָמפּלעטירט ווערן מיט מאַטעריאַל פון דער אומקום תקופה.

איך האָב דעריבער אויף דער זיצונג פּאָרגעשלאָגען צו דערמעגליכען דעם חבר יעקב איטשע שוואַרץ זיך באַפּרייען אויף אייניגע וואָכן פון דער אַרבעט, און ער זאָל אַרויספאָרען אין עטליכע שטעטלעך און מושבות, וואו עס קאָנצענטרירן זיך די טאָמאַשאָווער נייע עולים, און פון זיי שעפּן דעם מאַטעריאַל.

דעם ח' י. שוואַרץ האָב איך פּאָרגעשלאָגן, ווייל איך האָב געוואוסט זיין אויבערגעגעבנקייט פאַר'ן בוך, און קענענדיק זיין „שוואַכקייט" צו ליטעראַטור און דיכטונג, און ווירקלעך האָבען מיר זיך נישט אַנטוישט. דעם חבר שוואַרץ איז געלונגען צו באַקומען וועדטפולע דערציילונגען און שוידערלעכע עדות פון דער ערשטער קוועלע.

מיט דאגה און אינטערעס האָבען מיר נאָכגעפּאָלגט נאָך דעם פּאָרשריט פון בוך, מיר האָבען זיך זעלבסט געפרעגט, צי זענען מיר אַזוי אָרעם אין כחות, דאָס טאָמאַשאָוו וועט נישט זוכה זיין וואָס קלענערע שטעטלעך האָבען שוין זוכה געווען? אויף יעדען אזכרה צוזאַמענפּאָר האָבען מיר ערוועקט די פּראָגע.

איצט, האָבען מיר סוף כל סוף זוכה געווען אַרויסצוגעבן דאָס בוך וואָס זאָל זיין אַ קאָמפּענסאַציע פאַר די אַלע וואָס האָבען פאַר אים געוויידמעט צייט און מיה.

מיין טיפער וואונש און געבעט איז אַז דאָס בוך זאָל זיין ווירדיק זיין נאָמען. ער זאָל אין זיך פאַרווירקליכען דעם אָנדענק פון אונזערע טייערע אומגעקומענע, און הלואי אונזערע קינדער זאָלען אַנטפּלעקען אין די בלעטער פון בוך די וואַרעמקייט, דאָס שהנע און גוטע וואָס האָט אין זיך ענטהאַלטען אונזער שטעטל: טאָמאַשאָוו לובעלסקי.

ארגון יוצאי טומשוב־לובלסקי

ו ע ד ה א ר צ י

חיפה, ב׳ שבט תשי״א 9/1 1951

ג. ה.

אין איינקלאַנג מיט׳ן באַשלוס פון ועד און דער באַשטעטיגונג פון צוזאַמענפאַר פון די טאַמאַשאַווער לאַנדסלייט, וועלכער איז פאַרגעקומען אין חיפה דעם 17/12 1950 טרעטען מיר צו, צו דער פאַרוויקלעכונג פון אַרויס־געבען דאָס בוך פון טאַמאַשאַוו.

דער ציל פון פנקס איז צו פאַראייביגען דעם אַנדענק פון די קדושים פון אונזער שטאָט אויף אַ פאַסיגען אופן.

נאָכדעם ווי ס׳איז צום אומגליק נישט געבליבען מער קיין אידישער ישוב אין טאַמאַשאַוו איז אויך די אויפגאַבע פון פנקס אָפצוראַטעווען פון פאַרגעסונג די קולטורעלע און מאַראַלישע ווערטען, און דער לעבענס שטייגער וואָס איז געשאַפען אין שטאָט דורך די אידען אין דער נאָענטער פאַרגאַנגענ־הייט, און די פריערדיגע דורות.

בכדי דאָס בוך זאָל ענטשפרעכן זיין וויכטיגען ציל, מוזן מיר דער־גרייכען צו אַלע שטעטישע אין לאַנד און אין אויסלאַנד, וועלכע קענען דערצו מיטהעלפען.

מיר וועלען זיך דעריבער צו איך, צושיקען — אין משך פון 3־4 מאָנאַט — אַרטיקלען, עראינערונגען, לידער, אָדער יעדער אַנדערער מאַטעריאַל, וואָס האָט אַ צוזאַמענהאַנג מיט די אָנגעצייכענטע טעמען:

1) היסטאָריע פון טאַמאַשאַוו, און די געשיכטע פון אידען דאָרט.

2) מאָנאָגראַפיעס איבער די רבנים, און זייערע „הויף".

3) די שוהל, שטיבלעך, און גבאים.

4) די קהלה און דאָזאָרעס. דער שטאָט־ראַט און די אידישע פאַר־שטעהער.

5) צדקה אינסטיטוציעס: גמילות חסד קאַסע, לינת הצדק, הכנסת כלה.

6) „עמך", און זיין לעבענס שטייגער.

7) א. אידישע פּרנסות, און דער שטאָט יריד. ב. שבת און יום־טוב אין שטאָט.

8) ישיבות, חדרים, שוהלן, לערערס און מלמדים.

9) די ענטשטייאונג פון ציוניסטישע און אַרבעטער פּאַרטייען, און דער קאַמף מיט די געגנער.

10) ביבליאָטעקען, און אמאטאריש טעאַטער־קרייזען.

11) פּאַרטייען, יוגענט אָרגאַניזאַציעס, און זייערער פירער.

12) פּאַרשידענע טיפּען.

13) די באַציאונגען מיט די גויים.

14) דאָס אידישע לעבען אונטער דער נאַצי אָקופּאַציע, די „אַקציעס", דאָס לעבען אין רוסלאַנד, און אין די לאַגערען.

ס׳איז אויך געווען בילדער פון דער שטאָט, פון געזעלשאַפּטליכע אינסטיטוציעס: די שוהל, מרחץ, הקדש, בית העלמין, א. א. בילדער פון געזעלשאַפּטליכען ווערט. (אויפ׳ן פּאַרלאַנג וועלען די בילדער צוריקגעגעבען, נאָכ׳ן מאַכען אַ קאָפּיע).

שרייבען קען מען אין יעדער שפּראַך, עס דאַרף נישט אָפּשרעקען דאָס נישט קענען שרייבען סטיליסטיש, מיר וועלען דאָס אויסבעסערען, און סטיליזירען, דער עיקר איז דער אינהאַלט.

יעדער זאַך וועט פּאַרעפּענטליכט ווערען אין נאָמען פון שרייבער. ביטע קלאָר שרייבען (געווען אויף אַ שרייב מאַשין) און אויף איין זייט פון בלאַט.

חשוב׳ער פריינט! די אויפגאַבע וואָס מיר האָבען אויף זיך געמען איז נישט קיין לייכטע, און נאָר מיט דער מיטהילף און אָנשטרענגונג פון אַלע שטעטישע וועלען מיר די זאַך פּאַרווירקליכען. מיר ערוואַרטען דעריבער אייער מיטבאַטייליגונג.

צוליבען מאַנגעל פון אַדרעסען פון אַלע שטעטישע, ווערט איר געבעטען איבערגעבען דעם אינהאַלט פון דעם בריף די איבעריגע באַקאַנטע און פריינט פון טאָמאַשאָוו, וועלכע האָבען עס נישט דערהאַלטען.

דער אַדרעס צו שיקען דאָס מאַטעריאַל איז:

יעקב הרבסמן, רח׳ הלל 34, חיפה

בכל הכבוד,

הועד הארצי

ארגון יוצאי טומשוב־לובלסקי

ה ו ע ד ה א ר צ י

חיפה, ב' שבט תשי"א 9/1 1951

בעקבות החלטות הועד ואישור כינוס יוצאי עירנו, שהתקיים ב־17/12 1950 בחיפה, אנו ניגשים למימוש הוצאת פנקס העיר.

מטרת הספר היא, להציב יד ושם לקדושי עירנו, ולהנציח זכרם באופן המתאים ביותר.

לאסוננו נמחק כל ישוב יהודי בעיר, חשיבותו של הספר הנה ע"כ כפולה: להציל מטמיון ערכי תרבות ומוסר, והוגי יהודי שנוצר ע"י אחינו בעבר הקרוב ובדורות הקודמים.

המשימה אינה קלה. נצטרך להגיע לאלה מבני עירנו הפזורים בארץ ומחוצה לה, היכולים לעזור לנו בכך, ולדלות כל מה שאפשר, בכדי שהספר יהיה בעל תוכן וצורה ההולמת את המטרה שהצבנו לו.

אי לכן הננו פונים לכב' להמציא לנו — תוך 3־4 חדשים — מאמרים, זכרונות, שירים, או כל חומר אחר הנוגע לנושאים שצוינו להלן:

1) תולדות העיר ובעיקר קורות היהודים בה.
2) מונוגרפיות על רבני העיר והורי „חצרותיהם".
3) בתי כנסת, שטיבלעך, וגבאיהם.
4) הקהילה ופרנסיה, העיריה ושליחי הציבור בה.
5) מוסדות צדקה: קופת גמילות חסדים, לינת הצדק, הכנסת כלה וכו'.
6) „עמך" וההווי שלו.
7) הווי העיר): א) פרנסות היהודים, והיריד בעיר. ב) שבת וחג בעיר.
8) ישיבות, חדרים, בתי ספר ומוריהם.
9) ההתעוררות הציונית, הפועלית, והמאבק עם מתנגדיהם.
10) מפלגות הסתדרויות נוער ומנהיגיהם.
11) ספריות, תיאטרון חובבים.
12) טיפוסים.
13) היחסים עם הגויים.
14) חיי היהודים בתקופת הכיבוש הנאצי, „האקציות", חייהם ברוסיה ובמחנות.

כמו כן רצויות מאוד תמונות מנוף העיר, ממוסדות ובניני צבור, בתי כנסת, ולהבדיל מרחץ, הקדש, בית העלמין, וכן כל תמונה בעלת ערך צבורי (לדרישת בעליהן, תוחזרנה התמונות אחרי ההעתקה).

אפשר לכתוב בכל שפה שהיא, אין להרתע מאי ידיעת „כתיבה סגנונית" אנו נתרגם ונסגנן. העיקר הוא התוכן.

כל החומר יפורסם בשם שולחות, נא לכתוב בכתב ברור, (רצוי במכונת כתיבה) ועל צד אחד של הדף.

א. נ. התפקיד שהטלנו על עצמנו הוא קשה, ורק בעזרת כל יוצאי עירנו נוכל להתגבר על הקשיים. אנו מצפים לכך לעזרתך ולהשתתפותך.

מפאת המחסור בכתובות כל יוצאי עירנו, נא למסור את תוכן המכתב הזה לאלה שלא קבלו אותו.

הכתובת למשלוח:

יעקב הרבסמן, חיפה רח' הלל מס' 34

בכל הכבוד,

הועד הארצי

הילפס קאָמיטעט

• **יעקב לאנאייל,** חיפה

דער הילפס קאָמיטעט האָט אָנגעפאָנגען זיין טעטיג־קייט אין 1956. איך וויס נישט ענווי וועמענס געדאַנק איז עס געווען, אָבער איינס וויס איך יאָ: עס איז געקומען מיט דער איניציאַטיוו פון טאָמאַשאָווער רעליף קאָמיטעט אין אַמעריקע.

אין דעצעמבער 1956 זיינען אָנגעקומען די ערשטע מיט אָ באָגלייטונגס בריף, וועלכער האָט נאָמינירט אייניגע חברים אַלס פאַרטיילער פון דאָזיגען געלט, פאַר נויטבאַדערפטיגע קראַנקע אַלטע לייט פון אונזער חרוב'ן שטעטל.

אַזוי איז אָנטשטאַנען אין 1956 אָ נייער אָנשטאַלט פאַר געפענזייטיגער הילף ביי דער זייט פון גמילות חסד קאַסע וואָס עקזיסטירט שוין פון לאָנג.

וואָס האָט באָוואויגען אונזערע חברים אין אַמעריקע צו אָט דער איניציאַטיוו צו גרינדען אַזאָ טעטיגקייט?

די טראַדיציע פון אָ פאַרצווייגטער געפענזייטיגער הילפס טעטיגקייט אין אַלע געביטען פון לעבן אין אַלטען שטעטל, פּולסירט נאָך אין האַרצען פון אונזערע חברים.

די טעטיגקייט אין ישראל איז אָנגעפירט געוואָרען אין געמיינזאַמער מיט־אַרבייט מיט דעם טאָמאַשאָווער אַלגעמיינעם הילפס קאָמיטעט, און לויט דער אַלטער טראַדיציע פון „צדקה מתן בסתר". דער אָנפאָנג פון דער טעטיג־קייט איז באָגלייט געוואָרן מיט צווייפעל און געגנערשאַפט צו דער אָרט פון פאַרטיילען געלד אַלס נדבה, וועלכעס איז אומפאָפולער אין ישראל.

אָבער אין פאַרלויף פון דער ארבעט, ווען מיר האָבען אַריינגעדרינגען אין די פאַרשידענע שוועכע סאָציאַלע פעלער, האָבען מיר זיך אַלע ווי אייַנער איבערגעצייגט ווי ווייט אונזערע חברים אין אַמעריקע זיינען גערעכט.

אין פאַרלויף פון די יאָרן זיינען אָנגעקומען טויזענטער דאָלאָרען, און זיינען פאַרטיילט געוואָרען צווישען אַלטע, קראַנקע און הילפסלאָזע מענש וועלכע די עליה האָט געבראַכט אין לאַנד נאָך דער קריג. עס זיינען געווען פאַלען ווי די פאַר דאָלאַר האָבען פשוט ליכטיג געמאַכט די אויגען פון אומגליקליכע און האָבען דערהאַלטען די נשמה פון פאַרצווייפעלטע.

הלואי וואלטען מקוים געוואָרען כאָטש אַ טייל פון די ברכות וועלכע ווערן געווינשט דורך די גענייסער פון דער הילף פאַר די יענידע חברים וואָס פאַרנעמען זיך מיט דער טעטיגקייט.

געבענשט זאָלען זיין די הענד פון די אַלע וואָס פאַרנעמען זיך מיט דער וואויילטעטיגער גרויסער זאַך.



די טאָמאַשאָוער גמילת חסדים קאסע אין ישראל

• מרדכי בן בן־ציון הוניגספעלד

באלד נאָך דער אַנטשטייאונג פון מדינת ישראל האָט זיך אָנגעהויבען די גרויסע עליה! פון דער שארית הפליטה וועלכע זיינען געבליבען בבחינת „אוד מוצל מאש" אָהן אַ באַדען אונטער די פיס. וועז עס איז מקוים די נבואה פון אונזער גרויסען חורבן נביא און גלייכצייטיג נחמה נביא — דער גרויסער ירמיהו וועלכער האָט מיט פאַטאָס אויסגעשריגען: „עוד אבנך ונבנית בתולת ישראל" און וועז ער האָט נאָך דעם וויטער אויסגערופען. „הושע ה' את עמך את שארית ישראל, הנני מביא אותם מארץ צפון וקבצתם מירכתי ארץ בם עור ופסח הרה ויולדת יחדו קהל גדול ישובו הנה"! א. א. וו. און וועז דער קהל גדול איז צוריק געקומען אַהער, איז ער צוריק געקומען ניט ווי אַ רייך קינד קומט צוריק נאָך אַ לאַנג אָבוועזענדע צייט צו זיין רייכער מאַמען נאָר דאָ איז געשעהן פונקט דאָס פאַרקעטע: אי דאָס קינד אָרים און די מאַמע אַ קבצ'נטע.

דער קהל גדול וואָס איז אַהער צוריק געקומען איז געווען צעבראָכען און מאַכטלאָז פאַראַרימט בעירום ובחוסר כל! מיט דערשראָקענע און אויסגעשטאַרצטע אויגען. אַזעלכע אויגען קען מען נאָר זעהן דאָמאָלט וועז דער מענטש האָט אַלעס אין לעבען פאַרלוירען זייענ נאָענטסטע און טייערע זיין פאַרמעגען און כבוד. נאָך אַזאַ קאַטאָקליזם און וועלט איבערקערעניש וועלכע די צווייטע וועלט־מלחמה האָט איבערגעלאָזט און אין וועלכען עס האָט אַממייסטען געליטען דער עם הנבחר ועם הספר, איז דער צוריקקער אַהער געווען טאַקי ווי דער נביא דריקט זיך וויטער אויס „בבכי יבואו" מיט געווייַן אין האָרץ רייסענד בענקעניש נאָך אונזערע אומגעקומענע נאָענט־סטע און טייערע, דער „בבכי יבואו" האָט דאָמאָלסט געהאַט אַ צווייַדייטיגען באַדייט, עס איז געווען אַ בכי פון צער און צאָרען וואָס אונזערע אומגעקומענע שוועסטער און ברידער האָבען ניט דערלעבט צום שובת ציון און ווי מיר זעהן האָבען זיי ליידער מיט זייער הייליג בלוט באַצאָלט בכדי עס זאָל קאָנען ענטשטעהן מדינת ישראל! וואוהין די שארית הפליטה האָט געקאָנט צוריק קומען, און פון דער צווייטער זייט איז דאָס אויך געווען אַ בכיה מתוך שמחה, וואָס נאָך דעם 2 טויזענד יאָריגען חלום פון שיבת בנים לגבולם איז יעצט מקוים געוואָרען! און אָט צווישען דעם קהל גדול פון די צוריקקומענדע האָט זיך געפונען זעלבסטפאַרשטענדליך אַ געוויסער פראָצענט פון אונזערע טאָמאַשאָוער שוועסטער און ברידער עס זיינען צוריק געקומען אַהער טאַקי ווי דער נביא דריקט זיך אויס: עור ופסח, בלינדע הינקענדיקע און האַלבע אינוואַלידען! צעבראָכען שטאַרקען גייסטיש און פיזיש. האָט מען די אַלע מענטשען דאָמאָלס באַדאַרפען שטאַרקען גייסטיש און מאַטעריעליש, לכל

הפחות מיט עפעס העלפען דעם שוואַכען ביים שטעלען זיינע ערשטע פיס־טריט! אין יענער צייט האָט זיך אונגעהויבען אין ישראל פאַרמירען לאַנדס־לייט קאָמיטעטען ווייל: „ענייִם וענייִ עירך ענייִ עירך קודמים" און אונזערע טומשובער לאַנדסלייט זיינען זעלבסטפאַרשטענדליך נישט אונטערשטעליג געבליבען און אין מיטען יאָר פון 1949 זיינען מיר זיך צוזאַמענגעקומען ותיקים מיט נייע עולים ביי אונזער באַליבטען טומשובער לאַנדסמאַן רב יוסעלי לאַכער שיחי׳ ביי וועלכען מיר האָבען געפונען אַ בית ועד און אַ פתח פתוח לרווחה מיט כל טוב פאַר אונזער זאַך און דאָס האַלט אָן עד היום. עס זיינען זיך דאַמאָלסט צוזאַמענגעקומען בערך די פאָלגענדע טומשובער לאַנדסלייט: רב זישע קווינשטוק, יעקב מינקובסקי, יעקב הרבסמאן משה בלאַנדער, חיים יוסף לערער, יעקב לייב ווייץ, עוזר שטאל, יעקב לאַנאייל, שרה קופרשטוק (באַרענשטיין) יעקב שוואַרץ, מאָטיל ערליך, מאָטיל זילברמן, ויבל״ח אברהמ׳לי גאָלדשמידט ז״ל ושמואל מערמעלשטיין ז״ל, וגם אני הכותב השורות האלה. אויף דער טאָג אַרדענונג איז געווען די ערשטע פראַגע: הילף פאַר אונזערע טומשובער לאַנדסלייט צו נייע עולים, און עס איז דאַמאָלסט געלייגט געוואָרען דער יסוד פון דער גרינדונג פון דער טומשובער גמילת חסד קאַסע. עס איז באַלד אויסגעקליבען געוואָרען אַלס פאָרזיצער פון קאָמיטעט רב זישע קאַוועניטשאק, קאַסירער: רב יוסף לאַכער, און דער סעקרעטאַריאַט מאָטיל הוניגספעלד ויעקב הרבסמאן.

מיר אַלע אויף וויפיל יעדער איינער האָט געקאָנט האָט זיך באַשטייערט מיט די ערשטע פאָר פונט, ווייטער איז באַשלאָסען געוואָרען אַז ווען עס וועט נאָר פאָרקומען אַ טומשובער שמחה, זאָל מען דאָס אויסנוצען אויף צו



ביי אכינוס הזכרה: יקותיאל סטעמפעל מאכט דעם מלא

זאמלען געלד פאר דער טומשובער גמילת חסד קאסע. עס איז כדאי צו באמערקען אז אין יענער צייט טראץ אונזער וועגדען זיך צו אונזער אמעריקאנער לאנדסלייט נאך הילף, האבען מיר די הילף נאך אזוי שנעל ניט באקומען, און אזוי האבען מיר געקלאפט מיט די פושקעס אויף יעדען טומשובער שמחה ווי: חתונה ברית בר מצוה א. א. וו. און מיט די געזאמעלטע געלדער האבען מיר אנגעהויבען צו טיילען קלענערע הלואות אויף קאנסטרוקטיוע צוועקען ווי: שכון, העלפען אייגעם אייגארדענען צו זיין פרנסה, אויף א שטיקעל וויכטיג מעבעל ארייז צו נעמען אין שטוב א. א. וו. אין א שווערער קריטישע לאגע האט זיך צו יענער צייט געפונען די גמילת חסד קאסע. געווען מאמענטען וועו אין דער קאסע האט זיך קיין פרוטה ניט געפונען און מענטשען האבען געוואלט אין תור ביז מען זאל זיי קענען ערטיילען וועלכע ס׳איז קלייגע הלואה, געווען אויך מאמענטען וועו מיר האבען פשוט געגעבען מענטשען א פונט אויף ברויט, און אזוי האט עס געדויערט ביז, — ביסלעכווייז אונזערע לאנדסלייט ברידער אין אמעריקע האבען זיך געכאפט אז מען דארף אין זיינען האבען אויך די לאנדסלייט אין ישראל! און עס האט אנגעהויבען ביסלעכווייז ארייגצופליסען געלד פון אמעריקע. אויך ביי אונז האבען מיר שפעטער אדורכגעפירט א גרעסערע לאקאלע געלד אקציע ביי די פארמעגליכע דא אין ישראל און יעדער האט זיך בייגעשטייערט כפי יכולתו. און דערמיט איז געלייגט געווארען דער הויפט יסוד פון אונזער טומשובער גמילת חסד קאסע אין ישראל. עס איז אויך ווינשנסווערט צו באמערקען אז יעדעס יאר ר״ח טבת ארדענען מיר דא איין די יערליכער אזכרה נאך אונזערע טומשובער קדושים הי״ד, און דאס וואס בלייבט הכנסה פון דער אזכרה איז קודש פאר דער גמילת חסד קאסע.

ביי דער געלעגנהייט וויל איך אויך דערמאנען און ניט אדורכלאזען א זייער וויכטיגען פרט וואס אונזער קאמיטעט האט אויך גענומען די אינציאטיוו און יעדער יאר אין דער יאר־צייט פון אונזער אומפארגעסליכען אדמו״ר הרב רבי אריה לייביש רובין זי״ע, וועלכער איז געווען אזוי באליבט ביי אונז אלע אין טומשוב, ארדענען מיר איין אויך ביי אונזער באליבטען רב יוסעלי לאכער אין שטוב די הלולא און סעודת מצווה לזכר נשמתו הטהורה. יהי זכרו ברוך.

און לסוף וויל איך ווינשען די אלע וועלכע האבען צוגעלייגט א האנד צו דער גמילת חסד קאסע הן אין אמעריקע והן אין ישראל א הארציקען יישר כוחכם מיט א תחזקנו ידיכם אויף ווייטער, און דאס בלייבט דער שענסטער און טייערסטער מאנומענט פאר אונזערע קדושים הי״ד.

די טאָמאַשאָווער אין בני־ברק

● ל. וועַרמוט

ווי באַקאַנט רעכענט זיך בני ברק אַלס דער הויפּט חסיד׳ישער תורה׳דיגער צענטער אין ארץ ישראל. יעדער אַרט חסידות אָדער רעליגיעזע גרופּע האָט זיך זיין ווינקעל. ליידער האָבען מיר טאָמאַשאָווער, וואָס מיר זענען דאָ ב״ה אין אַ גרעסערע אָנזעעודיגע גרופּע, נאָך ניט קיין אייגען בית המדרש, אָבער מיר האָבען יאָ אָרגאַניזירט אַ גייסטיגען צוזאַמענ־בונד וואָס ווערט אָנגערופען מיט׳ן נאָמען חוג חסידי ותלמידי הרה״צ ר׳ ארי׳ לייביש רובין זצללקה״ה האדמו״ר מציעשינוב והרב בטאָמאַשוב דלובלין. מיר קומען זיך צוזאַמען פון צייט צו צייט, מיר פאַרברענגען צוזאַמען, אויך האָבען מיר אָרגאַניזירט אַן אייגענע גמילת חסדים קאַסע אויפ׳ן רב׳ס נאָמען. ליידער זענען אָבער די פינאַנציעלע כוחות זעהר אָרים, מיר האָפען מיט דער געהעריגער מיטהילף פון אונזערע לאַנדסלייט צו פאַרברייטערען אונזער טעטיגקייט.

דער הויכפונקט פון אונזער טעטיגקייט, איז דער יערליכער צוזאַמענ־קונפט פון אַלע טאָמאַשאָווער, לכבוד די יאָרצייט פון אונזער גרויסען אומפאַרגעסליכען באַליבטען מנהיג און מדריך דעם הייליגען ציעשאָנאָווער רבין אונזער רב הגה״צ רבי ארי׳ לייביש רבין זצללהה״ה, וואָס פאַלט אויס כ״ו אייר.

יאָר אײַן יאָר אויס אין דעם אָוועגט קומען זיך צונויף די טאָמאַשאָווער פון בני ברק, תל אביב פתח תקוה, און אומגעגענט, וווּ אויך דעם רב׳ס ז״ל חסידים און גוטע פריינד פון אַנדערע שטעט. ביי צוויי הונדערט פּערזאָן, מיר מאַכען אַ סיום, און מען וואַשט זיך צו אַ סעודה, און מען ערפרישט אַלטע זכרונות, אייניגע דערציילען וועגען דער לויטערער געהויבינער קריס־טאַלענער פּערזענליכקייט פון אונזער רבי׳ן און רב, וועגען זיינע פאַרדינסטען און לייסטונגען פאַר אידישקייט, און ספּעציעל זיין איבערגעבענקייט פאַר דער יוגענט און זיין איינפלאַנצען אין זיי חסידות און יראת שמים, מיט שירות ותשבחות און דברי תורה, ווערט פאַרבראַכט ביז שפּעט אין דער נאַכט, אַלע יאָר ווערט דער צוזאַמענקונפט פאַרשטאַרקט און פאַרגרעסערט, ווייל מיר פיהלען דערין, אַ חיות אַ גייסטיגע אָפּפּרישונג און דערהויבענע איבערלעבונגען פון דער אַלטער היים, וואָס איז אונז אַזוי טייער אָון ליב, דער הויפּט קאָמיטעט באַשטייט פון פאָלגענדע פּערזאָנען: ר׳ סיני גרינבוים, ר׳ ישראל וועַרמוט, ר׳ אברהמ׳לי גוטוויין, ר׳ יעקב משה טעפּלער, יחזקאל העללער, ארי׳ וועַרמוט, און יהושע נידערגאַנג, און מענדיל פלוג.

אויך די חיפה׳ער פלעגען קומען צו אונזער צוזאַמענקונפט אַלע יאָר, נאָר צוליב דעם גרויסען מרחק אָרדענען זיי איין אין חיפה אַ באַזונדערע סעודה, וואָס ווערט אָפּגעהאַלטען ביי ר׳ יוסעלי לאַכער, דער קאָמיטעט באַשטייט פון ר׳ אברהמ׳לי גאָלדשמיט, ר׳ בן ציון שניידער און עוזר שטאָהל, און אַלע טאָמאַשאָווער חסידישע אידען פון חיפה און געגענט באַטיליגען זיך אין דער סעודה, יהי זכרו ברוך וזכותו יגן עלינו.



ל״ג בעומר תשי״ב. ר׳ אברהם רובין שליט״א בנו ברק אין מסיבת הנחת תפילין של בנו הגדול ר׳ יוסף שיחי׳ בן ה׳ שנים

גרונטשטיין פייערונג פאר דער תלמוד תורה קול אריי

ל, אַז מ'זאָל אַ מאָל זען, אַז אַלע יידן זענען אַרויס אויף דער גאַס, אַז מ'זאָל זיי זען אַלע צוזאַמען, אַז מ'זאָל זיי זען אַלע צוזאַמען אין איין פּלאַץ

תמונת קהילת פרס

פרס, קהילת שושן: בית הכנסת מאיר בעל הנס, שנת תרע"ב. ירושלים, האוסף הלאומי לאמנות יהודית ע"ש י. ל. מגנס, האוניברסיטה העברית

Library of Congress Cataloging-in-Publication Data

זכרונות פון טאָמאַשאָוו לוב.

• שמואל שיפלינגער
געוועזענער פרעזעס פון אידישער גמינע אין טאָמאַשאָוו

אין 1906, אַלס פאָליטיש פאַרפאָלגטער סטודענט האָב איך געמוזט פאַרלאָזען לאָדזש צוזאַמען מיט טויזענטער אַנדערע, איבער אַ פאַניק, אַרויסגערופען דורך אַ באַוואוסטען דאָרט פּראָוואָקאַטאָר מיט'ן נאָמען „נח" וועלכער האָט קאָאָפּערירט מיט די צאַרישער פּאָליציי און פאַראורזאַכט צאָליגע אַרעסטען. איך האָב זיך באַזעצט אין דער ווייט פאַרוואַרפענער שטאָט טאָמאַשאָוו לוב. אויסנוצענדיק די געלעגענהייט וואָס מיין זיידע ר' ישראל וויינריב האָט דאָרט אַרענדירט די פּיאַסעטשנע וואָסער מיל. טאָמאַשאָוו האָט דאַן געמאַכט אויף מיר אַן־ערשיטערענדען איינדרוק: נישט ברוקירטע גאַסען, קיין עלעקטרישע באַלייכטונג, געזינקען אין פּינסטער־ניש און אין בלאָטעס, פאַרבויט מערסטענס מיט אַלטע הילצערנע מיט שינדעל באַדעקטע הייזקעס, באַוואוינט מייסטענס דורך אַן אָרימע אידישע באַפעלקערונג פון קליינהענדלער האַנטוווערקער דאָרפסגייער און ליידיג גייערס. געצעהלטע עטליכע סוחרים וועלכע האָבען צוגעשטעלט פאַרשידענע פּראָדוקטען פאַרן סטאַציאָנירענדען פּולק קאָזאַקען האָבען זיך געהאַלטען פאַר רייכע.

ס'איז ווערט צו באַמערקען דאָס די קאָזאַקען כאָטש האָלב ווילדע האָבען זיך אַ דאַנק דער אייזערנער דיסציפּלין רוהיג פאַרהאַלטען אין שטאָט. זיי האָבען אָבער אַרויסגעוויזען אַ שוואַכקייט צו אַ גנבה'לע. האָבען שוין אידען געוואוסט זיך אויסצוהיטען פאַר זיי. מען פלעגט אַמאָל אָפּקויפען ביי אַ קאָזאַק אַ צוגעגאַנבעטע מזוזה, ווען ער האָט ניט געהאַט עפּעס אַנדערש צו גנבה'נען. אָזוי פלעגט מען דערציילען אַז אַ קאָזאַק איז אַמאָל אַריינגעקומען צו איינעם אַ אידען און פאָרגעלייגט צו קויפען ביי אים א „כאַפּינא רוב" אַ ג'גנבה'טען רובעל פאַר 50 קאָפּיקעס. אָזוי איז געווען די פּרייז פון אַ גנבה'לע. אין שטאָט האָבען אידען זיך געקאטשעט פאַר געלעכטער פון אָזאַ גניבה'שער מציאה.

א טעאַטער פארשטעלונג

נישט געקוקט אויף דעם וואָכזאַמען פאָליצייאישען אויג פון דער צאַרישער מאַכט, האָבען דאָך ביסלעכווייז אָנגעהויבען אַריינדרינגען צווישען

דער יוגענט פאליטישע און געזעלשאפטליכע געדאנקען, אונטער דעם איינפלוס פון דער שכנה׳שער שטאט זאמאשטש. אזוי האבען זיך געשאפען ארגאני־זאציעס ווי ס. ס. — ציוניסטען, און בונד. דאס קולטורעלע לעבען זיך אנגעהויבען צו ענטוויקלען מיט׳ן באזעצען זיך אין טאמאשאוו פון דעם זאמאשטשער אדוואקאט סאבאל און דענטיסט אידעל גערזאן. ביי זיי פלעגט די יוגנט זיך צוזאמענקומען און פארברענגען, שפעטער איז אויך צוגעקומען מאיר בוים א סטאלאר פון כעלם א פועלי ציון׳יסט, וועלכער האט ארגאניזירט אן אמאטארישע גרופע, וועלכע האט אויפגעפירט גאלדפאדענס „די באבע יאכנע". נישט געקוקט אויף די שטערונגען מצד די פרומע האט דאך די פארשטעלונג אין דער טשיינע צוגעצויגען א גרויסען עולם באזוכער. קינדער האבען באלאגערט די פענסטער און דעם איינגאנג פון טעאטער און די קולות און געלעכטער האט מען געקענט הערען אויף ווי ווייט. מאנאטען לאנג נאך דער פארשטעלונג נאך דעם ווי גערזאן האט געשפילט די ראלע פון האצמאכ׳ן איז אים, גערזאנען, געווען נישט מקנא צו זיין. קינדער פלעגען אים נאכלויפען אין גאס און שרייען האצמאך! האצמאך! אט גייט האצמאך.

שווערער איז אנגעקומען די פאלאקען צו באקומען אן ערלויבעניש צו שפילען טעאטער אין דער פוילישער שפראך. עס איז געווען די פאליטיק פון דער צארישער מאכט צו רוסיפיצירען די באפעלקערונג. אויך אין די אידישע חדרים האט מען געמוזט לערנען די קינדער רוסיש.

דר. זאוואדזקי

דער פאוויאטאווע דאקטאר אין שטאט דר. פעליקס זאוואדזקי מיט זיין פרוי און אייניגע טאכטער זענען געווען די ליבעראלסטע מענשען אין שטאט. ס׳איז ווערט צו דערמאנען אז דעם דאקטאר׳ס פרוי פלעגט יארען לאנג מיט דער הילף פון איר דינסט צעטראגען און צעטיילען יעדען פרייטאג קוישען מיט פראדוקטען צו די ארימסטע און קראנקע אידישע פאמיליעס זיי זאלען האבען אויף שבת.

אין 1910 האט דר. זאוואדזקי ארגאניזירט א פרייוויליקע פייערלעשער קאמאנדע אין שטאט. אויף זיין רוף זיך אנצושליסען אין אט דער קאמאנדע האבען זיך זעהר ווייניגע אידען אפגערופען. צווישען די וואס האבען זיך פרייוויליק אנגעשלאסען זענען געווען: דער שרייבער פון די שורות מיט זיין ברודער, יעקעלע רופא, חיים מיכל הארן (א שניידער), מנשה קאם (א טרעגער) און יאסעלע לוסטיג (א שוסטער). ס׳איז נאטירליך א באדויערונגס־ווערטער פאקט וואס די פרומע טאטעס פון די חסידישע שטיבלעך האבען

נישט דערלאָזט זייערע זין אָנטוען פייערלעשער מונדירען און אָנטייל נעמען אין אַזאַ וויכטיקע אינסטיטוציע וועלכע האָט אויפגעטון וואונדער אַרבעט בעת שריפות אין שטאָט ביי געפערליכע באַדינגונגען.

א קרבן ביים שוואַרצען דיַ גרענץ

אידען וועלכע האָבען געוואָלט עמיגרירען אָדער פֿאָליטיש פֿאַרפֿאָלגטע וואָס האָבען זיך געוואָלט ראַטעווען פון פֿאַרשיקט צו ווערען קיין סיביר זענען געהאָלפֿען געוואָרען אין טאָמאַשאָוו. די ערשטע זענען דורך אידישע „מאַכערס" באַזאָרגט געוואָרען מיט „פֿאָלפֿאַסקעס" (אַ דאָקומענט וואָס האָט דערלויבט אַ גרענץ איינוואוינער אַדורכצוגיין די גרענץ) אויף פרעמדע נעמען, אָדער מיט אַ פויער וועלכער האָט אים אַריבער געשוואַרצט דיַ גרענץ. די צווייטע, די פֿאָליטישע, אָבער מיט רעקאָמענדאַציעס פון פֿאַרטיַיען, זענען געשיקט געוואָרען צו אונז עטליכע אָנפֿאַרטרויליכע פערזאָנען און זיי זענען איבערגעגעבען געוואָרען אין זיכערע הענד צו שוואַרצען דיַ גרענץ.

אין אַ געוויסען טאָג איז דיַ אידישע באַפעלקערונג אויפגעציטערט געוואָרן פון יעמערליכע פאַרצווייפעלטע געשרייען פון אַ פרעמדער אידישער פרוי אַז מ׳האָט איר מאַן דער׳הרג׳עט. איר מאַן פון קראַסניסטאָוו איז מיט 10 טעג פריער געקומען קיין טאָמאַשאָוו און איז איבערגעגעבען געוואָרען צו אַ פויער אין דאָרף יעזשערנע וועלכער האָט אים געזאָלט אַריבער שוואַרצן דיַ גרענץ. ס׳איז געווען אָפּגערעדט אַז ער זאָל תיכף שרייבען צו זיין פרוי ווי נאָר ער וועט האָבען בשלום אַריבער דיַ גרענץ; אָבער ביז יעצט האָט זיין פרוי קיין שום ידיעה פון איר מאַן נישט געהאַט. אידען האָבען אינטערוועניַרט ביי דער פֿאָליציַי אָבער דיַ לעצטע האָט נישט געוואָלט אונטער־נעמען קיין אויספֿאָרשונג. און אפילו נישט אַרעסטירט דעם פויער. טיף געריַרט פון דעם אומגליק האָב איך געפֿוהל׳ט ביי דר. זאוואדזקי צו דערלויבען אַ גרופּע פון 15 פייערלעשער העלפען מיר זוכען דעם פאַרשווינ־דענעם איד. אַ דאַנק דער אינטערוועניַנג פון דר. זאוואדזקי, האָט די מאַכט אונז דערלויבט זיך פריַי צו באַוועגען אין דעם גרענץ פאַס 24 שעה. אין נעכסטען טאָג בין איך אָנגעקומען מיט אַן אָפּטיילונג פון 15 פייערלעשער צום פויער אין גרענץ־דאָרף יעזשערנע אויף וועלכען ס׳איז געווען אַ פאַרדאַכט אין דערמאָרדען און באַרויבען דעם איד, וועלכען ער האָט געזאָלט אַריבער שוואַרצען דיַ גרענץ. דער פויער, דערזעענדיק אונז איז אָנטלאָפען און פאַרשוואונדען. מיר האָבען געזוכט אין הויז און אין שפייכלער וואו מיר האָבען באַמערקט בלוט פלעקען אויף דער טיר. באַלד האָבען מיר אויך געפונען אַ האַק מיט בלוט פלעקען אויף דעם הענטעל, דאַן האָבען מיר מיט נאָך מער ענערגיע געזוכט און געניטשערט אַרום אויף דיַ פעלדער און

וועלדער ביז צו אָווענט צו האָבען מיר אָנגעטראָפען אויף אַ ווייכען באָדען ווי פריש געקאָפּעט. מיר האָבען שנעל אויסגעגראָבען די ערשטע שיכט ערד און דערזעהן אַן אַרויסשטרעקענדע האַנד איך האָב גלייך פּאַראַדענט אָפּ־ צושטעלען דאָס גראָבען און אַרויסגערופען פּאָליציי. אין זייער אָנוועזענהייט האָבען מיר אויסגעגראָבען דעם קערפּער אָבער אָן דעם אָפּגעהאַקטען קאָפּ, וועלכען מיר האָבען נישט געקענט געפינען. די פרוי האָט באַשטעטיגט אַז דאָס איז איר מאַן. מיט ביטער געוויין און שרעק האָבען די אידען אין שטאָט זיך צוגעקוקט לענג אויס דעם לעמבערגער שאָסעע, ווי מיר, די גרופּע פייערלעשער האָבען באַגלייט דאָס וועגעלע מיט׳ן באַדעקטען מת, וועלכען מיר האָבען איבערגעגעבען די חברה קדישא.

„עמך" נעמט שטעלונג

● י. מאסקאפ

ווי ס׳איז שוין פיל מאָל באַטאָנט געווארען האָבען די עסקנים פון דעם דאָזיגען בוך זיך מיט אַלע כחות באַמיט דאָס בוך זאָל אָפּשפּיגלען דאָס לעבען פון׳ם אידישען קיבוץ אין אַלע זיינע אַספּעקטען. אין די אַרטיקלען האָט יעדער מחבר אַריינגעלייגט האַרץ און נשמה ביים אויפּברענגען אויפן פּאַפּיר אין זיינע זכרונות סיטואַציעס, מענשען און קרייזען אין וועלכע ער האָט פּאַרקערט יעדער אויף זיין אופן, און פון די אַלע באַשרייבונגען האָט זיך עס געזאָלט שאַפען אַנ׳אַלזייטיג בילד פון׳ם אידישען עבר אין אונזער שטאָט.

האָבענדיק פאַר זיך אַלע אַרטיקלען אין זאַץ ווייזט זיך אַרויס אַז אין שיכט פון דער אידישער באַפעלקערונג און דווקא אַ דיקער שיכט איז כמעט ווי פאַרזעען געווארען, ער וואַרפט זיך דורך דאָ און דאָרט כלאחר יד, אָבער ווי אַ לעבעדיקער ווירקענדער פאַקטאָר עקזיסטירט ער נישט. איר זעהט למשל דעם עקסטאַז פון אַ הייפּל חסידים טאַנצענדיק פון׳ם פלומפּ מיט׳ן מים שלנו (?) איר זעהט די ברויזענדע אידישע יוגנט אין זייערע

פֿאַרטיי לאָקאַלען, איר טאַפּט אפילו אָן מיט די הענד דאָס קייקלען זיך באַרג אַראָפּ פון אידישען מסחר און מלאכה אָבער דעם „עמך שער און אייזען" דעם מאָסן מענש, דעם בעל מלאכה, זיין קרעכץ ביי דער אַרבעט, זיינע שאַרפּע סאַטירישע ווערטלעך און וויצען אין דער היים, אין גאַס און אין בית המדרש אויך זיין שטורמישע רעאַקציע אין באַזונדערע סיטואַציעס אין שטאָט האָט זיך גראָד נישט געפונען ווער עס זאָל זיי באַשרייבען.

כדי דאָס בילד זאָל אַרויסקומען מער טריי דער ווירקליכקייט האַלט איך פאַר מיין חוב צו פאַרצייכנען עטליכע געשעענישען אין שטאָט וועלכע קאָנען וואַרפען אַ שיין אויף דער מוטיגער שטאַנדהאַפטיקער שטעלונג פון אָט די מאָסן מענשען אין צייטען וועו זיי האָבען עס געהאַלטען פאַר נויטיג.

א פּראָטעסט דעמאָנסטראַציע

געווען איז דאָס אין דער צייט פון עסטרייכישער אָקופּאַציע, אוודאי אין 1916. די באַשפּייזונג פון דער באַפעלקערונג איז געווען אַ מאָגערע. האָנדלען איז געווען פאַרווערט נישט יעדער האָט געקענט זיך נעמען צו אומלעגאַלען האַנדעל, ברויט איז געווען צוגעטיילט אויף קאַרטען, אַנדערע פּראָדוקטען איז געווען שווער צו קריגען און דאָס — פאַר גאָר טייערע פרייזען. עס האָבען זיך אָנגעהויבען וווייזען פּראָטעסטען געגען די אידישע גבירים און אויך געגען דער אָקופּאַציע מאַכט. אָפּטע אסיפות זענען געווען געווארען אין פּראָסטען בית המדרש. אָנגעפירט מיט די אסיפות האָבען די מאָסען מענשען אין דער שפּיץ פון לוי לעדער. אין שטאָט איז ער געווען באַוואוסט ווי „לוי קאַק" (זייט מיר מוחל פאַר דעם אויסדרוק) אַ שוסטער פון פאַך. דער חסידישער עולם האָט געפּראוווט זיך האַלטען פון דערווייטענס אָבער עמך האָט אים בגוואַלד מיטגעשלעפּט.

איינמאָל אין אַ שבת׳דיקן פּרימאָרגען האָט מען אָפּגעשטעלט דאָס דאָוונען און אידען פון אַלע שטיבלעך און בתי מדרש האָבען זיך פאַרזאַמעלט אין פּראָסטען בית המדרש און אין שול הויף פונוואַנען אַ ריזיקער עולם האָט זיך געלאָזט אין אַ פּראָטעסט דעמאָנסטראַציע צום מיליטערישען שטאָט קאָמיסאַר. וואָס קאָנקרעטס זיי האָבען פאַרלאַנגט האָב איך, צוליב מיין אינגען עלטער, נישט באַנומען. אָבער פאַר מיינע אויגען שטעהען נאָך די אומצאָליגע רייען פון אידען אין סאַמעטענע היטלען און זיידענע בעקעשעס געמישט מיט שוסטער, טרעגער און סתם אָרימלייט, ווי זיי מאַרשירען אויפֿן קירישען שאָסיי. און וועו די ריזיגע מחנה האָט זיך דערנענטערט צום אָרט פונ׳ם קאָמיסאַר׳ס ביורא האָט זי באַגעגענט אַ באַוואָפענטע אָפּטיילונג פון דער מיליטער פּאָליציי אָנגעפירט דורך זייער צוגספירער, אגב אַ איד

וועלכער פלעגט אפט קומען דאוונען אין בית המדרש, וועלכער האט געגעבען א באפעל „פייער!" שאסען האבען זיך געלאזט הערן פון אלע זייטען און דער עולם איז זיך פונאנדערגעלאפען. דער שטאט קאמיסאר האט שפעטער אויפגענומען א דעלעגאציע אויסצוהערען זייערע פארלאנגען.

פאר א שטיקעל צייט איז דאן איינגעפירט געווארן אויסנאמסצושטאנד. די מיליטערישע פאליציי וואכען זיינען פארמערט און פארשטארקט געווארן און צו זאמלען זיך אין די גאסען גרופענווייז איז פארוועדט געווארן.

דאם שוחטים מחלוקת און מורה הוראה וואלען

דאס איז געווען, אויב איך מאך נישט קיין טעות אין צייט, אין יאר 1931 וועו די שטאט איז אויפגערודערט געווארן אז די שוחטים האבען באגאנווען די גמינע.

זייט אין טאמאשאוו האט אנגעהויבען פונקציאנירען א געזעצליך, דעמאקראטיש־געוועהלטע אידישע קהלה פארוואלטונג אדער ווי מ׳האט זי גערופען „אידישע גמינע" האט זיך די שחיטה געפונען אונטער איר רשות. אט די שחיטה איז געווען דער הויפט מקור פון איר בודזשעט. א געוויסער טייל פון דעם געלד איז אויך געווען באשטימט פאר׳ן אויפבוי פון א נייער מקוה און מרחץ, אין וועלכע די שטאט האט זיך זעהר געניטיגט. די 3 שוחטים אין שטאט זענען געווארן אנגעשטעלטע אין דער גמינע, וועלכע האט זיי געצאלט חודש׳ליכן געהאלט, און די יעניגע וואס האבען געהאט עפעס צו שעכטען אן עוף אדער א בהמה האבען געמוזט אויסקויפען א קוויטל אין גמינע און אויף אט דעם קוויטעל האבען די שוחטים געשאכטען. די פראצעדור איז געווען אז די שוחטים פלעגען צונעמען דאס קוויטעל אייניריייסען עס און נאכהער די איינגעריסענע קוויטלעך צוריק ברענגען אין גמינע. ביים אפמאך צווישען דער גמינע און די שוחטים האבען די לעצטע אונטער־געשריבען א חרם כתב אז זיי מוזען שעכטען בלויז אויף גמינע קוויטלעך, אנדערש איז דאס פלייש פון אזא שחיטה טריפה.

ויהי היום האט די גמינע זיך דערוואוסט אז די שוחטים האבען א געהיימען אפמאך מיט די גענז סוחרים, וועלכע שעכטען זעהר פיל גענז פאר׳ן היימישען וויי אויך פאר אויסערשטאטישען געברויך, צו שעכטען פאר זיי פאר א העלפט פון נארמאלען פרייז. די שוחטים האבען נעמליך נישט איינגעריסען די קוויטלעך נאר נאך דער שחיטה זיי בשתיקה צוריקגעגעבען צו די גענזלער, וועלכע האבען מיט די זעלבע קוויטלעך געשאכטען כמה וכמה פעמים.

די גמינע האט גלייך אוועקגעשטעלט די שוחטים ביז צו א דין תורה

און דאָ האָט אַ נייע באָמבע אויפגעריסען: די רבנים האָבען געזומען די שוחטים אונטער זייער שוץ. דאָ איז דער עולם געווארען נאָך מער אויפגעבראַכט אויף די שוחטים און אויף די 2 רבנים. דאָס מחלוקת האָט זיך צעפלאַקערט און אַרײַנגעצויגען אַלץ נייערע קרייזען און יחידים. אויף דער זייט פון די רבנים אוּן שוחטים זענען געווען די בעלזער חסידים וויײל 2 שוחטים און דער רב זענען בעלזער חסידים, די קיעלצער, וויײל איין שוחט איז געווען אַ זייעריקער און די טשעשאנאווער וועמענס רבי האָט זיך געשטעלט אויף דעם צד. פון דער אַנדערע זייט זענען געווען די ברייטע פאַלקסמאַסען באַצייכענט מיט"ן נאָמען „עמך" און טיילען פון אַנדערע חסידים.

די גמינע האָט דערווייל געבראַנגט שוחטים פון דער פרעמד אָבער די רבנים האָבען גע'אסר'ט זייער שחיטה. דאַן האָבען די מתפללים פון שוהל און גרויסען בית המדרש אויפגענומען רבי יהושע'לעס זון הרב מאיר אברהם פרישערמאן אַלס מורה הוראה. די גמינע האָט ווידער געבראַנגט שוחטים און די 2 רבנים האָבען זיי ווידער גע'אסר'ט אָבער יעצט האָט דער מורה הוראה די שחיטה פון די נייע שוחטים מתיר געווען. אויף די טירען פון די בתי מדרש האָבען זיך באַוויזען כסדר אויפרופען מיט ציטאַטען פון פאַרשידענע פוסקים לויט וועלכע דאָס פלייש פון דער שחיטה פון די נייע שוחטים איז כשר אָדער טריפה, לויט די צדדים פון וועלכע די אויפרופען זענען געקומען. יעדען אָוונט זענען פאָרגעקומען אסיפות אין גרויסען בית המדרש אויף וועלכע רעדנער פון פשוט'ן פאָלק זענען אַרויסגעטראָטען מיט פייערדיקע רעדעס געגען די 2 רבנים. איך געדענק נאָך מיט וואָס אַ היץ דער שוואַרצער משה (וויסלעדער) האָט געשריען פונ'ם באַלעמער: ונשיא בעמך לא תאור, מאַכט רש"י בעושה מעשה עמך א. א. וו.

איינמאָל זענען פאָרשטייער פון בידע צדדים געפאָרען צום בעלזער רבי'ן. דעם „עמך" אָדער די גמינע האָבען פאַרטרעטען: דער מורה הוראה, דער פרומער טעוועל און אלעזר אַדער. וועד ס'האָט פאַרטראָטען דעם צווייטען צד געדענק איך נישט. דער בעלזער רבי האָט קיין פסק דין נישט אַרויסגעטראָגען ער האָט אָבער געראָטען דעם נייעם שוחט זיך אָפצוטראָגען, נישט צו לאָזען זיך אַרײַנציען אין אַ פרעמדער שטאָט'ס מחלוקת. לסוף האָט מען געברענגט אַ בית־דין פון דער פרעמד אין דער שפיץ פון הרב מנחם זעמבא פון וואַרשא. דאָס בית־דין האָט אויסגעהערט אַ סך עדות און די קצבים, וועלכע האָבען אויך געהאַט וואָס זיך צו באַקלאָגען געגען די שוחטים.

דער פסק דין איז געווען מעביר צו זיין די שוחטים אויף 6 חדשים און זיי זאָלען אויך באַצאָלען קנס אַ געוויסע סומע און די גמינע זאָל צונעמען נאָך צווויי נייע שוחטים, צוזאַמען מיט זיי זאָלען זיין 5 שוחטים.

אין אַזאַ אַטמאָספערע האָבען עס געדאַרפען פאָרקומען געזעצליכע

וואלען פאר אַ מורה הוראה. דאָ זענען די צדדים שוין געווען איינגעטיילט לויטן זעלבן סדר ווי ביים שוחטים מחלוקת. לכתחלה זענען געווען 3 קאנדי־דאטען: 1) הרב רובין 2) הרב פרישערמאן און 3) הרב טכוזש פון מזרחי. דער לעצטער האָט צוריקגעצויגען זיין קאַנדידאַטור כדי צו פאַרקלענערן די שאַנסען פונ׳ם טשעשאַנאַווער רב וועמענס געשוואירענע געגנער די מזרחי׳סטען זענען שטענדיג געווען. איבעריג צו זאָגען מיט וואָס אַן אייפער און ברען אונזערע שטאַטישע אידען האָבען זיך אַריינגעוואָרפען אין אָט דעם וואַל קאַמף. ס׳האָט אַריינגעצויגען ממש יעדען איד אין שטאָט. קיין נייטראַלען איד האָט מען נישט געקענט קריגען אויף אַ רפואה.

דער רעזולטאַט איז געווען לטובת הרב פרישערמאַן וועלכער האָט געווינען מיט אַן איבערוויגענדער מערהייט.

איך געדענק דעם אָוונט פון די וואַלען נאָכדעם ווי דער רעזולטאַט איז געווארען באַוואוסט האָט אַן ענטוזיאַסטישע מחנה זיך געלאָזט צו רבי יהושע׳לעס הויף. איינער פון די רעדנער אין געפאַקטען חסידישען בית המדרש האָט דאַן געזאָגט אומגעפער אַזוי: אונזער זיג באַשטייט נישט אין דעם וואָס רבי יהושע׳לעס זון איז געווארען מורה הוראה, נאָר אונזער זיג דאַרף פאַרצייכענט ווערען ווי אַן איבערברוך אין שטאַטישער טראַדיצי׳ע לויט וועלכער די בעלי דעה אין קהל׳ישען לעבן זענען געווען בלויז די רבנים, די נגידים און שהנע אידען. מיט אָט דעם זיג האָבען די פאָלקס מאַסען די שניידערס די שוסטערס און סתם אידען דער אַזוי געוויפענער „עמך" בעוויזען זייער מוטיקע האַלטונג זייער קאַמפסגרייטקייט פאַר זייער ווירדע און רעכט ווי גלייכע בעלי דעה אין שטאָט.

[Jus 13]

JUDISCHE SOZIALE SELBSTHILFE
DER BERATER BEIM CHEF DES DISTRIKTS LUBLIN

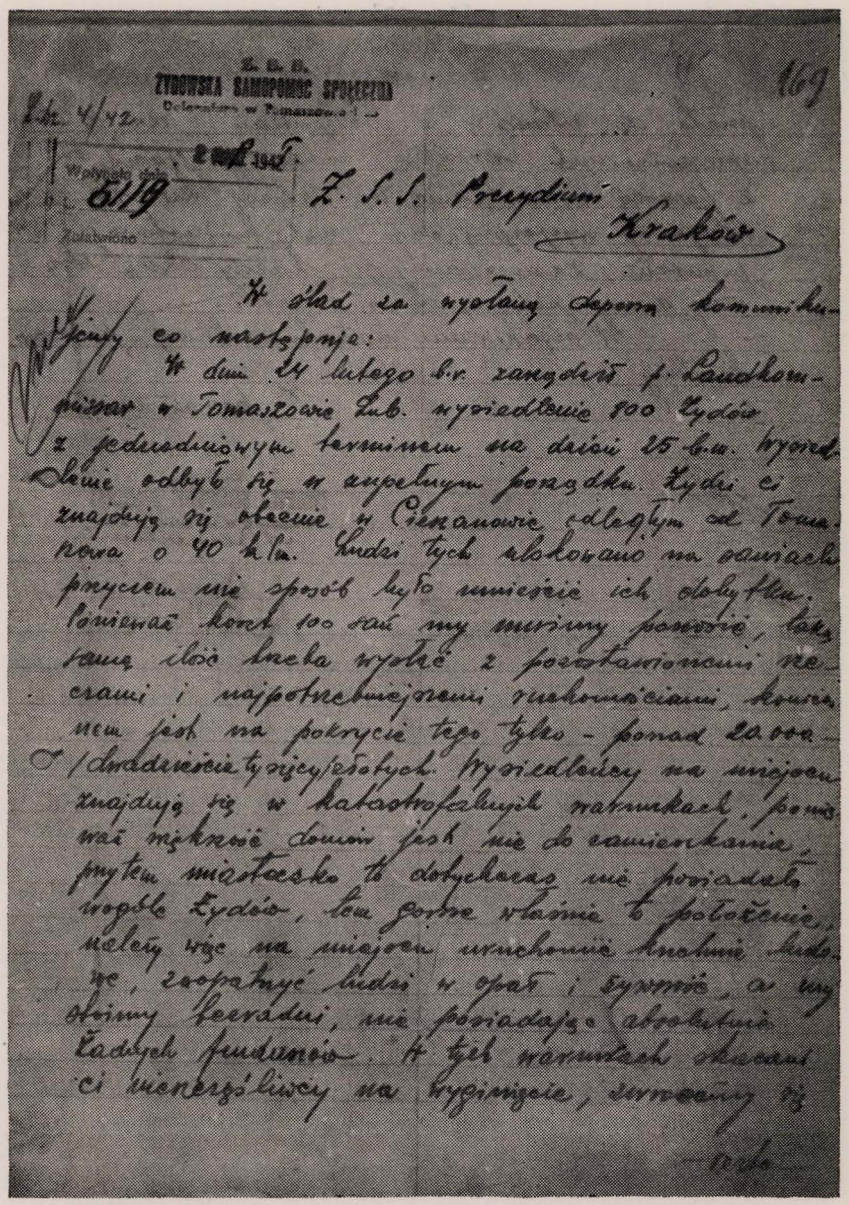
ZYDOWSKA SAMOPOMOC SPOLECZNA
DORADCA PRZY SZEFIE DYSTRYKTU LUBLIN

Lublin, den 27. Februar 1942
Wplynelo dnia 2 Marca 1942
L 5078
Zalatwiono .....

Z. 245/42
Judische Soziale Selbsthilfe
Prasidium
in Krakau

betr.: Umsiedlung von 700 Juden aus Tomaszow-Lubelski nach Cieszanow. Ich beziehe mich auf die in dieser Angelegenheit gefuhrten Telefongesprache. Heute habe ich wiederum beim Referenten der U-Abtlg. Bevolkerungswesen u. Fursorge vorgesprochen. Dort wurde mir nochmals kategorish der Bescheid zuteil, dass die zustandige Abteilung von einer Umsiedlumgsaktion nichts wisse. Der zustandige Referent fur Bevolkerungswesen, Herr Reuter, meinte, die ganze Aktion ware sicherlich nicht aktuell, da sie ja ohne Zustimmung der Regierung nicht zustande kommen konnte, und, da Sie dort festgestellt haben, dass die zistandige Umsiedlungs-Abteilung eine derartige Aktion nicht genehmigt habe, musse es sich hier um ein Missverstandniss handeln. Herr Reuter will heute versuchen, eine Telefonverbindung mit Zamosc herzustellen, meint aber, dass die Fernverbindung mit Zamosc derart schwierig zu erreichen sei, dass kaum ein Gesprach mit Zamosc vor Abend moglich sein werde. Morgen werde ich nochmals in dieser Angelegenheit vorsprechen. Gleichzeitig schreibe ich express nach Tomaszow und Zamosc.

Hochachtungsvoll
Judische Soziale Selbsthilfe
Berater beim Chef des Distrikts Lublin
/podpis nieczytelny/



ŻYDOWSKA SAMOPOMOC SPOŁECZNA

Lb. 4/42.

Wpłynęło dnia 2 lut 1942

6119

Z. S. S. Prezydium

Kraków

W ślad za wyżej cytowanym Raportem komendanta Jandy co następuje:

W dniu 24 lutego b.r. zarządził p. Landkomisarz w Tomaszowie Lub. wysiedlenie 800 Żydów z jednodniowym terminem na dzień 25 b.m. Wysiedlenie odbyło się w zupełnym porządku. Żydzi ci znajdują się obecnie w Cieszanowie, odległym od Tomaszowa o 40 klm. Ludzi tych ulokowano na poddaszach, przy czym nie sposób było umieścić ich wszystkich. Ponieważ koszt 100 sań na miesiąc pewnie, taką samą ilość trzeba wyżywić z pozostawionemi rzeczami i najpotrzebniejszemi ruchomościami, których jest na pokrycie tego tylko - ponad 20 000 /dwadzieścia tysięcy/ złotych. Wysiedleńcy na miejscu znajdują się w katastrofalnych warunkach, ponieważ mężczyźni domów jest nie do zamieszkania, mimo tego miasteczko to dotychczas nie pomieściło wszystkich Żydów, bo gorsze właśnie z położeniu, należy więc na miejscu uruchomić kuchnie ludowe, zaopatrzyć ludzi w opał i żywność, a wy słaniu kierunku, nie pozwalają o absolutnie żadnych pieniądzach. W tych warunkach skazani ci niewątpliwie na wyginięcie, zarządzam, aby

— cdn.

איבערזעצונג

אי. ג. ז.

אידישע געזעלשאַפטליכע זעלבסטהילף

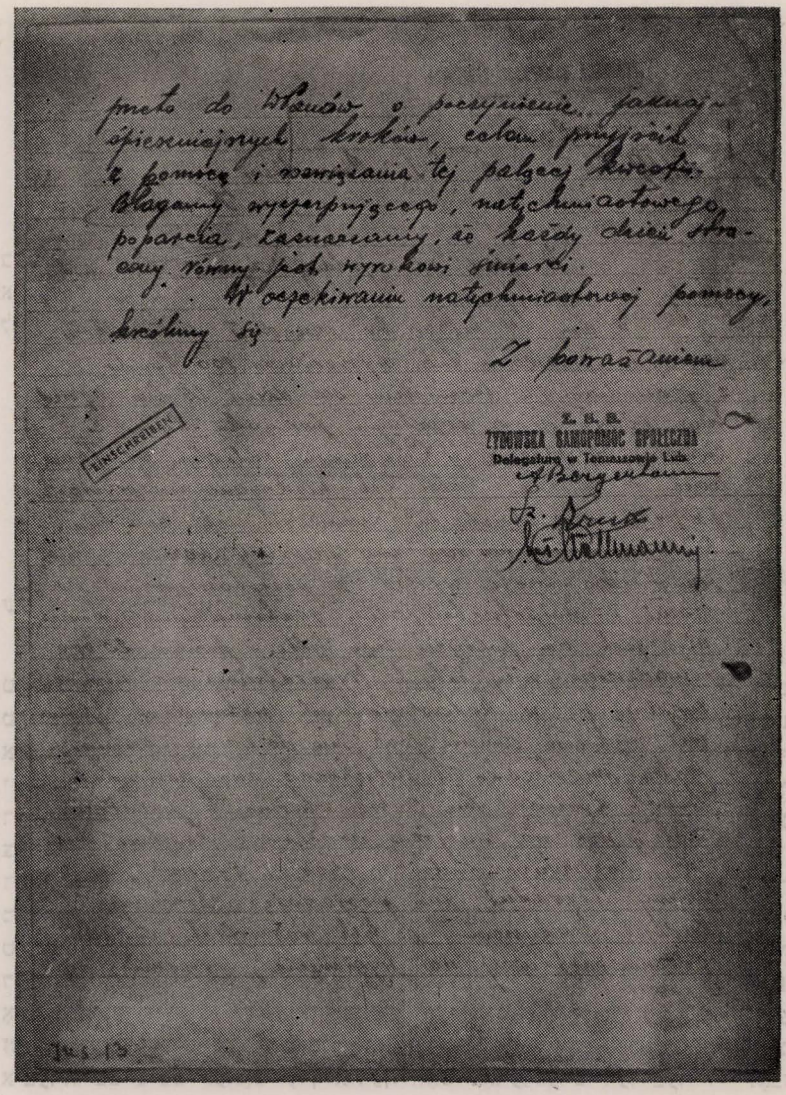
דעליגאַטור אין טאָמאַשאָוו לוב.

בוך נומער 4/42
איינגעפלאסען 2־טן מערץ 1942
לויף נומער 5119

אי. ג. ז. פּרעזידיום
קראקא

אין צוזאַמענהאַנג מיט דער אַרויסגעשיקטער דעפּעשע אינפאָרמירען מיר אייך דאָס פאָלגענדע:

אין טאָג פון 24־טן פעברואַר ה. י. האָט דער ה. לאַנדקאָמיסאַר אין טאָמאַשאָוו לוב. פאַראַרדענט די אויסזידלונג פון 800 אידען מיט אַן אייגענטאָגיגען טערמין אויף דעם טאָג פון 25־טן לויפענדען חדש. די אויסזידלונג איז פאַרגעקומען אין פולקאָמער אָרדענונג. די דאָזיגע אידען געפינען זיך יעצט אין טשעשאַנאָוו, וואָס געפינט זיך ביי 40 קילאָמעטער פון טאָמאַשאָוו. די דאָזיגע מענשען האָט מען אויפגעזעצט אויף שליטענס, וועלכע האָבען, צוליב מאַנגעל אין פּלאַץ נישט געקענט אויפנעמען זייערע זאַכען. אַזוי ווי דעם קאָסט פון 100 שליטענס דאַרפען מיר דעקען און פונקט אַזאַ צאָל דאַרף מען דינגען אום אַרויסצושיקען די איבערגעבליבענע זאַכען און די אַמנוי־טיגסטע באַוועגליכע פאַרמעגען, דאַרף מען האָבען צו דעקען נאָר אויף דעם אַליין 20,000 (צוואַנציג טויזנט) זלאָטעס. די אויסגעזידעלטע אויפּ־אָרט געפינען זיך אין קאַטאַסטראָפאַלע באַדינגונגען, ווייל די מערסטע הייזער זענען נישט באַוואוינונגס פאַסיג. און דערצו האָט דאָס שטעטל ביז יעצט איבערהויפט נישט געהאַט קיין אידען, וואָס פאַרערגערט דעריבער די לאָגע. באַדאַרף מען דעריבער איינאַרדנען פאָלקס קיכען, באַזאָרגען די מענשען מיט באַהייצונגס מאַטעריאַל און פראָדוקטען. אָבער מיר זענען הילפלאָז ניט האָבענדיג אבסאָלוט קיין געלד מיטלען. ביי די באַדינגונגען זענען די אומגליקליכע פאַראורטיילט צום אומקום. וועגדען מיר זיך דעריבער צו אייך אָנצוגעמען



miasto do błagania o pozostawienie pozostałych dzieci, całem przywiązaniem i pomocą i nawiązania tej palącej kwestii. Błagamy wyczerpującego, natychmiastowego poparcia, zaznaczamy, że każdy dzień straconej równy jest wyrokowi śmierci.

W oczekiwaniu natychmiastowej pomocy, kroków tych

Z poważaniem

Z. C. B.
TYMCZASOWA KOMISJA SPOŁECZNA
Delegatura w Tarnowskie Lato
Bergen

Dr. Arnold
Kurt Wallmann

RINGEXABBERN

איבערזעצונג

ווי אַמשנעלסטען שריט צו ברענגען הילף כדי צו לעזען די ברענענדע פראַגע. מיר בעטן רחמים וועגען אייער דורכאויסיגער, באַלדיגער אונטערשטיצונג, מיר מאַכען דעריבער אויפמערקזאַם דאָס יעדער פאַרלוירענער טאָג איז גלייך צו אַ טויט אורטייל.

אין דערוואַרטונג פון זאָפאַרטיגער הילף צייכנען מיר מיט אַכטונג,

א. נ. ז.

אידישע געזעלשאַפטליכע זעלבסטהילף
דעלעגאַטור אין טאָמאַשאָוו לוב.

(—) **א. בערגערבוים**

(—) **ש. קרוק**

(—) **מעלמאן**

באַמ. פון רעדאַקציע:

די אויבענדיגע 2 וויכטיגע דאָקומענטן זענען אונז איבערגעגעבן געוואָרן דורך פראָפ. לואיס גערזאן, (לייזער בערגערבוים'ס אייניקעל) סטארר, קאנעטיקוט, וועלכער האָט זיי באַקומען אין „אידישען היסטאָרישען אינסטיטוט" אין וואַרשא אויף זיין באַזוך אין פוילען אין זומער 1964.



דייטשען נעמען אַרויס אידען אינמיטען דאַוונען צום פאַטאַגראַפירען

יזכור



אלקים את נשמות אנשי עירנו, אנשים ונשים וטף, שהומתו על קידוש השם, הן שנרצחו שנהרגו ושנשחטו ושנשרפו ונטבעו נסקלו ונקברו חיים נתלו ונחנקו בתאי הגזים והכבשונות במחנות העבודה והריכוז, והן שנפטרו מחמת יסורי העוני רעב וכפן וע"י צרות ונגישות הרוצחים הגרמנים ועוזריהם ימ"ש בשנות ת"ש—תש"ה.

בגן עדן תהא מנוחתם, ובעל הרחמים יסתירם
בסתר כנפיו לעולמים ויצרור בצרור החיים
את נשמתם, ד' הוא נחלתם, וינוחו בשלום
ויעמדו לקץ הימין בב"א.

יזכור



א

אדלעו פרומעט בת שלום
אַדער, אלעזר בן יוסף מרדכי
אַדער, יהודה בן אלעזר
אַדער, פישל בן יהודה
אַדער, משה בן אלעזר ואשתו חנה
אַדער, נפתלי בן משה ומשפחתו
אַדער, יוסף בן משה
אַדער, אברהם בן אלעזר ומשפחתו — לבוב
אַדער, יצחק מרדכי בן אלעזר ומשפחתו — וורשה
אַדער, יחזקאל בן אלעזר ומשפחתו
אַדער, באלטשע
אַדער, ברוך בן ישראל
אויסלענדער קיילע בת יחזקאל
אולריך, מאיר בן חיים — בעלזיץ
אולריך, שרה גאלדע בת פנחס
אולריך, רחל בת מאיר — בעלזיץ
אולריך, חיה איטע
אולריך, רויזע, חיים ויוסף
אולריך, פּעסיל בת מאיר
אולריך, בת־שבע בת מאיר
אולריך, פישל בן מאיר
אולריך, ביילי בת דניאל
אונפוס, חיים יצחק
אונפוס, חיה שרה
אונפוס, לאה בת זאב
אונפוס, משה בן חיים יצחק
אונפוס, מנשה בן משה
אונפוס, זאב בן משה
אונפוס, מאנעס בן משה
אונפוס, בנימין ומשפחתו
אונפוס, חנינא
אייזען, מרדכי
אייזען, חיה — יוזעפאָו כ״ח תמוז תש״ג
אייזען, יוסף אלי׳ בן מרדכי — לעמבערג
אייזען, זעפטיל
אייזען, משה בן יוסף אלי׳ — לעמבערג
אייזען, אברהם בן יוסף אלי׳ — לעמבערג
אייזען, ישראל בן יוסף אלי׳ — לעמבערג
אייזען, חיים יונה בן יוסף אלי׳ — לעמבערג
אייזען, אליהו בן מרדכי — בזשעזשאני
אייזען, יצחק נחמן בן מרדכי
אייזען, אהרן דוד
אייזען, שבע
אַקסט, שלמה בן נתן
אַקסט, דאברע
אַקסט, משה בן שלמה ומשפחתו
אַקסט, יהושע בן שלמה ומשפחתו
אַקסט, יחזקאל בן שלמה
אַקסט, ברוך בן שלמה
אַקסט, נתן דוד בן שלמה
אידעלסבערג, אביגדור
איידעלסבערג, רבקה
איידעלסבערג, משה ומשפחתו

אפּען, דוד בן מאיר זאב ומשפחתו — סקאַלאַט
אפּען, שפּרינצע — סקאלאט
אפּען, רבקה בת דוד — סקאלאט
אפּען, מאיר וואָלף בן דוד — סקאלאט
אפּען, יעקב בן דוד — סקאלאט
אפּען, פּייגע בת דוד — סקאלאט
אפּען, גאָלדע בת דוד — סקאלאט
אפּען, שרה בת דוד — סקאלאט
אפּען, ליעבע בת דוד — סקאלאט
אידעלשטיין, משה
אידעלשטיין, פּעשע בת מאיר
אייזען, פייוועש בן אהרן
אייזען, שרה
אייזען, אהרן דוד בן טוביה
אייזען, שבע בת משה חיים
איילבוים, חיה בת מרדכי
איילבוים, יצחק בן שמעון
אייזען, שמחה בונם בן מרדכי יוסף
אייזען, ישראל לייב — רוסיה
איילען, יהושע לייב בן יחזקאל
איילען, מרדכי בן יחזקאל
איילען, איטא בת יחזקאל
איילען, צבי בן יחזקאל
איילען, רייזעל בת יחזקאל
איילען, משה בן יחזקאל
איילען, חנה בת יודעל ומשפחתה
איילען, ביילי רבקה בת אלי׳
איילען, יודעל בן לוי
איילען, פישל בן יודעל
איילען, אברהם בן יודעל
איילען, יהושע
איילען, חיה
איילען, מענדיל ומשפחתו
איילען, אסתר
איילען, ראובן ומשפחתו
ארביספעלד, יעקב בן יצחק
ארביספעלד, שרה בת פייוועל
ארביספעלד, גיטעל בת יעקב
ארביספעלד, משה בן יעקב
ארביספעלד, פריידע בת יעקב
ארביספעלד, יהודה בן יצחק
ארביספעלד, מאליע בת מנחם מענדיל
ארביספעלד, חנה בת יודא
ארביספעלד, אברהם בן יודא
ארביספעלד, שמעון בן יודא
ארביספעלד, גיטעל בת יודא
ארדינאצקי, צירל לאה בת חיים
ארדינאצקי, העניע בת צבי
ארדינאצקי, אשר בן צבי
ארדינאצקי, שרה גיטל ומשפחתה
ארדינאצקי, העניע בת יעקב ומשפחתה
ארדינאצקי, שרה בת חיים
אולריך, משה בן מאיר
אולריך, רויזע בת משה
אולריך, חיים בן משה

ב

באַבאַד, לאה בת שמואל
באדענשטיין, משה בן חיים
באָרג, משה בן דוד
באָרג, פריידע
באָרג, יעקב בן משה
באָרג, שרה בת משה
באָרג, צבי בן משה
באָרג, שיינדעל בת משה
באָרג, פּעשע בת דוד
באָרג, אברהם דניאל בן ראובן
באָרג, טאבע עטיל
באָרג, ראובן בן אברהם
באָרג, מרדכי בן אברהם

באָרג, משולם העניך בן יודעל
באָרנשטיין, אלעזר בן יצחק
באָרענשטיין, איטע בת דב
באָרנשטיין, יצחק בן אלעזר
באָרנשטיין, מינקע בת דוד
באָרנשטיין, שמואל בן יצחק
באָרנשטיין, ביילע בת יצחק
באָרנשטיין, חנה בת יצחק
באָרנשטיין, רייזעל בת יצחק
באָרנשטיין, חיה׳לע
באָרנשטיין, נח ומשפחתו
באָרנשטיין, פייוועל
באָרנשטיין, ישראל
באָרנשטיין, מאיר
בארעצקי, ישראל בן משה ומשפחתו
בוים, משה בן אריה
בוים, פעשע בת זאב
בוים, מלכה
בוים, אליהו בן מרדכי יוסף
בוים, צביה
בורשטין, דב צבי בן אפרים
בורשטין, פרימעט
בורשטין, חנה מאניע בת צבי
בורשטין, רבקה
בורשטין, אפרים
בורשטין, צירל לאה בת אפרים
בורשטין, גיטל בת אפרים
בורשטין, ברייגע בת אפרים
בורשטין, מינדעל בת אפרים
בורשטין, חנה רייזעל בת אפרים
באַלסענבוים, פעשע גיטל בת שמעון
בידערמַאַן, אברהם יחזקאל בן ישראל משה
— רוסיא כ״א טבת תש״ב
ביגלער, דב
ביגלער, ברייגטשע בת דב
בייטשער, גאָלדע
בייטשער, באלטי״ע

בינדער, דב
בינדער, לאה
בינדער, העניע בת דב
בינדער, יהודית בת דב
בינדער, דאבע בת דב
בינדער, חנן
בינדער, ישראל
בינדער, חיה אסתר
בינדער, חיים מנשה בן ישראל
בלאַנדער, ביילע בת ישראל פוטער
בלאַנדער, יהושע בן יעקב צבי
בלאַנדער, פייוועל בן יהושע
בלאַנדער, משה בן יהושע
בלאַנדער, חנה בת יהושע
בלאַנדער, מירל בת יהושע
בלאַנדער, שלמה בן ישעיהו
בלאַנדער, מרדכי בן שלמה
בלאַנדער, אלימלך בן שלמה
בלאַנדער, גיטל בת שלמה
בלאַנק, שיינדעל
בלאַנק, מרדכי
בלאַנק, דוד
בלאַנק, באַלטשע
בלאַנק, אברהם
בלאשטיין, איידעל ומשפחתה
בלומשטיין, אברהם אלי׳ בן משה
בלומשטיין, מרים
בלומשטיין, צבי בן אברהם אלי׳
בלומשטיין, הינדע סימה בת אברהם אלי׳
בלומשטיין, בינה בת אברהם אלי׳
בלומשטיין, עלקע בת אליעזר
בלוטמאן, איידעל בת יצחק
בליי, אלחנן בן יצחק ו־3 בנים
בלייכער, יוסף
בלייכער, גיטעל
בלייכער, משה
בלייכער, חנה

בלייכער, דוואַשע
בלייכער, לאַנע
בעכער, מרים בת פּרץ
בעכער, רויזע בת ישראל
בענדיט, יהושע בן מרדכי מאיר
בענדיט, מאיר בן יהושע
בעער, יוסף ברוך הרב בן ישעיהו הרב
בעער, העניע בת ארי׳ ליבוש הרב
בעער, קלונימוס קלמן בן יוסף ברוך הרב
בעער, חיים שמואל בן יוסף ברוך הרב
בעער, עמנואל בן יוסף ברוך הרב
בעער, יצחק טוביה בן יוסף ברוך הרב
בערגער, יהושע ומשפחתו
בערגער, עטיל בת משה
בערגער, שמשון בן נח
בערגער, ברוך בן נח
בערגמאן, טאבע בת צבי
בערגמאן, פישל בן צבי
בערגערבוים, עטיל בת משה
בערגערבוים, מירל בת משה
בערגערבוים, עטיל בת אביש
בערגערבוים, שניאור בן יעקב
בערגערבוים, סערקע בת ישראל מרדכי
בערגערבוים, אבא בן אליעזר
בערגערבוים, פרומעט אשתו
בערגערבוים, מרדכי בן אבא
בערגערבוים, רייזעלע בת אבא
בערגערבוים, שבח בן יקותיאל
בערגשטיין, אהרן מרדכי בן ארי׳ ליבוש
בערגשטיין, מאַטעל בת מנחם מענדיל
בערגשטיין, טאבע בת אהרן מרדכי
בערגשטיין, חנה בת אהרן מרדכי
בערגשטיין, פּעריל בת אהרן מרדכי
בערגשטיין, מנחם מענדיל בן אהרן מרדכי
בערגשטיין, רפאל אשתו אסתר
בערגשטיין, אברהם בן רפאל — זשולקווע
בערגשטיין, חנה בת רפאל

בערגשטיין, גיטל בת רפאל
בערנבלאַט, יוסף צבי בן שמואל ומשפחתו
בערנבלאַט, רעכיל בת שמואל
בערנבלאַט, לאה בת שמואל
בראַנד, זלמן בן משה מענדיל
בראַנד, אסתר
בראַנד, יצחק בן זלמן
בראַנד, גד בן זלמן
בראַנד, העניע בת זלמן
בראַנד, חיה בת זלמן
בראַנד, לאה בת זלמן
בראַנד, גרשון בן זלמן ומשפחתו
בראַנד, ארי׳ ליבוש בן שכנא ומשפחתו
בראַנד, יעקב יצחק בן שכנא ומשפחתו
בראנדוויין זלמן הלל בן צבי
בראַנדוויין, מאליע מינדעל בת זלמן הלל
בראַנדוויין, פּערל לאה בת זלמן הלל
בראַנדוויין, הדסה בת זלמן הלל
בראַנדוויין, חיה מרים בת זלמן הלל
בראַנדוויין, מרדכי בן זלמן הלל
בראנדעל, דב בן שלום
בראנדעל, שפּרינצע
בראנדעל, לאה בת דב
בראנדעל, משה בן דב
בראנדעל, שבע בת דב
בראַנשטיין, טאבע
בראַנשטיין, חיה פּריידע בת שלמה
בראַנשטיין, גיטעל בת אליעזר
בראנער, גיטעל
בראנער, מרדכי
בראנער, לייטשע
בראנער, רחל
בראנער, שמואל בנימין
בראנער, אברהם
בראנער, פּעשע
בראנער, טילע
בראנער, זלמן

בראנער, סענדער
בראנער, יוסף
בריימנער, שלמה בן יוסף
בריינקער, גרשון העניך בן שמואל
בריינקער, זיסעל
בריינקער, חיים יצחק בן גרשון העניך
בריינקער, מרדכי יוסף בן גרשון העניך
בריינקער, יחזקאל יהודה בן גרשון העניך
בריינקער, יודא
בריינקער, לאה
בריינקער, גיטל בת יודא
בריקס, יעקב בן חיים
בריקס, גיטל בת אברהם האָכמאַן
ברעט, אברהם בן חיים פייוועל
ברעט, ליבע בת חיים פייוועל
ברעט, גיטעל בת אברהם
ברעט, רחל בת אברהם
ברעט, קהת
ברעט, מירל בת חיים
ברעט, הירש
ברעט, פייגע לאה בת בעריש ו־2 בנים
בארג, אייזיק
בארג, דוד
בלאזער, בנימין
באומוואל, נחמיה
באומוואל, יהושע בן נחמיה ומשפחתו
בערגערבוים, אלעזר בן יקותיאל
בערגערבוים, יצחק בן יקותיאל
בראנד, מרדכי ומשפחתו
בראַנד, פנחס ומשפחתו
בראַנד, לייבוש
בראַנד, אנשעל

ג

גאַבעל, פעשע
גאזשיטשאנסקי, יוסף בן פישל
גאזשיטשאנסקי, מינדיל
גאזשיטשאנסקי, חנה׳טשע
גאָטעסמאַן, מרדכי
גאָטעסמאַן, עטיל
גאָטעסמאַן, משה
גאָלדבערג, לייבוש בן מרדכי
גאָלדבערג, מרים בת יעקב צבי
גאָלדבערג, יורי בת יחזקאל
גאָלדבערג, יצחק
גאָלדבערג, אליעזר
גאָלדבערג, משה בן ליבוש
גאָלדבערג, מאיר בן ליבוש
גאָלדבערג, מרים בת ליבוש
גאָלדבערג, נפתלי בן ליבוש
גאָלדמאַן, לאה בת מרדכי יוסף
גאָלדמאַן, אסתר ומשפחתה
גאָלדמאַן, שרה מלכה בת יוסף צבי
גאָלדמאַן, משה בן נחום ומשפחתו
גאָלדמאַן, רחל לאה בת מרדכי
גאָלדמאַן, בנימין בן מענדיל ומשפחתו
גאָלדמאַן, ליפא בן יהודא
גאָלדמאַן, יוסף בן יהודא
גאָלדמאַן, זונדעל מראַכאַן
גאָלדמאַן, יהודה בן מענדיל
גאָלדמאַן, מאַטיל
גאָלדמינצער, חיים בהרב ר׳ יוסף
גאָלדשטיין, ישראל צבי בן דוד
גאָלדשטיין, רחל
גאָלדשטיין, שמעון בן ישעיהו
גאָלדשטיין, רעכיל
גאָלדשטיין, יעקב בן דוד
גאָלדשטיין, פייגע בת צבי
גאָלדשטיין, חיה
גאָלדשטיין, שרה לאה
גאָלדשטיין, ביילע בת שבח
גאָלדשטיין, ישעיהו בן דוד
גאָלדשטיין, יצחק
גאָלדשטיין, חיה טאבע

גאַלדשטיין, אלעזר
גאַלדשטיין, ליבע
גאַלדשטיין, יואל בן אלעזר
גאַלדשטיין, אבא בן אלעזר
גאַלדשטיין, פישל בן אלעזר
גאַלדשטיין, שמואל זאוועל בן אלעזר
גאַלדשטיין, טשיפּע בת אלעזר
גאַלדשטיין, שרה בת אלעזר
גאַלדשטיין, חנה בת אלעזר
גאַלדשטיין, לאה בת אלעזר
גאַלדשטיין, בונם
גאַלדשטיין, טאבע
גאַלדשטיין, חנה בת בונם
גאַלדשטיין, חיים
גאַלדשטיין, עטיל
גאַלדשטיין, יואל בן חיים
גאַלדשטיין, חיה בת ברוך
גאַלדשטיין, דוד בן ברוך
גאַלדשטיין, אלישע
גאַלדשטיין, צירל
גאנצער, צבי בן יצחק אהרן
גאנצער, פּעשע בת ישראל
גאנצער, הינדע בת צבי
גאנצער, מרדכי בן צבי
גארטלער, דוד בן ראובן
גארטלער, באַשע בת בעריל וכמה בנים
גארטלער, יצחק בן ראובן
גארטלער, זעפּטיל בת יעקב
גארטלער, יעקב בן יצחק
גארטלער, יוסף בן יצחק
גארטלער, שרה בת יצחק
גארטלער, משה בן אלעזר
גארטלער, ברייגע בת גרשון
גארטלער, יעקב בן משה
גארטלער, גרשון בן משה
גארטלער, מרים בת נחום
גארטלער, מינדיל בת דוד יוסף

גארטלער, דוד יוסף בן יעקב
גארטלער, סימע בת משה
גארטלער, רבקה בת משה
גאַלדבוים, יעקב יצחק בן ישראל משה
גיטער, יצחק
גייסט ליבוש בן משה אליעזר
גייסט, פּרץ בן משה אליעזר
גייסט, ברייגטשע בת פייוועל
גייסט, איידעל בת פּרץ
גייסט, חנה בת פּרץ
גייסט, סערקע בת פּרץ
גייסט, איטע בת פּרץ
גייסט, משה בן פּרץ
געלבערט, חנה בת שמואל פּאנצער ומשפּחתה
גאנאראוו, רעכיל בת מרדכי
גאנאראוו, בלומע בת ישעיהו
גאנאראוו, שרה בת ישעיהו
גאנאראוו, פריידע בת ישעיהו
גאנאראוו, ישעיהו דוד
גוטהאַרץ, יעקב מרדכי
גינזבורג, לייב
גינזבורג, מירעל בת קלמן ערליך
גינזבורג, אסתר בת לייב
גלאז, נחום דב
גליקשטיין, פייגע בת חיים מרדכי
גינזבורג, פישל
גינזבורג, חנה בת יחזקאל לערער
גינזבורג, שלמה זאב בן פישל
געוויסענהייט, זאב
געלבער, יעקב שמואל
געלבער, שרה
געלבער, לאה
געלבער, יוסף ומשפּחתו
געלבער, רייזעל בת חיים ארי׳
געלערנטער, מרדכי בן יהושע
געלערנטער, חיה ביילע

געלערנטער, פייוועל בן שמשון
געלערנטער, עטיל ו־3 בנים
געלערנטער, יהושע בן שמשון ומשפחתו — לודמיר
געלערנטער, חיים בן שמשון ומשפחתו — ברוסיה
געלערנטער, מלכה
גראף, יצחק שלמה בן משה
גראף, נחום בן משה
גראף, יהושע בן יצחק שלמה ומשפחתו
גראף, דוד לייב
גראף, חיה גיטל
גראף, לאה
גראמאן, יוסף
גראמאן, חנה ומשפחתה
גראמאן, שרה רַאכל
גראָס, ברוך
גרויסער, יוסף בן חיים
גרויסער, חיה געלע בת פנחס
גרויסער, ישעיהו בן יוסף
גרויסער, בעריש בן יוסף
גרויסער, משה מאיר בן יוסף
גרויסער, הענע סערל בת יוסף
גראָס, חנה בת יודל איילען
גראָס, גאָלדע בת אבא
גרינבוים, אהרן
גרינבוים, טאבע בת ליבוש
גרינבוים, משה בן מרדכי יוסף
גרינבוים, רחל לאה וילד
גרינבוים, יעקב בן מרדכי יוסף
גרינבוים, רייזעל אשתו
גרינבוים, יהודית בת יעקב
גרינבוים, אלחנן יצחק בן יעקב
גרינבוים, אלישבה רחל בת יעקב
גרינבוים, פסח דב בן יעקב
גרינבוים, אדיל בת יעקב
גרינבערג, גח בן מאיר

גרינבערג, דינה
גרינבערג, מענדיל בן נח
גרינבערג, לאה
גרינבערג, אברהם
גרינבערג, עלקע בת יצחק אייזיק
גרינבערג, סערל
גרינבערג, מענדיל
גרינבערג, שמואל
גרינבערג, חיים
גרינבערג, טאבע
גרינבערג, מירל
גרינבערג, ליבוש
גרינבערג, רעכיל
גרינבערג, משה צבי בן לייבוש
גרינבערג, רבקה
גרינבערג, מאליע בת משה צבי
גרינוואלד, נתן בן מרדכי
גרינוואלד, מאלטשע
געזאן, יהודה
גרינבערג, יוסף ומשפחתו
גרינבערג, מרדכי ומשפחתו
גרינבוים, ישראל
גרינבוים, יעקב
גרינבוים, טעמא בת יעקב
גרינבוים, מאליע בת יעקב
גאָלדמאן, משה
גאָלדמאַן, שרה בת הרב שידקאווסקי

ד

דארנבושט, אברהם בן מיכל
דארנבושט, ביילע אשתו
דארנבושט, אליעזר מרדכי בן אברהם
דארנבושט, פערל אשתו
דארנבושט, מיכל בן אליעזר מרדכי
דארנבושט, ישראל בן אליעזר מרדכי

דארנבושט, רבקה בת אליעזר מרדכי
דארנבושט, חיים בן אליעזר מרדכי
דארנבושט, חנה בניה פּערל ואהרן
דארנבושט, סימה
דאַרנבושט, אסתר מלכה
דארנבושט, מרים
דארנבושט, שרה
דארנבושט, יעקב
דארנבושט, ארי׳ בן איטשע מאיר
דארנבושט, משה חיים בן אברהם
דארנבושט, דבורה אשתו
דארנבושט, ליבוש בן משה חיים
דארנבושט, מלכה
דרוט, איידל — רוסיה
דרוט, יעקב משה בן חיים יצחק
דרוט, אשתו ו־2 בנים — בעלזיץ
דרוט, יוסף אלי׳ בן חיים יצחק
דרוט, אשתו ו־2 בנים — בעלזיץ
דרוט, נח בן חיים יצחק — טאשקענט
דרימלער, אליהו בן יוסף
דרימלער, בת־שבע בת ארי׳
דרימלער, שמעלקי בן אלי׳ ומשפּחתו
דרימלער, דב בן אלי׳
דרימלער, פּערל בת אלי׳
דרימלער, רבקה לאה בת אלי׳
דרימלער, פּראדעל בת אריה
דרימלער, פּייגע בת דב
דייטשגעוואַנד, מרדכי
דיאַמאַנד, יהודה
דיאַמאַנד, מנוחה בת יואל שאַפּראַן ובניהם
דארנפעלד, נחמיה
דארנפעלד, אליעזר ואשתו
דארנפעלד, לייבעל בן אליעזר

ה

האבער, שרה
האבער, רעשע בת מאיר
האבער, יעקב בן אביש
האבער, מרים ומשפּחתה
האבער, שמחה בן אביש
האבער, חיה שרה ומשפּחתה
האבער, דוד בן אביש
האבער, העניע ומשפּחתה
האבער, מלכה
האבער, אביש
האבער, אברהם
האַך, יהושע
האַכמאַן, אברהם שמעון בן ישראל
האַכמאַן, הירש בן פּנחס
האַכצייט, רחל בת אברהם ווארטער ומשפּחתה
האַכצייט, לאה בת יחזקאל
האַלטמאן, אברהם
האַלטמאַן, מחלה בת ראובן בארג
האַלטמאַן, רחל בת אברהם
האַלטמאַן, רייזעל בת אברהם
האַלטמאַן, מאליע
האמער, שמואל
האַלץ, פייוועל בן יונה
האַלץ, דינה בת אריה
האַלץ, לייבוש בן פייוועל
האַלץ, יעקב בן פייוועל
האַלץ, חיה רייזעל בת פייוועל
האַלץ, מאטעס בן אלי׳ אהרן
האוז, וועווטשע בן שמואל
האַלצמאַן, יצחק
האַנדעלסמאן, אשר בן יואל
האַנדעלסמאן, עטיל בת אשר
האַנדעלסמאן, חנה בת עוזר
האַנדעלסמאן, יצחק בן יואל
האניגסטעלד, ליפּא בן ישראל

האניגספעלד, רחל בת דוד
האָניגספעלד, בן ציון בן ישראל
האניגספעלד, אסתר בת אברהם יהושע העשיל
הויט, פּעשע
הויט, חיים
הורוויץ, ברוך שו"ב
הורוויץ, מאליע בת מרדכי יוסף
הורוויץ, הינדע
הורוויץ, יצחק מאיר
הורוויץ, מרים טעמא
הורוויץ, שרה
הורוויץ, מרדכי יוסף
הורוויץ, שלמה
הורוויץ, שלום
הורוויץ, סענדער בן משה
הורוויץ, בינה
הורוויץ, יעקב בן סענדער
הורוויץ, שמואל בן סענדער
הורוויץ, חנה בת סענדער
הורוויץ, לייזער בן סענדער
הורוויץ, אסתר בת סענדער
הורוויץ־שטערנפעלד, דבורה בת ירחמיאל מרדכי הרב
הורוויץ־שטערנפעלד, ישעיהו פּנחס בן ברוך הרב
הילף רעילע בת משה
האנטוערקער, שלמה בן אהרן
האנטוערקער, לאה בת אליעזר
הירשענזאָן, יצחק בן פישל
הירשענזאָן, זעלדע בת דוד
הירשענזאָן, גרינע בת דוד
הירשענזאָן, רייזעל בת יצחק
הירשענזאָן, אפרים בן יצחק
הירשפעלד, אפרים
הערבסמאן, טעמא
הערבסמאן, לאה בת יהושע
הערבסמאן, חיה דינה בת יהושע
הערבסמאן, העניע בת שמואל
הערבסמאן, יוטא בת שמואל
הערבסמאן, נתן בן שמואל
הערבסמאן, נח בן אברהם
הערבסמאן, אסתר בת יעקב שטאל
הערבסמאן, אברהם בן נח
הערבסמאן, שרה בת יעקב שטאל
הערצמאן, שמעון בן אברהם מאיר
הערצמאן, חיה געלע בת אברהם מאיר
העלער אריה
העלער, חנה
העלער נטע ומשפּחתו
האַלבערשטאם, דוד ליבוש בהרב חיים ברוך
האַלבערשטאם, האדעס בת הרב ר' יוסף ארי' ומשפּחתם
האַמער הירש
האַמער, אייזיק בן הירש
האַמער, חנינא
האַרוויץ, צבי
האַרוויץ, ברוך בן צבי
האניגספעלד, רבקה בת ליפּא
האניגספעלד, מרדכי בן ליפּא
האניגספעלד, ישראל בן ליפּא

ו

וואגנער, יצחק בן אברהם
וואגנער, מלכה אשתו
וואגנער, פייוועל בן יצחק
וואלטער, אביש בן נפתלי — ברוסיה
וואַלף, שלמה בן בעריש
וואַלף, חיה בת אליעזר פאַלב
וואַלף, בעריש בן שלמה
וואַלף, לייבוש בן שלמה
וואַלף, דוד בן שלמה

וואַלף, אסתר בת שלמה
וואַלף, גאַלדע בת שלמה
וואולף, גאַלדע בת יוסף
וואַסער, אברהם
וואַסער, צביה בת אברהם
וואַסער, חנה בת אברהם
וואַסער, נעכע בת אברהם
וואַסער, שרה שיינדעל בת שמחה
וואַסערמאַן, אליעזר בן יחיאל
וואַסערמאַן, ראובן בן יחיאל
וואַרטער, אברהם
וואַרטער, חנה׳טשע
וואַלדבערג, ליפא בן ליבוש
וואַלדבערג, איטע ומשפחתה
וואַלדבערג, יעקב ומשפחתו
וואַרמאַן, שלמה
וואַרמאַן, מאליע מינדיל בת שמואל פּוטר
ו־5 בנים
וואגנער, שרה בת יהודה
וויינבערג, דבורה בת הרב יחיאל מרדכי
וויינבערג, שיינדעל
וויינבערג, חנה בת בנימין
וויינבערג, חיה בת בנימין
וויינבערג, רחל בת בנימין
וויינטראוב, זאב אליעזר ומשפחתו
וויינטראוב, איטע ליפטשע בת פּנחס
וויינשטאָק, שרה
וויסלעדער, רפאל בן אריה
וויסלעדער, אסתר
וויסלעדער, גוטשע
וויסלעדער, נעשע
וויסלעדער, מיכאל
וויסלעדער, פייגע
וויסלעדער, מרים
וויסלעדער, לייבעל בן משה יחזקאל
וויסלעדער, אשר אנשל בן אריה
וויסלעדער, מרים אשתו

וויסלעדער, שמעון ו־4 בנים
וויסבלום, אלעזר, הרב — לאַדזש
וויסבלום, לאה שיינדעל בת הרב יוסף ארי׳ ומשפחתה — לאַדזש
וויץ, אליהו בן ישראל יוסף
וויץ, שלמה בן אליהו
וויץ, רחל בת אליהו
וויץ, עטיל בת אליהו
וויץ, אברהם בן ישראל
וויצמאן, דוד
וויצמאן, חוה
וויצמאן, אסתר בת דוד
וויצמאן, רחל
וינדער, שמואל ארי׳
וינדער, טילע בת יהושע
וינדער, יעקב בן מענדיל
וינדער, הינדע בת מענדיל
וינדער, יעקב צבי בן שלמה
וינדער, איטע בת יעקב צבי
וינדער, יהודה בן צבי
וינדער, שבע
וינדער, יעקב הירש
וינדער, גיטל
וועלטשער, שלום בן אליעזר פישל
וועלטשער, דאבע בת ארי׳
וועלטשער, באשע בת רפאל
וועלטשער, מנשה בן אברהם
וועלטשער, מרים בת מענדיל
וועלטשער, לאה בת מענדיל
וועלטשער, משה בן מענדיל
וועלטשער, טשארני רייזעל בת משה אייזיק
וועלטשער, שיינדעל בת משה אליעזר
וועלטשער, פּערל בת שמואל
וועלטשער, שבע ביילע בת שמואל
וועלטשער, משה אלעזר בן שמואל
וועלטשער, אברהם חיים בן שמואל
וועלטשער, זלאַטע בת שמואל

וועלץ, שלום
וועלץ, בלומע בת ליבוש
וועלץ, ביילע בת שלום
וועלץ, באשע
וואַלדבערג, יחיאל בן ליבוש
וואַלדבערג, לאה ומשפחתה
וויינשעלבוים איידעל בת אהרן אריה
וועדטהיים זושע
וועדטהיים, סעריל
וועדטמאן חיים בן מרדכי יוסף
— זאמאַשטש
וועדטמאן, יעקב בן מרדכי יוסף
— טאדניגראד
וועדטמאן, פישל בן מרדכי יוסף
— טאדניגראד
וועדטמאן, לייבוש
וויגדער, דניאל
וויגדער, מלכה
וויגדער, שיינדעל ומשפחתה
וויגדער, יהודית בת יעקב צבי
וויגדער, הינדע

ז

זאַבערמאן, יחזקאל בן משה
זאַק, מאיר בן שלמה
זאַק שלמה בן מאיר
זאַק, חנה בת מאיר
זאַק, רעשע בת מאיר
זאַק, לייבוש בן מאיר
זאמלער, גיטעלע בת שלמה 10 י. א. —
רוסלאַנד ח' אדר תש"א
זיגעלבוים, איטע בת העניך
זיגעלבוים, מנשה בן העניך
זיגעלבוים, זלאַטע
זיגעלבוים, רחל בת צבי
זיגעלבוים, משה מאיר בן בנימין
זיגעלבוים, אברהם בן בנימין
זיגעלבוים, שרה לאה בת בנימין
זיגעלבוים, חיה בת שמואל ארי'
זיגעלבוים, יוסף בן משה
זיגעלבוים, פישל בן יוסף
זיגעלבוים, משה בן יוסף
זיגעלבוים, משה יצחק בן שמואל
זיגעלבוים, דוד בן משה יצחק
זיגעלבוים, עטיל בת משה יצחק
זיגעלבוים, אייזיק
זיגעלבוים, פּעשע ומשפחתה
זיגעלבוים, סימע בת משה יצחק
זיגעלבוים, לייבוש
זיגעלבוים, מענדיל
זיידעל, דוד — רוסלאַנד ה' כסלו תש"ב
זיידעל, רויזע קרייגדעל — רוסלאַנד
כ"ה חשון תש"ב
זיידעל, דוב בן ירחמיאל
זיידעל, יעקב בן דוב
זיידעל, יוסף בן דוב
זיידעל, יצחק שמואל בן דוב
זיידעל, רויזע קרייגדיל
זיידעל, בן ציון בן יצחק
זיידעל, באַשע גיטל בת יצחק
זיידעל, פייוועל בן יעקב צבי
זיידעל, יצחק בן פייוועל
זיידעל, יענטע בת פייוועל
זיידעל, סערקע בת פייוועל
זיידעל, אהרן דוד בן פייוועל
זיידעל, ברייגע בת משה אליעזר
זיידעל, גיטל בת זאב
זיידעל, רַאַכעל בת אברהם
זיידעל, ישראל בן אברהם
זיידעל, גרשון בן אברהם
זיכלער, זאב
זיכלער, פייגע

זיכלער, חיים שמואל ומשפחתו — רוסיה
זילבערמאַן, שלום בהרב ר׳ יוסף
זילבערמאַן, מאליע מינדיל בת אליעזר שפירא
זילבערמאַן, פייגע בת שלום
זילבערמאַן, שרה בת שלום
זילבערמאַן, יעקב בן שלום
זילבערמאַן, אברהם בהרב ר׳ יוסף
זילבערשטיין, יונה בן אַלטער
זילבערשטיין, פייגע רויזע בת יונה
זילבערשטיין, חנה בת יונה
זילבערשטיין, יודעל בן יונה
זילבערשטיין, לאה בת יונה
זילבערשטיין, ישעיהו בן יונה
זילבערשטיין, יוכבד בת יונה
זילבערשטיין, יוסף בן אברהם דניאל
זילבערשטיין, פייגע בת אריה
זילבערשטיין, לייבעל בן יוסף
זילבערשטיין, שיינדעל בת יוסף
זילבערשטיין, מענדיל בן יוסף
זילבערשטיין, יצחק בן יוסף
זילבערשטיין, שמואל בן אברהם דניאל
זילבערשטיין, הינדע בת אברהם דניאל
זילבערבערג, דוד בן אברהם
זילבערבערג, אברהם בן דוד
זילבערבערג, שרה מירל בת מאיר שווארץ
זילבערבערג, בעריש בן אברהם ומשפחתו
זינגער, שלום בן אפרים
זינגער, סערקע בת שלום
זינגער, חיים יונה בן שלום
זינגער, מלכה בת שלום
זינגער, פרץ בן שלום
זינגער, שרה ביילע בת שלום
זינגער, משה מרדכי בן יחזקאל יהודה
זינגער, מירל בת יצחק יוסף
זינגער, חיים שמואל בן משה מרדכי
זינגער, לאה בת יחזקאל יהידא
זינגער, שלום בן אברהם — רַאַכאַן
זינגער, פנחס אלעזר בן יונה
זינגער, מינדיל בת מרדכי
זינגער, חנה בת פנחס
זינגער, שרה בת פנחס
זינגער, ישראל
זינגער, רחל נעכע בת שלמה
זינגער, סערקע בת יוסף פריינד
זינגער, יעקב
זינגער, רעכיל ו־3 בנים
זעלצער, פייגע
זיגעלבוים, יעקב
זיגעלבוים, חיה שרה
זיגעלבוים, מאליע
זיגעלבוים, טאבע
זעיגעל, גרשון ומשפחתו
זשיכלינסקי, משה נתנאל הרב בן חנוך סעדיה הרב
זשיכלינסקי, מרים מלכה בת ארי׳ ליבוש הרב
זשיכלינסקי, שרה נחמה בת משה נתנאל הרב
זשיכלינסקי, חיה פערל בת משה נתנאל הרב

ט

טוירטעלטויב, פייגע בת אביש הובער
טוירטעלטויב, מירל בת יוסף
טוירטעלטויב, גיטל בת יוסף
טוירטעלטויב, שיינדיל בת יוסף
טוירטעלטויב, אביש בת יוסף
טארעם, צבי בן שלום
טארעם, שרה בת שמואל
טארעם, יעקב בן צבי
טארעם, פייוועל בן צבי

טארעם, לאה בת צבי
טארעם, יוסף בן צבי
טארעם, בנימין בן צבי
טארעם, עטל בת צבי
טוכשניידער, מרדכי
טוכשניידער, טשיפּע בת חיים ומשפּחתה
טוכשניידער, צבי
טוכשניידער, זעלדע בת חיים קעסעל
טוכשניידער, מלכה בת צבי
טוכשניידער, נחום בן צבי
טוכשניידער, מינדיל בת צבי
טוכשניידער, נעכע בת צבי
טייכער אליעזר גרשון בן הרב ר׳ יוסף משה נפתלי
טייכער, רחל בת הרב ר׳ יוסף ארי׳
טייכער, שמואל ארי׳ בן אליעזר גרשון
טייכער, רויזע בת אליעזר גרשון
טייכער, יוכבד בת אליעזר גרשון
טייכער, יעקב צבי, הרב, בן הרב ר׳ יוסף משה נפתלי
טייכער, רבקה מינדיל בת אליעזר גרשון
טייערשטיין דוד — רוסיה
טייערשטיין, פריידע יהודית בת שבתי פרידלענדער
טייערשטיין, שלמה אלעזר בן דוד
טייערשטיין, זלאַטע בת דוד
טעפּלער, יוסף
טעפּלער, יואל בן גדליהו
טעפּלער, בנימין ומשפּחתו
טריבער, טילע
טריבער, הערמאַן
טרעגער, מינטשע בת געציל
טרעגער, נח
טרעגער, רבקה
טרעגער, שרה
טרעגער, פישל
טרעגער, צבי
טרעגער, יוסף
טרעגער, שיינדעל
טרעגער, שמעון
טרעגערמאן, בערקע
טרעגערמאן, ברכה בת משה ו־2 בנים
טשיסינסקי, חנה טשיפּע בת יחזקאל
טשיסינסקי, אבא
טשיסינסקי, רבקה
טשיסינסקי, מנחם

י

יאַרצייג, אביש בן מיכאל
יאַרצייג, רבקה בת אַביש
יאַרצייג, אוריש בן אַביש
יאַרצייג, מענדל בן אַביש
יאַרצייג, טשיפּע בת אַביש
יונגמאן, אהרן ברוך — רוסלאַנד
יונגמאן, שרה ביילע אשתו
יונגמאן, יצחק בן ברוך
יונגמאן, פּסח
יונגמאן, יהודית בת ברוך
יונגמאן, בעריש בן ברוך
יונגמאן, רחל בת ברוך
יונגמאן, אדעל בת ברוך
יונגמאן, פּעסל בת ברוך

כ

כהן, דב בן יהודה
כהן, מאיר בן דב
כהן, יעקב בן דב
כץ, יששכר בן מענדיל
כץ, פּעשע בת שמעון
כץ, סימע בת ישכר
כץ, ביילע בת ישכר

כץ, אברהם בן ישכר
כץ, יששכר בן חיים
כץ, דוב
כץ, שרה
כץ, זונדל
כץ, חנה
כץ, זלמן
כץ, יוסף וואָלף
כץ, שלמה
כץ, חיה אשתו
כץ, דינה
כץ, בלומע
כץ, פייגע

ל

לאדען, טעמא בת דב
לאדען, יצחק בן אריה
לאדען, שרה
לאדען, חנה
לאדען, מאניע
לאדען, רייזעל בת אליעזר ומשפחתה
לאדען, רבקה
לאדען, משה
לאדען, באשע
לאדען, חיים שמואל בן משה
לאדען, שלמה בן משה
לאדען, מאליע
לאדען, יעקב
לאדען, סאשע ומשפחתה
לאדען, שלמה
לאַזאַר, רבקה בת ארי׳
לאַזאַר, גד בן אריה ומשפחתו
לאַזאַר, מרים בת אריה
לאַזאַר, חיים בן אריה ומשפחתו
לאַזאַר, רייזעל בת ארי׳ ומשפחתה

לאַכער, אהרן בן משה דוד
לאַכער, רבקה בת חיים צבי
לאַכער, יוסף בן ישראל
לאַכער, משה בן ישראל
לאַם, יוסקע
לאַם, שיינדעל בת ברוך
לאַם, יעקב — קראסנאבראד
לאַם, חנה ו־3 בנים
לאנאייל, מאיר בן שמעון אריה
לאנאייל, הענע בת מנחם
לאנאייל, יוסף בן מאיר — ראווא רוסקא
לאנאייל, שרה דבורה בת שבתי
פרידלענדער — ראווא רוסקא
לאנאייל, מענדל בן שמעון אריה
לאנאייל, סערקע בת אברהם
לאנאייל, פּעשע בת מענדל
לאנאייל, דבורה בת מענדל
לאנאייל, אברהם בן מענדל
לאנאייל, אבא בן שמעון אריה — ראדיכאָוו
לאַנצער, יוכבד בת חיים יצחק
לאַנצער, ישכר בן ישראל יצחק
לאנצער, פריידע בת ישראל יצחק
לאַנצער, פּערל בת ישראל יצחק
לאַנצער, גיטל
לאַנצער, עטל
לאַנצער, געציל
לאַנצער, משה
לאַנצער, ריקעל
לאנצער, יוסף בן משה ומשפחתו
לאַנצער, יחיאל בן משה
לאַנצער, רייזעל בת חיים ומשפחתה
לאַנצער, קאָפּעל בן משה
לאַנצער, פּעשע
לאַנצער, ראצע פריידע בת משה
לאַנצער, פּעשע בת משה ומשפחתה
לאַסטמאן, איטע

לאַסטמאַן, שרה
לאַקס, בינה בת אלעזר באַרנשטיין
לאַקס, חיים בן שמואל
לאַקס, בערל בן חיים
לאַקס, אהרן בן חיים
לוסטיג, אביש מיכל בן יוסף
לוסטיג, יונה בן יוסף
לוסטיג, גיטל בת יוסף
לוסטיג, שיינדל בת חיים שמואל
לוסטיג, אביגדור
לוסטיג, אסתר רחל בת דוד
לוסטיג, זאב בן ליפא ומשפחתו
לוסטיג, דוב בן אביגדור ומשפחתו
לוסטיג, גיטל בת אביגדור ומשפחתו
לוסטיג, שמחה בן אביגדור ומשפחתו
לוסטיג, אברהם עזריאל לעמל בן אביגדור ומשפחתו
לושטשאנאווסקי זאב דב בן אברהם יעקב
ליעבער, שפרינצע
ליעבער, אברהם בן יעקב משה
ליעבער, שרה בת יעקב משה
לייטער, יונה
לייטער, שאַשע
לייטער, שמואל
לייטער, לייזער
לייטער, פייגע
לוטנער, חיים שמואל
ליכטענפעלד, איטשע בן שלמה
ליכטענפעלד, שרה ומשפחתה
ליכטענפעלד, שלמה
ליכטענפעלד, סיני בן שלמה
ליכטענפעלד, יהושע
ליכטענפעלד, אסתר אשתו
ליכטענפעלד, אברהם בן יהושע
ליכטענפעלד, צבי הירש בן יהושע
ליכטענפעלד, מיכל בן יהושע
ליכטענשטיין, מיכל
ליכטענשטיין, רבקה ומשפחתה
לונג, זונדל בן דב ומשפחתו
לונג, שלום בן דב ומשפחתו
ליסטענבערג, יעקב בן ישראל דב
ליסטענבערג, מינדיל
ליסטענבערג, דבורה בת יעקב
ליסטענבערג, משה בן יעקב
לעדערמאַן, אליהו
לעדערמאן, מאיר
לעדערמאן, ביילע חנה
לעווינפוס, איטשע בן בעריש ומשפחתו
לעווינפוס, אריה בן בעריש ומשפחתו
לעדערקרעמער, אליעזר בן שלום
לעדערקרעמער, מנוחה בת יעקב
לעדערקרעמער, יעקב בן אליעזר
לעדערקרעמער, אסתר
לעדערקרעמער, געציל
לעדערקרעמער, גיטעלע בת געציל
לעדערקרעמער, יעקב בן געציל
לעדערקרעמער, מירל בת געציל
לערמאן, יאכעט — בעלזשיץ יולי 42׳
לערנער, שמואל בן פייוועל ומשפחתו
לעדערמאן, יוסף
לעדערמאן, מנוחה בת יחזקאל לערער
לעדערמאן, עלקע בת יוסף
לעדערמאן, דניאל בן יוסף
לעהרער, יחזקאל בן שלמה זאב
לעהרער, איטע בת פישל
לעהרער, שלמה זאב בן יחזקאל
לעהרער, חיה
לעהרער, גרשון בן שלמה זאב
לעהרער, אברהם בן שלמה זאב
ועוד ילדה א׳
לעהרער, ישעיהו בן יחזקאל
לעהרער, שרה בת נתן גרינוואלד ו־2 בנות
לעהרער, לייבל בן יחזקאל
לעהרער, פריידע בת לוי

לעהרער, יוכבד בת יחזקאל ומשפחתה
לערנער, שכנא
לערנער, ישראל שמואל בן פּנחס
לערנער, שרה רבקה בת פּנחס
לערנער, מינדיל
לערנער, מרדכי — טארנאוואטקי
לערנער, מינדיל
לערנער, פּנחס בן מרדכי
לערנער, עזריאל בן מרדכי
לערנער, יעקב
לערנער, שיינדעל ו־4 בנים
לערנער, שמואל
לערנער, דאבע ומשפּחתה
לערנער, בת־שבע
לערנער, רבקה
לערנער, פּעפּקע
לערער, אברהם הירש
לעדערקרעמער, פּלטיאל בן אליעזר
לעדערקרעמער, מנוחה בת אליעזר
לאנצער, יוסף בן זושא
לאנצער, רויזע בת יוסף
לאנצער, מרים בת יוסף

מ

מאלארזש, ישעיהו
מאלץ, עטיל
מאַרגענשטערן, גיטל בת אלעזר באַרנשטיין
מאַרגענשטערן, מרדכי בן אריה
מאַרגענשטערן, בערל בן מרדכי
מאַרגענשטערן, יוסף בן מרדכי
מאַרגענשטערן, חנה בת מרדכי
מאַרגענשטערן, שמואל בן מאַנעס
מאַרגענשטערן, מרגלית בת שמואל
מאַרגענשטערן, שרה בת שמואל
מונטער, יעקב בן ליפּא
מונטער, איטע
מונטער, ליפּא בן יעקב
מונטער, רחל בת יעקב
מונטער, פּישל בן יעקב
מונטער, ביילע
מונטער, ליפּא בן פּישל
מונטער, שמואל בן פּישל
מונטער, פּייגע בת פּישל
מונטער, רחל בת פּישל
מיראטשניק הינדא
מיראטשניק, שיינדעל
מונטער, חיה בת פּישל
מונטער, הירש בן פּישל
מונטער, דב בן שמואל אלי׳
מונטער, ירוחם בן דב
מונטער, זונדל בן שמואל אלי׳
מאַלערמאן, ביילע בת ישראל
מייל מלכה זעפּטיל — רוסלאַנד
מילשטיין מנוחה בת יעקב שאַפּראַן
ו־7 ילדים
מילך, אלי׳ בער בן שמואל מאיר
מילך, מענדיל בן שמואל מאיר
מילך, דבורה בת הירש
מילך, מרים בת מענדיל
מילך, ביילע בת מענדיל
מיטלמאן, שמחה בן פּנחס
מיטלמאן, חיה שרה בת מאיר
מינצער, יצחק בן משה אהרן
מינצער, דבורה — יוזעפּאָוו כ״ח תמוז תש״ג
מינצער, קריינטשע — יוזעפּאָוו כ״ח תמוז תש״ג
מינצער, פרומטשע
מיראטשניק, דבורה
מעהל, חיים שמואל
מעהל, זונדל בן צבי
מעהל, צבי בן יעקב

מעהל, טאבע בת זונדל
מעהל, אהרן בעריש בן צבי
מעהל, פריידע ו־5בנים
מעלדונג, יוסף בן יעקב
מעלדונג, שמואל
מעלדונג, גאָלדע
מעלדונג, פייגע בת שמואל
מעלדונג, דבורה
מעסער, חיים
מעסער, מרים בת משה
מעסער, מאיר בן חיים
מעסער, הענע בת חיים
מעסער, הירש לייב בן מענדיל
מעסער, פייגע
מעסער, נעשע
מעסער, שיינדל
מעסער, שמואל אשר
מעסער, חנה
מעסער, באשע בת שמואל אשר
מעסער, רחל בת שמואל אשר
מערמעלשטיין, ירחמיאל בן אריה הכהן
מערמעלשטיין, יוכבד בת בן ציון
מערמעלשטיין, ארי׳ לייבל בן ירחמיאל הכהן — ראווא רוסקע
מערמעלשטיין, חיה בת ירחמיאל הכהן
מערענשטיין, יוסף בן אלי׳
מערענשטיין, מאליע בת יוסף
מערענשטיין, פּערל בת יוסף
מערענשטיין, דוד בן יוסף
מערענשטיין, איטע בת יוסף
מאַלאַוש, יוסף דוד
מאַלאַוש, שמעון

נ

נאדעל, יחיאל בן משה
נאדעל, משה בן חיים
נאדעל, בלומע בת חיים
נאדעל, הייטל בת חיים
נאדעל, רייזל
נאדעל, זלמן דוד
נאדעל, רייזל בת נח
נאדעל, ברוך בן נח
נאדעל, סימע בת יחזקאל — רוסלאנד
נאַדלער, נתנאל בן יעקב
נאַדלער, פּסח בן נתנאל
נאַדלער, יעקב בן נתנאל
נאַדלער, הירש בן נתנאל
נאַדלער, וואָלף בן נתנאל
נאט, טעווע
נאט, רבקה
נייהויז, אסתר בת נחמן הרב
נייהויז, לייבוש בן נחמן הרב
נייהויז, קעיזשע בת משה הרב

ס

סייקעוויטש, מענדיל בן שלמה מרדכי
סייקעוויטש, יוסף בן מענדיל ומשפחתו
סייקעוויטש, יהושע בן מענדיל ומשפחתו
סייקעוויטש, לייב איסר בן שלמה מרדכי
סייקעוויטש, גדל בן לייב איסר
סייקעוויטש, פייגע בת לייב איסר
סייקעוויטש, ינענע בת לייב איסר
סייקעוויטש, איידל בת לייב איסר
סאבעל, שמעון בן אלעזר
סאבעל, אלעזר בן שמעון
סאבעל, בנימין בן פישל
סופר, צירל לאה בת חיים
סופר, הענע בת יעקב צבי
סופר, שרה גיטל ומשפחתה
סופר, שרה בת חיים
סטעמפעל, יוסף בן ארי׳ ליבוש

סטעמפּעל, צביה בת מרדכי
סטעמפּעל, פּעשע בת יוסף
סטעמפּעל, חנה בת יוסף
סטעמפּעל, יצחק בן יוסף
סטעמפּעל, לייבל בן יוסף
סטעמפּעל, מאַטעל בן יוסף
סטעמפּעל, נחום בן לייבוש
סטעמפּעל, דבורה בת לייבוש
סטעמפּעל, גאָלדע בת לייבוש
סטעמפּעל, חוה בת לייבוש
סטעמפּעל, רחל מאליע בת לייבוש
סטעמפּעל, שרה הינדע בת לייבוש
סטעמפּעל, חנה בת לייבוש
סטעמפּעל, לאה רבקה

ע

ערליך, קלמן בן יעקב ישעיהו
ערליך, חיה בת ישראל הכהן
ערליך, צבי בן קלמן
ערליך, חנה לאה בת אברהם האָכמאן
ערליך, הענע בת קלמן
ערליך, מירעלע
עדעלשטיין, הענריך
עדעלשטיין, מלכה מבית אַרנשטיין
עדעלשטיין, חנה

פּ

פּאלב, שמחה בן דוד ומשפּחתו
פּאלב, מרים בת משה
פּאלב, באלטשע בת אליעזר
פּאלב, גיטל בת אליעזר
פּאלב, רבקה בת אליעזר
פּאלב, ליפּא בן טעוועל
פּאלב, חיה׳לע 9 י׳. א.
פּאלב, חיים עוזר 7 י׳. א.
פּאלב, אברהם איטשע 5 י׳. א.
פּאלק, ליפּא
פּאַנג, יוסף
פּאַנג, רחל
פּאַנג, פּרץ
פּאַנג, עטיל
פּאַנג, זעליג
פּאַנג, יצחק
פּאַנג, חנה
פּאַנג, שמואל בן יוסף
פּאַנג, חיים
פּאַנג, שפּרה
פּאַנג, רבקה בת חיים
פּאַנג, שמואל בן חיים
פּאַרבער, פּישל בן משה
פּאַבער, בן ציון בן זאב
פּאַרבער, אהרן בן שלמה
פּאַמעראַנץ, פּייגע (פּוידע) בת יקותיאל פּויגעל — טרעמבלינקי
פּאַמעראַנץ, זעליג — טרעמבלינקי
פּאַמעראַנץ, שרה — טרעמבלינקי
פּאַמעראַנץ, פּנחס טרעמבלינקי
פּאַנצער, מיכל בן שמואל ומשפּחתו
פּאַנצער, שמעון בן יחיאל מיכל
פּאַסטאוועלסקי, יצחק
פּאַסטאוועלסקי, עלע רעכיל בת יהושע נייַ
פּויגעל, פּיניע בן אברהם
פּויגעל, מינדיל בת בעריש
פּויגעל, שמואל בן פּנחס
פּויגעל, הענע בת פּנחס
פּויגעל, שרה בת פּנחס
פּויגעל, יקותיאל בן פּנחס — רוסלאַנד, 44׳
פּאהרער, אליהו משה בן ראובן
פּוטער, שמואל בן יוסף — לעמבערג
פּוטער, חיה — לעמבערג

פוטער, יהושע בן שמואל — לעמבערג
פוטער, העליע ו־2 ילדים — לעמבערג
פוטער, יוסף בן שמואל — לעמבערג
פוטער, סיני בן פייוועל
פוטער, רייזעל
פוטער, שמשון בן פייוועל
פוטער, רחל
פוטער, סיני בן יוסף — לעמבערג
פוטער, שרה — לעמבערג
פוטער, יוסף בן סיני — לעמבערג
פוטער, מאליע מינדיל בת סיני — לעמבערג
פוטער, דאבע בת פייוועל
פוטער, חיים
פוטער, צפורה
פוטער, חוה׳לע
פוטער, בלומע
פוטער, איידעל
פוטער, לאה אשת אלעזר מקאמאראוו — רוסלאַנד
פוטער, יחזקאל בן זכריה ואשתו
פוטער, כאליע בת נתנאל ראצימער
פוטער, יוסף בן נחמן
פוטער, בעריש בן נחמן
פוטער, מירטשע אשתו
פוטער, נחמן בן בעריש
פוטער, רבקה בת בעריש
פוטער, מאליע בת בעריש
פייגענבוים, משה בן נטע
פייגענבוים, רבקה
פייגענבוים, הינדע
פייגענבוים, מרים
פייגענבוים, מאליע
פייגענבוים, פעשע
פייל, אליהו דב בן מרדכי זאב
פייל, מינדיל בת אברהם
פייל, טשיפע בת אלי׳ דב
פייל, בלומע בת אלי׳ דב
פייל, ליעבע
פייל, לאה בת נחום
פוקס, חנינא
פוקס, העניע
פוקס, נפתלי
פינקעלשטיין, ישעיה
פירשט, שמואל
פירשט, חנה
פירשט, רייזעל
פירשט, שלמה
פירשט, מאליע
פירשט, פערל
פירשט, רבקה
פירשט, משה בן יוסף
פישלזאַן, יהושע בן שמעון
פישלזאַן, נעכע
פישלזאַן, חיים בונם בן יהושע
פישלזאַן, אברהם בן יחזקאל
פישלזאַן, אסתר
פישלזאַן, בעריל בן יחזקאל
פישלזאַן, גאַלדע מאליע ומשפחתה
פיש, פישל בן יוסף
פיש, גאַלדע בת חיים פוטער
פיש, שרה בת פישל
פיש, יצחק בן פישל
פעלד, מרים בת משה
פעלדזען, פייגע בת נחמיה — בעלזיץ, יולי 1944
פעפערמאן, אהרן בן נתן נטע
פעפערמאן, פייגע בת ברוך
פעפערמאן, אברהם בן נתן נטע
פעפערמאן, גאַלדע בת נח
פערשט, דוד בן יוסף
פערשט, רבקה בת שמואל
פערשט, דבורה בת דוד
פערשט, דינה בת דוד

פּערל, לאה רייזל בת יואל שאַפּראַן
פּערל, אהרן בן דוד הכהן
פּערל, מנחם דב בן דוד הכהן
פּערל, ישראל מאיר בן דוד הכהן
פּערל, רייזל ובניה
פּערשטמאן, משה בן רפאל הכהן
פּערשטמאן, ישראל דב בן משה הכהן הרב
פּראסט, ביילע בת ישעיהו
פּראסט, ישעיהו בן דב
פּראסט, אברהם יצחק בן דב
פּראסט, שרה רייזל בת דב
פּראסט, פּערל בת דב
פּראסט, פּעשע בת דב
פּרוכטהענדלער, אלקנה
פּרוכטהענדלער, שפּרה
פּרוכטהענדלער, משה בן אלקנה
פּרוכטהענדלער, מינדעל בת משה
פּרוכטהענדלער, יעקב בן משה
פּרומער, יצחק אהרן בן מרדכי
פּרומער, דבורה בת יצחק אהרן
פּרומער, חנה מינדיל בת מרדכי
פּרומער, פּייגע
פּערשטמאן, אפּרים שמעון בן רפאל הכהן
פּערשטמאן, שבע בת פּייוועל פּוטער
פּערשטמאן, מלכה בת אפּרים שמעון
פּרידלענדער, שבתי בן ירחמיאל
— מאַמאַשאַוו י״ח אדר ב׳ ת״ש
פּרידלענדער, מלכה בת שמעון אריה
לאנאייל אשתו
פּרידלענדער, סיני בן שבתי — רוסיה —
ב׳ חשון תש״ב
פּרידלענדער, חוה אשתו וילדה א׳ —
טישעוויץ
פּרידלענדער, סיני בן ירחמיאל — לוביטש
פּרידלענדער, ביילע — לוביטש
פּרידלענדער, פּריידע בת סיני — לוביטש
פּרידלענדער, יעקב בן אלעזר ומשפּחתו
פּרידלענדער, לייבוש בן אלעזר
פּרידלענדער, יחזקאל בן אלעזר
פּרידמאן, ליבער בן פּנחס
פּרידמאן, רייזעלע בת שרה
פּרידמאן, יהודה בן ליבער
פּריינד, הירש מלאשטשובקע
פּריינד, יעקב בן שלמה
פּריינד, פּרימעט בת משה פייפער ו־8
בנים — קיליקאוו
פּריינד, זיסל בת לייבל
פּרישערמאן, צפּורה הרבנית בת שמואל הרב
פּרישערמאן, צבי אלעזר הרב בן יוסף
אריה הרב
פּרישערמאן, לאה
פּרישערמאן, אהרן שמואל בן צבי
אלעזר הרב
פּרישערמאן, שלום הרב בן יוסף אריה הרב
פּרישערמאן, חיה הרבנית בת אהרן
יחיאל הרב
פּרישערמאן, נחמה מינדיל הרבנית בת
ברוך הרב
פּרישערמאן, חוה אסתר בת משה הרב
פּרישערמאן, אלתר יוסף ארי׳ בן משה הרב
פּרישערמאן, ברכה בן משה הרב
פּרישערמאן, יהושע שמואל הרב בן יוסף
אריה הרב ומשפּחתו
פּריימאן, משה בן פישל
פּרעגער, פישל בן משה
פּרעגער, אהרן בן שלמה
פּרעגער, יעקב בן יונה
פּרעגער, זאב בן יונה
פּרעגער, ישעיה בן יעקב
פּרעגער, דב בן זאב
פּרעגער, אריה בן יעקב
פּרעגער, רויזע בת יעקב
פּרענקעל, יחזקאל
פּרענקעל, שפּרה

פרענקעל, אהרן יצחק בן יחזקאל
פרענקעל, חיה׳קע בת יחזקאל
פרענקעל, מנוחה בת יחזקאל
פוטער, עטל
פייפער, ישראל
פייפער, ריקעל בת ארי׳ העלער ו־5 בנים
פוטער, יעקב בן פסח ומשפחתו
פוטער, ישכר בן יעקב
פוטער, משה בן יעקב
פוטער, פסח בן יעקב
פערשטמאן, רבקה בת אליעזר
פערשטמאן, אברהם חיים בן ישראל דב הכהן
פערשטמאן, חיה פריידע בת ישראל דב הכהן
פערשטמאן, אסתר בת ישראל דב הכהן
פיטלוק, אלי׳ מנחם בן זאב
פיטלוק, אברהם בן אלי׳ מנחם
פיטלוק, שאַשע בת דוד יונה
פיטלוק, דוד יונה בן אברהם
פיטלוק, שמואל פייוויש בן אברהם
פיטלוק, משה יוסף בן אברהם
פיטלוק, רויזע בת אברהם
פיטלוק, ישראל יצחק בן אלי׳ מנחם
פיטלוק, חיה שרה בת משה יעקב
פיטלוק, חנה בת ישראל יצחק
פיטלוק, חנה בת אלי׳ מנחם

צ

צאַן, משה בן אברהם
צאַן, יצחק בן אברהם
צאַן, אליהו קאַפּל בן יצחק
צאַן, פייגע בת דוד
צאַן, נחום בן אלי׳ קאַפּל
צאַן, מרדכי בן אלי׳ קאַפּל
צאַן, צילע בת משה
צאַן, קיילע בת משה
צוקער, נחום
צוקער, שרה בת אפרים
צוקער, יוסף בן ירוחם
צוקער, קיילע
צוקער, מרדכי בן יעקב
צוקער, אברהם בן יעקב
צוקער, אבא בן יעקב
צוקער, שיינדיל בת יעקב
צוקער, מירל בת יעקב
צוקערשטיין, שרה בת יעקב
ציגלער, יוסף
ציגלער, עטיל בת משה
ציטרין, אהרן
ציטרין, ישראל לייב בן אברהם ומשפחתו
צימערמאן, מרדכי אלעזר בן שרגא
צעבער, מלכה בת נטע
צעבער, גאַלדע בת טעוויל
צעבער, פעשעל בת טעוויל
צעבער, טעוויל בן פנחס
צעבער, שיינדיל רייזיל בת פנחס
צעבער, ברכה
צעבער, ליבע

ק

קאַגאַן, יצחק בן מלך
קאַגאַן, רחל בת משה
קאַגאַן, פייגע גיטל בת יצחק
קאַגאַן, בצלאל בן מלך
קאַגאַן, הענטשע בת מרדכי יוסף
קאַגאַן, שרה בת בצליאל
קאופמאן, יואל בן אהרן
קאופמאן, ליעבע גאַלדע
קאופמאן, חיה בת יואל

קאופמאן, נחמה בת יואל
קאופמאן, אהרן בן יואל
קאופמאן, פישל בן יואל
קאופמאן, וואָלף בן ליפּא
קאופמאן, טאבע בת אליעזר פאַלב
קאופמאן, שמואל ומשפחתו
קאך, העניך בן שלמה
קאך, הינדע אסתר בת מרדכי יוסף
קאך, איטא בת העניך
קאך, צירל בת העניך
קאך, לייבוש בן העניך
קאך, חנה בת שבתי קאוועַנשטאק
קאך, רבקה בת יצחק
קאך, איידל בת יצחק
קאך, חיה בת יצחק
קאך, דבורה בת יצחק
קאך, יוסף בן יצחק
קאך, שלמה בן יצחק
קאַוועַנשטאָק, צבי בן שבתי
קאַוועַנשטאָק, חוה בת משה
קאַוועַנשטאָק, ברייַנע בת צבי
קאַוועַנשטאָק, חנה בת צבי
קאַוועַנשטאָק, לייבעל בן צבי
קאַוועַנשטאָק, נחום בן שבתי
קאַוועַנשטאָק, יוסף בן שבתי
קאַוועַנשטאָק, בינה בת מאיר אשתו
קאַוועַנשטאָק, רבקה בת יוסף
קאַוועַנשטאָק, פנחס יהושע בן יוסף
קאַוועַנשטאָק, הענע ראצע בת יוסף
קאַוועַנשטאָק, מאיר בן יוסף
קאוועַנשטאָק, משה בן אלכסנדר זושא
קאלבספעלד, מרים לאה
קאלבספעלד, מאיר הירש ומשפחתו
קאלבספעלד, רישע
קאלעכמאן, מינטשע — יוזעפאַוו
קאַם, מאַנעס
קאַם, דינה
קאַם, בצלאל בן מאַניס
קאַם, בערל
קאַם, מרים מביתה שידלאָוויץ
קאַם, זונדל בן בערל
קאַם, יוסף בן בערל
קאַם, חנה
קאַם, חיה
קאלכמאן, ישעיהו — יוזעפאַוו כ״ח תמוז תש״ג
קאלכמאן, הינדע — יוזעפאַוו כ״ח תמוז תש״ג
קאַלטער, הינדע בת ארי׳ העלער ו־3 בנים
קאַנדעל, שאול בן אליעזר
קאַנדעל, אליעזר
קאַנדעל, ליבע גיטל בת פנחס
קאַנדעל, אהרן בן שאול
קאַנדעל, מענדיל בן שאול
קאפענבוים, זיסל בת יחזקאל
קאפענבוים, לייבוש בן יחזקאל
קאצהענדלער, אליעזר
קאצהענדלער, שרה ליבע בת יצחק
קאצהענדלער, גרשון בן אליעזר
קאצהענדלער, פייגע סומע בת אליעזר
קאַרן, אלי׳ משה בן נחמן
קאַרפּ, נחום בן אפרים
קאַרפּ, דבורה בת שאול אריה
קאַרפּ, אפרים בן נחום
קאַרפּ, אהרן בן נחום
קאַרפּ, משה בן נחום
קאַרפּ, יוכבד בת ישראל
קאַרפּ, חיה בת ישראל
קאַרפּ, יעקב בן שמואל דוד
קארנוואַרצל, צירל בת גדליהו
קופּיעץ, שלמה טודרוס
קופּיעץ, רעכיל בת משה
קופּיעץ, שרה רחל
קופּער, צבי

קופּער, אַדל
קופּער, פנחס
קיזעל, אהרן
קיזעל, רחל
קיזעל, אלעזר בן אהרן ומשפחתו
קיזעל, משה חיים בן אהרן ומשפחתו
קייטל, יהושע בן צבי
קייטל, צפורה
קייטל, צבי בן יהושע
קייטל, בונם בן יהושע
קייטל, יעקב בן געציל
קייטל, שרה
קייטל, חיים
קייטל, יהושע בן יעקב
קירשהאַלץ, מלכה
קירשהאַלץ, משה — ווארשא
קירשהאַלץ, דבורה לאה — ווארשא
קירשהאַלץ, פריידע בת משה — ווארשא
קירשהאַלץ, בעריל בן משה — ווארשא
קלאַרמאן, מאיר
קלאַרמאן, טשיפּע בת חיים פירשמאן
קלאַרמאן, חיה בת מאיר
קלאַרמאן, ישראל בן מאיר
קלאַרמאן, שמואל בן מאיר
קלאַרמאן, ישעיהו אליעזר בן מאיר
קלאַרמאן, בנימין בן מאיר
קליינמינץ יעקב בן משה
קליינמינץ, חוה בת שבתי
קליינמינץ, בנציון בן יעקב
קליינער, שמואל פייוועל בן יעקב
קליינער, חיים דוד בן יעקב
קליינער, סימע בת יחזקאל
קנאבליך, משה בן יוסף
קנאבליך, מירל בת ישראל שלום
קנאפּ, שלמה ומשפחתו
קעניגער, זעליג
קעסל, פייוועל בן שמואל
קעסל, דב בן זאב
קעסל, חיים
קעסל, מלכה בת יצחק האבער
קעסל, יעקב בן חיים
קעסל, מילכה בת מרדכי ומשפחתה
קעסל, יצחק בן חיים
קעסל, רחל ומשפחתה
קעסל, גיטל בת חיים ומשפחתה
קעסל, פייוועל
קעסל, מענדיל
קעסל, מאיר
קעסלער בירך
קעסלער, גיטשע
קעסלער, רייזל
קעסלער, רבקה
קעסלער, משה בן בירך
קעסלער, יהושע בן בירך
קעסלער, חיים בן בירך
קעסלער, לאה בן בירך
קעסלער, יהושע בן בערל מלך
קעסלער, גרינע בת אברהם
קעסלער, סאלע
קעסלער, טאבע
קראַנגאַלד, דוד בן פנחס — רוסלאַנד
קראנגאַלד, רחל בת אלעזר פּוטער — רוסלאַנד
קרוק, יצחק בן שלום
קרוק, רייזל בת אברהם ובניהם
קריגער, יוסף אליעזר בן יעקב
קריגער, לאה בת יונה
קריגער, יונה בן יוסף אליעזר
קריגער, משה בן יוסף אליעזר
קריגער, יעקב בן יוסף אליעזר
קריגער, יצחק בן יוסף אליעזר
קריגער, פּעשע פּערל בת יוסף אליעזר
קריגער, יהודה אריה בן יעקב
קריגער, העניע

קריגער, געציל בן יהודה ארי׳
קריגער, הינדע
קריגער, חיה
קרישטאל, רייזל בת יעקב
קרישטאל, נעמי בת יצחק
קרישטאל, שרה בת יצחק
קרעלמאַן, משה
קרעלמאַן, חנה
קרעלמאַן, יהושע בן משה
קרעלמאַן, איטשע בן משה
קרעלמאַן, פסח בן משה
קרעלמאַן, הירש ומשפחתו
קרויטשטיינגעל, דוד בן יצחק
קרויטשטיינגעל, ברוך בן דוד
קאַפענבוים, יחזקאל
קרעמערמאן, פנחס ואשתו
קראָנגאָלד, פנחס

ר

ראַט, צבי יהושע משה בן יוסף
ראַט, מרים בת יוסף
ראַט, חיים לייב בן יוסף
ראַט, פּעסל, בת אברהם הירש
ראַט, שלום
ראַט, רבקה בת משולם
ראַט, יוסף בן פנחס
ראַט, אריה בן יוסף
ראַט, עטל רויזע בת שמחה
ראָטענבערג, גרשון ומשפחתו
ראָטענבערג, שבתי בן גרשון
ראָטענבערג, מאַשע בת גרשון
ראַך, שמואל
ראַך, רעכיל
ראַך, משה
ראַך, יוסף
רוב, ברוך בן אפרים
רוב, יעקב בן אפרים
רובין, ארי׳ ליבוש הרב בן יצחק טוביה הרב
רובין, מאיר הרב בן ארי׳ ליבוש הרב
רובין, שיינדל בת יונה
ראָזען, בנימין ואשתו
ראָזען, לייבל ואשתו
ראָזנער, דוד בן משה יעקב
ראָזנער, יוסף אלימלך בן מרדכי
ראָזנער, פנחס בן מרדכי
ראָזנער, יצחק בן יוסף אלימלך
ראָזנער, מרדכי בן יוסף אלימלך
ראָזענבערג, זעליג בן אליעזר
ראָזענבערג, מירל
ראָזענבערג, פּעשע בת זעליג
ראָזענבערג, משה בן זעליג
ראַצימער, מרדכי
ראַצימער, שרה בת נתנאל
ראַצימער, ביילע רויזע בת מרדכי
רייזנער, שמעון
רייזנער, פריידע בת אברהם ווארטער ומשפחתה
רייזנער, גיטל ואחותה
רובינשטיין, חיים אלעזר.
רייז, בצלאל בן שמעון
רייז, יודל בן שמעון
רייז, געניע בת לייב ליכטער
רייז, דוד בן שמחה
רייז, פייוועל — טאַרנאָפּאָל
רייז, זלאַטע — טאַרנאָפּאָל
רייז, יעקב ו־2 בנים — ראווא רוסקא
רייז, מאַניע — ראַווא רוסקא
רייזפעלד, יחזקאל בן משה
רייזפעלד, אסתר
רייזפעלד, עטיל בת יחזקאל

רייזפעלד, יוסף בן יחזקאל
רייזפעלד, משה בן יחזקאל
רייזפעלד, אברהם יעקב
רייזפעלד, חנה
רייזפעלד, רבקה
רייזפעלד, רחל
רייזפעלד, רבקה בת רחל
רייזפעלד, שיינדיל בת רחל
רייזפעלד, אַדעל
ריינשטיין, משה בן חיים פנחס
ריינשטיין, אברהם בן חיים פנחס
רייפמאן, אברהם בן מרדכי
רייפמאן, רויזע
רייפער, ישראל בן חיים
רייפער, יוסף בן חיים
ריכטער, דוד
ריכטער, אסתר בת נחמן
ריכטער, נחמן בן דוד ומשפחתו
רינד, יצחק
רינד, טעמע
רינד, אברהם בעריש
רעכנער, אייזיק בן יוסף ומשפחתו — בערדיטשעוו
רייכענבערג, משה ומשפחתו
שאפעל, משה בן דוד
שאַפראַן, יעקב יואל בן אברהם
שאַפראַן, אברהם בן יעקב יואל ומשפחתו — קראַשניק
שאַפראַן, מיכל יהודה בן יעקב יואל
שאַפראַן, פייגע ובתה רחל ומשפחתה
שאַר, אברהם בן ניסן
שאַר, לאה־טשע אשתו
שאַר, יודא ועוד

ש

שוואַרץ אברהם מאיר בן מרדכי
שוואַרץ, זלמן בן מרדכי
שוואַרץ, יעקב בן לייבל
שוואַרץ, העניטשע בת יוסף
שוואַרץ, חנה בת יוסף
שוואַרץ, פּעשע בת יעקב
שוואַרץ, העניע רייזל בת יעקב
שוואַרץ, משה חיים בן יעקב
שוואַרץ, מינדיל בת יעקב
שוינדלער, חיה בת אליעזר
שוינדלער, דוד בן שלום אהרן
שוינדלער, פרימעט בת נתנאל אשתו
שוינדלער, מרדכי בן דוד
שוינדלער, שושנה בת דוד
שוינדלער, יצחק בן דוד
שוינדלער, משה יעקב בן דוד
שוינדלער, יוסף בן אברהם
שולדינער, נחום בן משה לייב
שולדינער, מאליע בת יעקב
שולדינער, חוה בת נחום
שולדינער, לאה בת משה לייב
שולדינער, אפרים בן משה לייב
שולדינער, חנה
שולדינער, שיינדיל
שולדינער, חיה
שולדינער, לאה׳קע
שטאָהל, אלטער יעקב שלום בן זאב
שטאָהל, נפתלי בן אלטער
שטאָהל, יעקב בן יוסף
שטאָהל, יהושע צבי בן זאב
שטיגליץ, לאה בת אלעזר בּאַרנשטיין
שטיגליץ, חיים בן שמואל
שטיגליץ, סאַניע בת חיים
שטיגליץ, יוסף בן חיים
שטיגליץ, בערל בן חיים
שטיינוואַרצעל, אברהם

שטיינוואַרצעל, שרה
שטיינוואַרצעל, יצחק בן אברהם
שטיינוואַרצעל, עטיל בת שלום רייז
שטיינוואַרצעל, אליעזר בן אברהם
שטענדער, הענע בת שמואל
שטענדער, מיכל בן מרדכי
שטענדער, מרדכי בן מיכל
שטענדער, שמואל בן מיכל
שטענדער, יצחק בן מרדכי ומשפחתו
שטענדער, סיני ומשפחתו — לוביטש
שטראזבערג, חיים אריה בן אלי׳
שטראזבערג, ברכה בת חיים אריה
שטראזבערג, צבי אלעזר בן חיים אריה
שטראזבערג, יעקב קאַפל בן חיים אריה
שטראזבערג, שמואל בן חיים אריה
שטראזבערג, ישכר דב בן חיים אר׳
שטראזבערג, משה בן יצחק דוד
שטראזבערג, פרומעט
שטראסבערג, משה
שטראסבערג, מלכה בת הירץ פעלדזען
שטראסבערג, צילע בת משה
שטרוזלער, אליהו בן צבי
שטרוזלער, רבקה בת צבי
שטרוזלער, נעשע בת צבי
שטרוזלער, סאַניע בת צבי
שטרוזלער, אברהם אהרן בן צבי
שטרוזלער, זעליג
שטרוזלער, שיינדעל אשתו
שטרוזלער, יונה בן זעליג
שטרוזלער, צבי בן זעליג
שטרייכער, יעקב
שטרייכער, יהודית
שטערן, יצחק
שטערן, יהודית
שטערן, נח בן שאול
שטערן, מרגלית
שטערן, מינדיל
שטערן, שאול
שטערן, צפורה
שייבין, יוסף ומשפחתו
שייבין, האַניא בת יוסף
שייד, אליהו
שייד, איטע מאליע
שייד, משה אהרן בן אליהו
שייד, שמואל בן אליהו
שייד, בנימין בן אליהו
שיער, שמואל ומשפחתו
שיפער, רחל בת יוסף
שלאַגבוים, שמואל בן אברהם יהושע העשיל
שלאַגבוים, ביילע בת שמואל
שלאַגבוים, בלומע בת שמואל
שלאַגבוים, גיטל בת שמואל
שלאַגבוים, פערל בת שמואל
שלאַגבוים, פנחס בן שמואל
שלאגבוים, גיטל בת חיים
שנור, איטע בת דוד
שנור, שמואל נתן בן יהושע
שנור, רבקה בת יהושע
שנור, טשיפּע בת יהושע
שנור, רויזע בת צבי
שנור, יהושע בן אליעזר זלמן
שנור, שמעון בן אליעזר זלמן
שנור, מרים אסתר בת שלמה
שליער, יוסף
שליער, מרים
שליער, ברייגע
שליער, מענדל
שליער, גיטל
שטראַם, שמואל נחמן בן זאב
שליער, שמואל
שליער, חיים יוחנן בן שמואל
שניי, מרדכי יצחק בן ליבש מאיר
שניי, טשארנע
שניי, רחל בת מרדכי יצחק

שגיי, חיה שרה
שגיידער, יעקב בן משה אליהו
שגיצער, אריה בן ישראל יצחק
שענער, יוסף ומשפחתו
שענער, אסתר
שענער, יעקב בן אריה
שענער, פרימעט בת יוסף
שענער, זלמן בן יוסף
שעדראָוויצקי, ישראל
שעדראָוויצקי, עלקע בת יהושע ניי
שעדראָוויצקי, יוטע בת ישראל
שעכטער, גיטל בת יעקב מעלדונג
שענער, חיים יעקב ומשפחתו
שענער, שמחה בן חיים יעקב
שענער, ברכה בת יוסף הרב ו־3בנים
שענער, שלום בן חיים יעקב ומשפחתו
שענער, יוסף ומשפחתו
שפיזאייזען, שלום
שערמאן, שמואל
שערמאן, פייגע דבורה אשתו
שערמאן, העניך בן שמואל — רוסיה
שערמאן, אברהם אלי׳ בן שמואל — לבוב
שערער, יעקב
שערער, טאבע
שערער, יאשע בן יעקב
שערער, לאה׳טשע ו־3 בנים
שערער, פערל אשת משה
שערער, וואָלף בן משה
שפארער, ברוך בן מרדכי יוסף
שפארער, לאה בת יחזקאל

שפארער, לייבל בן ישראל
שפארער, באשע בת יצחק שטערן
שפארער, וועליע בן ישראל
שפארער, רבקה בת אַנשיל ומשפחתה
שפארער, מרדכי בן ישראל ומשפחתו
שפארער, איטשע
שפארער, נתן בן יצחק
שפארער, ליעבע בת נתן גרינוואַלד
שפארער, מרדכי יוסף
שפארער, פנחס
שפארער, ברוך בן מרדכי יוסף ומשפחתו
שפול, יצחק
שפול, דבורה
שפול, הינדע
שפול, מרדכי
שפול, לאה
שפירא, אליעזר
שפירא, ביילע בת יוסף פוטער
שפירא, יוסף בן אליעזר
שפירא, העניטשע
שפירא, אברהם בן יוסף
שפירא, אפרים בן יוסף
שפירא, סיני בן יוסף
שפער, מאליע בת מרדכי
שפער, גיטל בת משה
שפער, יצחק בן משה
שפרינגער, יאשע מראַכאַן
שפריצער, שמואל לייב בן משה מרדכי
שפריצער, לאנע
שפריצער, ראַכל גיטל בת שמואל לייב

חנום הביטה ממרומים, תשפוכת דם הצדיקים ותמצית דמים, תראה בפרגודך והעבר כתמים, א־ל מלך יושב על כסא רחמים.

באַמ. די שטאָט אַדער דאָס לאַנד — באַצייכענט דאָס אָרט פון אומקום פון געמעבענעם קדוש.



מ מ

צ צ

ב ב

ו ו

ת ת

לזכר

קהלה הקדושה טומשוב לוב. שנספה בימי השואה שנות תרצ"ט תש"ה ע"י הדוצחים הגרמנים ימח שמם וזכרם



חללי הפרעות בישראל

נעפלער אפרים ב״ר שלום

שטאהל יונה ב״ר אלטער

חללי השחרור

לאקס משה ב״ר מנחם

בערגמאן משה

(קרמן) קארמען מרדכי

באלקי נבוים אליעזר בן אריה וזלאטע

לזכר נשמות הקדושים



פישלזאָן יהושע בן שמעון

זוגתו נעכע

בנם חיים

היה יו"ר ביודעין־רעַט והגיסטפו דרשו ממנו שימסור להם מספר מסוים יהודים לעבודה. ותשובתו היתה „לא אמסור אף יהודי אחד עד שתחזירו לנו את היהודים שקבלתם כבר", והגיסטפו הרשעה הרגו אותו ומשפחתו, ובזה קידש שם שמים ברבים.

דוב בן יוסף אפרים בורשטין



הוא עבד בביח"ר של הנאצים, וברגע האחרון כשהגיסטפו הוציאו אותו להורגו, נקם את דמו, והרג שנים מהגיסטפו, ואחר כך הרג את עצמו, ומת מות גבורים.

ד' ינקום דמו יהי זכרו ברוך

האשה החשובה איידיל דרוט ע"ה

נפטרה ד' טבת תש"ג אין רוסלאַנד

זי איז געווען מיט אירע צוויי טעכטער אין רוסלאַנד, נישט וויסנדיק וועגן גורל פון אירע דריי זין. דערוויסנדיק זיך וועגן די גרויליקע מערדערייען, האָט זי מקנא געווען איר מאַן דעם באַקאַנטן מוזיקער **ר' חיים יצחק ע"ה** וואָס איז פריער געשטאָרבן.

יעקב משה דרוט הי"ד

און זיין פרוי מיט זייערע צוויי קינדער. אומגעקומען אין בעלזעץ הי"ד.

יוסף אלי' דרוט ע"ה

געשטאָרבן אין טאַמאַשאָוו נאָך צוויי וואָכן היטלעריש נגישות. זיין פרוי און אייניציק קינד זיינען אומגעקומען אין בעלזעץ הי"ד.

נח דרוט ע"ה

געווען אין רוסלאַנד. אין 1941 איז ער אַוועק קיין טאַשקענט זוכנדיק אַ פאַרלייכטערונג. דאָרט גייט ער אויס עלנד ווי אַ שטיין פון אַ טיפוס עפידעמיע.

גיטעלע זאמלער ע"ה

דאָס 10 יעריק באַליבט טעכטערל פון שלמה און אסתר. נישט קריגנדיק קיין מעדיצינישע הילף, איז זי אין שווערע יסורים אויסגעגאַנגען ווי אַ ליכט ח' אדר תש"א.

ת. נ. צ. ב. ה.



אין אייביקן טרויער נאָך די אומשולדיקע קרבנות, זיינען פאַרבליבן די טעכטער פון חיים יצחק:

אסתר און איר מאַן שלמה זאמלער

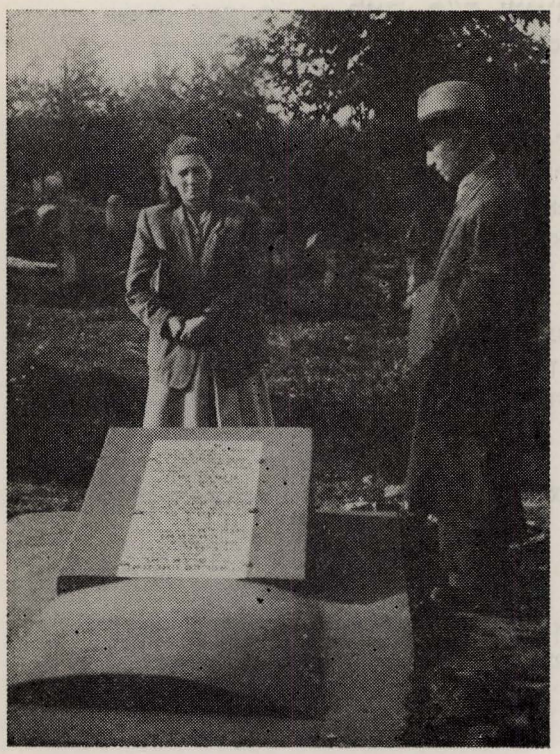
מיט זייערע קינדער און אייניקלעך

בוילע מיט איר מאַן און טאָכטער

אין טאָראָנטא, קאנאדא

מיינע דריי אומגעקומענע טעכטער

חנה לאה ערליך
גיטל בריקס עם בעלה יעקב בריקס
פייגא הוכמן



א מצבה פון אברהמלי האכמאנס טאכטער

וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ הויף פון הראביע זאַמאַיסקע דעשקאוויצע הסמוך לעיר שעברשין. זיינען די נאַציס געוואָרן און זיי אַלע אויסגעשאָסן. נאָך דער מלחמה איז רחל'ע בריקס, מיין איידימס שוועסטער, געוואָרן און ספּעציעל געפֿאָרן נאָך כפר דעשקאוויצע און געוואָרן ביי אַן אַלטן פּויער, וואָס האָט געזען ווי מען האָט זיי באַגראָבן, האָט מען זיי אַלע אויסגעגראָבן און מען האָט ביי זיי געפונען אין די קעשענעס דאָקומענטן. האָט זי אויסגעפּועלט אַן ערלויבעניש און זיי די אַלע קדושים איבערגעפירט אויפן בית עלמין בעיר שעברשין.

אברהם הוכמן

צום אייביקן אָנדענק פון מיין ליבן פאָטער

ר׳ אליהו מנחם פיטלוק ע״ה

פאַרפיניקט געוואָרן דורך די דייטשן אין טאָמאַשאָוו. זיין הייליקע נשמה איז אים אויסגעגאַנגען ח׳ ניסן תש״ב.

מיין ליבע מוטער **לאה ב״ר שמואל הכהן**
געשטאָרבן ח׳ מרחשון תרצ״א אין טאָמאַשאָוו.

מיין ליבע שוועסטער חנה מיט איר מאַן יוסף לאַנצער און זייערע טעכטער רויזע און מרים. זיי זיינען געווען אויסבאַהאַלטן אין אַ בונקער אין סאקאל. אין 1944 האָט זיי אַ גוי באַמערקט און איבער־געבן צו דער געסטאַפּאָ וועלכע האָט זיי אַלע דערשאָסן.

מיין ברודער אברהם מיט דריי זין, דוד יונה, שמואל פייוויש און משה יוסף אומגעקומען אין זבאראוו, און זיין פרוי סאשע און טאָכטער רויזע — אין טאָמאַשאָוו.

מיין ברודער ישראל, זיין פרוי שרה מיט צוויי טעכטער חנה און לאה.

מיין שוועסטער חיה איטע מיט איר מאַן משה אולריך מיט זייערע דריי קינדער רויזעלע, חיים (דעם דריטנס נאָמען איז מיר נישט באַוואוסט) — אין סאקאל.

אין ווייטאָגדיקן צער פאַר זייער אומשולדיק פאַרגאָסענעם בלוט

אהרן פיטלוק ומשפחתו

אין ניו יאָרק

מיין באָבע **ביילע חנה** אשת ר' חיים **לערעדמאַן**

זי איז פאַרטריבן געוואָרן קיין בעלזעץ און דאָרט אויסגעאַנגען אין בירכ'ס מיל.

מיין ברודער **מאיר**

איז מאָביליזירט געוואָרן אין דער רויטער אַרמיי און פאַרפאַלן געוואָרן אויפן פראָנט.

מיין ברודער **אליהו**

ער האָט געלעבט אויף אַן אוקראַינישן פּאַס. צווישן וואָכן פאַר דער באַפרייאונג האָט אים דער סטרוזש פון זיין הויז אויסגעגעבן אוז ער איז דורך דער געסטאַפּאָ דערשאָסן געוואָרן אויף דער גאַס אין לעמבערג.

ראצע פיטלוק און פאַמיליע
משה לעדערמאַן ומשפחתו

צום הייליגען אַנדענק
פון מיינע טייערע עלטערן

מיין פאָטער ר׳ יעקב אליקום געציל*)
ב״ר פנחס אלעזר הלוי לעהרער ע״ה



מיין מוטער חיה לעהרער געצייכענט פון געדאנק דורך רעי פאוסט

געטראָגן דעם נאָמען פון זיין פעטער הרב אליקום געציל ראב״ד אין טאָמאַשאָוו.
געשט. אין ניו יאָרק י״ג אב תשי״ז
אוגוסט 10, 1957.

מיין מוטער
חיה נעכע
ב״ר אלקנה זיידעל

געשט. אין טאָמאַשאָוו
ט״ו אדר תרע״ז.

מיין פאָטערס שוועסטער
חיה טעמא ב״ר פנחס אלעזר הלוי
געשט. אין טאָמאַשאָוו ט״ו אדר תרע״ז.

רעכיל (רעי) פאוסט־לעהרער
און אירע בריידער

חיים יוסף, משה און אלי׳ בן ציון לעהרער
מיט זייערע פאַמיליעס

עטל לאה פורער, ביילע רבקה ליווי,
גרינע אשנראו
מיט זייערע פאַמיליעס

---

*) זיין בילד אויף זייט 173.

לזכר נשמות הורי אחי ואחיותי היקרים

אבי ר׳ **אהרן מרדכי** ב״ר **אריה לייביש בערגשטיין** הי״ד

אמי מרת **מאַטיל** ב״ר **מנחם מענדל** הי״ד לבית **גאלדמאַן**

אחותי **טובה** ב״ר **אהרן מרדכי** הי״ד

אחותי **חנה** ב״ר **אהרן מרדכי** הי״ד

אחותי **פערל** ב״ר **אהרן מרדכי** הי״ד

אחי **מנחם מענדל** ב״ר **אהרן מרדכי** הי״ד

שנהרגו ונרצחו על ידי הרוצחים משרתי היטלער ימ״ש
בעיר טאמאשוב לובעלסקי.

ת. נ. צ. ב. ה.

יהי זכרם ברוך!



בנם ואחיהם
משה בערגשטיין ומשפחתו

לזכרון נצח



את נשמת אבינו

החסיד המופלג בתורה ויראת שמים, היה גבאי דחברה קדושה וגם גזבר דתלמוד תורה, מגזע היחוס והמעלה כש"ת

ר' שבתי ב"ר ירחמיאל ע"ה פרידלענדער

(אביו היה בן בתו של הגאון הנודע בשם הר' ארי' ליבוש חריף הרב מפלאצק ז"ל בעל מחבר ספרים רבים ומנ"כ בוורשה).

נפטר אחרי נגישות ועינוים קשים

על ידי הנאצים ימ"ש בטומשוב ביום י"ח אדר ב' שנת ת"ש.

אשתו הצנועה וחסידה ישבה בתענית ועסקה בצדקה

מרת מלכה ב"ר שמעון ארי' לאנאיל

נהרגה על קידוש השם בבעלזעץ ע"י הגרמנים ימ"ש.

ת. נ. צ. ב. ה.

בתם רעכיל ובניה
טורונטו, קאנאדא

בנם יוסף ומשפחתו
ניו יאָרק

ובנם משה ומשפחתו
נתניה, ישראל

פריידע יהודית טייערשטיין

בת ר׳ שבתי פרידלענדער



געווען אַ באַגאַבטע אַרבעטסזאַמע פרוי, ערליך און גאָטפאָרכטיק. געהאַט אַ טיפע ידיעה אין דער מאָדערנער אידישער ליטעראַטור. נאָך דער חתונה פירט זי מיט איר מאַן דוד אַ סאָדע און טיי געוועלב אין די נייע האליעס. אין קריג אַנטלויפט איר מאַן קיין ראַווע פון וואַנען ער ווערט פאַרשיקט אין די סיבירער וועלדער. ער גייט דאָן אויס איינזאַם אין סאַמאַרקאַנד. זי בלייבט אין טאַמאַשאָוו מיט 2 קינדער שלמה אלעזר און זלאַטעלע. זי זאָל האָבן אויסגעזידעלט געוואָרן קיין טשעשאָנאָוו און נאַכהער קיין בעלזעץ אין די גאַז קאַמערן. פון די קינדער איז קיין שפור נישט געבליבן.

שרה דבורה

בת ר׳ שבתי פרידלענדער



אַנטלאָפן פון די דייטשן קיין ראַווע, דאָרט חתונה געהאַט פאַר יוסף לאנאייל. ביידע זיינען דאָרט אומגעקומען דורך די דייטשע קאַניבאַלן.

מיר: אייער שוועסטער **רעכיל** און אירע קינדער, אייער ברודער **יוסף** און זיין משפּחה און אייער ברודער **משה** מיט זיין משפּחה טראָגן אייערע טויטען־פיינען אין אונזערע הערצער צוזאַמען מיט געפילן פון נקמה צו די מערדער.

פ. נ.

מאַליע מינדל ב״ר שבתי פרידלענדער



געפאָרן זייער יונג קיין וואַרשע, וואו זי העלפט אַרויס איר פעטער משה הי״ד אין זיין פּוטער געשעפט. פון אַ פאַרקילונג ווערט זי קראַנק אויף טובערקולאָז. אין שבת הגדול ח׳ ניסן תרע״ו פאַרמאַכט זי אירע יונגע קלוגע אויגן אויף אייביק אין טאָמאַשאָווער שפּיטאָל אין עלטער פון 21 יאָר.

סיני ב״ר שבתי פרידלענדער

אין זומער 1940 ווערט ער פאַרטריבן צוזאַמען מיט אַ סך אַנדערע פליכטלינגע אין קאַלטן רוסישן צפון אויף שווערע אַרבעטן, וואו ס׳פרוירן אים אָפּ די פינגער און זיין גאַנצער אָרגאַניזם ווערט אים אָפּגעשוואַכט.

אין ב׳ מרחשון תש״ב גייט אים אויס זיין הייליקע נשמה אין עלטער פון 38 יאָר אין שטעטל לענגער, טשימקענטער אָבלאַסט, קאַזאַכסטאַן.

אייער שוועסטער רעכיל און אירע קינדער
אייער ברודער יוסף און פאַמיליע
און אייער ברודער משה און פאַמיליע

וועלן אייערע פריצייטיקע פאַרשניטענע לעבנס קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

לזכרון נצח לנשמות קדושות וטהורות כזוהר הרקיע מזחירות

את נשמת אבי מורי ומדריכי, היקר
באנשים, עסקן ציבורי, נאמן לשולחיו
הרה"ח ר' שמואל ב"ר יוסף הלוי מעלדונג ע"ה
נמלט מן המלחמה לראווא רוסקא, ומשם עבר לגור באוזיראנע
אצל טארניפאל ונפטר שם ביום י"ח מרחשון תש"א.

אמי מורתי האשה החשובה, יקרה ועדינה
מרת גאלדא פערל ב"ר שמאי מרדכי הי"ד
נשרפה על קידוש השם בבעלזעץ הי"ד.

אחותי מרת **רעלי** ב"ר שמואל הלוי
נפטרה בדמי ימי, בת ל"ג שנים, בשנת תרצ"ג בקראסניבראד.

בעלה הנכבד ר' **יהושע** ב"ר פנחס הלוי גלאטער הי"ד
הי' מהבעלי בתים החשובים בקראסניבראד,
שוע ונדיב לב, נשא בעול הציבור בהתנדבות.

בנותיהם הבתולות **לאה, ומרים גיטל** הי"ד

אשתו השני' אחותי מרת **פיגא נעשא** ב"ר שמואל הלוי הי"ד
גיסי ר' יהושע גלאטער ומשפחתו התיישבו ביחד עם אבי ומשפחתו בעיר אוזיראנע. כשכבשו הגרמנים העיר, ומנו מועצת היהודים, רצו למנותו לראש היהודים, הוא סירב לשתף פעולה עם הגרמנים לכן מיאן לקבל ההתמנות בטענה, שהוא מהגר חדש שאינו מכיר את בני העיר, וממנו למדו כל חברי המועצה וסילקו עצמם מהמשרה שהטילו עליהם, והגרמנים נירו אותם תיכף ונפלו במות קדושים. יהי זכרם ברוך.

אחי **אברהם אבא** ב"ר שמואל הלוי מעלדונג הי"ד
הי' מתחבא משך כל שנות המלחמה בבונקר סמוך לעיר זלאצוב ביחד עם עוד שבעים איש, וארבע שבועות קודם השחרור יצא לקנות רפואה דחופה בעד אחד מחבריו היהודים שהי' מונח בבונקר על מחלת טיפוס. בחזירתו נירה מגביו ע"י גוי פולנאי, ובעודו מפרפר בדמו הפשיט ממנו מלבושיו ולקח שעונו מעל ידו הי"ד.

ארץ ארץ אל תכסה דמם הנקי', עד נקם ישיב לצריו,
ויהודה וישראל ישכון לבטח בארצינו על שתי גדות הירדן

בנם ואחיהם ודודם שזכרם לא ימוש מלבו לעולם

שמאי ורעיתו

מצבת זכרון

אבי היקר באנשים, נכבד ונשוא פנים, התורני המופלג, עסקן צבורי
ר׳ בנימין ווינבערג ע״ה
ב״ר משה לייב ע״ה מזאמאשטש
מראשי הקהלה בטאמאשוב לוב. נפטר בשם טוב אדר״ח אדר תרצ״ב.

אמי היקרה, הצנועה וחשובה, נדיבת לב ובעלת צדקה
מרת שרה בת ר׳ אברהם ע״ה
נפטרה בשם טוב י״ט אדר.

אחותי מרת **חנה בילא** ב״ר בנימין הי״ד
בעלה מר **עזריאל הכהן פערל** הי״ד מזאמאשטש
ובניהם **שמואל, זיגפריעד** הי״ד
נהרגו על קידוש השם במיידאַנעק.

אחותי **חיה** ב״ר בנימין הי״ד
בעלה **משה פאלק** הי״ד מלעמבערג

אחותי **ראכיל** ב״ר בנימין ע״ה
נפטרה בימי עלומה ברוסיא בשנות המלחמה
בעלה **ברוך** ב״ר ראובן שנור מזאמאשטש
נפטר בשנת תשכ״ד בא״י.

אחותי **לאה** ב״ר בנימין ע״ה
היא״צ כ״א טבת.

אחי הבחור המלומד **מרדכי מאיר** ב״ר בנימין ע״ה
כ״ב טבת תרפ״ב.

דודי ר׳ **משה מנחם** ב״ר אליקום געציל בראנד ע״ה

דודתי מרת **גיטשא** ב״ר משה לייב ע״ה
בניהם הרה״ח ר׳ **שלמה זלמן** ויו״ח הי״ד
ר׳ **יצחק**, אשתו ויו״ח הי״ד
ר׳ **אליקום געציל**, אשתו ויו״ח הי״ד

הכותבת בדם ודמע

רבקה פינקעוויטש

למזכרת נצח

אבינו ובעלי היקר

חולך תמים ופועל צדק איש הישר באנשים

ר׳ משה ב״ר דוד ע״ה פינקעוויטש

נפטר בשם טוב יום ח׳ אייר שנת תש״ך

זכרך לא תמוש מאתנו לעולם



אשתו רבקה

בתו שרה לאה ויעקב משה ווינשטאק
ובניהם

הרבני החשוב, הנגיד הנכבד שוע ונדיב לב בעל בעמיו

ר׳ אליעזר גרשון ב״ר שמואל צבי בערגערבוים ע״ה

איינער פון די אָנגעזעענסטע בעלי בתים אין שטאָט, תמיד זיך באַטייליגט אין אַלע וואוילטעטיקע צוועקן, דער ערשטער מיט אַ פולער האַנט. געבוירן אין זאַמאָשטש אין 1866 נפטר בטומשוב ביום י״ט ניסן תרצ״ח.



שמואל שיפלינגער און זיין זון אדאם
ניו יאָרק

שמואל היטער און פאַמיליע
ניו יאָרק

יוסף היטער און פאַמיליע
לאָס אַנדזשעלעס

פנחס בעכער און פאַמיליע
ניו העיוון

אשתו הכבודה הנגידה החשובה נדיבת לב

מרת סערקע הי״ד ב״ר ישראל מרדכי גארפינקעל

זי איז זייער טראַגיש אומגעקומען על קידוש השם ט״ז מרחשון תש״ב. מערדערישע שקצים האָבן זי מיט שטעקנס דערשלאָגן צום טויט און באַגראָבן אין אַ פעלד נישט וויט פון זאַמאָשטשער שאָסעי. אַ שטאָטישער גוי האָט דאָס איבערגעגעבן איר זון יעקב ע״ה וועלכער האָט אין 1946, אומקערנדיק זיך פון רוסלאַנד, ריזיקירט זיין לעבן און באַזוכט טאָמאָשאָוו. דער גוי האָט פאַר אַ גוטער באַלוינונג געהאָלפן אויפזוכן דאָס אָרט וואו זי איז געווען באַגראָבן. מיט גרויס מי איז אים געלונגען איבערצופירן אירע בייניער אויפן בית עולם און זי ברענגען צו קבר ישראל

הי״ד ת. נ. צ. ב. ה.



אייער אַנדענק איז דער שטאָלץ
פון אונזער משפחה.

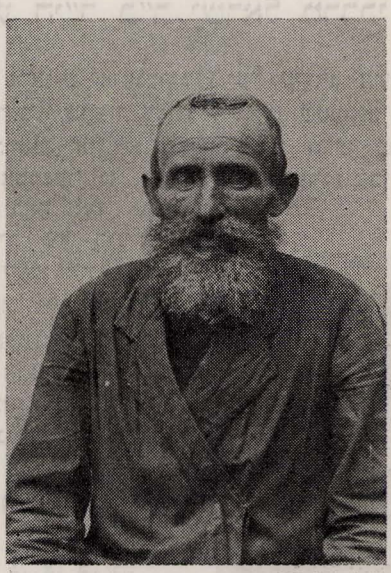
רבקה פרידמאַן־שיפלינגער
און פאַמיליע
ניו יאָרק

לייבוש גערזאָן און פאַמיליע
ניו העיוועז

ישראל בערגערבוים און פאַמיליע
ניו יאָרק

שמואל בערגערבוים און פאַמיליע
ניו יאָרק

לזכרון נצח



את נשמת

ר׳ שמואל פייוול ב״ר יעקב קליינער נ״ע

מכפר שליאטין ע״י יארטשוב מחוז טומשוב לוב.

היה איש נכבד ירא שמים ובעל צדקה.

נפטר י״ג טבת תש״ג 1942

בצער עמוק נשארו

אשתו בלימה

ובניו חיה, משה דב, גיטל ויעקב

ומשפחותיהם

צום אייביקן אַנדענק פון אונזער געטרייע אומפאַרגעסליכע מוטער

האשה החשובה

מרת עטיל בערגערבוים הי"ד

בת ר' אברהם אביש באקסענבוים ע"ה

געבוירן 1900 אין טאַמאַשאָוו



עטיל בערגערבוים

די פרוי פון אונזער חשוב'ן פאַטער

ר' יעקב ב"ר אליעזר גרשון בערגערבוים ע"ה

און אונזער טייער ברודערל הילד

שניאור זלמן הי"ד ב"ר יעקב ע"ה

געבוירן 1936



וואָס זיינען ליידער טראַגיש אומגעקומען אין די דייטשע טויט־פאַבריקן אין יאָר 1942, הי"ד. אייערע קברים זיינען אויסגעהאַקט אין אונזערע הערצער. דער וואונד קען זיך קיינמאָל ניט פאַר־היילן. אייביק וועט אייער געשטאַלט לייכטן פאַר אונזערע אויגן.

די קינדער:

צילא און שמואל היטער
מיט די טאָכטער טעמע

ישראל און שרה בערגער
מיט די קינדער עטיל, יעקב פישל

שמואל בערגער

די געשוויסטער:

מירעל גיבעל
בוענאס־איירעס

זלאטא ציטרין
טאָראָנטא, קאַנאַדא

שמואל חרובי
ישראל

יהושע באקסענבוים
ישראל

חנה גאבלער
ישראל

יעקב חרובי
ניו יאָרק

אברהם אבא

ב״ר אליעזר גרשון בערגערבוים

געבוירן 1894 אומגעקומען י״ז חשון 1942

זיין פרוי **פרימעט**

און זייערע קינדער **מאָטל** און **רויזעלע** הי״ד



זיינען אַלע צוזאַמען דערשאָסן געוואָרן דורכן דייטשן קאָמענדאַנט אין טאָמאָשאָוו. זייער יאָרצייט י״ז מרחשון תש״ב.

ת. נ. צ. ב. ה.

שמואל שיפלינגער און קינדער	**רבקה פרידמאַן** און פאַמיליע
שמואל היטער און פאַמיליע	**לייבוש גערזאן** און פאַמיליע
יוסף היטער און פאַמיליע	**ישראל בערגערבוים** און פאַמיליע
פנחס בעכער און פאַמיליע	**שמואל בערגערבוים** און פאַמיליע

האשה החשובה פרימעט היטער

ב״ר אליעזר גרשון בערגערבוים הי״ד

מיידאַנעק



אשת **ישראל** ב״ר שמשון מאיר היטער הי״ד
לובלין

בתם **גיטל** ובעלה **יוסף זייטעל** ובנם **יצחק**
מיידאַנעק

בתם **לאה** ובעלה ובתם **טעמע**

בתם **יהודית** ובעלה ובתם **בילא**

ה י ״ ד

שמואל היטער ומשפחתו
יוסף היטער ומשפחתו

אבי מורי הרבני הנגיד הנכבד מחסידי טריסק

ר' מרדכי ב"ר צבי געלערנטער הי"ד

נכד הרה"ק רבי הירשלי געלערנטער זצללה"ה מטאמאשוב

מתלמידי הגה"ק החוזה מלובלין זצללה"ה

אמי מורתי דבורה רעכיל ב"ר זאב יונה הי"ד

נהרגו על קידוש השם ביום א' שבועות תש"ב בבעלזען.

אחותי הצנועה מרת רויזא ב"ר מרדכי ע"ה

נפטרה כ' חשון תרצ"ד, אחרי לידת תאומים.

אחותי היקרה חי' ב"ר מרדכי הי"ד

בעלה ר' זאב וועלוויל גארטלער הי"ד ב"ר צבי

ושלשה ילדיהם

כולם נרצחו ע"י הנאצים בבעלזען.

אחי היקר ר' משה אלי' ב"ר מרדכי געלערנטער הי"ד

אשתו פעסיל וילדם הי"ד

נהרגו ע"י הגרמנים בראוונא.

זאב יונה ופערל געלערנטער

ומשפחתם

במקום מצבה להורינו, אחותינו ומשפחתם



אבינו היקר באנשים, שוע ונדיב לב

ר׳ ישראל ב״ר יצחק הלוי ע״ה לערמאן

חסיד בעלז, סוחר נכבד, מעורב בין הבריות, וביד רחבה השתתף לכל דבר טוב. נפטר במיטב שנותיו יום ד׳ חשון תרצ״ח.

אמנו

יאכיד בת ר׳ אהרן ע״ה

היתה אשה חשובה וחרוצה, אשת חיל במלוא מובן המלה, עזרה לאבינו בחנות ומסייעה לעשות צדקה וחסד.

אחותינו **אסתר** ב״ר ישראל הלוי הי״ד

בעלה הראשון **יהושיקע פוקס** ע״ה מראווא רוסקא
נפטר בימי עלומיו.

בנם הבחור **דוד** הי״ד

בעלה השני **יוסף שטיינבערג** מנאראל הי״ד
עם שני ילדיהם הי״ד

כולם נרצחו בבעלזץ.

שלמה לערמאן ומשפחתו
מינכען

פעשא גלאנצער ומשפחתה
ישראל

יונה לערמאן ומשפחתו
ניו יאָרק

שמואל לערמאן
ווינלאנד

לזכר נשמות הורי היקרים



הרבני הנגיד הנכבד מחסידי הויסאטין

ר׳ נפתלי הירץ ב״ר אהרן פעלדזען ע״ה

נפטר כ״ח שבט תרצ״א

זוגתו אשה יקרה וחשובה מנשים באהל תבורך

מרת פיגא ב״ר נחמי׳ ע״ה

נהרגה על קידוש השם בבעלזעץ.

אחותי מלכה ב״ר נפתלי הירץ הי״ד

בעלה משה שטראזבערג הי״ד

ילדם צילא הי״ד



בנם ואחי׳

יונה פעלדזען ואסתר ומשפחתו

צום הילִיגען אַנדענק



פון אונזער ליבען פאָטער און זיידן

הרה"ח הנגיד ר' צבי (הירש)

ב"ר משה יעקב ארבעספעלד נ"ע

היה אחד מחשובי העיר, גבאי בחברה קדושה וחסיד נכבד בבית התפלה דקיעלץ. נפטר א' דר"ח אדר א' תש"ג בעיר ביסק אלטייסקי קראַי, רוסיה.

אונזער ליבע מוטער און באָבעשי

מרת טויבע ב"ר לוי ישראל ארבעספעלד ע"ה

נפטרה כ"ח אייר בטומשוב לוב.

ת. נ. צ. ב. ה.

אייער זון
אלי' ארבעספעלד

און זיינע קינדער
דבורה וויסלעדער, רבקה'לע גאַלדשטיין
און פנחס ארבעספעלד
מיט זייערע פאַמיליעס

צום הייליגען אַנדענק



פון אונזער האַרציקער יונג פּאַרשטאָרבענער מוטער

מרת חנה ב״ר פנחס ארבעספעלד ע״ה

געשטאָרבען אין מיטען בליענדען עלטער
ב׳ דר״ח מרחשון תרצ״ג אין טאָמאָשאָוו לוב.

אייביק וועט דיין צאַרט, ליכטיק געשטאַלט שוועבן
פאַר אונזערע אויגען.

דבורה וויסלעדער
ניו יאָרק

ריוועלע גאָלדשטיין
תל אביב

פנחס ארבעספעלד
ישראל

מיט זייערע פאַמיליעס

צום הייליגען אַנדענק



פון אונזער טייערן מאַן און פאָטער

הרה״ח ר׳ אברהם ב״ר ישראל ארביספעלד ע״ה

געשטאָרבן אין בליענדען עלטער פון 48 יאָר, זייענדיק פאַר־
שיקט צוזאַמען מיט דער גאַנצער פאַמיליע אין סיביר, אַלטייסקי
קראַי, טשערוויאנסקי ראַיאָן. זיין יאָרצייט כ״ב אייר, תש״ב.

לאה ארביספעלד

משה און גרינע ארביספעלד
און קינדער

חנה און נפתלי קאָך
און קינדער

מירל און ישעי׳ גרינפעלד
און קינדער

לזכרון נשמות אבותינו ואחותינו ע"ה



הרה"ח הנגיד החשוב איש אפרתי
ר' יחיאל מיכל ב"ר טובי' רייז
נפטר בניו יארק כ"ה שבט תשט"ז.

אשתו הצנועה והחשובה
מרת פיגא שיינדל ב"ר אהרן ליפא ע"ה
נפטרה ביום ט' שבט שנת תש"ה, בדזשאמבול (קאזאקסטאן)

בתם דבורה יוטא ב"ר יחיאל מיכל הי"ד

ובעלה ר' אהרן ב"ר דוד גאניק מקאווע הי"ד

הילדה הינדא הי"ד

נהרגו מות קדושים בבית הכנסת בקאווע, וואלין
ביחד עם אלפי יהודים הי"ד.

מרדכי צבי רייז
ומשפחתו
אשר דוב רייז
ומשפחתו
טויבא ושרגא פייבל הייפערן
ומשפחתם
חנה בינה והרב איסר זאלצבערג
ומשפחתם

צום אייביגען אַנדענק



פון מיינע טייערע עלטערן און פאַמיליע

וואָס זיינען אַזוי באַרבאַריש אומגעבראַכט געוואָרן
דורך די דייטשע מערדער אין טאָמאַשאָוו לובעלסקי.

מיין פאָטער
יהושע ליכטענפעלד

מיין מוטער
אסתר ליכטענפעלד

זייערע זין
אברהם ליכטענפעלד
צבי הירש ליכטענפעלד
מיכאל ליכטענפעלד

זייער אומשולדיק יונג פאַרגאַסן בלוט
ווערט ניט רוען עד נקם ישיב לצריו

מאליע און לייבל פלייישער
און קינדער

לזכר עולם

ר׳ אברהם ב״ר משה חיים ניקעלסבערג

זייער געאכטעטער בעל הבית אין שטאט. געווען אַן אָנגעזעענער חברה קדושה מאַן, בע׳טעמ׳טער בעל־תפלה אין קעלצער שטיבל, ערלעך און אויפריכטיק אין זיינע באציאונגען מיט אַנדערע. ער איז אַנטלאָפן מיט דער פאַמיליע קיין לעמבערג וואו ער ווערט שטערבלעך קראַנק. ער גייט אויס אין שווערע יסורים לאַזנדיק זיין פרוי און קינדער אין אַ פרעמדער וואַנדערנדער וועלט. די לעצטע זיינען נאַכהער פאַרשיקט געווארן קיין סיביר אויף שווערע אַרבעטן.

אין טיפן צער זיינען געבליבן

זיין פרוי
זיין זון און זיינע טעכטער
מיט זייערע פאַמיליעס

טשארנע שניי

ב״ר דוד בארג ע״ה

אשת ר׳ מרדכי יצחק הלוי

מיט איר 5 יאָריג טעכטערל רחל

אומגעקומען דורך די דייטשע מערדער אין בעלזעץ
י״ז חשון 1943.

עזריאל שניי ומשפחתו

יצחק בן אפרים יחזקאל
הכהן שפיץ נ"ע

נפטר ח' אייר תש"ח 1948
בלינץ אוסטריא



מצבה של ר' יצחק שפיץ בלינץ

אשתו לאה

ובניו

עטיל, הענע, לייבל ונתן

ומשפחותיהם

צום אייביגען אַנדענק

האשה החשובה

העניטשא בת ר' יעקב ע"ה

אשת ר' משה בלאנדער נ"י

נפטרה כ"ח ניסן תשכ"ג

צום אייביגען אַנדענק

פון אונזער חשוב'ן אומפאַרגעסליכן מאַן און פאָטער
הישר באדם ונכבד בעדתו, הרבני המופלג

ר' שמשון משה ב"ר דוד יוסף לעווינפוס ע"ה

לאַנג יאָריקער גבאי אין חעלימער שטיבל, עסקן אין גמילת חסדים קאַסע, און בכלל זיך מיטבאַטייליגט פאַר יעדן דבר טוב.



מצבתו בברמן, גרמניה

בשעת דער מלחמה איז ער מיט דער גאַנצע פאַמיליע אַוועק קיין ראווא, פון דאָרט זיינען מיר פאַרשיקט געוואָרן אין די סיבירער טייגעס. אויפן וואַנדערוועג קיין אַמעריקא איז ער געשטאָרבן אין עלטער פון 59 יאָר אין דער שטאָט ברעמען, דייטשלאַנד. דיין ערדישער איבערבלייב איז ווייט פון אונז אָבער דיין גייסט איז נאָענט צו אונז, מיר וועלן דיך קיינמאָל ניט פאַרגעסן.

אשתו פעשא
בנו דוד יוסף לעווענפוס ומשפחתו
בנו צבי הירש קאפעל לעווענפוס ומשפחתו
בתו מרים קרול ומשפחתה
בתו רחל רייכמאן ומשפחתה

לזכרון נשמות אבותינו היקרים



הרה"ח הנגיד הנכבד איש אפרתי

ר' משה ב"ר אברהם שפארער ע"ה

מצד אמו ממשפחת גאלדבוים מטאַרניגראד, שהיו קרובים להגה"ק בעל דברי יחזקאל משינאווא זצללה"ה. נפטר אחר שובו מרוסיא ט' אדר תש"ז בעיר בראמבערג.

אשתו הנגידה החשובה, נכבדה ומהוללה

מרת חנה ב"ר זאב הלוי ע"ה

נפטרה בברוקלין כ"ו ניסן תשכ"א.

פערל בלימא וזאב יונה געלערנטער
ומשפחתם

אסתר יוטא ויונה ברוך פעלדזען
ומשפחתם

חנינא ומירל שפורר
ומשפחתם

צבי יחזקאל והעניא שפורר
ומשפחתם בטאראנטא

In Memory of My Beloved Parents

ITZCHAK and DWORA

and Sisters

KAROLINA and FRYDZIA

MINCER

Who were cruelly murdered by the bestial Germans

Their Devoted Son and Brother

Jacob Mincer and Family



צום אייביגען אַנדענק

פון מיינע באַליבטע עלטערן

איטשע און דבורה מינצער

און מיינע שוועסטער

קראַנטשע און פרימטשע

וועלכע זיינען אַזוי גרויזאַם אומגעקומען על קידוש השם

דורך די דייטשע בעסטיעס ימ״ש.

השם ינקום דמם

זייער באַ׳צער׳טער זון און ברודער

יעקב מינצער און פאַמיליע

צום ליכטיגען הייליגען אַנדענק

פון מיינע אומפאַרגעסליכע טייערע עלטערן
בערעלע ב״ר שמואל אלי׳ מונטער הי״ד

געווען אַ גבאי אין בית שני אין חברה תהלים, ליב געהאַט צו געבן אַ שיינע נדבה. ער האָט פיל בייגעשטייערט צו דער באַהייצונג און באַלייכטונג פון בית שני. אַלע זיינע יאָרן געגעבן שלוש סעודות׳ן דאָרט. אין אָנהויב פון קריג זיינען מיר אַלע אַוועק קיין ראווא רוסקע. ער איז דאָרט געבליבן, ביז די דייטשן ימ״ש האָבן אים מיטן ערשטן טראַנספּאָרט פאַרגאַזט אין בעלזעץ.

מיין מאַמע
גנענדל מונטער ב״ר בעריש בלומער
נפטרה כ״ה אלול תרצ״ו.

מיין ברודער ירוחם מונטער הי״ד

געבוירן 1913. מיינע עלטערן האָבן אים געגעבן אַ רעליגיעזע דערציאונג. געלערנט אין מזרחי און פריוואַט בייַ ר׳ בנימין טעפלער ע״ה. ער האָט זעלבסטשטענדיג זיך גייסטיק אַנטוויקלט. אינטעליגענט, געווען אַ פירער אין דער טאַמאַשאָווער חלוצישער יוגנט, געאַרבעט אין באַנק ליודאווי אַלס בוכהאַלטער. ער האָט געהאָלפן אויפבויען די האַנטווערקער ביבליאָטעק און זי געפירט אומבאַצאָלט. ער האָט נישט פאַרפעלט צו גיין יעדן פרימאָרגן דאָוונען אין ביהמ״ד. געווען צו ג־ט און צו לייט. ער איז געבליבן אין ראווע בייַ די דייטשן. ער האָט פיל מענטשן געהאָלפן מאַכן אַרישע פּאַפּירן, און דערמיט גערעטעוועט זייער לעבן. מאַנכע פון זיי זיינען היינט אין ניו יאָרק. ער איז אומגעקומען על קידוש השם.



ירוחם מונטער

ליפּא מונטער ומשפחתו

לזכר עולם

הקמת מצבה על קברם של

ר׳ שמואל ב״ר יחיאל מיכל ע״ה (באדענשטיין)

נפטר י״ג תשרי תרפ״ח

רחל רבקה בת ר׳ יצחק אייזיק

ב׳ אדר״א תשי״א בלוד

ר׳ יחיאל מיכל ב״ר שמואל ע״ה (באדענשטיין)

נפטר י״ד תשרי תרצ״ד

צום אַנדענק פון אונזערע חשוב׳ע עלטערן

ר׳ אליעזר ב״ר יצחק לייטער ע״ה

געשטאָרבן י״ח תמוז תש״ב.

אשתו פייגא ב״ר שלמה פערבער ע״ה

געשטאָרבן י״ד טבת תש״ב.

ביים קריגס אויסברוך אַנטלאָפן קיין ראווא־רוסקא. פון דאָרט פאַר־שיקט געוואָרן דורך דער רוסישער מאַכט אין די סיבירער טייגעס, וואו זיי האָבן געליטן הונגער און נויט. נאָכ׳ן באַפרייאונג געקומען קיין מיטל אַזיע וואו מען האָט זיך געמאַטערט און געפלאָגט מיט יסורים און קראַנקייטן. זייערע נשמות זיינען אויסגעגאַנגען אין אַ קאָלכאָז לעבן סאַמערקאַנד.

אייביק וועט טליען אייער ליבשאַפט אין אונזער האַרץ

טויבא און אליעזר לאסט
מיט די קינדער

מינדל און מאיר מגיד
און טאָכטער

יוטא און דוד מאריץ
מיט די קינדער

המצבה הזאת תהיה לעד
ולזכר עולם



הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו

יחזקאל ב״ר שלמה זאב ז״ל

יוטא בת ר׳ אפרים פישל ז״ל

למשפחת לעהרער

מעיר טומשוב־לוב., פוילין

שנהרגו על קידוש השם ע״י הנאצים ימ״ש
בעיר הרוביעשאוו, פוילין

ביום כ״ב מרחשון תש״ג

November 2, 1942

הנשארים בצער עמוק

בתם גיטל וינברג ומשפחתה
ישראל

בנם אלי לעהרער ומשפחתו
ניו יאָרק



לזכר נצח

את נשמת

עוזר ב״ר יואל שטול נ. ע.

ער איז אַראָפגעפאַלן פון אַ לאַסט־אויטאָ און גע׳הרג׳עט געוואָרן.
כ״ז סיון איז זיין יאָרצייט.

זיין פרוי ליעבע און קינדער

צום אַנדענק פון

אברהם ב״ר דוד זיידעל ע״ה

נפטר ד׳ טבת תש״כ בפורטלנד, אורגן
ארצות הברית דאמריקה

אחותו גולדה לאקס ומשפחתה

לזכר עולם

את נשמת משה ב״ר יוסף רינד

נפטר י״ג ביולי 1960

אשתו חוה ושני בניו
בניו יאָזק

צום אייביגען אַנדענק

שמואל ב״ר הירש האמער
זיין פרוי מרים
פון דער פאַמיליע בראַנדוויין
זייער טאָכטער **שבע** מיט איר מאַן **משה ארליך**
מיט זייער 4 קינדער אין עלטער פון 2-8 יאָר

אַלע אומגעקומען דורך די דייטשן ימ״ש אין 1942
ת. נ. צ. ב. ה.

אין אייביקן טרויער זיינען
די זין און טעכטער פון דער פאַמיליע האַמער

צום אייביגען אַנדענק

יעקב ב״ר מרדכי שלום זיגעלבוים
זיין פרוי **חיה שרה** ב״ר מרדכי לעפלער
אומגעקומען אין טאָמאַשאָוו אין 1939
זייער טאָכטער **מאליע**
מיט איר מאַן **נחום שולדינער** ב״ר משה לייב
מיט זייערע קינדער **משה לייב** און **חוה**
אומגעקומען אין אוקראַינע אין 1943
מלכה זעפטיל ב״ר אברהם אלטמאן
געשטאָרבן פון הונגער אין רוסלאַנד אין 1943

ת. נ. צ. ב. ה.

זייער אָנדענק וועט אייביק טליען אין די הערצער
פון די זין פון דער פאַמיליע זיגעלבוים
און די טעכטער פון מלכה זעפטיל אַלטמאַן

לזכר עולם את נשמות

ראובן מרדכי ב״ר יעקב קאפל אייזען
נהרג ביוזעפאוו דבילגוריי כ״ח תמוז 1943

אשתו חיה ב״ר יוסף מעלדונג
נפטרה בלבוב י״ד כסלו תש״ב 1941

בנם יוסף אליהו
נהרג בלבוב

אשתו זעפטיל ב״ר משה אילבוים
נהרגה בלבוב

בניהם: משה, אברהם, ישראל, חיים יונה
כולם נהרגו בלבוב

אברהם ב״ר ראובן מרדכי אייזען
נהרג בברזנו

אשתו פעפע ב״ר רפאל שטראוברג
ובתם שרה
נהרגו בליוביטש

הינדע ב״ר ראובן מרדכי אייזען
ואישה ישעיהו קאליכמאַן
ובתם מינטשע
נהרגו ביוזעפוב דבילגוריי

יצחק ב״ר ראובן מרדכי אייזען
נהרג בגליציה

אהרן ב״ר אברהם אייזען
נהרג ביוזפאוו כ״ח תמוז תש״ג

פיבש ב״ר אהרן אייזען ומשפחתו
נהרגו בטומשוב

יהודה ב״ר אהרן אייזען ומשפחתו
נהרגו בהרובישוב

ת. נ. צ. ב. ה.

לזכר עולם

את נשמת אבינו

ר' אברהם אביש ב"ר נפתלי וואַלטער ע"ה

היה איש תם וישר במדות טובות, יודע ספר וירא שמים מחסידי הרה"צ ר' יהושע'לע זצ"ל.

בימי המלחמה האחרונה נמלט עם משפחתו לרוסיה ושם נפטר בכפר מיכאַילאָווקע מחוז טשקאַלאָוו ביום י"ג שבט תש"ב בן נ"ב שנה.

אמנו האשה הצנועה

מרת דאברע צירל ב"ר חיים ראובן ע"ה

נפטרה ביום ג' כסלו תשכ"ד בניו יארק.



נשארו בצער בניהם:

איטה ובעלה שמואל שטריק ומשפחתם
באה"ב

נפתלי ואשתו וואַלטער ומשפחתם
באה"ב

מרים ובעלה חיים פרידמאַן ומשפחתם
באה"ב

רבקה ובעלה מרדר ומשפחתם
בישראל

הרה״ח ר׳ שלום ב״ר מנחם טעפּלער ע״ה

מחסידי גור, פשטן ואיש אמונה, תם וישר ובורח ממחלוקות, עסק במסחר, והדריך את בניו לתורה ויראת שמים. כשפרצה המלחמה נמלט עם בני ביתו לראווא ומשם נשלחו לסיביר, בדרכו חזרה נחלש מרוב טילטולים ויגיעות ונפטר בגרמניה.

אשתו האשה הצנועה וחשובה

מרת רחל לאה

בת הרה״ח ר׳ ראובן גאַרטלער (חייטשעם)

תמיד היתה נושאת בעול הפרנסה ועמדה בחנות, וכל מגמתה לגדל בניו לתורה ויראת שמים. נפטרה ה׳ תשרי בארץ אלטיי ברוסיא.

בנם אפרים ב״ר שלום הי״ד

נהרג בחיפה טו״ב אדר תש״ח ע״י הערבים

הזוכרים בכם תמיד

בניהם אחיו ואחותו

יואל טעפּלער ומשפּחתו, ברוקלין, ניו יאָרק
יעקב משה טעפּלער ומשפּחתו, בני ברק, ישראל
חיי העלפּמאַן ומשפּחתה, ברוקלין, ניו יאָרק

למזכרת נצח



אבינו מורינו ר׳ אלכסנדר ב״ר אברהם טרוק

(פענדער אברהמ׳קעלעם)

שרבץ תורה מגעוריו בבית המדרש החסידי בצל של הר׳ ר׳ יהושע׳לע ובנו הר׳ ר׳ יוסף ליבוש זצ״ל. היה הוגה ושוקד בתורה כל ימיו. היה נוטע בחסידות צאנז. הוא נפל חלל בראווע רוסקע בשנת 1942 או 1943.

אמנו הצנועה, ביתה היה תמיד פתוח להכנסת אורחים

מרת רבקה רחל

בת הלמדן המפורסם ר׳ נח שו״כ קעניגסבערג
מקורליווקע־ליזנסק

בעהמ״ח ספר מי נח על התורה מגדולי חסידי צאנז.

היא נפלה יחד עם אחותינו הבכורה

שרה לאה

ברחובות העיר טארניגראד, הי״ד.

ברוך, מלכה, מרים, קרעסיל ואברהם
ומשפחותיהם

מ צ ב ה

לזכר נשמות



יהודה ב״ר מנחם גאלדמאן

נפטר י״ד חשון תש״ו 1945
בסעמיפאַלאַטינסק, קאַזאַכסטאַן, רוסיה.

בניו ליפא ויוסף

נהרגו ע״י הנאצים הרוצחים ימ״ש
לא נודע מקום, זמן ואופן פטירתם.

ליפא ב״ר טעוויל פאלק

נהרג ע״י הגרמנים הרוצחים ימ״ש

גיטל אשת ר׳ טעוויל פאלק

נפטרה אחרון של פסח תש״ח בבערלין.

לזכרון נצח

אא״ז ר׳ **יעקב יואל** ב״ר אברהם שאפראן הי״ד
(י״צ ו׳ תשרי)

ואשתו **חוה** בת ר׳ שלמה זאב לעהרער ע״ה
שנפטרה בטומשוב לוב. ביום כ״ז תשרי תרצ״ח

ובנם הבכור **אברהם** ואשתו **דבורה**
ויו״ח **פעסקא ודוד** ונכדם הי״ד
ובנם **מיכל יהודה** ואשתו **פייגא**
ובתם **רחל** ובעלה ויו״ח הי״ד
שנספו בלי השאיר שריד

ובתם **לאה רייזל** אשת ר׳ **דוד** הכהן פעריל ז״ל
ובנם **ישראל מאיר** ואשתו **רייזל** ויו״ח
וגם בניה **אהרן ומנחם דוד**
שנקטפו בטל ילדותם

וגם בתה **מנוחה לאה**
שנפטרה בדמי חיי׳ בארץ ישראל.

ובתם **מנוחה** בת ר׳ יעקב יואל ובעלה **יהודה** מילשטיין מאיזביצא
ושבעת בניהם ובנותיהם
שנספו בלי השאיר שריד.



ולזכר נשמת

אאמו״ר ר׳ **אברהם יחזקאל** ב״ר ישראל משה בידערמאַן
שנפטר בהיותו נע ונד בכפר קיזיל בולאק מחוז קאדאמדזשיי פלך
אָש בקירגיסטאַן במדינת רוסיא, ביום ש״ק שמות כ״א טבת תש״ב.

ואמנו היקרה **חי׳ שרה** בת יעקב יואל ע״ה
שנפטרה ביום ה׳ שמות י״ט טבת תשט״ו בניו יאָרק.

ת. נ. צ. ב. ה.



יאָרצייט

שם.....

תאריך הפטירה.....

שם.....

תאריך הפטירה.....

שם.....

תאריך הפטירה.....

שם.....

תאריך הפטירה.....



יאָרצייט

שם.....

תאריך הפטירה.....

שם.....

תאריך הפטירה.....

שם.....

תאריך הפטירה.....

שם.....

תאריך הפטירה.....



יאָרצייט

שם.....

תאריך הפטירה.....

שם.....

תאריך הפטירה.....

שם.....

תאריך הפטירה.....

שם.....

תאריך הפטירה.....